

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

क्रम संख्या

काल न०

वर्ष

१५५६

२०१३

२०१५

YÂDNYAVALKYASMRITI

OF

YOGÎSHVARA YÂDNYAVALKYA

With the Commentary Mitâksharâ

OF

VIDNYÂNESHVARA.

EDITED BY

WÂSUDEV LAXMAN SHÂSTRÎ PAÑSÎKAR.

PUBLISHED BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S "NIRNAYA-SÂGAR" PRESS,

Bombay.

1909.

Price 2 Rupees.

[All rights reserved by the Publisher.

Registered under the Act XXV of 1857.

BOMBAY

Printed by B R Ghanekar at the "Nanaya-sagar"
for the publisher

श्रीः ।

श्रीमद्योगीश्वरमहर्षियाज्ञवल्क्यप्रणीता

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

—
- तैश्वरप्रणीतमिताक्षराव्याख्यासंवलित ।

इयं च

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा

आचीनधर्मशास्त्रग्रन्थालोचनेन टिप्पण्यादिभिः

वर्णनमकोशेन च सनाथीकृता ।

—
मुम्बय्यां

तुकाराम जावजीनां कृते

मेव निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालये बाळकृष्ण रामचन्द्र घाणेकर

इत्यनेन मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीता ।

—
अप्रब्दाः १८३१, सनाब्दाः १९०९.

—
मूल्यं २ रूप्यद्वयम् ।

ई० श० १८७६ वत्सरे प्रणीतपञ्चविंशतितमाङ्कस्थराजकीय-
नियमानुसारेण प्रकाशकर्त्रा स्वायत्तीकृतोऽयं ग्रन्थः ।

किञ्चित्प्रास्ताविकम् ।

इह जगदारम्भात्प्राग्जगतो विचारणायां 'नासदासीन्नो सदासीत्' 'तम आसीत्तमसा गृह्णमग्नेप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदं' 'अम्मः किमासीत्' इत्यादिश्रुतिवचोभ्यस्तर्कागोचरमेवाखिलं प्रतीयते । ततश्च 'को अस्मा वेद य इह प्रबोचत्कुत आ जाता कुत इयं विसृष्टिः ।' इत्यादिविमर्शनोत्तर 'यो अस्याध्यक्षः परमेव्योमन् सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद' इत्येवरीत्या निर्णयश्च निगममूलक एवेति मानुषप्राणिदुस्तर्कमेव कृत्स्नं खलु । अथापि जगदन्तःपा-
तिभिर्निजप्ररोहमूलगवेषणं स्वमतिपरिणामावध्यनुमेयमेव । निर्दिष्टरूपजगदभावदशा-
यां च 'स ईक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति श्रुतेः सर्गादावतर्क्यैन्द्रजालिकेन सिसृक्षुणा भगवता स्थावरं जंगमं जगत् धर्माधर्मौ च सृष्ट्वाखिलव्यवहाराय तत्तच्छब्दानां तेन तेनार्थेन संबन्धं कल्पयित्वा धर्माधर्मप्रतिपादकपदे वेदान्कल्पयित्वा हिरण्यगर्भादिभ्यः प्रतिपादितास्तैरन्येभ्य इत्येवमुत्तरोत्तरं शब्दार्थप्रतिपत्तिः । एव परंपरासादितश्रु-
तिभागा मन्त्रद्वय ईशसृष्टजनतार्थं विशेषतश्च दुःषमानुभावेनापचीयमानमेधायुर्बलादि-
गुणानामैदंयुगीनमानुषप्राणिनां निःश्रेयसकाङ्क्षिणः पारिकाङ्क्षिणोऽखिलव्यवहाराय केवल-
निगमानामचरितार्थं मन्वाना नानासूत्रस्मृतीतिहासादीन्धर्मशास्त्रप्रतिपादकान्निब-
न्धान्परिकल्पयांबभूवुः ।

तथाच 'भारतं पञ्चमो वेदः' इति पञ्चमवेदत्वेन सुप्रतिष्ठितेऽखिलधर्म-
शास्त्रे महाभारते युधिष्ठिरं प्रति भीमसेनवचः—'धर्ममर्थं च कामं च यथा-
वद्भूतांश्चर । विभज्य काले कालज्ञः सर्वान्सेवेत पण्डितः ॥' इति ।
स्मृत्यन्तरेऽपि—'धर्ममर्थं च कामं च यथाशक्ति न हापयेत् ।' इति ।
तथा—'न पूर्वार्द्धमध्यंदिनापराह्णफलान्कुर्याद्यथाशक्ति धर्मार्थका-
मेभ्यः' इति । तत्र निरतिशयानन्दलक्षणस्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिलक्षणस्य वा मो-
क्षस्यैव निरुपधीच्छाविषयत्वात्पुरुषेणाभ्यर्थ्यमानतया मुख्यं पुरुषार्थत्वम् । धर्मादीनां
तु तत्साधनमात्रेण । तत्रापि धर्ममात्रं यथायोगं सर्वेषां साधनम् । अतएव प्रवृ-
त्तिनिवृत्त्यात्मकतया द्विविधस्यापि धर्मस्य पुरुषार्थसाधनतोक्ता इदं—'प्रवृत्ति-
लक्षणे धर्मे फलमभ्युदयो मतः । निवृत्तिसंज्ञके धर्मे फलं निःश्रेयसं
मतम् ॥' इति । स्कान्देऽपि—'धर्मात्सुखं च ज्ञानं च यस्मादुभयमाप्नु-
यात् । तस्मात्सर्वं परित्यज्य विद्वान्धर्मं समाचरेत् ॥' इत्यादि परःशतप्र-
माणवचोनिबधैर्धर्मएवाखिलस्थितिहेतुत्वेन राद्धान्तितो दरीदृश्यते ॥ तथाच धर्मशब्द-
निर्णिनीषुः सुगृहीतनामा भगवान् जैमिनिरमुसूत्रत् "चोदनालक्षणोर्थो धर्मः"
इति । अनेन सूत्रेण धर्मस्वरूपं तत्प्रमाणं बोध्यते । न तावद्यागापूर्वोभयनिष्ठा धर्मत्वं
जातिः । यागस्य किमेच्छान्यतररूपतया क्रियात्वेनेच्छालेन च सकरात् । अतोऽपूर्व-
निष्ठैव सुखकारणतावच्छेदिका धर्मत्वं जातिरिति नैयायिकाः । अपूर्वमजानन्तामपि

यागादिकर्तारि धार्मिक इति प्रयोगाद्देवोपनिषत्साधनत्वरूपो यागापूर्वोभयनिष्ठोपाधिरेव धर्मत्वमिति केचित् । वस्तुतस्तु अलौकिकश्रेयःसाधनत्वेन विहितक्रियात्वं विहितत्वं वा धर्मत्वमिति स्फुटं निरणायि विद्वद्भलाग्नेन गागाभट्टेन ॥ मिताक्षराकारस्तु—
 धर्मशब्दः पद्धिधर्मात्तद्धर्मविषयः । तस्य—वर्णधर्म आश्रमधर्मो वर्णाश्रमधर्मो गुणधर्मो निमित्तधर्मः साधारणधर्मश्चेति । तत्र वर्णधर्मो नित्यं मयं वर्जयेदित्यादिः । आश्रमधर्मोऽग्नीन्वनभैक्षचर्यादिः । वर्णाश्रमधर्मः पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्येत्येवमादिः । गुणधर्मः शास्त्रोयामिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनादिः । निमित्तधर्मो विहिता-
 करणप्रतिषिद्धसेवननिमित्तं प्रायश्चित्तम् । साधारणधर्मोऽहिंसादिः ‘न हिंस्यात्मन्वा भूतानीत्याचाण्डालं साधारणो धर्मः’ इति । एव गुणविशिष्टधर्मप्रतिपादकं शास्त्रमेव धर्मशास्त्रमिति जेगीयते । अस्तां दुरूहविषयमीमांसाविस्तरेण । प्रकृतमनुसरामः ।

अखिलधर्माणामाचार—व्यवहार—प्रायश्चित्ताख्यकोटित्रयपर्यवसानात्तद्विवेचनमन्तरा दुर्ज्ञेयैव धर्मशास्त्रसिद्धिरिति विचार्य सर्वमानवप्राण्युद्दिष्टाः परमकारुणिको याज्ञ-
 बल्क्ययोगीन्द्रो निजनामधेयोदृष्टिनां याज्ञबल्क्यस्मृतिमचीकृत् । अथ च वाच्यमवबोधोग्रन्थस्य मूत्रवदल्पाक्षरत्वेन दुरूहस्य यथावदवबोधयिषुखिलश्रुति-
 स्मृतिशास्त्राधिपारदृष्ट्वा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो विज्ञानेश्वरो विपुलार्थवतीमपि प्रमि-
 ताक्षरां मिताक्षरानाङ्गीं याज्ञबल्क्यस्मृतिव्याख्यानरीरवत् ।

यद्यपि याज्ञबल्क्यस्थितिकाल, पुरुषायुषेण मतिमदग्रेसरेणापि निश्चेतुमशक्यस्तथापि श्रीमद्भागवतद्वादशस्कन्धे—‘ते परंपरया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः । चतु-
 र्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः ॥’ अस्यार्थः—एव चतुर्युगेषु प्राप्ताः
 द्वापरादौ द्वापरमादिर्यस्य तदन्यांशलक्षणस्य कालस्य तस्मिन्द्वापरान्ते वेदविभागसिद्धेः
 शान्तिकालसमकाल व्यासावतारप्रसिद्धे च । व्यस्ता विभक्ताः । ‘अस्मिन्नप्यन्तरे
 ब्रह्मभगवाँल्लोकभावनः । ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो धर्मगुण्ये ॥ प-
 राशरात्सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः । अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे
 चतुर्विधम् ॥’ इति । अतो द्वापरस्यान्तिमकाले कलियुगारम्भात्पूर्वं व्यासावतारः ।
 स च तदानीमेव ऋषादिसहिताश्चतस्रो विभज्यैकैकस्मै शिष्यायैकैकां संहितां ददौ ।
 तत्र च यजुर्वेदमहितां वैशंपायनायादात् । तस्यैवान्तेवासी याज्ञबल्क्यो बभूवेति
 निश्चीयते ।

एकदा विदेहत्वेन सुप्रसिद्धस्य जनकस्य सदस्येव ब्रह्मवादवर्त्ताप्रसङ्गे कहोडाविभ-
 ङ्गर्षिरेव राज्ञा विदेहेन च याज्ञबल्क्यामे ब्रह्मविद्योपनिषद्भास्तत्रतत्र नैकतः पूर्वपक्षाः
 कृतास्तदानीं याज्ञबल्क्यो निजातर्क्यमतिवैभवेन सर्वेषां पूर्वपक्षाणां यथावहुत्तर-
 रूपेण सर्वान्समादधे । तच्छ्रुत्वा ससभास्तारो राजा हानमानादिशक्त्यैस्तं संपूज्य
 प्रशंस्य स एवानुवानतम इति निश्चित्य साष्टाङ्गं प्रणमामेति ।

अथ भीमयाज्ञबल्क्यमहर्षेरिति वृत्तं किमप्यत्र निर्दिश्यते । तत्र श्रु-
 तिसिरोभागबृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये एवं निर्दिष्टमासीत्—कदाचन
 विदेहानां सम्राट् जनकराजः श्रुतिसाक्षोदितवैदिककर्मण्यभिरतो बहुदक्षिणेन यज्ञे-
 नायजत् । तत्र कुरुपाशालवासिनो बैतानिककर्मणिष्णाता राज्ञा निमज्जिता ब्राह्मणाः

केचन यज्ञदिदृक्षवन्नाभिसंमता बभूवुः । अथ भिक्षितं विद्वत्समाजमाकोष्य इयत्समाजस्य
जमकस्य जिज्ञासा बभूव किल कोऽनु खल्वत्रानूचानतमो ब्रह्मिष्ठ इति । सब गवां सहस्र
रुद्धोवाच हे भगवन्तः, यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता वा उत्कालयतु स्वगृहं प्रतीति । तदैते आ-
ज्ञाना न दधुषुः । अथ याज्ञवल्क्यो निजमन्तेवासिनमुवाच हे सौम्य, उत्कालयेमा गा
अस्मद्गृहान्प्रतीति । एतच्छ्रुत्वा सचोत्कालितवानाचार्यगृहं प्रतीत्याख्यायिकायामखिल-
विप्रसमाजापमाननमभवत् ।

अथ कदाचन वैशंपायनस्य ब्रह्महत्यादोष उदभूत् । तदंहोनिबर्हणाय वैशंपायनः
स्वच्छात्रान् ब्रह्महत्यामार्जनक्षमं व्रतमादिदेश । तदानीं याज्ञवल्क्यः प्रोवाच भगवन्,
श्रीमदुक्तं व्रतं सुदुश्चरमप्यहमेवाचरिष्ये किमल्पसाराणामेतेषामादेशेनेति । तदिदं विप्रा-
वमानकारकं याज्ञवल्क्योक्तं श्रुत्वा वैशंपायनश्चक्रोध । आहव याज्ञवल्क्यं ब्राह्मणावम-
न्ता लमसि अतो मत्तो यदधीतं तत्सर्वं त्यक्त्वा याहीति । तदसदिष्णुर्याज्ञवल्क्यो-
ऽधीतं यजुर्वेदगणं छर्दित्वा गुरुमुत्सृज्यागच्छन् । आरराध च भगवन्तं सूर्यनारायण-
मेकान्ताभावेन । निःसीमनिजपरिचरणपरितुष्टो भगवानादित्योऽ यातयामानि यजुंषि
तस्मै प्रायच्छत् । तैर्याज्ञवल्क्यो वाजसनीसंज्ञाः शास्त्रा अकरोत् इति श्रीभागवते ।

विज्ञानेश्वरविषये मिताक्षरोपसंहारे—

‘नासीदस्ति भविष्यति क्षितितले कल्याणकल्पं पुरं
नो दृष्टः श्रुतएव वा क्षितिपतिः श्रीविक्रमाकौपमः ।
विज्ञानेश्वरपण्डितो न भजते किंचान्यदन्योपम-
श्चाकल्पं स्थिरमस्तु कल्पलतिकाकल्पं तदेतन्नयम् ॥
स्रष्टा वाचां मधुरवपुषां विद्वदाश्चर्यसीमां
दातार्यानामतिशयजुषामर्थिसार्थार्थनामा ।
आ च प्राचः समुद्रान्नतनृपतिशिरोरत्नभाभासुरांघ्रिः
पायादाचन्द्रतारं जगदिदमखिलं विक्रमादित्यदेवः ॥’

इत्यादिलेखादस्य नृपविक्रमादित्यकालीनत्वं स्फुटं भवति । तत्र कल्याणपुरमिति नाम्ना
प्रसिद्धं नगरमस्त्यधुना हैद्राबादराज्ये कल्याणक्रीतिनाम्ना प्रथितम् । तत्रत्या राजानश्चौल-
क्यान्यववायाः । तेषां वशावलिर्दक्षिणेतिहासाख्यकोशे भाण्डारकरोपाह्वं रामकृष्ण गो-
पालसंज्ञया प्रथितैः सविस्तरं प्रकाशितास्ति । तत्रैव विक्रमादित्यराजा समजनि यदा-
श्रयेणैव विदुषामग्रेसरेण विज्ञानेश्वरेण मिताक्षराख्या याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्या निर-
मायि । तस्य च राज्यकालो धूनसहस्रशकमारभ्य धूनपञ्चाशदधिकसहस्रमितश-
कपर्यन्तं पञ्चाशद्वदमित एवासीत् । एवंसति गुर्जराक्षितयाज्ञवल्क्यस्मृतिप्रस्तावे बापू-
शास्त्रीमोषे इत्येतैः ‘विक्रमादित्यकालीनोयं विज्ञानेश्वरः तद्वन्धस्य मिताक्षराख्यस्य संवद-
भिधशकप्रवर्तकविक्रमादित्यदेवकालिकतावसीयते’ इत्यादिप्रकटितं परास्तम् ।

यद्यप्ययं ग्रन्थो बहुभिर्बहुवारमङ्कनादिना प्रकाशितएवासीत्तथापि तेष्वनवधाना-
लस्याव्युत्पत्त्यादिमूलका नैकशो मूले व्याख्यायां च तत्रतत्रानवसरविराम-विरामस्थ-

संयोजन-संबन्धाक्षरप्रथन-मूलव्याख्यासिवादिजन्मानोऽर्थानवबोधेन तिरस्कारावहाः प्रमादा बहुबोऽस्मिन्मन्त्रे सन्त्येव । अतस्तन्मार्जनपूर्वं सम्मकपरिशोध्याह्वनीयोयं महाविबन्धो भूयादक्षिकलोकोपकारक इति बहुभिर्गार्वाणवाख्यपरायणैर्धर्मैकधुरीणैर्बैदिकगृहस्थोभयसरणिभिः श्रेष्ठिबरश्रीमत् तुकाराम जावजीसविधे निरपेक्षबुद्ध्या मूर्ध्नि तैराहृत्य परिशोधने नियोजितेन मया सूक्ष्मैषिकया ययामति परिष्कृतोय ग्रन्थ इति सुधियो विदाकुर्वन्तु ।

एतच्छोधने संगृहीतहस्तलिखितप्राचीनादर्शपुस्तकानीत्यम्—

१ वे. शा. सं. बाळशास्त्री पुराणिक नागांव इत्येतैर्दत्तं भिन्नपाठान्तरप्रचुरं प्रायः शुद्धम् ।

१ वे. शा. सं. नीलकण्ठशास्त्री (नानाशास्त्री) देवस्थळी सावंतवाडी इत्येतैर्दत्तं पूर्णं सामान्यतः शुद्धम् ।

१ वे. रा. रा. मोरेश्वरमठ खरे मालवण इत्येतैर्दत्तं व्यवहाराध्यायरहितम् ।

१ रा. रा. जनार्दन महादेव गुर्जर मुंबई इत्येतैर्मुद्रितं च ।

एतेषां संकलनेन यावन्मनीषं पाठान्तरादिसंयोजनेनच संस्कृतमिदं पुष्पकम् । व्यवहाराध्याये दुरुद्धत्वमार्जनाय बालभट्टीव्याख्याधारेण टिप्पणमप्ययोजि । सर्वेषां शीघ्रोपस्थित्यै याज्ञवल्क्यस्मृतिस्थपदानां मातृकाक्रमकोशोऽप्यन्ते योजित । अत्र विद्वद्भिरपठित जीवरामशास्त्रिभिः कचन साधकमूचनादिभिस्तथा शोधनकाले वे. शा. सं. महादेवशास्त्री बाके इत्येतैश्च बहुपकृतं तन्नामनिर्देशाहतेऽन्यत्र साधनमुत्तु मन्ये । एवं दुरुद्धविषयसंस्करणसाहसमुरीकृत्यायासबाहुल्येन ययामति शोधितेऽप्यस्मिन्महति ग्रन्थे मानुषशोमुपीमुलभमव्युत्पत्त्यनवधानदृक्वापलाक्षरयोजकादिनियतं स्वलिखित दयालवो महाशयाः शोधयेयुरहमपि पुनर्मुद्रणावसरे शोधयेयेति विज्ञापयति—

पणशीकरोपाहो
वासुदेवशर्मा ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिस्यविषयानुक्रमणी ।

अथाचाराध्यायः १

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
उपोद्घातप्रकरणम् १		ब्रह्मचारिणो वर्ज्यानि ... ९	
मङ्गलाचरणम् ... १		गुर्वाचार्यादिलक्षणम् ... १०	
मुनीनां प्रश्नः ... १		उपाध्यायलक्षणम् ... १०	
षड्विधस्मार्तधर्मविचारः ... २		ब्रह्मचर्यावधिः ... १०	
धर्मस्य चतुर्दश स्थानानि ... २		उपनयनकालस्य परमावधिः ... १०	
धर्मशास्त्रप्रयोजका ऋषयः ... ३		द्विजत्वहेतुकथनम् ... ११	
धर्मस्य कारकहेतवः ... ३		वेदग्रहणाध्ययनफलम् ... ११	
धर्मस्य ज्ञापकहेतवः ... ३		काम्यब्रह्मयज्ञाध्ययनफलम् ... ११	
देशादिकारकहेतूनामपवादः ... ४		पञ्चमहायज्ञफलम् ... १२	
कारकहेतुषु ज्ञापकहेतुषु वा संदेहे निर्णयः ... ४		नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्माः ... १२	
ब्रह्मचारिप्रकरणम् २		विवाहप्रकरणम् ३	
वर्णानां निर्णयः ... ४		गुरुदक्षिणादानपूर्व ज्ञानम् ... १३	
गर्भाधानादिसंस्काराः ... ४		कन्यालक्षणानि ... १३	
संस्कारकरणे फलम् ... ५		कन्याया बाह्यलक्षणानि ... १४	
स्त्रीसंस्कारेषु विशेषः ... ५		कन्याया आभ्यन्तरलक्षणानि ... १४	
उपनयनकालः ... ५		सापिण्ड्यविचारः ... १५	
गुरुधर्माः ... ६		कन्यावरणे नियमः ... १५	
शौचाचाराः ... ६		कन्यादाने वरनियमः ... १६	
प्राजापत्यादितीर्थानि ... ६		द्विजातीनां श्रद्धापारिणयने निषेधः १६	
आचमनविधिः ... ७		वर्णक्रमेण भार्यकरणेऽधिकारः १६	
प्राणायामविचारः ... ७		ब्राह्मविवाहलक्षणम् ... १७	
सावित्रीजपप्रकारः ... ७		दैवार्पविवाहयोर्लक्षणम् ... १७	
अभिकार्यम् ... ८		प्राजापत्यविवाहलक्षणम् ... १७	
अभिवादनम् ... ८		आसुरगान्धर्वादिविवाहलक्षणानि १७	
अध्याप्याः ... ८		सवर्णापरिणयने विशेषः ... १७	
दण्डादिधारणम् ... ८		कन्यादातृक्रमः ... १८	
भैक्षचर्याप्रकारः ... ९		कन्याहरणे दण्डः ... १८	
भोजनादिप्रकारः ... ९		कन्याया दोषमनाख्याय दाने ... १८	
		अन्यपूर्वालक्षणम् ... १८	
		देवरादिनियोगविधिः ... १९	

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं
व्यभिचारिणीविषये ...	१९	वम्पस्योः शेषभोजनम् ...	३३
तस्या अल्पप्रायश्चित्तार्थमर्थवादः	१९	अतिथीनां भोजनम् ...	३३
द्वितीयपरिणयने हेतवः ...	२०	भिक्षवे भिक्षादानम् ...	३४
पतिव्रतास्त्रीप्रशंसा ...	२०	श्रोत्रियसत्कारः ...	३४
अधिवेतुदण्डः ...	२०	प्रतिसंवत्सरमर्घ्याः ...	३४
स्त्रीधर्माः ...	२१	परपाकरुचिनिषेधः ...	३५
शास्त्रीयदारसंग्रहस्य फलम् ...	२१	सायंसंध्यादि ...	३५
स्त्रीणां ऋतुकालावधिः ...	२१	ब्राह्मे मुहुर्ते आत्मनो हितचिन्तनम्	३५
स्त्रीगमने बर्ज्यदिनानि ...	२१	मानाहोः ...	३६
अनुगमने नियमाः ...	२२	वृद्धादीनां मार्गो देयः ...	३६
स्त्रीणां भर्त्रादिभिः सत्कारः ...	२४	द्विजातीनामिज्यादिकर्माणि ...	३६
स्त्रिया कर्तव्यम् ...	२४	क्षत्रियवैश्यकर्माणि ...	३७
प्रोषितभर्तृकानियमाः ...	२४	क्षूद्रकर्माणि ...	३७
स्त्रिया अस्वातन्त्र्यम् ...	२५	साधारणधर्माः ...	३७
मृतभर्तृकाविषये ...	२५	ध्रौतकर्माणि ...	३८
सहगमनम् ...	२६	नित्यध्रौतकर्माणि ...	३८
अनेकभार्याविषये ...	२७	यज्ञार्थं हीनभिक्षानिषेधः ...	३९
प्रमीतभार्यविषये ...	२७	कुशलधान्यादिसंचयोपायः ...	३९
वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ४		ज्ञातकधर्मप्रकरणम् ६	
सजातिपुत्रादयः ...	२७	ज्ञातकप्रतानि ...	४०
अनुलोमा मूर्धावसिप्तादयः ...	२८	राजादिभ्यो धनग्रहणम् ...	४०
प्रतिलोमजाः ...	२९	उपाकर्मकालः ...	४४
संकीर्णजस्यन्तरम् ...	२९	उत्सर्जनकालः ...	४४
वर्णप्राप्तौ कारणान्तरम् ...	३०	अनध्यायाः ...	४४
हीनश्रूत्या जीवनम् ...	३०	ज्ञातकप्रतानि ...	४६
गृहस्थधर्मप्रकरणम् ५		अभोज्यानि ...	४९
कस्मिन्नप्यै किं कर्तव्यं तन्निर्णयः	३१	अभोज्यान्नानि ...	४९
गृहस्थधर्माः ...	३१	अभोज्याश्रेषु प्रतिप्रसवः ...	४९
दन्तधावनादि ...	३१	भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ७	
योगक्षेमार्थं राजाद्याश्रयः ...	३२	द्विजातीनां धर्माः ...	५०
वेदादिजपः ...	३२	पर्वुषितस्य प्रतिप्रसवः ...	५१
पञ्चमहायज्ञाः ...	३२	संधिन्यादिदुग्धविषये ...	५१
भूतबलिः ...	३२	क्षिप्वादिनिषेधः ...	५१
पितृमनुष्येभ्योऽन्नदानम् ...	३३	क्रव्यादपक्ष्यादिनिषेधः ...	५२

विषयसूचिका ।

३

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
पक्वशुद्धिनिषेधः ...	५३	पार्ष्णश्राद्धस्वरूपम् ...	६७
पक्षपक्षनखा भक्ष्याः ...	५३	एकोद्दिष्टश्राद्धस्वरूपम् ...	६७
मांसभक्षणे विधिः...	५४	त्रिविधं श्राद्धम् ...	६७
वृथामांसभक्षणे निन्दा ...	५४	पार्वणशुद्धिश्राद्धयोः कालः ...	६७
मांसवर्जनविधिः ...	५५	श्राद्धे ब्राह्मणसंपत्तिः ...	६८
द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ८		श्राद्धे वर्ज्यब्राह्मणाः ...	६९
सौवर्णादिपात्राणां शुद्धिः ...	५५	पार्वणश्राद्धप्रयोगः ...	७०
यज्ञपात्रादीनां शुद्धिः ...	५६	अग्नौकरणम् ...	७३
सलेषानां शुद्धिः ...	५६	अन्ननिवेदनम् ...	७४
भूमिशुद्धिः ...	५८	पिण्डप्रदानम् ...	७५
गवाघ्राताभ्रादिशुद्धिः ...	५८	असप्योदकदानम् ...	७६
त्रपुसीसकादीनां शुद्धिः ...	५९	स्वधावाचनम् ...	७६
अमेध्योपहतद्रव्यशुद्धिः ...	५९	ब्राह्मणप्रार्थना ...	७६
उदकमांसयोः शुद्धिः ...	६०	ब्राह्मणविसर्जनम् ...	७७
अम्यादिशुद्धिः ...	६१	शुद्धिश्राद्धम् ...	७७
दानप्रकरणम् ९		एकोद्दिष्टश्राद्धम् ...	७८
दानपात्रब्राह्मणप्रशंसा ...	६२	नवश्राद्धम् ...	७८
सत्पात्रब्राह्मणलक्षणम् ...	६२	सपिण्डीकरणम् ...	७८
सत्पात्रे गवादिदानं देयम् ...	६३	उदकुम्भश्राद्धम् ...	८१
प्रतिग्रहनिषेधः ...	६३	एकोद्दिष्टकालः ...	८३
प्रत्यहदाने विशेषः ...	६३	नित्यश्राद्धव्यतिरिक्तसर्वश्राद्धपि-	
गोदाने विशेषः ...	६४	ण्डप्रक्षेपस्थलम् ...	८५
गोदानफलम् ...	६४	भोज्यविशेषेण फलविशेषः ...	८५
उभयतोमुखीलक्षणं तद्दाने फलं च ...	६४	गयाश्राद्धफलम् ...	८६
सामान्यगोदाने फलम् ...	६५	तिथिविशेषात्फलविशेषः ...	८६
गोदानसमानि ...	६५	नक्षत्रविशेषात्फलविशेषः ...	८७
भूम्यादिदाने फलम् ...	६५	पितृशब्दार्थः ...	८८
गृहादिदाने फलम् ...	६५	गणपतिकल्पप्रकरणम् ११	
वेददानफलम् ...	६५	विघ्नकारकहेतवः ...	८८
दानं विनापि दानफलावाप्तिः ...	६६	विघ्नज्ञापकहेतवः ...	८९
सर्वप्रतिग्रहनिवृत्तिप्रसङ्गेऽपवादः ...	६६	विघ्नज्ञापकहेतुप्रत्यक्षलिङ्गानि ...	८९
अप्रत्याख्येयमाह ...	६६	विघ्नोपशान्त्यर्थं कर्म ...	९०
प्रतिग्रहनिवृत्तेरपवादः ...	६७	अपनविधिः ...	९०
श्राद्धप्रकरणम् १०		उपस्थानमन्त्राः ...	९०
श्राद्धशब्दार्थः ...	६७		

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
ग्रहपूजा	९३	दूतानां त्रैविध्यम्	१०२
नित्यकाम्यसंयोगाः	९३	खैरविहारः सेनादर्शनं च	१०३
ग्रहशान्तिप्रकरणम् १२		चाराणां गूढभाषणध्रुवणम्	१०३
ग्रहयज्ञः	९४	राज्ञो निद्रादिप्रकारः	१०३
नवग्रहनामानि	९४	प्रजापालनफलम्	१०४
नवग्रहमूर्तिद्रव्याणि	९४	चाटतस्करादिभ्यो रक्षणम्	१०४
नवग्रहध्यानानि	९४	प्रजानामरक्षणे फलम्	१०४
नवग्रहमन्त्राः	९५	राष्ट्राधिकृतविचेष्टितज्ञानम्	१०५
नवग्रहसमिधः	९५	उत्कोचजीविना दण्डः	१०५
नवग्रहहोमाहुतिसंख्या	९५	अन्यायेन प्रजाभ्यः करग्रहणे	१०५
नवग्रहाणां भोजनानि	९६	देशाचारादिरक्षणम्	१०५
नवग्रहदक्षिणा	९६	मन्त्रमूलत्वं राज्यस्य	१०६
दुष्टग्रहपूजा	९६	शल्यादीना चिन्तनम्	१०६
राजधर्मप्रकरणम् १३		सामाद्युपाया	१०६
अभिविक्तस्य राज्ञो धर्माः	९७	संधिविग्रहादिगुणा.	१०७
अष्टादश व्यसनानि	९८	परराष्ट्रे यानकालः	१०७
राजमन्त्रिण. राजपुरोहितश्च	९८	दैवपुरुषकारयोर्विचारः	१०७
राजपुरोहितलक्षणम्	९९	दैवविषये मतान्तराणि	१०७
यज्ञादिकरणे ऋत्विजः	९९	लाभप्रकार.	१०८
ब्राह्मणेभ्यो धनदाने फलविशेषः	९९	राज्याज्ञानि	१०८
धनरक्षणप्रकार.	९९	दुर्वृत्तेषु दण्डकरणम्	१०८
लेख्यकरणम्	१००	अन्यायदण्डनिषेधः	१०९
लेख्यकरणप्रकार.	१००	दण्ड्यदण्डने फलम्	१०९
राज्ञो निवासस्थानम्	१००	त्रसरेण्वादिमानम्	११०
अधिकारिण.	१०१	रजतमानम्	१११
विक्रमार्जितद्रव्यदाने फलम्	१०१	ताम्रमानम्	१११
रणे मरणं स्वर्गफलकम्	१०१	स्वशास्त्रपरिभाषा	१११
शरणागतारक्षणम्	१०२	दण्डभेदाः	११२
आयव्ययनिरीक्षणम्	१०२	दण्डव्यवस्थानिमित्तानि	११२
हिरण्यस्य भाण्डागारे निक्षेपः	१०२	इत्याचाराध्यायः ।	

अथ व्यवहाराध्यायः २

साधारणव्यवहारमातृकाप्रक-	व्यवहारलक्षणम्	११३
रणम् १	सभासदलक्षणम्	११४
उपोद्घातः	सभासदसंख्या	११४

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं
बृहस्पतिमते सभ्यसंख्या ...	११४	कारणोत्तरोदाहरणम् ...	१२०
ब्राह्मणानां सभासदां च भेदः ...	११४	पूर्वन्यायोत्तरोदाहरणम् ...	१२१
अन्यायाद्राजनिवारणम् ...	११४	उत्तराभासानां लक्षणानि ...	१२१
ब्राह्मणानां दोषः ...	११४	उत्तराभासोदाहरणानि ...	१२१
राजसंसदि वणिजामपि स्थापना	११५	संकरानुत्तरम् ...	१२१
प्राङ्निवाकः ...	११५	अनुत्तरत्वे कारणम् ...	१२१
प्राङ्निवाकगुणाः ...	११५	मिथ्योत्तरकारणोत्तरयोः संकरे तदु-	
ब्राह्मणप्राङ्निवाकभावे क्षत्रियादिः	११५	दाहरणम् ...	१२१
प्राङ्निवाकलक्षणम् ...	११५	कारणोत्तरप्राङ्न्यायोत्तरसंकरः...	१२२
सभासदां दण्डः ...	११५	तदुदाहरणम् ...	१२२
व्यवहारविषयः ...	११६	उत्तरसंकरे क्रमः ...	१२२
व्यवहारस्याष्टादश भेदाः ...	११६	मिथ्योत्तरकारणोत्तरयोरेकस्मि-	
राज्ञः कार्यानुपादकत्वम् ...	११६	न्यवहारप्राप्तौ निर्णयप्रकारः	१२३
कार्यार्थिनि प्रश्नः ...	११६	उत्तरे पत्रे निवेशिते साधननिर्दे-	
आह्वानानाह्वाने ...	११६	शप्रकारः ...	१२३
तदपवादः ...	११६	व्यवहारस्य चत्वारः पादाः ...	१२४
आसेधः ...	११७	असाधारणव्यवहारमातृका-	
आसेधश्चतुर्विधः ...	११७	प्रकरणम् २	
क्वचिदासेधातिक्रमे दण्डाभावः	११७	प्रत्यभियोगः ...	१२४
प्रतिवादिन्यागते लेख्यादिकर्तव्यता	११७	अर्थिविषये ...	१२५
हीन पञ्चविधः ...	११८	एकस्मिन्नभियोगेऽनेकद्रव्याणां	
भाषाकरणप्रकारः ...	११८	निवेशाभावः ...	१२५
पक्षाभासाः ...	११८	तदुदाहरणम् ...	१२५
अनादेयव्यवहाराः ...	११९	अभियोगमनिस्तीर्येत्यस्यापवादः	१२६
आदेयव्यवहाराः ...	११९	प्रतिभूग्रहणम् ...	१२६
शोधितलेख्यनिवेशनप्रकारः ...	१२०	प्रतिभ्वभावे निर्णयः ...	१२६
उत्तरावधिशोधनम्...	१२०	निहवे प्रतिभूकर्तव्यम् ...	१२६
पूर्वपक्षमशोधयित्वैव उत्तरादाने		मिथ्याभियोगे दण्डः ...	१२७
सभ्यानां दण्डः...	१२०	कालविलम्बापवादः ...	१२७
उत्तरदानप्रकारः ...	१२०	दुष्टलक्षणम् ...	१२८
उत्तरस्वरूपम् ...	१२०	अनाहृतवादने ...	१२८
चतुर्विधमुत्तरम् ...	१२०	द्वावपि युगपद्वर्माधिकारिणं प्राप्तौ	
सत्योत्तरोदाहरणम् ...	१२०	तत्र कस्य क्रियेत्याकांक्षिते	
मिथ्योत्तरोदाहरणम् ...	१२०	निर्णयः ...	१२९
मिथ्योत्तरे चतुर्विधम् ...	१२०		

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
सपणविवादस्थले निर्णयप्रकारः	१२९	शिरोमुण्डनादिदण्डाः	... १३९
छलनिरसनप्रकारः ...	१२९	अङ्गने च व्यवस्था १३९
छलानुसारिव्यवहारलक्षणम् ...	१३०	चक्षुर्निरोधशब्दार्थः	... १३९
निष्ठुनैकदेशविभावे निर्णयप्रकारः	१३०	कीदृशो भोगः प्रमाणम्	... १३९
व्याप्ताधिगमे तर्कः ...	१३०	आगमनिरपेक्षस्य भोगस्य प्रामाण्यं	१४०
अनेकार्थाभियोगे निर्णयः	... १३१	अनागमोपभोगे दण्डः	... १४०
स्मृत्योर्विरोधे निर्णयप्रकारः	... १३१	आगममापेक्षभोगविषये	... १४०
धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ		त्रिविधः स्वीकारः १४१
निर्णयः ...	१३२	स्वीकारे नियमः १४१
धर्मशास्त्रार्थशास्त्रोदाहरणम्	... १३२	पुरुषव्यवस्थया प्रामाण्यव्यवस्थया	
आततायिहिननविषये निर्णयः	... १३२	च आगमविषये दण्डव्यवस्था	१४१
द्विजातीनां शास्त्रग्रहणे	... १३२	अभियुक्ते मृते निर्णयः	... १४२
आततायिनः	... १३३	व्यवहारसिद्धये व्यवहारदक्षिणां	
अन्योदाहरणम्	... १३३	बलाबलम्	... १४२
अन्यथा करणे प्रायश्चित्तम्	... १३३	प्रबलदृष्टव्यवहारविषये	... १४३
प्रमाणचतुष्टयम्	... १३३	मत्तोन्मत्तादिभिर्निर्णीतव्यवहार-	
प्रमाणभेदाः	... १३३	विषये	... १४३
मानुषदिव्यप्रमाणग्रहणे निर्णयः	१३४	गुरुशिष्यपितृपुत्रादीनां व्यवहार-	
तत्रोदाहरणम्	... १३४	विषये	... १४३
दिव्यप्रमाणग्रहणे निषेधः	... १३४	स्त्रीभर्तृव्यवहारविषये	... १४३
तदपवादः	... १३५	स्वामिदासव्यवहारविषये	... १४४
लेख्यादीनामपि क्वचिभियमः	... १३५	अनादेयवादविषये	... १४४
प्रमाणबलाबलविचारः	... १३५	गोपशाण्डिकादिस्त्रीणां व्यवहारे	१४४
आध्यादिषु पूर्वोत्तरक्रियानिर्णयः	१३६	परावर्त्यद्रव्यविषये निर्णयप्रकारः	१४४
दशविंशतिवर्षोपभोगे निर्णयः	... १३६	तत्र कालावधिः	... १४४
अनागमोपभुक्ता दण्डः	... १३७	तत्र नृपतिभागः	... १४४
अस्वत्वस्य दाने दण्डः	... १३७	स्वाम्यनागमविषये	... १४४
दशविंशतिवर्षोपभोगे हानेरपवादः	१३७	निधिप्राप्तौ निर्णयप्रकारः	... १४५
उपनिक्षेपलक्षणम्	... १३७	ब्राह्मणस्य निधौ प्राप्ते निर्णयः	... १४५
आध्यादीनां हर्तुर्दण्डः	... १३८	ब्राह्मणभिन्नस्य निधौ लब्धे निर्णयः	१४५
दण्डपरिमाणम्	... १३८	अनिवेदितनिधिविषये निर्णयः	१४५
दण्डप्रकाराः	... १३८	धनिस्वामिन्यागते निर्णयः	... १४५
धनदानाशक्तौ दण्डप्रकारः	... १३८	तत्र राजभागः	... १४५
उत्तमसाहसदण्डस्वरूपम्	... १३८	चौरहृतद्रव्यविषये	... १४६
ब्राह्मणस्य वधदण्डनिषेधः	... १३८	चौरहृतद्रव्यापहारे राज्ञो दोषः	... १४६

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं
चौरहृतोपेक्षाकरणे ...	१४६	पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यस्यापवादः	१५०
चौरहृतदानविषये ...	१४६	न पतिः स्त्रीकृतमित्यस्यापवादः...	१५१
ऋणादानप्रकरणम् ३		पतिकृतमृणं भार्या न दद्यादित्य-	
ऋणादानं सप्तविधम् ...	१४६	स्यापवादः ...	१५१
अभिमर्णविषये पञ्चविधम् ...	१४६	भार्यादीनामधनत्वम् ...	१५१
उत्तमर्णविषये द्विविधम् ...	१४६	पुनरपि यदृणं दातव्यं येन च यत्र	
मासि मासि वृद्धिदानविषये ...	१४६	दातव्यं तत्रितये निर्णयः ...	१५१
वर्णकमाद्वृद्धिनिर्णयः ...	१४६	कालविशेषे ऋणदानविषये ...	१५२
चक्रवृद्धिकायिकादिवृद्धिप्रकाराः	१४७	प्राप्तव्यवहारविषये निर्णयः ...	१५२
ग्रहीतृविशेषेण प्रकारान्तरवृद्धिः	१४७	प्राप्तव्यवहारेपि ऋणदाननिषेधः	१५२
कारितवृद्धिः ...	१४७	आसेधाह्वाननिषेधः ...	१५२
अकृतवृद्धिः ...	१४७	ऋणात्पितृमोचनविषये ...	१५२
याचितकविषये निर्णयः ...	१४७	श्राद्धे बालस्याप्यधिकारः ...	१५२
याचितकाऽदाने निर्णयः ...	१४७	विभक्तविषये निर्णयः ...	१५२
अनाकारितवृद्धेरपवादः ...	१४७	अविभक्तविषये निर्णयः ...	१५२
द्रव्यविशेषेण वृद्धिविशेषः ...	१४८	पुत्रविषये ऋणदाने विशेषः ...	१५२
प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य चिरकालावस्थि-		पौत्रविषये ऋणदाने विशेषः ...	१५२
तस्य वृद्धिः ...	१४८	ऋणापाकरणे ऋणी तत्पुत्रः पौत्र	
वस्त्रधान्यादीनां वृद्धिः ...	१४८	इति त्रयः कर्तारस्तेषां सम-	
पुरुषान्तरे संक्रमणेन प्रयोगान्त-		वाये क्रमः ...	१५२
रकरणविषये ...	१४८	परपूर्वाः स्त्रियः ...	१५३
सकृत्प्रयोगविषये ...	१४८	पुनर्भूत्वैरिणीस्त्रीणां लक्षणम् ...	१५३
प्रयुक्तस्य धनस्य ग्रहणप्रकाराः...	१४८	योषिर्ब्राह्म ऋणापाकरणेऽधिकारी	१५४
धर्मादयश्चोपायाः ...	१४९	रिक्त्यग्रहणाभावे पुत्रपौत्रैर्ऋणदा-	
राज्ञा दापने च प्रकाराः ...		नविषये ...	१५४
बहुषुत्तमर्णिकेषु युगपत्प्राप्तेषु केन		योषिर्ब्राह्मि विषये ...	१५४
क्रमेणाधमर्णिको दाप्य इत्यपे-		प्रातिभाव्यादीनां निषेधः ...	१५५
क्षितिविषये क्रमः ...	१४९	दम्पत्योर्विभागाभावे ...	१५५
उत्तमर्णे दुर्बले प्रतिपन्नार्थदापने		पूर्तेषु कर्मसु जायापत्योः पृथग-	
निर्णयप्रकारः ...	१४९	धिकारः ...	१५५
न्यायार्थं व्ययदानम् ...	१४९	प्रातिभाव्यनिरूपणम् ...	१५५
निर्धनाधमर्णिकविषये ...	१४९	प्रातिभाव्यं त्रिविधम् ...	१५५
दीयमानाग्रहणे ...	१५०	दर्शनप्रत्ययप्रतिभूविषये ...	१५६
कुटुम्बार्थं कृतर्णविषये ...	१५०	दानप्रतिभूविषये ...	१५६
अदेयर्णविषये निर्णयः ...	१५०	दर्शनप्रतिभूविषये ...	१५६

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
दानप्रतिभूपौत्रविषये ...	१५६	साक्षिप्रकरणम् ५	
प्रातिभाष्यातिरिक्तपैतामहर्षदाने		साक्षिस्वरूपनिरूपणम् ...	१६४
पौत्राधिकारः ...	१५६	साक्षिभेदा ...	१६४
वृद्धदाने निषेधः ...	१५६	कृतसाक्षिण ...	१६४
बन्धकप्रतिभूविषये ऋणदाने		अकृतसाक्षिणः ...	१६४
निर्णयः ...	१५६	लिखितादिमाक्षिणा भेदा ...	१६४
प्रतिभूवामनेकत्वे ऋणदानप्रकारः	१५७	तेषां माक्षिणः कीदृशाः कियन्तश्च	
प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिः	१५७	भवन्तीत्येतद्विषये ...	१६४
प्रातिदत्तस्यावृद्धिः ...	१५७	दोषादसाक्षिणः ...	१६५
प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्ते-		भेदादसाक्षिणा स्वरूपम् ...	१६५
ऽपवादः ...	१५७	स्वयमुक्तिस्वरूपम् ...	१६५
स्त्रीपशूनां वृद्धिविषये ...	१५७	असाक्षिणः स्वरूपम् ...	१६५
धान्यवृद्धिविषये ...	१५८	एकसाक्षिविषये ...	१६६
वस्त्ररमविषये ...	१५८	चौर्यादिषु वर्ज्यसाक्षिणोपि ग्राह्याः	१६६
लग्नकविशेषनिषेधः ...	१५८	साक्षिश्रावणम् ...	१६६
आध्याविधिः ...	१५८	ब्राह्मणादिषु श्रावणे नियमाः ...	१६७
आधिलक्षणम् ...	१५८	तदपवादः ...	१६७
सच द्विविधः ...	१५८	साक्षिदूषणदानं स्थूलम् ...	१६७
चतुर्विधस्याधेविशेषः ...	१५८	साक्षिश्रावणप्रकारः ...	१६७
गोप्याधिभोगे वृद्धिनिषेधः ...	१५८	साक्षिसंग्रामने ...	१६७
आधिनानां निर्णयः ...	१५९	साक्षिणामकथने कर्तव्यता ...	१६८
आधिमिद्विविषये निर्णयः ...	१५९	साक्ष्यानङ्गीकारविषये ...	१६८
जङ्गमस्थानवरभेदेन द्विविध आधि	१६०	कूटसाक्षिणा दण्डः ...	१६८
आधिनाशविषये धनदाने विशेषः	१६०	साक्षिद्वैधे निर्णयप्रकारः ...	१६८
आधिमोक्षणविषये निर्णयः ...	१६०	जयपराजयावधारणविषये ...	१६८
अमात्रहिते प्रयोक्तारि कर्तव्यता	१६१	साक्षिणा स्वभावोक्तवचनग्रहणे	१६९
असनिहितेऽधमर्णे कर्तव्यता ...	१६१	साक्षिभाषितपरीक्षा ...	१७०
भोग्याधौ विषये ...	१६१	क्रियाबलाबलावलम्बे ...	१७०
फलभोग्याधिविषये ...	१६२	साक्षिणा दोषावधारणे ...	१७०
उपनिधिप्रकरणम् ४		अथ मतम् ...	१७०
उपनिधिद्रव्यलक्षणम् ...	१६२	कूटसाक्षिणा दण्डः ...	१७१
उपनिधिदानेऽपवादः ...	१६२	ब्राह्मणकूटसाक्षिविषये ...	१७१
उपनिधुपभोक्तुर्दण्डः ...	१६३	लोभादिकारणविशेषे दण्डः ...	१७१
उपनिधिधर्माणां याचितादिष्वति		ब्राह्मणे शरीरदण्डनिषेधः ...	१७१
देशः ...	१६३	साक्ष्यनिवृत्ते दण्डः ...	१७२

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं
जानतः साध्यानङ्गीकारे ...	१७२	धटदिव्यप्रयोगः ...	१८३
वर्णिना वधे अनृतानुष्ठा ...	१७३	अग्निदिव्यविधिः ...	१८७
अनृतवचने प्रायश्चित्तम् ...	१७३	कर्तुरन्याभिमन्त्रणम् ...	१८७
लेख्यप्रकरणम् ६		उदकदिव्यविधिः ...	१९०
लेख्यद्वैविध्यम् ...	१७४	विषदिव्यविधिः ...	१९२
अन्यकृतलेख्ये विशेषः ...	१७४	कोशदिव्यविधिः ...	१९४
लेख्ये संवत्सरादीनां निवेशः ...	१७४	तण्डुलदिव्यविधिः ...	१९५
लेख्यसमामौ अधमर्णस्य संमतिः ...	१७४	तसमाषविधिः ...	१९५
लेख्ये साक्षिणां विशेषः ...	१७५	धर्माधर्माख्यविधिः ...	१९६
लेखकसंमतिः ...	१७५	पक्षान्तरेण विधिः ...	१९६
स्वकृतलेख्ये विशेषः ...	१७५	अन्ये शपथाः ...	१९६
लेख्याल्लक्षणविषये विशेषः ...	१७५	शुद्धिविभावना ...	१९६
बलान्कारकृतलेख्ये विशेषः ...	१७६	दायविभागप्रकरणम् ८	
तदपवादः ...	१७६	दायशब्दार्थः ...	१९७
जीर्णादिपत्रविषये ...	१७६	दायो द्विविधः ...	१९७
देशान्तरस्थपत्रानयनाय का-		अप्रतिबन्धदायलक्षणम् ...	१९७
लाविधः ...	१७६	सप्रतिबन्धदायलक्षणम् ...	१९७
राजकीयपत्रविषये ...	१७७	विभागलक्षणम् ...	१९७
राजकीयजयपत्रविषये ...	१७७	स्वत्वनिरूपणम् ...	१९७
सभासदां पत्रविषये ...	१७७	स्तेनातिदेशः ...	१९७
पञ्चविधहीनविषये ...	१७७	लौकिकीयत्ताविषये विचारः ...	१९७
लेख्यसंदेहे निर्णयोपायाः ...	१७७	यत्र काले येन च यथा विभागः ...	२००
लेख्यस्य पृष्ठे लेखनप्रकारः ...	१७८	पितुरिच्छया विभागप्रकारः ...	२०१
कृत्स्ने ऋणे दत्ते कर्तव्यता ...	१७८	विषमविभागनियमः ...	२०१
ससाक्षिके ऋणे कृत्स्ने दातव्ये		ज्येष्ठपुत्रविषये उद्धारविभागः ...	२०२
कर्तव्यता ...	१७८	विभागकालाः ...	२०२
दिव्यप्रकरणम् ७		समविभागे पत्नीनां विशेषः ...	२०२
दिव्यमातृका ...	१७८	पुत्रस्य दायजिपृक्षाभावे विशेषः ...	२०२
शपथाः ...	१७८	विषमविभागनिषेधः ...	२०३
महाभियोगेषु शङ्कितेष्वपवादः ...	१७९	पितृमरणानन्तरं समविभागः ...	२०३
ततोर्था लेखयेदित्यस्यापवादः ...	१७९	विशोद्धारादि ...	२०३
अवष्टम्भाभियोगेष्वेवेत्यस्यापवादः	१७९	विषमविभागनिषेधः ...	२०३
दिव्ये साधारणविधिः ...	१८०	उद्धारविभागे निषेधः ...	२०३
दिव्येषु पूर्वाह्नादिकालाः ...	१८१	मातृघने दुहितृधिकारः ...	२०३
		दुहितृभावे मातृघने पुत्राधिकारः ...	२०३

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
अविभाज्यधनम् २०४	पौनर्भवपुत्रलक्षणम् २१३
पितृभृतवत्त्वादिविषये २०५	दत्तकपुत्रलक्षणम् २१३
स्त्रीणामलङ्कारविषये २०५	एकपुत्रदाने निषेधः २१३
योगक्षेमशब्दार्थः २०५	अनेकपुत्रमद्भावेपि ज्येष्ठदाने नि-	
पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां विभागे		षेधः २१३
विशेषः २०६	पुत्रप्रतिग्रहप्रकारः २१४
पितामहोपात्तधने पितुः पुत्रस्य च		क्रीतपुत्रलक्षणम् २१४
सत्ताविषये २०६	कृत्रिमपुत्रलक्षणम् २१४
विभागोत्तरमुत्पन्नपुत्रस्य विभाग-		स्वयंदत्तपुत्रलक्षणम् २१४
विषये २०७	महोदजपुत्रलक्षणम् २१४
पितृदत्तधनविषये निर्णयः २०८	अपविद्धपुत्रलक्षणम् २१४
पितुरुर्ध्वं विभागे मातुः स्वपुत्र-		पुत्राणां दायग्रहणे क्रमः २१४
गमांशित्वम् २०८	औरसपौत्रिकेयसमवाये निर्णयः	२१४
असंस्कृतप्रातृसंस्कारकरणविषये	२०८	पूर्वपूर्वमत्वे उत्तरेषां चतुर्थांशित्वम्	२१४
असंस्कृतभगिनीसंस्कारकरण-		दत्तकानन्तरं औरसे जाते निर्णयः	२१५
विषये २०९	असवर्णपुत्रविषये २१५
भगिनीनां विभाग २०९	क्षेत्रजस्य विशेषः २१५
भिन्नजातीयानां पुत्राणां विभाग.	२१०	द्वादशपुत्राणां मध्ये पदहायादाः	
भ्रात्रादिवधनया स्थापितस्य ममु-		पद अदयादाः...	... २१५
दायद्रव्यस्य विभागः २१०	दत्तकस्य जनकरिक्थगोत्रनिवृत्तिः	२१५
ममुदायद्रव्यापहारे दोषः २११	पूर्वपूर्वाभावे सर्वेषां पितृधनाधि-	
ग्रामुप्यायणपुत्रलक्षणम् २११	कारः २१५
ग्रामुप्यायणाधिकारविषये २११	भ्रातृपुत्रसत्त्वे अन्यपुत्रग्रहणनि-	
नियोगप्रकारः २११	षेधः २१५
नियोगनिन्दा २१२	शूद्रापुत्रविषये २१६
विधवासंयमः २१२	शूद्रधनविभागे विशेषः २१६
धर्म्यनियोगप्रशंसा २१२	विभक्तस्यापुत्रस्यासंसृष्टिनो धने-	
मुख्यगौणपुत्राणां दायग्रहणव्यव-		धिकारिणः २१६
स्था तेषां स्वरूपं च २१३	पत्नी २१६
औरसपुत्रलक्षणम् २१३	दुहिता २२१
पुत्रिकापुत्रलक्षणम् २१३	दौहित्र २२१
क्षेत्रजपुत्रलक्षणम् २१३	माता २२१
गूढजपुत्रलक्षणम् २१३	पिता २२२
कानीनपुत्रलक्षणम् २१३	भ्रातरः २२२
		भिन्नोदराः २२२

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
भ्रातृपुत्राः ...	२२२	ऊढानूढासमवाये अधिकारनिर्णयः	२२९
गोत्रजाः ...	२२२	प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवाये अधि-	२२९
पितामही ...	२२२	कारनिर्णयः ...	२२९
पितामहादयः ...	२२३	वाग्दत्ताविषये निर्णयः ...	२३०
ममानोदकाः ...	२२३	वाग्दत्ताकन्यामरणे निर्णयः ...	२३०
बन्धवः ...	२२३	दुर्भिक्षादिसंकटे स्त्रीधनग्रहणे भ-	
आत्मबन्धवः ...	२२३	तुरधिकारः ...	२३०
पितृबन्धवः ...	२२३	आधिवेदनिकाख्यस्त्रीधनलक्षणम्	२३१
मातृबन्धवः ...	२२३	विभागसंदेहे हेतवः ...	२३१
आचार्यः ...	२२३	सीमाविवादप्रकरणम् ९	
शिष्यः ...	२२३	सीमाविवादनिर्णयः ...	२३२
सब्रह्मचारी ...	२२३	सीमाविवादे तन्निर्णयसाधनानि	२३२
श्रोत्रियः ...	२२३	सीमायाश्चातुर्विध्यम् ...	२३२
राजा ...	२२४	ग्रामसामन्तादयः ...	२३२
वीरमित्रोदयकारमतम् ...	२२४	वृद्धादिलक्षणम् ...	२३२
वानप्रस्थादीनां धनेऽधिकारिणः	२२४	मौललक्षणम् ...	२३३
संस्तृष्टिधनविषये निर्णयः ...	२२५	उद्धृतलक्षणम् ...	२३३
सोदरस्य संस्तृष्टिधनेऽधिकारिनि-		वनचारिलक्षणम् ...	२३३
र्णयः ...	२२५	सीमावृक्षाः ...	२३३
सोदरासोदरसंसर्गं निर्णयः ...	२२६	सीमालिङ्गानि ...	२३३
संस्तृष्टिधनविभागे ...	२२६	सीमानिर्णयोपायः ...	२३३
तस्योद्धृतस्य विनियोगः ...	२२६	सीमानिर्णये साक्षिणः ...	२३३
अनंशाः ...	२२७	निर्णीतसीमापत्रकरणप्रकारः ...	२३४
तेषां भरणम् ...	२२७	साक्षिणामनृतवचने दण्डः ...	२३५
अनंशानां पुत्रविषये विभागनि-		ज्ञातृचिह्नाभावे राज्ञा निर्णयः क-	
र्णयः ...	२२७	र्तव्यः ...	२३५
क्रीबादिदुहितृणां विशेषः ...	२२७	सीमानिर्णयस्थारामादिषुअतिदेशः	२३६
क्रीबादिपत्नीनां विशेषः ...	२२८	सीमानिर्णयप्रसंगेन मर्यादाभेदादौ	
अथ स्त्रीधनम् ...	२२८	दण्डाः ...	२३६
स्त्रीधनस्वरूपनिरूपणम् ...	२२९	स्त्रीयभ्रान्त्या क्षेत्रादिहरणे दण्डः	२३६
स्त्रीधनभेदाः ...	२२९	उत्तमसाहसदण्डलक्षणम् ...	२३६
अध्यभ्यादिस्त्रीधनस्वरूपम् ...	२२९	सेतुकूपादिकरणनिषेधे दण्डः ...	२३६
स्त्रीधनविभागः ...	२२९	अल्पोपकारे निषेधः ...	२३७
विवाहभेदेन स्त्रीधनेऽधिकारिभेदाः	२२९	सेतोर्द्ध्वविध्यम् ...	२३७
अपत्यवतीधने दुहित्रायाधिकारः	२२९	सेतुप्रवर्तयितृविषये ...	२३७

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
फालाहतक्षेत्रविषये ... २३७		रक्षणनिमित्तं राजभागः ... २४३	
स्वामिपालविवादप्रकरणम् १०		मनूकषड्भागादिग्रहणस्य द्रव्य- विशेषोऽपवादः ... २४३	
गवादिभिः परसस्यादिभक्षणे दण्डः ... २३७		दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् १२	
माषप्रमाणम् ... २३८		दत्ताप्रदानिकस्वरूपम् ... २४४	
अपराधातिशये द्विगुणदण्डः ... २३८		दत्तानपाकर्मस्वरूपम् ... २४४	
क्षेत्रान्तरे पश्चन्तरे चातिदेशः ... २३८		नञ्चतुर्विधम् ... २४४	
क्षेत्रस्वामिने फलदापनायै निर्णयः २३८		कुटुम्बाविरोधेन देयविषये ... २४४	
क्षेत्रविशेषे अपवादः ... २३९		भर्तव्यगणः ... २४४	
वृत्तिकरणप्रकारः ... २३९		अदेयमष्टविधम् ... २४४	
पशुविशेषे दण्डाभावः ... २३९		सर्वस्वदाने निषेधः ... २४५	
अदण्ड्या पशवः ... २३९		हिरण्यादिकमन्यस्मै प्रतिश्रुतमन्य- स्मै न देयम् ... २४५	
गोपविषये निर्णयः ... २४०		देयधनस्य प्रतिग्रहप्रकाशविषये प्रतिश्रुतमप्यधर्मिषु न देयम् ... २४५	
गोपविषये वेतनकल्पना ... २४०		अदत्तप्रकारः ... २४५	
प्रमादनाशे निर्णयः ... २४०		दत्तादत्तस्वरूपम् ... २४५	
पशूनां कर्णादिचिह्नदर्शने ... २४०		क्रीतानुशयप्रकरणम् १३	
पालदोषेण पशुविनाशे पाले दण्डः २४०		क्रीतानुशयः ... २४६	
गोप्रसंगाद्गोप्रचारः ... २४०		क्रीतानुशयस्वरूपम् ... २४६	
गवादिप्रचारार्थक्षेत्रपरिमाणम् ... २४१		प्रत्यर्पणीयनिर्णयः ... २४६	
स्वामिविक्रयप्रकरणम् ११		द्वितीयादिदिने प्रत्यर्पणीयनिर्णयः २४७	
अस्वामिविक्रयलक्षणम् ... २४१		बीजादिकये परीक्षाकालः ... २४७	
रहस्यन्वेन क्रयनिषेधः ... २४१		स्पर्णादिपरीक्षा ... २४७	
स्वाम्यभियुक्तकेतुः कर्तव्यता ... २४२		कम्बलादौ वृद्धिः ... २४७	
ग्राहिते हर्तरे कर्तव्यतानिर्णयः ... २४२		द्रव्यान्तरे विशेषः ... २४७	
देशान्तरगते योजनसंख्ययानय- नार्थं कालो देयः ... २४२		हासवृद्धिज्ञानोपायः ... २४८	
मूलम्यानयने ... २४२		अभ्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरणम् १४	
अविज्ञानदेशविषये ... २४२		अभ्युपेत्याशुश्रूषास्वरूपम् ... २४८	
साक्ष्यादिभिः क्रयस्याशोधने दण्डः २४२		शुश्रूषकः पञ्चविधः ... २४८	
नष्टवस्तुनिश्चयोपायाः ... २४२		कर्मकरश्चतुर्विधः ... २४८	
नष्टवस्त्वभाविते दण्डः ... २४३		कर्मापि द्विविधम् ... २४८	
तत्स्करस्य प्रच्छादकविषये ... २४३		भृतकत्रैविध्यम् ... २४८	
राजपुरुषानीतविषये ... २४३		दासभेदाः ... २४९	
नष्टं द्रव्यं राजपार्थं प्रत्यानीतं राज्ञा रक्षणीयम् ... २४३			

विषयाः	पृष्ठं
बलादासीकृतविषये...	... २४९
दासमोक्षविषये २५०
प्रब्रज्यावसितस्य मोक्षविषये २५०
वर्णापेक्षया दास्यव्यवस्था २५०
अन्तेवासिधर्माः २५०

संविद्यतिक्रमप्रकरणम् १५

संविद्यतिक्रमलक्षणम् २५१
धर्मरक्षणाय ब्राह्मणस्थापना २५१
नियुक्तकर्तव्यकर्म २५१
तदतिक्रमादौ दण्डः २५१
गणिषु राज्ञो वर्तनप्रकारः २५२
समूहदत्तापहारिणो दण्डः २५२
कार्यचिन्तकलक्षणम् २५२
त्रैविध्यधर्मस्य श्रेण्यादिष्वतिदेशः	... २५३

वेतनादानप्रकरणम् १६

वेतनादानस्वरूपम् २५३
गृहीतवेतनविषये २५३
श्रुतिमपरिच्छिद्यकर्मकारयितुर्दण्डः	... २५३
अनाज्ञप्तकारिविषये २५४
श्रुतिदानप्रकारः २५४
आयुधीयभारवाहकविषये २५४
त्याजकविषये २५५
अपगतव्याधिविषये २५५

श्रुतसमाह्वयप्रकरणम् १७

श्रुतसमाह्वयस्वरूपम् २५५
श्रुतसमाधिकारिणो वृत्तिः २५५
कृतमृते. सभिकस्य कर्तव्यम् २५६
सभिकेनादत्ते राज्ञा दापनम् २५६
जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयो- पायः २५६
श्रुतं निषेद्धं दण्डः २५६
कूटाक्षदेविनिर्वासने विशेषः २५६
समाह्वये श्रुतधर्मातिदेशः २५७

विषयाः	पृष्ठं
वाक्पारुष्यप्रकरणम् १८	
वाक्पारुष्यलक्षणम् २५७
तस्य त्रैविध्यम् २५७
निष्ठुराक्रोशे सवर्णविषये दण्डः...	... २५७
अश्लीलाक्षेपे दण्डः...	... २५८
विषमगुणदण्डः २५८
परस्पराक्षेपे दण्डः २५८
प्रतिलोमानुलोमाक्षेपे दण्डः २५९
निष्ठुराक्षेपे दण्डः २५९
अशक्तविषये २५९
तीव्राक्रोशे दण्डः २६०
त्रैविद्यादीनां क्षेपे २६०

दण्डपारुष्यप्रकरणम् १९

दण्डपारुष्यस्य प्रकरणम् २६०
तस्य त्रैविध्यम् २६०
तत्र पञ्चविधयः २६१
दण्डप्रणयनार्थं तत्स्वरूपसंदेहे नि- र्णयहेतुः २६१
साधनविशेषेण दण्डविशेषः २६१
पुरीपादिस्पर्शं दण्डः २६१
प्रातिलोम्यापराधे दण्डः २६२
सजातीयविषये हस्तपादे उद्गूर्णे दण्डः २६२
केशादिलुब्धने दण्डः -	... २६२
काष्ठादिभिस्ताडने दण्डः २६२
लोहितदर्शने दण्डः....	... २६२
करपादादित्रोटने दण्डः २६३
चेष्टादिरोधने दण्डः २६३
कन्धरादिभङ्गे दण्डः २६३
बहुभिरेकस्याङ्गभङ्गादिकरणे दण्डः	... २६३
त्रणरोपणादौ औपचार्यं पथ्यार्थं च व्ययदानम् २६४
बहिरङ्गार्थनाशे दण्डः २६४
दुःखोत्पादादिद्रव्यप्रक्षेपे दण्डः...	... २६४

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
पशुभिर्गोहे दण्डः ...	२६४	स्वदेशपण्यविषये लाभनिर्णयः	२७०
लिङ्गच्छेदने दण्डः ...	२६४	परदेशपण्यविषयेऽर्घनिरूपणप्रकारः	२७१
महापशुविषये दण्डः ...	२६४	विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् २१	
स्थावराभिर्गोहे दण्डः ...	२६४	विक्रीयासंप्रदानस्वरूपम्	२७१
वृक्षविशेषच्छेदने दण्डः ...	२६५	तस्य द्वैविध्यम्	२७१
गुल्मादीनां छेदने दण्डः ...	२६५	विक्रीयासंप्रत्यच्छतो दण्डः	२७१
साहसप्रकरणम् २०		अर्घहानिविषये निर्णयः	२७२
साहसलक्षणम्	२६५	राजदैवोपघातेन पण्यदोषे	२७२
साहसस्य त्रैविध्यम्	२६६	एकत्र विक्रीयान्यत्र विक्रये	२७२
प्रथमसाहसम्	२६६	निर्दोषं दर्शयित्वा सदोषदाने	२७२
मध्यमसाहसम्	२६६	तदुभयसाधारणधर्माः	२७३
उत्तमसाहसम्	२६६	अनुशयकालावधि....	२७३
परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डः	२६६	संभूयसमुत्थानप्रकरणम् २२	
साहसस्य प्रयोजयितुर्दण्डः	२६६	संभूयसमुत्थानविषये लाभालाभौ	२७३
साहसिकविशेषं प्रति दण्डः	२६६	प्रतिषिद्धादिविषये निर्णयः	२७३
भ्रानृभार्याताडने दण्डः	२६७	राजनिर्मपितार्थे राजभागः	२७३
संदिष्टस्याप्रदातुर्दण्डः	२६७	व्यासिद्धादिविषये निर्णयः	२७४
समुद्रगृहभेदकृदादीनां दण्डः	२६७	शुल्कवञ्चनार्थं पण्यपरिमाणनिर्णवे	
स्वच्छन्दविधवागम्यादीना दण्डः	२६७	दण्डः	२७४
अयुक्तशपथकरणे दण्डः	२६७	तरिकस्य शुल्कविषये	२७४
पुंस्वप्रतिघातने दण्डः	२६७	देशान्तरमृतवणिग्धननिर्णयः	२७५
दासीगर्भविनाशने दण्डः	२६७	वणिग्धनस्य ऋत्विगादिष्वतिदेशः	२७५
पितापुत्रादीनामन्योन्यत्यागे दण्डः	२६७	स्तेयप्रकरणम् २३	
नेजकस्य दण्डः	२६७	स्तेयलक्षणम्	२७६
पितापुत्रादिविरोधे भाक्षिणां दण्डः	२६८	स्तेयग्रहणस्य ज्ञानोपायाः	२७६
जुलानाणककूटकरणे दण्डः	२६८	लोप्यपरीक्षणम्	२७६
नाणकपरीक्षकविषये दण्डः	२६८	शङ्कया ग्राह्यविषये	२७७
विकित्सकविषये दण्डः	२६८	चौर्यशङ्कया गृहीतविषये निर्णयः	२७७
अवध्यबन्धनादौ दण्डः	२६९	चौरे दण्डः	२७७
कूटतुलापहारे दण्डः	२६९	चौरविशेषेऽपवादः	२७८
भेषजादावसारद्रव्यमिश्रणे दण्डः	२६९	श्वपदाकारमङ्गनम्	२७८
अजातौ जानिकरणे	२६९	प्रायश्चित्सं कुर्वतो नाङ्गनम्	२७८
समुद्रमाण्डव्यत्यासकरणे दण्डः	२६९	चौरादर्शनेऽपहृतद्रव्यप्राप्त्युपायाः	२७९
वणिजां अर्घहासगृहिकरणे दण्डः	२७०	अपराधविशेषेण दण्डविशेषः	२७९
अर्घकरणे विशेषः	२७०		

विषयः	पृष्ठं
कोष्ठागारादिभेदकाविषयः	... २७९
उत्क्षेपकादीनां करादिछेदः	... २७९
उत्क्षेपकादीनां द्वितीयतृतीयापराधे	
दण्डः	... २७९
दण्डकल्पनोपायः	... २७९
क्षुद्रादिद्रव्यस्वरूपम्...	... २८०
तद्विषये दण्डनियमः	... २८०
धान्यापहारे दण्डः	... २८०
सुवर्णाद्यपहारे दण्डः	... २८०
द्रव्यविशेषादण्डः	... २८०
अकुलीनानां तु दण्डान्तरम्	... २८०
क्षुद्रद्रव्यापहारे दण्डः	... २८१
अपराधगुरुत्वादिपि दण्डगुरुत्वम्	२८१
पथिकानां अल्पापराधे निर्णयः	२८१
अचौरस्यापि चौरपकारिणो दण्डः	२८१
शस्त्रापतनादिषु दण्डः	... २८१
विप्रदुष्टादिस्त्रीणां दण्डः	... २८१
अविज्ञातकर्तृकेहननेहन्तृज्ञानोपायः	२८२
व्यभिचारिप्रश्नविषये	... २८२
क्षेत्रादीनां दाहकस्य राजपथ्यभि-	
गामिनश्च दण्डः	... २८२
स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् २४	
स्त्रीसंग्रहणस्य त्रैविध्यम्	... २८३
स्त्रीसंग्रहणोपायः	... २८३
प्रतिषिद्धस्त्रीपुंसयोः पुनः संज्ञापा-	
दिकरणे दण्डः	... २८३
चारणदारेषु दण्डाभावः	... २८४
संग्रहणे दण्डः	... २८४
मात्रादिगमने दण्डः	... २८४
प्रातिलोभ्येन स्त्रीगमने क्षत्रियादी-	
नां दण्डः	... २८४
द्विजातिभिः शस्त्रधारणे	... २८४
पारदार्यप्रसंगात्कन्याहरणे दण्डः	२८५
आनुलोम्यापहारे दण्डः	... २८५
कन्यादूषणे दण्डः	... २८५

विषयः	पृष्ठं
उत्तमवर्णकन्यासेवने दण्डः	... २८५
स्त्रीदूषणे दण्डः	... २८६
मिथ्याभिज्ञाने दण्डः	... २८६
पशुगमने दण्डः	... २८६
साधारणस्त्रीगमने दण्डः	... २८६
वेद्याख्यानादिजातिनिरूपणम्...	२८६
पञ्चचूडाख्या अप्सरसः	... २८७
दास्यभिगमने दण्डः	... २८७
बलात्कारेण एकस्यां मुहुर्गमने	
दण्डः	... २८७
व्याधिताया अदण्डः	... २८७
शुल्कं गृहीत्वा नेच्छन्त्या दण्डः	२८८
गत्वा शुल्कमददद्दण्डः	... २८८
अयोनौ गच्छतो दण्डः	... २८८
अन्यस्यार्यागमने वधः	... २८८
प्रायश्चित्तानभिमुखस्य निर्वासनम्	२८८
प्रकीर्णकप्रकरणम् २५	
स्त्रीपुंयोगाख्यव्यवहारः	... २८८
तल्लक्षणम्	... २८८
स्त्रीपुंसयोः स्वमार्गे स्थापनम्	... २८९
प्रकीर्णकलक्षणम्	... २८९
अपराधविशेषे दण्डः	... २८९
अभक्ष्येण द्विजदूषणे दण्डः	... २८९
कूटस्वर्णव्यवहारादौ दण्डः	... २८९
विषयविशेषे दण्डः	... २९०
काष्ठलोष्टाद्युत्क्षेपणे दण्डः	... २९०
छिन्ननखयानेन मारणविषये	... २९०
उपेक्षायां स्वामिनो दण्डः	... २९०
प्रवीणप्राजकस्थलविषये निर्णयः	२९०
प्राणिविशेषादण्डविशेषः	... २९०
क्षुद्रपशुहिंसायां विशेषः	... २९०
जारं चौरैरिति वदतो दण्डः	... २९१
राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तुर्दण्डः	... २९१
राज्ञः कोशापहारे दण्डः	... २९१
जीवनोपकरणापहारे	... २९१

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
ब्राह्मणस्य शरीरदण्डनिषेधः ...	२९१	राजाजुमत्या व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वे	
मृतवस्तुविक्रयगृह्णानविषये ...	२९१	दण्डः ...	२९२
राजासनारोहणे दण्डः ...	२९१	निर्णीतव्यवहारप्रत्यावर्तने दण्डः	२९२
परनेत्रभेदनादौ दण्डः ..	२९१	तीरितादिस्थलविषये ...	२९२
ब्राह्मणवेषधारणे दण्डः ...	२९१	न्यायापेनस्य पुनन्याये विशेषः...	२९२
रागलोभादिनाऽन्यथाव्यवहार-	२९१	अन्यायग्रहान्तदण्डधनस्य गति-	
दर्शने दण्डः ...	२९२	विषये ...	२९३
माप्तिदोषेण दुर्दृष्टतायां माभिणां		इति व्यवहाराध्यायसूचीपत्रम्	
दण्डः ...	२९२		

प्रायश्चित्ताध्यायः ३

आशौचप्रकरणम् १

आशौचशब्दार्थः ...	२९४	उदकदानोत्तरं कर्तव्यता ...	३००
मृतविषये स्नानदाहादिनिर्णयः	२९४	शोकनिश्चयेतिहासस्वरूपम् ...	३००
अनुगमनम् ...	२९५	रोदननिषेधः ...	३०१
चाण्डालाद्यभिनिषेधः ..	२९५	प्रेतदहनोत्तरं गृहप्रवेशविधिः ...	३०१
उदकदाने निर्णयः ...	२९५	अतिदेशः ...	३०२
आहिताग्निमरणे विशेषः ...	२९५	धर्मार्थप्रेतनिर्हरणे फलम् ...	३०२
शूद्राहताग्निकाष्ठविषये ...	२९५	ब्रह्मचारिविषये निर्णयः ...	३०२
प्रेतस्नानम् ...	२९६	आशौचिनां नियमाः ...	३०२
प्रेतनिर्हरणे विशेषः...	२९६	प्रेतपिण्डदाने निर्णयः ...	३०३
प्रेतनयने द्वानिर्णयः ...	२९६	कर्तृनियमा ...	३०३
पर्णशरदाहादि ..	२९६	द्रव्यनियमः ...	३०३
अग्निसंस्कारोत्तरं कर्तव्यता ...	२९६	पिण्डदानाधिकारिण ...	३०३
उदकदाने गुणविधिः ...	२९७	पिण्डसंख्याकालादिनिर्णयः ...	३०३
सपिण्डानां मध्ये केषांचिदुदक-		शिक्यादौ जलदानम् ...	३०४
दानप्रतिषेधः ...	२९७	अस्थिसचनयकाल....	३०४
पाखण्ड्यादीनां मरणे आशौचा-		वपनम् ...	३०४
दिनिर्णयः ...	२९७	अग्निहोत्रविषये निर्णयः ...	३०४
गृह्यविशेषादाशौचादिनिषेधः ...	२९८	मृतके संध्यापासननिर्णयः ...	३०५
पतितादीनां दाहाश्रुपाननिषेधः		स्मार्तकर्मविषये निर्णयः ...	३०५
आत्महननविषये ...	२९८	मृतकाश्रमोजनादिनियमः ...	३०५
नारायणबलिप्रयोगः ..	२९९	आशौचनिमित्तानि कालनियमाश्च	३०६
नागबलिः ...	२९९	संपिण्डाद्याशौचम् ...	३०६
विष्णुपुराणोक्तनारायणबलिः ...	२९९	बालाद्याशौचम् ...	३०६
		जननाशौचम् ...	३०७

विषयानुक्रमणी ।

१७

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
प्रसूतिकाशौचम् ...	३०७	अन्याश्रितभार्यामरणे आशौच-	
पुत्रजननदिने दानायधिकारः ...	३०७	निर्णयः ...	३१८
षष्ठीपूजने निर्णयः...	३०८	अनुगमनाशौचनिर्णयः ...	३१८
आशौचसंपाते निर्णयः ...	३०८	राजादीनां सपिण्डाशौचापवादः	३१९
जननमरणाशौचसंपाते निर्णयः	३०८	दासादीनामाशौचविषये निर्णयः	३२०
पित्रोराशौचसंकरे निर्णयः ...	३०८	ऋत्विगादीनां आशौचापवादः...	३२०
गर्भस्त्रावे आशौचनिर्णयः ...	३०९	ब्रह्मचारिसंन्यासविषये निर्णयः	३२०
सप्तममासादौ गर्भस्त्रावे निर्णयः	३०९	आशौचान्ते स्नानम्...	३२१
जातमृते मृतजाते वा आशौचम्	३०९	रजस्वलादीनां स्पर्शे निर्णयः ...	३२२
तत्र व्यवस्था ...	३१०	दुःखप्रादिविषये निर्णयः ...	३२२
रजस्वलाशुद्धिविषये निर्णयः ...	३११	श्रादिस्पर्शविषये निर्णयः ...	३२३
रजस्वलावस्थायां नियमाः ...	३११	श्रपाकविषये निर्णयः ...	३२३
ज्वरादिपीडितरजस्वलाविषये		पक्षिस्पर्शे निर्णयः ...	३२३
शुद्धिनिर्णयः ...	३११	शुद्धिहेतूनां कथनम्...	३२४
रजस्वलायाः स्नानिकायाश्च मरणे		अकार्यकारिणां नद्यादीनां च शुद्धि-	
निर्णयः ...	३११	विषये निर्णयः ...	३२५
आहिताग्निमरणे विशेषः ...	३१२	आपद्धर्मप्रकरणम् २	
मृत्युविशेषेणाशौचापवादः ...	३१२	आपदि कृत्यन्तरजीवननिर्णयः...	३२६
शुद्धमरणे निर्णयः ...	३१२	वैद्यवृत्त्या जीवतो ब्राह्मणस्याप-	
विदेशस्थाशौचे विशेषः ...	३१२	णनीयविषये ...	३२७
विदेशस्थमृताशौचे विशेषः ...	३१२	निषिद्धे प्रतिप्रसवः...	३२८
दशाहादूर्ध्वज्ञाते निर्णयः ...	३१३	निषिद्धातिक्रमे दोषः ...	३२८
पितृपत्नीविषये विशेषः ...	३१३	आपद्यसत्प्रतिग्रहेऽदोषः ...	३२८
देशान्तरलक्षणम् ...	३१३	आपत्काले जीवनानि ...	३२८
वर्णविशेषत आशौचदिनसंख्या	३१३	कृष्यादीनां जीवनहेतूनामसंभवे	
वयोवस्थाविशेषादपि दशाहाया-		जीवनम् ...	३२९
शौचस्यापवादः ...	३१४	राज्ञो वृत्तिविषये कर्तव्यता ...	३२९
वयोवस्थाविशेषतः स्त्रीणामाशौ-		चानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ३	
चम् ...	३१२	वानप्रस्थधर्माः ...	३३०
गुरुमातुलादिमरणे आशौचम् ...	३१७	अग्निपरिचर्याक्षमविषये निर्णयः	३३१
पित्रोर्मरणे विवाहितकन्याविषये		पूर्वोक्तद्रव्यसंचयनियमः ...	३३२
आशौचम् ...	३१७	चान्द्रायणादिविधानम् ...	३३२
श्वशुरादिमरणे आशौचम् ...	३१७	भैक्षान्तरणम् ...	३३४
अनौरसपुत्राद्याशौचम् ...	३१८	सकलानुष्ठानसमर्थविषये ...	३३४

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
यतिधर्मप्रकरणम् ४		गीतज्ञस्य फलान्तरम् ...	३५१
यतिधर्मनिरूपम् ...	३३५	पुनरात्मस्वरूपम् ...	३५१
यतिधर्माः ...	३३६	ऋषिप्रश्नः ...	३५१
मिक्षाटने कर्तव्यता ...	३३७	प्रत्युत्तरम् ...	३५१
यतिपात्राणि तेषां शुद्धिश्च ..	३३७	कर्मानुरूपशरीरग्रहणम् ...	३५४
यत्सेरात्मोपासनाङ्गनियमविषये		सत्त्वादिगुणपरिपाकः ...	३५४
आशयशुद्धिविषये ...	३३८	जन्मान्तरज्ञानविषये ...	३५५
इन्द्रियनिरोधोपायतया संसारनि- रूपणम् ...	३३८	अन्यदु खज्ञानविषये ...	३५६
अनन्तरं कर्तव्यविषयः ...	३३९	भेदप्रत्ययः ...	३५६
जीवपरमात्मनोरभेदनिरूपणम्...	३४०	आत्मनो जगदुत्पत्तिः ...	३५७
शरीरग्रहणप्रकारः ...	३४१	आत्मनि प्रमाणनिरूपणम् ...	३५७
पृथिव्यादीनां शरीरागम्भकत्व- विषये ...	३४१	संसारस्वरूपम् ...	३५७
संयुक्तशुक्लशोणितम् कायरूपपरि- णतौ क्रमः ...	३४२	शरीरग्रहणद्वारेण पुनस्तस्य विघ्नम्भः ...	३५८
गर्भिण्यै दोहदढानम् ..	३४३	अमृतत्वप्राप्त्युपायाः ...	३५९
गर्भस्थैर्यादिकथनम्...	३४३	जातिस्मरन्त्वविषये ...	३५९
प्रसवकालः ...	३४४	कालकर्मादीनां कारणत्वम् ...	३५९
कायस्वरूपकथनम् ...	३४४	मोक्षमार्गनिरूपम् ...	३६०
अस्थिसंख्या ...	३४४	स्वर्गमार्गनिरूपम् ...	३६०
सविषयाणि ज्ञानेन्द्रियाणि ...	३४५	गंसरणमार्गनिरूपम् ...	३६१
कर्मेन्द्रियाणि ...	३४५	भूतचित्तन्यवादिपक्षखण्डनम् ...	३६१
प्राणायतनानि ...	३४६	क्षेत्रज्ञस्वरूपम् ...	३६२
प्राणायतनानां विस्तारः ..	३४६	बुद्ध्यादेरुत्पत्तिः ...	३६३
नवच्छिद्राणि ...	३४७	गुणस्वरूपम् ...	३६३
नाडीसंख्या ...	३४७	स्वर्गमार्गनिरूपणम्...	३६३
शिरासंख्या ...	३४७	धर्मप्रवर्तकाः ...	३६४
केशमर्मसंधिसंख्या ...	३४८	वेदादानामनादित्वनिरूपणम् ...	३६४
सकलशरीरच्छिद्रसंख्या ...	३४८	आत्मदर्शनावश्यकता ...	३६५
शरीररसादिपरिमाणम् ...	३४७	प्राप्तिमार्गदेवयानमार्गौ ...	३६५
उपासनीयात्मस्वरूपम् ...	३४९	पितृयानमार्गः ...	३६५
आत्मध्यानप्रकारः ...	३४९	उपासनाप्रकारनिरूपणम् ...	३६६
शब्दब्रह्मोपासनप्रकारः ...	३५०	धारणात्मकयोगाभ्यासप्रयो- जनम् ...	३६७
वीणादिवाद्यद्वारा मोक्षमार्गप्राप्तिः	३५०	यज्ञदानाद्यसंभवे सत्त्वशुद्धाबुधा- यान्तरम् ...	३६७

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं
प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५		सुरापानप्रायश्चित्तम्	... ३९६
कर्मविपाकिनिरूपणम्	... ३६७	सुराविषये विचारः...	... ३९७
पूर्वकर्मनुरोधेन जन्मानि	... ३६८	एकादशमयानि	... ३९७
पापानुरोधेन रोगिणो भवन्ति	... ३६८	प्रायश्चित्तान्तरम्	... ३९९
कर्मविपाकं दर्शयितुमाह	... ३७०	सुरासंसृष्टशुष्करसाम्रभक्षणे प्राय-	
शङ्केन कचिद्विशेषो दर्शितः	... ३७०	श्चित्तम्	... ४००
प्रायश्चित्ताधिकारिनिरूपणम्	... ३७२	शुष्कसुराभाण्डस्थोदकपानविषये	
प्रायश्चित्ताकरणे दोषः	... ३७३	प्रायश्चित्तम्	... ४००
तामिस्रादिनरकाः	... ३७४	मद्यपाने प्रायश्चित्तम्	... ४०१
प्रायश्चित्तफलम्	... ३७४	द्विजातिभार्याविषये सुरापानप्रा-	
महापातकिनः	... ३७६	यश्चित्तम्	... ४०२
ब्रह्महत्यासमानी पापानि	... ३७८	सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	... ४०२
सुरापानसमानी	... ३७८	शङ्कोक्तो विशेषः	... ४०२
सुवर्णस्तेयसमानी	... ३७९	सुवर्णशब्दस्यार्थः	... ४०५
गुरुतल्पसमानी	... ३७९	सुवर्णस्तेये प्रायश्चित्तान्तरम्	... ४०६
गुरुतल्पातिदेशः	... ३८०	गुरुतल्पगमनप्रायश्चित्तम्	... ४०६
गुरुतल्पपापे प्रायश्चित्तम्	... ३८०	गुरुशब्दस्यार्थः	... ४०७
उपपातकानि	... ३८१	गुरुतल्पगमने प्रायश्चित्तान्तरम्	... ४०७
जातिभ्रंशकराणि	... ३८३	ब्रह्महादिमहापातकिसंमर्गिप्राय-	
संकरीकरणानि	... ३८३	श्चित्तम्	... ४१२
अपात्रीकरणानि	... ३८३	पतितसंमर्गप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धस्य	
मलावहप्रकीर्णकानि	... ३८४	यौनसंबन्धस्य क्वचित्प्रतिप्रसवः	... ४१५
ब्रह्मवधप्रायश्चित्तम्	... ३८४	निषिद्धसंसर्गोत्पन्नप्रतिलोमवधे	
अनुप्राहकादिप्रायश्चित्तम्	... ३८५	प्रायश्चित्तम्	... ४१६
ब्रह्मवधे विशेषः	... ३८६	शूद्रादीनां विषये प्रायश्चित्तम्	... ४१६
प्रोत्साहकादीनामपि दण्डप्रायश्चि-		गोवधप्रायश्चित्तम्	... ४१७
त्तरनिरूपणम्	... ३८६	तथा वयोविशेषादापि प्रायश्चित्त-	
वालवृद्धादीनां साक्षात्कर्तृविषये		विशेषः	... ४२०
अर्घ्यं प्रायश्चित्तम्	... ३८९	पालनाकरणादिनोपेक्षायां क्वचि-	
ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तस्य नैमित्तिक-		त्प्रायश्चित्तविषये विशेषः	... ४२१
कसमाम्यवधिः	... ३८९	स्त्रीणां प्रायश्चित्तविषये विशेषः	... ४२३
प्रायश्चित्तान्तरम्	... ३९१	पुरुषेषु च विशेषः	... ४२३
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्यातिदेशः	... ३९५	उपपातकानां प्रायश्चित्तम्	... ४२३
आग्नेयीहत्याप्रायश्चित्तम्	... ३९५	स्त्रीशूद्रविद्वज्ब्रह्मवधे प्रायश्चित्तम्	... ४३१
आग्नेयीलक्षणम्	... ३९६	स्त्रीवधे प्रायश्चित्तम्	... ४३३

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
ईषश्चभिचरितब्राह्मण्यादिवधे		जातिदुष्टसंघिन्यादिक्षीरपाने प्राय-	
विशेषः	४३३	श्चित्तम्	४
अनुपपातकप्राणिवधे प्रायश्चित्तम्	४३४	स्वभावदुष्टमांसादिभक्षणे प्राय-	
भार्जारादिवधे प्रायश्चित्तम् ...	४३४	श्चित्तम्	४५
वृक्षगुल्मलतादिछेदने प्रायश्चित्तम्	४३७	अशुचिस्पृष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम्...	४५
पुंश्चलीवानरादिवधप्रायश्चित्तप्रमं-		अशुचिद्रव्यसंस्पृष्टभक्षणे प्रायश्चि-	
गात्तद्दंशनिमित्तं प्रायश्चित्तम्	४३७	त्तम्... ..	४५
शारीरचरमधातुविच्छेदकस्कन्दने		भावदुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम् ...	४५
प्रायश्चित्तम्	४३८	कालदुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम् ...	४५
ब्रह्मचारिणा योषिदमने कृते प्राय-		गुणदुष्टशुक्तादिभक्षणे प्रायश्चित्तम्	४५
श्चित्तम्	४३९	हस्तदानादिकियादुष्टभोज्यभक्ष-	
स्वप्ने रेतःपाते प्रायश्चित्तम् ...	४४०	णे प्रायश्चित्तम्	४५८
गार्हस्थ्यापरिग्रहेण मन्त्यासात्प्रच्यु-		एकादशाहादिश्वाद्धर्मोजने प्राय-	
तौ प्रायश्चित्तम्	४४१	श्चित्तम्	४५९
ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसंगादन्यदप्य-		परिग्रहाभोज्यभोजने प्रायश्चित्तम्	४६०
नुपातकप्रायश्चित्तम्	४४२	आर्शाचिपरिगृहीताभ्रभोजने प्रा-	
ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसंगाद्गुरोरपि		यश्चित्तम्	४६१
प्रायश्चित्तम्	४४३	ब्रह्मचार्याद्यभ्रभोजने प्रायश्चित्तम्	४६१
सकलहिंसाप्रायश्चित्तापवादः ...	४४३	जातिभ्रंशकरपापे प्रायश्चित्तम् ...	४६२
मिथ्याभिज्ञंसे प्रायश्चित्तम् ...	४४४	प्रकीर्णकप्रायश्चित्तानि ...	४६२
अभिज्ञातप्रायश्चित्तम्	४४५	गुरुनिर्भन्मनप्रायश्चित्तम् ...	४६२
भानृभार्यागमने प्रायश्चित्तम् ...	४४५	विप्रदण्डोद्यमे प्रायश्चित्तम् ...	४६३
रजस्वलाभार्यागमने प्रायश्चित्तम्	४४५	पादप्रहारे प्रायश्चित्तम् ...	४६३
रजस्वलायास्तु रजस्वलादिस्पर्शे		मनुप्राक्तप्रकीर्णकप्रायश्चित्तम् ...	४६४
प्रायश्चित्तम्	४४६	नित्यश्रौतादिकर्मलोपे प्रायश्चित्तम्	४६४
अयाज्ययाजने प्रायश्चित्तम् ...	४४७	इन्द्रधनुर्दर्शनादौ प्रायश्चित्तम् ...	४६४
वेदविश्रवने प्रायश्चित्तम्	४४९	पतितादिर्मभावणे प्रायश्चित्तम् ...	४६४
स्वाध्यायत्यागे प्रायश्चित्तम् ...	४४९	ब्रह्ममूत्रं विना विष्णूमूत्रोत्सर्गादौ प्रा-	
अग्नित्यागे प्रायश्चित्तम्	४४९	यश्चित्तम्	४६४
अनाश्रमवासप्रायश्चित्तम्	४४९	स्नेनपतिनादिपङ्क्तिभोजने प्रायश्चि-	
समुद्रयानादौ प्रायश्चित्तम्	४५०	त्तम्	४६४
वेद्यादावभ्यासे	४५०	नीलीविषये प्रायश्चित्तम् ...	४६४
असत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम्	४५१	कचिद्देशविशेषगमने प्रायश्चित्तम्	४६५
पलाण्डादिभक्षणे प्रायश्चित्तम् ...	४५२	प्रायश्चिन्निविषये देशकालादिवि-	
		चारः	४६५

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं
पतितस्य घटस्फोटविधिः ...	४६५	तप्तकृच्छ्रव्रतम् ...	४८०
पतितस्य प्रायश्चित्तानन्तरं ग्रहण- विधिः ...	४६६	पादकृच्छ्रम् ...	४८०
पूर्वोक्तस्य पतितपरित्यागादिविधे- रतिदेशः ...	४६८	प्राजापत्यकृच्छ्रम् ...	४८१
स्त्रीणां विशेषपातित्यम् ...	४६८	अतिकृच्छ्रः ...	४८२
चरितव्रतविधौ विशेषः ...	४६९	कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ...	४८२
सकलव्रतसाधारणधर्माः ...	४६९	पराकृच्छ्रः ...	४८३
रहस्यप्रायश्चित्तानि ...	४७०	सौम्यकृच्छ्रः ...	४८३
प्रायश्चित्तान्तरम् ...	४७२	तुलापुरुषकृच्छ्रः ...	४८३
सुरापानप्रायश्चित्तम् ...	४७२	चान्द्रायणव्रतम् ...	४८३
सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम् ...	४७२	चान्द्रायणान्तरम् ...	४८४
गुरुतन्पगप्रायश्चित्तम् ...	४७३	कृच्छ्रचान्द्रायणसाधारणीनिकर्त- व्यना ...	४८५
गोवधादिपदपञ्चाशदुपपातकप्राय- श्चित्तम् ...	४७४	प्रायश्चित्ते वपननिर्णयः ...	४८७
उपपातकसामान्यप्राप्तस्य प्राणाया- मशनस्यापवादः ...	४७५	अनादिष्टपापे प्रायश्चित्तम् ...	४८७
अज्ञानकृतप्रायश्चित्तम् ...	४७५	व्रताशक्तौ गोदानादिकादयोनु- कल्पाः ...	४८८
सकलसाधारणपवित्रमन्त्रा- यमनियमाः ...	४७६	महापातकादौ गवादिसंख्या ...	४८८
सान्तपनाख्यव्रतम् ...	४७८	चान्द्रायणादौ धेनुसंख्या ...	४८९
महासान्तपनाख्यव्रतम् ...	४७९	अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ...	४९०
पर्णकृच्छ्राख्यव्रतम् ...	४७९	व्रताशक्तस्य ब्राह्मणभोजनम् ...	४९०
		कृच्छ्रचान्द्रायणादिफलम् ...	४९१
		एतच्छास्त्राध्ययने फलश्रुतिः ...	४९१
		इति प्रायश्चित्ताध्यायसूचीपत्रम् ।	

समाप्तेयं याज्ञवल्क्यस्मृतिविषयसूची ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

मिताक्षरासंवलिता ।

उपोद्घातप्रकरणम् १

श्रीगणेशाय नमः ।

धर्माधर्मौ तद्विपाकास्त्रयोऽपि क्लेशाः पञ्च प्राणिनामायतन्ते ।
यस्मिन्नेतैर्नो परासृष्ट ईशो यस्तं वन्दे विष्णुर्भोकारवाच्यम् ॥ १ ॥
याज्ञवल्क्यमुनिभाषितं मुहुर्विश्वरूपविकटोक्तिविस्तृतम् ।
धर्मशास्त्रसृजुभिर्मिताक्षरैर्बालबोधविधये विविच्यते ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्यशिष्यः कश्चित्प्रश्नोत्तररूपं याज्ञवल्क्यमुनिप्रणीतं धर्मशास्त्रं संक्षिप्य
कथयामास । यथा मनुप्रणीतं भृगुः । तस्य चायमाद्यः श्लोकः—

योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मुनयोऽब्रुवन् ।

वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः ॥ १ ॥

योगिनां सनकादीनामीश्वरः श्रेष्ठस्तं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मनोवाक्कायकर्मभिः
पूजयित्वा मुनयः सामंश्रवःप्रभृतयः श्रवणधारणयोग्या अब्रुवन् उक्तवन्तः
धर्माश्रोऽस्माभ्यं ब्रूहीति । कथम् । अशेषतः कार्त्तयेन । केवाम् । वर्णाश्रमेतराणाम् ।
वर्णा ब्राह्मणादयः, आश्रमा ब्रह्मचारिप्रभृतयः, इतरेऽनुलोमप्रतिलोमजाता
भूर्धोवसिकादयः । इतरशब्दस्य 'द्वन्द्वे च' इति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः । अत्रच
धर्मशब्दः पट्टिधस्मार्तधर्मविषयः । तद्यथा—वर्णधर्म आश्रमधर्मो वर्णाश्रमधर्मो
गुणधर्मो निमित्तधर्मः साधारणधर्मश्चेति । तत्र वर्णधर्मो ब्राह्मणो नित्यं मर्द्यं
वर्जयेदित्यादिः । आश्रमधर्मोऽग्नीन्धनमैक्षचर्चादिः । वर्णाश्रमधर्मः पालाशो

१ जाल्यामुर्गो विपाकाः । २ अविद्याऽसितारागद्वेषाभिनिवेशाख्याः क्लेशाः । तत्र
सन्ध्याध्यात्मविद्विर्देशिताश्च विपरीतज्ञानमविद्या । अहमस्मि भद्रिदिष्टः कोपि नास्तीत्यभि-
मानातिशयोऽस्मिता । विषयेष्वासक्ती रागः । दुःखेष्वप्रीतिर्द्वेषः । अननुभूतादपि मरणादेस्त्वा-
सोऽभिनिवेशः इति । ३ मनुनोक्तं ख. ४ प्रमुक्तं ख. ५ सोमश्रवादयः क. ६ ब्रूहि कथयेति क.
७ स्मार्तकर्मविषयः. ८ वर्जयेदिति क.

दण्डो ब्राह्मणस्तेत्येवमादिः । गुणधर्मः स्नास्त्रीयामिवेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजा-
परिपालनादिः । निमित्तधर्मो विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवननिमित्तं प्रायश्चित्तम् ।
साधारणधर्मोऽहिंसादिः । न हिंस्वात्स्वैर्धामृतानीत्याचण्डालं साधारणो धर्मः ।
शौचाचारांश्च निश्चयेदित्याचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वाद्धर्मशास्त्राध्ययनस्य प्रयोज-
नादिकथनं नातीवोपयुज्यते । तत्र चायं क्रमः । प्रागुपनयनात्कामचारकामवा-
दकामभक्षाः । ऊर्ध्वमुपनयनात्प्राग्वेदाध्ययनोपक्रमाद्धर्मशास्त्राध्ययनं, ततो
धर्मशास्त्रविहितयमनियमोपेतस्य वेदाध्ययनं, ततस्तदर्थजिज्ञासा, ततस्तदर्थ-
नुष्ठानमिति । तत्र यद्यपि धर्माधिकाममोक्षाः शास्त्रेणात्र प्रतिपाद्यन्ते तथापि
धर्मस्य प्राधान्याद्धर्मग्रहणम् । प्राधान्यं च धर्ममूलत्वादितरेषाम् । नच वक्तव्यं
धर्ममूलोऽर्थोऽर्थमूढो धर्म इत्यविशेष इति । यतोऽर्थमन्तरेणापि जैपतपस्तीर्थया-
त्रादिना धर्मनिष्पत्तिरर्थलेशोऽपि न धर्ममन्तरेणेति । एवं काममोक्षावपीति ॥१॥

एवं पृष्ठः किमुवाचेत्याह—

मिथिलास्यः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाब्रवीन्मुनीन् ।

यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्माभिबोधत ॥ २ ॥

मिथिलानामनगरी तत्रावस्थितः स याज्ञवल्क्यो योगीश्वरः क्षणं ध्यात्वा
कञ्चित्कालं मनः समाधाय एते श्रवणाधिकारिणो विनयेन पृच्छन्तीति यु-
क्तमेतन्मयो वक्तुमित्युक्तवान्मुनीन् । किम् । यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मा-
भिबोधतेति । कृष्णसरो मृगो यस्मिन्देशे स्वच्छम् विहरति तस्मिन्देशे वक्ष-
माणलक्षणा धर्मा अनुष्ठेया नान्यत्रेत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

शौचाचारांश्च शिक्षयेदित्याचार्यस्य धर्मशास्त्राध्यापनविधिः । शिष्येण तद-
ध्ययनं कर्तव्यमिति कुतोऽवगम्यत इत्यत आह—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ ३ ॥

पुराणं ब्राह्मणादि । न्यायस्तर्कविद्या । मीमांसा वेदवाक्यविचारः । धर्मशास्त्रं
मानवादि । अङ्गानि व्याकरणादीनि पद । एतैरुपेताश्चत्वारो वेदाः । विद्याः
पुरुषार्थसाधनानि । तासां स्थानानि च चतुर्दश । धर्मस्य च चतुर्दश स्थानानि
हेतवः । एतानि च त्रैवर्णिकैरध्येतव्यानि तदन्तर्भूतत्वाद्धर्मशास्त्रमप्यध्येत-
व्यम् । तत्रैतानि ब्राह्मणेन विद्याप्राप्तये धर्मानुष्ठानाय चाधिगन्तव्यानि । क्ष-
त्रियवैश्याम्णां धर्मानुष्ठानाय । तथाच शास्त्रेण विद्यास्थानान्युपक्रम्योक्तम्—
'एतानि ब्राह्मणोऽधिकुरुते सच वृत्तिर्दशयतीतरेषाम्' इति । मनुरपि द्विजा-

१ अयमेषाढो युक्तः । सर्वभूतानि इति ख. पाठ. २ श्रुत्युक्तशौचाचारान् ख. ३ जप-
नीध्याया क. ख. ४ पुरुषार्थज्ञानानि क. पुरुषार्थसाधनज्ञानानि ख. ५ तदन्तर्गतत्वात् क.
६ तत्र ब्राह्मणैवेतानि क.

तीनां धर्मशास्त्राध्यक्षनेऽधिकारो ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यते नान्यस्येति दर्शयति (२।१६) — 'मिषेकदिग्मज्ञानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः । तस्य शास्त्रेऽधिका-
रोऽस्मिन्नेषो नान्यस्य केहिंश्चित् ॥ विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रवक्षतः । शि-
ष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यक्ज्ञानान्येन केनचित् ॥' इति ॥ ३ ॥

अस्तु धर्मशास्त्रमध्येतव्यं, याज्ञवल्क्यप्रणीतस्यास्य शास्त्रस्य किमाधातमित्यत
आह—

मन्त्रविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योऽनोङ्गिराः ।

यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥ ४ ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।

शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥ ५ ॥

उशनःशब्दपर्यन्तो द्वन्द्वैकवद्भावः । याज्ञवल्क्यप्रणीतमिदं धर्मशास्त्रमध्येत-
व्यमित्यभिप्रायः । नेयं परिसंख्यौ किंतु प्रदर्शनार्थमेतत् । अतो बोधायनादेरपि
धर्मशास्त्रत्वमविरुद्धम् । एतेषां प्रत्येकं प्रामाण्येऽपि साकाङ्क्षाणामाकाङ्क्षापरिपूर-
णमन्यतः क्रियते विरोधे विकल्पः ॥ ४ ॥ ५ ॥

इदानीं धर्मस्य कारकहेतूनाह—

देशे काल उपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।

पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम् ॥ ६ ॥

देशो यस्मिन्देशे मृगः कृष्ण इत्युक्तलक्षणः । कालः संक्रान्त्यादिः । उपायः
शास्त्रोक्तैतिकर्तव्यताकलापः । द्रव्यं प्रतिग्रहादिलब्धं गवादि । श्रद्धा आस्तिक्य-
बुद्धिस्तदन्वितं यथा भवति तथा । पात्रं न विद्ययेत्येवमादिवक्ष्यमाणलक्षणम् ।
प्रदीयते यथा न प्रत्यावर्तते तथा परस्वत्वापत्यवसानं त्यज्यते । एतद्धर्मस्यो-
त्पादकम् । किमेतावदेव नेत्याह—सकलमिति । अन्यदपि शास्त्रोक्तं जातिगुण-
होमयागादि तत्सकलं धर्मस्य कारकं, जातिगुणद्रव्यक्रियाभावार्थात्मकं चतुर्विधं
धर्मस्य कारकमित्युक्तं भवति । तच्च समस्तं व्यस्तं वा यथाशास्त्रं द्रष्टव्यम् ।
श्रद्धा सर्वत्रानुवर्तत एव ॥ ६ ॥

इदानीं धर्मस्य ज्ञापकहेतूनाह—

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ ७ ॥

श्रुतिर्वेदः । स्मृतिर्धर्मशास्त्रम् । तथाच मनुः (२।१०) 'श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो
धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः' इति । सदाचारः सतां शिष्टानामाचारोऽनुष्ठानम् । स्वस्य

१ कस्यचित् क. ख. २ प्रवर्तकाः इति क. पाठः. ३ परिसंख्यानाम् एकस्यानेकत्र प्राप्त-
स्यान्यतो निवृत्त्यर्थमेकत्र पुनर्वचनम् । एतद्विस्तरोऽग्रे ८१ श्लोकमिताक्षरायां द्रष्टव्यः. ४ वि-
रोधे तु ख. ५ नुष्ठानं नाशिष्टानाम् ख.

चारमनः प्रियं, वैकल्पिके विषये यथा 'गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्दे' इत्यादिवात्मेच्छैव विधायिका । सम्यक्संस्काराज्जातः कामः शास्त्राविरुद्धो यथा 'मया भोजनव्यतिरेके-
णोदकं न पातय्यम्' इति । एते धर्मस्य मूलं प्रमाणम् । एतेषां विरोधे पूर्वपूर्वस्य
बलीयस्त्वम् ॥ ७ ॥

देशादिकारकहेतूनामपवादमाह—

इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥ ८ ॥

इज्यादीनां कर्मणामयमेव परमो धर्मः यद्योगेन बाह्यचित्तवृत्तिनिरोधेना-
त्मनो दर्शनं बाधातथ्यज्ञानम् । योगेनात्मज्ञाने देशादिनियमो नास्तीत्यर्थः ।
तदुक्तं 'यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्' इति पातञ्जलैः ॥ ८ ॥

कारकहेतुषु ज्ञापकहेतुषु वा संदेहे निर्णयहेतूनाह—

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्यग्रेविद्यमेव वा ।

सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥ ९ ॥

चत्वारो ब्राह्मणाः वेदधर्मशास्त्रज्ञाः पर्यन्तः । तिस्रो विद्या अधीयन्त इति
ग्रेविद्यास्तेषां समूहसंविद्यम् । धर्मशास्त्रज्ञत्वमत्राप्यनुवर्तते तद्वा पर्यन्तः । सा पूर्वोक्ता
पर्यन्तं यं ब्रूते स धर्मः । अध्यात्मज्ञानेषु निपुणतमो धर्मशास्त्रज्ञश्च एकोऽपि वा यं
ब्रूते सोऽपि धर्म एव ॥ ९ ॥

इत्युपोदानप्रकरणम् ।

अथ ब्रह्मचारिप्रकरणम् २

एतैर्नेवभिः श्लोकैः सकलशास्त्रोपोद्घातमुक्त्वा इदानीं वर्णादीनां धर्मान्वक्तुं
प्रथमं तावद्दर्शनाह—

ब्रह्मक्षत्रियविदूशूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।

निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥ १० ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णा वक्ष्यमाणलक्षणास्तेषामाद्यास्त्रयो ब्राह्म-
णक्षत्रियवैश्या द्विजाः द्विर्जायन्त इति द्विजाः तेषां द्विजानां वै एव न शूद्रस्य ।
निषेकाद्याः निषेको गर्भाधानमाद्यो यासां तास्तथोक्ताः । श्मशानं पितृवचनं
तरसंबन्धि कर्म अन्ते यासां ताः क्रिया मन्त्रैर्भवन्ति ॥ १० ॥

इदानीं ताः क्रिया अनुक्रामति—

गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्यन्दनात्पुरा ।

१ इत्यत्रात्मेच्छैव, इत्यादिवात्मेच्छैव ख. २ शास्त्राविरुद्धः कामो यथा ख. ३ वेदशास्त्र-
धर्मशा. ख. ४ वेदधर्मशास्त्रज्ञश्च ख. ५ सोऽपि धर्मः ख. ६ न शूद्राणां क. ७ अन्तो क.

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥ ११ ॥

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥ १२ ॥

गर्भाधानमित्यनुगतार्थं कर्मनामधेयम् । एवं वक्ष्यमाणान्यपि । तद्गर्भाधान-
मृतौ ऋतुकाले वक्ष्यमाणलक्षणे । पुंसवनारूपं कर्म गर्भचलनात्पूर्वम् । षष्ठेऽष्टमे
वा मासि सीमन्तोन्नयनम् । एतेच पुंसवनसीमन्तोन्नयने क्षेत्रसंस्कारकर्मत्वा-
त्सकृदेव कार्यं न प्रतिगर्भम् । यथाह देवलः—‘सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु
संस्कृता । यं यं गर्भं प्रसूयेत स सर्वः संस्कृतो भवेत्’ इति । यद्वा एते आ इते आगते
गर्भकोशाज्जाते कुमारौ जातकर्म । एकादशेऽहनि नाम । तच्च पितामहमातामहा-
दिसंबद्धं कुलदेवतासंबद्धं वा । यथाह शाङ्खः—‘कुलदेवतासंबद्धं पिता नाम
कुर्यात्’ इति । चतुर्थे मासि निष्क्रमलक्षणं सूर्यावेक्षणं कर्म । षष्ठे मास्यन्नप्रा-
शनं कर्म । चूडाकरणं तु यथाकुलं । कार्यमिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥

एतेषां नित्यत्वेऽप्यानुपङ्गिकं फलमाह—

एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ।

एवमुक्तेन प्रकारेण गर्भाधानादिभिः संस्कारकर्मभिः कृतैरेवः पापं शमं
याति । किंभूतम् । बीजगर्भसमुद्भवं शुक्रशोणितसंबद्धं गात्रव्याधिसंक्रान्तिनि-
मित्तं वा ननु पतितौल्यत्वादि ॥

स्त्रीणां विशेषमाह—

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समञ्चकः ॥ १३ ॥

एता जातकर्मादिकाः क्रियाः स्त्रीणां तूष्णीं विनैव मन्त्रैर्यथाकालं कार्याः ।
विवाहः पुनः समञ्चकः कार्यः ॥ १३ ॥

उपनयनकालमाह—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वान्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥ १४ ॥

गर्भाधानमौर्द्धि कृत्वा जननं वाष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनं उपनयनमेवोप-
नायनम् । स्वार्थे अणु वृत्तानुसारान् छन्दोभङ्गात् आर्षं वा दीधेत्वम् । अत्रेच्छया
विकल्पः । राजामेकादशे । विशां वैश्यानां सैके एकादशे । द्वादश इत्यर्थः ।
गर्भग्रहणं सर्वत्रानुवर्तते । समासे गुणभूतस्यापि गर्भशब्दस्य बुद्ध्या विभज्यो-
पनाप्यनुवर्तनं कार्यम् । ‘गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाद्धि द्वादशे विशः’ इति स्मृ-
त्यन्तरदर्शनात् । यथा अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिका-
नामिति । अत्रापि कार्यमित्यनुवर्तते । कुलस्थित्या केचिदुपनयनमिच्छन्ति ॥ १४ ॥

१ कुमारे जाते ख. २ नामकरणम् ख. ३ अवधि कृत्वा जन्मनो ख. ४ प्रकरणानुसारात्
छ. ५ वचनात् ख. ६ शब्दानामिति क.

गुरुधर्मानाह—

उपनीय गुरुः शिष्यं महान्वाहतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ १५ ॥

स्वगृहोक्तविधिनोपनीय गुरुः शिष्यं महान्वाहतिपूर्वकं वेदमध्यापयेत् । म-
हान्वाहतिश्च भूरादिसत्यान्ताः सप्त । पञ्च वा गौतमाभिप्रायेण । किञ्च शौचा-
चारांश्च वक्ष्यमाणलक्षणान् शिक्षयेत् । उपनीय शौचाचारांश्च शिक्षयेदित्यनेन
प्रागुपनयनात्कामचारो दर्शितः । वनेधर्मान्वर्जयित्वा स्त्रीणामप्येतत्समानं विवा-
हाद्वर्ज्यं, उपनयनस्थानीयत्वाद्विवाहस्य ॥ १५ ॥

शौचाचारानाह—

दिवा संध्यामु कर्णस्थब्रह्ममूत्र उदञ्चुसः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेदक्षिणामुसः ॥ १६ ॥

कर्णस्थं ब्रह्ममूत्रं यस्य स तथोक्तः । कर्णश्च दक्षिणः । 'पवित्रं दक्षिणे कर्णे
कृत्वा विष्णुमूत्रमुत्सृजेत्' इति लिङ्गान् । असावहनि संध्ययोश्च उदञ्चुसो मूत्रपु-
रीषे कुर्यात् । चकारान्त्यादिरहिते देशे । रात्रौ तु दक्षिणामुसः ॥ १६ ॥

गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥ १७ ॥

किञ्च अनन्तरं शिश्नं गृहीत्वोत्थायोद्धृताभिरद्भिर्वक्ष्यमाणलक्षणाभिर्मृद्भिश्च
गन्धलेपयोः क्षयकरं शौचं कुर्यात् । अतन्द्रितोऽनलसः । उद्धृताभिरद्भिरिति
जलान्नः शौचनिषेधः । अत्र गन्धलेपक्षयकरमिति सर्वाङ्गभिर्णां साधारणमिदं
शौचम् । मृत्संख्यानियमस्त्वदृष्टार्थः ॥ १७ ॥

अन्तर्जानुः शुचौ देश उपविष्ट उदञ्चुसः ।

प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥ १८ ॥

शुचौ अशुचिद्रव्यासंस्पृष्टे । देश इत्युपादानादुपानच्छयनासनदिनिषेधः ।
उपविष्टो न स्थितः शयानः प्रहो गच्छन्वा । उदञ्चुसः प्राञ्चुसो वेति दिगन्त-
रनिवृत्तिः । शुचौ देश इत्येतस्मान्पादप्रक्षालनप्राप्तिः । ब्राह्मेण तीर्थेन वक्ष्यमा-
णलक्षणेन । द्विजो न शूद्रादिः । नित्यं सर्वकालमाश्रमान्तरगतोऽपि । उपस्पृशेदा-
चामेत् । कथम् । अन्तर्जानुः जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वा दक्षिणेन हस्तेनेति ॥ १८ ॥

प्राजापत्यादितोषान्वाह—

कनिष्ठादेशिन्यकुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।

प्राजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुकमात् ॥ १९ ॥

कनिष्ठायास्तर्ज्य्या अङ्गुष्ठस्य च मूलानि करस्वाग्रं च प्रजापतिपितृमह्यदेवतीर्णानि
यथाक्रमं वेदितव्यानि ॥ १९ ॥

आचमनप्रकारः—

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत् ।

अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ॥ २० ॥

वारत्रयमपः पीत्वा मुखमङ्गुष्ठमूलेन द्विरुन्मृज्य खानि छिद्राणि ऊर्ध्वकाय-
गतानि घ्राणादीनि अद्भिरुपस्पृशेत् । अद्भिर्द्रव्यान्तरासंस्पृष्टाभिः । पुनरद्भि-
रित्यब्ग्रहणं प्रतिच्छिद्रमुदकस्पर्शनार्थम् स्मृत्यन्तरात्—‘अङ्गुष्ठेन प्रदेशिष्या घ्राणं
चैव मुखं स्पृशेत् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुःश्रोत्रं पुनः पुनः ॥ कनिष्ठाङ्गुष्ठ-
योर्नाभिं हृदयं तु तलेन वै । सर्वाभिस्तु शिरः पञ्चाङ्गाह चाग्रेण संस्पृशेत् ॥’
इति । पुनस्ता एव विशिनष्टि । प्रकृतिस्थाभिः गन्धरूपरसस्पर्शान्तरमप्राप्ताभिः ।
फेनबुद्बुदरहिताभिः । तुशब्दाद्वर्षधारागतानां शूद्राद्यावर्जितानां च निषेधः ॥ २० ॥

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ।

शुध्येरंस्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ २१ ॥

हृत्कण्ठतालुगाभिरद्भिर्यथाक्रमेण द्विजायतः शुध्यन्ति । स्त्री च शूद्रश्च अन्ततः
अन्तर्गतेन तालुना स्पृष्टाभिरपि । सकृदिति वैश्याद्विशेषः । चशब्दादनुपनी-
तोऽपि ॥ २१ ॥

स्नानमन्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।

मूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ॥ २२ ॥

प्रातःस्नानं यथाशास्त्रमन्दैवतैर्मन्त्रैरापोहिष्ठेत्येवमादिभिर्मार्जनम् । प्राणसंयमः
प्राणायामो वक्ष्यमाणलक्षणः । ततः सूर्यस्योपस्थानं सौरमन्त्रेण । गायत्र्यास्त-
सवितुर्वरेण्यमित्याद्यायाः प्रतिदिवसं जपः । कार्यशब्दो यथालिङ्गं प्रत्येकम-
भिसंबध्यते ॥ २२ ॥

प्राणायामविचारः—

गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्ब्रह्माहूतिपूर्विकाम् ।

प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः ॥ २३ ॥

गायत्रीं पूर्वोक्तामापोज्योतिरित्यादिना शिरसा संयुक्तां ब्रह्मब्रह्माहूतिपूर्विकां
प्रतिब्रह्माहूतिं प्रणवेन संयुक्तां ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः इति त्रीन्वारान्मुखनासिका-
संचारिवायुं निरुन्धन् मनसा जपेदित्ययं सर्वत्र प्राणायामः ॥ २३ ॥

सावित्रीजपप्रकारः—

प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनान्दैवतेन तु ।

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ॥ २४ ॥

संध्यां प्राक्प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ।

प्राणायामं पूर्वोक्तं कृत्वा नृचेनावदेवतेन पूर्वोक्तेनात्मानमग्निः संग्रोह्य सा-
वित्री जपन्प्रत्यक्संध्यामीतीत । अर्याप्रत्यख्युख इति लभ्यते । आतारकोदयात्
तारकोदयावधि । प्राक्संध्यां प्रातःसमये । एवं पूर्वोक्तविधिमाचरन्प्राङ्मुखः सूर्यो-
दयावधि तिष्ठेत् । अहोरात्रयोः संधौ या क्रिया विधीयते सा संध्या । तत्र अहः
संपूर्णादित्यमण्डलदर्शनयोग्यः कालः । तद्विपरीता रात्रिः । यस्मिन्काले खण्ड-
मण्डलस्योपलब्धिः स संधिः ॥ २४ ॥

अग्निकार्यं ततः कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि ॥ २५ ॥

ततः संध्योपासनानन्तरं द्वयोः संधयोरग्निकार्यं अग्नौ कार्यं समित्यक्षेपादि
यत्तत्कुर्यात् स्वगृहोक्तेन विधिना ॥ २५ ॥

ततोऽभिवादयेद्बृहन्नसावहमिति ब्रुवन् ।

तदनन्तरं बृहन्नगुरुप्रभृतीन्भिवादयेत् । कथम् । असौ देवदत्तशर्माहमिति
स्वं नाम कीर्तयन् ॥

गुरुं चैवाप्युपासीत म्वाध्यायार्थं समाहितः ॥ २६ ॥

आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत् ।

हितं तस्याचरेन्नित्यं मनोवाकायकर्मभिः ॥ २७ ॥

तथा गुरुं वक्ष्यमाणलक्षणमुपासीत तत्परिचर्यापरस्तदधीनस्तिष्ठेत् । स्वाध्या-
यार्थमध्ययनसिद्धये समाहितोऽविक्षिप्तचित्तो भवेन् । आहूतश्चाप्यधीयीत गुर्वा-
हूतं पृवाधीयीत न स्वयं गुरुं प्रेरयेत् । यच्च लब्धं तत्सर्वं गुरवे निवेदयेत् ।
तथा तस्य गुरोर्हितमाचरेन् नित्यं सदा । मनोवाकायकर्मभिः न प्रतिकूलं
कुर्यात् । अपिशब्दाद्गुरुदर्शने गौतमोक्तं कण्ठप्रावृत्तादि वर्जयेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥

अध्याप्यानाह—

कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिकल्पानमूयकाः ।

अध्याप्या धर्मतः साधुशक्तान्ज्ञानवित्तदाः ॥ २८ ॥

कृतमुपकारं न विस्मरतीति कृतज्ञः । अद्रोही दयावान् । मेधावी ग्रन्थग्रह-
णधारणशक्तः । शुचिर्बाह्याभ्यन्तरौचवान् । कल्प आधिभ्याधिरहितः । अनमू-
यको दोषानाविष्कारेण गुणाविष्करणशीलः । साधुवृत्तवान् । शक्तः शुश्रूषायाम् ।
आप्तो बन्धुः । ज्ञानदो विद्याप्रदः । वित्तदोऽर्पणपूर्वकमर्थप्रदाता । एते गुणाः
समस्ता व्यस्ताश्च यथासंभवं द्रष्टव्याः । एते च धर्मतः शास्त्रानुसारेणाध्याप्याः ॥ २८ ॥

दण्डादिधारणमाह—

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् ।

१. मुपासीत. ग. २. लब्धं तस्मै इति ख. ३. नाविष्करणेन ख. ४. एते वेतनभाषाबन्धस्त-
द्रहित. अर्पणपूर्वकं ख. ग.

तथा स्तुत्यन्तरप्रसिद्धं पालाशादिदण्डं, अजिनं कौष्णीदि, उपवीतं कार्पासा-
दिनिर्मितं, मेखलां च मुञ्जादिनिर्मितां ब्राह्मणादिर्ब्रह्मचारी धारयेत् ॥

भैक्षचर्याप्रकारः—

ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये ॥ २९ ॥

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥ ३० ॥

पूर्वोक्तदण्डादियुक्तो ब्रह्मचारी ब्राह्मणेष्वनिन्द्येषु अभिज्ञस्तादिव्यैतिरिक्तेषु स्व-
कर्मनिरतेषु भैक्षं चरेत् । आत्मवृत्तये आत्मनो जीवनाय न परार्थं आचार्यतद्भा-
र्यापुत्रव्यतिरेकेण । निवेद्य गुरवे तदनुज्ञातो भुञ्जीत । तदभावे तत्पुत्रादा-
विति नियमात् । अत्रच ब्राह्मणग्रहणं संभवे सति नियमार्थम् । यस्तु सार्ववर्णिकं
भैक्षचरणमिति तद्वैवर्णिकविषयम् । यच्च चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षमिति तदापत्तिव्ययम् ।
कथं भैक्षचर्या कार्या । आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता । भवति भिक्षां
देहि । भिक्षां भवति देहि । भिक्षां देहि भवति इत्येवं वर्णक्रमेण भैक्षचर्या
कार्या ॥ २९ ॥ ३० ॥

भोजनप्रकारः—

कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया ।

अपोशनक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्मकुत्सयन् ॥ ३१ ॥

पूर्वोक्तेन विधिना भिक्षामाहृत्य गुरवे निवेद्य तदनुज्ञया कृताग्निकार्यो वा-
ग्यतो मौनी अन्नं सत्कृत्य संपूज्य अकुत्सयन्ननिन्दन् अपोशनक्रियां अमृतो-
पस्तरणमसीत्यादिकां पूर्वं कृत्वा भुञ्जीत । अत्र पुनरग्निकार्यग्रहणं संध्याकाले
कथंचिदकृताग्निकार्यस्य कालान्तरविधानार्थं न पुनस्तृतीयप्राप्त्यर्थम् ॥ ३१ ॥

ब्रह्मचर्यं स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।

ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मचर्यं स्थित एकांशं नाद्यादनापदि व्याध्याद्यभावे । ब्राह्मणः पुनः श्राद्धे-
ऽभ्यर्थितः सन् काममधीयात् । व्रतमपीडयन् मधुमांसपरिहारेण । अत्र ब्राह्मण-
ग्रहणं क्षत्रियादेः श्राद्धभोजनव्युदासार्थम् । 'राजज्यवैद्ययोश्चैव नैतत्कर्म
प्रचक्षते' इति स्मरणात् ॥ ३२ ॥

मधुमांसादिवर्ज्यान्वाह—

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्तस्त्रीप्राणिर्हिसनम् ।

मास्करोलोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

१ कौष्णीजिनादि ख. २ दियोयहितेषु ख. ३ सति । न नियमार्थं ख. ४ वैवर्णिकप्राप्त्य-
र्थम् ख. ५ कालान्तर मध्याह्नादि ६ एकान्नमेकस्वामिकम्. ७ काम यथेष्टम्.

मधु क्षौद्रं न मद्यम् । तस्य 'मिथ्यं मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेत्' इति निषेधात् । मांसं छागादेरपि । अज्वनं घृतादिना गात्रस्य, कज्जलादिना चाक्ष्णोः । उच्छिष्टमगुरोः । शुक्रं मिहुरवाक्यं नाक्षरसः, तस्याभक्ष्यप्रकरणे निषेधात् । स्त्रियमुपभोगे । प्राणि-
हिंसनं जीवबधः । आरेकरस्योदयास्तमयावलोकनम् । अश्लीलमसैत्यभाषणम् । परिषादः सदसद्रूपस्य परदोषस्य ल्यापनम् । आदिशब्दात्स्मृत्यन्तरोक्तं गन्ध-
माह्लादि गृह्यते । एतानि ब्रह्मचारी वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

गुर्वाचार्यादिलक्षणमाह—

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

उपनीय ददद्देदमाचार्यः स उदाहृतः ॥ ३४ ॥

योसौ गर्भाधानाद्या उपनयनपर्यन्ताः क्रिया यथाविधि कृत्वा वेदमस्मै ब्रह्म-
चारिणे प्रयच्छति स गुरुः । यः पुनरुपनयनमात्रं कृत्वा वेदं प्रयच्छति स
आचार्यः ॥ ३४ ॥

उपाध्यायत्विर्लक्षणम्—

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते ।

एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥ ३५ ॥

वेदस्यैकदेशं मन्त्रब्राह्मणयोरैकं अङ्गानि वा योऽध्यापयति स उपाध्यायः ।
यः पुनः पाकयज्ञादिकं कृतः करोति स ऋत्विक् । एते च गुर्वाचार्योपाध्याय-
त्विजो यथापूर्वं यथाक्रमेण मान्याः पूज्याः । एभ्यः सर्वेभ्यो माता गरीयसी
पूज्यतमा ॥ ३५ ॥

वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यावधिमाह—

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।

ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तश्चैव षोडशे ॥ ३६ ॥

यदा विवाहासंभवे वेदानधीत्य वेदा वा वेदं वेति प्रवर्तते तदा प्रतिवेदं
वेदवेदं प्रति ब्रह्मचर्यं पूर्वोक्तं द्वादशवर्षाणि कार्यम् । अशक्तं पञ्च । ग्रहणान्ति-
कमित्येके वर्णयन्ति । केशान्तः पुनर्गौर्दानाल्पं कर्म गर्भादारभ्य षोडशे वर्षे ब्रा-
ह्मणस्य कार्यम् । एतच्च द्वादशवार्षिके वेदव्रते बोद्धव्यं इतरस्मिन्पक्षे यथासंभवं
दृष्टव्यम् । राजन्यवैश्ययोस्तुपनयनकालवद्वाविंशे चतुर्विंशे वा दृष्टव्यम् ॥ ३६ ॥

उपनयनकालस्य परमावधिमाह—

आषोडशादाद्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।

ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः ॥ ३७ ॥

१ न रसादि क. २ आस्करस्य चालोकनं क. ३ गुह्यभाषण ख. ४ ददाति ख. ५ गावः
केशा दीयन्ते खण्ड्यन्ते यस्मिन्. ६ वा यथासंभव ख.

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यस्तोमाद्वेते क्रतोः ॥ ३८ ॥

आपोऽश्वाद्द्वर्षापोऽश्ववर्षं यावत् आद्वाविंशद्वाचतुर्विंशद्वापार्द्रक्षेत्रविशां औषनात्यनिकः उपनयनसंबन्धी परः कालः । नातः परमुपबयनकालोऽस्ति किंतु अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः सर्वधर्मेष्वनधिकारिणो भवन्ति । सावित्रीपतिताः पतितसावित्रीका भवन्ति । सावित्रीदानयोग्या न भवन्ति । ब्राह्म्याः संस्कारहीनाश्च ब्राह्म्यस्तोमात्क्रतोर्विना । कृते तु तस्मिन्नुपनयनाधिकारिणो भवन्ति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

आद्यान्मयो द्विजा इत्युक्तं तत्र हेतुमाह—

मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिवन्धनात् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥ ३९ ॥

मातुः सकाशात्प्रथमं जायन्ते, मौञ्जिवन्धनाच्च द्वितीयं जन्म यस्मात्तस्मादेते ब्राह्मणक्षत्रियवैद्या द्विजा उच्यन्ते ॥ ३९ ॥

वेदग्रहणाध्ययनफलमाह—

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥ ४० ॥

यज्ञानां श्रौतस्मार्तानां, तपसां कायसंतापरूपाणां चान्द्रायणादीनां, शुभानां च कर्मणां उपनयनादिसंस्काराणां अवबोधकत्वेन वेद एव द्विजातीनां परो निःश्रेयसकरो नान्यः । वेद एवेति तन्मूलकत्वेन स्मृतेरप्युपलक्षणार्थम् ॥ ४० ॥

ग्रहणाध्ययनफलमुक्त्वा वेदानां काम्यग्रहयज्ञाध्ययनफलमाह—

मधुना पयसा चैव स देवांस्तर्पयेद्विजः ।

पितृन्मधुघृताभ्यां च ऋचोऽधीते हिं योऽन्वहम् ॥ ४१ ॥

यजूंषि शक्तितोऽधीते योऽन्वहं स घृतामृतैः ।

ग्रीणाति देवानाज्येन मधुना च पितृस्तथा ॥ ४२ ॥

स तु सोमघृतैर्देवांस्तर्पयेद्योऽन्वहं पठेत् ।

सामानि तृप्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिषा ॥ ४३ ॥

योऽन्वहमृचोऽधीते स मधुना पयसा च देवान्पितॄन् च मधुघृताभ्यां तर्पयति । यः पुनः शक्तितोऽन्वहं यजूंष्यधीते स घृतामृतैर्देवान्पितॄन् च मधुघृताभ्यां तर्पयति । यस्तु सामान्यन्वहमधीते स सोमघृतैर्देवान्पितॄन् च मधुसर्पिर्भ्यां ग्रीणाति । ऋगादिग्रहणं सामान्येन ऋगादिर्मात्रप्राप्त्यर्थम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

१ यथाकालमसंस्कृताः इति अपरा. पाठः. २ ब्राह्मणक्षत्रियविशां ख. ३ ब्राह्म्यस्तोमो नाम ब्राह्म्यानां प्रायश्चित्तकृतः । तेन चोद्दालकव्रतादिप्रायश्चित्तान्तरमप्युपलक्ष्यते. अपराकिः. ४ करो मोक्षकरो ख. ५ काम्यव्रत ख. ६ च यो ख. ७ ग्रीणयति क. ८ मधुप्राप्त्यर्थं ख.

मेदसा तर्पयेद्देवानथर्वाङ्गिरसः पठन् ।
 पितृंश्च मधुसर्पिर्भ्यामन्वहं शक्तितो द्विजः ॥ ४४ ॥
 वाकोवाक्यं पुराणं च नाराशंसीश्च गाथिकाः ।
 इतिहासांस्तथा विद्याः शक्त्याधीते हि योऽन्वहम् ॥ ४५ ॥
 मांसक्षीरौदनमधुतर्पणं स दिवौकसाम् ।
 करोति तृप्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिषा ॥ ४६ ॥
 ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः ।

यः पुनः शक्तितोऽन्वहं अथर्वाङ्गिरसोऽधीते स देवान्मेदसा पितृंश्च मधुस-
 र्पिर्भ्यां तर्पयति । यस्तु वाकोवाक्यं ग्रंथोत्तररूपं वेदवाक्यम् । पुराणं ब्रा-
 ह्मदि । चकारान्मानवादिधर्मशास्त्रम् । नाराशंसीश्च रुद्रदैवत्यान्मन्त्रान् ।
 गाथा यज्ञगाथेन्द्रगाथाद्याः । इतिहासान्महाभारतादीन् । विद्याश्च बाल्यपाद्याः
 शक्तितोऽन्वहमधीते स मांसक्षीरौदनमधुसर्पिर्भिर्देवान् पितृंश्च मधुसर्पिर्भ्यां
 तर्पयति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ते पुनस्तृप्ताः सन्तो देवाः पितरश्च पुनं
 स्वाध्यायकारिणं सर्वकामफलैः शुभैरनन्योपघातलक्षणैस्तर्पयन्ति ॥

प्रशंसार्थमाह—

यं यं क्रतुमधीते^१ च तस्य तस्यामुयात्फलम् ॥ ४७ ॥
 त्रिविक्तपूर्णपृथिवीदानस्य फलमश्नुते ।
 तैपसश्च परस्येह नित्यस्वाध्यायवान्द्विजः ॥ ४८ ॥

यस्य यस्य क्रतोः प्रतिपादकं वेदैकदेशमन्वहमधीते तस्य तस्य क्रतोः फलम-
 ब्रामोति । तथा विक्तपूर्णायाः पृथिव्याः त्रिः त्रिवारं दानस्य यत्फलं परस्य तप-
 सश्चान्द्राध्यायनादेर्यत्फलं तदपि नित्यस्वाध्यायवानामोति । नित्यग्रहणं काम्यस्यापि
 सतो नित्यत्वज्ञापनार्थम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

एवं सामान्येन ब्रह्मचारिधर्मानभिधायाधुना नैष्ठिकस्य विशेषमाह—

नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसंनिधौ ।
 तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥ ४९ ॥
 अनेन विधिना देहं साधयन्विजितेन्द्रियः ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥ ५० ॥

उक्तेन प्रकारेणात्मानं निष्ठां उत्क्रान्तिकालं नयतीति नैष्ठिकः स यावज्जीवमा-
 चार्यसमीपे वसत् । न वेदग्रहणोत्तरकालं स्वतन्त्रो भवेत् । तदभावे तत्पुत्रसमीपे
 तदभावे तज्जायासमीपे तदभावे वैश्वानरेऽपि । अनेनोक्तविधिना देहं साधयन्

१ यथा— पृच्छामि त्वा परमन्त पृथिव्या- इति प्रश्नः, इय वेदिः परो अन्तः इत्युत्तरम्.
 एवमन्यदपि वाकोवाक्यं श्रेयम्. २ मधीतेऽसौ ख. ३ तपसो यत्परस्य ख. ४ अनेनोक्तप्रका-
 रेण. ख. ५ ग्रहणकालोत्तरं ख. ६ स्लोपास्याग्निमनिधौ ख.

क्षयन् विज्ञितेन्द्रियः इन्द्रियजये विशेषप्रयत्नवान्ब्रह्मचारी ब्रह्मलोकमसृजत्व-
माप्नोति । न कदाचिदिह पुनर्जायते ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इति ब्रह्मचारिप्रकरणम् ।

अथ विवाहप्रकरणम् ३

यः पुनर्विवाहस्तस्य विवाहार्थं ज्ञानमाह—

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥ ५१ ॥

पूर्वोक्तेन न्यानेन वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकम् । व्रतानि ब्रह्मचारिधर्माननुकान्ता-
नुभवं वा पारं नीत्वा समाप्य गुरवे पूर्वोक्ताय वरमभिलषितं यथाशक्ति दत्त्वा
स्नायात् । अशक्तौ तदनुज्ञया अदत्तवरोऽपि । एषां च पक्षाणां शक्तिकालाद्यपे-
क्षया व्यवस्था ॥ ५१ ॥

ज्ञानानन्तरं किं कुर्यादित्यत आह—

अविभुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्रहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ ५२ ॥

अविभुतब्रह्मचर्योऽस्त्वलितब्रह्मचर्यः । लक्षण्यां ब्राह्मण्यन्तरलक्षणैर्युक्ताम् ।
ब्राह्मणि 'तनुलोमकेशदशनाम्' इत्यादीनि (३।१०) मनुनोक्तानि । आश्व-
न्तराणि 'अष्टौ पिण्डान्कृत्वा' इत्याद्याश्वलायनोक्तविधिना ज्ञातव्यानि ।
स्त्रियं नपुंसकत्वनिवृत्तये स्त्रीत्वेन परीक्षिताम् । अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेन
वा पुरुषान्तरापरिगृहीताम् । कान्तां कमनीयां बोद्धर्मनोनयनानन्दकारिणीम् ।
'यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिः' इत्यापस्तम्बस्मरणात् । एतच्च न्यूना-
धिकाङ्गादिबाह्यदोषाभावे । असपिण्डां समान एकः पिण्डो देहो यस्याः सा
सपिण्डा न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता च एकशरीरावयवान्वयेन
भवति । तथाहि पुत्रस्य पितृशरीरावयवान्वयेन पित्रौसह । एवं पितामहा-
दिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन
मात्रा । तथा मातामहादिभिरपि मातृद्वारेण । तथा मातृत्वसृमातुलादि-
भिरप्येकशरीरावयवान्वयात् । तथा पितृव्यपितृत्वस्तादिभिरपि । तथा पत्यासह
पत्न्या एकशरीरारम्भकतया । एवं आतृभार्याणामपि परस्परमेकशरीरारम्भैः

१ केशादीनि मनुप्रोक्तानि क. २ तानिच—पूर्वस्या रात्रौ गोष्ठवल्मीककितवस्था-
नहरेरेणक्षेत्रचतुष्पथदमशानेभ्यो श्रुतिका गृहीत्वा पिण्डाष्टक कर्तव्यम् । तत्रानुक्रमेण प्रथमे
पिण्डे सृष्टे धान्यवती भवेत् । द्वितीये सृष्टे पशुमती भवेत् । तृतीयेऽग्निहोत्रशुश्रूषणपरा भव-
ति । चतुर्थे विवेकिनी चतुरा सर्वजन्तार्जनपरा भवति । पञ्चमे रोमिणी । षष्ठे वन्ध्या । सप्तमे
व्यभिचारिणी । अष्टमे विधवा भवेदित्याश्वलायनोक्तानि । ३ सह सापिण्ड्यं ख. ४ एक-
शरीरारम्भैः क.

या० सृष्ट० २

सहैकशरीरारम्भकत्वेन । एवं यत्र यत्र सपिण्डशब्दस्तत्र तत्र साक्षात्परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्यः । यद्येवं मातामहादीनामपि 'दशाहं श्रावमा-
शौचं सपिण्डेषु विधीयते' इत्यविशेषेण प्राप्नोति । स्यादेतत् यदि तत्र 'प्रसा-
नामितरे कुर्युः' इत्यादिविशेषवचनं न स्यात् । अतश्च सपिण्डेषु यत्र विशेषवचनं
नास्ति तत्र 'दशाहं श्रावमाशौचम्' इत्येतद्वचनमवतिष्ठते । अवश्यं चैकशरीरावय-
वान्वयेन सापिण्ड्यं वर्णेनीयम् । 'आत्मा हि जज्ञ आत्मनः' इत्यादिश्रुतेः । तथा
'प्रजामनु प्रजायसे' इति च । 'स एवायं विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते' इत्या-
पस्तम्बवचनाच्च । तथा गर्भोपनिषदि—'एतत् पादकौशिकं शरीरं त्रीणि
पितृतन्त्रीणि मातृतोऽस्थिस्त्रायुमजानः पितृतस्त्वस्त्रांसरुधिराणि मातृतः'
इति तत्रतत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् । निर्वाप्यपिण्डान्वयेन तु सापिण्ड्ये-
(ऽङ्गीक्रियमाणे) मातृसंताने भ्रातृपितृव्यादियु च सापिण्ड्यं न स्यात् । समुदाय-
शब्दपञ्जीकारेण रूढिपरिग्रहेऽवयवशक्तिस्तत्रतत्रावगम्यमाना परित्यक्ता स्यात् ।
(सौख्यवयवायेषु योन्यन्त्राये प्रयुज्यते तन्त्रानन्यगतित्वेन समुदायः प्रसिध्यति ।)
परम्पर्यैकशरीरावयवान्वयेन तु सापिण्ड्ये यथा नातिप्रसङ्गस्तथा वक्ष्यामः ।
यदीयसीं वयसा प्रमाणतश्च न्यूनां उद्गहेत्परिणयेऽस्वगृह्योक्तविधिना ॥ ५२ ॥

विशेषान्तराण्याह—

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्पगोत्रजाम् ।

अरोगिणीं अधिकिसनीयव्याध्यनुपसृष्टाम् । भ्रातृमतीं पुत्रिकाकरणशङ्कानि-
वृत्तये । अनेनापरिभाषितापि पुत्रिका भवतीति गम्यते । असमानार्पगोत्रजां
ऋषेरिदमापै नाम प्रवर इत्यर्थः । गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धं । आर्षं च गोत्रं च
आर्पगोत्रे । समाने आर्पगोत्रे यस्यासीं समानार्पगोत्रस्तस्माज्जाता समानार्पगोत्रजा
न समानार्पगोत्रजा असमानार्पगोत्रजा ताम् । गोत्रप्रवरौ च पृथक्पृथक्पयु-
दासनिमित्तम् । तेनासमानार्पजामसमानगोत्रजामिति । तथाच 'असमानप्रवरै-
र्विवाहः' इति गौतमः । तथा 'असपिण्डा च या मार्तुरसपिण्डा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥' इति (३।५) मनुः । तथा मा-
तृगोत्रामप्यपरिणयां केचिदिच्छन्ति । 'मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव
च । समानप्रवरां चैव गन्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति प्रायश्चित्तस्मरणात् ।
अत्र चाऽसपिण्डामित्यनेन पितृपुत्रमातृपुत्रादिदुहितृनिषेधः । तथा असगो-
त्रामित्यनेनासपिण्डाया अपि भिन्नसन्तानजायाः समानगोत्राया निषेधः । तथा
असमानप्रवरामित्यनेनाप्यसपिण्डाया असगोत्राया अपि समानप्रवराया निषेधः ।
तथाच असपिण्डामित्येतत्सर्ववर्णिकम् । सर्वत्र सापिण्ड्यसद्भावात् । असमाना-

१ पिण्डनिर्वापणश्रुत्या । निर्वाप्यसपिण्डा ख. २ भ्रातृपुत्रादिषु ख. भ्रातृव्यपितृव्या ग.
३ क. पुस्तकेऽधिकमिदं. ४ प्रमाणेन च क. ५ असमानगोत्रजा असमानार्पजामित्यर्थः ख.
६ असगोत्रा च ख. ग. ७ अत्र क. पुस्तके 'सगोत्रा मातृपुत्र्ये के च्छन्त्युद्राहकर्मणि ।
जन्मनाम्नोरविशाने तूद्गहेदविशङ्कितः ॥' इति व्यासः. इति विशेषः. ८ त्यक्त्वा ख.

वर्गोन्नजामित्येतन्नैवार्थिकविषयम् । यद्यपि राजन्यविशां प्रातिस्विकगोत्राभावा-
त्प्रवराभावस्तथापि पुरोहितगोत्रप्रवरौ वेदितव्यौ । तथाच 'यजमानस्यार्चयाम्ब-
वृणीत' इत्युक्त्वा 'पुरोहित्याग्राजम्यविशां प्रवृणीते' इत्याह्राश्वलायनः । सपि-
ण्डासमानगोत्रासमानप्रवरासु भार्यात्वमेव नोत्पद्यते । रोगिण्यादिषु तु भार्यात्वे
उत्पन्नेऽपि दृष्टविरोध एव ॥

असपिण्डमित्यत्रैकशरीरावयवान्वयद्वारेण साक्षात्परम्परया वा सापिण्ड्यमुक्तं
तच्च सर्वत्र सर्वस्य यथाकथञ्चिदनादौ संसारे संभवतीत्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह—

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥ ५३ ॥

मातृतो मातुः संताने पञ्चमादूर्ध्वं पितृतः पितुः संताने सप्तमादूर्ध्वं सापि-
ण्ड्यं निवर्तत इति शेषः । अतश्चायं सपिण्डशब्दोऽवयवशक्त्या सर्वत्र वर्तमानो-
ऽपि निर्मन्थपङ्कजादिशब्दवन्नियतविषय एव । तथाच पित्रादयः षट् सपिण्डाः
पुत्रादयश्च षट् आत्मा च सप्तमः संतानभेदेऽपि यतः संतानभेदस्तमादाय गण-
येषावत्सप्तम इति सर्वत्र योजनीयम् । तथाच मातरमारभ्य तत्पितृपितामहादि-
गणनायां पञ्चमसंतानवर्तिनी मातृतः पञ्चमीत्युपचर्यते । एवं पितरमारभ्य तत्पि-
त्रादिगणनायां सप्तमपुरुषसंतानवर्तिनी पितृतः सप्तमीति । तथाच 'भगिन्यो-
र्भगिनीभ्रात्रोर्भ्रातृपुत्रीपितृव्ययोः॥ विवाहे ऽव्यादिभूतत्वाच्छास्त्राभेदोऽवगम्यते॥'
यद्यपि वसिष्ठेनोक्तं—'पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा' इति । 'श्रीनतीत्य-
मातृतः पञ्चातीत्य च पितृतः' इति च पैटीनसिना तदप्यर्वाङ्गिदेवार्थं न पुनस्त-
त्प्राप्त्यर्थमिति सर्वस्मृतीनामविरोधः । एतच्च समानजातीये द्रष्टव्यम् । विजातीये
तु विशेषः॥ यथाह शाङ्खः—'यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथक्जनाः । एकपिण्डाः
पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु ॥' एकस्मात् ब्राह्मणादेर्जाताः एकजाताः ।
पृथक्क्षेत्राः भिन्नजातीयासु भिन्नासु स्त्रीषु जाताः । पृथक्जनाः समानजातीयासु
भिन्नासु स्त्रीषु जातास्ते एकपिण्डाः किंतु पृथक्शौचाः । पृथक्शौचमाशौचप्रकरणे
वक्ष्यामः । पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यमिति ॥ ५३ ॥

दशपूरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।

पुरुषा एव पूरुषाः दशभिः पुरुषैः मातृतः पञ्चभिः पितृतः पञ्चभिर्विख्यातं
यत्कुलं तस्मात् । श्रोत्रियाणामधीतवेदानाम् । अध्ययनमुपलक्षणं श्रुताध्यय-
नसंपन्नानाम् । महश्च तत्कुलं च महाकुलं पुत्रपौत्रपशुदासीग्रामादिसमृद्धं
तस्मात्कुल्या आहर्तव्येति नियम्यते ॥

एवं सर्वतः प्राज्ञौ सत्यामपवादमाह—

स्फीतादपि न संचारिरोगदोषसमन्वितात् ॥ ५४ ॥

१ गोत्रप्रवर्तकश्चपत्यत्वप्रयुक्तत्वमत्र प्रातिस्विकत्वम् प्रातिस्विकगोत्राभावस्तथापि ख.
२ दृष्टदोषविरोधः क. ३ शब्दो योगेऽवयव. क. ४ वयवशक्त्या प्रवर्त. क. ५ पञ्चमपुरुषव-
र्तिनी ख. ६ व्यादि ख. ७ वगम्यते क. ८ एकपिण्डाः सपिण्डाः ख. ९ पौरुष क.

स्कीतादिति । संचारिणो रोगाः श्वित्रकुष्ठापसारप्रभृतयः शुक्रक्षोणितद्वारेणानु-
प्रविशन्तो दोषाः । पुनः हीनक्रियनिःपौरुषत्वादयो मनुनोक्ताः । एतैः समन्विता-
त्स्कीतादपि पूर्वोक्तान्महाकुलादपि नाहर्तव्या ॥ ५४ ॥

एवं कन्याग्रहणनियममुक्त्वा कन्यादाने वरनियममाह—

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।

यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान्जनप्रियः ॥ ५५ ॥

एतैरेव पूर्वोक्तैर्गुणैर्युक्तो दोषैश्च वर्जितो वरो भवति । तस्यायमपरो विशेषः ।
सवर्णं उत्कृष्टो वा न हीनवर्णः । श्रोत्रियः स्वयं च श्रुताध्ययनसंपन्नः । यत्नात्पय-
त्नेन पुंस्त्वे परीक्षितः । परीक्षोपायश्च नारदेन दर्शितः—‘यस्याप्सु प्लवते बीजं
ह्रादि मूत्रं च फेनिलम् । पुमान्स्याल्लक्षणेरेतैर्विपरीतैस्तु षण्डकः ॥ (ह्रादिफेनिल-
मूत्रञ्च गुरुशुक्रवर्धनस्वरः । पुमान्स्याद्वन्यया पाण्डुदुश्चिकित्सो मुखेभगः ॥ शुभ-
बीजवति क्षेत्रे पुत्राः संतानवर्धनाः । निष्ठा विवाहमन्त्राणां तासां स्यात्सप्तमे पदे॥)’
इति । युवा न वृद्धः । धीमान् लौकिकवैदिकव्यवहारेषु निपुणमतिः । जनप्रियः
स्मितपूर्वमृदुभिभाषणादिभिरनुरक्तजनः ॥ ५५ ॥

रति-पुत्र-धर्मार्थत्वेन विवाहस्त्रिविधः । तत्र पुत्रार्थो द्विविधः नित्यः काम्यश्च ।
तत्र नित्ये प्रजार्थे ‘सवर्णः श्रोत्रियो वरः’ इत्यनेन सवर्णा मुख्या दर्शिता । इदानीं
काम्ये नित्यसंयोगे चानुकल्पो वक्तव्य इत्यत आह—

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।

नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रायं जायते स्वयम् ॥ ५६ ॥

यदुच्यते ‘सवर्णाग्ने द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि । कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः
स्युः क्रमशोऽवराः॥’ इत्युपक्रम्य ब्राह्मणस्य चतस्रो भार्याः क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे
इति द्विजातीनां शूद्रावेदनमिति । नैतद्याज्ञवल्क्यस्य मतम् । यस्मादयं द्विजाति-
स्तत्र स्वयं जायते । ‘तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः’ इति श्रुतेः । अत्र
च तत्रायं जायते स्वयमिति हेतुं वदता नैत्यकपुत्रोत्पादनाय काम्यपुत्रोत्पादनाय
वा प्रवृत्तस्य शूद्रापरिणयननिषेधं कुर्वता नैत्यकपुत्रोत्पादनानुकल्पे काम्ये
च पुत्रोत्पादने ब्राह्मणस्य क्षत्रियावैश्ये क्षत्रियस्य च वैश्यैर्भायाभ्यनुज्ञाता
भवति ॥ ५६ ॥

इदानीं रतिकामस्योत्पन्नपुत्रस्य वा विनष्टभार्यस्याश्रमान्तरानधिकारिणो

गृहस्थाश्रमावस्थामात्राभिकाङ्क्षिणः परिणयनक्रममाह—

तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या स्ता शूद्रजन्मनः ॥ ५७ ॥

वर्णक्रमेण ब्राह्मणस्य तिस्रो भार्याः । क्षत्रियस्य द्वे । वैश्यस्यैका । शूद्रस्य तु

सौव भावां भवति । सवर्णा पुनः सर्वेषां मुक्त्वा स्थितैव । पूर्वखाः पूर्वखा भभावे उत्तरोत्तरा भवति । जयमेव च क्रमो मेलकानुकल्पे काम्ये च पुत्रोत्पादनविधौ । अतश्च यच्छूद्रापुत्रस्य पुत्रमध्ये परिगणनं विभागसंकीर्तनं च, तथा 'विप्राम्पूर्वा-
वसिष्ठो हि' इत्युपक्रम्य 'विज्ञात्वेव विधिः स्मृतः' इति च तद्व्रतिकामस्याश्रम-
मात्राभिकाङ्क्षिणो वा नोन्तरीयकतयोत्पन्नस्य ॥ ५७ ॥

विवाहानाह—

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलंकृता ।

तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ ५८ ॥

स ब्राह्माभिधानो विवाहः यस्मिंश्चकलक्षणाय वरायाहूय यथाशक्त्यलंकृता कन्या दीयते उदकपूर्वकं, तस्यां जातः पुत्र उभयतः पित्रादीन्दश पुत्रादींश्च दश आत्मानं वैकविंशं पुनाति सद्भुत्तश्चेत् ॥ ५८ ॥

दैवार्पविवाहौ—

यज्ञस्थक्रत्विजे दैव आदायार्पस्तु गोद्वयम् ।

चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट् ॥ ५९ ॥

स दैवो विवाहो यस्मिन् यज्ञानुष्ठाने वितते क्रत्विजे शक्त्यलंकृता कन्या दी-
यते । यत्र पुनर्गोमिथुनसादाय कन्या दीयते स आर्पः । प्रथमजो दैवविवाहज-
श्चतुर्दश पुनाति सप्तावरान् सप्तपरान् । उत्तरज आर्पविवाहजः षट् पुनाति
त्रीन्पूर्वान् त्रीन्परान् ॥ ५९ ॥

प्राजापत्यविवाहलक्षणम्—

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।

स कायः पावयेत्तज्जः षट् षट् वंश्यान्सहात्मना ॥ ६० ॥

सह धर्मं चरतामिति परिभाष्य कन्यादानं स प्राजापत्यः । तज्जः षट् पूर्वान् षट्
परान् आत्मना सहेत्येवं त्रयोदश पुनाति ॥ ६० ॥

आसुरगान्धर्वादिविवाहलक्षणानि—

आसुरो द्रविणादानाद्गान्धर्वः समयान्मिथः ।

राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥ ६१ ॥

आसुरः पुनर्द्रविणादानात् । गान्धर्वस्तु परस्परानुरागेण भवति । राक्षसो
युद्धेनापहरणात् । पैशाचस्तु कन्यकाच्छलात् छलेन छद्मना स्वापाद्यवस्थास्वपह-
रणात् ॥ ६१ ॥

सवर्णादिपरिणयने विशेषमाह—

पाणिग्राह्यः सवर्णासु गृह्णीयात्क्षत्रिया शरम् ।

वैश्या प्रतोदमादद्याद्वेदने त्वग्रजन्मनः ॥ ६२ ॥

१ अन्योद्देश्यकन्यापारनिर्वर्त्यत्वं; यमन्तरा नोद्देश्यसिद्धिस्तत्वं वा नान्तरीयकत्वम्. २ य-
वस्थासु हरणात्. क.

सवर्णांस्तु विवाहे स्वगृहोक्तविधिना पाणिरेव ग्राह्यः । क्षत्रियकन्या तु वरं गृह्णीयात् । वैश्या प्रतोदमादद्यात् । उत्कृष्टवेदने शूद्रा पुनर्वसनस्य दत्ताम् । अथाह मनुः (३।४४)—‘वसनस्य दत्ता ग्राह्या शूद्रयोः कृष्टवेदने’ इति ॥ ६२ ॥

कन्यादातृक्रममाह—

पिता पितामहो आता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥ ६३ ॥

अप्रयच्छन्समामोति भ्रूणहत्यामृतादृतौ ।

गम्यं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् ॥ ६४ ॥

एतेषां पित्रादीनां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे परः परः कन्याप्रदः प्रकृतिस्थश्चेत् यशु-
न्मादादिदोषबाह्यं भवति । अतो यस्याधिकारः सोऽप्रयच्छन् भ्रूणहत्यामृतादृतौ-
वामोति । एतच्चोक्तलक्षणवरसंभवे वेदितव्यम् । यदा पुनर्दातॄणामभावस्तदा क-
न्यैव गम्यं गमनाहंमुक्तलक्षणं वरं स्वयमेव वरयेत् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

कन्याहरणे दण्डः—

सकृत्प्रदीयते कन्या हरंतां चौरदण्डभाक् ।

सकृदेव कन्या प्रदीयत इति शास्त्रनियमः । अतस्तां दत्त्वा अपहरन् कन्यां
चौरवदण्ड्यः ॥

एवं सर्वत्र प्रतिपेधे प्राप्तेऽपवादमाह—

दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत् ॥ ६५ ॥

यदि पूर्वस्माद्द्वाराच्छ्रेयान्विद्याभिजनाद्यतिशययुक्तो वर आगच्छति पूर्वस्य
च पातकयोगो दुर्वृत्तत्वं वा तदा दत्तामपि हरेत् । एतच्च सप्तमपदात्प्रा-
ग्वद्व्यम् ॥ ६५ ॥

अनाख्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम् ।

अदुष्टां तु त्यजन्दण्ड्यो दूषयंस्तु मृषा शतम् ॥ ६६ ॥

यः पुनश्चक्षुर्माहं दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छति असावुत्तमसाहसं दण्ड्यः ।
उत्तमसाहसं च वैक्ष्यते । अदुष्टां तु प्रतिगृह्य त्यजन्नुत्तमसाहसमेव दण्ड्यः ।
यः पुनर्विवाहात्प्रागेव द्वेषादिना असन्निर्दीर्घैर्दीर्घरेगादिभिः कन्यां दूषयति
स पणानां बह्व्यभाजलक्षणानां शतं दण्ड्यः ॥ ६६ ॥

अनन्यपूर्विकामित्यत्रानन्यपूर्वा परिणयोक्ता तत्रान्यपूर्वा कीदृशीत्याह—

अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः ।

स्वैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेत् ॥ ६७ ॥

अन्यपूर्वा द्विविधा पुनर्भूः स्वैरिणी चेति । पुनर्भूरपि द्विविधा क्षता चाक्षता

य । तत्र क्षता संस्काराध्यागेव पुरुषसंबन्धदूषिता । अक्षता पुनः संस्कारदूषिता । वा पुनः कौमारे पतिं त्यक्त्वा कामतः सवर्णमाश्रयति सा स्त्रीरिणीति ६७ एवं सर्वप्रकारेणान्यपूर्वापर्युदासे प्राप्ते विशेषमाह—

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥६८॥

आगर्भसंभवाद्गच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।

अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवत्सुतः ॥ ६९ ॥

अपुत्रामलब्धपुत्रां पित्रादिभिः पुत्रार्थमनुज्ञातो देवरो भर्तुः कनीयान् ज्ञाता सपिण्डो वा उक्तलक्षणः सगोत्रो वा । एतेषां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे परः परः घृताभ्यक्तसर्वाङ्गः ऋतावेव वक्ष्यमाणलक्षणे इयाद्गच्छेत् आगर्भोत्पत्तेः । ऊर्ध्वं पुनर्गच्छन् अन्येन वा प्रकारेण तदा पतितो भवति । अनेन विधिनोत्पन्नः पूर्वपरिणेतुः क्षेत्रजः पुत्रो भवेत् । एतच्च वाग्दत्ताविषयमित्याचार्याः । ‘यस्या त्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥’ इति (९।६९) मनुस्मरणात् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

व्यभिचारिणीं प्रत्याह—

हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःशय्यां वासयेद्यभिचारिणीम् ॥ ७० ॥

या व्यभिचरति तां हृताधिकारां भृत्यभरणाद्यधिकाररहिताम् । मलिनां अजनाभ्यजनशुभ्रवस्त्राभरणशून्याम् । पिण्डमात्रोपजीविनीं प्राणयान्नामात्रभोजनाम् । धिक्कारादिभिः परिभूतां भूतलक्षयिनीं स्ववेशमन्येव वासयेत् । वैराग्यजननार्थं न पुनः शुद्ध्यर्थम् । ‘यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्भूतम्’ इति पृथक्प्रायश्चित्तोपदेशात् ॥ ७० ॥

तस्या अल्पप्रायश्चित्तार्थमर्थवादमाह—

सोमः शौचं ददावासां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् ।

पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः ॥ ७१ ॥

परिणयनापूर्वं सोमगन्धर्ववह्नयः स्त्रीभुक्त्वा यथाक्रमं तासां शौचमधुरवधनसर्वमेध्यत्वानि दत्तवन्तः । तस्मात्स्त्रियः सर्वत्र स्पर्शनालिङ्गनादिषु मेध्याः शुद्धाः स्मृताः ॥ ७१ ॥

नच तस्यास्मर्हि दोषो नास्तीत्याशङ्कनीयमित्याह—

व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।

गर्भमर्तवधादौ च तथा महति पातके ॥ ७२ ॥

अप्रकाशिताम्जनोष्यभिचारापुरुषान्तरसंभोगसंकल्पाद्यदपुण्यं तस्य कृत्वा र-
जोवर्षने शुद्धिः । शुद्धकृते तु गर्भे त्यागः । (मनुः ९।१५५) 'ब्राह्मणक्षत्रिविषां
आर्याः शूद्रेण संगताः । अप्रजाता विशुद्धास्मि प्राचक्षितेन नेतराः ॥' इति स्मर-
णात् । तथा गर्भवक्षे अर्तुवक्षे महापातके च ब्रह्महत्यादौ आदिग्रहणाच्छिष्यादिगमने
च त्यागः । 'यतस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या । पतिप्री च विशेषेण
हुक्तिनोपगता च या ॥' इति व्यासस्मरणात् । हुक्तिः प्रतिलोमजन्म-
कारादिः । त्यागश्चोपभोगजन्यकार्ययोः ननु निष्कासनं गृहात्त्यागः । 'निष्कन्धादे-
कचेरमनि' इति नियमात् ॥ ७२ ॥

द्वितीयपरिणयने हेतूनाह—

सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्द्यार्थेभ्यप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥ ७३ ॥

सुरां पिबतीति सुरापी शूद्रापि । 'पतत्यर्थे शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्'
इति सामान्येन प्रतिषेधात् । व्याधिता दीर्घरोगग्रस्ता । धूर्ता विसंवादिनी ।
वन्द्या निष्फला । अर्थप्री अर्थनाशिनी । अप्रियंवदा निष्ठुरभाषिणी । स्त्रीप्रसूः
स्त्रीजननी । पुरुषद्वेषिणी सर्वत्राहितकारिणी । अधिवेत्तव्येति प्रत्येकमेभिसं-
ध्यते । अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः ॥ ७३ ॥

अधिविक्ता तु भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ।

यत्रानुकूल्यं दंपत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते ॥ ७४ ॥

किंच । सा अधिविक्ता पूर्ववदेव दानमानसत्कारैर्भर्तव्या । अन्यथाऽभरणे
महदपुण्यं वक्ष्यमाणो दण्डश्च । नच भरणे सति केवलमपुण्यपरिहारः । यतः
यत्र दंपत्योरानुकूल्यं चित्तैक्यं तत्र धर्मार्थकामानां प्रतिदिनमभिवृद्धिः ॥ ७४ ॥

स्त्रियं प्रत्याह—

मृते जीवति वा पत्या या नान्यमुपगच्छति ।

सेह कीर्तिमवाप्नोति मोदते चोमया सह ॥ ७५ ॥

भर्तरि जीवति मृते वा या चापल्यादन्यं पुरुषं नोपगच्छति सेह लोके वि-
पुलां कीर्तिमवाप्नोति । उमया च सह क्रीडति पुण्यप्रभावात् ॥ ७५ ॥

अधिवेदनकारणाभावे अधिवेत्तारंप्रत्याह—

आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन्दाप्यस्तृतीयांश्चमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥ ७६ ॥

आज्ञासंपादिनीमादेशकारिणीम्, दक्षां शीघ्रकारिणीम्, वीरसूं पुत्रवतीम्,
प्रियवादिनीं मधुरभाषिणीं यस्त्यजति अभिविन्दति स राज्ञा स्वधनस्य तृतीयांशं
दाप्यः । निर्धनस्तु भरणं प्रासाद्यादनादि दाप्यः ॥ ७६ ॥

१ सर्वत्र संबध्यते क. २ नैवोपगच्छति क. ३ आदेशसंपादिनी ख.

स्त्रीधर्मावाह—

स्त्रीभिर्मर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः ।

आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः ॥ ७७ ॥

स्त्रीभिः सदा भर्तृवचनं कार्यम् । यस्मादयमेव पर उत्कृष्टो धर्मः स्त्रीणां स्वर्गहेतुत्वात् । यदा तु महापातकदूषितस्तदा आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यः । न तत्पार-
तत्रयम् । उत्तरकालं तु पूर्ववदेव तत्पारतत्रयम् ॥ ७७ ॥

शास्त्रीयदारसंग्रहस्य फलमाह—

लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।

यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥ ७८ ॥

लोके आनन्त्यं वंशस्याविच्छेदः दिवः प्राप्तिश्च दारसंग्रहस्य प्रयोजनम् । कथ-
मित्याह । पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैर्लोकानन्त्यम्, अग्निहोत्रादिभिश्च स्वर्गप्राप्तिरित्यन्वयः ।
यस्मात्स्त्रीभ्य एतद्व्यं भवति तस्मात् स्त्रियः सेव्या उपभोग्याः प्रजार्थम् । रक्षि-
तव्याश्च धर्मार्थम् । तथाचापस्तम्बेन धर्मप्रजासंपत्तिः प्रयोजनं दारसंग्रहस्योक्तं
'धर्मप्रजासंपन्नेषु दारेषु नान्यां कुर्वीत' इति वदता । रतिफलं तु लौकिकमेव ॥ ७८ ॥

पुत्रोत्पत्त्यर्थं स्त्रियः सेव्या इत्युक्तं तत्र विशेषमाह—

षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

स्त्रीणां गर्भधारणयोग्यावस्थोपलक्षितः काल ऋतुः । स च रजोदर्शनदिवसादा-
रभ्य षोडशाहोरात्रतस्मिन् ऋतौ युग्मासु समासु रात्रिषु । रात्रिग्रहणादिवसप्रति-
षेधः । संविशेत् गच्छेत्पुत्रार्थम् । युग्मास्त्विति बहुवचनं समुच्चयार्थं । अतश्चैक-
स्मिन्नपि ऋतौ अप्रतिपिद्वासु युग्मासु सर्वासु रात्रिषु गच्छेत् । एवं गच्छन्ब्रह्म-
चार्येव भवति । अतो यत्र ब्रह्मचर्यं श्राद्धादौ चोदितं तत्र गच्छतोपि न ब्रह्मच-
र्यस्त्वनदोषोऽस्ति । किंच पर्वाण्याद्याश्चतसस्तु वर्जयेत् । पर्वाणीति बहुवच-
नाद्यार्थ्यावगमादष्टमीचतुर्दश्योर्ग्रहणम् । यथाह मनुः (४।१।५५)—'अमावास्या-
मष्टमी च पौर्णमासी चतुर्दशीम् । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ ज्ञातको द्विजः॥'
इति । अतोऽमावास्यादीनि रजोदर्शनादारभ्य चतस्रो रात्रीश्च वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत् ।

सुस्थ इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्ष्मण्यं जनयेत्पुमान् ॥ ८० ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण स्त्रियं गच्छन् क्षामां गच्छेत् । क्षामता च तस्मिन्काले
रजस्वलावृतेनैव भवति । अथ चेन्न भवति तदा कर्तव्या क्षामता पुत्रोत्पत्त्यर्थ-
मल्पास्त्रिगभोजनादिना । 'पुमान्पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियः' इति

वचनात् । यदा युग्मायामपि रात्रौ शोणिताधिक्यं तदा रूपेव भवति पुरुषा-
कृतिः । अयुग्मायामपि शुक्राधिक्ये पुमानेव भवति क्याकृतिः । कौकस्य निमि-
त्तत्वात् । शुक्रशोणितयोश्चोपादानकारणत्वेन प्राबल्यात् । तस्मात्क्षामा कर्तव्या ।
मधामूलनक्षत्रे वर्जयेत् । चन्द्रे चैकादशादिशुभस्थानगते चकारात्पुनश्चन्द्रशुभयो-
गकक्षादिसंपत्तौ सङ्गदेकस्यां रात्रौ न द्विस्त्रिर्वा । ततो लक्षणैर्युक्तं पुत्रं जनयति ।
पुमानप्रतिहतपुंस्त्वः ॥ ८० ॥

प्रवृत्तौ नियममुक्त्वा हृदानीमनृतौ नियममाह—

यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुसरन् ।

स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ॥ ८१ ॥

आर्याया इच्छानतिक्रमेण प्रवृत्तिरस्यास्तीति यथाकामी भवेत् । वाशब्दो नि-
यमान्तरपरिग्रहार्थं न पूर्वनियमनिवृत्त्यर्थः । स्त्रीणां वरमिन्द्रदत्तमनुसरन् 'भव-
तीनां कामविहन्ता पातकी स्यात्' इति । यथा 'ता अनुवन् वरं वृणीमहे क-
स्त्रियात्प्रजां विन्दामहे काममाविजनितोः संभवामेति तस्मादस्त्रियास्त्रियः प्रजां
विन्दन्ते काममाविजनितोः संभवन्ति वैरे वृत्तं प्राप्ताम्' इति । अपिच स्वदारे-
ष्वेव निरतः नितरां रतस्तन्मनस्को भवेदित्यनुपपद्यते । पुनःकारेण रुयन्तरगमनं वि-
वर्तयति, प्रायश्चित्तस्मरणात् । उभयत्रापि दृष्टप्रयोजनमाह—स्त्रियो रक्ष्या यतः
स्मृता इति । यस्मास्त्रियो रक्ष्या स्मृता उक्ताः 'कर्तव्याश्च सुरक्षिताः'
इति । तत्र सुरक्षितत्वं यथाकामित्वेन रुयन्तरगमनेन च भवतीति । अत्रा-
ह । तस्मिन्पुग्मासु संविशेदिति किमयं विधिर्नियमः परिसंख्या वा । उच्यते ।
न तावद्विधिः, प्राप्तार्थत्वात् । नापि परिसंख्या, दोषत्रयसमासक्तेः । अतो नियमं
प्रतिपेदिरे न्यायविदः । कः पुनरेषां भेदः । अत्यन्ताप्राप्तप्रापणं विधिः । यथा 'अ-
ग्निहोत्रं जुहुयात्' 'अष्टकाः कर्तव्याः' इति ॥ पक्षे प्राप्तस्याप्राप्तपक्षान्तरप्रापणं
नियमः । यथा 'समे देशे यजेत' 'दशपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति यागः कर्त-
व्यतया विहितः । सच देशमन्तरेण कर्तुमशक्य इत्यर्थादेशः प्राप्तः । सच द्विविधः
समो विषमश्चेति । यदा यजमानः समे धियक्षते तदा समे यजेतेति वचनमुदासरे,
स्वार्थस्य प्राप्तत्वात् । यदा तु विषमे देशे धियक्षते तदा समे यजेतेति स्वार्थे
विषमो, स्वार्थस्य तदानीमप्राप्तत्वात् । विषमदेशानिवृत्तिस्त्वार्थिकी । चोदितदे-
शेनैव यागनिष्पत्तेरचोदितदेशोपादानेन यथाशास्त्रं यागो नानुष्ठितः स्यादिति ।
तथा 'प्राज्ञोऽज्ञानि भुञ्जीत' इति । इदमपि स्मार्तमुदाहरणं पूर्वेण व्याख्यातम् ॥
एकस्यानेकत्र प्राप्तस्यान्यतो निवृत्त्यर्थमेकत्र पुनर्वचनं परिसंख्या । तद्यथा

१ कालस्यानियतत्वात् क. २ वृणीमहे ख. ३ वरं वृत् तासा ख. ४ उक्ता-पूर्वं ७८ श्लोके.
५ विध्यादयश्च-विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके विधिः । तत्र चान्यत्र वा प्राप्ते परिसंख्या
निगद्यते' इति. ६ दोषत्रयासक्तेः क. ७ प्राप्तार्थत्वात् क. ८ स्वार्थात्सिद्धा क.

‘इमामगृह्णन्नशनामृतस्येत्याभिधानीमादत्ते’ इत्ययं मन्त्रः स्वसामर्थ्याद्वाभिधान्या गर्दभाभिधान्याश्च रशनाया ग्रहणे विनियुक्तः पुनरभिधानीमादत्त इत्यनेनाभिधान्यां विनियुज्यमानो गर्दभाभिधान्याः निवर्तते । यथा ‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः’ इत्यत्र हि यदृच्छया शशादिषु आदिषु च भक्षणं प्राप्तं पुनः शशादिषु श्रूयमाणं आदिभ्यो निवर्तते इति किंपुनरत्र युक्तं । परिसंख्येत्याह । तथाहि कृतदारसंग्रहस्य स्वेच्छयैवतौ गमनं प्राप्तमिति न विधेरयं विषयः । नापि निषमस्य । गृह्यस्मृतिविरोधात् । एवं हि स्मरन्ति गृह्यकाराः—‘दारसंग्रहानन्तरं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचारी स्यात्’ इति । तत्र द्वादशरात्रासंबत्सराद्वा पूर्वमेवतुंसंभवे ऋतौ गच्छेदेवेति नियमाद्ब्रह्मचर्यस्मरणं बाध्येत । अपिच प्राप्ते भावार्थे वचनं विशेषणपरं युक्तं, प्राप्तं तौ भार्यागमनमिच्छयैव, असौ यदि गच्छेत्तावेवेति वचनव्यक्तियुक्ता । किंच नैयमिकात्पुत्रोत्पत्तिविधेरेव ऋतौ गमनं नित्यप्राप्तमेवेति ऋतौ गच्छेदेवेति नियमोऽनर्थकः स्यात् । नियमे चादृष्टं कल्पनीयम् । किंच ऋतौ गन्तव्यमेवेति नियमे असंनिहितस्य व्याध्यादिना असमर्थस्यानिच्छोश्चाशक्त्योऽर्थ उपदिष्टः स्यात् । विध्यनुवादविरोधश्च नियमे । तथा हि एकः शब्दः सकृदुच्चरितस्तमेवार्थे पक्षेऽनुवदति पक्षेऽनुविधत्ते चेति । तस्मात्तावेव गच्छेन्नान्यत्रेति परिसंख्यैव युक्ता । तदिदं भारुचिविश्वरूपादयो नानुमन्यन्ते । अतो नियम एव युक्तः । पक्षे स्वार्थेविधिसंभवात् भगमने दोषश्रवणाच्च । ‘ऋतुज्ञातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥’ इति । नच विध्यनुवादविरोधः, अनुवादाभावाद्विध्यर्थत्वाच्च वचनस्य । तत्र हि विध्यनुवादविरोधो यत्र विधेयावधितया तदेवाऽनुवदितव्यं, अप्राप्ततयान्योद्देशेन विधातव्यं च । यथा वाजपेयाधिकरणपूर्वपक्षे वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति वाजपेयलक्षणगुणविधानावधित्वेन वागोऽनुवदितव्यः । स एव स्वाराज्यलक्षणफलोद्देशेन विधातव्यश्चेति । नचानुवादेनेह कृत्यमस्ति । यत्तु नियमेऽदृष्टं कल्पयमित्युक्तं तत्परिसंख्यायामपि समानम् । अनृतौ गच्छतो दोषकल्पनात् । यत्तु नैयमिकपुत्रोत्पादनविध्याक्षेपेणैव ऋतौ नित्यगमनप्राप्तेर्न नियम इति । तद्वत्सत् । स एवायं नैयमिकपुत्रोत्पादनविधिः । स्यान्मतम् ‘एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां लक्षणं पुत्रं जनयेत्’ इति कथमिगमनातिरिक्तः पुत्रोत्पादनविधिरिति । तन्न । गमनकरिकाया भावनाया एव पुत्रोत्पत्तिकर्मता प्रदृश्यते । एवं गच्छन् लक्षणं पुत्रं जनयेदित्यनेन यथाग्निहोत्रं जुह्वन् स्वर्गं भावयेदिति । नचासंनिहितादिरशक्त्यर्थेविधिप्रसंगः । संनिहितशक्तयोरेवोपदेशात् ‘ऋतुज्ञातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति’ इति । ‘यः स्वदारान्तुज्ञातान्स्वस्थः सन्नोपगच्छति’ इति विशेषोपादानात् । अनिच्छानिवृत्तिस्तु नियमविधानादेव । नच विशेषणपरतापि । पक्षे भावार्थेविधिसंभवात् । नापि गृह्यस्मृतिविरोधः । संव-

त्सरात्पूर्वमेवतुदोर्ज्ञे संविज्ञतो न ब्रह्मचर्यस्सकलदोषो यथा आह्लादिषु । त-
स्यात्स्वार्थहानि-परार्थकल्पना-प्राप्तबाधलक्षणदोषत्रयवती परिसंख्या न युक्ता ।
एवं पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र यद्यपि शक्तादिषु भक्षणस्य पक्षे प्राप्तेर्विषमः
क्षणादिषु, आदिषु च प्राप्तेः परिसंख्येत्युभयसंभवस्तथापि नियमपक्षे शक्ताद्यभक्षणे
दोषप्रसंगः, आदिभक्षणे चादोषप्रसंगेन प्रायश्चित्तस्मृतिविरोध इति परिसंख्ये-
बाश्रिता । एतेन 'सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं स्मृतिनोदितम्' इत्यत्रापि नियमो
व्याख्यातः । 'नान्तरा भोजनं कुर्यात्' इति च पुनरुक्तं स्यात्परिसंख्यायाम् । एवंच
मित्रमे सति ऋतावृताविति बीप्सा लभ्यते, 'निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकमप्यावर्तते'
इति न्यायात् । यथाकामी भवेदित्ययमपि नियम एव । अनृतावपि स्त्रीकाम-
नायां सत्यां स्त्रियमभिरमयेदेवेति । 'ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम्' इत्ये-
तदपि शौतमीयं सूत्रद्वयं नियमपरमेव । ऋतावुपेयादनृतावपि स्त्रीकामनायां
सत्यां प्रतिषिद्धवर्जलुपेयादेवेत्यलमतिप्रसंगेन ॥ ८१ ॥

भर्तृभ्रातृपितृज्ञातिश्वश्रूश्चशुरदेवरैः ।

बन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥ ८२ ॥

किंच । भर्तृप्रभृतिभिः पूर्वोक्ताः साध्यः स्त्रियो यथाशक्त्यलंकारवसनभोज-
नपुण्यादिभिः संमाननीयाः । यस्मात्ताः पूजिता धर्मार्थकामान्संबर्धयन्ति ॥ ८२ ॥

तथा पुनः समर्पितगृहस्यापरया किंभूतया भवितव्यमित्यत आह—

संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराशुखी ।

कुर्याच्छशुरयोः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥ ८३ ॥

संयतः स्वस्थाननिवेशितः उपस्करो गृहोपकरणवर्गो यथा सा तथोक्ता । दयो-
त्स्वलमुसलशूपादेः कण्डनस्थाने, दण्डपल्लयोरविद्योगेन पेषणस्थान इत्यादि ।
दक्षा गृहस्यापारकुशला । हृष्टा सदैव प्रहसितानना । व्ययपराशुखी न व्ययशीला ।
स्यादिति सर्वत्र शेषः । किंच । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च शशुरौ । 'शशुरः शशवा' इत्येक-
शेषः । तयोः पादवन्दनं नित्यं कुर्यात् । शशुरग्रहणं मान्यान्तरोपलक्षणार्थम् ।
भर्तृतत्परा भर्तृवशवार्तिनी सती पूर्वोक्तं कुर्यात् ॥ ८३ ॥

भर्तृसन्निधादुक्तं, प्रोषिते भर्तरि तथा किं कर्तव्यमित्यत आह—

क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ।

हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका ॥ ८४ ॥

देशान्तरगतभर्तृका क्रीडां कन्दुकादिभिः, शरीरसंस्कारमुद्वर्तनादिभिः, स-
माजो जनसमूहः उत्सवो विवाहादिः तयोर्दर्शनं, हास्यं विजृम्भणं, परगृहग-
मनं । त्यजेदिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ८४ ॥

१ प्रायश्चित्तविरोधः क. २ श्रुतिचोदितं क. ३ परिसंख्यायां । तस्मान्नियमपरमेवेति ग.
४ उपेयादेवानृतावपि क.

रक्षेत्कन्यां पिता विभ्रां पतिः पुत्राश्च वार्षके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित्सिद्धयाः ॥ ८५ ॥

किंच । पाणिग्रहणात्प्राक् पिता कन्यामकार्यकरणाद्भक्षेत् । तत ऊर्ध्वं भर्ता । नदभावे पुत्राः वृद्धभावे । तेषामुक्तानामभावे ज्ञातयः । ज्ञातीनामभावे राजा । 'पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता प्रैशुः स्त्रियाः' इति वचनात् । अतः क्वचिदपि स्त्रीणां नैव स्वातन्त्र्यम् ॥ ८५ ॥

पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्रूश्चशुरमातुलैः ।

हीना न स्याद्विना भर्ता गर्हणीयान्यथा भवेत् ॥ ८६ ॥

किंच । भर्ता विना भर्तृरहिता पित्रादिरहिता वा न स्यात् । अस्मात्तद्रहिता गर्हणीया निन्धा भवेत् । एतच्च ब्रह्मचर्यपक्षे ।—'भर्तरि प्रेते ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा' इति चिष्णुस्मरणात् । अन्वारोहणे महानभ्युदयः । तथाच व्यासः कपोतिकारुणानघ्यात्रेण दर्शितवान्—'पतिव्रता संप्रदीप्तं प्रविवेश हुताशनम् । तत्र चित्राङ्गदधरं भर्तारं सान्त्वयत ॥ ततः स्वर्गं गतः पक्षी भार्यया सह संगतः । कर्मणा पूजितस्तत्र रेमे च सह भार्यया ॥' इति । तथाच शङ्खाङ्कुरस्त्री—'तिलः कोट्योऽर्धकोटी च यानि लोभोनि मानुषे । तावत्कालं वसेत्स्वर्गं भर्तारं यानुगच्छति ॥' इति प्रतिपाद्य तयोरवियोगं दर्शयतः ।—'न्या-
लमाही यथा सर्पं बलादुद्धरते बिलात् । तद्गदुद्धृत्य सा नारी सह तैवेव मोदते ॥ तत्र सा भर्तृपरमा स्तूयमानाप्सरोगणैः । क्रीडते पतिना सार्धं याव-
दिन्द्राश्चतुर्दश ॥' इति । तथा—'ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवे-
त्पतिः । पुनात्यविधवा नारी नमादाय मृता तु या ॥ मृते भर्तरि या नारी समारोहेद्हुताशनम् । साहन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥ यावच्छास्त्री मृते पत्यौ स्त्री नात्मानं प्रदाहयेत् । तावन्न मुच्यते सा हि स्त्रीशरी-
रात्कथंचन ॥' इति । हारीतोपि—'मातृकं पैतृकं चापि यत्र चैव प्रदीयते । कुलत्रयं पुनात्येषा भर्तारं यानुगच्छति ॥' इति । तथा—'भर्तारं मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते त्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥' इति । अर्थं च सकल एव सर्वासां स्त्रीणामगर्भिणीनामबालापत्यानामावर्ण्यलं सा-
धारणो धर्मः । भर्तारं यानुगच्छतीत्यविशेषोपादानात् । यानि च ब्राह्मण्यनुगम-
ननिषेधपराणि वाक्यानि—'मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् । हृष्ट-
रेषु तु वर्णेषु तपः परममुच्यते ॥ जीवन्ती तद्धितं कुर्वाणमरणादात्मव्रतिनी ।
या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुब्रजेत् ॥ सा स्वर्गमाप्तमममयेव नात्मानं न
पतिं नयेत् ॥' इत्येवमादीनि तानि पृथक्चित्यधिरोग्गर्भविधायिणि । प्रथक्-

१ परिणीता. २ पतिः स्त्रिया- क. ३ तद्रहिता पित्रादिरहिता क. ४ पूजितस्तत्र रो-
माणि. ख. ५ वाय मित्रघ्नः कृतघ्नो वा ख. ब्रह्मघ्नो वा मित्रघ्नो वा ग. ६ अथ सर्वासां ख.
८ माचाण्डालानां ख. ९ नित्यन्वारोहण क.

या० स्पृ० ३

चितिं समाकृष्टं न विभ्रा गन्तुमर्हति' इति विशेषकरणात् । अनेन क्षत्रिया-
 विसृष्टीणां पृथक्चित्यभ्यनुज्ञा गम्यते । यत्तु कैश्चिदुक्तं पुरुषाणामिव स्त्रीणाम-
 प्यात्महननस्य प्रतिषिद्धत्वादतिप्रवृद्धस्वर्गाभिलाषायाः प्रतिषेधशास्त्रमतिक्रा-
 मस्तथा अयमनुगमनोपदेशः श्येनवत् । यथा 'श्येनेनाभिचरन्त्यजेत' इति तीव्रक्रो-
 धाक्रान्तस्थान्तस्य प्रतिषेधशास्त्रमतिक्रामतः श्येनोपदेश इति । तदुक्तम् । ये
 तावत् श्येनकरणिकायां भावनायां भाव्यभूतहिंसायां विधिसंस्पर्शाभावेन प्रति-
 सेधसंस्पर्शाफलद्वारेण श्येनस्यानर्थतां वर्णयन्ति तेषां मते हिंसाया एव स्वर्गा-
 र्थतया अनुगमनशास्त्रेण विधीयमानत्वात्प्रतिषेधसंस्पर्शाभावादभीषोमीषवत्स्पर्-
 द्धमेवानुगमनस्य श्येनवैषम्यम् । यत्तु मतं हिंसानाम मरणानुकूलो व्यापारः,
 श्येनश्चपरमरणानुकूलव्यापाररूपत्वाद्विमेषः, कामाधिकारे च करणांशे रागतः
 प्रवृत्तिसंभवेन विधेरप्रवर्तकत्वात् । रागप्रयुक्ता हिंसारूपत्वात् श्येनः प्रतिषिद्धः स्व-
 रूपेणैवानर्थकर इति, तत्राप्यनुगमनशास्त्रेण मरणस्यैव स्वर्गसाधनतया विधाना-
 न्मरणे यद्यपि रागतः प्रवृत्तिस्तथापि मरणानुकूले व्यापारेऽभिप्रवेशादवितर्कत-
 व्यतारूपे विधित एव प्रवृत्तिरिति न निषेधस्यावकाशः, 'बाध्यव्यं श्वेतमालभेत
 भूतिक्रामः' इतिवत् । तस्मात्स्पर्धमेवानुगमनस्य श्येनवैषम्यम् । यत्तु 'तस्मादुह
 न पुरायुषः स्वःकामी प्रेषात्' इति श्रुतिविरोधादनुगमनमयुक्तमिति । यच्च
 'तदुह न स्वःकाम्यायुषः प्राक् न प्रेषात्' इति स्वर्गफलोद्देशेनायुषः प्रागायुर्द्वयो न
 कर्तव्यो मोक्षार्थिना, यस्मादायुषः शेषे सति नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानक्षपितान्तः-
 करणकलङ्कस्य श्रवणमनननिदिध्यामनसंपत्तौ सत्यामात्मज्ञानेन नित्यनिरतिश-
 यानन्दब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षसंभवः । तस्मादनित्याल्पसुखरूपस्वर्गार्थमायुर्द्वयो
 न कर्तव्य इत्यर्थः । अतश्च मोक्षमनिच्छन्त्या अनित्याल्पसुखरूपस्वर्गार्थिन्या अ-
 नुगमनं युक्तमितरकाम्यानुष्ठानवदिति सर्वमनवद्यम् ॥ ८६ ॥

पतिप्रियहिते युक्ता स्वाचारा विजितेन्द्रिया ।

सेह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम् ॥ ८७ ॥

किञ्च । प्रियमनवद्यत्वेन मनसोऽनुकूलम्, आयत्तां यच्छ्रेयस्करं तद्वितं । प्रियं
 च तद्वितं च प्रियहितं । पर्युः प्रियहितं पतिप्रियहितं तस्मिन् युक्ता निरता ।
 स्वाचारा शोभन आचारो ब्रह्माः सा तथोक्ता । शोभनश्चाचारो दर्शितः
 शब्देन—'नानुक्त्वा गृहाभिर्गच्छेन्नानुत्तरीया न त्वरितं ब्रजेन्न परपुरुषमभिभावे-
 तात्यत्र वणिक्प्रव्रजितवृद्धवैधेभ्यो न नाभिं दर्शयेदागुल्फाद्वासः परिदध्यान्न
 स्तनौ बिभृतौ कुर्यान्न हसेदप्रावृता भर्तारं तद्वन्धून्वा न द्विष्यान्न गणिकाभूता-
 भिसारिणीप्रव्रजिताप्रेक्षणिकामायाभूलकुहककारिकादुःखीलादिभिः सहैकत्र ति-
 छेत्संसर्गेण हि कुलस्त्रीणां चारित्रं दुष्यति' इति । विजितेन्द्रिया विजितानि
 संयमितानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि वागादीनि च मनःसहितानि यथा सा इह

१ विशेषोपादानात् क. २ प्रतिषिद्धशास्त्र. ग. ३ कर्तव्यतानुरूपं. ख. ४ स्वर्गकामः.
 ५ प्रेषादिति ख. ६ ध्यामिनान्तःकरण. ख. ७ हि चरित्र क. ८ सा तथोक्ता इह क.

लोके कीर्तिं प्रकृषति परलोके चोत्तमां गतिं प्राप्नोति । अयं च सकल एव स्त्रीधर्मो विवाहादूर्ध्वं वेदितव्यः । 'प्रागुपनयनात्कामचारकामवात्कामभक्षाः' इति स्मरणात् । 'वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः' इति च ॥ ८७ ॥

अनेकभार्यं प्रत्याह—

सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।

सवर्णासु विधौ धर्म्यं ज्येष्ठया न विनेतरा ॥ ८८ ॥

सवर्णायां सत्यामन्यामसवर्णां नैव धर्मकार्यं कारयेत् । सवर्णास्त्वपि बह्वीषु धर्म्यं विधौ धर्मानुष्ठाने ज्येष्ठया विना ज्येष्ठां मुक्त्वा इतरा मध्यमा कनिष्ठा वा न निषोक्तव्या ॥ ८८ ॥

प्रमीतपतिकाया विधिमुक्त्वा इदानीं प्रमीतैर्भार्यं प्रत्याह—

दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।

आहरेद्विधिवद्वारानग्नीश्वैवाविलम्बयन् ॥ ८९ ॥

पूर्वोक्तवृत्तवतीं आचारवतीं विपश्चां स्त्रियमग्निहोत्रेण औतेनाग्निना तद्भावे स्मार्तेन दाहयित्वा पतिः भर्ता अनुत्पादितपुत्रोऽनिष्टयज्ञो वा आश्रमाभ्यन्तरेण न चिकृतो वा क्यन्तराभावे पुनर्दारान् अग्नींश्च विधिवदाहरेत् । अविलम्बयन् शीघ्रमेव ।—'अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः' इति वृक्षस्मरणात् । एतन्नाधानेन सहाचिकृताया एव नाम्यस्याः । यस्तु—'द्वितीयां चैव यो भार्यां वहेद्वैतानिकाग्निभिः । जीवन्त्यां प्रथमायां हि सुरापानसमं हि तत् ॥' इति । तथा—'मृतायां तु द्वितीयायां योऽग्निहोत्रं समुत्सृजेत् । ब्रह्मघ्नं तं विजानीयाद्यश्च कामात्समुत्सृजेत् ॥' इत्येवमादि, तदाधानेन सहानचिकृताया अग्निदाने वेदितव्यम् ॥ ८९ ॥

इति विवाहप्रकरणम् ।

अथ वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ४

ब्राह्मणस्य चतस्रो भार्या भवन्ति क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्यैकेत्युक्त्वा, तासु च पुत्रा उत्पादयितव्या इत्युक्तं । इदानीं कस्यां कस्मात् कः पुत्रो भवतीति विवेकुमाह—

सर्वर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।

अनिन्देषु विवाहेषु पुत्राः संतानवर्धनाः ॥ ९० ॥

सर्वर्णेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः सवर्णासु ब्राह्मणादिषु सजातयो मातृपितृसमाज-जातीयाः पुत्रा भवन्ति । 'विवाहो विधिः स्मृतः' इति सर्वलोपस्वेनोपसंहारा-

विज्ञासु सवर्णास्थिति संवध्यते । विज्ञाशब्दस्य संबन्धितत्वाद्वाङ्मयेऽर्थः सवर्ण-
 ऽय इति कथ्यते । एकः सवर्णसम्बन्धः स्पष्टार्थः । अतश्चायमर्थः संवृत्तः । उक्तेन
 विधिबोद्धायां सवर्णायां बोधुः सवर्णादुत्पन्नास्तस्मात्समानजातीया अवन्ति ।
 अतश्च कुण्डगोलककानीनसहोदजादीनामसवर्णत्वमुक्तं भवति । ते च सवर्ण-
 ऽन्वोऽनुलोमप्रतिकोमेभ्यश्च मिथ्यमानाः साधारणधर्मैरहिंसादिभिरधिक्रियन्ते ।
 —‘शूद्राणां तु सचर्माणः सर्वेऽप्यध्वंसजाः स्मृताः’ इति स्मरणात् । अप्यध्वंसजा
 स्वभिचारजाताः शूद्रधर्मैरपि द्विजशुश्रूषादिभिरधिक्रियन्ते । ननु कुण्डगोलक-
 बोधब्राह्मणत्वाद् आद्ये प्रतिषेधोऽनुपपन्नः न्यायविरोधश्च । यो यज्जातीया-
 क्षजातीयायामुत्पन्नः स तज्जातीय एव भवति—यथा गोरं वि गौः अथाङ्गुवाया-
 मश्वः । तस्माद्ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मण इति न विरुद्धम् । तथा कानीन-
 पीनर्भवादीननुक्रम्य—‘सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः’ इति वक्ष्यमाण-
 वचनविरोधश्च । नैतत्सारं ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मण इति भ्रमनिवृ-
 त्त्यर्थः आद्ये प्रतिषेधः । यथाऽत्यन्तमप्राप्तस्य पतितस्य आद्ये प्रतिषेधः । नच
 न्यायविरोधः । यत्र प्रत्यक्षगम्या जातिर्भवति तत्र तथा । ब्राह्मणादिजातिस्तु
 स्मृतिलक्षणा यथास्मरणं भवति । यथा समानेऽपि ब्राह्मण्ये कुण्डिनो वैसिष्ठो-
 जिगीतम इति स्मरणलक्षणं गोत्रम्, तथा अनुत्पत्तये समानेऽपि ब्राह्मण्यादि-
 जातिः स्मरणलक्षणा । मातापित्रोर्भूतदेव जातिलक्षणम् । नचानवस्था । अनादि-
 त्वात्संसारस्य शब्दार्थव्यवहारवत् । ‘सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः’
 इति तूक्तानुवादत्वाद्यथासंभवं व्याख्यास्यते । क्षेत्रजस्तु मातृसमानजातीयो जि-
 योगस्मरणात् शिष्टसमाचाराच्च । यथा घृतराष्ट्रपाण्डुविदुराः क्षेत्रजाः सन्तो
 मातृसमानजातीया इत्यलमतिप्रसङ्गेन । किचानिन्येषु ब्राह्मादिविधाहेषु पुत्राः
 सन्तानवर्धना अरोगिणो दीर्घायुषो धर्मप्रजासपक्ता भवन्ति ॥ ९० ॥

सवर्णानुत्पत्त्या इदानीमनुलोमानाह—

विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विश्वः स्त्रियाम् ।

अम्बष्ठः शूरायां निषादो जातः पारश्वोऽपि वा ॥ ९१ ॥

ब्राह्मणात्क्षत्रियायां विज्ञायामुत्पन्नो मूर्धावसिक्तोनाम पुत्रो भवति । वैश्यक-
 न्यायां विज्ञायामुत्पन्नोऽम्बष्ठो नाम भवति । शूद्रायां विज्ञायां निषादो नाम
 पुत्रो भवति । निषादो नाम कश्चिन्मत्स्यघातजीवी प्रतिलोमजः स माभूदिति
 पारश्वोऽयं निषाद इति संज्ञाविकल्पः । विप्रादिति सर्वप्राणुवर्तते । यत्तु ‘ब्रा-
 ह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादितः क्षत्रिय एव भवति । क्षत्रियेण वैश्यायामुत्पादितो
 वैश्य एव भवति । वैश्येण शूद्रायामुत्पादितः शूद्र एव भवति’ इति शास्त्र-

१ बोधभ्यः क. २ सहोदरीनां क. ३ अत्राह्मणत्वे ख. ४ इति वचन. ख. ५ वसिष्ठो-
 तम. ख. ६ विज्ञायामम्बष्ठो ख. ७ शूद्राया निषादो ख. ८ शूद्र इति क.

स्मरणं तत्क्षत्रियादिधर्मप्राप्त्यर्थं न पुनर्मूर्धावसिकादिजातिनिराकरणार्थं क्षत्रियादिजातिप्राप्त्यर्थं वा । अतश्च मूर्धावसिकादीनां क्षत्रियादेरुक्तैरेव दण्डाजिनोपवीतादिभिरुपनयनादिकं कार्यम् । प्रागुपनयनात्कामचारादि पूर्ववदेव वेदितव्यम् ॥ ९१ ॥

वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ ।

वैश्यास्तु करणः शूद्रां विन्नास्वेष विधिः स्मृतः ॥ ९२ ॥

वैश्यायां शूद्रायां च विन्नायां राजन्यान्माहिष्योग्रौ यथाक्रमं पुत्रौ भवतः । वैश्येन शूद्रायां विन्नायां करणो नाम पुत्रो भवति । एव सर्वणमूर्धावसिकादिसंज्ञाविधिः विन्नासूत्रास्तु स्मृत उक्तो वेदितव्यः । एते च मूर्धावसिका-दण्डनिषाद-माहिष्यो-ग्र-करणाः षडनुलोमजाः पुत्रा वेदितव्याः ॥ ९२ ॥

प्रतिलोमजानाह—

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतौ वैश्याद्वैदेहिकस्तथा ।

शूद्राज्जातस्तु चण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ ९३ ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियवैश्यशूद्रैरुत्पादिता यथाक्रमं सूत-वैदेहिक-चण्डालाख्याः पुत्रा भवन्ति । तत्र चण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ ९३ ॥

क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रात्क्षत्तारमेव च ।

शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥ ९४ ॥

किंच । क्षत्रिया योपित् वैश्यान्मागधं नाम पुत्रं जनयति । सैव शूद्रात्क्षत्तारं पुत्रं जनयति । वैश्ययोषिच्छूद्रादायोगवं पुत्रं जनयति । एते च सूत-वैदेहिक-चण्डाल-मागध-क्षत्रा-ऽयोगवाः षड् प्रतिलोमजाः । एतेषां च वृत्तव औशनसे मानवे च द्रष्टव्याः ॥ ९४ ॥

संकीर्णसंकरजात्यन्तरमाह—

माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ।

असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः ॥ ९५ ॥

क्षत्रियेण वैश्यायामुत्पादितो माहिष्यः । वैश्येन शूद्रायामुत्पादिता करणी तस्यां माहिष्येणोत्पादितो रथकारो नाम जात्या भवति । तस्य उपनयनादि सर्वे कार्ये वचनात् । यथाह शङ्खः—‘क्षत्रियवैश्यानुलोमानन्तरोत्पन्नो यो रथकारस्तस्येज्यादानोपनयनसंस्कारक्रिया अथप्रतिष्ठारथसूत्रवास्तुविद्याध्ययनवृत्तिता च’ इति । एवं ब्राह्मणक्षत्रियोत्पन्नमूर्धावसिकमाहिष्याद्यनुलोमसंकरे जात्यन्तरता उपनयनादिप्राप्तिश्च वेदितव्या, तयोर्द्विजातित्वात् । संज्ञास्तु स्मृत्यन्तरोक्ता द्रष्टव्याः । एतच्च प्रदर्शनमात्रमुक्तम् । संकीर्णसंकरजातीनामान्नस्याद्वक्तु-

मशस्यत्वात् । अत एतावदत्र विवक्षितं—असन्तः प्रतिलोमजाः सन्तश्चानुलोमजाः शातक्या इति ॥ ९५ ॥

सर्वर्णैः सवर्णानु जायन्त इत्यादिना वर्णप्राप्तौ कारणमुक्तम् । इदानीं कारणान्तरमाह—

जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा ।

व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववचाधरोत्तरम् ॥ ९६ ॥

जातयो मूर्धावसिकाद्यास्तासामुत्कर्षो ब्राह्मणत्वादिजातिमासिर्जात्युत्कर्षो युगे जन्मनि सप्तमे पञ्चमे अपिशब्दात्पष्ठे वा बोद्धव्यः । व्यवस्थितश्चायं विकल्पः । व्यवस्था च—ब्राह्मणेन शूद्रायामुत्पादिता निषादी, सा ब्राह्मणेनोदा दूहितरं काञ्चिज्जनयति, सापि ब्राह्मणेनोदान्यां जनयतीत्यनेन प्रकारेण षष्ठी सप्तमं ब्राह्मणं जनयति । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पादिता अम्बह्ता । साप्यनेन प्रकारेण पञ्चमी पष्ठं ब्राह्मणं जनयति । मूर्धावसिकाप्यनेन प्रकारेण चतुर्थी पञ्चमं ब्राह्मणमेव जनयति । एवमुग्रा क्षत्रियेणोदा माहिष्या च यथाक्रमं षष्ठं पञ्चमं च क्षत्रियं जनयति । तथा करणी वैश्योदा पञ्चमं वैश्यमित्येवमन्यत्राप्युहनीयम् । किञ्च कर्मणां व्यत्यये वृत्त्यर्थानां कर्मणां विपर्यये यथा ब्राह्मणो मूलवैश्या वृत्त्या अजीवन् क्षात्रेण कर्मणा जीवेदित्यनुकल्पः । तेनाप्यजीवन् वैश्यवृत्त्या । तथाप्यजीवन् शूद्रवृत्त्या । क्षत्रियोऽपि स्वकर्मणा जीवनार्थेनाजीवन् वैश्यवृत्त्या शूद्रवृत्त्या वा । वैश्योपि स्ववृत्त्या अजीवन् शूद्रवृत्त्येति कर्मणां व्यत्ययः । तस्मिन्व्यत्यये सति यद्यापद्भिर्लोकेऽपि तां वृत्तिं न परित्यजति तदा सप्तमे पष्ठे पञ्चमे वा जन्मनि साम्यं, यस्य हीनवर्णस्य कर्मणा जीवति तत्समानजातित्वं भवति । तद्यथा । ब्राह्मणः शूद्रवृत्त्या जीवंस्तामपरित्यजन् यदि पुत्रमुत्पादयति सोपि तथैव वृत्त्या जीवन्पुत्रान्तरमित्येवं परम्परया सप्तमे जन्मनि शूद्रमेव जनयति । वैश्यवृत्त्या जीवन् पष्ठे वैश्यम् । क्षत्रियवृत्त्या जीवन् पञ्चमे क्षत्रियम् । क्षत्रियोऽपि शूद्रवृत्त्या जीवन् पष्ठे शूद्रम् । वैश्यवृत्त्या जीवन् पञ्चमे वैश्यम् । वैश्योऽपि शूद्रवृत्त्या जीवंस्तामपरित्यजन्पुत्रपरम्परया पञ्चमे जन्मनि शूद्रं जनयतीति । पूर्ववचाधरोत्तरम् । अस्यार्थः—वर्णसंकरे अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च दर्शिताः । संकीर्णसंकरजाताश्च रथकारनिदर्शनेन दर्शिताः । इदानीं वर्णसंकीर्णसंकरजाताः प्रदर्श्यन्ते । अधरे च उत्तरे च अधरोत्तरं यथा मूर्धावसिकायां क्षत्रियवैश्यशूद्रैरुत्पादितास्तथाम्बह्तायां वैश्यशूद्राभ्यां निषाद्यां शूद्रेणोत्पादिता अधराः प्रतिलोमजास्तथा मूर्धावसिकाम्बह्तानिषादीषु ब्राह्मणेनोत्पादिताः, माहिष्योऽग्नयोर्ब्राह्मणेन क्षत्रियेण चोत्पादिताः, करण्यां ब्राह्मणेन

१ पष्ठे सप्तमेपि ख. २ सप्तमं क. ३ ब्राह्मणवृत्त्या ग. ४ पञ्चमे पष्ठे सप्तमे ख. ५ पुनरप्येवं ख. ६ वर्णसंकरजाताः ख.

क्षत्रियेण वैश्येन श्रोत्रादिताः उत्तरे अनुलोमजाः । एवमन्यत्राप्युहनीयम् ।
एतदधरोत्तरं पूर्ववदसत्त्वदिति बोद्धव्यम् ॥ ९६ ॥

इति वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ।

अथ गृहस्थधर्मप्रकरणम् ५

श्रौतस्मार्तानि कर्माणि अग्निसाध्यानि दर्शयिष्यन् कस्मिन्नग्नौ किं कर्तव्य-
मित्याह—

कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालाहते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥ ९७ ॥

स्मृत्युक्तं वैश्वदेवादिकं कर्म लौकिकं च यम्प्रतिदिनं पाकलक्षणं तदपि गृ-
हस्थो विवाहाग्नौ विवाहसंस्कृते कुर्वीत । दायकाले विभागकाल आहते वा ।
'वैश्यकुलादग्निमानीय' इत्यादिनोक्तसंस्कारसंस्कृते । अपिशब्दाग्रेते वा गृहपता-
वाहते संस्कृते एव । ततश्च कालत्रयातिक्रमे प्रायश्चित्तीयते । श्रुत्युक्तमग्निहो-
त्रादिकं कर्म वैतानिकाग्निषु आहवनीयादिषु कुर्वीत ॥ ९७ ॥

गृहस्थधर्मानाह—

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिर्द्विजः ।

प्रातःसंध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥ ९८ ॥

शरीरचिन्तामावश्यैकादिकां 'दिवासंध्यासु कर्णस्थग्रहसूत्र उद्भूतः' इत्या-
युक्तविधिना निर्वर्त्य 'गन्धलेपक्षयकरम्' इत्यादिनोक्तेन विधिना कृतशौचविधि-
र्द्विजः दन्तधावनपूर्वकं प्रातःसंध्यामुपासीत । दन्तधावनविधिश्च—'कण्ट-
किक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलसंमितम् । कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलं पर्वार्धकृतकूर्चकम् ॥
दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वोल्लेखनिका तथा ॥' इति । अत्र वृक्षोत्थमित्यनेन कृणलोष्ठा-
कुल्यादिनिषेधः । पलाशाश्रयादिनिषेधश्च स्मृत्यन्तरोक्तो द्रष्टव्यः । दन्तधावन-
नमन्त्रश्च—'आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसुनि च । ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां
च त्वं नो देहि वनस्पते ॥' इति । ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तस्यापि संध्यावन्दनस्य पुन-
र्वचनं दन्तधावनपूर्वकत्वप्रतिपादनार्थम्, दन्तधावननृत्यगीतादि ब्रह्मचारी वर्ज-
येदिति तन्निषेधात् ॥ ९८ ॥

हुत्वाग्नीन्सूर्यदैवत्यान्जपेन्मन्त्रान्समाहितः ।

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ॥ ९९ ॥

प्रातःसंध्यावन्दनानन्तरं अग्नीनाहवनीयादीन् यथोक्तेन विधिना हुत्वा औ-

पासनाग्निं वा । तदनन्तरं सूर्यदेवत्वान् 'उदुल्यं जातवेदसम्' इत्यादीन्मन्त्रान्जपेत् । समाहितोऽविक्षिप्तचित्तः । तदनन्तरं वेदार्थाच्चिरकच्चाकरेणादींश्च श्रवणेनाभिगच्छेजानीयात् । चकारादधीतं चाभ्यसेत् । विविधानि च शास्त्राणि मीमांसाप्रभृतीनि धर्माथारोग्यप्रतिपादकान्यभिगच्छेत् ॥ ९९ ॥

उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ।

स्नात्वा देवान्पितृंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ॥ १०० ॥

तदनन्तरमीश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तमन्यं वा श्रीमन्तमकुत्सितं योगक्षेमार्थसिद्धये । अलङ्घ्यलामो योगः लब्धपरिपालनं क्षेमं तदर्थमुपेयादुपासीत । उपेयादित्यनेन सेवां प्रतिषेधति । वेतनग्रहणेनाशाकरणं सेवा । तस्याः श्रवृत्तित्वेन निषेधान्, ('सैवाश्रवृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्' इति मनुस्मरणात्) । नतो मध्याह्ने शास्त्रोक्तविधिना नद्यादिषु स्नात्वा देवान्स्वगृह्योक्तान् पितृंश्च चकारादधींश्च देवादितीर्थेन तर्पयेत् । तदनन्तरं गन्धपुष्पाक्षतैः हरिहरहिरण्यगर्भप्रभृतीनामन्यतमं यथावासनशृग्यजुःसाममन्त्रैस्तत्प्रकाशकैः स्वनामभिर्वा अनुर्ध्वन्तैर्नमस्कारयुक्तराराधयेद्योक्तविधिना ॥ १०० ॥

वेदार्थवपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।

जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ॥ १०१ ॥

तदनन्तरं वेदार्थवैतिहासपुराणानि समस्तानि ज्यस्तानि वा । आध्यात्मिकीं च विद्यां जपयज्ञसिद्ध्यर्थं यथोक्तेन विधिना यथाशक्ति जपेत् ॥ १०१ ॥

चलिकर्मस्वधाहोमस्वाध्यायातिथिसत्क्रियाः ।

भूतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामखाः ॥ १०२ ॥

चलिकर्म भूतयज्ञः । स्वधा पितृयज्ञः । होमो देवयज्ञः । स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः । अतिथिसत्क्रिया मनुष्ययज्ञः । एते पञ्च महायज्ञा अहरहः कर्तव्याः नित्यत्वान् । यत्पुनरेषां फलश्रवणं तद्देवां पावनत्वख्यापनार्थं न काम्यत्वप्रतिपादनाय ॥ १०२ ॥

देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत् ।

अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् ॥ १०३ ॥

स्वगृह्योक्तविधिना वैश्वदेवहोमं कृत्वा तदवशिष्टेनाग्नेन भूतेभ्यो बलिं हरेत् । अन्नग्रहणमपकष्युदासार्यम् । तदनन्तरं यथाशक्ति भूमावन्नं श्वचाण्डालवायसेभ्यो निक्षिपेत् । चशब्दात्कृमिपापरोगिपतितेभ्यः । यथाह मनुः (३।९२)—'शुनां च पतितानां च श्वपणां पापरोगिणाम् । वायसानां कृ-

१ करणादिश्रवणेनाभि. ख. २ क्षेमस्तदर्थं ग. ३ संवेत्याद्यधिक क. ग. पुस्तकयोः. ४ श्वचपुराणैतिहासादीनि कृत्वा क. ५ वैश्वदेवं कृत्वा क.

मीणां च ज्ञानकैर्निक्षिपेद्भुवि ॥' इति । एतच्च सायंप्रातः कर्तव्यम् । 'अथ सा-
यंप्रातः सिद्धस्य इविष्यस्य जुह्यात्' इत्याभ्युदयनस्मरणात् । इह केचिद्दे-
वदेवाभ्यस्य कर्मणः पुरुषार्थस्वमन्त्रसंस्कारकर्मत्वं चेच्छन्ति—'अथ सायंप्रातः
सिद्धस्य इविष्यस्य जुहुवादित्यन्त्रसंस्कारकर्मता प्रतीयते । अथातः पञ्च महायज्ञा
इत्युपक्रम्य तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीतिति नित्यस्वाभिधानात्पुरुषार्थत्वं 'आवगा-
म्यत' इति । तद्वक्तुम् । पुरुषार्थत्वेऽन्नसंस्कारकर्मत्वानुपपत्तेः । तथाहि । द्रव्यसं-
स्कारकर्मत्वपक्षेऽन्नार्थता वैश्वदेवकर्मणः, पुरुषार्थत्वे वैश्वदेवकर्मार्थता द्रव्यस्येति
परस्परविरोधात्पुरुषार्थत्वमेव युक्तम् ।—'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते
तनुः' इति । तथा—'वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यदन्योऽतिथिराब्रजेत् । तस्मा अन्नं व-
धाशक्तिं प्रदद्याच्च बलिं हरेत् ॥' इति (३।१०८) मनुस्मरणात् । पुरुषार्थत्वे
वैश्वदेवाख्यं कर्म न प्रतिपाकमावर्तनीयम् । तस्मादथ सायंप्रातरित्यादिनोत्प-
त्तिप्रयोगौ दर्शितौ, तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीत्यधिकारविधिरिति सर्वमन-
वद्यम् ॥ १०३ ॥

अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्वहं जलम् ।

स्वाध्यायं सततं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मने ॥ १०४ ॥

प्रत्यहमन्नं पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति देयम् । अन्नाभावे कन्दमूलफ-
लादि । तस्याप्यभावे जलं देयं अपिशब्दात् । स्वाध्यायं सततं कुर्यादविस्मरणा-
र्थम् । न पचेदन्नमात्मार्यम् । अन्नग्रहणं सकलादनीयद्रव्यप्रदर्शनार्थम् । कथं
तर्हि । देवताशुद्देशेनैव ॥ १०४ ॥

बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥ १०५ ॥

परिणीता पितृगृहे स्थिता स्ववासिनी । शेषाः प्रसिद्धाः । बालादीनतिथि-
भृत्यांश्च संभोज्य भोजयित्वा दम्पत्योः शेषभोजनं कर्तव्यम् । 'प्राणाग्निहोत्रवि-
धिनाभीयादन्नमनापदि । मतं विपकं विहितं भक्षणं प्रीतिपूर्वकम् ॥' ॥ १०५ ॥

आपोशनेनोपरिष्ठादधस्तादश्रता तथा ।

अनग्रममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना ॥ १०६ ॥

भुज्जानेन द्विजन्मना उपरिष्ठादधस्ताच्चापोशनाख्येन कर्मणाश्चमनग्रममृतं च
कार्यम् । द्विजन्मग्रहणमुपनयनग्रभृति सर्वांश्चमसाधारणार्थम् ॥ १०६ ॥

अतिथित्वेन वर्णानां देयं श्रुत्पयानुपूर्वशः ।

अग्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भूतृणोदकैः ॥ १०७ ॥

वैश्वदेवानन्तरं वर्णानां ब्राह्मणादीनामतिथित्वेन युगपत्प्रासानां ब्राह्मणाद्यानु-
पूर्व्येण यथाशक्ति देयम् । सायंकालेऽपि यद्यतिथिरागच्छति तदासायग्रणोद्यो-

अत्याख्येय एव । यद्यप्यदनीयं किमपि नास्ति तथापि वाग्भूतजोदकैरपि सत्कारं कुर्यात् । यथाह मनुः(४।१०१)—‘तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सृजता । एताम्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥’ इति ॥ १०७ ॥

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सुव्रताय च ।

भोजयेच्चागतान्काले सखिसंबन्धिवान्धवान् ॥ १०८ ॥

भिक्षवे सामान्येन भिक्षा दातव्या । सुव्रताय ब्रह्मचारिणे यतये च सत्कृत्य स्वस्तिवाक्यं भिक्षादानमपूर्वमित्यनेन विधिना भिक्षा दातव्या । भिक्षा च ग्राससंमिता । ग्रासश्च मयूराण्डपरिमाणः ।—‘ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा पुष्कलं तच्च तुर्यगुणम् । इतस्तु तैश्चतुर्भिः स्यादग्रं तन्निगुणं भवेत् ॥’ इति ज्ञातातपस्करणात् । भोजनकाले चागतान्सखिसंबन्धिवान्धवान्भोजयेत् । सखायो मित्राणि । संबन्धिनो येभ्यः कन्या गृहीता दत्ता वा । मातृपितृसंबन्धिनो बान्धवाः ॥ १०८ ॥

महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत् ।

सत्क्रियान्वासनं स्वादु भोजनं मृनृतं वचः ॥ १०९ ॥

महान्तमुक्षाणं धौरेयं महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पनायोपकल्पयेत् भवदर्शमयमस्त्राभिः परिकल्पित इति तत्प्रतीत्यर्थं ननु दानाय व्यापादनाय वा । यथा सर्वमेतद्भवदीयमिति । प्रतिश्रोत्रियमुक्षासंभवात् । ‘अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्ननु’ इति निषेधाच्च । तस्मात्सत्क्रियैव कर्तव्या । सत्क्रिया ज्ञागतवचनासनपाद्याध्यायचमनादिदानम् । तस्मिन्नुपविष्टे पश्चादुपवेशनमन्वासनम् । स्वादु भोजनं मिष्टमशनम् । मृनृतं वचः धन्या वयमद्य भवदागमनादित्येवमादि । अश्रोत्रिये पुनः ‘अश्रोत्रियस्योदकासने’ इति गौतमोक्तं वेदितव्यम् ॥ १०९ ॥

प्रतिसंवत्सरं तर्ध्याः स्नातकाचार्यपार्थिवाः ।

प्रियो विवाहश्च तथा यज्ञं प्रत्यृत्विजः पुनः ॥ ११० ॥

स्नातको विद्यास्नातकः व्रतस्नातकः विद्याव्रतस्नातक इति । (समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्तते स विद्यास्नातकः । समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्तते स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नातकः ।) आचार्य उक्तलक्षणः । पार्थिवो वक्ष्यमाणलक्षणः । प्रियो मित्रं । विवाहो जामाता । चकाराप्यशुरपितृव्यमातुलादीनां ग्रहणम् । ‘ऋत्विजो बृत्वा मधुपर्कमाहरेत्स्नातकाद्योपस्थिताय राज्ञे चाचार्याय च अशुरपितृव्यमातुलानां च’ इत्याश्वलायनस्मरणात् । एते स्नातकादयः प्रतिसंवत्सरं गृहमागता अर्ध्याः मधुपर्केण

१ यथाहेत्यादि मनुवचनं क. ग. नैवास्ति. २ संबद्धा बान्धवाः क. ३ यायेव कर्तव्यं. ग. ४ अनुशिद्ध्यो भागः क ग. नास्ति.

संपूज्या नम्रितव्याः । अर्चसाब्दो मनुष्यकं लक्षयति । कस्मिंश्चोक्तलक्षणाः
संवत्सरादौगपि प्रतिवर्जं मनुष्यकेन संपूज्याः ॥ ११० ॥

अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपारगः ।

मान्यावेतौ गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः ॥ १११ ॥

अध्वनि वर्तमानोऽतिथिवेदितव्यः । श्रोत्रियवेदपारगावध्वनि वर्तमानौ ब्र-
ह्मलोकमभीप्सतो गृहस्थस्य मान्यावतिथी वेदितव्यौ । यदप्यध्ययनमात्रेण
श्रोत्रियस्तथापि श्रुताध्ययनसंपन्नोऽत्र श्रोत्रियोऽभिधीयते । एकशोखाध्यापन-
क्षमो वेदपारगः ॥ १११ ॥

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ।

वाक्पाणिपादचापल्यं वर्जयेच्चातिभोजनम् ॥ ११२ ॥

परपाके रुचिर्यस्यासौ तथोक्तः परपाकरुचिः । नैव परपाकरुचिः स्यात् । अनि-
न्द्येनामन्त्रणविना । ‘अनिन्द्येनामन्त्रितो नापक्रामेत्’ इति स्मरणात् । वाक्पाणि-
पादचापल्यं वाक्च पाणी च पादौ च वाक्पाणिपादं तस्य चापल्यं वर्जयेत् ।
वाक्चापल्यमसभ्यान्तादिभाषणम् । पाणिचापल्यं वैष्णानास्फोटनादि । पादचा-
पल्यं लङ्घनोत्प्लवनादि । चकाराज्जेत्रादिचापल्यं च वर्जयेत् ।—‘न शिभोदरपा-
णिपादचक्षुर्वाक्चापलानि कुर्यात्’ इति गौतमस्मरणात् । तथा अतिभोजनं च
वर्जयेत् । अनारोग्यहेतुत्वात् ॥ ११२ ॥

अतिथिं श्रोत्रियं तृप्तमासीमान्तमनुव्रजेत् ।

अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः ॥ ११३ ॥

पूर्वोक्तं श्रोत्रियातिथिं वेदपारगातिथिं च भोजनादिना तृप्तं सीमान्तं याव-
दनुव्रजेत् । ततो भोजनानन्तरमहःशेषं शिष्टैरितिहासपुराणादिवेदिभिः, इष्टैः
काव्यकथाप्रपञ्चचतुरैः, बन्धुमिश्रानुकूलाकापकुशलैः सहासीत ॥ ११३ ॥

उपास्य पश्चिमां संध्यां हुत्वाग्रीस्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्याथ संविशेत् ॥ ११४ ॥

ततः पूर्वोक्तेन विधिना पश्चिमां संध्यामुपास्य आहूतनीयादीनघ्नीनाभिं वा हुत्वा
तानुपास्योपस्थाय भृत्यैः पूर्वोक्तैः स्ववासिन्यादिभिः परिवृतो नातितृप्य भुक्त्वा
चकारादायव्यादिगृहचिन्तां निर्वर्त्यानन्तरं संविशेत्स्वध्यात् ॥ ११४ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।

धर्मार्थकामान्स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत् ॥ ११५ ॥

ततो ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय पश्चिमेऽर्धप्रहरे प्रबुध्वात्मनो हितं कृतं करिष्य-
माणं च वेदार्थसंशयांश्च चिन्तयेत् । तदानीं चित्तस्याव्याकुलत्वेन तत्त्वप्रतिभा-

नयोग्यत्वात् । ततो धर्मायकामान्स्वोचितकाले वयाशक्ति न परिलजेत् ।
वयासंभवं सेवेतेत्यर्थः । पुरुषार्थत्वात् । यथाह गौतमः—‘न पूर्वाह्नमभ्याह्ना-
पराह्णानफलान्कुर्यात् धर्मायकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यात्’ इति । अत्र वयस्येतेषां
सामान्येन सेवनमुक्तं तथापि कामार्थयोर्धर्माविरोधेनानुष्ठानं तयोर्धर्ममूलत्वा-
देवं प्रतिदिनमनुष्ठेयम् ॥ ११५ ॥

विद्याकर्मवयोबन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम् ।

एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्धके मानमर्हति ॥ ११६ ॥

विद्या पूर्वोक्ता, कर्म श्रौतं स्मार्तं च, वयः आत्मनोऽतिरिक्तं सप्तया वा
ऊर्ध्वं, बन्धुः स्वजनसंपत्तिः, वित्तं ग्रामरत्नादिक एतैर्युक्ताः क्रमेण मान्याः पूज-
नीयाः । एतैर्विद्याकर्मबन्धुवित्तैः प्रभूतैः प्रवृद्धैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा युक्तः शूद्रोऽपि
वार्धके अशीतेरूर्ध्वं मानमर्हति । ‘शूद्रोऽप्यशीतिको वरः’ इति गौतमस्मर-
णात् ॥ ११६ ॥

बृद्धभारिनृपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रिणाम् ।

पन्था देयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेः ॥ ११७ ॥

बृद्धः पैककेशः प्रसिद्धः । भारी भारक्रान्तः । नृपो भूपतिः न क्षत्रियमात्रम् ।
स्नातो विद्याव्रतोभयस्नातकः । स्त्री प्रसिद्धा । रोगी व्याधितः । वरो विवाहो-
द्यतः । चक्री शाकटिकः । चकारान्मत्तोन्मत्तादीनां ग्रहणम् ।—‘बालबृद्धमत्तो-
न्मत्तोपहतदेहभाराक्रान्तस्त्रीस्नातकप्रव्रजितेभ्यः’ इति शङ्खस्मरणात् । एतेभ्यः
पन्था देयः । एतेर्ध्वमिमुखायातेषु स्वयं पथोपक्रामेत् । बृद्धादीनां राज्ञा सह
पथि समवाये राजा मान्य इति तस्मै पन्था देयः । भूपतेरपि स्नातको मान्यः ।
स्नातकग्रहणं स्नातकमात्रप्राप्त्यर्थं न ब्राह्मणाभिप्रायेण । तस्य सदैव गुरुत्वात् ।
यथाह शङ्खः—‘अथ ब्राह्मणायाग्रे पन्था देयो राज्ञ इत्येके । तस्मानिष्टं गुरु-
र्ज्येष्ठश्च ब्राह्मणो राजानमतिशेते तस्मै पन्था’ इति । बृद्धादीनां पथि परस्पर-
समवाये बृद्धतरायपेक्षया विद्यादिभिर्वा विशेषो द्रष्टव्यः ॥ ११७ ॥

इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ।

प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ॥ ११८ ॥

वैश्यस्य क्षत्रियस्य च चकाराद्ब्राह्मणस्य द्विजानुलोमानां च यागाध्ययनदा-
नानि साधारणानि कर्माणि । ब्राह्मणस्याधिकानि प्रतिग्रहयाजनाध्यापनानि ।
तथेति स्मृत्यन्तरोक्तवृत्त्युपसंग्रहः । यथाह गौतमः—‘कृषिवाणिज्ये वा स्वयं
कृते कुसीदं च’ इति । अध्यापनं तु क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणप्रेरितयोर्भवति न
स्वेच्छया ।—‘आप्तकाले ब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं शुश्रूषा, समाप्ते
ब्राह्मणो गुरुः’ इति गौतमस्मरणात् । एतान्यनापदि ब्राह्मणस्य षट् कर्माणि ।

तत्र त्रीणीज्यादीनि धर्माधीनि । त्रीणि प्रतिग्रहादीनि वृत्त्यधीनि ।—‘वर्ण्या तु कर्मणात्मस्य त्रीणि कर्माणि जीविका । याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः ॥’ इति (१०।११) मनुस्मरणात् । अत इज्यादीन्मन्त्रादयं कर्तव्यानि न प्रतिग्रहादीनि । ‘द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानं, ब्राह्मणस्याधिकः प्रवचनवाचनप्रतिग्रहाः पूर्वेषु नियमः’ इति गौतमस्मरणात् ॥ ११८ ॥

प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।

कुसीदकृषिवाणिज्यपाशुपाल्यं विशः स्मृतम् ॥ ११९ ॥

क्षत्रियस्य प्रजापालनं प्रधानं कर्म धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च । वैश्यस्य कुसीदकृषिवाणिज्यपाशुपालनानि वृत्त्यधीनि कर्माणि । कुसीदं वृत्त्यर्थं द्रव्यप्रयोगः । लाभार्थं क्रयविक्रयौ वाणिज्यम् । शेषं प्रसिद्धम् ।—‘शस्त्रास्त्रभूतं क्षत्रस्य वणिक् पशुकृषी विशः । आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥’ इति (१०।७९) मनुस्मरणात् ॥ ११९ ॥

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवन्वणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्विजातिहितमाचरन् ॥ १२० ॥

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा प्रधानं कर्म धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च । तत्र ब्राह्मणशुश्रूषा परमो धर्मः ।—‘विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते’ इति (१०।१२३) मनुस्मरणात् । यदा पुनर्द्विजशुश्रूषया जीवितुं न शक्नोति तदा वणिग्वृत्त्या जीवेत् । नानाविधैर्वा शिल्पैर्द्विजातीनां हितं कुर्वन् । यादृशैः कर्मभिर्द्विजातिशुश्रूषायां योग्यो न भवति तादृशानि कर्माणि कुर्वन्नित्यर्थः । तानि च देवलोकानि—‘शूद्रधर्मो द्विजातिशुश्रूषा पापवर्जनं कलत्रादिपोषणं कर्षणपाशुपालनमारोद्धहनपण्यव्यवहारचित्रकर्मनृत्यगीतवेणुवीणासुरजमृदङ्गवादनादीनि’ ॥ १२० ॥

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियारतः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् हापयेत् ॥ १२१ ॥

किञ्च भार्यायामेव न साधारणस्त्रीषु परस्त्रीषु वा रतिरभिगमनं यस्य स तथोक्तः । शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः । द्विजवत् भृत्यादिभर्ता । श्राद्धक्रियारतः श्राद्धानि नित्यनैमित्तिककाम्यानि, क्रियाः स्नातकव्रतान्यविरुद्धानि तेषु रतः । नम इत्यनेन मन्त्रेण पूर्वोक्तान्पञ्चमहायज्ञान्हरहर्न हापयेदनुतिष्ठेत् । नमस्कारमन्त्रं च केचित्—‘देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वाहायै स्वाधायै नित्यमेव नमोनमः ॥’ इति वर्णयन्ति । नम इत्यन्ये । तत्र वैश्वदेवं ऋषिकेऽग्नौ कर्तव्यं न वैवाहिकेऽग्नाभित्याचार्याः ॥ १२१ ॥

इदानीं साधारणधर्मानाह—

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ १२२ ॥

१ क्रियापरः ख.

या० स्पृ० ४

हिंसा प्राणिपीडा तस्या अकरणमहिंसा । सत्यमप्राणिपीडाकरं वधार्थवचनम् । अस्त्रेयमदत्तानुपादानम् । शौचं बाह्यमाभ्यन्तरं च । बुद्धिर्मेन्द्रियबाधनियतविषयवृत्तितेन्द्रियनिग्रहः । यथाशक्ति प्राणिनामन्नोदकादिदानेनार्तिपरिहारो दानम् । अन्तःकरणसंयमो दमः । आपन्नरक्षणं दया । अपकारेऽपि चित्तस्वाधिकारः क्षान्तिः । एते सर्वेषां पुरुषाणां ब्राह्मणाद्याचण्डालं धर्मसाधनम् ॥ १२२ ॥

वयोबुद्ध्यर्थवाग्वेषश्रुताभिजनकर्मणाम् ।

आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्वामशठां तथा ॥ १२३ ॥

वयो बाल्ययौवनादि । बुद्धिर्नैसर्गिकी लौकिकवैदिकव्यवहारेषु । अधो विक्षं गृहक्षेत्रादि । वाक् कथनम् । वेषो वस्त्रमाहयादिविन्यासः । श्रुतं पुरुषार्थशास्त्रश्रवणम् । अभिजनः कुलम् । कर्म वृत्त्यर्थं प्रतिग्रहादि । एतेषां वयःप्रवृत्तीनां सदृशीमुचितां वृत्तिमाचरणं आचरेत्स्वीकुर्यात् । यथा वृद्धः स्त्रोचितां न यौवनोचिताम् । एवं बुद्ध्यादिष्वपि योज्यम् । अजिह्वामवक्राम् । अशठाममत्सराम् ॥ १२३ ॥

एवं स्मार्तानि कर्माण्यनुक्रम्येदानीं श्रौतानि कर्माण्यनुक्रामति—

त्रैवार्षिकाधिकाग्नौ यः स हि सोमं पिबेद्विजः ।

प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वार्षिकं भवेत् ॥ १२४ ॥

त्रिवर्षजीवनपर्याप्तं त्रैवार्षिकं अधिकं वा अन्नं यस्य स एव सोमपानं कुर्यान्न ततोऽल्पपानः । (मनुः ११।८) —‘अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः । स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥’ इति दोषश्रवणात् । एतच्च काम्याभिप्रायेण । नित्यस्य चावश्यकर्तव्यत्वाच्च नियमः । यस्य वर्षजीवनपर्याप्तमन्नं भवति स प्राक्सौमिकीः सोमात्प्राक् प्राक्सोमं प्राक्सोमंभवाः प्राक्सौमिक्यः । कास्ताः । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासोप्रायणपशुचातुर्मास्यानि कर्माणि तद्विकाराश्चैताः क्रियाः कुर्यात् ॥ १२४ ॥

एवं काम्यानि श्रौतानि कर्माण्यभिप्रायेदानीं नित्यान्याह—

प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ।

कर्तव्याग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥ १२५ ॥

संवत्सरे संवत्सरे सोमयागः कार्यः । पशुः प्रत्ययनं अयने अयने दक्षिणोत्तरसंज्ञिते निरुद्धपशुयागः कार्यः । तथा प्रतिसंवत्सरं वा । —‘पशुना संवत्सरे संवत्सरे यजेत षट्सु षट्सु वा मासेष्वित्येके’ इति श्रवणात् । आग्रयणेष्टिश्च सस्योत्पत्तौ कर्तव्या । चातुर्मास्यानि च प्रतिसंवत्सरं कर्तव्यानि ॥ १२५ ॥

एषामसंभवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ।

१. आचार्यडालान्तं स. २. व्यवहारेषु ज्ञान क. ३. वचनम् ग. ४. सोमयागे क. ग. ५. पूर्णमासपशु स. पूर्णमासचातुर्मास्यानि ग. ६. काम्यानि क.

हीनकल्पं न कुर्वीत सति द्रव्ये फलप्रदम् ॥ १२६ ॥

एषां सोमप्रवृत्तीनां पूर्वोक्तानां नित्यानां कथंचिदसंभवे तत्काले वैश्वानरी-
मिष्टिं कुर्यात् । किंच योयं हीनकल्प उक्तः सति द्रव्येऽसौ न कर्तव्यः । यच्च
फलप्रदं काम्यं तद्धीनकल्पं न कुर्वीत न कर्तव्यमेव ॥ १२६ ॥

चण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रमिक्षितात् ।

यज्ञार्थं लब्धमददद्भासः काकोऽपि वा भवेत् ॥ १२७ ॥

यज्ञार्थं शूद्रधनयाचनेन जन्मान्तरे चण्डालो जायते । यः पुनर्यज्ञार्थं या-
चितं न सर्वं प्रयच्छति न त्यजति स भासः काकोपि वा वर्षशतं भवेत् ।
यथाह मनुः (११।२५)—‘यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यः सर्वं न प्रयच्छति । स
याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥’ इति । भासः शकुन्तः । काकः
प्रसिद्धः ॥ १२७ ॥

कुशूलकुम्भीधान्यो वा त्र्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ।

कुशूलं कोष्ठकं, कुम्भी उट्टिका, कुशूलं च कुम्भी च कुशूलकुम्भीौ ताम्ब्यां
परिमितं धान्यं यस्य स तथोक्तः कुशूलधान्यः स्यात्कुम्भीधान्यो वा । तत्र स्व-
कुटुम्बपोषणे द्वादशाहमात्रपर्याप्तं धान्यं यस्यास्ति स कुशूलधान्यः । कुम्भीधा-
न्यस्तु स्वकुटुम्बपोषणे षडहमात्रपर्याप्तधान्यः । त्र्यहपर्याप्तं धान्यमस्यास्तीति त्र्या-
हिकः । श्वोभवं धान्यमस्यास्तीति श्वस्तनः । न विद्यते श्वस्तनं यस्य सोऽश्वस्तनः ॥
कुशूलधान्यादिसंचयोपायमाह—

जीवेद्वापि शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परः परः ॥ १२८ ॥

शास्त्र्यादिनिपतितपरित्यक्तवल्लरीग्रहणं शिलम् । एकैकस्य परित्यक्तस्य कणस्यो-
पादानमुञ्चः, शिलं चोञ्छश्च शिलोञ्छं तेन शिलेनोञ्छेन वा । कुशूलधान्या-
दिश्रुतविधौ गृहस्थो जीवेत् । एषां कुशूलधान्यादीनां ब्राह्मणानां गृहस्थानां
चतुर्णां परः परः पश्चात्पश्चात्पठितः श्रेयान्प्रशस्ततरः । एतच्च यद्यपि द्विजः
प्रकृतस्तथापि ब्राह्मणस्यैव भवितुमर्हति विद्योपशमादियोगात् । तथाच मनुना
(४।२)—‘भद्रोद्देहेनैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः । वा वृत्तिस्तां समाख्याय
विप्रो जीवेदनापदि ॥’ इति विप्रमेव प्रैस्तुल्य (मनुः ४।७)—‘कुशूलधान्यको वा
स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा’ इत्याद्यभिहितत्वात् । एतच्चानतिसंयतं याया-
वरं प्रत्युच्यते न विप्रमात्राभिप्रायेण । तथा सति—‘त्रैवार्षिकाधिकाको यः स
हि सोमं पिबेद्विजः’ इत्यनेन न विरोधः । तथाच गृहस्थानां द्वैविध्यं तत्र तत्रो-
क्तम् । यथाह देवलः—‘द्विविधो गृहस्थो बायावरः शालीनश्च । तथोर्षाया-
वरः प्रवरो याजनाध्यापनप्रतिग्रहविक्रयसंचयवर्जनात् । षट्कर्माधिष्ठितः प्रेष्य-

१ न परित्यजति क. २ शास्त्र्यादेनिपतित. क. ३ ब्राह्मणानां चतुर्णां ख. ४ श्रेयानुत्कृष्टतमः
ख. ५ प्रकृतः प्रकरणप्राप्तः प्राकृतः ख. ६ पुरस्कृत्य क. ७ नतिसंपन्नसंयतं क.

चतुष्पदगृहग्रामधनधान्यबुद्धो लोकानुवर्ती शास्त्रीयः' इति । शास्त्रीनोऽपि चतुर्विधः । याजनाध्यापनप्रतिग्रहकृषिवाणिज्यपाशुपाल्यैः चक्षुर्जीवत्येकः । याजनादिभिस्त्रिभिरन्यः । याजनाध्यापनाभ्यामपरः । चतुर्थस्वध्यापनेनैव । तथाह मनुः (४।९) — 'यदकर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते । द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसन्नेन जीवति ॥' इति । अत्र च 'प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे' इत्यादिना शास्त्री-नस्य वृत्तयो दर्शिताः । यायावरस्य जीवेद्वापि शिलोन्धेनेति ॥ १२८ ॥

इति गृहस्थधर्मप्रकरणम् ।

अथ स्नातकधर्मप्रकरणम् ६

एवं श्रौतस्मार्तानि कर्माण्यभिधायेदानीं गृहस्थस्य स्नानादारभ्य ब्राह्मणस्ना-
वश्यकर्तव्यानि विधिप्रतिषेधात्मकानि मानससंकल्परूपाणि स्नातकव्रतान्याह—

न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः ।

न विरुद्धप्रसङ्गेन संतोषी च भवेत्सदा ॥ १२९ ॥

ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादयोऽर्थप्राप्त्युपाया दर्शितास्तत्र विज्ञेय उच्यते । स्वाध्या-
यविरोधिनमर्थमप्रतिषिद्धमपि नेहेत नान्विच्छेत् । न यतस्ततः न यतःकुत-
श्चिद्विदिताचारात् । न विरुद्धप्रसंगेन विरुद्धमयाज्ययाजनादि, प्रसंगो नृत्य-
गीतादिः । विरुद्धं च प्रसंगश्च विरुद्धप्रसंगं तेन । नार्थमीहेतेति संबध्यते । नञ
आवृत्तिः प्रत्येकं पर्युदामार्था । सर्वत्राप्यस्मिन्स्नातकप्रकरणे नञशब्दः प्रत्येकं
पर्युदासार्थ एव । किञ्च अर्थालाभेऽपि संतोषी परितुष्टो भवेत् चकारात्संयतश्च ।
'संतोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्' इति (४।१२) मनुस्मरणात् १२९

कुतस्तर्हि धनमन्विच्छेदित्याह—

राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्भनं क्षुधा ।

दम्भिहैतुकपाखण्डिन्नकवृत्तींश्च वर्जयेत् ॥ १३० ॥

क्षुधा सीदन्पीड्यमानः स्नातकः राज्ञो विदितवृत्तान्तात्, अन्तेवासिनो व-
क्ष्यमाणकक्षणात्, याज्यात् याजनाहार्त्तं धनमाददीत । क्षुधा सीदन्नित्यनेन
विभागादिप्राप्तकुटुम्बपोषणपर्याप्तधनो न कुतश्चिदर्थमन्विच्छेदिति गम्यते ।
किञ्च दम्भिहैतुकादीन्सर्वकार्येषु लौकिकवैदिकशास्त्रीयेषु वर्जयेत् । चकारादि-
कर्मस्यवैडालव्रतिकांश्चाठान्वर्जयेत् । यथाह मनुः (४।३०) — 'पाखण्डिनो वि-
कर्मस्थान्वैडालव्रतिकांश्चाठान् । हैतुकान्बकवृत्तींश्च बाष्पात्रेणापि नार्चयेत् ॥'
इति । लोकरजनार्थमेव कर्मानुष्ठाप्यी दम्भी । युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकारी
हैतुकः । त्रैविध्यविरुद्धपरिगृहीताश्रमिणः पाखण्डिनः । बकवदस्य वर्तनमिति
बकवृत्तिः । यथाह मनुः — 'अधोदष्टिर्नैकैकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मि-

१ कुतश्चिद्भनमन्वि. क. २ वृत्तिकशठान क. ग. ३ नैकृतिकः ख.

ध्याविनीतश्च वक्तव्यतिरुदाहृतः ॥' इति । प्रतिपिद्धसेविनो विकर्मस्थाः । वि-
डाहो मार्जारस्तस्य व्रतं स्वभावो बस्यासौ बैडालव्रतिकः । तस्य लक्षणमाह
मनुः (४।१९५)—'धर्मध्वजी सदा लुब्धदृष्टाभिको लोकदम्भकः । बैडालव-
तिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसंधकः ॥' इति । शठः सर्वत्र वक्रः । एतैः संसर्गनि-
वेधादेव स्वयमेवंभूतो न भवेदिति गम्यते ॥ १३० ॥

शुक्राम्बरधरो नीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः ।

न भार्यादर्शनेऽश्रीयान्नैकवासा न संस्थितः ॥ १३१ ॥

किंच । शुद्धे घाते अम्बरे वाससी धरतीति शुक्राम्बरधरः । केशाश्च इम-
श्रूणि च नखाश्च केशश्मश्रुनखं नीचं निकृष्टं केशश्मश्रुनखं यस्यासौ तथोक्तः ।
शुचिरन्तर्बहिश्च ज्ञानानुलेपनधूपस्नगादिभिः सुगन्धी च भवेत् । यथाह गौ-
तमः—'स्नातको नित्यं शुचिः सुगन्धिः ज्ञानशीलः' इति । सुगन्धित्वविधा-
नादेव निर्गन्धमाल्यस्य निषेधः । तथाच गोमिलः—'नागन्धां स्रजं धारयेद्-
न्यग्र हिरण्यरत्नस्रजः' इति । सदा स्नातक एवंभूतो भवेत् । एतच्च सति सं-
भवे—'न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति' इति स्मरणात् । नच भार्या-
दर्शने तस्यां पुरतोऽवस्थितायामश्रीयात् । अवीर्यवदपत्योत्पत्तिमयात् । तथाच
श्रुतिः—'जायाया अन्ते नाश्रीयादवीर्यवदपत्यं भवति' इति । अतस्त्रया सह
भोजनं दूरादेव निरस्तम् । न नैकवासाः न संस्थितः उचितः अश्रीयादिति
संबध्यते ॥ १३१ ॥

न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत् ।

नाहितं नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्न वार्धुषी ॥ १३२ ॥

किंच । कदाचिदपि संशयं प्राणविपत्तिसंशयाबहं कर्म न प्रपद्येत न कुर्यात् ।
यथा व्याघ्रचौराद्युपहतदेशाक्रमणादि । अकस्माद्विष्कारणं कंचिदपि पुरुषं स्त्रियं
वा अप्रियमुद्वेगकरं वाक्यं न वदेत् । न चाहितं नानृतं वा प्रियमपि । चकाराद-
श्लीलमसभ्यं बीभत्सकरं चाकस्मान्न वदेदिति संबध्यते । एतच्च परिहासादिव्य-
तिरेकेण ।—'गुरुणापि समं हास्यं कर्तव्यं कुटिलं विना' इति स्मरणात् । नच
स्तेनः अन्यदीयस्यादत्तस्य ग्रहीता न स्यात् । न वार्धुषी स्यात् । प्रतिपिद्धवृक्ष-
पजीवी वार्धुषी ॥ १३२ ॥

दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान्सकमण्डलुः ।

कुर्यात्प्रदक्षिणं देवमृद्भोविप्रवनस्पतीन् ॥ १३३ ॥

किंच दाक्षायणं सुवर्णं तैदस्यास्तीति दाक्षायणी । ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं तद-
स्यास्तीति ब्रह्मसूत्री । वैजयन्तिमान् । कमण्डलुमान् । स्यादिति सर्वत्र संबन्ध-
नीयम् । अत्रच ब्रह्मचारिकरणोक्तस्यापि यज्ञोपवीतस्य पुनर्वचनं द्वितीयप्रा-

ह्यर्थम् । यथाह वसिष्ठः—‘स्नातकानां तु नित्यं स्वादन्तर्वासस्त्रयोत्तरम् । यज्ञो-
पवीते द्वे यष्टिः सोदकञ्च कमण्डलुः ॥’ इति । अत्रच दाक्षायणीति सामान्याभि-
धानेऽपि कुण्डलधारणमेव कार्यम्—‘वेणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।
यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥’ इति (४।३६) मनुस्मरणात् ।
तथा देवं देवतां च, मृदं तीर्थादुद्धृतां, गां, ब्राह्मणं, वनस्पतींश्चाश्वत्थादीन्प्रद-
क्षिणं कुर्यात् । एतान्प्रदक्षिणतः कृत्वा प्रमज्जेदित्यर्थः । एवं चतुष्पथादीनपि ।
—‘मृदं गां देवतां विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च
वनस्पतीन् ॥’ इति (४।३९) मनुस्मरणात् ॥ १३३ ॥

न तु मेहेनदीछायावर्त्मगोष्ठाम्बुभससु ।

न प्रत्यङ्मयर्कगोसोमसंध्याम्बुस्त्रीद्विजन्मनः ॥ १३४ ॥

नद्यादिषु न मेहे न मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । एवं श्मशानादावपि । यथाह
शाङ्खः—‘न गोमयकृष्टोसशाद्रलक्षितश्मशानवल्मीकवर्मखलगोष्ठबिलपर्वतपु-
लिनेषु मेहेत मृताधारत्वात्’ इति । तथाऽप्यादीन्प्रति अस्यादीनामभिसुखं न
मेहेत् । नाप्येतान्पश्यन् । यथाह गौतमः—‘न वायव्यमिषिप्रादित्यापोदेवतागाश्च
प्रतिपश्यन्वा मूत्रपुरीषामेध्यान्पुदस्यैतौत्प्रतिपादौ प्रसारयेत्’ इति । एतदेतस्य-
तिरेकेण भूमिमयज्ञियैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषे कुर्यादिति । यथाह वसिष्ठः—
‘परिवेष्टितशिरा भूमिमयज्ञियैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषे कुर्यात्’ इति ॥ १३४ ॥

नेक्षेताकं न नग्नां स्त्रीं न च संसृष्टमैथुनाम् ।

न च मूत्रं पुगीषं वा नाशुची राहुतारकाः ॥ १३५ ॥

नेवारकमीक्षेतेति यद्यप्यत्र सामान्येनोक्तं तथाप्युदयास्तमयराहुप्रस्तोदकप्र-
तिबिम्बमध्याह्नवर्तिन एवादित्यस्यावेक्षणं निषिध्यते न सर्वदा । यथोक्तं मनुना
(४।३७)—‘नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न
मध्यं न भसो गतम् ॥’ इति । उपभोगादन्यत्र नग्नां स्त्रियं नेक्षेत । ‘न नग्नां स्त्रियमी-
क्षेतान्यत्र मैथुनात्’ इत्याश्वलायनः । संसृष्टमैथुनां कृतोपभोगाम् । उपभोगान्ते-
ऽनन्नामपि नेक्षेत । अकाराज्जोजनादिकमाचरन्तीम् । तथाच मनुः (४।४३)—
‘नास्त्रीयाज्जायया साधे नैनामीक्षेत चाश्वतीम् । क्षुवतीं जृम्भमाणां च न चासीनां
यथासुखम् ॥ नाजयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् । न परश्वेत्प्रसवन्तीं
च ध्वेयस्कामो द्विजोत्तमः ॥’ इति । मूत्रपुरीषे च न पश्येत् । तथा अशुचिः
सन् राहुतारकाश्च न पश्येत् । अकारादुदके स्वप्रतिबिम्बं न पश्येत्—‘न चोदके
निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा’ इति बचनात् ॥ १३५ ॥

अयं मे वज्र इत्येवं सर्वं मन्त्रमुदीरयेत् ।

वर्षत्यप्रावृत्तो गच्छेत्स्वपेत्प्रत्यक्शिरा न च ॥ १३६ ॥

१ एव देव क. २ प्रदक्षिणतः स्व. ३ प्रत्यक्षाभिगो क. ४ श्मशानवल्मीक क. ५ नैता
देवता-प्रति स्व. ६ मेहनं कार्य क. ग.

वर्षति सति 'अथ मे वज्रः पाप्मानमपहन्तु' इति मन्त्रमुच्चारयेत् । वर्षति अ-
प्रावृत्तोऽनाच्छादितो न गच्छेच्च धावेत् । 'न प्रधावेच्च वर्षति' इति प्रतिषेधात् ।
नच प्रत्यविशराः स्वप्यात् । चकाराजग्नौ न शयीत । एकश्च शून्यगृहे नच नम्रः
शयीतेति । 'नैकः स्वपेच्छून्यगृहे' इति च (४।५७) मनुस्मरणात् ॥ १३६ ॥

छीवनासृक्शकृन्मूत्रेतास्यप्सु न निक्षिपेत् ।

पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलङ्घयेत् ॥ १३७ ॥

छीवनमुत्तिरणं, असृग्रक्तं, शकृत् पुरीषं, शेषं प्रसिद्धं एतान्यप्सु न निक्षिपेत् ।
एवं तुषादीनपि । यथाह शाङ्गः—'तुषकेशपुरीषभस्मास्थिरुष्मनखलोमान्यप्सु
न निक्षिपेन्न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यात्' इति । अग्नौ च पादौ न
प्रतापयेत् । नाप्यग्निं लङ्घयेत् । चकारात् छीवनादीन्यग्नौ न निक्षिपेत् । मुखोपध-
मनादि चाग्नेन कुर्यात् । तथाच मनुः (४।५३)—'नाग्निं मुखेनोपधमेकमात्रं ने-
क्षेत च स्त्रियम् । नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥ अथस्ताजोपद-
ध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत् । न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणिर्वधमाचरेत् ॥'
इति ॥ १३७ ॥

जलं पिबेन्नाञ्जलिना न शयानं प्रबोधयेत् ।

नाक्षैः क्रीडेन्न धर्मग्रैर्व्याधितैर्वा न संविशेत् ॥ १३८ ॥

जलमञ्जलिना संहताभ्यां इस्त्राभ्यां न पिबेत् । जलग्रहणं पेयमात्रोपलक्षणम् ।
विद्यादिभिरात्मनोधिकं शयानं न प्रबोधयेन्नोत्थापयेत् । 'श्रेयांसं न प्रबोधयेत्'
इति विशेषस्मरणात् । अक्षादिभिर्न क्रीडेत् । धर्मग्रैः पशुलम्भनादिभिर्न
क्रीडेत् । व्याधितैर्ज्वराद्यभिभूतैरेकत्र न संविशेन्न शयीत ॥ १३८ ॥

विरुद्धं वर्जयेत्कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् ।

केशभस्मतुषाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम् ॥ १३९ ॥

जनपदग्रामकुलाचारविरुद्धं कर्म वर्जयेत् । प्रेतधूमं बाहुभ्यां नदीतरणं च
वर्जयेदिति संबध्यते । केशादिषु संस्थितिं वर्जयेत् । चकारादस्थिकापांसामे-
ध्येषु च ॥ १३९ ॥

नाचक्षीत धयन्तीं गां नाद्वारेण विशेत्कचित् ।

न राहः प्रतिगृहीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥ १४० ॥

परस्व क्षीरादिपिबन्तीं गां परस्मै नाचक्षीत नच निवर्तयेत् । अद्वारेण का-
पयेन कश्चिदपि नगरे ग्रामे मन्दिरे वा न प्रविशेत् । नच कृपणस्य शास्त्रातिर-
मकारिणो राहः सकाशात्प्रतिगृहीयात् ॥ १४० ॥

१ च्छादितो न इत्याह क. २ मनुलघयेत् ग. ३ मतिलघयेत् ग. ४ प्राणावाध. ख.
५ क्षीरादिधयन्तीं गां क.

प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ।

दुष्टा दशगुणं पूर्वात्पूर्वादेते यथाक्रमम् ॥ १४१ ॥

प्रतिग्रहे साध्ये सून्यादयः पञ्च पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्परः परो दशगुणं दुष्टः ।
सूना प्राणिर्हिंसा सात्यास्तीति सूनी प्राणिर्हिंसापरः । चक्री तैलिकः । ध्वजी
सुराविक्रयी । वेद्या पण्यक्री । नराधिपोऽनन्तरोक्तः ॥ १४१ ॥

अथाध्ययनधर्मानाह—

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रावणेन वा ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥ १४२ ॥

अधीयन्त इत्यध्याया वेदास्तेषामुपाकर्म उपक्रममोषधीनां प्रादुर्भावे सति
श्रावणमासस्य पूर्णमास्यां, श्रावणमक्षत्रयुते वा दिने, हस्तेन युतायां पञ्चम्यां वा
स्वगृह्योक्तविधिना कुर्यात् । यदा तु श्रावणेमासि ओषधयो न प्रादुर्भवन्ति तदा
भाद्रपदे मासि श्रावणनक्षत्रे कुर्यात् । तत ऊर्ध्वं सार्धचतुरो मासान्वेदानधीयीत ।
तथाच मनुः (४।१५) — ‘श्रावण्यां प्रौष्ठपथां वाप्युपाकृत्य यथाविधि । युक्तश्छ-
न्दांस्त्वधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥’ इति ॥ १४२ ॥

उत्सर्जनकालः—

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिः ॥ १४३ ॥

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायां वा ग्रामाद्बहिर्जलसमीपे छन्दसां वेदानां
स्वगृह्योक्तविधिर्नोत्सर्गं कुर्यात् । यदा पुनर्भाद्रपदे मासि उपाकर्म तदा माघशुक्ल-
प्रथमदिवसे उत्सर्गं कुर्यात् । यथोक्तं मनुना (४।१६) — ‘पुष्ये तु छन्दसां कु-
र्याद्बहिर्जलसर्जनं द्विजः । माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि ॥’ इति । तदन-
न्तरं पक्षिणीमहोरात्रं वा विरम्य शुक्लपक्षेषु वेदान् कृष्णपक्षेष्वङ्गान्यधीयीत ।
यथाह मनुः (४।१७) — ‘यथाशाकं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः । विरमे-
त्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाप्येकमहर्निशम् ॥ अत ऊर्ध्वं तु छन्दसि शुक्लेषु नियतः
पठेत् । वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥’ इति ॥ १४३ ॥

अनध्यायानाह—

ऽग्रहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यत्विग्गुरुबन्धुषु ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशास्त्राश्रोत्रिये तथा ॥ १४४ ॥

इत्थेन मार्गणाधीयानस्य द्विजस्य शिष्यत्विग्गुरुबन्धुषु प्रेतेषु सृतेषु गृहमन-
ध्यायस्त्रीनहोरात्रानध्यायनं वर्जयेत् । उपाकर्मणि उत्सर्गाख्ये च कर्मणि कृते
गृहमनध्यायः । उत्सर्गे तु मनुकपक्षिण्यहोरात्राभ्यां सहास्य विकल्पः । स्वशा-
स्त्राश्रोत्रिये स्वशास्त्राध्यायिणि प्रेते च गृहमनध्यायः ॥ १४४ ॥

संध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।

समाप्य वेदं धुनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ १४५ ॥

संध्यायां मेघध्वनौ, निर्घाते आकाशे उत्पातध्वनौ, भूमिचलने, उल्कापतने, मन्त्रस्य ब्राह्मणस्य वा समाप्तौ आरण्यकाध्ययने च धुनिशमहोरात्रमनध्यायः १४५

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।

ऋतुसंधिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ १४६ ॥

पञ्चदश्याममावास्यायां पौर्णमास्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके चन्द्रमूर्यो-
पराने च धुनिशमनध्यायः । यत्तु—‘अथ हं न कीर्तयेद्ब्रह्मराज्ञो राहोऽसूतके’
इति तद्ब्रह्मास्तमयविषयम् । ऋतुसंधिगतासु च प्रतिपत्सु आद्धिकभोजने
तत्प्रतिग्रहे च धुनिशमनध्यायः । एतच्चैकोद्दिष्टव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र तु
त्रिरात्रम् (मनुः ४१११०)—‘प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् । अथ हं न
कीर्तयेद्ब्रह्म’ इति स्मरणात् ॥ १४६ ॥

पशुमण्डूकनकुलश्चाहिमार्जारमूषकैः ।

कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ॥ १४७ ॥

अध्येष्टृणां पश्चादिभिरन्तरागमने कृते शक्रध्वजस्यावरोपणदिवसे उच्छ्रायदि-
वसे चाहोरात्रमनध्यायः । धुनिशमिति प्रकृते पुनरहोरात्रग्रहणं संध्यागर्जित-
निर्घातभूकम्पोल्कानिपातनेष्वाकालिकत्वज्ञापनार्थम् । —‘आकालिकनिर्घातभूक-
म्पराहुदर्शनोल्काः’ इति गौतमवचनात् । निमित्तकालादारभ्यापरेषु र्यावत्स
एव कालस्तावत्कालः आकालः तत्र भव आकालिकोऽनध्यायः । एतच्च प्रातःसं-
ध्यास्तनिते । सायंसंध्यास्तनिते तु रात्रिमेव । —‘सायंसंध्यास्तनिते तु रात्रिं प्रातः-
संध्यास्तनितेऽहोरात्रम्’ इति हारीतस्मरणात् । यरपुनरातीतमेतत्कं ‘अनकुलस-
र्पमण्डूकमार्जाराणौमन्तरागमने अहमुपवासो विप्रवासश्चेति तत्प्रथमाध्ययन
एव ॥ १४७ ॥

श्वक्रोष्टृगर्दभोलूकसामबाणार्तनिःस्वने ।

अमेध्यश्वशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके ॥ १४८ ॥

श्व क्रोष्टुः । क्रोष्टा सृगालः । गर्दभो राक्षसः । उलूको घृकः । साम सामा-
नि । बाणो वंशः । आर्तो दुःखितः । एषां श्वदीनां निःस्वने तावत्कालमन-
ध्यायः । एवं वीणादिनिस्वनेऽपि । —‘वेणुवीणाभेरीसूदङ्गगण्ड्यार्तशब्देषु’ इति गौ-
तमवचनात् । गङ्गी शकटम् । अमेध्यादीनां संनिधाने तावत्कालिकोऽन-
ध्यायः ॥ १४८ ॥

देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंप्लवे ।

भुक्त्वाद्वर्षाणिरम्भोन्तरर्धरात्रेऽतिमारुते ॥ १४९ ॥

अशुचौ देशेऽशुचावात्मनि च । तथा विद्युत्संज्ञे पुनःपुनर्विद्योतमानायां
विद्युति, स्फुटितसंज्ञे प्रहरद्वयं पुनःपुनर्मघघोषे तावत्कालिकोऽनध्यायः । भु-
क्त्वाऽर्पाणिर्नाधीयीत । जलमध्ये च । अघेरात्रे महानिशाख्ये मध्यमप्रहरद्वये अ-
तिमास्तौऽहन्यपि तावत्कालं नाधीयीत ॥ १४९ ॥

पांसुप्रवर्षे दिग्दाहे संध्यानीहारभीतिषु ।

धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥ १५० ॥

औत्पातिके रजोवर्षे । दिग्दाहे यत्र ज्वलिता इव दिशो दृश्यन्ते । संध्ययोः,
नीहारे धूमिकायां, भीतिषु चौरराजादिकृतासु तावत्कालमनध्यायः । धावत-
स्त्वरितं गच्छतोऽनध्यायः । पूतिगन्धे अमेध्यमद्यादिगन्धे । शिष्टे च श्रोत्रियादीं
गृहं प्रैसे तदनुज्ञावधिरनध्यायः ॥ १५० ॥

खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे ।

सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान्विदुः ॥ १५१ ॥

यानं रथादि । इरिण्यूपरं मरुभूमिर्वा । खरादीनामारोहणे तावत्कालमन-
ध्यायः । एवं शक्रोष्ट्रगर्भेत्यस्मादारभ्य सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिका-
न्निमित्तसमकालान्विदुरनध्यायविधिज्ञाः । विदुरित्यनेन स्मृत्यन्तरोक्तानन्यानपि
संगृह्णाति । यथाह मनुः (४।१२) — ‘शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावस-
निर्येकाम् । नाधीयीतामपि जग्ध्वा सूतकास्त्रायमेव च ॥’ इत्यादि ॥ १५१ ॥

एवमनध्यायानुक्त्वा प्रकृतानि स्नातकव्रतान्याह—

देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः ।

नाक्रामेद्रक्तविष्मूत्रघृष्टिवनोद्वर्तनादि च ॥ १५२ ॥

देवानां देवार्चनामृत्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां परस्त्रियाश्च छायां नाक्रामेच्चाधि-
तिष्ठेच्च लङ्घयेद्बुद्धिपूर्वम् । यथाह मनुः (४।१३०) — ‘देवतानां गुरो राज्ञः स्नात-
काचार्ययोस्तथा । नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥’ इति । बभ्रुणो
नकुलवर्णस्य यस्य कस्यचिद्गौरवस्य वा इयामादेः । बभ्रुण इति नपुंसकलिङ्ग-
निर्देशात् । रक्तादीनि च नाधितिष्ठेत् । आदिग्रहणात्स्नानोदकादेर्ग्रहणम् ।
(मनुः ४।१३२) — ‘उद्वर्तनमपस्नानं विष्मूत्रं रक्तमेव च । श्लेष्मनिष्ठयृतवान्त्तानि
नाधितिष्ठेत् कामतः ॥’ इति ॥ १५२ ॥

विप्राहिंक्षत्रियात्मानो नावज्ञेयाः कदाचन ।

आमृत्योः श्रियमाकाङ्क्षेन्न कंचिन्मर्मणि स्पृशेत् ॥ १५३ ॥

विप्रो बहुश्रुतो ब्राह्मणः, अहिः सर्पः, क्षत्रियो नृपतिः एते कदाचिदपि नाव-
मन्तव्याः । आत्मा च स्वयं नावमन्तव्यः । आमृत्योर्बावजीवं श्रियमिच्छेत् ।
न कंचिदपि पुरुषं मर्मणि स्पृशेत् कस्यचिदपि मर्मं दुश्चरितं न प्रकाशयेत् ॥ १५३ ॥

१ पांसुवर्षे दिशा दाहे क. पांसुवर्षे च दिग्दाहे ग. २ गृहमागते क. ३ ऊर्ध्वं क.
४ रथ्यवन क. रथ्यावन ग. ५ कृतावसविधक ऊर्ध्व्यामवनि गतः. ६ सोमादेः ग.

दूरादुच्छिष्टविष्मूत्रपादाम्भांसि समुत्सृजेत् ।

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्कृत्यमाचारमाचरेत् ॥ १५४ ॥

भोजनाद्युच्छिष्टं विष्मूत्रे पादप्रक्षालनोदकं च गृहादूरसमुत्सृजेत् । श्रौतं स्मार्तं चाचारं नित्यं सम्यगनुतिष्ठेत् ॥ १५४ ॥

गोब्राह्मणानलाभानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् ।

न निन्दाताडने कुर्यात्पुत्रं शिष्यं च ताडयेत् ॥ १५५ ॥

गां ब्राह्मणमग्निं भक्षमदनोयं विशेषतः एकमशुचिर्न स्पृशेत् । पादेन स्वनुच्छिष्टोऽपि । यदा पुनः प्रमादात्स्पृशति तदा आचमनोत्तरकालम्—‘स्पृष्टैतानशुचिर्नित्यमग्निः प्राणानुपस्पृशेत् । गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥’ इति (४।१४३) मनुक्तं कार्यम् । एवं प्राणादीनुपस्पृशेत् । कस्यचिदपि निन्दाताडने न कुर्यात् । एतच्चानपकारिणि । (मनुः ४।१६७)—‘अयुष्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः । दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥’ इति । पुत्रशिष्यौ शिक्षार्थमेव ताडयेत् । चकाराद्यासादीनपि । ताडनं च रज्ज्वादिनोत्तमाङ्गव्यतिरेकेण कार्यम् ।—‘शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन प्रन् राज्ञा शास्यते’ इति गौतमवचनात् ।—‘पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथंचन’ इति (८।३००) मनुवचनात् ॥ १५५ ॥

कर्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्मं समाचरेत् ।

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ॥ १५६ ॥

कर्मणा कायेन यथाशक्ति धर्ममनुतिष्ठेत् तमेव मनसा ध्यायेत् वाचा च वदेत् । धर्म्यं विहितमपि लोकविद्विष्टं लोकाभिशास्त्रिजननं मधुपर्कं गोवधादिकं नाचरेत् । यस्मादस्वर्ग्यमग्नीषोमीयवत्स्वर्गसाधनं न भवति ॥ १५६ ॥

मातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसंबन्धिमातुलैः ।

वृद्धबालातुराचार्यवैद्यसंश्रितबान्धवैः ॥ १५७ ॥

ऋत्विक्पुरोहितापत्यभार्यादाससनाभिभिः ।

विवादं वर्जयित्वा तु सर्वलोकान्जयेद्बृहती ॥ १५८ ॥

माता जननी । पिता जनकः । अतिधिरध्वनीनः । आतरो भिक्षोदरा अपि । जामयो विद्यमानभर्तृकाः स्त्रियः । संबन्धिनो वैवाह्याः । मातुलो मातुर्भाता । वृद्धः सस्युत्तरवयस्कः । बाल आपोहशाद्वर्षात् । आतुरो रोगी । आचार्य उपनेता । वैद्यो विद्वान् भिषग्वा । संश्रितः उपजीवी । बान्धवाः पितृपक्ष्या मातृपक्ष्याश्च । मातुलस्य पृथगुपादानमादरार्थम् । ऋत्विक्वाजकः । पुरोहितः शान्त्यादेः कर्ता । अपत्यं पुत्रादि । भार्या सहधर्मचारिणी । दासः कर्मकरः । सनाभयः

सोदराः । आसृज्यः पृथगुपादानमन्त्राभिषिञ्चनीप्राप्तवर्थम् । एतैर्मात्रादिभिः सह वाक्कुरुं परित्यज्य सर्वान्प्राजापत्यादीन् लोकान्प्राप्नोति ॥ १५७ ॥ १५८ ॥

पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु ।

स्नायाद्दीदेवस्नातहृदप्रसवणेषु च ॥ १५९ ॥

परवारिषु परसंबन्धिषु सर्वसत्त्वोद्देशेनात्यक्तेषु तडागादिषु पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् । अनेनारम्भीयोत्सृष्टाभ्यनुज्ञातेषु पिण्डोद्धारमन्तैरापि स्नानमभ्यनुज्ञा-
तम् । नद्यादिषु कथं तर्हीत्याह—स्नायाद्दीदेति । साक्षात्परम्परया वा समुद्रगाः
संबन्धिनो नद्यः । देवस्नातं देवनिर्मितं पुष्करादि । उदकप्रवाहाभिघातकृतसजलो
महानिम्नप्रदेशो हृदः । पर्वताद्युच्चप्रदेशात्प्रसृतमुदकं प्रसवणम् । एतेषु पञ्चपि-
ण्डानुद्धरणेनैव स्नायात् । एतच्च नित्यस्नानविषयं सति संभवे । (मनुः ४।२०३)
—‘नदीषु देवस्नातेषु तडागेषु सरःसु च स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रसवणेषु च’ इति
नित्यग्रहणात् । शौचाद्यर्थे तु यथासंभवं परवारिषु पञ्च पिण्डानुद्धरणेऽपि सर्वस्य
न निषेधः ॥ १५९ ॥

परश्रय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत् ।

अदत्तान्यग्निहीनस्य नाभिमघादनापदि ॥ १६० ॥

शय्या कशिपुः । आसनं पीठादि । उद्यानमात्रादिवनम् । गृहं प्रसिद्धम् । यानं
रथादि । परसंबन्धीन्येतान्यदत्तान्यननुज्ञातानि वर्जयेत् नोपभुञ्जीत । अमो-
ज्यान्नान्याह—अग्निहीनस्येति । अग्निहीनस्य श्रौतस्नातार्थाधिकाररहितस्य
शूद्रस्य प्रतिलोमजस्य च अधिकारवतोऽप्यग्निरहितस्यान्नमनापदि न भुञ्जीत न
प्रतिगृह्णीयाच्च । ‘तस्मात्प्रशस्तानां स्वकर्मणा शुद्धजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत प्रति-
गृह्णीयाच्च’ इति गौतमवचनात् ॥ १६० ॥

कदर्यबद्धचौराणां क्लीबरङ्गावतारिणाम् ।

वैणाभिश्चत्वार्युष्यगणिकागणदीक्षिणाम् ॥ १६१ ॥

कदर्यो लुब्धः—‘आरमानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ
भृत्यान्स कदर्य इति स्मृतः ॥’ इत्युक्तः । बद्धो निगडादिना बाचा संनिरुद्धश्च ।
चौरो ब्राह्मणसुवर्णेभ्यतिरिक्तपरस्वापहारी । क्लीबो नपुंसकः । रङ्गावतारी नटत्वा-
रणमल्लादिः । वेयुंछदजीवी वैणः । अभिसस्तः पतनीयैः कर्मभिरयुक्तः । वार्युष्यो
निषिद्धवृद्धैर्युपजीवी । गणिका पण्यस्त्री । गणदीक्षी बहुयाजकः । एतेषामन्नं
नाश्नीयादित्यनुवर्तते ॥ १६१ ॥

चिकित्सकातुरकुड्पुंश्चलीमत्तविद्विषाम् ।

क्रूरोग्रपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥ १६२ ॥

चिकित्सको भिषग्बृहस्पजीवी । आतुरो महारोगोपसृष्टः—‘वातव्याप्यश्मरीकु-

१ मन्तरेणापि क. २ बृहस्पजीवी क.

दमेहोदरभयन्दराः । अशोसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्तिताः ॥' इति । कुक्षः
कुपितः । पुंस्त्री ली व्यभिचारिणी । मत्तो विद्यादिना गर्वितः । विद्विद् शत्रुः । कूरो
दृढाभ्यन्तरकोपः । बाह्यापचापारेणोद्वेजक उग्रः । पतितो ब्रह्महादिः । प्रात्यः
पतितसावित्रीकः । दासिको बन्धकः । उच्छिष्टभोजी परभुक्तोऽस्तितापी । एतेषां
चिकित्सकादीनामञ्जं नाभीयात् ॥ १६२ ॥

अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् ।

शस्त्रविक्रयिकर्मरतन्तुवायश्ववृत्तिनाम् ॥ १६३ ॥

अवीरा स्त्री स्वतन्त्रा व्यभिचारमन्तरेणापि । पतिपुत्ररहितेत्यन्ये । स्वर्णकारः
सुवर्णस्य विकारान्तरकृत् । स्त्रीजितः सर्वत्र स्त्रीवशवर्ती । ग्रामयाजी ग्रामस्य शा-
न्यादिकर्ता बहूनामुपनेता वा । शस्त्रविक्रयी शस्त्रविक्रयोपजीवी । कर्मरौ लो-
हकारः तस्मादिश्व । तन्तुवायः सूचीशिल्पोपजीवी । श्वभिर्वृत्तिर्वर्तनं जीवनमस्या-
स्तीति श्ववृत्ती । एतेषामञ्जं नाभीयात् ॥ १६३ ॥

नृशंसराजरजककृतध्रुवधजीविनाम् ।

चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् ॥ १६४ ॥

पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् ।

एषामञ्जं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥ १६५ ॥

नृशंसो निर्दयः । राजा भूपतिः । तत्साहचर्यापुरोहितश्च । यथाह शाङ्गः—
'भीतावगीतरुदिताक्रन्दितावधुष्टक्षुधितपरिभुक्तविस्मितोन्मत्तावधूतराजपुरोहि-
तास्त्रानि वर्जयेत्' इति । रजको वस्त्रादीनां नीलादिरागकारकः । कृतज्ञ उपकृतस्य
हन्ता । ध्रुवजीवी प्राणिनां ध्वनेन वर्तकः । चैलधावो वस्त्रनिर्णयनकृत् । सुरा-
जीवो मद्यविक्रयजीवी । उपपतिर्जांरः । सहोपपतिना वेश्म यस्यासौ सहोपपति-
वेश्म । पिशुनः परदोषस्य ख्यापकः । अनृती मिथ्यावादी । चाक्रिकस्तैलिकः ।
शाकटिकश्चेत्येके । अभिशस्तः पतितश्चाक्रिकस्तैलिक इति भेदेनाभिधानात् । व-
न्दिनः स्तावकाः । सोमविक्रयी सोमलतायाः विक्रेता । एतेषामञ्जं न भोक्त-
व्यम् । सर्वे चैते कर्दुरादयो द्विजा एव कर्दुरेत्वादिदोषदुष्टा अभोज्यान्नाः । इ-
तरेषां प्राह्यभावात्प्राप्तिपूर्वकराणां निषेधस्य ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

अग्निहोत्रस्य नाञ्जमद्यादनापदीत्यत्र शूद्रस्याभोज्यान्नावमुक्तं तत्र प्रति-
प्रसवमाह—

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ १६६ ॥

दासा गर्भदासादयः । गोपालो गवां पालनेन बो जीवति । कुलमित्रं पित्र-

१ नील्यादिरागकरः क. २ प्रतिषेधस्य क. ३ गवां पालकः गवां पालनेन स्त्र-

पितामहादिक्रमायातः । अर्धंसीरी हलपर्यायसीरोपलक्षितकृषिकलभागप्राप्ती । नापितो गृहस्थापारकारयिता नापितश्च । यश्च वाञ्छानःकायकर्मभिरात्मानं नि-
वेदयति तच्चाहमिति । एते दासादयः शूद्राणां मध्ये भोज्यान्नाः । चकारात्कुम्भ-
कारश्च ।—‘गोपनापितकुम्भकारकुलमित्रार्थिकनिवेदितात्मानो भोज्यान्नाः’ इति
वचनात् ॥ १६६ ॥

इति स्नातकव्रतप्रकरणम् ।

अथ भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ७

न स्वाध्यायचिरोध्यर्थमित्यत आरभ्य ब्राह्मणस्य स्नातकव्रतान्यभिधायेदानीं
द्विजानिधर्मानाह—

अनर्चितं वृथामांसं केशकीटसमन्वितम् ।

शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ॥ १६७ ॥

उदक्यास्पृष्टसंघुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् ।

गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदा स्पृष्टं च कामतः ॥ १६८ ॥

अनर्चितं अर्चाहंय यदवज्ञया दीयते । वृथामांसं बक्ष्यमाणप्राणाल्ययादि-
त्यतिरेकेण, देवाद्यर्चनावशिष्टं च यज्ञ भवति आत्मार्यमेव यत्साधितम् । केश-
कीटादिभिश्च समन्वितं संयुक्तम् । यत्स्वयमनम्लं केवलं कालपरिवासेन द्रव्या-
न्तरसंसर्गकालपरिवासाभ्यां वाग्लीभवति तच्छुक्तदध्यादिव्यतिरेकेण ।—‘न पा-
पीयमोऽन्नमभीयाञ्च द्विःपक्वं न शुक्तं न पर्युषितं अन्यत्र रागस्वाण्डवचुकदधिगुड-
गोधूमयवपिष्टविकारेभ्यः’ इति शङ्खस्मरणात् । पर्युषितं रात्र्यन्तरितम् । उच्छिष्टं
भुक्तोज्झितम् । श्वस्पृष्टं शुना स्पृष्टम् । पतितेक्षितं पतितादिभिरीक्षितम् । उ-
दक्या रजस्वला तथा स्पृष्टम् । उदक्याग्रहणं चण्डालाद्युपलक्षणार्थम् ।—‘अमे-
ध्यपतितचण्डालपुल्कमरजस्वलाकुनखिकुष्ठिसंस्पृष्टान्नं वर्जयेत्’ इति शङ्खस्मर-
णात् । को भुङ्क्ते इति यदाधुष्य दीयते तत्संघुष्टाञ्चम् । अन्यसंबन्ध्यन्वयपदेशेन
यदीयते तत्पर्यायाञ्चम्, यथा—‘ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्राश्च ब्राह्मणो ददत् । उ-
भावेतावभोज्यान्नौ भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति । पर्यायान्तमिति पाठे प-
रिगतमाचान्तं गण्डूषग्रहणं यस्मिन् तत्पर्यायान्तं तन्न भोक्तव्यम् । एतदुक्तं अ-
वति—गण्डूषग्रहणादूर्ध्वं आचमनात्प्राक् न भोक्तव्यमिति । पार्श्वान्तमिति
पाठे एकस्यां पङ्क्तौ पार्श्वस्थे आचान्ते न भोक्तव्यं भस्मोदकादिविच्छेदेन विना ।
वर्जयेदिति प्रत्येकं संबध्यते । तथा गोघ्रातं गवा आघ्रातम् । शकुनोच्छिष्टं
शकुनेन काकादिना भुक्तमास्वादितम् । पदा स्पृष्टं बुद्धिपूर्वं पादेन स्पृष्टं
वर्जयेत् ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

पशुं विस्तृत्य प्रतिप्रसवमाह—

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥ १६९ ॥

अन्नमदनीयं पर्युषितं घृतादिस्नेहसंयुक्तं चिरकालसंस्थितमपि भोज्यम् । गो-
धूमयवगोरसविक्रियाः मण्डकसक्तुकिलाटकूर्चिकाद्या अस्नेहा अपि चिरकालसं-
स्थिता भोज्याः, यदि विकारान्तरमनापन्नाः ।—‘अपूपधानाकरम्भसक्तुधावक-
तैलपायसशकानि शुक्तानि वर्जयेत्’ इति वसिष्ठस्मरणात् ॥ १६९ ॥

संघिन्यनिर्देशावत्सागोपयः परिवर्जयेत् ।

औष्ट्रमैकशफं खैणमारण्यकमथाविकम् ॥ १७० ॥

गौः वा घृणेन संधीयते सा संघिनी । ‘वशां वध्यां विजानीयाद्गुणाक्रान्तां
च संघिनीम्’ इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । या चैकां धेलामतिक्रम्य दुह्यते, या च
बत्सान्तरेण संधीयते सापि संघिनी । प्रसूता अनतिक्रान्तदशाहा अनिर्देशा ।
मृतबत्सा अवत्सा । संघिनी च अनिर्देशा च अवत्सा च संघिन्यनिर्देशावत्सा-
स्ताश्च गावश्च तासां पयः क्षीरं परिवर्जयेत् । संघिनीप्रहणं संघिनीयमलसुवोर-
पलक्षणार्थम् । यथाह गौतमः—‘स्यन्दिनीयमलसूंसंघिनीनां च’ इति । स्वल्प-
बत्सानी स्यन्दिनी । यमलसूयमलप्रसविनी । एवमजामहिष्योश्चानिर्देशयोः पयो
वर्जयेत् ।—‘गोमहिष्यजानामनिर्देशानाम्’ इति वसिष्ठस्मरणात् । पयोप्रहणान्त-
द्विकारानामपि दध्यादीनां निषेधः । नहि मांसनिषेधे तद्विकारानामनिषेधो युक्तः ।
विकारनिषेधे तु प्रकृतेरनिषेधः । पयोनिषेधाच्छकृन्मूत्रादेरनिषेधः । उद्गाजा-
तमौहं पयोमूत्रादि । एकशका वडवाद्यः तत्प्रभवमैकशफम् । स्त्रीभवं खैणम् ।
स्त्रीप्रहणमजाव्यतिरिक्तसकलद्विस्तनीनामुपलक्षणार्थम् ।—‘सर्वासां द्विस्तनीनां
क्षीरमभोज्यमजावर्जम्’ इति शाङ्गस्मरणात् । अरण्ये भवा आरण्यकास्तदीय-
मारण्यकं क्षीरं माहिष्यैतिरेकेण ।—‘आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं
विना’ इति वचनात् । अवेर्जातमाविकं । वर्जयेदिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । औष्ट्र-
मित्यादिविकारप्रत्ययनिर्देशाद्विकारमात्रस्य पयोमूत्रादेः सर्वदा निषेधः ।—‘नित्य-
माविकमपेयमौष्ट्रमैकशफं च’ इति गौतमस्मरणात् ॥ १७० ॥

देवतार्थं हविः शिशुं लोहितान्ब्रश्चनांस्तथा ।

अनुपाकृतमांसानि विद्वजानि कवकानि च ॥ १७१ ॥

देवतार्थं बल्युपहारनिमित्तं साधितम् । हविः हवनार्थं सिद्धं प्राक्कहोमात् ।
शिशुः सौर्भाजनः । लोहितान् बृक्षनिर्यासान् । ब्रश्नप्रभवान् बृक्षच्छेदनजाता-
नलोहितानपि । यथाह मनुः—‘लोहितान्बृक्षनिर्यासान्ब्रश्नप्रभवांस्तथा’ इति ।
लोहितप्रहणात् हिङ्गुकर्पूरादीनामनिषेधः । अनुपाकृतमांसानि यज्ञेऽहुतस्य पशो-

मांसानि । विद्वजानि मनुष्यादिजन्तुबीजपुरीषोत्पन्नानि तन्दुलीवकप्रभृतीनि च । कवकानि छत्राकाणि । वर्जयेदिति प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ १७१ ॥

क्रव्यादपक्षिदात्यूहशुकप्रतुदटिटिमान् ।

सारसैकशफान्हंसान्सर्वाश्च ग्रामवासिनः ॥ १७२ ॥

क्रव्यादा आममांसादनशीलाः । पक्षिणो गृध्रादयः । दात्यूहश्चातकः । शुकः कीरः । चक्रवा प्रतुष्य भक्षयन्तीति प्रतुदाः श्येनादयः । टिटिभस्तच्छन्दानुकारी । सारसो लक्ष्मणः । एकशफा अथादयः । हंसाः प्रसिदाः । ग्रामवासिनः पारावत-प्रभृतयः । एतान्क्रव्यादादीन्वर्जयेत् ॥ १७२ ॥

कोयटिप्लवचकाहबलाकावकविष्किरान् ।

बृथाकृसरसंयावपायसाऽपूपशकुलीः ॥ १७३ ॥

कोयटिकः कौञ्जः । प्लवो जलकुङ्कुटः । चकाहश्चक्रवाकः । बलाकावको प्रसिद्धो । नक्षैर्विकीर्य भक्षयन्तीति विष्किराश्चकोरादय एव गृह्यन्ते । लावकमयूरादीनां भक्षयत्वात्, ग्रामकुङ्कुटस्य ग्रामवासित्वादेव निषेधाच्च । एतान्कोयट्यादीन्वर्जयेत् । बृथा देवतापुद्गेभ्यमन्तरेण साधिताः कृसरसंयावपायसाऽपूपशकुलीर्वर्जयेत् । कृसरं तिलमुद्गसिद्धं ओदनः । संयावः क्षीरगुडघृतादिकृत उत्करिकाख्यः पाकविशेषः । पायसं पयसा शृतमन्नम् । अपूपोऽन्नेहपक्वगोधूमविकारः । शकुली अन्नेहपको गोधूमविकारः । 'न पचेदन्नमात्मने' इति कृसरदीनां निषेधे सिद्धे पुनरभिधानं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १७३ ॥

कलविङ्गं सकाकोलं कुररं रज्जुदालकम् ।

जालपादान्खञ्जरीटानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ॥ १७४ ॥

कलविङ्गो ग्रामचटकः । ग्रामनिवासित्वेन प्रतिषेधे सिद्धे सत्युभयचारित्वात् पुनर्वचनम् । काकोलो द्रोणकाकः । कुरर उत्क्रोशः । रज्जुदालको वृक्षकुट्टकः । जालपादो जालाकारपादः । अजालपादा अपि हंसाः सन्तीति हंसानां पुनर्वचनम् । खञ्जरीटः खञ्जनः । जातितो ये अज्ञाता मृगाः पक्षिणश्च । एतान्कलविङ्गादीन्वर्जयेत् ॥ १७४ ॥

चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वलूरमेव च ।

मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासरूपहं वसेत् ॥ १७५ ॥

चाषाः किक्कीदिवयः । रक्तपादाः कादम्बप्रभृतयः । सौनं त्यक्तं सौनं वातस्थानभवं मांसं भक्ष्याणामपि । वलूरं शुष्कमांसम् । मत्स्या मीनाः । एतां चाषादीन्वर्जयेत् । चकाराञ्जालिकाशणछत्राककुसुम्भादीन् । — 'नालिकाशणछत्राककुसुम्भालावुविङ्गवान् । कुम्भीकैन्दुकवृन्ताककोविदारांश्च वर्जयेत् ॥' इति 'तथा-

१ पुरीषस्थाने उत्पन्नानि क. २ तिलमुद्गमिश्रओदनः क. ३ उभयपरत्वात् ख ४ कन्चुक क.

ऽकालप्रसूदानि पुष्पाणि च फलानि च । विकारवच्च यत्किञ्चित्प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥^१ 'तथा बटुश्रावत्यर्कपितृयनीपमानुलिङ्गफलानि वर्जयेत्' इति स्मरणात् । एतान्संघिनीक्षीरप्रभृतीननुक्रान्तान्कामतो भक्षयित्वा त्रिरात्रमुपवसेत् । अकामतस्त्वहोरात्रम् । 'शेषेषूपवसेदहः' इति मनुस्मरणात् । यत्पुनः शङ्खेनोक्तम्— 'यकबलाकाहंसप्लवचकवाककारण्डवगृहचटकपोतपारावतपाण्डुशुकसारिकासारसटिट्ठिभोलृककङ्करकपादचाषभासवायसकोकिलशाङ्गलिकुकुटहारीतभक्षणे द्वादशरात्रमनाहारः पिबेद्वैमूत्रयावकम्' इति तद्गुणालाभ्यासे मतिपूर्वं समस्तभक्षणे वा वेदितव्यम् ॥ १७५ ॥

पलाण्डुं विडूराहं च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् ।

लशुनं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७६ ॥

पलाण्डुः स्थूलकन्दनालो लशुनानुकारी । विडूराहो ग्रामसूकरः । छत्राकं सर्पछत्रम् । ग्रामकुक्कुटः प्रसिद्धः । लशुनं रसोनं सूक्ष्मश्वेतकन्दनालम् । गृञ्जनं लशुनानुकारिलोहितसूक्ष्मकन्दम् । एतानि षट् सकृत्कामतो जग्ध्वा भक्षयित्वा चान्द्रायणं वक्ष्यमाणलक्षणं चरेत् । ग्रामकुक्कुटछत्राकयोः पूर्वप्रतिवेधितयोरिहाभिधानं पलाण्डुदिसमानप्रायश्चित्तार्थम् । मतिपूर्वं चिरतराभ्यासे तु 'छत्राकं विडूराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् । पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्वा जग्ध्वा पतेद्विजः ॥' इति (५।१९) मनुक्तम् । अमतिपूर्वाभ्यासे— 'अमत्यैतानि षट् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । तृतीयाध्याये वक्ष्यमाणं यतिचान्द्रायणं वापि' इति द्रष्टव्यम् । अमतिपूर्वाभ्यासे तु शङ्खोक्तं— 'लशुनपलाण्डुगृञ्जनविडूराहग्रामकुक्कुटकुम्भीकभक्षणे द्वादशरात्रं पयः पिबेत्' इति ॥ १७६ ॥

भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशल्लैकाः ।

शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ॥ १७७ ॥

तथा पाठीनराजीवसशल्काश्च द्विजातिभिः ।

सेधा श्ववित् । गोधा कृकलासानुकारिणी महती । कच्छपः कूर्मः । शल्लकः शल्लकी । शशः प्रसिद्धः । पञ्चनखादीनां श्वमार्जारवानरादीनां मध्ये एते सेधादयो भक्ष्याः । चकारात्त्वज्ञोऽपि । यथाह गौतमः— 'पञ्चनखाः शशशल्लकश्चाविद्रोधाखङ्गकच्छपाः' इति । यथाह मनुरपि— 'आविषं शल्लकं गोषां खङ्गकर्मशशांस्तथा । भक्ष्यान्पञ्चनखेष्वहुरनुद्वाञ्छेकतोदतः ॥' इति । यत्पुनर्व्यसिष्टेन 'खङ्गे तु विचदन्ते' इत्यभक्ष्यत्वमुक्तं तच्छ्राद्धादन्यत्र । 'खङ्गमांसैर्भवेद्वैतमक्षयं पितृकर्मणि' इति श्राद्धे फलश्रुतिदर्शनात् । तथा मत्स्यानां मध्ये सिंहतुण्डादयो भक्ष्याः । सिंहतुण्डः सिंहमुखः । रोहितो लोहितवर्णः । पाठीनश्चन्द्रकाल्यः । राजीवः पद्मवर्णः । सह शल्लकैः शुचयाकारिर्वर्तत इति सशल्कः । एते च सिंह-

नुष्ठादयो नियुक्ता एव भक्ष्याः ।—‘पाटीनरोहितावाधौ नियुक्तौ हव्यकम्पयोः । राजीवाः सिंहनुष्ठाश्च सशल्काश्चैव सर्वशः ॥’ इति (५।१६) मनुस्मरणात् । द्विजातिग्रहणं शुद्रव्युदासार्थम् ॥ १७७ ॥

अनर्घितं वृथामांसमित्यारभ्य द्विजातिधर्मानुक्त्वेदानीं चातुर्वर्ण्यधर्मानाह—

अतः शृणुध्वं मांसस्य विधिं भक्षणवर्जने ॥ १७८ ॥

मांसस्य प्रोक्षितादेर्भक्षणे तद्व्यतिरिक्तस्य च निषिद्धस्य वर्जने प्रोक्षितादिव्यतिरेकेण मांसं न भक्षयामीत्येवं संकल्परूपेण विधिं सामश्रवःप्रभृतयः हे मुनयः, शृणुध्वम् ॥ १७८ ॥

तत्र भक्षणे विधिं दर्शयति—

प्राणाल्ये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।

देवान्पितृन्समभ्यर्च्य स्वादन्मांसं न दोषभाक् ॥ १७९ ॥

अज्ञाभावेन व्याध्यभिभावेन वा मांसभक्षणमन्तरेण यदा प्राणबाधा भवति तदा मांसं नियमेन भक्षयेत् । ‘सर्वतः पृथात्मानं गोपायेत्’ इत्यात्मरक्षणविधानात् । ‘तस्मादुह न पुरायुषः स्वःकामी प्रेयात्’ इति मरणनिषेधाच्च । तथा श्राद्धे मांसं निमज्जितो नियमेन भक्षयेत् । अभक्षणे दोषश्रवणात् ।—‘यथाविधि नियुक्तस्तु यो मांसं नास्ति मानवः । स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम् ॥’ इति मनुस्मरणात् । प्रोक्षणाव्यश्रौनसंस्कारसंस्कृतस्य पशोर्यागार्थस्याग्नीषोमीयादेर्दुतावशिष्टं मांसं प्रोक्षितं तद्वक्षयेत् । अभक्षणे यागानिष्पत्तेः । द्विजकाम्या ब्राह्मणभोजनार्थं देवपित्र्यं च यत्साधितं तेन तानभ्यर्च्यैव शिष्टं भक्षयन्न दोषभाग्भवति । एवं भृत्यभरणावशिष्टमपि ।—‘यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वंध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः । भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत्पुंरा ॥’ इति (५।२२) मनुस्मरणात् । न दोषभागिति दोषाभावमात्रं वदता अतिध्यायार्चनावशिष्टस्याभ्यनुज्ञामात्रं न प्रोक्षितादिवज्जिह्वम इति दर्शितम् । एवमप्रतिपिद्धानामपि शशादीनां प्राणाल्यव्यतिरेकेणाभक्ष्यत्वावगमात् शुद्रस्यापि मांसप्रतिवद्धः सर्वविधिन्येषाधिकारोऽवगम्यते ॥ १७९ ॥

इदानीं प्रोक्षितादिव्यतिरिक्तस्य वृथामांसमित्यनेन प्रतिषिद्धस्य भक्षणे निन्दार्थवाद्भाह—

वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ।

संमितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ॥ १८० ॥

अविधिना देवताद्युद्देशमन्तरेण यः पशून्हन्ति स तस्य पशोर्यावन्ति रोमाणि तावन्ति दिनानि घोरे नरके वसेत् । हन्तीत्यष्टविधोऽपि घातको गृह्यते ।

१ नियुक्तस्यैव क २ चातुर्वर्ण्यं प्रत्याह क ३ तस्मादिह ख. ४ अभक्षणयाभागा. ख. ५ ह्याचरत्तथा ख.

यथाह मनुः (५।५१) — 'अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी । सं-
मर्क्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥' इति ॥ १८० ॥

इदानीं वर्जने विधिमाह—

सर्वान्कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ।

गृहेऽपि निवसन्विप्रो मुनिर्मांसविर्वर्जनात् ॥ १८१ ॥

यः प्रोक्षितादिव्यतिरेकेण मया मांसं न भक्षितव्यमिति सत्यसंकल्पो भवति
न सर्वान्कामान् तत्साधने प्रवृत्तो निर्विघ्नं प्राप्नोति । विशुद्धाशयत्वात् । यथाह
मनुः (५।४७) — 'यज्ज्वायते यत्कुरुते रतिं बध्नाति यत्र च । तदवामोत्यधि-
घ्नेन यो हिनस्ति न किंचन ॥' इति । एतच्चानुपक्रिकं फलम् । मुख्यं फलमाह—
हयमेधफलं तथेति । एतच्च सांवत्सरिकसंकल्पस्य ।—'वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत
शतं समाः । मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥' इति (५।५३)
मनुस्मरणान् । तथा गृहेऽपि निवसन्ब्राह्मणादिश्चातुर्वर्णिको मुनिर्वन्माननीयो
भवति मांसत्यागात् । एतच्च न प्रतिषिद्धमांसविवरणं नापि प्रोक्षितादिविषयम् ।
किंतु पारिक्षेध्यादतिध्याद्यर्चनावशिष्टाभ्यनुज्ञातविषयमिति ॥ १८१ ॥

इति भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ।

अथ द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ८

इदानीं द्रव्यशुद्धिमाह—

सौवर्णराजताज्जानामूर्ध्वपात्रग्रहाश्मनाम् ।

शाकरज्जुमूलफलवासोविदलचर्मणाम् ॥ १८२ ॥

पात्राणां चमसानां च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।

चरुक्षुब्रुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ १८३ ॥

सौवर्णं सुवर्णकृतम् । राजतं रजतकृतम् । अजं मुक्ताफलशङ्खशुक्लयादि ।
ऊर्ध्वपात्रं यज्ञियोलूखलादि ग्रहादिसाहचर्यात् । ग्रहाः षोडशप्रभृतयः । अश्मा
रूपदादिः । शार्कं वास्तुकादि । रज्जुः बल्वजादिनिर्मिता । मूलमाद्र्कादि । फल-
मात्रादि । वासो वस्त्रम् । विदलं वैणवादि । चर्म अजादीनाम् । विदलचर्मणो-
ग्रहणं तद्विकाराणां छत्रवरत्रादीनामुपलक्षणार्थम् । पात्राणि प्रोक्षणीपात्रप्रभृती-
नि । चमसा होतृचमसादयः । एतेषां सौवर्णादीनां लेपरहितानामुच्छिष्टस्पर्शमात्रे
वारिणा प्रक्षालनेन शुद्धिः । चरुश्चरुस्थाली । सुक्षुब्रुवौ प्रसिद्धौ । स्नेहानि पा-
त्राणि प्राशिश्रहरणादीनि । एतानि च लेपरहितान्युष्णेन वारिणा शुध्यन्ति ।
—'विलेपं काञ्चनं भाण्डमग्निरेव विशुध्यति । अज्जमग्ममयं चैव राजतं चानुप-

रुतम् ॥' इति (५।११२) मनुस्मरणात् । अनुपस्कृतमस्त्रात्पूरितम् । सलेपानां तु—'तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च । भस्मनास्मिर्मुदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥' इति (५।१११) मनुक्तं द्रष्टव्यम् । मृद्मस्यनोरेककार्यत्वाद्भिरुक्त्यः । आपस्तु समुद्धीयन्ते । काकादिमुखोपघाते तु 'कृष्णशकुनिमुखावमृष्टं पात्रं निक्षिप्तेत् । आपदमुखावमृष्टं पात्रं न प्रयुजीत' इति द्रष्टव्यम् । एतच्च मार्जारादन्यत्र ।—'मार्जारश्चैव दुर्वा च मारुतश्च सदा शुचिः ।' इति मनुस्मरणात् ॥ १८२ ॥ १८३ ॥

यज्ञपात्रादीनां प्रोक्षणेन शुद्धिः—

स्फयशूर्पाऽजिनधान्यानां मुसलोत्खलाऽनसाम् ।

प्रोक्षणं संहतानां च बहूनां धान्यवाससाम् ॥ १८४ ॥

स्फयो वज्रो यज्ञाङ्गम् । अनः शकटम् । शेषं प्रसिद्धम् । एतेषामुष्णेन वारिणा शुद्धिः । पुनरजिनग्रहणं यज्ञाङ्गाजिनप्राप्त्यर्थम् । संहतानामशुद्धिद्रव्यैरब्धावयञ्चिनां बहूनां धान्यानां वाससां च । वासोग्रहणमुक्तशुद्धीनामुपलक्षणार्थम् । उक्तशुद्धीनां धान्यवासःप्रभृतीनां बहूनां च राशीकृतानां प्रोक्षणेनैव शुद्धिः । बहुत्वं च स्पृष्टापेक्षया । एतदुक्तं भवति—यदा धान्यानि वस्त्रादीनि वा राशीकृतानि तत्र चण्डालादिस्पृष्टान्मल्पानि बहूनि चास्पृष्टानि तत्र स्पृष्टानामुक्तैव शुद्धिरितरेषां प्रोक्षणमिति । तथाच स्मृत्यन्तरम्—'वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणे । तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषं प्रोक्षणमर्हति ॥' इति । यदा पुनः स्पृष्टानां बहुत्वं अस्पृष्टानां चाल्पत्वं तदा सर्वेषामेव क्षालनम् । यथाह मनुः (५।११८)—'अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन त्वल्पानामङ्गिः शौचं विधीयते ॥' इति । स्पृष्टानामस्पृष्टानां च समत्वेऽपि प्रोक्षणमेव । बहूनां प्रोक्षणविधानेनाल्पानां क्षालने सिद्धे पुनरल्पानां क्षालनवचनस्य समेषु क्षालननिवृत्त्यर्थत्वात् । इत्यस्पृष्टमित्यदस्पृष्टमित्यविवेके तु क्षालनमेव । पाक्षिकस्यापि दोषस्य परिहर्तव्यत्वात् । अनेकपुरुषैर्धार्यमाणानां तु धान्यवासःप्रभृतीनां स्पृष्टानामस्पृष्टानां च प्रोक्षणमेवेति निबन्धकृतः ॥ १८४ ॥

निर्लेपानां स्पर्शमात्रदुष्टानां शुद्धिमुक्त्वेदानीं सलेपानां शुद्धिमाह—

तक्षणं दारुशृङ्गास्त्रां गोवालैः फलसंभ्रवाम् ।

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ॥ १८५ ॥

दारुणां मेघमहिषादिशृङ्गाणां करिवाराहशङ्खाद्यस्त्राम् । अस्थिग्रहणेन दन्तानामपि ग्रहणम् । उच्छिष्टखेहादिभिर्लिप्तानां मृद्मस्योदकादिभिरनपगतलेपानाम् । (मनुः ५।१२६)—'वायव्यापैत्यमेध्याकाङ्गन्धो लेपश्च तत्कृतः । तावन्मृद्धारिषादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥' इति सामान्यतः शुद्धिविधानात् । तक्षणे तावन्मात्रावयवापनयनं शुद्धिः । फलसंभ्रवां बिम्बालावुनालिकेरादिकलसंभृतानां प्रा-

त्राणां गोवालेरुद्धर्षणाच्छुद्धिः । वज्रपात्राणां सुहृत्तुवादीनां वज्रकर्मेणि मनुज-
मानानां दक्षिणेन हस्तेन दमैर्दशापवित्रेण वा यथाशास्त्रं कर्माङ्गतया मार्जवं क-
र्तव्यम् । एतच्च औत्तमुदाहरणमन्येषामपि सौवर्णादीनां पात्राणां स्मार्तलौकिक-
कर्मेषु कृतशौचानामेवाङ्गत्वमिति दर्शयितुम् । वज्राङ्गानां पुनः कृतशौचानामिदं
दक्षापवित्रादिभिर्मार्जनं संस्कारार्थमिति शेषः ॥ १८५ ॥

इदानीं सलेपानामेव केषांचिलेपापकर्षणे विशेषहेतूनाह—

सोषैरुदकगोमूत्रैः शुद्ध्यत्याविककौशिकम् ।

सथ्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपं तथा ॥ १८६ ॥

उपरमृत्तिकालहितेन गोमूत्रेणोदकेन वा लेपापेक्षया । आविकमूर्णामयम् । कौ-
शिकं कोशप्रभवं तसरीपट्टादि प्रक्षालितं शुच्यति । उदकगोमूत्रैरिति बहुवचनं
पश्चादनुदकप्राप्त्यर्थम् । अंशुपट्टं बल्कलतन्तुकृतम् । सथ्रीफलैर्विस्वफलसहितैः ।
कुतपः पार्वतीयलगरोमनिर्मितकम्बलः । अरिष्टसहितैरुदकगोमूत्रैः शुच्यतीत्यनु-
वर्तते । एतच्चोच्छिष्टज्जेहादियोगे सति वेदितव्यम् । अल्पोपवाते तु प्रोक्षणादि ।
क्षालनासहत्वात् । सर्वत्र द्रव्याविनाशेनैव शुद्धेरिष्टत्वात् । तथाच देवलः—
'ऊर्णाकौशेयकुतपपट्टक्षौमदुकूलजाः अल्पशौचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः॥'
इत्यभिधायाह—'तान्येवामेध्ययुक्तानि क्षालयेच्छोधनैः स्वकैः । धान्यकल्केस्तु
फलजै रसैः क्षारानुगैरपि ॥' इति । क्षौमवदेव शाणस्य समानयोनिर्वात् । ऊर्णादि-
ग्रहणं तदारब्धतूलिकादिप्राप्त्यर्थम् । अतस्तस्याल्पोपवाते नैव क्षालनं कार्यम् ।
अमेध्यलेपादन्यत्र—'तूलिकामुपधानं च पुष्परक्ताम्बरं तथा । शोषयित्वातपे
किंचित्करैः संमार्जयेन्मुहुः ॥ पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य विनियुजीत कर्मेणि । तान्य-
प्वतिमलिहानि यथावत्परिशोधयेत्॥' इति देवलस्मरणात् । पुष्परक्तानि कुङ्कुम-
कुसुम्भादिरक्तानि । पुष्परक्तग्रहणमन्यस्यापि हरिद्रादिरक्तस्य क्षालनासहस्य
प्राप्त्यर्थम् । न मज्जिष्ठादेः । तस्य क्षालनसहत्वात् । शङ्खेनाप्युक्तम्—'रागद्र-
व्याणि प्रोक्षितानि शुचीनि' इति ॥ १८६ ॥

सगौरसर्षपैः क्षौमं पुनःपाकान्महीमयम् ।

कारुहस्तः शुचिः पण्यं मैश्वं योषिन्मुखं तथा ॥ १८७ ॥

गौरसर्षपसहितैरुदकगोमूत्रैः क्षौमं क्षुमा अतसी तस्मिन्निर्मितं क्षौमं शु-
च्यति । पुनःपाकेन मृन्मयं घटादि । एतच्चोच्छिष्टज्जेहलेपे वेदितव्यम् । मनुः
(५।१२३)—'मैश्वैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा ह्रीवनैः पृथगोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुच्येत पुनः-
पाकेन मृन्मयम् ॥' इति स्मरणात् । चण्डालाद्युपवाते तु त्याग एव । यथाह प-
राशरः—'चण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमथापि वा । प्रक्षालनेन शुच्येत
परित्यागात्समहीमयम् ॥' इति । कारवो रजकचैलधावकसूपकाराद्यास्तैर्वा हस्तः

१ हेतुलक्षणेनाह क. २ अरिष्टफलसहितैः ख. अरिष्टसहितैः फेनकसहितैः क. ३ योग-
त्वात् ख. ४ मधमूत्रपुरीषैश्च श्रेष्थपूयाशुशोणितैः क.

सदा शुचिः । शुचिर्यं तत्साध्वे कर्मणि । वस्त्रावावनादां सूतकादिसंभवेऽपि ।
तथाच स्मृत्यन्तरम्—‘कारवः सिल्विनो वैद्या दासीदासास्तथैव च ।
राजाग्रे राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥’ इति । पण्यं पणार्हं शि-
क्रेयं वस्त्रमीक्षादि । अनेककेतृजनकरपरिवर्हितमप्यप्रयत्नं न भवति । सूतकादि-
निमित्तेन च वणिजाम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षं तद्गृह्याचार्यादिहस्तगतं अना-
चान्तस्त्रीप्रदानाऽशुचिरध्याक्रमणादिना निमित्तेनापि न दुष्यति । तथा योपि-
न्मुखं संभोगकाले शुचि । ‘स्त्रियश्च रतिसंसर्गे’ इति स्मरणात् ॥ १८७ ॥

इदानीं भूशुद्धिमाह—

भूशुद्धिर्मार्जनादाहात्कालाद्गोक्रमणात्तथा ।

सेकादुल्लेखनालेपाद्गृहं मार्जनलेपनात् ॥ १८८ ॥

मार्जन्या पांसुतृणादीनां प्रोत्सारणं मार्जनम् । दाहस्तृणकाष्ठार्चैः । कालो
यावत्ता कालेन लेपादिक्षयो भवति तावान् । गोक्रमणं गवां पादपरिचटनम् ।
सेकः क्षीरगोमूत्रगोमयवारिभिः प्रवर्षणं वा । उल्लेखनं तक्षणं खननं वा । लेपो
गोमयाविभिः । एतैर्मार्जनादिभिः समस्तैर्व्यस्तैर्वा अमेघ्यादिदुष्टा मलिना च
भूमिः शुद्ध्यति । तथाच देवलः—‘यत्र प्रसूयते नारी त्रियते दह्यतेऽपि वा ।
चण्डाकाभ्युषितं चत्र यत्र विद्यादिसंहतिः ॥ एवं कश्मलमूयिष्ठा भूरमेध्या प्र-
कीर्तिता । भस्करखरोद्वादिसंस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ॥ अङ्गारतुषकेशास्थिमस्मा-
द्यैर्मलिना भवेत् ॥’ इत्यमेध्या दुष्टा मलिनेति शोध्यभूमेस्त्रैविध्यमभिधाय शु-
द्धिभिर्भावं दर्शयति—‘पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्यापि शुद्ध्यति । दुष्टा-
न्विता त्रिधा द्वेधा शुद्ध्यते मलिनैकधा ॥’ इति । यत्र मनुष्या दह्यन्ते चत्र
चण्डालैरभ्युषितं तत्र पञ्चभिर्दहनकालगोक्रमणसेकोल्लेखनैः शुद्धिः । यत्र मनुष्या
जायन्ते चत्र त्रियन्ते यत्र चात्यन्तं विद्यादिसंहतिः तासां दाहवर्जितैस्त्रैव च-
तुर्भिः । भस्करखरैश्चिरकालमभ्युषितायाः गोक्रमणसेकोल्लेखनैस्त्रिभिः । उद्ग्रमा-
मकुट्यादिभिश्चिरकालमधिवासितायाः सेकोल्लेखनाभ्यां शुद्धिः । अङ्गारतुषके-
शादिभिश्चिरकालमधिवासिताया उल्लेखनेन शुद्धिः । मार्जनानुलेपने तु सर्वत्र
समुचीयेते । एवं गृहं मार्जनलेपनाभ्यां शुद्ध्यति । गृहस्य पृथगुपादानं संमार्ज-
नलेपनयोः प्रतिदिवसं प्राप्त्यर्थम् ॥ १८८ ॥

गोघ्रातेऽन्ने तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते ।

सलिलं भस्म मृदापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्ध्यते ॥ १८९ ॥

गोघ्राते गोनिःश्वासोपहृतेऽन्ने अदनीयमात्रे । तथा केशमक्षिकाकीटैर्दूषिते ।
केशग्रहणं लोमादिप्राप्त्यर्थम् । कीटाः पिपीलिकादयः । उदकं भस्म मृदा यथा-
संभवं प्रक्षेप्तव्यं शुद्ध्यर्थम् । यत्तु गौतमेनोक्तम्—‘नित्यमभोज्यं केशकीटावप-
न्नम्’ इति तत्केशकीटादिभिः सह यत्पक्वं तद्विषयम् ॥ १८९ ॥

त्रपुसीसकताग्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः ।

भस्मान्निः कांस्यलोहानां शुद्धिः प्लावो द्रवस्य तु ॥१९०॥

त्रपुप्रभृतीनि प्रसिद्धानि तेषां क्षारोदकेनाम्लोदकेन वारिणा बोपघाताये-
क्षया समसौख्यसौर्वा शुद्धिः कार्या । कांस्यलोहानां भस्मोदकेन । ताम्रग्रहणाग्नी-
तिकापित्तलयोर्ग्रहणम् । एकयोनित्वात् । एतच्च ताम्रादीनामम्लोदकादिभिः
शुद्ध्यभिधानं न नियमार्थम् ।—‘मलसंयोगजं तज्जं यस्य येनोपहन्यते । तस्य
तच्छोधनं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिकृत् ॥’ इत्यविशेषेण स्मरणात् । अतो न
ताम्रादेरुच्छिष्टोदकादिलेपस्यान्येनापगमसंभवे नियमेनाम्लोदकादिना शुद्धिः
कार्या । अतएव मनुना सामान्येनोक्तम्—‘ताम्रायःकांस्यरैल्यानां त्रपुणः सीत-
कस्य च । शौचं यथाहं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥’ इति । यस्तु—‘भ-
स्मना शुद्ध्यते कांस्यं ताम्रमम्लेन शुद्ध्यति’ इति, तत्ताम्रादेः शौचस्य परां कान्तां
प्रतिपादयितुं नान्यस्य निषेधाय । यदा तूपघातातिशयस्तदाम्लोदकादीनामा-
वृत्तिः ।—‘गवाग्रानानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि च । शुद्ध्यन्ति दशभिः
क्षारैः शकाकोपहतानि च ॥’ इति स्मरणात् । दशक्षारानाह—‘तिलमुष्कक-
शिग्रूणां कोकिलाक्षपलाशयोः । काकजङ्घा तथावज्रचिह्नाभयवटस्य च ॥ ए-
भिस्तु दशभिः क्षारैः शुद्धिर्भवति कांस्यके ॥’ शुद्धिः प्लावो द्रवस्य त्विति ।
द्रवस्य द्रवद्रव्यस्य घृतादेः प्रस्थप्रमाणाधिकस्य शकाकाद्युपहतस्य अमेध्यसंस्पृ-
ष्टस्य च प्लावः प्लावनं समानजातीयेन द्रवद्रव्येण भाण्डस्थितिपूर्णेन यावच्चि-
सरणम् । शुद्धिरित्यनुवर्तते । ततोऽल्पस्य त्यागः । बह्वल्पत्वं च देशकालाद्यपेक्ष-
यापि वेदितव्यम् । यथाह यौधायनः—‘देशं कालं तथा मानं द्रव्यं द्रव्यप्र-
योजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥’ इति । कीटाद्युपह-
तस्य तूपवनम् । यथाह मनुः—‘द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरूपवनं स्मृतम्’
इति । उपवनं चात्र वस्त्रान्तरिते पात्रे प्रक्षेपः । अन्यथा कीटाद्यपगमस्यासंभ-
वात् । शूद्रभाण्डस्थितस्य मधूदकादेः पात्रान्तरानयनाच्छुद्धिः ।—‘मधूदके पय-
स्तद्विकाशश्च पात्रात्पात्रान्तरानयने शुद्धाः’ इति यौधायनस्मरणात् । मधुघृ-
तौर्दर्वर्णापसदहस्तात्प्राप्तस्य पात्रान्तरानयनं पुनः पौवनं च कार्यम् । यथाह
शङ्खः—‘अभ्यवहार्याणां घृतेनाभिघारितानां पुनः पवनमेवं स्नेहानां स्नेहद्र-
व्यानाम्’ इति ॥ १९० ॥

एवं सौवर्णराजतादीनां एतत्प्रकरणप्रतिपादितानां सर्वेषामुच्छिष्टस्नेहाद्युप-
घाते शुद्धिमुक्त्वेदानीं तेषामेवामेध्योपहतानां शुद्धिमाह—

अमेध्याक्तस्य मृत्तौयैः शुद्धिर्गन्धादिकर्षणात् ।

वाक्शस्तमम्बुनिर्णिक्तमज्ञातं च सदा शुचि ॥ १९१ ॥

अमेध्याः शरीरजा मला वसाशुक्रादयः ।—‘वसा शुक्रमसृक्काजामूत्रविद्रक-
१ दकवारिणा क. २ दकादिभिः क. ३ इदं क. पुस्तकेऽधिकम्. ४ अमेध्यद्रव्य क.
५ तथात्मानं ख. ६ घृतादेर्हीनवर्णा क. ७ पचन कार्य ख.

विष्णुस्तः । श्लेष्माशुद्धिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥' तथा—'मानु-
ष्यास्थि श्वं विष्टा रेतो मूत्रार्तं वसा । स्वेदाशुद्धिका श्लेष्म मधं चामेध्य-
मुच्यते ॥' इति असेध्वादयो मला मनुदेखलादिभिः प्रतिपादिताः तैर्वसादिभि-
रर्कं लिप्तमसेध्याकं तस्य मृदा तोयेन च शुद्धिः कर्तव्या गन्धापकर्षणेन । आ-
दिग्रहणाद्येपत्यापि ग्रहणम् । यथाह गौतमः—'लेपगन्धापकर्षणैः शौचममे-
ध्यलिप्तस्य' इति । सर्वशुद्धिषु च प्रथमं मृत्तोयैरेव लेपगन्धापकर्षणं कार्यम् ।
यदि गन्धादि मृत्तोयैर्न गच्छति तदान्धेन ।—'अशक्तावन्धेन मृदभिः पूर्वं मृदा
च' इति गौतमस्मरणान् । वसादिग्रहणं च सर्वेषाममेध्यत्वं प्रतिपादयितुं न
समानोपघाताय—'मधैर्मूत्रपुरीषैश्च श्लेष्मपूयाशुशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुज्येत
पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥' इत्युपघाते विशेषाभिधानात्—'अमेध्यत्वं चैवमेवां
देहाच्चैव मलाक्युताः' इति वचनादेहच्युतानामेव न स्वस्थानावस्थितानाम् ।
पुरुषस्य नाभेरुर्ध्वं करस्यतिरिक्ताङ्गानामन्यामेध्यस्पर्शं ज्ञानम् । यथाह देवलः
—'मानुषास्थि वसां विष्टामार्तं वं मूत्ररेतसी । मज्जानं शोणितं स्पृष्टा परस्य
ज्ञानमाचरेत् ॥' इति—'तान्येव स्वानि संस्पृश्य प्रक्षालयाचम्य शुज्यति'
इति । तथा—'ऊर्ध्वं नाभेः करी मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते । तत्र ज्ञानमथस्ताशु
प्रक्षालयाचम्य शुज्यति ॥' इति । कृतेऽपि यथोक्तशौचे मनसोऽपरितोषाद्यत्र
शुद्धिसंवेदो भवति तद्वाक्शक्तं शुचि । शुद्धमेतदस्तिवति ब्राह्मणवचनेन शुद्धं
भवतीत्यर्थः । अम्बुनिर्गितं यत्र प्रतिपदोक्ता शुद्धिर्नास्ति तस्य प्रक्षालनेन
शुद्धिः । प्रक्षालनासहस्य प्रोक्षणेन । अज्ञातं च सदा यत्काकाद्युपहतमुपयुक्तं
न कदाचिदपि ज्ञायते तच्छुचि । तदुपयोगाददृष्टदोषो नास्तीत्यर्थः । नन्वेतद्वि-
रुध्यते—'संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः । अज्ञातमुक्तशुद्ध्यर्थं शातस्य
गु विशेषतः ॥' इत्यदृष्टदोषेऽपि प्रायश्चित्तप्रतिपादनात् । नैतत् । प्रायश्चित्तस्य ज-
ग्निविषयत्वात् दोषाभावेऽस्य चान्योपयोगिविषयत्वात् ॥ १९१ ॥

शुचि गोतृसिकृत्तोयं प्रकृतित्थं महीगतम् ।

तथा मांसं श्वचण्डालक्रव्यादादिनिपातितम् ॥ १९२ ॥

महीगतं भूमिस्थमुदकं एकगवीतृत्तिजननसमर्थं चण्डालादिभिरस्पृष्टं प्रकृ-
तित्थं रूपरसगन्धस्पर्शान्तरमनापन्नं शुचि आचमनादिचोयं भवति । महीग-
तमित्युच्यते मृगतस्य शुचित्वनिषेधार्थं नत्वान्तरिक्षोदकस्य शुद्धत्वाद्यावृत्त्यर्थं ।
नाप्युद्धृतस्य—'उद्धृताश्चापि शुज्यन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः । एकरात्रोषिता
आपस्त्याज्याः शुद्धा अपि स्वयम् ॥' इति देवलवचनात् । तथा चण्डालादि-
कृते तडागादौ न दोषः—'अन्यैरपि कृते कूपे सेतौ चाप्यादिके तथा । तत्र
स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥' इति शातातपस्मरणात् । तथा

१ गन्धापकर्षणान् क. २ ज्ञानः मत्स्य क. ३ उपयुक्तं ख. ४ ननु तद्वि ख. ५ भावस्य
बान्यप्रयोग क.

मांसं श्वचण्डालकम्बादादिभिर्निपातितं शुचि । आदिग्रहणात्पुष्कोत्सादेरपि ग्रहणम् । निपातितग्रहणं मक्षितस्य निराकरणार्थम् ॥ १९२ ॥

रश्मिरशी रजश्छाया गौरश्चो वसुधानिलः ।

विप्रुषो मक्षिकाः स्पर्शे वत्सः प्रस्त्रवने शुचिः ॥ १९३ ॥

रश्मयः सूर्यादेः प्रकाशकद्रव्यस्य । अग्निः प्रसिद्धः । रजः अजादिस्वल्पव्यतिरेकेण । नत्र—‘शकाकोट्टखरोल्लकसूकरग्राम्यपक्षिणाम् । अजाविरेणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च हीयते ॥’ इति दोषश्रवणात्तत्स्पर्शे संमार्जनादि कार्यम् । छाया वृक्षादेः । गौः । अश्वः । वसुधा भूमिः । अनिलो वायुः । विप्रुषोऽवश्यायविन्दवः । मुखजानां वक्ष्यमाणत्वात् । मक्षिकाश्च । एते चण्डालादिस्पृष्टा अपि स्पर्शे शुचयः । वत्सः प्रस्त्रवने ऊधोगतदुग्धापकर्षणे शुचिः । वत्सग्रहणं बालस्योपलक्षणार्थम्—‘बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितं च यत् । अविज्ञातं च सत्किञ्चिन्नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥’ इति वचनात् ॥ १९३ ॥

अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं न गोर्न नरजा मलाः ।

पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोममूर्याशुमारुतैः ॥ १९४ ॥

अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं । न गोः । न नरजा मलाः । नरशब्दो लक्षणया देहमभिधत्ते । तजा मला वसादयो मेध्या न भवन्ति । पन्थानो मार्गाः श्वचण्डालादिभिः स्पृष्टा अपि रात्री नोमांशुभिर्मारुतेन च शुध्यन्ति । दिवा तु सूर्याशुभिर्मारुतेन च ॥ १९४ ॥

मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाचमनबिन्दवः ।

श्मश्रु चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥ १९५ ॥

मुखे जाता मुखजाः श्लेष्मविप्रुषो मेध्याः नोच्छिष्टं कुर्वन्ति अनिपतिताश्लेदङ्गे । ‘न मुखविप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति न चेदङ्गे निपतन्ति’ इति गौतमवचनात् । तथाच ये आचमनतोयबिन्दवः पादौ स्पृशन्ति ते मेध्याः । श्मश्रु चास्यगतं मुखप्रविष्टमुच्छिष्टं न करोति । दन्तसक्तं चास्त्रादिकं स्वयमेव च्युतं त्यक्त्वा शुचिर्भवति । अच्युतं दन्तसर्मम् । तथाच गौतमः—‘दन्तश्छिष्टं तु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्शनाप्राक् च्युतेरित्येके च्युतेष्वास्त्राववद्विघासिगिरैश्चेव तच्छुचिः’ इति । निगिरणं पुनरनेन याज्ञवल्क्योक्तेन त्यागेन विकल्प्यते । निगिरञ्चवेत्येवकारः—‘चर्वणे त्वाचमेन्नित्यं मुक्त्वा ताम्बूलचर्वणम् । ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ॥’ इति विष्णूक्ताचमननिषेधार्थः । ताम्बूलग्रहणं फलाद्युपलक्षणार्थम् । यथाह शातातपः—‘ताम्बूले च फले चैव भुक्ते स्नेहावशिष्टके । दन्तलम्पस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥’ इति ॥ १९५ ॥

१ अजाश्च मुखतो मेध्य ग. २ दन्तेभ्यः पतितं त्यजति गिलति वा पतायता शुध्यति विना आचमनं इति ग. पु विशेष. ३ निगिरश्चेव क. निगिरश्चेव ख.

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥ १९६ ॥

ज्ञानपानक्षुतस्वप्नभोजनरथ्योपसर्पणवासोविपरिधानेषु कृतेष्वाचान्तः पुनराचामेत् । द्विराचामेदित्यर्थः । चकाराद्गोदनाध्ययनारम्भार्थापल्यानृतोक्त्यादिषु । तथाच वसिष्ठः—‘सुप्त्वा भुक्त्वा क्षुत्वा स्नात्वा पीत्वा रुदित्वा चाचान्तः पुनराचामेत्’ इति । मनुवरपि—‘सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च द्वीवित्त्वोक्त्वानृतं चचः । पीत्वापोऽप्येवमाणश्च आचामेत्प्रथतोऽपि सन् ॥’ इति । भोजने त्वादावपि द्विराचमनम्—‘भोक्ष्यमाणस्तु प्रथतोऽपि द्विराचामेत्’ इत्यापस्तम्बस्मरणात् । ज्ञानपानयोरादौ सकृत् । अध्ययने त्वारम्भे द्विः । शेषेष्वन्ते एव यथोक्तं द्विराचमनम् ॥ १९६ ॥

रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्चवायसैः ।

मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति पकेष्टकंचितानि च ॥ १९७ ॥

रथ्या मार्गमात्रम् । कर्दमः पङ्कः । तोयमुदकम् । रथ्यास्थितानि कर्दमतोयानि अन्त्यैश्चण्डालादिभिः शभिर्वायसैश्च स्पृष्टानि मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति शुद्धिमुपयाप्ति । बहुवचनं तद्गतगोमयशर्करादिप्राप्त्यर्थम् । पकेष्टकादिभिश्चितानि प्रासादधवलगृहादीनि चण्डालादिस्पृष्टानि मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति । एतच्च ‘प्रोक्षणं संहतानाम्’ इत्युक्तप्रोक्षणनियेधार्थम् । नृणकाष्टपर्णादिमयानां तु प्रोक्षणमेवेति ॥ १९७ ॥

इति द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ।

अथ दानप्रकरणम् ९

इदानीं दानधर्मं प्रतिपादयिष्यंस्तदङ्गभूतपात्रप्रतिपादनार्थं तत्प्रशंसासाह—

तपस्तप्त्वासृजद्रक्षा ब्राह्मणान्वेदगुप्तये ।

तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥ १९८ ॥

ब्रह्मा हिरण्यगर्भः कल्पादौ तपस्तप्त्वा ध्यानं कृत्वा कान्तैस्जामीति पूर्वं ब्राह्मणान्स्पृष्टवान् । किमर्थम् । वेदगुप्तये वेदरक्षणार्थम् । पितृणां देवतानां च तृप्त्यर्थम् । अनुष्ठानोपदेशद्वारेण धर्मसंरक्षणार्थं च । अतस्तेभ्यो दत्तमक्षयफलं भवतीत्यभिप्रायः ॥ १९८ ॥

सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशीलिनः ।

तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥ १९९ ॥

सर्वस्य क्षत्रियादेर्विप्राः प्रभवः श्रेष्ठाः जाता कर्मणा च । ब्राह्मणेष्वपि श्रुता-

१. चाल्पानृतो ख. २. पकेष्टकचितानि ख. ३. कृत्वा मुख्यान्सृजामीति ख.

ध्ययनक्षीलिनः श्रुताध्ययनसंपन्ना ऋकृष्टाः । तेभ्योऽपि क्रियापरा विहितानु-
ष्ठानक्षीलाः । तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः वक्ष्यमाणमार्गेण शमदमादियोगेनात्म-
तत्त्वज्ञाननिरताः श्रेष्ठा इत्यनुषज्यते ॥ १९९ ॥

एवं जातिविद्यानुष्ठानतपसां प्रशंसामुखेनैकैकयोगेन पात्रतामभिधायाधुना
तेषां समुच्चये संपूर्णपात्रतामाह—

न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥ २०० ॥

केवलया विद्यया श्रुताध्ययनसंपत्त्या नैव संपूर्णपात्रत्वम् । नापि केवलेन
तपसा शमदमादिना । अपिशब्दात्केवलैरानुष्ठानेन केवलया ज्ञाया वा नैव
संपूर्णपात्रता । कथं तर्हि । यत्र पुरुषे वृत्तमनुष्ठानं इमे चोभे विद्यातपसी क्तः
चशब्दाद्ब्राह्मणजातिश्च तदेव मन्वादिभिः संपूर्णपात्रं प्रकीर्तितम् । हि यस्मादतः
परमुत्कृष्टं पात्रं नास्ति । अत्र जातिविद्यानुष्ठानतपःसमुच्चयानामुत्तरोत्तरप्राशस्त्येन
फलतारतम्यं द्रष्टव्यम् ॥ २०० ॥

सत्पात्रे गवादिदानं देयम्—

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥ २०१ ॥

पूर्वोक्ते पात्रे गवादिकमर्चितं शास्त्रोक्तोदकदानादीतिकर्तव्यतासहितं देयम् ।
अपात्रे क्षत्रियादौ ब्राह्मणे च पतितार्दा विदुषा पात्रविशेषेण फलविशेषं जानता
श्रेयः संपूर्णफलमिच्छता किञ्चिदल्पमपि न दातव्यम् । श्रेयोग्रहणादपात्रदा-
नेऽपि किमपि तामसं फलमस्तीति सूचितम् । यथाह कृष्णद्वैपायनः—‘अदेश-
काले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥’ इति ।
अपात्रे न दातव्यमिति वदता विशिष्टदेशकालद्रव्यसन्निधौ पात्रस्यासन्निधाने
द्रव्यस्य वा तदुद्देशेन त्यागं तस्मै प्रतिश्रवणं वा कृत्वा समर्पयेत् नरवपात्रे दात-
व्यमिति सूचितम् । तथा प्रतिश्रुतमपि पश्चात्पातकादिसंयोगे ज्ञाते न देयम्—
‘प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्’ इति निषेधात् ॥ २०१ ॥

अपात्रे दातुर्निषेधमुक्त्वा प्रतिग्रहीतारं प्रत्याह—

विद्यातपोभ्यां हीनेन नतु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन्प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥ २०२ ॥

विद्यातपोभ्यां हीनेन प्रतिग्रहः सुवर्णादिर्न ग्राह्यः । यस्माद्विद्यादिहीनः
प्रतिगृह्णन् दातारमात्मानं चाधो नरकं नयति प्रापयतीति ॥ २०२ ॥

गवादि पात्रे दातव्यमित्युक्तं तत्र विशेषमाह—

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतं स्वशक्तितः ॥ २०३ ॥

प्रतिविषयं शक्त्यनुसारेण यथोक्तविधिना पात्रे गवादिकं स्वकुटुम्बाविरोधेन दातव्यम् । निमित्तेषु चन्द्रोपरागादिषु विशेषतोऽधिकं यत्नेन दातव्यम् । याचितेनापि श्रद्धापूतमनसूयापवित्रीकृतं शक्त्या दातव्यम् । याचितेनापि दातव्यमिति वदता यथोक्तं पात्रं स्वयमेव गत्वा आहूय वा वहानं तन्महाफलमुक्तम् । तथाच स्मरणम्—‘गत्वा बह्वीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् । सहस्रगुणमाहूय याचिते नु तदधिकम् ॥’ इति ॥ २०३ ॥

गवादिकं देयमित्युक्तं तत्र गोदानं विशेषमाह—

हेमशृङ्गी श्रफै रौप्यैः सुशीला वत्ससंयुता ।

सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥ २०४ ॥

हेममये शृङ्गे यस्याः सा हेमशृङ्गी । श्रफैः रौप्यैः राजतैः सुवैः संयुता वक्ष्येन संयुता कांस्यपात्रसहिता बहुक्षीरा सुशीला गौर्याशक्तिदक्षिणासहिता दातव्या ॥ २०४ ॥

गौः गोदानफलमाह—

दातास्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरात्रोमसंमितान् ।

कपिलो न चेत्तारयति भूयश्चासप्तमं कुलम् ॥ २०५ ॥

अस्या गोः रोमसंमितान् रोमसंख्याकान्युभयमाप्नोति दाता । सा यदि कपिला तदा न केवलं दातारं तारयति किन्तु कुलमपि आसप्तमं सप्तममभिव्याप्य पित्रादीन्पद आत्मानं च सप्तमम् । अप्यर्थे भूयःशब्दः ॥ २०५ ॥

उभयतोमुखीदानफलम्—

सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीम् ।

दातास्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्वेण विधिना ददत् ॥ २०६ ॥

सवत्सारोमतुल्यानि वत्सेन सह वर्तत इति सवत्सा तस्या रोमतुल्यानि वत्सस्य गोश्च यावन्ति रोमाणि तावत्संख्याकानि युगानि कृतत्रेतादीनि उभयतोमुखी ददात्स्वर्गमाप्नोत्यनुभवति पूर्वेण विधिना दाता चेत् ॥ २०६ ॥

का पुनरुभयतोमुखी कथं तावत्तद्वानं महाफलमित्यत आह—

यावद्भूतस्य पादौ द्वौ मुखं योन्यां च दृश्यते ।

तावद्भौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥ २०७ ॥

गर्भाभिर्गच्छतो वत्सस्य द्वौ पादौ मुखं च यावत्कालं योन्यां दृश्यते तावत्कालं उभयतोमुखमस्या अस्तीत्युभयतोमुखी । यावत्कालं गर्भं न मुञ्चति तावत्सा गौः पृथिवीसमा ज्ञेया । अतः फलातिशयो युक्तः ॥ २०७ ॥

१. सुवै रूप्यैः स. २. बहुक्षीरा गौर्या. क. स.

सामान्यगोदाने फलम्—

यथाकथंचिद्देत्त्वा गां धेनुं वाऽधेनुमेव वा ।

अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गे महीयते ॥ २०८ ॥

यथाकथंचिद्देमशुक्लाद्याभावेऽपि यथासंभवं पूर्वोक्तेन विधिना धेनुं दोग्ध्रीं अ-
धेनुं वा अवन्ध्यां अरोगां रोगरहितां अपरिक्लिष्टां अत्यन्तादुर्बलां गां दत्त्वा
दाता स्वर्गे महीयते पूज्यते ॥ २०८ ॥

गोदानसामान्याह—

श्रान्तसंवाहनं रोगिपरिचर्या सुरार्चनम् ।

पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्जनं गोप्रदानवत् ॥ २०९ ॥

श्रान्तस्यासनशयनादिदानेन श्रमापनयनं श्रान्तसंवाहनम् । रोगिणां परि-
चर्या यथाशक्त्यौषधादिदानेन । सुरार्चनं हरिहरहिरण्यगर्भादीनां गन्धमाल्या-
दिभिराराधनम् । पादशौचं द्विजानां समानामभिकानां च । तेषामेवोच्छि-
ष्टस्य मार्जनम् । एतान्यनन्तरोक्तेन गोदानेन समानि ॥ २०९ ॥

भूदीपाश्चात्रवस्त्राम्भस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयान् ।

नैवेशिकं स्वर्णधुर्यं दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥ २१० ॥

भूः फलप्रदा । दीपा देवायतनादिषु । प्रतिश्रयः प्रवासिनामाश्रयः । निवे-
शनार्थं गार्हस्थ्यार्थं यत्कन्या दीयते तन्नैवेशिकम् । स्वर्णं सुवर्णम् । धुर्यो भार-
सहो बलीवर्दः । शेषं प्रसिद्धम् । एतान्भूदीपादीन्दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते पू-
ज्यते । स्वर्गफलं च भूमिदानादीनां न फलान्तरव्युदासार्थम् । मनुः (४।२२९)
—‘यत्किंचिन्कुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदा-
नेन शुद्ध्यति ॥’ तथा—‘वारिदस्तुसिमाप्नोति सुखमक्षय्यमश्रद्धः । तिलप्रदः
प्रजामिष्टां दीपदश्चधुर्यरुत्तमम् ॥ वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्रद्धः । अन-
हुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रह्मस्य विष्टपम् ॥’ इत्यादिफलान्तरश्रवणात् । गोचर्म-
लक्षणं च बृहत्स्पतिना दर्शितम्—‘सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशदण्डं निवर्तनम् ।
दश तान्येव गोचर्मं दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥’ इति ॥ २१० ॥

गृहधान्याभयोपानच्छत्रमाल्यानुलेपनम् ।

यानं वृक्षं प्रियं शय्यां दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ॥ २११ ॥

गृहं प्रसिद्धम् । धान्यानि च शालिगोधमादीनि । अभयं भीतत्राणम् । उपा-
नहौ । छत्रम् । माल्यं मल्लिकादेः । अनुलेपनं कुङ्कुमचन्दनादि । यानं रथादि ।
वृक्षमुपजीव्यमात्रादिकम् । प्रियं यक्षस्य प्रियं धर्मादिकम् । शय्यां च दत्त्वात्य-
न्तमतिशयेन सुखी भवति । नच हिरण्यादिष्वद्वले दातुमशक्यत्वाद्धर्मस्य दाना-

संभवः । भूमिदानादावपि समानत्वात् । स्मृत्यन्तरेऽपि धर्मदानश्रवणात्—
‘देवतानां गुरुणां च मातापित्रोस्तथैव च । पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं चोदितं
कचित् ॥’ अपुण्यदाने तदेव वर्धते प्रतिग्रहीतुरपि लोभादिना प्रवृत्तस्य—‘यः
पापमैबलं ज्ञात्वा प्रतिगृह्णाति दुर्मतिः । गहिताचरणास्तस्य पापं तावत्समाश्न-
येत् ॥ समद्विगुणसाहस्रमानस्यं च प्रदातुम् ॥’ इति स्मरणात् । इहैव सर्वत्र
देशकालपात्रविशेषादेयविशेषादातृविशेषात्—‘दाने फलं मया प्रोक्तं हिंसायां
तददेव हि’ इति प्रतिग्रहीतृवृत्तिविशेषाच्च दातृप्रतिग्रहीत्रोः फलतारतम्यं
ब्रह्मण्यम् ॥ २११ ॥

दानात्फलमुक्तमिदानीं दानस्वतिरेकेणापि दानफलावाप्तिहेतुमाह—

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।

तद्दत्समवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् ॥ २१२ ॥

यस्मान्मयं धर्ममयं ब्रह्म अवबोधकत्वेन तस्मात्तद्दानं सर्वदानेभ्योऽप्यधिकं
अतस्तद्दद्ध्यापनादिद्वारेण ब्रह्मलोकमवाप्नोति । अविच्युतं विच्युतिर्यथा न भव-
ति । आ भूतसंप्लवं ब्रह्मलोकेऽवनिष्ठम् इत्यर्थः । अत्रच ब्रह्मदाने परस्वत्वापा-
दनमात्रं दानं, स्वस्वनिवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् ॥ २१२ ॥

दातुः फलमुक्तं । इदानीं दानव्यतिरेकेणापि दानफलावाप्तिहेतुमाह—

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोका दानशीलानां स तानाम्नोति पुष्कलान् ॥ २१३ ॥

यः पात्रभूतोऽपि प्राप्तं प्रतिग्रहं सुवर्णादिकं नादत्ते न स्वीकरोति असौ यद्य-
त्प्राप्तं नोपादत्ते तत्तद्दानशीलानां ये लोकास्तान्समग्रानाम्नोति ॥ २१३ ॥

इदानीं सर्वप्रतिग्रहनिवृत्तिप्रसङ्गेऽपवादमाह—

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥ २१४ ॥

धानाः अष्टयवाः । क्षितिर्मृत्तिका । शेषं प्रसिद्धम् । एतच्च कुशादिकं स्वयमुपा-
नीतं न प्रत्याख्येयम् । चकाराद्गृहादि । (मनुः ४।२५०)—‘शय्यां गृहान्कुशा-
नान्धानपः पुष्पं मणीन्द्रधि । धाना मत्स्याम्ययो मांसं शाकं चैव न निर्गुदेत् ॥’
तथा—‘एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च वत् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मर्षवधा-
भयदक्षिणाम् ॥’ इति (४।२५०) मनुस्मरणात् ॥ २१४ ॥

किमिति न प्रत्याख्येयमित्याह—

अयाचिताहतं ब्राह्ममपि दुष्कृतकर्मणः ।

अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥ २१५ ॥

१ दानेन क. २ प्रयत्ने ज्ञात्वा ग. ३ अष्टयन्तुकाः क. ग. ४ मध्याज्यामय व.

यस्मादयाचितमहत्तमेतत्कुशादि दुष्कृतकारिणोऽपि संबन्धि ग्राह्यं किमुत यथोक्तकारिणः । तस्माच्च प्रत्याख्येयम् । अन्यत्र कुलटावण्डपतितेभ्यः शत्रोश्च । कुलात्कुलमटतीति कुलटा स्वैरिण्यादिका । वण्डस्तृतीयाप्रकृतिः ॥ २१५ ॥

प्रतिग्रहविबृत्तेरपवादान्तरमाह—

देवातिथ्यर्चनकृते गुरुभृत्यार्थमेव वा ।

सर्वतः प्रतिगृहीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥ २१६ ॥

देवातिथ्यर्चनादेरावश्यकरवात्तदर्थमनोऽत्मकारणात् पतिताद्यत्यन्तकुक्षितवर्जं सर्वतः प्रतिगृहीयात् । गुरवो मातापित्रादयः । भृत्याः भरणीया भार्यापुत्रादयः ॥ २१६ ॥

इति दानप्रकरणम् ।

अथ श्राद्धप्रकरणम् १०

इदानीं श्राद्धप्रकरणमारभ्यते । श्राद्धं नामादनीयस्य तत्स्थानीयस्य वा द्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन श्रद्धया त्यागः । तच्च द्विविधं पार्वणमेकोद्दिष्टमिति । तत्र त्रिपुरोद्देशेन यतिक्रियते तत्पार्वणम् । एकपुरुषोद्देशेन क्रियमाणमेकोद्दिष्टम् । पुनश्च त्रिविधं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चेति । तत्र नित्यं नियतनिमित्तोपाधौ चोदितमहरहरमावास्याष्टकादिषु । अनियतनिमित्तोपाधौ चोदितं नैमित्तिकं यथा पुत्रजन्मादिषु । फलकामनोपाधौ त्रिहितं काम्यं यथा स्वर्गादिकामनायां कृत्तिकादिनक्षत्रेषु तिथिषु च । पुनश्च पञ्चविधं—अहरहःश्राद्धं पार्वणं वृद्धिश्राद्धमेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणं चेति । तत्राहरहःश्राद्धं—‘अक्षं पितृमनुष्येभ्यः’ इत्यादिनोक्तम् । तथाच मनुः—‘दद्यादहरहः श्राद्धमज्जाद्येनोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमक्षयाम् ॥’ इति ॥

अधुना पार्वणं वृद्धिश्राद्धं च दर्शयिष्यंस्तयोः कालानाह—

अमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिर्विपुवत्सूर्यसंक्रमः ॥ २१७ ॥

व्यतीपातो गजज्जाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः ॥ २१८ ॥

यत्र दिने चन्द्रमा न दृश्यते सा अमावास्या तस्यामहर्द्वयव्यापिन्यामपराह्णव्यापिनी ग्राह्या—‘अपराह्णः पितृणां’ इति वचनात् । अपराह्णश्च पञ्चधाविभक्ते दिने चतुर्थो भागश्चिमुद्धृतः । अष्टकाश्चतस्रः ‘हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणां मष्टमीष्वष्टकाः’ इत्याश्वलायनोक्तः । वृद्धिः पुत्रजन्मादिः । कृष्णपक्षोऽपरपक्षः ।

अयनद्वयं दक्षिणोत्तरसंज्ञकम् । द्रव्यं कृत्स्नरमांसादिकम् । ब्राह्मणसंपत्तिर्वक्ष्यमाणा । विषुवद्वयं मेघतुल्योः सूर्यगमनम् । सूर्यसंक्रम आदित्यस्य राशे राश्यन्तरगमनम् । अयनविषुवतोः संक्रान्तित्वे सिद्धेऽपि पृथगुपादानं फलातिशयप्रतिपादनार्थम् । व्यतीपातो योगविशेषः । गजच्छाया—‘वदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः । यस्यां तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्तिता ॥’ इति परिभाषिता । हन्मिच्छायेति केचित् । सेह न गृह्यते कालप्रक्रमात् । ग्रहणं सोमसूर्ययोरुपरान्तः । यदा च कर्तुं श्रद्धं प्रति रुचिर्भवति तदापि । वसन्दाद्युगादिप्रभृतयः एते श्राद्धकालाः । यद्यपि—‘चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात्’ इति ग्रहणे मोजनविशेषरूपापि भोक्तृदोषो दातुरभ्युदयः ॥ २१७ ॥ २१८ ॥

अहरहः श्राद्धव्यतिरिक्तवक्ष्यमाणचतुर्विधश्राद्धेषु ब्राह्मणसंपत्तिमाह—

अध्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ।

वेदार्थविज्येष्टसामा त्रिमधुस्त्रिमुपनिष्ठाः ॥ २१९ ॥

सर्वेषु वेदेषु ऋग्वेदादिषु अन्यमनस्कतयाप्यजस्वास्त्रक्षिताध्ययनक्षमा अध्याः । श्रोत्रियः श्रुताध्ययनसंपन्नः । वक्ष्यमाणं ब्रह्म यो वेत्ति असौ ब्रह्मवित् । युवा मध्यमवयस्कः । सर्वस्येदं विशेषणम् । मन्त्रब्राह्मणयोरर्थं वेत्तीति वेदार्थवित् । ज्येष्ठसाम सामविशेषस्तदध्ययनाङ्गमतं च तद्वताचरणेन यस्तद्धीते स ज्येष्ठसामा । त्रिमधुः ऋग्वेदैकदेशमनृतं च तद्वताचरणेन तैद्धीते इति त्रिमधुः । त्रिमुपनिष्ठा ऋग्यजुशरेकदेशस्तद्वतं च तद्वताचरणेन यस्तद्धीते स त्रिमुपनिष्ठाः । एते ब्राह्मणाः श्राद्धसंपद इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ २१९ ॥

स्वस्त्रीयक्रतिवर्जामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः ।

त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसंबन्धिवान्धवाः ॥ २२० ॥

स्वस्त्रीयो भागिनेयः । क्रतिवर्गकलक्षणः । जामाता दुहितुर्भर्ता । त्रिणाचिकेतं यजुर्वेदैकदेशः तद्वतं च तद्वताचरणेन यस्तद्ध्यायी स त्रिणाचिकेतः । अन्यत्प्रसिद्धम् । एते च पूर्वोक्ताऽयश्रोत्रियाद्यभावे वेदितव्याः—‘एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हन्यकथ्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं प्रोक्तः सदा सद्भिरगर्हितः ॥’ इत्यभिषाव (१।१४७) मनुना स्वस्त्रीयादीनामभिहितत्वात् ॥ २२० ॥

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः ।

पितृमातृपराश्रैव ब्राह्मणाः श्राद्धसंपदः ॥ २२१ ॥

कर्मनिष्ठा विहितानुष्ठानतत्पराः । तपोनिष्ठान्मपःशीलाः । सम्भ्यावसन्धौ त्रेताप्रवक्ष्य वक्ष्य सन्ति स पञ्चाग्निः पञ्चाग्निविद्याध्यायी च । ब्रह्मचारी उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च । पितृमातृपरास्तत्पूजापराः । चक्रात् ज्ञाननिष्ठादयः । ब्राह्मणाः न क्षत्रियादयः । श्राद्धसंपदः श्राद्धेष्वक्षय्यफलसंपत्तिहेतवः ॥ २२१ ॥

१ कृष्णसारमांसादि स्त्र. २ याम्या तिथिः स्त्र. ग. ३ तदध्यायी क. ग. ४ वक्ष्यमाणक्रियासंबन्धः स्त्र. ग. ५ श्राद्धसंपदे क. ग.

वर्ज्यानाह—

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णी कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तकः ॥ २२२ ॥

रोगी महारोगोपसृष्टः । हीनमतिरिक्तं वाङ्गं यस्मात्सौ हीनातिरिक्ताङ्गः । एकेनाक्ष्या यः पश्यति स काणः । एतस्मादेवान्धबधिरविद्धप्रजननसैलतितुश्चर्म-
प्रभृतयो निरस्ताः । पुनर्भूरुक्तलक्षणा तस्यां जातः पौनर्भवः । अवकीर्णी ब्रह्म-
चर्य एव स्खलितब्रह्मचर्यः । कुण्डगोलौ—‘परदारेषु जायेते द्वौ सुतो कुण्डगो-
लकौ । पत्न्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृत भर्तरि गोलकः ॥’ (मनुः ३।१७४) इत्येव-
मुक्तलक्षणकौ । कुनखी कुंरिसतनखः । श्यावदन्तकः स्वभावात्कृष्णदशनः । एते
आद्धे निन्दिता इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ २२२ ॥

भृतकाध्यापकः क्लीबः कन्यादूष्यभिशस्तकः ।

मित्रधुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥ २२३ ॥

वेतनग्रहणेन योऽध्यापयति स भृतकाध्यापकः । वेतनदानेन च योऽधीते
सोऽपि । क्लीबो नपुंसकः । असन्निः सन्निर्वा दोषैर्यः कन्यां दूषयति स कन्या-
दूषी । असता सता वा ब्रह्महत्यादिनाभियुक्तोऽभिशस्तः । मित्रधुक् मित्रद्रोही ।
परदोषसंकीर्तनशीलः पिशुनः । सोमविक्रयी यज्ञे सोमस्य विक्रेता । परिविन्दकः
परिवेत्ता । ज्येष्ठेऽकृतदारेऽकृताग्निपरिमहे वा यः कन्यायन्दारपरिमहमग्निपरिमहं
वा कुर्यात्स परिवेत्ता । ज्येष्ठस्तु परिवित्तिः । यथाह मनुः (३।१७१)—‘दाराग्नि-
होत्रसंयोगं र्यः करोत्यग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥’
इति । एवं दातृयाजकावपि—‘परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते । सर्वे ते
नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥’ इति (३।१७२) मनुर्वचनात् ॥ २२३ ॥

मातापितृगुरुत्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ।

परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥ २२४ ॥

विना कारणेन मातापितृगुरुन्यस्यजति स मातापितृगुरुत्यागी । एवं भार्यापुत्र-
त्याग्यपि—‘वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः । अन्यकार्यशतं
कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥’ इति समाननिर्देशात् । कुण्डस्याक्षं योऽभ्यास्यसौ
कुण्डाशी । एवं गोकलस्यापि—‘यमयोरश्नमश्नाति स कुण्डाशी प्रकीर्तितः’
इति वचनात् । वृषलो निर्धर्मेस्तसुतो वृषलात्मजः । परपूर्वा पुनर्भूः तस्याः
पतिः । अदत्तादायी स्तेनः । कर्मदुष्टाः शास्त्रविरुद्धकारिणः । स्वकारात्कृतबदेव-
लकप्रभृतयः । एते आद्धे निन्दिताः प्रतिपिद्धाः । अद्याः सर्वेषु वेदेष्वित्यादिना
आद्ययोग्यब्राह्मणप्रतिपादनेनैव तद्यतिरिक्तानामयोग्यत्वे सिद्धेऽपि पुनः केषां-

१. वृद्धप्रमानन ख. २. खलतिनिष्केशशिराः खल्वाटः. ३. मकुचितनखः ख. ४. कुरुते
योऽग्रजे स्थिते क. ५. इति समानदोषश्रवणात् ग. ६. मातृपितृ ग.

चिद्रोम्बादीनां प्रतिषेधवचनमुक्तलक्षणब्राह्मणासंभवे प्रतिषेधरहितानां प्रा-
प्त्यर्थम् ॥ २२३ ॥

एवं आदृक्कालान्ब्राह्मणांश्चोक्तवाधुना पार्वणप्रयोगमाह—

निमज्जयेत् पूर्वेषुर्ब्राह्मणानात्मवान्शुचिः ।

तैश्चापि संयतैर्भाव्यं मनोवाकायकर्मभिः ॥ २२५ ॥

पूर्वोक्तान्ब्राह्मणान् आदे क्षणैः क्रियतामिति पूर्वेषुनिमज्जयेत् प्रार्थनया क्ष-
णमभ्युपगमयेत् । अपरेषुर्वा । 'पूर्वेषुपरेषुर्वा आदृकमण्यवस्थिते । निमज्ज-
येत् श्वबरात्सम्यग्विप्रान्ब्रह्मणोदितान् ॥' इति (३।१।८७) मनुस्मरणात् । आत्मवान्
कोकोम्बादादिरहितः सन् दोषवान् भवति । यद्वा आत्मवान्नियतेन्द्रियो भवेत् ।
शुचिः प्रयत्नः । तैरपि निमज्जितैर्ब्राह्मणैर्मनोवाकायक्यापारैः संयतैर्नियतैर्भ-
वितव्यम् ॥ २२५ ॥

अपराह्णे समभ्यर्च्य स्वागतेनागतांस्तु तान् ।

पवित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेशयेत् ॥ २२६ ॥

अपराह्णे उक्तलक्षणे समभ्यर्च्य तास्मिन्नितान्ब्राह्मणानाहुय स्वागतवचनेन
पूजयित्वा कुतपादधावनानाचान्तान् क्लृप्तेष्वासनेषु पवित्रपाणिः पवित्रपाणीनु-
पवेशयेत् । यद्यप्यत्र सामान्येनापराह्णे इत्युक्तं तथापि कुतपे प्रारभ्य तदादि
पञ्चसु मुहूर्तेषु परिसमापनं श्रेयस्करम् ।—'अहो मुहूर्ता विर्ययाता दश पञ्च
च सर्वदा । तत्राष्टमो मुहूर्ता यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥ मध्याह्ने सर्वदा
यस्मान्मन्दीभवति भास्करः । तस्मादनन्तफलदम्प्रारम्भो विशिष्यते ॥ ऊर्ध्वं मुहू-
र्ताकुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् । मुहूर्तपञ्चकं ह्येतत्स्वधाभवनमिष्यते ॥' इति
वचनात् । तथान्यदपि आदोषयोगि कुतपसंज्ञकमुक्तम्—'मध्याह्नः खड्गपात्रं
च तथा नेपालकम्बलः । रौप्यं दर्भास्तिला गावो दाहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥ पापं
कुसितमित्याहुस्तस्य संतापकारिणः । अष्टावेते यतस्तस्मात्कुतपा इति विश्रुताः ॥'
इति ॥ २२६ ॥

युग्मान्देवे यथाशक्ति पित्र्येऽयुग्मांस्तथैव च ।

परिस्तृते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा ॥ २२७ ॥

देवे आभ्युदयिके आदे युग्मान्समान्ब्राह्मणानुपवेशयेत् । कथं यथाशक्ति
शक्तिमनतिक्रम्य । तत्र वैश्वदेवे द्वौ मात्रादीनां तिसृणामेकैकस्या द्वौ द्वौ तिसृणां
वा द्वौ एवं पित्रादीनामेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रयाणां वा द्वौ । एवं मातामहादीनां च
वर्गत्रयेऽपि वैश्वदेवं एतच्छ तत्र वा । पित्र्ये पार्वणश्चादे अयुग्मान्विपमानुपवेशये-
दिति संबध्यते । एतच्च परिस्तृते सर्वतः प्रच्छादिते शुचौ गोमयादिनोपलिप्ते
दक्षिणाप्रवणे दक्षिणतोऽवनते देशे कार्यम् ॥ २२७ ॥

अयुग्माभ्युप्य इति पार्वणश्राद्धाङ्गभूते वैश्वदेवेभ्ययुग्मप्रसंगे इदमारभ्यते—

द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्य उदगेकैकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तत्र वा वैश्वदेविकम् ॥ २२८ ॥

द्वौ दैव इति । दैवे वैश्वदेवे द्वौ ब्राह्मणौ प्राङ्मुखावुपवेरयौ । पित्र्ये अयुग्मा-
नित्यविशेषप्रसंगे विशेष उच्यते त्रयः पित्र्ये इति । पित्र्ये पित्रादिस्थाने त्रय
उद्बुद्धा उपवेश्याः । पक्षान्तरमाह—एकैकमेव वा । वैश्वदेवे पित्र्ये च एकमेक-
मुपवेशयेत् । संभवतो विकल्पः । मातामहानामप्येवं श्राद्धे निमज्ज्यादि द्वौ
दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वेत्येव मतं पितृश्राद्धवत्कर्तव्यम् । पितृश्राद्धे
मातामहश्राद्धे च वैश्वदेविकं पृथक् तन्नेत्रेण वा कर्तव्यम् । तन्नेत्रशब्दः समुदायवाचकः ।
यदा तु द्वावेव ब्राह्मणौ लब्धौ तदा वैश्वदेवे पात्रं प्रकल्प्य उभयत्रैकैकं ब्राह्मणं
नियुज्यात् । यथाह वसिष्ठः—‘यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ।
अत्र पात्रे समुद्रुत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥ देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रब-
र्तयेत् । प्रात्येदं तदग्नौ तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥’ इति ॥ २२८ ॥

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा ॥ २२९ ॥

तदनन्तरं वैश्वदेवार्थब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशांश्च युग्मान् द्विगु-
णितानासने दक्षिणतो दत्त्वा विश्वान्देवानावाहयित्वे इति ब्राह्मणान् पृष्ट्वा
तैरावाहयेत्यनुज्ञातो ‘विश्वेदेवास आगत’ इत्यनयर्चा ‘आगच्छन्तु महाभागा’ इत्य-
नेन च स्मार्तेन मन्त्रेण तानावाहयेत् । एतच्च यज्ञोपवीतिनां प्रदक्षिणं च
कार्यम्—‘अप्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम्’ इति पित्र्ये विशेषस्मरणात् ॥

यवैरन्ववकीर्याथ भाजने सपवित्रके ।

शंनोदेव्या पयः क्षिप्वा यवोसीति यवांस्तथा ॥ २३० ॥

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ।

ततो वैश्वदेवार्थब्राह्मणसमीपे भूमिं प्रादक्षिण्येन यवैरन्ववकीर्य अनन्तरं
नैजसादिभाजने सपवित्रके कुशयुग्मान्तर्हिते ‘शंनोदेवीरभिष्टव’ इत्यनयर्चापः
क्षिप्वा ‘यवोसि धान्यराजो वा’ इत्यादिना मन्त्रेण यवान् ततो गन्धपुष्पाणि च
क्षिप्त्वाऽनन्तरं अर्घ्यपात्रपवित्रान्तर्हितेषु ब्राह्मणहस्तेषु ‘या दिव्या आपः पयसा’
इत्यादिना मन्त्रेण विश्वेदेवा इदं वोर्घ्यं इत्यर्घ्योदकं विनिक्षिपेत् ॥ २३० ॥

दत्त्वोदकं गन्धमाल्यं धूपदानं सदीपकम् ॥ २३१ ॥

तथाच्छादनदानं च करशौचार्थमम्बु च ।

अथ करशौचार्थमुदकं दत्त्वा यथाक्रमं गन्धपुष्पधूपदीपदानं कुर्यात् तथा-

पञ्चाद्वनदानं च । गन्धादीनां स्मृत्यन्तरोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः—‘चन्दनकुङ्कुमक-
पूरागरूपप्रकाशपुष्पलेपनार्थम्’ इति विष्णुनोक्तम् । पुष्पाणि च—‘आदे आत्वः
प्रसक्ताः स्युर्मल्लिका श्वेतयूथिका । जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च
चम्पकम् ॥’ इत्युक्तानि । वर्ज्यानि च—‘उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैतद्वृक्षोद्भवानि
च । पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च ॥’ न कण्टकिजं । कण्टकिजमपि
शुद्धं सुगन्धिं यत्तदद्यात् । न रक्तं दद्यात् । रक्तमपि कुङ्कुमजं जलजं च दद्या-
त्’ इत्यादीनि द्रष्टव्यानि । धूपे च विशेषो विष्णुनोक्तः—‘प्राग्व्यङ्गं सर्वं धूपार्थं
न दद्यात् । घृतमधुसंयुक्तं गुग्गुलुश्रीखण्डागरुदेवदारुमरलादि दद्यात्’ इति ।
दीपे च विशेषः शाङ्गेनोक्तः—‘घृतेन दीपो दातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः । वसा-
मेवोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥’ आच्छादनं च शुभ्रं नवमहतं सदशं दद्यादिति ।
एतच्च सर्वं वैश्वदेवानुष्ठानकाण्डमुदञ्च्युतः कुर्यात् । पित्र्यं काण्डं दक्षिणामुखः ।
यथाह बृहदुपनिषत्पुत्रः—‘उदञ्च्युतस्तु देवानां पितॄणां दक्षिणामुखः । प्रदद्या-
त्पार्ष्णे सर्वं देवपूर्वं विधानतः ॥’ इति ॥ २३१ ॥

अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम् ॥ २३२ ॥

द्विगुणांस्तु कुशान्देच्चा ह्युशन्तस्त्वेत्यृचा पितॄन् ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तुनस्ततः ॥ २३३ ॥

ततो वैश्वदेवकाण्डानन्तरमपसव्यं यज्ञोपवीतं प्राचीनावीतं कृत्वा । अत्र
तत इति वदता काण्डानुसमयो दर्शितः । पित्रादीनां त्रयाणामयुग्मान्कुशान्दि-
गुणभुमान् अप्रदक्षिणं वामतो विष्टरार्थमासनेषूदकपूर्वकं दत्त्वा पुनरुदकं द-
द्यात् । ‘अपः प्रदाद्य दैर्भान्द्रिगुणभुमानासनं प्रदायापः प्रदाय’ इत्याश्वलायनस्मर-
णात् । एतच्चाद्यन्तयोर्दुदकदानं वैश्वदेवे पित्र्ये च प्रतिपदार्थं प्रतिपादनार्थं द्रष्ट-
व्यम् । अथ पितॄन् पितामहान् प्रपितामहानावाहयिष्य इति ब्राह्मणान्पृष्ट्वा
आवाहयेति तैरमुज्ज्ञातः ‘उशन्तस्त्वा निधीमहि’ इत्यनयर्चा पित्रादीनावाह्य
‘आयन्तुनः पितरः’ इत्यादिना मन्त्रेणोपतिष्ठेत् ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

अपहता इति तिलान्विकीर्य च समन्ततः ।

यवार्थास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादध्यादि पूर्ववत् ॥ २३४ ॥

दत्त्वाध्वं संसर्वास्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पितॄभ्यः स्थानमसीति न्युज्ज्ञो पात्रं करोत्यधः ॥ २३५ ॥

यवार्थाः यवसाध्यानि कार्याण्यवकिरणादीनि तिलैः कर्तव्यानि । ततोऽ-
ध्वपात्रासादनाच्छादनान्तं पूर्ववत्कुर्यात् । तत्रायं विशेषः—‘तिलान् अपहता असु-
रारक्षसि’ इत्यादिना मन्त्रेण ब्राह्मणान्परितोऽप्रदक्षिणमन्ववकीर्य राजतादिषु पा-
त्रेषु त्रिण्वयुग्मभुक्तानिर्भितकृत्वाऽन्तर्हितेषु ‘शंनोदेवीः’ इति मन्त्रेणापः क्षिप्त्वा

‘तिलोत्तिसोमदैवत्’ इत्यादिमन्त्रेण तिलान् गन्धान्पुष्पाणि च क्षिप्वा स्वधार्ष्या इति ब्राह्मणानां पुरतोऽर्घ्यपात्राणि स्थापयित्वा ‘यादिष्या’ इति मन्त्रान्ते पितरिदं तेऽर्घ्यं पितामहेदं तेऽर्घ्यं प्रपितामहेदं तेऽर्घ्यमिति ब्राह्मणानां हस्तेष्वर्घ्यं दद्यात् । एकैकमुभयत्र वेत्यस्मिन्नपि पक्षे पात्रत्रयं कार्यम् । एवमर्घ्यं दत्त्वा तेषामर्घ्याणां संस्त्वान्ब्राह्मणहस्तगलिताघोदकानि पितृपात्रे गृहीत्वा दक्षिणाम्रं कुशस्तम्बं भूमौ निधाय तस्योपरि ‘पितृभ्यः स्थानमसि’ इत्यनेन मन्त्रेण तत्पात्रं न्युज्जमधो-मुखं कुर्यात् । तस्योपरि अर्घ्यपात्रपवित्राणि निदध्यात् । अनन्तरं गन्धपुष्पधूप-दीपाच्छादनानि पितरयं ते गन्धः पितरिदं ते पुष्पमित्यादिना प्रयोगेण दद्यात् ॥ २३४ ॥ २३५ ॥

अग्नौकरणमाह द्वाभ्याम्—

अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतप्लुतम् ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाग्नां पितृयज्ञवत् ॥ २३६ ॥

हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।

यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु च विशेषतः ॥ २३७ ॥

अनन्तरमग्नौ करिष्यन्घृतप्लुतं घृताक्तमज्जमादाय ब्राह्मणान् पृच्छेदग्नौ करिष्ये इति । घृतग्रहणं सूपशाकादिनिवृत्त्यर्थम् । ततस्तैः कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातः प्राची-नावीती जुद्धमज्जमुपसमाधाय मेक्षणेनादायावदानसंपदा जुहुयात् । ‘सोमायपि-तृमते स्वधानमः । अग्नये कव्यवाहनाय स्वधानमः’ इति पिण्डपितृयज्ञकल्पेनाग्नां हुत्वा मेक्षणमनुग्रहत्य हुतशेषं मृन्मयवर्जं यथालाभोपपन्नेषु विशेषतो रौप्येषु पित्रादिभाजनेषु दद्यात् न वैश्वदेवभाजनेषु । समाहितोऽनन्यमनस्कः । अत्र यद्यप्यग्नावित्यविशेषेणोक्तं तथाप्याहिताग्नां सर्वाधानपक्षे औपासनाग्नेरभावात् पिण्डपितृयज्ञानन्तरभाविनि पार्वणध्राद्धे विहितदक्षिणाग्नेः संनिधानादक्षिणाग्नां होमः—‘कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ’ इत्यस्यापवाददर्शनात् । यथाह मार्कण्डेयः—‘आहिताग्निस्तु जुहुयादक्षिणाग्नां समाहितः । अनाहिताग्निस्त्वौपसदेऽभ्यभावं द्विजेऽप्सु वा ॥’ इति । अर्धाधानपक्षे त्वौपासनाग्निसद्भावादहिताग्नेरनाहिता-ग्नेरौपासनाग्नावेवाग्नौकरणहोमः । एवमन्वष्टकादिषु त्रिष्वपि पिण्डपितृयज्ञक-ल्पातिदेशात् । काम्यादिषु चतुर्षु ब्राह्मणपाणावेव होमः । यथाहुर्गृह्यकाराः—‘आन्वष्टक्यं च पूर्वेषुर्मासिमास्यथ पार्वणम् । काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यानेकोहिष्ट-मथाष्टमम् ॥ चतुर्ष्वार्षेषु साग्नीनां वह्नी होमो विधीयते । पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्वाहुत्तरेषु चतुर्वपि ॥’ अस्यार्थः—हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमी-ष्टष्टका इत्यष्टका विहिताः । तत्र नवम्यां यत्क्रियते तदन्वष्टक्यम् । सप्तम्यां क्रियमाणं पूर्वेषु । मासिमासि कृष्णपक्षे पञ्चमीप्रभृतिषु यस्यां कस्यांचिच्चि-

१ पात्रे प्रथमे गृहीत्वा ग. २ वीतीध्ममुप क. वीत्यस्मिमुप. ३ विहित ख. ४ त्वौपास-नेऽभ्यभावे ग. ५ अग्नौपासना ख. ग. ६ कल्पेनेति निर्देशात् क.

धावन्वष्टक्यातिदेशेन यद्विहितम् । अमावास्यायां पिण्डपितृवज्ज्ञानन्तरं यद्विहितं तत्पार्वणम् । स्वर्गादिकामनायां कृत्तिकादिनक्षत्रेषु यद्विहितं तत्काम्यम् । अभ्युदये पुत्रोत्पत्त्यादिषु तडागारामदेवताप्रतिष्ठादिषु च यद्विहितं तदाभ्युदयम् । अष्टम्यां अष्टका विहिता । एकोद्दिष्टम् । अत्रैकोद्दिष्टशब्देन सपिण्डीकरणं लक्षयति, तत्रैकोद्दिष्टस्यापि सद्भावात्, साक्षादेकोद्दिष्टे तदभावात् । अथवा गृह्यभाष्यकारमते साक्षादेकोद्दिष्टेऽपि पाणिहोमस्य सद्भावोत्साक्षादेकोद्दिष्टमेव । एतेषामष्टानामाद्येषु चतुर्षु साम्निकस्याग्नौ होमः । उत्तरेषु चतुर्षु पित्र्य-
ब्राह्मणहस्ते । निरग्निकस्यापि प्रमीतपितृकस्य द्विजस्य पार्वणं नित्यमिति तस्यापि पाणावेव होमः—‘न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः । इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते तु सः ॥’ इति वचनान् । एवं काम्याभ्युदयिकाष्टकैकोद्दिष्टेषु पाणावेव होमः—‘अभ्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्’ इति मनुस्मरणात् । पाणिदत्तस्य पृथग्प्राप्तप्रतिषेधे उच्यते । यथाहुर्गृह्यकाराः—‘अन्नं पाणितले दत्तं पृथगाभ्यन्यबुद्धयः । पितरस्मेन तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥ यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् । एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥’ इति ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

अन्ननिवेदनम्—

दत्त्वान्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् ।

कृत्वंदंविष्णुर्नित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥ २३८ ॥

अन्नभोजनमूपपायममृतादिक आजनेषु दत्त्वां पृथिवीते पात्रमित्यादिना मन्त्रेण पात्राभिमन्त्रणं कृत्वा ‘इदं विष्णुर्विचक्रमं’ इत्यनयया अन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् । तत्रच वैश्वदेवे यज्ञोपवीती विष्णो हव्यं रक्षति । पित्र्ये प्राचीनावीती विष्णो रुध्य रक्षति ।—‘विष्णो हव्यं च कव्यं च वृथादक्षेति वै क्रमात्’ इति मनुस्मरणात् ॥ २३८ ॥

सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति तृचम् ।

जप्त्वा यथामुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ॥ २३९ ॥

अनन्तरं विश्वेभ्योदेवेभ्य इदमन्नं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चातृप्तेरिति यवोदकेन दैवे निवेद्य, तथा पित्रे अमुकगोत्रायामुक्तशर्मणे इदमन्नं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चातृप्तेरिति तिलोदकप्रदानेन पित्रे निवेद्य, एवं पितामहाय प्रपितामहाय च निवेद्यानन्तरमापोशनं दत्त्वा पूर्वोक्ताभिर्व्याहृतिभिः सहितां गायत्रीं ‘मधुवाता’ इति तृचं मधुमधुमध्विति त्रिवारं जप्त्वा यथामुखं जुषध्वमिति मूयात् ।—‘संकल्प्य पितृदेवेभ्यः सावित्रीं मधुमज्जपः । श्राद्धं निवेद्यापोशानं जुष-
प्रेषोऽथ भोजनम् ॥’ तथा—‘गायत्रीं त्रिः सकृद्वापि जपेद्याहृतिपूर्विकाय । म-

१ लक्ष्यते. ख. २ सद्भावादेको क. ३ प्रतिषेधश्च दृश्यते. ग. ४ पूर्वमभ्यन्यबु. ग.
५ कृत्वा ग.

बुधात्ता इति वृचं मध्विलेतप्रिकं तथा ॥' इति पारस्करादिवचनात् । भुजी-
रंशेऽपि वाग्वताः । तेऽपि ब्राह्मणा वाग्वता मौनिनो भुजीरन् ॥ २३९ ॥

अन्नमिष्टं हविष्यं च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ।

आतृप्तेस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा ॥ २४० ॥

अन्नं मध्यभोज्यलेह्यचोष्यपेयात्मकं पञ्चविधं इष्टं यद्ब्राह्मणाय प्रेताय कर्त्रे वा
रोचते । हविष्यं श्राद्धहविर्योग्यं ग्रीहिशालियवगोधूममुद्गमापनुन्यकालशाक-
महाशल्कैलाशुण्ठीमरीचहिङ्गुडशर्कराकर्पूरसैन्धवसांभरपनसनालिकेरकदलीब-
वरगव्यपयोदधिघृतपायसमधुमांसप्रभृति स्मृत्यन्तरप्रसिद्धं वेदितव्यम् । हविष्य-
मित्यनेनैवायोग्यस्य स्मृत्यन्तरप्रतिषिद्धस्य कोद्रवमसूरचणककुलित्थपुलाकनिष्पा-
वराजमाषकूष्माण्डवातांकवृहतीद्वयोपोदकीवंशाङ्कुरपिप्पलीयचाशतपुष्पोषधिवि-
हकवणमाहिषचामरक्षीरदधिघृतपायसादीनां निवृत्तिः । अक्रोधनः क्रोधहेतुसं-
भवेऽपि । अत्वरोऽव्यग्रः । आतृप्तेर्दद्यादिति संबन्धः । तुशब्दाद्यथा किञ्चिदुच्छिद्यते
तथा दद्यात् । उच्छेपणस्य दामवर्गभागधेयत्वात् ।—'उच्छेपणं भूमिगतमजि-
ह्वस्याशठस्य च । दामवर्गस्य तत्पिप्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥' इति (३।२४६) मनु-
स्मरणात् । तथा आतृप्तेः पवित्राणि पुरुषसूक्तपावमानीप्रभृतीनि जप्त्वा तृप्तान्
ज्ञात्वा पूर्वोक्तं जपं च सव्याहृतिकामित्युक्तं जपेत् ॥ २४० ॥

अन्नमादाय तृप्ताः स्थ शेषं चैवानुमान्य च ।

तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत्सकृत् ॥ २४१ ॥

अनन्तरं सर्वमन्नमादाय तृप्ताः स्थेति तान्पृष्ट्वा तृप्ताः स्म इति तैरुक्तः शेष-
मप्यस्ति किंक्रियतामिति पृष्ट्वा इष्टैः सहोपभुज्यतामित्यभ्युपगम्य तदन्नं पितृ-
स्थानब्राह्मणस्य पुरस्तादुच्छिष्टसनिधौ दक्षिणाम्रदर्भान्तरितायां भूमौ तिलोदक-
प्रक्षेपपूर्वकं—'ये अग्निदग्धा' इत्यनयर्चा निक्षिप्य पुनर्मिलोदकं निक्षिपेत् ।
तदनन्तरं ब्राह्मणहस्तेषु गण्डूषार्थं सकृत्सकृदपो दद्यात् ॥ २४१ ॥

पिण्डप्रदानम्—

सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टसंनिधौ पिण्डान्दद्याद्द्वै पितृयज्ञवत् ॥ २४२ ॥

पिण्डपितृयज्ञकल्पतिदेशेन चरुभक्षणसद्भावे अग्नौकरणशिष्टचरुशेषेण सह
सर्वमन्नमुपादायाग्निसंनिधौ पिण्डान्दद्यात् । तदभावे ब्राह्मणार्थं कृतमन्नं सर्व-
मुपादाय सतिलं तिलमिश्रं दक्षिणामुख उच्छिष्टसंनिधौ पिण्डपितृयज्ञकल्पेन
पिण्डान्दद्यात् ॥ २४२ ॥

१ वृताकवृहती क. २ पुष्पोषधिविड क. पुष्पोषविड. ख. ३ प्रकिरेत् क. ४ सावेव-
र्णिकमन्न क. ग. ५ सावेवर्णिकमन्नमुपादाय क.

अक्षय्योदकदानम्—

मातामहानामप्येवं दद्यादाचमनं ततः ।

स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च ॥ २४३ ॥

मातामहानामपि विश्वेदेवावाहनादिपिण्डप्रदानपर्यन्तं कर्मैवमेव कर्तव्यम् । अनन्तरं ब्राह्मणानामाचमनं दद्यात् । स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यात् स्वस्ति ब्रूतेति ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् । तैश्च स्वस्तीत्युक्ते अक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति ब्राह्मणहस्ते-
षूदकदानं कुर्यात् । तैश्चाक्षय्यमस्त्विति वक्तव्यम् ॥ २४३ ॥

स्वधावाचनम्—

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ।

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ॥ २४४ ॥

अनन्तरं यथाशक्ति हिरण्यरजतादिदक्षिणां दत्त्वा स्वधां वाचयिष्य इत्युक्त्वा तैर्ब्राह्मणवाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च स्वधो-
च्यतामिति स्वधाकारमुदाहरेत् ॥ २४४ ॥

ब्रूयुरस्तु स्वधंत्युक्ते भूमौ सिञ्चेन्नतो जलम् ।

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्त इदं जपेत् ॥ २४५ ॥

ते च ब्राह्मणा अस्तु स्वधेति ब्रूयुः । तैरेवमुक्ते अनन्तरं कमण्डलुना उदकं भूमौ सिञ्चेत् । ततो विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूयात् । ब्राह्मणैश्च प्रीयन्तां वि-
श्वेदेवा इत्युक्ते इदमनन्तरोच्यमानं जपेत् ॥ २४५ ॥

ब्राह्मणप्रार्थना—

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च ।

श्रद्धा च नो माविगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति ॥ २४६ ॥

दातारो हिरण्यादेः नोऽस्माकं कुलेऽभिवर्धन्तां बहवो भवन्तु । वेदाश्च व-
र्धन्तां अभ्ययनाभ्यापनतदर्थज्ञानानुष्ठानद्वारेण । संततिश्च पुत्रपौत्रादिपरम्प-
रया । श्रद्धा च पित्र्ये कर्मण्यास्था नोऽस्माकं माविगमत् मा गच्छतु । 'न माङ्-
योगे' इत्यङ्भावः । देयं च हिरण्यादि बहु अपर्यन्तं अस्माकं भवत्विति जपे-
दित्यर्थः ॥ २४६ ॥

इत्युक्त्वोक्त्वा प्रिया वाचः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

वाजेवाज इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जनम् ॥ २४७ ॥

एवं पूर्वोक्तं प्रार्थनामन्त्रं जप्त्वा, उक्त्वा च प्रिया वाचः धन्या वयं मवच्छरण-
युगलरजःपवित्रीकृतमस्मन्मन्दिरं शाकाद्यनानुद्वेगमविगणय्य भवद्भिरनुगृहीता
वयमित्येवंरूपाः । प्रणिपत्य प्रदक्षिणापूर्वं नमस्कृत्य विसर्जयेत् । कथं विसर्जये-

१ कर्मैव कर्तव्यं ग. २ रेव नः ग. ३ विसर्जयेत् ख.

दिश्याह—‘वाजे वाजेवतवाजिनोनः’ इत्यनयर्चा पितृपूर्वं प्रपितामहादि विश्वे-
देवान्सं दर्भान्धारम्भेण उत्तिष्ठन्त पितर इति प्रीतः सुप्रीतमना विसर्जनं कुर्यात् ॥

यस्मिंस्तु संस्रवाः पूर्वमर्घ्यपात्रे निवेशिताः ।

पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् ॥ २४८ ॥

यस्मिन्नर्घ्यपात्रे पूर्वमर्घ्यदानान्ते संस्रवा ब्राह्मणहस्तगलितार्घ्योदकानि निवे-
शिताः स्थापितास्तदर्घ्यपात्रं न्युक्त्वा तदुत्तानमूर्ध्वमुखं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् ।
पुनश्चासीमं ब्रजपादूर्ध्वं वाजेवाजे इत्यतः प्राग्दृष्टव्यम् । कृत्वा विसर्जयेदिति
क्त्वाप्रत्ययश्रवणात् ॥ २४८ ॥

प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम् ।

ब्रह्मचारी भवेत्तां तु रजनीं ब्राह्मणैः सह ॥ २४९ ॥

अनन्तरमासीमान्तं ब्राह्मणाननुव्रज्य तैरात्यतामित्यनुज्ञातस्तान्प्रदक्षिणीकृत्य
प्रतिनिवृत्तः पितृसेवितं श्राद्धशिष्टमिष्टैः सह भुञ्जीत । नियम एवायं न परि-
संख्या । मांसे तु यथारुचीति द्विजकाम्ययेत्यत्रोक्तम् । यस्मिन्दिने श्राद्धं कृतं
तत्संबन्धिनीं रात्रिं भोक्तृभिर्ब्राह्मणैः सह कर्ता ब्रह्मचारी भवेत् । तुशब्दात्पुन-
र्भोजनादिरहितोपि भवेत् । ‘दन्तधावनताम्बूलं स्निग्धस्नानमभोजनम् । रत्नौ-
षधपराक्षानि श्राद्धकृतस्तस्य वर्जयेत् ॥ पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैयुनम् ।
दानं प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभुक्त्वष्ट वर्जयेत् ॥’ इति वचनात् ॥ २४९ ॥

एवं पार्वणश्राद्धमुक्त्वेदानीं वृद्धिश्राद्धमाह—

एवं प्रदक्षिणावृत्को वृद्धौ नान्दीमुखान्पितृन् ।

यजेत दधिकर्कन्धूमिश्रान्पिण्डान्यवैः क्रियाः ॥ २५० ॥

वृद्धौ पुत्रजन्मादिनिमित्ते श्राद्धे एवमुक्तेन प्रकारेण पितृन्यजेत पूजयेत् ।
तत्र विशेषमाह—प्रदक्षिणावृत्क इति । प्रदक्षिणा आवृत् अनुष्ठानपद्धतिर्य-
स्यासौ प्रदक्षिणावृत्कः । प्रदक्षिणप्रचार इति यावत् । नान्दीमुखानिति पितृणां
विशेषणम् । अतश्चावाहनादौ नान्दीमुखान्पितृनावाहयिष्ये नान्दीमुखान्पिता-
महानित्यादिप्रयोगो द्रष्टव्यः । कथं यजेतेत्याह—दधिकर्कन्धूमिश्रान् । कर्कन्धु-
र्बदरीफलम् । दध्ना बदरीफलैश्च मिश्रान्पिण्डान्दत्त्वा यजेतेति संबध्यते । तिल-
साध्याः सर्वाः क्रिया यवैः कर्तव्याः । अत्रच ब्राह्मणसंख्या दर्शितैव—‘युग्मान्दैवे
यथाशक्ति’ इत्यत्र । प्रदक्षिणावृत्कत्वादिपरिगणनमन्येषामपि स्मृत्यन्तरोक्तानां
विशेषणमार्गाणां प्रदर्शनार्थम् । यथाहाश्वलायनः—‘अथाभ्युदयिके युग्मा ब्रा-
ह्मणा अमूला दर्भोः प्राक्पुत्रो यज्ञोपवीती स्यात्प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिलार्थो
गन्धादिदानं द्विर्द्विः ऋजुदर्भानासने दद्यात् । ‘यवोसि सोमदेवलो गोसवे दे-
वनिर्मितः । प्रक्षयज्ञिः प्रक्षः पुष्ट्या नान्दीमुखान्पितृभिर्माहोकाग्नीण्याहि नः

स्वाहा' इति यवावपनम् । विश्वेदेवा इदं वोर्ध्वं, नाम्दीमुखाः पितर इदं वोर्ध्वं मिति यथाकिञ्चमर्ध्यादानम् । पाणौ होमोऽग्नये कम्बवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति । 'मधुवाता ऋतायत' इति तृचस्थाने 'उपासौ गायत' इति पञ्च मधुमतीः आवयेत् । 'अक्षममीमदन्त' इति षष्ठीम् । आचान्तेषु मुक्ताक्षयान्मोमयेनोपक्षिप्य प्राचीनाभ्रान्दर्मान्स्संस्तीर्य तेषु पृषदाज्यमिश्रेण भुक्तशेषैर्गैकैकस्य द्वौद्वौ पिण्डौ दद्यादित्यादि । यद्यपि पितृव्यजनेति सामान्येनोक्तं तथापि आहु-
त्रयं कमश्च स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यः । यथाह शातातपः—'मातुः आहुं तु पूर्वे स्वारिपनृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानां च वृद्धौ आहुत्रयं स्मृतम् ॥' इति ॥ २५० ॥

एकोद्दिष्टमाह—

एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम् ।

आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥ २५१ ॥

एकोद्दिष्टं एक उद्दिष्टो यस्यिन् आहुते तदेकोद्दिष्टमिति कर्मनामधेयम् । शेषं पूर्ववदाचरेदित्युपसंहारान् । पार्वणमकलधर्मप्राप्तौ विशेषोऽभिधीयते । देवहीनं विश्वेदेवरहितं एकार्घ्यपात्रमेकदर्भपवित्रकं च आवाहनेनाग्नौकरणहोमेन च रहितम् । अपसव्यवत् प्राचीनावीतग्रहसूत्रवत् । अनेनानन्तरोक्तोद्दिष्टकं यज्ञो-
पवीतित्वं सूचयति ॥ २५१ ॥

उपतिष्ठतामक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने ।

अभिरम्यतामिति वदेद्भूयस्तेऽभिरताः स ह ॥ २५२ ॥

किञ्च । यदुक्तं—'स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च' इति तत्राक्ष-
य्यस्थाने उपतिष्ठतामिति वदेत् । विप्रविसर्जने कर्तव्ये 'वाजेवाजे' इति जपान्ते दर्भान्वावरभ्येणाभिरम्यतामिति ब्रूयात् । ते चाभिरताः स ह इति ब्रूयुः । ह प्र-
सिद्धम् । शेषं पूर्ववदिति यावत् । एतच्च मध्याह्ने कर्तव्यम् । यथाह देवलः—
'पूर्वाह्ने दैविकं कर्म अपराह्ने तु पृथक् । एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमि-
त्तकम् ॥' इति । भुञ्जीत पितृसेवितमित्यस्यैकोद्दिष्टविशेषो निषेधो दृश्यते—
'नवभ्रात्रेषु यच्छिष्टं गृहे पर्युषितं च यत् । दंपत्योर्भुक्तक्षिष्टं च न भुञ्जीत कदा-
चन ॥' इति । नवभ्रात्रा च दर्शितम्—'प्रथमेऽङ्गि तृतीयेऽङ्गि पञ्चमे सप्तमे
तथा । नवमैकादशे चैव तत्रवभ्रात्रमुच्यते ॥' इति ॥ २५२ ॥

सपिण्डीकरणमाह—

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं ग्रैसेचयेत् ॥ २५३ ॥

ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।

एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥ २५४ ॥

गन्धोदकतिलैर्युक्तं पात्रचतुष्टयं अर्घ्यसिद्धयर्थं पूर्वोक्तविधिना कुर्यात् । तिलैर्युक्तं पात्रचतुष्टयमिति वदता पितृवर्गे चत्वारो ब्राह्मणा दर्शिताः । वैश्वदेवे द्वौ स्थितावेव । अत्र प्रेतपात्रोदकं किञ्चिदवशेषं त्रिधा विभज्य पितृपात्रेषु सेचयेत् 'ये समानाः समनसः' इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् । शेषं विश्वेदेवावाहनादिविसर्जनाम्सं पूर्ववत्पार्वणवदाचरेत् । प्रेतार्घ्यपात्रावशिष्टोदकेन प्रेतस्थानब्राह्मणहस्तेऽर्घ्यं दत्त्वा शेषमेकोद्दिष्टवत्समापयेत् । पित्र्येषु त्रिषु पार्वणवत् । एतत्सपिण्डीकरणमनन्तरोक्तमेकोद्दिष्टं च ततः प्रागुक्तं स्त्रिया अपि मातुरपि कर्तव्यं । एवं वदता पार्वणे मातृश्राद्धं पृथक्कर्तव्यमित्युक्तं भवति । अत्र प्रेतशब्दं पितुः प्रपितामहविषयं केचिद्वर्णयन्ति । तस्य त्रिष्वन्तर्भावेन सपिण्डीकरणोत्तरकाळं पिण्डदानादिनिवृत्त्युपपत्तेः । समनन्तरमृतस्योत्तरत्र पिण्डोदकदानानुवृत्तेरन्तर्भावो न युक्तः । अतएवाह यमः—'यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् । विभिन्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते ॥' इति । प्रकर्षेण इतः प्रेत इति चतुर्थेऽपि प्रेतशब्दोपपत्तेः । 'प्रेतभ्य एव निवृणीयात्' इति च प्रयोगदर्शनात् । अपिच—'सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् । पितृनेवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतं न निर्दिशेत् ॥' इति सपिण्डीकरणोत्तरकाळं प्रेतस्य श्राद्धादिप्रतिषेधो दृश्यते स चानन्तरमृतस्य न संभवति । अमावास्यादौ श्राद्धविधानात् । 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' इत्येतदपि वचनं चतुर्थस्य त्रिष्वन्तर्भावं एव घटते 'चतुर्थस्य पिण्डत्रयव्यापित्वं पञ्चमस्य पिण्डद्वयव्यापित्वं षष्ठस्यैकपिण्डव्यापित्वं सप्तमे विनिवृत्तिः' इति । पितृपात्रेऽप्येतदपि पितृमुख्यत्वादस्मिन्नेव पक्षे घटते नान्यथा, प्रपितामहप्रमुखत्वात् । तस्मात्पितृपात्रेषु तत्प्रेतपात्रं प्रसेचयेदिति, पितुः प्रपितामहपात्रं पित्रादिपात्रेषु प्रसेचयेदिति तदयुक्तम् । नञ्चत्र पिण्डसंयोजनमुत्तरत्र पिण्डदानादिनिवृत्तिप्रयोजनम्, अपितु पितुः प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्वप्राप्त्यर्थम् । प्रेतत्वं च क्षुत्तृष्णोपजनितात्यन्तदुःखानुभवावस्था । यथाह मार्कण्डेयः—'प्रेतलोके तु वसतिर्नृणां वर्षं प्रकीर्तिता । क्षुत्तृष्णे प्रत्यहं तत्र भवेतां भृगुनन्दन ॥' इति । पितृत्वप्राप्तिश्च वस्वादिश्राद्धदेवतासंबन्धः । प्राक्तनैकोद्दिष्टसहितेन सपिण्डीकरणेन प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्वं प्राप्नोतीत्यवगम्यते—'यस्यैतानि न दत्तानि प्रेतश्राद्धानि षोडश । प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥' इति । तथा—'चतुरो निर्वपेत्पिण्डान्पूर्वं तेषु समावपेत् । ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमभूते ॥' इत्यादिबचनात् । 'यः सपिण्डीकृतं प्रेतम्' इत्यनेनापि पृथगेकोद्दिष्टविधानेन पिण्डदाननिषेधात्पार्वणविधानेन सहपिण्डदानमवगम्यते । तच्च सांख्यसरिकपाक्षिकैकोद्दिष्टविधानेनापोषते । यदपि पुनः प्रेतं न निर्दिशेदिति, तदपि प्रेतशब्दं

१ मृतस्य पिण्डोदक क. २ समानयेत् क. समापयेत् ख. ३ एतच्च ख. ४ विधानेनोपपत्ते क. विधानायोपपाद्यते ख.

नोच्चारयेत् अपितु पितृशब्दमेवेत्येवमर्थम् । नच प्रकर्षगमनात्तत्रैव प्रेतशब्दः । यतो विशिष्टदुःखादुभवावस्था प्रेतशब्देन कृत्वाभिधीयत इत्युक्तम् । योऽपि प्रमीतमात्रे प्रेतशब्दप्रयोगः सोपि भूतपूर्वगत्या । 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' इति च प्रथमस्य पिण्डस्य चतुर्थव्यापित्वान् द्वितीयस्य पञ्चमव्यापित्वान् तृतीयस्य षष्ठव्यापित्वान् सप्तमे विनिवर्तत इत्येवमपि घटने । अपिच निर्वान्यपिण्डान्वयेन न सपिण्ड्यं अव्यापकत्वात् अपित्वेकशरीरावयवान्वयेनेत्युक्तम् । पितृशब्दश्च प्रेतत्वनिवृत्त्या श्राद्धदेवताभूयं गतेषु वर्तत इति पितृपात्रेऽपि स्थितिरुक्तम् । तस्यादनन्तराचार्येण पूर्वपक्षद्वारेण परमतं दर्शितमित्यर्थः । मृतपात्रोदकस्य तपिण्डस्य च पितृपात्रेषु तपिण्डेषु च संसर्जनमिति स्थितम् । आचार्यस्तु परमतमेवोपन्यस्तवान् । एतच्च पितुः सपिण्डीकरणं पितामहादिषु त्रिषु प्रमीतेषु वेदितव्यम् । पितरि प्रेते पितामहे वा जीवति सपिण्डीकरणं नास्त्येव । 'व्युक्तमात्रं प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता' इति वचनात् । यत्तु मनुवचनं (३।२२१) — 'पिता यस्य निवृत्तः स्याज्जीवेष्वापि पितामहः । पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥' इति, तदपि पितृशब्दप्रयोगनियमाय न पिण्डद्वयदानार्थम् । कथम् — 'ध्रियमाणे नु पितरि पूर्वपामेव निर्वपेत् । पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेष्वापि पितामहः ॥' योऽपि पूर्वपामेव निर्वपेदित्यन्वयः । पक्षद्वयेऽपि कथं निर्वपेदित्याह — 'पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम्' इत्याद्यन्तःप्रवृत्तेन सर्वत्र पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इत्येवं प्रयोगो न पुनः कदाचिदपि पितामहस्य प्रपितामहस्य वाऽऽदिष्टं बृद्धप्रपितामहस्य तपितुर्वान्तत्वं । अतश्च पित्रादिशब्दानां संबन्धवचनत्वात् ध्रियमाणेऽपि पितरि पितुः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति । पितामहे ध्रियमाणे पितामहस्य पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति । अतश्च पिण्डपितृयत्ने शुन्धन्तां पितर इत्यादि-मन्त्राणामूहो न भवति । यदपि विष्णुवचनं — 'यस्य पिता प्रेतः स्यात्स पितृपिण्ड निधाय पितामहापराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात्' इति । तस्यायमर्थः । पितामहे ध्रियमाणे प्रेते च पितरि पितुरेकं पिण्डमेकोद्विष्टविधानेन निधाय पितुर्यः पितामहस्ततः पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात् । पितामहस्त्वात्मनः प्रपितामहः संप्रदानभूतः स्थित एवेति । प्रपितामहाय ततः पराभ्यां द्वाभ्यां च दद्यादिति । शब्दप्रयोगनियमस्तु पूर्वोक्त एव । एवं गोब्राह्मणादिहृतस्यापि सपिण्डीकरणाभावो वेदितव्यः । यथाह कात्यायनः — 'ब्राह्मणादिहृते ताते पतिते संगर्जिते । व्युक्तमात्रं मृते देयं येभ्य एव दद्यात्सौ ॥' इति । गोब्राह्मणहृतस्य पितुः सपिण्डीकरणसंभवे तमुल्लंघ्य पितामहादिभ्यः पार्वणविधानमनुपपन्नमिति सपिण्डीकरणाभावोऽवगम्यते । स्मृत्यन्तरेऽपि — 'ये नराः संततिच्छिन्ना नास्ति तेषां सपिण्डता । न चैतैः सह कर्तव्यान्वेकोद्विष्टानि षोडश ॥' इति । मातुः पिण्डदानादौ गोत्रे विप्रतिपत्तिः । भर्तृगोत्रेण पितृगोत्रेण वा दातव्यमिति उभ-

यत्र वचनदर्शनात्—‘स्वगोत्राद्धरयते नारी विवाहात्सप्तमे पदे । स्वामिगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥’ इत्यादिभर्तृगोत्रविषयं वचनम् । —‘पितृगोत्रं समुत्सृज्य न कुर्याद्भर्तृगोत्रतः । जन्मन्येव विपत्तौ च नारीणां पैतृकं कुलम् ॥’ इत्यादिपितृगोत्रविषयम् । एवं विप्रतिपत्तावासुरादिविवाहेषु पुत्रिकाकरणे च पितृगोत्रमेव । तत्र तत्र विशेषवचनात् दानस्यानिवृत्तेश्च । ब्राह्मादिविवाहेषु व्रीहियववत् वृहद्रथन्तरसामवत् विकल्प एव । तत्रच—‘येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेन यायात्सतां मागं तेन गच्छन्नु दुष्यति ॥’ इति वचनात् वंशपरम्परायातसमाचरणेन व्यवस्था । एवंविधविषयव्यतिरेकेणास्य वचनस्य विषयान्तराभावात् । यत्र पुनः शास्त्रतो न व्यवस्था नाप्याचारतस्तत्र ‘आत्मनस्तुष्टिरेव वा’ इति वचनादात्मनस्तुष्टिरेव व्यवस्थापिका, यथा—‘गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे’ इति । मातुः सपिण्डीकरणेऽपि विरुद्धानि वाक्यानि दृश्यन्ते तत्र—‘पितामह्यादिभिः साधं सपिण्डीकरणं स्मृतम्’ । तथा भर्त्रापि भार्यायाः स्वमात्रादिभिः सह सपिण्डीकरणं कर्तव्यमिति पैठीनसिराह—‘अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम् । श्रुत्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥’ इति । पत्या सह सपिण्डीकरणं यम आह—‘पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मन्नाहुतिव्रतैः ॥’ इति । उद्धानस्ता तु मातामहेन सह सपिण्डीकरणमुक्तम्—‘पितुः पितामहे यद्रूपेण संवत्सरे सुतैः । मातुर्मातामहे तद्देशे कार्या सपिण्डता ॥’ तथा—‘पिता पितामहे योज्यः पूर्णे संवत्सरे सुतैः । माता मातामहे तद्दिव्याह भगवान्छिवः ॥’ इत्येवंविधेषु वचनेषु सत्सु अपुत्रायां भार्याया प्रमीतायां भर्ता स्वमात्रैव सापिण्ड्यं कुर्यात् । अन्वारोहणं तु पुत्रः स्वपित्रैव मातुः सापिण्ड्यं कुर्यात् । आसुरादिविवाहोत्पन्नः पुत्रिकासुतश्च मातामहेनैव । ब्राह्मादिविवाहोत्पन्नः पित्रा मातामहेन पितामह्या वा विकल्पेन कुर्यात् । अत्रापि यदि नियतो वंशसमाचारस्तदानीं तथैव कुर्यात् । वंशसमाचारोऽप्यनियतश्चेत्तदा ‘आत्मनस्तुष्टिरेव च’ इति यथारुचि कुर्यात् । तत्र च येन केनापि मातुः सापिण्ड्येऽपि यत्रान्वष्टकादिषु मातृश्राद्धं पृथग्विहितं—‘अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहनि । मातुः श्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥’ इति, तत्र पितामह्यादिभिरैव पार्वणश्राद्धं कर्तव्यम् । अन्यत्र पतिनासहेति पतिसापिण्ड्ये तदंशभागित्वात् । मातामहसापिण्ड्ये तदंशभागित्वात्तेनैव सह । यथाह शातातपः—‘एकमूर्ति-त्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते । पत्नी पतिपितृणां च तस्मादंशेन भागिनी ॥’ इति । एवं सति मातामहेन मातुः सापिण्ड्ये मातामहश्राद्धं पितृश्राद्धवन्नित्यमेव । पत्या पितामह्या वा मातुः सापिण्ड्ये मातामहश्राद्धं न नित्यम् । कृते अभ्युदयः अकृते न प्रत्यवाय इति निर्णयः ॥ २५३ ॥ २५४ ॥

अर्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत् ।

तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विजे ॥ २५५ ॥

संवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य कृतं तस्य तदुद्देशेन प्रतिदिबसं प्रतिमासं वा वात्सर्वसंस्तरं शतबनुसारेणाश्वमुदकुम्भमहितं ब्राह्मणाय दद्यात् । अर्वाक्संवत्सरादिति वदता सपिण्डीकरणं संवत्सरे पूर्णं प्राग्भवेति दर्शितम् । यथाह्राश्व-
लायनः—‘अथ सपिण्डीकरणं संवत्सरान्ते द्वादशाहे वा’ इति । कात्याय-
नोऽप्याह—‘ततः संवत्सरे पूर्णं सपिण्डीकरणं त्रिपक्षे वा यदाचार्वाग्वृद्धिरापद्य-
ते’ इति द्वादशाहे त्रिपक्षे वृद्धिप्राप्तौ संवत्सरे वेति चत्वारः पक्षा दर्शिताः । तत्र
द्वादशाहे पितुः सपिण्डीकरणं साम्रिकेन कार्यम् । सपिण्डीकरणं विना पिण्डपि-
तृयज्ञासिद्धेः—‘साम्रिकस्तु यदा कर्ता प्रेतो वाप्यग्निमान्भवेत् । द्वादशाहे तदा
कार्यं सपिण्डीकरणं पितुः ॥’ इति वचनान् । निराम्रिकस्तु त्रिपक्षे वृद्धिप्राप्तौ
संवत्सरे वा कुर्यात् । यदा प्राक्संवत्सरान्सपिण्डीकरणं तदा षोडशश्राद्धानि
कृत्वा सपिण्डीकरणं कार्यम्, उत सपिण्डीकरणं कृत्वा स्वस्वकाले
तानि कर्तव्यानीति संशयः । उभयथा वचनदर्शनात् ।—‘श्राद्धानि षोडशा-
दृत्वा नैव कुर्यात्सपिण्डताम् । श्राद्धानि षोडशापात्य विद्धीत सपिण्डताम् ॥’
इति । षोडशश्राद्धानि च—‘द्वादशाहे त्रिपक्षे च पणमासे मासि चाब्दिके ।
श्राद्धानि षोडशैतानि संस्मृतानि मनीषिभिः ॥’ इति दर्शितानि । तथा—‘य-
स्यापि वत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं भवेत् । मामिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि
वत्सरम् ॥’ इति । तत्र सपिण्डीकरणं कृत्वा स्वकाल एवैतानि कर्तव्यानीति
प्रथमः कल्पः । अप्राप्तकालत्वेन प्रागनधिकारात् । यदपि वचनं ‘षोडशश्राद्धानि
कृतैव सपिण्डीकरणं संवत्सराद्यागपि कर्तव्यम्’ इति सोयमाप्तकल्पः । यदा
प्राप्तकालत्वेन प्राप्तसपिण्डीकरणात् प्रेतश्राद्धानि करोति तदैकोद्दिष्टविधानेन
कुर्यात् । यदा तु मुख्यकल्पेन स्वकाल एव करोति तदाब्दिक श्राद्धं यो यथा
करोति पार्वणमेकोद्दिष्टं वा तथा मासिकानि कुर्यात् ।—‘सपिण्डीकरणादर्वाकुर्वन्
श्राद्धानि षोडश । एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वं
यदा कुर्यात्तदा पुनः । प्रत्यहं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि ॥’ इति स्मर-
णात् । एतच्च प्रेतश्राद्धसहितं सपिण्डीकरणं संविभक्तधनेषु बहुषु आनृषु सत्स्वप्ये-
केनैव कृतेनालं न सर्वैः कर्तव्यम् ।—‘नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश ।
एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपि ॥’ इति स्मरणात् । इदं च प्रेतश्राद्धस-
हितं सपिण्डीकरणं असंन्यासिनां पुत्रादिभिर्नियमेन कर्तव्यम् । प्रेतत्वविमोक्षा-
र्थत्वात् । संन्यासिनां तु न कर्तव्यम् । यथाहोशना—‘एकोद्दिष्टं न कुर्वीत य-
तीनां चैव सर्वदा । अह्न्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ॥ सपिण्डीकरणं
तेषां न कर्तव्यं सुतादिभिः । त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥’ इति ।

पुत्रासंनिधाने चेन सगोत्रादिना दाहसंस्कारः कृतस्तेनैवाद्दशाहान्तं तत्प्रेतकर्म कर्तव्यम्—‘असगोत्रः सगोत्रो वा स्त्री दद्याद्यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत् ॥’ इति स्मरणात् । शूद्राणामप्येतत्कर्तव्यमममक द्वादशेऽह्नि—‘एवं सपिण्डीकरणं भग्नवर्ज्यं शूद्राणां द्वादशेऽह्नि’ इति विष्णुस्मरणात् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं सांवत्सरिकपार्वणादीनि पुत्रस्य नियमेनैव कार्याणि अन्येषामनियतानि ॥ २५५ ॥

एकोहिष्टकालानाह—

मृतेऽहनि प्रकर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥ २५६ ॥

मृतेऽहनि प्रतिमासं संवत्सरं यावदेकोहिष्टं कार्यम् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरमेकोहिष्टमेव कर्तव्यम् । आद्यं सर्वेकोहिष्टप्रकृतिभूतमेकोहिष्टमेकादशेऽहनि । मृतदिवसापरिश्राने तच्छ्रवणदिवसं अमावास्यायां वा कार्यम्—‘अपदिज्ञाते मृतेऽहनि अमावास्याया श्रवणदिवसे वा’ इति स्मरणात् । अमावास्यायामिति गमनमायसंबन्धिन्याममावास्यायाम्—‘प्रवासदिवसे देयं तन्मासेन्दुक्षयेऽपि वा’ इति स्मरणात् । मृतेऽहनीत्याह्निताग्नेर्विशेषो जानात्कर्तव्येनोक्तः—‘ऊर्ध्वं त्रिपक्षाच्छ्राद्धं मृतेऽहन्येव तद्भवेत् । अधस्तु कारयेहाहादहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥’ इति । तत्र त्रिपक्षाद्वार्यप्रेतकर्म तदाहदिवसादारभ्याह्निताग्नेः कार्यम् । त्रिपक्षादूर्ध्वं यच्छ्राद्धं तन्मरणदिवस एवेत्यर्थः । अनाहिताग्नेस्तु सर्वं मृताह एव । आद्यमेकादशेऽहनीत्याशांचोपलक्षणमिति केचित्—‘शुचिना कर्म कर्तव्यं’ इति शुद्धेरङ्गत्वात्, अथाशांचापगम इति सामान्येन सर्वेषां वर्णानामुपक्रम्येकोहिष्टस्य विष्णुना विहितत्वाच्च । तदयुक्तम्—‘एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् । चतुर्णामपि वर्णानां मृतकं च पृथक्पृथक् ॥’ इति पैठीनसिस्मरणविरोधान्—‘आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि । कर्तुंस्त्वाकालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव नः ॥’ इति शङ्खवचनविरोधाच्च । सामान्योपक्रमं विष्णुवचनं दशाहाशांचविषयमपि घटते इति । प्रतिसंवत्सरं चैवम् इति प्रतिसंवत्सरं मृतेऽहन्येकोहिष्टमुपदिष्ट योगीश्वरेण । तथाच स्मृत्यन्तरम्—‘वर्षे वर्षे तु कर्तव्या मातापित्रोस्तु सन्क्रिया । अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं च निर्वपेत् ॥’ इति । यमोऽप्याह—‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतेः । मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोहिष्टं मृतेऽहनि ॥’ इति । व्यासस्तु पार्वणं प्रतिषेधयति—‘एकोहिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः । अकृतं तद्विजानीयात्सं भवेत्पितृघातकः ॥’ इति । जमदग्निस्तु पार्वणमाह—‘आपाद्य च सपिण्डत्वमौरसो विधिवत्सुतः । कुर्वति दशवच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहनि ॥’ इति । शातातपोऽप्याह—‘सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा । प्रतिसंवत्सरं

विद्वांश्छागळेयोदितो विधिः ॥' इत्येवंवचनविप्रतिपत्तौ दक्षिणात्या ख्ये व्य-
वस्थामाहुः—'औरसक्षेत्रजाभ्यां मातापित्रोः क्षयाहे पार्वणमेव कर्तव्यं दत्तका-
दिभिरेकोद्दिष्टम्' इति ज्ञानूकर्ण्यवचनान्,—'प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्र-
औरसौ । कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥' इति । तदसम् । नह्यत्र क्षयाहव-
चनमस्ति अपितु प्रत्यब्दमिति । सन्ति च क्षयाहव्यतिरिक्तानि प्रत्यब्दश्चाद्यान्य-
क्षय्यतृतीयाभात्रीव्रंशास्त्रीप्रभृतिषु । अतो न क्षयाहविषयपार्वणैकोद्दिष्टव्यव-
स्थापनयत्नः । यत्तु पराशरवचनम्—'पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौर-
सम् । सर्वत्रानेकगोत्राणामेकस्यैव स्मृतेऽहनि ॥' इति । तदपि न व्यवस्थाप-
कम् । यस्मादस्यायमर्थः । देवत्वं गतस्य सपिण्डीकृतस्य पितुः सर्वत्रौरसेन त्रि-
पौरस्य पार्वणं कार्यम् । अनेकगोत्राणां भिन्नगोत्राणां मानुलादीनां क्षयेऽहनि
यच्छ्राद्धं तदेकस्यैवैकोद्दिष्टमेवेति । किञ्च—'सपिण्डीकरणादूर्ध्वमप्येकोद्दिष्टमेव
कर्तव्यमौरसत्रापि' इत्युक्तं पैटीनमिना—'एकोद्दिष्टं हि कर्तव्यमौरसेन स्मृते-
ऽहनि । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मातापित्रोर्न पार्वणम् ॥' इति ॥ उदीच्याः पुनरेवं
व्यवस्थापयन्ति—अमावास्यायां आद्रपदकृष्णपक्षे वा स्मृताहे पार्वणमन्यत्र स्मृ-
ताह एकोद्दिष्टमेवेति—'अमावास्याक्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । पार्वणं तत्र
कर्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥' इति स्मरणान् । तदपि नाद्रियन्ते वृद्धाः । अ-
निश्चितमूलेनानेन वचनेन निश्चितमूलानां बहूनां क्षयाहमात्रपार्वणविषयाणां
वचनानाममावास्याप्रेतपक्षस्मृताहविषयत्वेनानिसंकोचस्यायुक्तत्वात् । सामान्य-
वचनानर्थक्याह । तत्रहि सामान्यवचनस्य विशेषवचनेनोपसंहारो यत्र सामा-
न्यविशेषसंबन्धज्ञानेन वचनद्वयमर्थवत् । यथा मत्तदशसामिधेनीरनुबूया-
दित्यनारभ्यार्धातस्य विकृतिमात्रविषयस्य मत्तदशवाक्यस्य सामिधेनीलक्षण-
द्वारसंबन्धबोधेनार्थवतो मित्रविन्दादिप्रकरणपठितेन मत्तदशवाक्येन मित्र-
विन्दाद्यधिकारापूर्वसंबन्धबोधेनार्थवता उपसंहारः । इह तु द्वयोर्मृताहमात्र-
विषयत्वाद्बोधवत्तेति । अतोऽत्र पाक्षिकैकोद्दिष्टनिवृत्तिफलकतया पार्वणनि-
यमविधानं युक्तम् । नचैकोद्दिष्टवचनानां मातापितृक्षयाहविषयत्वेन पार्वण-
वचनानां च तदन्यक्षयाहविषयत्वेन व्यवस्था युक्ता । उभयत्रापि मातापितृसु-
तप्रवृत्तस्य विद्यमानत्वात्—'सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतैः । माता-
पित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं स्मृतेऽहनि ॥' इति । तथा—'आपाद्य सहपिण्डव-
मौरसो विधिर्वसुतः । कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहनि ॥' इति ।
यदपि कैश्चिदुच्यते—मातापित्रोः क्षयाहे साम्निः पार्वणं कुर्यात्त्रिरश्विरेकोद्दिष्ट-
मिति—'वर्षे वर्षे सुतः कुर्याःपार्वणं योऽग्निमान्द्विजः । पित्रोरनग्निमान्धीर ए-
कोद्दिष्टं स्मृतेऽहनि ॥' इति सुमन्तुस्मरणादिति । तदपि सत्प्रतिपक्षत्वादुपेक्ष-
णीयम्—'बद्धमयस्सु ये विप्रा ये चैकाग्रय एव च । तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेको-
द्दिष्टं न पार्वणम् ॥' इति स्मरणान् । तत्रैव निर्णयः—संन्यासिनां क्षयाहे

सुतेन पार्वणमेव कर्तव्यम्—‘एकोद्दिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डग्रहणादिह । सपिण्डी-
करणाभावात्पार्वणं तस्य सर्वदा ॥’ इति प्रचेतःस्मरणात् । अमावास्याक्षयाहे
प्रेतपक्षक्षयाहे च पार्वणमेव—‘अमावास्या क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः’ इत्या-
दिबचनस्योक्तरीत्या नियमपरत्वात् । अन्यत्र क्षयाहे पार्वणैकोद्दिष्टयोर्ब्रीहियव-
वह्निकल्प एव । तथापि वंशसमाचारव्यवस्थायां सत्यां व्यवस्थितो विकल्पो-
ऽस्त्यामैच्छिक इत्यलमतिप्रसंगेन ॥ २५६ ॥

नित्यश्राद्धव्यतिरिक्तसर्वश्राद्धशेषमिदमभिधीयते—

पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।

प्रक्षिपेत्सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥ २५७ ॥

पूर्वदत्तानां पिण्डानां पिण्डस्य वा प्रतिपत्तिरियं गवे अजाय ब्राह्मणाय वा
तदर्थिने पिण्डान्दद्यात् । अग्रावगाधे जलेऽपि वा प्रक्षिपेत् । किंच सत्सु विप्रेषु
भोजनदेशावस्थितेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेच्चोद्गासयेत् ॥ २५७ ॥

भोग्यविशेषेण फलविशेषमाह—

हविष्यान्नेन वै मामं पायसेन तु वत्सरम् ।

मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः ॥ २५८ ॥

ऐणरौरववाराहशशैर्मासैर्यथाक्रमम् ।

मासवृद्ध्यामितृप्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥ २५९ ॥

हविष्यं हविर्योग्यं तिलघ्रीष्मादि । यथाह मनुः (३।२६७)—‘तिलैर्ब्रीहि-
यवैर्माषैरज्जिर्मूलकैलेन वा । दत्तेन मासं तृप्यन्ति विधिवत्पितरो नृणाम् ॥’
इति । तद्वत् हविष्यान्नं तेन मासं पितरस्तृप्यन्तीत्यनौगतेनान्वयः । पायसेन
गव्यपयःसिद्धेन संवत्सरम्—‘संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा’ इति
(मनुः ३।२७१) स्मरणात् । मत्स्यो भक्ष्यः पाटीनादिस्तस्येदं मात्स्यम् । हरिण-
स्ताम्रमृगः । एणः कृष्णः ।—‘एणः कृष्णमृगो ज्ञेयस्तान्नो हरिण उच्यते’ इत्यायु-
र्वेदस्मरणात् । तस्येदं हरिणकम् । अविस्त्रभ्रस्तत्संबन्धि औरभ्रम् । शैकुनिस्ति-
तिरिस्तत्संबन्धि शाकुनं । छागोऽजस्तदीयं छागम् । पृषधिभ्रमृगस्तन्मासं पार्षतम् ।
एणः कृष्णमृगस्तत्पिशितमैणम् । रुरुः शंबरस्तत्प्रभवं रौरवम् । वराह आरण्यसू-
करस्तज्जं वाराहम् । शशस्येदं शाशम् । एभिर्मासैः पितृभ्यो दत्तैर्हविष्यान्नेन वै मास-
मित्युक्तावात्त ऊर्ध्वं यथाक्रममेकैकमासवृद्ध्या पितरस्तृप्यन्ति ॥ २५८ ॥ २५९ ॥

खद्गामिषं महाशलकं मधु मुन्यन्नमेव वा ।

लौहामिषं महाशाकं मांसं वौध्रीणसस्य च ॥ २६० ॥

१ फक्षेस्तथा ग. २ मांसं प्रीयन्ते ख. ३ अनागतत्वेना. ग. ४ शाकुनं भक्ष्यपक्षिसंबन्धि क.
ख. ५ वौध्रीणसस्य क. ग.

यद्ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमभुते ।

तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः ॥ २६१ ॥

किञ्च । स्वर्गो गण्डकमन्त्र मांसम् । महाशल्को मत्स्यभेदः । मधु माक्षिकम् । मुन्यन्नं सर्वमारण्यं नीवारादि । लोहो रक्तश्चागस्तदामिषं लौहामिषम् । महाशाकं कालशाकम् । वार्ध्नीगमो वृद्धः श्वेतच्छागः—‘त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं वृद्धं श्वेतमजापतिम् । वार्ध्नीगसं तु तं प्राहुर्वाञ्छिकाः आदूकर्मणि ॥’ इति याज्ञिकप्रसिद्धः । त्रिपिबः पिबतः कर्णौ जिह्वा च यस्य जलं स्पृशन्ति सः त्रिभिः पिबतीति त्रिपिबः तस्य वार्ध्नीगस्य मांसम् । यद्ददाति गयास्थश्च वर्त्किञ्चिच्छाकादिकमपि गयास्थो ददाति । चशब्दाद्गङ्गाद्वारादिषु च—‘गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करेऽर्बुदे । संनिहत्यां गयायां च आदूकर्मण्यतां ब्रजेत् ॥’ आनन्त्यमभुते इति अनन्तफलहंतुत्वं प्राप्नोति । आनन्त्यमभुत इति प्रत्येकमभिसंबध्यते । तथा वर्षात्रयोदश्यां आद्रपदकृष्णत्रयोदश्यां विशेषतो मघासुक्तायां वर्त्किञ्चिद्दीयते तत्सर्वमानन्त्यमभुत इति गतेन संबन्धः ॥—अत्र यद्यपि मुन्यन्नमांसमध्वादीनि सर्ववर्णानां सामान्येन श्राद्धे योग्यानि दर्शितानि तथापि पुलस्त्योक्ता ध्यवम्भादरणीया ।—‘मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः । मधुप्रदानं शूद्रस्य सर्वेषां चाविरोधि यत् ॥’ इति । अस्वार्थः—मुन्यन्नं नीवारादि यच्छाद्रयोग्यमुक्तं तद्ब्राह्मणस्य प्रधानं समग्रफलदम् । यच्च मांसमुक्तं तत्क्षत्रियवैश्ययोः प्रधानम् । यक्षौद्रमुक्तं तच्छूद्रस्य । एतन्नित्यव्यतिरिक्तं यदविरोधि यदप्रतिषिद्धं वास्तुकादि, यच्च विहितं हविष्यं कालशाकादि तत्सर्वेषां समग्रफलदमिति ॥ २६० ॥ २६१ ॥

तिथिविशेषाफलविशेषमाह—

कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून्वै सत्सुतानपि ।

घृतं कृपिं वणिज्यां च द्विशफैकशफांस्तथा ॥ २६२ ॥

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्स्वर्णरूप्ये सकुप्यके ।

ज्ञातिश्रैष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा ॥ २६३ ॥

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ २६४ ॥

कन्यां रूपलक्षणशीलवतीम् । कन्यावेदिनो जामातरो बुद्धिरूपलक्षणसंपन्नाः । पशवः क्षुद्रा अजादयः । सत्सुताः सन्मार्गवर्तिनः । घृतं घृतविजयः । कृपिः कृषिफलम् । वणिज्या वाणिज्यलाभः । द्विशफा गवाद्दयः । एकशफा अवाद्दयः । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्राः वेदाध्ययनतर्थाजुष्टानजनितं तेजो ब्रह्मवर्चसं

१ श्वेतं वृद्धमजापतिं ख. २ आनन्त्यफलं ख. ३ कृपिं च वाणिज्यं द्विशफैकशफं तथा ख.
४ सन्मार्गताः ग.

तद्वन्तः । स्वर्णरूप्ये हेमरजते । तद्व्यतिरिक्तं त्रपुसीसकादि कुप्यकम् । ज्ञातिर्बैष्णवं
ज्ञातिषूत्कृष्टत्वम् । सर्वकामाः काम्यन्त इति कामाः स्वर्गपुत्रपञ्चादयः । एताभि
कम्पादीनि चतुर्दशफलानि कृष्णपक्षप्रतिपत्प्रभृतिष्वभावात्प्राप्यन्तासु चतुर्दशी-
वर्जितासु चतुर्दशसु तिथिषु आद्धदो यथाक्रममाप्नोति । ये केचन शस्त्रहतास्तेभ्यः
कृष्णचतुर्दश्यामेकोहिष्टविधिना श्राद्धं दद्याद्यदि ब्राह्मणादिहता न भवन्ति—
'समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य वै । एकोहिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दश्यां महा-
लयः ॥' इति स्मरणात् । समत्वमागतस्य सपिण्डीकृतस्य महालये आद्धपदकृ-
ष्णचतुर्दश्यां शस्त्रहतस्यैव श्राद्धं नान्यस्येति नियम्यते न पुनः शस्त्रहतस्य चतु-
र्दश्यामेवेति । अतश्च क्षयाहादौ शस्त्रहतस्यापि यथाप्राप्तमेव आद्धम् । नच
आद्धपदकृष्णपक्ष एवायं आद्धविधिरिति मन्तव्यम्—'प्रौष्ठपद्यामपरपक्षे मासि
मासि चैवम्' इति शौनकस्मरणात् ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६४ ॥

नक्षत्रविशेषाफलविशेषमाह—

स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा ।
पुत्रं श्रैष्ठ्यं च सौभाग्यं समृद्धिं मुन्यतां शुभाम् ॥ २६५ ॥
प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यप्रभृतीनपि ।
अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥ २६६ ॥
धनं वेदान्भिषक्सिद्धिं कुप्यं गा अप्यजाविकम् ।
अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं संप्रयच्छति ॥ २६७ ॥
कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानामुयादिमान् ।
आस्तिकः श्रद्धधानश्च व्यपेतमदमत्सरः ॥ २६८ ॥

कृत्तिकामादि कृत्वा भरण्यन्तं प्रतिनक्षत्रं यः श्राद्धं ददाति स यथाक्रमं स्व-
र्गादीनायुःपर्वन्तान्कामानवाप्नोति, यथास्तिकः श्रद्धधानो व्यपेतमदमत्सरश्च
भवति । आस्तिको विश्वासवान् । श्रद्धधान आदरातिशययुक्तः । व्यपेतमदम-
त्सरः मदो गर्वः मत्सर ईर्ष्या ताभ्यां रहितः । स्वर्गं निरतिशयसुखम् । अप-
त्यमविशेषणं । ओज आत्मशक्त्यतिशयः । शौर्यं निर्भयत्वम् । क्षेत्रं फलवत् ।
बलं शारीरम् । पुत्रो गुणवान् । श्रैष्ठ्यं ज्ञातिषु । सौभाग्यं जनप्रियता । समृ-
द्धिर्धनादेः । मुन्यता अग्र्यता । शुभं सामान्येन । प्रवृत्तचक्रता अप्रतिहता-
ज्ञता । वाणिज्यप्रभृतयो वाणिज्यकुसीदकृषिगोरक्षाः । अरोगित्वं अर्नामययो-
गित्वम् । यशः प्रख्यातिः । वीतशोकता इष्टवियोगादिजनितदुःखाभावः ।
परमा गतिर्ब्रह्मलोकप्राप्तिः । धनं सुवर्णादि । वेदा ऋग्वेदादयः । भिषक्सि-
द्धिरौषधफलवाप्तिः । कुप्यं सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं ताम्रादि । गावः प्रसिद्धाः ।
अजाश्च अवयश्च अश्वश्च । आयुर्दीर्घजीवनम् ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

१ ससौभाग्य क. २ श्रद्धधानश्चेत् ख. ३ स्वर्गोऽतिशयसुखं क. ४ अनामयित्वं ग.

‘मासहृज्जाभितृप्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः’ इत्यनेन पितृणां आदेन तृप्ति-
र्भवतीत्युक्तं तदनुपपन्नम् । प्रातिस्विकशुभाशुभकर्मवशेन स्वर्गनरकादिगतानां
मनुष्याणां पुत्रादिभिर्दत्तैरन्नपानादिभिस्तृप्त्यसंभवात् । संभवेऽपि स्वयमारम्भा-
प्यनीशाः कथं स्वर्गादिफलं प्रयच्छन्तीत्यत आह—

वसुरुद्रादितिमुताः पितरः श्राद्धदेवताः ।

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितृन्श्राद्धेन तर्पिताः ॥ २६९ ॥

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।

प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥ २७० ॥

नद्यात्र देवदत्तादय एव श्राद्धकर्मणि संप्रदानभूताः पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते किं-
त्वधिष्ठातृवस्वादिदेवतासहिता एव । यथा देवदत्तादिशब्दैर्न शरीरमात्रं ना-
प्यात्ममात्रं किंतु शरीरविशिष्टा आत्मान उच्यन्ते । एवमधिष्ठातृदेवतासहिता
एव देवदत्तादयः पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते । अतश्चाधिष्ठातृदेवता वस्वादयः पुत्रा-
दिभिर्दत्तेनान्नपानादिना तृप्ताः सन्तस्मानपि देवदत्तादींस्तर्पयन्ति कर्तृश्च पुत्रा-
दीन्फलेन संयोजयन्ति । यथा माता गर्भपोषणायान्यदत्तेन दोहदाज्ञापानादिना
स्वयमुपभुक्तेन तृप्ता सती स्वजठरगतमप्यपत्यं तर्पयति दोहदाज्ञादिप्रदायिनश्च
प्रत्युपकारफलेन संयोजयति तद्वद्वसवो रुद्रा अदितिमुताः आदित्या एव ये
पितरः पितृपितामहप्रपितामहशब्दवाच्याः न केवलं देवदत्तादय एव श्राद्धदे-
वताः श्राद्धकर्मणि संप्रदानभूताः । किंतु मनुष्याणां पितृन्देवदत्तादीन्स्वयं श्रा-
द्धेन तर्पितास्तर्पयन्ति ज्ञानशक्त्यतिशययोगेन । किंच न केवलं पितृंस्तर्पयन्ति
अपितु श्राद्धकारिभ्यः आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि राज्यं च ।
चकारास्तत्र तत्र शास्त्रोक्तमन्यदपि फलं स्वयं प्रीताः पितामहा वस्वादयः
प्रयच्छन्तीति ॥ २६९ ॥ २७० ॥

इति श्राद्धप्रकरणम् ।

अथ गणपतिकल्पप्रकरणम् ११

दृष्टादृष्टकलाधनानि कर्माण्यभिहितान्यप्यभिधास्यन्ते च तेषां स्वरूपनि-
ष्पत्तिः फलसाधनत्वं चाविघ्नेन भवतीत्यविघ्नार्थं कर्म विधास्यन् विघ्नस्य कारक-
ज्ञापकहेतूनाह—

विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थं विनियोजितः ।

गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा ॥ २७१ ॥

विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थमित्यादिनोभयविघहेतुपरिज्ञानाद्विघ्नस्य प्रारम्भाव-
परिपालनायोपस्थितस्य प्रध्वंसाय वा प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रवर्तन्ते । रोगस्वेवोभ-

१ शुभाशुभफलकर्मविशेषेण ग. २ गर्भधारणपोषणाय ग.

यविधहेतुपदिज्ञानात् । विनायको विघ्नेश्वरः पुरुषार्थसाधनानां कर्मणां विघ्नसि-
द्ध्यर्थं स्वरूपफलसाधनत्वविधातसिद्ध्ये विनियोजितः नियुक्तः रुद्रेण ब्रह्मणा
चकाराद्विष्णुना च गणानां पुष्पदन्तप्रभृतीनामाधिपत्ये स्वाम्ये ॥ २७१ ॥

एवं विघ्नस्य कारकहेतुमुक्त्वा ज्ञापकहेतुप्रदर्शनार्थमाह—

तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत ।

स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति ॥ २७२ ॥

काषायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति ।

अन्त्यजैर्गर्दभैरुष्टैः सहैकत्रावतिष्ठते ॥ २७३ ॥

व्रजन्नपि तथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः ।

तेन विनायकेनोपसृष्टो गृहीतो यस्तस्य लक्षणानि ज्ञापकानि निबोधत जा-
नीध्वं हे मुनयः । पुनर्मुनीनां प्रत्यवमर्शः शान्तिप्रकरणप्रारम्भार्थः । स्वप्ने स्व-
प्नावस्थायां जलमत्यर्थमवगाहते स्रोतसा द्रियते निमज्जति वा । मुण्डितशिरसः
पुरुषान्पश्यति । काषायवाससो रक्तनीलादिवस्त्रप्रावरणांश्च । क्रव्यादा नाम
मांसाशिनः पक्षिणः गृध्रादीन्सृगांश्च व्याघ्रादीनधिरोहति । तथान्त्यजैश्चण्डा-
लादिभिः गर्दभैः खरैरुष्टैः क्रमेणैकैः सह परिवृत्तमिच्छति । व्रजन्नाच्छात्मानं
परैः शत्रुभिः वृष्टतो धावद्भिरनुगतमभिभूयमानं मन्यते ॥ २७२ ॥ २७३ ॥

एवं स्वप्नदर्शनान्युक्त्वा प्रत्यक्षलिङ्गान्याह—

विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः ॥ २७४ ॥

तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः ।

कुमारी च न भर्तारमपत्यं गर्भमङ्गना ॥ २७५ ॥

आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा ।

वणिग्लानं न चाप्नोति कृपिं चापि कृषीवलः ॥ २७६ ॥

विमना विक्षिप्तचित्तः । विफलारम्भः विफला आरम्भा यस्य स तथोक्तः न
कश्चित्फलमाप्नोति । संसीदत्यनिमित्ततः विना कारणेन दीनमनस्को भवति ।
राजनन्दनो राजकुले जातः श्रुतशौर्यधैर्यादिगुणयुक्तोऽपि राज्यं न लभते । कु-
मारी रूपलक्षणाभिजनादिसंपन्नापीप्सितं भर्तारम् । अङ्गना गर्भिण्यपत्यं । ऋतु-
मती गर्भम् । अध्ययनतदर्थज्ञाने सत्यपि आचार्यत्वं श्रोत्रियः । विनयाचारादियु-
क्तोऽपि शिष्योऽध्ययनं श्रवणं वा । न लभत इति सर्वत्र संबध्यते । वणिक्
वाणिज्योपजीवी तत्र कुशलोऽपि धान्यादिक्रयविक्रयादिषु लाभम् । कृषीवलः
कर्षकस्तत्रामियुक्तोऽपि कृषिकलं नाप्नोति । एवं यो यथा कृत्या जीवति स तत्र
निष्फलारम्भश्चेत्तेनोपसृष्टो वेदितव्यः ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥

एवं कारकशापकहेतूनभिवाद्य विज्ञोपशान्त्यर्थं कर्मविधानमाह—

स्नपनं तस्य कर्तव्यं पुण्येऽहि विधिपूर्वकम् ।

तस्य विनायकोपसृष्टस्याऽनागतविनायकोपसर्गपरिहारार्थिनो वा स्नपनमभि-
वेचनं कर्तव्यम् । पुण्ये स्वानुकूलनक्षत्रादियुक्ते । अहि दिवसे न रात्रौ । विधिपूर्वकं
शास्त्रोक्तेतिकतं व्यतासहितम् ॥

स्नपनविधिमाह—

गौरसर्पपकल्केन साज्येनोन्मादितस्य च ॥ २७७ ॥

सर्वौषधैः सर्वगन्धैर्विलिप्तशिरसस्तथा ।

भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्तिवाच्या द्विजाः शुभाः ॥ २७८ ॥

गौरसर्पपकल्केन सिद्धार्थपिष्टेन साज्येन घृतलोलीकृतोन्मादितस्योद्धृतिता-
जस्य तथा सर्वौषधैः प्रियङ्गुनागकेसरादिभिः सर्वगन्धैश्चन्दनागुरुकस्तूरिकादि-
भिर्विलिप्तशिरसो वक्ष्यमाणभद्रासनोपविष्टस्य पुरुषस्य द्विजा ब्राह्मणाः शुभाः
श्रुताध्ययनवृत्तसंपन्नाः शोभनाकृतयश्चात्वारोऽस्य स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्ति वृत्ति
वाच्याः । अस्मिन्समये गृह्योक्तमार्गेण पुण्याहवाचनं कुर्यादित्यर्थः ॥ २७७ ॥ २७८ ॥

अश्वस्थानाद्रजस्थानाद्वल्मीकात्संगमाद्भद्रात् ।

मृत्तिकां रोचनां गन्धान्गुग्गुलं चाऽप्सु निक्षिपेत् ॥ २७९ ॥

या आहता ह्येकवर्णश्चतुर्भिः कलशैर्हदात् ।

चर्मण्यानदुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं ततः ॥ २८० ॥

किंच । अश्वस्थानगजस्थानवल्मीकमरिसंगमाशोप्यहर्देभ्य आहतां पञ्च-
विधां मृदं गोरोचनं गन्धान् चन्दनकुङ्कुमागुरुमभृतीन् गुग्गुलं च तास्वप्सु
बिनिक्षिपेत् । या आप आहता एकवर्णैः समानवर्णैश्चतुर्भिः कुम्भैरव्रणास्फुटिताका-
लकैः हृदादशोप्यान् संगमाद्भद्रा । ततश्चानदुहे चर्मणि रक्ते लोहितवर्णे उत्तरलोमनि
प्राचीनप्रीये भद्रं मनोरममासनं श्रीपर्णीनिर्मितं स्थाप्यम् । तत उक्तोदकमृत्तिका-
गन्धादिसंहितां श्रुतादिपलवोपसौभिताननान्मग्नदामवेष्टितकण्ठांश्चन्दनचर्चितोन्न-
वाहतवस्त्रविभूषितांश्चतस्रसु पूर्वादिदिक्षु स्थापयित्वा शुचौ सुलिसे स्थण्डिले
रचितपञ्चवर्णस्वस्तिके लोहितमानदुहं चर्मोत्तरलोम प्राचीनप्रीयमालीर्य तस्यो-
परि श्वेतवस्त्रमच्छादितमासनं स्थापयेदित्येतद्भद्रासनम् । तस्मिन्नुपविष्टस्य
स्वस्तिवाच्याः द्विजाः ॥ २७९ ॥ २८० ॥

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ।

तेन तामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥ २८१ ॥

१ घृतमिमेग. २ कुम्भैः शुभैरव्रणा. ख. ३ शोभितान् नानास्रग्दाम. ख. ४ ताननाहत ग.

किंच । स्वस्तिवाचनानन्तरं जीवत्पतिपुत्राभिः रूपगुणशालिनीभिः सुवेषाभिः कृतमङ्गलं पूर्वदिग्देशावस्थितं कलशमादायानेन मन्त्रेणाभिषिञ्चेद्गुरुः । सहस्राक्षमनेकशकिकं शतधारं बहुप्रवाहमृषिभिर्मन्वादिभिर्यदुदकं पावनं पवित्रं कृत उत्पादितं तेनोदकेन त्वां विनायकोपसृष्टं विनायकोपसर्गशान्तये अभिषिञ्चामि । पावमान्यञ्जिता आपस्त्वा पुनन्तु ॥ २८१ ॥

भगं ते वरुणो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥ २८२ ॥

तदनन्तरं दक्षिणदेशावस्थितं द्वितीयं कलशमादायानेन मन्त्रेणाभिषिञ्चेत् । भगं कल्याणं ते तुभ्यं वरुणो राजा भगं सूर्यो भगं बृहस्पतिः भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयश्च ददुरिति ॥ २८२ ॥

यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ।

ललाटे कर्णयोरङ्गणोरापस्तद् भ्रन्तु सर्वदा ॥ २८३ ॥

ततस्तृतीयं कलशमादायानेन मन्त्रेणाभिषिञ्चेत् । ते तव केशेषु यद्दौर्भाग्यमकल्याणं सीमन्ते मूर्धनि च ललाटे कर्णयोरङ्गणोश्च तत्सर्वमापोदेभ्यो भ्रन्तु उपशमयन्तु सर्वदेति ॥ २८३ ॥

स्नातस्य सार्पपं तैलं सुवेणौदुम्बरेण तु ।

जुहुयान्मूर्धनि कुशान्सव्येन परिगृह्य च ॥ २८४ ॥

ततश्चतुर्थं कलशमादाय पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत् । 'सर्वमन्त्रैश्चतुर्थम्' इति मञ्जलिज्ञानम् । उक्तेन प्रकारेण कृताभिषेकस्य मूर्धनि सव्यपाणिगृहीतकुशान्तर्हितं सार्पपं तैलं उदुम्बरवृक्षोद्भवेन सुवेण वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहुयादाचार्यः ॥ २८४ ॥

मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटङ्कटौ ।

कूष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः ॥ २८५ ॥

नामभिर्बलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः ।

मितसंमितादिभिर्विनायकस्य नामभिः स्वाहाकारान्तैः प्रणवादिभिर्जुहुयादिति गतेन संबन्धः । स्वाहाकारयोगाच्चतुर्थी विभक्तिः । अतश्च ॐमितायस्वाहा ॐसंमितायस्वाहा ॐशालायस्वाहा ॐकटङ्कटायस्वाहा ॐकूष्माण्डायस्वाहा ॐराजपुत्रायस्वाहेति षट् मन्त्रा भवन्ति । अनन्तरं लौकिकेऽग्नौ स्थालीपाकविधिना चरं श्रपयित्वा एतरेव पद्भिर्मन्त्रैर्बलिमन्त्रैश्चैरिन्द्राग्निमनिरुक्तिवरुणवायुसोमेशानब्रह्मानन्तानां नामभिश्चतुर्थ्यन्तर्गमोन्वितैस्तैभ्यो बलिं दद्यात् ॥ २८५ ॥

अनन्तरं किं कुर्यादित्याह—

दद्याच्चतुष्पथे शूर्पे कुशानास्तीर्य सर्वतः ॥ २८६ ॥

कृताकृतास्तन्दुलाश्च पल्लौदनमेव च ।

मत्स्यान्पक्षांस्तथैवामान्मांसमेतावदेव तु ॥ २८७ ॥

पुष्पं चित्रं सुगन्धं च सुरां च त्रिविधमपि ।

मूलकं पूरिकापूपांस्तथैवोण्डेरकस्रजः ॥ २८८ ॥

दध्यन्नं पायसं चैव गुडपिष्टं ममोदकम् ।

एतान्सर्वान्समाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ॥ २८९ ॥

विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ।

कृताकृतापुपहारद्रव्यजातं विनायकस्योपाहृत्य सन्निधानात्तज्जनन्याश्च शिरसा भूमिं गत्वा - 'तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो ऽन्ती प्रचोदयात्' इत्यनेन मन्त्रेण विनायकं, - 'सुभगायै विद्महे काममालिन्यै धीमहि । तन्नो गौरी प्रचोदयात्' इत्यनेनाम्बिकां च नमस्कुर्यात् । तत उपहारशेषमास्तीर्णकुशे शूर्पे निधाय चतुष्पथे निदध्यात् - 'बलिं गृह्णन्विमं देवा आदित्या वसव-
न्मथा । मरुतश्चाश्विना रुद्रा सुपर्णाः पञ्चगा ग्रहाः ॥ असुरा यातुधानाश्च पिशाचोरगमातरः । शाकिन्यो यक्षवंताला योगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥ जृम्भकाः सिद्धगन्धर्वा मायौविद्याधरा नराः । दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विद्मन्वि-
नायकाः ॥ जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः । मा विद्मो मा च मे पापं मा सन्तु परिपन्थिनः ॥ सौम्या भवन्तु नृताश्च भूतप्रेताः सुखावहाः ॥' इत्येतैर्मन्त्रैः ॥
कृताकृताः सकृदवहतास्तन्दुलाः । पल्लं तिलपिष्टं तन्मिश्र ओदनः पल्लौदनः ।
मत्स्याः पक्षा अपक्षाश्च । मांसमेतावदेव एकमपकं च । पुष्पं चित्रं रक्पीता-
दिनानावर्णम् । चन्दनादि सुगन्धिद्रव्यम् । सुरा त्रिविधा गौरी माध्वी पैठी च ।
मूलकं मूलकः कन्दाकारो भक्ष्यविशेषः । पूरिका प्रसिद्धा । अपूपोऽन्नेहपको गो-
धूमविकारः । उण्डेरकस्रजः उण्डेरकाः पिष्टादिमद्यस्ता प्रोताः स्रजः । दध्यन्नं दधि-
मिश्रमन्नं । पायसं क्षीरयो । गुडपिष्टं गुडमिश्र शाल्यादिपिष्टम् । मोदकाः लड्डुकाः ।
अनन्तरं विनायकं तज्जननीम्बिकां वक्ष्यमाणमन्त्रेणोपतिष्ठेत् ॥ २८६-२८९ ॥
किं कुर्यात्पाह—

दूर्वासर्षपपुष्पाणां दत्त्वाऽर्घ्यं पूर्णमञ्जलिम् ॥ २९० ॥

सकुसुमोदकेनार्घ्यं दत्त्वा दूर्वासर्षपपुष्पाणां पूर्णमञ्जलिं दत्त्वोपतिष्ठेदिति
गतेन संबन्धः ॥ २९० ॥

उपस्थानमन्त्रमाह—

रूपं देहि यंशो देहि भगं भगवन् देहि मे ।

पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ॥ २९१ ॥

१. पूषं तथैव. ख. २. पिशाचा मानरोरगा. क. ३. माला विद्या. क. ४. पल्लं पिष्टं क.
५. खयं देहि ग. ६. भगवति ख.

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।

ब्राह्मणान्भोजयेद्दद्यादस्त्रयुग्मं गुरोरपि ॥ २९२ ॥

अम्बिकोपस्थाने भगवतीत्यूहः । ततोऽभिषेकानन्तरं यजमानः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनो ब्राह्मणान्भोजयेद्यथाशक्तिः । गुरवे श्रुताध्ययनवृत्तसंपन्नाय विनायकस्त्रपनविधिज्ञाय वस्त्रयुग्मं दद्यात् । अपिशब्दाद्यथाशक्तिः दक्षिणां विनायकोद्देशेन ब्राह्मणेभ्यश्च । तत्रायं प्रयोगक्रमः—चतुर्भिर्ब्राह्मणैः सार्धमुक्तलक्षणां गुरुमंजुं भद्रासनरचनानन्तरं तत्संनिधौ विनायकं तज्जननीं चोक्तमन्त्राभ्यां गन्धपुष्पादिभिः समभ्यर्च्य चरुं श्रपयित्वा भद्रासनोपविष्टस्य यजमानस्य पुण्याहवाचनं कृत्वा चतुर्भिः कलशैरभिषिच्य सार्धं तैलं शिरसि हुत्वा चरुहोमं विधायाभिषेकशालायां चतुर्दिक्षु इन्द्रादिलोकपालेभ्यो बलिं दद्यात् । यजमानस्तु स्नानानन्तरं शुक्लमाल्याम्बरधरो गुरुणा सहितो विनायकाम्बिकाभ्यामुपहारं दत्त्वा शिरसा भूमिं गत्वा कुसुमोदकेनार्घ्यं दत्त्वा पूर्वासर्वपुष्पाञ्जलिं च दत्त्वा विनायकमम्बिकां चोपनिष्ठेन । गुरुरुपहारशेषं शूर्पं कृत्वा चत्वरं निदध्यात् । अनन्तरं वस्त्रयुग्मं दक्षिणां ब्राह्मणभोजनं च दद्यादिति । इति विनायकस्त्रपनविधिः ॥ १९१ ॥ २९२ ॥

अस्यैव विनायकस्त्रपनस्योक्तोपसंहारेण संयोगान्तरं दर्शयितुमाह—

एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।

कर्मणां फलमाप्नोति श्रियं चाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २९३ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण विनायकं संपूज्य कर्मणां फलमविज्ञेनाप्नोतीत्युक्तोपसंहारः । संयोगान्तरमाह—श्रियं चोत्कृष्टतमामाप्नोतीति । शीकामश्चानेनैव विधानेन विनायकं पूजयेदित्यर्थः । आदित्यादिग्रहपीडाशान्तिकामस्य लक्ष्म्यादिकामस्य च ग्रहपूजादिकल्पं विधास्यन् ग्रहपूजामुपक्षिपति—ग्रहांश्चैव विधानतः इति । ग्रहानादित्यादीन्बक्ष्यमाणेन विधिना संपूज्य कर्मणां सिद्धिमाप्नोति श्रियं चाप्नोति ॥ २९१ ॥

नित्यकाम्यसंयोगानाह—

आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा ।

महागणपतेश्चैव कुर्वन्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २९४ ॥

आदित्यस्य भगवतः सदा प्रतिदिवसं रक्तचन्दनकुङ्कुमकुसुमादिभिः पूजां कुर्वन् स्कन्दस्य महागणपतेश्च नित्यं पूजां कुर्वन् सिद्धिं मोक्षमात्मज्ञानद्वारेण प्राप्नोतीति नित्यसंयोगः । आदित्यस्कन्दगणपतीनामन्यतमस्य सर्वेषां वा तिलकं स्वर्णादिनिर्मितं रूप्यनिर्मितं वा कुर्वन् सिद्धिमभिलषितामाप्नोति । तथा चक्षुषी चेति काम्यसंयोगः ॥ २९४ ॥

इति महागणपतिकल्पः ।

अथ ग्रहशान्तिप्रकरणम् १२

‘ग्रहांश्चैव विधानतः । कर्मणां फलमाप्नोति श्रियं चाप्नोत्यनुत्तमाम्’ इत्यनेन
ग्रहपूजायां कर्मणामभिन्नेन फलमिद्विः श्रीश्च फलमित्युक्तम् । इदानीं फलान्त-
राख्याह—

श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।

वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाऽभिचरन्नपि ॥ २९५ ॥

श्रीकाम इति पूर्वोक्तस्यानुवादः । शान्तिकाम आपदुपशान्तिकामः । सस्या-
दिबुद्धयर्थं प्रवर्षणं वृष्टिः । आयुरपमृत्युजयेन दीर्घकालजीवनम् । पुष्टिरनवग्रहा-
रीरत्वं एताः कामयत इति वृष्ट्यायुःपुष्टिकामः । एते श्रीकामादयो ग्रहयज्ञं
ग्रहपूजां समाचरेयुः । तथाभिचरन्नपि अदृष्टोपायेन परपीडा अभिचारस्तत्कामश्च
ग्रहयज्ञं समाचरेत् ॥ २९५ ॥

ग्रहानाह—

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ।

शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः ॥ २९६ ॥

एते सूर्यादयो नवग्रहाः ॥ २९६ ॥

ग्रहाः पूज्या इत्युक्तं, किं कृत्वेत्याह—

ताम्रकात्स्फटिकाद्रक्तचन्दनात्सर्षपादुर्भा ।

राजतादयसः सीसात्कांस्यात्कार्या ग्रहाः क्रमात् ॥ २९७ ॥

स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा ।

सूर्यादीनां मूर्तयस्ताम्रादिभिर्यथाक्रमं कार्याः । तदलाभे स्ववर्णैर्वर्णकैः पटे
लेख्याः । गन्धैर्मण्डलकेषु वा । गन्धैः रक्तचन्दनादिभिर्यथावर्णं लेख्या इत्य-
न्वयः । द्विभुजत्वादिविशेषस्तु मत्स्यपुराणोक्तो द्रष्टव्यः । यथा—‘पद्मासनः
पद्मकरः पद्मगर्भसमधुतिः । सैन्धवाधरथसंस्थश्च द्विभुजः स्यात्सदा रविः ॥ श्वेतः
श्वेताम्बरधरो दशाश्वः श्वेतभूषणः । गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्तव्यो वरदः शशी ॥
रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः । चतुर्भुजो मेघगमो वरदः स्याद्वरामुतः ॥
पीतामाल्याम्बरधरः कर्णिकारसमधुतिः । खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो
तुषः ॥ देवदैत्यगुरु तद्द्विपीतश्वेतां चतुर्भुजौ । दण्डिनौ वरदां कार्यां साक्षसूत्र-
कर्मण्डल ॥ इन्द्रनीलधुतिः शूली वरदो गुप्त्रवाहनः । बाणबाणासनधरः कर्त-
व्योऽर्कसुतः सदा ॥ करालवदनः खड्गचर्मशूली वरप्रदः । नीलैः मिहासनस्थश्च
राहुरत्र प्रशस्यते ॥ धूम्रा द्विबाहवः सर्वे गदिनो विकृताननाः । गुप्तासनगता

नित्यं केतवः स्युर्वरप्रदाः ॥ सर्वे किरीटिनः कार्या ग्रहा लोकहितावहाः । स्वा-
कुलेनोच्छ्रिताः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदेति' ॥ एतेषां स्थापनदेशश्च तत्रैवोक्तः—
'मध्ये तु भास्करं विद्यालोहितं दक्षिणेन तु । उत्तरेण गुरुं विद्याहुधं पूर्वोत्तरेण
तु ॥ पूर्वेण भार्गवं विद्यात्सोमं दक्षिणपूर्वके । पश्चिमेन शनिं विद्याद्वाहुं पश्चिम-
दक्षिणे ॥ पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थाप्या वै शुरुतण्डुलैः ॥' इति ॥ २९७ ॥

ग्रहपूजाविधिमाह—

यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥ २९८ ॥

गन्धश्च बलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।

कर्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः प्रतिदैवतम् ॥ २९९ ॥

यथावर्णं यस्य ग्रहस्य वो वर्णस्तद्वर्णानि वस्त्रगन्धपुष्पाणि देयानि । बलयश्च
धूपश्च सर्वेभ्यो गुग्गुलुर्देयः । चरवश्च प्रतिदैवतमग्निप्रतिष्ठापनान्वाधानादिपूर्वकं
चतुरश्रतुरो सुष्टीभिर्वपस्यमुष्मे त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादिविधिना कार्याः । अन-
न्तरं सुसमिद्धैर्गन्धैर्वाधानाद्याचारान्तं कर्म कृत्वा आदित्याद्युद्देशेन यथाक्रमं
वक्ष्यमाणमग्नैर्वक्ष्यमाणाः समिधो वक्ष्यमाणप्रकारेण कृत्वा चरवो होतव्याः २९९

ग्रहमन्त्रानाह—

आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ।

उद्बुध्यस्वेति च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्तिताः ॥ ३०० ॥

बृहस्पते अतियदर्यस्तथैवान्नात्परिस्तुतः ।

शंनो देवीस्तथा काण्डात्केतुं कृष्वन्निमांस्तथा ॥ ३०१ ॥

आकृष्णेन रजसा वर्तमान इत्यादयो नव मन्त्राः यथाक्रममादित्यादीनां वे-
दितव्याः ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥

इदानीं समिध आह—

अर्कः पलाशः खदिर अपामार्गोऽथ पिप्पलः ।

उदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥ ३०२ ॥

अर्कपलाशादयो यथाक्रमं सूर्यादीनां समिधो भवन्ति । ताश्चाग्रां अभग्नाः
सर्ववचः प्रादेशमात्राः कर्तव्याः ॥ ३०२ ॥

एकैकस्यात्राष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा ।

होतव्या मधुसर्पिभ्यां दध्ना क्षीरेण वा युताः ॥ ३०३ ॥

किंच । आदित्यादीनामेकैकस्याष्टशतसंख्या अष्टाविंशतिसंख्या वा यथासंभवं
मधुना सर्पिषा दध्ना क्षीरेण वा युता अक्ता अर्कादिसमिधो होतव्याः ॥ ३०३ ॥

इदानीं भोजनान्वाह—

गुडौदनं पायसं च हविष्यं क्षीरपाष्टिकम् ।

दध्योदनं हविष्यं मांसं चित्राक्षमेव च ॥ ३०४ ॥

दद्याद्ब्रह्मक्रमादेवं द्विजेभ्यो भोजनं बुधः ।

शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ३०५ ॥

गुडमिश्र ओदनो गुडौदनः । पायसम् । हविष्यं मुन्धन्नादि । क्षीरपाष्टिकं क्षीरमिश्रः पाष्टिकौदनः । दध्ना मिश्र ओदनो दध्योदनः । हविष्यतौदनः । चूर्णं तिलचूर्णमिश्र ओदनः । मांसं भक्ष्यमांसमिश्र ओदनः । चित्रौदनो नानावर्णो-
दनः । एतानि गुडौदनादीनि यथाक्रममादित्याद्युद्देशेन भोजनार्थं द्विजेभ्यो ब्राह्मणे-
भ्यो दद्यात् । ब्राह्मणसंख्या यथाविभवं द्रष्टव्या । गुडौदनाद्यभावे तु यथालाभमो-
दनादि पादप्रक्षालनादिविधिपूर्वकं सत्कृत्य संमानपुरःसरं दद्यात् ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥

दक्षिणामाह—

धेनुः शङ्खस्तथानद्धान्हेम वासो हयः क्रमात् ।

कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः स्मृताः ॥ ३०६ ॥

धेनुर्दोग्ध्री । शङ्खः प्रसिद्धः । अनद्धान्भारसंहो बलीवर्दः । हेम सुवर्णं । वासः
पीतम् । हयः पाण्डुरः । कृष्णा गौः । आयसं शङ्खादि । छागः प्रसिद्धः । एता
धेन्वादयो यथाक्रममादित्याद्युद्देशेन ब्राह्मणानां दक्षिणाः स्मृताः उक्ता मन्वा-
दिभिः । एतच्च संभवे सति । असंभवे तु यथालाभं शक्तितोऽन्यदेव यत्किञ्चि-
दयम् ॥ ३०६ ॥

शान्तिकामेनाविशेषेण सर्वे ग्रहाः पूजयितव्या इत्युक्तं तत्र विशेषमाह—

यस्य यस्य यदा दुःस्थः स तं यत्नेन पूजयेत् ।

ब्रह्मणैषां वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ ॥ ३०७ ॥

यस्य पुरुषस्य यो ग्रहो यदा दुःस्थोऽष्टमादिदुष्टस्थानस्थितः स तं ग्रहं तदा
यत्नेन विशेषेण पूजयेत् । यस्मादेषां ग्रहाणां ब्रह्मणा पूर्वं वरो दत्तः पूजिताः
सन्तो ब्रूमिष्टप्रापणेनानिष्टनिरसनेन च पूजयितारं पूजयिष्यथेति ॥ ३०७ ॥

अविशेषेण द्विजानधिकृत्य शास्तिकपौष्टिकादीनि कर्माण्यनुकान्तानि तन्ना-
भिषेकैर्गुणयुक्तस्य राज्ञो विशेषेणाधिकार इत्याह—

ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायाः पतनानि च ।

भावाभावौ च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः ॥ ३०८ ॥

[ग्रहाणामिदमातिथ्यं कुर्यात्संवत्सरादपि ।

आरोग्यबलसंपन्नो जीवेत्स शरदः शतम् ॥]

नरेन्द्राणामभिषिक्तक्षत्रियाणां ग्रहाः पूज्यतमाः । अनेनान्येषामपि पूज्या इति ॥न्यते । उभयत्र कारणमाह—प्राणिनामभ्युदयविनिपाता ग्रहाधीनाः ब-
स्मात्तस्मादधिकारिभिः पूज्याः । किंच । जगतः स्थावरजङ्गमात्मकस्य भावाभा-
वाद्युत्पत्तिनिरोधौ ग्रहाधीनौ । तत्र यद्येते पूजितास्तदा स्वैकाक एवोत्पत्तिनि-
रोधौ भवतः । अन्यथा उत्पत्तिसमये नोत्पादः अकाले निरोधश्च । जग-
दीश्वरत्वाच्च नरेन्द्राणां तथोगक्षेमकारिणां पूज्यतमा ग्रहा इति तेषां विशेषेण
शान्तिकादिपञ्चकारः । तथाच गौतमेन—‘राजा सर्वस्थेष्टे ब्राह्मणवर्ज्यम्’
इति राजानमधिकृत्य वर्णानाश्रमांश्च न्यायतोऽभिरक्षेत् ततश्चैतामस्वधर्मं स्थाप-
येत्’ इत्यादीनांश्चिद्धर्मानुक्त्वा—‘यानि च दैवोत्पातचिन्तकाः प्रभूयुस्तान्वा-
द्वियेत तदधीनमपि ह्येके योगक्षेमं प्रतिजानते’ इति । शान्तिकपौष्टिकाद्यनुष्ठान-
हेतुमभिधाय शान्तिकपुण्याहस्वस्त्ययनायुष्यमङ्गलसंयुक्तान्याभ्युदयिकानि वि-
द्वेषिणः सर्वभूतनाभिचारद्विषद्विद्वियुक्तानि च शालामौ कुर्यादिति शान्तिकादीनि
दर्शितानि ॥ ३०८ ॥

इति ग्रहशान्तिप्रकरणम् ।

अथ राजधर्मप्रकरणम् १३

साधारणान्तृहस्यधर्मानुक्त्वेदानीं राज्याभिषेकादिगुणयुक्तस्य गृहस्थस्य वि-
शेषधर्मानाह—

महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो बृद्धसेवकः ।

विनीतः सत्वसंपन्नः कुलीनः सत्यवाक्शुचिः ॥ ३०९ ॥

अदीर्घमुत्रः स्मृतिमानभुद्रोऽपरुपस्तथा ।

धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥ ३१० ॥

स्वग्न्यगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।

विनीतस्त्वथ वार्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः ॥ ३११ ॥

पुरुषार्थसाधनकर्मारम्भाध्यवसाय उत्साहः महानुत्साहो यस्यासौ महो-
त्साहः । बहुदेशार्थदर्शी स्थूललक्षः । परकृतोपकारापकारी न विस्मरतीति कृ-
तज्ञः । तपोज्ञानादिवृद्धानां सेवकः । विनयेन युक्तो विनीतः । विनयशब्देना-
विरुद्धः पूर्वोक्तस्नातकधर्मकलाप उच्यते—‘न सन्नयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं व-
देत्’ इत्यादिवोक्तः । सत्वसंपन्नः संपदापदोर्हर्षविषादरहितः । मातृतः पितृत-
श्चाभिजनवान्कुलीनः । सत्यवाक्सर्ववचनशीलः । शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः ।
अवश्यकार्याणां कर्मणामारम्भे प्रारब्धानां च समापने यो न विलम्बतेऽसाव-
दीर्घमुत्रः । अधिगताथार्थाविस्मरणशीलः स्मृतिमान् । अभुद्रोऽसङ्गुणद्वेषी ।

१ अथ चान्येषामपि ख. २ स्वकालादुत्पत्ति ग. ३ तस्य नोत्पादो न काले क. ४ संवनना-
भिचार ग. ५ अदीर्घसूत्री ग. ६ सत्यवादन ग.

या० सृ० ९

अपरुषः परदोषाकीर्तनः । धार्मिको वर्णाश्रमधर्मान्वितः । न विद्यन्ते व्यवसनानि यस्यासावच्यसनः । व्यवसनानि चाष्टादश । यथाह मनुः (७।४७-४८) — 'मृग-
याऽक्षा दिवा स्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः । तीर्थत्रिकं वृथाख्या च कामजो द-
शको गणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासुयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजं च पारुष्यं
क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥' इति । तत्र च सप्त कष्टतमानि । यथाह (मनुः
७।५०-५१) — 'पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् । एतत्कष्टतमं वि-
द्याच्छतुष्कं कामजे गणे ॥ दण्डस्य पातनं चैव वाक्पाहाप्यार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि
गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥' इति । प्राज्ञो गम्भीरार्थावधारणक्षमः । शूरो
निर्भयः । रहस्यविन् गोपनीयार्थगोपनचतुरः । स्वर्न्ध्रगोप्ता स्वस्य सप्तसु राज्या-
जेषु यत्परप्रवेशद्वारशैथिल्यं तत्स्वर्न्ध्रं तस्य गोप्ता प्रच्छादयिता । आन्वीक्षि-
क्यामात्मविद्यायां, दण्डनीत्यामर्थयोगक्षेमोपयोगिन्धां, वार्तायां कृषिवाणिज्य-
पशुपालनरूपायां धनोपचयहेतुभूतायां, त्रय्यां ऋग्यजुःसामाख्यायां च विनीत-
स्तत्तदभिज्ञैः प्रावीण्यं नीतः । यथाह मनुः (७।४३) — 'त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां
दण्डनीतिं च शाश्वतीम् । आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यो वार्तारम्भाश्च लोकतः ॥'
इति । नराधिपो राज्याभिषिक्तः स्यादिति सर्वत्र संबन्धः ॥३०९॥३१०॥३११॥

एवमभिषेकयुक्तस्यान्तरङ्गान्धमानभिधायेदानीं बहिरङ्गानाह—

स मन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान्स्थिराञ्शुचीन् ।

तैः सार्धं चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम् ॥ ३१२ ॥

महोत्साहादिगुणैर्युक्तो राजा मन्त्रिणः कुर्वीत । कथंभूतात् । प्राज्ञान्निताहित-
विवेककुशलान् । मौलान्स्वबन्धपरम्परायातान् । स्थिरान्महत्सुपि ईर्ष्यविषाद-
स्थाने विकाररहितान् । शुचीन्धर्मार्थकामभयोपधाशुदान् । ते च सप्ताष्टौ वा
कार्याः । यथाह मनुः (७।५४) — 'मौलान्शास्त्रविदः शूरान्लब्धलक्षान्कुलोद्भवान् ।
सचिवान्सप्त चाष्टौ वा कुर्वीत सुपरीक्षितान् ॥' इति । एवं मन्त्रिणः पूर्वं कृत्वा
तैः सार्धं राज्यं संधिविग्रहादिलक्षणं कार्यं चिन्तयेत् समस्तैर्बन्धुस्तैश्च । अनन्तरं
तेषामभिप्रायं ज्ञात्वा सकलशास्त्रार्थविचारकुशलैः ब्राह्मणेन पुरोहितेन सह
कार्यं विचिन्त्य ततः न्वयं बुद्ध्या कार्यं चिन्तयेत् ॥ ३१२ ॥

१ आखेटकाख्यो मृगवधो मृगया भक्षादिक्रीडा, दिवानिद्रा, परदोषकथन, स्त्रीसमोगः,
मद्यपानजनितो मदः, नृत्यगीतवादित्राणि म्रीणि, वृथाभ्रमण, इति दश. २ पैशुन्यमविज्ञात-
दोषविष्करणं, साहस सायोर्यन्धनिग्रहः, द्रोहदण्डवध, ईर्ष्यादियुगामहिष्णुता, असूया
परगुणेषु दोषाविष्करण, अर्थदूषणमर्थानामपहरणं देयानामदानं च, वाक्पाहाप्यमाक्रोशादि,
दण्डपाह्वं ताटनादि, इत्यष्टौ. ३ साममय्या ख ४ च तद्वि. म. ५ ततः परम् ख.
६ ईर्ष्यादिकार्याने विषादरहितान् क. ७ मौल्यान्पितृभितामहक्रमेण सेवकान्. ८ लब्ध-
लक्षान् लक्ष्यादप्रच्युतशरादीन्.

कीदृशं पुरोहितं कुर्यादित्याह—

पुरोहितं प्रकुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ।

दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥ ३१३ ॥

पुरोहितं च सर्वेषु दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु पुरतो हितं दानमानसत्कारैरात्मसंबद्धं कुर्यात् । कथंभूतम् । दैवज्ञं ग्रहोत्पाततच्छमनादेर्वेदितारम् । उदितोदितं विद्या-
मिजनानुष्ठानादिभिरुदितैः शास्त्रोक्तैरुदितं समृद्धम् । दण्डनीत्यामर्थशास्त्रे कु-
शलम् । अथर्वाङ्गिरसे च शान्त्यादिकर्मणि ॥ ३१३ ॥

श्रौतस्मार्तक्रियाहेतोर्वृणुयादेव चत्विजः ।

यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ॥ ३१४ ॥

श्रौताग्निहोत्रादि-स्मार्तोपासनादिक्रियानुष्ठानसिद्ध्यर्थं ऋत्विजो वृणुयात् । य-
ज्ञांश्च राजसूयादीन्विधिवद्यथाविधानं भूरिदक्षिणान्बहुदक्षिणानेव कुर्यात् ॥ ३१४ ॥

भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।

अक्षयोऽयं निधी राज्ञां यद्विप्रेषूपपादितम् ॥ ३१५ ॥

किंच । ब्राह्मणेभ्यो भोगान् सुखानि तत्साधनदानद्वारेण दद्यात् । वसूनि च
सुवर्णरूपभूषणमृत्तीनि विविधानि नानाप्रकाराणि । यस्मादेव राज्ञामक्षयो
निधिः शेषधिर्यत्राह्मणेभ्यो दीयते । साधारणधर्मत्वेन दानप्राप्तां सत्यां राज्ञां
दानप्राधान्यप्रतिपादनार्थं पुनर्वचनम् ॥ ३१५ ॥

अस्कन्धमव्ययं चैव प्रायश्चित्तैरदूषितम् ।

अग्नेः सकाशाद्विप्राप्तौ हुतं श्रेष्ठमिहोच्यते ॥ ३१६ ॥

किंच । अग्नेः सकाशादग्निसाध्याद्भूरिदक्षिणाद्राजसूयादेरपि विप्राप्तौ हुतं
श्रेष्ठमिहोच्यते । एतदस्कन्धं क्षरणरहितं अव्ययं पशुहिंसारहितं प्रायश्चित्तैरदू-
षितं प्रायश्चित्तरहितम् ॥ ३१६ ॥

वसूनि विप्रेभ्यो दद्यादित्युक्तं, कया परिपाठ्या दद्यादित्याह—

अलब्धमीहेद्धर्मेण लब्धं यत्नेन पालयेत् ।

पालितं वर्धयेन्नीत्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ३१७ ॥

अलब्धलाभाय धर्मशास्त्रानुसारेण यतेत । यत्नेन लब्धं तत्परिपालयेत्
स्वयमवेक्षया रक्षेत् । पालितं तत्परतया रक्षितं नीत्या वर्णिष्यथादिकया वृद्धिं
नयेत् । वृद्धं च पात्रेषु त्रिविधेषु धर्मार्थकामपात्रेषु निक्षिपेदद्यात् ॥ ३१७ ॥

पात्रे निक्षिप्य किं कुर्यादित्याह—

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत् ।

आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥ ३१८ ॥

यथोक्तविधिना भूमिं दत्त्वा स्वत्वनिवृत्तिं कृत्वा निबन्धं वा एकस्य भाण्डभ-
रकस्येयन्तो रूपकाः, एकस्य पर्णभरकस्येयन्ति पर्णानीति वा निबन्धं कृत्वा लेख्यं
कारयेत् । किमर्थम् । आगामिनः गृह्यन्तो ये भद्राः साधवो नृपतयो भूपास्ते-
षामनेन दत्तमनेन प्रतिगृहीतमिति परिज्ञानाय । पार्थिवो भूपतिः । अनेन
भूपतेरेव भूमिदाने निबन्धदाने वाऽधिकारो न भोगपतेरिति दर्शितम् ॥ ३१८ ॥

लेख्यं कारयेदित्युक्तं कथं कारयेदित्याह—

पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ।

अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतिः ॥ ३१९ ॥

प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् ।

स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत्स्थिरम् ॥ ३२० ॥

कार्पासिके पटे ताम्रपट्टे फैलके वा आत्मनो वंश्यान्प्रपितामहपितामहपि-
तृन् । बहुवचनस्यार्थवत्त्वाय वंशवीर्यश्रुतादिगुणोपवर्णनपूर्वकमभिलेख्य आत्मानं
अशब्दात्प्रतिग्रहीतारं प्रतिग्रहपरिमाणं दानच्छेदोपवर्णनं चाभिलेख्य । प्रतिगृ-
ह्यत इति प्रतिग्रहो निबन्धस्तस्य रूपकादिपरिमाणम् । दीयत इति दानं क्षेत्रादि
तस्य छेदः छिद्यतेऽनेनेति छेदः नैयावाटौ निर्वर्तनं तत्परिमाणं च तस्योपवर्णनं,
अमुकनद्या दक्षिणतोऽयं ग्रामः क्षेत्रं वा, पूर्वतोऽमुकग्रामस्यैतावन्निवर्तनमित्या-
दिनिवर्तनपरिमाणं च लेख्यम् । एवं आवाटस्य नदीनगरवर्मादेः संचारित्वेन
भूमेर्न्यूनधिकभावसंभवात्तच्चिह्नवृत्त्यर्थम्, स्वहस्तेन स्वहस्तलिखितेन मतं मे अ-
मुकनाम्नः अमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितमित्यनेन संपन्नं युक्तं, कालेन च द्वि-
विधेन शकनृपातीतरूपेण संवत्सररूपेण च कालेन चन्द्रसूर्योपरागादिना संपन्नं
स्वमुद्रया गरुडवाराहादिरूपयोपरि बहिःशिह्नितमङ्कितं स्थिरं दृढं शासनं शि-
ष्यन्ते भविष्यन्तो नृपतयोऽनेन दानाच्छेदोऽनुपालनमिति शासनं कारयेत् ।
महीपतिर्न भोगपतिः । संधिविग्रहादिकारिणा न येन केनचित् ।—‘संधिविग्रह-
कारी तु भवेद्यस्तस्य लेखकः । स्वयं राजा नमादिष्टः स लिखेद्राजशासनम् ॥’
इति स्मरणात् । दानमात्रेणैव दानफले सिद्धे शासनकरणं भोगाभिवृद्ध्या फ-
लतिष्ठत्यर्थम् ॥ ३१९ ॥ ३२० ॥

इदानीं राज्ञो निवासस्थानमाह—

रम्यं पञ्चव्यमाजीव्यं जाडलं देशमावसेत् ।

तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये ॥ ३२१ ॥

१ अस्मिन्ग्रामे प्रतिक्षेत्र क्षेत्रस्वामिनेतद्वनमले प्रत्यब्द प्रतिमास वा देयमित्येवमादिनियमो
निबन्धः अपराकैः. २ ताम्रफलके वा. ग. ३ नद्यापाटौ ग. ४ निवर्तनपरिमाणं च क. ५ शा-
स्यन्ते ग. ६ नान्येन ग.

रम्यं रमणीयं अशोकचम्पकादिभिः । पशब्धं पशुभ्यो हितं पशुवृद्धि-
करम् । आजीन्यमुपजीव्यं कन्दमूलपुष्पफलादिभिः । जाङ्गलं यद्यप्यल्पोद्-
कतरुपर्धतोदेशो जाङ्गलस्तथाप्यत्र सजलतरुपर्धतो देशो जाङ्गलशब्देनाभिधीयते
तं देशमावसेदधिवसेत् । तत्रैवंविधे देशे जनानां कोशस्य सुवर्णादेरात्मनश्च
रक्षणार्थं दुर्गं कुर्वीत । तच्च षड्विधम् । यथाह मनुः (७।७०)—‘धन्वदुर्गं मही-
दुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥’ इति ३२१

तत्र तत्र च निष्णातानध्यक्षान्कुशलाञ्शुचीन् ।

प्रकुर्यादायकर्मन्तव्ययकर्मसु चोद्यतान् ॥ ३२२ ॥

किंच । तत्र तत्र धैर्मार्थकामादिषु अध्यक्षान् योग्यान् अधिकारिणः प्रकुर्याद्वि-
युजीत । यथाहुः—‘धर्मकृत्येषु धर्मज्ञानार्थकृत्येषु पण्डितान् । क्लीषु क्लीबास्त्रि-
युजीत नीचास्त्रिन्धेषु कर्मसु ॥’ इति । कीदृशान् । निष्णाताननन्यव्यापारान् । कु-
शलान् तत्तद्यापारचतुरान् । शुचीन् चतुर्विधोपधाशुद्धान् । आयकर्मसु सुवर्णा-
द्युत्पत्तिस्थानेषु व्ययकर्मसु सुवर्णादिदानस्थानेषु च उद्यताननलसान् । वशब्दा-
प्राज्ञत्वादिगुणयुक्तान् । उक्तंच—‘प्राज्ञत्वमुपधाशुद्धिरप्रमादोऽभियुक्तता ।
कार्येषु द्यसनाभावः स्वामिभक्तिश्च योग्यता ॥’ इति ॥ ३२२ ॥

‘भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च’ इति सामान्येन स्वस्वदान-
मुक्तं, इदानीं नृपाणां विक्रमार्जितस्य दाने फलातिशयमाह—

नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्रणार्जितम् ।

विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा ॥ ३२३ ॥

अस्मादुत्कृष्टतमो धर्मो नृपाणां न विद्यते यद्रणार्जितं द्रव्यं विप्रेभ्यो दीयते ।
यच्च प्रजाभ्योऽभयदानम् ॥ ३२३ ॥

रणार्जितं देयमित्युक्तं, द्रव्यार्जनाय रणे प्रवृत्तस्य विपत्तिरपि संभवतीति न
धर्मो नाप्यर्थ इति ततो निवृत्तिरेव श्रेयसीत्यत आह—

य आहवेषु वध्यन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः ।

अकूटेरायुर्धर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा ॥ ३२४ ॥

ये भूम्याद्यर्थमाहवेषु प्रवृत्ता अपराङ्मुखा अभिमुखा वध्यन्ते मार्यन्ते ते

१ समजल क. २ धन्वदुर्गं अर्धवेष्टितं चतुर्विधं पञ्चयोजनमनुदकम् । महीदुर्गं पाषाणे-
ष्टकायुतद्वादशहस्तोच्छिन्नेन युद्धार्थमुपरिभ्रमणयोग्येन सावरणगवाक्षादियुक्तेन प्राकारेण
समन्तादेष्टितं सङ्घारम् । जलदुर्गमगाधोदकेन समन्ततो वेष्टितम् । वार्क्षं बहिःसर्वतो योजनमात्रं
व्याप्य तिष्ठन्महावृक्षकण्टकिगुल्मलताषाचितम् । नृदुर्गं चतुर्विधमभ्यायिहस्त्यश्वरथयुक्तबहु-
पादातरक्षितम् । गिरिदुर्गं सर्वतःपृष्ठमसिदुरारोहं संकोचैकमार्गोपेतं अन्तर्नदीप्रसवणायुदक-
युक्तं बहुसस्योत्पन्नक्षेत्रवृक्षान्वितम्. ३ धर्मादिरुष्यादिषु ग. ४ ज्यायसी. ग.

स्वर्गं यान्ति । योगाभ्यासरता यया । यद्यकूटरेविषदिग्धादिभिरायुधैर्योद्धारो भवन्ति ॥ ३२४ ॥

पदानि ऋतुतुल्यानि भग्नेष्वविनिवर्तिनाम् ।

राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम् ॥ ३२५ ॥

किंच । स्वयलेषु करितुरगरथपदानिषु भग्नेष्वविनिवर्तिनां परबलाभिमुखपा-
यिनां पदानि ऋतुतुल्यान्यश्वमेधतुल्यानि । विपर्यये दोषमाह—विपलायिनां
पराङ्मुखानां हतानां राजा सुकृतमादत्ते ॥ ३२५ ॥

तवाहंवादिनं क्लीबं निर्हेति परसंगतम् ।

न हन्याद्विनिवृत्तं च युद्धप्रेक्षणकादिकम् ॥ ३२६ ॥

अपिच । तवाहमिति यो वदति तं क्लीबं नपुसकं निर्हेति निरायुधं परसंग-
तमन्येन सह युध्यमानं विनिवृत्तं युद्धाद्विनिवृत्तं युद्धप्रेक्षणकं युद्धदर्शिनं । न
हन्यादिति सर्वत्र संबन्धः । आदिग्रहणादश्वसारध्यादीनां ग्रहणम् । यथाह
गौतमः—‘न दोगो हिंसायामाहवेऽन्यत्र व्यश्वसारध्यानायुधकृताजलिप्रकी-
र्णकेशपराङ्मुखोपविष्टस्थलवृक्षासूडोन्मत्तदृतगोब्राह्मणादिभ्यः’ इति । शङ्को-
प्याह—‘न पानीयं पिबन्तं न भुज्जानं नोपानहौ मुञ्चन्तं नावर्माणं सवर्मा न
स्त्रियं न करेणु न वाजिनं न सारथिनं न सूतं न दूतं न ब्राह्मणं न राजानमराजा
हन्यात्’ इति ॥ ३२६ ॥

कृतरक्षः समुत्थाय पश्येदायव्ययौ स्वयम् ।

व्यवहागंस्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत कामतः ॥ ३२७ ॥

कृतरक्षः पुरस्यात्मनश्च रक्षां विधाय प्रतिदिनं प्रातःकालं उत्थाय स्वयमेवा-
यव्ययौ पश्येत् । नतो व्यवहारान् दृष्ट्वा मध्याह्नकाले स्नात्वा कामतो यथाकालं
भुञ्जीत ॥ ३२७ ॥

हिरण्यं व्यावृत्तानीतं भाण्डागारेषु निक्षिपेत् ।

पश्येच्चारांस्ततो दूतान्पश्येन्मन्त्रिसंगतः ॥ ३२८ ॥

तदनन्तरं हिरण्यं व्यावृत्तैर्हिरण्याद्यानयननियुक्तैरानीतं स्वयमेव नि-
रीक्ष्य भाण्डागारेषु निक्षिपेत् । ततश्चारान्स्पशान्प्रत्यागतान्पश्येत् । ये परराज्ये
वृत्तान्तपरिज्ञानाय परित्राजकतापसादिरूपेण गृहचारिणः प्रेषितास्तांश्चारान्दृष्ट्वा
कश्चिन्निवेशयेत् । तदनन्तरं दूताश्च पश्येत् । दूताश्च ये प्रकटमेव राजान्तरं प्रति
गतागतमाचरन्ति । ते च त्रिविधाः निम्नृष्टार्थाः संदिष्टार्थाः शासनैहराश्वेति ।
तत्र निम्नृष्टार्था राजकार्याणि देशकालोचितानि स्वयमेव कथयितुं क्षमाः । उक्त-
मात्रं ये परस्मै निवेदयन्ति ते संदिष्टार्थाः । शासनहरास्तु राजलेखहारिणः ता-

नृव्येप्रेषितानागतान्मञ्जिसंगतः पश्येत् । दृष्ट्वा तद्द्वार्तामाकलय्य पुनः पुनः प्रे-
षयेत् ॥ ३२८ ॥

ततः स्वैरविहारी स्यान्मञ्जिभिर्वा समागतः ।

बलानां दर्शनं कृत्वा सेनान्या सह चिन्तयेत् ॥ ३२९ ॥

तदनन्तरमपराद्धे स्वैरं यथेष्टमेकोऽन्तःपुरविहारी स्यात् । मञ्जिभिर्वा विशा-
सिभिः कलाकुशलैः परिहामवेदिभिः परिवृतः स्त्रीभिश्च रूपयोवनवैदग्ध्यशा-
लिनीभिः—‘भुक्तवान्विवहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह । विद्वत्सु तु यथाकामं पुनः
कार्याणि चिन्तयेत् ॥’ इति (७।२२१) मनुस्मरणात् । ततो विशिष्टैर्वस्त्रकुसु-
मविलेपनालंकारैरलंकृतः हस्त्यश्वरथपदातिबलानि दृष्ट्वा सेनान्या सेनापतिना
सह तद्रक्षणादि देशकालोचितं चिन्तयेत् ॥ ३२९ ॥

संध्यामुपास्य शृणुयाच्चारणां गृहभाषितम् ।

गीतनृत्यंश्च भुञ्जीत पठेत्स्वाध्यायमेव च ॥ ३३० ॥

ततः सायंकाले संध्यामुपास्य । सामान्येन प्राप्तस्यापि पुनर्वचनं कार्याकुल-
त्वादविस्मरणार्थम् । अनन्तरं ये पूर्वदृष्टाः कचिन्म्याने निवेशितास्तेषां चाराणां
गृहभाषितमन्तर्वेदमनि शस्त्रपाणिः शृणुयात् । उक्तं च मनुना (८।२२३)—‘संध्यां
चोपास्य शृणुयादन्तर्वेदमनि शस्त्रभृत् । रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च
चेष्टितम् ॥’ इति । ततो नृत्यगीतादिभिः कंचित्कालं क्रीडित्वा कक्षान्तरं प्रविश्य
भुञ्जीत—‘गन्वा कक्षान्तरं त्वन्यन्मनुज्ञाप्य तं जनम् । प्रविशेद्भोजनार्थं च
स्त्रीभिरन्तःपुरं सह ॥’ इति (मनुः ८।२२४) स्मरणान् । ततोऽविस्मरणार्थं
यथाशक्ति स्वाध्यायं पठेत् ॥ ३३० ॥

संविशेत्तूर्यघोषेण प्रतिबुद्ध्यत्तथैव च ।

शास्त्राणि चिन्तयेद्बुद्ध्या सर्वकर्तव्यतास्तथा ॥ ३३१ ॥

तदनन्तरं तूर्यशङ्खघोषेण संविशेत्स्वध्यात् । तथैव तूर्यादिघोषेण प्रतिबुद्ध्येत् ।
प्रतिबुद्ध्य च शास्त्रविद्भिर्विश्वासिभिः सह एकाकी वा पश्चिमे यामे शास्त्राणि
चिन्तयेत् सर्वकर्तव्यताश्च सर्वकार्याणि च । एतच्च स्वस्थं प्रत्युच्यते । अस्वस्थः
पुनः सर्वकार्येष्वन्यं नियोजयेत् । यथाह मनुः—‘एतद्बुद्धं समातिष्ठेद्दरोगः
पृथिवीपतिः । अस्वस्थः सर्वमेवैतन्मञ्जिमुख्ये निवेशयेत् ॥’ इति ॥ ३३१ ॥

प्रेषयेच्च ततश्चारान्स्वेष्ट्वन्येषु च सादरान् ।

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनन्दितः ॥ ३३२ ॥

दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान्दद्याद्वा काञ्चनं महीम् ।

नैवेशिकानि च ततः श्रोत्रियेभ्यो गृहाणि च ॥ ३३३ ॥

अनन्तरं तत्रस्थ एव विश्वस्तान्स्वान् चारान् दानमानसत्कारैः पूजितान्स्वेष्टु

सामन्ताद्यधिकारिषु अन्येषु च महीपतिषु प्रेषयेत्तदधिकीर्षितपरिज्ञानाय । ततः प्रातःसंख्यामुपास्याग्निहोत्रं कृत्वा पुरोहितर्विगाचार्यादिभिराशीर्भिरभिनन्दिता ज्योतिर्विदो दृष्ट्वा तेभ्यश्च ग्रहादिस्थितिं विदित्वा शान्तिकादीनि च पुरोहिता-नादिभ्य वैष्णवांश्च दृष्ट्वा तेभ्यश्च स्वशरीरस्थितिं निवेद्य प्रतिविधानं चादिभ्य गां दोग्ध्रीं काष्ठानं मही च नैवेशिकानि विवाहोपयोगीनि कन्यालंकारादीनि गृ-हाणि च सुभाधवलितादीनि श्रोत्रियेभ्योऽधीतवेदेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः । दद्यादिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥

ब्राह्मणेषु क्षमी स्निग्धेष्वजिह्वः क्रोधनोऽरिषु ।

स्याद्राजा भृत्यवर्गेषु प्रजासु च यथा पिता ॥ ३३४ ॥

किंच । ब्राह्मणेष्वधिक्षिपन्स्वपि क्षमी क्षमावान् । स्निग्धेषु ज्ञेयवत्सु मित्रा-दिष्वजिह्वः अवक्रः । अरिषु क्रोधनः । भृत्यवर्गेषु प्रजासु च हिताचरणेनाहित-निवर्तनेन च पितेव दयावान् । स्यादिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ३३४ ॥

प्रजापालनफलमाह—

पुण्यात्पद्मागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् ।

सर्वदानाधिकं यस्मात्प्रजानां परिपालनम् ॥ ३३५ ॥

यस्मान्न्यायेन शौख्योक्तमार्गेण प्रजाः परिपालयन् परिपालितप्रजोपचितपु-ण्यात् पद्मागं पष्ठं भागमादत्ते । यस्माच्च सर्वेभ्यो भृत्यादिदानेभ्यः प्रजानां प-रिपालनमधिकफलम् । तस्मात्प्रजासु यथा पिता तथैव स्यादिति गतेन सं-बन्धः ॥ ३३५ ॥

चाटतस्करदुर्वृत्तमहामाहमिकादिभिः ।

पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः ॥ ३३६ ॥

चाटाः प्रतारका विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति । प्रच्छन्नापहारिणस्तस्कराः । दुर्वृत्ता ईन्द्रजालिककितवादयः । सहो बलं सहसा बलेन कृतं साहसं महच्च तत्साहसं च महासाहसं तेन वर्तन्त इति महासाहसिकाः प्रसङ्गोपहारिणः । आदिशब्दान्मौलिककुहकदुर्वृत्तयः । एतैः पीड्यमाना बाध्यमानाः प्रजा रक्षेन् । कायस्था लेखका गणकाश्च तैः पीड्यमाना विशेषतो रक्षेन् । तेषां राजवल्लभ-तयातिमायाविस्वाच्च दुर्निवारत्वात् ॥ ३३६ ॥

अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत्किञ्चित्किञ्चिदपि प्रजाः ।

तस्मात् नृपतेरर्धं यस्माद्ब्रह्मात्यसौ करान् ॥ ३३७ ॥

अरक्ष्यमाणाः प्रजाः यत्किञ्चित्किञ्चिदपि चौर्यपरदारगमनादि कुर्वन्ति तस्मात्पापादर्थं नृपतेर्भवति । यस्मादसौ राजा रक्षणार्थं प्रजाभ्यः करान् गृह्णाति ॥ ३३७ ॥

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चरैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ।

साधून्संमानयेद्राजा विपरीतांश्च घातयेत् ॥ ३३८ ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान्कृत्वा विवासयेत् ।

सदानमानसत्काराञ्छ्रोत्रियान्वासयेत्सदा ॥ ३३९ ॥

राष्ट्रे राष्ट्राधिकारेषु ये नियुक्तास्तेषां विचेष्टितं चरितं चरैरुत्कलक्षणैः सम्यक् ज्ञात्वा साधून्सुचरितान् संमानयेत् दानमानसत्कारैः पूजयेत् । विपरीतान्दुष्ट-
चरित्रान्सम्यग्विदित्वा घातयेत् अपराधानुसारेण । ये पुनरुत्कोचजीविनस्तान्द्र-
व्यरहितान्कृत्वा स्वरार्द्रात्प्रवासयेत् । श्रोत्रियान्सदानमानसत्कारैः सहितान्कृत्वा
स्वराष्ट्रे स्वदेशे सदैव वासयेत् ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥

अन्यायेन नृपो राष्ट्रात्स्वकोशं योऽभिवर्धयेत् ।

सोऽचिराद्विगतश्रीको नाशमेति सवान्धवः ॥ ३४० ॥

योऽसौ राजा स्वरार्द्रादन्यायेन द्रव्यमादाय स्वकोशं विवर्धयेत् सोऽचिरा-
च्छीघ्रमेव विगतश्रीको विनष्टलक्ष्मीको बन्धुभिः सह नाशं प्राप्नोति ॥ ३४० ॥

प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः ।

राज्ञः कुलं श्रियं प्राणांश्चादग्ध्वा न निवर्तते ॥ ३४१ ॥

प्रजानां तत्करादिकृतपीडनेन यः संतापस्तस्मादुद्भूतो हुताशन इव । संताप-
कारित्वाद्दुष्पराशिर्हुताशनशब्देनोच्यते । स राज्ञः कुलं श्रियं प्राणांश्चादग्ध्वा
नाशमनीत्वा न निवर्तते नोपशाम्यति ॥ ३४१ ॥

य एव नृपतेर्धर्मः स्वराष्ट्रपरिपालने ।

तमेव कृत्स्नमाप्नोति परराष्ट्रं वशं नयन् ॥ ३४२ ॥

न्यायतः स्वराष्ट्रपरिपालने राज्ञो यो धर्मस्तं सकलं वक्ष्यमाणन्यायेन परराष्ट्रं
वशं नयन् आत्मसात्कुर्वन्नाप्नोति धर्मपङ्कगं च ॥ ३४२ ॥

यस्मिन्देशे य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः ।

तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वशमुपागतः ॥ ३४३ ॥

किञ्च यदा परदेशो वशमुपागतस्तदा न स्वदेशाचारादिसंकरः कार्यः किन्तु य-
स्मिन्देशे य आचारः कुलस्थितिर्यवहारो वा यथैव प्रागासीत्तथैवासी परिपाल-
नीयो यदि शास्त्रविरुद्धो न भवति । यदा वशमुपागत इत्यनेन वशोपगमना-
त्प्रागनियम इति दर्शितम् । यद्योक्तम् (मनुः ७।१९५)—‘उपरुष्यारिमासीत्
राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् । दूषयेच्चास्य सततं यवसाज्जोदकेन्धनम् ॥’ इति ॥ ३४३ ॥

मन्त्रमूलं यतो राज्यं तस्मान्मन्त्रं सुरक्षितम् ।

कुर्याद्यथास्य न विदुः कर्मणामाफलोदयात् ॥ ३४४ ॥

यस्मात्तैः सार्धं चिन्तयेद्वाज्यमित्याद्युक्तं मन्त्रमूलं राज्यं तस्मान्मन्त्रं यत्नेन तथा सुरक्षितं कुर्यात् । यथास्य राज्ञः कर्मणां संधिविग्रहादीनामाफलोदयात् फलनिष्पत्तेः प्रागन्ये मन्त्रं न जानन्ति ॥ ३४४ ॥

अरिमित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः परः ।

क्रमशो मण्डलं चिन्त्यं सामादिभिरुपक्रमैः ॥ ३४५ ॥

किञ्च । अरिः शत्रुः । मित्रं सुहृत् । उभयविलक्षण उदासीनश्च । ते च त्रय-
स्त्रिविधाः सहजाः कृत्रिमाः प्राकृताश्चेति । तत्र सहजोऽरिः सापक्षपितृव्यतत्पु-
त्रादिः । कृत्रिमोऽरिः यस्यापकृतं येन चापकृतम् । प्राकृतस्त्वनन्तरदेशाधि-
पतिः । सहजं मित्रं भागिनेयपैतृत्वस्त्रीयमानृत्वस्त्रीयादि । कृत्रिमं मित्रं येनो-
पकृतं यस्य चोपकृतम् । प्राकृतमित्रमेकान्तरितदेशाधिपतिः । सहजकृत्रिममि-
त्रशत्रुलक्षणरहिता सहजकृत्रिमोदासीनौ । प्राकृतोदासीनो द्वयन्तरितदेशाधि-
पतिः । अरिः पुनश्चतुर्विधः यातव्योऽछिन्नव्यपीडनीयकर्शनीयभेदेन । तत्र या-
तव्योऽनन्तरभूमिपतिर्व्यसर्गो ह्रीनबलो विरक्तप्रकृतिः । विदुर्गो मित्रहीनो दुर्ब-
लश्चोच्छेत्तव्यः । पीडनीयो मन्त्रबलहीनः । प्रबलमन्त्रबलयुक्तः कर्शनीयः ।—
'निर्मूलनास्समुच्छेदं पीडनं बलनिग्रहम् । कर्शनं तु पुनः प्राहुः कोशदण्डार्पक-
शोनात् ॥' इति । मित्रं द्विविधं बृंहणीयं कर्शनीयमिति । कोशबलहीनं बृंह-
णीम् । कोशबलाधिकं कर्शनीयम् । अनन्तरस्तत्परः पर इति प्राकृतारिमित्रो-
दासीनानाह । अनन्तरः प्राकृतोऽरिः, तत्परः प्राकृतं मित्रं तस्मात्परः प्राकृत
उदासीनः, शेषाः पुनः प्रसिद्धत्वात्कोक्ताः । एतद्वाज्यमण्डलं क्रमशः पूर्वादिदि-
क्रमेण चिन्त्यं तेषां चेष्टितं ज्ञातव्यम् । ज्ञात्वा च सामादिभिरुपायैर्वैक्ष्यमाणैर-
नुसन्धेयम् । एवं पुरतः पृष्ठतः पार्श्वतश्च त्रयस्त्रय आत्मा चैक इति त्रयोदशरा-
जकमिदं राजमण्डलं पद्माकारम् । पार्णिप्राहाकन्दासारादयस्त्वरिमित्रोदासीने-
ष्वेवान्तर्भवन्ति । संज्ञाभेदमात्रं ग्रन्थान्तरे दाशितमिति योगीश्वरेण न पृथ-
गुक्ताः ॥ ३४५ ॥

सामादिभिरुपक्रमैरियुक्तं, इदानीं तानुपायानाह—

उपायाः साम दानं च भेदो दण्डस्तथैव च ।

सम्यक्प्रयुक्ताः सिध्येयुर्दण्डस्त्वगतिका गतिः ॥ ३४६ ॥

साम प्रियभाषणम् । दानं सुवर्णादेः । भेदो भेदकरणं तत्सामन्तादीनां पर-
स्परतो वैरस्योत्पादनेन । दण्ड उपांशुप्रकाशाभ्यां धनापहारादिवधपथ्यन्तो-

१ राज्यमतो मन्त्रं क. ग. २ प्रागन्येवदन्त्ये ख. ३ अनन्तरदेशा क. मन्थन्तरदेशा ग.
४ व्योच्छेदनीय क. ५ पकर्षणात् ख. ६ रमिसंधेयं क ७ न पृथगुक्तम् ख. ८ स्यो-
त्पादनम् ख.

ऽपकारः । एते सामादयोः परिपन्थादिसाधनोपायाः । एते च देशकालाद्यनुसारेण सम्यक्प्रयुक्ताः सिद्ध्युः । तेषां च मध्ये दण्डस्त्वगतिका गतिः, उपायान्तरसंभवे सति न प्रयोक्तव्यः । एतच्च पीडनीयकर्शनीयप्रियायेण । यातव्योच्छेदव्ययोस्तु दण्ड एव मुख्यः । एते सामादयो न केवलं राज्यव्यवहारविषयाः अपितु सकललोकव्यवहारविषयाः । यथा—‘अधीष्व पुत्रकाधीष्व दास्यामि तव मोदकान् । यद्वा अन्यस्यै प्रदास्यामि कर्णमुत्पाटयामि ते ॥’ इति ॥ ३४६ ॥

सधिं च विग्रहं यानमासनं संश्रयं तथा ।

द्वैधीभावं गुणानेतान्यथावत्परिकल्पयेत् ॥ ३४७ ॥

किंच । संधिर्व्यवस्थाकरणम् । विग्रहोऽपकारः । यानं परंप्रति यात्रा । आसनमुपेक्षा । संश्रयो बलवदाश्रयणम् । द्वैधीभावः स्वबलस्य द्विधाकरणम् । एतान्संधिप्रभृतीन्गुणान्यथावद्देशकालशक्तिमित्रादिवशेन कल्पयेत् ॥ ३४७ ॥

यानकालानाह—

यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत् ।

परश्च हीन आत्मा च हृष्टवाहनपूरुषः ॥ ३४८ ॥

यदा परराष्ट्रं सस्यैर्वीर्यादिभिर्गुणैश्च समजलेन्धननृणादिविभूतं संपन्नं, शत्रुश्च हीनो बलादिभिः, आत्मा च हृष्टवाहनपूरुषः वाहनानि हस्त्यश्वादीनि नानि च पूरुषाश्च वाहनपूरुषाः हृष्टा वाहनपूरुषा यस्य स तथोक्तः । तदा परराष्ट्रमात्मसात्कर्तुं व्रजेत् ॥ ३४८ ॥

प्राणिनामभ्युद्यविनिपातानां देवायत्तत्वाद्यदि दैवमस्ति तदा स्वयमेव परराष्ट्रादि वशीभव्यति अथ नास्ति कृतेऽपि पौरुषे न भविष्यति अतो व्यर्थं एवायं यात्राप्रयास इत्यत आह—

दैवे पुरुषकारे च कर्मसिद्धिर्व्यवस्थिता ।

तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकम् ॥ ३४९ ॥

कर्मसिद्धिः फलप्राप्तिः इष्टानिष्टलक्षणा । सा न केवलं दैवे व्यवस्थिता । अपितु पुरुषकारेऽपि । लोके तथादर्शनात्, चिकित्सकादिशास्त्रवैयर्थ्याच्च । अपिच पुरुषकाराभावे दैवमेव नास्तीत्याह—तत्र दैवमिति । यतः पूर्वदेहाजितं पौरुषमेव दैवमुच्यते । अल्पपुरुषकारानन्तरं महाफलोदयाभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकं कर्म । तस्मात्पुरुषकाराभावे न दैवमस्तीति पुरुषकारे यतो विधातव्यः ॥ ३४९ ॥

इदानीं मतान्तराण्याह—

केचिद्देवात्स्वभावाद्वा कालात्पुरुषकारतः ।

संयोगे केचिदिच्छन्ति फलं कुशलबुद्धयः ॥ ३५० ॥

केचिदिष्टानिष्टलक्षणं कलं दैवादेवेच्छन्ति । केचित्स्वभावात्स्वयमेव भवति न कारणमपेक्षत इति । केचित्कालान् केचित्पुरुषकारत एवेति । स्वमतमाह—
दैवादीनां संपोगे समुच्चये कलं भवतीति कुसलबुद्धयो मन्वाद्यो मन्यन्ते ३५०
एकैकस्मात्कलं न भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—

यथा ह्येकेन चक्रेण रथस्य न गतिर्भवेत् ।

एवं पुरुषकारेण विना देवं न सिद्ध्यति ॥ ३५१ ॥

नात्र तिस्रोहितमस्ति ॥ ३५१ ॥

लाभस्य परराष्ट्रं गन्तव्यमित्युक्तं । लाभश्च त्रिविधः हिरण्यलाभो मूललाभो मित्रलाभश्चेति । तेषु मित्रलाभो ज्यायान् । ततस्तत्प्राप्त्युपाये यत्रो विधातव्यः । तत्प्राप्त्युपायश्च सत्यवचनमित्याह—

हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः ।

अतो यतेत तत्प्राप्त्यै रक्षेत्सत्यं समाहितः ॥ ३५२ ॥

यस्मान् हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा उक्कृष्टा तस्मात्तत्प्राप्त्यै यतेत यत् कुर्वान् सामादिभिः । सत्यं च रक्षेत् । समाहितः सावधानः । सत्यमूलत्वा-
न्मित्रलाभस्य ॥ ३५२ ॥

इदानीं राजयाज्ञान्माह—

स्वाम्यमात्या जनो दुर्गं कोशो दण्डस्तथैव च ।

मित्राण्येताः प्रकृतयो राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥ ३५३ ॥

महोत्साह इत्याद्युक्तलक्षणो महीपतिः स्वामी । अमात्या मन्त्रिपुरोहितादयः । जनो ब्राह्मणादिप्रजाः । दुर्गं धनैर्दुर्गादि । कोशः सुवर्णादिधनराशिः । दण्डो हस्त्यश्वरथपत्तिलक्षणं चतुरङ्गबलम् । मित्राणि सहजकृत्रिमप्राकृतानि । एताः स्वाम्याद्याः राज्यस्य प्रकृतयो मूलकारणानि । एवं राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥ ३५३ ॥

तदवाप्य नृपो दण्डं दुर्वृत्तेषु निपातयेत् ।

धर्मो हि दण्डरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ॥ ३५४ ॥

तदेवंविधं राज्यं प्राप्य दुर्वृत्तेषु बलकशठधूर्तपरदापरद्रव्यापहारिहिंसका-
दिषु नृपो दण्डं पातयेत्प्रयोजयेत् । हि यस्माद्धर्मं एव दण्डरूपेण पूर्वं ब्रह्मणा निर्मितः । तस्य च दण्ड इति यौगिकी संज्ञा—‘दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादान्वा-
न्दमयेत्’ इत्यादिगौतमस्मरणात् ॥ ३५४ ॥

स नेतुं न्यायतोऽशक्यो लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।

सत्यसंधेन शुचिना सुसहायेन धीमता ॥ ३५५ ॥

स पूर्वोक्तो दण्डो जुगधेन कृपणेनाकृतबुद्धिना चञ्चलबुद्धिना न्यायतो न्या-
यानुसारेण नेतुं प्रयोक्तुं शक्यो न भवति । कीदृशेन तर्हि शक्य इत्याह—स-
त्यसंभेनाप्रतारकेण । बुद्धिना जितारिषद्वर्गेण । सुसहायेन पूर्वोक्तसहायसहि-
तेन । धीमता नयानयकशलेन स दण्डो न्यायतो धर्मानुसारेण नेतुं शक्यः ३५५

यथाशास्त्रं प्रयुक्तः सन् सदेवासुरमानवम् ।

जयदानन्दयेत्सर्वमन्यथा तत्प्रकोपयेत् ॥ ३५६ ॥

स दण्डः शास्त्रोक्तमार्गेण प्रयुज्यमानः सन् देवासुरमानवैः सहितं इदं सर्वं
जगदाबन्धयेत् इदंयेत् । अन्यथा शास्त्रातिक्रमेण प्रयुक्तभेजगत्प्रकोपयेत् ॥ ३५६ ॥
न केवलमधर्मदण्डेन जगत्प्रकोपः अपितु प्रयोक्तुर्दृष्टादृष्टानिरपीत्याह—

अधर्मदण्डनं स्वर्गकीर्तिलोकविनाशनम् ।

सम्यक्तु दण्डनं राज्ञः स्वर्गकीर्तिजयावहम् ॥ ३५७ ॥

यः पुनः शास्त्रातिक्रमेण लोभादिना दण्डः कृतः स पापहेतुत्वात्स्वर्गं कीर्तिं
लोकांश्च विनाशयति । शास्त्रोक्तमार्गेण तु कृतो धर्महेतुत्वात्स्वर्गकीर्तिजयानां
हेतुर्भवति ॥ ३५७ ॥

अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा ।

नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात् ॥ ३५८ ॥

अर्घ्योऽर्घाहं आचार्यादिः । शेषः प्रसिद्धः । एते भ्रातृसुतादयोऽपि स्वधर्मा-
च्चलिता दण्ड्याः किमुतान्ये । यतः स्वधर्माच्चलितः अदण्ड्यो नाम राज्ञः कोपि
नास्ति । एतच्च मातापित्रादिभ्यतिरेकेण । तथाच स्मृत्यन्तरम्—‘अदण्ड्यौ
मातापितरौ स्वातर्कपुरोहितपरिव्राजकवानप्रस्थाः श्रुतशीलशौचाचारवन्तस्ते हि
धर्माधिकारिणः’ इति ॥ ३५८ ॥

यो दण्ड्यान्दण्डयेद्राजा सम्यग्वध्यांश्च घातयेत् ।

इष्टं स्यात्क्रतुभिस्तेन समाप्तवरदक्षिणैः ॥ ३५९ ॥

किंच । यस्तु दण्ड्यान्स्वधर्मचकनादिना दण्डयोग्यान्सम्यक् शास्त्रदृष्टेन मा-
र्गेण धिग्धनदण्डादिना दण्डयति, वध्यान्वधार्हान्घातयति—तेन राज्ञा भूरिद-
क्षिणैः क्रतुभिरिष्टं भवति । बहुदक्षिणक्रतुफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । नच फलभ्रष्टा-
दण्डप्रणयनं काम्यमिति मन्तव्यम् । अकरणे प्रायश्चित्तस्मरणात् । यथाह
वसिष्ठः—‘दण्डोत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेन्निरात्रं पुरोहितः कृच्छ्रमदण्ड्यदण्डने
पुरोहितन्निरात्रं राजा’ इति ॥ ३५९ ॥

दुष्टे सम्यग्दण्डः प्रयोक्तव्य इत्युक्तं, दुष्टपरिज्ञानं च व्यवहारदर्शनमन्तरेण
न भवतीति तत्परिज्ञानाय व्यवहारदर्शनमहरहः स्वयं कर्तव्यमित्याह—

इति संचिन्त्य नृपतिः क्रतुतुल्यफलं पृथक् ।

१ ऽस्मरमानुषम् क. २ प्रकोपनमपितु क. ३ स्वर्ग कीर्ति लोकाश्च नाशयेत् क. ४ कृतः
सोऽपापहेतुत्वात् क. ग. ५ परिव्राजकपुरोहित स्व.

व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् ॥ ३६० ॥

इत्येवमुक्तप्रकरणेन कृतुस्वयं फलं दण्डवद्वेगेन, स्वर्मादिनाम् चार्दण्डव-
द्वेगेन सन्त्यगिदक्षिण्य पृथक्पृथक्पर्णादिकमेव सन्त्यैर्बन्धमाधकक्षणैः परिवृतः
प्रतिदिनं व्यवहारान्स्वयं मार्गेण दुष्टादुष्टपरिज्ञानार्थं राजा स्वयं परयेत् ॥ ३६० ॥

कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान्ज्ञानपदानपि ।

स्वधर्माच्चलितात्राजा विनीय स्थापयेत्पथि ॥ ३६१ ॥

कुलानि ब्राह्मणादीनाम् । जातयो मूर्धावसिक्तप्रभृतयः । भेजयस्त्रामूलिका-
दीनाम् । गणा हेलावुक्तादीनाम् । ज्ञानपदाः काण्डकादयः । एतान्स्वधर्माच्चलि-
तान्प्रच्युतान् राजा यथापराधं विनीय दण्डयित्वा पथि स्वधर्मे स्थापयेत् ।
दण्डं दुर्गतेषु निपातवेदित्युक्तं सच दण्डो द्विविधः शारीरोऽर्थदण्डश्चेति । व-
याह नारदः—‘शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डो हि द्विविधः स्मृतः । शारीरस्ताडना-
दिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥ काकिण्यादिस्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च ॥’
इति । द्विविधोऽप्यपराधानुसारेणानेकधा भवति । आह स्म—‘शारीरो दशधा
प्रोक्तो ह्यर्थदण्डस्त्वनैकधा’ इति ॥ ३६१ ॥

तत्र कृष्णकमापसुवर्णपलादिशब्दैरर्थदण्डा वक्तव्यास्ते च प्रतिदेशं भिन्नप-
रिमाणार्था इत्येकरूपापराधेऽपि देशभेदेन न्यूनाधिकदण्डो माभूदिति कृष्णला-
दिशब्दानां निचयपरिमाणविषयत्वं दण्डव्यवहारे दर्शयितुमाह—

जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम् ।

तेऽष्टौ लिङ्गा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते ॥ ३६२ ॥

गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ।

कृष्णलः पञ्च ते मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ ३६३ ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ।

जालकान्तरप्रविष्टादित्यरश्मिस्थितं यद्रजस्तत् त्रसरेणुरित्युक्तं योगीश्वरादि-
भिस्त्वस्वदर्शिभिः । ते च त्रसरेणवोऽष्टौ लिङ्गा स्वेदजयुक्ताण्डम् । ता लिङ्गा-
स्तिस्रो राजसर्षपो राजिका । ते राजसर्षपाश्च यो गौरसर्षपः सिद्धार्थः । गौरस-
र्षपाः षट् यवो मध्यः मध्यमो न स्थूलो न सूक्ष्मः । एतेन गौरसर्षपा अपि
मध्यमा इति गम्यते । तथा राजसर्षपा अपि मध्यमशब्दादेव सर्षपादिशब्दाः
न केवलमुन्मानवचनाः किन्तु तदुन्मितद्रव्यवचना इति गम्यते । यथा प्रस्वप-
रिमिता यथाः प्रस्थ उच्यते । एवं सर्षपाद्युन्मितं द्रव्यं सर्षपादिशब्दैः । सर्ष-
पादिशब्दानां च केवलमुन्मानवचनत्वे त्रसरेणुपसंहत्योन्मानुमशक्तरासद्भा-
रेण कृष्णलादिष्ववहारे न स्यात् । तत्र स्थूलस्थूलतरस्थूलतमसूक्ष्मसूक्ष्मतर-
सूक्ष्मतममध्यसर्षपाद्युन्मानभेदेन प्रतिदेशं व्यवहारभेदे स्थिते दण्डव्यवहारे
मध्य इति निबन्धते । ते मध्यमा यवाश्च एकः कृष्णलः । ते कृष्णलाः

१ वक्ष्यमाणपमेण क. २ हेलावुक्ता अथव्यवहारेणः. ३ रेणूनामुपसंहृत्य क.

पञ्चको माषः । ते माषाः षोडशैकः सुवर्णः । ते सुवर्णाश्चत्वारः पलमिति संज्ञाः कथिता इति । पञ्च वापि पलं प्रकीर्तितं नारदादिभिः । तत्र स्थूलैस्त्रिभिर्वैः कृष्णलपरिकल्पनायां व्यावहारिकनिष्कस्य षोडशांशः कृष्णलो भवति । तेः पञ्चभिर्माषः । माषैः षोडशभिः सुवर्णः । स च व्यावहारिकैः पञ्चभिर्निष्कैरेकः सुवर्णो भवति । ते चत्वारः पलमिति । निष्काणां विंशतिः पलम् । यदा तु सूक्ष्मैस्त्रिभिर्वैः कृष्णलः परिकल्प्यते तदा व्यावहारिकनिष्कस्य द्वात्रिंशत्तमो भागः कृष्णलो भवति । तस्मिन्पक्षे सुवर्णः सार्धं निष्कद्वयं भवति । पलं च दशनिष्कम् । यदा तु मध्यमयवैः कृष्णलपरिकल्पना तदा निष्कस्य विंशति-तमो भागः कृष्णलः, सुवर्णश्चतुर्निष्कः, षोडशनिष्कं पलम् । एवं पञ्चसुवर्णं पल-मिति । पक्षे विंशतिनिष्कं पलम् । एवमन्यदपि निष्कस्य चत्वारिंशो भागः कृष्णलः द्विनिष्कः सुवर्णोऽष्टनिष्कं पलमित्यादिलोकव्यवहारानुसारेणास्मादेव सूत्रादूहनीयम् ॥ ३६२ ॥ ३६३ ॥

एवं सुवर्णस्योन्मानं प्रतिपाद्येदानीं रजतस्याह—

द्वे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते ॥ ३६४ ॥

शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव तु ।

निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः

द्वे कृष्णले पूर्वोक्ते रूप्यमाषो रूप्यसंबन्धी माषः । ते रूप्यमाषाः षोडश ध-रणम् । पुराण इत्यस्यैव संज्ञान्तरम् ।—‘ते षोडश स्याद्वरणं पुराणञ्चैव राजतः’ इति (८।१३६) मनुस्मरणात् । दशभिर्धरणैः शतमानं पलमिति चाभिधीयते । पूर्वोक्ताश्चत्वारः सुवर्णा एको राजतो निष्को भवति ॥ ३६४ ॥

इदानीं ताम्रस्योन्मानमाह—

कार्षिकस्ताम्रिकः पणः ॥ ३६५ ॥

पलस्य चतुर्थोऽंशः कर्ष इति लोकप्रसिद्धः । कर्षेणोन्मितः कार्षिकः । ताम्रस्य विकारस्ताम्रिकः । कर्षसंमितस्ताम्रविकारः पणसंज्ञो भवति कार्षापणसंज्ञकश्च—‘कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः’ इति (८।१६) मनुवचनात् । प-ञ्चसुवर्णपलपक्षे विंशतिमाषः पणो भवति । तथा सति—‘माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तितः’ इत्यादिव्यवहारः सिद्धो भवति । चतुःसुवर्णपलपक्षे तु षोडशमाषः पणो भवति । अस्मिन्पक्षे सुवर्णकार्षापणपणशब्दानां समा-नार्थत्वेऽपि पणकार्षापणशब्दौ ताम्रविषयावेव । एवं तावदेवमरूप्यताम्राणामु-न्मानमुक्तम् । दण्डव्यवहारोपयोगित्वात् । कांस्यरीतिकादीनामपि लोकव्यव-हारान्नभूतानामेवोन्मानं द्रष्टव्यम् ॥ ३६५ ॥

स्वशास्त्रपरिभाषामाह—

साक्षीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः ।

तदर्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्धमधमः स्मृतः ॥ ३६६ ॥

पणानां सहस्रं पणसहस्रं तत्परिमाणमस्तेति पणसाहस्रः । अशीत्या सह व-

तत इति साक्षीतिः । अक्षीत्वधिकपणसहस्रपरिमितो यो दण्डः स उत्तमसाहससंज्ञो वेदितव्यः । तदर्थं मध्यमः तस्य साक्षीतिपणसहस्रसंज्ञः चत्वारिंशदधिकपणपञ्चशतपरिमितो दण्डो मध्यमसाहससंज्ञः । तदर्थमवमः तस्य चत्वारिंशदधिकपणपञ्चशतपरिमितो दण्डोऽधमसाहससंज्ञः स्मृत उक्तो मन्वादिभिः । यत्—‘पणानां द्वे सते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः । मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः’ इति (८।३८) मनुजोक्तं तत्पक्षान्तरममतिपूर्वापराधविषयं द्रष्टव्यम् ॥ ३६६ ॥

दण्डभेदानाह—

धिग्दण्डस्तथ वाग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ।

योज्या व्यस्ताः समस्ता वा ह्यपराधवशादिमे ॥ ३६७ ॥

धिग्दण्डो धिक्धिगिति कुत्सनम् । वाग्दण्डस्तु परुषशापवचनात्मकः । धनदण्डो धनापहारात्मकः । वधदण्डः शारीरोऽवरोधादिजीवितान्तः । एते चतुर्विधा दण्डाः व्यस्ता एकैकशः समस्ता द्वित्राः त्रिचतुरो वाऽपराधानुसारेण प्रयोक्तव्या । उक्तक्रमेण पूर्वपूर्वासाध्ये उत्तर उत्तरः प्रयोक्तव्यः । यथाह मनुः—‘धिग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्वाग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम् ॥’ इति ॥ ३६७ ॥

दण्डव्यवस्थानिमित्तान्याह—

ज्ञात्वाऽपराधं देशं च कालं बलमथापि वा ।

वयः कर्म च वित्तं च दण्डं दण्डेषु पातयेत् ॥ ३६८ ॥

यथापराधं ज्ञात्वा तदनुसारेण दण्डप्रणयनमेवं देशकालवयःकर्मवित्तानि ज्ञात्वा तदनुसारेण दण्डेषु दण्डार्हेषु दण्डप्रणयनं कुर्यात् । तथा बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वसकृदावृत्त्यनुसारेण च । यद्यपि राजानमधिकृत्यायं राजधर्मकलाप उक्तस्तथापि वर्णान्तरस्यापि विषयमण्डलादिपरिपालनाधिकृतत्वायं धर्मो वेदितव्यः । ‘राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः’ इत्यत्र पृथङ्मृपग्रहणात्करग्रहणस्य रक्षार्थत्वाच्च रक्षणस्य दण्डप्रणयनायत्त्वादिति ॥ ३६८ ॥

इति श्रीपद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकविज्ञानेश्वरभट्टारकस्य कृतौ ऋजुमिताक्षरायां याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविवृतौ सदाचारः प्रथमाध्यायः उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः । धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ।

अस्मिन् अध्याये प्रकरणानि । १ उपोद्घातप्रकरणम् । २ ब्रह्मचारिप्रकरणम् । ३ विवाहप्रकरणम् । ४ जातिविवेकप्रकरणम् । ५ गृहस्थधर्मप्रकरणम् । ६ स्नातकप्रकरणम् । ७ अह्याभक्ष्यप्रकरणम् । ८ द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् । ९ दानधर्मप्रकरणम् । १० श्राद्धप्रकरणम् । ११ गणपतिकल्पप्रकरणम् । १२ ग्रहशान्तिप्रकरणम् । १३ राजधर्मप्रकरणम् । एवं त्रयोदश प्रकरणानि ॥

याज्ञवल्क्यमुनिस्नाकगतेयं विवृतिर्न कस्य विहिता विवृतुषः ।

प्रमिताक्षरापि विपुलार्थवती परिचिह्ति श्रवणयोरमृतम् ॥ १ ॥

व्यवहाराध्यायः ।

साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् १

अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनं परमो धर्मः । तच्च दुष्टनिग्रहमन्तरेण न संभवति । दुष्टपरिज्ञानं च न व्यवहारदर्शनमन्तरेण संभवति । तच्च हारदर्शनमहरहः कर्तव्यमित्युक्तं—‘व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिकृतोऽन्वहम्’ इति । सच व्यवहारः कीदृशः कतिविधः कथं चेतीतिकर्तव्यताकलापो नाभिहितस्तदभिधानाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते—

व्यवहारानृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥ १ ॥

व्यवहारानिति । अन्यविरोधेन स्वात्मसंबन्धितया कथनं व्यवहारः । यथा कश्चिदिदं क्षेत्रादि मदीयमिति कथयति, अन्योऽपि तद्विरोधेन मदीयमिति । तत्त्वानेकविधत्वं दर्शयति बहुवचनेन । नृप इति न क्षत्रियमात्रस्यायं धर्मः किंनु प्रजापालनाधिकृतस्यान्यस्यापीति दर्शयति । पश्येदिति पूर्वोक्तस्यानुवादो धर्मविशेषविधानार्थः । विद्वद्भिर्वेदव्याकरणादिधर्मशास्त्राभिज्ञैर्ब्राह्मणैर्न क्षत्रियादिभिः । ब्राह्मणैः सहेति तृतीयानिर्देशादेवामप्राधान्यम् । ‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ इति स्मरणान् । अतश्चादर्शनेऽन्यथादर्शने वा राज्ञो दोषो न ब्राह्मणानाम् । यथाह मनुः (८।१२८)—‘अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्याश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदामोति नरकं चैवं गच्छति॥’ इति । कथम् । धर्मशास्त्रानुसारेण नार्यैः शास्त्रानुसारेण । देशादिसमयधर्मस्यापि धर्मशास्त्राविरुद्धस्य धर्मशास्त्रविपक्षत्वाच्च पृथगुपादानम् । तथाच वक्ष्यति—‘निजधर्माविरोधेन यस्तु सांभयिको भवेत् । सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥’ इति । क्रोधलोभविवर्जित इति । धर्मशास्त्रानुसारेणेति सिद्धे क्रोधलोभविवर्जित इति वचनमादरार्थम् । क्रोधोऽमर्षः । लोभो क्षिप्सातिशयः ॥ १ ॥

१ दर्शनेन विनेति व्यवहारदर्शनं ग. २ ‘विप्रनिपद्यमाननरान्तरगताज्ञाताधर्मज्ञापनानुकूलो व्यापारो व्यवहारः । वादिप्रतिवादिकर्तृकः संभवद्भोगसाक्षिप्रमाणको विरोधकोटिव्यवस्थापनानुकूलो व्यापारो वा सः । सप्रतिपत्त्युत्तरे तु व्यवहारपदप्रयोगो भाक्त इति मदनरने’ इति व्य.म—‘वि नानार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नाना संदेहहरणायवहार इति स्मृतः ॥’ इति कातीयम्. ३ चाधिगच्छति ख. ४ अर्थशास्त्र नीतिशास्त्र जोषनसादिकम्. ५ देशेति । आदिना देवगृहादिपरिमहः । पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थान समयः. ६ वक्ष्यति-अग्रे संविभ्यातिक्रमकरणे. (को. १८६) ७ सामयिको धर्मो यावत्पथिक भोजनं देयमस्तदरातिमण्डलं तुरङ्गादयो न प्रस्थापनीया इत्येवंरूपः.

सप्त्यां ब्राह्म—

श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥ २ ॥

किंच श्रुताध्ययनसंपन्नाः श्रुतेन मीमांसाध्याकरणादिभ्रवणेन अध्ययनेन च वेदाध्ययनेन संपन्नाः । धर्मज्ञाः धर्मशास्त्रज्ञाः । सत्यवादिनः सत्यवचनशीलाः । रिपौ मित्रे च ये समाः रागद्वेषादिरहिताः । पूर्वभूताः सभासदः सभायां संसदि यथा सीदन्त्युपविशन्ति तथा दानमानसत्कारे राज्ञा कर्तव्याः । यद्यपि श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्यविशेषणोक्तं तथापि ब्राह्मणा एव । यथाह कात्यायनः—‘स तु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राज्ञैर्मौलैर्द्विजोत्तमैः । धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थसाक्षिभ्यश्चारदैः ॥’ इति । ते च त्रयः कर्तव्याः बहुवचनस्वार्थवत्त्वात्,—‘यस्मिन्देसे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः’ इति (८।११) मनुस्मरणाच्च । गृहस्पतिस्तु सप्त पञ्च त्रयो वा सभासदो भवन्तीत्याह—‘लोकवेदश्च धर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा । यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञस्मरशी सभा ॥’ इति । नच ब्राह्मणैः सहैति पूर्वश्लोकोक्तानां ब्राह्मणानां श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्यादि विशेषणमिति मन्तव्यम् । तृतीयाप्रथमान्तनिर्दिष्टानां विशेषणविशेष्यभावासंभवात् । विद्वद्भिरित्यनेन पुनरुक्तिप्रसंगाच्च । तथाच कात्यायनेन ब्राह्मणानां सभासदां च स्पष्टं भेदो दर्शितः—‘सम्राट्पुत्राकः सामात्यः सम्राट्पुत्रोद्दिष्टः । सप्तम्यः प्रेक्षको राजा स्वयं तिष्ठति धर्मतः ॥’ इति । तत्र ब्राह्मणा अनियुक्ताः सभासदस्तु नियुक्ता इति भेदः । अतएवोक्तम्—‘नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति’ इति । तत्र नियुक्तानां यथावस्थितार्थकथनेऽपि यदि राजाऽन्वया करोति तदाऽसौ निवारणीयोऽन्यथा दोषः । उक्तञ्च कात्यायनेन—‘अन्वाद्ये वापि सं यास्तं वेऽनुयान्ति सभासदः । तेऽपि तज्जागिनस्तस्माद्वोधनीयः स तैर्नृपः ॥’ इति । अनियुक्तानां पुनरन्यथाभिधानेऽनभिधाने वा दोषो नतु राज्ञोऽनिवारणे—‘क्षेमा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समजसम् । अनुबन्विषु वन्वापि गतो भवति किंस्वपी ॥’ इति (८।१३) मनुस्मरणात् । रिपौ मित्रे चेति चकाराहोकरजनार्थं कतिपर्यैर्बणिगिरप्यभिहितं सदः कर्तव्यम् । यथाह कात्यायनः—‘कुलशीलवधोवृत्तवित्तवज्जिरमत्सरैः । बणिगिभः स्वात्कतिपर्यैः कुलभूतैरभिहितम् ॥’ इति ॥ २ ॥

व्यवहारादृपः पश्येदित्युक्तं तत्रानुक्त्यभाह—

अपश्यता कार्यवशाद्व्यवहारान्नृपेण तु ।

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥ ३ ॥

१ मौलैः सेवकत्वेन पितृपितामहादिपरंपरायास्तैः. २ च भेदः स्पष्टो ग. ३ सभां वा न प्रवेष्टव्यं ग.

कार्यान्तरव्याकुलतया व्यवहारानपश्यता नृपेण पूर्वोक्तैः सन्धैः सह सर्वधर्म-
वित् सर्वान्धर्मशास्त्रोक्तान्सामयिकांश्च धर्मान्वेति विचारयतीति सर्वधर्मवित्
ब्राह्मणो न क्षत्रियादिर्नियोक्तव्यो व्यवहारदर्शने । तं च कात्यायनोक्तगुणवि-
शिष्टं कुर्यात् । यथाह—‘दान्तं कुलीनं मध्यस्वमनुद्वेगकरं स्थिरम् । परत्र
भीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितम् ॥’ इति । एवंभूतब्राह्मणासंभवे क्षत्रियं वैश्यं
वा नियुज्यते न शूद्रम् । यथाह कात्यायनः—‘ब्राह्मणो यत्र न स्वाप्तु क्ष-
त्रियं तत्र योजयेत् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥’ इति । नार-
द्वेन स्वयमेव मुख्यो दर्शितः—‘धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राद्विवाकमते स्थितः ।
समाहितमतिः पश्येद्यवहाराननुकमात् ॥’ इति । प्राद्विवाकमते स्थितो न स्व-
मते स्थितः । राजा चारचक्षुषा परसैन्यं पश्यतीतिवत् । तस्य चेयं दौर्गिकी
संज्ञा । अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राद तयोर्वचनं विरुद्धमविरुद्धं च सप्तकै सह
विविनक्ति विवेचयति वेति विवाकः । प्राद चासौ विवाकश्च प्राद्विवाकः ।
उक्तञ्च—‘विवादानुगतं पृष्ट्वा मसभ्यस्तत्प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राद्वि-
वाकस्ततः स्मृतः ॥’ इति ॥ ३ ॥

प्राद्विवाकादयः सभ्या यदि रागादिना स्मृत्यपेतं व्यवहारं विचारयन्ति तदा
राज्ञा किं कर्तव्यमित्यत आह—

रागाद्धोभाद्भयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।

सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम् ॥ ४ ॥

अपिच । पूर्वोक्ताः सभ्या रजसो निरङ्कुशत्वेन तदभिभूता रागाद्वेदातिश-
याद्धोभाद्विषातिशयाद्भयात्संत्रासात्स्मृत्यपेतं स्मृतिविरुद्धं आदिशब्दादाचारा-
पेतं कुर्वन्तः पृथक्पृथगैकैकशो विवादाद्विवादपराजयनिमित्ताहमाद्विगुणं दमं
दण्ड्याः न पुनर्विवादास्पदीभूताद्रव्यात् । तथा सति स्त्रीसंग्रहणादिषु दण्डा-
भावप्रसंगः । रागलोभभयानामुपादानं रागादिष्वेव द्विगुणो दमो नाज्ञानमो-
हादिष्विति निबमार्थम् ॥ नच ‘राजा सर्वस्थेष्टे ब्राह्मणवर्जम्’ इति गौतमध-
र्माज्ञा ब्राह्मणादण्ड्या इति मन्तव्यम् । तस्य प्रशंसार्थत्वात् ॥ यस्तु बह्विः
परिहार्यो रौद्राऽवध्यश्चावध्यश्चादण्ड्यश्चावहिष्कार्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्चेति
तदपि स एव बहुश्रुतो भवति लोकवेदवेदार्ङ्गविद्वांकोवाक्येतिहासपुराणकु-
लकुलद्वेषक्षुद्राद्विषाद्विचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु वा
सप्तमाचारिकेष्वभिजिनीत इति प्रतिपादितबहुश्रुतविषयं न ब्राह्मणमात्रविषयम् ७

१ स्वमतया क. ग. २ धर्मान् शास्त्रोक्तान् ग. ३ ब्राह्मण एव. ४ विवर्तीति वा ग. ५ दृष्ट-
स्पतिस्तु—‘विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तत्रैव च । नयपूर्वे प्राग्बदति प्राद्विवाकस्ततः स्मृतम्’
इति व्य. म. ६ न ब्राह्मणो दण्ड्य इति क. ग. ७ राजा नध्यश्चावध्यश्च. ग. ८ वेदाङ्गविदा-
न्येतिहास ग. ९ नाकोनाक्य उक्तिप्रत्युक्तिमहात्मनः.

व्यवहारविषयमाह—

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ ५ ॥

धर्मशास्त्रसमयाचारविरुद्धेन मार्गेण परैराधर्षितोऽभिभूतो यद्राज्ञे प्राङ्मुखा-
काय वा आवेदयति विज्ञापयति चेद्यदि तदावेद्यमानं व्यवहारपदं प्रतिज्ञोक्त-
रसंज्ञयहेतुपरामर्शप्रमाणनिर्णयप्रयोजनात्मको व्यवहारस्तस्य पदं विषयस्तस्य
चेदं सामान्यलक्षणम् । स च द्विविधः शङ्काभियोगस्तत्त्वाभियोगश्चेति । यथाह
नारदः—‘अभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः । शङ्काऽसतां तु संसर्गा-
त्तत्त्वं होडाऽभिदर्शनात् ॥’ इति । होडा लोप्सं । लिङ्गमिति यावत् । तेन दर्शनं,
साक्षाद्वा दर्शनं होडाभिदर्शनं तस्मात् । तत्त्वाभियोगोऽपि द्विविधः । प्रतिषेधा-
त्मको विध्यात्मकश्चेति । यथा मत्तो हिरण्यादिकं गृहीत्वा न प्रयच्छति । स्ने-
हादिकं ममायमपहरतीति च । उक्तं च कात्यायनेन—‘न्याय्यं स्वं नेच्छते
कर्तुमन्याय्यं वा करोति यः’ इति । स पुनश्चाष्टादशधा भिद्यते । यथाह मनुः
(८।४-७)—‘तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः । संभूय च समुत्थानं
दत्तस्थानपकर्म च ॥ वेतनस्यैव चाऽदानं संविदश्च व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानु-
ज्ञाथो विवादः स्वामिपालयोः ॥ मीमांविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेवं
च साहसं चैव क्षीप्तग्रहणमेव च ॥ क्षीपुंधर्मो विभागश्च घृतमाह्वय एव च ।
पदाप्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥’ इति ॥ एतान्यपि साध्यभेदेन पुनर्ब-
हुधां गतानि । यथाह नारदः—‘एषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
क्रियाभेदात्मन्युपायां शतशालो निगद्यते ॥’ इति ॥ आवेदयति चेद्राज्ञे इत्यनेन
स्वयमेवागत्यावेदयति न राजप्रेरितस्तत्पुरुषप्रेरितो वेति दर्शयति । यथाह
मनुः (८।४३)—‘नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पुरुषः । नच प्रापित-
मन्येव प्रसेतार्थं कथंचन ॥’ इति ॥ परैरिति परेण पराभ्यां परैरित्येकस्यैकेव
ह्यभ्यां बहुभिर्वा व्यवहारो भवतीति दर्शयति ॥ यत्पुनः—‘एकस्य बहुभिः
सार्धं क्षीणां प्रेष्यजनस्य च । अनादेयो भवेद्वादो धर्मविज्जिरुदाहृतः ॥’ इति
नारदश्च कथनं तन्निष्ठसाध्यद्वयविषयम् । आवेदयति चेद्राज्ञे इत्यनेनैव राजा पृष्ठो

१ सुप्यत इति लोप्सं चौर्यधनम् । २ लिङ्ग अव्यभिचरिति चिह्नमित्यर्थः । ३ कणादानं
क्रयस्य न दानमदानम्, निक्षेपः स्वधनस्यान्यस्मिन्नपणम्, अस्वामिना कृतो विक्रयः, संभूय
समुत्थानं अनेकैर्मिस्त्रिवा यत्र धनार्थं वाणिज्यापुण्यमः क्रियते, दत्तस्थानपकर्म अन्नवर्षणम्.
४ कर्मण्यस्य भूतेरदानम्, संविदः कृतव्यवस्थाया अतिक्रमः, अनुज्ञाः क्रयविक्रये च कृते
पश्चात्तापादिप्रतिपत्तिः, स्वामिपशुपालयोर्विवादः । ५ ग्रामसीमाविप्रतिपत्तिः, वाक्पारुष्यमा-
क्रोशनादि दण्डपारुष्य ताडनादि, स्तेवं निहनेन धनग्रहणम्, साहस प्रसङ्गधनहरणादि
क्रियया परपुरुषसंपर्कः । ६ क्षीप्तक्षितस्व पुंसो धर्मो व्यवस्था, विभागः पशुकादिधनस्य, घृतं
अन्नादिमीडा पणव्यवस्थापनपूर्वकं पक्षिमेषादिप्राणियोधनं, समाह्वयस्य प्राणिघृतरूपस्तेन घृता-
वान्तरविशेषादष्टादशसंस्थोपपत्तिः । ७ स्मृतम् च.

विनीतयेव आवेदेत् । आवेदितं च युक्तं चेन्मुद्रादिना प्रत्यर्थाङ्गानमकलौदीनां
 चानाङ्गानमित्यार्थसिद्धमिति नोक्तम् । स्मृत्यन्तरे तु स्पष्टार्थमुक्तम् । यथा—
 'काले कार्यार्थिनं पृच्छेद्दणन्तं पुरतः स्थितम् । किं कार्यं का च ते पीडा मा
 मेधीर्मुहि मानव ॥ केन कस्मिन्कदा कस्मात्पृच्छेदेवं सभागतम् । एवं पृष्टः स
 बह्वात्ससधैर्ब्राह्मणैः सह ॥ विमृश्य कार्यं व्याख्यं चेदाङ्गानार्थमतः परम् ।
 मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन्पुरुषं वा समादिशेत् ॥ अकल्पबालस्यविरविषमस्यकि-
 बाकुलाद् । कार्योतिपातिष्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान् । मत्तोर्मत्तप्रमत्तातोन्मृ-
 त्वाङ्गाङ्गानयेन्मृपः ॥ न हीनपक्षां युवतिं कुले जातां प्रसूतिकाम् । सर्ववर्णोत्तमां
 कन्यां ता ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः ॥ तदधीनकुटुम्बिभ्यः स्वरिण्यो गणिकाश्च वाः ।
 निष्कुला याश्च पतितास्तासामाङ्गानमिष्यते ॥ कालं देशं च विज्ञाय कार्याणां च
 बलाबले । अकल्पादीनपि शनैर्यानेराङ्गानयेन्मृपः ॥ शार्वाभियोगं वेऽपि स्युर्वैने
 प्रव्रजितादयः । तानप्याङ्गानयेद्राजा गुरुकार्येष्वकोपयन् ॥' इति । आसेधव्य-
 द्वास्याप्यर्थसिद्धेव नारदेनोक्ता—'वक्तव्येऽर्थे द्वातिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः ।
 असेधयेद्विवादार्थी यावदाङ्गानदर्शनम् ॥ स्थानासेधः कालकृतः प्रवासाकर्म-
 णस्तथा । चतुर्विधः स्याद्रासेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत् ॥ आसेधकाल आसिद्ध
 आसेधं योऽतिवर्तते । स विनेयोऽन्यथाकुर्वन्नासेद्धा दण्डभाग्यवेत् ॥ नदीस-
 न्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु । आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात् ॥ वि-
 वेष्टुकामो रोगार्तो विर्यक्षुब्धसने स्थितः । अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यत-
 स्तथा ॥ गवां प्रचारे गोपालाः सस्यावापे कृषीबलाः । शिल्पिनश्चापि तैःकाल-
 मायुधीर्योश्च विग्रहे ॥' इति । आसेधो राजाज्ञयाऽवरोधः । अकल्पादयः पुत्रा-
 दिकमन्यं वा सुहृद् प्रेषयेयुः नच ते परार्थवादिनः ।—'यो न आता नच पिता
 न पुत्रो न नियोगोऽकृत । परार्थवादी दण्ड्यः स्याद्यवहारेषु विर्वुवन् ॥' इति
 नारद्वचनान् ॥ ५ ॥

१ 'शिक्षा' परपर्यायगुरुद्विचिह्नेन. २ आधिव्याधिसहितादीनाम्. ३ पृच्छेत्प्रणतं इति
 पाठः. ४ अकल्पो व्याध्याद्यभिभूतः, विषमम् उत्पन्नसकटः. ५ कार्योतिपाती कार्योलुपी.
 ६ मत्तो मादकद्रव्येण, उन्मत्तः. उन्मादेन पञ्चविधेन वातपित्तश्लेष्मसनिपातग्रहसम्बन्धोऽसुहृद्,
 प्रमत्तः संवेदावधानहीनः. ७ ता हीनपक्षादयः ज्ञातिस्वामिका इत्यर्थः. ८ निष्कुलाः कुलहीनाः.
 ९ एतत्प्रसङ्गादकल्पाद्याङ्गाने पूर्वनिषिद्धेपि प्रतिप्रसवमाह कालमिति । तत्र प्रकारद्वय शनैर्यो-
 नैरिति. १० अभियोगोऽभिग्रहः आरोपस्तम्. ११ आसेधो राजाधिकारिभिरोधः.
 १२ विवाधार्थी वादी, आसेधयेत्प्रत्यर्थिनं निरोधयेत्. १३ आमेध इति । स चतु-
 र्विधः—१ प्रकृते अस्मात्प्रदेशात् गन्तव्यमिति स्थानासेधः, २ आसन्ध्य न गन्तव्यमिति
 कालासेधः, ३ देशान्तरं प्रति न गन्तव्यमिति प्रवासासेधः, ४ असौ व्यापारो न कर्तव्य इति
 कर्मोसेधः. १४ आसिद्धो निरुद्धः. १५ विनेयः शिक्षणीयः. १६ अन्यथा कुर्वन् जननासे-
 धकाले आसेधं कुर्वन्. १७ आसेद्धा असेधकर्ता राजाधिकारी. १८ नासिद्ध विलम्बयेदित्यस्य
 प्रतिप्रसवमाह नदीनि. १९ निर्वैदिकाम आश्रयान्तरं गन्तुकामः, विवाहादाद्युद्यत इति यावत्.
 २० विषक्षुब्धमिच्छुः. २१ अभियुक्तो नियोजितः. २२ तत्कालं शिल्पकाले. २३ आयुधीया आ-
 युधजीविनो योद्धारः. विग्रहे समये. २४ प्रेषयन्ति स्त्र. २५ नियोगकृद्वाजाकारी. २६ विवृवन्
 व्यवहारेषु विरुद्ध विविध विशेषेण वा वृवन्.

अर्थमिति कुत्रालेख्यपुस्तकानामन्वतमेनातीते किं कुर्यादित्यत आह—

प्रत्यर्थिनोऽप्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।

समामासतदर्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम् ॥ ६ ॥

अर्च्यते इत्यर्थः साध्यः मोऽस्यास्तीत्यर्थी तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी तस्याग्रतः पु-
रतो लेख्यं लेखनीयम् । यथा येन प्रकारेण पूर्वमावेदनकाले आवेदितं तथा ।
न पुनरन्यथा । अन्यथावादिभ्येन व्यवहारस्य भङ्गप्रसङ्गान् ।—‘अन्यवादी क्रिया-
द्वेयी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहृतः प्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥’
इति । आवेदनकाल एवार्थिवचनस्य लिखितस्यापुनर्लेखनमनर्थकमित्यत आह
—समामासेत्यादि । संवत्सरमासपक्षतिथिवारादिना—अर्थिप्रत्यर्थिनाम-ब्राह्म-
णजात्यादिचिह्नितम् । आदिशब्देन द्रव्यतरसंख्यास्थानवेलाक्षमालिङ्गादीनि गृ-
ह्यन्ते ॥ यथोक्तम्—‘अर्थेधैक्ष्यमैसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् । साध्यवद्वाचकपदं
प्रकृतार्थानुबन्धि च ॥ प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधनक्षमम् । संक्षिप्तं नि-
श्चितार्थं च देशकालाधिरोधि च ॥ वर्पणमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् । स्वा-
भावस्यसाध्याख्याजात्याकारवयोर्युतम् ॥ साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिना-
मवत् । परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्गिनम् ॥ क्षमालिङ्गात्मपीडावत्कथिताह-
र्तुवाचकम् । यथावेदयने राज्ञे तज्जापेत्यभिधीयते ॥’ इति । भाषा प्रतिज्ञा पक्ष
इति नाथोन्तरम् । आवेदनसमये कार्यमात्रं लिखितं प्रत्यर्थिनोऽग्रतः समामा-
सादिविशिष्टं लिख्यत इति विशेषः । संवत्सरविशेषण यद्यपि सर्वव्यवहारेषु
नोपयुज्यते तथाप्यधिप्रतिग्रहक्येषु निर्णयार्थमुपयुज्यते ।—‘आधौ प्रतिग्रहे
कृते पूर्वा तु बलवत्तरा’ इति वचनान् । अर्थव्यवहारेऽपि एकस्मिन्संवत्सरे व-
त्संख्याकं बहुष्वं यतो येन गृहीतं प्रत्यर्पितं च पुनरन्यस्मिन्वत्सरे तद्रूढं त-
त्संख्याकं ततस्तेन गृहीतं याच्यमानो यदि वृथास्वसं गृहीतं प्रत्यर्पितं चेति ।
वत्सरान्तरे गृहीतं प्रत्यर्पितं नास्मिन्वत्सरे इत्युपयुज्यते । एवं मासाद्यपि यो-
ज्यम् । देशस्थानादयः पुनः स्थावरेष्वेवोपयुज्यन्ते—‘देशश्चैव तथा स्थानं सं-
निवेशस्तथैव च । जातिः संज्ञाऽधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च ॥ पितृ पैतामहं
चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् । स्थावरेषु विवादेषु दर्शनानि निवेशयेत् ॥’ इति
स्मरणान् । देशो मध्यदेशादि । स्थानं वाराणस्यादि । संनिवेशस्तत्रैव पूर्वाप-
रदिग्बिभागापरिच्छिन्नः सम्यङ्निष्ठो गृहक्षेत्रादिः । जातिरर्थिप्रत्यर्थिनोर्ब्राह्मण-

१ क्रियाद्वेयी कार्यद्वेयी २ नोपस्थाता समीपे न सिद्ध्यन् ३ आहृतव्यपलायी ग. ४ बलेति
दिनप्रत्यये प्रातर्गादिमुहूर्तरूपो वा कालविशेष इत्यर्थः. ५ अर्थवदिति । अर्थवत्प्रयोजनवत्,
धनसंयुक्तं धर्मो गुणः अल्पाक्षरत्वप्रभृतार्थवत्त्वादिकलेन युक्तं, परिपूर्णमध्याहारानपेक्ष,
अनाकुलमसंदिग्धाक्षर, साध्यवत् सिषाधयिपितार्थसहितम्, वाचकपर बहुव्रीहिगोणलाक्षण-
कादिपरहितं, प्रकृतार्थानुबन्धि पूर्वोवेदिताधानुरोधि. ६ साधने क्षमम् ख. ७ नियतार्थं च
ग. ८ इदमग्रे स्फुटीभविष्यत्साधारणव्यवहारमात्रकामाकरणे. ९ पितृ इति तुल्यपरीकं दृष्ट-
वपदं, पितुरिति पाठो वा.

त्वादिः । संज्ञा च देवदत्तादिः । अभिवासः समीपदेशनिवासी जनः । प्रज्ञात्
निवर्तनादि भूपरिमाणम् । क्षेत्रनाम साक्षिकेत्रं क्रमुकक्षेत्रं कृष्णभूमः वा-
ष्णुभूमः इति । पितुः पितामहस्य च नामार्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वेषां वृषाणाम् ।
राज्ञां नामकीर्तनं चेति । समामासादीनां यस्मिन्व्यवहारे यावदुपयुज्यते तत्र
तावत्क्षेत्रवीथिमिति तात्पर्यार्थः ॥ एवं पक्षलक्षणे स्थिते पक्षलक्षणरहितार्थं पक्ष-
वदवभासमानानां पक्षाभासत्वं सिद्धमेवेति योगीश्वरेण न पृथक्पक्षाभासा
उक्ताः । अन्यैस्तु विस्पष्टार्थैमुक्ताः ।—‘अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रक्षेप-
नम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत् ॥’ इति । अप्रसिद्धं मदीयं
ज्ञाश्रयिबाधं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि । निराबाधं अस्मद्गृहीतपक्षकाशेबाधं
स्वगृहे व्यवहरतीत्यादि । निरर्थं अभिषेधरहितं कचटतपजडद्वगवेत्यादि । नि-
ष्प्रक्षेपजनं यथायं देवदत्तोऽस्मद्गृहसंनिधौ सुखरमधीत इत्यादि । असाध्यं व-
बाधं देवदत्तेन सञ्जम्भमुपहसित इत्यादि । एतत्साधनासंभवादसाध्यम् । अ-
रूपकाल्पना साक्षिसंभवो लिखितं दूरतोऽल्पत्वाच्च दिश्यमिति । विरुद्धं वबाधं
मूकेन शस इत्यादि । पुरुराष्ट्रादिविरुद्धं वा—‘राज्ञा विवर्जितो यश्च यश्च पौर-
विरोधकृत् । राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥ अन्ये वा ये पुराणा-
महाजनविरोधकाः । अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिताः ॥’ इति ॥
यैस्तु—‘अनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यति’ इति, तत्र यद्यनेकवस्तुसंकीर्णं
इत्युच्यते तदा न दोषः । मदीयमनेन हिरण्यं वामो रूपकादि बापहतमित्येक-
विधत्वादुष्टत्वात् । कणादानादिपदसंकरे पक्षाभास इति चेत्तदपि न । मदीया
रूपका अनेन वृद्ध्या गृहीताः सुवर्णं चास्य इत्ये निक्षिप्तम् । मदीयं क्षेत्रमवय-
पहरतीत्यादीनां पक्षत्वमिष्यत एव । किंतु क्रियाभेदात्क्रमेण व्यवहारो न युग-
पदित्येतावत् ॥ यथाह कात्यायनः—‘बहुप्रतिशं यत्कार्यं व्यवहारे सुनिश्चि-
तम् । कामं तदपि गृहीत्वा राजा तत्त्वबुभुक्षया ॥’ इति । तस्मादनेकवदसं-
कीर्णः पूर्वपक्षो युगपच्च सिध्यतीति तस्यार्थः । अधिकप्रहणीत्युत्तपित्रादिप्रहणं त्रे-
षामेकार्थत्वात् । नियुक्तस्यापि नियोगेनैव तदेकार्थत्वाक्षेपात् ॥—‘अर्थिना सं-
नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा । यो यस्त्यर्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥’ इति
स्मरणात् नियुक्तजयपराजयौ मूलस्वामिनोरेव । एतच्च भूमौ फलके वा

१ कृष्णोदकपाणिद्वयचम्ययो बहुव्रीहेः. २ अत्र अप्रसिद्धादः साधयितुमशक्यत्वादिनि-
राकरणम् इति ख. पुस्तके विशेषः. ३ पीडारहितमित्यर्थः. ४ विनिगमनाभावादाह पुरेति.
५ अत्र ‘एतेषां स्वभावेनैव निराकरणमिति न निराक्रियते । तत्र च अप्रसिद्धादीनां व्युत्पत्त्यर्थ-
मुपादानं तदप्यनेकपदसंकीर्णस्य निराकरणं न क्रियते’ इति ख. पुस्तके विशेषः. ६ प्रकृतीनां
जनानां नगरस्थानाम्. ७ अप्रसिद्धादीनां पक्षाभासत्वमिदमेकपदसंकीर्णपूर्वपक्षस्यापि तत्त्व-
मेव । अनेकैः पदैः संकीर्णो यः पूर्वपक्षः प्रतिज्ञा सा न सिध्यति आभासरूपा भवतीति
तदर्थप्रतीतिस्तच्चिराकरोति वस्तित्वादिना । ८ तत्र पदशब्दः पण्यते ज्ञायते इति न्युत्पत्त्या
किं वस्तुपर उक्त कणादानादिरूपव्यवहारविषयपरः । तत्र न तावदाद्ये पक्षाभासत्वमित्याह
तत्रेति. ९ बहुप्रतिशं बहुपूर्वपक्षम्. १० पुत्रपौत्रादीनां क. ११ अधिकवदितमित्यर्थः.

पेण्डुकेलेन क्लिप्तिवा आवापोद्धारेण विशोभितं पञ्चापत्रे निवेशयेत् ।—‘पूर्व-
पक्षं स्वभाषोक्तं प्राद्विषाकोऽभिलेखयेत् । पाण्डुकेलेन कलके ततः पत्रे विशोभि-
तम् ॥’ इति कात्यायनस्मरणात् । शोधनं च यावदुत्तरदर्शनं कर्तव्यं नाहः
परमवस्तुवाप्रसङ्गात् । अतएव नारदेनोक्तम्—‘शोधयेत्पूर्ववादं तु वाक्त्रो-
त्तरदर्शनम् । अथ वदध्वस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥’ इति । पूर्वपक्षमन्त्रो-
त्तरित्वैव वदोत्तरं दापयन्ति सभ्यास्तदा रागाहोभादिस्त्युक्तदण्डेन सभ्यान्वृण-
यित्वा पुनः प्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारः प्रवर्तनीयो राशेति ॥ ६ ॥

एवं शोधितपत्रारूढे पूर्वपक्षे किं कर्तव्यमित्यत आह—

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसंनिधौ ।

श्रुतौ भाषार्थौ येन प्रत्यर्थिनाऽर्सा श्रुतार्थः तस्योत्तरं पूर्वपक्षादुत्तरं भवती-
त्युत्तरं लेख्यं लेखनीयम् । पूर्वावेदकस्याधिपः संनिधौ समीपे उत्तरं च यत्पूर्वो-
क्तस्य निराकरणं तदुच्यते । यथाह—‘पक्षस्य व्यापकं सारमसंदिग्धमनाकु-
लम् । अभ्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुः ॥’ इति । पक्षस्य व्यापकं नि-
राकरणसमर्थम् । सारं न्याय्यं न्यायादुत्तरम् । असंदिग्धं संदेहरहितम् ।
अवाकुलं पूर्वापरविरुद्धम् । अभ्याख्यागम्यं अप्रसिद्धपदप्रयोगेण दुःस्पष्टवि-
भक्तिसमाससाध्याहारविधानेन वा अन्यदेशभाषाभिधानेन वा यत् व्याख्ये-
यार्थं न भवति तत्तदुत्तरम् ॥ तच्च चतुर्विधम्—संप्रतिपत्तिर्मिथ्या प्रत्यव-
स्कन्दनं पूर्वन्यायश्चेति । यथाह कात्यायनः—‘सत्यं मिथ्योत्तरं चैव प्रत्यव-
स्कन्दनं तथा । पूर्वन्यायविधिर्भवमुत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥’ इति । तत्र सत्योत्तरं
यथा । रूपकज्ञातं सत्यं धारयतीत्युक्ते सत्यं धारयामीति । यथाह—‘साध्यस्य
सत्यवचनं प्रतिपत्तिर्लङ्घाहता’ इति । मिथ्योत्तरं तु नाहं धारयामीति । तथाच
कात्यायनः—‘अभियुक्तोऽभियोगेऽस्य यदि कुर्यादपह्नवम् । मिथ्या तत्तु वि-
जानीवादुत्तरं व्यवहारतः ॥’ इति ॥ तच्च मिथ्योत्तरं चतुर्विधम्—‘मिथ्यै-
तन्नाभिजानीमि तदा तत्र न संनिधिः । अजातश्राप्तिं तत्काल इति मिथ्या
चतुर्विधम् ॥’ इति । प्रत्यवस्कन्दनं नाम सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहेण ल-
ब्धमिति वा । यथाह नारदः—‘अर्थिना ^१लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं
तैर्धान-प्रपद्य कारणं श्रूयारप्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम् ॥’ इति । प्राहून्यायोत्तरं
तु यन्नाभियुक्त एव श्रूयादस्मिन्नर्थेऽनेनाहमभियुक्तस्तत्र चायं व्यवहारमार्गेण

१ पाण्डुति खडीति भाषाप्रसिद्धः । २ आवापति न्यूनाधिक्यपरिहागस्य प्रक्षेपनिष्कासना-
भ्यामित्यर्थः ३ सहजोक्तं न तु छलादिना । ४ उत्तरेणावष्टब्धस्य प्रतिषेधस्य पूर्ववादस्य शोधनं
नवेदित्यर्थः ५ उत्तरत्र अग्रे । ६ दुःस्पष्टमसंबद्धम्, अस्पष्टमिति पाठः । ७ अध्याहारेण सहितं
साध्याहारम् । ८ अदेशभाषेति पाठः । ९ प्रत्यवस्कन्दनं कारणोत्तरम् । १० प्रतिपत्तिः संप्र-
तिपत्तिः सत्योत्तरमित्यनर्थान्तरम् । ११ अभियुक्तस्य ग । १२ वयन्तस्येवं रूपम् । १३ तथा
प्रपद्य तथैवाङ्गीकृत्येत्यर्थः ।

पराजित इति । उक्तं कात्यायनेन—‘भाषारेणावसप्तोऽपि पुनर्कल्यते यदि । सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्ग्यावस्तु स उच्यते ॥’ इति । एषमुत्तरलक्षणे स्थिते उत्तरलक्षणरहितानामुत्तरवदवभासमानानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्ध्या स्पष्टीकृतं च स्मृत्यन्तरे—‘संदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च । पक्षैकदेशव्याप्यमन्यतया नैवोत्तरं भवेत् ॥ यद्व्यस्तपदमन्यपि निगूढार्थं तथाकुलम् । व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये ॥’ इति । तत्र संदिग्धं—सुवर्णशतमनेन गृहीतमित्युक्ते सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं माषशतं वेति । प्रकृतादन्वयत्—यथा सुवर्णशताभियोगे पणशतं धारयामीति । अत्यल्पं—सुवर्णशताभियोगे पैञ्चाशतं धारयामीति । अतिभूरि—सुवर्णशताभियोगे द्विशतं धारयामीति । पक्षैकदेशव्यापि—हिरण्यवस्त्राद्यभियोगे हिरण्यं गृहीतं नैवमिति । व्यस्तपदं—ऋणादानाभियोगे पदान्तरेणोत्तरम्, यथा सुवर्णशताभियोगे अनेनाहं ताडित इति । अन्यापि—देशस्थानादिविशेषणाद्यापि, यथा मैथ्यदेशे वाराणस्यां पूर्वस्यां दिशि क्षेत्रमनेनापहतमिति पूर्वपक्षे लिखिते, क्षेत्रमपहतमिति । निगूढार्थं—यथा सुवर्णशताभियोगे किमहमेवास्मै धारयामीत्यत्र ध्वनिना प्राङ्निवाकः मध्यो वा अर्थो वा अन्यस्मै धारयतीति सूचयतीति निगूढार्थम् । आकुलं पूर्वापरविरुद्धम्—यथा सुवर्णशताभियोगे कृते सत्यं गृहीतं न धारयामीति । व्याख्यागम्यं—दुःश्लिष्टविभक्तिसमाससाध्याहाराभिधानेन व्याख्यागम्यम्, अदेशभाषाभिधानेन वा । यथा सुवर्णशतविषये पितृऋणाभियोगे गृहीतशतवचनात् सुवर्णानां पिमुर्न जानामीति । अत्र गृहीतशतस्य पितुर्वचनात्सुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीति । असारं—न्यायविरुद्धम्, यथा सुवर्णशतमनेन वृक्षा गृहीतं वृद्धिरेव दत्ता न मूलमित्यभियोगे सत्यं वृद्धिदत्ता न मूलं गृहीतमिति । उत्तरमित्येकवचननिर्देशादुत्तराणां संकरो निरस्तः । यथाह कात्यायनः—‘पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् । मिथ्या चैकैकदेशे च संकरात्तदनुत्तरम् ॥’ इति । अनुत्तरत्वे च कारणं तेनैवोक्तम्—‘नचैकस्मिन्निवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः । नचार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयम् ॥’ इति । मिथ्याकारणोत्तरयोः संकरे अर्थप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि क्रिया प्राप्नोति—‘मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि’ इति स्मरणात् । तदुभयमेकस्मिन्व्यवहारे विरुद्धम् । यथा सुवर्ण रूपकशतं चानेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णं न गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तं चेति । कारणप्राङ्ग्यायसंकरे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम्—‘प्राङ्ग्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम्’

१ व्यवहारेण पराजितोऽपि. २ अर्धन्यूनतयात्यल्पत्वमस्य. ३ अन्यत् पक्षैकदेशव्यापि चेत्यर्थः. ४ व्यस्तपदं असवद्वपदकम्. ५ विन्ध्यहिमाचलयोर्मध्य मध्यदेश. ६ अन्तर्भाविन्यर्थमिदम्. ७ ध्वनिना किमादिबोधेन. ८ न वादिद्वयपरत्वमितिसूचयितुं मिथ्येति । मिथ्योत्तरे इत्यर्थः । पूर्ववादे कर्मण्यत्र पूर्ववादिनीत्यर्थः. ९ कारणे कारणोत्तरे. १० तयोर्मिथः संकरे इत्यर्थः. ११ तयोस्तत्तावित्यर्थः । नेदं प्रत्येकपरम् । कारणान्ते ‘कारणे प्रतिवादिनि’ इत्यनेन सिद्धत्वात् । तस्मात्सांकर्यपरमेवेदम् । अतएव समासनिर्देशसंगतिरपि.

इति । यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपके व्यवहारमार्गेण पराजित इति । अत्र च प्राङ्गन्याये अथपत्रेण वा प्राङ्गन्यायदर्शिभिर्वा भवयितव्यम् । कारणोक्ती तु तस्मिन्नेवोदिभिर्भावयितव्यमिति विरोधः । एवमुत्तरत्रयसंकरेऽपि द्रष्टव्यम् । यथामेव सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सत्त्वं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकशतं न गृहीतं वस्त्रविषये तु पूर्वन्यायेन पराजित इति । एवं चतुःसंकरेऽपि । एतेषां चानुत्तरत्वं यौगपथेन तस्यांशस्य तेन तेन विनाऽसिद्धेः । क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमश्चार्थिनः प्रत्यर्थिनः सभ्यानां चेच्छया भवति ॥ यत्र पुनर्हमयोः संकरस्तत्र यस्य प्रभूतार्थविषयत्वं तैत्तिकयोपादानेन पूर्वं व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः पश्चादल्पविषयोत्तरोपादानेन च व्यवहारो द्रष्टव्यः । यत्र च संप्रतिपत्तेरुत्तरान्तरस्य च संकरस्तत्रोत्तरान्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । संप्रतिपत्तौ क्रियाभावात् ॥ यथा हारीतेन—‘मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे । सत्त्वं वापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम् ॥’ इत्युक्तवोक्तम्—‘यत्रैव प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलम् । उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा ॥’ संकीर्णं भवतीति शेषः । शेषोपेक्षया ऐच्छिकक्रमं भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभूतार्थं—यथा अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सुवर्णं रूपकशतं च न गृहीतं वस्त्राणि तु गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति । अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतविषयत्वादर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः पश्चादल्पविषयो व्यवहारः । एवं मिथ्याप्राङ्गन्यायसंकरे कारणप्राङ्गन्यायसंकरे च योजनीयम् । तथा तस्मिन्नेवाभियोगे सत्त्वं सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं प्रति दास्यामि वस्त्राणि तु न गृहीतानि गृहीतानि प्रतिदत्तानीति वा वस्त्रविषये पूर्वं पराजित इति चोचरे संप्रतिपत्तेर्भूरविषयत्वेऽपि तत्र क्रियाभावान्मिथ्याद्युत्तरक्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः । यत्र तु मिथ्याकारणोत्तरयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वम् यथा—शृङ्गप्राहिकया कश्चिद्ददति इयं गौर्मदीया अमुकस्मिन्काले नष्टा अद्यास्य गृहे दृष्टेति । अन्यैस्तु मिथ्यैतत्, प्रदर्शितकालात्पूर्वमेवास्मद्गृहे स्थिता मम गृहे जाता चेति वदति । इदं तावत्पक्षनिराकरणसमर्थत्वाच्चानुत्तरम् । नापि मिथ्यैव, कारणोपन्यासान् । नापि कारणम्, एकदेशस्याप्यभ्युपगमाभावात् । तस्मात्सैका-

१ रूपकशते ग. २ द्वितीयसंकरेत्यर्थः. ३ माधयितव्यमेतैः कृत्वा. ४ कारणोत्तरं तु ग. ५ आदिना ऽव्यपेक्षम्. ६ उत्तरत्रयेति मिथ्या-कारण-प्राङ्गन्यायरूपे. ७ प्रतिदास्यामि ग. ८ चतुःसंकरेति । यथा अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि धान्यं च गृहीतमित्यभियोगे-सुवर्णं धान्यामि रूपकशतं न गृहीतं वस्त्राणि प्रतिग्रहेण लब्धानि धान्यविषये पूर्वन्यायेन पराजित इति । एव मिथ्याप्राङ्गन्यायसंकरेऽपि द्रष्टव्यम् ९ क्रमेणत्वित्यर्थः. १० चेन प्राङ्गिकादि संमुख्य. ११ यत्रत्वित्यर्थः. १२ मिथ्याकारणोत्तरयोः. १३ तत्साधकक्रियाग्रहणेन. १४ सत्योत्तरसंकरस्य पूर्वमनुपन्यासे बीज ध्वनयन् तत्र नियामकान्तरमाह यत्रचेति. १५ यत् उत्तरम्. १६ अपेक्षाक्रमं भवतीत्यर्थः ग. १७ ऐच्छिक-क्रमो भवतीत्यर्थः ख. १८ संकीर्णोत्तरस्य यौगपथेन सर्वथाऽनुत्तरत्वे प्राप्ते कचित्प्रतिप्रमवमाह यत्रत्विति. १९ तन्नायनेत्यर्थः. २० कश्चित्वादी. २१ अन्यं प्रतिवादी २२ एतत्प्रदर्शितं ख. २३ अत्र कारणस्याप्राधान्यं मिथ्योत्तरस्य प्राधान्यं तस्य तदुपपादकस्यापि संभवात् । अतएव तत्र सहयोगे तृतीया कृता.

इत्थं मिथ्योत्तरमिदम् ।—अत्रच प्रतिवादिनः क्रिया, 'कारणे प्रतिवादिनि' इति वचनात् ॥ नैनु 'मिथ्या क्रिया पूर्ववादे' इति पूर्ववादिनः कस्मात्क्रिया न भवति । तस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वात् । कारणे प्रतिवादिनीत्येतदपि कस्माच्छुद्धकारणविषयं न भवति । नैतत् । सर्वस्यापि कारणोत्तरस्य मिथ्यासह-
चरितरूपत्वाच्छुद्धकारणोत्तरस्याभावात् ॥ प्रसिद्धकारणोत्तरे प्रतिज्ञातार्थैकदे-
शात्वाभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वम्—यथा सत्यं रूपकशतं गृहीतं न भार-
यामि प्रतिदत्तत्वादिति । प्रकृतोदाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याप्यभ्युपगमो
नास्तीति विशेषः ॥ एतच्च हारीतेन स्पष्टमुक्तम्—'मिथ्याकारणयोर्वापि प्राज्ञं
कारणमुत्तरम्' इति । यत्र मिथ्याप्राङ्गन्याययोः पक्षन्यापित्वम्—यथा रूपकशतं
धारयतीत्यभियोगे मिथ्यैतदस्मिन्नर्थे पूर्वमयं पराजित इति । अत्रापि प्रतिवा-
दिन एव क्रिया—'प्राङ्गन्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम्' इति वच-
नात्, शुद्धस्य प्राङ्गन्यायस्याभावादनुत्तरत्वप्रसङ्गात्, संप्रतिपत्तेरपि साध्यत्वेनो-
पदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वनिराकरणत्वादुत्तरत्वम् । यदातु
कारणप्राङ्गन्यायसंकरः—यथा शतमनेन गृहीतमित्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्यं
गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्यस्मिन्नेवार्थे प्राङ्गन्यायेनायं पराजित इति । तत्र प्रतिवादि-
नो यथारुचीति न कचिद्वादिप्रतिवादिनोरेकस्मिन्व्यवहारे क्रियाद्वयप्रसङ्ग इति
निर्णयः ॥

एवमुत्तरे पत्रे निवेक्षिते साध्यसिद्धेः साधनायत्तत्वात्साधननिर्देशं कः कुर्या-
दित्यपेक्षित आह—

ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थमाधनम् ॥ ७ ॥

तत उत्तरानन्तरमर्थी साध्यवान् सद्यएवानन्तरमेव लेखयेत् । प्रतिज्ञातः
साध्यः स चासावर्थश्चेति प्रतिज्ञातार्थः तस्य साधनं साध्यतेऽनेनेति साधनं
प्रमाणम् । अत्र सद्यो लेखयेदिति वदन्नोन्नराभिधाने कालविलम्बनमप्यङ्गीकृत-
मिति गम्यते । तच्चोत्तरत्र विवेचयिष्यते । अर्थी प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेदिति
वदता यस्य साध्यमस्ति स प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेदित्युक्तं, अतश्च प्राङ्गन्या-
योत्तरे प्राङ्गन्यायस्यैव साध्यत्वात्प्रत्यर्थ्येवार्थी जात इति सएव साधनं लेखयेत् ।
कारणोत्तरेऽपि कारणस्यैव साध्यत्वात्कारणवाद्येवार्थीति सएव लेखयेत् । मिथ्यो-
त्तरे तु पूर्ववाद्येवार्थी सएव साधनं निर्दिशेत् । ततोऽर्थी लेखयेदिति वदता अ-
र्थ्येव लेखयेन्नान्य इत्युक्तम् । अतश्च संप्रतिपत्त्युत्तरे साध्याभावेन आपोत्तरवा-
दिनोर्द्वयोरप्यर्थित्वाभावात्साधननिर्देश एव नास्तीति तावतैव व्यवहारः परि-
समाप्यत इति गम्यते । एतदेव हारीतेन स्पष्टमुक्तम्—'प्राङ्गन्यायकारणोक्तौ

१ प्रतिवादिना तस्यैवोक्तत्वमभिधत्वा प्राधान्यादरेण शङ्कते नञिति । २ सत्यं गृहीतं
प्रतिदत्तं चेत्येवंरूपे प्रायुक्तं । ३ सत्यन्यापि । ४ निवेक्षिते लेखिते । ५ अर्थ्यत इत्यर्थ-
साध्यं स यस्यास्तीत्यर्था । ६ प्रमाणं निश्चितादि वक्ष्यमाणम् । ७ निर्दिशेत्लेखयेत् । ८ अर्थ्य-
वेति आक्षेपादेव कर्तृत्वमेतदुक्तिर्नियमावैति भावः । ९ तादृशोत्तरदानेनैव ।

तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् । मिथ्योक्तो पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न क्षा
मवेत् ॥' इति ॥ ७ ॥

ततः किमित्यत आह—

तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा ।

तस्य साधनस्य प्रमाणस्य वक्ष्यमाणलिखितसाक्ष्यादिलक्षणस्य सिद्धौ निवृत्तौ
सिद्धिं साध्यस्य जयलक्षणां प्राप्नोति । अतोऽस्मात्प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरेण
साधनासिद्धौ विपरीतं साध्यस्यासिद्धिं पराजयलक्षणमाप्नोतीति संबन्धः ॥

एवं व्यवहाररूपमभिधायोपसंहरति—

चतुष्पाद्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः ॥ ८ ॥

व्यवहारावृत्तः पश्येदित्युक्तो व्यवहारः सोऽयमित्थं चतुष्पाच्चतुरंशकल्पनया
विवादिषु कृणादानादिषूपदर्शितो वर्णितः । तत्र प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं इति
भाषापादः प्रथमः । श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यमित्युत्तरपादो द्वितीयः । ततोऽर्थी
लेख्येयस्य इति क्रियापादस्मृतीयः । तन्मिद्धौ सिद्धिमाप्नोतीति साध्यसि-
द्धिपादश्चतुर्थः । यथोक्तम्—‘परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्यन्या-
याद्यवस्थान व्यवहार उदाहृतः ॥ भाषोत्तरक्रियामाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः ।
आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते ॥’ इति । संप्रतिपश्युत्तरं तु साधनानिर्देशाद्भा-
षार्थस्यासाध्यत्वाच्च न साध्यसिद्धिलक्षणः पादोऽस्तीति द्विपात्वमेव । उत्तरा-
भिधानानन्तरं सभ्यानामर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शलक्षणस्य
प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानात् व्यवहर्तुः संबन्धाभा-
वाच्च न व्यवहारपादत्वमिति स्थितम् ॥ ८ ॥

इति साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।

असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् २

एवं सर्वव्यवहारोपयोगिनीं व्यवहारमातृकामभिधायानुना कचिद्व्यवहार-
विशेषे कंचिद्विशेषं दर्शयितुमाह—

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुज्यत इति अभियोगोऽपराधः तमभियोगमनिस्तीर्यापरिहृत्य एनमभि-
योक्तारं न प्रत्यभियोजयेत् अपराधेन न संयोजयेत् । यद्यपि प्रत्यवस्कन्दनं प्र-

१ ततः साधनलेखनोत्तरम् । २ मुख्यपादत्वासम्वादाह चतुरंशः । ३ अभिधीयते कृ-
णादानादियु वक्ष्यमाणेषु । ४ लक्षणोपि इति पाठः । ५ प्रत्याकलितस्य पौनःपुन्येन विचा-
रणमेत्यर्थः । ६ अभियुज्यते दोषविषयाक्रियतेनेतिशेषः । ७ सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तचेति
कारणोत्तरस्य अनेन दत्तं स्थितं मया पुनर्दत्तमित्येव प्रत्यभियोगरूपत्वमित्यर्थः ।

त्यभियोगरूपं तथापि स्वापराधपरिहारात्मकत्वाच्चास्व प्रतिषेधविषयत्वम् । अतः स्वाभियोगानुपमर्दनरूपस्य प्रत्यभियोगस्यायं निषेधः । इदं प्रत्यर्थिनमभिकृत्योक्तम् ॥

अथ अर्थिनं प्रत्याह—

अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥ ९ ॥

अभियुक्तं च नान्येनेति । अन्येनाभियुक्तमनिस्तीर्णाभियोगमन्योऽर्थी नाभियोजयेत् । किञ्च । उक्तमावेदनसमये यदुक्तं तद्विप्रकृतिं विरुद्धभावं न नयेच्च प्रापयेत् । एतदुक्तं भवति—यद्वस्तु येन रूपेणावेदनसमये निवेदितं तद्वस्तु तथैव भाषाकालेऽपि लेखनीयं नान्यथेति ॥ ननु—‘प्रत्यर्थिनोऽप्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना’ इत्यत्रैवेदमुक्तं किमर्थं पुनरुच्यते नोक्तं विप्रकृतिं नयेदिति । उच्यते—‘यथावेदितमर्थिना’ इत्यनेनावेदनसमये यद्वस्तु निवेदितं तदेव भाषासमयेऽपि तथैव लेखनीयं । एकस्मिन्नपि पदे न वस्त्वन्तरमित्युक्तम् । यथानेन रूपकशतं वृज्या गृहीतमित्यावेदनसमये प्रतिपाद्य प्रत्यर्थिसन्निधौ भाषासमये वक्ष्यशतं वृज्या गृहीतमिति न वक्तव्यम् । तथा सति पदान्तरागमनेऽपि वस्त्वन्तरागमनाद्धीनवादी दण्ड्यः स्यादिति । ‘नोक्तं विप्रकृतिं नयेत्’ इत्यनेनैकवस्तुत्वेऽपि पदान्तरागमनं निषिध्यते । यथा रूपकशतं वृज्या गृहीत्वाऽयं न प्रवच्छतीत्यावेदनकालेऽभिधाय भाषाकाले रूपकशतं बलादपहतवानिति वदतीति । तत्र वस्त्वन्तरागमनं निषिद्धमिह तु पदान्तरागमनं निषिध्यत इति न पौनरुक्त्यम् । एतदेव स्पष्टीकृतं नारदेन—‘पूर्वपादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः । पदसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥’ इति । हीनवादी दण्ड्यो भवति न प्रकृतादर्थाद्धीयते । अतः प्रत्यर्थिनोऽर्थिनश्च प्रमादपरिहारार्थमेवायमभियोगमनिस्तीर्येत्याद्युपदेशो न प्रकृतार्थसिद्धिर्विषयः । अतएव वक्ष्यति—‘छलं निरस्य भूतेन व्यवहाराज्येकूपः’ इति । एतच्चार्थव्यवहारे द्रष्टव्यम् । मन्युकृते तु व्यवहारे प्रमादाभिधाने प्रकृतादपि व्यवहाराद्धीयत एव । यथाह नारदः—‘सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्यछले नावसीदति । परस्त्रीभूम्युपादाने शास्त्रोऽप्यथाञ्च हीयते ॥’ इति । अस्यार्थः—सर्वेष्वर्थविवादेषु न मन्युकृतेषु वाक्यछले प्रमादाभिधानेऽपि नावसीदति न पराजीवते । न प्रकृतादर्थाद्धीयत इत्यर्थः । अत्रोदाहरणं परस्त्रीत्यादि । परस्त्रीभूम्युपादाने प्रमादाभिधानेन दण्ड्योऽपि यथा प्रकृतादर्थाञ्च हीयते एवं सर्वेष्वर्थविवादेष्विति । अर्थविवादप्रहणान्मन्युकृतविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतादप्यर्थाद्धीयत इति ग-

१ तथैवेति । अन्यथाऽन्यथावादित्वेन भङ्गप्रसङ्गात् । २ कृपादानादिव्यवहारविषये । ३ अत्र प्रकरणे पदशब्दो विषयवाची । ४ विषयान्तरं प्रत्यगमनेपीत्यर्थः । ५ पदान्तरं प्रति गमनाद्वस्त्वन्तरागमनाच्चेत्यर्थः । ६ सिद्धिसिद्धीति । हीनवादित्वे प्रकृतार्थासिद्धिरतथात्वं तत्सिद्धिरित्यर्थः । ७ पूर्वभूतेन सत्येन व्यवहारेण । ८ हीनवादी दण्ड्य एव, न प्रकृतार्थाद्धीयत इत्येतत् । ९ मन्युकृते वाक्यारूप्यदण्डपारुष्यादिव्यवहारे । १० एवं शाब्दमात्रार्थमुक्त्वा द्वितीयमर्थपदध्वनितमाह अर्थेति ।

म्यते । यथाऽहमनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यावेदनसमयेऽभिधाय भाषाकाले हस्तेन पादेन वा ताडित इति वदन् केवलं दण्ड्यः । पराजीयते च ॥ ९ ॥

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेदित्यस्यापवादमाह—

कुर्यान्प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च ।

कलहे वारदण्डपारुष्यात्मके साहसेषु विपश्चिन्नादिनिमित्तप्राणव्यापादनादिषु प्रत्यभियोगसंभवे स्वाभियोगमनिस्तीर्याप्यभियोगकारं प्रत्यभियोजयेत् । नन्वत्रापि पूर्वपक्षानुपमर्दनरूपत्वेनानुत्तरत्वान्प्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञान्तरत्वे युगपद्व्यवहारासंभवः समानः । सत्यम् । नात्र युगपद्व्यवहाराय प्रत्यभियोगोपदेशः, अपितु न्यूनदण्डप्राप्तये अधिकदण्डनिवृत्तये वा । तथाहि । अनेनाहं ताडितः शप्तो वेत्यभियोगे पूर्वमहमनेन ताडितः शप्तो वेति प्रत्यभियोगे दण्डात्पत्वम् । यथाह नारदः—‘पूर्वमाक्षौरयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् । पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ॥’ इति । यदा पुनर्द्वयोर्युगपत्ताडनादिप्रवृत्तिस्तत्राधिकदण्डनिवृत्तिः—‘पारप्ये साहसे वापि युगपत्संप्रवृत्तयोः । विशेषश्चेत्त लभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥’ इति । पूर्वं युगपद्व्यवहारप्रवृत्त्यसंभवेऽपि कलहादां प्रत्यभियोगोऽर्थवानृणादानादिषु तु निरर्थक एव ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विधिमुक्त्वा समभ्यस्य सभापते. कर्तव्यमाह—

उभयोः प्रतिभूग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ॥ १० ॥

उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः सर्वेषु विवादेषु निर्णयस्य कार्यं कार्यनिर्णयः । आहिताऽप्यादिषु पाठात्कार्यशब्दस्य पूर्वनिपातः । निर्णयस्य यत्कार्यं च साधितधनदानं दण्डदानं च तस्मिन्समर्थः प्रतिभूः प्रतिभवति तत्कार्यं तद्वद्भवतीति प्रतिभूग्राह्यः ससभ्येन सभापतिना । तस्यासंभवेऽर्थिप्रत्यर्थिनो रक्षणे पुरुषा निषोक्तव्याः । तेभ्यश्च ताभ्यां प्रतिदिनं वेतनं देयम् । तथाह कात्यायनः—‘अथ चेत्प्रतिभूनास्ति कार्ययोग्यस्तु वींदिनः । स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्द्वयस्य वेतनम् ॥’ इति ॥ १० ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्निर्णयकार्यं ससभ्येन सभापतिना प्रतिभूग्राह्य इत्युक्तम्, किं तन्निर्णयकार्यं यस्मिन्प्रतिभूग्राह्य इत्यपेक्षितमाह—

निह्वे भावितो दद्याद्द्वनं राज्ञे च तत्समम् ।

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्द्वनं वहेत् ॥ ११ ॥

अर्थिना निवेदितस्याभियोगस्य प्रत्यर्थिनापह्वे कृते यद्यर्थिना सादयादिभि-

१ वदन्केवलं. ग. २ दण्डेति प्रत्यभियोजयितुं भावः. ३ आक्षारयेत् कायेन वाचा वा क्षीणं कुर्यात्. ४ विनयो दण्डः. ५ पारुष्यं वाग्दण्डादि. ६ एव वक्तृप्रकारद्वयेन. एवं सतीति पाठः. ७ निर्णयस्य कार्यं च ख. ८ प्रतिभूः ‘जामिन’ इति भाषाप्रसिद्धोऽयम्. ९ वस्य प्रतिभूः. १० वादिन इति द्वयोरेकशेषः, जातावार्थं वा एकवचनम्, तेनार्थप्रत्यर्थिनोः समासेन ग्रहणम्. ११ प्रतिभूग्राह्य इत्यत्र आह ग.

भाविताऽङ्गीकारितः प्रत्यर्थी तदा दद्याद्धनं प्रकृतमर्थिने राज्ञे च तत्सममपला-
पदण्डम् । अथार्थी भावयितुं न शक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगी जात
इत्यभियोगादभियुक्तधनाद्विगुणं धनं राज्ञे दद्यात् । प्राङ्न्याये प्रत्यवस्कन्दने
चेदमेव योजनीयम् । तत्रार्थ्येवाऽपह्नववादीति प्रत्यर्थिना भाविता राज्ञे प्रकृ-
तधनसमं दण्डं दद्यात् । अथ प्रत्यर्थी प्राङ्न्यायं कारणं वा भावयितुं न श-
क्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगीति राज्ञे द्विगुणं धनं दद्यात् । अर्थिने च प्र-
कृतं धनम् । संप्रतिपत्युत्तरे तु दण्डाभाव एव । एतच्च ऋणादानविषयमेव ।
पदान्तरेपुनत्र तत्र दण्डाभिधानाद्धनं व्यवहारेष्वस्यासंभवाच्च न सर्वविषयम् ।
‘राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः’ इत्यस्य ऋणादानविषयत्वेऽपि तत्रैव विशेषं व-
क्ष्यामः । यद्वैतदेव सर्वव्यवहारविषयत्वेनापि योजनीयम् । कथम् । अभियोगस्य
निह्वेऽभियुक्तेन कृते यद्यभियोक्ता साक्ष्यादिभिर्भाविताऽभियुक्तस्तदा तत्समं
तत्र तत्र प्रतिपदोक्तमेव । चशब्दोऽवधारणे । धनं दण्डं दद्याद्राज्ञे इत्यनुवादः ।
अथाभियोक्ता अभियोगं वक्तुं न शक्नोति तदा मिथ्याभियोगीति प्रतिपदोक्तं
धनं दण्डं द्विगुणं दद्यादिति विधीयते । अत्रापि प्राङ्न्याये प्रत्यवस्कन्दने च
पूर्ववदेव योजनीयम् ॥ ११ ॥

ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थमाधनमिति वदतोत्तरपादलेखने काल-
प्रतीक्षणं दर्शितं तत्रापवादमाह—

साहसस्तेयपारुष्यगोभिशपात्यये स्त्रियाम् ।

विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥ १२ ॥

साहसं विपशस्त्रादिनिमित्तं प्राणव्यापादनादि । स्तेयं चौर्यम् । पारुष्यं वा-
ग्दण्डपारुष्यं वक्ष्यमाणलक्षणम् । गौर्दोग्ध्री । अभिशापः पातकाभियोगः । अ-
त्ययः प्रीणधनानिपातस्तस्मिन् । द्वन्द्वैकवद्भावादेकवचनम् । स्त्रियां कुलस्त्रियां
दास्यां च । कुलस्त्रियां चारित्रविवादे, दास्यां स्वत्वविवादे । विवादयेदुत्तरं दाप-
येत् । सद्य एव न कालप्रतीक्षणं कुर्यात् । अन्यत्र विवादान्तरेषु काल उत्तरदा-
नकालः इच्छयार्थिप्रत्यर्थिसम्भयभापतीनां स्मृत उक्तः ॥ १२ ॥

१ प्रकृतधनसममपलापनिमित्तकदण्डम्. २ भावयितुं समर्थयितुम्. ३ धनं दद्याद्राज्ञे ख.
४ तत्राप्यर्थेऽपह्नववादी प्रत्य. ख. ५ अस्मिन्नर्थेऽर्थं पूर्वं पराजित इति प्राङ्न्यायोत्तरे गृहीतं
प्रतिपदोक्तिमिति कारणोत्तरे च दत्ते पूर्वन्याय प्रतिदानं च प्रतिज्ञावाधेनापलपतीति सपञ्चापला-
पवादीत्यर्थः. ६ भावित. जयपराजयरूपप्राङ्न्यायस्य प्रतिदानस्य च साधनादङ्गीकारितो
वादी. ७ मिथ्यावादी. ८ निह्वे भाविता दद्यादित्येतत्. ९ पदान्तराणि द्विविधानि सध-
नानि अधनानि च । तत्र सधनेष्वह पदान्तरेऽपि. १० अधनेति । वाग्दण्डपारुष्यादिव्य-
वहारेषु प्रकृतधनसमदण्डदानस्य तद्विगुणदानस्य चासंभवाच्चेत्यर्थः. ११ तत्समं व्यवहार-
तुल्यम्. १२ अनुवाद इति । तद्यवहारे दण्डस्य विशिष्यविहितत्वेन प्राप्तत्वादिव्यसंभ-
वेन पूर्वार्थेन तस्य सर्वस्य सामान्येनानुवाद इत्यर्थः. १३ प्राशुकमितिपान्यनिमित्तकोऽत्र
प्राणनाशो ग्राह्यः.

दुष्टलक्षणमाह—

देशादेशान्तरं याति सृक्किणी परिलेदि च ।

ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥ १३ ॥

परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भापते ।

वाक्क्षुः पूजयति नो तथोष्ट्रा निर्भुजत्यपि ॥ १४ ॥

स्वभावादिकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः ।

अभियोगे च साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः ॥ १५ ॥

मनोवाक्कायकर्मभिः स्वभावादेव न भयादिनिमित्तादिकृतिं विकारं याति गच्छति असावभियोगे साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्तितः । तां विकृतिं विभज्य दर्शयति । देशादेशान्तरं याति न कश्चिद्वनिष्ठते । सृक्किणी ओष्ठपर्यन्तौ परिलेदि जिह्वाग्रेण स्पर्शयति घट्टयतीति कर्मणो विकृतिः । अस्य ललाटं स्विद्यते स्वेद-
बिन्दुहृत्कितं भवति, मुखं च वैवर्ण्यं विवर्णत्वं पाण्डुरत्वं कृष्णत्वं वा एति गच्छ-
तीति कायस्य विकृतिः । परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यः परिशुष्यत्सगद्गदं स्खलद्वाक्यत्वं
वाक्यं यस्य स तथोक्तः । विरुद्धं पूर्वापरविरुद्धं बहु च भापत इति वाचो-
विकृतिः । परोक्षां वाचं प्रतिवचनदानेन न पूजयति, चक्षुर्वा प्रतिवीक्षणेन न
पूजयतीति मनसो विकृतेलिङ्गम् । तथा ओष्ट्रा निर्भुजति वक्रयतीत्यपि कायस्य
विकृतिः । एतच्च दोषसंभावनामात्रमुच्यते न दोषनिश्चयाय । स्वाभाविकनैमि-
त्तिकविकारयोर्विवेकस्य दुर्ज्ञेयत्वात् । अथ कश्चिन्निपुणमतिविवेकं प्रतिपद्येत
तथापि न पराजयनिमित्तं कार्यं भवति । नहि मरिष्यतो लिङ्गदर्शनेन मृतकार्यं
कुर्वन्ति । एवमस्य पराजयो भविष्यतीति लिङ्गादवगतेऽपि न पराजयनिमित्त-
कार्यप्रसङ्गः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

संदिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यश्च निष्पतेत् ।

न चाहूतो वदेत्किंचिद्दीनो दण्ड्यश्च स स्मृतः ॥ १६ ॥

किंच । संदिग्धमर्थमर्थमर्णनानङ्गीकृतमेव यः स्वतन्त्रः साधननिरपेक्षः सा-
धयत्यासेधादिना स हीनो दण्ड्यश्च भवति । यश्च स्वयं संप्रतिपन्नं साधनेन वा
साधितं वाच्यमानो निष्पतेत्पलायेत, यश्चाभियुक्तो राजा चाहूतः सदसि न
किंचिद्ब्रूयति सोऽपि हीनो दण्ड्यश्च स्मृत इति संबध्यते । —‘अभियोगे च साक्ष्ये
वा दुष्टः स परिकीर्तितः’ इति प्रस्तुतत्वाद्दीनपरिज्ञानमात्रमेव मामूदिति द-
ण्ड्यग्रहणम् । दण्ड्यश्चापि ‘शास्त्रोऽप्यर्थान् हीयत’ इत्यर्थोऽदीनत्वदर्शनादत्र
तन्मामूदिति हीनग्रहणम् ॥ १६ ॥

१ याति गच्छति गच्छति यातीत्यर्थः । २ ओष्ठे गच्छेदित्यस्य लिङ्यविबक्षणात् तस्य पूर्वं
विवरणं प्रदर्श्य ततो यातीति प्रदर्शनीयम् । ३ वा वाचं । ४ पर्यन्तौ प्रान्तौ । ५ तथा वैवर्ण्यो-
दिवत् । ६ विवेकस्य भेदश्च । ७ दुर्ज्ञानत्वात् ग । ८ यत्किंचिदिकारात् । ९ कृणुमाहिना ।
१० द्विषोपीत्यर्थः ।

अथ यत्र द्वावपि युगपद्वर्माधिकारिणं प्राप्तौ भाषावादिनौ । तद्यथा । कश्चि-
प्रतिग्रहेण क्षेत्रं लब्ध्वा कंचित्कालमुपभुज्य कार्यवशात्सकुटुम्बो देशान्तरं
गतः । अन्योऽपि तदेव क्षेत्रं प्रतिग्रहेण लब्ध्वा कंचित्कालमुपभुज्य देशान्तरं
गतः । ततो द्वावपि युगपदागत्य मदीयमिदं क्षेत्रं मदीयमिदं क्षेत्रमिति परस्परं
विवदमानौ धर्माधिकारिणं प्राप्तौ तत्र कस्य क्रियेत्याकाङ्क्षित आह—

साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।

पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥ १७ ॥

उभयतः उभयोरपि वादिनोः साक्षिषु संभेदासु साक्षिणः पूर्ववादिनः पूर्व-
स्मिन्काले मया प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेति यो वदत्यसौ पूर्ववादी न पुनर्यः पूर्व
निवेदयति तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः । यदा त्वन्य एवं वदति सत्यमनेन पूर्व
प्रतिगृहीतमुपभुक्तं च किंतु राज्ञेदमेव क्षेत्रमस्मादेव क्रयेण लब्ध्वा मया दत्त-
मिति, अनेन वा प्रतिग्रहेण लब्ध्वा मया दत्तमिति तत्र पूर्वपक्षोऽसाध्यतया-
ऽधरीभूतस्त्वर्त्सिन्पूर्वपक्षेऽधरीभूते उत्तरकालं प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेति वादिनः
साक्षिणः प्रष्टव्या भवन्ति ॥ इदमेव व्याख्यानं युक्ततरम् । मिथ्योत्तरे पूर्ववा-
दिनः साक्षिणो भवन्ति । प्राङ्न्यायकारणोक्तौ पूर्वपक्षेऽधरीभूते उत्तरवादिनः
साक्षिणो भवन्तीति व्याख्यानमयुक्तम् । अस्यार्थस्य—‘ततोऽर्थी लेख्येतस्यः
प्रतिज्ञातार्थसाधनम्’ इत्यनेनैवोक्तत्वात्पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । पूर्वव्याख्यानमेव स्प-
ष्टीकृतं नारदेन—‘मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि । प्राङ्न्यायवि-
धिसिद्धौ तु जयपत्रं क्रिया भवेत् ॥’ इत्युक्त्वा—‘द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु
च साक्षिषु । पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेद्युक्तस्य साक्षिणः ॥’ इति वदता । एतस्य
च पूर्वव्यवहारविलक्षणत्वाद्देनोपन्यासः ॥ १७ ॥

सपणश्चेद्विवादः स्यात्तत्र हीनं तु दापयेत् ।

दण्डं च स्वपणं चैव धनिने धनमेव च ॥ १८ ॥

अपिच । यदि विवादो व्यवहारः सपणः पैणनं पणस्तेन सह वर्तते इति
सपणः स्यात्तदा तत्र तस्मिन्सपणे व्यवहारे हीनं पराजितं पूर्वोक्तं दण्डं स्वकृतं
पणं राज्ञे, अधिने च विवादास्पदीभूतं धनं दापयेद्वाजा । यत्र पुनरेकः कोपा-
वेशवशाद्यद्यहमत्र पराजितो भवामि तदा पणशतं दास्यामीति प्रतिजानीते,
अन्यस्तु न किञ्चित्प्रतिजानीते तत्रापि व्यवहारः प्रवर्तते । तस्मिंश्च प्रवृत्ते पणप्र-
तिज्ञावादी यदि हीयते तदा स एव सपणं दण्डं दाप्यः । अन्यस्तु पराजितो

१ क्रिया साधनम्. २ साक्षिषु सत्सु ग ३ उक्तपूर्ववादिभिः. ४ मन्मिन्पक्षे ग. ५ अर्थः
साध्यवान्. ६ मिथ्या मिथ्योत्तरं. ७ पूर्वन्यायकरणनिश्चये तु. ८ पूर्वत्र काले गृहीतमु-
पभुक्तं चेतीत्यर्थः. ९ सर्वव्यवहार इति पाठस्तत्र प्रागुक्तसर्वस्य. १० पणन व्यवहारणं ।
स्वीकृतिसत्यतासूचनाय यथासम्भवद्रव्यदानाङ्गीकरणमिति यावत् ११ प्रकृतार्थमममिति निह्वेव
भावित इत्यत्रोक्तम्. १२ प्राङ्निवाकादिरिति शेषः. १३ तत्र निमित्तमन्वाद्यप्रवृत्तौ मानाभा-
वाच्चेति भावः.

दण्डं दाप्यः न पणम् । स्वपणं चेति विज्ञेयोपादानात् । यत्र त्वेकः कृतं अन्य-
स्तु पञ्चाशत् प्रतिजानीते तत्रापि पराजये स्वकृतमेव पणं दाप्यौ । सपण्ये-
द्विवादः स्वादिति वदता पणरहितोऽपि विवादो दर्शित इति ॥ १८ ॥

छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः ।

भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥ १९ ॥

किंच । छलं प्रमादाभिहितं निरस्य परित्यज्य भूतेन वस्तुतत्त्वानुसारेण व्यव-
हाराग्रथेदन्तं नृपः । यस्माद्भूतमपि वस्तुतत्त्वमपि अनुपन्यस्तमनैर्भिहितं हीयते
हानिमुपगच्छति व्यवहारतो व्यवहारेण साक्ष्यादिभिः । तस्माद्भूतानुसरणं क-
र्तव्यम् । यथार्थिप्रत्यर्थिनौ सत्यमेव वदनस्तथा ससभ्येन सभापतिना यतितव्यं
सामादिभिरुपायैः । तथासति साक्ष्यादिनैरपेक्ष्येणैव निर्णयो भवति ॥ अथ स-
र्वथापि भूतानुसरणं न शक्यते कर्तुं तथासति साक्ष्यादिभिर्निर्णयः कार्य इत्य-
नुकल्पः । यथोक्तम्—‘भूतच्छलानुसारित्वाद्भिगतिः समुदाहृतः । भूतं तत्सौ-
धेसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम् ॥’ इति । तत्र भूतानुसारी व्यवहारो मुख्यः
छलानुसारी त्वनुकल्पः । साक्षिलेख्यादिभिर्यवहारनिर्णये कदाचिद्वस्त्वनुसरणं
भवति कदाचिच्च भवति । साक्ष्यादीनां व्यभिचारस्यापि संभवान् ॥ १९ ॥

भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारत इत्यत्रोदाहरणमाह—

निहते लिखितं नैकमेकदेशे विभावितः ।

दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥ २० ॥

नैकमनेक सुवर्णरजतवस्त्रादि । लिखितमभियुक्तमर्थिना प्रत्यर्थी यदि सर्व-
मेव निहतेऽपजानीते तदार्थिनैकदेशे हिरण्ये साक्ष्यादिभिः प्रत्यर्थी भावितोऽङ्गी-
कारितः सर्वं रजताद्यर्थं पूर्वलिखितं दाप्योऽर्थिने नृपेण । न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः
पूर्वं भाषाकाले अनिवेदितः पश्चादर्थिना पूर्वं मया विस्मृत इति निवेद्यमानो
न ग्राह्यो न दापयितव्यो नृपेण । एतच्च न केवलं वाचनिकम् । एकदेशे प्रत्यर्थि-
नो मिथ्यावादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि मिथ्यावादिन्वसंभवात् । अर्थिनश्चैकदे-
शे सत्यवादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि सत्यवादित्वसंभवात् । एवं तर्कापरना-
मसंभावनाप्रत्ययानुगृहीतादस्मादेव योगीश्वरवचनात्सर्वं दापनीयं नृपेणेति नि-
र्णयः । एवंच तर्कवाक्यानुसारेण निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यव-
हारदर्शिनां न दोषः । तथाच गौतमः—‘न्यार्थीधिगमे तर्कोऽभ्युपायस्ते-

१ सपण्यं ख २ तस्मात् ख ३ अनभिहितं अर्थिप्रत्यर्थिन्यन्तरेण ४ व्यवहारतः ही-
यमानपापयोगाच्चेति वरणत्वीयान्तात्तमि ५ भूतच्छले अनुसरति तच्छीलस्तत्वाद् भिग-
तिर्भिप्रकारः ६ तत्त्वार्थयुक्तं यत्प्रमादात् ख ७ व्यभिचारस्य अयथार्थवादित्वस्यापि ८
प्रतिज्ञाकालेऽर्थिनाऽभियोगवेनाभिहितम् ९ पूर्वोक्तार्थदेशे हिरण्यविषये १० किंतु
युक्तिसिद्धमपीति भावः ११ तर्कापरनामिका या संभावना मेव य प्रचयो वान्तत्सङ्कृतात्
‘निहते’ इति योगीश्वरवचनादित्यर्थः १२ अन्यं तन्नुगृहीतत्वे न १३ न्यायज्ञानं तर्क-
उपायस्तेन तर्केण न्यायमभ्युक्ष्य निधित्य नान्भुषेय ख.

नाम्युक्तं यथास्थानं गमयेत्' इत्युक्त्वा, तस्माद्वाजाचार्यावनिष्ठा^१ इत्युपसंहरति । नचैकदेशभाविताऽनुपादेयवचनः प्रत्यर्थीत्येतावदिह गम्यते ।—'एकदेशभावितावितो नृपेण सर्वं दाप्यः' इति वचनात् ॥ यस्तु कात्यायनेनोक्तम्—'अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत्संसाध्येदानी । साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनम् ॥' इति तत्पुत्रादिदेयपित्राद्युणविषयम् । तत्र हि बहूनर्थानभियुक्तः पुत्रादिर्न जानामीति प्रतिबद्धिद्वयवादी न भवतीत्येकदेशविभाविताऽपि न कश्चिदसत्यवादीति 'निहुते लिखितं नैकम्' इति शास्त्रं तत्र न प्रवर्तते । निह्वाभावादपेक्षिततर्काभावाच्च ।—'अनेकार्थाभियोगेऽपि' इति कात्यायनवचनं तु सामान्यविषयं, विशेषशास्त्रस्य विषयं निह्वोत्तरं परित्यज्याऽज्ञानोत्तरे प्रवर्तते ॥ ननु—'ऋणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् । अने वाप्यधिके कार्ये प्रोक्ते साध्यं न सिद्ध्यति ॥' इति वदता कात्यायनेनानेकार्थाभियोगे साक्षिभिरैकदेशे भावितेऽधिके वा भाविते साध्यं सर्वमेव न सिद्ध्यतीत्युक्तम् । तथासत्यैकदेशे भाविते अभावितैकदेशसिद्धिः कुतस्त्या । उच्यते । लिखितमर्थसाधनतयोपन्यस्तैः साक्षिभिरैकदेशाभिधाने—ऽधिकाभिधाने वा कृत्स्नमेव साध्यं न सिद्ध्यतीति तस्यार्थः । तत्रापि निश्चितं न सिद्ध्यतीति वचनात्पूर्ववत्संशय एवेति प्रमाणान्तरस्यावसरोऽस्त्येव । छलं निरख्येति नियमान् । सीहसादौ तु सकलसाध्यसाधनतैर्योदितैः साक्षिभिरैकदेशेऽपि साधिते कृत्स्नसाध्यसिद्धिर्भवत्येव । तावतैव साहसादेः सिद्धत्वात्, कात्यायनवचनाच्च—'साध्यार्थान्नेऽपि गदिते साक्षिभिः सकलं भवेत् । स्त्रीसंगे साहसे चौर्ये यत्साध्यं परिकीर्तितम् ॥' इति ॥ २० ॥

ननु निहुते लिखितं नैकमितीयं स्मृतिस्तथानेकार्थाभियोगेपीतीयमपि स्मृतिरेव तत्रानयोः स्मृत्योः परस्परविरोधे सतीतरेतरबाधनादप्रामाण्यं कस्माच्च भवति विषयव्यवस्था किमित्याश्रीयत इत्यन आह—

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः ।

यत्र स्मृत्योः परस्परतो विरोधस्तत्र विरोधपरिहाराय विषयव्यवस्थापनादाधुस्तर्गापवादादिलक्षणो न्यायो बलवान्समर्थः । सच न्यायः कुतः प्रत्येतव्य

^१ एव निश्चितेऽयं प्रमत्तविरोध परिहरति यत्त्विति. २ तत्पुत्राद्युण ख. ३ मीनिबदन् ग. ४ न भवतीति । ऋणम्यान्यकृतत्वेनाज्ञानस्यापि तत्र सम्भवेनापलापामावात्. ५ 'निहुते' इत्यस्य. ६ निह्वोत्तरं=ज्ञात्वापलापो निह्वन्तद्रूपमुत्तरं परित्यज्य परित्यज्य अज्ञानोत्तरे ज्ञानाभावेनोत्तरे प्रवर्तते. ७ स्थिरिति । निह्वदशनमात्रेणादृढेहेतुनापि स्त्रीमग्रणादिरूपसाध्यस्य सिद्धिर्भवतीति तादृशानामस्थिरत्वम्, ऋणादानादिरूपस्य साध्यस्य तु दृढमाधनेनैव सिद्धिर्नेपां स्थिरत्वम्, तदपि नाकाशादिवदिति स्थिरप्रायेत्वमित्यर्थः. ८ स्थिरप्रायेष्वित्यस्य प्रत्युदाहरणमाह साहसादौत्विति. ९ 'उपदिष्ट' इति पाठः १० साध्येति । स्त्रीमग्रहादिके विवादपदत्रये भाषावादिना यदेकार्थरूप साध्यत्वेन कथितं तत्रानेकसाध्यसाधनतयाभिहितैः साक्षिभिः साध्यार्थजातयैकदेशेऽपि साधितं सकलं भवेत्तिसध्येदित्यर्थः. ११ परस्परविरोधः ग.

इत्यत आह—व्यवहारत इति । व्यवहाराद्बुद्धव्यवहारादन्वयव्यतिरेकलक्षणाद्-
वगम्यते । अतश्च प्रकृतोदाहरणेऽपि विषयव्यवस्थैव युक्ता । एवमन्यत्रापि वि-
षयव्यवस्थाविकल्पादि यथासंभवं योज्यम् ॥

एवं सर्वत्र प्रसंगेऽपवादमाह—

अर्थशास्त्रात्तु बलवद्भर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥ २१ ॥

धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैवौशनसाद्यर्थशास्त्रस्य निरस्तत्वात् धर्मशास्त्रान्त-
र्गतमेव राजनीतिलक्षणमर्थशास्त्रमिह विवक्षितम् । अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रस्मृत्यो-
र्विरोधे अर्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवदिति स्थितिर्मर्यादा । यद्यपि सैमानकर्तृक-
तया अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतो विशेषो नास्ति तथापि प्रमेयस्य धर्मस्य
प्राधान्यादर्थस्य चाप्राधान्याद्धर्मशास्त्रं बलवदित्यभिप्रायः । धर्मस्य च प्राधान्यं
शास्त्रादौ दर्शितम् । तस्माद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधेऽर्थशास्त्रस्य बाध एव, न
विषयव्यवस्था नापि विकल्पः । किमत्रोदाहरणम् । नै तावत्—‘गुरुं वा बाल-
वृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥
माततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्यु-
मृच्छति॥’ (मनुः ८।३५०।५१) तथा—‘आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे ।
जिघांसन्तं जिघांसीयाञ्च तेन ब्रह्महा भवेत् ॥’ इत्याद्यर्थशास्त्रम् ।—‘इयं विष्णु-
द्विरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥’
(मनुः ११।८९) इत्यादि धर्मशास्त्रं तयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बलवदिति युक्तम् ॥
अनयोरेकविषयत्वासंभवेन विरोधाभावाच्च बलाबलचिन्तावतरति । तथाहि—
‘शास्त्रं द्विजातिभिर्प्रांशं धर्मो यत्रोपकथ्यते’ (मनुः ८।३४८) इत्युपक्रम्य—‘आ-
त्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे । स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च ब्रह्मधर्मेण नै दण्ड-
भाक् ॥’ (मनुः ८।३४९) इत्यामरक्षणे दक्षिणादीनां यत्रोपकरणानां च रक्षणे
युद्धे च स्त्रीब्राह्मणहिंसायां च—‘आततायिनमकृष्टशस्त्रेण व्रज दण्डभाक्’ इत्युक्त्वा
तत्कार्यबाधार्थमिदमुच्यते गुरु वा बालवृद्धौ वेत्यादि । गुर्वादीनत्यन्तावधान-
प्याततायिनो हन्यादिकमुतान्यानि । वाशब्दश्रवणादपि वेदान्तगतमित्यत्रा-
पिशब्दश्रवणाच्च गुर्वादीनां बध्यत्वप्रतीतिः ।—‘नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गो-
ब्राह्मणवधात्’ इति सुमन्तुवचनाच्च ।—‘आचार्यं च प्रवक्तारं मातरं पितरं

१ औशनसादि केवलं नीतिशास्त्रम्, २ एकविषययोर्विरुद्धार्थयोर्हि स्मृत्योर्मियो विरोधो
नतु मिश्रविषययोरविरुद्धार्थयोर्वा । सति च विरोधे प्रबलदुर्बलमावर्तनन्ता । एवञ्च पूर्वमेव
धर्मशास्त्रानुसारेणैव व्यवहारानुदर्शनस्य विहितत्वादौशनसादिनीतिशास्त्रस्य न व्यवहार-
विषये प्रवृत्तिरत एकविषयत्वाभावादर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः सुतया विरोधाभावादनयोः प्रबलदु-
र्बलभावचिन्तनमेव तावदयुक्तमिति शङ्काशयः ३ मन्वादिरूपैककर्तृनिष्पन्नत्वेन, ४ आच-
राध्यायस्यादौ, ५ अन्योक्तमुदाहरणमनूय खट्वग्नि-न तावदित्यादि युक्तमित्यन्तेन । न
तावदुदाहरणं युक्तमिति व्यवहितेनान्वयः, ६ यनो मन्युरेव प्रकाशमप्रकाशं वा तं मन्युं
हिनस्तीत्यर्थः, प्रकाशं वा उप्रकाशं वा क, ७ वेदान्तपारगम्, पाठः, ८ अकामतो ब्राह्मणं
हिंस्तिता स्थितस्य, ९ न दुष्यति क.

गुरुम् । च हिंसाद्राक्षणाभ्याम् सर्वाभ्यैव तपस्विनः ॥' इति (४।१।१२) मनु-
स्मृत्या । आचार्यादीनामातृतायिनां हिंसाप्रतिषेधेनेदं वचनमर्थवत्त्वान्नयथा ।
हिंसाभ्यामप्रतिषेधस्य सामान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात् । 'नातृतायिष्ये दोषो ह-
न्तुर्भवति कश्चन' इत्येतदपि ब्राह्मणादिष्वतिरिक्तविषयमेव । यतः—'अभिदो
वरद्वयैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्यातृतायिनः ॥' तथा—
'उर्ध्वतासिविषाग्निश्च क्षापोद्यतकरस्तथा । औषर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि रा-
जनि ॥ आर्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वावे-
वातृतायिनः ॥' इति सामान्येनातृतायिनो दर्शिताः । अतश्च ब्राह्मणाद्वै आ-
तृतायिनश्च आत्मादिप्राणार्थे हिंसानभिसंघिना निवार्यमाणाः प्रमादाद्यदि विष-
येरक्षत्र लघुप्रायश्चित्तं राजदण्डाभावाच्चेति निश्चयः । तस्मादन्यदिहोदाहरणं व-
क्तव्यम् । उच्यते—'हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा वतः । अतो यतेत
तत्प्राप्तौ' इत्यर्थशास्त्रम् ।—'धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोमविवर्जितः' इति धर्म-
शास्त्रम् । तयोः क्वचिद्विषये विरोधो भवति । यथा—चतुष्पाद्व्यवहारे प्रवर्त-
माने एकस्य जयेऽवधार्यमाणे मित्रलब्धिर्भवति न धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति ।
अन्यस्य जयेऽवधार्यमाणे धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति मित्रलब्धिर्विपरीता । तत्रा-
र्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवत् । अतएव—'धर्मार्थसंनिपाते अर्थप्राप्तिरिति एतदेव'
इति प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वं दर्शितमापस्तम्बेन । एतदेवेति द्वादशवार्षिकं प्राय-
श्चित्तं परामृश्यते ॥ २१ ॥

ततोऽर्थो लेख्येत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमित्युक्तं, किं तत्साधनमित्यपेक्षित
आह—

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ २२ ॥

प्रमीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणम् । तच्च द्विविधं मानुषं दैविकं चेति ।
तत्र मानुषं त्रिविधं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितं महर्षिभिः । तत्र लि-
खितं द्विविधं शासनं धीरकं चेति । शासनमुत्कलक्षणम् । धीरकं तु वैद्व्यमाण-
लक्षणम् । भुक्तिरुपभोगः । साक्षिणो वक्ष्यमाणस्वरूपप्रकाराः । ननु लिखितस्य
साक्षिणां च शब्दाभिप्रायिकद्वारेण शब्देऽन्तर्भावाद्युक्तं प्रामाण्यम् । भुक्तेस्तु
कथं प्रामाण्यम् । उच्यते—भुक्तिरपि कैश्चिद्विशेषैर्धैर्युक्ता स्वस्वहेतुभूतक्रिया-

१ नहिंस्यादित्यादिवचनेनैवेत्यर्थः । २ उषतेत्यत्रअसिविषाग्नीनां द्रव्यं कृत्वोद्यतशब्देन वहु-
श्रीहिः । ३ अथर्ववेदप्रतिपादिताभिचारादिकर्मणा । ४ मृत्युमाप्नुयुः । ५ अयमस्मिन्निवाध्याये-
ऽष्टमकोटि पूर्वं दर्शितः । चतुर्धाव्य । ६ मानव ख । ७ वक्ष्यमाणमये लेख्यप्रकरणे ।
८ स्वरूपं च प्रकारश्च वक्ष्यमाणौ वेषाम् । तत्र प्रकारो भेदः सच दृष्टसाक्षिण । भूतसाक्षिण
इत्येवमादिः । ९ लिपेः स्फोटव्यञ्जकत्ववत्साक्षिणा ध्वनिद्वारा तदभिव्यञ्जकत्वात्स्वरूपतत्त्वज्ञा-
मतत्वेऽपि तत्प्राप्तत्वमिच्छा भावः । १० आसेषरहितत्वादिविशेषणैः-

दिकमन्वनिषादाद्यनुमापयन्त्यनुपपन्नमात्र वा कल्पकमतीत्यनुमावेर्वावैवौ ज्ञा-
न्यवेवतीति प्रमाणमेव । यथा किञ्चिदादीनां अत्रापामन्वतमस्याप्यभावे दि-
व्यानीं ब्रह्मजानस्रकमयेदानामन्वतमं आतिदेशकाकल्पस्याप्येकत्वा प्रमाणमु-
च्यते । मानुषाभाव एव दिव्यस्य प्रामाण्यमस्मादेव वचनाद्व्यगम्यते । दिव्यस्य
कल्पजामाण्यबोधोदात्तमगम्यत्वात् । अतश्च यत्र परस्परविवादेन पुत्रपद्वर्जाधि-
कारिणं प्राप्तबोधको मानुषीं क्रियामपरस्तु दैवीमवकम्बते तत्र मानुष्येव प्राज्ञा ।
यथाह कान्त्यायनः—‘यथेको मानुषीं नृयाद्व्यो नृयात्तु दैविकीम् । मानुषीं
तत्र पृथ्वीवाङ्मनु दैवीं क्रियां नृपः ॥’ इति । यत्रापि प्रैधानैकदेशसाधनं मानुषं
ज्ञंभवति तत्रापि न देवमात्रवर्णीयम् । यथा कल्पकतमनया वृक्षा पृथ्वीवाचं
न ब्रह्मण्यतीत्यभिधेयापह्नवे—महणे साक्षिणः सन्ति नो संख्यायां बुद्धिविशेषे
वा, अतो दिव्येन भावयामीत्युक्ते तत्रैकदेशविभादितम्यायेनापि संख्याबुद्धि-
विशेषसिद्धेर्न दिव्यस्यावकाशः । उक्तं च कान्त्यायनेन—‘यथेकदेशप्राज्ञापि
क्रिया विद्येत मानुषी । सा प्राज्ञा ननु पूर्णापि दैविकी वैदतां नृणाम् ॥’ इति ।
यद्यु—‘गृहसाहसिकानां तु प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणम्’ इति तदपि मानुषासंभ-
वकृतमिवमार्थम् । यदपि नारदेनोक्तम्—‘अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वैश्रमि
कस्मत्से । स्वासत्यापह्नवे चैव दिव्या मंभवति क्रिया ॥’ इति । तदपि मानुषासं-
भव एव । तस्यान्मानुषाभाव एव दिव्येन निर्णय इत्यैतस्यैकम् । अस्य चाप-
वादो दृश्यते—‘प्रकाशे साहसे वादे पाठ्ये दण्डवाचिके । बळोद्धृतेषु कार्येषु
साक्षिणो दिव्यमेव च ॥’ इति । तथा लेख्यादीनामपि कश्चिन्नियमो दृश्यते ।
यथा—‘पूगजेनीगणादीनां वा स्थितिः परिकीर्तिता । तस्यास्तु साधनं केवलं
न दिव्यं न च साक्षिणः ॥’ तथा—‘द्वारमार्गिकीर्त्याभोगजलवाहादिषु क्रिया ।
अकिरेव तु गुर्वी स्वाह दिव्यं न च साक्षिणः ॥’ तथा—‘दैसादसेऽथ नृत्यानां
स्वामिनां निर्णये सति । विक्रैवादानसंबन्धे कीत्वा धनमनिच्छति ॥ कृते
सैमाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते । साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च
केवलकम् ॥’ इति ॥ २२ ॥

हेभ्यश्च प्रमाणसङ्गावे प्रमाणगतबलाबलविबेके चासति पूर्वापरयोः कार्यबो-
धस्तु वहीयस्त्वमित्यत आह—

सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवन्पुत्ररा क्रिया ।

अज्ञादिषु सर्वेष्वर्थविवादेषु उत्तरा क्रिया किञ्चत इति क्रिया कार्यं बलवती ।

१ अनुमाने इति—श्रेयादिकमन्व क्रवादिसाप्तम् आसंभरहित्वेति सति चिरकालोपपन्नत्वात्
नदीशुद्धादिषु इत्यनुमानप्रयोगः । २ तादृशी भुक्ति- स्वतोऽनुपपन्नमाना तादृशं तत्क-
ल्पवतीत्यवोपसिद्धौष्या । ३ अत्र समस्तस्य अत्रानैकदेश इति विग्रहः । ४ इति बोधि-
योगस्यापह्नवे परेण कृते सति । ५ सख्याबुद्धिविशेषयोः सिद्धेः । ६ पूर्वापि न । ७ यद-
नां वादिनां । दैवी विवदतां च । ८ मानुषसंभवकृतमिवमार्थमिति पाठः । ९ पुरादीनां
विवरणमपे ३० तमे पक्षे स्पुटम् । १० आश्विनः परिणाहः । तेन च परिणाहवज्रपादिकं क-
ल्पते । बलवाहो अकर्मिर्ममार्थः । ११ दत्तेति बहुवचनान्तबोद्धेन्द्रः दत्तादत्तं विवते वेनु
दत्ताप्रामिकास्त्यविवादपक्षे । १२ विकीर्त्यासंप्रदानास्त्ये । १३ समग्रतः शान्तिपुत्रम्,
१४ शान्तिप्राप्त्युक्तयोः ।

कृत्यकार्ये कालिके तद्वादी विजयी भवति । पूर्वकार्ये सिद्धेऽपि तद्वादी पराजयी भवे । तथाचा—कश्चिद्ग्रहणेन धारणं साधयति कश्चित्प्रतिद्वन्द्वेनाधारणं कश्चिद्ग्रहणविधानयोः प्रमाणसिद्धयोः प्रतिपादनं बलवदिति प्रतिपादनवादी केचन मनसि । तथा पूर्वं श्रिकं कृतं गृहीत्वा काळान्तरे श्रिकं कृतमग्निकृतवान् तत्रो-
पपन्नं प्रमाणसमावेऽपि श्रिककृतग्रहणं बलवत् । यन्नात्रावित्वात्पूर्वाभावेनानु-
त्पत्तेः । उक्तञ्च—‘पूर्वाभावेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सेत्स्यति’ इति ॥

अस्मापवादमाह—

आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥ २३ ॥

आध्यादिषु त्रिषु पूर्वमेव कार्यं बलवत् । तथाचा—एकमेव क्षेत्रमन्वस्याधि-
कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्वस्याप्याधाव किमपि गृह्णाति तत्र पूर्वस्यैव तज्ज-
वति नोत्तरस्य । एवं प्रतिग्रहे कृते च ॥ नन्वाहितस्य तद्वादीमस्त्वस्यापुनराधा-
नमेव न संभवति । एवं दत्तस्य क्रीतस्य च दानकुर्यौ नोपपद्येते तस्मादिवं वच-
नजनन्यकम् । उच्यते—अस्त्वत्वेऽपि यदि मोहात्कञ्चिदोभाद्वा पुनराधानादिकं
करोति तत्र पूर्वं बलवदिति व्यायमूलकमेवेदं वचनमित्युच्यते ॥ २३ ॥

भुक्तेः कैश्चिद्विशेषैर्नैर्युक्तायाः प्रामाण्यं दर्शयिष्यन् कस्माच्चिन्तुक्तेः कार्थी-
न्तरमाह—

पश्यतोऽनुवतो भूमेर्हानिर्विशतिवार्षिकी ।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥ २४ ॥

परेणासर्वेणैव भुज्यमानां भुवं धनं वा पश्यतः अनुवतः नदीयेयं भूः न
त्वा भोक्तव्येत्यप्रतिषेधतः तत्त्वा भूमेर्विशतिवार्षिकी अत्रतिरक्तं विशतिवार्षिक-
पभोगविमिषा हानिर्भवति । धनस्य तु हस्त्यभावेर्दशवार्षिकी हानिः । मन्वे-
तदनुपपन्नम् । नक्षत्रप्रतिषेधात्स्वत्वमपगच्छति अप्रतिषेधैस्त्व हान्यधिकवादिष-
त्स्वत्वमिद्विहिते तु स्वत्वस्य कोकशास्त्रयोरप्रसिद्धत्वात् । नापि विशतिवार्षिकपभोगात्स्व-
त्वम् । उपभोगस्य स्वत्वे प्रमाणत्वात्, प्रमाणस्य च प्रमेयप्रत्यक्षमुत्पादकत्वात्,
रिक्तकृपादिषु स्वत्वकारकहेतुष्वपाठात् । तथाहि—‘स्वामी रिक्तकृपासंविता-
गपतिग्रहाभिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं कृच्छं, क्षत्रियस्य विनिर्जितं, निर्जितं वै-
श्यस्य भूयोः’ इत्युच्चावेन स्वत्वकारकहेतुर्न गौतमः पठति न भोगम् । भवेद्भूमे

१ भवति स्व. २ दे इद्विष्यस्य तद्विकम् ‘तदस्मिन्’ इति कन्. ३ कैश्चिद् आसेधरहितत्ववि-
रकात्वादिभिः. ४ असवक्ष्येति पाठः. ५ पश्यतः वादिनः. ६ अशब्दवचनभेदार्थः. ७ अप्र
विनिर्जितं स्व. ८ स्वत्वम्. उत्पद्यत इति शेषः. ९ तस्य स्वत्वविषयकप्रमितिजनकत्वावित्त्वर्थः.
१० प्रमाणस्य=उपभोगस्य प्रमेय=स्वत्वप्रति. ११ म्यामीति रिक्तवादिषु पञ्चसु सप्तम् स्वामी
भवति । अप्रतिबन्धो दायो रिक्त, सप्रतिबन्धः सविभागः, क्रयः प्रसिद्ध, अग्न्यादिष्वनन्यपरि-
गृहीतपक्षाद्यवित्त्विकरणं परिग्रहः, निष्प्रादिप्राप्तिरभिगमः, इमे सर्वसाधारणस्वत्वकारक-
हेतवः । असाधारणानु ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना कृच्छं, क्षत्रिय परपरानयेन कृच्छं, वैश्यस्य
इयोः निर्जितं=भोगकृतेण भूतिकृतेण वा कृच्छं तद्विकं=असाधारणं स्वत्वजनकम्. १२ निर्विश
य. १३ नयेदं वचनं च.

वचनं विवक्षितवर्णोपभोगस्य स्वत्वोत्पत्तिहेतुत्वं प्रतिपादयतीति युक्तम् । स्वत्वस्य स्वत्वहेतुत्वं च लोकप्रसिद्धत्वेन सात्विकसमधिगम्यत्वाभावात् । एतच्च विमल-
प्रकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यते । गौतमवचनं तु निवर्त्यम् ॥ अयिष्य—
'अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहुभ्यद्व्यक्ततामपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवी-
पतिः ॥' इत्येतदनागमोपभोगस्य स्वत्वहेतुत्वे विरुध्यते । नच—'अनागमं तु
यो भुङ्क्ते' इत्येतत्परोक्षभोगविषयम् । परयतोऽभुवत इति प्रत्यक्षभोगविषय-
मिति युक्तं वक्तुम् । अनागमं तु यो भुङ्क्ते इत्यविशेषाभिधानात्—'नोपभोगे
बलं कार्यमाहर्त्री तत्सुनेन वा । पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति ब्रह्मो व्यवस्थितः ॥'
इति कात्यायनवचनाच्च । समक्षभोगे च हानिकारणाभावेन हानेरसंभवात् ।
नक्षैतन्मन्तव्यम्—आधिप्रतिग्रहकयेषु पूर्वस्थाः क्रियायाः प्राबल्यादपवादेन भू-
विषये विवक्षितवर्णोपभोगयुक्तायाः, धनविषये दशावर्णोपभोगयुक्ताया उचरन्त्याः
क्रियायाः प्राबल्यमनेनोच्यत इति । यतस्तेष्वेतरैव क्रिया तरवतो नोपपद्यते कै-
मेव ह्याभेयं देयं विक्रेयं च भवति । नन्वाहितस्य दत्तस्य विक्रीतस्य वा स्वत्व-
मस्ति । ईदृशस्य दाने प्रतिग्रहे च दण्डः कार्यते—'अदेयं यच्च गृह्णाति यच्चादेयं
प्रचरकति । ब्रह्मो तौ चौरवच्छास्त्रौ दाप्यौ चोत्तमसाहसम् ॥' इति । तथाध्या-
दीनां त्रयाणामपवादार्थेऽस्य श्लोकस्यापिसीमादीनामुत्तरश्लोकेऽपवादो नोपप-
द्यते । तस्माद्भ्यादीनां हानिरनुपपद्येव । नापि व्यवहारहानिः । यतः—'उ-
पेक्षां कुर्वन्तस्तस्य तूष्णींभूतस्य तिष्ठतः । काले विपक्षे पूर्वोक्ते व्यवहारो न सि-
ध्यति ॥' इति नागदेनोपेक्षाङ्किनाभावकृता व्यवहारहानिरुक्ता ननु वस्तुभा-
वकृता । तथा मनुनापि—'अजडभेदपौगण्डो विषेयज्ञास्य भुज्यते । अन्नं त-
द्व्यवहारेण भोक्ता तद्वनमर्हति ॥' इति व्यवहारतो भङ्गो दर्शितो न वस्तुतः ।
व्यवहारभङ्गश्चैवम्—भोक्ता किल वदति 'अजडोऽयमपौगण्डोऽवालोऽयमस्य सं-
निधी विवक्षितवर्णव्यतिरिक्तं मया भुक्तं तत्र बहवः साक्षिणः सन्ति । वयस्य
स्वमभ्यायेन मया भुज्यते तदायं किमित्येतावन्तं कालमुदास्ते' इति तत्र कार्यं
निरूपतो भवतीति । एवं निरुत्तरत्वापि चास्तुतो व्यवहारो भवत्येव ।—'कुलं मि-
रल्य भूतेन व्यवहाराच्चयेष्टुपः' इति निवर्त्यात् ॥ उच्यते मत्तम् । यद्यपि न वस्तु-
हानिर्नापि व्यवहारहानिरुक्तापि पश्यतोऽप्रतिषेधतो व्यवहारहानिराङ्गा भव-
तीति तन्निवृत्तये तूष्णीं न स्यात्तद्व्यमित्युपदिश्यत इति । तच्च न । ईदृशकालावा
भुक्तेर्हानिराङ्गाकारणत्वाभावात्, तूष्णीं न स्यात्तद्व्यमित्येतावन्मात्राभिधिरसाक्षां
विवक्षितग्रहणमविषयज्ञितं स्यात् । अद्योच्यते—विवक्षितग्रहणपूर्वं पत्रदोषोद्गा-
वननिराकरणार्थम् । यथाह कात्यायनः—'वाक्यस्य संनिधावर्णो यस्य केचन्येन
भुज्यते । विवक्षितवर्णव्यतिरिक्तान्तं तत्पत्रं दोषवर्जितम् ॥' इति । तदपि न ।

१ वसरविषयक्रियायाः ख. २ तेषु आध्यादिषु. ३ स्वत्वविवक्षितमेव. स्वत्वमेव च. ४ अस्वत्वस्य
ख. ५ अपवादोऽपवादत्वम्. ६ स्वत्वहान्या स्वरूपहानिः. ७ तस्य बाधिनः. ८ उपेक्षायां यानि
किङ्कानि जडत्ववाक्यवादीनि तेषां दोऽभावस्तात्पर्यम्. ९ निषयो देशः, अथ धनिनः. निषये चास्य
भुज्यते इति च पाठः. १० अद्यमत्तमित्यन्वयान्वाख्यान. ११ सरणविषयतायोक्त्यस्तिक्रियायाः-

आध्यादिष्वपि विंशतेरूर्ध्वं पञ्चदशोद्भावननिराकरणस्य सप्तत्वेनाधिशीमेत्याद्यप-
बादासंभवात् । यथाह कात्यायनः—‘अथ विंशतिवर्षाणि आधिर्भुक्तः सुनि-
श्चितः । तेन केकयेन तस्मिन्निर्लेक्यदोषविबर्जिता ॥’ तथा—‘सीमाधिष्वदे निर्णीते
सीमापत्रं विधीयते । तस्य दोषाः प्रवक्तव्या बाबहुर्भाणि विंशतिः ॥’ इति । ए-
तेन धनस्य दशवार्षिकीत्येतदपि प्रत्युक्तम् । तस्मादस्य श्लोकस्य सत्योऽर्थो व-
क्तव्यः । उच्यते—भूमेर्धनस्य च फलहानिरिह विवक्षिता न वस्तुहानिर्नापि
व्यवहारहानिः । तथाहि—निराक्रोशं विंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं यद्यपि स्वामी
न्यायतः क्षेत्रं लभते तथापि फलानुसरणं न लभते । अप्रतिषेधलक्षणात्स्वाप-
राधादस्माच्च वचनात् । परोक्षभोगे तु विंशतेरूर्ध्वमपि फलानुसरणं लभत एव,
परयत इति वचनात् । प्रत्यक्षभोगे च साक्रोशे, अनुवत इति वचनात् । वि-
ंशतेः प्राक् प्रत्यक्षे निराक्रोशे च लभते विंशतिग्रहणात् । ननु तदुत्पन्नस्यापि
फलस्य स्वात्वात्तद्दानिरनुपपन्नैव । बाढम् । तस्य स्वरूपाविनाशेन तथैवावस्थाने
यथा तदुत्पन्नपूपापनसकृशादीनां यत्पुनस्तदुत्पन्नमुपभोगादूर्ध्वं तत्र स्वरूपना-
शादेव स्वात्त्वनाशे ।—‘अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहुम्वद्व्यसतामपि । पौरुषेण
तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः ॥’ इत्यनेन वचनेन निष्कयरूपेण गणयित्वा पौरु-
षत्समं द्रव्यदानं प्राप्तं, हानिविंशतिवार्षिकीत्यनेनापोर्यते । राजदण्डः पुनरस्त्येव
विंशतेरूर्ध्वमपि, अनागमोपभोगादुपवादाभावाच्च । तस्मात्स्वाम्युपेक्षाकक्ष-
णापराधादस्माच्च वचनाद्विंशतेरूर्ध्वं फलं नष्टं न लभत इति स्थितम् । एतेन
धनस्य दशवार्षिकीत्येतदपि व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

अस्थापवादमाह—

आधिशीमोपनिक्षेपजडबालधनैर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥ २५ ॥

आधिश्च सीमा च उपनिक्षेपश्च आधिशीमोपनिक्षेपाः । जडश्च बालश्च जड-
बालौ तयोर्धने जडबालधने आधिशीमोपनिक्षेपाश्च जडबालधने च आधिशी-
मोपनिक्षेपजडबालधनानि तैर्विना । उपनिक्षेपो नाम रूपसंख्याप्रदर्शनेन रक्ष-
णार्थं परस्व इत्ये निहितं द्रव्यम् । यथाह नारदः—‘स्वं द्रव्यं यत्र विज्ञा-
त्तक्षिपत्यविक्रितः । निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं कुपैः ॥’ इति । उप-
निधानमुपनिधिः । आध्यादिषु पश्यतोऽनुवतोऽपि भूमेर्विंशतेरूर्ध्वं धनस्य च
बृहत्तमो वर्धेभ्य ऊर्ध्वमर्धुपचयहानिर्न भवति । पुरुषापराधस्य तथाधिष्वस्वा-
त्वात्, उपेक्षाकारणस्य तत्र तत्र संभवात् । तथाहि—आधेराधिर्धोपाधिक

१ सप्तत्वेनापबादासंभवात् ख. २ सत्योऽर्थो निर्दुष्टोऽर्थः. सत्योऽन्योर्थो ग. पाठः. ३ इह
परयत इत्यत्र वचने. ४ तावत्पर्यन्तं ततस्तेन कथ्येत्यादिः. ५ प्राप्तं, तत् द्रव्यदानम्.
६ अपोद्यते बाध्यते. ७ स्वात्त्वहेतुः प्रसिद्धकयादिरामः. ८ तस्यापनिधि ग. ९ यत् स्वं द्रव्यं
यत्र परदत्ते निष्कम्भादिन्यासाद्विक्रियते. १० उपचयहानिः फलहानिः. ११ तत्र तत्र आध्या-
दिषु. १२ आधित्वनिमित्तकः इति पाठः.

एव भोग इत्युपेक्षाकामपि न पुनरापराधः । स्त्रीश्रद्धिदङ्गतनुवाङ्गाद्यविधिः
 कुत्सवत्त्वादुपेक्षा संभवति । उपनिक्षेपोपनिष्योर्मुक्तेः प्रतिषिद्धत्वात्, प्रति-
 वेक्षातिशयोक्त्यभोगे च सोदयेफलभावादुपेक्षोपपत्तिः । जडबालवोद्देशबाह्यक-
 त्वादुपेक्षा युक्तैव । राज्ञो बहुकार्यव्याकुलत्वात् । स्त्रीणामज्ञानादप्रागल्भ्यात् ।
 श्रोत्रिवत्त्वाच्चवनाध्यापनतदर्थविचारानुष्ठानव्याकुलत्वादुपेक्षा युक्तैव । तस्यावा-
 ध्यादिषु सर्वत्रोपेक्षाकारणसंभवात्पक्षमभोगे निराक्रोशे च न कदाचिदपि
 आकङ्क्षाभिः ॥ २५ ॥

आध्यादिषु दण्डविशेषप्रतिपादनाद्यंमाह—

आध्यादीनां विहर्तारं धनिने दापयेद्धनम् ।

दण्डं च तत्समं राज्ञे अत्यपेक्षमथापि वा ॥ २६ ॥

आध्यादीनां श्रोत्रिवद्भ्रष्टपर्वन्तानां शिरकालोपभोगबलेनापहर्तारं विवादा-
 स्पदीभूतं धनं स्वामिने दापयेदित्यनुवादः । दण्डं च तत्समं विवादास्पदीभूत-
 द्रव्यसमं राज्ञे दापयेदिति विधिः । यद्यपि गृहक्षेत्रादिषु तत्समो दण्डो न
 संभवति तथापि—‘मर्षादायाः प्रभेदे च सीमातिक्रमणे तथा’ इत्यादिवैश्य-
 भाष्यो दण्डो द्रष्टव्यः । अथ तत्समदण्डेनापहर्तृदमनं न भवति बहुधनत्वेन,
 तदा शक्त्यपेक्षं धनं दापयेत् । यावता तस्य द्रव्यपशमो भवति तावदापयेत् ।
 ‘दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादान्तान्दमयेत्’ इति दण्डग्रहणस्य दमनार्थत्वात् । वस्तु
 तु तत्सममपि द्रव्यं नास्ति सोऽपि यावता पीकृते तावदाप्यः । वस्तु पुनः
 किमपि धनं नास्ति अतो चिरदण्डादिना दमनीयः । तथाच मनुः—‘चिरदण्डं
 प्रथमं कुर्याद्वाग्दण्डं तदनन्तरम् । मृत्तीयं धनदण्डं तु वधदण्डमनः परम् ॥’ इति ।
 वधदण्डोऽपि क्षारीरो ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां दशैवा दर्शितः । तथाह मनुः
 (८।१२५)—‘दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् । त्रिषु वर्णेषु
 चानि प्युरर्हन्तो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥ उपस्यमुद्र जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
 चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तयैव च ॥’ इति । एतेषां वक्षिमिच्छाचराचस्त-
 र्त्रयोपस्थादौ निग्रहः कार्य इति द्रष्टव्यम् । कर्म वा कारयितव्यो बन्धनागारं
 वा प्रवेक्षयितव्यः । वधोक्तं कात्यायनेन—‘धनदानासहं बुद्ध्वा स्वाधीनं कर्म
 कारयेत् । अक्षौ बन्धनागारं प्रवेश्यो ब्राह्मणाहते ॥’ इति । ब्राह्मणस्य पुनर्द-
 ष्याभावे कर्मविबोगादीनि प्रचोच्यमानि । यथाह गौतमः—‘कर्मविबोगादि-
 क्त्वापनमिर्वासनाहकरणादीन्बहुसौ ।’ इति । नारदेनापि—‘वर्षः सर्वस-
 हस्रं पुराविर्वासनाहने । तद्दण्डप्लेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः ॥ अविबोवेन

१ सोदयफलत्वात् । २ विधिः प्राद्विकादेरिति शेषः । ३ चिरदण्डो विमिश्रित
 कुत्सजन, वाग्दण्डः धनवशाच्चवचनात्मकः, धनदण्डो धनापहारः, वधदण्डः क्षारीरो
 बन्धरोपाधिबोधितविबोगान्तः । ४ व्यतिरिक्तानां तु इति पाठः । ५ नवधा इति कनिष्ठाठः,
 ६ अक्षतः क्षारीरसकलवधदण्डरहितः । ७ अक्षौ दुराचरे स्वभ्यापारनिरोधान्वाच्यमस्या-
 पनादीनि । ८ वधः प्राणविबोगानुक्रुको व्यापारः । ९ वरदण्डोऽपराधसंश्लेधः ।

सर्वेषामेष इष्टविधिः स्तुतः ॥' इत्युक्तव्योक्तम्—'वधारेते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हति ॥' इति ।—'शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् । लक्ष्मणे चाभिसक्त्याहुः प्रवार्यं गर्दभेन च ॥' इति ॥ अङ्कने च व्यवस्था दर्शिता—'युक्तस्ये भगः कार्यः सुरापाने सुरापानजः । सोषे तु शपदं कार्यं ब्रह्म-इष्टसिद्धिः पुमान् ॥' इति । यस्तु—'चक्षुर्निरोधो ब्राह्मणस्य' इत्यापस्त-म्बवचनं, ब्राह्मणस्य पुरास्तिर्वासनसमये वस्त्रादिना चक्षुर्निरोधः कर्तव्य इति तस्यार्थो न तु चक्षुरुद्वरणम् ।—'अक्षतो ब्राह्मणो ब्रजेत्' 'न शारीरो ब्राह्मणे दण्डः' इत्यादिमनुषौतमादिवचनविरोधादित्यलं प्रसङ्गेन ॥ २६ ॥

स्वत्वाव्यभिचारित्वेन भोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यमुक्तम् । भोगमात्रस्य स्वत्वव्य-भिचारित्वात्कीदृशो भोगः प्रमाणमित्यत आह—

आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात् ।

स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहकयादिः आगमः । स भोगादभ्यधिको बलीयान् । स्वत्व-बोधने भोगस्यागमसापेक्षत्वात् । यथाह नारदः—'आगमेन विशुद्धेन भोगो वाति प्रमाणताम् । अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥' इति । नच भोगमात्रास्वत्वागमः । परकीयस्याप्यपहारादिनोपभोगसंभवात् । अत-एव—'भोगं केवलकतो वस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् । भोगच्छलापदेशेन विश्लेषः स तु तत्करः ॥' इति स्मर्यते । अतश्च सागमो दीर्घकालो निरन्तरो निरा-क्रोशः प्रत्यर्धिप्रत्यक्षश्चेति पञ्चविशेषणयुक्तो भोगः प्रमाणमित्युक्तं भवति । तथाच स्मर्यते—'सागमो दीर्घकालश्चाविच्छेदोऽपरबोद्धितः । प्रत्यर्धिसंनि-धानोऽपि परिभोगोऽपि पञ्चधा ॥' इति । क्वचिन्नागमनिरपेक्षस्यापि भोगस्य प्रामाण्यमित्याह—विना पूर्वक्रमागतादिति । पूर्वेषां पित्रादीनां व्रयाणां क्रमः पूर्वक्रमः तेनागतो यो भोगस्तस्माद्विना आगमोऽभ्यधिक इति संबन्धः । स पुनरागमादभ्यधिकः आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः । तत्राप्यागमस्याविर-पेक्षो न सत्ताविरपेक्षः । सत्ता तु तेनैवावगम्यत इति बोद्धव्यम् । विना पूर्वक-मागतादित्येतन्नाऽस्मार्तकालप्रदर्शनार्थम् । आगमोऽभ्यधिको भोगादिति च स्मार्तकालविषयम् । अतश्च स्मरणयोग्ये काले योग्यानुपलब्ध्या आगमाभाव-निश्चयसंभवादागमज्ञानसापेक्षस्यैव भोगस्य प्रामाण्यम् । अस्मार्ते तु काले योग्या-नुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्चयासंभवादागमज्ञाननिरपेक्ष एव संततो भोगः प्र-माणम् । एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन—'स्मार्तकाले क्रिया भूमेः सागमा-नुक्तिरिष्यते । अस्मार्तेऽनुगमाभावात्क्रमाभिपुरुषागता ॥' इति । स्मार्तश्च कालो

१ उक्तं पूर्व २४ श्लोके पश्यतोऽनुवत इत्यत्र. २ कापत्परहितेन. ३ केवलम्. ४ सागमो विशुद्धा-गमसहितः, अविच्छेदो निरन्तरः, अपरबोद्धितो निरनुक्रोशः. ५ अपरिबर्जितः इति पाठः. ६ सः पूर्वक्रमागतो भोगः. ७ विश्लेषेणोपभोगेनैव. ८ स्मार्तः स्मरणयोग्यकालः. ९ सो-म्यत्वे सत्यनुपलब्धियोग्यानुपलब्धस्तस्या अभावे न. १० क्रिया प्रमाणम्.

वर्षसप्तपर्यन्तः—‘सत्तायुर्वै पुरुषः’ इति श्रुतेः । अनुगमामावादिति योगवा-
पकृष्यमावेनागमाभावनिष्ठाभावादित्यर्थः । अतश्च वर्षसत्ताधिको भोगः सं-
ततोऽप्येतिरवः प्रत्ययिप्रत्यक्षमागमाभावे चाऽनिश्चितेऽवभिचारादुक्तिसागमः
स्वत्वं गमयति । अस्मात्तेऽपि कालेऽनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां न भोगः प्र-
माणम् । अतएव—‘अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहुन्यद्वशतान्वपि । सौरवण्डेन तं
पापं दृष्टयेत्पृथिवीपतिः ॥’ इत्युक्तम् । ‘नचानागमं तु यो भुङ्क्ते’ इत्येकवचन-
निर्देशाद्बहुन्यद्वशतान्वपीत्यपिशब्दप्रयोगात्प्रथमस्यैव पुरुषस्य निरागमे चिरका-
लोपभोगेऽपि दृष्टविधानमिति मन्तव्यम्, द्वितीये तृतीये वा पुरुषे निराग-
मस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् । न चतद्विष्यते—‘आदौ तु कारणं दानं मध्ये
भुक्तिस्तु सागमा’ इति नारदस्मरणात् । तस्मात्सर्वत्र निरागमोपभोगे—‘अ-
नागमं तु यो भुङ्क्ते’ इत्येतद्रूप्यम् । यदपि—‘अभ्यायेनापि यद्वक्तं पित्रा पू-
र्वतरेक्षिभिः । न तच्छब्दमपाहर्तुं कमाक्षिपुरुषागतम् ॥’ इति, तदपि पित्रा
सह पूर्वतरेक्षिभिरिति योज्यम् । तत्रापि कमाक्षिपुरुषागतमित्यस्मात्कालोपभोग-
लक्षणम् । त्रिपुरुषविषयभाष्यमेकवर्षाभ्यन्तरेऽपि पुरुषत्रयातिक्रमसंभवान् द्वितीये
वर्षे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गः । तथा सति—‘स्मार्तकाले क्रिया भूमेः
सागमा भुक्तिरिष्यते’ इति स्मृतिविरोधः । ‘अभ्यायेनापि यद्वक्तम्’ इत्येतद्व्याख्या-
नेनापि भुक्तमपाहर्तुं न शक्यं किंपुनरभ्यासानिश्चये इति व्याख्येयमपिशब्दशब्द-
जान् । यच्चोक्तं हारीजेन—‘यद्विनागममप्यन्न भुक्तं पूर्वैर्क्षिभिर्भवेत् । न तच्छ-
ब्दमपाहर्तुं कमाक्षिपुरुषागतम् ॥’ इति । तत्राप्यन्यन्नमागमं विनेति अल-
व्यन्तमुपलब्धमानमागमं विनेति व्याख्येयं, न पुनरागमस्वरूपं विनेति । आग-
मस्वरूपाभावे भोगक्षतेनापि न स्वत्वं भवतीत्युक्तम् । कमाक्षिपुरुषागतमित्ये-
तदुक्तैर्बन्धम् । ननु कारणयोग्ये काले भोगस्यागमसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपन्नम् ।
तथाहि—यथागमः प्रमाणांस्तरेणावगतस्तथा तेनैव व्यववाहगमाच्च भोगस्य
स्वत्वे आगमे वा प्रामाण्यम् । अथ प्रमाणांस्तरेणागमो नावगतः कथं तद्वि-
शिष्टो भोगः प्रमाणम् । उच्यते—प्रमाणांस्तरेणावगतागमसहित एव निर-
न्तरो भोगः कालान्तरे स्वत्वं गमयति । अवगतोऽप्यागमो भोगरहितो न का-
लान्तरे स्वत्वं गमयितुमर्हम् । मध्ये दानविक्रयादिना स्वत्वापगमसंभवादिति
सर्वमनवचनम् ॥

आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमित्युक्तं, आगमकार्हि भोगनिरपेक्ष एव प्रमाण-
मित्यत आह—

आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो ॥ २७ ॥

वक्षिणागमे स्वरूपापि भुक्तिर्भोगो नास्ति तक्षिणागमे बलं संपूर्णं नैवास्ति ।

१ विरनुद्धेशः. २ प्रथमस्य पुरुषस्य. ख. ३ कारणं किंवा प्रमाणमिति यावत्. ४ भुक्तिं
पूर्वतरेक्षिभिः इति पाठः. ५ अस्मात्कालोपलक्षणकल्पेनोक्तार्थकम्. ६ भोगान्वेन प्रत्यक्षान्विना-
७ अलं समर्थः.

अथमभिसंधिः । स्वस्त्वभिहितः परस्वत्वापादनं च दानम् । परस्वत्वापादनं च यतो यदि स्वीकरोति तदा संपद्यते नाम्बन्धा । स्वीकारश्च त्रिविधः । मानसो वाचिकः कायिकश्चेति । तत्र मानसो ममेदमिति संकल्परूपः । वाचिकस्तु ममेदमित्याद्यभिध्याहारोद्देशी सविकल्पकः प्रत्यक्षः । कायिकः पुनरुपादानाभि-
मर्शनादिरूपोऽनेकविधः । तत्र च नियमः स्मर्यते—‘दद्यात्कृष्णाजिनं पृष्ठे वा पुच्छे करिणं कैरे । केसरेषु तथैवान्नं दासीं शिरसि दापयेत् ॥’ इति । आश्वला-
यनोऽप्याह—‘अनुमज्जयेत् प्राण्यभिसृजेद्ग्राणि कम्पां च’ इति । तत्र हिरण्य-
वस्त्रादानुदकदानानन्तरमेवोपादानादिसंभवात् त्रिविधोऽपि स्वीकारः संप-
द्यते । क्षेत्रादौ पुनः फलोपभोगव्यतिरेकेण कायिकस्वीकारासंभवात्स्वल्पेनाप्यु-
पभोगेन अवितव्यमभ्यधा दानकथादेः संपूर्णता न भवतीति फलोपभोग-
लक्षणकायिकस्वीकारविकल भागमो दुर्बलो भवति तत्सहितादागमात् ।
एतच्च द्वयोः पूर्वापरकालपरिज्ञाने । पूर्वापरकालपरिज्ञाने तु विगुणोपि पूर्वका-
लागम एव बलीयानिति । अथवा—‘लिखितं साक्षिणो भुक्तिः अमानं त्रिवि-
धम्’ इत्युक्ते एतेषां समवाये कुत्र कस्य वा प्राबल्यमित्यत्रेदमुपतिष्ठते—‘आ-
गमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्वकमागतात् । आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः को-
कपि यत्र नो ॥’ इति । अयमर्थः—आद्ये पुरुषे साक्षिमिर्भावित भागमो
भोगादभ्यधिको बलवान् । पूर्वकमागताभोगाद्विना । स पुनः पूर्वकमागमो
भोगस्तुर्थपुरुषे लिखितेन भावितादागमाद्बलवान् । भेष्यमे तु भोगरहितादा-
गमात्सोकभोगसहितोऽप्यागमो बलवानिति । एतदेव नारदेन स्पष्टीकृतम्—
‘आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा । कारणं भुक्तिरेवैका संतता वा
शिरस्तमी ॥’ इति ॥ २७ ॥

पश्यतोऽनुव्रत इत्यत्र विंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं भूमेर्धनस्यापि दशवर्षोपभो-
गादूर्ध्वं फलानुसरणं न भवतीत्युक्तम्, तत्र फलानुसरणवद्दण्डानुसरणमपि न
अविष्यतीत्याशङ्क्य पुरुषव्यवस्थया प्रामाण्यव्यवस्थया च दण्डव्यवस्थां दर्श-
यितुमाह—

आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तद्बुद्धरेत् ।

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥ २८ ॥

येन पुरुषेण भूम्यादेरागमः स्वीकारः कृतः स पुरुषः कृतलो क्षेत्रादिकमित्य-
भियुक्तस्तमागमं प्रतिग्रहीदिकं लिखितादिभिरुद्धरेत् भौबयेत् । अनेन चागम-
पुरुषस्वागममनुद्धरतो दण्ड इत्युक्तं भवति । तत्सुतो द्वितीयोऽभियुक्तो नाग-
ममुद्धरेत्, किंतु अविच्छिन्ना-प्रतिरव-समस्त-भोगम् । अनेन चागममनुद्धरतो
द्वितीयस्य न दण्डोऽपि तु विशिष्टं भोगमनुद्धरतो दण्ड इति प्रतिपादितम् ।

१ कायिकस्तु. ख. २ करे शुण्डादण्डे. ३ प्रतिग्रहो यदा प्राणी बलवान् बर्जं समर्थस्तदा
तं प्रतिग्रहं प्रतिग्रहीता अनुमज्जयेत्. ४ सहितादागमाभावात् ख. व. ५ केवलभोगस्य
सार्तकालत्वात् स्वत्वे अप्रामाण्यात्. ६ प्रतिग्रहादेरिति ख. ७ प्रतिपादयेत्.

तत्सुतस्तृतीयो नायकं नापि विशिष्टं भोगमुद्धरेदपि कमलातं योगमतम् ।
भवेन्नपि तृतीयस्य कमाचातभोगानुद्धरणे दण्डो नानामानुद्धरणे च विशिष्टभो-
गानुद्धरणे चेत्यभिहितम् । तत्र तथोद्दितीयतृतीययोर्भुक्तिरेव गरीवसी । त-
त्रापि द्वितीये गुरुस्तृतीये गरीवसीति विवेकस्यम् । त्रिष्वप्यागमानुद्धरणेऽर्ध-
हानिः समानैव, दण्डे तु विशेष इति तात्पर्यार्थः । उक्तञ्च हारीतेन—‘भग-
वन्सु कृतो येन स दण्डस्तमनुद्धरेत् । न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहाविस्त्रयो-
रपि न’ इति ॥ २८ ॥

अस्मार्तकालोपभोगस्यागमज्ञाननिरपेक्षस्य प्रामाण्यमुक्तं विनापूर्वकमायत्ता-
दित्यत्र तस्यापवादमाह—

योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् ।

न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥ २९ ॥

यथा पुनराहर्त्रादिरभियुक्तोऽकृतव्यवहारनिर्णय एव परेतः स्यात् परलोकं गतो
भवेत्तथा तस्य निवर्त्तौ पुत्रादिक्रमागममुद्धरेत् । यस्यात्तत्र तस्मिन्व्यवहारे भु-
क्तिरागमरहिता साहाय्यादिभिः साधितापि न प्रमाणम् । पूर्वोक्तयोगेन भोगस्य
साध्यावत्त्वात् । नारदेनाप्युक्तम्—‘तयोक्तदधिवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।
पुत्रेण लोऽर्थः संशोष्यो न तं भोगो निवर्त्तयेत् ॥’ इति ॥ २९ ॥

अविर्णीतव्यवहारे व्यवहर्तारि प्रेते व्यवहारो न निवर्त्तत इति स्थितम् । वि-
र्णीतेऽपि व्यवहारे स्थिते च व्यवहर्तारि व्यवहारः कश्चित्प्रवर्त्तते कश्चित् प्रवर्त्तत
इति व्यवस्थानिश्चये व्यवहारदर्शिनां बलात्कमाह—

नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ।

पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणाम् ॥ ३० ॥

नृपेण राज्ञा अधिकृताः व्यवहारदर्शने नियुक्ताः—‘राज्ञा सभासदः काव्योः’
इत्यादिनोक्ताः पूगाः । समूहाः । भिन्नजातीनां भिन्नवृत्तीनां एकस्थानविवा-
सिनां यथा ग्रामनगरादयः । श्रेणयो नानाजातीनामेकजातीयकर्मोपजीविनां
संघाताः । यथा हेडोयुकादीनां ताम्बूलिकुर्विन्दकर्मकारादीनां च । कुलानि
जातिसंघबन्धनानां समूहाः । एतेषां नृपाधिकृतादीनां चतुर्णां पूर्वं पूर्वं यद्यत्पूर्वं
वर्द्धितं तत्तद्गुरु बलवज्ज्ञेयं वेदितव्यम् । नृणां व्यवहारदर्शनां व्यवहारविधौ व्यव-
हारदर्शनकार्यं । एतदुक्तं भवति । नृपाधिकृतैर्निर्णीते व्यवहारे पराजितस्य वध-
व्यसंतोचः कुदक्षिपुञ्जा भवति तथापि न पूगादिषु पुनर्व्यवहारो भवति । युद्धं
पूगनिर्णीतेऽपि न श्रेण्यादिगमनम् । तथा श्रेणिनिर्णीते कुलगमनं न भवति ।
कुलनिर्णीते तु श्रेण्यादिगमनं भवति । श्रेणीनिर्णीते पूगादिगमनम् । पूगनिर्णीते

१ भोग्येति । भोग्यहानिरर्थहानिस्तदनुद्धरणे तथोद्दितीयतृतीययोरित्यर्थः । २ तदाशब्दः
पूर्वसमन्वये । नवाकृत स. न ३ निवारयेत् च. ४ अधिकृताः प्राक्प्राकादयः. ५ दे-
शान्तरं गत्वा प्रत्याप्य वाऽनधिकृतारो हेडोयुकाः. ६ कुविन्दस्तनुवायः.

कृपाधिकृतगमर्भं भवतीति । आरयेन पुनर्नृपाधिकृतेर्निर्णीतेऽपि व्यवहारे कृपागमर्भं भवतीत्युक्तम्—‘कृपावि श्रेण्यश्चैव गैषाद्याधिकृता नृपाः । अक्षिप्य व्यवहारार्णो गुर्वेवास्तरोत्तरम् ॥’ इति । तत्रच कृपागमने सोत्तरसन्धेय राज्ञा पूर्वैः सन्धैः संपन्ने व्यवहारे निर्णीयमाने यच्चसौ कुट्टव्यादी पराजितकादयो दण्ड्यः । अथासौ जयति तदाधिकृताः सम्या दण्ड्याः ॥ ३० ॥

कुर्वेत्सर्वव्यवहारदर्शिमिदंष्टो व्यवहारः परावर्तते प्रबलदृष्टस्तु न विवर्तत इत्युक्तम् । इदानीं प्रबलदृष्टोऽपि व्यवहारः कश्चिद्विवर्तत इत्याह—

बलोपधिविनिर्वृत्तान्यवहाराभिवर्तयेत् ।

स्त्रीनक्तमन्तरागारबहिःशत्रुकृतास्तथा ॥ ३१ ॥

बलेन बलात्कारेण ईपाधिना भयादिना विनिर्वृत्तान्निष्पन्नान्यवहाराश्चिद्विवर्तयेत् । तथा स्त्रीभिः । नक्तं रात्रावस्त्रीभिरपि । अन्तरागारे गृहभ्यन्तरे बहिर्भागादिभ्यः शत्रुभिश्च कृतान्यवहाराभिवर्तयेदिति संबन्धः ॥ ३१ ॥

असिद्धव्यवहारिण आह—

मत्तोन्मत्तार्तव्यसनिबालभीतादियोजितः ।

असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥ ३२ ॥

अपिच । मत्तो मदनीवद्रव्येण । मन्मत्त उन्मादेन पञ्चविधेन वातपित्तश्लेष्मसंनिपातग्रहसंभवेनोपसृष्टः । मार्तो व्याध्यादिना । व्यसनमिष्टविशेषोऽभिष्टमाप्तिजनितं दुःखं तद्गान्यसनी । बालो व्यवहारारोग्यः । भीतोभ्रातृश्वभ्यः । आदिग्रहणारपुरराट्वादिविरुद्धः ।—‘पुरराट्त्विरुद्धश्च यच्च राज्ञा विसर्जितः । अनादेयो भवेद्वादो धर्मविक्रिरुदाहृतः ॥’ इति मनुस्मरणात् । एतैर्बोजितः कृतो व्यवहारो न सिद्ध्यतीति । अनियुक्तसंबद्धकृतोऽपि व्यवहारो न सिद्ध्यतीति संबन्धः । यत्तु स्मरणम्—‘गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दम्पत्योः स्वामिश्रित्ययोः । विरोधे तु मिथस्तेषां व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥’ इति, तदपि गुरुशिष्यादीनामात्यन्तिकव्यवहारप्रतिषेधपरं न भवति । तेषामपि कथंचिद्व्यवहारस्तेष्टवत् । तथाहि—‘शिष्यशिक्षित्वेनाशक्तौ रज्जुवेषुषिदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन द्वन् राज्ञा शास्यः’ इति गौतमस्मरणात् । नोत्तमाङ्गे कथंचनेति मनुस्मरणाच्च । यदि गुरुः कोपावेशवशान्महता दण्डेनोत्तमाङ्गे ताडयति तदा स्पृतिव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः शिष्यो यदि राज्ञे निवेदयति तदा भवत्येव व्यवहारसंबन्धः ॥ तथा—‘मूर्खां पितृमहोपात्ता’ इत्यादिवचनात्पितामहोपात्ते भ्रूमादौ

१ द्वीगवर्णानां सचातो गणः. २ नृपैः ग. ३ सोत्तरेति उत्तरभासी सम्यक्वेति तत्सहितेन. स्तोत्तर ख. ४ सपणे उभयकारिणपणसहिते. ५ बलोपधि घ. तत्रोपधि. कैतव ६ उपधिना भयेन. घ. ७ असंबन्धकृतः ख. ८ विशेषोऽभिष्टमाप्तिस्तज्जनित ख. ग. ९ अनियुक्तत्वेनाप्रेषितत्वेन प्रकृतव्यवहारात्तच्चको वस्तुत्कृतः. १० शिक्षिः शिक्षा, अनेचन अताडनेन. ११ भूवेति प्रहृताध्यायस्य १२१ तमः श्लोकः.

पितापुत्रयोः स्वाम्ये समाने यदि पिता विक्रमादिना पितामहोपायं नृप्यादि
नाकरोति तदा पुत्रो यदि धर्माधिकारिणं प्रेषित इति तदा पितापुत्रयोरपि व्यवहारे-
व व्यवहारः ॥ तथा—‘दुर्मित्रे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके । गृहीतं
स्त्रीचनं भर्ता नाकामो दातुमर्हति ॥’ इति स्मरणाहुर्मित्रादिभ्यतिरेकेण
यदि स्त्रीचनं भर्ता ध्वषीकृत्य विद्यमानश्चनोऽपि व्याप्यमानो न ददाति तदा
द्वयस्त्वोरपीष्यत एव व्यवहारः । तथा अर्कदासस्य स्वामिना सह व्यवहार-
वक्ष्यति । गर्भदासस्यापि, गर्भदासादीनधिकृत्य—‘यस्मैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचये-
त्प्राणसंक्षयाद् । दासश्चात्स विमुच्येत पुत्रभागं कथेत च ॥’ इति नारदोक्त-
त्वाद् तदमोचने पुत्रभागादाने च स्वामिना सह व्यवहारः केन वार्यते । तस्या-
दृष्टादृष्टयोः श्रेयस्करो न भवति गुर्वादिभिर्व्यवहार इति प्रथमं शिष्यादयो नि-
वारणीयाः राज्ञा सप्तम्येनेति ‘गुरोः शिष्ये’ इत्यादिस्लोकस्य तात्पर्यार्थः । अत-
स्तत्रिचर्चये तु शिष्यादीनामप्युक्तरीत्या प्रवर्तनीयो व्यवहारः । यदपि—‘एक-
स्य बहुभिः सार्धं स्त्रीणां प्रेय्यजनस्य च । अनादयो भवेद्वादो धर्मविक्रिरुदा-
हृतः ॥’ इति नारदवचनम्, तत्रैकस्यापि—‘गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविद् लक्ष्येण
यः’ । तथा—‘एकं प्रप्तं बहुना च’ इत्यादिस्मरणादेकार्थेबहुभिः सार्धं व्यव-
हार इष्यत एवेति, भिन्नार्थेबहुभिरकस्य युगपद्व्यवहारो न भवतीति द्रष्टव्यम् ।
स्त्रीनामित्यपि गोपसौमित्रिकादिस्त्रीणां स्वातन्त्र्याद्यवहारो भवत्येवेति तदन्यासां
कुलस्त्रीणां पतिषु जीवत्सु तत्पारतन्त्र्यादनादयो व्यवहार इति व्याख्येयम् ।
प्रेय्यजनस्य चेत्तेतदपि प्रेय्यजनस्य स्वामिपारतन्त्र्यात्स्वार्थव्यवहारेऽपि स्वाम्य-
नुज्ञैव व्यवहारो नाप्येवेति व्याख्येयम् ॥ ३२ ॥

परावर्त्य व्यवहारमुक्त्वा इदानीं परावर्त्य द्रव्यमाह—

प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ।

विभावयेन्न चेष्टिर्नैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३३ ॥

प्रनष्टं हिरण्यादि सौख्यिकस्थानपाकादिभिरधिगतं राज्ञे समर्पितं यत्तद्वाज्ञा
धनिने दत्तम्यम् । यदि धनी रूपसंख्यादिभिर्लिङ्गैर्भावयति । यदि न भावयति
तदा तत्समं दण्ड्यः । असत्यवादित्वात् । अधिगमस्य स्वत्वनिमित्तत्वात्स्वत्वे
प्राप्ते तत्परावृत्तिरनेनोक्ता । अत्र च कालावधि वक्ष्यति—‘सौख्यिकैः स्थानपा-
कैर्वा गृहापहतमाहृतम् । अर्वाकसंस्तसरास्वामी हरेत परतो नृपः ॥’ इति ।
मनुना पुनः संवत्सरत्रयमवधित्वेन निर्दिष्टम्—‘प्रनष्टस्वामिकं रिपयं राजा
प्लव्यं मिधापयेत् । अर्वाकृष्यद्वाद्वारेस्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥’ इति । तत्र
वर्षत्रयपर्यन्तमवश्यं रक्षणीयम् । तत्र यदि संवत्सरादुर्वाहं स्वाध्यागच्छेत्तदा

१ प्रवेष्टयति सः । २ संप्रतिरोधकं नाम सवस्वहरणं कृत्वा दुर्गादीं परवर्त्तेतिरोधकरणम् ।
३ यत्कमलम् । तेनाचार्यदास इति गम्यते । ४ व्यवहारान् । ५ व्यवहारपदं यः । ६ जीवत्सु
सम्पु । ७ जीवनीयम् । ८ दाप्यम् । ९ रूपकसंख्या गः ।

कृत्स्नमेव दद्यात् । यदा पुनः संवत्सरादूर्ध्वभागच्छति तदा षेड्भागं रक्षणमूखं गृ-
हीत्वा शेषं स्वामिने दद्यात् । यथाह—‘आददीताथ षड्भागं प्रवृत्ताधिगता-
नृपः । दसमं द्वादशं चापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥’ इति । तत्र प्रथमे वर्षे कृ-
त्स्नमेव दद्यात्, द्वितीये द्वादशं भागं, तृतीये दसमं, चतुर्थीदिषु षड् भागं गृ-
हीत्वा शेषं दद्यात् । राजभागस्य चतुर्थोऽंशोऽधिगच्छे दातव्यः । स्वाम्यनागमे
तु कृत्स्नस्य धनस्य चतुर्थमंशमधिगच्छे दत्त्वा शेषं राजा गृहीयात् । तथाह
गौतमः—‘प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य संवत्सरं राजा रक्ष्यमूर्ध्वमधिगन्तुञ्चतुर्थो-
ऽंशो राज्ञः शेषम्’ इति । अत्र संवत्सरमित्येकवचनमविवक्षितम् । ‘राजा
व्यब्धं निधापयेत्’ इति स्मरणात् ।—‘हरेत् परतो नृपः’ इत्येतदपि स्वामिन्-
नागते व्यवदादूर्ध्वं व्ययीकरणाच्चनुज्ञापरम् । ततः परमागते तु स्वामिनि व्ययी-
भूतेऽपि द्रव्ये राजा स्वांशमवतार्य तत्समं दद्यात् । एतच्च हिरण्यदिविषयम् ।
गवादिविषये वक्ष्यति—‘पणानेकशके दद्यात्’ इत्यादिना ॥ ३३ ॥

रथ्याशुलकशालादिनिपतितस्य मुवर्णादेर्निष्ठस्याधिगमे विधिमुक्त्वा अपुना
भूमौ चिरनिष्ठातस्य मुवर्णादेर्निष्ठिशब्दवाच्यस्याधिगमे विधिमाह—

राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विजेभ्योऽर्धं द्विजः पुनः ।

विद्वानशेषमादद्यान्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ ३४ ॥

इतरेण निधौ लब्धे राजा पष्ठांशमाहरेत् ।

अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥ ३५ ॥

उक्तलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वा अर्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा शेषं कोशे निवेश-
येत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान् श्रुताध्ययनसंपन्नः सदाचारो यदि निधिं लभेत तदा
सर्वमेव गृहीयात् । यस्मादसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः । इतरेण तु राजविद्वद्ब्राह्म-
णव्यतिरिक्तेन अविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियादिना निधौ लब्धे राजा पष्ठांशमधिगच्छे
दत्त्वा शेषं निधिं स्वयमाहरेत् । यथाह वसिष्ठः—‘अप्रज्ञायमानं वित्तं यो-
ऽधिगच्छेद्राजा तद्वरेत् पष्ठमंशमधिगच्छे दद्यात्’ इति । गौतमोऽपि—‘नि-
ध्वधिगमो राजधनं भवति न ब्राह्मणस्याभिरूपस्य, अत्राह्मणो व्याख्याता पष्ठमंशं
लभेतेत्येके’ इति । अनिवेदित इति कर्तरि निष्ठा । अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च
राज्ञोऽप्यनिवेदितविज्ञातः यः कश्चिन्निधिं लब्ध्वा राज्ञे न निवेदितवान् विज्ञा-
तश्च राजा स सर्वं निधिं दाप्यो दण्डं च शनयपेक्षया । अथ निधेरपि स्वाम्या-
गस्य रूपसंख्यादिभिः स्वयं आवश्यकं तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा पष्ठं द्वादशं
वांशं स्वयमाहरेत् । यथाह मनुः (८।३५)—‘ममाशमिति यो मूयाश्निधिं स-
त्येन मानवः । तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥’ इति । अंशविकल्पस्तु
वर्णकालाद्यपेक्षया वेदितव्यः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

१ किञ्चिद्भागं स्व. २ चतुर्थो भागः शेषं राजा इति घ. ३ दद्याद्विजेभ्योऽर्धं घ. ४ तद्वरे-
दधिगच्छे पष्ठांशं दद्यात्. ५ राजधनं न ब्राह्मणस्य ग. घ. ६ रूपसंख्यादिभिः छ. ग.
या० स्पृ० १३

चौरहृतं प्रत्याह—

देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।

अददद्दि समाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥ ३६ ॥

चौरहृतं द्रव्यं चौरैरभ्यो विजित्य जानपदाय स्वदेशनिवासिने यस्य तत् द्रव्यं तस्यै राज्ञा दानव्यम् । हि यस्मात् अदत् अग्रयच्छन् यस्य तत्पुण्यं द्रव्यं तस्य किल्बिषमाप्नोति । तस्य चौरस्य च । यथाह भृशुः—‘दातव्यं सर्ववर्जैरभ्यो राज्ञा चौरहृतं धनम् । राज्ञा तदुपये जानभ्रारस्याप्नोति किल्बिषम् ॥’ इति । यदि चौरहस्तादायाय स्वयमुपभुङ्गे तदा चौरस्य किल्बिषमाप्नोति । अथ चौरहृतमुपेक्षते तदा जानपदस्य किल्बिषम् । अथ चौरहताहरणाय यतमानोऽपि न शक्नुयादाहृतं तदा तावद्धनं स्वकोशादद्यात् । यथाह गौतमः—‘चौरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत्कोशाद्वा दद्यात्’ इति । कृष्णद्विपायनोऽपि—‘प्रत्याहृतं न शक्नुते धनं चौरहृतं यदि । स्वकोशात्तदि देयं स्यादशक्तेन महीक्षिता ॥’ इति ॥ ३६ ॥

एतन् अनाधारणव्यवहारमाप्तुंकारणम् ।

अथ ऋणादानप्रकरणम् ३

साधारणमाधारणरूपां व्यवहारमाप्तुकामभिधायापुनाष्टादशानां व्यवहारपदानामाद्यष्टादानपदं दर्शयति ‘अशीतिभागो वृद्धिः स्यात्’ इत्यादिना—‘मोक्षेय आधिपत्यपक्षे प्रविष्टे द्विगुणे धने’ इत्यवमन्तेन । तच्च ऋणादानं सम्प्रविधम् । ईदृशमृणं देयं, ईदृशमदेयं, अनेनाधिकारिणा देयं, अस्मिन् समये देयं, अनेन प्रकारेण देयमित्यधमर्णे पञ्चविधम् । उत्तमर्णे दानविधिः, आदानविधिश्चेति द्विविधमिति । एतच्च नारदेन स्पष्टीकृतम्—‘ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत । दानग्रहणधर्मोभ्यामृणादानमिति स्मृतम् ॥’ इति । तत्र प्रथममुत्तमर्णस्य दानविधिमाह, तत्पूर्वकत्वादितरेषाम्—

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सवन्धके ।

वर्णक्रमान्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥ ३७ ॥

मासि मासि प्रतिमासं बन्धकं विज्ञासार्थं यदाधीयते आधिरिति यावत् । बन्धकेन सह वर्तते इति सवन्धकः प्रयोगस्तस्मिन्सवन्धके प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य अशीतितमो भागो वृद्धिर्धर्मो भवति । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति । ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं द्रात, क्षत्रिये त्रिकं, वैश्ये चतुष्कं, शूद्रे पञ्चकं, मामिमामासीत्येव द्वौ वा

१ तदुपयुक्तं जान. ग. घ. २ व्यवहाराणामाद्य घ. ३ ईदं पद्यमपे ६४ तम द्रष्टव्यम्. ४ धर्माश्च क्रमानान्. ख ग.

प्रबो वा चत्वारो वा पञ्च वा द्वित्रिचतुःपञ्चा अभिन् सते वृद्धिदीप्यते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् । 'संख्याया अतिशयान्तायाः कन्' (५।१।२२) इत्यनुवृत्तौ 'अवशिष्टानुख्यायकामश्रुत्कोपदादीयते' (५।१।४७) इति कन् । ('वृद्धेर्द्विद्विधक- वृद्धिः प्रतिमासं तु कालिका । इच्छाकृता कारिता स्यात्कायिका कायकर्मणा ॥) इयं च वृद्धिर्मासि मासि गृह्यत इति कालिका । इयमेव वृद्धिर्दिवसगणनया विभज्य प्रतिदिवसं गृह्यमाणा कायिका भवति । तथाच नारदेन—'कायिका कालिका चैव कारिता च तथा परा । अकवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतु- र्विधा ॥' इत्युक्तवोक्तम्—'कायाविरोधिनी शश्वत्पणपादादिकायिका । प्रतिमासं खचन्ती या वृद्धिः सा कालिका भता । वृद्धिः सा कारिता नामाश्रमर्गेण स्वयं- कृता । वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चकवृद्धिरुदाहता ॥' इति ॥ ३७ ॥

प्रहीतृविशेषेण प्रकारान्तरमाह—

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।

कान्तारमरणं तत्र गच्छन्तीति कान्तारगाः । ये वृद्ध्या धनं गृहीत्वाधिक- कार्थमर्थमतिगहनं प्राणघनविनाशहास्यानं प्रविशन्ति ते दशकं शतं द्युः । ये च समुद्रगास्ते विंशकं शतं मासि मासीत्येव । एतदुक्तं भवति—कान्तार- गेभ्यो दशकं शतं सामुद्रेभ्यश्च विंशकं उत्तमर्ग आदद्यान्मूलविनाशस्यापि शङ्कित- त्वादिति ॥

इदानीं कारितां वृद्धिमाह—

दशुर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥ ३८ ॥

सर्वे वा ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः अबन्धके सबन्धके वा स्वकृतां स्वाधुपगतं वृद्धिं सर्वासु जातिषु द्युः । कचिदकृतापि वृद्धिर्भवति । तथाह नारदः— 'न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता कचित् । अनाकारितमप्युर्ध्वं वत्सरा- र्धाद्विवर्धते ॥' इति । यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्त्वं प्रति काल्या- यनेनोक्तम्—'यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिवं व्रजेत् । ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमामुयात् ॥' इति । यश्च याचितकमादाय याचितोऽप्यदत्त्वा देशा- न्तरं व्रजति तं प्रति तेनैवोक्तम्—'कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिवं व्र- जेत् । ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमामुयात् ॥' इति । यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितकं न ददाति तं याचनकालादार्थ्याकारितां वृद्धिं वापयेद्ब्रज्या । यथाह—'स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः कचित् । तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिरुच्छन्तं च वापयेत् ॥' इति । अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेनोक्तः—'पण्यमूस्थं भृतिभ्यां सो वण्डो यश्च प्रकल्पितः । वृथावाणाक्षिकै- पणा वर्धन्ते नाविवक्षिताः ॥' इति । अविवक्षिता अनाकारिता इति ॥ ३८ ॥

१ धनुर्विहगर्भिणोऽत्रत्यः श्लोकः ख. पुस्तकपत्राणि २ विशतिक ख. ३ याति घ. ४ तेन कालायनेनैव. ५ याचित स्त. ६ रभ्य वृद्धि ख.ग. ७ आक्षिकपणाक्षकीडासंघनिधनः.

अधुना द्रव्यविशेषे बुद्धिविशेषमाह—

सन्ततिस्तु पशुक्षीणां

पशुक्षीणां सन्ततिरेव बुद्धिः । पशूनां क्षीणां पोषणासमर्थस्य तत्पुष्टिसन्त-
तिकामस्य प्रयोगः संभवति । ग्रहणं च क्षीरपरिचर्यार्थिनः ॥

अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य बुद्धिग्रहणमन्तरेणापि चिरकालावस्थितस्य कस्य
द्रव्यस्य कियती परा बुद्धिरित्यपेक्षितमाह—

रसस्याष्टगुणा परा ।

वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिगुणा परा ॥ ३९ ॥

रसस्य तैलघृतादेर्बुद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य स्वकृतया वृज्या वा-
र्धमानस्याष्टगुणा बुद्धिः परा । ज्ञातः परं वर्धते । तथा वस्त्रधान्यहिरण्यानां
वधासंनवं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा बुद्धिः परा । वसिष्ठेन तु रसस्य
त्रैगुण्यमुक्तम् 'द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं । धान्येनैव रसा व्याख्याताः
पुष्पमूलफलानि च । तुलाधर्ममष्टगुणम्' इति । मनुना तु धान्यस्य पुष्पमूल-
फलादीनां च पञ्चगुण्यमुक्तम् — 'धान्ये शदे लवे बाह्ये नातिक्रामति पञ्च-
ताम्' इति । शदः क्षेत्रफलं पुष्पमूलफलादि । लवो मेघोर्णाचमरीकेशादिः ।
बाह्यो बकीवर्दतुरगादिः । धान्यबादूलववाह्यविषया बुद्धिः पञ्चगुणार्धं नाति-
क्रामतीति । तत्राधमर्णयोग्यतावशेन दुर्भिक्षादिकालवशेन च व्यवस्था द्र-
ष्टव्या । एतच्च सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे च वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्र-
योगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेकमेकाभ्यां अनेकजः प्रयोगान्तरकरणे सु-
वर्णादिकं द्वैगुण्याद्यतिक्रम्य पूर्ववद्बर्धते । सकृत्प्रयोगेऽपि प्रतिदिनं प्रतिमासं
प्रतिसंवत्सरं वा वृज्याहरणेऽधमर्णदेयस्य द्वैगुण्यासम्भवात्पुर्वाहृतवृज्या सह
द्वैगुण्यमतिक्रम्य वर्धते एव । यथाह मनुः (८।१।१) — 'कुसीदबुद्धिर्द्वैगुण्यं
नात्येति सकृदाहृता ।' इति । सकृदाहितेत्यपि पाठोऽस्ति । उपचयार्थं प्रयुक्तं
द्रव्यं कुसीदं तस्य बुद्धिः कुसीदबुद्धिः सा द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति । यदि
सकृदाहृता सकृत्प्रयुक्ता । पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्य-
मत्येति । सकृदाहृतेति पाठे तु शनैः शनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा-
धमर्णादाहृता द्वैगुण्यमत्येतीति व्याख्येयम् । तथा गौतमेनाप्युक्तम् — 'चिर-
स्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य' इति । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात्प्रयोगान्तरकरणे द्वै-
गुण्यातिक्रमोऽभिप्रेतः । चिरस्थान इति निर्देशान् शनैः शनैर्बुद्धिग्रहणे द्वैगुण्या-
तिक्रमो दर्शितः ॥ ३९ ॥

कस्यप्रयोगधर्मा उक्ताः । सांप्रतं प्रयुक्तस्य धनस्य ग्रहणधर्मा उच्यन्ते—

प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानो नृपं नञ्छेदृण्यो दाप्यथ तद्धनम् ॥ ४० ॥

१ विशेषेण स-ग. २ तुल्यभूत भित्तय ख. ग. तुनीयमष्ट घ. ३ वृक्षफल घ. ४ गान्तरीकरणे
ध. ५ किन्तु मूलबुद्धिर्द्विगुणेव भवतीति कुङ्कुः. ६ गच्छन् व.

प्रपन्नमभ्युपगममधमर्गेण धर्मं साध्यादिभिर्माधितं वा साधयन्प्रत्याहरन् धर्मादिभिरुपायैरुत्तमर्गेण नृपतेर्न बाध्यो निवारणीयो न अपत्तिः ॥ धर्मादयश्चोपाया मनुना दर्शिताः (मनुः ८।४९)—‘धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥’ इति । धर्मेण प्रीतियुक्तेन सत्यवचनेन । व्यवहारेण साक्षिलेख्योपपायेन । छलेन उत्सवादिभ्याजेन भूषणादिप्रहणेन । आचरितेन अभोजनेन । पञ्चमेनोपायेन बलेन निगडवन्धनादिना उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यमेतैरुपायैरात्मसात्कुर्वीदिति । प्रपन्नं साधयन्नर्थं न बाध्य इति वदन् अप्रतिपन्नं साधयन् राज्ञा निवारणीय इति दर्शयति । एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन—‘पीडयेद्यो धनी कश्चिद्विधिकं न्यायवादिनम् । तस्मादर्थोऽस्य द्वीयेत तत्समं चाभ्युपायम् ॥’ इति । यस्तु धर्मादिभिरुपायैः प्रपन्नमर्थं साधयमानो याच्यमानो नृपं गच्छेद्राजानमभिगम्य साधयन्तमभियुक्ते स दण्ड्यो भवति ज्ञानयनुसारेण । धनिने तद्धनं दाप्यन्न । राज्ञा दापने च प्रकारा दर्शिताः—‘राजा तु स्वामिने विषं साम्बेनैव प्रदापयेत् । देशाचारेण चाप्यास्तु दुष्टात्मन्पीड्य दापयेत् ॥ रिक्तियन् सुहृद् वापि छलेनैव प्रदापयेत् ॥’ इति । साधयमानो नृपं गच्छन्नित्येतत्स्मृत्याचारव्यपेतेनेत्यस्य प्रत्युदाहरणं बोद्धव्यम् ॥ ४० ॥

बहुभूतमणिकेषु युगपत्प्राप्तेष्वेकोऽधमणिकः केन क्रमेण दाप्यो राज्ञेत्यपेक्षित आह—

गृहीतानुक्रमादाप्यो धनिनामधमणिकः ।

दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥ ४१ ॥

समानजातीयेषु धनिषु येनैव क्रमेण धनं गृहीतं तेनैव क्रमेणाधमणिको राज्ञा दाप्यः । भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण ॥ ४१ ॥

यदा पुनरुत्तमर्गेण दुर्बलः प्रतिपन्नमर्थं धर्मादिभिरुपायैः साधयितुमशक्नुवन् राज्ञा साधितार्थो भवति तदाऽधमर्गस्य दण्डमुत्तमर्गस्य च श्रुतिदानमाह—

राज्ञाधमणिको दाप्यः साधितादृशकं शतम् ।

पञ्चकं च शतं दाप्यः प्राप्तार्थो त्युत्तमणिकः ॥ ४२ ॥

अधमणिको राज्ञा प्रतिपन्नार्थात्साधितादृशकं शतं दाप्यः । प्रतिपन्नस्य साधितार्थस्य दशममंशं राज्ञाऽधमणिकादण्डरूपेण गृह्णीयादित्यर्थः । उत्तमर्गस्तु प्राप्तार्थः पञ्चकं शतं श्रुतिरूपेण दाप्यः । साधितार्थस्य विंशतितमं भागमुत्तमर्गाद्राज्ञा श्रुत्यर्थं गृह्णीयादित्यर्थः । अप्रतिपन्नार्थसाधने तु दण्डविभागो दर्शितो—‘निह्वे भावितो दद्यात्’ इत्यादिना ॥ ४२ ॥

सधनमधमणिकं प्रत्युक्तम्, अधुना निर्धनमधमणिकं प्रत्याह—

हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः जनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥ ४३ ॥

ब्राह्मणादिरुत्तमर्णो हीनजाति क्षत्रियादिजातिं परिक्षीणं निर्धनसृणार्थं कृण-
निवृत्त्यर्थं कर्म स्वकर्म स्वजात्यनुरूपं कारयेत् तत्कुटुम्बाविरोधेन । ब्राह्मणस्तु
पुनः परिक्षीणो निर्धनः जनैः जनैः यथोदयं यथासंभवसृणं दाप्यः । अत्र च
हीनजातिग्रहणं समानजातेरप्युपलक्षणम् । अतश्च समानजातिरपि परिक्षीणं
यथोचितं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणग्रहणं च श्रेयोजातेरुपलक्षणम् । अतश्च क्षत्रिया-
दिरपि परिक्षीणो वैद्यादेः जनैः जनैर्दाप्यो यथोदयम् । एतदेव मनुना स्प-
ष्टीकृतम् (८।१०७) — 'कर्मणापि ममं कुर्यादैतेकेनाधमर्णिकः । समोऽपकृष्ट-
जातिश्च दद्याच्छ्रेयांसु तच्छनैः ॥' इति । वरमर्णेन समं निवृत्तोत्तमर्णाधमर्ण-
व्यपदेशमात्रमनमधमर्णः कर्मणा कुर्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

मप्यस्यस्थापितं न वर्धते—

दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् ।

मध्यस्थस्थापितं चेत्स्यार्धते न ततः परम् ॥ ४४ ॥

किञ्च । उपचयार्थं प्रयुक्तं धनं अधमर्णेन दीयमानमुत्तमर्णो बृद्धिलोभाच्चदि
न गृह्णाति तदाधमर्णेन मध्यस्थहन्ने स्थापितं यद्विस्तृतदा ततः स्थापनादूर्ध्वं
न वर्धते । अथ स्थापितमपि याच्यमानो न ददाति तत् पूर्ववद्वर्धते एव ॥ ४४ ॥
इदानीं देयसृणं यदा येन च देयं तदाह—

अविभक्तः कुटुम्बार्थे यदणं तु कृतं भवेत् ।

दद्युस्तद्विधिनः प्रेने प्रोषिते वा कुटुम्बिनि ॥ ४५ ॥

अविभक्तर्बहुभिः कुटुम्बार्थमेककेन वा यदणं कृतं तदणं कुटुम्बी दद्यात् ।
तस्मिन्प्रेने प्रोषिते वा तद्विधिनः सर्वे दद्युः ॥ ४५ ॥

येन देयमित्यत्र प्रत्युदाहरणमाह—

न योषिन्पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्यादने कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥ ४६ ॥

पत्या कृतसृणं योपि द्वायां नैव दद्यात् । पुत्रेण कृतं योषिन्माता न दद्यात् ।
नथा पुत्रेण कृतं पिता न दद्यात् । तथा भार्याकृतं पतिर्न दद्यात् । कुटुम्बार्था-
दत इति सर्वशेषः । अतश्च कुटुम्बार्थं येन केनापि कृतं तत् कुटुम्बिना देयम् ।
तदभावे तदायहरैर्देयमित्युक्तमेव ॥ ४६ ॥

पुत्रपौत्रैर्कृतं देयमिति वक्ष्यति तत्त्व पुरस्तादपवादमाह—

सुराकामधूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् ।

वृथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैत्रकम् ॥ ४७ ॥

१ मृगाय कर्म य २ इति कायाधमं पक ३ पित्र यस्यात् य ४ पूर्वं वर्धते एव न. य.
५ भवावर्धनेषु ख.

सुरापानेन वत्कृतसृणं कामकृतं स्त्रीव्यसनैर्निमित्तं कृते पराजयनिमित्तं द-
ण्डशुल्कयोरवशिष्टं दद्यादानं धूर्तबन्दिमह्नादिभ्यो यत्प्रतिज्ञातम्—‘धूर्ते व-
न्दिनि मध्ये च कुर्वेद्ये कितवे शठे । पाटचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्कलम् ॥’
इति स्मरणात् । एतदणं पित्रा कृतं पुत्रादिः शौण्डिकादिभ्यो न दद्यात् ।
अत्र दण्डशुल्कावशिष्टकमित्यवशिष्टग्रहणात्सर्वं दातव्यमिति न मन्तव्यम् ।—
‘दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा । न दातव्यं तु पुत्रेण वक्ष्ये न
व्यावहारिकम् ॥’ इत्यौशनसस्मरणात् । गौतमेनाप्युक्तम्—‘मघशुल्ककृ-
तकामदण्डान्पुत्रानाध्यावहेयुः’ इति । न पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः । अनेना-
देयसृणमुक्तम् ॥ ४७ ॥

न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह—

गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधयोषिताम् ।

ऋणं दद्यान्पतिस्तासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया ॥ ४८ ॥

गोपो गोरालः । शौण्डिकः सुराकारः । शैलूपो नटः । रजको वस्त्राणां रज-
कः । व्याधो नृगयुः । एतेषां योपिद्विर्यदण कृतं तत्पतिभिर्देयम् । यस्मात्तेषां
वृत्तिर्जीवनं तदाश्रया योषिदधीना । यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रयेति हेतुव्यपदेशावन्त्ये
व योपिदधीनजीवनास्तेऽपि योषिद्विर्यदण दधुरिति गम्यते ॥ ४८ ॥

पतिकृतं भार्या न दद्यादित्यस्यापवादमाह—

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।

स्वयं कृतं वा यदणं नान्यत्स्त्री दातुमर्हति ॥ ४९ ॥

सुमूर्षणा प्रव्रत्यता वा पत्या नियुक्तया ऋणदाने यत्प्रतिपन्नं तत्पतिकृतसृणं
देयम् । यच्च पत्या सह भार्यया ऋणं कृतं तदपि भर्त्रभावे भार्यया अपुत्रया
देयम् । यच्च स्वयं कृतं ऋणं तदपि देयम् । ननु प्रतिपन्नादि त्रयं स्त्रिया देव-
मिति न वक्तव्यम् । संदेहाभावात् । उच्यते—‘भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय
पुत्राधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यते तस्य तद्धनम् ॥’ इति वच-
नास्त्रिधनत्वेन प्रतिपन्नादिष्वदानाशङ्कायामिदमुच्यते प्रतिपन्नं स्त्रिया देयमित्या-
दि । नचानेन वचनेन कथादीनां निर्धनत्वमभिधीयते । पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपर-
त्वात् । एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते । नान्यत्स्त्री दातुमर्हतीत्येतत्तर्हि
न वक्तव्यम् । विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः । उच्यते—प्रतिपन्नं स्त्रिया
देयं पत्या वा सह यत्कृतम् इत्येतयोरपवादार्थमुच्यते । अन्यसुराकामादिवच-
नोपासं प्रतिपन्नमपि पत्या सह कृतमपि न देयमिति ॥ ४९ ॥

पुनरपि यदणं दातव्यं येन च दातव्यं यत्र च काले दातव्यं तन्नित्यमाह—

पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा ।

१ निवृत्तं ख ग. २ पुत्रानाध्यावहेयुः ख. ग. ३ स्तेषां व. ४ स्वयमेव ख. ५ शंकरेदमुच्यते घ.

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्वे साक्षिभाषितम् ॥ ५० ॥

पिता यदि दातव्यमृणमदत्त्वा प्रेतो दूरदेशं गतोऽविक्रिसनीयव्याध्याक्षमि-
मृतो वा तदा तत्कृतमृणमारुपापनेऽवश्यं देवं पुत्रेण पौत्रेण वा पितृघनाभावेऽपि
पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च, तत्र क्रमोऽप्ययमेव—पित्रभावे पुत्रः पुत्राभावे पौत्र
इति। पुत्रेण पौत्रेण वा निह्वे कृते अर्थिना साह्यादिभिर्भाषितमृणं देवं पुत्रपौ-
त्रैरित्यन्वयः । अत्र पितरि प्रोषित इत्येतावदुक्तम् ॥ कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो
दृष्टव्यः—‘नार्याक्संवत्सराद्विज्ञान्पितरि प्रोषिणे सुतः । ऋणं दद्यात्पितृभ्ये
वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा ॥’ इति । प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारकालो न दद्यात् ।
(प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात्) । सच कालस्तेनैव दर्शितः ।—‘गर्भस्थैः सहस्रो
ज्येष्ठं आष्टमाद्वत्सराच्छिशुः । बाल आषोढशाद्वर्षाःपौगण्डमेति शब्दघटे ॥ परतो
व्यवहारज्ञः स्वतत्त्वः पितरावृते ॥’ इति । यद्यपि पितृमरणान्पूर्वं बालोऽपि
स्वतत्त्वो जातस्तथापि नर्णभागभवति । यथाह—‘अप्राप्तव्यवहारश्चेत्स्वतत्त्वोऽपि
हि नर्णभाक् । स्वातत्त्वं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्येष्ठ गुणवयःकृतम् ॥’ इति । तथा
भासेध्यादाननिषेधश्च दृश्यते—‘अप्राप्तव्यवहारश्च कृतो दानोन्मुखो ब्रवी ।
विचमन्थाश्च नासेध्या न चैतानाह्वयेष्वपः ॥’ इति । तस्मात्—‘अतः पुत्रेण
भातेन स्वार्थमुत्पृज्य यत्नतः । ऋणात्पिता मोक्षनीयो यथा नो नरकं व्रजेत् ॥’
इति । पुत्रेण व्यवहारज्ञतया जातेन निष्पञ्चेनेति ध्याम्येयम् । आदे तु बाल-
त्वात्पञ्चकारः—‘न मद्याभिषेधाहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनात्’ इति गौतम-
स्मरणात् । पुत्रपौत्रैरिति बहुवचननिर्देशाद्ब्रह्मः पुत्रा यदि विभक्ताः स्वांशानुरु-
पेण ऋणं दद्यात् । अविभक्ताश्चेत्सभूयसमुद्धानेन गुणप्रधानभावेन वर्तमानानां प्र-
धानभूत एव वा दद्यादिति गम्यते । यथाह नारदः—‘अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा ऋणं
दद्याद्वर्धाशतः । अविभक्ता विभक्ता वा र्यस्तां चोद्वहते पुरम् ॥’ इति । अत्र च यद्यपि
पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषेणोक्तं तथापि पुत्रेण यथा पिता सदृक्किं ददाति
तथैव देयम् । पौत्रेण तु समं मूलमेव दातव्यं न वृद्धिर्निति विशेषोऽवगन्तव्यः ।
‘ऋणप्राप्तीयवन्निष्यं देयं पुत्रैर्विभाषितम् । पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य तु ॥’
इति बृहस्पतिस्मरणात् । अत्र विभाषितमित्यविशेषोपादानात्साक्षिविभाषितमि-
त्यत्र साक्षिमहणं प्रमाणोपलक्षणम् । समं यावद्बृहतीं तावदेव देयं न वृद्धिः ।
तत्सुतस्य प्रपौत्रस्यादेयमगृहीतघनस्य । एतच्चोत्तरश्लोके स्पष्टीक्रियते ॥ ५० ॥

ऋणापाकरणे ऋणी तत्पुत्रः पौत्र इति त्रयः कर्तारो दर्शितास्तेषां च सम-
भावे क्रमोऽपि दर्शितः । इदानीं कर्त्रन्तरसमवाये च क्रममाह—

रिक्थग्राह ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च ।

पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ॥ ५१ ॥

अन्यहीनं द्रव्यमन्यस्य कदाचिद्व्यतिरेकेण यत्स्वीयं भवति तद्रिक्थम् । वि-

१ कृतमृणमवश्यं घ २ अष्टमात् ख ग. ३ त्याहरेदन्यत्र ख. ४ यस्तावद्वहते ख. ५ त-
थैव ऋण ख. ग ६ स्पष्टीक्रियते ख. ग.

आमाहूतेष्व रिक्थं गृह्णातीति रिक्थग्राहः स कर्णं दाप्यः । एतद्युक्तं भवति—‘बो
 बदीयं द्रव्यं रिक्थरूपेण गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यो न पौरादिः । बोषितं
 आर्षा गृह्णातीति बोषिद्ग्राहः स तयैवर्णं दाप्यः । बो बदीयां बोषितं गृह्णाति
 स तत्कृतमृणं दाप्यः । बोषितोऽविभाज्यद्रव्यत्वेन रिक्थव्यपदेशानर्हत्वाज्ज्ञेय
 निर्देष्टाः । पुत्रज्ञानन्याभितद्रव्य कर्णं दाप्यः । अन्यभाषितमन्याभितं मातृपि-
 तृसंबन्धित्रव्यं यस्यासावन्याभितद्रव्यः न अन्याभितद्रव्योऽनन्याभितद्रव्यः पु-
 त्रहीनस्य रिक्थिन कर्णं दाप्य इति संबन्धः । एतेषां संभवाये क्रमश्च पाठक्रम
 एव ‘रिक्थग्राह कर्णं दाप्यस्तदभावे बोषिद्ग्राहस्तदभावे पुत्र’ इति । जन्वेतेषां
 संभवाय एव नोपपद्यते—‘न आतरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः’ इति
 पुत्रे सत्यन्वस्य रिक्थग्रहणासंभवात् । बोषिद्ग्राहोऽपि नोपपद्यते (मनुः ५।१६२)
 —‘न द्वितीयश्च साध्वीनां कश्चिज्जर्तोपदिश्यते’ इति स्मरणान् । तथा तदर्थं
 पुत्रो दाप्य इत्यप्ययुक्तम् । ‘पुत्रवीत्रैर्कर्णं देयम्’ इत्युक्तत्वात् । अनन्याभितद्रव्य
 इति विशेषणमप्यनर्थकम् । पुत्रे सति द्रव्यस्यान्याश्रयणासंभवात्, संभवे च
 रिक्थग्राह इत्यनेनैव गतार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतदपि न वक्त-
 व्यम् । पुत्रे सत्यपि रिक्थग्राह कर्णं दाप्य इति स्थितम् । असति पुत्रे रिक्थ-
 ग्राहः सुतरां दाप्य इति सिद्धमेवेति । अत्रोच्यते—पुत्रे सत्यप्यन्यो रिक्थ-
 ग्राही संभवति । ह्रीबाध्वबधिरादीनां पुत्रत्वेऽपि रिक्थहरत्वाभावात् । तथाच
 ह्रीबादीननुक्रम्य ‘मर्तेर्यः स्युर्निरसकाः’ इति वदयति । तथा—‘सवर्णापुत्रो-
 ऽप्यन्यायवृत्तिर्न लभेतकेयाम्’ इति गौतमस्मरणान् । अतश्च ह्रीबादिषु पुत्रेषु
 सत्सु अन्यायवृत्ते च सवर्णापुत्रे सति रिक्थग्राही पितृव्यतत्पुत्रादिः । बोषि-
 द्ग्राहो यद्यपि शास्त्राविरोधेन न संभवति तथाप्यतिक्रान्तनिषेधः पूर्वपतिकृत-
 नांषाकरणाधिकारी भवत्येव । बोषिद्ग्राहो यश्चतसृणां स्वैरिणीनामन्तिमां गृ-
 ह्णाति, यश्च पुनर्भुवां निम्णां प्रथमाम् । यथाह नारदः—‘परपूर्वाः स्त्रिय-
 स्त्वन्वाः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भुस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥
 कन्वैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणवृषिता । पुनर्भुः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारक-
 र्मेणा ॥ देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उपपन्नसाहसाम्यस्यै सा द्वि-
 तीया प्रकीर्तिता ॥’ उपपन्नसाहसा उपपन्नव्यभिचारा ।—‘असत्सु देवरेषु स्त्री वा-
 न्धवैर्वा प्रदीयते । सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ स्त्रीप्रसूताऽप्र-
 सूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामाप्तमाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥
 कौमारं पतिमुत्सृज्य वा त्वन्यं पुरुषं श्रिता । पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया
 प्रकीर्तिता ॥ मृते मर्तरि तु प्राप्तान्देवरादीनपात्य वा । उपगच्छेत्परं कामात्सा
 तृतीया प्रकीर्तिता ॥ प्रीप्ता देशाद्धनक्रीता (?) क्षुरिपपासानुरा च वा । तवाहमि-
 त्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥ अन्तिमा स्वैरिणीनां वा प्रथमा च पुनर्भु-

१ समवाय एककालावच्छेदेन प्राप्तिः. २ रिक्थग्राहाभावात् ख. ३ मर्तेर्यास्तु ख. मर्ते-
 र्याश्च घ. ४ अन्यायवृत्तो न. ५ प्रथमा नाम ख-ग. ६ प्राप्तादेशादरास्त्रीया ग.

बन्धु । कर्णं तयोः पतिहृतं दद्याद्यस्मात्पुत्राभितः ॥' इति । तयाम्बोऽपि कोवि-
 द्वाह कणापाकरणेऽधिकारी तेनैव दक्षितः—'या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या वा-
 न्यसमाभवेत् । सोऽस्या दद्यादणं भर्तुस्तृजेद्वा तथैव ताम् ॥' प्रकृष्टेन धनेन सह
 ब्रह्मैत इति सप्रधना । बहुधनेति यावत् । तथा—'अधनस्य ह्यपुत्रस्य कृतस्यो-
 पेक्षि यः क्षियन् । कर्णं वोपुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतम् ॥' इति । पु-
 त्रस्य पुनर्धनं कर्मार्थम् । अनन्याश्रितद्रव्य इति बहुषु पुत्रेषु रिक्त्याभावेऽप्यं-
 शाग्रहणयोग्यत्वेवर्णापाकारणेऽधिकारो नायोग्यत्वान्प्रादेरित्येवमर्थम् । पुत्रही-
 नस्य रिक्थिन इत्येतदपि पुत्रप्राप्तिहीनस्य प्रपौत्रादयो यदि रिक्थं गृह्णन्ति तदा
 कर्णं दाप्या नाम्यथेत्येवमर्थम् । पुत्रपौत्रौ च रिक्थग्रहणाभावेऽपि दाप्यावि-
 श्युक्तम् । यथाह नारदः—'कमादव्याहत प्राप्त पुत्र्यवर्णमुद्धतम् । दधुः
 पैद्यामहं पौत्राक्तञ्चतुर्धाक्षिवर्तते ॥' इति सर्वं निरवयम् ॥ यद्वा योपिद्वाहाभावे
 पुत्रो दाप्य इत्युक्तम् । पुत्राभावे योपिद्वाहो दाप्य इत्युच्यते । पुत्रहीनस्य रि-
 क्थिन इति रिक्थशब्देन योपिदेवोच्यते । 'सैव चास्य धनं स्मृतम्' इति स्म-
 रणात्—'यो यस्य हरते दारान्स तस्य हरते धनम्' इति च ॥ ननु योपिद्वाहा-
 भावे पुत्र कर्णं दाप्य पुत्राभावे योपिद्वाह इति परस्परविरुद्धम् । उभयसंज्ञावे
 न कश्चिदाप्य इति । नैव दोषः । अन्तिमस्त्रीणिग्राहिणः प्रथमपुनर्भूग्राहिणः
 सप्रधनस्त्रीहारिणश्चाभावे पुत्रो दाप्य । पुत्राभावे तु निर्धननिरपत्ययोपिद्वाही
 दाप्य इति । एतदेवोक्तं नारदेन—'धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभारयो धनं हरेत् ।
 पुत्रोऽसताः स्त्रीधनिनाः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः ॥' इति । धनस्त्रीहारिपुत्राणां
 समवाये यो धनं हरेत्स कर्णभाक् । पुत्रोऽसताः स्त्रीधनिनोः स्त्री च धनं च
 स्त्रीधने ते विद्येते ययोस्तां स्त्रीधनिनी तयोः स्त्रीधनिनोरसताः पुत्र एव कर्ण-
 भाक् भवति । धनिपुत्रयोरसतोः स्त्रीहार्यवर्णभाक् । स्त्रीहार्यभावे पुत्र कर्णभाक्
 पुत्राभावे स्त्रीहारीति विरोधाभासपरिहारः पूर्ववत् । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्य-
 त्थान्धा श्यात्या । एते धनस्त्रीहारिपुत्रा कर्णं कस्य दाप्या इत्यपेक्षायां उत्तमर्णस्य
 दाप्यास्तदभावे तेषु पुत्रादेः, पुत्राद्यभावे कस्य दाप्या इत्यपेक्षायां मिदमुपतिष्ठते
 पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति । पुत्राद्यन्वयहीनस्योत्तमर्णस्य यो रिक्थी रिक्थग्रहण-
 योग्यः सपिण्डादित्यस्य रिक्थिनो दाप्याः । तथाच नारदेन—'प्राप्तणस्य तु
 यदेवं साम्बयस्य च नास्ति चेत् । निर्वपेत्तत्सकुल्येषु तर्दभावेऽस्य बन्धुषु ॥' इत्य-
 मिहितम्—'यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च संबन्धितान्धवाः । तदा दद्याद्विजे-
 न्यस्तु तेऽप्यसत्स्युः निक्षिपेत् ॥' इति ॥ ५१ ॥

अधुना पुरुषविज्ञोपे कर्णग्रहणं प्रतिषेधयन्प्रसङ्गादन्त्यदपि प्रतिषेधति—

आतृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥ ५२ ॥

१ कर्णमोक्षः व. २ विरोधप्रतिभासः ख. ३ इति विवक्षाया ख. ४ तस्यापुत्रादः व.
 ५ न नास्ति चेत् ख. ६ भावे स्वबन्धुषु ख.

प्रतिभुवो भावः प्रातिभाष्यं । आहूणां दम्पत्योः रितापुत्रयोश्चाविभक्ते द्रव्ये
द्रव्यविभागात्प्राक्प्रातिभाष्यकृत् साक्ष्यं च न स्मृतं मन्वादिभिः । अपितु प्र-
तिषिद्धं, साधारणधनत्वात् । प्रातिभाष्यसाक्षित्वयोः पक्षे द्रव्यव्यपावसान-
त्वात्, ऋणस्य चावश्यप्रतिदेयत्वात् । एतच्च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण, परस्पर-
रानुमत्या त्वविभक्तानामपि प्रातिभाष्यादि भवत्येव । विभागादूर्ध्वं तु परस्पर-
रानुमतिव्यतिरेकेणापि भवति ॥ ननु दम्पत्योर्विभागात्प्राक्प्रातिभाष्यादिप्रति-
षेधो न युज्यते । नयोर्विभागाभावेन विशेषणानर्थक्यात् । विभागाभावश्चाप-
स्तम्येन दर्शितः—‘जायापत्योर्न विभागो विद्यत इति’ । सत्यम् । श्रौतस्मा-
त्तस्मिन्साध्येषु कर्मसु तत्फलेषु च विभागाभावो न पुनः सर्वकर्मसु द्रव्येषु वा ।
तथाहि—‘जायापत्योर्न विभागो विद्यते’ इत्युक्त्वा किमिति न विद्यते इत्यपेक्षायां
हेतुमुक्तवान्—‘पाणिग्रहणादि सहस्रं कर्मसु तथा पुण्यफलेषु च’ इति । हि-
यस्मात्पाणिग्रहणादिरभ्य कर्मसु सहस्रं श्रूयते—‘जायापती अग्निमादधीयाता-
म्’ इति । तस्यादाधाने सहाधिकारादाधानविद्धाग्निसाध्येषु कर्मसु सहाधि-
कारः । तथा ‘कर्म स्मार्तं विशाहासी’ इत्यादिभरणाद्विवाहसिद्धाग्निसाध्येष्वपि
कर्मसु सहाधिकार एव । अतश्चोभयविधमग्निनिर्पेक्षेषु कर्मसु पूर्वेषु जायापत्योः
पृथगेवाधिकारः सपद्यते । तथा पुण्यानां फलेषु स्वर्गादिषु जायापत्योः
सहस्रं श्रूयते—‘द्वित्रिज्योतिरजरमारभेताम्’ इत्यादि । येषु पुण्यकर्मसु स-
हाधिकारस्तेषां फलेषु सहस्रमिति बोद्धव्यं, न पुनः पूर्वानां भर्तृनुज्ञयानुहि-
नानां फलेष्वपि । ननु द्रव्यस्वामित्वेऽपि सहस्रमुक्तम्—‘द्रव्यपरिग्रहेषु च
नहि भर्तृविप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्ति’ इति । सत्यम् । द्रव्यस्वा-
मित्वं पक्ष्या दर्शितमनेन न पुनर्विभागाभावः । यस्माद्द्रव्यपरिग्रहेषु चेत्युक्त्वा
तत्र कारणमुक्तम्—‘भर्तृविप्रवासे नैमित्तिकेऽवश्यकर्तव्ये दानेऽतिथिभोजनभि-
क्षाप्रदानादौ हि यस्माच्च स्तेयमुपदिशन्ति मन्वादयस्तस्माद्वायां वा अपि द्रव्य-
स्वामित्वमस्ति अन्यथा स्तेयं स्वात्’ इति । तस्माद्भर्तृरिच्छया भार्याया अपि-
द्रव्यविभागो भवत्येव न स्वेच्छया । यथा वक्ष्यति—‘यदि कुर्यात्समानं शा-
न्यव्यः कार्यः समाशिकाः’ इति ॥ ५२ ॥

अधुना प्रातिभाष्यं निरूपयितुमाह—

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाष्यं विधीयते ।

आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य मुता अपि ॥ ५३ ॥

प्रातिभाष्यं नाम विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः । तच्च विषयभेदाद्विधा-
भिद्यते । यथा—दर्शने दर्शनापेक्षायां पूर्वं दर्शयिष्यामीति । प्रत्यये विश्वासे
मत्प्रत्ययेनास्य धन प्रयच्छ नायं त्वां ब्रह्मयिष्यते, यतोऽमुकस्य पुत्रोऽयं उर्वरा-
प्रायभूरस्य प्रामवैरो वासीति । दाने यद्ययं न ददाति तदानीमहदेव दास्या-

मीति । प्रातिभाष्यं विधीयत इति प्रत्येकं संबध्यते । आद्यौ तु दर्शनप्रत्ययप्र-
तिभुवौ वित्तये अन्वयामाये अदर्शने विद्यालव्यमिचारे च दाप्यौ राज्ञा प्रस्तुतं
अनमुक्तमर्जसः । इतरस्य दानप्रतिभुवः सुता अपि दाप्याः ॥ वित्तय इत्येव साध्येन
मिथैकत्वेन वाऽधमर्जेऽप्रतिकुर्वति इतरस्य सुता अपीति वदता पूर्वयोः सुताः न
दाप्या इत्युक्तम् । सुता इति वदता न पौत्रा दाप्या इति दर्शितम् ॥ ५३ ॥

एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह—

दर्शनप्रतिभूर्यत्र स्मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।

न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः ॥ ५४ ॥

यदा तु दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा प्रतिभूर्दिवं गतस्तदा तयोः पुत्राः प्राति-
भाष्यायातं पैतृकमृणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्दिवं गतस्तस्य पुत्रा
दद्युर्न पौत्राः । ते च मूलमेव दद्युर्न वृद्धिम् ।—‘ऋणं पैतामहं पौत्रः प्राति-
भाष्यागतं सुतः । समं दद्यात्सुतो तु न दाप्याविति निश्चयः ॥’ इति व्यास-
खननान् । प्रातिभाष्यव्यतिरिक्तं पैतामहमृणं पौत्रः समं यावद्गृहीतं तावदेव
दद्यात् वृद्धिम् । तथा तत्सुतोऽपि प्रातिभाष्यागतं पित्र्यमृणं सममेव दद्यात् ।
तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतौ पौत्रप्रपौत्रौ च प्रातिभाष्यायातं अप्रातिभाष्यं च ऋणं
यथाक्रममगृहीतजनौ न दाप्याविति । यदपि स्मरणम्—‘त्वादको वित्तहीनः
स्याल्लप्रको वित्तावाप्त्यदि । मूलं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दानुमर्हति ॥’ इति ।
तदपि लप्रकः प्रतिभूः । त्वादकोऽधमर्जः । लप्रको यदि वित्तवान्मृतस्तदा तस्य
पुत्रेण मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति व्याख्येयम् । यत्र दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्र-
तिभुवौ बन्धकं पर्याप्तं गृहीत्वा प्रतिभूर्जातस्तत्र तत्पुत्रा अपि तस्मादेव बन्धका-
न् प्रातिभाष्यायातमृणं दद्युरेव । यथाह कात्यायनः—‘गृहीत्वा बन्धकं
अत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् । विना पित्रा धनातस्मादाप्त्यः स्यात्तदणं सुतः ॥’
इति । दर्शनप्रहणं प्रत्ययस्योपलक्षणम् । विना पित्रा पितरि प्रेते दूरदेशं गते
वति ॥ ५४ ॥

यस्मिन्ननेकप्रतिभूसंभवस्तत्र कथं दाप्यस्तत्राह—

बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् ।

एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि ॥ ५५ ॥

यथेकस्मिन्प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभुवः स्युस्तर्जं सविभज्य स्वांशेन दद्युः ।
एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्याधमर्जेस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिता एक-
च्छायाश्रिताः । अधमर्जो यथा कृष्णद्रव्यदानाय स्थितस्तथा दर्शनेप्रतिभुवोऽपि
प्रत्येकं कृष्णद्रव्यदानाय स्थिताः । एवं दर्शने प्रत्यये च तेष्वेकच्छायाश्रितेषु प्रति-

१. सवन्ध त्व. २. वित्तयेऽन्वयामाये ३. दानप्रतिभुवः. ४. दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवोः. ५. दिष्टं
गतः घ. ६. प्रपौत्रपौत्रौ च घ. ७. दातव्यमित्याह ख. ८. दाने प्रतिभुवः घ. ९. तथैकच्छाया ख.

भूतु सत्सु धनिकस्तोत्तमर्णस्य यथाहृषि यथाकामम् । अतश्च धनिको वित्ता-
स्यपेक्षायाम् स्वार्थं यं प्रार्थयते स एव कृष्णं दाप्यो नांसतः । एकच्छायामितेभु
यदि कश्चिद्देशान्तरं गतस्तत्पुत्रश्च संनिहितस्तदा धनिकेच्छया सर्वे दाप्यः ।
मृते तु कस्मिंश्चित्तत्सुतः स्वपित्रंशमवृद्धिकं दाप्यः । यथाह कात्यायनः —
'एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते । शोषिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशं तु
मृते समम् ॥' इति ॥ ५५ ॥

प्रातिभाग्यणंदानविधिमुक्त्वा प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह—

प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशं धर्निनो धनम् ।

द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत् ॥ ५६ ॥

यद्व्यं प्रतिभूलपुत्रो वा धनिकेनोपपीडितः प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राज्ञा
धनिनो दापितो न पुनर्द्वैगुण्यलोभेन स्वयमुपैत्य दत्तम् । यथाह नारदः—'यं
कार्यं प्रतिभूर्दद्याद्वनिकेनोपपीडितः । ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिपादयेत् ॥'
इति । ऋणिकैरधमर्णस्तस्य प्रतिभुवल्लद्व्यं द्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात् । तच्च
कालविशेषमनपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यम् । वचनारम्भसामर्थ्यात् । एतच्च
हिरण्यविषयम् ॥ ननु इदं प्रतिभूरिति वचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति तच्च पूर्वो-
क्तकालकल्पक्रमाभाधेनाप्युपपद्यते । यथा जातेष्टिविधानं शुचिवाभाधेन ।
अपिच सद्यः सवृद्धिकदानपक्षे पशुस्त्रीणां सद्यः संतत्यभावाम्मृत्युदानमेव
प्राप्नोतीति । नदमन—'वेद्यधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिगुणा परा' इत्यनेनैव
कालकल्पक्रमेण द्वैगुण्यादिभिर्देः । द्वैगुण्यमात्रविधाने चेदं वचनमनर्थकं स्यात् ।
पशुस्त्रीणां तु कालक्रमपक्षेऽपि संतत्यभावे स्वरूपदानमेव । यदा प्रतिभूरपि
द्रव्यदानानन्तरं क्रियतापि कालेनाधमर्णेन संघटने तदा 'सततिरपि संभवत्येव ।
यद्वा पूर्वसिद्धमनन्या सह पशुस्त्रियो दाम्यन्तीति न किंचिदेतत् । अथ प्राति-
भाग्यं प्रीतिकृते । अतश्च प्रतिभुवा दत्तं प्रीतिदत्तमेव । नच प्रीतिदत्तस्य याच-
नाप्रागवृद्धिरस्ति । यथाह—'प्रीतिदत्तं तु यत्किंचिद्बुद्धेर्न त्वयाचितम् ।
याच्यमानमदत्तं चेद्बुद्धेर्न पञ्चकं शतम् ॥' इति । अतश्चाप्रीतिदत्तस्यायाचि-
तस्यापि दानदिवसादारभ्य यावद्विगुणं कालक्रमेण वृद्धिरित्यनेन वचनेनोच्यत
इति । तद्व्यमन । अस्यार्थस्यास्माद्बचनाद्प्रतीतेर्द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येताव-
दिह प्रतीयते । तस्मात्कालक्रममनपेक्ष्यैव द्विगुणं प्रतिदातव्यं वचनारम्भसाम-
र्थ्यादिनि सुवृत्तम् ॥ ५६ ॥

प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्तेऽपवादमाह—

संततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।

वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा ॥ ५७ ॥

१ विनाशपेक्षया घ. २ य प्रार्थयते ख. ३ दद्यान्नाशन. ख. ४ तत्पेक्षया ख.
५ मृतेसति घ. ६ धनिना घ. ७ ऋणिक नं ग. ८ प्रतिदापयेत् ग. ९ इदं वचनं ग. घ.
१० ननु कालकालक्रमादिकम् ११ वस्त्रदान ख. १२ सततिरेव ख. १३ प्रीतिकृतं च ख.

भोग्यस्य च तत्कालातिक्रमे नाश उक्तः—काले कालकृतो नश्येदिति । अकृतकालस्य भोग्यस्य नाशोभाव उक्तः—फलभोग्यो न नश्यतीति । पारिषेव्यादाधिः प्रणश्येदित्येतदकृतकालगोप्याधिपयमवतिष्ठते । द्वैगुण्यातिक्रमेण निरूपित-
कालातिक्रमेण च विनाशो चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्तव्यं बृहस्पतिवचनान्—
'हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधेः । बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च ॥ तदन्तरा धनं दत्त्वा कृणी बन्धमवामुयात् ॥' इति ॥ नन्वाधिः प्रणश्येदित्यनुपपन्नम् । अधर्मण्यस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दानविक्रयादेरभावात् । ध-
मिनश्च स्वत्वहेतोः प्रतिग्रहकयादेरभावात् । मनुवचनविरोधाच्च (८।१४३)—
'न चाधेः कालसंरोधाच्चिसर्गोऽस्ति न विक्रयः' इति । कालेन संरोधः कालसं-
रोधाच्चिरकालमवस्थानं तस्याकालसंरोधाच्चिरकालावस्थानादाधेर्न विसर्गोऽस्ति
नाम्यन्नाधीकरणमस्ति नच विक्रयः । एवमाधीकरणविक्रयप्रतिषेधाद्विनः स्व-
त्वाभावोऽवगम्यत इति । उच्यते—आधीकरणमेव लोके सोपाधिकस्वत्ववि-
वृत्तिहेतुः । आधिस्वीकारश्च सोपाधिकस्वत्वावपत्तिहेतुः प्रसिद्धः । तत्र धनद्वै-
गुण्ये निरूपितकालेप्राप्तौ च द्रव्यदानस्यात्यन्तनिवृत्तेरनेन वचनेनाधर्मणस्यात्य-
न्तिकी स्वत्वनिवृत्ति उत्तमणस्य चात्यन्तिकं स्वत्वं भवति । नच मनुवचनवि-
रोधः । यतः (मनुः ८।१४३)— 'नन्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमामुयात्'
इति भोग्याधिः प्रस्तुत्येदमुच्यते—'न चाधेः कालसंरोधाच्चिसर्गोऽस्ति न वि-
क्रयः' इति । भोग्यस्याधेश्चिरकालावस्थानेऽप्याधीकरणविक्रयनिषेधेन धनिनः
स्वत्वं नास्तीति । इहाप्युक्तं फलभोग्यो न नश्यतीति । गोप्याधौ तु पृथगारब्धं
मनुना (८।१४४)—'न भोक्तव्यो बलादाधिभुंजानो वृद्धिमुन्मृजेत्' इति ।
इहापि वक्ष्यते—गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरिति । आधिः प्रणश्येद्विगुणे इति तु
गोप्याधिं प्रत्युच्यत इति सर्वमविरुद्धम् ॥ ५८ ॥

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारे च हापिते ।

नष्टो देवो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते ॥ ५९ ॥

किञ्च । गोप्याधेस्ताम्रकटाहादेरुपभोगे न वृद्धिर्भवति । अल्पेऽप्युपभोगे मह-
त्सुपि वृद्धिर्हान्तव्या । समयातिक्रमात् । तथा सोपकारे उपकारकारिणि बलीब-
र्दस्ताम्रकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धिके हापिते हानिं व्यवहाराश्रमत्वं गमिते नो
वृद्धिरिति संबन्धः । नष्टो विकृतिं गतः ताम्रकटाहादिभिन्नभेदनादिना पूर्वव-
त्कृत्वा देयः । तत्र गोप्याधिर्नष्टश्चेत्पूर्ववत्कृत्वा देयः । वपभुक्तोऽपि चेद्वृद्धिरपि
हातव्या । भोग्याधिर्यदि नष्टस्तदा पूर्ववत्कृत्वा देयः । वृद्धिसम्भावो वृद्धिरपि हा-
तव्या । विनष्ट आत्यन्तिक नाशः प्राप्तः सोऽपि देवो मूल्यादिद्वारेण । तद्वाने
सवृद्धिकं मूल्यं लभते । यदा न ददाति तदा मूलनाशः—'विनष्टे मूलनाशः
स्वाद्वैवराजकृतादृते' इति नारदवचनान् । दैवराजकृतादृते । दैवमभ्युदयकदेशो-

१ कृतावधौ घ. २ काले प्राप्ते न ख. ३ श्विरन्तनकाला घ. ४ स्वत्व न भवति ख.
५ ५४ हापिते ख. ६ नष्टश्चेत्तदा घ. ७ वृद्धिर्हान्तव्या ख.

पञ्चवादि । दैवकृतादिनाम्नादिना । तथा स्वापराचरहिताद्वाजकृतात् । दैवराज-
कृते तु विनाशे सवृद्धिकं मूल्यं दातव्यमधमर्णेनाध्यम्तरं वा । यथाह—‘जो-
तसापहृते क्षेत्रे राज्ञा चैवापहारिते । आधिरम्योऽथ कर्तव्यो देवं वा धनिने ध-
नम् ॥’ इति । तत्र ज्ञोतसापहृत इति दैवकृतोपलक्षणम् ॥ ५९ ॥

आधेः स्वीकरणान्तिद्वी रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् ।

यातश्चेदन्य आधेयो धनमाग्वा धनी भवेत् ॥ ६० ॥

अथि च । आधेर्भोग्यस्य गोप्यस्य च स्वीकरणादुपभोगादाधिग्रहणसिद्धिर्भ-
वति न साक्षिलेख्यमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण । यथाह नारदः—‘अधिसु द्वि-
विधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा । सिद्धिरन्योभयस्यापि भोगो यद्यसि ला-
भ्यथा ॥’ इति । अस्य च फलं—‘आधो प्रतिग्रहे कृते पूर्वा तु बलवत्तरा’
इति । वा स्वीकारान्ता क्रिया सा पूर्वा बलवती । स्वीकाररहिता तु पूर्वापि न
बलवतीति । स चाधिः प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि कालवशेन यद्यसारतामविकृत
एव सवृद्धिकमूल्यद्रव्यापर्याप्ततां गतस्तदाधिरम्यः कर्तव्यो धनिने धनं वा दे-
यम् । रक्ष्यमाणोऽप्यसारतामिति वदता आधिः प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति
ज्ञापितम् ॥ ६० ॥

आधिः प्रणश्येद्विगुणे इत्यस्यापवादमाह—

चरित्रबन्धककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम् ।

सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ ६१ ॥

चरित्रं शोभनचरितं चरित्रेण बन्धकं चरित्रबन्धकं तेन बहुद्रव्यमात्मसात्कृतं
पराधीनं वा कृतम् । एतदुक्तं भवति—धनिनः स्वच्छाशयत्वेन बहुमूल्यमपि
द्रव्यमाधीकृत्याधमर्णेनाल्पमेव द्रव्यमात्मसात्कृतम् । यदि वाधमर्णस्य स्वच्छा-
शयत्वेनाल्पमूल्यमाधि गृहीत्वा बहुद्रव्यमेव धनिनाधमर्णाधीनं कृतमिति ।
तद्धनं स नृपो वृज्जा सह दापयेत् । अयमाशयः—एवंरूपं बन्धकं द्विगुणीभू-
तेऽपि द्रव्यं न नश्यति किन्तु द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यमिति । तथा सत्यंकार-
कृतं । करण कारः । मावे घञ् । सत्यस्य कारः सत्यंकारः—‘कारे सत्यं वा दस्य’
इति मुम् । सत्यंकारेण कृतं सत्यंकारकृतम् । अयमभिस्तन्धिः—यदा बन्धका-
र्पणसमय एवेवं परिभाषितं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्यं मया द्विगुणं द्रव्यमेव दा-
तव्यं नाधिनाश इति तदा तद्विगुणं दापयेदिति । अन्योऽर्थः । चरित्रमेव
बन्धकं चरित्रबन्धक । चरित्रशब्देन गङ्गास्नानाग्निहोत्रादिजनितमपूर्वमुच्यते ।
यत्र तदेवाधीकृत्य बहुद्रव्यमात्मसात्कृतं तत्र तदेव द्विगुणीभूतं दातव्यं नाधि-
नाश इति । आधिग्रसङ्गादप्युच्यते । सत्यंकारकृतमिति । कथं विद्यादिव्यव-
स्थानिर्बोहाय यदकुलीयकादि परहस्ते कृतं तद्व्यवस्थातिक्रमे द्विगुणं दातव्यम् ।

१ गोप्यस्य भोग्यस्य च. २ स्वीकारान्तक्रिया पूर्वा ख. ३ प्रतिपादयेत् घ. ४ एवविध घ.
५ द्विगुणीभूतमेव द्रव्य घ. ६ कृतं तदा तत्र ख.

नत्रापि येनाङ्गुलीयकाद्यर्पितं स एव चेष्टवस्थातिवर्ती तेन तदेव दातव्यम् ।
इतरचेष्टवस्थातिवर्ती तदा तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिदापयेदिति ॥ ६१ ॥

उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोजकेऽसति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाम्नुयात् ॥ ६२ ॥

किञ्च । धनदानेनाधिमोक्षणायोपस्थितस्याधिमोक्तव्यो धनिना न वृद्धिस्तो-
भेन स्थापयितव्यः । अन्यथा अमोक्षणे स्तेनश्चौरवदृष्ट्यः स्यात् । असंनिहिते
पुनः प्रयोक्तुरि कुले तदासहस्रे सवृद्धिकं धनं निधायाधमर्णकः स्वीयं बन्धकं
गृह्णीयात् ॥ ६२ ॥

अथ प्रयोक्ताप्यसंनिहितमन्दासाश्च धनस्य ग्रहीतारो न सन्ति, यदि वा असं-
निहिते प्रयोक्तव्योऽधिक्येन धनदत्ताधमर्णस्य तत्र किं कर्तव्यमित्यपेक्षित आह—

तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः ।

तस्मिन्काले यत्स्याधिमूल्यं तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तमाधि वृद्धिरहितं
स्थापयेन्न तत् ऊर्ध्वं विवर्धने । यावदानी धनं गृहीत्वा तमाधि मुञ्चति, यावद्वा
तन्मूल्यद्रव्यं सृजे प्रवेशयति ॥

यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुणं धनमेव ग्रहीतव्यं न त्वाधिनाश इति
विचारितमृणग्रहणकाल एव तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असंनिहिते वाऽधमर्णे ध-
निना किं कर्तव्यमित्यत आह—

विना धारणाकाद्यापि विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥ ६३ ॥

धारणाकादधमर्णाद्रिना अधमर्णेऽसंनिहिते साक्षिभिस्तदाप्तैश्च सह तमाधिं
विक्रीय तद्वनं गृह्णीयादनी । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । यद्वर्णग्रहणकाले
द्विगुणीभूतेऽपि धने धनमेव ग्रहीतव्यं न त्वाधिनाश इति न विचारितं तदा
'आधिः प्रणश्येद्विगुणे' इत्याधिनाशः । विचारिते त्वयं पक्ष इति ॥ ६३ ॥

भोग्यार्थं विशेषमाह—

यदा तु द्विगुणीभूतमृणमार्धौ तदा खलु ।

मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥ ६४ ॥

यदा प्रयुक्तं धनं स्वकृतया वृद्ध्या द्विगुणीभूतं तदाधौ कृते तदुत्पन्ने आधु-
त्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे धनिनः प्रविष्टे धनिनाधिमोक्तव्यः । यदि वादादेवार्धौ दत्ते
द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वयाधिमोक्तव्य इति परिभाषया, कारणान्तरेण वा भोगा-
भावेन यदा द्विगुणीभूतमृणं तदा, आधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे तदुत्पन्ने द्रव्ये
द्विगुणे सत्याधिमोक्तव्यः । अधिकोपभोगे तदपि देयम् । सर्वथा सवृद्धिकमूल्यार्ण-
पाकरणाध्युपभोगविषयमिदं वचनम् । तमेन त्वाधिमाचक्षते लौकिकाः ।

१ इतर चेष्ट. २ दण्ड्यो भवति ख. ३ कल्प्यते तत्रैव ख. ४ ऊर्ध्वं धनं वर्धते ग.
५ मृणिने ख. ६ धारणिकात् ख. ७ मूल्यापाकरणा ख.

अत्र तु बृहन्नर्थे एवाध्युपयोग इति परिभाषा तत्र द्वैगुण्यातिक्रमेऽपि बाधम्भू-
कदापि तावदुपभुङ्क्ते एवाधिम् । एतदेव स्पष्टीकृतं बृहत्स्पतिना—‘कृषी ब-
न्धमवामुयात् । फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यं तु सामकम् ॥ यदि प्रकर्षितं
तस्यास्तदा न धनभागधनी । कृषी च न लभेद्वन्धं परस्परमतं विना ॥’ इति ।
अस्यार्थः—फलं भोग्यं यस्यामी फलभोग्यः बन्ध आधिः । सच द्विविधः स-
बुद्धिकमूलापाकरणार्थो बुद्धिमात्रापाकरणार्थश्च । तत्र च सबुद्धिमूलापाकर-
णार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः काष्ठो यस्यामी पूर्णकालमवामुयादणी । यदा सबु-
द्धिकं मूलं फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टं तदा बन्धमवामुयादित्यर्थः । बुद्धिमात्रापा-
करणार्थं तु बन्धकं सामकं दत्त्वामुयादणी । समं मूलं सममेव सामकम् ॥
अन्यापयादमाह—यदि प्रकर्षितं तस्यात् । तत बन्धकं प्रकर्षितमति-
शयितं बुद्धेरप्यधिकफलं यदि स्वास्तदा न धनभागधनी सामकं न लभते
धनी । मूलमदर्शैव कृषी बन्धमवामुयादिति यावत् । अथ त्वप्रकर्षितं तद्व-
न्धकं बृहद्वयेऽप्यपयातं तदा सामकं दत्त्वापि बन्धं न लभेनाधमर्णः । बुद्धिंशे-
षमपि दर्शैव लभेत्यर्थः । पुनरभयत्रापवादमाह । परस्परमतंविना । उत्तमर्णा-
धमर्णयोः परस्परानुमत्यभावे ‘यदि प्रकर्षितम्’ इत्याहुकम् । परस्परानुमतौ तत्कृ-
ष्टमपि बन्धकं यावन्मूलदानं तावदुपभुङ्क्ते धनी निकृष्टमपि मूलमात्रदानेनैवा-
धमर्णा लभत इति ॥ ६४ ॥

इति कृष्णदानप्रकरणम् ।

अथ उपनिधिप्रकरणम् ४

उपनिधिं प्रस्थाह—

वासनस्थमनाग्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते ।

द्रव्यं तर्दापनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥ ६५ ॥

निक्षेपद्रव्यस्याधारभूत द्रव्यान्तरं वासनं करण्हादि तत्स्थं वासनस्थं यद्रव्यं
रूपसंख्यादिभिर्नापमनाग्याय अकथयित्वा मुद्रितमन्यस्य हस्ते रक्षणार्थं विख-
म्भादर्प्यते स्थापयते तद्रव्यमपनिधिकमुच्यते । यथाह नारदः—‘असंख्यात-
मविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते । तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपे गणितं विदुः ॥’
इति । प्रतिदेयं तथैव तत् । यस्मिन्स्थापितं तेन यथैव पूर्वमुद्रादिचिह्नितमर्पितं
तथैव स्थापकाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयम् ॥ ६५ ॥

प्रतिदेयमित्यस्यापवादमाह—

न दाप्योऽपहतं तं तु राजदैविकतस्करैः ।

१ मूलदानं ख २ बन्धकः आधि. ख. ३ मूलनापा ख ४ मूल्यमदर्शैव ख. ५ बुद्धिंशे-
षमदर्शैव ख.

तमुपनिधिं राज्ञा दैवेनोदकादिना तत्करीर्वापहतं नष्टं न दाप्योऽसौ वक्षिषु-
पहितं । धनिन एव तद्द्रव्यं नष्टं यदि जिह्मकारितं न भवति । यथाह नारदः—
'ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः । दैवराजकृते तद्द्रव्यं चेत्तज्जिह्मका-
रितम् ॥' इति ॥

अस्यापवादमाह—

श्रेयश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम् ॥ ६६ ॥

स्वामिना मार्गिते याचिते यदि न ददाति तदा तदुत्तरकालं यद्यपि राजा-
दिभिर्भेषो नाशः संजातस्तथापि तद्द्रव्यं मूल्यकल्पनया धनिने ग्रहीता दाप्यो
राज्ञे च तत्समं दण्डम् ॥ ६६ ॥

भोक्तारं प्रति दण्डमाह—

आजीवन्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तं चापि सोदयम् ।

यः स्वेच्छया स्वाम्यननुज्ञयोपनिहितं द्रव्यमाजीवैषुपभुङ्क्ते व्यवहरति वा प्र-
योगादिना लाभार्थममावुपभोगानुसारेण लाभानुसारेण च दण्ड्यस्तं चोपनिधिं
सोदयमुपभोगं मवृधिकं व्यवहारे सलाभं धनिने दाप्यः । वृद्धिप्रमाणं च
कान्यायनेनोक्तम्—'निक्षेपं वृद्धिशेषं च कथं विक्रयमेव च । याच्यमानो न
वेदयाद्वर्धने पञ्चकं शतम् ॥' इति । एतच्च भक्षिते द्रष्टव्यम् । उपेक्षाज्ञाननष्टे
तु तेनैव विशेषो दर्शितः—'भक्षितं सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षितम् ।
किञ्चिच्चयूनं प्रदाप्यः स्वाद्द्रव्यमज्ञाननाशितम् ॥' इति । किञ्चिच्चयूनमिति चतु-
र्थोऽज्ञहीनम् ।

उपनिधेर्यमान्याचितादिष्वनिदिशति—

याचितान्वाहितन्यामनिक्षेपादिष्वयं विधिः ॥ ६७ ॥

विवाहाद्युत्सवेषु वस्त्रालंकारादि याचित्वानीनं याचितम् । यदेकस्य हस्ते नि-
हितं द्रव्यं तेनाप्यनु पश्चादन्यहस्ते स्वामिने देहीति निहितं तदन्वाहितम् ।
न्यासो नाम गृहस्वामिनेऽदर्शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहजनहस्ते प्रक्षेपो गृहस्वा-
मिने समर्पणीयमिति । समक्षे तु समर्पण निक्षेपः । आदिशब्देन सुवर्णकारादि-
हस्ते कटकादिनिर्माणाय न्यूनस्य सुवर्णादेः, प्रतिन्यामस्य च परस्परप्रयोजनापे-
क्षया त्वयेदं मदीयं रक्षणीयं मयेदं त्वदीयं रक्ष्यते इति न्यस्तस्य ग्रहणम् ।
यथाह नारदः—'एष एव विधिर्देष्टो याचितान्वाहितादिषु । शिल्पिपुपनिधौ
न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च ॥' इति । एतेषु याचितान्वाहितादिष्वयं विधिः ।
उपनिधेर्यः प्रतिदानादिविधिः सण्व वेदितव्यः ॥ ६७ ॥

इति उपनिधिप्रकरणम् ।

अथ साक्षिप्रकरणम् ५

‘प्रमाणं लिखितं मुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम्’ इत्युक्तं तत्र मुक्तिर्मिरूपिता । सांप्रतं साक्षिभ्यवरूपं निरूप्यते । साक्षी च साक्षाद्दर्शनाच्छ्रवणाच्च भवति । यथाह मनुः (८।७४)—‘समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति’ इति । स च द्विविधः कृतोऽकृतश्चेति । साक्षिभ्येन निरूपितः कृतः । अनिरूपितोऽकृतः । तत्र कृतः पञ्चविधोऽकृतश्च पट्विध इत्येकादशविधः । यथाह नारदः—‘एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । कृतः पञ्चविधो ज्ञेयः पट्विधोऽकृत उच्यते ॥’ इति ॥ तेषां च भेदमेवैव दर्शितः—‘लिखितः स्मारितश्चैव यदच्छाभिज्ञ एव च । गृहश्रोतरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः स्मृतः ॥’ इति ॥ लिखितादीनां च स्वरूपं कात्यायनेनोक्तम्—‘अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये संनिवेश्यते । स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकादते ॥’ इति । स्मारितः पत्रकादत इत्यस्य विवरणं तेनैव कृतम्—‘यस्मै कार्यप्रमिच्छस्ये इष्टा कार्य पुनः पुनः । स्मार्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते ॥’ इति । यस्मै यदच्छायागतः साक्षी क्रियते स यदच्छाभिज्ञः । अन्ययोः पत्राकारद्वयेऽपि भेदमेवैव दर्शितः—‘प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः । द्वौ साक्षिणौ स्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकौ ॥’ इति । तथा—‘अर्थिना स्मार्यसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् । यः आह्वयते स्थितो गृहो गृहसाक्षी स उच्यते ॥’ इति । तथा—‘साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्युपरि आपते । श्रवणाच्छ्रवणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञिनः ॥’ इति । पट्विधस्याप्यकृतस्य भेदो नारदेन दर्शितः—‘ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् । कार्यैस्त्वधिकृतो यः स्वादर्थिना प्रहितश्च यः ॥ कुल्याः कुलविवादेषु विज्ञेयास्तैऽपि साक्षिणः ॥’ इति । प्राड्विवाकग्रहणं लेखकसंभ्योपलक्षणार्थम् ।—‘लेखकः प्राड्विवाकश्च संभ्याश्चैवानुपूर्वतः । नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहृताः ॥’ इति ॥

तेऽपि साक्षिणः कीदृशाः कियन्तश्च भवन्तीत्यत आह—

तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ॥ ६८ ॥

व्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः ।

यथाजाति यथावर्ण सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ ६९ ॥

तपस्विनस्तपःशीलाः । दानशीला दाननिरताः । कुलीना महाकुलप्रसूताः । सत्यवादिनः सत्यैवदनशीलाः । धर्मप्रधानाः नार्थकामप्रधानाः । ऋजवोऽकुटिलाः । पुत्रवन्तो विद्यमानपुत्राः । धनान्विता बहुसुवर्णादिधनयुक्ताः । श्रौत-स्मार्तक्रियापराः नित्यनैमित्तिकानुष्ठानरताः । एवंभूताः पुरुषाकथवराः साक्षिणो भवन्ति । त्रयः अवरा न्यूना येषां ते व्यवराः त्रिभ्योऽर्वाङ् न भवन्ति । पर-

तस्य वधाकामं भवन्तीत्यर्थः । चातिमनतिक्रम्य वधाजाति । आतयो मूर्धाव-
सिकाद्याः अनुलोमजाः प्रतिकोमजाश्च । तत्र मूर्धावसिकानां मूर्धावसिकाः
साक्षिणो भवन्ति । एवमम्बुहादिवपि द्रष्टव्यम् । वर्णमनतिक्रम्य वधावर्णम् ।
वर्णो ब्राह्मणादयः । तत्र ब्राह्मणानां ब्राह्मणा एवोक्तलक्षणा उक्तसंख्याकाः सा-
क्षिणो भवन्ति । एवं क्षत्रियादिवपि द्रष्टव्यम् । तथा स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रिय एव
कुर्युः । यथाह मनुः (८।६८) — ‘स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युः’ इति । सजातिसवर्णा-
संभवे सर्वे मूर्धावसिकादयो ब्राह्मणादयश्च सर्वेषु मूर्धावसिकादिषु ब्राह्मणादिषु
च वयामसंभवे साक्षिणो भवन्ति । उक्तलक्षणानां साक्षिणामसंभवे प्रतिषेधरहि-
तानामन्येषामपि साक्षिण्यप्रतिपादनार्थमसाक्षिणो वक्तव्याः । ते च पञ्चविधा
नारदेन दर्शिताः — ‘असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः । वचनाहोषतो
भेदास्त्वचमुक्तिर्मृतान्तरः ॥’ इति । के पुनर्वचनात् असाक्षिण इत्यत आह —
‘भोत्रियास्तापसा ब्रूया ये च प्रवृजितादयः । असाक्षिणस्ते वचनाच्चात्र हेतुकदा-
हृतः ॥’ इति । तापसा वानप्रस्थाः । आदिशब्देन पित्रा विवदमानादीनां ग्रह-
णम् । यथाह शाङ्गः — ‘पित्राविवदमानगुरुकुलवासिपरिभ्राजकवानप्रस्थनिर्ग्र-
न्था असाक्षिणः’ इति । दोगादसाक्षिणो दर्शिताः — ‘स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः
कितवा वज्रैकान्तया । असाक्षिणस्ते दुष्टवाक्तेषु मयं न विद्यते ॥’ इति । चण्डाः
कोपनाः । कितवा घृतकृतः । भेदादसाक्षिणां च स्वरूपं तेनैव दर्शितम् — ‘सा-
क्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिना । तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात्सर्वे
न साक्षिणः ॥’ इति । तथा स्वयमुक्तिस्वरूपं चोक्तम् — ‘स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः
स्वयमेवैतं यो वदेत् । सूचीयुक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षिण्वमर्हति ॥’ इति ।
मृतान्तरस्यापि लक्षणमुक्तम् — ‘योऽर्थः श्रावयितव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि ।
क तद्बद्धं साक्षिण्वमित्यसाक्षी मृतान्तरः ॥’ इति । येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा
साक्षिणां योऽर्थः श्रावयितव्यो भवेद्युयमत्रार्थं साक्षिण इति तस्मिन्नर्थिनि प्रत्य-
र्थिनि वा असति मृतेऽर्थे चानिवेदिते, साक्षी क कस्मिन्नर्थे कस्य वा कृते
साक्ष्यं वदतिवति मृतान्तरः साक्षी न भवति । यत्र तु मुमूर्षुणा स्वस्थेन वा
पित्रा पुत्रादयः श्राविता अस्मिन्नर्थेऽमी साक्षिण इति तत्र मृतान्तरोऽपि
साक्षी । यथाह नारदः — ‘मृतान्तरोऽर्थिनि प्रते मुमूर्षुश्राविताहते’ । तथा —
‘श्रावितोऽनातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः । मृतेऽपि तत्र साक्षी स्यात्पदसु चा-
न्वाहितादिषु ॥’ इति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

तामेतानसाक्षिणो दर्शयति —

स्त्रीवालवृद्धकितवमचोन्मचाभिश्चस्तकाः ।

रक्षावतोरिपाखण्डिकूटकृदिकलेन्द्रियाः ॥ ७० ॥

१ स्वयमुक्तिर्मृतान्तरम् घ. स्वयमुक्तेः ख. २ वानप्रस्था निर्ग्रन्थाश्चामा ख. निर्ग्रन्था
निगदन्त्या ग. ३ वधकान्तया ग. ४ वादिना इति सर्वत्र पाठः. ५ सर्वे असाक्षिणः घ.
६ मुक्तिर्हि निर्दिष्टः ग. ७ साक्षिण्व कस्मिन्नर्थे ख. ८ साक्षात्स्यात् ख. ९ वतारपाखण्डकूट घ.

पतिताप्तार्थसंबन्धिसहायरिपुतस्कराः ।

साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः ॥ ७१ ॥

स्त्री प्रसिद्धा । बालोऽप्राप्तप्यवहारः । वृद्धोऽशीतिकावरः । वृद्धग्रहणं वचन-
मिषिद्धानामन्येषामपि ओत्रियादीनामुपलक्षणार्थम् । कितवोऽक्षदेवी । मत्तः
पानादिना । इममतो ग्रीवाविष्टः । अभिशस्तोऽभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना । रक्षाव-
ताही चारणः । पाशविष्टो निर्ग्रन्थप्रभृतयः । कूटकृष्कपटलेख्यादिकारी । वि-
कलेन्द्रियः ओत्रादिरहितः । पतिनो ब्रह्महादिः । आप्तः सुहृत् । अर्थसंबन्धी
विप्रतिपद्यमानार्थसंबन्धी । सहाय एककार्यं । रिपुः शत्रुः । तस्करः स्तेनः ।
साहसी बैलावष्टम्भकारी । दृष्टदोषो दृष्टविद्वद्बचनः । निर्धूतो बन्धुभि-
स्त्यक्तः । आद्यशब्दादन्येषामपि स्मृत्यन्तरोक्तानां दोषादसाक्षिणां भेदादसा-
क्षिणां स्वयमुक्तेष्वन्तरस्य च ग्रहणम् । एते स्त्रीबालादयः साक्षिणो न भ-
वन्ति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

व्यवहाराः साक्षिणो ज्ञेया इत्यस्यापवादमाह -

उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् ।

ज्ञानपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मानुहायो धर्मवित् स एकोऽप्युभयानुमतश्चेत्साक्षी
भवति । अपिशब्दबलाद्भावपि । यद्यपि 'अंतस्मार्तक्रियापरा.' इति व्यवहा-
रानपि धर्मविरक्त समानं तथापि तेषामुभयानुमत्यभावेऽपि साक्षित्वं भवति ।
एकस्य द्वयोर्बोभयानुमत्यैव साक्षित्वं भवतीत्यर्थवत् व्यवहरग्रहणम् ॥

तपस्विनो दानशीला इत्यस्यापवादमाह—

सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यपारुष्यमाहमे ॥ ७२ ॥

संग्रहणादीनि वक्ष्यमाणलक्षणानि तेषु सर्वे वचननिषिद्धान्तरप्रभृतिगुणर-
हिताश्च साक्षिणो भवन्ति । दोषादसाक्षिणो भेदादसाक्षिणः स्वयमुक्तिआत्रापि
साक्षिणो भवन्ति सन्याभावादितिहेतोरत्रापि विद्यमानत्वात् । —'अनुप्यमा-
रणं चौर्यं परदारभिमर्शनम् । पारुष्यमुभयं चेति साहसं म्याबनुर्विधम् ॥'
इति वचनाद्यद्यपि स्त्रीमग्रहणचौर्यपारुष्याणां साहसत्वं तथापि तेषां स्वबलाव-
ष्टम्भेन जनसमक्ष क्रियमाणानां साहसत्वं । रहसि क्रियमाणानां तु संग्रहणा-
दिशब्दाव्यवहितं तेषां साहसान्प्रत्यगुपादानम् ॥ ७२ ॥

साक्षिभावणमाह —

साक्षिणः श्रावयेद्वादिप्रतिवादिसमीपगान् ।

अर्थिप्रत्यर्थिसंनिधौ साक्षिणः समवेतान्—'नाममेवेताः पृष्टाः प्रश्नयुः' इति
गौतमवचनात् । वक्ष्यमाणं श्रावयेत् । तत्रापि कात्यायनेन विशेषो दर्शितः ।
—'सभान्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसनिधौ । प्राड्विवाको नियुज्जीत विवि-

१ भूताविष्टः ग. २ स्वबलात् ख. ३ दृष्टवित्तवचनः ख. ४ अपिशब्दाद्भावपि ग. घ.
५ तथैव व्यवहार ग. ६ सत्यसाक्षित्वहेतोः ख. ७ पृथगपृष्टाः ग.

नानेव साक्ष्यवत् ॥ देवब्राह्मणसंनिध्ये साक्ष्यं पृच्छेद्वेन द्विजान् । उदङ्मुखान्प्रा-
 ख्नुस्त्वान्वा पूर्वाह्ने वै शुचिः शुचीन् ॥ आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य सपथैर्दृ-
 शम् । समन्तान्विदिताचाराम्बिज्ञानार्थान्पृथक्पृथक् ॥' इति । तथा ब्राह्मणादिषु
 श्रावणे मनुना नियमो दर्शितः (८१११३)—'सखेन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वा-
 ह्नायुधैः । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥' इति । ब्राह्मणमन्यथा
 ब्रुवतः सत्यं ते नश्यतीति शापयेत् । क्षत्रियं बाह्नायुधानि तव विफलानीति ।
 गोबीजकाञ्चनादीनि तव विफलानि भविष्यन्तीति वैश्यम् । शूद्रमन्यथा ब्रुव-
 तस्तव सर्वानि पातकानि भविष्यन्तीति शापयेत् । अत्र चापवादस्तेनैव द-
 र्शितः (८११०२)—'गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान्वा-
 रुषिकांश्चैव विप्रान्शूद्रवदाचरेत् ॥' इति । विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरुपलक्षणा-
 र्थम् । कुशीलवा गायकाः । प्रतिवादिना साक्षिदूषणे दत्ते प्रत्यक्षयोग्यदूषणेषु
 बाह्यादिषु तथैव निर्णयः । अयोग्येषु तु तद्वचनालोक्तञ्च निर्णयो न साहच-
 न्तरणेति नानवस्था । यदि साक्षिदोषमुद्गाढ्य साधयितुं न शक्नोति प्रतिवादी
 तदासां सारानुसारेण दण्ड्यः । अथ साधयति तदा न साक्षिणः । यथाह-
 'असाधयन्मदं दाप्यो दूषणं साक्षिणां स्फुटम् । आविते साक्षिणो बज्र्याः सा-
 क्षिधर्मनिराकृताः ॥' इति । उद्दिष्टेषु च सर्वेषु साक्षिषु दुष्टेत्वर्थी यदा क्रिया-
 न्तरनिरपेक्षस्तदा पराजितो भवति । —'जितः स दिनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन क-
 र्मेणा । यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षिसत्ये व्यवस्थितः ॥' इति स्मरणम् । सा-
 काङ्क्षेऽक्रियान्तरमवलम्बतेत्यभिप्रायः ॥

कथं श्रावयेदित्यत आह—

ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा ॥ ७३ ॥

अग्निदानां च ये लोका ये च स्त्रीबालघातिनाम् ।

स तान्सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ७४ ॥

सुकृतं यच्चया किञ्चिज्जन्मान्तरगतैः कृतम् ।

तन्मर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे मृषा ॥ ७५ ॥

पातकोपपातकमहापातककारिणामग्निदानां स्त्रीबालघातिनां च ये लोकान्मा-
 न्सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् । तथा जन्मान्तरगतैर्यः सुकृतं कृतं
 तत्सर्वं तस्य भवति यैस्तेऽनृतवदनेन पराजितो भवतीति श्रावयेदिति सं-
 बन्धः । एतच्च शूद्रविषयं द्रष्टव्यम्—'शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः' इति शूद्रे सर्वपा-
 तकश्रावणस्य विहितत्वान् । गोरक्षकादिविजातिविषयं च । 'गोरक्षकान्वाणि-
 जकान्' इत्युक्तत्वात् । अन्यस्यानेकजन्माजितसुकृतसंक्रमणस्य महापातकादिरूप-
 प्राप्तेऽनृतवचनमात्रेणानुपपत्तेः साक्षिसंवासार्थमिदमुच्यते । यथाह नागदः -

१ ब्रुवन् यः २ दोषानुसारेण ख. ३ असाधयन् असाधयन् ४ वृथा ख. ५ यस्तेऽनृत-
 तवचनेन ग. यस्तेनोनृतवदनेन घ. ६ श्रावणस्य घ. ७ विहितं च-य. ८ अन्यानेक. म.

‘पुरायेर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः । अनुमत्यापवादैश्च मृतसमुन्नासयेदिमां ।
इति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

यदा तु आविताः साक्षिणः कथंचिच्च ब्रूयुस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

अब्रुवन्हि नरः साक्ष्यमृणं सदशवन्धकम् ।

राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्वात्पदचत्वारिंशकेऽहनि ॥ ७६ ॥

यः साक्ष्यमङ्गीकृत्य आवितः सन् कथंचिच्च वदति स राज्ञा सर्वं सदृक्क-
मृणं धनिने दाप्यः सदशवन्धकं दशमांशसहितं । दशमांशश्च राज्ञो भवति ।
—‘राज्ञाधर्मिको दाप्यः साक्षितादृशकं शतम्’ इत्युक्तवान् । एतच्च चद-
त्वारिंशकेऽहनि प्राप्ते वेदितव्यम् । ततोऽवांशद्वयं दाप्यः । इदं च व्याख्या-
पक्षवरहितम् । यथाह मनुः (८।१००)—‘त्रिपक्षादनुबन्साक्ष्यमृणाद्वि-
प्रोद्गादः । तदणं प्राप्नुयात्सर्वं दशवन्धं च सर्वशः ॥’ इति । अगद् इति राज-
द्वेषोपपन्नविरहोपलक्षणम् ॥ ७६ ॥

किञ्च—‘अपि साक्ष्यमेव नाङ्गीकरोति दीराभ्यान् प्रत्याह—
इति ॥ ७७ ॥’

अब्रुवन्हि नरः साक्ष्यमृणं सदशवन्धकम् ।
यन्मु जानातुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित्तकः ।

न ददति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधेनः ।

स कूटमाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥ ७७ ॥

यः पुनर्नराधमो विप्रतिपक्षमयं विशेषणो जानन्नपि साक्ष्यं न ददति ना-
ङ्गीकरोति स कूटमाक्षिणां तुल्यः पापैः कृत्वा दण्डेन च । कूटमाक्षिणां च दण्ड-
ब्रह्मयति । कूटमाक्षिणश्च दण्डवित्तकः पुनर्व्यवहारः प्रवर्तनीयः । कृतोऽपि वा
कीटसाक्ष्ये विदिते निवर्तनीयः । यथाह मनुः (८।११०)—‘यस्मिन्बहि-
निवचने तु कूटसाक्ष्यं कृतं भवेत् । तत्तत्कार्यं निवर्तते कृतं वाप्यकृतं भवेत् ॥’
इति ॥ ७७ ॥

साक्षिविप्रतिपक्षौ कथं निर्णय इत्यत आह—

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।

गुणिद्वैधे तु वचनं ब्राह्मं ये गुणवत्तमाः ॥ ७८ ॥

साक्षिणां द्वैधे विप्रतिपक्षौ बहूनां वचनं ब्राह्मम् । समेषु समन्वयेषु द्वैधे वे-
गुणित्वेनैवं वचनं प्रमाणम् । यदा पुनर्गुणिनां विप्रतिपक्षित्वा ये गुणवत्तमाः
भुताश्चक्षवन्तर्धानुद्धानचनपुत्रादिगुणमपेक्षामेषां वचनं ब्राह्मम् । यत्र तु गु-
णिनः कतिपये इतरे च बहवस्तत्रापि गुणिनामेव वचनं ब्राह्मम् ।—‘उभयानुमतः
साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित्तकः’ इति गुणातिशयस्य मुख्यत्वान् । यन्मु भेदाद-
साक्षिण इत्युक्तं तत्सर्वसाक्ष्येनागृह्यमाणविशेषविषयम् ॥ ७८ ॥

साक्षिभिश्च कथमुक्ते जयः कथं वा पराजय इत्यत आह—

यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।

यः भृश मन्त्राभयं ग. २ कृतोऽपि कीटसाक्ष्ये च २ यत्र गुणिनः घ.

अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥ ७९ ॥

यस्य वादिनः प्रतिज्ञां प्रत्यजातिसंख्यादिविशिष्टां साक्षिणः सत्यां वदन्ति सत्यमेव जानीमो वयमिति स जयो भवति । यस्य पुनर्वादिनः प्रतिज्ञामन्यथा वैपरीत्येन मिथ्येतदिति वदन्ति तस्य पराजयो ध्रुवो निश्चितः । यत्र तु प्रतिज्ञातार्थस्य विस्मरणादिना भावाभावौ साक्षिणो न प्रतिपादयन्ति तत्र प्रमाणा-न्तरेण निर्णयः कार्यः । न च राज्ञा साक्षिणः पुनः पुनः प्रष्टव्याः । स्वभावोक्त-मेव वचनं ग्राह्यम् । यथाह—‘स्वभावोक्तं वचस्तेषां ग्राह्यं यदोपवर्जितम् । उक्ते तु साक्षिणो राज्ञा न प्रष्टव्याः पुनः पुनः ॥’ इति ॥ ७९ ॥

अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजय इत्यस्यापवादमाह—

उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः ।

द्विगुणा वान्यथा त्रयुः कृटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥ ८० ॥

पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षिभिः साक्ष्ये स्वाभिप्राये प्रतिज्ञातार्थवैपरीत्येनाभिहिते यद्यन्ये पूर्वभ्यो गुणवत्तमाः द्विगुणा वा अन्यथा प्रतिज्ञातार्थानुगुण्येन साक्ष्यं त्रयुल्लेखं पूर्वं साक्षिणः कृटा मिथ्यावादिनो भवेयुः । नन्वेतदनुपपन्नम् । अर्धिप्रत्ययिसमभ्यसभापत्तिभिः परीक्षितः प्रमाणभूतैः साक्षिभिर्निर्गदिते प्रमाणा-न्तरान्वेषणेऽनवस्थादोषप्रसङ्गात्—‘निर्णिके व्यवहारो नु प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥ यथा पक्षेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः । निर्णिकव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥’ इति नारदवच-नाच्च । उच्यते । यदार्थो प्रतिज्ञातार्थस्यान्तरात्मसाक्षित्वेनानाविष्कृतदोषाणा-मपि साक्षिणा वचनमर्थविसम्बादिध्वेनाप्रमाण मन्यमानः साक्षिष्वपि दोषं क-ल्पयति तदा प्रमाणान्तरान्वेषण केन वार्यते । उक्तञ्च—‘यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः’ इति । यथा चक्षुरादिकरणदोषा-नध्यवसायेऽप्यर्थविसम्बादात्तज्जनितस्य ज्ञानस्याप्रामाण्येन करणदोषकल्पना तथेहापि । साक्षिपरीक्षातिरिक्तेण वाक्यपरीक्षोपदेशाच्च ।—‘साक्षिभिर्भाषित वाक्यं सह सभ्यैः परीक्षयेत्’ इति । कात्यायनेनाप्युक्तम्—‘यदा शुद्धा क्रिया न्यायात्तदा तद्वाक्यशोधनम् । शुद्धाच्च वाक्याद्यः शुद्धः स शुद्धोऽर्थः इति स्थितिः ॥’ इति । क्रिया साक्षिलक्षणा ‘नार्थसंबन्धिनो नासाः’ इति न्या-याद्यदा शुद्धा तदा तद्वाक्यशोधनं साक्षिवाक्यशोधनं कर्तव्यम् । वाक्यशुद्धिश्च सत्यार्थप्रतिपादनेन—‘सत्येन शुच्येन वाक्यम्’ इति स्मरणान् । एवं शुद्धाद्याः क्रियायाः शुद्धवाक्याच्च यः शुद्धोऽवगतोऽर्थः स शुद्धस्तथाभूत इति स्थितिरी-दशी मर्यादा न्यायविदाम् । कारणदोषबाधकप्रत्ययाभावे सत्यवितथ एवार्थ इत्यर्थः । ननु स्वयमर्थिना प्रमाणीकृतान्साक्षिणोऽतिक्रम्य कथं क्रियान्तरं प्रमा-

१ स्वानिप्रायेण प्रतिज्ञा घ. २ मिथ्यासाक्षिणो घ. ३ करण दुष्ट घ. ४ ज्ञानस्य प्रामाण्य ख. ५ वाक्यपरीक्षोप घ. ६ शुद्धाच्च वाक्याद्यः शुद्धो घ. ७ कृतः साक्षिणो ख.

णीक्रियते । नैष दोषः । यतः—'क्रियां बलवतीं मुक्त्वा दुर्बलां योऽवल-
म्बते । स जयेऽवपृते मर्त्यः पुनस्तं नामुघात्क्रियाम् ॥' इति कात्यायनेन
जयावधारणोत्तरकालं क्रियान्तरपरिग्रहनिषेधाजयावधारणाप्याह क्रियान्तरप-
रिग्रहो दर्शितः । नारदेनापि—'निर्णिके व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्'
इति वदता जयावधारणोत्तरकालमेव प्रमाणान्तरं निषिद्धं न प्रागपि । तस्मा-
दुक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्येऽपरितुष्यता क्रियान्तरमङ्गीकृतव्यमिति स्थितम् ।
एवं स्थिते यद्यभिहितवचनेभ्यः साक्षिभ्यो गुणवत्तमाः द्विगुणा वा पूर्वनिर्दिष्टा
असन्निहिताः साक्षिण सन्ति तदा तेषु प्रमाणीकृतव्या. —'स्वभावेनैव यद्-
बुल्लङ्घ्यं व्यावहारिकम्' इत्यस्य सर्वव्यवहारोपपादान् —'निर्णिके व्यवहारे तु
प्रमाणमफलं भवेत् । निश्चितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥' इति
नारदयन्त्रनाम् । पूर्वनिर्दिष्टानामसम्भवेऽप्यनिर्दिष्टा अपि तेषां विधाः साक्षिण
एव प्राज्ञा न दिव्यम् ।—'संभवे साक्षिणां प्राज्ञो वर्जयेद्देविकीं क्रियाम्' इति
स्मरणात् । तेषामसम्भवे दिव्यं प्रमाणीकृतव्यम् । अतः परमपरितुष्यताप्य-
र्थिना न प्रमाणान्तरमन्वेषणीयेमवचनादिति परिसमापनीयो व्यवहारः । यत्र
तु प्रत्यर्थिनः स्वप्रत्ययविमर्शादेवेन साक्षिवचनस्याप्रामाण्यं मन्यमानस्य सा-
क्षिणो दोषोपपन्नापरितोषस्तत्र प्रत्यर्थिनः क्रियोपन्यासावसराभावात्ससाहाय-
धिकदेविकराजिकव्यसनोद्भवेन साक्षिपरीक्षणं कर्तव्यम् । तत्रच दोषावधारणे
विवादास्पदीभूतमृणं दाप्या, सारानुसारेण दण्डनीयाश्च । अथ दोषावधारणं
तदा प्रत्यर्थिना तावता सतोष्टव्यम् । यथाह मनुः (८।१०८)—'यस्य द-
दयेत् ससाहायकवाक्यस्य साक्षिणः । रोगोऽग्निर्ज्ञानिमरणमृणं दाप्यो दमं च
यः ॥' इति । एतच्च—'यस्यांचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत्' इत्य-
न्यापरितुष्यप्रत्यर्थिविषयेऽपवादो द्रष्टव्यः । कंचित् 'उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये'
इत्येतद्वचनमर्थिना निर्दिष्टेषु साक्षिष्वप्यनुकुलमभिहितवत्सु यदि प्रत्यर्थी गुण-
वत्तमान्द्विगुणान्वाच्यान्साक्षिणः पूर्वोक्तविपरीतं संवादयति तदा पूर्ववादिनः
साक्षिणः कृटा इति व्याचक्षते । तदमतः । प्रत्यर्थिनः क्रियानुपपत्तेः । तथाहि ।
अर्थी नाम साध्यस्यार्थस्य निर्देष्टा, तत्प्रतिपक्षतद्भाववादी, प्रत्यर्थी तत्राभावस्य
भावमिदमपेक्षमिदिवाद्भावस्य बोधावसिद्धिनिरेपेक्षसिद्धिवाद्भावस्यैव सा-
ध्यत्वं युक्तम् । अभावस्य स्वरूपेण साह्यादिप्रमेयः, धाभावान् । अतश्चार्थिन एव
क्रिया युक्ता । अपिन्नोत्तरानुसारेण सर्वत्रैव क्रिया नियता स्मर्यते—'प्राङ्म्या-
वकारणोक्ता तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् । मिथ्योक्ता पूर्ववादी तु प्रतिपक्षो न
सा भवेत् ॥' इति । न चैकस्मिन्व्यवहारे द्वयोः क्रिया ।—'न चैकस्मिन्विवादे
तु क्रिया स्वाद्वादिनोर्द्वयोः' इति स्मरणात् । तस्मात्प्रतिवादिनः साक्षिणो गुण-
वत्तमा द्विगुणा चान्यथा न्युत्तियनुपपन्नम् ॥ अथ मनम् । यत्र हावपि भावप्र-

तथापि, १७ साक्षिणो प्राज्ञा स = प्रमाणकः प्रत्यय ३ मनुवचनात् स्व यमवच-
नारथ = दाषावधारणं स्व ५ तामावनिर्दिष्टता ८ नोपपन्नरूपेण स्व. ७ कस्मिन्विवादे य.

तिज्ञावादिनौ मदीयमिदं दाय्यादप्राप्तं मदीयमिदं दाय्यादप्राप्तमिति प्रतिज्ञावा-
दिनोः पूर्वोपस्कालविभागात्कलितमेव वदतस्तत्र द्वयोः साक्षिषु ससु कस्य
साक्षिणो ब्राह्मा इत्याकाङ्क्षायां —‘द्वयोर्विदत्तोरथे द्वयोः ससु च साक्षिषु ।
पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेद्युस्तस्य साक्षिणः ॥’ इति वचनेन यः पूर्वं निवेदयति
तस्य साक्षिणो ब्राह्मा इति स्थिते तत्प्रापेवादः ‘उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्षे’
इति । अतश्च पूर्वोत्तरयोर्वादिनोः समसंख्येषु समगुणेषु साक्षिषु ससु पूर्ववा-
दिन एव साक्षिणः प्रष्टव्याः । यदा तु उत्तरवादिनः साक्षिणो गुणवत्तमा द्वि-
गुणा वा तदा प्रतिवादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः । एवं च नाभावस्य साध्यता । उ-
भयोरपि भाववादित्वान् । अतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वाच्च प्रकृतोदाहरणे न कि-
याव्यवस्था । एकस्मिन्व्यवहारे तु यथैकस्वार्थिनः क्रियाद्वयं परमते तथा वात्ति-
प्रतिवादिनोः क्रियाद्वयेऽप्यविरोध इति । तदप्याचार्यो नानुमन्यते—‘उक्तेपि
साक्षिभिः साक्षे’ इत्यपि सत्त्वाद्वादर्थात्प्रकरणाद्व्याख्यास्थानवगमादित्यलं प्रसङ्गेन ॥

कूटसाक्षिणो दर्शिताम्नेषां दण्डमाह—

पृथक्पृथग्दण्डनीयाः कूटकूटसाक्षिणस्तथा ।

विवादाद्विगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणः स्मृतः ॥ ८१ ॥

यो धनदानादिना कूटान्माक्षिणः करोतीति स कूटकूट साक्षिणश्च ये तथा
कूटान्मे विवादाक्षाम विवादपराजयापराजये यो दण्डस्तत्र तत्रोक्तस्तं दण्डं द्वि-
गुणं पृथक्पृथगैकैकशो दण्डनीयाः । ब्राह्मणस्तु विवास्यो राजाक्षिणस्तो न द-
ण्डनीयः । एतच्च लोभादिकारणविशेषापरिज्ञाने अनभ्यासे च वेदितव्यम् ।
लोभादिकारणविशेषपरिज्ञानेऽभ्यासे च मनुनोक्तम् (८१२०।२१)—‘लो-
भात्सहस्रं दण्ड्यः स्यान्मोहात्पूर्वं तु साहसम् । भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्र्या-
त्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥ कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधाच्च त्रिगुणं परम् । अज्ञानाद्दशते पूर्णे
बालिद्व्याच्छतमेव तु ॥’ इति । तत्र लोभाऽर्थलिप्सा । मोहो विपर्ययज्ञानम् ।
भयं संश्रयः । मैत्री छंहातिशयः । कामः स्त्रीव्यतिकराभिलाषः । क्रोधोऽमर्षः ।
अज्ञानमस्फुटज्ञानम् । बालिद्वयं ज्ञानानुत्पादः । सहस्रादिषु तान्त्रिकाः पणा गृ-
ह्यन्ते । तथा (मनुः ८।१२३)—‘कूटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीवर्णांन्धार्मिको
नृपः । प्रवासयेद्वृण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥’ इति । एतच्चाभ्यासविष-
यम् । कुर्वाणानिति वर्तमाननिर्देशात् । स्त्रीवर्णांन्धत्रियादीन् पूर्वोक्तं दण्डयित्वा
प्रवासयेन्मारयेत् । अर्थशास्त्रे प्रवासशब्दस्य मारणे प्रयोगात्, अस्य वार्थशोच-
रूपत्वात् । तत्रापि प्रवासनमोदृच्छेदं जिह्वाच्छेदनं प्राणवियोजनं च कूटसा-
क्ष्यविषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणं तु दण्डयित्वा विवासयेत् स्वराष्ट्राभिष्का-

१ पवादमाह ख. २ व्याचार्या नानुमन्यन्ते घ. ३ विवादाद्विवादपराजये ख. विवादा-
पराजये ग. ४ न दण्ड्यः ग. ५ द्रष्टव्यम् ख-ग. ६ लोभालोभेन मिथ्याभिधाने.
७ भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ ख. ८ पूर्व प्रथमसाहसमेव. ९ स्त्रीव्यतिकरा ख. १० वर्तमान-
काल ख. ११ शास्त्रस्वरूप ख.

मयेत् । बहू विवासयेत् वामसो विगतो विवासाः । विवाससं करोतीति णिचि कृते 'जाबिष्ठकप्रानिपदिकस्य' इति टिलोपे रूपम् । नम्रीकुर्यादित्यर्थः । अथवा वसत्यस्मिन्निति वामो गृहम् । विवासयेत् भग्नगृहं कुर्यादित्यर्थः । ब्राह्मणस्यापि लोभादिकारणविशेषपरिज्ञानेऽनभ्यासे च तत्रतत्रोक्तो दण्ड एव । अभ्यासे त्वर्थदण्डो विवासनं च । तत्रापि जानिद्रव्यानुबन्धाद्यपेक्षया विवासनं नम्रीकरणं गृहभङ्गो देशाक्षिर्वासनं चेति उपवस्था द्रष्टव्या । लोभादिकारणविशेषपरिज्ञानेऽनभ्यासे चाल्पविषये कंटमादये ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियादिवक्ष्ये दण्ड एव । महाविषये तु देशाक्षिर्वासनमेव । अत्राप्यभ्यासे सर्वेषामेव ममूकं द्रष्टव्यम् । नञ् ब्राह्मणस्यार्थदण्डो नाम्नीति मन्तव्यम् । अर्थदण्डाभावे शारीरदण्डे च निषिद्धे न्यल्पेऽप्यपराधे नम्रीकरणगृहभङ्गाङ्ककरणविप्रवासनं दण्डाभावो वा प्रसज्येत—'चतुर्णांमपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् । शारीरं धनं संयुक्तं दण्डं धर्मं प्रकल्पयेत् ॥' इति स्मरणाच्च । तथा (मनुः ८।३७८)—'महान् ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तो विप्रो बलाङ्गजनू' इति स्मरणान् । यत्तु ब्राह्मवज्रनम्र—'त्रयाणां वर्णानां धनापहारवधवन्धकिया विवासनाङ्ककरणं ब्राह्मणस्य' इति । तत्र धनापहारः सर्वस्वापहारो विवक्षितो वधमाहचर्यात्—'शारीरस्ववरोधादिर्जोविनान्तः प्रकीर्तितः । काकिण्यादिमन्त्रार्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च ॥' इति । वधमर्थस्वहरणयो मरुपादान् । यदप्युक्तम्—'राज्ञादेनं बहिः कुर्यात्समप्रधनमक्षतम्' इति तत्प्रधनकृतसाहसविषयं न सर्वविषयम् । शारीरस्तु ब्राह्मणस्य न कदाचिद्भवति । (मनुः ८।३८०)—'न जानु ब्राह्मणं हन्याः सर्वपापेष्वपि स्थितम्' इति सामान्येन मनुस्मरणात् । तथा (मनुः ८।३८१)—'न ब्राह्मणवधायानधर्मो विद्यते भुवि । तस्मादस्य बध राजा मनसापि न विन्तयेत् ॥' इति ॥ ८१ ॥

आगतः साहयानङ्गीकारे आह—

यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निहृते तत्तमोवृत्तः ।

म दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवामयेत् ॥ ८२ ॥

अपिच । यस्तु साक्षिभ्यमङ्गीकृत्यान्र्थः साक्षिभिः सह साक्ष्यं श्रावितः सन्निगदकाले तमोवृत्तो रागाद्याक्रान्तचित्तस्तत्साक्ष्यमन्येभ्यः साक्षिभ्यो निहृते नाहमत्र साक्षी भवामीति स विवादपराजये यो दण्डस्तं दण्डमष्टगुणं दाप्यः । ब्राह्मणं पुनरष्टगुणद्रव्यदण्डदानासमर्थं विवामयेत् । विवासनं च नम्रीकरणगृहभङ्गदेशनिर्वासनलक्षणं विषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । इतरेषां त्वष्टगुणद्रव्यदण्डदानासंभवे स्वजायुषितकर्मकरणनिगदवन्धनकारागृहप्रवेशादि द्रष्टव्यम् । एतच्च पूर्वश्लोकेऽप्यनुसर्तव्यम् । यदा सर्वे साक्ष्यं निह्रवन्ते तदा सर्वे समाददोषाः । यदा तु साक्ष्यमुक्त्वा पुनरन्यथा यदन्ति तदानुबन्धाद्यपेक्षया दण्ड्याः । यथाह कात्यायनः—'उक्तवान्यथा मुवाणाश्च दण्ड्याः स्युर्वाक्कलान्विताः'

१ दण्डासंभवे स्व. २ अनुबन्धो दोषोत्पादः

इति । न चाम्बेनोक्ताः साक्षिणोऽन्येन रहस्यनुसर्तव्याः । यथाह भारद्वाजः—
'न परेण समुद्दिष्टमुपेक्षासाक्षिणं रहः । भेदयेच्चैव चाम्बेन हीयेतैवं समाच-
रन् ॥' इति ॥ ८२ ॥

साक्षिणामवचनमसत्यवचनं च सर्वत्र प्रतिषिद्धं तदपवादार्थमाह—

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।

यत्र वर्णिनां दूषद्विद्वद्विप्राणां सत्यवचनेन वधः संभाष्यते तत्र साक्ष्य-
नृतं वदेत् सत्यं न वदेत् । अनेन च सत्यवचनप्रतिषेधेन साक्षिणः पूर्वप्रतिषि-
द्धमसत्यवचनमवचनं चाभ्यनुज्ञायते । यत्र शास्त्राभियोगादी सत्यवचने वर्णिनो
वधोऽनृतवचने न कस्यापि वधस्तत्रानृतवचनमभ्यनुज्ञायते । यत्र तु सत्यवच-
नेऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य वधोऽसत्यवचने चाम्यतरस्य वधस्तत्र तूर्णीभावाभ्य-
नुज्ञा राजा यद्यनुमन्यते । अथ राजा कथमप्यकथने न मुञ्चति तदा भेदादसा-
क्षित्वं कर्तव्यम् । तस्याप्यसंभवे सत्यमेव वदितव्यम् । असत्यवचने वर्णिवधो-
पोऽसत्यवचनदोषश्च । सत्यवचने तु वर्णिवधदोष एव । तत्र च यथाशास्त्रं प्रा-
यश्चित्तं कर्तव्यम् ॥

तर्कसत्यवचने तूर्णीभावे च शास्त्राभ्यनुज्ञानाप्रत्यवायाभाव इत्यत आह—

तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥ ८३ ॥

तत्पावनाय अनुतवचनावचननिमित्तप्रत्यवायपरिहाराय सारस्वतश्चरुर्द्विजैरे-
कैकशो निर्वाप्यः कर्तव्यः । सरस्वती देवता अस्येति सारस्वतः । अनवस्त्रावि-
तान्तरूपमपक्वीदने चरुशब्दः प्रसिद्धः । इहायमभिसन्धिः—साक्षिणामनृत-
वचनमवचनं च यद्विषिद्धं तदिहाभ्यनुज्ञातम् । यत्—'नानृतं वदेत् ।
अनुवन्विबुवन्वापि नरो भवति किल्बिषी' इति सामान्येनानृतवचनमवचनं च
प्रतिषिद्धं तदतिक्रमनिमित्तमिदं प्रायश्चित्तम् । नच मन्तव्यं साक्षिणामनृतवच-
नावचनाभ्यनुज्ञानेऽपि साधारणानृतवचनावचनप्रतिषेधातिक्रमनिमित्तप्रत्यवा-
यस्य तादवैस्थ्यादभ्यनुज्ञावचनमनर्थकमिति । यतः साक्ष्यनृतवचनावचनयोर्भू-
यान्प्रत्यवायः साधारणानृतवचनावचनयोरल्पीयानित्यर्थवदभ्यनुज्ञावचनम् ।
यद्यपि भूयसः प्रत्यवायस्य निवृत्त्या आनुषङ्गिकस्याल्पीयसः प्रत्यवायस्य निवृ-
त्तिरन्यत्र तथापीहाभ्यनुज्ञावचनाप्रायश्चित्तविधानाच्च भूयसो निवृत्त्याल्पीया-
नप्यानुषङ्गिकोऽपि प्रत्यवायो न निवर्तत इति गम्यते । एतदेवाम्यत्र प्रश्नेषु व-
र्णिवधाशङ्कायां पान्थादीनामनृतवचनावचनाभ्यनुज्ञानं वेदितव्यम् । नच तत्र
प्रायश्चित्तमस्ति प्रतिषेधान्तराभावात् । निमित्तान्तरेण कालान्तरेऽर्थतत्त्वावगमे-
ऽपि साक्षिणामन्येषां च दण्डाभावोऽस्मादेव वचनादवगम्यत इति ॥ ८३ ॥

इति साक्षिप्रकरणम् ।

अथ लेख्यप्रकरणम् ६

मुक्तिसाक्षिणौ निरूपितौ साधनं लेख्यं निरूप्यते । तत्र लेख्यं द्विविधं शासनं जानपदं चेति । शासनं निरूपितम् । जानपदमभिधीयते । तच्च द्विविधम् स्वहस्तकृतमन्यकृतं चेति । तत्र स्वहस्तकृतमसाक्षिकं अन्यकृतं ससाक्षिकम् । अत्रयोश्च देशाचारानुसारेण प्रामाण्यम् । यथाह नारदः—‘लेख्यं तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्ताऽन्यकृतं तथा । असाक्षिमन्याक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥’ इति तत्रान्यकृतमाह—

यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम् ।

लेख्यं तु साक्षिमन्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥ ८४ ॥

धनिकाधमर्णयोर्दोऽर्थो द्विरण्यादिः परस्परं स्वरुच्या इयता कालेनतावदेव मिबती च प्रतिमासं वृद्धिरिति निष्णातो व्यवस्थितः तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्वनिर्णयाय लेख्यं साक्षिमदुक्तलक्षणसाक्षियुक्तं धनिकपूर्वकं धनिकः पूर्वो यस्मिन्धनिकपूर्वकम् । धनिबनामलेखनपूर्वकमिति यावत् । कार्यं कर्तव्यम् । इकलक्षणाः साक्षिणो वा कर्तव्याः—‘कर्त्रा तु यत्कृतं कार्यं सिद्ध्यर्थं तस्य साक्षिणः । प्रवर्तन्ते विवादेषु स्वकृतं वाच्यं लेख्यकम् ॥’ इति स्मरणात् ॥ ८४ ॥

समामासतदर्धाहर्नामजातिम्वगोत्रकैः ।

सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥ ८५ ॥

अपिच । समा संवत्सर । मासश्चैत्रादिः । तदर्धे पक्षः शुक्लः कृष्णो वा । अहस्तिथिः प्रतिपदादिः । नाम धनिकर्णिकयोः । जातिर्ग्राहणत्वादिः । स्वगोत्रं वासिष्ठादिगोत्रम् । एतैः समादिभिश्चिह्नितम् । तथा सब्रह्मचारिकं ब्रह्मचादि-
मात्माप्रयुक्तं गुणनाम ब्रह्मचः कठ इति । आत्मीयपितृनाम धनिकर्णिकपितृनाम । आदिग्रहणाद्द्रव्यजातिमन्व्याचारादंग्रहणम् । एतैश्च चिह्नितं लेख्यं कार्यमिति गतेन सबन्धः ॥ ८५ ॥

समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥ ८६ ॥

किंच । धनिकाधमर्णयोर्दोऽर्थेः स्वरुच्या व्यवस्थितस्तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋणी अधमर्णो नामात्मीयं स्वहस्तेनास्मिन्लेख्ये यदुपरि लेखितं तन्ममामुकपुत्रस्य मतमभिप्रेतमिति निवेशयेत्पत्रं विलिखेत् ॥ ८६ ॥

साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥ ८७ ॥

तथा । तस्मिंस्लेख्ये ये साक्षिणो लिखितास्तेऽप्यात्मीयपितृनामलेखनपूर्वकं अस्मिन्नर्थेऽयममुको देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनैकैकशो लिखेयुः । तेषां समाः संख्यातो गुणतश्च कर्तव्याः । यद्यधमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाधमर्णोऽभ्येन साक्षी च साहस्यन्तरेण सर्वसाक्षिसंनिधौ स्वमतं लेखयेत् । यथाह नारदः—‘अलिपिज्ञं कृणी यः स्यात्स्वमतं तु स लेखयेत् । साक्षी वा साक्षिणाम्भ्येन सर्वसाक्षिसमीपतः ॥’ इति ॥ ८७ ॥

उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकमुनुना ।

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥ ८८ ॥

अपिच । ततो लेखक उभाभ्यां धनिकाधमर्णिकाभ्यां प्रार्थितेन मयामुकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रसूनुना एतद्वैयं लिखितमित्यन्ते लिखेत् ॥ ८८ ॥

सांप्रतं स्वकृतं लेख्यमाह—

विनापि माक्षिमिलेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृतादृते ॥ ८९ ॥

यद्वैयं स्वहस्तेन लिखितमधमर्णेन तस्याक्षिभिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः । बलोपधिकृतादृते बलेन बलात्कारेण उपधिना लललोभक्रोधभयमदादिलक्षणेन यन्कृतं तस्माद्विना । नारदोऽप्याह—‘मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं च यत् । तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतं तथा ॥’ इति । नैवेतस्वहस्तकृतं परहस्तकृतं च यद्वैयं देशाचारानुसारेण संबन्धकव्यवहारेऽवन्धकव्यवहारे च युक्तमधमर्णपरिलोपेन लिप्यक्षरापरिलोपेन च लेख्यमित्येतावन् न पुनः साधुशब्दैरेव । प्रातिम्विकदेशभाषयापि लेखनीयम् । यथाह नारदः—‘देशाचाराविरुद्धं यद्यन्ताधिविधिलक्षणम् । तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरम् ॥’ इति । विधानं विधिः आधेर्विधिराधिविधिराधीकरणं तस्य लक्षणं गोप्याधिभोग्याधिकालकृतमित्यादि तद्वन् विस्पष्टं यस्मिन्तद्वन्ताधिविधिलक्षणम् । अविलुप्तक्रमाक्षरं । अर्थानां क्रमः क्रमश्चाक्षराणि च क्रमाक्षराणि अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिन्तद्विलुप्तक्रमाक्षरं । तदेवंभूतं लेख्यं प्रमाणम् । राजशासनवत् साधुशब्दनिबन्धोऽत्रेत्यभिप्रायः ॥ ८९ ॥

लेख्यप्रसङ्गेन लेख्यास्तदमप्युक्तं त्रिभिरेव देयमित्याह—

कृणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

यथा साहय्यादिकृतमृणं त्रिभिरेव देयं तथा लेख्यकृतमप्याहर्तृत्युन्नतपुत्रै-

१ काभ्यामुभाभ्यां स्व. २ विना तु स्व. ३ तत्रतत्र च. ४ कृणं च लेख्यं च. ५ संबन्धव्यवहारे च स्व. ६ तत्पुत्रपौत्रैः

स्त्रिभिरेव देवं न चतुर्थादिसिद्धिरिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यवि-
शेषेण ऋणमात्रं त्रिभिरेव देयमिति नियतमेव । बाढम् । अस्यैवोत्सर्गस्य प-
त्रारूढर्णविषये स्मृत्यन्तरप्रभवामपवादशङ्कामपनेनुमिदं वचनमारूढम् । त-
थाहि—पत्ररूढमभिधाय कात्यायनेनाभिहितम्—‘एवं कालमतिक्रान्तं
पितृणां दाप्यते ऋणम्’ इति । इत्थं पत्रारूढमृणमतिक्रान्तकालमपि पितृणां
संबन्धि दाप्यते । अत्र पितृणामिति बहुवचननिर्देशात्कालमतिक्रान्तमिति व-
चनाच्चतुर्थादिर्दाप्य इति प्रतीयते । तथा हारीतेनपि—‘लेख्यं यस्य भवे-
त्तस्मै लाभं तस्य विनिर्दिशेत्’ इति । अत्रापि यस्य हस्ते लेख्यं (पत्र) मस्ति तत्स्वर्णलाभ
इति सामान्येन चतुर्थादिभ्योऽप्युणलामोऽस्मीति प्रतीयते । अतश्चेतदाशङ्कानि-
वृत्त्यर्थमेतद्वचनमियुक्तम् । वचनद्वयं च योगीश्वरवचनानुसारेण योजनीयम् ॥

अस्यापवादमाह—

आधिष्णु भुज्यते तावद्यावत्तत्र प्रदीयते ॥ ९० ॥

सबन्धकेऽपि पैत्रारूढं ऋणं त्रिभिरेव देयमिति नियमाहणापाकरणानधिका-
रेणापवादरूपेणनधिकारप्राप्ताविदमुच्यते । यावच्चतुर्थेन पत्रमेव वा ऋणं न
र्तयते तावदेवाधिभुज्यत इति वदता सबन्धकर्णापाकरणे चतुर्थादेरप्यधिकारो
दक्षितः । नन्वेतदप्युक्तमेव फलभोग्यो न नश्यतीति । सत्यम् । तदप्येतस्मि-
न्नस्यपवादवचने पुरुषप्रत्ययविषयमेव स्यादिति सर्वमनवद्यम् ॥ ९० ॥

प्रासङ्गिक परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति—

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हते तथा ।

भिन्ने दग्धेऽथवा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥ ९१ ॥

व्यवहाराक्षमे पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधीयते । व्यवहाराक्षमत्वं चात्य-
न्तप्यवहितदेशान्तरस्थे पत्रे दुर्लेख्ये दुष्टानि संदिग्धमानानि अवाचकानि वा
लेख्यानि लिप्यक्षराणि पदानि वा यस्मिंस्तत् दुर्लेख्य तस्मिन्दुर्लेख्ये, नष्टे काल-
वशेन, उन्मृष्टे मणीर्वापेक्ष्यादिना मृदितलिप्यक्षरे, हते तैस्करादिभिः, भिन्ने
विदलिते, दग्धे प्रवर्तिते, छिन्ने द्विधाभूते सति पत्रं द्विभवेति । एतच्चार्थप्र-
त्यर्थिनोः परस्परानुमतौ सत्याम् । विमत्यां तु व्यवहारप्राप्ती देशान्तरस्थपत्रा-
नर्थनायाभावेक्षया कालो दानव्यः । दुर्दृष्टावस्थिते नष्टे वा पत्रे साक्षिभिरेव
व्यवहारनिर्णयः कार्यः । यथाह नारदः—‘लेख्ये देशान्तरस्थस्ते शीर्षे दुर्लि-
खिते हते । सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् ॥’ इति । सतो विद्यमानस्य
पत्रस्य देशान्तरस्थत्वानयनाय कालकरणं कालावधिर्दातव्यः । असतः पुनरवि-

१ वचनाच्च चतुर्थादिः ख. २ पत्रारूढं ऋणे ख.ग. ३ कारेणापहरणे ख. ४ तस्करा-
दिना ग.घ. ५ द्वितीयपत्र भवति ग. ६ नाय दुर्गोष्वापेक्षया ख. ७ दुर्गदेशस्थिते ख.
८ दृष्टदर्शने घ.

यमानस्य चक्षुस्त्वं पूर्वं ये द्रष्टारः साक्षिणस्तैर्दर्शनं व्यवहारपरिसमापनं कार्यम् । यदा तु साक्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः—‘अलेख्यसाक्षिके देवी व्यवहारे विनिर्दिशेत्’ इति स्मरणात् । एतच्च जानपदं व्यवस्थापत्रम् । राज-
कीयमपि व्यवस्थापत्रमीदृशमेव भवति । इयांस्तु विशेषः—‘राज्ञः स्वहस्तसं-
युक्तं स्वमुद्राचिह्नितं तथा । राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमत् ॥’
इति । तथान्यदपि राजकीयं जयपत्रकं वृद्धवसिष्ठेनोक्तम्—‘यथोपन्यस्तसा-
ध्यार्थसंयुक्तं सोत्तरक्रियम् । सावधारणकं चैव जयपत्रकमिष्यते ॥ प्राङ्निवाका
दिहस्ताङ्कं मुद्रितं राजमुद्रया । सिद्धेऽर्थे वादिने दयाजयिने जयपत्रकम् ॥’
इति । तथा सभासदोऽपि मैत्रं मेऽमुकपुत्रस्येति स्वहस्तं दधुः ।—‘सभासदक्ष
ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः । यथालेख्यविधौ तद्वत्स्वहस्तं दधुरेष ते ॥’
इति स्मरणात् । सभामदां च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण न व्यवहारो निःशल्को
भवति । यथाह नारदः—‘यत्र सभ्यो जनः सर्वः साध्वेतदिति मन्यते । स
निःशल्को विवादः स्यात्सशल्यस्त्वन्यथा भवेत् ॥’ इति । एतच्चतुष्पाद्व्यवहार
एव ।—‘साधयेत्साध्यमर्थं यच्चतुष्पादान्वितं च यत् । राजमुद्राम्वितं चैव जय-
पत्रकमिष्यते ॥’ इति स्मरणात् । यत्र तु हीनता यथा—‘अन्यवादी क्रिया
द्वेयं नोपस्थाता निरुत्तरः । आहुतप्रर्पलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥’ इति ।
तत्र न जयपत्रकमस्ति अपितु हीनपत्रकमेव । तच्च कालान्तरे दण्डप्राप्त्यर्थं जय-
पत्रं तु प्राङ्गन्यायविधिमिष्यार्थमिति विशेषः ॥ ९१ ॥

लेख्यसंदेहे निर्णयनिमित्तान्याह ।

संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्वात्स्वहस्तलिखितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसंबन्धगमहेतुभिः ॥ ९२ ॥

शुद्धमशुद्धं वेति संदिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात् ।
स्वहस्तेन लिखितं यत्लेख्यान्तरं तेन शुद्धिः । यदि सदृशान्यक्षराणि भवन्ति
तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः । आदिशब्दाभ्यामिलेखकम्बहस्तलिखितान्तरसंवादा-
च्छुद्धिरिति । युक्त्या प्राप्तिर्युक्तिप्राप्तिः । देशकालपुरुषाणां द्रव्येण सह संबन्धः
प्राप्तिः । अस्मिन्देशेऽस्मिन्कालेऽस्य पुरुषस्येदं द्रव्यं घटत इति युक्तिप्राप्तिः ।
क्रिया तत्साध्युपन्यासः । चिह्नमसाधारणं श्रीकारादि । संबन्धोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः
पूर्वमपि परस्परविश्वासेन दानप्रहणादिसंबन्धः । आगमोऽर्थ्यनावतोऽर्थस्य
संभावितः प्राप्त्युपायः । एते एव हेतवः । एभिर्हेतुभिः संदिग्धलेख्यस्य शुद्धिः स्या-
दित्यन्वयः । यदा तु लेख्यसंदेहे निर्णयो न जायते तदा साक्षिभिर्निर्णयः
कार्यः । यथाह कात्यायनः—‘दूषिते पत्रके वादी तदारूढास्तु निर्दिशेत्’
इति । साक्षिसंभवविषयमिदं वचनम् । साध्यसंभवविषयं तु हारीतवचनम्
—‘न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् । अचरीकृत्य तत्पत्रमथो दिव्येन नि-
र्णयः ॥’ इति ॥ ९२ ॥

एवं शोधिते पत्रे क्रमेण च दातव्ये प्राप्ते यदा कृच्छ्रमेव कृणुं दानुमसमर्थ-
स्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत्स्वा दत्त्वर्णिको धनम् ।

धनी वोपगतं दद्यान्बहस्तपरिचक्षितम् ॥ ९३ ॥

यदाधर्मणिकः सकलमृणं दानुमसमर्थस्तदा वाञ्छयनुसारेण दत्त्वा पूर्वकृतस्य
लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् एतावन्मया दत्तमिति । उत्तमर्णो वा उपगतं प्राप्तं धनं
तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यादभिलिखेत् एतावन्मया लब्धमिति । कथम् । स्वहस्तप-
रिचक्षितं बहस्तलिखिताक्षरचिह्नितम् । यद्वोपगतं प्रवेशपत्र स्वहस्तलिखितचि-
ह्नितमधमणायोत्तमर्णो दद्यात् ॥ ९३ ॥

क्रमेण तु कृच्छ्रं दत्तं लेख्यं किं कर्तव्यमित्यत आह—

दत्त्वर्णं पाटयेद्देव्यं शुद्ध्यै वान्यत्तु कारयेत् ।

क्रमेण सकृदेव वा कृच्छ्रमृणं दत्त्वा पूर्वकृतं लेख्यं पाटयेत् । यदा तु दुर्गदे-
शावस्थितं लेख्यं नष्टं वा तदा शुद्धये अधमर्णवनिवृत्त्यर्थमन्यहोत्थं कारयेदुत्त-
मर्णोनाधमर्णः । पुरातन क्रमेणोत्तमर्णो विशुद्धिपत्रमधमर्णाय दद्यादित्यर्थः ॥

समाक्षिके क्रमेण कृच्छ्रं दातव्यं किं कर्तव्यमित्यत आह—

माश्रिमञ्च भवेद्यद्वा तद्दानव्यं समाक्षिकम् ॥ ९४ ॥

यत्तु समाक्षिकमृणं तत्पूर्वमाक्षिसमभ्रमेव दद्यात् ॥ ९४ ॥

विंशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ दिव्यप्रकरणम् ७

लिखितमाक्षिभुक्तिलक्षणं त्रिविधं मानुषं प्रमाणमुक्तम् । अथावसरप्राप्तं दिव्यं
प्रमाणमभिधास्यन् तुलाइयाप इत्यादिभिर्वातं, पञ्चभिः श्लोकैर्दिव्यमातृकां कथ-
यति । तत्र तावदिद्वयान्युपदिशति—

तुलाइयापो विपं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।

तुलादीनि कोशास्तानि पञ्च दिव्यानीह धर्मशास्त्रे विशुद्धये संदिग्धव्यार्थस्य
संदर्हनिवृत्त्यर्थं दातव्यानीति ॥

नन्वन्यत्रान्यान्यपि तण्डुलादीनि दिव्यानि सन्ति—‘घटोऽग्निदूरकं चैव
त्रिपं कोशमर्थैव च । तण्डुलाश्चैव दिव्यानि सप्तमन्त्रसमायकः ॥’ इति पिता-
महस्मरणात् । अतः कथमेतावन्त्येवेत्यत आह—

महाभियोगेष्वेतानि

—वोपगतं घटः = लिखितपरिचिह्नितं ग. २ उत्तमर्णो अथ स्व. ४ दिमिरारभ्य घ. ५
संदिग्धं ६ अन्यत्रान्या ख.

एतानि महाभियोगेष्वेव नान्यत्रेति नियम्यते न पुनरिमान्येष दिव्यानीति । महत्त्वावधिं च वक्ष्यति । नन्वल्पाभियोगेऽपि कोश इष्यते—‘कोशमल्पेऽपि दापयेत्’ इति स्मरणात् । सत्यम् । कोशस्य तुलादिषु पाठो न महाभियोगेष्वेवेति नियमार्थः, किंतु सावष्टम्भाभियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः । अन्यथा शङ्काभियोगे भव स्यात्—‘अवष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्च कोशश्च शङ्कास्वेव न संशयः ॥’ इति स्मरणात् ॥

महाभियोगेषु क्वचित्तेषु सावष्टम्भेषु चाविशेषेण प्राप्तावपवादमाह—

शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि ॥ ९५ ॥

एतानि तुलादीन्यभियोक्तरि शीर्षकस्थेऽभियुक्तस्य भवन्ति । शीर्षकं शिरो व्यञ्जहारस्य चतुर्थं. पादो जयपराजयलक्षणस्तेन च दण्डो लङ्घने तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्थः तत्प्रयुक्तदण्डभागित्यर्थः ॥ ९५ ॥

ततोर्थां लण्येभ्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमिति भावप्रतिज्ञावादिन एव किं— इति व्यवस्था दातिता तदपवादार्थमाह—

रुच्या वान्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः ।

रुच्याभियोक्तभियुक्तयोः परस्परसंप्रतिपर्यान्यतरोऽभियुक्तोऽभियोक्ता वा दिव्य कुर्यादितरोऽभियुक्तोऽभियोक्ता वा शिरः शरीरमर्थदण्डं वा वर्तयेदङ्गीकुर्यात् । अयमभिप्रेत्यः न मानुषप्रमाणवहिष्यं प्रमाण भावैकरोचरं अपितु भावाभावावविशेषेण गोचरयति । अतश्च मिथोत्तरं प्रत्यवस्कन्दने प्राङ्गन्यायं वार्धिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्येच्छया दिव्यं भवतीति ॥

अल्पाभियोगे महाभियोगे शङ्काभावष्टम्भयोरप्यविशेषेण कोशो भवतीत्युक्तं, तुलादीनि विपान्तानि तु महाभियोगेष्वेव सावष्टम्भेष्वेवेति च नियमो दक्षितः । तत्रावष्टम्भाभियोगेष्वेवेत्यस्यापवादमाह—

विनापि शीर्षकान्कुर्यान्नृपद्रोहेऽथ पातके ॥ ९६ ॥

राजद्रोहाभिदाकायां ब्रह्महत्यादिपातकाभिदाकायां च शिरःस्थायिना विनापि तुलादीनि कुर्यात् महाचौर्याभिदाकायां च । यथाह—‘राजभिः शक्तितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः । आत्मशुद्धिपराणां च दिव्यं देयं शिरो विना ॥’ इति । तण्डुलाः पुनरल्पचौर्यशङ्कायामेव ।—‘चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः’ इति पितामहवचनान् । तसमापन्तु महाचौर्याभिदाकायामेव ।—‘चौर्यशङ्काभियुक्तानां तसमापो विधीयते’ इति स्मरणात् । अन्ये पुनः शपथा अल्पार्थविषयाः ।—‘सत्यंवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च । देवतापितृपादांश्च दत्तानि मुकृतानि च ॥ स्पृशेच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां मुहर्षा तथा ।

१ कोशोऽस्येव ग. २ क्रियाव्ययस्या ख. ३ भावाभावाविशेषेण तिस्रश्चपाठः ४ भवतीति युक्तं य.

अभियोगेषु सर्वेषु कोशपातमथापि वा ॥ इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्प-
कारणे ॥ इति नारदस्मरणात् ॥ यद्यपि मानुषप्रमाणानिर्णयस्य निर्णायकं य-
त्तद्विद्यमिति लोकप्रसिद्धा शपथानामपि दिव्यत्वं तथापि कालान्तरनिर्णयनि-
मित्तत्वेन समनन्तरनिर्णयनिमित्तयो धटादिभ्यो दिव्येभ्यो भेदत्वव्यपदेशो
ब्राह्मणपरिग्राहकत्वं । कोशस्य तु शपथत्वेऽपि धटादिषु पाठो महाभियोगवि-
षयत्वेनावष्टम्भाभियोगविषयत्वेन च धटादिसाम्याच्च समनन्तरनिर्णयनिमि-
त्तत्वेन । नण्डुलानां तप्तमापस्य च समनन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेऽप्यल्पविषयत्वेन
शङ्काविषयत्वेन च धटादिवैलक्षण्यात्तेष्वपाठ इति संतोष्टव्यम् । एतानि च
दिव्यानि शपथाश्च यथात्मभवमृणादिषु विवादेषु प्रयोक्तव्यानि । यन्तु पिताम-
हवचनम्—‘स्यावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेत्’ इति । तदपि लिखित-
सामन्तादिप्रमाणे दिव्यानि परिवर्जयेदिति व्याख्येयम् । ननु विवादान्तरेष्वपि
प्रमाणान्तरसम्भवे दिव्यानामनवकाश एव । सत्यम् । ऋणादिषु विवादेषु ईदृ-
ग्लक्षणमाधुपन्यासेऽपिना कृतेऽपि प्रत्यर्थी यदि दण्डाभ्युपगमावष्टम्भेन द्वि-
मवलम्बते तदा दिव्यमपि भवति । साक्षिणामाशयदोषमभवादिव्यस्य च ।
दोषत्वेन वस्तुतत्त्वविषयत्वात्तल्लक्षणत्वाच्च धर्मस्य । यथाह नारदः—‘तत्र
सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिणि । देवमाध्वे पारुष्यं न केल्यं वा प्र-
योजयेत् ॥’ इति । स्यावरेषु च विवादेषु प्रत्यर्थिना दण्डानष्टम्भेन दिव्यावल-
म्बने कृतेऽपि सामन्तादिदृष्टप्रमाणवद्भावे न दिव्यं ब्राह्ममिति विकल्पनिराकर-
णाथे ‘स्यावरेषु विवादेषु इत्यादिपितामहवचनं नात्यन्तिकदिव्यनिराकरणा-
र्थम् । लिखितसामन्ताद्यभावे स्यावरविवादेऽप्यनिर्णयप्रसङ्गान् ॥ ९६ ॥

दिव्ये साधारणविधिः—

सचैलं स्नातमाहूय सूर्यादय उपोषितम् ।

कारयेन्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसंनिधौ ॥ ९७ ॥

किंच । पूर्वेषु उपोषितमुदिते सूर्ये सचैलं स्नातं दिव्यग्राहिणमाहूय नृपस्य
सभ्यानां ब्राह्मणानां च संनिधौ सर्वाणि दिव्यानि कारयेत्प्राड्विवाकः—‘त्रिरा-
त्रोपोषिताय सूर्येकरात्रोपिताय वा । नित्यं दिव्यानि देयानि श्रुचये चाद्वैवा-
ससे ॥’ इत्युपवासविकल्पः । पितामहेनांक्तो बलवद्बलवन्महाकार्याल्पकार्य-
विषयत्वेन व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । उपवासनियमश्च कारयितुं प्राड्विवाकस्यापि—
‘दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राड्विवाकः समाचरेत् । अध्वरेषु यथाध्वर्युः सोपवासो
नृपाजवा ॥’ इति पितामहवचनान् ॥ अत्र यद्यपि सूर्योदय इत्यविशेषणोक्तं
तथापि शिष्टसमाचाराजानुवासे दिव्यानि देयानि । तथापि—‘पूर्वाह्णेऽग्निप-
रीक्षा स्यात्पूर्वाह्णे च घटो भवेत् । मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सता ॥

१ मा १५ ग. सर्वेषु कोशपातं घ. २ नारदस्म ग. ३ तन्तन्निमित्तनिर्णययो घ.
४ नारदस्म ग. ५ उक्तलक्षणं घ. ६ माशये दोष घ.

दिवसस्य तु पूर्वाह्ने कोशशुद्धिर्बिधीयते । रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देवं सुक्ती-
तकम् ॥' इति पितामहोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः ॥ अनुक्तकालविशेषाणां तण्डु-
कतप्तमाद्यप्रभृतीनां पूर्वाह्ण एव प्रधानम् ।—'पूर्वाह्णे सर्वदिग्बानां प्रधानं वरि-
कीर्तितम्' इति सामान्येन नारदस्मरणात् । अहनि त्रिधा विभक्ते पूर्वो भागः
पूर्वाह्णो मध्यमो मध्याह्नः उत्तरोऽपराह्णः । तथापरोऽपि कालविशेषो विधिप्र-
तिषेधमुखेन दर्शितः । विधिमुखत्वाच्च—'अग्नेः शिशिरहेमन्तौ वर्षाश्चैव प्रकी-
र्तिताः । शरद्रीप्सेषु सखिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥ यैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशा-
खश्च तथैव च । एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥ कोशस्तु सर्वदा
देयमुक्ता स्यात्सर्वकालिकी ॥' इति । कोशग्रहणं सर्वशपथानामुपलक्षणम् ।
तण्डुलानां पुनर्विशेषानभिधानात्सर्वकालिकत्वम् । प्रतिषेधमुखोऽपि—'अ-
शीते तोषैशुद्धिः स्वाश्रोण्याकालेऽग्निशोधनम् । न प्राकृषि विषं दद्यात्प्रवाते न
तुलां तथा ॥ नापराह्णे न सन्ध्यायां न मध्याह्ने कदाचन ॥' इति । न शीते
तोषैशुद्धिः स्यादित्यत्र शीतशब्देन हेमन्तशिशिरवर्षाणां ग्रहणम् । नोष्णकाले-
ऽग्निशोधनमित्यश्रोण्याकालशब्देन ग्रीष्मशरदोः । विधानलब्धस्यापि पुनर्निषेध आ-
दरार्थः । प्रयोजनं तु वक्ष्यते ॥ ९७ ॥

अधिकारिव्यवस्थामाह—

तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् ।

अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विपस्य वा ॥ ९८ ॥

स्त्री स्त्रीमात्रं जातिवयवस्थाविशेषानादरेण । बाल आपोऽशार्द्धाजातिवि-
शेषानादरेण । वृद्धोऽशीतिकावरः । अन्धो नेत्रविकलः । पङ्गुः पादविकलः ।
ब्राह्मणो जातिमात्रम् । रोगी व्याधितः । एतेषां शोधनार्थं तुल्येति नियम्यते ।
अग्निः फालस्तप्तमाद्यश्च क्षत्रियस्य । जलमेव वैश्यस्य । वाशब्दोऽवधारणे । वि-
षस्य यवा उक्तपरिमाणाः सप्तैव शूद्रस्य शोधनार्थं भवन्ति । ब्राह्मणस्य तुला-
विधानात् 'शूद्रस्य यवाः सप्त विपस्य वा' इति विषविधानादग्निर्जलं वेति क्षत्रिय-
वैश्यविषयमुक्तम् । एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन—'ब्राह्मणस्य घटो देवः क्ष-
त्रियस्य हुताशनः । वैश्यस्य सखिलं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेत् ॥' इति । यत्
क्यादीनां दिव्याभावस्मरणम्—'सप्ततानां श्रुतातीनां व्याधितानां तपस्विनाम् ।
स्त्रीणां च न भवेद्विष्यं यदि धर्मस्तवपेक्षितः ॥' इति, तत् 'रुग्धा बान्धतरः कुर्पा-
त्' इति विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । एतदुक्तं भवति—अवष्टम्भाभियोगेषु क्यादीना-
मभियोकृत्वेऽभियोज्यानामेव दिव्यं, एतेषामभियोज्यत्वेऽप्यभियोकृतामेव दि-
व्यम् । परस्पराभियोगे तु विकल्प एव । तत्रापि तुल्येति कारत्यायनवचनेन
नियम्यते । तथा महापातकादिब्राह्मणभियोगे क्यादीनां तुल्येति । एतच्च वचनं
सर्वदिग्बसाधारणेषु मार्गशिरश्चैत्रवैशाखेषु क्यादीनां सर्वदिग्बसमवधाने निर्या-

१ कोशसिद्धिः ख. २ अनुक्तवेला ग. घ. ३ प्रथमो भागः घ. ४ उत्तमो घ. ५ तोषसिद्धिः
स्यात् ख.

मकययार्थवत् । यच्च सर्वकालं स्त्रीणां तुल्येति ।—‘स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् । धटकोष्ठादिभिक्षासामन्तस्त्रयं विचारयेत् ॥’ इति विषसलिलव्यतिरिक्तधटकोष्ठाद्यादिभिः शुद्धिविधानात् । एवं बाकादिष्वपि योजनीयम् । तेषां ब्राह्मणादीनामपि न सार्वकालिकस्तुलादिनिबन्धः ।—‘सर्वेषामेव वर्णानां कोशशुद्धिर्विधीयते । सर्वान्येनानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विना ॥’ इति पितामहस्मरणात् । तस्मात्साधारणे काले बहुदिग्बसमवधाने तुलादिनियमार्थमेवेद् वचनम् । कालान्तरे तु तत्सकालविहितं सर्वेषाम् । तथाहि—‘यथास्वप्निरिव सर्वेषाम् । हेमन्तशिशिरयोस्तु क्षत्रियादित्रयाणामग्नि-विषयोर्बिकल्पः । ब्राह्मणस्य त्वप्निरिव न कदाचिद्विषम् । ‘ब्राह्मणस्य विषं विना’ इति प्रतिषेधात् । ग्रीष्मशरदोस्तु सलिलमेव । येषां तु व्याधिविशेषेणाद्यादिनिषेधः—‘कुष्ठिनां बर्जयेदग्निं सलिलं श्यामकासिनाम् । पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषं तु परिवर्जयेत् ॥’ इति तेषामद्यादिकालेऽपि साधारणं तुल्येद्येव दिव्यं भवति । तथा—‘तोषमग्निर्विषं चैव दातव्यं बकिनां नृणाम्’ इति वैचनानुबलानामपि सर्वथा विधिप्रतिषेधादनुकालानतिक्रमेण जातिवयोर्वस्थाभितानि दिव्यानि देवानि ॥ १८ ॥

महाभियोगेष्वेतानोप्युक्तं तत्राभियोगस्य यदपेक्षं महत्त्वं तदिदानीमाह—

नासहस्राद्धेरन्फालं न विषं न तुलां तथा ।

पणमहस्रादुर्बाकं फालं विषं तुलां वा न कारयेत् । मध्यवर्तिं जलमपि । यथोक्तम्—‘तुलादीनि विधान्तानि गुरुष्वर्थेषु दापयेत्’ इति । अत्र कोशस्याग्रहणं ‘कोशमल्पेऽपि दापयेत्’ इत्यस्याभियोगेऽपि तस्य स्मरणात् । एतानि चत्वारि दिव्यानि पणसहस्रादूर्ध्वमेव भवन्ति नार्वागित्यर्थः ॥ नन्वर्वागप्यद्यादीनि पितामहेन दक्षितानि—सहस्रं तु धटं दद्यात्सहस्रार्धं तथायसम् । अर्धस्यार्धं तु सलिलं तस्यार्धं तु विषं स्मृतम् ॥’ इति । सत्यम् । तत्रैतत्त्वं व्यवस्था । यद्रूप्यापहारे पातित्यं भवति तद्विषयं पितामहवचनं, इतरद्रव्यविषयं योगीश्वरवचनमिति । एतच्च वचनद्वयं स्त्रेयसाहसविषयम् । अपहारे तु विशेषो दक्षितः कान्त्यायनेन—‘दत्तस्यापहरो यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत् । स्त्रेयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् ॥ सर्वद्रव्यप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् । हेमप्रमाणयुक्तं तु तदा दिव्यं निबोधयेत् ॥ ज्ञात्वा संमयां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतम् । अशीतेस्तु विनाशे वै देवास्त्रेयं हुताशनम् ॥ यष्टया नाशे जलं देवं चत्वारिंशति वै धटम् । विंशतिशतनाशे तु कोशपानं विधीयते ॥ पञ्चाधिकस्य वा नाशे ततोऽर्धार्धस्य तण्डुलाः । ततोऽर्धार्धविनाशे हि

१ सार्वकालं ख. २ यथा ख. ३ तुला दिव्यं ग ४ दुर्बलानामिति सर्वदा घ. ५ प्रतिषेधादुक्ते बककाकानि ग. ६ बलानामितानि ख ७ यदपेक्ष्य ख-ग. ८ तत्रैव व्यवस्था घ. ९ दद्यादेव ख १० दद्याद्विंशतिनाशे तु ग.

स्वसेत्पुत्रादिमत्तकाम् ॥ ततोऽर्धावधिनाशो हि कौकिल्यस्य क्रियाः स्मृताः । एवं विचारयन्मराजा धर्मावधिना न हीयते ॥' इति । शास्त्रा संख्यां सुवर्णात्म-
मित्यत्र सुवर्णमन्त्रः 'बोद्धव्यं भाषाः सुवर्णः' इत्युक्तपरिमाणवचनः । नास्त्य-
व्यङ्गात्रापहवचनः । नासहस्रादरेत्कालमित्यत्र तु तात्रिकपणसहस्रं बोद्धव्यम् ॥

अनु नृपद्रोहे महापातके चैतानि दिव्याम्युक्ताणि, तत्कथं नासहस्रादरेत्काल-
मित्यत्राह—

नृपार्थेष्वभिशापे च बहेयुः शुचयः सदा ॥ ९९ ॥

नृपद्रोहे महापातकभियोगे च सदा द्रव्यसंख्यामनपेक्ष्यैतानि दिव्यानि
बहेयुः कुर्युरपवासादिना शुचयः सन्तः । तथा देशविशेषोऽपि नारदोक्तः—
'सभाराजकुलद्वारदेवायतनपत्न्यरे । निधेयो निश्चलः पूज्यो भूपमाख्यानुलेपनैः ॥'
इति । निधेयो षटः । व्यवस्था च कात्यायनेनोक्ता—'इन्द्रस्थानेऽभिषेकानां
महापातकिनां नृणाम् । नृपद्रोहे प्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥ प्रातिलोम्य-
प्रसूतानां दिव्यं देवं चतुष्पथे । अंतोऽन्धेषु सभामध्ये दिव्यं देवं विदुर्मुखाः ॥
अस्पृश्याधमदासानां म्लेच्छानां पापकारिणाम् । प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो
न तु राजनि ॥ तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्विशेषाः ॥' इति ॥ ९९ ॥
इति दिव्यमातृका ॥

एवं सर्वदिव्योपबोगिनीं दिव्यमानृकामभिधायेदानीं षटादिदिव्यानां प्रयो-
गमाह—

तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।

प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः ॥ १०० ॥

त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥ १०१ ॥

यद्यसि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमघो नय ।

शुद्धश्चेद्रमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥ १०२ ॥

तुलाया धारणं तोलनं ये विदन्ति सुवर्णकारप्रभृतयस्तैः प्रतिमानेन सुदा-
दिना समीभूतः समीकृतस्तुलामाश्रितोऽधिरूढोऽभियुक्तोऽभियोक्ता वा दिव्य-
कारी रेखां कृत्वा येन संनिवेशेन प्रतिमानसमीकरणदशायां शिष्यतलेऽवस्थि-
तस्त्वस्मिन्पाण्डुलेखेनाङ्गित्वावतारितस्तुलामभिमन्त्रयेत्प्रार्थयेत्तानेन मन्त्रेण । हे
तुले, त्वं सत्यस्य स्थानमसि । पुरा आदिसृष्टौ देवैर्हिरण्यगर्भप्रभृतिभिर्विनिर्मि-
तोत्पादिता । तत्तस्मात्सत्यं संदिग्धस्यार्थस्य स्वरूपं वद दर्शय । कस्याणि शो-

१ अभिशापेयुः ग. २ नृपद्रोहेषु ख. ३ ततोऽन्धेषु तु कार्येषु सभामध्ये विदुर्मुखाः न.
४ म्लेच्छानामपकारिणा ग. ५ दापयेत् ग. ६ विशोधय घ ७ पाण्डुलेखः खट्व इति
प्रसिद्धः. पाण्डुलेखेन ख.

अने, अस्मात्संज्ञायां विमोच्य । हे मातः, वचनं पापकृदसत्यवाक्येन ततो मां त्यज्यते न च । अथ शुद्धः सत्यवाक्येन ततो मामूर्ध्वं गमयेति ॥ प्राङ्निवा-
कस्य तुलामिमज्जनमन्त्रैः स्मृत्यन्तरोक्तः । अयं तु दिव्यकारिणः । जयपराजयक-
क्षणं तु मन्त्रलिङ्गादेवावगम्यत इति न पृथगुक्तम् ॥ घटनिर्माणं पुनरारोह-
णाद्यर्थसिद्धयेऽपि पितामहनारदादिभिः स्पष्टीकृतम् । तद्यथा—‘छित्त्वा तु
यज्ञियं वृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् । प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः ॥
मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यश्छेदने जप्य एव च । चतुरस्ता तुला कार्या दृढा ऋज्वी
तथैव च ॥ कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत् । चतुर्हस्ता तुला कार्या
बादौ चोपरि तत्तमौ ॥ अन्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यधमेव च । हस्ताद्वयं^१ नि-
क्षेप्यं तु पादयोरुभयोरपि ॥ तोरणे च तथा कार्यं पार्श्वयोरुभयोरपि । घटादुच्च-
तरे स्वातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥ अवलम्बौ च कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।
मृत्स्यौ सूत्रसंबद्धौ घटमलकचुम्बिनौ ॥ प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुची देशे
घटस्तथा । शिष्यद्वयं समासज्य पार्श्वयोरुभयोरपि ॥ प्राङ्मुखान्करूपवेदमोन्नि-
वचयोरुभयोरपि । पश्चिमे तोलयेत्कर्तुं नव्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम् ॥ पिटकं पूर-
येत्तस्मिन्निष्टकाप्रावपांसुभिः । अत्र च मृत्तिकेष्टकाप्रावपांसूनां विकल्पः । परी-
क्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ॥ वणिजो हंसकाराश्च कांस्यकारान्तथैव
च । कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्ब्यममो घट ॥ उदकं च प्रदातव्यं घटस्थोपरि
पण्डितैः । यस्मिन् हुवते तोवं स विज्ञेयः समो घटः ॥ तोलयित्वा नरं पूर्व
पश्चात्तमवतार्य तु । घटं तु कारयेन्नित्यं पनाकाध्वजशोभितम् ॥ तत आवाहये-
द्देवान्निधिनानेन मन्त्रविन् । वादित्रतृण्योषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥ प्राङ्मुखः
प्राङ्गलिभूत्वा प्राङ्निवाकस्ततो वदेत् । एहोहि भगवन्धर्मं अस्मिन्दिश्ये समा-
विश ॥ सहितो लोकपालश्च वस्त्रादित्यमरुद्गणः । आवाह्य तु घटे धर्मं पश्चाद-
ङ्गानि विन्यसेत् ॥ इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा । वरुणं पश्चिमे
भागे कुबेरं चोत्तरे तथा ॥ अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् । इन्द्रः
पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥ कुबेरस्तु सुवर्णामो वह्निश्चापि सुव-
र्जसः । तथैव निर्रतिः श्यामो वायुर्भूषः प्रशस्यते ॥ ईशानस्तु भवेद्वक्त्र एव
ध्यायेत्कमादिमान् । इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसुनाराधयेदुधः ॥ धरो ध्रुवस्तथा
सोम आपश्चैवानिलोऽनलः । प्रयूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ देवे-
ल्लेशानयोर्मध्य आदित्यानां तथा गणम् । धातार्चमा च मित्रश्च वरुणोऽंशुर्भग-
स्तथा ॥ इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दक्षमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णु-
रजयन्त्यो जघन्यजः ॥ इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिताः । ऊर्ध्वे प-
श्चिमभागे तु रुद्राणामवर्णं विदुः ॥ वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महावशाः ।

१ मन्त्रः स्मृत्यन्तरोक्ता ग ४ २ प्रा-न्तरं ल ३ निधेय इति पाठः ४ पिटकं वंशमाण्ड-
विशेषः ५ हेमकारश्च कांस्यकार-ध ६ प्राङ्गलि प्राङ्मुखो भूत्वा घ ७ ध्रुवोऽध्वरस्तथा
सोमः ल ८ धरो ध्रुवश्च सोमश्च घ ८ आदित्यानां तथावर्णं ग ९ आदित्याराधनं तथा घ
१० वरुणोऽंशुर्भग ग घ १० अग्नेः पश्चिमदिग्भागे रुद्राणां स्थापनं विदुः ग

अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः ॥ भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विश्वार्-
पतिः । स्वाणुर्मेवञ्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः ॥ प्रेतेश्वरक्षोभये तु आ-
नृत्यान् प्रकल्पयेत् । माही माहेचरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥ बाराही चैव
माहेन्द्री चासुण्डा गणसंयुता । निर्ऋतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ॥ चरुण-
स्वोत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते । पवनः स्पर्शनो वायुरमिहो मास्तस्तथा ॥
प्राणः प्राणेशजीवी च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । षट्सोत्तरभागे तु दुर्गामावाह-
येद्बुधः ॥ एतासां देवतानां तु स्वनाम्ना पूजनं विदुः । भूषावसानं धर्माय दत्त्वा
चाध्यादिकं क्रमान् ॥ अध्यादिपश्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् । गन्धादिकां
नेवेष्टान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥' इति । अत्र च तुलां पताकाध्वजालङ्कृतौ
विधाय तस्यामहोहीति मन्त्रेण धर्ममावाह्य धर्माचार्यं कल्पयामि नम इत्यादिना
प्रयोगेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्काचमनीयस्नानवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयमुकुटकट-
कादिभूषान्तं दत्त्वा इन्द्रादीनां दुर्गान्तानां प्रणवाद्यैः स्वनामभिश्चतुर्ध्वन्तेर्नमो-
न्तेरर्घ्यादिभूषान्तं पदार्थानुसमयेन दत्त्वा धर्माय गन्धपुष्पधूपदीपनेत्रेष्वादि
दत्त्वा इन्द्रादीनां गन्धादीनि पूर्ववदद्यात् । गन्धपुष्पाणि च षट्पूजायां रक्ताणि
कार्याणि । यथाह नारदः—'रक्तगन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूषाक्षतादिभिः । अर्च-
येत्तु घटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत् ॥' इति । इन्द्रादीनां तु विशेषानभिधा-
नाद्यथालाभं रक्तगन्धैर्वा पूजनमिति पूजाक्रमः ॥ एतच्च सर्वं प्राड्विवाकः कुर्यात् ।
यथोक्तम्—'प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः । धृतवृत्तोपसंपन्नः शान्त-
चित्तो विमत्सरः ॥ सत्यमंधः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः । उपोषितः शुद्ध-
वासाः कृतदन्तानुधावनः ॥ सर्वासां देवतानां च पूजां कुर्याद्यथाविधि ॥'
तथा । ऋत्विग्भिश्चतुर्भिश्चतसृषु दिक्षु लौकिकास्तौ होमः कार्यः । यथाह—
'चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः । आज्येन हविषा चैव समिद्धिहोम-
साधनैः ॥ सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत् ॥' प्रणवादिकां गायत्री-
मुच्चार्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य समिदाग्न्यचरुमत्येकमष्टोत्तरशतं जु-
हुपादित्यर्थः । एव हवनान्तां देवपूजां विधायानन्तरमभियुक्तमर्थं बह्व्यमाणम-
ञ्जसहितं पत्रे लिखित्वा तत्पत्रं शोधय शिरोगतं कुर्यात् । यथाह—'वेदधर्म-
भियुक्तः स्याल्लिखित्वा तं तु पत्रके । मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं तु शिरोगतम् ॥'
मन्त्रश्चायम्—'आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च धीर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अ-
हश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च ज्ञानाति नरस्य वृत्तम् ॥' इति । एतच्च धर्मा-
वाहनादि शिरसि पत्रारोपणान्तमनुष्ठानकाण्डं सर्वत्रिष्यसाधारणम् । यथोक्तम्
—'हमं मन्त्रविधिं कृत्वा सर्वदिग्बेषु योजयेत् । आवाहनं च देवानां तथैव
परिकल्पयेत् ॥' इति । अनन्तरं प्राड्विवाको षट्मामञ्जयेत्—'षट्मामञ्जयेच्चैव
विधिनानेन शास्त्रवित्' इति स्मरणात् । मन्त्राश्च दर्शिताः—'त्वं षट् मङ्गला
सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । चकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टकाराङ्कुटिलं नरम् ॥ एतौ

भावयते यस्माद्वदस्तेनाभिधीयते । एवं वेत्ति सर्वज्ञान्तां पापानि सुकृतानि च ॥ एवंमेव देव जानीषे न विदुर्वाणि मानवाः । व्यवहारमिच्छन्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥ तदेवं संशयादस्यादर्मतत्त्वात्तुमर्हसि ॥' इति । शोधयस्तु 'एवं तुल्ये' इत्यादिना पूर्वोक्तेन मन्त्रेण तुल्यमाभ्यस्येत् । अनन्तरं प्राङ्निवाकः शिरोग-
 लपत्रकं शोध्य यथास्थानं निवेदैष च घटमारोपयति—'पुनरारोपयेत्तस्मिन्नि-
 रोदस्थितपत्रकम्' इति स्मरणात् । आरोपितं च विनाडीपत्रकं यावत्तथैवा-
 बस्थापयेत् । तत्कालपरीक्षां च ज्योतिःशास्त्राभिज्ञः कुर्यात्—'ज्योतिर्विद्वाङ्मणः
 श्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् । विनाक्षयः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः ॥'
 इति स्मरणात् । दशगुरुक्षरोच्चारणकालः प्राणः । षट्प्राणा विनाडी । उक्तं च
 —'दशगुरुवर्णः प्राणः षट् प्राणाः स्याद्विनाडिका तासाम् । षड्या षटी
 षटीनां षड्यार्हः स्याद्विभिदिनमांसः ॥' इति । तस्मिन् काले शुद्धशुद्धिप-
 रीक्षणार्थं शुचयः पुरुषा राजा नियोक्तव्याः । ते च शुद्धशुद्धी कथयन्ति ।
 यथोक्तं पितामहेन—'साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिनः । ज्ञानिनः
 शुचयोऽलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु ॥ संसन्ति साक्षिणः श्रेष्ठाः शुद्धशुद्धी
 नृपे तदा ॥' इति । शुद्धशुद्धिनिर्णयकारणं चोक्तम्—'तुलितो यदि व-
 र्धेत स शुद्धः स्यान्न सशयः । ममो वा हीयमानो वा न सैव शुद्धो भवेन्नरः ॥'
 इति । यत्तु पितामहवचनम्—'अल्पदोषः समो ज्ञेयो बहुदोषस्तु हीयते'
 इति, तत्र यद्यप्यभियुक्तस्यार्थस्याल्पत्वं बहुत्वं च न दिश्येनावधारयितुं शक्यते
 तथापि सहृदमतिपूर्ववेगाल्पव्यममकृन्मतिपूर्वत्वेन च महत्त्वमिति दण्डप्राय-
 क्षित्वाल्पावमहारवमवधार्येते । यदा चानुपलक्ष्यमाणदृष्टकारण एव कक्षादीनां
 छेदो भङ्गो वा भवति तदाप्यशुद्धिरेव—'कक्षच्छेदे तुल्यभङ्गे घटककटयोस्तथा ।
 रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे वा तथैवाशुद्धिमादिशेत् ॥' इति स्मरणात् । कथं शिष्यत-
 त्वम् । कर्कटो तुलान्तयोः शिष्याधारावीचद्रकावायसकीलकौ कर्कटशृङ्गसंनिभौ ।
 अक्षः पादस्तम्भयोरुपरि निविष्टस्तुलाधारपटुः । यदा तु दृश्यमानकारणक एषां
 भङ्गस्तथा पुनरारोपयेत्—'शिष्यादिच्छेदभङ्गेषु पुनरारोपयेन्नरम्' इति स्मर-
 णात् । ततश्च—'ऋग्विष्णुरोहिताचार्यान्वक्षिणाभिश्च तोषयेत् । एवं कारयित्वा
 राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् ॥ महतीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥'
 यदा तूक्तलक्षणं घटं तथैव स्थापयितुमिच्छति तदा बायसाधुपघातनिरासार्थं
 कपाटादिसहितां शाळां कुर्यात्—'विशाळाभुक्तेनां शुभ्रां घटशालां तु कारयेत् ।
 यत्रस्था नोपहन्येत श्वमिच्छण्डालवायसैः ॥ तथैव लोकपालादीन्सर्वान्विष्णु
 निवेद्येत् । त्रिसन्ध्यं पूजयेदन्त्यान्धमास्यानुलेपनैः ॥ कपाटबीजसंयुक्तां परि-
 चारकरक्षिताम् । सृपानीषाग्निसंयुक्तामधून्वा कारयेन्नृपः ॥' इति स्मरणात् ।
 बीजानि चवम्रीक्षादीनि ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ इति घटविधिः ॥

१ सर्वभूतानां च २ एवंमेव सर्वं च ३ यथानिवेशं च य ४ षड्याहोरात्र उक्तं च.
 ५ शोधयस्तु न. ६ सर्वं च. ७ न विशुद्धो घ. ८ छेदे च भङ्गे च य. ९ भङ्गे तु य.
 १० मुच्छिन्ना घ.

इदानीं क्रमशोऽसमिद्धिद्विजमाह—

करौ विमृदितव्रीहेर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।

सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् ॥ १०३ ॥

द्विजमातृकोकसाधारणधर्मेण सन्तु तुलाविधानोक्तधर्मावाहनादिशिरःपत्रा-
रोपणान्ते च विध्यन्ते सत्ययमप्रिविधौ विशेषः । विमृदितव्रीहेर्विमृदिता वि-
धर्षिता व्रीहयः कराभ्यां येनासां विमृदितव्रीहस्तस्य करौ लक्षयित्वा तिलका-
लकमणिकणादिस्नानेऽवलककरसादिनाङ्कयित्वा । यथाह नारदः—‘हस्त-
तेषु सर्वेषु कुर्यादंसपदानि तु’ इति । अनन्तरं सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि हस्तयोरज-
लीकृतयोन्यसेत्—‘पञ्चरजलिमापूर्य आश्वथैः सप्तभिः समैः’ इति स्मरणात् ।
नानि च हस्तसहितानि सूत्रेण तावदेष्टयेत् । यावन्त्यश्वत्थपत्राणि सप्तकृत्यो वे-
ष्टयेदित्यर्थः । सूत्राणि च सप्त शुक्लानि भवन्ति—‘वेष्टयीत सितैर्हस्तौ सप्तभिः
सूत्रतन्तुभिः’ इति नारदवचनात् । तथा सप्त शमीपत्राणि सप्तैव कूर्वापत्राणि
चाक्षतांश्च दध्यकानक्षतांश्चाश्वत्थपत्राणामुपरि विन्यसेत्—‘सप्त पिप्पलपत्राणि
शमीपत्राण्यथाक्षतान् । कूर्वायाः सप्त पत्राणि दध्यकांश्चाक्षताक्यसेत् ॥’ इति
स्मरणात् । तथा कुसुमानि च विन्यसेत्—‘सप्त पिप्पलपत्राणि अक्षताम्यु-
मनो दधि । हस्तयोनिक्षिपेत्तत्र सूत्रेणवेष्टनं तथा ॥’ इति पितामहवच-
नान् । सुमनसः पुष्पाणि । यदपि स्मरणम्—‘अथस्तप्तं तु पाणिभ्यामकंय-
त्रेण सप्तभिः । अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्वदग्धः सप्तमे पदे ॥’ इति तदश्वत्थपत्रा-
भावेऽकंपत्रविषयं वेदितव्यम् । अश्वत्थपत्राणां पितामहप्रशंसावचनेन मुख्य-
त्वावगमात्—‘पिप्पलाज्यायते बह्विः पिप्पलो बृक्षराट् स्पृतः । अतस्तस्य तु
पत्राणि हस्तयोर्विन्यसेद्दुधः ॥’ इति ॥ १०३ ॥

कर्तुरश्वत्थमिभ्रमणमाह—

त्वमग्रे सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।

साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि मत्स्यं कवे मम ॥ १०४ ॥

हे अग्रे, त्वं सर्वभूतानां जरायुजाण्डजस्त्रेदजोद्भिज्जानानामन्तः शरीराभ्यन्तरे
चरसि उपशुक्लाक्षपानादीनां पावकत्वेन वर्तसे । पावकं शुद्धिहेतोः, कवे कान्त-
दाहिन्, साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यः सत्यं ब्रूहि । पुण्यपापेभ्य इति स्वच्छलोपे पञ्चमी ।
पुण्यपापान्यवेक्ष्य सत्यं ब्रूहि दर्शयेत्यर्थः । अयःपिण्डे त्रिभिस्तापैः संतप्तं संश्लेषेण
पुरत आनीते कर्ता पश्चिममण्डले प्राङ्मुखस्तिष्ठन् अनेन मन्त्रेणाग्निं अभिमन्त्रयेत् ।
यथाह नारदः—‘अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुल्लिङ्गं सुरजितम् । तापे तृतीये
संताप्य ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतम् ॥’ इति । अन्वार्थः—लोहशुद्धयर्थं सुतप्तं कोहपिण्ड-

१ अग्निविधि ग. अग्निविधान घ. २ तावत्सूत्रेण तावतां सूत्राणां समाहारस्तावत्सूत्रं तेन ।
सममन्या सङ्कदेव वेष्टयेदित्यर्थः. तावत्सूत्राणि वेष्टयेत् ख. ३ पत्राणि घ. ४ न्यहस्तसहितानि
घ. ५ अन्तर्हितं रहःशुद्धं ख. अन्तर्हितैर्हरन् ग.

मुदके निक्षिप्य पुनः संताप्योदके निक्षिप्य तृतीये तापे संताप्य संदंशेन गृहीत्वा पुरत आनीते सत्यपुरस्कृतं सत्यशब्दयुक्तं त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादि-
मघ्नं कर्ता मृयादिनि ॥ प्राङ्निवाकस्तु मण्डलमूमागाहक्षिणप्रदेशे लौकिकमग्नि-
मुपसमाधाय अग्नये पावकाय स्वाहेत्याज्येनाष्टोत्तरशतवारं जुहुयात् ।—‘शान्त्यर्थे
मुहुषादग्नी घृतमष्टोत्तरं शतम्’ इति स्मरणात् । हुत्वा च तस्मिन्प्रावयःपिण्डं
प्रक्षिप्य तस्मिन्स्ताप्यमाने धर्मावाहनादिहवनान्तं पूर्वोक्तं विधिं विधाय तृतीये
तापे वर्तमाने अयःपिण्डमग्निमेभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रयेत्—‘त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वं च
यत्तेषु ह्ययमे । एव मुत्वं सर्वदेवानां त्वं मुत्वं ब्रह्मवादिनाम् ॥ जठरस्थो हि
भूतानां ततो वेगिन् शुभाशुभम् । पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यते ॥
पापेषु दर्शयामासमस्मिन्माभवा पावक । अथवा मुदकावेषु शीतो भव हुता-
शन ॥ त्वमग्ने सर्वदेवानामन्तश्चरसि साक्षिवन् । त्वमेव देव जानीवे न विदु-
र्यानि मानवाः ॥ व्यवहाराभिज्ञस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तद्रेन संशया-
दस्माद्धर्मतत्त्वानुमर्हसि ॥’ इति ॥ १०४ ॥

तस्यैत्युक्तवतो लौहं पञ्चाशत्पलिकं ममम् ।

अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि ॥ १०५ ॥

अपिच । तस्य कर्तुमित्युक्तवनस्त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रणं
कृतवतो लौहं लोहविकारं पिण्डं पञ्चाशत्पलिकं पञ्चाशत्पलसंमितं सममन्त्र-
हितम् । सर्वतश्च समं वर्तत भक्षणं तथाष्टाङ्गुलायाम्—‘अलहीन समं कृत्वा
अष्टाङ्गुलमयोमयम् । पिण्डं तु तापवेदग्नी पञ्चाशत्पलिकं ममम् ॥’ इति
पितामहस्मरणात् । अग्निवर्णमग्निसदृशमुभयोर्हस्तयोरक्षःषपत्रदधिदूर्वाद्यन्त-
रितयोर्ध्वसेक्षिपेत्प्राङ्निवाकः ॥ १०५ ॥

ततः किं कुर्यादित्यन आह—

स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेत् ।

स पुरुषन् तस्यलोहपिण्डं अङ्गलिना गृहीत्वा सप्तमण्डलानि शनैर्व्रजेत् ।
एवकारेण मण्डलेष्वेव पदव्यास मण्डलानतिक्रमणं च दर्शयति । यथाह
पितामहः—‘न मण्डलमतिक्रामेन्नाप्यर्वाक् स्थापयेत्पदम्’ इति ॥

सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेदियुक्तं तत्रैकैकं मण्डलं किंप्रमाणकं मण्डलयो-
रन्तरं च किमप्रमाणकमित्यत आह—

षोडशाङ्गुलकं ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरम् ॥ १०६ ॥

षोडश अङ्गुलानि सत्य तषोडशाङ्गुलकम् । षोडशाङ्गुलप्रमाण मण्डलं बोद्ध-
व्यम् । मण्डलयोरन्तरं मध्यं च तावदेव षोडशाङ्गुलकमेव ।—सप्त मण्डलानि
व्रजेदिति वदता प्रथममवस्थानमण्डलमेकमुक्तं । अतश्चाष्टमण्डलानि षोडशाङ्गु-
लकानि मण्डलकानामन्तराणि मध्यानीत्यर्थः । मण्डलान्तराणि तु सप्त तावत्प्रमा-
णानि ॥ एतदेव नारदेन परिसंख्यायुक्तम्—‘द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डला-

मण्डलान्तरम् । अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् । अन्तर्विस्तारमधिकं भूमेरङ्गुलमानतः ॥' इति । अयमर्थः—अवस्थानमण्डलात्षोडशाङ्गुलान्मण्डलान्तरमन्वन्मण्डलम् । द्वितीयाद्येकमेकं द्वात्रिंशदङ्गुलं साम्तरात्तलं तदेवमवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलम् । गन्तव्यानि च सप्त मण्डलानि साम्तरालादि द्वात्रिंशदङ्गुलानि । एवमष्टाभिर्मण्डलैश्चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं भूमेरङ्गुलमानतोऽङ्गुलमानमिति सार्वविभक्तिकन्ततिः । अस्मिन्तु पक्षेऽवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलं विधातुं द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणानां सप्तानां साम्तराकमण्डलभूभागानामेकमेकं भूभागं विधा विभज्यान्तरालभूभागान्षोडशाङ्गुलप्रमाणान्बिहाय मण्डलभूभागेषु षोडशाङ्गुलप्रमाणेषु गन्तृपदप्रमाणानि सप्त मण्डलानि कार्याणि । यथा तेनैवोक्तम्—'मण्डलस्य प्रमाणं नु कुर्यात्तत्पदसंमितम्' इति । यत्तु पितामहेनोक्तम्—'कारयेन्मण्डलान्वष्टौ पुरस्ताच्चतुर्धं तथा । आग्नेयं मण्डलं चाधं द्वितीयं वारुणं स्मृतम् ॥ तृतीयं वायुदैवतं चतुर्थं नमदैवतम् । पञ्चमं त्विन्द्रदैवतं षष्ठं कौबेरमुच्यते ॥ सप्तमं सोमदैवतं सावित्रं त्वष्टमं तथा । नवमं सर्वदैवत्यमिति दिव्यविदो विदुः ॥ द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् । अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ॥ षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना । कर्तुः पदममं कार्यं मण्डलं नु प्रमाणतः ॥ मण्डले मण्डले देवाः कुशाः शाकप्रचोदिताः ॥' इति ।—तत्रैव नवमं सर्वदैवत्यमपरिमिताङ्गुलप्रमाणं मण्डलं विहायाष्टाभिर्मण्डलैरेष्टाभिश्चान्तरालैः प्रत्येकं षोडशाङ्गुलप्रमाणैरङ्गुलानां षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं संपद्यते । तत्रापि गन्तव्यानि सप्तैव मण्डलानि । यतः प्रथमे तिष्ठति नवमे क्षिपतीति न विरुध्यते । अङ्गुलप्रमाणं च—'तिर्यग्यबोदराण्यष्टावृध्वा वा व्रीहयस्त्रयः । प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ॥ इतो वितस्तिर्द्द्वितयं दण्डो दस्तचतुष्टयम् । तत्सहस्रद्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयम् ॥' इति बोद्धव्यम् ॥ १०६ ॥

सप्त मण्डलानि गत्वा किं कर्तव्यमित्यत आह—

मुक्त्वाग्निं मृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ।

अष्टमे मण्डले स्थित्वा नवमे मण्डलेऽग्निस्तप्तमयःपिण्डं त्यक्त्वा व्रीहीन्कराभ्यां मर्दयित्वाऽदग्धहस्तश्चेदुद्धिमाप्नुयात् । दग्धहस्तश्चेदुद्ध इत्यर्थमिदम् । यस्तु संप्राप्ताप्रस्खलन्हन्माभ्यामन्यत्र दहते तथाप्युद्धो न भवति । यथाह कात्यायनः—'प्रस्खलन्नभिवास्तश्चेत्स्थानादन्वत्र दहते । अदग्धं तं विदुर्देवास्तस्य भूयोऽपि दापयेत् ॥' इति ॥

अन्तरा पतिते पिण्डे संदेहे वा पुनर्हरेत् ॥ १०७ ॥

यदा गच्छतोऽन्तराष्टममण्डलाद्वर्गागेव पिण्डः पतति दग्धादग्धवे वा

१. द्वादशाङ्गुलप्रमाणानां च. २. तच्चतुर्थं स. ग. ३. द्वादशाङ्गुलः स्व. ४. कराभ्यां व्रीहीन् स.

संसर्गकदा पुनर्देवित्यवस्थासमुक्तम् । तत्र चायममुद्गारक्रमः । पूर्वेषु चैवुदि
विद्यावापरेषु मण्डलानि यथाशास्त्रं निर्माय मण्डलाधिदेवताश्च मन्त्रैस्तत्र
संपूज्याग्निमुष्णमावाय ज्ञान्तिहोमं निर्वर्त्त्याग्नावयःपिण्डं निधाय धर्मावाहना-
दिसर्वदेवतापूर्जा इव नान्तां निर्वर्त्य उपोषितस्य ज्ञातस्यार्द्रवाससः पश्चिमे मण्डले
सिद्धतो ब्रीहिमर्दनादिकरसंस्कारं विधाय प्रतिज्ञापत्रं समञ्चकं कर्तुः क्षिरसि
चक्षा प्राद्विवाकमन्त्रतीये तापेऽग्निमभिमन्त्रन्तं पूर्वोक्तं विधिं सैदंशेन गृहीत्वा
कर्त्तव्यमभिमन्त्रितं तस्याजलौ निदध्यात् । मन्त्रयेत्—‘स्वमग्ने वेदो गारवा नवमे
मण्डके प्रक्षिप्यादग्ध शुद्धो भवतीति त्वं मुखं हव तस्यैव पिण्डं

संप्रत्युदकविधिमाह—

‘अपं पुनाति ॥ १०७ ॥

‘सोऽपि मण्डलानि

सत्येन माभिरक्ष त्वावक ।

नाभिदग्धोदकस्य वरुणेत्यभिशाप्य कम् ॥ १०८ ॥

हे वरुण, सत्येन मामभिरक्ष त्वद्द्वितीये जलं विशेष । शोध्यो जलं
नाभिदग्धोदकस्यस्य नाभिप्रमाणोदकोऽत्यनेन मन्त्रेण कमुदकमाह्वयितः ॥’ इति
प्रविशेत् जले निमज्जेत् । एतच्च वातस्य पुरुषत्योरु गृहीत्वा वितापूजाहोमसम-
भिमन्त्रेषु क्षीरघृतादिभिः । वरुणाय जायां तस्याम् ।—‘मत्स्यं प्राणिनां प्राणः
नारदस्मरणान् । तथा साधारणधर्मेण जायां तस्याम् ।—‘मत्स्यं प्राणिनां प्राणः
चक्रप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनान्तेषु सत्सु नि पूजामाह्वयितः ॥’ इति
छेदराद्यं तु निर्मितम् । शुद्धं कारणं प्रोक्तं देवानां देहिनां तथा ॥ अतस्त्वं
वर्षायात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे ॥’ इति प्राद्विवाकेनोदकाभिमन्त्रणे कृते शोध्यः
‘सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुण’ इति जलं प्राथयेत् ॥ उदकस्थानानि च नारदेनो-
क्तानि—‘नदीषु तनुवेगासु सागरेषु यहेषु च । इदेषु देवखातेषु तडागेषु
सरःसु च ॥’ इति । तथा पिनामहेनापि—‘स्थिरतोये निर्मज्जेत न प्राद्विणि
न चावपके । नृणोश्चालरहिते जलीकामस्यवर्जिते ॥ देवखातेषु यत्तोयं तस्मि-
न्कुर्वाद्विशोधनम् । आहार्यं वर्जयेद्वित्यं शीघ्रगासु नदीषु च ॥ आविशोत्सलिले
नित्यमूर्मिपङ्कविवाजिते ॥’ इति । आहार्यं तडागादिभ्य आहतं ताश्चकटाहादि-
क्षितं जलम् । नाभिप्रमाणोदकस्यश्च यजिष्वकुक्षोमघां धर्मस्थूणामवहभ्य प्राक्षु-
क्षतिहेत् ।—‘उदके प्राक्षुक्षतिष्ठेद्धर्मस्थूणां प्रगृह्य च ।’ इति स्मरणात् ॥ १०८ ॥

ततः किं कर्तव्यमित्यत आह—

समकालमिधुं मुक्तमानीयान्यो जवी नरः ।

गते तस्मिन्मग्राङ्गं पश्येच्चुद्विमाशुयान् ॥ १०९ ॥

मिमञ्जवसमकाकं गते तस्मिन् जविन्वेकस्मिन्पुरुषे अन्यो जवी शरपातस्था-

१ भूतशुद्धि स्त. २ पश्चिममण्डके स्त. ३ मण्डकेन व. ४ अभिशप्य ग. अभिशप्य व.
५ देवपूजा व. ६ इत्युदकं प्राथयेते स्त. ग. ७ निमज्जेत् स्व. ८ जलका व.

नस्त्वितः पूर्वमुक्तमिषुमानीय जले निमग्नान् यदि पश्यति तदा स शुद्धो भवति । एतदुक्तं भवति—त्रिषु शरेषु मुकेष्वेको वेगवान्मध्यमशरपात-
स्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने
तोरणमूले तिष्ठति । एवं स्थितयोस्तृतीयस्यां करतालिकायां शोध्यो निमज्जति ।
तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यशरपातस्थानं गच्छति । शर-
ग्राही च तस्मिन्प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति तदा
शुद्धो भवतीति । एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन—‘गन्तुं चापि च कर्तुं च समं
गमनमज्जनम् । गच्छेत्तोरणमूलात् लक्षस्थानं जवी नरः ॥ तस्मिन्गते द्विती-
योऽपि वेगादादाय सायकम् । गच्छेत्तोरणमूलं तु यतः स पुरुषो गतः ॥ आग-
तस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले । अन्तर्जलगतं सम्बद्धा शुद्धं विनि-
र्विशेत् ॥’ इति ॥ जविनोश्च पुरुषयोर्निर्धारणं कृतं नारदेन—‘पञ्चाशतो वा-
चकानां यो स्यातामधिको जवे । तौ च तत्र नियोक्यौ शरानयनकारणात् ॥’
इति । तोरणं च निमज्जनसमीपस्थाने समे शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रितं कार्यम् ।—
‘गत्वा तु तज्जलस्थानं गते तोरणमुच्छ्रितम् । कुर्वीत कर्णमात्रं तु भूमिभागे
समे शुचौ ॥’ इति नारदस्मरणात् । शरत्रयं वैणवं च धनुर्महकद्रव्यैः केत-
पुष्पादिभिः प्रथमं मंजयेत् ।—‘शरान्संपूजयेत्पूर्वं वैणवं च धनुस्तथा । मङ्ग-
कैर्धूपपुष्पैश्च ततः कर्म समाचरेत् ॥’ इति पितामहवचनात् । धनुषः प्रमाणं
लक्षस्थानं च नारदेनोक्तम्—‘कूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् ।
मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेव ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥ मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्र-
यम् । हस्तानां तु शते सार्धं लक्षं कृत्वा विचक्षणः ॥ न्यूनाधिके तु दोषः
स्याक्षिपतः सायकांस्तथा ॥’ इति । अङ्गुलानां सप्तार्धिकं शतं सप्तशतं कूरं धनुः ।
एवं षट्शतं पञ्चशतं च । एवं चैकादशाङ्गुलाधिकं हस्तचतुष्टयं कूरस्य धनुषः
प्रमाणम् । मध्यमस्य दशाङ्गुलाधिकम्, मन्दस्य नवाङ्गुलाधिकमियुक्तं भवति ।
शराश्चानायसाम्रा वैणवाः कार्याः ।—‘शरांश्चानायसाम्रास्तु प्रकुर्वीत विष्णुदत्ते ।
वैणुकान्पदमयांश्च क्षेत्रांस्तु सुदृढं क्षिपेत् ॥’ इति स्मरणात् । क्षेत्रा क्षत्रियस्त-
द्वृत्तिर्वा ब्राह्मणः सोपवासो नियोक्यः । यथाह—‘क्षेता च क्षत्रियः प्रोक्तस्त-
द्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽपि वा । अकूरहृदयः शान्तः सोपवासस्ततः क्षिपेत् ॥’ इति ।
त्रिषु मुकेषु मध्यमः शरो ब्राह्मः—‘तेषां च प्रेषितानां च शराणां शास्त्रोद्-
नात् । मध्यमस्तु शरो ब्राह्मः पुरुषेण बलीयसा ॥’ इति वचनान् । तत्रापि
पतनस्थानादानेत्यो न सर्पणस्थानात् । ‘शरस्य पतनं ब्राह्मं सर्पणं तु विबर्ज-
येत् । सर्पणसर्पणशरो याथाहूरादुरतरं यतः ॥’ इति वचनान् । वाते च प्रवायति
विषमादिदेशे च शरमोक्षो न कर्तव्यः ।—‘इधुं न प्रक्षिपेद्विद्वान्मार्गते चास्ति-
वायति । विषमे मूपदेशे च वृक्षस्थानसमाकुले ॥ गृणगुल्मलतावल्लीपङ्कपाशान-

संपुते ॥' इति पितामहवचनात् । निमग्राहं परबेधेच्छुद्धिमायुवादिति वद-
ता उन्मज्जिताङ्गस्याशुद्धिर्दिशिता । स्वानान्तरगमने चाशुद्धिः पितामहेनो-
क्ता—'अथवा न विशुद्धिः स्वादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ॥' इति 'स्वानाङ्गान्तर-
गमनाद्यस्मिन्पूर्वं निवेशितः ॥' इति । एकाङ्गस्यापि दर्शनादिति च कर्णाद्यभि-
प्रायेण । 'शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिका । अप्सु प्रवेशने वक्ष्य-
शुद्धं तमपि निर्दिशेत् ॥' इति विशेषाभिधानात् । अयमत्र प्रयोगक्रमः—
जलक्षणजलाशयसन्निधाबुलक्षणं तोरणं विधाय उक्तप्रमाणे देशे लक्ष्यं नि-
धाय तोरणसंनिधौ सशरं धनुः संपूज्य जलाशये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तत्सीरे
धर्मादीन् देवान् हवनान्तमिष्ट्वा शोध्यस्व शिरसि प्रतिज्ञापत्रमाकष्य प्राङ्निवाको
जलमभिमन्त्रयते 'तोय त्व प्राणिना प्राणः' इत्यादिना मन्त्रेण । अथ शोध्यः
—'सत्येन' इत्यादिना मन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्थूलस्य नाभिमात्रोदका-
वस्थितस्य बलीयसः पुरुषस्य समीपमुपसर्पति । अथ शरं धनुः त्रिषु मुक्तेषु मध्य-
मशरपालस्थाने मध्यमं शरं गृहीत्वा जविन्येकस्मिन्पुरुषे स्थिते अन्यस्मिन् तोर-
णमुले स्थिते प्राङ्निवाकेन तालत्रये दत्ते युगपत्प्रमनमजतमथ शरानयनमिति
॥ १०९ ॥ इत्युदकविधिः ।

इदानीं विषविधानमाह—

त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।

त्रायस्वास्मादभीशापात्सत्येन भव मेऽमृतम् ॥ ११० ॥

एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्विमर्शैलजम् ।

यस्य वेगैर्विना जीर्येच्छुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ १११ ॥

एव विषेत्यादिमन्त्रेण विषमभिमन्त्र्य कर्ता विषं हिमशैलजं शुद्धभवं भक्षयेत् ।
तच्च भक्षितं सन् यस्य विषवेगैर्विना जीर्यति स शुद्धो भवति । विषवेगो नाम आ-
तोर्भातवन्तरप्राप्तिः ।—'आतोर्भातवन्तरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृतः' इति वचना-
त् । भातवश्च त्वगसृग्वांसमेदोस्त्वमजाशुक्राणीति सप्त । एवं च सप्तैव विषवेगा
भवन्ति । तेषां च लक्षणानि पृथगेव विषतन्त्रे कथितानि—'वेगो रोमाङ्गमाघो
रक्षयति विषजः स्वेदवक्रोपशोषो तस्योर्ध्वस्तपरो द्वौ वपुषि जनयतो वर्णये-
द्वपवेपी । यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयति विषकाता कण्ठभङ्गं च हिक्कां पष्ठो निः-
श्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य ॥' इति । अत्र च महादेवस्य पूजा
कर्तव्या । यथाह नारदः—'दद्याद्विष सोपवासो देवमाह्वयसंनिधौ । धूपो-
पहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥' इति । प्राङ्निवाकः कृतोपवासो महादेवं
पूजयित्वा तस्य पुरतो विषं पयस्वाप्य धर्मादिपूजां हवनान्तां विधाय प्रति-
ज्ञापत्रं शोध्यस्व शिरसि निधाय विषमभिमन्त्रयते—'त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं
परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । पापानां दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतं यव ॥ सृष्टुमूर्ते

विष त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् । त्रायस्त्वेन नरं पापात्सत्येनास्मादृतं भव ॥
इति । दृष्यमभिमन्य दक्षिणाभिमुखोऽवस्थिताय दद्यात् ।—‘द्विजानां संनिधा-
वेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा विषं दद्यात्समाहितः ॥’ इति
नारदवचनान् । विषं च वत्सनाभादि ग्राह्यम् ।—‘शृङ्गिणो वत्सनाभस्त-
दिमजस्त विषस्य वा ॥’ इति पितामहवचनान् । वर्ज्यानि च तेनैषोक्तानि
—‘चारितानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च । भूमिजानि च सर्वाणि विषा-
नि परिवर्जयेत् ॥’ इति । तथा नारदेनापि—‘भृष्टं च चारितं चैव भूषितं
मिश्रितं तथा । कालकूटमलाङ्गं च विषं यत्नेन वर्जयेत् ॥’ इति । कालश्च नार-
देनोक्तः—‘तोलयित्वेप्सितं काले देयं तद्धि हिमागमे । नापराह्णे न मध्याह्णे
न सन्ध्यायां तु धर्मवित् ॥’ इति । कालान्तरे तूक्तप्रमाणादल्पं देयम् ।—‘वर्षे
चतुर्वेदा मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयवा स्मृता । हेमन्ते सा सप्तयवा शरदल्पा ततोऽपि
हि ॥’ इति स्मरणान् । अल्पेति पञ्चवेत्यर्थः । हेमन्तग्रहणेन शिशिरत्वापि
ग्रहणम् । ‘हेमन्तशिशिरयोः समासेन’ इति श्रुतेः । वसन्तस्य च सर्वद्विषसाधार-
णत्वात्तत्रापि सप्त यवा विषं च घृतद्रुतं देयं नारदवचनान् । ‘विषस्य पलच-
द्वभागान्नागो विंशतिमस्तु यः । तमष्टभागहीनं तु शोष्ये दद्याद्भुतद्रुतम् ॥’
इति । पलं चात्र चतुःसुवर्णकम् । तस्य षष्ठो भागो दशभाषाः दश यवाश्च भव-
न्ति । ‘त्रिववं त्वेककृष्णलम् । पञ्चकृष्णलको मापः’ इत्येको मापः पञ्चदश यवा भ-
वन्ति । एव दशानां मापाणां यवाः सार्धशतं भवन्ति । पूर्वे च दशयवा इति
षष्ठ्यधिकं शतं यवाः पलस्य षष्ठो भागस्तस्माद्विंशतितमो भागोऽष्टौ
यवास्तस्याष्टभागः एकयवः तेन हीनं विंशतिमं भागं सप्तयवं घृतद्रुतं शोष्ये दद्यात् ।
घृतं च विषाविशद्गुणं ग्राह्यम् ।—‘पूर्वाह्णे शीतले देवे विषं देयं तु वेदिनाम् ।
घृते नियोजितं श्लक्ष्णं विष्टं त्रिशद्गुणान्वितम् ॥’ इति कात्यायनवचनान् ।
त्रिशद्गुणेन घृतेनान्वितं विषम् । शोष्यश्च कुहकादिभ्यो रक्षणीयः ।—‘त्रिरात्रं
पञ्चरात्रं वा पुरुषैः स्त्रैरधिहितम् । कुहकादिभयाद्रात्रा रक्षयेद्विषकारिणम् ॥
ओषधीर्मन्त्रयोगांश्च मणीनथ विषापहान् । कर्तुः शरीरसंस्थांस्तु गूढोपचान्प-
रीक्षयेत् ॥’ इति पितामहस्मरणान् ॥ तथा विषमपि रक्षणीयम्—‘शाङ्गे
हैमवतं शस्तं गन्धवर्णरसान्वितम् । अकृत्रिममसंमूढममप्रोपहतं च यत् ॥’
इति नारदस्मरणान् । नैया विषे पीते यावत्करतालिकाशतपञ्चकं तावत्प्रती-
क्षणीयोऽनन्तरं चिकित्सनीयः । यथाह नारदः—‘पञ्चतालशतं कालं निर्दि-
कारो यदा भवेत् । तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥’ इति ।
पितामहेन तु दिनान्तोदधिकोऽस्यमात्राविषयः—‘अक्षिते तु यदा स्वस्थो
मूर्च्छाङ्गोऽनिर्वर्जितः । निर्दिकारो दिनस्यान्ते शुद्धं तमपि निर्दिशेत् ॥’ इति । अत्र
च प्राद्विकः सोपचासो महादेवं संपूज्य तत्पुरतो विषं स्थापयित्वा चर्मादीनिष्ठा

शोध्यन्ति क्षिप्रं प्रतिज्ञापन्नं निधाय विषममिमञ्च दक्षिणाम्बुसखित्वा
विषं प्रयच्छति । स च सोऽग्नौ विषममिमञ्च मक्षयतीति क्रमः ॥ ११० ॥ १११ ॥
इति विषविधानम् ॥

अथ कोशविधिमाह—

देवानुग्रान्समभ्यर्च्य तत्क्षानोदकमाहरेत् ।

संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलं तु प्रसृतित्रयम् ॥ ११२ ॥

तद्ग्राह्येवानुर्गादित्यादौन्समभ्यर्च्य गन्धपुष्पादिभिः पूजयित्वा संश्राव्य
तत्क्षानोदकमाहरेत् । आहत्य च 'तोय एवं प्राणिनां प्राणः' इत्यादिना तत्तोयं
प्राक्षिवाकः सश्राव्य शोष्येन च तत्तोयं पात्रान्तरे कृत्वा 'सत्येन मामि-
रक्ष एवं वरुण' इत्यनेनाभिमन्त्रितं पाययेत्प्रसृतित्रयम् । एतच्च साधारणधर्मेण
धर्मोवाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसमन्त्रकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनान्तेषु सत्सु ।
अथ च स्नाप्यदेवनियमः कार्यनियमोऽधिकारिनियमश्च पितामहादिभिरुक्तः
—'भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् । तमभावे तु देवनामादित्यस्य
च पौषयेत् ॥ दुर्गायाः पाययेच्छारान्ये च शस्त्रोपजांविनः । भास्करस्य तु यत्तोयं
ब्राह्मणे तच्च पाययेत् ॥ दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् । अन्येषा-
मपि देवानां स्नापयेदायुधानि तु ॥' इति देवतानियमः ।—'विस्तरभे सर्वशस्त्रासु
संधिकार्यं तथैव च । एषु कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धये ॥' इति कार्य-
नियमः । 'पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च । सशूकस्याभ्यसनिनः कोश
पानं विधीयते ॥' सशूक आत्मिकः । मद्यरक्षीभ्यसनिना कितवानां तथैव च ।
कोशः प्राज्ञेन दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ॥ महापराधे निर्धर्मे कृतमे क्रीड-
कुत्सिते । नास्तिकव्रात्यर्दानेषु कोशपानं विवर्जयेत् ॥' इति । महापराधो महा-
पातकम् । निर्धर्मो वर्णाश्रमधर्मरहितः पात्यण्डी । कुत्सितः प्रतिक्रोमजः । दा-
ज्ञाः कैवर्ताः इत्यधिकारिनियमः । तथा गोमयेन मण्डलं कृत्वा तत्र शोध्यमा-
दित्याभिसुखत्वापयित्वा पाययेदिति नारदवचनादवगन्तव्यम् । यथाह—'त-
माहूयाभिशस्त्रं तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् । आदित्याभिसुखं कृत्वा पायये-
त्प्रसृतित्रयम् ॥' इति ॥ ११२ ॥

ननु तुलादिषु विधानेषु समनन्तरमेव शुद्धशुद्धिमाचना, कोशे तु कथमि-
त्यत आह—

अर्वाक्षं चतुर्दशादहो यस्य नो राजदैविकम् ।

व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशादहः पूर्वं यस्य राजिकं राजनिमित्तं दैविकं देवप्रभवं व्यसनं दुःखं
घोरं महत् नो नैव जायते अल्पस्य देहिनामपरिहार्यत्वात् स शुद्धो वेदितव्यः ।

१ मिश्रुत्वाय शिनाय स्व. सुखाय त्रिषु प्र. २ पितामहनादादिभिः च. ३ दापयेत् घ.
४ निधेदे घ. ५ दासेषु ख.

अर्धं पुनरवधेनं दोषः । यथाह नारदः—‘अर्धं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतं तु महज्जवेत् । नाभिबोध्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात् ॥’ इत्यर्थेसिद्धयेनोक्तम् । ‘अर्धं चतुर्दशादहः’ इत्येतन्महाभियोगविषयम्—‘महाभियोगेऽप्येताभि’ इति प्रस्तुत्याभिधानात् । अवध्यन्तराणि पितामहेनोक्तान्यल्पविषयाणि । ‘कोशमल्येऽपि दापयेत्’ इति स्मरणात् । तानिच—‘त्रिरात्रात्सतरात्राद्वा द्वाद्वाहाद्विसप्तकात् । वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृतस उदाकृतः ॥’ इति । महाभियोगोक्तद्व्यादर्धाधीनं द्रव्यं त्रिधा विभज्य त्रिरात्राद्यपि पक्षत्रयं व्यवस्थापनीयम् ॥ ११३ ॥ इति कोशविधिः ॥

तुलादीनि कोशान्तानि पञ्च महादिश्यानि यथोक्तं योगीश्वरेण व्याख्यातानि । स्मृत्यन्तरे त्वष्टाभियोगविषयाण्यन्यान्मपि दिश्यानि कथितानि । यथाह पितामहः—‘तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणनोदितम् । चौरैः तु तण्डुला देया नान्यत्वेति विनिश्चयः ॥ तण्डुलात्कारयेच्छुक्लान्छालेनांन्यस्य कस्यचित् । मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥ स्नानोदकेन संमिश्रान्नाग्नौ तत्रैव वासयेत् । प्राञ्चसोपोषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम् ॥ तण्डुलान्भक्षयित्वा तु पत्रे निहीवयेत्ततः । पिप्पलस्य तु नान्यस्य अभावे भूर्ज एव तु ॥ लोहितं यस्य दृश्येत हनुस्तालु च शीर्यते । गात्रं च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥’ इति । शिरोरोपितपत्रकं तण्डुलान्भक्षयित्वा निहीवयेत्प्राङ्निवाकः ॥ भक्षयित्वेति च पयस्ताण्डिणि रूपम् । सर्वदिश्वसाधारणं च धर्मावाहनादि पूर्ववदिहापि कर्तव्यम् ॥ इति तण्डुलविधिः ॥

तप्तमापविधिः पितामहेनोक्तः । तथाहि—‘सौवर्णं राजतं चापि ताम्रं वा चोदकाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलखातं तु मृन्मये वाय मण्डलम् ॥ वर्तुलमित्यर्थः । पूरयेद्वृत्ततैकाभ्यां विशत्या तु पलैस्तु तत् । सुवर्णमापकं तस्मिन्मुतसे निक्षिपेत्ततः ॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्वरेत्तप्तमापकम् । करग्रं यो न धुनुमाद्विस्फोटो वा न जायते । शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकराङ्गुलिः ॥’ उद्वरेदिति वचनात्प्राप्तदुःखक्षेपणमात्रं न बहिःप्रक्षेपणमाद्वरणीयम् ॥

अपरः कल्पः—‘सौवर्णं राजते ताम्रे भावसे मृन्मयेऽपि वा । गव्यं घृतमुपादाय तद्वाग्नौ तापयेच्छुचिः ॥ सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमावसीं वा सुशोभिताम् । सलिकेन सकृदौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकां ॥ अमहीषितरङ्गाण्ये ह्यन्यस्पर्शगोचरे । परीक्षेताद्रूपेणैव सुकरं (?) सुबोधकम् ॥ ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ॥ परं पवित्रमसृष्टं घृतं च यज्ञकर्मसु । दह पावक पापं त्वं हिमप्रीतं शुभौ भव ॥ उपोषितं ततः स्नातमाद्र्द्रवाससमागतम् । ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु घृतमध्यगतां तथा ॥ प्रदेक्षिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः । यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्वयाऽशुचिः ॥’ इति । अत्रापि धर्मावाहनाद्यनुसंधातव्यम् ॥ घृतानुमन्त्रणं प्रा-

त्रिवाक्यम् । 'त्वमग्ने सर्वभूतानाम्' इति शोच्यत्वाद्भवभिमन्त्रणमन्त्रः । 'प्रदेशिनीं परीक्षेयुः' इति वचनात् प्रदेशिन्यैव मुद्रिकोद्धरणम् ॥ इति तत्समापविधिः ।

धर्माधर्मोपदिश्यविधिश्च पितामहेनोक्तः । तथाच—'अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् । इन्मृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम् ॥' इति । इन्मृणांमिति साहस्राभियोगेषु, याचमानानामिति अर्थाभियोगेषु, प्रायश्चित्तार्थिनामिति पातकाभियोगेषु ।—'राजर्तं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम्' इति प्रतिमाविधानं सीसकं वा आयसं वेति ॥ पक्षान्तरमाह—'लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ । अभ्युदयं पञ्चमयेन गन्धमाल्पैः समर्चयेत् ॥ सितपुष्पस्तु धर्मः स्वाधर्मोऽसितपुष्पपृष्ठः । एवंविधायोपलित्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥ गोमयेन सृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समंततः । मृज्जगण्डकेऽनुपहते स्वाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥ उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणमंनिधौ । आवाहयेत्ततो देवाँल्लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥ धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ॥' ततः—'यदि पापयुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे । अशुद्धश्चेन्मम करे पाप आयातु धर्मतः ॥' इति ॥ अभिशालोऽभिमन्त्रयते—'अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृह्णीताविलम्बितः । धर्मे गृहीते शुद्धः स्वाधर्मं तु स हीयते ॥ एव समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम् ॥' इति ॥ इति धर्माधर्मोपदिश्यविधिः ॥

अन्ये च शापथा द्रव्याकृतमहत्त्वविषया जातिविशेषविषयाश्च मन्वादिभिरुक्ताः । ते यथा—'निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्भनम् । त्रिकाद्वर्णांकु पुण्यं स्वाकेशपातमत परम् ॥' (मनुः ८।११३) 'सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वेस्तु पातकैः ॥' इत्यादयः । भद्रं च शुद्धिभावना मनुनोक्ता (८।११५)—'न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स शेषः शापये शुचि' इति । आर्तिरपि 'यस्य नो राजदैविकं व्यवसनं जायते घोरम्' इत्युक्तैव । कालनियमश्च एकरात्रमारभ्य त्रिरात्रपर्यन्तं त्रिरात्रमारभ्य पञ्चरात्रपर्यन्तम् । एकरात्रमभूतिस्त्वं कार्यलाघवगौरवपर्यालोचनया द्रष्टव्यम् ॥ एवं दिव्यैज्यपराजयावधारणे दण्डविशेषोऽपि दर्शितः काल्यायनेन—'सतार्थं दापयेच्छुद्धमशुद्धो दण्डभागभवेत्' इति । तं दण्डमाह—'विषे तोषे हुताग्ने च तुकाकोशे च तण्डुले । तत्समापकदिश्ये च क्रमादण्डं प्रकल्पयेत् ॥ सहस्रं षटशतं चैव तथा पञ्चशतानि च । चतुस्त्रिंशेकमेवं च हीनं हीनेषु कल्पयेत् ॥' इति ॥ निष्कवे भावितो दद्यादिपुनः दण्डेनायं दिव्यनिबन्धनो दण्डः समुचीयते ॥ इति दिव्यप्रकरणम् ॥

१ पापमायातु स्त. २ नस्य पूर्वार्थ—'यदिदो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जवन्ति च' इति मनुस्मृत्यालोचनीयम्.

अथ दायविभागप्रकरणम् ८

प्रमाणं मानुषं दैवमिति भेदेन वर्णितम् ।

अधुना वर्ण्यते दायविभागो योगमूर्तिना ॥

तत्र दायशब्देन यद्भनं स्वामिसंबन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति तदुच्यते ।
स च द्विविधः अप्रतियन्धः सप्रतिबन्धश्च । तत्र पुत्राणां पौत्राणां च पुत्रत्वेन पौ-
त्रत्वेन च पितृभनं पितामहभनं च स्वं भवतीत्यप्रतिबन्धो दायः । पितृभ्यभ्रात्रादीनां तु
पुत्राभावे स्वाभ्यभावे च स्वं भवतीति सप्रतिबन्धो दायः । एवं तत्पुत्रादिपञ्चह-
नीयः विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु द्वैवस्थाप-
नम् । एतदेवाभिप्रेत्येकं नारदेन—‘विभागोऽर्थस्य विध्यस्य तनयैर्बन्ध कल्प्यते ।
दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥’ इति । विध्यस्येति स्वात्ननिमित्तसंबन्धो-
पलक्षणम् । तनयैरित्यपि प्रत्यासन्नोपलक्षणम् ॥ इदमिह निरूपणीयम् । कस्मिन्का-
लेकस्य कथं कैश्च विभागः कर्तव्य इति । तत्र कस्मिन्काले कथं कैश्चेति तत्र तत्र
श्लोकव्याख्यान एव वक्ष्यते । कस्य विभाग इत्येतावदिह चिन्त्यते । किं विभागा-
न्स्वत्वमुत स्वस्य सतो विभाग इति । तत्र स्वत्वमेव तावद्विरूप्यते । किं शास्त्रै-
कसमधिगम्यं स्वत्वमुत प्रमाणान्तरसमधिगम्यमिति । तत्र शास्त्रैकसमधिगम्य-
मिति तावद्युक्तं गौतमवचनान्—‘स्वामी रिक्यक्रयसंविभागपरिग्रहाधि-
गमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य त्रिजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः ॥’
इति । प्रमाणान्तरगम्ये स्वत्वे नद वचनमर्थवत्स्यात् । तथा स्तेनातिदेशे
मनुः (८।३४०)—‘योऽदत्तादायिनो हुस्ताक्षिप्सेत ब्राह्मणो धनम् । याजना-
ध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥’ इति । अदत्तादायिनः सकाशाद्याजना-
दिद्वारेणापि द्रव्यमर्जयतां दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात्स्वत्वस्य लौकिकत्वे । अपि-
च । लौकिकं च स्वत्वं मम स्वमनेनापहतमिति न ब्रूयादपहर्तुरेव स्वत्वात् ।
अन्वर्थान्यस्य स्वं तेनापहतमिति नापहर्तुः स्वम् । एवं तर्हि सुवर्णरजतादिस्व-
रूपवदस्य वा स्वमन्यस्य वा स्वमिति संशयो न स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधि-
गम्यं स्वत्वमिति । अत्रोच्यते—‘लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधन-
त्वात् ग्रीहादिवत् । आहवनीयादीनां हि शास्त्रगम्यानां न लौकिकक्रियासाध-
नत्वमस्ति ॥ नन्वाहवनीयादीनामपि पाकादिसाधनत्वमस्त्येव । नैतत् । नहि
तत्राहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वम् । किं तर्हि प्रत्यक्षादिपरिहरयमान-
स्यादिरूपेण । इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैव ।
नहि यस्य स्वत्वं न भवति तत्तस्य क्रयाद्यर्थक्रियां साधयति ॥ अपिच ।
प्रत्यन्तवासिनामप्यदृष्टशास्त्रव्यवहाराणां स्वत्वव्यवहारो दृश्यते । क्रयविक्रया-
दिदर्शनान् । किंच । निर्वैतोपायकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति व्यायविदो मन्व-

१ अत्र पुत्रमहाव. स्वामिमहावश्च प्रतिबन्धः तदभावे पितृव्यत्वेन भ्रातृत्वेन च स्व-
भवतीति विशेषः ख. ब. पुस्तकयोः. २ द्रव्यस्य व्यवस्थापन ख. ३ पैत्रस्य ग. घ.
४ अदत्तादायिनश्चौरस्य. ५ याजनाध्यापनादापि ख. ६ अन्यथा स्वं ख. ७ नियतोपायिकं घ.

न्ते । तथाहि—क्षिप्तासूत्रे तृतीये वर्षके द्रव्यार्जननियमानां कर्त्तव्यत्वे स्मृत्य-
मेव न स्यात् स्मृत्यस्वालोक्तिकत्वादिति पूर्वपक्षसंभवमाशङ्क्य द्रव्यार्जनस्य
प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धिमिति पूर्वपक्षः समर्थितो गुरुणा—
'अनु च द्रव्यार्जनस्य कर्त्तव्यत्वे स्मृत्यमेव न भवतीति याग एव न संवर्तेत,
प्रत्यक्षमिदं केनापि 'अर्जनं स्वत्वं नापादयति' इति विप्रतिपिद्धम्' इति वदता ।
तथा सिद्धान्तेऽपि स्वत्वस्य लौकिकवमङ्गीकृत्यैव विचारप्रयोजनमुक्तम् 'अतो
नियमातिक्रमः पुरुषस्य न कृतोः' इति । अस्य चार्थ एव विवृतः—यदा द्रव्या-
र्जननियमानां कर्त्तव्यत्वं तदा नियमाजितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्न नियमाति-
क्रमाजितेन द्रव्येणेति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । राश्यान्ते
'अर्जननियमस्य पुरुषार्थत्वाच्चदुनिक्रमेणाजितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भ-
वति, पुरुषस्यैव नियमातिक्रमदोष इति नियमातिक्रमाजितस्यापि स्मृ-
तमङ्गीकृतम् । अन्यथा क्रतुसिद्ध्यभावात् । नचैतावता चायादिप्राप्तस्यापि
स्मृत्यं स्यादिति मन्तव्यम् । लोके तत्र स्मृत्यप्रसिद्ध्यभावात् व्यवहारविसं-
वादाच्च । एवं प्रतिग्रहाद्युपायके स्वत्वे लौकिके स्थिते—'ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहाद्य
उपायाः, क्षत्रियस्य विजितादयः, वैश्यस्य कृत्वादयः, शूद्रस्य शुश्रूषादयः' इत्य-
हृद्वाच्यं नियमाः । रिक्थाद्यस्तु सर्वसाधारणाः—'स्वामी रिक्थकृत्प्रसविभागपरि-
ग्रहाधिगमेषु' इत्युक्ताः । तत्राप्रतिबन्धो दायो रिक्थम् । क्रयः प्रसिद्धः । संवि-
भागः सप्रतिबन्धो दायः । परिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलनृणकाद्यादेः स्वीकारः ।
अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिः । एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति । ज्ञातेषु ज्ञा-
यते स्वामी । 'ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम्' इति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं
तदधिकमसाधारणम् । 'क्षत्रियस्य विजितम्' इत्यत्राधिकमित्यनुवर्तते । क्षत्रि-
यस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् । 'निर्विष्ट वैश्यशूद्रयोः' इत्यत्राप्य-
धिकमित्यनुवर्तते । वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणम् । शूद्रस्य
द्विजशुश्रूषादिना भूतिरूपेण यल्लब्धं तदसाधारणम् । एवमनुलोमजानां प्रति-
कोमजानां च लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वेहेतुषु यद्यदसाधारणमुक्तं 'सूतानामक्षर-
भ्यश्च' इत्यादि तत्तत्सर्वं निर्विष्टशब्देनोच्यते । सर्वस्यापि भूतिरूपत्वात् 'निर्वैशो
भूतिभोगयोः' इति त्रिकाण्डीस्मरणात् तत्तदसाधारणं वेदितव्यम् ॥ यदपि
'एक्षी हुहितरश्च' इत्यादिस्मरणं तत्रापि स्वामिसंबन्धितया बहुषु दायविभागी-
तया प्राप्तेषु लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वे व्यामोहनिवृत्त्यर्थं स्मरणमिति सर्वमवधार्यम् ॥
यदपि मम स्वमनेनापहतमिति न भूयाः स्वत्वस्य लौकिकत्व इति तदप्यसत् स्वत्व-
हेतुभूतकथादिसंदेहात्स्वत्वसंदेहोपपत्तेः । विचारप्रयोजने तु — 'यद्रहितेनार्जयन्ति
कर्मेणा ब्राह्मणा धनम् । नखोत्सर्गेण शुक्रवन्ति जप्येन तपसैव च ॥' इति ।
शास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वे गृहितेनात्यतिग्रहाभिज्यादिना लब्धस्य स्वत्वमेव
नास्तीति तत्पुत्राणां तद्विभाज्यमेव । यदा तु लौकिकं स्वत्वं तदाऽऽसत्यति-

१ क्रतुसिद्धिनियमातिक्रमाजितेन द्रव्येण न क्रतुसिद्धिरिति प. २ दोष इति पूर्वपक्षे प.
३ क्रतुषु ख. ४ न विभाज्यमेव. ग. ५ स्वत्वं लौकिकं तदा न.

महादिकद्वयस्यापि स्वत्वात्पुत्राणां तद्विभाज्यमेव । 'तत्सोत्सर्गेण शुक्लमिति' इति प्रायश्चित्तमर्जयितुरेव, तत्पुत्रादीनां तु दायत्वेन स्वत्वमिति न तेषां दोष-
संबन्धः ॥ —'सह विद्यागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः
कर्मयोगश्च सत्यतिग्रह एव च ॥' इति (१०।१५) मनुस्मरणात् ॥

इदानीमिदं संविद्यते । किं विभागात्स्वत्वमुत स्वस्य सतो विभाग इति । तत्र
विभागात्स्वत्वमिति तावद्युक्तम् । जातपुत्रस्याधानविधानात् । यदि जन्मनैव स्वत्वं
स्यात्तदोपपन्नस्य पुत्रस्यापि तत्त्वं साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पितुर-
नधिकारः स्यात् । तथा विभागाद्याकृषितृप्रसादलक्ष्यस्य विभागप्रतिषेधो नोपप-
द्यते । सर्वानुमत्या दत्तत्वाद्बिभागप्राप्त्यभावात् । यथाह—'शौर्यमार्थाधने
शोभे यच्च विद्याधनं भवेत् । त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च वैतृकः ॥'
इति ॥ तथा—'भर्त्रा प्रीतेन यदत्तं क्षिप्रं तस्मिन्मृतेऽपि तत् । सा यथाकाम-
मभीयाहयाद्वा स्थावरादते ॥' इति प्रीतिदानवचनं च नोपपद्यते जन्मनैव
स्वत्वे । न च स्थावरादते यदत्तमिति संबन्धो युक्तो व्यवहितयोजनाप्रसङ्गान् ।
यदपि—'मणिमुक्ताप्रवाहानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः । स्थावरस्य तु सर्वस्य न
पिता न पितामहः ॥ तथा—'पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।
स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके ॥' इति स्थावरस्य प्रसाददाने प्रतिषे-
धवचनं तरिपितामहोपात्तस्थावरविषयम् । अतीते पितामहे तद्धनं पितापुत्रयोः
साधारणमपि मणिमुक्तादि पितुरेव । स्थावरं तु साधारणमित्यस्मादेव वचना-
दवगम्यते । तस्माच्च जन्मना स्वत्वं किं तु स्वामिनाशाद्बिभागाद्वा स्वत्वम् ।
अतएव पितुरुर्ध्वं विभागात्प्राग्द्रव्यस्वत्वस्य प्रहीणत्वादन्येन गृह्यमाणं न नि-
वार्यत इति चोपस्थानवकाशः । तर्कपुत्रस्यापि पितृप्रयाणादेव पुत्रस्य स्वमिति
न विभागमपेक्षत इति । अत्रोच्यते—लोकप्रसिद्धमेव स्वत्वमित्युक्तम् । लोके
च पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरं नापह्नवमर्हति । विभागसदृश बहु-
स्वामिकचनविषयो लोकप्रसिद्धो नान्यदीयविषयो न प्रहीणविषयः ।—'तथो-
त्पत्तैवार्थस्वामित्वं लभेतेत्याचार्याः' इति गौतमवचनाच्च । 'मणिमुक्ताप्रवाहा-
नाम्' इत्यादि वचनं च जन्मना स्वत्वपक्ष एवोपपद्यते । न च पितामहोपात्तस्था-
वरविषयमिति युक्तम् ।—'न पिता न पितामहः' इति वचनात् । पितामहस्य
हि स्वाजितमपि पुत्रे पौत्रे च मृत्युदेयमिति वचनं जन्मना स्वत्वं गमयति ।
यथा परमते मणिमुक्ताप्रवाहवस्त्राभरणादीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वं
वचनात्, एवमस्मन्मतेऽपि पित्राजितानामप्येतेषां पितृदानाधिकारो वचनादि-
त्यविशेषः ॥ यत्तु 'भर्त्रा प्रीतेन' इत्यादिविष्णुवचनं स्थावरस्य प्रीतिदानज्ञापनं
तत्सोपाजितस्यापि पुत्राद्यभ्यनुज्ञयैवेति व्याख्येयम् । पूर्वोक्तमणिमुक्तादिवचनैः

१ स्वमुत. घ. २ प्रसादादिह न प्रति ख. प्रसाददाने प्रति घ. ३ समानमपि घ. ४ विषयः
प्रसिद्धो ग. ५ न्यदीयचनविषयो घ. ६ त तथोत्पत्त्येव ख. ७ पितृपितामहस्य घ. ८ मुक्ता-
वस्त्राभर स्वच. ९ एतेषां मणिमुक्तादीनां.

स्थावरव्यतिरिक्तस्यैव प्रीतिदानयोग्यत्वनिश्चयात् ॥ यदन्वर्थसाध्येषु वैदिकेषु कर्मस्वनधिकार इति, तत्र तद्विधानबलादेवाधिकारो गम्यते । तस्मात्पैतृके पैतामहे च द्रव्ये जन्मनैव स्वत्वम्, तथापि पितुरावरणकेषु धर्मकृत्येषु वाचनिकेषु प्रमाददानकुटुम्बभरणापद्विमोक्षादिषु च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनिबोधोत्पत्त्यातद्व्यतिरिक्तस्थितम् । स्थावरे तु स्वार्जिते पित्रादिप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव ।—‘स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असंभूय सुतान्सर्वांश्च दानं न च विक्रयः ॥ ये ज्ञाता येऽप्यज्ञाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः । वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः ॥’ इत्यादिस्मरणात् ॥ अस्यापवादः—‘एकोपि स्थावरे कुर्यादानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विक्रोपतः ॥’ इति । अस्यार्थः—अप्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु पौत्रेषु वैऽनुज्ञानादावधमन्येषु भ्रातृषु वा तथाविधेष्वविभक्तेष्वपि सकलकुटुम्बव्यागिन्यामापदि तत्प्राप्त्यर्थे वावश्यकर्तव्येषु च पितृभ्रात्रादिषु स्थावरस्य दानाधमनविक्रयमेकोऽपि समर्थः कुर्यादिति ॥ यत्तु वचनम्—‘अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥’ इति, तदप्यविभक्तेषु द्रव्यस्य मध्यम्यादादेकस्यानीश्वरत्वात् सर्वाभ्यनुज्ञावश्यं कार्या । विभक्तेषु नृत्तरकालं विभक्ताविभक्तसमयव्युदासेन व्यवहारमाकर्षाय सर्वाभ्यनुज्ञा न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन । अतो विभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिद्ध्यत्येवेति व्याख्येयम् । यदपि—‘स्वग्रामज्ञातिमामन्तदायादानुमतेन च । हिरण्योदकदानेन च द्विगुणं प्रति मेदिनी ॥’ इति, तत्रापि ग्रामानुमतिः । ‘प्रतिग्रहः प्रकाशः स्थावरावरस्य विशेषतः’ इति स्मरणान्न व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते न पुनर्ग्रामानुमत्या विना व्यवहारासिद्धिः । सामन्तानुमतिस्तु सीमाविप्रतिपत्तिनिरासाय । ज्ञातिदायादानुमतेस्तु प्रयोजनमुक्तमेव ‘हिरण्योदकदानेन’ इति ।—‘स्थावरे विक्रयो नामि कुर्यादाधमनुज्ञया’ इति स्थावरस्य विक्रयप्रतिषेधात् ।—‘भूमि यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति । उर्भा तौ पुण्यकर्माणी निपतौ स्वर्गगामिनौ ॥’ इति दानप्रशंसादर्शनाच्च । विक्रयेऽपि कर्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्यर्थः । पैतृके पैतामहे च चने जन्मनैव स्वत्वेऽपि विशेषः ‘भूर्या पितामहोपात्ता’ इत्यत्र वक्ष्यामः ॥ ११३ ॥

इदानीं यत्र काले येन च यथा विभागः कर्तव्यस्तद्दर्शयन्नाह—

विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ॥ ११४ ॥

यदा विभागं पिता विधीरति तदा इच्छया विभजेत् पुत्रानात्मनः सका-

१ विमोक्षादिषु २ वा अनुज्ञादानादां स्वः ३ यनीशकत्वान् ४ सीमाप्रतिपत्तिस्वगः ५ इच्छयेति चेच्छिकविभागः ६ विभूत उत्तरार्धेन । इच्छायाः समवति उक्तपञ्चदशवाक्यः ७ अनरे स्वातन्त्र्यायोगादव्यभेदापत्तेः, एकस्मै लक्ष कर्मैतिकपदिकमन्यस्यै न विमपीत्यव्यवसायत्तेश्च व्यः मः

नात् पुत्रं पुत्री पुत्राद् । इच्छाया निरुद्धत्वादनियमप्राप्तौ विषयार्थमाह—
ज्येष्ठं वा ज्येष्ठभागेनेति । ज्येष्ठं ज्येष्ठभागेन, मध्यमं मध्यभागेन, कनिष्ठं कनिष्ठभा-
गेन विभजेदित्यनुवर्तते । ज्येष्ठादिविभागश्च मनुनोक्तः (२।१।२)—‘ज्येष्ठस्य
विंश द्वारः सर्वद्रव्याश्च बह्वरम् । ततोऽर्धं मध्यमस्य स्वात्तुरीयं तु बबीवतः ॥’
इति । चाशब्दो बह्वयमाणपक्षापेक्षः । सर्वं वा स्युः समांशिन इति । सर्वं वा
ज्येष्ठादयः समांशभाजः कर्तव्याः । अयं च विषयो विभागः स्वाजितद्रव्यवि-
षयः । पितृकमायाते तु समस्वाम्यस्य बह्वयमाणत्वाच्चेच्छया विषयो विभागो
युक्तः । विभागं चेत्पिता कुर्यादिति यदा पितुर्विभागेच्छा स तावदेकः कालः ।
अपरोऽपि कालो जीवत्यपि पितरि द्रव्यनिःस्पृहे निवृत्तरमणे मातरि च, निवृ-
त्तरजस्कायां पितुरनिच्छायामपि पुत्रेच्छयैव विभागो भवति । यथोक्तं नार-
देन—‘अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम्’ इति त्रितोरुर्ध्वं विभागं
प्रतिपाद्य —‘मानुर्विदुते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च । निवृत्ते चापि रमणे
पितर्युपरतस्पृहे ॥’ इति दर्शितः । अत्र पुत्रा धनं समं विभजेयुरित्यनुवर्तते ।
गौतमेनापि—‘ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिकथं विभजेरन्’ इत्युक्त्वा ‘निवृत्ते चापि
रजसि’ ति द्वितीयः कालो दर्शितः । जीवति चेन्नृतीति तृतीयः कालः ।
तथा सरजस्कायामपि मातर्यनिच्छत्यपि पितर्यधर्मवर्तिनि दीर्घरोगप्रसूते च पुत्रा-
णामिच्छया भवति विभागः । यथाह शङ्खः—‘अकामे पितरि रिकथविभागो
वृद्धे विपरीतचेतसि रोगिणि च’ इति ॥ ११४ ॥

पितुरिच्छया विभागो द्विधा दर्शितः समो विषयश्चेति, तत्र समविभागे वि-
शेषमाह—

यदि कुर्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥ ११५ ॥

यदा स्वेच्छया पिता सर्वानेव सुतांस्समविभागिनः करोति तदा पत्न्यश्च
पुत्रसमांशभाजः कर्तव्याः यासां पत्नीनां भर्त्रा श्वशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तम् ।
दत्ते तु स्त्रीधने अर्धोऽंशं बह्वयति—‘दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत्’ इति ॥ यदा तु ज्येष्ठ-
भागादिना ज्येष्ठादीन् विभजति तदा पत्न्यः ज्येष्ठादिभागाश्च लभन्ते किंतु ज्योतो-
द्गारात्समुद्रायास्समानेवांशान्कलभन्ते स्वोद्गारं च । यथाहापस्तम्भः—‘परी-
भाण्डं च गृहेऽलंकारो भार्यायाः’ इति ॥ ११५ ॥

१ मध्यमभागेन च २ उद्धृत इत्युद्गारः । ज्येष्ठस्याभिप्रेतमाधारणधनादुद्धृत्य विशि-
ष्टितमो भागः सर्वद्रव्यस्य च यच्छेष्टं तदातव्यमित्यादि । अयं चोद्गारविभागः कक्षी
नेष्टः कल्लवज्येषु पाठात् व्य. म ३ मातुरिति । रमणः कामः । उपरतस्पृहो विरक्तः । प्रत्तासु
भगिनीषु चेति काकाक्षिबद्रजोगम्यनिवृत्त्योर्विशेषणम् व्य. म. ४ इच्छायायुक्तं । तदिच्छा
विनापि विभागमाह बृहस्पतिः—‘कृपायते गृहक्षेत्रे पिता पुत्रा समांशिनः ॥ पितृकेन वि-
भागाद्गौः सुताः पितुरनिच्छया ॥’ अर्थात्पितामहायजिते धने तदनिच्छयापि पुत्रा विभागाद्गौ
इत्यर्थः व्य. म. ॥

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागो न सर्वं वा स्मृः समांशिन इति वक्ष्येऽप्यपवादमाह—

शक्तस्थानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया ।

स्वयमेव द्रव्याज्जलसमर्थस्य पितृद्रव्यमनीहमानस्यानिर्बन्धतोऽपि यत्किञ्चिद्दत्त्वा-
रमपि दत्त्वा पृथक् क्रिया=विभागः कार्यः पित्रा । तत्पुत्रादीनां दातृविपुला मा-
युविति ॥

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागोनेति न्यूनाधिको विभागो दर्शितः । तत्र शास्त्रोक्तोद्धार-
दिविषयविभागव्यतिरेकेणान्यथाविषयविभागनिषेधार्थमाह—

न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ॥ ११६ ॥

न्यूनाधिकविभागेन विभक्तानां पुत्राणामसौ न्यूनाधिकविभागो यदि धर्म्यः
शास्त्रोक्तो भवति तदासौ पितृकृतः कृत एव न निवर्तत इति मन्वादिभिः
स्मृतः । अन्यथा तु पितृकृतोऽपि निवर्तत इत्यभिप्रायः । यथाह नारदः—
'स्वाधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः । अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागो
विता प्रभुः ॥' इति ॥ ११६ ॥

इदानीं विभागस्य कालान्तरं कर्त्तव्यं प्रकरनियमं चाह—

विभजेरनुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम् ।

पित्रोर्भातापित्रोरूर्ध्वं प्रयाणादिति कालो दर्शितः । मुता इति कर्तारो द-
र्शिताः । सममिति प्रकरनियमः । सममेवेति रिक्थमृणं च विभजेरन् । ननु
—'ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च' (मनुः १।१०४) इत्युपक्रम्य (मनुः १।१०५)—
'ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयारिपत्यं धनमशेषतः । सोपास्तमुपजीवेयुर्धैव पितरं
तथा ॥' इत्युक्त्योक्तम् (मनुः १।११२)—'ज्येष्ठस्य विशाउद्धारः सर्वद्रव्याश्च
बहुरम् । ततोऽर्थे मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ॥' इति । सर्वस्माद्रव्य-
समुदायाद्विशतितमो भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्रेष्ठं तज्येष्ठाय दातव्यम् । तदर्थं
क्त्वारिंशत्तमो भागो मध्यमं च द्रव्यं मध्यमाय दातव्यम् । तुरीयमशीतितमो
भागो द्वीनं द्रव्यं च कनिष्ठाय दातव्यमिति मातापित्रोरूर्ध्वं विभजतामुद्धार-
विभागो मनुना दर्शितः । तथा (मनुः १।१११।११७)—'उद्धारोऽनुकृते त्वे-
वामियं स्यादंशकल्पना । एकाधिकं हरेज्येष्ठः पुत्रोऽप्यर्थे ततोऽनुजः ॥ अंशमंशं
यवीयांस इति धर्मो व्यपस्थितः ॥' इति । ज्येष्ठस्य द्वौ भागौ तदनन्तरजातस्य
सार्धं एको भागः ततोऽनुजानामेकैको विभाग इत्युद्धारव्यतिरेकेणापि विषमो वि-
भागो दर्शितः पित्रोरूर्ध्वं विभजताम् । जीवद्विभागे च स्वयमेव विषमो विभागो
दर्शितो 'ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागो' इति । अतः सर्वस्मिन्नपि काष्ठे विषमो विभा-
गोऽस्तीति कैथं सममेव विभजेरन्निति निषम्बते ॥ अत्रोच्यते । सत्यम् । अथं

१ छतो यत्किञ्चिदसारमपृथक् ख-ग. २ ऊर्ध्वमृणमृणं घ. ३ प्रयाणात् ख-ग. ४ तदर्थं
मध्यमस्य स्यात्तदर्थं तु कनीयस इति ख म पाठः. ५ समुच्चयात् घ. ६ दर्शितो मनुना ग.
७ कथं विभजेरन्निति सममेव निषम्बते घ.

विषमो विभागः क्षास्त्रदृष्टत्वापि लोकविद्विष्टत्वाच्चानुष्ठेयः ।—‘अस्मभ्यं लोक-
विद्विष्टं धर्ममप्याचरेद्यं तु’ इति निषेधान् । यथा—‘महोक्षं वा महाजं वा
ओत्रिभ्योऽप्यकल्पयेत्’ इति विधानेऽपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानम् । यथा वा
—‘मैत्रावरुणीं गां वसामनुवन्त्यामालभेत्’ इति गवाक्षम्भनविधानेऽपि लो-
कविद्विष्टत्वादननुष्ठानम् । उक्तञ्च—‘यथा नियोगधर्मो नो नानुवन्त्यावधोऽपि
वा । तथोद्धारविभागोऽपि नैव संप्रति वर्तते ॥’ इति । (नियोगमैतत्तिक्रम्य यथा-
नियोगं, नियोगाधीनो यो धर्मो देवराक्षसुतोत्पत्तिरित्यादिः स नो भवति ।) आ-
पस्तम्बोऽपि—‘जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समम्’ इति सैमतामुक्त्वा—
‘उभेष्टो दायार् इत्येक’ इति कृत्स्नधनग्रहणं उभेष्टस्यैकीयमतेनोपपन्नस्य देवविभो-
गेन सुवर्ग्यं कृत्वा गावः कृष्णभौमः उभेष्टस्य इयः पितुः पत्नीभाण्डं च गृहेऽक्ष-
कारो भार्यावा ज्ञातिधनं चेत्येके’ इत्येकीयमतेनोद्धारविभागं दर्शयित्वा तच्छा-
स्त्रविप्रतिषिद्धमिति निराकृतवान् । तं च शास्त्रविप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शयित्वा
मनुः—‘पुत्रेभ्यो दायं विभजेदित्यविभोकेण श्रूयते’ इति । तस्माद्विषमो वि-
भागः क्षास्त्रदृष्टोऽपि लोकविरोधान्कृतिविरोधान् नानुष्ठेय इति सममेव विभ-
जेरिति नियम्यते ॥

मातापित्रोर्धनं सुता विभजेरित्युक्तं तत्र मानृधनेऽप्यत्रमाह—

मातुर्दुहितरः शेषमृणात्

मातुर्धनं दुहितरो विभजेरन् । ऋणाच्छेषं मातृकृतर्णापाकरणावशिष्टं । अत-
श्चर्णसमं न्यूनं वा मातृधनं सुता विभजेरित्यस्य विषयः । एतदुक्तं भवति
—मातृकृतमृणं पुत्रैरेवापाकरणीयं न दुहितृभिः । ऋणावशिष्टं तु धनं दुहितरो
गृह्णीयुरिति । युक्तं चैतन् ।—‘प्रमान्पुंसोऽधिके शुके स्त्री भग्न्यधिके स्त्रियाः’
इति कथययवानां दुहितृषु बाहुल्यात् स्त्रीधनं दुहितृगामि । पितृधनं पुत्रगामि
पित्रवयवानां पुत्रेषु बाहुल्यादिति । तत्र च गौतमेन विशेषो दर्शितः—‘स्त्री-
धनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च’ इति । अस्यार्थः—प्रत्ताऽप्रत्तासम-
वायेऽप्रत्तानामेव स्त्रीधनम् । प्रत्तासु चाप्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठिताना-
मेवेति । अप्रतिष्ठिता निर्धनाः ॥

दुहित्रभावे मातृधनमृणावशिष्टं को गृह्णीयादित्यत आह—

ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥ ११७ ॥

ताभ्यो दुहितृभ्यो विना दुहितृणामभावे अन्वयः पुत्रादिगृह्णीयात् । एतच्च
—‘विभजेरन्मुताः पित्रोरुभवेम्’ इत्यनेनैव सिद्धं स्वष्टार्थमुक्तम् ॥ ११७ ॥

१ क्षास्त्रदृष्टोऽपि ग. २ अनुविधानन्तर्येनो भागः ख. पुस्तकेऽधिकः ३ स्वमतमुक्त्वा ख-
४ विधेयेषु घ. ५ उक्तदृष्टोऽप्येष्टस्य पितुः. ६ परिभाण्डं ग. ७ विप्रतिषिद्धं घ. ८ कृतम्.
९ दुहितृन्वय इत्यपराकः.

अविभाज्यमाह—

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौद्गाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥ ११८ ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमप्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्द्याद्विधया लब्धमेव च ॥ ११९ ॥

मातापित्रोर्द्रव्याविनाशेन यत्स्वयमर्जितं, मैत्रं मित्रसकाशापलब्धं, मौद्गाहिकं विवाहाद्यलब्धं दायादानां आतृणां तत्र भवेत् । क्रमात्पितृक्रमादायातं यत्किञ्चिद्द्रव्यं अन्यैर्हृतमसामर्थ्यादिना पित्रादिभिरनुद्धृतं यः पुत्राणां मध्य हतराभ्यनुजयोद्धरेति तद्दायादेभ्यो आश्रादिभ्यो न दद्यादुद्धर्तुं न गृह्णीयात् । 'तत्र क्षेत्रं तुरीयांशमुद्धर्ता लभते शेषं तु सर्वेषां सममेव । यथाह शङ्खः—'पूर्वं नष्टं तु यो भूमिमंकष्यदुद्धरेत्क्रमान् । यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वांशं तु तुरीयकम् ॥' इति । क्रमादभ्यागतमिति शेषः । तथा विधया वेदाध्ययनेनाप्यापनेन वेदार्थस्याख्यानेन वा यल्लब्धं तदपि दायादेभ्यो न दद्यात् । अर्जक एव गृह्णीयात् । अत्र च 'पितृद्रव्याविरोधेन यत्किञ्चित्स्वयमर्जितम् ॥' इति सर्वशेषः । अतश्च पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रमर्जितं, पितृद्रव्याविरोधेन यदौद्गाहिकं, पितृद्रव्याविरोधेन यत्क्रमादानमुद्धृतं, पितृद्रव्याविरोधेन विधया यल्लब्धमिति प्रत्येकमभिभव्यते । तथान्त्र पितृद्रव्याविरोधेन प्रत्युपकारेण यन्मैत्रम्, आसुरादिविवाहेषु यल्लब्धम्, तथा पितृद्रव्यव्ययेन यत्क्रमादातमुद्धृतं, तथा पितृद्रव्यव्ययेन लब्धया विधया यल्लब्धं, तत्सर्वं सर्वैर्भ्रातृभिः पित्रा च विभजनीयम् । तथा पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य सर्वशेषत्वादेव पितृद्रव्याविरोधेन प्रतिग्रहलब्धमपि विभजनीयम् । अस्य च सर्वशेषत्वाभावे मैत्रमौद्गाहिकमित्यादि नारव्ययम् । अथ पितृद्रव्याविरोधेनापि यन्मैत्रादिलब्धं तस्याविभाज्यत्वाय मैत्रादिवचनमर्थवदित्युच्यते । तथा सति समाचारविरोधः, विद्यालब्धे नान्द्रव्यचनविरोधश्च । —'कुटुम्बं विभृयाद्भ्रातृभ्यो विद्यामधिगच्छतः । भागं विद्याधनात्क्रमात् लभेतांशुतोऽपि सन् ॥' इति । तथा विद्याधनस्याविभाज्यत्वं लक्षणमुक्तं कात्यायनेन—'परभक्तोपशोभेन विद्यां प्राप्तान्यतस्तु या । तथा लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥' इति । तथा पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य भिन्नवाक्यत्वे प्रतिग्रहलब्धस्याविभाज्यत्वमाचारविरुद्धमापद्यते । एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना (१।२०८) —'अनुपगन्पितृद्रव्यं क्रमेण यदुपार्जितम् । दौदादेभ्यो न तद्द्याद्विधया लब्धमेव च ॥' इति । अमेण सेवासुद्धादिना । ननु पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रादिलब्धं द्रव्यं तदविभाज्यमिति न वक्तव्यम् ।

१ सर्वशेषः ख. २ क्रमादायातं ख. ३ सम विभजनीय ग. ४ विरोधश्चाप्येत य. ५ दायादेभ्य इत्यस्य स्थाने 'स्वयमाहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति' इत्युत्तरार्धं मनु-
स्मृत्यानुपपन्नमेतत्.

विभागप्राप्त्यभावात् । यद्येन लब्धं तत्तत्सर्वं नान्यस्येति प्रसिद्धतरम् । प्राप्ति-
पूर्वकञ्च प्रतिषेधः । अत्र कश्चिदित्थं प्राप्तिमाह—‘यत्किञ्चिन्पितरि प्रेते धनं
ज्येष्ठोऽधिगच्छति । भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः ॥’ इति । ज्येष्ठो
वा कनिष्ठो वा मध्यमो वा पितरि प्रेते अप्रेते वा यवीयसां वर्षीयसां चेति
व्याख्यानेन पितरि सत्यसति च मैत्रादीनां विभाज्यत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यत इति ।
तदसत् । नह्यत्र प्राप्तस्य प्रतिषेधः । किंतु सिद्धस्यैवानुवादोऽयम् । लोकसि-
द्धस्यैवानुवादकान्येव प्रायेणास्मिन्प्रकरणे वचनानि । अथवा ‘समवेतैस्तु यत्प्राप्तं
सर्वं तत्र समांशिनः ॥’ इति प्राप्तस्यापवाद इति संतुष्यतु भवान् । अतश्च
‘यत्किञ्चिन्पितरि प्रेते’ इत्यस्मिन्वचने ज्येष्ठादिपदाविवक्षया प्राप्तिरिति व्यामो-
हमात्रं । अतो मैत्रादिवचनैः पितुः प्रागूर्ध्वं वा विभाज्यत्वेनोक्तस्य ‘यत्किञ्चि-
न्पितरि प्रेते’ इत्यपवाद इति व्याख्येयम् । तथान्यदप्यविभाज्यमुक्तं मनुना
(१।२१९)—‘वस्त्रं पत्रमलंकारं कृताञ्चमुद्रकं स्त्रियः । योगक्षेमं प्रचारं च न
विभाज्य प्रचक्षते ॥’ इति । एतानामेव वस्त्राणामविभाज्यत्वं, यद्येन धृतं तत्त-
त्सर्वं । पित्रृधृतवस्त्राणि तु पितरूर्ध्वं विभज्जतां श्राद्धभोक्त्रे दातव्यानि । यथाह
बृहस्पतिः—‘वस्त्रालंकारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् । गन्धमास्थैः सम-
भ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे समर्पयेत् ॥’ इति । अभिनवानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्वेव ।
पत्रं वाहनमश्वशिबिकादि तदपि यद्येनारूढं तत्तत्सर्वं । पित्र्यं तु वस्त्रवदेव ।
अश्वादीनां यदुन्वे तु तद्विक्रयोपजीविनां विभाज्यत्वमेव । वैषम्येण विभाज्यत्वं
ज्येष्ठस्य । (मनुः १।११९)—‘अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत् ।
अजाविकं सैकशफं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥’ इति मनुस्मरणात् । अलंकारोऽपि
यो येन धृतः स तस्यैव । अधृतः साधारणो विभाज्य एव । (मनुः १।२००)
—‘पत्न्या जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् । न तं भजेरन्दायादा भज-
मानाः पंतन्ति ते ॥’ इति । अलंकारो धृतो भवेदिति विधेयेणोपादानाद्धृतानां
विभाज्यत्वं गम्यते । कृताञ्चं तण्डुलमोदकादि तदप्यविभाज्यं यथासंभवं
भोक्तव्यम् । उद्रकं उद्रकाधारः कृपादिः, तच्च विषमं मूल्यद्वारेण न विभाज्यं
पर्यायेणोपभोक्तव्यम् । अग्नयश्च दास्यो विषमाः न मूल्यद्वारेण विभाज्याः पर्या-
येण कर्म कारयितव्याः । अवरूढास्तु पित्रा स्त्रेरिण्याद्याः समा अपि पुत्रैर्न
विभाज्याः । ‘स्त्रीषु च संयुक्तान्स्त्रविभागः’ इति गौतमस्मरणात् । योगश्च
क्षेमं च योगक्षेमम् । योगशब्देनालङ्घ्यलभकारणं औतस्मार्ताभिलाष्यं इष्टं कर्म
लक्ष्यते । क्षेमशब्देन लब्धवपरिरक्षणहेतुभूतं बहिर्वेदिदानतद्गारागमनिर्माणदि
पूतं कर्म लक्ष्यते । तदुभयं पैतृकमपि पितृद्रव्यविरोधाजितमप्यविभाज्यम् ।
यथाह लौगाक्षिः—‘क्षेम पूतं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः । अविभाज्ये
च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥’ इति । योगक्षेमशब्देन योगक्षेमकारिणो राज-
मश्विपुरोहितादय उच्यन्ते इति केचित् । छत्रचामरशकोपान्प्रभृतय इत्यभ्ये ।

१ नियं घ. २ नाविभाज्य घ. ३ इत्यस्यापवाद ख. ४ पितृधृतानि ख. ५ पतन्त्यः ग.
६ विशेष्योपादाना ग. ७ करण ख.

प्रचरो गृहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः सोऽप्यविभाज्यः । यत्सूत्रमस्मात् क्षेत्रत्वा-
विभाज्यत्वमुक्तम्—‘अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि । याज्यं क्षेत्रं
च पत्रं च कृताञ्जमुदकं क्षियः ॥’ इति, तद्वाङ्मनोऽप्यक्षत्रिवादिषु त्रिविधम् ।
‘न प्रतिग्रहमूर्द्धया क्षत्रियादिसुताय वै । यद्यप्येषां पिता दद्याम्भूते विप्रमुक्तो
हरेत् ॥’ इति स्मरणान् । याज्यं याजनकमलञ्जम् । पितृप्रसादलक्ष्यत्वावि-
भाज्यत्वं वक्ष्यते । निधमातिक्रमत्वाविभाज्यत्वमनन्तरमेव निराक्षि । पितृद-
ण्यविरोधेन यद्वर्जितं तद्विभजनीयमिति स्थितं तत्रार्जकस्य भागद्वयं, वसिष्ठ-
वचनम् । येन तेषां स्वयमुपार्जितं स्यात्प्रशमेव लभेतेति ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

अस्यापवादमाह—

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ।

अविभक्तानां भ्रातॄणां सामान्यस्वार्थस्य कृत्रिवाणिज्यादिना संभूत समुत्थाने
सम्यक्वर्धने केनचित्कृते समएव विभागो नार्जयितुरंशद्वयम् ॥

पित्र्ये द्रव्ये पुत्राणां विभागो दर्शितः । इदानीं पैतामहे पौत्राणां विभागे
विशेषमाह—

अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥ १२० ॥

यद्यपि पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां जन्मना स्वत्व पुत्ररक्षितं तथापि तेषां पि-
तृदारेणैव पैतामहे द्रव्यविभागकल्पना न स्वरूपापेक्षया । एतदुक्तं भवति ।
यदाऽविभक्ता आतुरः पुत्रानुत्पाद्य दिष्टं गतास्तदैकस्य द्वौ पुत्रावन्यस्य त्रयोऽप्य-
स्य चत्वार इति पुत्राणां वैषम्ये तत्र द्वावेकं स्वपितृमंशं लभेते, अन्ये त्रयोऽप्येक-
मंशं पित्र्य, चत्वारोऽप्येकमंशांशं पित्र्यं लभन्ते इति । तथा केपुचित्पुत्रेषु प्रियमा-
नेषु केपुचित्पुत्रानुत्पाद्य विनष्टेष्वप्येमेव न्यायो प्रियमाणाः स्वानंशानेव ल-
भन्ते, नष्टानामपि पुत्राः पित्र्यानेवांशौलभन्ते इति वाचनिकी दृष्ट्या १२०

अधुना विभक्ते पितर्येवविद्यमानभ्रातृके वा पौत्रस्य पैतामहेऽपि द्रव्ये विभागो
नास्ति । अत्रियमाणे पितरि ‘पितृतो भागकल्पना’ इत्युक्त्या वाग । अवनु वा
स्वाजितवपितुरिच्छयवेत्याशङ्कित आह—

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥ १२१ ॥

भूः क्षालिक्षेत्रादिका । निबन्ध एकस्य पर्जन्यैरकस्यैव पणानि, तथा ए-
कस्य क्रमुकफलभैरकस्यैव पणानि क्रमुकफलानीत्याहुः । द्रव्यं सुवर्णरज-
नादि यन्पितामहेन प्रतिग्रहविजयादिना लब्धं तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं
लोकप्रसिद्धमिति कृत्वा विभागोऽस्ति । हि यस्यात्सदृशं समानं तस्याश्च

१ साधारणार्थस्य गन्धः २ भागद्वयम् घ. ३ द्रव्ये विभागः ख. ४ विभक्तं घ. ५ अ-
यमेव ग्व ग. ६ प्रियमाणे तु पितरि ग. ७ भारकस्य घ. ८ स्वाम्यमर्थमिति मिति ग.

पितुरिच्छवैव विभागो नापि पितुर्भागद्वयम् । अतश्च पितृतो भागकल्पनेत्येत-
त्स्वाम्ये समेऽपि वाचनिकम् । 'विभागं चेत्पिता कुर्यात्' इत्येतत्स्वाजितवि-
षयम् । तथा—'द्वाभसौ प्रतिपद्येत विभज्ज्वात्मनः पिता' इत्येतदपि स्वाजि-
तविषयम् ।—'जीवतोरस्वतन्त्रः स्वाज्जरथापि समन्वितः' इत्येतदपि पारतन्त्र्यं
मातापित्रजितद्रव्यविषयम् । तथा—'अनीशास्ते हि जीवतोः' इत्येतदपि ।
तथा सरजस्कायां मातरि तस्पृहे च पितरि विभागमनिच्छत्यपि पुत्रेच्छया
पैतामहद्रव्यविभागो भवति । तथाऽविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने
विक्रीकमाने वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारः । पित्रजिते तु न निषेधाधिकारः ।
तत्परतन्त्रत्वात् । अनुमतिस्तु कर्तव्या । तथाहि—पैतृके पैतामहे च स्वाम्यं
यद्यपि जन्मनैव, तथापि पैतृके पितृपरतन्त्रत्वात् पितुर्भाजकत्वेन प्राधान्यात्
पित्रा विनियुज्यमाने स्वाजिते द्रव्ये पुत्रेणानुमतिः कर्तव्या । पैतामहे तु इयोः
स्वाम्यमवशिष्टमिति निषेधाधिकारोऽस्तीति विशेषः । मनुवरि (१।२०९)—
'पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यद्दामुयात् । न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयम-
जितम् ॥' इति । यत्पितामहाजितं केनाप्यपहृतं पितामहेनानुवृत्तं यदि पितो-
द्धरति तत्स्वाजितमिव पुत्रैः सार्धमकामः स्वयं न विभजेदिति वदन् पितामहा-
जितमकामोऽपि पुत्रेच्छया पुत्रैः सह विभजेदिति दर्शयति ॥ १२१ ॥

विभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य पुत्रस्य कथं विभागकल्पनेत्यत आह—

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् ।

विभक्तेषु पुत्रेषु पश्चात्सवर्णायां भार्यायामुत्पन्नो विभागभाक् । विभज्यत
इति विभागः । पित्रोर्विभागान्नं भजतीति विभागभाक् । पित्रोरुर्ध्वं तयोरेवं
कथं इत्यर्थः । मातृभागं चासत्यां दुहितरि । मातृदुहितरः शेषम्' इत्युक्-
त्वात् । असवर्णायामुत्पन्नस्तु स्वांशमेव पिश्यालभते । मातृकं तु सर्वमेव । ए-
तदेव मनुनोक्तम् (१।२१६)—'ऊर्ध्वं विभागाजातस्तु पिश्यामेव हरेद्वयम्'
इति । पित्रोरिदं पिश्यामिति व्याख्येयम् ।—'अनीशः पूर्वजः पित्रोर्भ्रातृभागे
विभक्तजः' इति स्मरणात् । विभक्तयोर्भातापित्रोर्विभागे विभागात्पूर्वमुत्पन्नो
न स्वामी विभक्तजश्च भ्रातृभागे न स्वामीत्यर्थः । तथा विभागोत्तरकालं पित्रा
वर्त्तिकचिदजितं तत्सर्वं विभक्तजस्यैव ।—'पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयम-
जितम् । विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशः पूर्वजाः स्मृताः ॥' इति स्मरणात् । ये
च विभक्ताः पित्रा सह संमृष्टाः तैः सार्धं पितुरुर्ध्वं विभक्तजो विभजेन् । य-
थाह मनुः (१।२१६)—'संमृष्टात्मेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह' इति ॥

पितुरुर्ध्वं पुत्रेषु विभक्तेषु पश्चादुत्पन्नस्य कथं विभागकल्पनेत्यत आह—

दृश्याद्वा तद्विभागः स्थादायव्ययविशोधितात् ॥ १२२ ॥

तस्य पितरि मेते भ्रातृविभागसमयेऽस्पृह्यगर्भायां मातरि भ्रातृविभागोत्तर-

काकुत्स्थस्यपि विभागः । तद्विभागः कुत इत्यत आह । इत्याह्नाभिरगृहीताद्-
 नात् । कीदृशात् भावव्यवस्थितोऽज्ञात् । भावः प्रतिदिक्त्वं प्रतिमासं प्रत्यब्दं
 वा बहुस्पष्टते, इययः पितृकृतर्णापाकरणं, ताभ्यामायव्ययाभ्यां बच्छोदितं त-
 स्मादुद्धृत्य तन्नामो दातव्यः स्यात् । एतदुक्तं भवति । प्रातिस्निकेषु भागेषु
 तदुक्तमायं प्रवेक्ष्य पितृकृतं वर्णमपनीयावशिष्टेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यो भागेभ्यः
 किञ्चित्किञ्चिदुद्धृत्य विभक्तजस्य भागः स्वभागसमः कर्तव्य इति । एतच्च वि-
 भागसमयेऽप्रजस्य भ्रातृभ्यामायमस्पष्टगर्भायां विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदित-
 व्यम् । स्पष्टगर्भायां नु प्रसक्तं प्रतीक्ष्य विभागः कर्तव्यः । यथाह वसिष्ठः—
 'अथ भ्रातृणां दायविभागो याज्ज्ञानपत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रलाभात्' इति । गृ-
 हीतगर्भाणामाप्रसवाप्रतीक्षणमिति बोद्धव्यम् ॥ १२२ ॥

विभक्तजः पित्र्यं मातृकं च सर्वं धनं गृह्णातीत्युक्तं तत्र यदि विभक्तः पिता
 माना वा विभक्त्या पुत्राय स्नेहवशादाभरणादिकं प्रयच्छति तदा विभक्तजेन
 दानप्रतिषेधो न कर्तव्यो नापि दत्तं प्रत्याहर्तव्यमित्याह—

पितृभ्यां यस्य यदत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

मातापितृभ्यां विभक्ताभ्यां पूर्वं विभक्तस्य पुत्रस्य यदत्तमलंकारादि तत्त-
 स्यैव न विभक्तजस्यैव भवति । न्यायसाध्यादिविभागाद्यापि यस्य यदत्तं तत्त-
 स्यैव । तथा असति विभक्तजे विभक्तयोः पित्रोरश तदूर्ध्वं विभजतां यस्य यदत्तं
 तत्तस्यैव नाम्यस्येति वेदितव्यम् ॥

जीवद्विभागे स्वपुत्रसमांशित्वं पत्नीनामुक्तं यदि कुर्यात्प्रमानशान् इत्या-
 दिना । पितरूर्ध्वं विभागेपि पत्नीनां स्वपुत्रसमांशित्वं दर्शयितुमाह—

पितरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ॥ १२३ ॥

पितरूर्ध्वं पितुः प्रायणादूर्ध्वं विभजतां मातापि स्वपुत्रांशसममंशं हरेत् यदि
 स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते स्त्रीषांशहारिणीति वेदयते ॥ १२३ ॥

पितरि प्रेते यद्यसंस्कृता भ्रातरः सन्ति तदा तत्संस्कारे कोऽधिक्रियत इत्यत
 आह—

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

पितरूर्ध्वं विभजन्निभ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुदायद्रव्येण संस्कृतव्याः ।
 असंस्कृतानु भगनीषु विशेषमाह—

भगिन्यश्च निजादंशादृत्वांशं तु तुरीयकम् ॥ १२४ ॥

अर्थः । भगिन्यश्चासंस्कृताः संस्कृतव्या भ्रातृभिः । किं कृत्वा । निजादं-

१ कुतश्च यः २ भागेभ्यो यत्किञ्चिदुद्धृत्य यः ३ समये भ्रातृभ्यामायमप्रजयामरपष्टग-
 र्भायां स्वभागा गः, समये भ्रातृभ्यामायमप्रजस्य स्पष्टगर्भायां विभागादूर्ध्वं यः ४ तस्यैव
 पुत्रस्य स्वः ५ मातुः स्वपुत्रः स्वः ६ प्रयाणात् स्वः ७ बह्वर्था गः ८ संस्कार्याः गः

आप्तानुर्यमंशं दत्त्वा । अनेन दूहितरोऽपि पितुरुर्ध्वमंशभागिन्य इति गम्यते । तत्र निजादंशादिति प्रत्येकं परिकल्पितादंशादुद्भूतं चतुर्थीशो दातव्य इत्येवमर्थो न भवति । किं तु यज्जातीया कन्या तज्जातीयपुत्रभागाच्चतुर्थीशभागिनी सा कर्तव्या । एतदुक्तं भवति । यदि ब्राह्मणी सा कन्या तदा ब्राह्मणीपुत्रस्य यावानंशो भवति तस्य चतुर्थीशस्तस्या भवति । तद्यथा । यदि कस्यचिद्ब्राह्मणस्यैका पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या चैका तत्र पितृयं सर्वमेव द्रव्यं द्विधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात् । यदा तु द्वौ पुत्रौ एका च कन्या तदा पितृधनं सर्वं त्रिधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः ॥ अथ त्वेकः पुत्रो द्वे कन्ये तदा पितृयं धनं त्रिधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तत्र द्वौ भागी द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वावशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णातीत्येषं समानजातीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च योजनीयम् । यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियाकन्याचैका तत्र पितृधनं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रीश्चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति । यत्र तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्या चैका तत्र पितृयं धनमेकादशधा विभज्य तेषु त्रीनंशान् क्षत्रियापुत्रभागांश्चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीतः ॥ एवं ज्ञातिवैषम्ये भ्रातॄणां भगिनीनां च संख्यायाः साम्ये वैषम्ये च सर्वत्रोहनीयम् । न च निजादंशाददंशं तु तुरीयकमिति तुरीयांशाविवक्षया संस्कारमात्रोपयोगि द्रव्यं दत्त्वेति ध्यात्वायानं युक्तम् । मनुवचनविरोधात् (१११८) — 'स्वभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदण्भ्रातरः पृथक् । स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदिस्मवः ॥' इति । अत्रार्थः । ब्राह्मणादयो भ्रातरो ब्राह्मणीप्रभृतिभ्यो भगिनीभ्यः स्वभ्यः स्वजातिविहितेभ्योऽंशेभ्यश्चतुरोऽंशाहरे द्विप्रहत्यादिचक्ष्यमाणेभ्यः स्वात्स्वादंशादादमीयादादमीयादाणाञ्चतुर्थे चतुर्थे भागं दद्युः । न चात्रात्मीयभागादुद्भूतं चतुर्धाशो देय इत्युच्यते किं स्वजानिविहितादेकस्मादेकसादंशांपृथक्पृथगेकस्यायकस्य कन्यायै चतुर्थोऽंशो देय इति । ज्ञातिवैषम्ये संख्यावैषम्ये च विभागकृत्स्निकैव । पतिताः स्युरदिस्मव इत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणाददंशदानव्यवहारा प्रतीयते । अत्रापि चतुर्थभागवचनमविवक्षितं संस्कारमात्रोपयोगिद्रव्यदानमेव विवक्षितमिति चेन्न । स्मृतिद्वयेपि चतुर्धाशदानाविवक्षायां प्रमाणाभावाददाने प्रत्यवायश्रवणाच्चेति । यदपि कैश्चिदुच्यते । अंशदानविवक्षायां बहुभ्रातृकायाः वैदुधनत्वं बहुभगिनीकस्य च निर्धनता प्राप्नोतीति नदुस्करित्वा परिहृतमेव । न ह्यत्रात्मीयाद्भागादुद्भूतं चतुर्थीशस्य दानमुच्यते येन नथा स्यात् । अतोऽस्मात्सहायमेधानिधिप्रभृतीनां ध्यात्वायानमेव वैतुरत्वं न आरुचेः ।

१ इत्येवमर्थो न्व. इत्यर्थो ग. २ कस्यचिद्ब्राह्मण्येचैका स्त्र. ३ अथत् ग. प्र. ४ गृह्णीयात् ग. ५ पितृ धन घ. ६ गृह्णीयात् ग. ७ गृह्णीयानां ग. ८ न च दंशास्तु न. घ. ९ संस्कारोपयोगि न्व. १० बहुधनकत्वं घ. ११ वरिष्ठ न आगुणेः ग.

तस्मात्पितृरुद्धं कन्याप्यंशभागिनी पूर्वं चेत्किञ्चित्पिता ददाति तदेव कथमे
विशेषवचनाभावादिति सर्वमनवयम् ॥ १२४ ॥

एवं विभागं चेपिता कुर्यादित्यादिना प्रबन्धेन समानजातीयानां भ्रातॄणां
परस्परं पित्रा सह विभागहृत्तिरुक्ता । अधुना भिन्नजातीयानां विभागमाह—

चतुस्त्रिंशेकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिंशेकभागा विदजास्तु श्येकभागिनः ॥ १२५ ॥

‘तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण’ इति ब्राह्मणस्य चतस्र क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्यै-
केति भार्या दर्शिता । तत्र ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणोत्पन्ना वर्णशः वर्णशब्देन ब्राह्मणा-
दिर्बर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते । ‘संन्येकवचनाच्च वीप्यायाम्’ इत्यधिकरणकारकादे-
कवचनाद्गीप्सायां शम् । अतश्च वर्णे वर्णे ब्राह्मणोत्पन्नाः—यथाक्रमं चतुस्त्रिंशेकभा-
गाः स्युर्भवेयुः । एतदुक्तं भवति—ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशः शत-
शतुरो भागालुभन्ते । तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रींस्त्रीन् वैश्यायां द्वौ द्वौ
शूद्रायामेकमेकमिति । क्षत्रजाः क्षत्रियेणोत्पन्नाः वर्णशः इत्यनुवर्तते यथाक्रमं
त्रिंशेकभागाः । क्षत्रियेण क्षत्रियायामुत्पन्ना प्रत्येकं त्रींस्त्रीन् वैश्यायां द्वौ द्वौ,
शूद्रायामेकमेकम् । विदजाः वैश्येणोत्पन्नाः । अत्रापि वर्णश इत्यनुवर्तते यथाक्रमं
श्येकभागिनः । वैश्येन वैश्यायामुत्पन्नाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भार्या लभन्ते । शूद्रायामेक-
मेकम् । शूद्रस्यैकैव भार्येति भिन्नजातीयपुत्राभावान्पुत्राणां पूर्वोक्त एव विभागः ।
यद्यपि चतुस्त्रिंशेकभागा इत्यविशेषणोक्तं तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभूम्यतिरिक्तविषय-
मिदं द्रष्टव्यम् । यतः स्मरन्नि - ‘न प्रतिग्रहभूयैव क्षत्रियादिसुताय वै । यद्य-
प्येषां पिता दद्यात्तद्वृत्ते विप्रास्तो हरेत् ॥’ इति । प्रतिग्रहग्रहणादिक्यादिना
लब्धा भूः क्षत्रियादिसुतानामपि भवत्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च ।
‘शूद्राणां हिजातिभिर्जातो न भूमेभागमहति’ इति । यदि क्रयादिप्राप्ता भूः क्षत्रि-
यादिसुतानां न भवेत्तदा शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नोपपद्यते । यत्पुनः
(मनुः १।१५५)—‘ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिच्यभाक् । यदेवास्य
पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥’ इति, तदपि जीवता पित्रा यदि शूद्रापुत्राव-
किमपि प्रैदं स त्याज्यश्च यम् । यदा नु प्रसाददानं नास्ति तदैकांशभागित्व-
विकल्पः ॥ १२५ ॥

अथ सर्वविभागशेषं किञ्चिदुच्यते—

अन्योन्यापहृतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ १२६ ॥

परस्परापहृतं समुदायद्रव्यं विभागकाले वैजातं विभक्ते पितृष्वे बहुवचने
न समैरंशैर्विभजेरन्नित्येवं स्थितिः सास्त्रमर्यादा । अत्र समैरंशैरिति वदतोद्धार-

१ वर्णोक्त्य उच्यन्ते ग. प. २ तपन्ना एकैकशः शतुस्त्री ग. ३ प्रत्तं ग. ४ वा जातं स
च जातं ग.

विभागो निषिद्धः । विमज्जेरुद्धि वदता येन दृश्यते तेनैव न ग्राह्यमिति दर्शितम् । एवं च वचनस्यार्थवत्त्वाच्च समुदायद्रव्यापहारे दोषाभावपरम्बम् । ननु मनुना ज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारे दोषो दर्शितो न कनीयसाम् (मनुः १।२।११) — 'यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाट्ठाप्तम्यवीयसः । सोऽज्येष्ठः स्वाध-
भागञ्च नियन्तप्यश्च राजभिः ॥' इति वचनान् । नैतत् । यतः संभावितस्वाध-
भरस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोषं वदता ज्येष्ठपरतन्त्राणां कनीयसां पुत्र-
स्थानीयानां दण्डापूपिकनीत्या मृतरां दोषो दर्शित एव । तथा चाविशेषेणैव
दोषः श्रूयते । गौतमः — 'यो वै भागिनं भागाशुद्धे चयते चेन स यदि वैमं
न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयत' इति । यो भागिने भागाहं भागाशुद्धे भा-
गादपाकरोति भागं तस्यै न प्रयच्छति स भागाशुद्ध एनं चोत्तारं चयते नाश-
यति दोषिणं करोति । यदि तं न नाशयति तदा तस्य पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीति
ज्येष्ठविशेषमन्तरेणैव साधारणद्रव्यापहारिणो दोषः श्रुतः । अथ साधारणं द्र-
व्यमात्मनोऽपि स्वं भवतीति स्वबुद्ध्या गृह्यमाणं न दोषमावहतीति मतम् ।
तदस्य न । स्वबुद्ध्या गृहीतेऽप्यवर्जनीयतया परस्वमपि गृहीतमेवेति निषेधानुप्र-
वेशादोपमावहत्येव । यथा मीनं चरं विपक्षे सदृशतया माषेषु गृह्यमाणेषु
'अवजिया वै माषः' इति निषेधो न प्रविशति' मुद्रावयवबुद्ध्या गृह्यमाणत्वा-
दिति पूर्वपक्षिणोक्ते मुद्रावयवेषु गृह्यमाणेष्ववर्जनीयतया माषावयवा अपि
गृह्यन्त एवेति निषेधः प्रविशत्येवेति राद्धान्तिनोक्तम् । तस्माद्रक्ष्यतो स्वाध-
तश्च साधारणद्रव्यापहारे दोषोऽस्त्येवेति सिद्धम् ॥ १२६ ॥

इदामुप्यायणस्य भागविशेषं दर्शयन्त्यस्य स्वरूपमाह—

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ १२७ ॥

अपुत्रां गुर्वनुज्ञान इत्याद्युक्तविधिना अपुत्रेण देवरादिना परक्षेत्रे परभार्यायां
गुरुनियोगोत्पादितः पुत्र उभयोर्बीजक्षेत्रिणोरसौ रिक्थी रिक्थहारी पिण्ड-
दाता च धर्मत इति । अर्थः । यदासौ नियुक्तो देवरादिः स्वधर्म्यपुत्रोऽपुत्रस्य
क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति स द्विपितृको ग्राह्यप्यायणो ह्ययोरपि रि-
क्थहारी पिण्डदाता च । यदा तु नियुक्तः पुत्रवान् केवलं क्षेत्रिणः पुत्रार्थं प्रव-
नते तदा तदुत्पन्न क्षेत्रिण एव पुत्रो भवति न बीजिनः । सत्य न नियमेन
बीजिनो रिक्थहारी पिण्डदो वेति । यद्योक्तं मनुना (१।५३) — 'क्रियाम्युप-
गमाक्षेत्रं बीजार्यं याप्रदीयते । तस्यैह भागिनी दृष्टी बीज्री क्षेत्रिक एव च ॥'
इति । क्रियाम्युपगमादिति अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरपि अवशिष्टं संविद्वि-
र्करणाधारक्षेत्रं क्षेत्रस्वामिना बीजावयवार्थं बीजिने दीयते तत्र तस्मिन्क्षेत्रे उत्प-

१ यो लोभादिनिकुर्वीति पाठः. २ नोत्तारं स्व. ३ अयते प. ४ अपरस्य व. ५ प्रवर्तते व.
६ पिण्डदाना वेति ग. ७ करणेन यत्क्षेत्र. ८ बीजावयवार्थं ग.

अस्यापत्यस्य बीजक्षेत्रिणौ भागिनौ स्वामिनौ इष्टौ महर्षिभिः । तथा (मनुः ९।५२) — ‘फलं स्वनभिसंघाय क्षेत्रिणा बीजिना तथा । प्रत्यहं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसी ॥’ इति । फलं स्वनभिसंघायेति अत्रोत्पन्नपत्यमावयो-
रुभयोरस्त्वित्येवमनभिसंघाय परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिण एव ।
यतो बीजाद्योनिर्बलीयसी । गवाक्षादिषु तथा दर्शनात् । अत्रापि नियोगो वा-
न्दत्ताविषय एव । इतरस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् (९।५९।६०) —
‘देवराष्ट्रा सपिण्डाद्वा श्विया सम्पद्भियुक्तया । प्रजैरपिताधिगन्तव्या सम्पत्तानस्य
परिक्षये ॥ विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वागयतो निति । एकमुत्पादयेत्पुत्रं न
द्वितीयं कथंचन ॥’ इत्येवं नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति (९।६४
६८) — ‘नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजानिभिः । अन्धस्त्रिभि-
नियुजानां धर्मं हन्युः सनातनम् ॥ ऋषादिषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते कश्चि-
त् । न विवाहविधायुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ अथ द्विर्जहि विद्वज्जिः पशुधर्मो
विगर्हितः । मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥ स महीमखिलां
भुङ्क्ते राजप्रेषवरः पुरा । वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ततः प्रभृति
यो मोहात्प्रसीतपतिकां स्त्रियम् । नियोजयत्यपत्यार्थं गर्हन्ते न हि साधवः ॥’
इति ॥ नञ् विहितप्रतिषिद्धत्वादिकस्य इति मन्तव्यम् । नियोक्तृणां निन्दा-
श्रवणात् । स्त्रीधर्मेण व्यवहारस्य बहुदोषश्रवणान् । समयस्य प्रशस्तत्वाच्च ।
यथाह मनुरेव (५।१५०) — ‘कामं तु क्षपयेदेहं पुण्यमूलकलः शुभैः । ननु
नामापि गृह्णीयात्पत्नीं प्रेने परस्य तु ॥’ इति जीवनार्थं पुरुषान्तराश्रयणं प्रतिषि-
ध्य (मनुः ५।१५८।१६१) — ‘आसीतामरणाक्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥ अनेकानि सहस्राणि कौमारव्र-
तचारिणाम् । दिवं गतानि विप्राणामकृन्वा कुलमृतनिम् ॥ मृते भर्तेरि साध्वी
स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥
अपत्यलोभाया तु स्त्री भर्तारमनिवर्तते । सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च ही-
यते ॥’ इति पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयण निषेधति । तस्माद्विहितप्रतिषिद्धत्वा-
द्विकल्प इति न युक्तम् ॥ एवं विवाहसंस्कृतानियोगे प्रतिषिद्धे कस्यहि धर्मो
नियोग इत्यत आह (मनुः ९।६९।७०) — ‘यस्या स्त्रियेत कम्वाया वाचा
सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥ यथा
विध्यधिगम्येतां शुक्रवक्त्रां शुचिब्रताम् । मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृत्तावृत्तौ ॥’
इति । यस्मै वाग्दत्ता कन्या स प्रतिग्रहमन्तरंगैव तस्याः पतिरित्यस्मादेव वचना-
द्वगम्यते । तस्मिन्प्रेते देवरस्य ज्येष्ठः कनिष्ठो वा निजः सोदरो विन्देत
परिणयेत् । यथाविधि यथाशास्त्रमधिगम्य परिणीय अनेन विधानेन घृता-
भ्यङ्गवाङ्मन्यमादिना शुक्रवक्त्रां शुचिब्रता मनोवाङ्मायसंयतां मिथो रहस्याग-
र्भग्रहाणामप्युत्प्रेक्षारं गच्छेत् । अयं च विवाहो वाचनिको घृताभ्यङ्गादिनिय

मयस्त्रियुक्ताभिगमनाङ्गमिति न देवरस्य भार्यात्वमापादयति । अतस्तदुत्पन्न-
मपत्वं क्षेत्रज्ञमिति एव भवति न देवरस्य । संविदा तुम्होरपि ॥ १२७ ॥

समावाप्तमानजातीयानां पुत्राणां विभागकृत्सिद्धता । अपुना मुख्यगोनपुत्राणां
दायग्रहणव्यवस्थां दर्शयित्यन्तेषां स्वरूपं तावदाह—

औरसो धर्मपत्नीजस्तन्ममः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥ १२८ ॥

औरसो जात औरसः पुत्रः सच धर्मपत्नीजः सवर्णा धर्मविवाहोदा धर्मपत्नी तस्यां
जात औरसः पुत्रो मुख्यः । तन्मम औरससमः पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः ।
अतएव औरससमः । यथाह वसिष्ठः—‘अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलं-
कृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥’ इति । अथवा पुत्रिकैव
सुतः पुत्रिकासुतः सोऽप्यौरससम एव पित्रवयवानामस्त्वत्वात् मात्रवयवानां
बाहुल्यात् । यथाह वसिष्ठः—‘द्वितीयः पुत्रिकैव’ इति । द्वितीयः पुत्रः पुत्रि-
कैवेत्यर्थः । ग्रामुत्पायणस्तु जनकस्यौरसादपकृष्टोऽन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वात् । क्षेत्रजः
क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा । इतरेण सपिण्डेन देवरेण बोत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रजः ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गृहजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥ १२९ ॥

गृहजः पुत्रो भर्तृगृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो हीनाधिकजातीयपुरुषजत्वपरिहारेण
पुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेऽपि स्ववर्णजत्वनिश्चये सति बोद्धव्यः । कानीनस्तु
कन्यकायामुत्पन्नः पूर्ववत्सवर्णात्स मातामहस्य पुत्रः । यद्यनृदा सा भवेत्तथा
पितृगृहएव संस्थिता । अथोदा तदा बोद्धरेव पुत्रः । यथाह मनुः (९।१७२)
—‘पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्र जनयेद्देह । तं कानीनं वदेन्नाज्ञा बोद्ध-
कन्याममुद्रवम् ॥’ इति ॥ १२९ ॥

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥ १३० ॥

पौनर्भवस्तु पुत्रोऽक्षतायां क्षतायां वा पुनर्भा सवर्णादुत्पन्नः । मात्रा
भर्त्रनुज्ञया प्रोषिते प्रेते वा भर्तरि पित्रा बोभाभ्यां वा सवर्णाव यस्मै दीयते
स तस्य दत्तकः पुत्रः । यथाह मनुः (९।१६८)—‘माता पिता वा दद्यातां
वमज्जिः पुत्रमापदि । मर्त्येऽं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तिमः सुतः ॥’ इति ।
आपहृहणादनापदि न देवः । दानुरयं प्रतिषेधः । तथा एकपुत्रो न देवः । ‘न

१ औरसात्रिकृष्टो व. २ रह अपकाशम् ३ बाहु कन्यापणिनेतु ४ वाशब्दाः मात्रभावे
पितृव दद्यात् । पित्रभावे मातृवोभयसत्वे तु उभावधीनि मदन. ५ सदृश कुलगुणादिभिर्न
जान्येति मेधातिथिः सदृशं जान्येति कुलकः.

त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा' इति वसिष्ठस्मरणात् । तथाऽनेकपुत्रसंज्ञायाऽपि
उच्येद्देवः । (मनुः १।१०६) — 'ज्येष्ठेन ज्ञातमात्रेण पुत्री भवति मानवः'
इति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात् । पुत्रप्रतिग्रहप्रकारश्च 'पुत्रं प्रतिग्र-
हीष्यन्बन्धूनाहूय राजनि आयेष निवेशनमध्ये म्याहतिभिर्हुत्वा अदूरबान्धवं
बन्धुसंनिहृष्ट एव प्रतिगृह्णीयात्' इति वसिष्ठेनोक्तः । अदूरबान्धवमित्यस्य-
देशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः । एव क्रीतस्वयंदत्तकृत्रिमेवैव योजनीयम् ।
समानम्यायत्वात् ॥ १३० ॥

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः ।

दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विभ्रः सहोदजः ॥ १३१ ॥

क्रीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां मातापितृभ्यां मात्रा पित्रा वा विक्रीतः पूर्ववत् तथैकं
पुत्रं ज्येष्ठं च वर्जयित्वा आपदि सर्वणं इत्येव । यत्तु मनुनोक्तम् (१।१७४)
— 'क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् । स क्रीतकः सुतस्तस्य सदसोऽस-
दसोऽपि वा ॥' इति, तद्वृणैः सदसोऽसदसो वेति व्याख्येयं न जात्या ।
'सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु' इत्युपसंहारात् । कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः । कृत्रिमस्तु
पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिप्रैलोभेनैव पुत्रीकृतो मातापितृविहीनः ।
तत्संज्ञायां तत्परतत्त्वत्वात् । दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापितृविहीनस्ताभ्यां
स्वको वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयं दर्शत्वमुपगतः । सहोदजस्तु गर्भे स्थितो
गर्भिण्यां परिणीतायां यः परिणीतः स बाहुः पुत्रः ॥ १३१ ॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।

अपविद्धो मातापितृभ्यामुत्सृष्टो यो गृह्यते स ग्रहीतुः पुत्रः सर्वत्र सर्वणं
इत्येव ॥

एवं मुक्त्यामुक्त्यपुत्राननुक्रम्यैतेषां दायग्रहणे क्रममाह—

पिण्डदोऽग्नहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥ १३२ ॥

एतेषां पूर्वोक्तानां पुत्राणां द्वादशानां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तर उत्तरः
आद्धोऽग्नहरो धनहरो वेदितव्यः । औरसपौत्रिकेयसमवाये औरसस्यैव धन-
ग्रहणे प्राप्ते मनुपवाद्माह (१।१३४) — 'पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रो-
ऽनु जायते । समस्तत्र विभागः स्वाज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥' इति । तथा
अज्येष्ठामपि पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्सत्यप्युत्तरेषां पुत्राणां चतुर्थोऽसमागिरथमुक्तं वसि-
ष्ठेन । तस्मिन्नेतदिति गृहीते औरस उत्पद्येत चतुर्थभागमागी स्यात्तत्तक इति ।
दत्तकग्रहणं क्रीतकृत्रिमादीनां प्रदर्शनार्थम् । पुत्रीकरणाविशेषात् । तथाच
कात्यायनः—'उत्पद्ये त्वीरसे पुत्रे चतुर्थोऽग्नहराः सुता । सर्वणां असर्वणास्तु

१ निषेधः घ. २ गर्भे भिन्नः स. घ. ३ प्रकोभनैः घ. ४ स्वयं दत्त उपगतः ग. घ.
५ चतुर्थसः ग. घ. ६ तृतीयांशहरा इति तु कल्पतरौ पाठः.

आसाच्छादनभाजनाः ॥' इति । सवर्णा दत्तक्षेत्रजादयस्ते सत्वीरसे चतुर्थीशह-
राः । असवर्णाः कानीनगुहोत्पन्नसहोदजपौनर्मवस्थो रवीरसे सति न चतुर्थी-
शहराः किन्तु आसाच्छादनभाजनाः । यदपि विष्णुवचनम्—'अप्रसक्त्यास्तु
कानीनगुहोत्पन्नसहोदजाः । पौनर्मवस्थ नैवैते पिण्डरिक्त्याश्रमागिनः ॥' इति ।
तदुच्यते सति चतुर्थीशनिषेधपरमेव । औरसाद्यभावे तु कानीनादीनामपि
सकलविध्यधनग्रहणमस्त्येव । 'पूर्वाभावे परः परः' इति वचनात् ॥ यदपि
मनुवचनम् (१।१६३)—'एक एवीरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः । शेषा-
णामानुशंख्यार्थं प्रद्यास्तु प्रजीवनम् ॥' इति, तदपि दत्तकादीनामीरसप्रतिकूलत्वे
निर्गुणत्वे च वेदितव्यम् । तत्र क्षेत्रजस्य विशेषो दर्शितस्तोमैव (मनुः १।१६४)
—'यद्ये तु क्षेत्रजस्यांशं प्रद्यात्पैतृकादनात् । औरसो विभजन्वायं पित्र्यं पञ्च-
ममेव वा ॥' इति । प्रतिकूलवनिर्गुणत्वसमुच्चये षडंशम्, एकतरसज्ञात्वे पञ्च-
ममिति विवेकव्यम् ॥ यदपि मनुना पुत्राणां षड्विंशमुपपन्नस्य पूर्वपदस्य
दायादबान्धवत्वं, उत्तरपदस्य दायादबान्धवत्वमुक्तम् (मनुः १।१५९।१६०)—
'औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गुहोत्पन्नोऽपि विद्वज् दायादा बान्धवाश्च
षट् ॥ कानीनश्च सहोदश्च प्रीतः पौनर्मवस्थया । स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदा-
यादबान्धवाः ॥' इति, तदपि स्वपितृमपिण्डममानोदकानां संहितरिक्त्यह-
गन्तराभावे पूर्वषट्कस्य तद्विषयहरत्वमुत्तरषट्कस्य तु तन्नाम्नि । बान्धवत्वं
पुनः समानगोत्रत्वेन सपिण्डत्वेन चोदकप्रदानादिकार्यकरणं वर्गद्वयस्यापि सम-
मेवेति व्याख्येयम् ॥ (मनुः १।१४२)—'गोत्ररिक्त्ये जनयितुर्न भजेद्विभिनः
सुतः । गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्डो व्यपेति ददतः स्वधाम् ॥' इत्यत्र दत्तमग्रहणस्य
पुत्रप्रतिनिधिप्रदर्शनार्थत्वात् । पितृजनहारित्वं तु पूर्वस्य पूर्वस्याभावे सर्वेषाम-
विशिष्टम् । (मनुः १।१८५)—'न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्त्यहराः पितुः ।'
इत्यौरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां सर्वेषां रिक्त्यहरित्वप्रतिपादनपरत्वात् ।
औरसस्य तु (मनुः १।१६३)—'एक एवीरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।' इत्यनेनैव
रिक्त्यभाक्त्वस्योक्तत्वात् । दायादशब्दस्य 'दायाद्वानपि दापयेत्' इत्यादी पुत्रव्य-
तिरिक्तरिक्त्यभाक्त्वपथत्वेन प्रमित्वादाश्च । वास्मिष्ठादिषु वर्गद्वयेऽपि कस्यचिद-
न्ययेन पाठो गुणवद्गुणवद्विषयो वेदिन्ययः । गौतमीये तु पौत्रिकेयस्य दशम-
न्वेन पाठो विजातीयविषयः । तस्मात्स्थितमेतत्पूर्वपूर्वाभावे परः परोऽंशभा-
गिति ॥ यस्तु (मनुः १।१८२)—'आनृणामेकजातानामेकक्षेत्रपुत्रवान्भवेत् ।
सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरववीत् ॥' इति । तदपि भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरण-
संभवेऽन्येषां पुत्रीकरणनिषेधार्थम्, न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय । 'तस्मै गोत्र-
जा बन्धुः—' इत्यनेन विरोधान् ॥ १३२ ॥

१. नोति गोत्ररिक्त्ये अनुगच्छतीति गोत्ररिस्थानुग प्राबल्यमनियत इति यावत् ।
दत्तम- केवलं दायमुदायणं गोत्रायमुच्यते । पिण्ड आदमीर्ध्वदेहिकादीनि मयातिथिकुल-
मष्टादयः । पिण्डः सापिण्ड्य, स्वर्ध्वदेहिकाद्यादीन्यपरे ध्व. म. २ (मनुः ८।१६०) 'दान-
प्रतिभुवि प्रेते' इति पूर्वार्थमस्य । दानप्रतिभुवि तु पितरि दत्ते पुत्र कृण दापयेदिति तस्यायं.

इदानीमुक्तोपसंहाराध्यायेन तत्रैव नियममाह—

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

समानजातीयेष्वेव पुत्रेषु अयं पूर्वाभावे परः पर इत्युक्तो विधिः न भिन्न-
जातीयेषु । तत्र च कानीनगृहोत्पन्नसहोदजपौनर्भवाणां सवर्णत्वं जनकद्वारेण
न स्वरूपेण । तेषां वर्णजातिलक्षणाभावस्योक्तत्वात् । तथानुलोमजानां मूर्ध्वाव-
सिकादीनामौरसेष्वन्तर्भावात्तेषामप्यभावे क्षेत्रजादीनां दासहरत्वं बोद्धव्यम् ।
क्षत्रापुत्रस्त्वौरसोऽपि कृत्स्नं भागमन्याभावेऽपि न लभते । यथाह मनुः (९।
१५४)—‘यद्यपि स्यान् सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् । नाधिकं दत्तमाहृषा-
च्छ्रद्धापुत्राय धर्मतः ॥’ इति । यदि सत्पुत्रो विद्यमानद्विजातिपुत्रो यद्यपुत्रो-
ऽविद्यमानद्विजातिपुत्रो वा स्वात्तस्मिन्मृते क्षेत्रजादिर्बान्यो वा सपिण्डः क्षत्रा-
पुत्राय तद्वनाहसमांशादधिकं न दद्यादित्यस्मादेव क्षत्रियावैद्यापुत्रयोः सवर्णा-
पुत्राभावे सकलधनग्रहणं गम्यते ॥

अधुना शूद्रधनविभागे विशेषमाह—

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतांश्चहरो भवेत् ॥ १३३ ॥

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम् ।

अभ्रातृको हरेन्मर्धं दुहितृणां मृतादृते ॥ १३४ ॥

शूद्रेण दास्यामुपपन्नः पुत्रः कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । पितुरुर्ध्वं तु
यदि परिणीतापुत्राः सन्ति तदा ते भ्रातरस्तं दामीपुत्रं अर्धभागिनं कुर्युः ।
स्वभागादर्थं दधुरित्यर्थः । अथ परिणीतापुत्रा न सन्ति तदा कृत्स्नं धनं दासी-
पुत्रो गृह्णीयात् यदि परिणीतादुहितरम्यपुत्रा वा न सन्ति । न तद्भावे स्वर्ध-
भागिक एव दासीपुत्रः । अत्र च शूद्रग्रहणाद्विजातिना दास्यामुपपन्नः पितुरि-
च्छयाप्यंशं न लभते नाप्यर्धं, दूरत एव कृत्स्नम् । किंवनुकूलक्षेत्रीयनमात्रं
लभते ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

सुश्रुगाणसुता दायं गृह्णन्तीति निरूपितम् । तेषामभावे सर्वेषां दायाद्वक्रम
उच्यते—

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसन्नस्त्रचाग्निः ॥ १३५ ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ १३६ ॥

पूर्वोक्ता द्वादशपुत्रा यस्य न सन्ति असावपुत्रः तस्यापुत्रस्य स्वर्यातस्य पर-
लोकं गतस्य धनभाक् धनग्राही एषां पत्न्यादीनामनुकान्तानां मध्ये पूर्वस्य

१ स्वरूपद्वारेण. ग. २ प्यसत्पुत्रोपि वा भवेदिति पाठः. ३ विभागेपि ग. ४ धनं गृह्णी-
यात् ग. घ. ५ कृत्स्नं धनं ग. ६ बन्धुः शिष्यः सन्नस्त्र. ७

पूर्वस्वाभाव उत्तर उत्तरो जनभागिति संबन्धः । सर्वेषु मूर्धावसिक्कादिषु अनु-
लोमजेषु प्रतिलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु अयं दासप्रहणविधिदोषप्रहणक्रमो
वेदितव्यः । तत्र प्रथमं पत्नी धनमाह । पत्नी विवाहसंस्कृता 'परधुर्नो वशसंयोमे'
इति स्मरणात् । एकवचनं च जात्यभिप्रायेण । ताम् बहुवचनेऽस्सजातीया मित्राती-
याश्च तदा यथांशं विभज्य धनं गृह्णन्ति । वृद्धमनुरपि पत्न्याः समप्रधर्नसंबन्धं
वक्ति—'अपुत्रा दायनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पश्येव दद्यात्तत्पिण्डं
कृत्स्नमंशं कथेत च ॥' इति । वृद्धविष्णुरपि—'अपुत्रधनं पश्यमिगामि तद-
भावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामि' इति । कात्यायनो-
ऽपि—'पत्नी पशुधनहरी वा स्वादभ्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता वधनूढा
मवेत्तदा ॥' इति । तथा—'अपुत्रस्यार्ककुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा । तदभावे
पिता माता आता पुत्राश्च कीर्तिताः ॥' इति । वृहस्पतिरपि—'कुल्येषु वि-
द्यमानेषु पितृभ्रातृसदाभिषु । असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तज्जागहारिणी ॥' एत-
द्विरुक्तानीर्ष वाक्यानि कथ्यन्ते—'भ्रातृणामप्रजाः प्रेषाकश्चिद्येत्प्रमज्जेत वा ।
विभजेरन्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥ भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामा-
जीवनक्षयात् । रक्षन्ति शय्यां भर्तुर्भेदाच्छिष्टपुरितरासु तु ॥' इति पत्नीसज्जावे-
ऽपि भ्रातृणां धनप्रहणं पत्नीनां च भरणमात्रं नारदेनोक्तम् । मनुना तु
(१।१८५)—'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्त्यं भ्रातर एव वा' इत्यपुत्रस्य धनं पि-
तृभ्रातुर्वेति दक्षितम् । तथा (मनुः १।२१७)—'अनपत्यस्य पुत्रस्य माता
दायमवामुयात् । मातर्येपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥' इति मातुः
पितामह्याश्च धनसंबन्धो दक्षितः । शङ्केनापि—'स्वर्पातस्य अपुत्रस्य भ्रातृगा-
मि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नी' इति भ्रातृणां पित्रोर्वर्ज-
ह्याश्च पत्न्याः क्रमेण धनसंबन्धो दक्षितः । कात्यायनेनापि—'विभक्ते सं-
स्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् । आता वा जननी वाथ माता वा तत्पितुः
क्रमात् ॥' इत्येवमादीनां विरुद्धार्थानां वाक्यानां योगीश्वरेण व्यवस्था दर्शिता—
'पत्नी गृहीयात्' इत्येतद्वचनजातं विभक्तभ्रातृस्त्रीविषयम् । सा च यदि नियोगा-
र्थिनी भवति । कुत एतत् नियोगसम्यपेक्षायाः पत्न्या धनहरणं न स्वतन्त्राया इति ।
'पिता हरेदपुत्रस्य' इत्यादिवचनात्तत्र व्यवस्थाकारणं यत्कथ्यम् । नान्यद्व्य-
वस्थाकारणमस्ति इति । गौतमवचनाच्च पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा रिक्त्यं
भजेरन् स्त्री वानपत्यस्य बीजं लिप्सेत्' इति । अस्त्यार्थः—पिण्डगोत्रर्षिसं-
बन्धा अनपत्यस्य रिक्त्यं भजेरन्स्त्री वा रिक्त्यं भजेत् यदि बीजं लिप्सेतेति । म-
नुरपि (१।१४६)—'धनं यो विभृयात्कृतुर्भुतस्य स्त्रियमेव वा । सोऽपत्यं भ्रातु-
रुपाय दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥' इति । अनेनैतद्वर्षयति विभक्तधनेऽपि भ्रात-
रुपरतेऽपत्यद्वारेणैव पत्न्या धनसंबन्धो नान्यथेति । तथाऽविभक्तधनेऽपि (मनुः
१।१२०)—'कनीयान्येष्टभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि । समस्तत्र विभागः स्वा-

१ द्विधनुलोमजेषु मृतादिषु प्रतिलोमजेषु ब्राह्मणादिषु अयं ग. २ माह विवाह. ग. व.
३ गृह्णन्ति यथा ख. ४ धनप्रहणं व. ५ स्वाह कुलजा ग.व. ६ निच वाक्यानीह ग.
आ० स्पृ० १९

दिति धर्मो व्यवस्थितः ॥' इति । तथा वसिष्ठोऽपि 'रिक्थलोभावाप्ति नियोगः' इति रिक्थलोभावाप्तिभ्योऽपि प्रतिषेधयन् नियोगद्वारकं वृक्षं वृक्षाः धनसं-
बन्धो नान्यथेति दर्शयति । नियोगाभावेऽपि पश्या अरण्यप्रभेदेव नारदवचन-
मात् 'अरणं चास्य कुर्वीरन्धीणामाजीवनक्षयात्' इति । योगीश्वरेणापि किञ्च
वक्ष्यते—'अपुत्रा योपितमैषां अर्तव्याः साधुवृत्तयः । निर्वासा व्यभिचारिण्यः
प्रतिकृतास्तथैव च ॥' इति । अपिच । द्विजातिधनस्य यज्ञार्थवत्क्षीणं च
वज्रोऽनधिकारादनग्रहणमयुक्तम् । तथाच केनापि स्मृतम्—'यज्ञार्थं वृष्यसु-
त्पन्नं तन्नामचिकृतास्तु ये । अरिक्थभाजस्ये सर्वे प्रासाच्छादनभाजनाः ॥ यज्ञार्थं
निहितं वित्तं तस्यास्तद्विनियोजयेत् । स्थानेषु धर्मगुणेषु न क्षीमूर्खविधर्मिणु ॥'
इति । तदनुपपन्नम् । 'पक्षी दुहितरः' इत्यत्र नियोगस्याप्रतीतेरप्रस्तुतत्वाच्च ।
अपिचैवमत्र वक्तव्यम् । पश्याः धनग्रहणे नियोगो वा निमित्तं तदुत्पन्नमवस्थं
वा । तत्र नियोगस्यैव निमित्तत्वे अनुत्पादितपुत्राया अपि धनसंबन्धः प्राप्नोति ।
इत्यत्रत्यं च पुत्रस्य धनसंबन्धो न प्राप्नोति । अथ तदपत्यस्यैव निमित्तत्वं ।
तथा सति पुत्रस्यैव धनसंबन्धात्पक्षीति नारदवचनम् ॥

अथ क्षीणो पतिद्वारको धनसंबन्धः पुत्रद्वारको वा नान्यथेति मतम् । तद-
प्यसत् । (मनुः १।१९४) —'अथ्यद्वयप्यावहमिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।
आतुमातृपितृप्राप्तं पद्विधं क्षीयनं स्मृतम् ॥' इत्यादिविरोधात् । किञ्च । सर्वथा
पुत्राभावे 'पक्षी दुहितरः' इत्यादिबन्धः । तत्र नियुक्ताया धनसंबन्धं वदता क्षेत्र-
जस्यैव धनसंबन्ध उक्तो भवति । स च प्रागेवाभिहित इत्युत्पन्नप्रकरणे पक्षीति
नारदवचनम् । 'अथ पिण्डगोत्रपिसंबन्धा रिक्थं भर्जरन्धी वानपत्यस्य बीजं वा
लिप्सेत' इति गौतमवचनान्नियुक्ताया धनसंबन्ध इति । तदप्यसत् । नहि
यदि बीजं लिप्सेत तदाऽनपत्यस्य क्षी धनं गृह्णीयादित्ययमर्थोऽस्मात्प्रतीयते ।
किंतु 'अनपत्यस्य धनं पिण्डगोत्रपिसंबन्धा भर्जरन्धी वा सौ क्षी बीजं
वा लिप्सेत सयता वा भवेत्' इति तस्या धर्मान्तरोपदेशः । वास्तव्यस्य
पक्षान्तरवचनत्वेन यद्यर्थाप्रतीतिः । अपिच संयताया एव धनग्रहणं युक्तं न
नियुक्तायाः स्मृतिलोकनिम्दितायाः । 'अपुत्रा सयनं अर्तुः पाकयन्ती भ्रष्टे
स्थिता । पश्येव दद्यात्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ॥' इति संयताया एव धन-
ग्रहणमुक्तम् ।

तथा नियोगश्च निन्दितो मनुना (१।६४)—'नान्यस्मिन्वि-
धवा नारी नियोक्तव्या द्विजानिभिः । अन्यस्मिन् हि नियुजाना धर्मे इन्धुः
सनातनम् ॥' इत्यादिना । यस्तु वसिष्ठवचनम् 'रिक्थलोभावाप्ति नियो-
गः' इति, तद्विभक्तं संमृष्टिनि वा अर्तरि प्रेते तस्या धनसंबन्धो नास्तीति
स्वापत्यस्य धनसंबन्धार्थं नियोगो न कर्तव्य इति व्याख्येयम् । यदपि नारद-
वचनम्—'अरणं चास्य कुर्वीरन्धीणामाजीवनक्षयात्' इति, तदपि 'संय-
त-

इत्यां तु को अगदीपात्रेव स इष्यते' इति संसृष्टाणां प्रस्तुतत्वात्तत्स्त्रीणामनव-
 स्तयार्थं अरवमात्रप्रतिपादनपरम् । नच आप्तनामप्रजाः प्रेषादित्येतत्सं सृष्टिविषय-
 त्वे संसृष्टाणां तु को भाग इत्यनेन यौनरुच्यमात्राङ्गीकृतम् । यतः पूर्वोक्तविचरणेन स्त्री-
 चनत्वाविभाज्यत्वं तत्स्त्रीणां च अरवमात्रं विधीयते । यदपि 'अपुत्रा योचितवै-
 वाह्यम्' इत्यादिवचनं तत् स्त्रीवादिस्त्रीविषयमिति वैश्यते । यत्तु द्विजातिचनत्वं
 यज्ञार्थत्वात्स्त्रीणां च यज्ञेऽनधिकाराद्धनग्रहणमनुक्तमिति । तदसत् । सर्वस्य
 इष्यजातस्य यज्ञार्थत्वे दानहोमाद्यसिद्धेः । अथ यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्ष-
 णत्वाद्दानहोमादीनामपि धर्मत्वात्तदर्थत्वमविरुद्धमिति मतम् । एवं तत्संज्ञक-
 मधोर्वेनसाध्ययोरसिद्धिरेव स्यात् । तथा सति 'धर्ममर्थं च कामं च यथाज्ञाति-
 न ह्यपचेत् । तथा 'न पूर्वोक्तमध्यन्दिनापराह्णानफलान्कुर्याद्यथाशक्ति धर्मा-
 कामेभ्यः' । तथा 'न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया' इत्यादियाह्व-
 ल्ययगौतममनुवचनविरोधः । अपिच धनस्य यज्ञार्थत्वे हिरण्यं धार्य-
 मिति हिरण्यसाधारणस्य कर्त्तव्यतानिराकरणेन पुरुषार्थत्वमुक्तं तत्प्रत्युद्धृतं
 स्यात् । किञ्च यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणपरत्वे स्त्रीणामपि पूर्वधर्माभिका-
 राद्धनग्रहणं युक्ततरम् । यत्तु पारतन्त्र्यवचनं 'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' इत्यादि
 तदस्तु पारतन्त्र्यं धनस्वीकारे तु को विरोधः ॥ कथं तर्हि 'यज्ञार्थं द्रव्यमुत्प-
 ञ्चम्' इत्यादिवचनम् । उच्यते—'यज्ञार्थमेवाजितं यद्धनं तद्यज्ञ एव नियो-
 क्यं पुत्रादिभिरपीत्येवंपरं तत् ।—'यज्ञार्थं लब्धमद्वन्नासः काकोपि वा भवे-
 त्' इति दोषश्रवणस्य पुत्रादिर्त्वेविशेषात् । यदपि कात्यायनेनोक्तम्—'अ-
 र्द्धाधिकं राजगामि योषिदृत्यौर्ध्वदेहिकम् । अपात्य ओत्रियद्रव्यं ओत्रियेभ्य-
 स्तदप्येत् ॥' इति । अर्द्धाधिकं दायादरहितं यद्धनं तदाजगामि राज्ञो भवति
 योषिदृत्यौर्ध्वदेहिकमपात्य, तत्स्त्रीणामज्ञानाच्छादनोपयुक्तं और्ध्वदेहिकं धनिनः
 आह्वानुपयुक्तं चापात्य परिहृत्य राजगामि भवतीति संबन्धः । अस्यापयौद-
 न्तरार्धे । ओत्रियद्रव्यं च योषिदृत्यौर्ध्वदेहिकमपात्य ओत्रियायोपपादयेदिति त-
 दप्यविरुद्धस्त्रीविषयम् । योषिद्वहणम् । नारदवचनं च—'अन्यत्र ब्राह्मणाकिंनु
 राजा धर्मपरायणः । तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेव दायविधिः स्मृतः ॥' इत्यविरुद्ध-
 स्त्रीविषयमेव । स्त्रीशब्दग्रहणात् । इह तु पत्नीशब्दादूहायाः संयताया धनग्र-
 हणमविरुद्धम् । तस्माद्विभक्तासंसृष्टिन्यपुत्रे स्वयंते पत्नी धनं प्रथमं गृह्णाती-
 त्यवमर्शः सिद्धो भवतीति । विभागस्योक्तत्वात्संसृष्टिणां तु वक्ष्यमाणत्वात् ।
 एतेनास्पधनविषयत्वं श्रीर्करादिभिरुक्तं निरस्तं वेदितव्यम् । तथा झौरसेपु पुत्रेषु
 सत्स्वपि जीवद्विभागे अजीवद्विभागे च पत्न्याः पुत्रसमांशग्रहणमुक्तम्—'यदि
 कुप्यौत्समानंशान् पत्न्यः कार्यः समांशिकाः' इति । तथा—'पितृरूपं विभज्यतां
 माताप्यंशं समं हरेत्' इति च । तथासत्यपुत्रस्य स्वर्वांशस्य धनं पत्नी मरणाद-
 तिरिक्तं न लभत इति व्यामोहमात्रम् । अर्थे 'पत्न्यः कार्यः समांशिकाः' इत्य-

न 'माताप्वंशं समं हरेत्' इत्यत्र च जीवनोपयुक्तमेव धनं पत्नी हरतीति मतं । तदसन् । अंशशब्दस्य समशब्दस्य आनर्थक्यप्रसङ्गात् । स्वान्नमतम् । बहुधने जीवनोपयुक्तं धनं गृह्णाति अल्पे तु पुत्रांशसमांशं गृह्णातीति । तच्च न । विधि-वैषम्यप्रसङ्गात् । तथाहि 'पश्यः कार्याः समांशिकाः' 'माताप्वंशं समं हरेत्' इति च बहुधने जीवनमात्रोपयुक्तं वाक्यान्तरमपेक्ष्य प्रतिपादयति, अल्पधने तु पुत्रांशसममंशं प्रतिपादयतीति । यथा चातुर्मास्येषु 'द्वयोः प्रणयन्ति' इत्यत्र पूर्वपक्षिणा सौमिकप्रणयनातिदेशे हेतुत्वेन प्राप्ताया उत्तरवेद्या 'न वैचदेवे उत्तरवेदिमुपकिरन्ति न शुनासीरीये' इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधे दर्शिते राज्ञान्तैक-वेदिना न सौमिकप्रणयनातिदेशप्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रथमोत्तमयोः पूर्वणोरव प्रतिषेधः किंनूर्पात्र वपन्तीति प्राकरणिकेन वचनेन प्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रतिषेधोऽयमित्यभिहिते पुनः पूर्वपक्षिणोपात्र वपन्तीति प्रथमोत्तमयोः पूर्वणोः प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकीमुत्तरवेदिं प्रापयति मध्यमयोस्तु निरपेक्षमेव नित्यबहु-त्तरवेदिं प्रापयतीति विधिवैषम्यं दर्शितम् । राज्ञान्तेऽपि विधिवैषम्यभयात्प्र-थमोत्तमयोः पूर्वणोरुत्तरवेदिप्रतिषेधो नित्यानुवादो द्वयोः प्रणयन्तीत्याद्यर्थवाद-पर्यालोचनयोपात्र वपन्तीति मध्यमयोरेव वरुणप्रघाससाकमेवपर्वणोरुत्तरवेदिं विधत् इति दर्शितम् । यदपि मतम् (मनुः १।१८५)—'पिता हरेदपुत्रस्य रिष्यं भ्रातर एव वा' इति मनुस्मरणान्, तथा—'स्वर्जातस्य ब्रह्मपुत्रस्य भ्रातृ-गामि ब्रह्मं तदभावे पितरौ हरेर्यतां ज्येष्ठा वा पत्नी' इति श्रौतस्मरणाच्च अर्ध-पुत्रस्य धनं भ्रातृगामीति प्राप्तं, 'भरणं चास्म कुर्वीरन्वृज्जीणामाजीवनक्षयात्' इत्यादिवचनाच्च भरणोपयुक्तं धनं पत्नी लभत इत्यपि स्थितम् । एवं स्थिते बहुधने अपुत्रे स्वर्जाते भरणोपयुक्तं पत्नी गृह्णाति गोचं च भ्रातरः । यदा तु पत्नी-भरणमात्रोपयुक्तमेव द्रव्यमस्ति ततो न्यूनं वा तदा किं पश्येव गृह्णात्युत भ्रातरोऽपीति विरोधे पूर्ववलीयस्त्वज्ञापनार्थं पत्नी दुहितर इत्यारब्धमिति । तदप्यत्र भगवानाचार्यो न सृष्यति । यतः (मनुः १।१८५)—'पिता हरेदपुत्रस्य रिष्यं भ्रातर एव वा' इति विकल्पस्मरणाच्चेदं क्रमपरं वचनमपि तु धनग्रहणेऽधिकारप्रदर्शनमात्रपरम् । तच्चासत्यपि पश्यादिगणे घटत इति ध्यात्वा-च्छे । श्राद्धयन्त्रनमपि संसृष्टैर्भ्रातृविषयमिति । अपिचाल्पविषयत्वमसाहचर्या-त्प्रकरणाद्वा नावगम्यते । धनभागुत्तरोत्तरः' इत्यस्य च पत्नी दुहितर इति वि-षयबद्धे वाक्यान्तरमपेक्ष्याल्पधनविषयत्वम्, पित्रादिषु तु धनमात्रविषयत्वमिति पूर्वोक्तं विधिवैषम्यं तदवस्थमेवेति यत्किञ्चिदेतत् । यत्तु हारीनवचनम्—'वि-धया यौवनस्था चेज्जारी भवति कर्कशा । आयुषः क्षपणार्थं नु दातव्यं जीवनं तदा ॥' इति, तदपि कृत्रिम्यभिधातयाः सकलधनग्रहणनिषेधपरम् । अस्मादेव

१ स्त्रीधनमिति मतं घ. २ तथा ख. ३ द्वयोर्वर्णप्रघाससाकमेधर्ववर्णोः. ४ तूपायं ख. तूपाय घ. तूपात्रमित्येकस्मिन्प्राचीनपुस्तके. ५ प्रतिपादयति. ग. घ. ६ हरेतां घ. ७ अपुत्रधनं घ. ८ भवणात् घ. ९ अधिकारमात्रप्रदर्शनपर घ. १० संसृष्टिविषयं घ.

यथैवादानाशङ्कितव्यमिचारायाः सकलचनग्रहणं गम्यते । एतदेवामिप्रेत्योक्तं श्रु-
जेन 'ज्येष्ठा वा पत्नी' इति । ज्येष्ठा गुणज्येष्ठा अनाशङ्कितव्यमिचारा, सा सकलं
धनं गृहीत्वाभ्यां कर्कशामपि मानृत्पालयतीति सर्वमनवधम् । तस्मादुपुत्रस्य
स्वर्थास्तस्य विभक्तत्वासंगृहीनो धनं परिणीता स्त्री संयता सकलमेव गृह्णाती-
ति स्थितम् ।

तदभावे दुहितरः । दुहितर इति बहुवचनं समानजातीयानामस-
मानजातीयानां च समविषमांशप्राप्त्यर्थम् । तथाच कात्यायनः—'पत्नी भर्तु-
र्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता यद्यनूदा भवेत्तदा ॥'
इति । बृहस्पतिरपि—'भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता । अङ्गा-
दङ्गासंभवति पुत्रवदुहिता नृणाम् ॥ तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृहीत मान-
वः ॥' इति । तत्र चोदानूदासमवायेऽनूदैव गृह्णाति । 'तदभावे तु दुहिता
यद्यनूदा भवेत्तदा' इति विशेषस्मरणान् । तथा प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितानां सम-
वाये अंशप्रतिष्ठितं तदभावे प्रतिष्ठिता । 'स्त्रीधनं दुहितृणामप्रदानमप्रतिष्ठि-
तानां च' इति गौतमवचनस्य पितृधनेऽपि समानत्वात् । न चैतत्पुत्रिका-
विषयमिति मन्तव्यम् । तत्समः पुत्रिकास्तुत इति पुत्रिकायास्तुतस्य चौर-
ससमत्वेन पुत्रप्रकरणेऽभिधानान् । चशब्दादुहित्रभावे दौहित्रो धनभाक् ।
यथाह विष्णुः—'अपुत्रप्राप्तस्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः । पूर्वेषां तु स्वधकारे
पौत्रा दौहित्रिका मताः ॥' इति मनुरपि (९।१३६) —'अंकृता वा कृता वापि
यं विन्देत्सदृशास्तुतम् । पौत्रा मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्वनम् ॥' इति ॥

तदभावे पितरौ मातापितरौ धनभाजौ । यद्यपि युगपदधिकरणवचनतायां
द्वन्द्वस्मरणान् तदपवादत्वादेकशेषस्य धनग्रहणे पित्रोः क्रमो न प्रतीयते तथापि
विग्रहवाक्ये मानृशब्दस्य पूर्वनिपातादेकशेषाभावपक्षे च मातापितराविति मा-
नृशब्दस्य पूर्व अवणान् पाठक्रमादेवार्थक्रमावगमाद्धनसंबन्धेऽपि क्रमापेक्षयां

१ वचनादशङ्कित. अ. २ अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना वा. ३ स्त्रीपदं पितुरप्युपल-
क्षकमिति संप्रदायविदः. ४ अकृतेति । अकृता वा कृतावेति पुत्रिकाया एव द्वैविध्यं, तत्र 'यदपत्यं
भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधकार' इत्यभिधाय कन्यादानकाले वरानुमत्या या क्रियते सा कृता,
अभिसंधिमात्रकृता वागव्यवहारेण न कृता अकृता । इत्यादि कुलकः. अक्षता वा क्षता वापि ग.
'१ स्ववहारमयुक्ते-दौहित्राभावे पिता तदभावे माता । तथाच कात्यायनः—'अपुत्रस्वार्थकु-
कजा पत्नी दुहितरोऽपि वा । तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राः प्रकीर्तिता ॥' विष्णुश्च—'अ-
पुत्रधनं पश्यमिगामि, तदभावे दुहितृगामि, तदभावे दौहित्रगामि, तदभावे पितृगामि,
तदभावे मानृगामि, तदभावे भ्रातृगामि, तदभावे भ्रातृपुत्रगामि, तदभावे मकुन्धगामि,
इति । यत्तु विज्ञानेश्वरः—'द्वन्द्वापवादके पितरावित्येकशेष क्रमाप्रतीनावपि तदर्धशेषके विग्र-
हवाक्ये मानृशब्दस्य पूर्वनिपातात् अपवाद्यद्वन्द्वात्क्रमानुसारान् पितुः पुत्रान्तरसाधारण्यात्
मातृस्वसाधारण्याच्चादौ मातृस्तदभावे पितृधनग्रहणमूलं तदेतद्वचोविरोधादपास्तम् । विग्र-
हवाक्ये मानृशब्दस्य पूर्वनिपात एकशेषस्य द्वन्द्वैकत्वकत्वेन तदपवादत्वे साधारण्यासा-
धारण्ययोः क्रमनियामकत्वे मानाभावाच्च.

प्रतीतक्रमानुरोधेनैव प्रथमं माता धनमाह तदभावे पितेति गम्यते । किञ्च पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणो माता तु न साधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशयात् 'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्' इति वचनान्मानुरेव प्रथमं धनग्रहणं युक्तम् । नञ् सपिण्डेष्वेव प्रत्यासत्तिर्नियामिका अपितु समानोदकादि-
ष्वप्यविशेषेण धनग्रहणे प्राप्ते प्रत्यासत्तिरेव नियामिकेत्यस्मादेव वचनादवगम्यते इति । मातापित्रोर्मातुरेव प्रत्यासत्त्यतिशयाद्धनग्रहणं युक्ततरम् । तदभावे पिता धनमाह ।

पित्रभावे भ्रातरौ धनभाजः । तथाच मनुः (१।१८५)—'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्त्य आतर एव वा' इति । यत्पुनर्भारेभ्वरेणोक्तम् (१।२१७)—'अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवामुयान् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्वनम् ॥' इति मनुवचनाजीवत्यपि पितरि मातरि वृत्तायां पितुर्माता पितामही धनं हरेत् पिता । यतः पितृगृहीतं धनं विजातीयेष्वपि पुत्रेषु गच्छति, पितामहीगृहीतं तु सजातीयेष्वेव गच्छतीति पितामह्येव गृह्णातीति । तदप्याचार्यो नानुमन्यते । विजातीयपुत्राणामपि धनग्रहणस्योक्तत्वात् 'चतुस्त्रिंशो-
कभागाः स्युः' (मनुः १।१८९) इत्यादिनेति । यत्पुनः—'अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः' इति मनुस्मरणं तद्धृषाभिप्रायं नतु पुत्राभिप्रायम् । भ्रातृ-
ष्वपि सोदराः प्रथमं गृह्णीयुः भिक्षोदराणां मात्रा विप्रकषात् । 'अनन्तरः सपि-
ण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्' इति स्मरणात् ।

सोदराणामभावे भिक्षोदरा धनभाजः । भ्रातृणामप्यभावे तत्पुत्राः पितृ-
क्रमेण धनभाजः । भ्रातृभ्रातृपुत्रसमवाये भ्रातृपुत्राणामनधिकारः । भ्रात्रभावे
भ्रातृपुत्राणामधिकारवचनम् ॥ यदा त्वपुत्रे भ्रातरि स्वर्याते तद्भ्रातृणामवि-
शेषेण धनसंबन्धे जाते भ्रातृधनविभागात्प्रागेव यदि कश्चिद्भ्राता मृतस्तदा
तत्पुत्राणां पितृतोऽधिकारे प्राप्ते तेषां भ्रातृणां च विभज्य धनग्रहणे पितृतो
मागकरूपेनेति युक्तम् ॥

भ्रातृपुत्राणामप्यभावे गोत्रजा धनभाजः । गोत्रजाः पितामही सपिण्डाः
समानोदकाश्च । तत्र पितामही प्रथमं धनमाह । (मनुः १।२१७)—'मात-
र्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेत्' इति मात्रानन्तरं पितामह्या धनग्रहणे प्राप्ते
पित्रादीनां भ्रातृपुत्रपर्यन्तानां बद्धक्रमत्वेन मध्येऽनुप्रवेशाभावात् 'पितुर्माता
धनं हरेत्' इत्यस्य वचनस्य धनग्रहणाधिकारप्राप्तिमात्रपरत्वादुत्कर्षे तत्सुतान-

१ अत्र केचन—सोदराभावे भिक्षोदरास्तदभावे सोदरसुता इत्याहुस्तत्र । भ्रातृपदस्य सोदरे
शक्यता भिक्षोदरे च गोण्या वृत्तिद्वयविरोधात् । केचित्तु भ्रातर इत्यत्र 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृ-
द्वितृभ्याम्' इत्यनुशासनात् भ्रातरश्च स्वसारश्च भ्रातर इति विरूपैकशेषेण भ्रात्रभावे अस्मिन्
इत्याहुस्तत्र । विरूपैकशेषे मानाभावात् ।

स्वं पितामही गृह्णातीत्यविरोधः ॥ पितामहाभावाभावे समानगोत्रजाः सपिण्डाः पितामहादयो धनभाजः । भिन्नगोत्राणां सपिण्डानां बन्धुशब्देन ग्रहणात् । तत्र च पितृसन्तानाभावे पितामही पितामहः पितृव्यास्तपुत्राश्च क्रमेण धनभाजः । पितामहसन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तपुत्रास्तत्सूनवश्चेत्येवमासप्तमात्समानगोत्राणां सपिण्डानां धनग्रहणं वेदितव्यम् । तेषामभावे समानोदकानां धनसंबन्धः । ते च सपिण्डानामुपरि सप्त वेदितव्याः । जन्मनामज्ञानावधिका वा । यथाह बृहन्मनुः—‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनियतं । समानोदकभावस्तु निवर्तेताच्चतुर्दशात् ॥ जन्मनाज्ञोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥’ इति ।

गोत्रजाभावे बन्धवो धनभाजः । बन्धवश्च त्रिविधाः आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्चेति । यथोक्तम्—‘आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥ पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितृर्मातृष्वसुः सुताः । पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥ मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥’ इति ॥ तत्र चान्तरङ्गत्वात्प्रथममात्मबन्धवो धनभाजस्तदभावे पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धव इति क्रमो वेदितव्यः । बन्धूनामभावे आचार्यः । तदभावे शिष्यः । पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभावे आचार्यः । आचार्याभावेऽन्तेवासीत्यापस्तम्बस्मरणात् ॥

शिष्याभावे सन्नग्रचारी धनभाक् । येन सहैकस्मादाचार्यादुपनयनाध्ययनतदर्थज्ञानप्राप्तिः स सन्नग्रचारी । तदभावे ब्राह्मणद्रव्यं यः कश्चित् श्रोत्रियो गृहीयात् । ‘श्रोत्रिया ब्राह्मणस्थानपत्यस्य रिक्तं भजेरन्’ इति गौतमस्मरणात् । तदभावे ब्राह्मणमात्रम् । यथाह मनुः (१।१८८)—‘सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्त्यभगिनः । त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥’ इति ॥ न कदाचिदपि ब्राह्मणद्रव्यं राजा गृहीयात् (१।१८९)—‘अहार्थं

? तदभावे भगिनी ‘अतन्तरः सपिण्डाश्चतस्रस्तस्य धनं भवेत्’ इति मनुक्तेः । ‘बहवो शतयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा । यस्त्वासन्नस्तरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत् ॥’ इति बृहस्पत्युक्तं । तस्या अपि आतृगोत्रोत्पन्नत्वेन गोत्रजत्वाविशेषाच्च । सगोत्रता पर नास्ति नच सात्र धनग्रहणप्रयोजकत्वेनोक्ता इतिव्यं मयूखः । २ मनुस्मृतौ ‘तदभावे सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा’ इत्यत्र सकुल्यशब्देन सगोत्रसमानोदकानां मातुकादीनां बन्धुव्यस्य ग्रहणम् । योगीश्वरबचनेऽपि बन्धुपदेन मातुलक्षणमन्यथा मातुकादीनामग्रहणमेव प्रसज्येतेति तत्पुत्राणां धनाधिकारस्ततः प्रत्यासन्नानां तेषां स नेति महदनौचित्यमापद्यते । ३ ननु पत्न्याशीना सर्वेषां मृतनिरूपितानामेव धनमाक्त्व बान्धवानामपि तथैवास्तु ‘अनं कथं पितुर्मातुश्च बान्धवानां धनसंबन्धः’, ‘पितुः पितृष्वसुः पुत्राः’ इत्यादि तु सञ्ज्ञासङ्घिसंबन्धमात्रार्थं न धनसंबन्धार्थमिति चेदुच्यते । विनाप्येतद्वचनं पितृमातुलपितृव्यादिविधं पितृमातृबान्धवेष्वपि योमेनैव तच्छब्दप्रवृत्तिसमये सञ्ज्ञासङ्घिसंबन्धबोधनानर्थक्यापत्तेः । तेन बन्धुनुरिदं धनसंबन्धविधौ पितृमातृबन्धुप्रापणेनैव बन्धोर्भवता । बन्धुद्वयेनाशौचादिविधाबन्धवमेवेति सिद्धं ।

ब्राह्मणद्वयं राज्ञा विसृमिति स्थितिः' इति अनुवचनात् । नारदेनाप्युक्तम्—
'ब्राह्मणार्थस्य तच्छास्त्रे द्वापादलोच कश्चन । ब्राह्मणार्थस्य दातव्यमेव सती स्वाकृ-
पोऽभ्यधा ॥' इति ॥ इतिवादिष्वनं मन्त्राचारिपर्यन्तानामभावे राजा हरेत् ।
न ब्राह्मणः । यथाह मनुः (१।१८९)—'इतरेषां तु वर्णानां सर्वभावे
हरेकृपः' इति ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

पुत्राः पौत्राश्च दातुं गृह्णन्ति तदभावे पत्न्यादय इत्युक्तं, इदानीं तदुभ-
वापवादमाह—

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः ।

१. वीरमित्रोदये तु—अत्राय सृजपुधनाधिकारकम् । तत्र प्रथम पुत्रः तदभावे पौत्रः तद-
भावे प्रपौत्रः । सृजपितृरुपौत्रमृजपितृपितामहकप्रपौत्रयोस्तु पुत्रेण सह युगपदधिकारः । प्रपौ-
त्रपर्यन्तभावे पत्नी । सा न प्राप्तमनुदाया भर्तृकुलं तदभावे पितृकुलं वा समाश्रिता सती
द्वाररक्षाार्थं भर्तृदाय भुञ्जीत । तथा भर्तृरूपकाराय यथाकथंविद्वानादिकमपि कुर्वीत । नतु
स्त्रीधनवस्त्वच्छन्द विनियुञ्जीत । तदभावे दुहिता । तत्र प्रथमं कुमारी तदभावे वाग्दत्ता तद-
भावे चोडा । सा च पुत्रवती संभावितपुत्रा च ऽ युगपदेवाधिकारिण्यौ । वन्ध्या विधवा च
पुत्रहीना नाधिकारिणी । कदाया अभावे दीहित्र तदभावे पिता तदभावे भ्राता । तत्रापि
प्रथमं सोदरः तदभावे वैमात्रेय । सृज्य भ्रातृमसृष्ट्वे तु सोदरमात्रविषये प्रथमं ससृष्टमो-
दर एवाधिकारी तदभावे नामसृष्टमोदरः । एव वैमात्रेयमात्रविषये प्रथमं ससृष्टवैमात्रेय-
तदभावे चाससृष्टवैमात्रेय । यदा तु ससृष्टो वैमात्रेयः सोदरश्च ससृष्टः तदा तावभौ तुन्यव-
दधिकारिणौ । भ्रातृणामभावे भ्रातृ पुत्र । तत्रापि प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्र तदभावे वैमात्रेय
भ्रातृपुत्रः । ससृष्टे तु सोदरभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं ससृष्टमोदरभ्रातृपुत्र तदभावे चाससृ-
ष्टसोदरभ्रातृपुत्रः । वैमात्रेयभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं ससृष्टवैमात्रेयभ्रातृपुत्रः । तदभावे चाससृ-
ष्टवैमात्रेयभ्रातृपुत्रः । यदा तु सोदरभ्रातृपुत्रोऽससृष्टो वैमात्रेयभ्रातृपुत्रश्च ससृष्टः तदा द्वौ
भ्रातृवत्सुव्याधिकारिणौ । भ्रातृपुत्राभावे तु भ्रातृपौत्र । तत्रापि भ्रातृः सोदरासोदरक्रमः स-
सृष्टासंसृष्टक्रमश्च बोध्यः । तदभावे पितृदीहित्र । स च सोदरभगिनीपुत्रः तदभावे वैमात्रेय-
भगिनीपुत्रश्च । तदभावे पितुः सहोदरः । तदभावे पितुर्वैमात्रेयः । तदभावे पितृसोदरपुत्रपि-
तृवैमात्रेयपुत्रपितृसोदरपौत्रपितृवैमात्रेयपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । तदभावे पितामहदीहित्रः ।
तत्रापि पितृसोदरभगिनीपुत्रः वैमात्रेयभगिनीपुत्रश्च । वक्ष्यमाणप्रपितामहदीहित्राधिकारित्वे-
नम् । तदभावे पितामहः । तदभावे पितामही । तदभावे पितामहसोदरभ्रातृवैमात्रेयभ्रातृत-
रुपपौत्रप्रपितामहदीहित्राः क्रमेणाधिकारिणः । पत्न्यावत्पर्यन्तानां धनिभोग्यपिण्डदातृणां
त्वभावे धनिदेवपिण्डभोग्यतृणां मातुलादीनामधिकारस्तदभावे धनिमातृवत्सुव्याधिकारः ।
तदभावे मातृकुपुत्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । तदभावे चाधस्तनसकुल्यानां धनिभोग्यलेप-
दातृणां प्रतिप्रणसंप्रभृतिपुरुषत्रयाणां क्रमेणाधिकारः । तदभावे पुनरुर्ध्वतनसकुल्यानां ध-
निदेवलेपभोग्यतृणां दृढप्रपितामहदिसन्ततीनामासत्तिक्रमेणाधिकारः । तदभावे समानोद-
कानामधिकारः । तेषामभावे चाचार्यस्य तदभावे शिष्यस्य तदभावे सहवेदाध्यायिब्रह्मचा-
रिणोऽधिकारः । तदभावे चैकग्रामस्य सगोत्रसमानप्रवरयोः क्रमेणाधिकारः । उक्तपर्य-
न्तानां सर्वेषां संवन्धिनामभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजा गृहीयात् । ब्राह्मणधनं तु
वैशिकारिगुणयुक्ता ब्राह्मणा गृहीतुः । एव वानप्रस्थधनं भ्रातृत्वेनानुयतोऽपरो वानप्रस्थ
एकतीर्थसेवी गृहीयात् । तथा यतिधनं सच्छिष्यः । वैशिकब्रह्मचारिणो धनमाचार्यः । उपकु-
वारणस्य तु ब्रह्मचारिणो धनं पित्रादिगृहीयादिति ज्ञेयम् ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥ १३७ ॥

वानप्रस्थस्य यतेर्ब्रह्मचारिणश्च क्रमेण प्रतिलोमक्रमेणाचार्यः सच्छिष्यो धर्म-
भ्रात्रेकतीर्थी च रिक्तस्य धनस्य भागिनः । ब्रह्मचारी नैष्ठिकः । उपकुर्वाणस्य तु
धनं मात्रादय एव गृह्णन्ति । नैष्ठिकस्य तु धनं तदपवादत्वेनाचार्यो गृह्णातीत्यु-
च्यते । यतेस्तु धनं सच्छिष्यो गृह्णाति । सच्छिष्यः पुनरध्यात्मसाधनभवनधारण-
तदर्थानुष्ठानक्षमः । दुरुत्तस्याचार्यादेरपि भागानर्हत्वान् । वानप्रस्थस्य धनं धर्म-
भ्रात्रेकतीर्थी गृह्णाति । धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता, एकतीर्थी एकाधमी, धर्म-
भ्राता चासावेकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी । एतेषामाचार्यादीनामभावे पुत्रादिषु
सत्स्वप्येकतीर्थैव गृह्णाति । ननु 'अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः' इति वसिष्ठस्य-
रणादाश्रमान्तरगतानां रिक्त्यसंबन्ध एव नास्ति कुतस्तद्विभागः । नच नैष्ठी-
कस्य स्वार्जितधनसंबन्धो युक्तः । प्रतिग्रहादिनिषेधात् । 'अनिचयो भिक्षुः'
इति गौतमस्मरणात् भिक्षोरपि न स्वार्जितधनसंबन्धसंभवः । उच्यते । वान-
प्रस्थस्य तावत्—'अद्धो मासस्य पण्णां वा तथा संबत्सरस्य वा । अर्थस्य निचयं
कुर्यात्कृतमाश्रयुजि त्यजेत् ॥' इति वचनाद्धनसंबन्धोऽस्त्येव । यतेरपि—'कौ-
पीनाच्छादनार्थं वा वासोऽपि बिभृयाच्च सः । योगसंभारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके
तथा ॥' इत्यादिवचनाद्वस्त्रपुस्तकसंबन्धोऽस्त्येव । नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं
वस्त्रादिसंबन्धोऽस्त्येवेति तद्विभागकथनं युक्तमेव ॥ १३७ ॥

इदानीं स्वर्गातस्य पुत्रस्य पर्यायादयो धनभाज इत्यस्यापवादमाह—

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी

विभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृतं संसृष्टं तद्व्याप्तीति संसृष्टी । संसृष्टत्वं च न येन
केनापि किंतु पित्रा भ्रात्रा पितृव्येण वा । यथाह बृहस्पतिः—'विभक्तो
यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः । पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट
उच्यते ॥' इति । तस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं विभागं विभागकाले अविज्ञातग-
र्भायां भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य संसृष्टी दद्यात् । पुत्राभावे संसृष्टयेवापहरे-
द्गृह्णीयाच्च पर्यायिः ॥

संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्यापवादमाह—

सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्यादपहरेचांशं जातस्य च मृतस्य च ॥ १३८ ॥

१ संबन्धः । प्रतिग्रहादि ध. २ धनसंभवः ध. ३ हि वासोऽपि बिभृयात्तथा क. ४ अत्र
वाक्ये पितृभ्रातृपितृव्यैरेव सह संसृष्टता नान्येन । वचनेऽनुपादानादिति मिताक्षरादिषु ।
विभागकर्तृसामानाधिकरण्येनैव सेति युक्तम् । पित्रादिपदानि तु विभागकर्तृमात्रोपलक्ष-
काणि । अर्थमन्तर्वेदि मिनोत्पत्तं बहिर्वेदीतिवत् । अन्यथा वाक्यभेदात् । तेन पत्नीपितामह
भ्रातृपौत्रपितृव्यपुत्रादिभिरपि सह संसृष्टता भवति । विभक्तो य एकत्र स्थितः स संसृष्ट
इति सामानाधिकरण्याद्विभक्तभ्रात्रोः पुत्रादीनां न संसर्गः । विषयान्न मावि वा धनमा-
वयोः पुनर्विभागवधि साधारणमित्याकारिका बुद्धिरिच्छा वा संसर्गः । व्य. मयूखः.

संसृष्टिनः संसृष्टीत्यनुवर्तते । अतश्च सोदरस्य संसृष्टिनो सुतस्यांशं सोदरः संसृष्टी संसृष्टानुजातस्य सुतस्य दद्यात् । तदभावे अपहरेदिति पूर्ववत् संबन्धः । एवं च सोदरासोदरसंसर्गे सोदरसंसृष्टिनो धनं सोदर एव संसृष्टी गृह्णाति न भिक्षोदरः संसृष्टयपीति पूर्वोक्तस्यापवादः ॥ १३८ ॥

इदानीं संसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्थात् संसृष्टिनो भिक्षोदरस्य सोदरस्य चासंसृष्टिनः सद्भावे कस्य धनग्रहणमिति विवक्षायां द्वयोर्विभज्य ग्रहणे कारणमाह—

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

असंसृष्टयपि वाऽऽदद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ॥ १३९ ॥

अन्योदर्यः सापक्षो भ्राता संसृष्टी धनं हरेत् न पुनरन्योदर्यो धनं हरेदसंसृष्टी । अनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्योदर्यस्य संसृष्टित्वं धनग्रहणे कारणमुक्तं भवति । असंसृष्टीत्येतदुत्तरेणापि संबध्यते । अतश्चासंसृष्टयपि संसृष्टिनो धनमाददीत । कोऽसावित्यत आह—संसृष्ट इति । संसृष्ट एकोदरसंसृष्टः । सोदर इति यावत् । अनेनासंसृष्टस्यापि सोदरस्य धनग्रहणे सोदरत्वं कारणमुक्तम् । संसृष्ट इत्युत्तरेणापि संबध्यते । तत्र च संसृष्टः संसृष्टीत्यर्थः । नान्यमातृजः । अत्रैवशब्दाभ्याहारेण व्याख्यानं कार्यम् । संसृष्टयप्यन्यमातृज एव संसृष्टिनो धनं नाददीतेति । एवं चासंसृष्टयपि वाऽऽदद्यादित्यपिशब्दश्रवणात् संसृष्टो नान्यमातृज एवेत्यवधारणनिषेधाच्चासंसृष्टसोदरस्य संसृष्टभिक्षोदरस्य च विभज्य ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति । द्वयोरपि धनग्रहणकारणस्यैकैकस्य सद्भावात् । एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना (९।२।१०)—‘विभक्तः सहजीवन्तो विभजेरनुपुनर्यदि’ इति संसृष्टिविभाग प्रक्रम्य (९।२।१।२।१२)—‘येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः । त्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥ सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् । भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥’ इति वदता । येषां भातृणां संसृष्टिनां मध्ये ज्येष्ठः कनिष्ठो वा मध्यमो वांशप्रदानतोऽंशप्रदाने । सार्वविभक्तिकस्तसिः । विभागकाल इति यावत् । हीयेत स्वांशात् अश्येत आश्रमान्तरपरिग्रहेण ब्रह्महत्यादिना वा त्रियेत वा तस्य भागो न लुप्यते । अतः पृथगुद्धरणीयो न संसृष्टिन एव गृह्णीयुरित्यर्थः । तस्योद्धृतस्य विनियोगमाह—सोदर्या विभजेयुस्तमिति । तमुद्धृतं भागं सोदर्याः सहोदरा असंसृष्टा अपि समेत्य देशान्तरगता अपि समागम्य सहिताः संभूय समं न न्यूनाधिकभावेन ये च भ्रातरो भिक्षोदराः संसृष्टास्तै च सनाभयो भगिन्यश्च विभजेयुः । समं विभज्य गृह्णीयुरिति स्पष्टोऽर्थः ॥ १३९ ॥

पुत्रपत्न्यादिसंसृष्टिनां यहायग्रहणमुक्तं तस्यापवादमाह—

कृत्रोऽथ पतितस्तज्जः पङ्कुरुन्मत्तको जडः ।

१ संसृष्टिनो धनं घ. २ दिति संबन्धः घ. ३ भिक्षोदरस्यामसृष्टिनः सोदरस्य च घ. ४ मुक्त । असंसृष्टी घ. ५ निषेधादसंसृष्ट घ. ६ संसृष्टिनो भिक्षोदरस्य च घ. ७ संसृष्टाः सहजीवन्त इत्यपि पाठान्तरम्. ८ सममन्यूनाधिक. घ. ९ समं विभजेयुः ख.

अन्धोऽचिकित्सरोगाद्या मर्तव्याः स्युर्निरंशकाः ॥१४०॥

क्रीबस्तृतीयाप्रकृतिः । पतितो ब्रह्महादिः । तज्जः पतितोत्पन्नः । पशुः पाद-
विकलः । उन्मत्तकः वातिकपैसिकशैथिल्यकसांनिपातिकग्रहावेसलक्ष्णैरुन्मादै-
रभिभूतः । अन्धो विकलान्तःकरणः हिताहितावधारणाक्षम इति यावत् ।
अन्धो नेत्रेन्द्रियविकलः । अचिकित्सरोगोऽप्रतिसमाधेययैद्मदिरोगग्रस्तः ।
आद्यशब्देनाश्रमान्तरगतपितृदेव्युपपातकिबधिरमूकनिरिन्द्रियाणां ग्रहणम् ।
यथाह वसिष्ठः—‘अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः’ इति । नारदेनापि—‘पितृ-
द्विद पतितः पण्डो यश्च स्यादौपपातिकः । औरसा अपि नैतेशं लभेरन्ध्रक्षेत्रजः
कुतः ॥’ इति । मनुवरपि (९ । २०१)—‘अनंशौ क्रीबपतितौ आत्यन्धव-
धिरौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥’ इति । निरिन्द्रियो
निर्गतमिन्द्रियं यस्माद्याध्यादिना स निरिन्द्रियः । एते क्रीबादयोऽनंशाः । रिक्थ-
भाजो न भवन्ति । केवलमशनाच्छादनदामेन पोषणीया भवेयुः । अभरणे तु
पतितत्वदोषः । (९ । २०२)—‘सर्वेषामपि तु न्याय्यं दानं शक्त्या मनी-
षिणा । प्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददन्नवेत् ॥’ इति मनुस्मरणात् ।
अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः । एतेषां विभागात्प्रागेव दोषप्रासावनंशत्वमुपपन्नं न
पुनर्विभक्तम् । विभागोत्तरकालमप्यौपधादिना दोषनिर्हरणे भागप्राप्तिरस्येव ।
—‘विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक्’ इत्यस्य समानन्यायत्वात् ।
पतितदिषु तु पुंलिङ्गत्वमविवक्षितं । अतश्च पत्नीदुहितृमात्रादीनामप्युक्तदोषेदु-
ष्टानामनंशित्वं वेदितव्यम् ॥ १४० ॥

क्रीबादीनामनंशित्वात्तत्पुत्राणामप्यनंशित्वे प्राप्ते इदमाह—

औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः ।

एतेषां क्रीबादीनामौरसाः क्षेत्रजा वा पुत्रा निर्दोषा असंग्रहणविरोधिहृद्व्या-
दिदोषरहिता भागहारिणोऽशप्राहिणो भवन्ति । तत्र क्रीबस्य क्षेत्रजः पुत्रः
संभवत्यन्येषामौरसा अपि । औरसक्षेत्रजयोर्ग्रहणमितरपुत्रव्युदासार्थम् ॥

क्रीबादिदुहितृणां विशेषमाह—

सुताश्चैषां प्रमर्तव्या यावद्वै मर्तुसात्कृताः ॥ १४१ ॥

एषां क्रीबादीनां सुता दुहितरो यावद्विवाहसंस्कृता भवन्ति तावन्नरणीयाः
चशब्दात्संस्कार्याश्च ॥ १४१ ॥

१ संनिपातग्रहा ख. २ क्षयादिरोग. घ. ३ स्वादपयाजितः इति पाठः । अपयाजितो
राजद्रोहाद्यपगणेन बन्धुभिर्घटरफोट्यादिना बहिष्कृत इति मदन. । व्यवसायार्थं नाबादिना
समुद्रमध्ये द्वीपान्तर गन्त इति युक्तम् । ‘द्विजस्याम्भौ तु नीयानु- शोधितस्याप्यसंग्रहः’
इति तस्य कठौ ससर्गनिषेधात् । राजद्रोहादी घटरफोटबहिष्कारयोरविधानाच्च । व्य. म.
४ दोषाणामनंशित्वं घ.

स्त्रीवादिपक्षीनां विशेषमाह—

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥ १४२ ॥

एषां स्त्रीवादीनामपुत्राः पत्न्यः साधुवृत्तयः सदाचाराच्चेन्नर्तव्या भरणीयाः । व्यभिचारिण्यस्तु निर्वास्याः । प्रतिकूलास्तथैव च निर्वास्या भवन्ति । भरणीया-
न्नास्त्यव्यभिचारिण्यश्चेत् न पुनः प्रातिकूल्यमात्रेण भरणमपि न कर्तव्यम् ॥ १४२ ॥

विमलेरम्बुताः पित्रोरित्यत्र स्त्रीपुंजनविभागं संक्षेपेणाभिधाय पुरुषजनवि-
भागो विस्तरेणाभिहितः । इदानीं स्त्रीधनविभागं विस्तरेणाभिधास्यंस्तत्स्वरूपं
तत्त्वदाह—

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ १४३ ॥

पित्रा मात्रा पत्या भ्रात्रा च यदत्तं यच्च विवाहकालेऽप्रावधिकृत्य मातृकुलादि-
भिर्दत्तं आधिवेदनिकं अधिवेदननिमित्तं 'अधिविभक्त्यै दद्यात्' इति वक्ष्यमा-
णं । आद्यशब्देन रिक्तधनसंविभागपरिग्रहाधिगमप्राप्त एतत्स्त्रीधनं मन्वादिभि-
रुक्तम् । स्त्रीधनशब्दश्च औगिको न पारिभाषिकः । योगसंभवे परिभाषाया
अयुक्तत्वात् । यत्पुनर्मनुनोक्तम् (१.१९४)—'अध्यग्न्यध्यावहनिकं दत्तं च
प्रीतिकर्मणि । भ्रातृमातृपितृप्राप्त यद्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥' इति स्त्रीधनस्य
यद्विधत्वं तत्पुनःसत्याव्यवच्छेदाय न अधिकसत्याव्यवच्छेदाय ॥ अध्यग्न्यादि-
स्वरूपं च कात्यायनेनाभिहितम्—'विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते क्षमिसं-
निधौ । तदध्यग्निकृतं सज्जिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ यत्पुनर्लभते नारी नीय-
माना पितृगृहात् । अध्यावहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥ प्रीत्या दत्तं
तु यत्किञ्चिच्छ्रद्धा वा शशुरेण वा । पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥
ऊढया कन्यया वापि पत्युः दितृगृहेऽपि वा । भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं
सौदायिकं स्मृतम् ॥' इति ॥ १४३ ॥

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

किञ्च । बन्धुभिः कन्याया मातृबन्धुभिः पितृबन्धुभिश्च यदत्तं शुल्कं यद्गृहीत्वा
कन्या दीयते । मन्वाधेयकं परिणयनादनु पश्चादाहितं दत्तम् । उक्तञ्च कात्या-
यनेन—'विवाहात्परतो यच्च लब्धं भर्तृकुलात्किञ्च । मन्वाधेयं तु तद्वन्धुं लब्धं
पितृकुलात्तथा ॥' इति । स्त्रीधनं परिकीर्तितमिति गतेन संबन्धः ॥

१ यतुः सकाशादिति पाठः. २ वीरभित्तोदयस्त्वेवमन्वास्यात्-गृहोपस्करणादीना यन्मू-
ल्य कन्यार्पणोपाधित्वेन वरादिभ्यः कन्याभरणरूपेण गृह्यते तच्छुल्कमिति मदनरत्ने व्याख्या-
तम् । उभयत्रापि पित्रादीनां कन्याया इदमित्युद्देशो विवक्षितः । 'यद्दानेन भर्तृगृहे शुल्कं
तत्परीकीर्तितम्' इति व्यासोक्तं वा भर्तृगृहगमनार्थमुक्तोच्चादि यदत्तं तच्छुल्कमित्यर्थ इति ।
अन्यथा तत्सत्त्वाभावेन स्त्रीधनत्वव्यपदेशानुपपत्तेः..

इयं स्त्रीधनमुक्तं तद्विभजनामाह—

अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः ॥ १४४ ॥

तत्पूर्वोक्तं स्त्रीधनमप्रजसि अनपत्यायां दुहितृदौहित्रीदौहित्रपुत्रपौत्ररहितायां
स्त्रियामतीतायां सूतायां बान्धवा भर्त्रादयो वदन्ममाणा गृह्णन्ति ॥ १४४ ॥

सामान्येन बान्धवा अनग्रहणाधिकारिणो वर्जिताः । इदानीं विवाहभेदेना-
धिकारिभेदमाह—

अप्रजस्त्रीधनं भर्तृव्रीक्षादिषु चतुर्ध्वपि ।

दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥ १४५ ॥

अप्रजस्त्रियाः पूर्वोक्तायाः ब्राह्मदेवार्थप्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु भार्यात्वं प्रा-
प्ताया अतीतायाः पूर्वोक्तं धनं प्रथमं भर्तुर्भवेति । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां
सपिण्डानां भवति । शोषेष्वासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तदप्रजस्त्रीधनं
पितृगामि । माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति पितृगामि । एकशेषनि-
र्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमं धनग्रहणं पूर्वमेवोक्तम् । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां
अनग्रहणम् । सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसूतापत्यवती चेदुहितृणां तद्वन्नं भवति । अत्र
दुहितृशब्देन दुहितृदुहितर उच्यन्ते । साक्षादुहितृणां 'मातुर्दुहितरः शेषम्'
इत्यत्रोक्तत्वात् । अतश्च मातृधनं मातरि कृतायां प्रथमं दुहितरो गृह्णन्ति ।
तत्र चोदान्दासमवायेऽनूदेव गृह्णाति । तदभावे च परिणीता । तत्रापि
प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठिता गृह्णाति । तदभावे प्रतिष्ठिता । यथाह
गौतमः—'स्त्रीधनं दुहितृणामप्रजानामप्रतिष्ठितानां च' इति । तत्र चशब्दात्म-
न्तिष्ठितानां च । अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना वा । एतच्च शुल्कव्यतिरेकेण ।
शुल्कं नु सोदर्याणामेव ।—'भगिनीशुल्कं सोदर्याणामुर्ध्वं मातुः' इति गौतम-
वचनात् ॥ सर्वासां दुहितृणामभावे दुहितृदुहितरो गृह्णन्ति । दुहितृणां 'प्रसूता
चेत्' इत्यस्माद्रचनात् । तासां भिन्नमातृकाणां विषमाणां समवाये मातृद्वारेण
भागकल्पना । 'प्रतिमातृतो वा स्ववर्गेण भागविशेषः' इति गौतमस्मरणात् ॥
दुहितृदौहित्रीणां समवाये दौहित्रीणां किञ्चिदेव दातव्यं । यथाह मनुः (१।१९३)
—'वास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि वधारितः । मातामह्ना धर्मात्किञ्चिद्वदेवं
भीतिपूर्वकम् ॥' इति ॥ दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्रा धनहारिणः । यथाह
नारदः—'मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदम्बवः' इति । तच्छब्देन संनिहि-
तदुहितृपरामर्शात् ॥ दौहित्राणामभावे पुत्रा गृह्णन्ति । ताम्य ऋतेऽम्बव इत्यु-
क्तत्वात् । मनुरपि दुहितृणां पुत्राणां च मातृधनसंबन्धं दर्शयति (१।१९२)

१ चतुर्ध्वपीत्यपिशब्दाद्बान्धवग्रहणम् । यदा अतद्वन्नसंविज्ञानवदुमीहिणा ब्राह्मभि-
क्षा देवार्थप्राजापत्यगान्धर्वराक्षसपैशाचत्वात् । तेन 'ब्राह्मदेवार्थप्राजापत्येषु यद्वन्नम्' अप्रजाया-
मतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥ इति न मनुवचनविसंबन्धः । २ अप्रजमः स्त्रियाः धः । ३ अत्रभावे
तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां पित्रभावे च तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानामिति तत्रापि तेनास्याः
प्रत्यासन्नास्तत्प्रत्यासन्नाः । तद्वारा तत्कुले प्रत्यासन्ना इति यावत् । ४ स्ववर्गे भागवः स्वस्ववर्गेण धः ।

—‘जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः । अजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्धश्च सनामयः ॥’ इति । मातृकं रिक्थं सर्वे सहोदराः समं अजेरन् सनामयो भगिन्धश्च समं अजेरन्निति र्गबन्धः । न पुनः सहोदरा भगिन्धश्च संभूय अजेरन्निति हृत्तेरतयोगस्य द्वन्द्वैकशेषाभावादप्रतीतेः । विभागकर्तृत्वान्वयेनापि चशब्दोपपत्तेः । यथा देवदत्तः कृषिं कुर्याद्यज्ञदत्तश्चेति । समग्रहणमुद्धारविभागनिवृत्त्यर्थम् । सोदरग्रहणं भिक्षोदरनिवृत्त्यर्थम् । अनपत्यहीनजातिस्त्रीधनं तु भिक्षोदराप्युत्तमजातीयमपय्यीदुहिता गृह्णाति । नदभावे तदपत्यम् । यथाह मनुः (१।१२८)—‘स्त्रियास्तु यज्ञवेदितं पित्रा दत्तं कथंचन । ब्राह्मणी तद्रेककन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥’ इति । ब्राह्मणीग्रहणमुत्तमजात्युपलक्षणम् । अतश्चानपत्यवैश्याधनं क्षत्रियाकन्या गृह्णाति । पुत्राणामभावे पौत्राः पितामहीधनहारिणः । ‘रिक्थभाजं ऋणं प्रतिकुर्युः’ इति गौतमस्मरणात् । ‘पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम्’ इति पौत्राणामपि पितामहपुत्रापाकरणेऽधिकारात् । पौत्राणामप्यभावे पूर्वोक्ता भर्त्रादयो बान्धवा धनहारिणः ॥ १४५ ॥

स्त्रीधनप्रसङ्गेन वाग्दत्ताविषयं किञ्चिदाह—

दत्त्वा कन्यां हरन्दण्ड्यो व्ययं दद्याच्च सोदयम् ।

कन्यां वाचा दत्त्वापहरन्दण्ड्यानुबन्धाद्यनुसारेण राज्ञा दण्डनीयः । एतच्चापहारकारणाभावे । मति तु कारणे ‘दत्तामपि हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्वर आवजेत्’ इत्यपहाराभ्यनुज्ञानाच्च दण्ड्यः । यच्च वाग्दाननिमित्तं वरेण स्वसंबन्धिनां कन्यासंबन्धिनां बोधत्वात्तर्ह्येव व्ययीकृतं तत्सर्वं सोदयं सवृद्धिकं कन्यादाता वराय दद्यात् ॥

अथ कथंचिद्वाग्दत्ता संस्कारात्प्राक् श्रियते तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययम् ॥ १४६ ॥

यदि वाग्दत्ता मृता तदा यत्पूर्वमङ्गुलीयकादि शूलकं वरेण दत्तं तद्वर आदहीत । परिशोध्योभयव्ययम् । उभयोरारामनः कन्यादातुश्च वो व्ययस्तं परिशोध्य विगणय्यावनिष्टमादहीत । यन्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं शिरोभूषणादिकं वा क्रमायातं तत्सहोदरा भ्रातरो गृह्णीयुः ।—‘रिक्थं मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदरास्तदभावे मानुस्तदभावे पितुः’ इति वौधायनस्मरणात् ॥ १४६ ॥

मृतप्रजास्त्रीधनं भर्तृगामीत्युक्तम् । इदानीं जीवन्त्याः सप्रजाया अपि स्त्रियाः धनग्रहणे कचिज्जतुरभ्यनुज्ञामाह—

दुर्भिष्टे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥ १४७ ॥

१ कर्तृत्वेनान्वयेनापि घ. २ पितामहपुत्रापाकरणाधिकारात् ख. ३ श्रियेत तदा ग. व. ४ शुल्क वा वरेण ख. ५ क्रमागतं ख. ६ भर्ता घ.

दुर्मित्रे कुटुम्बभरणार्थं धर्मकार्ये अवश्यकर्तव्ये, व्याधौ च, संप्रतिरोधके च-
न्दिग्रहणनिग्रहादौ द्रव्यान्तररहितः स्त्रीधनं गृह्यन्मतां न पुनर्दातुमर्हति ।
प्रकारान्तरैर्गोपहरन्दद्यात् । भर्तृव्यतिरेकेण जीवन्त्याः स्त्रिया धनं केनापि दाया-
देन न ग्रहीतव्यम् (मनुः ८।२९)—‘जीवन्तीनां तु तासां ये तद्वरेयुः
स्त्वाम्भवाः । तान्छिष्याचौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥’ इति दण्डवि-
धावात् । तथा (मनुः ९।२००)—‘पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरकंकारो हेतो
भवेत् । न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥’ इति दोषश्रवणाच्च ॥ १४७ ॥

आधिवेदनिकं स्त्रीधनमुक्तं तदाह—

अधिविभ्रस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्थं प्रकीर्तितम् ॥ १४८ ॥

यस्या उपरि विवाहः साधिविज्ञा सा चासौ स्त्री चेत्यधिविज्ञा स्त्रियै अधि-
विज्ञस्त्रियै आधिवेदनिकमधिवेदननिमित्तं धनं समं यावदधिवेदनार्थं व्ययीकृतं
तावदद्यात् । यस्यै भर्त्रा ऋशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते पुनः स्त्रीधने आ-
धिवेदनिकद्रव्यत्वार्थं दद्यात् । अर्धशब्दश्चात्र समविभागवचनो न भवति ।
अतश्च यावता तत्पूर्वदत्तमाधिवेदनिकसमं भवति तावदेवमित्यर्थः ॥ १४८ ॥

एवं विभागमुक्त्वा हृदानीं तत्संदेहे निर्णयहेतूनाह—

विभागनिहवे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥ १४९ ॥

विभागस्य निहवे अपलापे ज्ञातिभिः पितृबन्धुभिर्मातृबन्धुभिः मातुलादिभिः
साक्षिभिः पूर्वोक्तलक्षणैर्लेख्येन च विभागपत्रेण विभागभावना विभागनिर्णयो ज्ञात-
व्यः । तथा यौतकैः पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रैश्च । पृथक्कृत्यादिकार्यप्रवर्तनं पृथक्पञ्चमहायज्ञा-
दिधर्मानुष्ठानं च नारदेन विभागलिङ्गमुक्तम्—‘विभागधर्मसंदेहे दायादानां वि-
निर्णयः । ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथकार्यप्रवर्तनात् ॥ आतृणामविभक्ताना-
मेको धर्मः प्रवर्तते । विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥’ इति ।
तथापराण्यपि विभागलिङ्गाणि तेनैवोक्तानि—‘साक्षित्वं प्रातिभास्यं च दावं
ग्रहणमेव च । विभक्ता आतरः कुर्युर्नाविभक्ताः कथंचन ॥’ इति ॥ १४९ ॥

इति रिक्तविभागप्रकरणम् ।

१ संप्रतिरोधक इति व्याधिविशेषण कार्यानुष्ठानबाधक इति च तदर्थं इत्याह वाचस्पतिः.
२ पापहतं दद्यात् य. ३ धृतो भर्त्रादिना तस्यै दत्त- स तथा धृत इत्यर्थः. ४ ऋशुरेण
भर्त्रा वा ख. ५ यौतकैः पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रैरिति विशेषणविशेष्यभावः व्य. म. ६ इदं पथं य.
पुस्तकेऽपि. ७ तेनैव नारदेन.

अथ सीमाविवादप्रकरणम् ९

अधुना सीमाविवादनिर्णय उच्यते—

सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्वविरादयः ।

गोपाः सीमाकृपाणा ये सर्वे च वनगोचराः ॥ १५० ॥

नयेयुरेते सीमानं स्थलाङ्गारतुपद्रुमैः ।

सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षिताम् ॥ १५१ ॥

ग्रामद्वयसंबन्धिनः क्षेत्रस्य सीम्नो विवादे तथैकग्रामान्तर्वर्तिक्षेत्रमर्यादाविवादे च सामन्तादयः स्थलाङ्गारादिभिः पूर्वकृतैः सीमालक्षणैरुपलक्षितां विक्षितां सीमां नयेयुर्निश्चिनुयुः । सीमा क्षेत्रादिमर्यादा । सा चतुर्विधा जन्मपदसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति । सा च यथासंभवं पञ्चलक्षणा । तदुक्तं नारदेन—‘ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता । राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता ॥’ इति ॥ ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता, वृक्षादीनां प्रकाशत्वेन ध्वजतुल्यत्वात् । मत्स्यिनी सलिलवती, मत्स्यशब्दस्य स्थाधारजललक्षणत्वात् । नैधानी निस्त्रातनुषाङ्गारादिमती, तेषां निस्त्रातत्वेन निधानतुल्यत्वात् । भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसंप्रतिपत्तिनिर्मिता । राजशासननीता ज्ञातृचिह्नाभावे राजेच्छया निर्मिता । एवंभूतायां षोढा विवादः संभवति । यथाह कात्यायनः—‘आधिक्यं न्यूनता चांशे भक्ति नास्तिरवमेव च । अभोगभुक्तिः सीमा च षड् भूवादस्य हेतवः ॥’ इति ॥ तथाहि । ममात्र पञ्चनिवर्तनाया भूमेरधिका भूरस्तीति केनचिदुक्ते पञ्चनिवर्तनैव नाधिकेत्याधिक्ये विवादः । पञ्चनिवर्तना मदीया भूमिरित्युक्तेन ततो न्यूनैवेति न्यूनतायाम् । पञ्चनिवर्तनो ममांश इत्युक्ते अंश एव नास्तीत्यस्तिनास्तिविवादः संभवति । मदीया भूः प्रागविद्यमानभोगैव भुज्यते इत्युक्तेन संतता चिरंतन्येव मे भुक्तिरित्यभोगभुक्तौ विवादः । इयं मर्यादेवं वेति सीमाविवाद इति षट्प्रकार एव विवादः संभवति । षट्प्रकारेऽपि भूविवादे भुत्वर्थाभ्यां सीमाया अपि निर्णयिमानत्वात्सीमानिर्णयप्रकरणे तस्मान्तर्भावः । सामन्ताङ्गाराः सामन्ताः । षतसुषु दिक्ष्वनन्तरग्रामादयस्तो च प्रतिसीमं व्यवस्थिताः ।—‘ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम् । गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिरम्ब हि ॥’ इति कात्यायनवचनात् । ग्रामादिशब्देन तत्त्वाः पुरुषा लक्ष्यन्ते । ग्रामः पलायित इति वया । सामन्तग्रहणं च तत्संसक्ताशुपलक्षणार्थम् । उक्तं च कात्यायनेन—‘संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः । संसक्तसक्तसंसक्ताः पैशकाराः प्रकीर्तिताः ॥’ इति ॥ स्वविरा वृद्धाः । आदिग्रहणेन मौक्तोद्गतयोर्ग्रहणम् । वृद्धादिलक्षणं च तेनैवोक्तम्—‘निष्पा-

कमानं वैरिणं तत्कार्यं तदुणाभिवैतैः । इदा वा यदि वाऽइदास्ते तु इदाः प्रकी-
र्तिताः ॥ ये सत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः । तन्मूलत्वात् तु ते मौका-
द्विभिः परिकीर्तिताः ॥ उपपन्नसंयोगकार्यान्वानोपपत्तिहिताः । उद्धृष्ट-
पुनर्यस्याहुनृतास्ते ततः स्मृताः ॥' इति ॥ योषाः गोचारकाः । सीमाकृषाणाः
सीमासंनिहितक्षेत्रकर्षकाः । सर्वे च वनगोचरा वनचारिणो व्याधादयः । ते च
मनुनेकाः (८।२६०)—'व्याधाऽन्नाकुनिकान्मोषान्मैवतांमूलत्वात्तत्तान् ।
व्यालप्राह्मोऽनुच्छृत्तीनन्याश्च वनगोचरान् ॥' इति ॥ स्थलमुक्तते भूप्रदेशः ।
अङ्गारोऽग्नेरुच्छिष्टम् । गुवा धान्यग्वयः । हुमा मय्यगोधावयः । सेतुजंलप्रवा-
हवन्धः । सैल्यं पाषाणादिबन्धः । आदिशब्देन वेणुवालुकादीनां ग्रहणम् ।
एतानि च प्रकाशाप्रकाशभेदेन द्विप्रकाराणि । यथाह मनुः (८।२४६-२४८)
'सीमावृक्षाश्च कुर्वीत न्यग्रोधावत्यर्किशुक्रान् । शास्मलीशालतालाश्च क्षीरिण-
श्चैव पादपान् ॥ गुरुमान्वेणूश्च विविधान्शमीवल्लीखलानि च । शरान्कुञ्जक-
गुरुमान् यथा सीमा न नश्यति ॥ तडागान्युदपानानि चाप्यः प्रस्रवणानि च ।
सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥' इति प्रकाशरूपाणि । (मनुः ८।
२४९-२५२)—'उपच्छन्नानि चान्यानि सीमाकिङ्कानि कारयेत् । सीमाज्ञाने
नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥ अश्मनोऽस्त्रीनि गोबालांस्तुषान्भस्म
कपालिकाः । करीपमिटकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा ॥ वानि चैवंप्रकाराणि काला-
द्भूमिर्न भक्षयेत् । तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ एतैर्लिङ्गैर्नये-
त्सीमां राजा विवदमानयोः ॥' इति प्रच्छन्नलिङ्गानि ॥ एतैः प्रकाशाप्रकाशरू-
पैर्लिङ्गैः सामन्तादिप्रदर्शितैः सीमांप्रति विवदमानयोः सीमानिर्णयं कुर्वी-
द्राजा ॥ १५० ॥ १५१ ॥

यदा पुनश्चिह्नानि न सन्ति विद्यमानानि वा किङ्गाकिङ्कतया संदिग्धानि
तदा निर्णयोपायमाह—

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दक्षापि वा ।

रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥ १५२ ॥

सामन्ताः पूर्वोक्तलक्षणाः । समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दक्षापि वेत्येवं समसं-
ख्याः प्रत्यासन्नग्रामीणाः । रक्तस्रग्विणो रक्तान्धरधराः मूर्ध्वारोपितक्षितिलण्डाः
सीमानं नयेयुः प्रदर्शयेयुः । सामन्ता वेति विकल्पाभिधानं स्मृत्यन्तरोक्तसाक्ष्य-
भिप्रायम् । यथाह मनुः (८।२५३)—'साक्षिप्रत्यय एव स्वात्मीमावादविनि-
र्णये' इति ॥ तत्र च साक्षिणां निर्णेतृत्वं मुख्यम् । तदभावे सामन्तानाम् । तदु-
क्तम् । (मनुः ८।२५८)—'साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमान्तवासिनः ।
सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयत्ना राजसंनिधौ ॥' इति ॥ तदभावे तत्संस्कारादीनां

निर्णेतृवम् । यथाह कात्यायनः—‘स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौर-
वात् । तत्संसर्गैस्तु कर्तव्य उद्धारो नात्र संशयः ॥ संसर्गसर्गदोषे तु तत्सं-
सर्गाः प्रकीर्तिताः । कर्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्म विज्ञानता ॥’ इति । साम-
न्ताद्यभावे मौलादयो ग्राह्याः ।—‘तेषामभावे सामन्तमौलद्वयोद्भूतादयः ॥
स्थावरे षट्प्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणा ॥’ इति कात्यायनेन क्रमविधा-
नात् । एते च सामन्तादयः संख्यागुणातिरेकेण संभवन्ति ।—‘सामन्ताः साधनं
पूर्वं निर्दोषाः स्युर्गुणान्विताः । द्विगुणान्तरा ज्ञेयास्ततोऽप्ये त्रिगुणा मताः ॥’
इति स्मरणात् ॥ ते च साक्षिणः सामन्तादयश्च स्त्रैः स्त्रैः शपथैः शापिताः सन्तः
सीमां नयेयुः । (मनुः ८।२५६)—‘शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वा स्रग्विणो रक्तवाससः ।
सुकृतेः शापिताः स्त्रैः स्त्रैर्नयेयुस्ते समञ्जसम् ॥’ इति स्मरणात् । नयेयुरिति बहु-
वचनं द्वयोर्निर्वासायै नैकस्य । ‘एकश्चेदुन्नयेसीमां सोपवासः समुन्नयेत् । रक्तमा-
व्याम्बरधरो भूमिमादाय मूर्धनि ॥’ इति नारदेनैकस्याभ्यनुज्ञानात् ॥ योऽर्थ-
—नैकः समुन्नयेसीमां नरः प्रत्ययवानपि । गुरुवादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु
स्थिता ॥’ इत्येकस्य निषेधः स उभयानुमतधर्मविद्यतिरिक्त्वविषय इत्यविरोधः ॥
स्वलादिचिह्नाभावेऽपि साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञाने उपायविशेषो नारदे-
नोक्तः—‘निम्नगापहतोत्पृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु । तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणा-
ज्ञौगदर्शनान् ॥’ इति । निम्नगया नद्या अपहनेनापहरणेनोत्पृष्टानि स्वस्थाना-
त्प्रच्युतानि नष्टानि वा लिङ्गानि यासु मर्यादाभूमिषु तत्र तत्प्रदेशानुमानादु-
त्पृष्टनष्टचिह्नानां प्राचीनप्रदेशानुमानात् ग्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं क्षेत्रमस्य
ग्रामस्य पश्चिमे भागे इत्येव विवात्प्रमाणाद्वा प्रत्यक्षमक्षमविप्रतिपक्षाया अस्मा-
त्तत्कालोपलक्षितभुक्तैर्वा निश्चिनुयुः ॥ गृहस्पतिना चात्र विशेषो दर्शितः—
‘भागमं च प्रमाणं च भोगकालं च नाम च । भूभागलक्षणं चैव ये विदुस्तेऽत्र
साक्षिणः ॥’ इति ॥ एते च साक्षिसामन्तादयः शपथैः आविताः सन्तः कुला-
दिसमक्षं राज्ञा प्रष्टव्याः । यथाह मनुः (८।२५४)—‘ग्रामेयककुलानां तु
समक्षं सीञ्जि साक्षिणः । प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥’ इति ।
ते च पृष्टाः साक्ष्यादयः ऐकमत्येन समस्ताः सीञ्जि निर्णयं ब्रूयुः । तैर्निर्णीतां
सीमां तत्प्रदर्शितमकललिङ्गयुक्तां साक्ष्यादिनामान्वितां चाविस्मरणार्थं पत्रे
समारोपयेत् । उक्तंच मनुना (८।२६१)—‘ते पृष्टास्तु यथा मयुः समस्ताः
सीञ्जि निर्णयम् । निवाप्नीयात्तया सीमां सर्वोन्ताश्चैव नामतः ॥’ इति ॥ एतेषां
साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचङ्क्रमणदिनादारभ्य यावत्त्रिपक्षं राजदैविकं
भ्यसनं चेन्नोत्पद्यते तदा तत्प्रदर्शनात्सीमानिर्णयः । अयं च राजदैविकव्यसना-
वधिः कात्यायनेनोक्तः—‘सीमाचङ्क्रमणे कोक्षे पादस्पर्शे तथैव च । त्रिप-
क्षपक्षसप्ताहं देवराजिकमिष्यते ॥’ इति ॥ १५२ ॥

१ कुर्वति च. २ दोषेयु ग. ३ कस्याभिधानात् च. ४ पक्षक्षितेभुक्तेर्वा च. ५ साक्षिणः
सामन्तादयः च ६ सीमान् स.

यदा स्वमीयामुक्तसाक्ष्यवचसां त्रिपक्षाभ्यन्तरे रोगादि दृश्यते अथवा प्रसि-
दादिनिर्दिष्टाभ्यधिकसंख्यागुणसाक्ष्यन्तरविरुद्धवचनता तदा ते मृषाभाषितवा
दण्डनीयास्तदाह—

अनृते तु पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ।

अनृते मिथ्यावादाने निमित्तभूते सति सर्वे सामन्ताः प्रत्येकं मध्यमसाहसेन
क्षत्वारिशब्धिकेन पणपञ्चशतेन दण्डनीयाः । सामन्तविषयता चास्य साक्षि-
मौलादीनां स्मृत्यन्तरे दण्डान्तरविधानादपगम्यते । यथाह मनुः (८।२५७)
—‘यथोक्तेन नयन्तस्ते पृथन्ते सत्यसाक्षिणः । विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्यु-
द्विशनं दमम् ॥’ इति ॥ नारदोऽपि—‘अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीम-
निर्णये । सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥’ इति सामन्तानां
मध्यमसाहसं दण्डमभिधाय—‘शेषाश्चेदनृतं ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि । प्रत्येकं
तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥’ इति तत्संस्कारादिषु प्रथमं साहसमुक्त-
वान् ॥ मौलादीनामपि तमेव दण्डमाह—‘मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डगत्या
पृथक् पृथक् । विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनानृते स्थिताः ॥’ इति । आदिशब्देन
गोपशाकुनिकव्याघवनगोचराणां ग्रहणम् । यद्यपि शाकुनिकादीनां पापरतत्वा-
ल्लिङ्गप्रदर्शनं एवोपयोगो न साक्षात्सीमानिर्णये तथापि लिङ्गदर्शनं एव मृषाभा-
षित्वमभवादण्डविधानमुपपद्यत एव । अनृते तु पृथक् दण्ड्या इत्येतदण्डवि-
धानमज्ञानविषयम् ॥—‘बहूनां तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि । कुर्युर्भे-
याद्वा लोभाद्वा दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम् ॥’ इति ज्ञानविषये साक्ष्यादीनां क्रा-
त्यायनेन दण्डान्तरविधानान् ॥ तथा साक्षिवचनभेदेऽप्ययमेव दण्डस्तेनैवो-
क्तः—‘कीर्तिते यदि भेदः स्यादण्ड्यास्तूत्तमसाहसम्’ इति । एवमज्ञानादि-
नानृतवदने साक्ष्यादीन्दण्डयित्वा पुनः सीमाविचारः प्रवर्तयितव्यः । ‘अज्ञानो-
क्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत्’ इत्युक्त्वा । ‘त्यक्त्वा हुष्टास्तु सामन्ता-
नन्यान्मौलादिभिः सह । संमिथ्य कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः ॥’ इति
निर्णयप्रकारस्तेनैवोक्तः ॥

यदा पुनः सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न सन्ति तदा कथं निर्णय
इत्यत आह—

अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीमः प्रवर्तिता ॥ १५३ ॥

ज्ञातृणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनां च वृक्षादीनामभावे राजैव सीमः प्रव-
र्तिता प्रवर्तयिता । अन्तर्भावितोऽत्र ण्यर्थः । ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादास्प-
दीभूतां भुवं समं प्रविमज्य अख्येवं भूरस्येयमित्युभयोः समर्थं तन्मध्ये सीमा-
लिङ्गानि कुर्यात् । यदा तस्यां भूमावन्यतरस्थोपकारातिशयो दृश्यते तदा

तस्यैव ग्रामस्य सकला भूः समर्पणीया । यथाह मनुः (८।२६५)—‘सीमा-
यामविषक्षायां स्वयं राजैव चर्मवित् । प्रदिशेद्भूमिमेकेषामुपकारादिति
स्थितिः ॥’ इति ॥ १५३ ॥

असंज्ञामप्यतज्ञावासाङ्गाग्रामस्थाः स्मृतेर्व्यायमूलतां दर्शयितुमितिदेशमाह—

आग्रामायतनग्रामनिपानोधानवेश्मसु ।

एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु ॥ १५४ ॥

आग्रामः पुष्पफलोपचयहेतुर्भूभागः । आग्रामतनं निवेशनं पल्लालकूटाद्यर्थं वि-
भक्तो भूप्रदेशः । ग्रामः प्रसिद्धः । ग्रामग्रहणं च नगराद्युपलक्षणार्थम् । निपानं
पात्रीयस्थानं वापीकूपप्रभृतिकम् । उद्यानं क्रीडावनम् । वेश्म गृहम् । एतेष्वग्रा-
हमादिष्वयमेव सामन्तसाक्ष्यादिलक्षणो विधिर्ज्ञातव्यः । तथा प्रवर्षणोद्भूत
जलप्रवाहेषु अनयोर्गृहयोर्मध्येन जलीषः प्रवहति अनयोर्वेत्येवंप्रकारे विवादे
आदिग्रहणात्प्रासादादिष्वपि प्राचीन एव विधिर्वेदितव्यः । नथात्र कात्या-
यनः—‘क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरपि । गृहप्रासादावसथनूपदेवगृहेषु
च ॥’ इति ॥ १५४ ॥

सीमानिर्णयमुक्त्वा तत्प्रसङ्गेन मर्यादाप्रभेदनादौ दण्डमाह—

मर्यादायाः प्रभेदे च सीमातिक्रमणे तथा ।

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥ १५५ ॥

अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणा भूमर्यादा तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमानि-
क्रमणे सीमामतिलङ्घ्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेण
अधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा वेदितव्याः । क्षेत्रग्रहणं चात्र गृहाराभाषुप-
लक्षणार्थम् । यदा पुनः स्वीयभ्रान्त्या क्षेत्रादिकमपहरति तदा द्विसतो दमो
वेदितव्यः । यथाह मनुः (८।१६४)—‘गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा
भीषया हरन् । शतानि पञ्च दण्डव्यः स्यादज्ञानाद्विसतो दमः ॥’ इति । अप-
ह्रियमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वपर्यालोचनया कदाचिदुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः ।
अतएवाह—‘यद्यः सर्वस्वहरणं पुरास्त्रिर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद्द्विपुको दण्ड
उत्तमसाहसः ॥’ इति ॥ १५५ ॥

यः पुनः परक्षेत्रे सेतुकृपादिकं प्रार्थनवार्थदानेन वा लब्धानुज्ञो निर्मातुमि-
च्छति तद्विषयतः क्षेत्रस्वामिन एव दण्ड इत्याह—

न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमिं हरन्कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः ॥ १५६ ॥

परकीयां भूमिमपहरन्नास्त्यपि सेतुर्जलप्रवाहवन्धः क्षेत्रस्वामिना न प्रति-
षेध्यः स चेदीयपीडाकारो बहुपकारकश्च भवति । कूपश्चाल्पक्षेत्रव्यापित्वेना-

स्वबाधो बहुवृत्त्येव केत्यालकारकत्वात् न बहुवृत्त्यो नैव निवारणीयः । कृष्य-
हन् च बाधोपपत्तिरित्याहुः । यदा पुनरसौ सर्वक्षेत्रवर्तितया बहु-
बाधो नष्टादिसमीपक्षेत्रवर्तितया बाधोपकारकत्वात्सौ निषेध्य इत्यर्थानुक्तं
भवति ॥ सेतोश्च द्वैविध्यमुक्तं नारदेन—‘सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः सेतो
बन्ध्यकश्चैव च । तोयप्रवर्तनात्सेतो बन्ध्यः स्वातन्त्र्यवर्तनात् ॥’ इति ॥ यदा
त्वन्वनिर्मितं सेतुं भेदनादिना नष्टं स्वयं संस्करोति तदा पूर्वस्वामिनं तद्वह्यं
नृपं वा दृष्ट्वैव संस्क्रुर्यात् । यथाह नारदः—‘पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमप्रवृत्ता स्वा-
मिनं तु वः । सेतुं प्रवर्तयेत्कश्चिन्न स तत्फलभागभवेत् ॥ स्मृते तु स्वामिनि
पुनस्तद्वह्ये वापि मानवे । राजानमामक्य ततः कुर्यात्सेतुप्रवर्तनम् ॥’ इति १५६

क्षेत्रस्वामिनं प्रत्युपदिष्टम् । इदानीं सेतोः प्रवर्तयितारं प्रत्याह—

स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥ १५७ ॥

क्षेत्रस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा वः परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयत्यसौ
फलभाक् न भवत्यपि तु तदुत्पन्ने फले क्षेत्रस्वामिनो भोगस्तदभावे राज्ञः ।
तस्मात्प्रार्थनया अर्धदानेन वा क्षेत्रस्वामिनं तदभावे राजानं बानुज्ञाप्यैव पर-
क्षेत्रे सेतुः प्रवर्तनीय इति तात्पर्यार्थः ॥ १५७ ॥

क्षेत्रस्वामिना सेतुर्न प्रतिषेध्य इत्युक्तम् । इदानीं तस्यैव प्रसक्तानुप्रसक्तवा
कश्चिद्विध्यन्तरमाह—

फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्यो न कारयेत् ।

स प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥

यः पुनः क्षेत्रस्वामिपार्थं अहमिदं क्षेत्रं कृषामीत्यङ्गीकृत्य पश्चादुत्सृजति न-
वान्येन कर्षयति तच्च क्षेत्रं यद्यपि फालाहतं ईषद्वलेन विदारितं न सम्यग्बी-
जावापार्हं तथापि तस्याकृष्टस्य फलं यावत्तत्रोत्पत्त्यर्थं सामन्तादिकल्पितं तावदसौ
कर्षको दापनीयः । तच्च क्षेत्रं पूर्वकर्षकादाच्छिद्यान्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥

इति सामाविवादप्रकरणम् ।

अथ स्वामिपालविवादप्रकरणम् १०

म्वबहारपदानां परस्परहेतुहेतुमन्त्रावाभावात् ‘तेषामाद्यसृणादानम्’ इत्यादि
पाठक्रमो न विवक्षित इति म्युत्क्रमेण स्वामिपालविवादोऽभिधीयते—

माषानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्धं तु गौस्तदर्धमजाविकम् ॥ १५९ ॥

१. बहुवृत्त्यो नैव व. २. समग्रक्षेत्र व. ३. अनुपगम्य व. ४. हेतुमन्त्रावात् व.

परसस्यविनाशकारिणी महिषी अहौ माषान्दण्डनीया । गौलदर्थं चतुरो माषान् । अजा मेघाश्च माषद्वयं दण्डनीयाः । महिष्यादीनां जनसंख्यामा-
वाक्यस्वामी पुरुषो लक्ष्यते । माषश्चात्र तात्रिकपणस्य विंशतितमो भागः । 'माषो
विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तितः' इति नारदस्मरणात् । एतच्चाज्ञान-
विषयम् । ज्ञानपूर्वे तु 'पणस्य पादौ द्वौ गां तु द्विगुणं महिषीं तथा । तथा-
ऽजाविकवत्सानां पादौ दण्डः प्रकीर्तितः ॥' इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्पु-
नर्नारदेनोक्तम् — 'माषं गां दापयेदण्डं द्वौ माषौ महिषीं तथा । तथाजा-
विकवत्सानां दण्डः स्यादर्थमाधिकः ॥' इति तत्पुनःप्ररोहयोग्यमूलावशेषभक्ष-
जविषयम् ॥ १५९ ॥

अपराधातिशयेन कश्चिद्दण्डद्वैगुण्यमाह—

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्विगुणो दमः ।

यदि पक्षकः परक्षेत्रे सस्यं भक्षयित्वा तत्रैवानिवारिताः शेरते तदा यथो-
क्तादण्डाद्विगुणो दण्डो वेदितव्यः । सवत्सानां पुनर्भक्षयित्वोपविष्टानां यथो-
क्तदण्डाच्चतुर्गुणो दण्डो वेदितव्यः । 'वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः'
इति वचनात् ॥

क्षेत्रान्तरे पशवन्तरे चातिदेशमाह—

सममेपां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥ १६० ॥

विवीतः प्रचुरतृणकाष्ठो रक्ष्यमाणः परिगृहीतो भूप्रदेशः । तदुपघातेऽपीतर-
क्षेत्रदण्डेन समं दण्डमेपां महिष्यादीनां विधान् । खराश्च उष्ट्राश्च खरोष्ट्रं तन्म-
हिषीसमम् । महिषी यत्र यादशेन दण्डेन दण्ड्यते तत्र तादशेनैव दण्डेन
खरोष्ट्रमपि प्रत्येकं दण्डनीयम् । सस्योपरोधकत्वेन खरोष्ट्रयोः प्रत्येकं महिषी-
तुल्यत्वाद्दण्डस्य चापराधानुसारिखाखरोष्ट्रमिति समाहारो न विवक्षितः ॥ १६० ॥

परसस्यविनाशं गोस्वामिनो दण्ड उक्तः । इदानीं क्षेत्रस्वामिने फलमप्यसौ
दापनीय इत्याह—

यावत्सस्यं विनश्येत्तु तावत्स्यात्क्षेत्रिणः फलम् ।

गोपस्ताड्यश्च गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ॥ १६१ ॥

सस्यग्रहणं क्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थम् । यस्मिन्क्षेत्रे यावत्पलाङ्गधान्यादिकं गवा-
दिभिर्विनाशितं तावत्क्षेत्रफलमेतावति क्षेत्रे एतावज्जवर्तन्ति सामन्तैः परिक-
ल्पितं तत्क्षेत्रस्वामिने गोमी दापनीयः । गोपस्तु ताडनीय एव न फलं दाप-
नीयः । गोपस्य च ताडनं पूर्वोक्तधनदण्डसहितमेव पालदोषेण सस्यनाशे द्रष्ट-
व्यम् । 'या नष्टा पालदोषेण गीस्तु सस्यानि नाशयेत् । न तत्र गोमिर्नो दण्डः
पालस्यं दण्डमर्हति ॥' इति वचनात् ॥ गोमी पुनः स्वापराधेन सस्यनाशे

पूर्वोक्तं दण्डमेवाहति न ताडनम् । फलदानं पुनः सर्वत्र गोत्वेनास्मिन् एव । नत्फलपुष्टमहिष्यादिकीरेणोपभोगद्वारेण तःक्षेत्रफलमागित्वात् । गवादिभक्षि-
तावशिष्टं पलाशादिकं गोमिनैव ग्रहीतव्यम् । मध्यस्थकल्पितं मूल्यदानेन क्रि-
तमायत्वात् । अतएव नारदः—‘गोभिस्तु भक्षितं सर्वं वो नरः प्रतिपाचते ।
सामन्तानुमतं देवं धान्यं यत्तत्र वापितम् ॥ पलाशं गोमिने देवं धान्यं वै कर्ष-
कस्य तु ॥’ इति ॥ १६१ ॥

क्षेत्रविशेषे अपवादमाह—

पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते ।

अकामतः कामचारे चौरवदण्डमर्हति ॥ १६२ ॥

पथि ग्रामसमीपवर्तिनि क्षेत्रे ग्रामविवीतसमीपवर्तिनि च क्षेत्रे अकामतो
गोभिर्भक्षिते गोपगोमिनोर्द्वयोरप्यदोषः । दोषाभावप्रतिपादनं च दण्डाभावा-
विनष्टमस्वमूल्यदानप्रतिषेधार्थं च । कामचारे कामतच्चारणे चौरवत् चौरस्य
यादृशो दण्डहन्तादृशं दण्डमर्हति । एतच्चानावृत्तक्षेत्रविषयम् । (मनुः ८।२१८)
—‘यत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि । न तत्र प्रणयेदण्डं नृपतिः पशु-
रक्षिणाम् ॥’ इति दण्डाभावस्यानावृत्तक्षेत्रविषयत्वेन मनुनोक्तत्वात् ॥ आवृत्ते
पुनर्मागादिक्षेत्रेऽपि दोषोऽस्त्येव । वृत्तिकरणं च तेनैवाकम् । (मनुः ८।
२३९)—‘वृत्तिं च तत्र कुर्वति यामुद्रो नावलोकयेत् । छिद्रं निवारयेत्सर्वं
असूकरमुत्थानुगम् ॥’ इति ॥ १६२ ॥

पशुविशेषेऽपि दण्डाभावमाह—

महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः ।

पालो येषां न ते मोच्या दैवराजपरिप्लुताः ॥ १६३ ॥

महांश्चासुबुक्षा च महोक्षो वृषः सेका । उत्सृष्टपशवः वृषोत्सर्गादिविधानेन
देवतोद्देशेन वा त्यक्ताः । सूतिका प्रसृता अनिर्दशाहा । आगन्तुकः स्वयूथापरि-
भ्रष्टो देशान्तरादागतः । एते मोच्याः परसस्यभक्षणेऽपि न दण्ड्याः । येषां च
पालो न विद्यते तेऽपि दैवराजपरिप्लुताः दैवराजोपहताः सस्यविनाशकारिणो
न दण्ड्याः । आदिषाद्ग्रहणादस्त्यश्वादयो गृह्यन्ते । ते चोशनसोक्ताः—‘अद-
ण्ड्या हस्तिनो ह्यश्वाः प्रजापाला हि ते स्मृताः । अदण्ड्यौ काणकुञ्जौ च ये
शशस्कृतलक्षणाः ॥ अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च सूतिका वार्भिंसारिणी । अदण्ड्या-
श्रोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव च ॥’ इति । अत्रोत्सृष्टपशूनामस्वामिकत्वेन
दण्ड्यत्वासंभवात् दृष्टान्तार्थमुपादानम् । यथोत्सृष्टपशवो न दण्ड्या एवं महो-
क्षादय इति ॥ १६३ ॥

१ गोमिन् एव ग. २ मूल्यद्वारेण घ. ३ गोमिनोर्देवं ख. ४ अदण्ड्या काणकुञ्जौ वृषाश्च
कृतलक्षणाः इति पाठः । कृतः एकशृङ्गः । कृतलक्षणः प्रतप्तायसेन कृतलक्षणः. ५ अस्मि-
सारिणी स्वयूथाप्रच्युता पुनः स्वयूथगामिनी.

गोस्वामिन उक्तमिदानीं गोपं प्रत्युपदिशते—

यथार्पितान्पशून्गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा ।

प्रमादमृतनष्टाश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः ॥ १६४ ॥

गोस्वामिना प्रातःकाले गणयित्वा यथा समर्पिताः पशवस्तथैव सायं-
काले गोपो गोस्वामिने पशून् विगणय्य प्रत्यर्पयेत् । प्रमादेन स्वापराधेन मृता-
ग्रहाश्च पशून् कृतवेतनः कल्पितवेतनो गोपः स्वामिने दाप्यः । वेतनकल्पना
च मारदेनोक्ता—‘गवां शताङ्गसवरी धेनुः स्वाङ्गिशतामृतिः । प्रतिसंवत्सरं
गोपे संदोहस्याष्टमेऽहनि ॥’ इति । प्रमादनाशश्च मनुना स्पर्शकृतः (८।
२३२)—‘नष्टं जखं च कृमिभिः ग्रहतं विपमे मृतम् । हीनं पुरुषकारेण
प्रवक्ष्यामाल एव तु ॥’ इति ॥ प्रसङ्गं चौरैरपहृतं न दाप्यः । यथाह मनुः
(८।२३३)—‘चिक्रेभ्यः तु हतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति । यदि देते च काले
च स्वामिनः स्वल्भं संसति ॥’ इति । दैवमृतानां पुनः कर्णादि प्रदर्शनीयम् ।
(८।२३४)—‘कर्णौ चर्म च वालाश्च कर्त्ति योयुं च रोचनाम् । पशुषु स्वामिनां
दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयन् ॥’ इति मनुस्मरणात् ॥ १६४ ॥

पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्धत्रयोदशपणः स्वामिनो द्रव्यमेव च ॥ १६५ ॥

किञ्च पालदोषेणैव पशुविनाशे अर्धाधिकत्रयोदशपणं दण्डं पालो दाप्यः ।
स्वामिनश्च द्रव्यं विनष्टपशुमूल्यं मध्यस्थकल्पितम् । दण्डपरिमाणार्थः श्लोको-
ऽन्यपूर्वोक्तमेव ॥ १६५ ॥

गोप्रसङ्गात् गोप्रचारमाह—

ग्राम्येच्छया गोप्रचारो भूमी राजवशेन वा ।

द्विजस्तृणैषः पुष्पाणि सर्वतः सर्वदा हरेत् ॥ १६६ ॥

ग्राम्येच्छया ग्राम्यजनेच्छया भूम्यल्पत्वमहरवापेक्षया राज्ञेच्छया वा गोप्र-
चारः कर्तव्यः । गवादीनां चरणार्थं कियानपि भूभागोऽङ्कटः परिकल्पनीय इत्य-
र्थः । द्विजस्तृणेष्वधनाद्यभावे गवाग्निदेवतार्थं तृणकाष्ठकुसुमानि सर्वतः स्वबद-
निवारित आहरेत् । कदापि वैपश्चितादेव । ‘ग्राम्ये तृणमेवास्ति वीरद्वयस्व-

१ द्विजग्राह्यः व. २ अपहृतम् ख. ३ विपुल्यविति पाठान्तरम्. ४ दैवराजमृतानां ख.
५ काम्नि रोचनाम् । ६ पशुस्वामिपुदबासु मृतेष्वङ्गानि घ. पशुस्वामिपु दबासु मृतेष्वङ्गा ग.
७ अङ्गादि दर्शयेत् इति पाठः. ८ अर्धत्रयो दशपण इति अर्धरहितत्रयोदशपणः सार्धद्वयदशपण
इति यावत्. ‘तास्मृतीयपूर्वपटाः समानाधिकरणेन समस्यन्त उत्तरपदलोपश्च’ इति वार्ति-
कादुत्तरपदलोपी कर्मधारयः । यच्च विशावेश्वरेणार्धाधिकत्रयोदशपणो दण्डः इति व्याख्यातं
नत सार्धदिमात्रादिपि अर्धत्रिमात्रादीति यथाग्राम्यकारदण्डप्रयोगदर्शनादुपेक्षम्. ९ दोषेण
पशु घ. १० ग्राम्येच्छया ख. ११ प्रचारणार्थं ख. १२ स्वपरीकृतादेव ख.

तीनां च पुण्याणि स्ववहाददीत फलानि चापरिगृह्यानाम्' इति गीतमस्मरणात् ।
एतच्च परिगृहीतविषयम् । अपरिगृहीतेषु द्विजव्यतिरिक्तस्यापि परिग्रहादेव
स्वत्वसिद्धेः । यथा तेनैवोक्तम्—'स्वामी रिक्यक्रयसंविभागपरिग्रहाभिगमेषु'
इति । यत्पुनरुक्तम्—'तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।
अनापृच्छन्निह गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥' इति, तद्विजव्यतिरिक्तविषयमना-
पृच्छयं वा गवादिव्यतिरिक्तविषयं वेति ॥ १६६ ॥

इदमपरं गवादीनां स्थानासनसौकर्यार्थमुच्यते—

धनुःशतं परीणाहो ग्रामे क्षेत्रान्तरं भवेत् ।

द्वे शते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम् ॥ १६७ ॥

ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं धनुःशतपरिमितं परीणाहः । सर्वतोदिशमनुससस्यं कार्य-
म् । खर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य द्वे शतं परीणाहः । नगरस्य बहु-
जनसंकीर्णस्य धनुषां चतुःशतपरिमितमन्तरं कार्यम् ॥ १६७ ॥

इति स्वामिपालविवादप्रकरणम् ।

अथास्वामिविक्रयप्रकरणम् ११

संप्रत्यस्वामिविक्रयान्ध व्यवहारपदमुपक्रमते । तस्य च लक्षणं नारदेनो-
क्तम्—'निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहत्य वा । विक्रीयते समक्षं यत्स ज्ञेयो-
ऽस्वामिविक्रयः ॥' इति । तत्र किमित्याह—

स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः ॥ १६८ ॥

स्वमात्मसंबन्धि द्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा लभेत
गृह्णीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । विक्रीतग्रहणं दत्ताहितयोरुप-
लक्षणार्थम् । अस्वामिविक्रीतत्वेन तुल्यत्वात् । अतएवोक्तम्—'अस्वामिविक्रयं
दानमार्घ्यं च विनिवर्तयेत्' इति । क्रतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते कर्त्ये दोषो
भवति । तथा हीनात्तत्तद्द्रव्यागमोपायहीनाद्रहसि कैकान्ते संभाव्यद्रव्यादपि
हीनमूल्येनाल्पतरेण च मूल्येन क्रये वेलाहीने वेलया हीनो वेलाहीनः क्रयो
राध्यादौ कृतस्तत्र च क्रेता तस्कारो भवति । तस्करवद्वण्डादिभागभवतीत्यर्थः ।
यथोक्तम्—'द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदामुष्यात् । प्रकाशे क्रयतः
शुद्धिः क्रतुः स्वेयं रहः क्रयात् ॥' इति ॥ १६८ ॥

स्वाम्यभियुक्तेन केता किं कर्तव्यमित्यत आह—

नष्टापहृतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरम् ।

देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् ॥ १६९ ॥

नष्टमपहृतं वान्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्तारं विक्रेतारं नरं ग्राहयेत् चौर-
द्वारणकादिभिः आत्मविशुद्ध्यर्थं राजदण्डप्राप्त्यर्थं च । अथाविदितदेशान्तरं
गतः कालान्तरे वा विपन्नस्तदा मूलसमाहरणाशक्तैर्विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव
तद्धनं नाष्टिकस्य समर्पयेत् । तावत्तैवासौ शुद्धो भवतीति श्रीकराचार्येण व्या-
ख्यातं तद्विदमनुपपन्नम् । 'विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः' इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतो-
न्यथा व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाष्टिकं प्रत्ययमुपदेशः । नष्टमपहृतं वा-
त्मीयद्रव्यमासाद्य केतृहस्तस्थं ज्ञात्वा तं हर्तारं केतारं स्थानपालादिभिर्ग्राहये-
त् । देशकालातिपत्तौ देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसंनिधाने तद्विशेषणका-
लात्प्राक् पलायनसाक्षात् स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् ॥ १६९ ॥

ग्राहिते हर्तारि किं कर्तव्यमित्यत आह—

विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् ।

केता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥ १७० ॥

यद्यसौ गृहीतः केता न मयेदमपहृतमन्यसकाशाक्रीतमिति वक्ति तदा
तस्य केतुर्विक्रेतुर्दर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरमावभियोज्यः । किन्तु
तद्वदर्थितेन विक्रेता सह नाष्टिकस्य विवादः । यथाह बृहस्पतिः—'मूले
समाहृते केता नाभियोज्यः कथंचन । मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधी-
यते ॥' इति ॥ तस्मिन् विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति तदा तस्य
नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयी विक्रेता तस्य सकाशात्स्वामी नाष्टिकः
स्वीयं द्रव्यमवाप्नोति, नृपश्चापराधानुरूपं दण्डं, केता च मूल्यमवाप्नोति ।
अथासौ देशान्तरंगतस्तदा योजनसंख्यया आनयनार्थं कालो देयः ।—'प्रकाशं वा
क्रयं कुर्यान्मूलं वापि समर्पयेत् । मूलानयनकालश्च देयस्तत्राध्वसंख्यया ॥'
इति स्मरणात् ॥ अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहर्तुं न शक्नोति तदा क्रयं
शोधयित्वैव शुद्धो भवति ।—'असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत्' इति
वचनात् ॥ 'यदा पुनः साक्ष्यादिभिर्द्विग्वेनेन वा क्रयं न शोधयति मूलं च न
प्रदर्शयति तदा स एव दण्डभागभवति ॥' इति ।—'अनुपस्थापयन्मूलं क्रय वा-
प्यविशोधयन् । यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च सः' ॥ इति
मनुस्मरणात् ॥ १७० ॥

सं लभेतान्यविक्रीतमित्युक्तं तद्विष्णुना किं कर्तव्यमित्यत आह—

आगमेनोपभोगेन नष्टं माव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविता ॥ १७१ ॥

१ विक्रेतारं ग्राहयेत् ग. २ तद्विशेषणकालात् प्राक् च.

भागमेन रिक्यक्रयादिना उपभोगेन च मदीयमिदं द्रव्यं तज्ज्ञेयं नष्टमपहृतं वेत्तेपि' भाव्यं साधनीयं तत्स्वामिना । असौऽन्यथा तेन स्वामिना अविभाषिते पञ्चवन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशो दसो नाष्टिकेन राज्ञे देयः । अत्र चायं क्रमः । पूर्वस्वामी नष्टमात्मन्यं साधयेत् । ततः क्रेता चौर्यपरिहारार्थं मूल्यलाभाय च विक्रेतारमानयेत् । अथानेन न शक्नोति तदात्मदोषपरिहाराय क्रयं शोधयित्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य समर्पयेदिति ॥ १७१ ॥

तत्स्वरस्य प्रच्छादकं प्रत्याह—

हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु पण्णवर्ति पणान् ॥ १७२ ॥

हृतं प्रनष्टं वा चौरादिहन्तस्य द्रव्यं अनेन मदीयं द्रव्यमपहृतमिति नृपस्यानिवेद्यैव दर्पादिना यो गृह्णाति असौ षडुत्तराक्षवर्ति पणान्दण्डनीयः । तत्स्वरप्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात् ॥ १७२ ॥

राजपुरुषानीतं प्रत्याह—

शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् ।

अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत् परतो नृपः ॥ १७३ ॥

यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा नष्टमपहृतं द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्यानीतं तदा संवत्सरादर्वाक् प्राप्तत्वेन नाष्टिकस्तद्रव्यमवाप्नुयात् । ऊर्ध्वं पुनः संवत्सराद्राजा गृह्णीयात् । स्वपुरुषानीतं च द्रव्यं जनसमूहेषूद्योप्य यावत्संवत्सरं राज्ञा रक्षणीयम् । यथाह गौतमः—‘प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रभूयुर्विख्याप्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यम्’ इति । यत्पुनर्मनुना विध्यन्तरमुक्तम् (८१३०)—‘प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा श्यब्दं निधापयेत् । अर्वाक् श्यब्दाद्धरेस्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥’ इति तच्छ्रुतवृत्तसंपन्नब्राह्मणविषयम् । रक्षणनिमित्तपद्मादिग्रहणं च तेनैवोक्तम् (मनुः ८१३३)—‘आद्वीताथ पद्मागं प्रनष्टाधिगताक्षुपः । दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥’ इति ॥ तृतीयद्वितीयप्रथममंवत्सरेषु यथाक्रमं षष्ठादयो भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितं चैतत्पुरस्तात् ॥ १७३ ॥

मनूक्तपद्मागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषेऽपवादमाह—

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे ।

महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥ १७४ ॥

एकशफे अन्धादौ प्रनष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तं चतुरः पणान्दद्यात् । मानुषे मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च पणान् । महिषोष्ट्रगवां रक्षणनिमित्तं

प्रत्येकं द्वौ द्वौ पणौ अजाधिके पुनः प्रत्येकं पादं पादम् । दद्यादिति सर्वत्रानु-
बध्यते ॥ अजाधिकमिति समासनिर्देशेऽपि पादं पादमिति वीप्साबलात्प्रत्येकं
संबन्धोऽवगम्यते ॥ १०४ ॥

इति अस्वामिविक्रयप्रकरणम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् १२

अधुना विहिताविहितमार्गद्वयाभ्यतया दत्तानपकर्म दत्ताप्रदानिकमिति च
लक्ष्याभिधानद्वयं दानाख्यं व्यवहारपदमभिधीयते । तत्स्वरूपं च नारदेनो-
क्तम्—‘दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम
व्यवहारपदं हि तत् ॥’ इति ॥ असम्यगविहितमार्गाश्रयेण द्रव्यं दत्त्वा पुनरा-
दातुमिच्छति यस्मिन्निवादापदे तदत्ताप्रदानिकं दत्तस्याप्रदानं पुनर्हरणं यस्मि-
न्दानाख्ये तदत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदम् । विहितमार्गाभ्यतयेन तत्प्रति-
पक्षभूतं तदेव व्यवहारपदं दत्तानपकर्मैत्यर्थादुक्तं भवति । दत्तस्यानपकर्म
अपुनरादानाख्यं यत्र दानाख्ये विवादापदे तदत्तानपकर्म । तच्च देयादेयादि-
भेदेन चतुर्विधम् । यथाह नारदः—‘अयं देयमदेयं च दत्तं वाऽदत्तमेव
च । व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गाश्चतुर्विधः ॥’ इति । तत्र देयमित्यनिविद्ध-
दायकियायोग्यमुच्यते । अदेयमस्वतया निषिद्धतया वा दानानर्हम् । यत्पुनः
प्रकृतिस्थेन दत्तमव्यावर्तनीयं तदत्तमुच्यते । अदत्तं तु यत्प्रत्याहरणीयं तत्क-
थ्यते । तदेतस्मिंक्षेपतो निरूपयितुमाह—

स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं

स्वमात्मीयं कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बानुपरोधेन । कुटुम्बभरणावशिष्टमिति
यावत् । तद्व्याप्तम् । तद्वरणस्यावश्यकत्वात् । यथाह मनुः (८।३५)—‘वृद्धौ
च मातापितरौ माध्वी भार्या सुतः शिशुः । अप्यकार्यज्ञातं कृत्वा मर्तव्या मनु-
रञ्जीत् ॥’ इति । स्वं कुटुम्बाविरोधेनेत्यनेनादेयमेकविधं दर्शयति । स्वं दद्या-
दित्यनेन चास्वभूतानामन्वाहितयाचितकाधिसाधारणनिक्षेपाणां पञ्चानामप्यदे-
यत्वं व्यतिरेकतो दर्शितम् । यत्पुनर्नारदेनाष्टविधस्वमदेयानामुक्तम्—‘अ-
न्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् । निक्षेपः पुत्रवाराश्च सर्वस्वं चान्व-
ये सति ॥ आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना । अदेयान्वाहुराचार्यो यन्ना-
न्यस्यै प्रतिश्रुतम् ॥’ इति ॥ एतददेयत्वमात्राभिप्रायेण न पुनः स्वत्वाभावा-
भिप्रायेण । पुत्रदारसर्वस्वप्रतिश्रुतेषु स्वत्वस्य सत्त्वात् । अन्वाहितादीनां स्व-
रूपं प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥

१ दत्तानपकर्म ख. ग. २ व्यवहारपदे ग. ३ दानं ग. ४ पुनर्दार च ग.

सं दद्यादित्यनेन दारसुतादेशेन स्वात्माविशेषेण देवत्वप्रसङ्गे प्रतिषेधमाह—

दारसुतादृते ।

नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ १७५ ॥

दारसुतादृते दारसुतव्यतिरिक्तं स्वं दद्यात् दारसुतमित्यर्थः । तथा पुत्रपौ-
त्राद्यन्वये विद्यमाने सर्वं धनं न दद्यात् । 'पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वृत्तिं वैषां
प्रकल्पयेत्' इति स्मरणात् । तथा हिरण्यादिकमन्यस्मै प्रतिश्रुतमन्यस्मै न
देयम् ॥ १७५ ॥

एवं दारसुतादिव्यतिरिक्तं देयमुक्त्वा प्रसङ्गाददेयधनग्रहणं च प्रतिग्रहीत्रा
प्रकाशमेव कर्तव्यमित्याह—

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्यावरस्य विशेषतः ।

प्रतिग्रहणं प्रतिग्रहः सः प्रकाशः कर्तव्यो विवादनिराकरणार्थम् । स्यावरस्य
च विशेषतः प्रकाशमेव ग्रहणं कार्यम् । तस्य सुवर्णादिवदारमणि स्थितस्य दर्श-
यितुमशक्यत्वात् ॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमनुस्मरन्नाह—

देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत्पुनः ॥ १७६ ॥

देयं प्रतिश्रुतं चैव । यद्यस्मै धर्मार्थं प्रतिश्रुतं तत्तस्मै देयमेव यद्यसौ धर्मा-
स्पृश्युतो न भवति । प्रच्युते न पुनर्दातव्यम् । 'प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न
दद्यात्' इति गौतमस्मरणात् । दत्त्वा नापहरेत्पुनः । न्यायमार्गेण यद्वत्तं तत्सप्तवि-
धमपि पुनर्नापहर्तव्यम्, किंतु तथैवानुमन्तव्यम् । यत्पुनरन्यायेन दत्तं तद्दत्तं
षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्तव्यमेवेत्यर्थादुक्तं भवति । नागदेन च—'दत्तं सप्त-
विधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम्' इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम्
—'पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या खेहाप्रत्युपकारतः । स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दा-
नविदो विदुः ॥ अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरुगान्धितैः । तथोरकोचपरीहासव्य-
त्यासच्छलयोगतः ॥ बालमूढास्वतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्ता ममेदं
कर्मेति प्रतिकामेच्छया च यत् ॥ अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धैर्ममंहिते ।
यद्वत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्सृज्यतम् ॥' इति ॥ अयमर्थः—पण्यस्य क्रीत-
द्रव्यस्य यन्मूल्यं दत्तम्, भृतिर्वेतनं कृतकर्मणे दत्तम्, तुष्ट्या बन्दिचारणादि-
भ्यो दत्तम्, खेहाहुहितपुत्रादिभ्यो दत्तम्, प्रत्युपकारतः उपकृतवते प्रत्युपका-
ररूपेण दत्तम्, स्त्रीशुल्कं परिणयनार्थं कन्याज्ञातिभ्यो यद्वत्तम्, यच्चानुग्रहार्थ-
मदृष्टार्थं दत्तं तदेतत्सप्तविधमपि दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् । मयेन बन्दिप्राहा-
दिभ्यो दत्तम्, क्रोधेन पुत्रादिभ्यो वैरनिर्यातनायान्यस्मै दत्तम्, पुत्रवियोगादि-
निमित्तशोकावेशेन दत्तम्, उरकोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम्,

परिहासेनोपहासेन दत्तम् । एकः स्व द्रव्यमन्यसौ ददात्यन्योऽपि तस्यै ददाती-
ति दानव्यत्यासः । छलयोगतः शतदानमभिसंधाय सहस्रमिति परिभाष्य
ददाति । शालेनांप्राप्तबोद्धशवर्येण । मृदेन लोकेनादानमिहेन । अस्वतन्त्रेण
पुत्रदासादिना । आर्तेन रोगाभिभूतेन । मत्सेन मदनीयमत्सेन । उन्मत्सेन बाति-
काद्युन्मादग्रस्तेन अपवर्जितं दत्तम्, यथायं मदीयमिदं कर्म करिष्यतीति अति-
स्वाम्येच्छया दत्तम्, अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तम्, यज्ञं करिष्या-
मीति धनं लब्ध्वा मृतादौ विनियुज्जानाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्त-
मदत्तमित्युच्यते । प्रत्याहरणीयत्वात् । आर्तदत्तत्वाद्दत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्-
विषयम् । —‘स्वस्थेनार्तेन वा दत्तं आर्तितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु मृते दान्य-
स्तुतो नात्र संशयः ॥’ इति कात्यायनस्मरणात् ॥ तथेदमपरं संक्षिप्तार्थ-
वचनं सर्वविवादसाधारणम् ॥ (मनुः ८।१६५) —‘योगाधमनविकीर्तं योग-
दानप्रतिग्रहम् । यस्य वाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥’ इति ॥ योग
उपाधिः । येनागामिनोपाधिविशेषेणाधिविक्रयदानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिवि-
गमे तान् कयादीन्निबन्धितवर्तयेदित्यस्यार्थः । नः पुनः षोडशप्रकारमपि अदत्तं
गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति तथोदंष्ट्रो नारदेनोक्तः—‘गृह्णात्यदत्तं यो लोमा-
यश्चादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्ड्यस्तथा दत्तप्रतीच्छकः ॥’ इति ॥ १७६ ॥

इति दत्ताप्रदानिक नाम प्रकरणम् ।

अथ क्रीतानुशयप्रकरणम् १३

अथ क्रीतानुशयः कथ्यते । तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्—‘क्रीत्वा मूल्येन यः
पण्यं क्रेता न बहु मन्यते । क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते ॥’ इति ॥ तत्र
च यस्मिन्नहनि पण्यं क्रीतं तस्मिन्नेवाह्नि तद्विकृतं प्रत्यर्पणीयमिति तेनैवोक्तम्
—‘क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुःक्रीतं मन्यते कथी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तर्हिन्ने-
वाह्नयविक्षतम् ॥’ इति । द्वितीयादिदिने तु प्रत्यर्पणे विक्षेपस्तेनैवोक्तः—‘द्वि-
तीयेऽह्नि वदक्रेता मूल्याभिशांशमाहरेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव
तत् ॥’ इति ॥ परतोऽनुशयो न कर्तव्य इत्यर्थः । एतच्च बीजातिरिक्तोपभोगा-
धिविनिश्चयस्तुविषयम् ॥

बीजाधिक्ये पुनरन्य एव प्रत्यर्पणविधिरित्याह—

दशैकपञ्चसप्ताहमासत्रयहार्धमासिकम् ।

बीजायोवाक्षरत्नस्त्रीदोषपुंसां परीक्षणम् ॥ १७७ ॥

बीजं बीजादिबीजम् । अयो लोहम् । वायो वलीवर्दादिः । रत्नं मुक्ताप्रवा-

१ एकोऽपि स्व द्रव्यं स्व. २ अप्राप्तव्यवहारेण ग. ३ लोकवेदा घ. ४ मदीये कर्म स्व.
५ विगमे कयाशीन् घ. ६ तस्मिन्नेवाह्नि बीक्षितमिति पाठः. ७ मावहेत् स्व. ८ लोहादि स्व.

लादि । श्री दासी । दोहं महिष्यादि । पुमान् दासः । एषां बीजादीनां यथा-
क्रमेण दशाहादिकः परीक्षाकालो विज्ञेयः । परीक्ष्यमाणे च बीजादौ बधसम्ब-
न्धबुद्ध्यानुशयो भवति तदा दशाहाद्यन्तर एव क्रयनिवृत्तिर्नपुनरुद्धमिष्युपदे-
शप्रयोजनम् ॥ यत्तु मनुवचनम् (८।२२२)—‘क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिदाले-
हानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहात्तद्व्यं दद्याच्चैवाद्दीत च ॥’ इति, तदुक्त-
लोहादिव्यतिरिक्तोपेभोगाविनश्वरगृहक्षेत्रयानशयनासनादिविषयम् । सर्वं चैत-
दपरीक्षितक्रीतविषयम् । यत्पुनः परीक्ष्य न पुनः प्रत्यर्पणीयमिति समर्थं कृत्वा
क्रीतं तद्विक्रेत्रे न प्रत्यर्पणीयम् । नदुक्तम्—‘केता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गु-
णदोषतः । परीक्ष्यामिमत्तं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥’ इति ॥ १७७ ॥

दोहादिपरीक्षाप्रसङ्गेन स्वर्णादेरपि परीक्षामाह—

अष्टौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं शते ।

अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशायसि ॥ १७८ ॥

चङ्का प्रताप्यमानं सुवर्णं न क्षीयते । अतः कटकादिनिर्माणार्थं यावत्स्वर्णका-
रहस्ये प्रक्षिप्तं तावत्सुलितं तैः प्रत्यर्पणीयम् । इतरथा क्षयं दाप्या दण्ड्याश्च ।
रजते तु शतपले प्रताप्यमाने पलद्वयं क्षीयते । अष्टौ त्रपुणि सीसे च । शते
इत्यनुवर्तते । त्रपुणि सीसे च शतपले प्रताप्यमानेऽष्टौ पलानि क्षीयन्ते । ताम्रे
पञ्च दशायसि ताम्रे शतपले पञ्चपलानि । अयसि दशपलानि क्षीयन्ते । अत्रापि
शत इत्येव । कांस्यस्य तु त्रपुताम्रयोनिर्वार्त्तदनुसारेण क्षयः कल्पनीयः ।
ततोऽधिकक्षयकारिणः शिल्पिनो दण्ड्याः ॥ १७८ ॥

कविकम्बलादौ वृद्धिमाह—

शते दशपला वृद्धिरार्णे कार्पासमात्रिके ।

मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥ १७९ ॥

स्थूलेनौणसूत्रेण यत्कम्बलादिकं क्रियते तस्मिन् शतपले दशपला वृद्धिर्वेदि-
तव्या । एवं कार्पाससूत्रनिर्मिते पटादौ वेदितव्यम् । मध्ये अनतिसूक्ष्मसूत्रनि-
र्मिते पटादौ पञ्चपला वृद्धिः । सुसूक्ष्मसूत्ररचिते शते त्रिपला वृद्धिर्वेदितव्या ।
एतच्चाप्रक्षालितवासोविषयम् ॥ १७९ ॥

द्रव्यान्तरे विशेषमाह—

कार्मिके रोमबद्धे च त्रिंशद्भागः क्षयो मतः ।

न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये बालकलेषु च ॥ १८० ॥

कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितम् । यत्र निष्पन्ने पदे चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रं
सूत्रैः कियते तत्कार्मिकमिष्युच्यते । यत्र धावारादौ रोमानि बध्यन्ते स रोमबद्धः

१ माहिष्यादि ख. २ पभोगविनश्वर ख. ३ परीक्षितं घ. ४ तदशानुसारेण घ. ५ इतो-
धिक ख. ६ बल्कलेषु ७ चित्रं सूत्रैः ख. ८ प्रान्तादौ ग. ९ रोमबन्धः घ.

तत्र त्रिंशत्तमो भागः क्षयो वेदितव्यः । कौशेवे कोशप्रभवे वात्सलेषु वृक्षत्वकिर्मितेषु वसनेषु वृद्धिदासौ न सः किन्तु यावद्वयनार्थं कुबिन्दादिभ्यो दधे सावदेव प्रत्यादेवम् ॥ १८० ॥

द्रव्यानभ्यात्प्रतिद्रव्यं क्षयवृद्धिप्रतिपादनाशकेः सामान्येन द्वासवृद्धिज्ञानोपायमाह—

देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे बलाबलम् ।

द्रव्याणां कुशला त्रय्युत्तदाप्यनसंशयम् ॥ १८१ ॥

क्षणक्षौमादौ द्रव्ये नष्टे द्वासमुपगते द्रव्याणां कुशलाः द्रव्यवृद्धिक्षयाभिज्ञाः देशं कालमुपभोगं तथा नष्टद्रव्यस्य यकाबलं सारासारतां च परीक्ष्य यत्कल्पयन्ति तदसंशयं शिष्यिनो दाप्याः ॥ १८१ ॥

इति क्रीतानुशयप्रकरणम् ॥

अथाभ्युपेत्याशुश्रूपाप्रकरणम् १४

सांप्रतमभ्युपेत्याशुश्रूपाख्यमपरं विवादपदमभिधानमुपक्रमते । तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम्—‘अभ्युपेत्य तु शुश्रूपा यस्तां न प्रतिपद्यते । अशुश्रूपाभ्युपेत्य तद्विवादपदमुच्यते ॥’ इति । आज्ञाकरणं शुश्रूषा तामङ्गीकृत्य पञ्चाद्यो न संपादयति तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूपाख्यम् । शुश्रूषकश्च पञ्चविधः । शिष्योऽन्तेवासी भृतकोऽधिकर्मकृदास इति । तेषामाद्याश्चत्वारः कर्मकरा इत्युच्यन्ते ते च शुभकर्मकारिणः । दामाः पुनर्गृहजातादयः पञ्चदशप्रकाराः । गृहद्वाराशुचिस्थानरथावस्करशोभनाद्यशुभकर्मकारिणः । तदिदं नारदेन स्पष्टीकृतम्—‘शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । चतुर्विधाः कर्मकरास्तेषां दामाश्चिपञ्चकाः ॥ शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थैरेवधिकर्मकृत् । एते कर्मकरा ज्ञेया दामास्तु गृहजादयः ॥ सामान्यमस्वतस्त्रत्वेषामाहुर्मनीषिणः । जातिकर्मकृतस्तूक्तो विक्षेपो वृत्तिरेव च ॥ कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च । अशुभं दामकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ॥ गृहद्वाराशुचिस्थानरथावस्करशोभनम् । गुह्याङ्गस्पर्शोच्छिष्टविषमूत्रमहणोज्जनम् ॥ इच्छतः स्वामिनः आङ्गैरुपस्थानमथान्ततः । अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदन्तः परम् ॥’ इति ॥ तत्र शिष्यो वेदविधार्थी । अन्तेवासी शिल्पशिष्यार्थी । मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः । कर्मकुर्वतामधिष्ठाताधिकर्मकृत् । अशुचिस्थानमुच्छिष्टप्रक्षेपार्थं गतादिकम् । भवस्करो गृहमाजितपांस्वादिनिर्वच्यस्थानम् । उज्जनं त्यागः । भृतकश्चात्र त्रिविधः । तदुक्तम्—‘उत्तमस्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीबलः । अधमो भारवाही स्वादित्वेन त्रिविधो भृतः ॥’ इति ॥ दासाः पुनः—

१ यावदानार्थं घ. २ आज्ञाकरणं ख. ३ आधिकर्मकृत् घ. ४ कर्मकरस्तूक्तो ख. ५ स्वामिनः स्वाङ्गी घ. ६ निषोपस्थानम् घ.

‘गृह्णासस्त्वा क्रीतो लब्धो दायादुपगतः । अनाकाकभृतस्तद्दाहितः स्वामिना च यः ॥ मोक्षितो महत्तर्ज्ज्वाशुभूषणः पणे जितः । तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥ भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बडबाहृतः । विक्रेता चात्मनः शब्दे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥’ गृहे दासां जातो गृहजातः । क्रीतो मूल्येन । लब्धः प्रतिग्रहादिना । दायादुपगतः पित्रादिदासः । अनाकाकभृतो दुर्भिक्षो दासत्वाय मरणाद्रक्षितः । आहिनः स्वामिना धनग्रहणेनाधितां नीतः । ऋणमोक्षणेन दासत्वमभ्युपगते ऋणदासः । युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः । पणे जितो यद्यस्मिन्निवादे पराजितोऽहं तदा स्वदासो भवामीति परिभाष्य जितः । तवाहमित्युपगतः तवाहं दास इति स्वयं संप्रतिपन्नः । प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यावसितः । कृतः पतावकालं स्वदास इत्यभ्युपगमितः । भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः । बडबाहृतः बडबा गृहदासी तथाहृतः तल्लोभेन तामुद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्टः । य आत्मानं विक्रीणीतेऽसावात्मविक्रतेत्येवं पञ्चदशप्रकाराः ॥ यत्तु मनुना (८।४१५)—‘ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहज क्रीतद्विमां । पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोगयः ॥’ इति सप्तविधत्वमुक्तं तत्तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थं ननु परिसंख्यार्थम् । तत्रैषां शिष्यान्तेवासिभृतकाधिकर्मकृद्दामानां मध्ये शिष्यवृत्तिः प्रागेव प्रतिपादिता ।—‘आहृतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत्’ इत्यादिना ॥ अधिकर्मकृद्भृतकानां तु भृतिं वेतनादानप्रकरणे वक्ष्यते ।—‘यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम्’ इत्यादिना ॥

दासान्तेवासिनोस्तु धर्मेविशेषं वक्तुमाह—

बलादासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते ।

स्वामिप्राणप्रदो भक्तत्यागात्तन्निष्क्रयादपि ॥ १८२ ॥

बलात् बलावष्टम्भेन यो दासीकृतः । यश्चौरैरपहृत्य विक्रीतः । अपिशब्दादाहितो दत्तश्च स मुच्यते । यदि स्वामी न मुञ्चति तर्हि राजा मोचयितव्यः । उक्तञ्च नारदेन—‘चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलान् । राजा मोचयितव्यास्ते दास्यं तेषु हि नेष्यते ॥’ इति ॥ चौरव्याघ्राद्यवरुद्धस्य स्वामिनः प्राणान्धः प्रदत्ताति रक्षत्यस्मावपि मोक्षयितव्यः । तदिदं सर्वदामानां साधारणं दास्यनिवृत्तिकारणम् ।—‘यो वैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् । दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च ॥’ इति नारदस्मरणान् ॥ भक्तदासादीनां प्रातिस्विकमपि मोक्षकारणमुच्यते । अनाकालभृतभक्तदासी भक्तस्य त्यागादासमावादारभ्य स्वामिद्वयं यावदुपभुङ्क्त तावदस्या मुच्यते । आहितर्जदासी तु तन्निष्क्रयाद्यद्गृहीत्वा स्वामिना आहितो यच्च दत्त्वा धनिनोत्तमर्णाम्भोचितस्तस्य निष्क्रयात्पदद्विकस्य प्रत्यर्पणामुच्यते । नारदेन विशेषोऽप्युक्तः—

१ भृतश्चैव घ. २ मोचिनो घ. ३ प्रतिपादनपरम् ख. ४ मोचनीयः घ.

‘अमाकालभृतो दास्यामुच्यते गोयुगं ददत् । संयक्षितं यदुर्मिक्षे न तच्छुद्धेत
कर्मणा ॥ भक्तस्योत्क्षेपणामद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते । आहितोऽपि धनं दास्या
स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ॥ ऋणं तु सोदयं दत्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यते ॥’ इति ॥
तथा तवाहमित्युपगतयुद्धप्राप्तपणजितकृतकवडवाहसानां च प्रातिस्निकं मोक्ष-
नकारणं च तेनैवोक्तं । यथा—‘तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः पणे जितः । प्रतिशीर्ष-
प्रदानेन मुख्येरेस्तुल्यकर्मणा ॥ कृतकालव्यपगमात्कृतकोऽपि विमुच्यते । निम्न-
हाद्वडवायान्तु मुच्यते वडवाहतः ॥’ इति ॥ दासेन सह संभोगनिरोधादि-
त्यर्थः ॥ तदेवं गृहज्ञानक्रीनलब्धदायप्राप्तात्मविक्रयिणां स्वामिप्राणप्रदानतत्प्र-
सादरूपसाधारणकारणव्यतिरेकेण मोक्षो नास्ति । विशेषकारणानभिधा-
नात् । दासमोक्षश्चानेन क्रमेण कर्तव्यः—‘स्वं दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्री-
तमानसः । स्कन्धादादाय तस्यासां भिन्धान्कुम्भं सहारम्भसा ॥ साक्षताभिः
सपुष्पाभिर्भुर्भन्यद्विरवाकिरेत् । अदास इत्यथोक्त्वा त्रिः प्राञ्चस्वं तमवाञ्जेत् ॥’
इति तेनैवोक्तम् ॥ १८२ ॥

प्रव्रज्यावसितस्य तु मोक्षो नास्तीत्याह—

प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दाम आमरणान्तिकम् ।

प्रव्रज्या संन्यासस्ततोऽवसितः प्रच्युतः । अनभ्युपगतप्रायश्चित्तश्रेद्वाश् एव
दासो भवति । मरणमेव तद्दामव्यस्यान्तोऽन्यस्मिन्काले न मोक्षोऽस्ति ॥

वर्णापेक्षया दास्यव्यवस्थामाह—

वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ॥ १८३ ॥

ब्राह्मणादीनां वर्णानामानुलोम्येन दास्यम् । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयः । क्षत्रि-
यस्य वैश्यशूद्रा । वैश्यस्य शूद्र इत्येवमानुलोम्येन दासभावो भवति न प्राति-
लोम्येन । स्वधर्मत्यागिनः पुनः परिव्राजकस्य प्रातिलोम्येनापि दासत्वमिष्यत
एव । यथाह नारदः—‘वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते । स्वधर्म-
त्यागिनोऽन्यत्र दारवहासता मता ॥’ इति ॥ १८३ ॥

अन्तेवासिसिधर्मानाह—

कृतशिल्पोऽपि निवसेत्कृतकालं गुरोर्गृहे ।

अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः ॥ १८४ ॥

अन्तेवासी गुरोर्गृहे कृतकालं वर्षचतुष्टयमायुर्वेदादिशिल्पशिक्षार्थं स्वगृहे
वसामीति यावदङ्गीकृतं तावत्कालं वसेत् । यद्यपि वर्षचतुष्टयाद्वाग्बिंशं लब्धा-
पेक्षितशिल्पविद्यः । कथं निवसेत् । गुरुप्राप्तभोजनः गुरोः सकाशात्प्राप्तं भोजनं
येन स तथोक्तः । तत्फलप्रदः तस्य शिल्पस्य फलमाचार्याय प्रददातीति त-
त्फलप्रदः । एवंभूतो वसेत् । नारदेन विशेषोऽप्यत्र दर्शितः—‘स्वशिल्पमि-

१ कृतवट्ठा व. २ नारदेनैव. ३ प्रतिशीर्षं प्रतिनिधिः. ४ प्रदानात्तत्प्राप्तं व.
५ स्यान्तो नान्तरा प्रप्तिमोक्षोस्ति घ.

च्छाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया । आचार्यस्य वसेदन्ते कृत्वा कालं सुनिश्चितम् ॥
आचार्यः शिक्षवेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् । न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाच-
रेत् ॥ शिक्षयन्तमसंदुष्टं य आचार्यं परित्यजेत् । बलाद्वासयितव्यः स्याद्बन्ध-
वन्धौ च सोऽहंति ॥ शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समामुयात् । तत्र कर्म
च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥ गृहीतशिक्षः समये कृत्वाचार्यं प्रदक्षिणम् ।
शिक्षितश्चानुमान्येनमन्तेवासी निवर्तते ॥' इति ॥ वचनशब्दोऽत्र ताडनार्थः
दोषस्याल्पत्वात् ॥ १८४ ॥

इत्यभ्युपेलासुश्रूयाम्य विवादपदम् ।

अथ संविद्यतिक्रमप्रकरणम् १५

संप्रति संविद्यतिक्रमः कथ्यते । तस्य च लक्षणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन द-
क्षितम्—'पाखण्डिनगमादीनां स्थितिः समय उच्यते । समयस्थानपाकर्म त-
द्विवादपदं स्मृतम् ॥' इति ॥ पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानं समयस्तस्थानपाक-
र्मव्यतिक्रमः परिपालनं तद्यतिक्रम्यमाण विवादपदं भवतीत्यर्थः ॥

तदुपक्रमार्थं किञ्चिदाह—

राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणाद्यस्य तत्र तु ।

त्रैविध्यं वृत्तिमद्भूयात्स्वधर्मः पाल्यतामिति ॥ १८५ ॥

राजा स्वपुरे दुर्गादौ स्थानं धवलगृहादिकं कृत्वा तत्र ब्राह्मणाद्यस्य स्थाप-
यित्वा तद्ब्राह्मणजानं त्रैविध्यं वेदत्रयसंपन्नं वृत्तिमद्भूतिरण्यादिसंपन्नं च कृत्वा
स्वधर्मो वर्णाश्रमनिमित्तः श्रुतिस्मृतिविहितो भवन्निरुद्धीयतामिति तान्ब्राह्म-
णान्भूयात् ॥ १८५ ॥

एवं नियुक्तैस्तैर्यत्कर्म कर्तव्यं तदाह—

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥ १८६ ॥

औत्सर्थातर्धानुपमर्देन समयाश्रिप्पन्नो यो धर्मो गोपचारोदकरक्षणदेवगृह-
पालनादिरूपः सोऽपि यत्नेन पालनीयः । तथा राजा च निजधर्माविरोधेनैव
यः सामयिको धर्मो यावत्पथिकं भोजनं देयमस्मद्वार्तिमण्डलं तुरङ्गादयो न
प्रस्थापनीया इत्येवंरूपः कृतः सोऽपि रक्षणीयः ॥ १८६ ॥

एवं समयधर्मः परिपालनीय इत्युक्त्वा तदतिक्रमादौ दण्डमाह—

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥ १८७ ॥

१ पाखण्डिनो वेदमार्गविरोधिना वाणीज्यादिकराः । नैगमाम्नाद्विराधिनः । आदिपदेन
त्रैविद्यानां ग्रहणम् । २ व्यवहारपदं घ. ३ तद्ब्राह्मणजानं स्व. ४ मण्डके घ.

यः पुनर्गणस्य ग्रामादिजनसमूहस्य संबन्धि साधारणं द्रव्यमपहरति । संबि-
स्समयस्तां समूहकृतां राजकृतां वा यो लङ्घयेदतिक्रामेच्चदीयं सर्वं धनमपहस्य
स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेन्निष्कासयेत् ॥ अयं च दण्डोऽनुबन्धाद्यतिशये द्रव्यः ॥
अनुबन्धात्पर्ये तु (मनुः ८।२।१।२२०)—‘यो ग्रामदेशसंचानां कृत्वा सत्येव
संबिद्म् । विसंबदेष्टरो लोभात् राट्ठाद्विप्रवासयेत् । निगृह्य दापयेदेनं समय-
व्यभिचारिणम् । चतुःसुवर्णं पणिष्कं शतमानं च राजतम् ॥’ इति मनुप्र-
तिपादितदण्डानां निर्वासनचतुःसुवर्णपणिष्कशतमानानां चतुर्णामन्यतमो जा-
तिज्ञानवाद्यपेक्षया कल्पनीयः ॥ १८७ ॥

इदं च तेः कर्तव्यमित्याह—

कर्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम् ।

गणिनां मध्ये ये समूहहितवादनशीलास्तद्वचनमितरैर्गणानामन्तर्गतैरनुसर-
णीयम् ॥

अन्यथा दण्ड इत्याह—

यस्तत्र विपरीतः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दमम् ॥ १८८ ॥

यस्तु गणिनां मध्ये समूहहितवादिवचनप्रतिबन्धकारी स राजा प्रथमसाहसं
दण्डनीयः ॥ १८८ ॥

राज्ञा चेत्थं गणिषु वर्तनीयमित्याह—

समूहकार्यं आयातान्कृतकार्यान्विमर्जयेत् ।

स दानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥ १८९ ॥

समूहकार्यनिवृत्त्यर्थं स्वपार्थं प्राप्तान्गणिनो निर्वर्तितानीयप्रयोजनान्दानमा-
नसत्कारैः स राजा परितोष्य विसर्जयेत् ॥ १८९ ॥

समूहदत्तापहारिण प्रत्याह—

समूहकार्यप्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दाप्यो धैर्यसौ नार्पयेत्स्वयम् ॥ १९० ॥

समूहकार्यार्थं महाजनैः प्रेरितो राजपार्थं यद्विरण्यवस्त्रादिकं लभेत तदप्रा-
र्थित एव महाजनेभ्यो निवेदयेत् । अन्यथा लब्धादेकादशगुणं दण्डं दापनीयः ॥

एवंप्रकाराश्च कार्यचिन्तकाः कार्या इत्याह—

धर्मज्ञाः शुचयोऽलुब्धा भवेयुः कार्यचिन्तकाः ।

कर्तव्यं वचनं तेषां समूहहितवादिनाम् ॥ १९१ ॥

श्रौतस्मार्तधर्मज्ञा बाह्याभ्यन्तरशौचशुद्धा अर्थलुब्धाः कार्विचारकाः क-
र्तव्याः । तेषां वचनमितरैः कार्यमित्येतदादरार्थं पुनर्वचनम् ॥ १९१ ॥

१ राजा कृता प. २ हितवदन घ. ३ चं गणिषु वर्तितव्य घ. ४ वयसौ ख.

इत्यानीं त्रैविद्यानां प्रतिपादितं धर्मं श्रेण्यादिष्वतिदिशन्नाह—

श्रेणिनैगमपाखण्डिगणानामप्ययं विधिः ।

भेदं चैषां नृपो रक्षेत्पूर्ववृत्तिं च पालयेत् ॥ १९२ ॥

एकपण्यशिल्पोपजीविनः श्रेणयः । नैगमाः ये वेदस्याप्तप्रणीतत्वेन ग्रामाण्य-
मिच्छन्ति पाशुपतादयः । पाखण्डिनो ये वेदस्य ग्रामाण्यमेव नेच्छन्ति नष्टाः
सीगनादयः । गणो वातः आयुधीयादीनामेककर्मोपजीविनां । एषां ऋषिधा-
नामप्ययमेव विधियों निजधर्मो विरोधेनेत्यादिना प्रतिपादितः । एतेषां च श्रे-
ण्यादीनां भेदं धर्मव्यवस्थानं नृपो रक्षेत् । पूर्वोपात्तां वृत्तिं च पालयेत् ॥ १९२ ॥

इति मविद्यतिक्रमप्रकरणम् ।

अथ वेतनादानप्रकरणम् १६

संप्रति वेतनस्यानपाकर्मोप्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते । तत्स्वरूपं च नारदेनो-
क्तम्—‘भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः । वेतनस्यानपाकर्मं तद्विधा-
दपदं स्मृतम् ॥’ इति । अस्यार्थः—‘भृत्यानां वेतनस्य बह्यमाणश्लोकेऽक्तो दा-
नादानविधिक्रमो यत्र विवादपदे तद्वेत्तनस्यानपाकर्मस्युच्यते । तत्र निर्णयमाह—

गृहीतवेतनः कर्म त्यजन्दिगुणमावहेत् ।

अगृहीते समं दाप्यो भृत्यै रक्ष्य उपस्करः ॥ १९३ ॥

गृहीतं वेतनं येनासौ स्वाङ्गीकृतं कर्म त्यजन् अकुर्वन् द्विगुणां भृतिं स्वामिने
दद्यात् । यदा पुनरभ्युपगतं कर्म अगृहीते एव वेतने त्यजति तदा समं काव-
हेत्तनमभ्युपगतं तावदाप्यो न द्विगुणम् । यद्वाङ्गीकृतां भृतिं दत्त्वा बलात्कार-
यितव्यः ।—‘कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलान्’ इति नारदवच-
नान् ॥ भृतिरपि तेनैवोक्ता—‘भृत्याय वेतनं दद्यात्कर्मस्वामी यथाक-
मम् । आर्द्रा मध्येऽवसाने वा कर्मणो यद्विनिश्चितम् ॥’ इति । तैश्च भृत्यैरुप-
स्कर उपस्करणं लाङ्गलादीनां प्रग्रहयोक्रादिकं यथाशक्त्या रक्षणीयम् । इतरथा
कृष्यादिनिष्पत्त्यनुपपत्तेः ॥ १९३ ॥

भृतिमपदिच्छिद्य यः कर्म कारयति तं प्रत्याह—

दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुसस्यतः ।

अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता ॥ १९४ ॥

१ भृत्यानां घ. २ भृत्याय घ. ३ उपकरण घ. ४ दाप्य इत्येतदन्पायासपरम् । आयास-
कृते तु बृहस्पतिः—‘त्रिभागं पञ्चभागं वा गृहीयात्सीरबाहकः । भक्ताच्छादयितुः सीराङ्गां
गृहीतं पञ्चमम् ॥ जानसस्याग्निभागं तु प्रगृहीयादवाभूतः ॥ भक्ताच्छादयितुं
पापितः ॥’ इति.

या० स्मृ० २२

यस्तु स्वामी वणिक् गोमी क्षेत्रिको वा अपरिच्छिन्नवेतनमेव भृत्यं कर्म करोति स तस्माद्वाणिज्यपशुसत्त्वलक्षणात्कर्मणो यल्लभ्यं तस्य दशमं भागं भृत्याय महीक्षिता राज्ञा दापनीयः ॥ १९४ ॥

अनाश्रुतकारिणं प्रत्याह—

देशं कालं च योऽतीयाल्लभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तत्र स्यात्स्वामिनश्छन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके ॥ १९५ ॥

यस्तु भृत्यः पण्यविक्रयाद्युचितं देशं कालं च पण्यविक्रयाद्यकुर्वन्दर्पादिनो-
ल्लभयेत्तस्मिन्नेव वा देशे काले च लाभमन्यथा व्ययाद्यतिशयसाध्यतया हीनं
करोति तस्मिन्भृत्ये भृतिदानं प्रति स्वामिनश्छन्द इच्छा भवेत् । यावदिच्छति ता-
वद्दातुं पुनः सर्वमेव भृतिमित्यर्थः । यदा पुनर्देशकालाभिज्ञतयाऽधिको
लाभः कृतस्तदा पूर्वपरिच्छिन्नाया भृतेरधिकमपि धनं स्वामिना भृत्याय दा-
तव्यम् ॥ १९५ ॥

अनेकभृत्यमाध्यकर्मणि भृतिदानप्रकारमाह—

यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरप्यसाध्यं चेत्साध्ये कुर्याद्यथाश्रुतम् ॥ १९६ ॥

यदा पुनरेकमेव कर्म नियतवेतनमुभाभ्यां क्रियमाणं उभयोरप्यसाध्यं चे-
त्साध्याद्यभिभवादुभाभ्यामपिशङ्कदाहृभिरपि यदि न परिममापितं तदा यो
भृत्यो यावत्कर्म करोति तावत्तस्य तत्कृतकर्मानुसारेण माध्यस्थ्यकल्पितं वेतनं
वेयं न पुनः समम् । न चावयवज्ञः कर्मणि वेतनस्यापरिभाषितत्वाददानमिति
भक्तव्यम् । साध्ये तृभाभ्यां कर्मणि निर्वातिते यथाश्रुतं यावत्परिभाषितं ताव-
त्तृभाभ्यां देयं न पुनः प्रत्येकं कृत्वा वेतनं नापि कर्मानुरूपं परिकल्प्य देयम् १९६

आयुधीयभारवाहकौ प्रत्याह—

अराजदैविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।

प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणं भृतिम् ॥ १९७ ॥

न विद्यते राजर्दैविकं यस्य भाण्डस्य तत्तथोक्तम् । तद्यदि प्रज्ञाहीनतया वा-
हकेन नाशितं तदा नाशानुसारेणासौ तद्भाण्डं दापनीयः । तदाह नारदः—
'भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः । दाप्यो यत्तत्र नश्येत्तु देवराजकृता-
दने ॥' इति ॥ यः पुनः विवाहाद्यर्थं मङ्गलवति वासरे प्रतिष्ठमानस्य तत्प्रस्था-
नापयिकं कर्म प्रागङ्गीकृत्य तदानीं न करिष्यामीति प्रस्थानविघ्नमाचरति त-
दासौ द्विगुणं भृतिं दाप्यः । अखन्तोत्कर्षहेतुकर्मनिरोधात् ॥ १९७ ॥

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।

भृतिमर्धपथे सर्वा प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च ॥ १९८ ॥

१. भृत्यकर्म ग. घ. २. दर्पादिनमुल्लभयेत् घ. ३. भृतेरपि किमपि धनमधिकं ख.

किञ्च । प्रक्रान्ते अप्यवसिते प्रस्थाने स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्त्यजति असौ भूतेः सप्तमं भागं दाप्यः । नन्वत्रैव विषये प्रस्थानविज्ञकृदित्यादिना द्विगुणभृतिदान-मुक्तं, इदानीं सप्तमो भाग इति विरोधः । उच्यते । भृत्यान्सरोपादानावसरसं-भवे स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्त्यजति तस्य सप्तमो विभागः । यस्तु प्रस्थानकप्रसमय एव त्यजति तस्य द्विगुणभृतिदानमित्यविरोधः । यः पुनः पथि प्रक्रान्ते गमने वर्तमाने सति कर्म त्यजति स भूतेश्चतुर्थं भागं दाप्यः । अर्धपथे पुनः सर्वा भृति दाप्यः । यस्तु त्याजकः कर्मात्यजन्तं त्याजयति स्वामी पूर्वोक्तप्रदेशेऽप्यसा-वपि पूर्वोक्तसप्तभागादिकं भृत्याय दापनीयः । एतच्चाभ्याभितादिविषयम् । (मनुः ८।२।५)—‘भृत्योनार्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् । स दण्ड्यः कृष्णलान्द्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम् ॥’ इति मनुवचनात् ॥ यदा पुनर्भ्यांभाष-पगतेऽन्तरितदिवसान्परिगणय्य पूरयति तदा लभत एव वेतनम् (८।२।६)—‘भार्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्पथाभाषितमादितः । स दीर्घस्यापि कालस्य स्व लभेतैव वेतनम् ॥’ इति मनुस्मरणात् ॥ यस्त्वपगतव्याधिः स्वस्थ एव वा-ऽलस्यादिना स्वार्थं कर्मात्पोनं न करोति परेण वा न समापयति तस्मै वेतनं न देयमिति । यथाह मनुः (८।२।७)—‘यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् । न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥’ इति ॥ १९८ ॥

इति वेतनादानप्रकरणम् ।

अथ घृतसमाह्वयप्रकरणम् १७

अधुना घृतसमाह्वयार्थं विवादपदमधिक्रियते । तत्स्वरूपं च नारदेनाभि-हितम्—‘अक्षैवभ्रशलाकाद्यैर्देवनं जिह्वाकारितम् । पणक्रीडावयोभिश्च पदं घृत-समाह्वयम् ॥’ इति । अक्षा पाशकाः । वभ्रश्चर्मपटिका । शलाका दन्तादिमद्यो दीर्घ-चतुरस्ताः । आद्यग्रहणाच्चतुरङ्गादिक्रीडासाधनं करितुरङ्गरथादिकं गृह्यते । तैरप्रा-णिभिर्यदेवनं क्रीडा पणपूर्विका क्रियते । तथा वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटपारावता-दिभिः चशब्दान्मल्लमेपमहिपादिभिश्च प्राणिभिर्यो पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं यथाक्रमेण घृतसमाह्वयार्थं विवादपदम् । घृतं च समाह्वयश्च घृतस-माह्वयम् । तदुक्तं मनुना (९।२२३)—‘अप्राणिभिर्येनक्रियते तल्लोके घृत-मुच्यते । प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥’ इति ॥

तत्र घृतसमाधिकारिणो वृत्तिमाह—

ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृहीयाद्धूर्तकितवादितराद्दशकं शतम् ॥ १९९ ॥

परस्परसंप्रतिपत्त्या कितवपरिकल्पितः पणो गृह्यते । तत्र गृहे तदा-
श्रया शक्तिका शतपरिमितातदधिकपरिमाणे वा वृद्धिर्यस्यासौ शक्तिकवृद्धि-
स्तस्मादूर्तकितवात्पञ्चकं शतमान्मवृत्त्यर्थं सभिको गृह्णीयात् । पञ्चपणा आयो
यस्मिन् शते तत्पञ्चकं शतम् । 'तदस्मिन्वृद्धायलाभः—'इत्यादिना कन् । जि-
तगृहस्य विंशतितमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः । सभा कितवनिवासार्था यस्या-
स्त्यसौ सभिकः । कल्पिताक्षादिनिलिलक्रीडोपकरणस्तदुचितद्रव्योपजीवी सभा-
पतितृष्यते । इतरस्मात्पुनरपि पूर्णशक्तिकवृद्धेः कितवाद्दशकं शतं जितद्रव्यस्य
दशमं भागं गृह्णीयादिति यावत् ॥ १९९ ॥

एवं कृतवृत्तिना सभिकेन किं कर्तव्यमित्याह—

स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्राहयेज्जेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥ २०० ॥

य एवं कृतवृत्तिर्युनाधिकारी स राजा भूर्तकितवैभ्यो रक्षितस्त्वस्मै राज्ञे यथा
संप्रतिपञ्चमंशं दद्यात् । तथा जितं यद्वच्यं तदुद्राहयेत् वन्धकग्रहणनामेवादिना
च पराजितस्यकाशादुदरेण । उद्धृत्य च तद्धनं जेत्रे जयिने सभिको दद्यात् ।
तथा क्षमी भूत्वा सत्यं वचो विश्वामार्यं द्यूतकारिणां दद्यात् । तदुक्तं नारदे
न—'सभिकः कारयेत् द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम्' इति ॥ २०० ॥

यदा पुनः सभिको दापयितुं न शक्नोति तदा राजा दापयेदित्याह—

प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे भूर्तमण्डले ।

जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥ २०१ ॥

प्रसिद्धे अप्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकसहिने कितवसमाजे
सभिकेन च राजभागे दत्ते राजा भूर्तकितवमविप्रतिपक्षं जितं पणं दापयेत् । अ-
न्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहिते अदत्तराजभागे द्यूते जितपणं जेत्रे न दापयेत् ॥ २०१ ॥

अपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह—

द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि ।

द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सम्भ्यास्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्याः ।
न तत्र श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्यादिनियमोऽस्ति । साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकारा एव
कार्याः । न तत्र स्त्रीबालवृद्धकितवत्यादिनिषेधोऽस्ति ॥

कश्चित् द्यूते निषेधं दण्डमाह—

राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः ॥ २०२ ॥

कूटैरक्षादिभिरुपधिना च भतिवञ्चनहेतुना मणिमञ्जौपधादिना ये दीव्यन्ति
तान् भूपदादिनाङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्राभिर्वासयेत् । नारदेन तु निर्वासने वि-
शेष उक्तः—'कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्रद्विवासयेत् । कण्ठेऽक्षमाला-

१ जितं द्रव्यमुद्राहयेत् ख. २ द्यूते पणं जेत्रे ख.

मासञ्च स ह्येषां विनयः स्मृतः ॥' इति ॥ यानि च मनुचक्ष्णानि द्यूतमिषेध-
पराणि (मनुः १।२२४)—'द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात् कारयेत् वा । ता-
म्यर्हाम्भातयेद्राजा शुद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥' इत्यादीनि ताम्यपि कृटाह्वयेष्वक-
विषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितद्यूतविषयतया च बोध्यानि ॥ २०२ ॥

द्यूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात् ।

किंच । यत्पूर्वोक्तं द्यूतं तदेकमुखं एकं मुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं
कार्यम् । राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । तस्करज्ञानकारणात् ।
तस्करज्ञानरूपं प्रयोजनं पर्यालोच्य प्रायश्चाश्रयांर्जितधना एव कित्वा भवन्त्य-
तश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्यम् ॥

द्यूतधर्मं समाह्वयेऽतिदिशन्नाह—

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये ॥ २०३ ॥

गृहे शक्तिकवृद्धेरित्यादिना यो द्यूतधर्म उक्तः स एव प्राणिद्यूते महामेषमहिषा-
दिनिर्वर्त्ये समाह्वयसंज्ञके ज्ञातव्यः ॥ २०३ ॥

इति द्यूतसमाह्वयस्य प्रकरणम् ।

अथ वाक्पारुष्यप्रकरणम् १८

हृदानीं वाक्पारुष्यं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं चोक्तं नारदेन—'देशजातिकुला-
दीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् । यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥' इति ।
देशादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् । उच्चभाषणमाक्रोशः, न्यङ्गमवयवं तदुभययुक्तं व-
चप्रतिकूलार्थमुद्देशजननार्थं वाच्यं तद्वाक्पारुष्यं कथ्यते । तत्र कलहप्रियाः सन्तु
गौडा इति देशाक्रोशः । नितान्तं लोलुपाः सन्तु विप्रा इति जात्याक्रोशः । क्रूर-
चरिता ननु वैश्वामित्रा इति कुलाक्षेपः । आदिग्रहणात्स्वविद्याशिक्षपादिनिन्द्या
विद्वच्छिञ्छल्पादिपरुषाक्षेपो गृह्यते । तस्य च दण्डनारतस्यार्थं निष्ठुरादिभेदेन
त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैवोक्तम्—'निष्ठुराक्षीलतीव्रत्वादपि तन्निबिधं
स्मृतम् । गौरवानुक्रमात्सत्य दण्डोऽपि स्वात्क्रमाद्गुरुः ॥ साक्षेपं निष्ठुरं श्रेयमक्षी-
लं न्यङ्गसंयुतम् । पसनीयैरुपाक्रोशीस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥' इति । तत्र त्रैविध्यं
जालममित्यादि साक्षेपम् । अत्र न्यङ्गमित्यसम्भयम् । अवयवं भगिन्त्यादिगमनं
तद्युक्तमक्षीलम् । सुरापोऽनीत्यादिमहापातकाद्याक्रोशैर्युक्तं वचस्तीव्रम् ॥

तत्र निष्ठुराक्रोशे सवर्णविषये दण्डमाह—

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्धत्रयोदशान् ॥ २०४ ॥

न्यूनाङ्गाः करचरणादिविकलाः । न्यूनैर्गद्विधा नेत्रघ्नोत्रादिरहिताः । रोगिण्यो दुर्धर्मप्रभृतयः । तेषां सत्येनासत्येनाम्ययास्त्रेण च मिन्दार्थवा स्तुत्या । यत्र मेघकुङ्कुमीन एषोऽथ ह्युच्यते तत्सत्यम् । यत्र पुनश्चक्षुष्मानेर्वाण्य इत्युच्यते तदसत्यम् । यत्र विकृताकृतिरेव दर्शनीयस्त्वमसीत्युच्यते तदम्बयास्त्रोत्रम् । एवंविधैर्यः क्षेपं निर्भस्सं करोत्यसौ अर्थाधिकत्रयोदशपणाम्दण्डनीयः । (मनुः ८।२७४)—‘काणं वाप्यथवा स्वजन्मन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येवापि द्रुवम्पाप्यो दण्डं कार्वापणावरम् ॥’ इति यन्मनुवचनं तदतिदुर्लभवर्णविषयम् । यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति तदा शतं दण्डनीया इति तेनैवोक्तम् । (मनुः ८।२७५)—मातरं पितरं जायां जातरं जशुरं गुरुम् । आक्षारयन्शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥’ इति । एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधायां च जायायां द्रष्टव्यम् ॥ २०४ ॥

अस्त्रीलाक्षेपे दण्डमाह—

अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।

शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥ २०५ ॥

एवदीयां भगिनीं मातरं वा अभिगन्तास्मीति शपन्तं अन्यां वा स्वजाया-
मभिगन्तेत्येवं शपन्तं राजा पञ्चविंशतिकं पणानां पञ्चाधिका विंशतिर्यस्मिन्द-
ण्डे स तथोक्तस्तं दम दापयेत् ॥ २०५ ॥

एवं समानगुणेषु वर्णिषु दण्डमभिधाय विषमगुणेषु दण्डं प्रतिपादयि-
तुमाह—

अर्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीषूत्तमेषु च ।

अधमेष्वाक्षेप्तापेक्षया न्यूनवृत्तादिगुणेष्वर्धो दण्डः । पूर्ववाक्ये पञ्चविंशतेः
प्रकृतवातदपेक्षयार्धः सार्धेद्वादशपणात्मको द्रष्टव्यः । परमायां पुनरविशेषेण
द्विगुणः पञ्चविंशत्यपेक्षयैव पञ्चाशत्पणात्मको वेदितव्यः ॥ तथोत्तमेषु च स्वापे-
क्षयाधिकश्रुतवृत्तेषु दण्डः पञ्चाशत्पणात्मक एव ॥

वर्णानां मूर्धावसिकादीनां च परस्पराक्षेपे दण्डकल्पनामाह—

दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः ॥ २०६ ॥

वर्णा ब्राह्मणादयः । जातयो मूर्धावसिकाद्याः । वर्णाश्च जानयश्च वर्णजातयः ।
उत्तराश्च अधराश्च उत्तराधराः । वर्णजातयश्च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधराः
तैः वर्णजात्युत्तराधरैः परस्परमाक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनं प्रकर्षेण नवव-
मूहनं वेदितव्यम् । तच्च दण्डकल्पनमुत्तराधरैरिति विशेषणोपादानादुत्तराध-
रभावापेक्षयैव कर्तव्यमित्यवगम्यते । यथा मूर्धावसिकं ब्राह्मणाद्धीनं क्षत्रिया-
दुत्कृष्टं चाक्रुष्टं ब्राह्मणः क्षत्रियाक्षेपनिमित्तात्पञ्चाशत्पणदण्डादिक्विद्वधिकं पञ्च-
सप्तत्यात्मकं दण्डमर्हति । क्षत्रियोऽपि तमाक्रुष्टं ब्राह्मणाक्षेपनिमित्ताच्छतदण्डा-

१. नेत्रोऽथ इति ख. २. द्रष्टव्यः घ. ३. विशेषोपादानान् ख. ४. दण्डाद्न ख.

द्वीभं पञ्चाशदतिशेः दण्डमर्हति । मूर्धावसिक्तोऽपि तावाकुशः तमेव दण्डमर्हति । मूर्धावसिक्ताम्बुद्वयोः परस्परालेपे ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्परालेपमि-
त्तकौ यथाक्रमेण दण्डौ वेदितव्यौ । एवमन्यत्राप्युहसीयम् ॥ २०६ ॥

एवं संवर्णविषये दण्डमभिधाय वर्णानामेव प्रतिलोमानुलोमाक्षेपे दण्ड-
माह—

प्रातिलोम्यापवादिषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ।

वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानितः ॥ २०७ ॥

अपवादा अधिक्रमेणः । प्रातिलोम्येनापवादाः प्रातिलोम्यापवादास्तेषु ब्राह्म-
णाक्रोशकारिणोः क्षत्रियवैश्ययोर्वैधाक्रमेण पूर्ववाक्याद्विगुणपदोपात्तपञ्चाशत्पणा-
पेक्षया द्विगुणः शतपणाः, त्रिगुणाः सार्धशतपणा दण्डा वेदितव्याः । शूद्रस्य
ब्राह्मणाक्रोशे ताडनं जिह्वाच्छेदनं वा भवति । यथाह मनुः (८।२६७) —
'शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वध-
मर्हति ॥' इति । विद्वद्द्वयोरपि क्षत्रियादनन्तरैकान्तरयोस्तुल्यन्यावतया श-
तमप्यर्धशतं च यथाक्रमेण क्षत्रियाक्रोशे वेदितव्यम् । शूद्रस्य च वैश्याक्रोशे
शतम् । आनुलोम्येन तु वर्णानां क्षत्रियविद्वद्द्व्याणां ब्राह्मणेनाक्रोशे कृते तस्मा-
द्ब्राह्मणाक्रोशमिन्ताच्छतपरिमिताक्षत्रियदण्डात्प्रतिवर्णमर्धस्यार्धस्य हानिं कृ-
त्वावशिष्टं पञ्चाशत्पञ्चविंशतिसार्धद्वादशपणात्मकं यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्डनीयः ।
तदुक्तं मनुना (८।२६८) — 'पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिर्शंसने ।
वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥' इति ॥ क्षत्रियेण वैश्ये शूद्रे वाकुटे
यथाक्रमं पञ्चाशत्पञ्चविंशतिकं दमौ । वैश्यस्य च शूद्राक्रोशे पञ्चाशदिष्ट्युहसी-
यम् । — 'ब्राह्मणराजन्यवत्क्षत्रियवैश्ययोः' इति गौतमस्मरणात् । — 'विद्वद्द्व-
योरैवमेव स्वजातिप्रति तत्त्वतः' इति (८।२७०) मनुस्मरणाच्च ॥ २०७ ॥

पुनर्निष्ठराक्षेपमधिकृत्याह—

बाह्यग्रीवानेत्रमक्थिविनाशे वाचिके दमः ।

शत्यस्तदर्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥ २०८ ॥

बाह्यादीनां प्रत्येकं विनाशे वाचिके वाचा प्रतिपादिते तत्र बाहू छिनघ्रीत्ये-
वंरूपे शल्यः शतपरिमितो दण्डो वेदितव्यः । पादनासाकर्णकरादिषु आदिग्रह-
णारिक्तादिषु वाचिके विनाशे तदर्धिकः तस्य शतस्यार्धं तदर्धं तद्यस्यास्यसौ
तदर्धिकः पञ्चाशत्पणिको दण्डो वेदितव्यः ॥ २०८ ॥

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान्दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥ २०९ ॥

किंच । यः पुनर्ग्वेरादिना क्षीणशक्तिस्त्वद्बाह्याद्यङ्गभङ्गं करोमीत्येवं शपत्यसौ

१ सर्ववर्ण ग. २ पञ्चविंशत्यर्धद्वादश घ. ३ वैश्यस्य चार्धपञ्चाशत् घ.

दक्षपणाम्बुजनीयः । यः पुनः समर्थः स्त्रीणशक्तिं पूर्ववदाक्षिपत्यसौ पूर्वोक्तस-
त्तादिदण्डोत्तरकालं तस्याशक्तस्य क्षेमार्थं प्रतिशुचं दापनीयः ॥ २०९ ॥

सीमाक्षेपे दण्डमाह—

पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ।

उपपातकपुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥ २१० ॥

पातित्यहेतुभिर्बन्धहत्यादिभिर्वर्णिनामाक्षेपे कृते मध्यमसाहसं दण्डः । उपपात-
कसंयुक्ते पुनर्गोम्रस्वमसीत्येवमादिरूपे क्षेपे प्रथमसाहसं दण्डनीयः ॥ २१० ॥

त्रैविध्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूमानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥ २११ ॥

किञ्च । त्रैविद्याः वेदत्रयसंपन्नास्तेषां राज्ञां देवानां च क्षेपे उत्तमसाहसो
दण्डः । ये पुनर्गोम्रस्वमसीत्येवमादिरूपे पृगाः संघास्तेषामाक्षेपे मध्यमसा-
हसो दण्डः । ग्रामदेशयोः प्रत्येकमाक्षेपे प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः ॥ २११ ॥

इति वाक्पाठ्य नाम विवादपदप्रकरणम् ।

अथ दण्डपारुष्यप्रकरणम् १९

संप्रति दण्डपारुष्यं प्रस्तूयते । तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम्—‘परगात्रेष्वभि-
द्रोहो हस्तपादायुधादिभिः । भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥’ इति ।
परगात्रेषु स्थावरजङ्गमान्मकद्रव्येषु हस्तपादायुधैरादिग्रहणाद्वादिभिर्द्यौःभि-
द्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनं तथा भस्मना आदिग्रहणाद्भजः पङ्कपुरीषाद्यैश्च य उप-
घातः संपर्शनरूपं मनोदुःखोत्पादनं तदुभयं दण्डपारुष्यम् । दण्ड्यतेऽने-
नेति दण्डो देहस्तेन यापारुष्यं विरुद्धाचरणं जङ्गमादेर्द्रव्यस्य तदण्डपा-
रुष्यम् । तस्य चावगोरणादिकारणभेदेन त्रैविध्यमभिधाय हीनमध्यमोत्तमद्रव्य-
रूपकर्मत्रैविध्यापुनर्बैविध्यं तेनैवोक्तम्—‘तैस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तम-
क्रमात् । अवगोरणनिःपङ्कपातनक्षतदर्शनैः ॥ हीनमध्योत्तमानां च द्रव्याणां सम-
तिक्रमात् । त्रीण्येव साहसस्याहुस्तत्र कण्टकशोचनम् ॥’ इति । निःपङ्कपातनं
निःशङ्कग्रहरणम् । त्रीण्येव साहसानि त्रिप्रकाराण्येव । सहसा कृतानि दण्ड-
पारुष्याणीत्यर्थः ॥ तथा वाग्दण्डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये
यः क्षमते तस्य न केवलं दण्डाभावः किंतु पूज्य एव । तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य
दण्डगुरुत्वम् । कलहे च बद्धवैरानुसन्धानुरेव दण्डभाक्त्वम् । तथा तथोर्द्वयो-
रपराधविशेषपरिज्ञाने दण्डः समः । तथा श्वपचादिभिरार्याणामपराधे कृते स-
ज्जना एव दण्डदापनेऽधिकारिणस्तेषामशक्तत्वे तान् राजा घातयेदेव नार्थं

१. क्षेमाय घ. २. प्रथमसाहस. घ. ३. वर्णानानाक्षेपे ग. ४. सवन्धे तु घ. ५. करणभेदेन ख.
६. तस्योपद्रु ख. ७. निःशङ्कपातन घ.

ह्रीयादित्येवं पञ्च प्रकारा विषयस्तैर्वोक्ताः —‘विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयो-
रभयोरपि । पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः ॥ स मन्यते यः क्षमते
दण्डभाग्योऽतिवर्तते । पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ॥ पञ्चाद्यः
सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः । द्वयोरापञ्चयोस्तुल्यमनुब्रूयाति यः
पुनः ॥ स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वेतरः । पारुष्यदोषावृतयोर्धुगपत्संप्रवृ-
त्तयोः ॥ विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात्समस्तयोः । श्वाकषण्डचण्डालव्यङ्गेषु
वधवृत्तिषु ॥ हन्तिपवात्यदासेषु गुर्वाचार्यनृपेषु च । मर्यादातिक्रमे स्यो घात
एवानुज्ञासनम् ॥ यमेव हातिवर्तेरञ्जेते सन्तं जनं नृप । स एव विनयं कुंर्यान्न
विनयमाह्ननृपः ॥ मला ह्येते मनुष्याणां धनमेपां मलात्मकम् । अतस्त्वान्घातये-
द्राजा नार्थेदण्डेन दण्डयेत् ॥’ इति ॥

एवंभूतदण्डपारुष्यनिर्णयपूर्वकरवाहण्डप्रणयनस्य तत्स्वरूपसंदेहे निर्णयहेतु-
माह—

असाक्षिकहते चिद्द्विगुण्युक्तिमिश्रागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिद्भूततो भयात् ॥ २१२ ॥

यदा कश्चिद्दहस्यहमनेन हत इति राज्ञे निवेदयति तदा चिद्द्विगुण्युक्तिरूपग-
तैर्लिङ्गैर्युक्त्या कारणप्रयोजनपर्यालोचनात्मिकया आगमेन जनप्रवादेन चशब्दा-
दिष्वेन वा कूटचिद्भूतसंभावनाभयात्परीक्षा कार्या ॥ २१२ ॥

एवं निश्चिते साधनविशेषेण दण्डविशेषमाह—

भस्मपङ्कजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठयूतस्पर्शने द्विगुणस्ततः ॥ २१३ ॥

समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूतमेषु च ।

हीनेष्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥ २१४ ॥

भस्मना पट्टेन रेणुना वा यः परं स्पर्शयत्यसौ दशपणं दण्डं दाप्यः । अमे-
ध्यमिति अशुभेयमनखकेशकर्णविट्पिकाभुक्तोच्छिष्टादिकं च गृह्यते । पार्ष्णि-
पादस्य पश्चिमो भागः । निष्ठयूतं मुखनिःसारितं जलम् । तैः स्पर्शने ततः पूर्वा-
दशपणाद्विगुणो विशतिपणो दण्डो वेदितव्यः ॥ पुरीषादिस्पर्शने पुनः कात्या-
यनेन विशेष उक्तः—‘छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैरापाद्यः स चतुर्गुणः । षड्गुणः काय-
मध्ये स्यान्मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥’ इति । आद्यग्रहणाद्वासाशुक्रासृक्काजानो गृ-
ह्यन्ते । एवंभूतः पूर्वोक्तो दण्डः सवर्णविषये द्रष्टव्यः । परभार्याषु चाविशेषणः ।
तथोक्तमेषु स्वापेक्षयाऽधिकश्रुतवृत्तेषु पूर्वोक्तादशपणाद्विशतिपणाच्च दण्डाद्वि-
गुणो दण्डो वेदितव्यः । हीनेषु स्वापेक्षया न्यूनवृत्तश्रुतादिषु पूर्वोक्तस्वार्धदमः

पञ्चपणो दशपणश्च वेदितव्यः । मोहश्चित्तवैकल्यम् । मदो मद्यपानजन्योऽवस्था-
विशेषः । आदिग्रहणाद्ग्रहवेशादिकम् । एतैर्युक्तेन भस्मादिस्पर्शने कृतेऽपि
दण्डो न कर्तव्यः ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

प्रातिलोभ्यापराधे दण्डब्राह्म—

विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।

उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संपर्शे तु तदर्धिकः ॥ २१५ ॥

ब्राह्मणानां पीडाकरमब्राह्मणस्य क्षत्रियादेर्यदङ्गं करचरणादिकं तच्छेत्तव्यम् ।
क्षत्रियवैश्ययोरपि पीडां कुर्वतः शूद्रस्याङ्गच्छेदनमेव । (मनुः ८।२७९)—
‘येन केनचिदङ्गेन हित्याच्छेद्याममन्यजः । छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशास-
नम् ॥’ इति द्विजानिमात्रस्यापराधे शूद्रस्याङ्गच्छेदविधानाद्द्वैत्यस्यापि क्षत्रियाप-
कारिणोऽयमेव दण्डस्तुल्यन्याग्रवात् । उद्गूर्णे वधार्थमुद्यते शस्त्रादिके प्रथम-
साहसो दण्डो वेदितव्यः । शूद्रस्य पुनरुद्गूर्णेऽपि हस्मादिच्छेदनमेव (८।२८८)
‘पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति’ इति मनुस्मरणात् ॥ उदुरणार्थं
शस्त्रादिस्पर्शने तु तदर्धिकः प्रथमसाहसार्धदण्डो वेदितव्यः ॥ भस्मादिस्पर्शने
पुनः क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोभ्यापराधेषु द्विगुणत्रिगुणा दमा इति वाक्पारुष्या-
कन्यायेन कल्प्यम् । शूद्रस्य तत्रापि हस्तच्छेद एव । (८।२८२)—‘अवनि-
डीवतो वर्षाद्वावोष्टीं छेदयेत्कृपः । अवमूत्रयतो मेदमवशर्धयतो गुदम् ॥’ इति
मनुस्मरणात् ॥ २१५ ॥

एवं प्रातिलोभ्यापराधे दण्डमभिधाय पुनः सजातिमधिकृत्याह—

उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिर्का दमा ।

परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥ २१६ ॥

हस्ते पादे वा ताडनार्थमुद्गूर्णे यथाक्रमं दशपणो विंशतिपणश्च दण्डो वेदि-
तव्यः । परस्परवधार्थं शस्त्रे उद्गूर्णे सर्वेषां वैणिनां मध्यमसाहसो दण्डः ॥ २१६ ॥

पादेकेशांशुककरोलुञ्चनेषु पणान्दश ।

पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥ २१७ ॥

किञ्च । पादेकेशांशुकराणामन्यतमं गृहीत्वा य उलुञ्जति अटित्याकर्षयति
असौ दशपणान्दण्ड्यः । पीडा च कर्षांशुकावेष्टश्च पादाध्यामश्च पीडाकर्षा-
शुकावेष्टपादाध्यामं तस्मिन्समुज्जिते शतं दण्ड्यः । पुनरुक्तं भवति । अंशुकेना
वेष्टय गाढमापीक्याकृत्य च यः पादेन घट्टयति न शतं पणान्दापयेदिति ॥ २१७ ॥

शोणितेन विना दुःखं कुर्वन्काष्ठादिभिर्नरः ।

द्वात्रिंशतं पणान्दण्ड्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः ॥ २१८ ॥

किञ्च । यः पुनः शोणितं यथा न हृदयते तथा स्रुताङ्गनं काष्ठलोष्टादिभिः

करोत्यसौ द्वात्रिंशत् पणान्दण्ड्यः ॥ यदा पुनर्गाढताडनेन लोहितं दृश्यते तदा द्वात्रिंशतो द्विगुणं चतुःषष्टिपणान्दण्डनीयः । त्वष्टांसांस्थिभेदे पुनर्विशेषो मनुना दर्शितः (८।२८४)—‘त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो कोहितस्य च दर्शकः । मांसभेदा च षणिष्कान्यत्रास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥’ इति ॥ २१८ ॥

करपाददतो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

मध्ये दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥ २१९ ॥

किंच । करपाददन्तस्य प्रत्येकं भङ्गे कर्णनासस्य च प्रत्येकं छेदने रुद्रव्रणस्योद्भेदने मृतकल्पो यथा भवति तथा हते ताडिते मध्यमसाहसो वेदितव्यः । अनुबन्धादिना विषयस्य साम्यमत्रापादनीयम् ॥ २१९ ॥

चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

कन्धरावाहुसक्त्रां च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥ २२० ॥

किंच । गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रस्य आदिग्रहणाजिह्वायाश्च प्रतिभेदने । कन्धरा ग्रीवा, बाहुः प्रसिद्धः, सक्त्रि ऊरुस्तेषां प्रत्येकं भङ्गे मध्यमसाहसो दण्डः ॥ २२० ॥

एकं घृतां बहूनां च यथोक्ताद्विगुणो दमः ।

अपिच । यदा पुनर्वहवो मिलिता एकस्वाङ्गभङ्गादिकं कुर्वन्ति तदा यस्मिन्त्यस्मिन् अपराधे यो यो दण्ड उक्तस्तत्र तस्माद्विगुणो दण्डः प्रत्येकं वेदितव्यः । अतिकृत्वातेषां प्रातिलोभ्यानुलोभ्यापराधयोरप्येतस्यैव सवर्णविषयेऽभिहितस्य दण्डजातस्य वाक्पारुष्योक्तक्रमेण हानि वृद्धि च कल्पयेत् ।—‘वाक्पारुष्ये च एवोक्तः प्रातिलोभ्यानुलोमतः । स एव दण्डपारुष्ये द्वाप्यो राज्ञा यथाक्रमम् ॥’ इति स्मरणम् ॥

कलहापहतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ॥ २२१ ॥

किंच । कलहे वर्तमाने यथेनापहतं तत्प्रेन प्रत्यर्पणीयम् । अपहतद्रव्याद्विगुणश्चापहारनिमित्तो दण्डो देयः ॥ २२१ ॥

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययम् ।

दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन्कलहे समुदाहृतः ॥ २२२ ॥

किंच । यो यस्य ताडनादुःखमुत्पादयेत् तस्य व्रणरोपणादौ औपचार्य पथार्थे च यो व्ययः क्रियते तं दद्यात् । समुत्थानं व्रणरोपणम् । यस्मिन्कलहे यो दण्डस्तं च दद्याच्च पुनः समुत्थानजव्ययमात्रम् ॥ २२२ ॥

१ मामास्थिभेदे ख. २ पराधेन्येतस्यैव घ. ३ य एवोक्तः प्रातिलोमानुलोमतः । स एव दण्डपारुष्ये राज्ञा कार्यो यथाक्रमम् घ.

परगात्राभिद्रोहे दण्डमुक्तत्वापानन्तरं बहिरङ्गार्थनाशे दण्डमाह—

अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने ।

पणान्दाप्यः पञ्चदश विंशतिं तथ्यं तथा ॥ २२३ ॥

मुद्रादिना कुड्यस्याभिघाते विदारणे द्विधाकरणे च यथाक्रमं पञ्चपणो दण्ड-
पणो विंशतिपणश्च दण्डो वेदितव्यः । अवपातने पुनः कुड्यस्यैते त्रयो दण्डाः
संमुचिता प्राप्ताः । पुनः कुड्यसंपादनार्थं च धनं स्वाभिने दद्यात् ॥ २२३ ॥

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन्प्राणहरं तथा ।

षोडशाद्यः पणान्दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥ २२४ ॥

अपिच । परगृहे दुःस्वजनकं कण्टकादि द्रव्यं प्रक्षिपन्षोडशपणान्दण्ड्यः ।
प्राणहरं पुनर्विचभुजङ्गादिकं प्रक्षिपन्मध्यमसाहसं दण्ड्यः ॥ २२४ ॥

पञ्चभिद्रोहे दण्डमाह—

दुःखे च शोणितोत्पादे शास्त्राङ्गच्छेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥ २२५ ॥

क्षुद्राणां पशूनां अजाविकहरिणप्रायाणां ताडनेन दुःखोत्पादने असृक्स्त्रावणे
शास्त्राङ्गच्छेदने । शास्त्राङ्गच्छेदने चात्र प्राणसंचाररहितं शृङ्गादिकं लक्ष्यते । अ-
ङ्गानि करचरणप्रभृतीनि । शास्त्रा चाङ्गं च शास्त्राङ्गं तस्य छेदने द्विपणप्रभृति-
दण्डः । द्वौ पणौ यस्य दण्डस्य स द्विपणः । द्विपणः प्रभृतिरादिव्यस्य दण्डगण-
स्यासौ द्विपणप्रभृतिः । स च दण्डगणो द्विपणश्चतुःपणः षट्पणोऽष्टपण इत्येवं-
रूपो न पुनर्द्विपणर्क्षिपणश्चतुःपणः पञ्चपण इति । कथमिति चेदुच्यते । अपरा-
धगुरुत्वात्तावत्प्रथमदण्डाद्गुरुतरमुपरितनं दण्डत्रितयमवगम्यते । तत्र चाशुत-
त्रिणादिसंख्याभयणाद्वरं श्रुतद्विसंख्याया एवाभयतासाध्यनेन गुरुत्वसंपादन-
मिति निरवयम् ॥ २२५ ॥

स्त्रिंशस् छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥ २२६ ॥

किञ्च तेषां क्षुद्रपशूनां स्त्रिंशच्छेदने मरणे च मध्यमसाहसो दण्डः । स्वाभिने
च मूल्यं दद्यात् । महापशूनां पुनर्गौगजवाजिप्रभृतीनामेतेषु स्थानेषु ताडनलो-
हितज्वावणादिषु निमित्तेषु पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणो दण्डो वेदितव्यः ॥ २२६ ॥

स्थावराभिद्रोहे दण्डमाह—

प्ररोहिशाखिनां शास्त्रास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणां च विंशतेर्द्विगुणो दमः ॥ २२७ ॥

१ द्विधीकरणे घ. २ समन्विताः घ. ३ अजाविकहरिणाना घ. ४ स्त्रिंशद्रुप ख. ५ स्ता-
वणादिनिमित्तेषु ख.

प्ररोहा अङ्कुरास्तद्वन्त्यः शाखाः प्ररोहिण्यः यादिलक्षाः पुनरुक्ताः प्रतिकण्ठं प्ररोहन्ति ताः शाखा येषां वटादीनां ते प्ररोहिशाखिनस्तेषां शाखाच्छेदने । यतो मूलशाखा निर्गच्छन्ति स स्कन्धस्तस्य छेदने समूलवृक्षच्छेदने च यथा-क्रमं विंशतिपण्डादारम्ब पूर्वशाखपूर्वस्मादुत्तरोत्तरो दण्डो द्विगुणः । एतदुक्तं भवति । विंशतिपणश्चत्वारिंशत्पणोऽशीतिपण इत्येवं त्रयो दण्डा यथाक्रमं शा-खाच्छेदनादिवृक्षपराधेषु भवन्तीति । अप्ररोहिशाखिनामप्युपजीव्यवृक्षाणामाम्रा-दीनां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु पूर्वोक्ता एव दण्डाः अनुपजीव्याप्ररोहिशाखिषु पुनर्वृ-क्षेषु कल्प्याः ॥ २२० ॥

वृक्षविशेषं प्रत्याह—

चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातदुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षे च विश्रुते ॥ २२८ ॥

चैत्यादिषु जातानां वृक्षाणां शाखाच्छेदनादिषु पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणः । विश्रुते च पिप्पलपलाशादिके द्विगुणो दण्डः ॥ २२८ ॥

गुल्मादीन्प्रत्याह—

गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम् ।

पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्तने ॥ २२९ ॥

गुल्मा अनतिदीर्घनिबिडलता मालत्यादयः । गुच्छा अवल्लीरूपाः असरल-प्रायाः कुरण्टकादयः । क्षुपाः करवीरादयः सरलप्रायाः । लता दीर्घयायिन्यो द्राक्षातिमुक्ताप्रभृतयः । प्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः सैरलयायिन्यः सारिषाप्र-भृतयः । ओषध्यः फलपाकावसानाः शाखिप्रभृतयः । वीरुधः छिन्ना अपि वा विविधं प्ररोहन्ति ताः गुह्वरीप्रभृतयः । एतेषां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु विकर्तने छेदने पूर्वोक्तादण्डादर्धदण्डो वेदितव्यः ॥ २२९ ॥

इति दण्डपारुष्यप्रकरणम् ।

अथ साहसप्रकरणम् २०

संप्रति साहसं नाम विवादपदं व्याचिख्यासुस्तल्लक्षणं तावदाह—

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात्साहसं स्मृतम् ।

सामान्यस्य साधारणस्य र्वयेष्टं विनियोगानर्हत्वाविशेषेण परकीयस्य वा द्र-व्यस्यापहरणं साहसम् । कुतः । प्रसभहरणात् प्रसभ हरणात् । बलावहम्भेन हरणादिति यावत् । एतदुक्तं भवति । राजदण्डं जनकोशं चोलह्वयं राजपुरुषे-तरजनसमक्षं यत्किञ्चिन्मार्गहरणपरदारप्रधर्षणादिकं क्रियते तत्सर्वं साहस-

१ पणादण्डादारम्ब च. २ वृक्षेऽथ विश्रुते ख. ३ शिखायायिन्य. इति पाठः. ४ दयेष्ट-विनियोगा ग. घ. ५ त्वादिविशेषेण ग.

या० स्मृ० २३

मिति साहसलक्षणम् । अतः साधारणधनपरचयवर्धनस्यापि बलावष्टम्भेन क्रियमाणत्वात्साहसत्वमिति । नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विवृतम्—‘स-
हसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्वक्तव्यं । तत्साहसमिति श्रोतं सहो बलमिहो-
च्यते ॥’ इति । तद्विद् साहसं चौर्यबाणदण्डपाक्यक्षीसंग्रहणेषु व्यासकर्मणि
बलद्वर्पावष्टम्भोपाधितो भिद्यते इति दण्डातिरेकार्थं पृथग्भिधानम् । तस्य च
दण्डवैविध्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैव विवृ-
तम्—‘तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा । उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं
लक्षणं पृथक् ॥ फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च । भस्त्राक्षेपोपमर्दाद्यैः प्र-
थमं साहसं स्मृतम् ॥ वासःपञ्चकयानानां गृहोपकरणस्य च । द्युतेनैव प्रकारेण
मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥ व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदारामिमर्शनम् । प्राणोप-
रोधि यन्त्रान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥ तस्य दण्डः क्रियाक्षेपः प्रथमस्य शतावरः ।
मध्यमस्य तु शास्त्रशैर्दण्डः पञ्चशतावरः ॥ उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इ-
त्युच्यते । यथः सर्वस्वहरणं पुरास्त्रिर्वासनाङ्गने ॥ तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तम-
साहसे ॥’ इति ॥ वज्राद्यश्वापराधतारतम्यादुत्तमसाहसे समस्ता व्यस्ता वा
योज्याः ॥

तत्र परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह—

तन्मूल्याद्विगुणो दण्डो निह्वे तु चतुर्गुणः ॥ २३० ॥

तस्यापहतद्रव्यस्य मूल्यात् द्विगुणो दण्डः । यः पुनः साहसं कृत्वा नाहमका-
र्यमिति निह्वे तस्य मूल्याच्चतुर्गुणो दण्डो भवति । एतस्मादेव विशेषदण्डवि-
धानात्प्रथमसाहसादिसामान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषयं गम्यते ॥ २३० ॥

साहसस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह—

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।

यश्चैवमुक्ताहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥ २३१ ॥

यस्तु साहसं कुर्वित्येवमुक्त्वा कारयत्यसौ साहसिकादण्डाद्विगुणं दण्डं
दाप्यः । यः पुनरहं तुभ्यं धनं दास्यामि त्वं कुर्वित्येवमुक्त्वा साहसं कारयति
स चतुर्गुणं दण्डं दाप्योऽनुबन्धातिशयात् ॥ २३१ ॥

साहसिकविशेषं प्रत्याह—

अर्घ्याक्षेपातिक्रमकृद्वातृभार्याप्रहारकः ।

संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥ २३२ ॥

सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ।

पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥ २३३ ॥

अर्घ्यस्वार्वाहस्याचार्यादेराक्षेपमाज्ञातिक्रमं च यः करोति यत्र आतृभार्या

ताडयति तथा संविहस्य प्रतिश्रुतस्वार्थस्याप्रदाता वक्ष्यः सुमित्रं गृहमुखादयति
तथा स्वगृहक्षेत्रादिसंसक्तगृहक्षेत्रादिस्वामिनां कुलिकानां स्वकुलोन्नवानां आदि-
प्रहणात्स्वग्राम्यस्वदेशीयानां च योऽपकर्ता ते सर्वे पञ्चाशत्पणपरिमितेन द-
ण्डनीयाः ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

स्वच्छन्दं विधवागामी विकुष्ठे नाभिधावकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान्स्पृशेत् ॥ २३४ ॥

शूद्रः प्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥ २३५ ॥

वृषक्षुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥ २३६ ॥

पितृपुत्रस्वस्रभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः ।

एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥ २३७ ॥

किंच । नियोगं विना यः स्वेच्छया विधवां गच्छति । चौरादिभयाकुलैर्वि-
कुष्ठे च यः शक्तोऽपि नाभिधावति । यश्च वृथाक्रोधं करोति । यश्च चण्डालो ब्रा-
ह्मणादीन्स्पृशति । यश्च शूद्रः प्रव्रजितान्दिगम्बरादीन्दैवे पित्र्ये च कर्मणि
भोजयति । यश्चायुक्तं मानरं गमिष्यामीत्येवं शपथं करोति । तथा यश्च अवोग्य
एव शूद्रादियोग्यकर्माध्ययनादि करोति । वृषो बलीवर्धः क्षुद्रपशवोऽजादय-
स्तेषां पुंस्त्वस्य प्रजननशक्तेर्विनाशकः । वृक्षक्षुद्रपशूनामिति पाठे हिंसाघौष-
प्रयोगेण वृक्षादेः फलप्रसूनानां पातयिता । साधारणमपलपति साधारणद-
व्यस्य च वक्षकः । दासीगर्भस्य च पातयिता । ये च पित्रादयोऽपसिता एव
सन्तोऽन्योन्यं त्यजन्ति ते सर्वे प्रत्येकं पणशतं दण्डार्हा भवन्ति ॥ २३४ ॥
॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ इति साहसप्रकरणम् ॥

साहसप्रसङ्गात्सहसापराधेषु निर्णेजकादीनां दण्डमाह—

वसानस्त्रीन्पणान्दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान्दश ॥ २३८ ॥

नेजको वक्षस्य धावकः स यदि निर्णेजनार्थं समर्पितानि वासांसि स्वयमा-
च्छादयति तदासौ पणत्रयं दण्ड्यः । यः पुनस्तानि विक्रीणीते अवक्रयं वा पु-
नः तावत्कालमुपभोगार्थं वक्षं दीयते मद्यमेतावद्धनं हेयमित्येवं भाटकेन यो द-
दाति आशित्वं वा नयति स्वसुहृद्व्यो याचितं वा ददात्यसौ प्रत्यपराधं दशप-
णान्दण्डनीयः । तानि च वक्षाणि श्लक्ष्णशाल्मेलीफलके क्षालनीयानि न पा-
षाणे, न च व्यत्यसनीयानि, न च स्वगृहे वासयितव्यानि इतरथा दण्ड्यः ।

(८।३९६) — 'नास्मलीफलके क्षुब्धे निज्याद्वासांसि वेजकः । नच वासांसि वासोभिर्निर्हरेष्वच वासयेत् ॥' इति मनुस्मरणात् ॥ यदा पुनः प्रमादात्तानि नाशयति तदा नारदेनोक्तं द्रष्टव्यम् — 'मृत्याष्टभागो हीयेत सकृद्धौतस्य वाससः । द्विःपाद्विस्तृतीयांशश्चतुर्थीतिऽर्धमेव च ॥ अर्धश्रयात् परतः पादांशापचयः क्रमान् । यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षयः ॥' इति । अष्टपणकीतस्य सकृद्धौतस्य वक्षस्य नाशितस्याष्टमभागपणोनं मूल्यं देयम् । द्विर्धौतस्य तु पादोनं पणद्वयोनिं त्रिर्धौतस्य पुनस्तृतीयांशन्यूनम् । चतुर्धौतस्यार्धं पणचतुष्टयं देयम् । ततः परं प्रतिनिर्णेजनमवशिष्टं मूल्यं पादपादापचयेन देयम् । यावज्जीर्णं जीर्णस्य पुनर्नाशितस्येच्छातो मूल्यदानकल्पनम् ॥ २३८ ॥

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।

अन्तरे च तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः ॥ २३९ ॥

पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न पुनः कलहं निवारयति असौ पणत्रयं दण्ड्यः । यश्च तयोः सपणे विवादे पणदाने प्रतिभूर्भवत्यसौ चकारात्तयोर्यः कलहं वर्धयति सोऽपि त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणान्दण्डनीयः । दम्पत्यादिष्वथमेव दण्डोऽनुसरणीयः ॥ २३९ ॥

तुलाशासनमानानां कूटकृष्णकस्य च ।

एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४० ॥

तुला तोलनदण्डः । शासनं पूर्वोक्तम् । मानं प्रस्थद्रोणादि । नाणकं मुद्रादिभिर्निष्कृतं द्रम्मनिष्कादि । एतेषां यः कूटकृत देशप्रसिद्धपरिमाणादन्वया न्यूनात्मनाधिक्यं वा द्रम्मादेरव्यवहारिकमुद्रात्वं ताम्रादिगर्भत्वं वा करोति यश्च तैः कूटैर्जानन्नपि व्यवहरति तावुभौ प्रत्येकमुत्तमसाहसं दण्डनीयौ ॥ २४० ॥

नाणकपरीक्षणं प्रत्याह —

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यथाप्यकूटकम् ।

स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥ २४१ ॥

यः पुनर्नाणकपरीक्षी ताम्रादिगर्भमेव द्रम्मादिकं सम्यगिति ब्रूते सम्यक् वा कूटकमिति असावुत्तमसाहसं दण्ड्यः ॥ २४१ ॥

चिकित्सकं प्रत्याह —

भिषग्भिध्याचरन्देण्ड्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् ।

मानुषे मध्यमं रौजपुरुषेषूत्तमं दमम् ॥ २४२ ॥

यः पुनर्भिषक् मिथ्या आयुर्वेदानभिज्ञ एव जीवनार्थं चिकित्सितज्ञोऽहमिति तिर्यक्षानुत्पराजपुरुषेषु चिकित्सामाचरत्यसौ यथाक्रमेण प्रथममध्यमोत्तमसाह-

१ अष्टभागोन पण मूल्यं ख-च. २ पादापचयेन ख. ३ व्यावहारिकमुद्रितत्वं घ. ४ जरन्दाप्यः घ. ५ राजमानुषे नूत्तमं घ.

सान्द्रदानीयः । तथापि तिर्यगादिषु मूलविक्षेपेण वर्णविशेषेण राजप्रत्यासत्ति-
विशेषेण च दण्डानां लघुगुहभावः कल्पनीयः ॥ २४२ ॥

अवध्यं यश्च बध्नाति बद्धं यश्च प्रमुञ्चति ।

अप्राप्तन्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४३ ॥

यः पुनर्वर्णिक् श्रीहिकर्पासादेः पण्यस्याष्टमंशं कूटमानेन कूटगुल्या वा
सार्थमाहृतं अनिर्वृतव्यवहारं चोत्सृज्यसौ उत्तमसाहसं दाप्यः ॥ २४३ ॥

मानेन तुलया वापि योऽश्मष्टमकं हरेत् ।

दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥ २४४ ॥

यः पुनर्वर्णिक् श्रीहिकर्पासादेः पण्यस्याष्टमंशं कूटमानेन कूटगुल्या वा
अन्वयाऽपहरति असौ पणानां द्विशतं दण्डनीयः । अपहृतस्य द्रव्यस्य पुनर्वृद्धौ
हानौ च दण्डस्यापि वृद्धिहानौ कल्प्ये ॥ २४४ ॥

भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ।

पण्येषु प्रक्षिपन्हीनं पणान्दाप्यस्तु षोडश ॥ २४५ ॥

भेषजमाषचद्रव्यम् । ज्वेहो घृतादिः । लवणं प्रसिद्धम् । गन्धद्रव्यमुष्णी-
रादि । धान्यगुडौ प्रसिद्धौ । आदिष्वन्दादिह्रिमरीचादि । एतेष्वसारद्रव्यं विक्र-
यार्थं मिश्रयतः षोडशपणो दण्डः ॥ २४५ ॥

मृच्चर्मणिमूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।

अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥ २४६ ॥

किंच । न विद्यते बहुमूल्या जातिर्यस्मिन्मृच्चर्मोदिके तदजाति तस्मिन् जा-
तिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसंचारेण बहुमूल्यजातीयसादृश्यसंपादनेन ।
यथा मल्लिकामोदसंचारेण मृत्तिकायां सुगन्धामलकमिति । माजोरचर्मणि व-
र्णोत्कर्षापादनेन व्याघ्रचर्मणि स्फटिकमणौ वर्णान्तरकरणेन पद्मराग इति । का-
र्पासिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति । कालायसे वर्णोत्कर्षाधानेन रजत-
मिति । बिल्वकाष्ठे चन्दनामोदसंचारेण चन्दनमिति । कङ्कोले त्वगाख्यं लव-
ङ्गमिति । कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षाधानेन कौशेयमिति । विक्रेयस्यापादित-
सादृश्यमृच्चर्मोदेः पण्यस्याष्टगुणो दण्डो वेदितव्यः ॥ २४६ ॥

सैमुद्रपरिवर्ते च सारभाण्डं च कृत्रिमम् ।

आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥ २४७ ॥

भिन्ने पणे च पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते ।

द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ॥ २४८ ॥

सैमुद्रं पिधानं सैमुद्रेण सह वर्तत इति सैमुद्रं करण्डकं परिवर्तनं व्यवस्थासः ।

योऽन्यदेवमुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा हस्तलाभवेवान्मदेव स्फटिकावां पूर्णं करण्डकं समर्पयति यश्च सारभाण्डं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमाधि वा नयति तस्य दण्डकल्पना वक्ष्यमाणा वेदितव्या । कृत्रिमकस्तूरिकादेर्दुल्यभूते पणे भिन्ने न्यूनः । न्यूनपणमूल्य इति यावत् । तस्मिन् कृत्रिमे विक्रीते पञ्चाशत्पणो दण्डः । पणमूल्ये पुनः शतम् द्विपणमूल्ये द्विशतो दण्ड इत्येवं मूल्यगृहीतो दण्डगृहीतुरूपेया ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

वणिजः प्रत्याह—

संभूय कुर्वतामर्घं सबाधं कारुशिल्पिनाम् ।

अर्घस्य हासं वृद्धिं वा जानतो दम उत्तमः ॥ २४९ ॥

राजनिरूपितामर्घस्य हासं वृद्धिं वा जानन्तोऽपि वणिजः संभूय मिलित्वा कारुणां रजकादीनां शिल्पिनां चित्रकारादीनां सबाधं पीडाकरमर्घान्तरं लाभलोभात्कुर्वन्तः पणसहस्रं दण्डनीयाः ॥ २४९ ॥

संभूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपरुन्धताम् ।

विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥ २५० ॥

किंच । ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशान्तरादागत पण्यमनर्घेण हीनमूल्येन प्रार्थयमाना उपरुन्धन्ति महार्घेण वा विक्रीणते तेषामुत्तमसाहसो दण्डो विहितो मन्वादिभिः ॥ २५० ॥

केन पुनर्वर्णेण पणितम्यमित्यत आह—

राजनि स्थाप्यते योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।

क्रयो वा निःस्रवस्तस्माद्वणिजां लाभकृत्स्मृतः ॥ २५१ ॥

राजनि संनिहिते सति यस्तेनार्घः स्थाप्यते निरूप्यते तेनार्घेण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो वा कार्यः । निगंतः स्रवो निःस्रवो विशेषस्तस्माद्राजनिरूपिता-र्घ्यो निःस्रवः स एव वणिजां लाभकारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितात् । मनुना चार्धकरणे विशेषो दर्शितः (८।४०२)—‘पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे मासे तथा गते । कुर्वीत त्रैपां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृप ॥’ इति ॥ २५१ ॥

स्वदेशपण्ये तु शतं वणिगृहीत पञ्चकम् ।

दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥ २५२ ॥

किंच । स्वदेशप्राप्तं पण्यं गृहीत्वा यो विक्रीणीते असौ पञ्चकं शतं पणस्यते पणपञ्चकं लाभं गृहीत्वात् । परदेशप्राप्ते पुनः पण्ये शतपणमूल्ये दशपणान्नामं गृहीत्वात् । यस्य पण्यस्य ग्रहणदिवस एव विक्रयः संपद्यते । यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीते तस्य कालोत्कर्षवद्वाह्योत्कर्षः कल्प्यः । एवं च सद्यार्घं निरु-

पिते पण्यसते पञ्चपणो लाभो भवति तथैवाधो राज्ञा स्वदेशपण्यविषये स्थाप-
नीयः ॥ २५२ ॥

पारदेशपण्येऽर्धनिरूपणप्रकारमाह—

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।

अर्धोऽनुग्रहकृत्कार्यः केतुर्विक्रेतुरेव च ॥ २५३ ॥

देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्यागमनभाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषु
यावानुपयुक्तोऽर्थस्तावन्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा यथा पण-
्यसते दशपणो लाभः संपद्यते तथा केतुर्विक्रेतोरनुग्रहकार्यार्धो राज्ञा स्थापनीयः ॥

इति साहसप्रकरणम् ।

अथ विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् २१

प्रासङ्गिकं परिसमाध्याधुना विक्रीयासंप्रदानं प्रक्रमते । तत्स्वरूपं च नार-
देनाभिहितम्—‘विक्रीय पण्यं मूल्येन केतुर्यत्र प्रदीयते । विक्रीयासंप्रदानं
तद्विवादपदमुच्यते ॥’ इति । तत्र विक्रेयद्रव्यस्य चराचरभेदेन द्वैविध्यमभि-
धाय पुनः पद्विधत्वं तेनैव प्रत्यपादि—‘लोकेऽस्मिन्निद्विधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं
तथा । पद्विधस्तस्य तु बुधेर्दानादानविधिः स्मृतः ॥ गणितं तुलितं मेयं क्रि-
यया रूपतः क्षिया ॥’ इति । गणितं क्रमुकफलादि । तुलितं कनककस्तूरीकुङ्कु-
मादि । मेयं शाल्यादि । क्रियया बाहदोहारूपयोपलक्षितमश्वमहिष्यादि ।
रूपतः पण्याङ्गनादि । क्षिया दीप्त्या मरकतपद्मरागादीति ॥

यत्तत्पदप्रकारकमपि पण्यं विक्रीयासंप्रयच्छतो दण्डमाह—

गृहीतमूल्यं यः पण्यं केतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्दामं वा दिगागते ॥२५४॥

गृहीतं मूल्यं यस्य पण्यस्य विक्रेत्रा तद्गृहीतमूल्यं तद्यदि विक्रेता प्रार्थयमा-
नाय स्वदेशवणिजे केत्रे न समर्पयति तच्च पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं स-
त्काशान्तरेऽरूपमूल्येनैव लभ्यते तदावद्वात्सक्यतो य उदयो वृद्धिः पण्यस्य स्था-
वरजङ्गमात्मकस्य तेन सहितं पण्यं विक्रेता केत्रे दापनीयः । यदा मूल्यद्रास-
कृतः पण्यस्योदयो नास्ति किंतु क्रयकाले यावदेव यतो मूल्यस्येत्यपण्यमिति
प्रतिपक्षं तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन्देशे विक्रीणानस्य यो लाभस्ये-
नोदयेव सहितं द्विकं त्रिकमित्यादिप्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन वा सहितं केतुवा-
श्ट्यावत्तादापनीयः । यथाह नारदः—‘अर्धश्रेदैवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।
स्वानिनामेव निबभौ दिग्दामं दिग्विचारिणाम् ॥’ इति ॥ यदा स्वर्षमहत्त्वेन
पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन्पण्ये वस्त्रगृहादिके च उपभोगस्तदापछादनशुल्क-

निवासादिरूपो विक्रेतुस्तत्सहितं पण्यमसौ दाप्यः । यथाह नारदः—‘विक्रीय पण्यं मूल्यात्न वः केतुर्न प्रयच्छति । स्वावरस्य क्षयं दाप्यो अङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥’ इति । विक्रेतुरूपभोगः क्षय उच्यते । केतुसंबन्धित्वेन क्षीयमाणत्वात् । न पुनः कुल्यपातसंस्थातादिरूपः । तस्य तु—‘उपहृन्वेत् वा पण्यं दक्षेतापह्रियेत् वा । विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः ॥’ इत्यत्रोक्तत्वात् ॥ यदा त्वसौ केता देशान्तरात्पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय देशान्तरे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता केत्रे दापयितव्यः । अयं च क्रीतपण्यसमर्पणनियमोऽनुशयाभावे द्रष्टव्यः ॥ सति त्वनुस्ये क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिदित्यादि मनूकं वेदितव्यम् ॥ २५४ ॥

विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वकेतर्थगृह्णाति ।

हानिश्चेत्केतृदोषेण केतुरेव हि सा भवेत् ॥ २५५ ॥

किंच । यदा पुनर्जातानुशयः केता पण्यं न जिघृक्षति तदा विक्रीतमपि पण्यमन्यत्र विक्रेयम् । यदा पुनर्विक्रेत्रा दीयमानं केता न गृह्णाति तच्च पण्यं राजर्दविक्रेनोपहतं तदा केतुरेवासौ हानिर्भवेत् । पण्यग्रहणरूपेण केतृदोषेण नाशितत्वात् ॥ २५५ ॥

राजर्दवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥ २५६ ॥

अपिच । यदा पुनः केत्रा प्रार्थ्यमानमपि पण्यं विक्रेता न समर्पयत्यजाता-
नुशयोऽपि तच्च राजर्दविक्रेनोपहतं भवति तदासौ हानिर्विक्रेतुरेव । अतोऽन्य-
दुष्टं पण्यं विनष्टसंज्ञं केत्रे देयम् ॥ २५६ ॥

अन्यहस्ते च विक्रीय दुष्टं वाऽदुष्टवद्यदि ।

विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात् दुग्गुणो भवेत् ॥ २५७ ॥

किंच । यः पुनर्विनिवानुशयमेकस्य हस्ते विक्रीतं पुनरन्यस्य हस्ते विक्रीणीते सद्दोषं वा पण्यं प्रच्छादितदोषं विक्रीणीते तदा तत्पण्यमूल्याद्विगुणो दमो वेदितव्यः । नारदेनाप्यत्र विशेषो दर्शितः—‘अन्यहस्ते च विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रच्छति । द्रव्यं तद्विगुणं दाप्यो विनयस्तावदेव तु ॥ निर्दोषं दर्शयित्वा तु सद्दोषं वः प्रयच्छति । स मूल्याद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥’ इति ॥ सर्वथापि विधिर्वत्तमूल्यात् पण्ये द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्यात् पुनः पण्ये वाङ्मात्रक्ये केतुर्विक्रेत्रोर्नियमकारिणः समवाहते प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न कश्चिदोषः । यथाह नारदः—‘दत्तमूल्यात् पण्यस्य विधिरेव प्रकीर्तितः । अदत्तेऽन्यत्र समवाह विक्रेतुरविक्रयः ॥’ इति ॥ २५७ ॥

विक्रयानुशयोऽभिहितः क्रीतानुशयस्वरूपं तु प्राक् प्रपञ्चितम् । अधुना तदु-
भयसाधारणं धर्ममाह—

श्रयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविजानता ।

क्रीता नानुश्रयः कार्यः कुर्वन्पद्मागदण्डभाक् ॥ २५८ ॥

परीक्षितक्रीतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्रयकालपरिमाणतोऽर्धकृतां वृद्धिमप-
श्यता क्रेत्रा अनुशयो न कार्यः । विक्रेत्रा च महार्धनिबन्धनं पण्यक्षयमपश्यता
नानुशयितव्यम् । वृद्धिक्षयपरिज्ञाने पुनः क्रेतृविक्रेत्रोरनुशयो भवतीति व्यतिरे-
कादुक्तं भवति । अनुशयकालावधिस्तु नारदेनोक्तः—‘क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं
तुःक्रीतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्वयविक्षतम् ॥ द्वितीयेऽह्नि
दत्तक्रेता मूल्याधिशोशमावहेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत् ॥’
इति । अपरीक्षितक्रयविक्रये पुनः पण्यवैगुण्यनिबन्धनानुशयावधिर्दशैकपञ्चस-
प्ताहेत्यादिना दर्शित एव । तदनया बाचोयुक्तया वृद्धिक्षयपरिज्ञानस्यानुशयका-
रणत्वमवगम्यते । यथा पण्यपरीक्षाविधिबलात्पण्यदोषाणामनुशयकारणत्वं अतः
पण्यदोषतद्वृद्धिक्षयकारणत्रिनयाभावेऽनुशयकालाभ्यन्तरेऽपि यद्यनुशयं करोति
तदा पण्यपद्मागं दण्डनीयः । अनुशयकारणसद्भावेऽप्यनुशयकालातिक्रमेणानु-
शयं कुर्वतोऽप्ययमेव दण्डः । उपभोगेनाविनश्वरं स्थिरार्धेष्वनुशयकालातिक्र-
मेणानुशयं कुर्वतो मन्वृत्तो दण्डो दण्डव्यः (८।२२३)—‘परेण तु दशाहस्य
न दद्यान्नापि दापयेत् । आददानो दद्वैव राजा दण्डव्यः शतानि पदः ॥ इति २५८

इति विक्रयात्मप्रदाननाम प्रकरणम् ।

अथ संभूयसमुत्थानप्रकरणम् २२

संभूयसमुत्थानं नाम विवादपदमिदानीमभिधीयते—

समवायेन वणिजां लामार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लाभालाभा यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ ॥ २५९ ॥

सर्वे वयमिदं कर्म मिलिताः कर्म इत्येवंरूपा संप्रतिपत्तिः समवायः तेन ये
वणिक्कूटनतैकप्रभृतयो लाभलिप्सवः प्रातिम्विकं कर्म कुर्वन्ते तेषां लाभालाभा-
नुपपत्त्यापचयौ यथाद्रव्यं येन बावद्धनं पण्यग्रहणाद्यर्थं दत्तं तदनुसारेणावसेयौ ।
यद्वा । प्रधानगुणभावपर्यालोचनयास्य भागद्वयमस्यैको भाग इत्येवंरूपया सं-
विदा समयेन यथा संप्रतिपन्नौ तथा वेदितव्यौ ॥ २५९ ॥

प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यश्च नाशितम् ।

स तद्वादिप्रवाच्च रक्षितादशमांशभाक् ॥ २६० ॥

किञ्च । तेषां संभूय प्रचरतां मध्ये पण्यमिदमिदं न व्यवहर्तव्यमिति प्रति-

१ यत्पण्यं दुष्क्रीतं सः २ पदमधुना समभिदधाति यः ।

पिद्धमाचरता यज्ञाशितमनादिष्टमननुज्ञातं वा कुर्वाणेन तथा प्रमादाद्यज्ञाही-
नतया वा येन यज्ञाशितं स तत्पण्यं दणित्यग्नौ दद्यात् । यः पुनस्तेषां मध्ये
औरराजादिजनितान्नासनापपण्यं पालयति स तस्मादक्षितात्पण्याद्दशममंशं
लभते ॥ २६० ॥

अर्धप्रक्षेपणाद्विशं भागं शुल्कं नृपो हरेत् ।

व्यामिद्धं राजयोग्यं च विक्रीतं राजगामि तत् ॥ २६१ ॥

इयतः पण्यस्येयमूल्यमित्यर्धस्तस्य प्रक्षेपणात् राजतो निरूपणाद्धेतोरसौ मू-
ल्याद्विशतितममंशं शुल्कार्थं गृह्णीयान् । यत्पुनर्व्यासिद्धमन्यत्र न विक्रयमिति
राज्ञा प्रतिषिद्धं येष राजयोग्यं मणिमणिख्याद्यप्रतिषिद्धमपि तद्वाज्ञेऽभिवेद्य
लाभलोभेन विक्रीतं चेद्राजगामि मूल्यदाननिरपेक्षं तत्सर्वं पण्यं राजापहरे-
दित्यर्थः ॥ २६१ ॥

मिथ्यावदन्परीमाणं शुल्कस्थानादपासरन् ।

दाप्यस्त्वष्टगुणं यश्च स व्याजक्रयविक्रीयी ॥ २६२ ॥

यः पुनर्वणिक् शुल्कवञ्चनार्थं पण्यपरिमाणं निह्रुते शुल्कग्रहणस्थानाद्वापस-
रति यश्चास्येदमस्येदं वेत्येवं विवादास्पदीभूतं पण्यं क्रीणाति विक्रीणीते वा ते
सर्वे पण्यादष्टगुणं दण्डनीयाः ॥ २६२ ॥

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन्दाप्यः पणान्दश ।

ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमज्जने ॥ २६३ ॥

अपिच । शुल्कं हि द्विविधं स्थलजं जलजं च । तत्र स्थलजमर्धप्रक्षेपणा-
द्विशं भागं शुल्कं नृपो हरेदित्यत्रोक्तम् । जलजं तु मानवेऽभिहितम् (८।
४०४।५।७।)— 'पणं यानं तरे दाप्यः पुरुषोऽर्धपणं तरे । पादं पशुश्च योषिश्च
पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥ भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः । रि-
क्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥ गर्भिणी तु द्विमासाद्विस्तथा प्रव-
जितो मुनिः । ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं नराः ॥' इति ॥ शुल्क-
द्वयेऽप्ययमपरो विशेषः— 'न भिक्षुकार्योपणमस्ति शुल्कं न क्षिप्यवृत्तौ न
मिशौ न दूते । न भैक्षलब्धे न हतावशेषे न श्रोत्रिये प्रवजिते न यज्ञे ॥'
इति । तीर्थतेऽनेनेति तैरिः नावादिः तज्जन्यशुल्केऽधिकृतस्तरिकः स यदा स्थ-
लोद्भवः शुल्कं गृह्णाति तदा दशपणान्दण्डनीयः । वेशो वेष्टम् । प्रतिवेश इति
स्ववेशमाभिमुखं स्ववेशमपार्श्वस्थं चोच्यते । तत्र भवाः प्रातिवेश्याः ब्राह्मणाश्च
ते प्रातिवेश्याश्च ब्राह्मणप्रातिवेश्याः तेषां श्रुतवृत्तसंप्रदानां ब्राह्मादिषु विभवे
सत्त्वनिमज्जने एतदेव दशपणात्मकं दण्डनं वेदितव्यम् ॥ २६३ ॥

देशान्तरगतवणिजिकं प्रत्याह—

देशान्तरगते प्रेते द्रव्यं दायादबान्धवाः ।

ज्ञातयो वा हरेयुस्तदागतास्तैर्विना नृपः ॥ २६४ ॥

यदा संभूयकारिणां मध्ये यः कश्चिद्देशान्तरगतो मृतस्तदा तदीयमंशं दायादाः पुत्राद्यपत्यवर्गो बान्धवाः मानुषश्च मानुषाद्याः ज्ञातयोऽपत्यवर्गव्यतिरिक्ताः सपिण्डा वा आगताः संभूय व्यवहारिणो ये देशान्तरादागतास्ते वा गृहीयुः । तैर्विना दायादाद्यभावे राजा गृहीयान् । वाशब्देन च दायादादीनां वैकल्पिकमधिकारं दर्शयति । पौर्वापर्यनियमश्च पत्नी दुहितर इत्यादिना प्रतिपादित एवात्रापि वेदितव्यः । शिष्यसम्बन्धचारिब्राह्मणनिषेधो वणिक्प्राप्तिश्च वचनप्रयोजनम् । वणिजामपि मध्ये यः पिण्डदानार्णदानादिसमर्थः स गृहीयात् । सामर्थ्याविशेषे पुनः सर्वे वणिजः संसृष्टिनो विभज्य गृहीयुः । तेषामप्यभावे दशवर्षे दायादाद्यागमनं प्रतीक्ष्यानागतेषु स्वयमेव राजा गृहीयान् । तदिदं नारदेन स्पष्टीकृतम्—‘एकस्य चेत्यान्मरणं दायादोऽस्य तदामुयात् । अन्यो वाऽस्ति दायादे शक्ताश्चेत्सर्वं एव ते ॥ तदभावे तु गुप्तं तत्कारयेदशवत्सरात् । अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः ॥ राजा तदात्मसात्कुर्यादेवं धर्मो न हीयते ॥’ इति ॥ २६४ ॥

जिह्वं त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।

किंच । जिह्वो वज्रक. नं निर्लाभं निर्गतलाभं लाभमाच्छिद्य त्यजेयुर्बहिः कुर्युः । यश्च संभूयकारिणां मध्ये भाण्डप्रत्यवेक्षणदिकं कर्तुमसमर्थोऽसावन्येन स्वं कर्म भाण्डभारवाहनं तदायव्ययपरीक्षणादिकं कारयेत् ॥

प्रागुपदिष्टं वणिग्धर्ममृत्विगादिष्वतिदिशति—

अनेन विधिराख्यात ऋत्विक्पर्षककर्मिणाम् ॥ २६५ ॥

अनेन लाभालाभौ यथाद्रव्यमित्यादिवणिग्धर्मकथनेन ऋत्विजां होत्रादीनां कृषीवलानां नटनर्तकतक्षादीनां च शिरपकर्मोपजीविनां विधिवर्तनप्रकार आख्यातः । तत्र च ऋत्विजां धनविभागे विशेषो मनुना दर्शितः—(८।२।१०) ‘सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्धेनार्धिनोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थींशाश्च पादिनः ॥’ इति ॥ अस्यायमर्थः । ज्योतिष्टोमेन शतेन दीक्षयन्तीति वचनेन गवां शतमृत्विगानतिरूपे दक्षिणाकार्ये विनियुक्तम् । ऋत्विजश्च होत्रादयः षोडश । तत्र कस्य कियानंश इत्यपेक्षायामिदमुच्यते । सर्वेषां होत्रादीनां षोडशर्त्विजां मध्ये ये मुख्याश्चत्वारो होत्रध्वर्ज्यहोत्रातारः ते गोशतस्यार्धिनः सर्वेषां भागपूरणोपपत्तिवशादष्टाचत्वारिंशद्वर्षार्धेनार्धभाजः । अपरे मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थानृत्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्तदर्धेन तस्य मुख्यांशस्यार्धेन चतुर्विंशतिरूपेणार्धभाजः । ये पुनस्तृतीयिनः अष्टावाकनेद्वाग्नीध्रप्रतिहर्तारस्ते

१ विधेयः घ. २ तद्वारयेत् घ. ३ वचने गवा घ.

तृतीयिनो मुख्यस्यांशस्य षोडशगोरूपेणतृतीयांशेन तृतीयांशभाजः । ये तु पादिनः प्रावस्तुदुष्प्रेतृपोतृमुज्ज्वलाण्यास्ते मुख्यभागस्य यश्चतुर्थांशो द्वादशगोरूप-
स्तद्भाजः ॥ ननु कथमयमंशनियमो घटते । न तावदत्र सैमयो नापि द्रव्यसमवायो
नापि वचनं यद्दशादीदृग्भागनियमः स्यादतः समं स्वादश्रुतत्वादिति न्यायेन
सर्वेषां समांशभाक्त्वं कर्मानुरूपेण चांशभाक्त्वमिति युक्तम् ॥ अत्रोच्यते ।
ज्योतिष्टोमप्रकृतिके द्वादशाहेऽर्धिनस्तृतीयिनः पादिन इति सिद्धवदनुवादो न
घटते यदि तत्प्रकृतिभूते ज्योतिष्टोमे अधंतृतीयचतुर्थांशभाक्त्वं मैत्रावरुणा-
दीनां न स्यादतो वैदिकदिप्रभृतिसमाख्याबलात्प्रागुक्तोऽंशनियमोऽवकल्प्यत
इति निरवयवम् ॥ २६५ ॥

इति मभूयसमुन्धानप्रकरणम् ।

अथ स्तेयप्रकरणम् २३

इदानीं स्तेयं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं च मनुनाभिहितम् (८। ३३२)—
'स्थात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् । निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वापक्षुवते
च यत्' इति । अन्वयवत् द्रव्यरक्षराजाध्यक्षादिसमक्षम् । प्रसभं बलावष्टम्भेन
यत्परधनहरणादिक क्रियते तत्साहसम् । स्तेयं तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्यस्वा-
म्याप्तसमक्षं वञ्चयित्वा यत्परधनहरणं तदुच्यते । यच्च सान्त्वयमपि कृत्वा न
मयेदं कृतमिति भयाभिहुते तदपि स्तेयम् ॥ नारदेनाप्युक्तम्—उपायविवि-
धैरेषां छलयित्वापकर्षणम् । सुसमत्प्रसमत्तैः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥' इति ॥

तत्र तस्करग्रहणपूर्वकत्वादण्डस्य ग्रहणस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् ज्ञानोपायं ताव-
दाह—

ग्राहकैर्गृह्यते चौरौ लोप्तेणाय पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥ २६६ ॥

यश्चौरौऽयमिति जनैर्विख्याप्यते असौ ग्राहकै राजपुरुषैः स्थानपालप्रभृति-
भिर्ग्रहीतव्यः । लोप्तेणापहतभाजनादिना वा चौर्यचिह्नेन नाशदिवसादारभ्य
चौर्यपदानुसारेण वा ग्राह्यः । यश्च पूर्वकर्मापराधी ग्राह्यः प्रख्यातचौर्यः । अशुद्धो-
ऽग्रज्ञातो वासः स्थानं यस्यासावशुद्धवासकः सोऽपि ग्राह्यः ॥ २६६ ॥

अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिह्वैः ।

धूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः ॥ २६७ ॥

परद्रव्यगृहाणां च प्रच्छका गृहधारिणः ।

निराया व्यववन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥ २६८ ॥

किंच । न केवलं पूर्वोक्ता ग्राह्याः कित्वन्वेऽपि वक्ष्यमाणैर्किञ्चैः शङ्कया ग्राह्याः । जातिनिवृत्तेन नाहं शुद्ध इत्येवंरूपेण, नामनिवृत्तेन नाहं कैपिल इत्येवंरूपेण, आदिग्रहणस्वदेशग्रामकुलाद्यपलापेन च लक्षिता ग्राह्याः । भूतपञ्चाङ्गनामघणानादिव्यसमेप्यवतिप्रसक्तास्तथा कुतस्त्वोऽसि त्वमिति चौरग्राहिभिः पृष्टो यदि शुष्कमुखो भिन्नस्वरो वा भवति तर्ह्यसावपि ग्राह्यः । बहुवचनान्तिष्ठललाटादीनां ग्रहणम् । तथा ये निष्कारणं कियदस्य धनं किं वास्य गृहमिति पृच्छन्ति येच वेचान्तरधारणेनात्मानं गृहयित्वा चरन्ति ये चावाभावेऽपि बहुव्ययकारिणः ये वा विनष्टद्रव्याणां जीर्णवस्त्रभिन्नभाजनादीनामविज्ञातत्वामिहानां विक्रायकास्ते सर्वे चौरसंभावनया ग्राह्याः । एवं नानाविधचौर्यलिङ्गान्गृह्यमान्गृहीत्वा एते चौराः किं वा साधव इति सम्यक्परीक्षेत न पुनर्किञ्चनमात्रेण चौर्यनिर्णयं कुर्यात् । अचौरस्यापि लोप्रादिचौर्यलिङ्गसंबन्धसंभवात् । यथाह नारदः—‘अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि । चोरेण वा वैरिणितं लोपतं यज्ञात्परीक्षयेत् ॥’ तथा—‘असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याश्चासत्यसंनिभाः । इत्यन्ते विविधा भावास्तस्मादुक्तं परीक्षणम् ॥’ इति ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

एवं चौर्यशङ्कया गृहीतेनात्मा संशोधनीय इत्याह—

गृहीतः शङ्कया चौर्ये नात्मानं चेद्विशोधयेत् ।

दापयित्वा गतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत् ॥ २६९ ॥

यदि चौर्यशङ्कया गृहीतस्तत्क्षित्तरणार्थमात्मानं न शोधयति तर्हि वक्ष्यमाणधनदापनवच्चादिदण्डभागभवेत् । अतो मानुषेण तदभावे दिव्येन वा आत्मा शोधनीयः ॥ ननु नाहं चौर इति मिथ्योत्तरे कथं प्रमाणं संभवति । तस्माभावरूपत्वात् । उच्यते । दिव्यस्य तावज्ज्ञावाभावगोचरत्वं हृद्याऽवागम्यतरः कुर्वादित्यत्र प्रतिपादितम् । मानुषं पुनर्यद्यपि साक्षाच्छुद्धमिथ्योत्तरे न संभवति तथापि कारणेन संसृष्टभावरूपमिध्याकारणसाधनमुक्तेनाभावमपि गोचरयत्येव । यथा नाशापहारकाळे अहं देशान्तरस्य इत्यभियुक्तैर्भाविते चौर्याभावस्याप्यर्थास्तित्वेः शुद्धिर्भवत्येव ॥ २६९ ॥

चोरे दण्डमाह—

चौरं प्रदाप्यापहतं घातयेद्विविधैर्वधैः ।

यस्तु प्रायुक्तपरीक्षया तच्चिरपेक्षं वा निश्चितचौर्यं स्वामिने अपहतं धनं स्वरूपेण मृत्युकल्पनया वा दापयित्वा विविधैर्वधैर्घातैर्घातयेत् । एतच्चोत्तमसाह-

सदृशप्राप्तिर्योग्योत्तमद्रव्यविषयम् । य पुनः पुनश्चक्षुःश्रोत्रमभ्यासप्रहार-
विषयम् । 'साहसेषु च युक्तोक्त्यु दण्डो मनीषिभिः । स एव दण्डः स्त्रेयेऽपि
द्रव्येषु त्रिष्वयुक्तमात् ॥' इति नारदवचनेन बध्मरूपस्योत्तमसाहसस्योत्तमद्र-
व्यविषये व्याख्यापितत्वात् ॥ यत्पुनर्बुद्धमनुवचनम्—'अव्याधोपात्तचित्त-
त्वाद्भजनैर्वा मकालमकम् । अतस्मान्वातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥' इति
अद्वि महत्पराधविषयम् ॥

चौरविषयेऽपवादमाह—

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ २७० ॥

ब्राह्मणं पुनश्चौरं महत्पराधे न वातयेदपि तु कलकटेऽङ्कयित्वा स्वदेशाग्नि-
व्यासयेत् । भङ्गनं च अपदाकारं कार्यम् । तथाच मनुः (१।२१७)—'गु-
ह्यस्थे भगः कार्यः सुरापाने सुराभोजः । स्त्रेये च अपदं कार्यं ब्रह्महण्यक्षिराः
पुमान् ॥' इति । एतच्च दण्डोत्तरकालं प्रायश्चित्तमचिकीर्षतीति द्रष्टव्यम् ॥
यथाह मनुः (१।२४०)—'प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।
नाङ्गमा राजा कलकटे तु दाप्यास्तूतमसाहसम् ॥' इति ॥ २७० ॥

चौरदण्डेन अपहतद्रव्यप्राप्त्युपायमाह—

घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।
विवीतभर्तुस्तु पथि चौरोद्धर्तुस्वीतके ॥ २७१ ॥

यदि ग्राममध्ये मनुष्यादिप्राणिवधो घनापहरणं वा जायते तदा ग्रामपतेरेव
चौरपेक्षा दोषस्तत्परिहारार्थं स एव चौरं गृहीत्वा राजेऽर्पयेत् । तद्वशात्कौ हृतं
धनं धनिने दद्यात् । यदि चौरैस्त्व पदं स्वग्रामाग्निर्गतं न दर्शयति । दर्शिते
पुनस्तत्पदं वन्न प्रविशति तद्विषयाधिपतिरेव चौरं धनं चार्पयेत् । तथाच
नारदः—'गोचरे यस्य क्षुप्येत तेन चौरः प्रयत्नतः । प्राज्ञो दाप्योऽथवा क्षेत्रं
पदं यदि न निर्गतम् ॥ निर्गते पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र पातितम् । सामन्ताम्मा-
गंपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥' इति ॥ विवीते त्वपहारे विवीतस्वामिन
एव दोषः । यदा त्वत्पत्न्येव तद्भूतं भवत्यवीतके वा विवीतादप्यत्र क्षेत्रे तदा
चौरोद्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य वा दोषः ॥ २७१ ॥

स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।

पञ्चग्रामी बहिः क्रोशादशग्राम्यथवा पुनः ॥ २७२ ॥

किंच । यदा पुनर्ग्रामाद्बहिः सीमापर्वन्ते क्षेत्रे ओषादिकं भवति तदा तद्वा-
मवास्तिन एव दध्युः । यदि सीम्नो बहिश्चौरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्थत्र

१ तान्बतयेत् घ. २ विवीतः प्रनुरतृणकाहो रक्ष्यमाणत्वेन परिगृहीतो भूयमेव इति पूर्व
१६० पक्षे विवृतयेन. ३ चौरपदं ख. ४ मुप्येत ख. मुप्येत न. ५ वापराधः व.

ग्रामादिके चौरपदं प्रविशति स एव चौरौर्षणादिकं कुर्वाणः । यदा त्वमेकग्राम-
मध्ये क्रोशमात्राद्विहिः प्रदेशे जातितो जुषितो वा चौरपदं च अवसंमर्षादिना
भक्षं तदा पञ्चानां ग्रामानां समाहारः पञ्चग्रामी दशग्रामसमाहारो वा दद्यात् ।
विकल्पवचनं तु यथा तत्प्रत्यासत्त्यपहृतधनप्रत्यर्पणादिकं कुर्वादिदेवमर्थम् ।
यदा त्वन्वतोऽपहृतं द्रव्यं दापयितुं न शक्नोति तदा स्वकोशादेव राजा दद्यात् ।
'चौरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत्स्वकोशाद्वा दद्यात्' इति गौतमस्मरणात् ॥
जुषितामुषितसन्वेहे मानुषेण दिव्येन वा निर्णयः कार्यः । 'यदि तस्मिन्दाय-
माने भवेन्मोषे तु संशयः । मुषितः क्षापयं दाप्यो बन्धुभिर्वापि साधयेत् ॥'
इति बृद्धमनुस्मरणात् ॥ २७२ ॥

अपराधविशेषेण दण्डविशेषमाह—

बन्दिग्रार्हास्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।

प्रसह्य घातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥ २७३ ॥

बन्दिग्रार्हादीन्बलावहमेन घातकांश्च नरान्शूलानारोपयेत् । अथ च दण्ड-
प्रकारविशेषोपदेशः । (१।३८०)—'कौट्टागारायुधानारदेवतागारभेदकान् ।
हस्तधरयहर्दंश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥' इति मनुस्मरणात् ॥ २७३ ॥

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ ।

कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥ २७४ ॥

किंच । वज्राद्युत्क्षेपपत्यपहरतीत्युत्क्षेपकः । वज्रादिबद्धं स्वर्णादिकं विलसो-
त्कृत्य वा योऽपहरत्यसौ ग्रन्थिभेदः । तौ यथाक्रमं कोण सन्दंशसहस्रेण तर्जण्या-
ङ्गुष्ठेन च हीनौ कार्यौ । द्वितीयापराधे पुनः करश्च पादश्च करपादं तच्च तदेकं
च करपादैकं तद्हीनं ययोस्तौ करपादैकहीनकौ कार्यौ । उत्क्षेपकग्रन्थिभेदकयो-
रेकमेकं करं पादं च छिन्यादित्यर्थः । एतदप्युत्तमसाहसप्राप्तियोग्यद्रव्यविषय-
म् । 'तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः' इति नारदवचनात् ॥ तृतीयाप-
राधे तु वध एव । तथाच मनुः (१।२७७)—'अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदये-
त्प्रथमे ग्रहे । द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥' इति । जातिद्रव्यपरिमा-
णतो मूल्याद्यनुसारतो दण्डः कल्पनीय इति ॥ २७४ ॥

जातिद्रव्यपरिमाणपरिग्रहविनियोगवयःशक्तिगुणदेशाकालादीनां दण्डगुरु-
लघुभावकारणानामानन्त्याप्रतिद्रव्यं वस्तुमशक्तेः सामान्येन दण्डकल्पनो-
पायमाह—

क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दपः ।

देशकालवयःशक्ति संचिन्त्यं दण्डकर्मणि ॥ २७५ ॥

क्षुद्राणां मध्यमानामुत्तमानां च द्रव्याणां हरणे सारतो मूल्याद्यनुसारतो

१ चौरौर्षणादिकं घ. २ समाहारो दशग्रामी वा घ. ३ अग्रगारा ग. ४ हस्तपादौ तु घ.

दण्डः कल्पनीयः । क्षुद्रादिद्रव्यस्वरूपं च नारदेनोक्तम्—‘सृष्टाण्डासनक्षुद्रा-
 स्थिदाकचर्मनृणादि यत् । शमीधान्यं कृताक्षं च क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥ वासः
 कौशेयवर्ज्यं च गोवर्ज्यं पशवस्तथा । हिरण्यवर्ज्यं कोहं च मर्ध्यं व्रीहियवा
 अपि ॥ हिरण्यरत्नकौशेयक्षीपुङ्गोगजवाग्रिमः । देवब्राह्मणराज्ञां च द्रव्यं विज्ञे-
 यमुत्तमम् ॥’ त्रिप्रकारेष्वपि द्रव्येष्वौत्सर्गिकः प्रथममध्यमोत्तमसाहसरूपो द-
 ण्डमिषमस्तेनैव दर्शितः—‘साहसेषु च एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः । स एव
 दण्डः कोषेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुकृमात् ॥’ इति ॥ मृत्तयेषु मणिकमलिकादिषु
 गोर्वाजिम्बतिरिक्तेषु च महिषमेघादिपशुषु ब्राह्मणसंबन्धिषु च कनकधान्यादिषु
 तैरुत्तमभावोऽस्तीति उच्चावचदण्डविशेषाकाङ्क्षायां मूल्याद्यनुसारेण दण्डः कल्प-
 नीयः । तत्र च दण्डकर्मणि दण्डकल्पनायां तद्धेतुमूतं देशकालवयःशक्तीति
 सम्बन्धं चिन्तनीयम् । एतच्च जातिद्रव्यपरिमाणपरिग्रहादीनामुपलक्षणम् । त-
 थादि । ‘अष्टपाद्यं स्नेयकिल्बिषं शूद्रस्य द्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रतिवर्णं विदुषोऽ-
 तिक्रमे दण्डभूयस्त्वम्’ इति । अयमर्थः—किंलिषशब्देनात्र दण्डो लक्ष्यते । य-
 क्षिन्नपहारे यो दण्ड उक्तः स विद्वच्छूद्रकर्तृकेऽपहारेऽष्टगुण आपादनीयः । हूत-
 रेवां पुनर्विद्वक्षत्रब्राह्मणादीनां विदुषां स्तेये द्विगुणोत्तराणि किंलिषाणि षोडश-
 द्वात्रिंशच्चतुःषष्टिगुणा दण्डा आपादनीयाः । यस्माद्विद्वच्छूद्रादिकर्तृकेष्वपहारेषु
 दण्डभूयस्त्वम् । मनुनाप्ययमेवाधो दर्शितः (८।३३।३८)—‘अष्टपाद्यं
 तु शूद्रस्य स्तेये भवति किंलिषम् । षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशक्षत्रियस्य तु ॥
 ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् । द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तदोषगुणवे-
 दिनः ॥’ इति ॥ तथा परिमाणकृतमपि दण्डगुल्वं दृश्यते । यथाह मनुः
 (८।३२०)—‘धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः । शोपेष्वेकाद-
 शगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥’ इति ॥ विंशतिद्रोणकः कुम्भः । हर्तुर्द्विमा-
 णस्त्राभिगुणापेक्षया सुभिक्षदुर्भिक्षकालाद्यपेक्षया ताडनाङ्गच्छेदनवधरूपा दण्डा
 योज्याः ॥ तथा संख्याविशेषादपि दण्डविशेषो रत्नादिषु । (मनुः ८।३२१।३२२)
 —‘सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् । रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्य-
 धिके वधः ॥ पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते । शोपेष्वेकादशगुणं मू-
 ल्याहण्डं प्रकल्पयेत् ॥’ इति ॥ तथा द्रव्यविशेषादपि (८।३२३)—‘पुरुषाणां
 कुलीनानां नारीणां वा विशेषतः । रत्नानां चैव सर्वेषां हरणे वधमर्हति ॥’ अ-
 कुलीनानां तु दण्डान्तरम् —‘पुरुषं हरतो दण्डः प्रोक्त उत्तमसाहसः । रुषप-
 राधे तु सर्वेषां कन्यां तु हरतो वधः ॥’ इति ॥ क्षुद्रद्रव्याणां तु माषतो म्यून-
 मूल्यानां मूल्यापञ्चगुणो दमः ।—‘काष्ठभाण्डनृणादीनां मृत्तयानां तथैव च ॥
 वेणुवैणवभाण्डानां तथा स्त्रावस्थिचर्मणाम् ॥ शकानामार्द्रमूलानां हरणे फल-
 मूलयोः । गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥ पक्वाजानां कृताजानां मै-
 त्स्यानामामिषस्य च । सर्वेषां मूक्यमृतानां मूल्यापञ्चगुणो दमः ॥’ इति नार-

१ गोव्यतिरिक्तेषु च. २ तारतम्यभावोऽस्तीति च. ३ अस्त्वानामौषधस्य च । सर्वेषामस्यमू-
 ल्यानां च.

दस्मरणात् ॥ यः पुनः प्रथमसाहसः क्षुद्रद्रव्येषु कृतावरः पञ्चमस्तत्पर्यन्तोऽसौ माषमूल्ये तदधिकमूल्ये वा यथायोग्यं व्यवस्थापनीयः । यत् पुनर्मानवं क्षुद्र-
द्रव्यमोचरवचनं तन्मूल्याद्भिगुणो दम इति तदल्पप्रयोजनशरावादिविषयम् ।
तथापराधगुरुत्वादपि दण्डगुरुत्वम् । यथा—‘संधिं भित्त्वा तु ये सौर्यं रात्रौ
कुर्वन्ति तस्कराः । तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥’ इत्येवं स-
र्वेषामानन्त्याप्रतिद्रव्यं बहुमशक्तेर्जातिपरिमाणादिभिः कारणैर्दण्डगुरुत्वमुभावः
कल्पनीयः । पथिकादीनां पुनरल्पापराधे न दण्डः । यथाह मनुः (८।३४१)
—‘द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षु द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्राच्च दण्डं
दातुमर्हति ॥’ तथा—‘चणकभीहिगोधूमयवानां मुह्यमाचयोः । अनिषिद्धैर्गृही-
तैर्ग्यो मुष्टिरेकः पथि स्थितैः ॥ तथैव सप्तमे भक्तं भक्तानि पडनभता । अश्व-
स्त्रनिधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥’ इति ॥ २७५ ॥

अचौरस्यापि चौरपकारिणो दण्डमाह—

भक्तावकाशाऽप्युदकमश्रोपकरणव्ययान् ।

दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्जानतो दम उत्तमः ॥ २७६ ॥

भक्तमक्षानम् । अवकाशो निवासस्थानम् । अग्निश्चौरस्य शीतापनोदाद्यर्थः ।
उदकं तृपितस्य । मन्त्रश्चौर्यप्रकारोपदेशः । उपकरणं चौर्यसाधनम् । इययः अप-
हारार्थं देशान्तरं गच्छतः पाथेयम् । एतानि चौरस्य हन्तुर्वा दुष्टत्वं जानन्नपि
यः प्रयच्छति तस्योत्तमसाहसो दण्डः । चौरपेक्षिणामपि दोषः—‘शक्ताश्च य
उपेक्षन्ते तेऽपि तदोषभागिनः ॥’ इति नारदस्मरणात् ॥ २७६ ॥

शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।

उत्तमो बाधमो चापि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥ २७७ ॥

किंच । परगात्रेषु शस्त्रावपातने दासीब्राह्मणगर्भस्यतिरेकेण गर्भस्य पातने
चोत्तमो दमः दण्डः । दासीगर्भनिपातने तु दासीगर्भविनाशकृदित्यादिना श-
तदण्डोऽभिहितः । ब्राह्मणगर्भविनाशे तु ‘इत्वा गर्भमविज्ञातम्’ इत्यत्र मन्त्र-
हत्यातिदेशं वैक्ष्यते । पुरुषस्य स्त्रियाश्च प्रमापणे शीलवृत्ताद्यपेक्षयोत्तमो बाधमो
वा दण्डो व्यवस्थितो वेदितव्यः ॥ २७७ ॥

विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव पुरुषप्रीमगर्भिणीम् ।

सेतुमेदकरीं चाप्सु शिलां बद्धा प्रवेशयेत् ॥ २७८ ॥

अपिच । विशेषेण प्रदुष्टा विप्रदुष्टा भूणप्री स्त्रगर्भपातिनी च । या च पुरु-
षस्य हस्त्री सेतूनां मेस्त्री च एता गर्भरहिताः स्त्रीर्गते शिलां बद्धा अप्सु प्रवेश-
येत् यथा न भूयन्ति ॥ २७८ ॥

विषाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।

विकर्णकरनासौष्टीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥ २७९ ॥

किञ्च । अगर्भिणीमित्यनुवर्तते । या च परवधार्थमन्नपानादिषु विषं ददाति क्षिपति । या च दाहार्थं ग्रामादिष्वग्निं ददाति । तथा या च निजपतिगुरुवप-
स्यानि मारयति तां विच्छिन्नकर्णकरनासौष्टीं कृत्वा अदान्तैर्दुष्टबलीबधैः प्रवाह्य
मारयेत् । स्तेयप्रकरणे यदेतत्साहसिकस्य दण्डविधानं तत्प्रासङ्गिकमिति मन्त-
व्यम् ॥ २७९ ॥

अविज्ञातकर्तृके हनने हन्तृज्ञानोपायमाह—

अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतबान्धवाः ।

प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥ २८० ॥

अविज्ञातहतस्याविज्ञातपुरुषेण घातितस्य संबन्धिनः सुताः प्रत्यासन्नबान्ध-
वाश्च केनास्य कलहो जात इति कलहमाशु प्रष्टव्याः । तथा मृतस्य संबन्धिन्यो
योषितो याश्च परपुंसि रता व्यभिचारिण्यस्ता अपि प्रष्टव्याः ॥ २८० ॥

कथं प्रष्टव्या इत्यत आह—

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वायं गतः सह ।

मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वापि जनं शनैः ॥ २८१ ॥

किमयं स्त्रीकामो द्रव्यकामो वृत्तिकामो वा तथा कस्यां किंसंबन्धिन्यां वा
स्त्रियामस्य रतिरासीत्, कस्मिन् वा द्रव्ये प्रीतिः, कुतो वा वृत्तिकामः, केन
वा सह देशान्तरं गत इति नानाप्रकारं व्यभिचारिण्यो योषितः पृथक्पृथक्
विश्वास्य प्रष्टव्याः । तथा मरणदेशनिकटवर्तिनो गोपाष्टविकाद्या ये जनास्तेऽपि
विश्वासपूर्वकं प्रष्टव्याः । एवं नानाप्रकारैः प्रभैर्हन्तारं निश्चित्य तदुचितो दण्डो
विधातव्यः ॥ २८१ ॥

क्षेत्रवेदमवनग्रामविबीतखलदाहकाः ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥ २८२ ॥

किञ्च । क्षेत्रं पक्कफलसत्योपेतम् । वेदम् गृहम् । वनमटवीं क्रीडावनं वा ।
ग्रामम् । विबीतमुक्तकक्षणम् । खलं वा ये दहन्ति येन राजपत्नीमभिगच्छन्ति
तान्सर्वान्कटैर्बीजमयैर्वैद्विषिणा दहेत् । क्षेत्रादेर्दाहकानां मारणदण्डप्रसङ्गादण्ड-
विधानम् ॥ २८२ ॥

इति स्तेयप्रकरणम् ।

अथ स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् २४

स्त्रीसंग्रहणार्थं विवादपदं व्याख्यायते । प्रथमसाहसादिदण्डमास्थेयं त्रेधा तत्स्वरूपं व्यासेन विवृतम्—‘त्रिविधं तत्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् । अदेशकालभाषाभिर्निर्जने च परस्त्रियाः ॥ कटाक्षावेक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम् । प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम् ॥ प्रलोभनं चाक्षपानैर्मध्यमं साहसं स्मृतम् । सहसासनं विविक्तेषु परस्परैमुपाश्रयः ॥ केशाकेशिग्रहश्चैव सम्यक् संग्रहणं स्मृतम् ॥’ स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः संग्रहणम् ॥

संग्रहणज्ञानपूर्वकत्वात्तत्कर्तुर्दण्डविधानं तज्ज्ञानोपायं तावदाह—

पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रियाः ।

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥ २८३ ॥

संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् केशाकेश्यादिभिर्लिङ्गैर्ज्ञात्वा ग्रहीतव्यः । परस्परं केशग्रहणपूर्विका क्रीडा केशाकेशि । ‘तत्र तेनेदमिति सरूपे’ इति बहुमीहौ सति—‘इच्छकर्मव्यतिहारे’ इति समासान्त इच्छप्रत्ययः । अभ्ययत्वाच्च लुप्तवृत्तीया विभक्तिः ॥ ततश्चायमर्थः । परभार्यया सह केशाकेशिक्रीडनेनाभिनवैः कररुहदशनादिकृतमणैः रागकृतैर्लिङ्गैर्द्वयोः संप्रतिपत्त्या वा ज्ञात्वा संग्रहणे प्रवृत्तौ ग्रहीतव्यः । परस्त्रीग्रहणं नियुक्तावरुदादिव्युदासार्थम् ॥ २८३ ॥

नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनम् ।

अदेशकालसंभाषं सहैकासनमेव च ॥ २८४ ॥

किंच । यः पुनः परदारपरिधानग्रन्थिप्रदेशकुचप्रावरणजघनमूर्धरुहादिस्पर्शनं साभिलाष इवाचरति । तथा अदेशे निर्जने जनताकीर्णे बान्धकाराकुले अकाले संलापनं करोति । परभार्यया वा सहैकमञ्जकादौ रिरंसयेवाचरतिष्ठते यः सोऽपि संग्रहणे प्रवृत्तौ ग्राह्यः । एतच्छाश्वत्मानदोषपुरुषविषयम् । इतरस्य तु न दोषः । यथाह मनुः (८।३।५५)—‘यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषित करणात् । न दोषं प्राप्नुयात्किंचिच्चिह्नं तस्य व्यतिक्रमः ॥’ इति ॥ यः परस्त्रिया स्पृष्टः क्षमतेऽसावपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तम् (८।३।५८)—‘स्त्रियं स्पृष्टोद्देशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा । परस्परस्यानुमते सर्वे संग्रहणं स्मृतम् ॥’ इति । यश्च मयेवं विदग्धाऽसकृद्भ्रमितेति श्लाघया भुजंगजनसमक्षं ख्यापयत्यसावपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तम् ।—‘दर्पाद्वा यदि वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् । पूर्वं मयेवं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥’ इति ॥ २८४ ॥

प्रतिषिद्धयोर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः पुनः सैल्लापादिकरणे दण्डमाह—

स्त्री निषेधे शतं दद्याद्विशतं तु दमं पुमान् ।

१ संभाषा निर्जने घ. २ समुदाहृतम् घ. ३ मपाश्रयः घ. ४ स्त्री निषेधे शतं दण्डमाह दिशतं तु दमः पुमान् इति व्य. मयूखे.

प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा ॥ २८५ ॥

प्रतिषिध्यत इति प्रतिषेधः पतिपित्रादिभिर्देन सह संभाषणादिकं निषिद्धं तत्र प्रवर्तमाना स्त्री क्षतपणं दण्डं दद्यात् । पुरुषः पुनरेवं निषिद्धे प्रवर्तमानो द्विशतं दद्यात् । द्वयोस्तु स्त्रीपुंसयोः प्रतिषिद्धे प्रवर्तमानयोः संग्रहणे संभोगे वर्णानुसारेण यो दण्डो वक्ष्यते स एव विज्ञेयः । एतच्च चारणादिभार्याव्यतिरेकेण । (८१३६२)—‘नेष चारणदारेषु विधिर्नारामोपजीविषु । सज्जयन्ति हि ते नारीं निगूढाश्चारयन्ति च ॥’ इति मनुस्मरणात् ॥ २८५ ॥

तदिदानीं संग्रहणे दण्डमाह—

सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् ॥ २८६ ॥

चतुर्णामपि वर्णानां बलाकारेण सजातीयगुप्तपरदारभगमने साक्षीतिपण-सहस्रं दण्डनीयः । यदा त्वानुलोम्येन हीनवर्णां स्त्रियमगुप्तमभगच्छति तदा मध्यमसाहस्रं दण्डनीयः । यदा पुनः सर्वणामगुप्तमानुलोम्येन गुप्तं वा व्रजति तदा मानवे विशेष उक्तः (८१३७८-३८३)—‘सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तं विमां बलाद्भजन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥’ तथा—‘सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् । शूद्रायां क्षत्रियविशोः सहस्रं तु भवेद्वधः ॥’ इति ॥ एतच्च गुरुसखिभार्यादिव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् । —‘माता मातृपत्न्या भ्रश्रुर्मातुलानी पितृपत्न्या । पितृपत्न्यासखिसिष्यस्त्री भगि-न्यौ तत्सखी स्त्रिया ॥ दुहिताचार्यभार्या च समोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते । क्षिभस्त्रोत्कर्तनात्तत्र नाम्यो दण्डो विधीयते ॥’ इति नारदस्मरणात् ॥ प्राति-लोम्ये उत्कृष्टवर्णस्त्रीभगमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य वधः । एतच्च गुप्ताविषयम् । अन्यत्र तु धनदण्डः । (८१३७६।३७७)—‘उभावपि हि तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह । विभ्रतो शूद्रवदण्ड्यौ दण्ड्यौ वा कटाग्निना ॥ ब्राह्मणीं यद्यगुप्तं तु सेवे-तां वैश्यपार्थिवौ । वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रजिणम् ॥’ इति मनुस्म-रणात् । शूद्रस्य पुनरगुप्तमुत्कृष्टवर्णा स्त्रियं व्रजतो लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहारौ । गुप्तं तु व्रजतकस्य वधसर्वस्वापहाराविति तेनैवोक्तम् ॥ (मनुः ८१३७३)—‘शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् । भगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते ॥’ इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णं व्रजन्त्याः कर्णयोरादिग्रहणाच्चासादेश्च कर्तनम् । आनु-लोम्येन वा सर्वर्णं वा व्रजन्त्या दण्डः कल्प्यः । अयं च वधाद्युपदेशो राज्ञ एव तस्यैव पाकनाधिकाराच्च द्विजातिमात्रस्य । तस्य ‘ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शक्यं नाददीत’ इति सस्त्रग्रहणनिषेधात् । यदा तु राज्ञो मिषेदने कालविलम्बनेन कायोत्पिपातासाक्षात् तदा स्वयमेव जारादीन्हन्त्यात् (मनुः ८१३४८)—‘शक्यं

द्विजातिभिर्गोत्रं धर्मो यत्रोपरुज्यते' । तथा (मनुः ८।३५१)—'वातसावि-
वधे दोषो हन्तुमर्हति कश्चन । प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्त्युस्तं मन्त्युच्छति ॥'
इति स्रष्टृप्रहणाभ्यनुज्ञानाच्च ॥ तथा क्षत्रियवैश्ययोदन्योन्यकृपभिगमने यथा-
क्रमं सहस्र—पञ्चशतपणात्मकौ दण्डौ वेदितव्यौ । तदाह मनुः (८।३८२)
—'वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तं वैश्यां वा क्षत्रियो ब्रजेत् । यो ब्राह्मण्याभगुप्तायां
तावुभौ दण्डमर्हतः ॥' इति ॥ २८६ ॥

पारदार्यप्रसङ्गात्कन्यायामपि दण्डमाह—

अलंकृतां हरन्कन्यामुत्तमं सन्यथाधमम् ।

दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोभ्ये वधः स्मृतः ॥ २८७ ॥

विवाहाभिमुखीभूतामलंकृतां सवर्णां कन्यामपहरन्मुत्तमसाहसं दण्डनीयः ।
तदनभिमुखीं सवर्णां हरन्प्रथमं साहसम् । उत्कृष्टवर्णजां कन्यामपहरतः पुनः
क्षत्रियादेर्वध एव ॥ दण्डविधानाच्चापहर्तृसकाशादाच्छिद्यान्यसौ देयेति ग-
म्यते ॥ २८७ ॥

अनुलोभ्यापहरणे दण्डमाह—

सकामास्वनुलोभासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

यदि सानुरागां हीनवर्णां कन्यामपहरति तदा दोषाभावाच्च दण्डः । अन्य-
था त्वनिच्छन्तीमपहरतः प्रथमसाहसो दण्डः ॥

कन्यादूषणे दण्डमाह—

दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥ २८८ ॥

अनुलोभास्वित्यनुवर्तते । यद्यकामां कन्यां बलात्कारेण नखक्षतादिना दूषय-
ति तदा तस्य करच्छेदस्तथ्यः । यदा पुनस्तामेवाङ्गुलिप्रक्षेपेण योनिक्षतं कुर्वन्दूष-
यति तदा मनुकषट्शतसहितोऽङ्गुलिच्छेदः । (मनुः ८।३६७)—'क्षमिष्य
तु यः कन्यां कुर्यादपेण मानवः । तस्याशु कर्त्ये अङ्गुस्त्यौ दण्डं चार्हति पदश-
तम् ॥' इति ॥ यदा पुनः सानुरागां पूर्ववद्दूषयति तदापि तेनैव विशेष उक्तः
(मनुः ८।३६८)—'सकामां दूषयन्कन्यां नाङ्गुलिच्छेदमर्हति । द्विशतं तु दमं
दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥' इति ॥ यदा तु कन्यैव कन्यां दूषयति विदग्धा
वा तत्रापि विशेषस्तैवोक्तः (मनुः ८।३६९)—'कन्यैव कन्यां वा कुर्या-
त्सत्यास्तु द्विशतो दमः । या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥
अङ्गुस्त्योरेव वा षष्ठे वं खरेणोद्वहनं तथा ॥' इति । कन्यां कुर्यादिति कन्यां यो-
निक्षतवतीं कुर्यादित्यर्थः ॥ यदा पुनरुत्कृष्टजातीयां कन्यामविशेषात्सकामान-
कामां वाभिगच्छति तदा हीनस्य क्षत्रियादेर्वध एव । (८।३६९)—'वत्तमां
सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति' इति मनुस्मरणात् ॥ यदा सवर्णां सकामान-

मिगच्छति तदा गोमिथुनं शुल्कं तत्पित्रे दद्यात् वदीच्छति ॥ पितरि तु शुल्क-
मनिच्छति दण्डरूपेण तदेव राज्ञे दद्यात् । सर्वार्थमकामां तु गच्छतो वध
एव । यथाह मनुः (८।३६६)—‘शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता
वदि’ । (८।३६४)—‘योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति । सकामां
दूषयंस्तुल्यो न वधं ब्राम्हणाक्षरः ॥’ इति ॥ २८८ ॥

शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्दे तु मिथ्याभिज्ञंसने ।

पशून्गच्छन्शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गां च मध्यमम् ॥ २८९ ॥

किंच । स्त्रीशब्देनात्र प्रकृतत्वात्कन्यावसृश्यते । तस्या यदि कश्चिद्विद्यमानाने-
वापस्मारराजयक्ष्मादिदीर्घकुसितरोगसंसृष्टमैथुनत्वादिदोषान्प्रकाशयेयमकन्येति
दूषयत्यसौ शतं दाप्यः । मिथ्याभिज्ञंसने तु पुनरविद्यमानदोषाविष्कारेण
दूषणे द्वेकते दापनीयः । गोव्यतिरिक्तपशुगमने तु शतं दाप्यः । यः पुनर्हीनां
स्त्रियमन्यावसायिनीमविरोपात्सकामामकामां वा गां चाभिगच्छत्यसौ मध्यम-
साहसं दण्डनीयः ॥ २८९ ॥

साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह—

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥ २९० ॥

गच्छन्नित्यनुवर्तते । उक्तलक्षणा वर्णस्त्रियो दास्यस्ता एव स्वामिना शुभ्रपा-
हानिव्युदासार्थं गृह एव स्थातव्यमित्येवं पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धा अव-
रुद्धाः । पुरुषनियतपरिमहाः भुजिष्याः, यदा दास्योऽवरुद्धा भुजिष्या वा भवे-
युक्तदा तासु तथा चशब्दाद्वेश्यास्त्रैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजिष्याणां च
ग्रहणम् । तासु च सर्वपुरुषमाधारणतया गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत्पणान्दण्ड-
नीयः । परपरिगृहीतत्वेन तासां परदारमुल्लुखत्वात् । एतच्च स्पष्टमुक्तं नारदेन
—‘स्त्रैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या । गम्याः श्युरानुलोम्येन
स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥ आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्वात्परदारवत् । गम्या-
स्वपि हि नोपेयोद्यत्ताः परपरिग्रहाः ॥’ इति ॥ निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा
दासी । ननु च स्त्रैरिण्यादीनां साधारणतया गम्यत्वाभिधानमयुक्तम् । नहि
जातितः शास्त्रतो वा काञ्चन लोके साधारणाः स्त्रिय उपलभ्यन्ते । तथाहि । स्त्रै-
रिण्यो दास्यश्च तावद्गर्भस्त्रिय एव ।—‘स्त्रैरिणी वा पतिं हित्वा सवर्णं कामतः
अयेत् । वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ॥’ इति मनुस्मरणात् ॥
नच वर्णस्त्रीणां पर्यौ जीवति मृते वा पुरुषान्तरोपभोगो वर्तते । (मनुः ५।
१५४-१५७)—‘दुःशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिबर्जितः । परिचार्यः स्त्रिवा
साध्या सततं देवचत्पतिः ॥ कामं तु क्षणपेदेहं पुण्यमूलकैः शुभैः । ननु ना-
मापि मृद्धीवाप्यसौ धेते परस्व तु ॥’ इति निवेचयस्मरणात् ॥ नापि कन्याव-

स्थायाः साधारणत्वम् । पित्रादिवरिरक्षितायाः कन्याया एव दास्योपदेष्टात् । दास्यभवेऽपि तदाविवाहा एव स्वधर्मरोपदेष्टात् । नच दासीभावात्स्वधर्मवि-
कारच्युतिः । पारद्वयं हि दास्यं न स्वधर्मपरित्यागः । नापि वेद्या साधारणी
वर्णानुलोमजन्मवतिरेकेण गम्यजात्यन्तरासंभवात् । तदन्तःपातित्वे च पूर्ववदे-
वागम्यत्वम् । प्रतिलोमजन्मे तु तासां नितरामगम्यत्वम् । अतः पुरुषान्तरोप-
भोगे तासां निन्दितकर्माभ्यासेन पातित्वात् । पतितसंसर्गस्य निषिद्धत्वाच्च न
सकलपुरुषोपभोगयोग्यत्वम् । सत्यमेवम् । किं त्वत्र स्वरिण्याद्युपभोगे पित्रा-
दिरक्षकरजदण्डभयादिदृष्टदोषाभावाद्गम्यत्ववाच्योयुक्तिः । दण्डाभावश्चावरोद्धासु
दासीप्विति नियतपुरुषपरिग्रहोपाधितो दण्डविधानात्तदुपाधिरहितात्स्वार्थादव-
गम्यते । स्वरिण्यादीनां पुनर्दण्डाभावो विधानाभावात् ॥ ‘कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टां
न किञ्चिदपि दापयेत् ॥’ इति लिङ्गनिदर्शनाच्चावगम्यते । प्रायश्चित्तं तु स्वध-
र्मस्खलननिमित्तं गम्भ्यानां गन्तुणां चाविशेषाज्जवत्येव । यत्पुनर्वैश्यानां जात्य-
न्तरासंभवे न वर्णान्तःपातित्वमनुमानादुक्तम्—‘वेद्याः वर्णानुलोमाद्यन्तः-
पातिन्यो मनुष्यजात्याश्चयत्वात् ब्राह्मणादिवत्’ इति । तच्च । तत्र कुण्डगोक-
कादिभिरनैकास्तिक्तत्वात् । अतो वेद्याख्या काचिजातिरनादिर्वैश्यायामुत्कृष्ट-
जातेः समानजातेर्वा पुरुषादुत्पन्ना पुरुषसंभोगवृत्तिर्वैश्येति ब्राह्मण्यादिबल्लोक-
प्रसिद्धिबलाद्भ्युपगमनीयम् । नच निर्मूल्यं प्रसिद्धिः । स्मर्यते हि स्कन्दपु-
राणे—‘पञ्चभूषा नाम काश्चनाप्सरसस्तासन्ततिर्वैश्याख्या पञ्चमी जातिः’
इति । अतस्तासां नियतपुरुषपरिणयनविधिविधुरतया समानोत्कृष्टजातिपुरुषा-
भिगमने नादृष्टदोषो नापि दण्डस्तासु चानवरुद्धासु गच्छतां पुरुषाणां यद्यपि न
दण्डस्तथाप्यदृष्टदोषोऽस्त्येव । ‘स्वदारनियतः सदा’ इति नियमात् ।—‘पञ्च-
वेद्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते’ इति प्रायश्चित्तस्मरणाच्चेति निरवयवम् २९०
‘अवरुद्धासु दासीषु’ इत्यनेन दासीस्वरिण्यादिभुजिष्याभिगमने दण्डं विद-
धतस्तास्वभुजिष्यासु दण्डो नास्तीत्यर्थोदुक्तं तदपवादमाह—

प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दक्षपणः स्मृतः ।

बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक् ॥ २९१ ॥

पुरुषसंभोगप्रीविकासु दासीषु स्वरिण्यादिषु शुल्कदानविरहेण प्रसह्य बला-
त्कारेणाभिगच्छतो दक्षपणो दण्डः । यदि बहव एकमभिच्छन्तीमपि बलात्का-
रेणाभिगच्छन्ति तर्हि प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणपरिमितं दण्डं दण्डनीयाः । यदा
पुनस्तदिच्छवा भाटिं दत्वा पञ्चादभिच्छन्तीमपि बलाद्भजन्ति तदा तेषामदोषः ।
यदि व्याध्याद्यभिभवस्तस्या न स्यात् ।—‘व्याधिता सश्रमा व्यग्रा राजकर्मण-
रायणा । आमञ्जिता चेन्नागच्छेददण्ड्या वडवा स्मृता ॥’ इति नारदवचनात् ॥

गृहीतवेतना वेद्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।

अगृहीते समं दाप्यः पुमानप्येवमेव हि ॥ २९२ ॥

यदा तु शुल्कं गृहीत्वा स्वस्थापि अर्यपतिं नेच्छति तदा द्विगुणं शुल्कं दद्यात् । तथा शुल्कं दत्त्वा स्वयमनिच्छतः स्वस्वस्य पुंसः शुल्कहाभिरेव ।— 'शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अनिच्छन्तशुल्कोऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयात् ॥' इति तेनैवोक्तम् । तथान्योऽपि विशेषस्तेनैव दर्शितः— 'अप्रवच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान्निधायम् । आक्रमेण च संगच्छन् पाददन्त-नक्षादिभिः ॥ अयोनीं वामिगच्छेद्यो बहुभिर्वापि वासयेत् । शुल्कमष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥ वेद्या प्रधाना वास्तत्र कामुकास्तद्गृहीयताः । त-त्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुः ॥' इति ॥ २९२ ॥

अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वापि मेहतः ।

चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे ॥ २९३ ॥

किंच । यैस्तु स्वयोषां मुखादावभिगच्छति पुरुषं वामिमुखो मेहति तथा प्रव्रजिता वा गच्छत्यसौ चतुर्विंशतिपणान्दण्डनीयः ॥ २९३ ॥

अन्त्याभिगमने तद्वथः कुबन्धेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः ॥ २९४ ॥

किंच । अन्त्या चाण्डाली तद्वमने त्रैवर्णिकान्प्रायश्चित्तानभिमुखान् 'सहस्रं त्व-न्त्यश्चक्षियम्' इति मनुवचनापणसहस्रं दण्डयित्वा कुबन्धेन कुत्सितबन्धेन भगाकारेणाकृषित्वा स्वराष्ट्राग्निर्वासयेत् । प्रायश्चित्ताभिमुखस्य पुनर्दण्डनमेव । शूद्रः पुनश्चाण्डाल्यभिगमेऽन्त्य एव चाण्डाल एव भवति । अन्त्यजस्य पुनश्चाण्डालादेरुक्कृद्भजातिक्रमभिगमे वध एव ॥ २९४ ॥

इति स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् ।

अथ प्रकीर्णकप्रकरणम् २५

व्यवहारप्रकरणमध्ये स्त्रीपुंसयोगाख्यमप्यपरं विवादपदं मनुनारदाभ्यां विवृतम् । तत्र नारदः— 'विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते । स्त्री-पुंसयोगसंज्ञं तद्विवादपदमुच्यते ॥' इति ॥ मनुरप्याह (८।२)— 'अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिहम् । विषयेषु च सज्जन्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वधो ॥' इत्यादि ॥ यद्यपि स्त्रीपुंसयोः परस्परमर्थिप्रत्ययितया नृपसमक्षं व्यवहारो निश्चितस्तथापि प्रत्यक्षेण कर्णपरम्परया वा विदिते तयोः परस्परातिचारे दण्डादिना दम्पती निजधर्ममार्गे राज्ञा स्थापनीयौ । इतरथा दोषभागभवतीति व्यवहारप्रकरणे राजधर्ममध्येऽस्य स्त्रीपुंसधर्मजातस्योपदेशः । एतच्च विवाहप्रकरण एव सप्रपञ्चं प्रतिपादितमिति योगीश्वरेण न पुनरत्रोक्तम् ॥

१. पातदन्तनक्षा ख-ध. २. यः स्वेच्छया योषां ध. ३. नृपसमीप ध.

संप्रतं प्रकीर्णकाख्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं च कथितं नारदेन—
'प्रकीर्णकेषु विशेषा व्यवहारा नृपाश्रयाः । राज्ञामाज्ञाप्रतीवातस्तत्कर्मकरणं
तथा ॥ पुरः प्रदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव च । पाश्विण्डनैगमश्रेणीगणधर्मवि-
पर्ययाः ॥ पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः । प्रतिग्रहविकोपश्च कोपश्चा-
अमिणामपि ॥ वर्णसंकरदोषश्च तद्भुत्तिनिषमस्तथा । न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वे त-
त्स्वात्मप्रकीर्णकम् ॥' इति ॥ प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा राजाज्ञोल्लङ्घनतदा-
ज्ञाकरणादिविषयास्तै नृपसमवायिनः । नृप एव तत्र स्मृत्याचारव्यपेतमार्गे व-
र्तमानानां प्रतिकूलतामाख्याय व्यवहारनिर्णयं कुर्यात् ॥ एवं च वदता यो नृ-
पाश्रयो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णकमित्यर्थोल्लिखितं भवति ॥

तत्रापराधविशेषेण दण्डविशेषमाह—

ऊनं वाभ्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम् ।

पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥ २९५ ॥

राजदत्तभूमेर्निबन्धस्य वा परिमाणादयुनत्वमाधिक्यं वा प्रकाशयन् राजशा-
सनं योऽभिलिखति यश्च पारदारिकं चौरं वा गृहीत्वा राजेऽनर्पयित्वा मुञ्चति
तावुभावुत्तमसाहसं दण्डनीयौ ॥ २९५ ॥

प्रसङ्गाजृपाश्रयव्यतिरिक्तव्यवहारविषयमपि दण्डमाह—

अभक्ष्येण द्विजं दूष्य दण्ड उत्तमसाहसम् ।

मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमधिकम् ॥ २९६ ॥

मूत्रपुरीपादिना अभक्ष्येण भक्ष्यानर्हेण ब्राह्मणं दूष्याजृपानादिमिश्रणेन स्वं-
रूपेण वा दूषयित्वा खादयित्वोत्तमसाहसं दण्ड्यो भवति । क्षत्रियं पुनरेवं दू-
षयित्वा मध्यमम् । वैश्यं दूषयित्वा प्रथमम् । शूद्रं दूषयित्वा प्रथमसाहस-
स्यार्थं दण्ड्यो भवतीति संबन्धः । लज्जनाशमक्षयदूषणे तु दोषतारतम्यादण्ड-
तारन्यमूहनीयम् ॥ २९६ ॥

कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रीयी ।

व्यङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ॥ २९७ ॥

किंच । रसवेधाद्यापादितघर्णोत्कर्षैः कूटैः स्वर्णैर्व्यवहारशीलो यः स्वर्णका-
रादिः । यश्च विमांसस्य कुत्सितमांसस्य आदिसंबद्धस्य विक्रयशीलः सौमि-
कादिः । चशब्दात्कूटरजतादिव्यवहारी च ते सर्वे प्रत्येकं नासाकर्णकैरस्त्रिभिर-
जैर्हीनाः कार्याः । चशब्दोऽयङ्गच्छेदेन समुचितमुत्तमसाहसं दण्डं दाप्याः ।
यत्पुनर्मनुजोक्तम् (१।२९२)—'सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ॥ प्रव-
र्तमानमन्याये छेदयेच्छवशः क्षुरैः ॥' इति तदेतदेवमाह्वयराजस्वर्णविषयम् २९७

विषयविशेषे दण्डाभावमाह—

चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः ।

काष्ठलोष्ठेषुपापाणवाहुयुग्यकृतस्तथा ॥ २९८ ॥

चतुष्पादैर्गोर्गजादिभिः कृतो यो दोषो मनुष्यमारणादिरूपोऽसौ गवादिस्वामिनो न भवत्यपसरेति प्रकर्षेणोच्यमाणास्य । तथा लघुटलोष्ठसायकपाषाणो-
रक्षेपणेन वाहुना युग्येन च युगं बहताम्नादिना कृतो यः पूर्वोक्तो दोषः सोऽपि
काष्ठादीन्प्राप्त्यतो न भवत्यपसरेति प्रजल्पतः । काष्ठाद्युत्क्षेपणेन हिंसायां दोषा-
भावकथनं दण्डाभावप्रतिपादनार्थम् । प्रायश्चित्तं पुनरुद्दिपूर्वकरणनिमित्तम-
स्त्येव । काष्ठादिग्रहणं च शक्तितोमरादेरुपलक्षणार्थम् ॥ २९८ ॥

छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना ।

पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ॥ २९९ ॥

किंच । नसि भवा रज्जुर्नस्या छिन्ना शकटादियुक्तवलीवर्दनस्या रज्जुर्वस्मि-
न्याने तत् छिन्ननस्यं शकटादि तेन । तथा भग्नयुगेन आदिग्रहणाद्भ्रमाक्षचक्रा-
दिना च यानेन पश्चात्पृष्ठतोऽपसरता चशब्दात्तिर्यगपगच्छता प्रतिमुखं चाग-
च्छता च मनुष्यादिहिंसने स्वामी प्राज्ञको वा दोषभाक् न भवति । अतस्त्रय-
जजनितत्वादिसनस्य । तथाच मनुः (१।२९।१।२९२)—‘छिन्ननस्ये भग्नयुगे
तिर्यक्प्रतिमुखगतं । अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥ छेदने चैव य-
ज्जानां योक्तृदम्योस्तथैव च । आक्रन्दे सत्यपैहीति न दण्डं मनुरववीत् ॥’ इति २९९

उपेक्षायां स्वामिनो दण्डमाह—

शक्तोऽप्यमोक्षयन्स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा ।

प्रथमं साहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ॥ ३०० ॥

अप्रवीणप्राजकप्रेरितैर्दंष्ट्रिभिर्गजादिभिः शृङ्गिभिर्गवादिभिर्वध्यमानं समर्थो-
ऽपि तत्स्वामी यद्यमोक्षयन्नुपेक्षते तदा अकुशलप्राजकनियोजननिमित्तं प्रथम-
साहसं दण्डं दद्यात् । यदा तु मारितोऽहमिति विक्रुष्टेऽपि न मोक्षयति तदा
द्विगुणम् । यदा पुनः प्रवीणमेव प्राजकं प्रेरयति तदा प्राजक एव दण्ड्यो न
स्वामी । यथाह मनुः (८।२९४)—‘प्राजकश्चेद्भवेदासः प्राजको दण्डमर्हति’
इति ॥ प्राजको यन्ता । आसोऽभियुक्तः । प्राणिविशेषाच्च दण्डविशेषः कल्प-
नीयः । यथाह मनुः (८।२९६-९८)—‘मनुष्यमारणे क्षिप्तं चौरवत्किञ्चिन्पी
भवेत् । प्राणभृत्सु महत्स्वर्थं गोगजोद्ग्रहयादिषु ॥ शृङ्गाणां च पशूनां तु हिं-
सायां द्विशतो दमः । पञ्चाशत्सु भवेदण्डः शुभेषु सृगपक्षिषु ॥ गर्दभाजावि-
कानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमाषकः । माषकस्तु भवेदण्डः श्वशूकरनिपातने ॥’ इति ॥

जारं चौरैरत्यमिव दन्दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।

उपजीव्य धनं मुञ्चंस्तदेवाष्टगुणीकृतम् ॥ ३०१ ॥

किंच । स्ववंशकलङ्कभयाज्जारं पारदारिकं चौर निर्गच्छेत्यमिव दन् पञ्चशतं पणानां पञ्चशतानि यस्मिन्दमे स तथोक्तसं दमं दाप्यः । यः पुनर्जोरहस्ताद्धन-मुपजीव्य उत्कोचरूपेण गृहीत्वा जारं मुञ्चत्यसौ यावद्गृहीतं तावदष्टगुणीकृतं दण्डं दाप्यः ॥ ३०१ ॥

राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् ।

तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥ ३०२ ॥

किंच । राज्ञोऽनिष्टस्यानभिमतस्यामित्रस्तोत्रादेः प्रकर्षेण भूयोभूयो वक्तारं तस्यैव राज्ञ आक्रोशकारिणं निन्दाकरणशीलं तदीयस्य च मन्त्रस्य स्वराष्ट्रविद्वद्भिहेतोः परराष्ट्रापक्षयकरस्य वा भेत्तारं अमित्रकर्णेषु जपन्तं तस्य जिह्वामुक्तस्य स्वराष्ट्राभिष्कासयेत् । कोशापहरणादौ पुनर्वध एव । (मनुः ९।२७५) — 'राज्ञः कोशापहर्दंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् । चातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोप-कारकान् ॥' इति मनुस्मरणात् । विविधैः सर्वस्वापहाराङ्गच्छेदवधरूपैरि-त्यर्थः ॥ सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तच्चापहर्तव्यम् चौर्योपकरणं विना । यथाह नारदः—'आयुधान्यायुधीयानां बाष्पादीन्वाह्यजीविनाम् । वेश्यास्त्रीणामलंकारान्वाद्यतोद्यादि तद्विदाम् ॥ यच्च यस्मै उपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः । सर्वस्वहरणेऽप्येनञ्च राजा हर्तुमर्हति ॥' इति ॥ ब्राह्मणस्य पुनः 'न शौ-रीरो ब्राह्मणे दण्डः' इति निषेधाद्ब्रह्मस्थाने शिरोमुण्डनादिकं कर्तव्यम् । —'ब्रा-ह्मणस्य वधो मौण्ड्यं पुराश्रिवांसनाह्वने । ललाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन तु ॥' इति मनुस्मरणात् ॥ ३०२ ॥

मृताङ्गलघविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।

राजयानासनारोहुर्दण्ड उत्तमसाहसः ॥ ३०३ ॥

किंच । मृतशरीरसंबन्धिनो वस्त्रपुष्पादेर्विक्रेतुः गुरोः पित्राचार्यादेस्ताडयितुः तथा राजानुमतिं विना तथानं गजाश्वादि आसनं सिंहासनादि आरोहतश्चोत्त-मसाहसो दण्डः ॥ ३०३ ॥

दिनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।

विमत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः ॥ ३०४ ॥

किंच । यः पुनः क्रोधादिना परस्य नेत्रद्वयं भिनत्ति । यच्च ज्योतिःश्लाघावित् गुर्वादिद्वितेष्वुप्यतिरिक्तो राज्ञो द्विष्टमनिष्टं संवत्सरान्ते तव राज्यप्युतिर्भवि-ष्यतीत्येवमादिरूपमादेशं करोति । तथा यः शूद्रो भोजनार्थं यशोपवीतादीनि

ब्राह्मणलिकानि दर्शयति तेषामष्टकतो दमः । अष्टौ पणकृतानि यस्मिन्मे स तथोक्तः । 'आहुभोजनार्थं पुनः शूद्रस्य विप्रवेषधारिणस्तत्सप्तकाकना यज्ञोपवी-
बहुपुण्यालिङ्गे' इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । दृष्टव्यं तु यज्ञोपवीतादिब्राह्मण-
लिकधारिणो वच एव ।—'द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान्धातयेत्' इति स्मरणात् ३०४

रागलोभादिनाऽन्यथा व्यवहारदर्शने दण्डमाह—

दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारानृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम् ॥३०५॥

दुर्दृष्टास्मृत्याचारप्राप्तधर्मोल्लङ्घनेन रागलोभादिभिरसम्यग्विचारितत्वेनाक्ष-
यमानान्यवहारान्पुनः स्वयं राजा सम्यग्विचार्य निश्चितदोषाः पूर्वसभ्याः स-
जयिनः प्रत्येकं विवादपदे यो दमः पराजितस्य तद्विगुणं दाप्याः । अप्राप्तजेतु-
दण्डविधिपरत्वाद्भूचनस्य रागलोभादित्यादिना श्लोकेनापौनरुक्त्यम् । यदा पुनः
साक्षिदोषेण व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वं ज्ञातं तदा साक्षिण एव दण्ड्या न जयी नापि
सभ्याः । यदा तु राजानुमत्या व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वं ज्ञातं तदा सर्व एव राजसहिताः
सभ्यादयो दण्डनीयाः ।—'पादो गच्छति कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति । यादः
सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥' इति वचनान् । एतच्च प्रत्येकं राजा-
दीनां दोषप्रतिपादनपरं न पुनरेकैस्त्रैव पापापूर्वस्य विभागाय । यथोक्तम्—
'कर्तुंसमवायिकलजननस्त्रभावात्वादपूर्वस्य' ॥ ३०५ ॥

न्यायतो निर्णीतव्यवहारस्य प्रत्यावर्तयितुर्दण्डमाह—

यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।

तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणं दमम् ॥ ३०६ ॥

यः पुनर्न्यायमार्गेण पराजितोऽपि औद्धत्याच्चाहं पराजितोऽस्मीति मन्यते
तमायान्तं कूटलेख्याद्युपन्यासेन पुनर्धर्माधिकारिणमधितिष्ठन्तं धर्मेण पुनः परा-
जयं नीत्वा द्विगुणं दण्डं दापयेत् ॥ नारदेनाप्युक्तम्—'तीरितं चानुशिष्टं वा
यो मन्येत विधर्मतः । द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुदरेत् ॥' इति ॥
तीरितं साक्षिलेख्यादिनिर्णीतमनुद्धृतदण्डम् । अनुशिष्टमनुद्धृतदण्डम् । दण्डपर्य-
न्तं नीतमिति यावत् ॥ यत्पुनर्मनुवचनम् । (१।२३३)—'तीरितं चानुशिष्टं
च यत्र कचन विधत्ते । कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयं न तत्प्राज्ञो निवर्तयेत् ॥' इति ।
तदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरवचनाव्यवहारस्याधर्मतो वृत्तत्वाश्चाद्यां पुनर्द्विगुणदण्ड-
प्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारं प्रवर्तयेत् न पुनर्धर्मतो वृत्तत्वनिश्चयेऽपि राज्ञा लोभादि-
ना प्रवर्तयितव्यं इत्येवंपरम् । यत्पुनर्न्यायान्तरेणापि न्यायापेक्षं कार्यं निवर्तितं
तदपि सम्यक्परीक्षणेन धर्म्यं पथि स्थापनीयम् । 'न्यायापेक्षं यदप्येव राज्ञा
ज्ञानकृतं भवेत् । तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत् ॥' इति स्मरणात् ३०६

अन्याद्यगृहीतदण्डधनस्य गतिमाह—

राज्ञाऽन्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् ।

निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद्वृणीकृतम् ॥ ३०७ ॥

अन्यायेन यो दण्डो राज्ञा लोभाद्गृहीतस्त्रिंशद्वृणीकृतं वरुणयेदमिति संकल्प्य ब्राह्मणेभ्यः स्वयं दद्यात् । यस्मादण्डरूपेण यावद्गृहीतमन्यायेन तावत्त-
स्यै प्रतिदेयमितरथापहारदोषप्रसङ्गात् । अन्यायदण्डग्रहणे पूर्वस्वामिनः स्वस्व-
विच्छेदाभावाच्चेति ॥ ३०७ ॥

इति श्रीमत्पद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यविज्ञा-
नेश्वरभट्टारकस्य कृतौ ऋजुमिताक्षराख्यायां याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रविवृती द्वितीयो-
ऽध्यायो व्यवहाराख्यः समाप्तिमगात् ॥

अथाशिक्षध्याये प्रकरणानुक्रमणिका कथ्यते । आद्यं साधारणव्यवहारमा-
नृकाप्रकरणम् १ । असाधारणव्यवहारमानृकाप्रकरणम् २ । ऋणादानम् ३ ।
उपनिधिप्रकरणम् ४ । साक्षिप्रकरणम् ५ । लेख्यप्रकरणम् ६ । दिव्यप्रकरणम्
७ । दायविभागः ८ । सीमाविवादः ९ । स्वामिपालविवादः १० । अस्वामिधि-
कृतः ११ । दत्ताप्रदानिकम् १२ । क्रीतानुशयः १३ । अभ्युपेत्याशुश्रूषा १४ ।
संविद्यतिक्रमः १५ । वेतनादानम् १७ । द्यूतसमाह्वयारूपम् १७ । वाक्पारुष्यम्
१८ । दण्डपारुष्यम् १९ । साहसम् २० । विक्रीयासंप्रदानम् २१ । संभूयस-
मुत्थानम् २२ । स्तंभप्रकरणम् २३ । स्त्रीसंग्रहणम् २४ । प्रकीर्णकम् २५ । इति
पञ्चविंशति प्रकरणानि ॥

उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः ।

धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥

अथ प्रायश्चित्ताध्यायः ।

अथाशौचप्रकरणम् १

गृहस्थाश्रमिणां नित्यनैमित्तिका धर्मा उक्ताः । अभिषेकादिगुणयुक्तस्य गृह-
स्थविशेषस्य गुणधर्माश्च प्रदर्शिताः । अधुना तदधिकारसंकोचहेतुभूताशौचप्रति-
पादनमुखेन तेषामपवादः प्रतिपाद्यते । आशौचशब्देन च कालस्नानाद्यपनोद्यः
पिण्डोदकदानादिविधेः अध्ययनादिपर्युदासस्य च निमित्तभूतः पुरुषगतः कञ्च-
नातिशयः कथ्यते न पुनः कर्मानधिकारमात्रम् । ‘अशुद्धा बान्धवाः सर्वे’ इत्या-
दावशुद्धत्वाभिधानात् । अशुद्धशब्दस्य च वृद्धव्यवहारेऽनाहिताग्निदीक्षितादा-
वनधिकारिमात्रे प्रयोगाभावात् वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिनिबन्धनत्वाच्च शब्दार्था-
वगतेः । किंच यद्याशौचिनां दानादिनिषेधदर्शनात् तद्योग्यत्वमप्यशौचशब्दा-
भिधेयं कल्प्यते तर्हि उदकदानादिविधिदर्शनात् तद्योग्यत्वमप्यशौचशब्दाभि-
धेयं स्यात् तत्रानेकार्थकल्पनादोपप्रमङ्ग इत्युपेक्षणीयोऽयं पक्षः ॥

तत्राशौचिभिः सपिण्डार्थैर्कतव्यं तत्तावदाह—

ऊनद्विवर्षं निखनेन कुर्यादुदकं ततः ।

आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृतः ॥ १ ॥

यममूक्तं तथा गाथा जपद्भिलौकिकाग्निना ।

स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतार्थवत् ॥ २ ॥

ऊने अपरिपूर्णं द्वे वर्षे यस्यासावूनद्विवर्षस्तं प्रेतं निखनेन भूमाववटं कृत्वा
निदध्याञ्च पुनर्दहेदित्यर्थः । नच सकृत्प्राप्तं चन्त्युदकमित्यादिभिः प्रेतोद्देशेन वि-
हितमुदकदानाद्यौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् । अयं च गन्धमाल्यानुलेपनादिभिरकंकृत्य
शुचौ भूमौ श्मशानादन्यत्रास्थितिचयरहितायां बहिर्ग्रामास्त्रिखननीयः । यथाह
मनुः (५।६८)—‘ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्नुर्बान्धवा बहिः । अकंकृत्य शुचौ
भूमावस्थिसंक्षयनाहते ॥ नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नैपि कार्योदकक्रिया । अर-
ण्ये काष्ठवत्प्रकवा क्षिपेयुस्तत्रैव तु ॥’ इति । अरण्ये काष्ठवत्प्रकवेत्यस्यायमर्थः ।
यथारण्ये काष्ठं त्यक्तोदासीनास्तद्विषये भवन्ति तथोनद्विवार्षिकमपि स्वातायां
भूमौ परित्यज्य तद्विषये आद्याद्यौर्ध्वदेहिकेषु उदासीनैर्भवेत्तद्व्यमित्याचारादि-
प्राप्तआद्याद्यभावोऽनेन दृष्टान्तेन सूच्यते । सै च घृतेनाभ्यज्य यमगाथाः षैठङ्गि-
निधातव्यः । ‘ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं घृताकं निखनेन्रुवि । यमगाथा गावमानो
यमसूक्तमनुस्मरन् ॥’ इति यमस्मरणात् ॥ ततस्त्रासावूनद्विवार्षिकादितरः
पूर्वद्विवर्षो वो मृतोऽसौ श्मशानपर्यन्तं ज्ञातिभिः सपिण्डैः समानोदकैश्च ज्वेह-

१ अशुद्धशब्दस्य च व्यवहारेणाहिताग्नि ख. २ नास्य ड. ३ शब्द ड. ४ गायत्रिः क-

पुरःसरैरनुमज्ज्योऽनुगन्तव्यः । अस्मादेव वचनादूनद्विषयस्यानुगमनमनियतमिति
 गम्यते ॥ अनुगम्य च 'परेष्विषांसम्' इत्यादि यमसूक्तं यमदैवत्या गाथाश्च
 जपन्नलौकिकेनासंस्कृतेनाग्निना दग्धव्यो यदि जातारणिर्नास्ति । तत्सद्भावे तु
 तन्मयितेन दग्धव्यो न लौकिकेन । तस्याग्निसंपाद्यकार्यमात्रार्थत्वेनोत्पत्तेः ।
 लौकिकाग्निश्च चण्डालादिव्यतिरिक्तो ग्राह्यः ।—'चण्डालाग्निरमेध्याग्निः
 सूतिकाग्निश्च कर्हिचित् । पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचिताः ॥' इति
 देवलस्मरणात् ॥ लौगाक्षिणा चात्र विशेष उक्तः—'तूष्णीमेवोदकं कुर्या-
 तूष्णीं संस्कारमेव च । सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयम् ॥' इति ।
 अयमर्थः—'बौलकर्मानन्तरकाले नियमेनाभ्युदकदानं कार्यम् । अन्यत्रापि
 नामकरणादूर्ध्वं अकृतचूडेऽपीच्छया प्रेताभ्युदयकामनया द्वयं अभ्युदकदाना-
 त्मकं तूष्णीं कार्यं न नियमेनेति विकल्पः । मनुनाप्यत्र विशेषो दर्शितः
 (५।७०)—'नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा कुर्यात्तस्मिन्
 वापि कृते सति ॥' इति । उदकग्रहणं साहचर्यादग्निसंस्कारस्वाप्युपलक्षणार्थम् ।
 'नात्रिवर्षस्य' इति वचनान् ॥ कुलधर्मापेक्षया चूडोत्कर्षेऽपि वर्षत्रयादूर्ध्व-
 मभ्युदकदानादिनियमोऽवगम्यते । लौगाक्षिवचनादूर्ध्वत्रयात्प्रागपि कृतचूडस्य
 तयोर्नियम इति विवेचनीयम् । उपेतश्चेद्युपनीतमर्हि आहिताग्नेयावृता आहिता-
 ग्नेर्दाहप्रक्रियया स्वगृह्यादिप्रसिद्धया लौकिकाग्निनैव दग्धव्यः । अर्थवत्प्रयोजनवत् ।
 अयमर्थः—यद्यस्य क्लृप्तं दाहं द्वारं कार्यरूपं प्रयोजनं संभवति भूमिजो-
 पणप्रोक्षणादि तदुपादेयम् । यत्पुनर्लुप्तप्रयोजनं पात्रयोजनादि तस्मिन्वर्तते ।
 तथा लौकिकाग्निविधानेनोपनीतस्य अनाहिताग्नेर्गृह्याग्निना दाहविधानेन च अप-
 हृतप्रयोजनत्वादाहवनीयादेरपि निवृत्तिरिति ॥ अग्न्यन्तरविधानं च वृद्धयाज्ञ-
 वल्क्येनोक्तम्—'आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिर्भूमिभिः । अनाहिताग्नि-
 रेकेन लौकिकेनापरो जनः ॥' इति । नच शूद्रेण श्मशानं प्रति अग्निकाष्ठादिनयनं
 कार्यम्—'यस्यानयति शूद्रोऽग्निं तृणं काष्ठं हवींषि च । प्रेतत्वं हि सदा तस्य स
 चाधर्मेण लिप्यते ॥' इति यमस्मरणात् ॥ तथा दाहश्च स्वपनानन्तरं का-
 र्यः—'प्रेतं दहेच्छुभ्रगन्धैः स्नापितं स्निग्धभूषितम्' इति स्मरणात् । प्रचेतसा-
 प्युक्तम् ।—'ज्ञानं प्रेतस्य पुत्राद्यैर्वस्त्रैः पूजनं तथा । नभ्रदेहं दहेन्नैव किञ्चि-
 देयं परित्यजेत् ॥' इति । किञ्चिदेयमिति शववस्त्रैकदेशं श्मशानवात्यर्थं देयं
 परित्यजेदित्यर्थः ॥ तथा प्रेतनिर्हरणेऽपि मनुना विशेषो दर्शितः (५।१०४)
 —'न विप्रं स्त्रेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत् । अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्वाष्ट्र-
 द्रसंपर्कदूषिता ॥' अत्र च स्त्रेषु तिष्ठत्सु इत्यविवक्षितम् । अस्वर्ग्यत्वादिदोष-
 भवणात् ॥—'दक्षिणेन मृतं शूद्रं परहारेण निर्हरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथा-
 संख्यं द्विजातयः ॥' तथा हारीतोपि—'न ग्रामाभिमुखं प्रेतं हरेयुः' इति ॥
 यदा तु प्रोक्षितमरणे शरीरं न लभ्यते तदास्थिभिः प्रतिकृतिं कृत्वा तेषामप्य-

लाभे पर्णशरैः सौनकादिगृह्योक्तमार्गेण प्रतिकृतिं कृत्वा संस्कारः कार्यः । आशौ-
चं चात्र दशाहादिकमेव । 'आहिताग्निश्चेत्प्रवसन्म्रियेत पुनःसंस्कारं कृत्वा शब-
वदाशौचम्' इति वसिष्ठस्मरणात् ॥ अनाहिताग्निस्तु त्रिरात्रम्—'सुपिष्टै-
र्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यञ्जं तथाग्निना । असौ स्वर्गाच्च लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा स बान्ध-
वैः ॥ एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥' इति वचनात् ॥ ततश्चायमर्थः
—'नामकरणादूर्वाङ्घ्रिस्वननमेव न चोदकदानादि । तत ऊर्ध्वं यावद्विषये
वैकल्पिकमभ्युदकदानम् । ततः परं यावदुपनयनं तूष्णीमेवाभ्युदकदानं नि-
यतम् । वर्षत्रयान्प्रागपि कृतचूडस्य । उपनयनादूर्ध्वं पुनराहिताग्नावृता दाहं
कृत्वा सर्वमौर्ध्वदेहिकं कार्यम् । अयं तु विशेषः । उपनीतस्य लौकिकाग्निना दाहः
कार्यः । अनाहिताग्नेर्गृह्याग्निना दाहो यथासंभवं पात्रयोजनं च कार्यम् ॥ १ ॥ २ ॥

संस्कारानन्तरं किं कर्तव्यमित्यत आह—

सप्तमादशमाद्वापि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः ।

अपनःशोशुचदधमनेन पितृदिञ्जुखाः ॥ ३ ॥

सप्तमाद्विक्साद्विंशदशमदिवसाद्वा ज्ञातयः समानगोत्राः सपिण्डाः समानो-
दकाश्च 'अपनः शोशुचदधम्' इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणामुखाः अपः अभ्युपनयन्ति ।
अभ्युपगमनेन तत्प्रयोजनभूतोदकदानविशिष्टमभ्युपगमनं लक्ष्यते । एवं माता-
महाचार्यैर्विवृत्यनन्तरमुदकदानस्यातिदेशदर्शनात् । एतच्चायुग्मासु तिथिषु कार्यम् ।
'प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमेष्टुदकक्रिया' इति गौतमस्मरणात् ॥ एतच्च ज्ञाना-
नन्तरं कार्यम् । 'शरीरमसौ संयोज्यानवेक्षमाणा अपोऽभ्युपयन्ति' इति शाता-
तपस्मरणात् ॥ तथा प्रचेतसाप्यत्र विशेषो दर्शितः—'प्रेतस्य बान्धवा
यथावृद्धमुदकमवतीर्य नोद्धर्षयेयुरुदकान्ते प्रसिञ्जेयुरपसव्ययज्ञोपवीतवाससो
दक्षिणामिमुखा ब्राह्मणस्योदकमुखाः प्रेत्यङ्गुस्त्राश्च राजन्यवैश्ययोः' इति ॥ स्मृत्य-
न्तरे तु यावन्त्याशौचदिनानि तावदुदकदानस्यावृत्तिरुक्ता । यथाह विष्णुः
—'यावदाशौचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डं च दद्युः' इति ॥ तथा च प्रचेतसाप्यु-
क्तम्—'दिने दिनेऽञ्जलीन्पूर्णान्प्रदद्यात्प्रेतकारणात् । तावद्वृद्धिः प्रकर्तव्या याव-
त्पिण्डः समाप्यते ॥' इति ॥ प्रतिदिनमञ्जलीनां वृद्धिः कार्या यावदशमः पिण्डः
समाप्यत इत्यर्थः ॥ यद्यप्यनयोर्गुरुलघुकल्पयोरन्यतरानुष्ठानेनापि शास्त्रार्थः
सिद्धस्तथापि बहुलेशावहवेन गुरुतरकल्पे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः प्रेतस्योपकारातिशयो
भविष्यतीति कल्पनीयम् । अन्यथा गुरुतरकल्पेपाश्चात्यस्थानर्थक्यप्रसङ्गात् ॥
वसिष्ठेनापि विशेषोऽभिहितः—'सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कुर्वी-
र' इति ॥ ३ ॥

बद्धमानसकृत्यसेकस्य नामगोत्रादिभिर्गुणैर्विशिष्टस्योदकदानस्यैव समान-
गोत्रेषु मातामहादिष्वतिदेशमाह—

एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया ।

कामोदकं सखिप्रसाखस्त्रीयश्चक्षुरत्विजाम् ॥ ४ ॥

अथ सगोत्रसपिण्डानां प्रेतानामुदकं दीयते तथा मातामहानामाचार्याणां च प्रेतानां निवसुदकक्रिया कार्या । सखा मित्रं, प्रसाः परिणीता दुहितृभगिण्यादयः, स्वस्त्रीयो मागिनेयः, चक्षुरः प्रसिद्धः, ऋत्विजो याजकाः पूर्वा सख्यादीनां प्रेतानां कामोदकं कार्यम् । काम इच्छा कामेनोदकदानं कामोदकं प्रेताभ्युदयकाम-
नायां सत्यामुदकं देयमसत्यां न देयमिति अकरणे प्रत्यवायो नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

उदकदाने गुणविधिमाह—

सकृत्प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः ।

तच्चोदकदानमिदं कर्तव्यम् । सपिण्डाः समानोदकाश्च मौनिनो भूत्वा प्रेतस्य नामगोत्रे उच्चार्य अमुकनामा प्रेतोऽमुकगोत्रस्तृप्यत्विति सकृदेवोदकं प्रसिञ्चयुः त्रिर्वा । 'त्रिः प्रैसेकं कुर्युः प्रेतस्तृप्यत्विति' प्रेचतःस्मरणात् ॥ प्रति-
दिनमञ्जलिद्विस्तु प्रतिपादितैव । तथा अयमपि विशेषस्तेनैवोक्तः—'नदीकूलं ततो गत्वा शौचं कृत्वा यथार्थं वत् । वस्त्रं संशोभयेदादौ ततः ज्ञानं समाचरेत् ॥ सचैलस्तु ततः ज्ञात्वा शुचिः प्रयतमानसः । पाषाणं तत आदाय विप्रे दद्याद्-
शाञ्जलीम् ॥ द्वादश क्षत्रिये दद्याद्द्वैदये पञ्चदश स्मृताः । त्रिंशच्छूद्राश्च दातव्या-
स्ततः संप्रविशेद्ब्रह्म ॥ ततः ज्ञानं पुनः कार्यं गृहशौचं च कारयेत् ॥' इति ॥

सपिण्डानां मध्ये केषांजितुदकदानप्रतिषेधमाह—

न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितास्तथा ॥ ५ ॥

ज्ञातिष्वे सत्यपि ब्रह्मचारिणः समावर्तनपर्यन्तं पतिताश्च प्रच्युतद्विजाति-
कर्माधिकारा उदकादिदानं न कुर्युः ॥ ब्रह्मचर्योत्तरकालं पूर्वमृतानां सपिण्डा-
दीनां उदकदानमाशौचं च कुर्यादेव । यथाह मनुः (५।८८)—'आदिष्टी
नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् । समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्मवेत् ॥'
इति । आदिष्टी 'कस्य ब्रह्मचार्यस्यपोशानं कर्म कुरु दिवा मा स्वाप्सीः' इत्यादि-
व्रतादेशयोगाद्ब्रह्मचार्युच्यते । एतच्च पित्रादिव्यतिरेकेणेति बह्यति । आचार्यपि-
त्रुपाध्यायानिति । आत्राचार्यः पुनरेवं मन्यते—आदिष्टीति प्रक्रान्तप्रायश्चित्तः कथ्यते
तस्यैवायमुदकदानादिनिषेधः प्रायश्चित्तरूपव्रतस्य समाप्त्युत्तरकालमुदकदानाशौ-
चविधिरिति ॥ तथा स्त्रीवादीनां चोदकदायित्वं निषिद्धम्—'स्त्रीवाद्या नोदकं
कुर्युः स्तेना ब्राह्म्या विधर्मिणः । गर्भमर्तुद्ब्रह्मैव सुराप्यब्रह्म योषितः ॥' इति
वृद्धमनुस्मरणात् ॥ ५ ॥

एवमुदकदाने कर्तृविशेषप्रतिषेधमुक्त्वा संप्रदानविशेषेण प्रतिषेधमाह—

पाषण्ड्यनाश्रिताः स्तेना मर्तृहयः कामगादिकाः ।

सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ॥ ६ ॥

नरशिरःकपाकादि श्रुतिबाह्यकिङ्कारणं पाखण्डं तद्विघते येषां ते पाखण्डिनः ।
 अनाश्रिताः अधिकारे सत्यप्यकृताश्रमविशेषपरिग्रहाः । स्त्रेणाः सुवर्णाद्युत्तमद्र-
 व्यहारिणः । अर्तुर्न्यः पतिघातिन्यः । कामगाः कुलटाः । आदिग्रहणात्स्वभर्मे-
 ब्राह्मणघातिन्यो गृह्यन्ते । सुराप्यो यासां या सुरा प्रतिषिद्धा तत्पानरताः । आ-
 त्मत्यागिन्यः विषाभ्युदकोद्वन्धनाद्यैरात्मानं यास्त्यजन्ति । एते पाखण्ड्यादयः
 शिराश्रं दक्षराश्रं वा' इति वक्ष्यमाणस्याशौचस्योदकदानाद्यौर्ध्वदेहिकस्य च आज्ञना
 न भवन्ति । आजयन्तीति आजनाः सपिण्डादीनामाशौचादिनिमित्तभूता न भव-
 न्ति । अतस्तन्मरणे सपिण्डैरुदकदानादि न कार्यमित्येतत्प्रतिपादनपरं वचनम् ।
 अत्र च सुराप्य इत्यादिषु लिङ्गमविवक्षितम् ।—'लिङ्गं च वचनं देशः कालोऽयं
 कर्मणः फलम् । मीमांसाकुशलाः प्राहुर्नुपादेयपञ्चकम् ॥' इत्यनुपादेयगतत्वात् ।
 एतच्च बुद्धिपूर्वविषयम् । यथाह गौतमः—'प्रायोऽनाशकशक्ताग्निविषोदको-
 द्वन्धनप्रपतनैश्चेच्छताम्' इति । प्रायो महाप्रस्थानम् । अनाशकमनश्चनम् । गिरि-
 शिखरादवपातः प्रपतनम् । अत्र चेच्छनामिति विशेषणोपादानात्प्रमादकृते
 दोषो नास्तीत्यवगन्तव्यम् ।—'अथ कश्चित्प्रमादेन त्रियेताभ्युदकादिभिः ।
 तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया ॥' इति अङ्गिरःस्मरणात् ॥ तथा
 मृत्युविशेषादपि आशौचादिनिषेधः—'चाण्डालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैशुता-
 दपि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणाम् ॥ उदकं पिण्डदानं च प्रेत्येभ्यो
 बलदीयते । नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ॥' इति । एतदपीच्छापूर्-
 व्वमात्महननविषयम् । गौतमवचनेनेच्छापूर्वकमेवोदकेन हतस्याशौचादिनिषेध-
 स्योक्तत्वात् । अत्रापि चण्डालादुदकात्सर्पादिति तत्साहचर्यदर्शनाद्बुद्धिपूर्ववि-
 षयावनिश्चयः । अतो दर्पादिना चण्डालादीन्हन्तुं गतो यस्मैमोरितस्तस्यायं
 सर्वत एवमानं गोपायंदिति विध्यतिक्रमनिमित्तः पिण्डदानादिनिषेधः । एवं दृष्ट-
 दंष्ट्यादिग्रहणार्थमाभिमुख्येन दर्पाद्ब्रूच्छतो मरणेऽयं निषेध इत्यनुसंधेयम् ।
 अयं चाशौचप्रतिषेधो दशाहादिकालावच्छिन्नस्य । 'हतानां नृपगोविप्रैरन्वक्षं
 चात्मघातिनाम्' इति सप्तःशौचस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा दाहादिकमप्येषां न
 कार्यम्—'नाशौचं नोदकं नाशु न दाहाद्यन्त्यकर्म च । ब्रह्मदण्डहतानां च न
 कुर्यात्कटधारणम् ॥' इति यमस्मरणात् । ब्रह्मदण्डहता ब्राह्मणदण्डहताः ।
 प्रेतवहनसाधनं खट्वादि कटशब्देनोच्यते । न चाहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपा-
 त्रैश्चेत्येतत् श्रुतिविहिताग्निपञ्चागादिप्रतिपत्तिकोपप्रसङ्गात् अयं स्मार्तो दाहादि-
 निषेधो विप्रादिहताहिताग्निविषयं नास्कन्दतीत्याशङ्कनीयम् । यतश्चण्डालादिह-
 ताहिताग्निंसंबन्धिनामग्निपञ्चागाणां स्मृत्यन्तरे प्रतिपत्त्यन्तरे विधीयते । वैतानं
 प्रक्षिपेदप्यु आबसथ्यं चतुष्पथे । पात्राणि तु दहेदग्नौ वजमाने वृथा मृते ॥' इति ।
 तथा तच्छरीरस्यापि प्रतिपत्त्यन्तरमुक्तम्—'आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां
 तथा क्रिया । तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम् ॥' इति स्मरणात् ।
 तस्मादविशेषेण सर्वेषां दहनादिनिषेधः । अतः स्नेहादिना निषेधातिक्रमे प्राय-

श्रितं कर्तव्यम् । 'कृत्वाभिमुदकं स्नानं स्पर्शनं बह्वनं कथाम् । रज्जुच्छेदाशुपातं च तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ॥' इति स्मरणात् । एतच्च प्रत्येकं बुद्धिपूर्वकं वेदितव्यम् । अबुद्धिपूर्वकरणे तु 'एषामन्यतमं प्रेतं यो बहेत दहेत वा । कठोदककि-
यां कृत्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥' इति संवर्तौक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यः पुनः 'त-
च्छ्रवं केवलं स्पृष्टमश्रु वा पातितं यदि । पूर्वोक्तानामकारी चेदेकरात्रमभोजन-
म् ॥' इति स्पर्शाशुपातयोरुपवास उक्तः ॥ असौ कृच्छ्रेष्वशक्तस्य । तथा 'बन्ध-
नच्छेदने दहने वा मासं भैक्षाहारस्त्रिषवणं च' इति सुमन्तुना भैक्षाशिवमुक्तं
तदप्यशक्तस्यैव । एवमन्यान्यपि तद्विषयाणि स्मृतिवाक्यानि व्यवस्थापनीयानि ।
अयं च दाहादिप्रतिषेधो नित्यकर्मानुष्ठानासमर्थजीर्णवानप्रस्थादिभ्यतिरिक्त-
विषयः तेषामभ्यनुज्ञादर्शनात् । 'वृद्धः शौचस्मृत्यैर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिक्षिक्यः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृगवभ्यनशनाम्बुभिः ॥ तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्व-
स्थिसंचयः । तृतीये त्दकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥' इति स्मरणात् ॥

एवं येन येनोपाधिना आत्महननं शास्त्रतोऽभ्यनुज्ञायते तत्तद्व्यतिरिक्तमार्गे-
णात्महनने श्राद्धाद्यौर्ध्वदेहिकेषु निषिद्धेषु किं पुनस्तेषां कार्यमित्यपेक्षायां वृद्ध-
याज्ञवल्क्यछागलेयाभ्यामुक्तम्—'नारायणबलिः कार्यो लोकगर्ह्यभयाक्षरैः ।
तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥ तस्मात्तेभ्योऽपि दातव्यमज्ञमेव
सदक्षिणम् ॥' इति ॥ व्यासेनाप्युक्तम्—'नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा
यत्प्रदीयते । तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथा ॥' इति ॥ एवं नारायणब-
लिः प्रेतस्य शुद्ध्यापादनद्वारेण श्राद्धादिसंप्रदानत्वे योग्यतां जनयतीति और्ध्व-
देहिकमपि सर्वं कार्यमेव । अतएव षट्त्रिंशन्मतेऽपि और्ध्वदेहिकस्याभ्यनुज्ञा
दृश्यते—'गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च । ऊर्ध्वं संवत्सराकुर्वाणस्सर्वमेवौ-
र्ध्वदेहिकम् ॥' इति । एवं संवत्सराऊर्ध्वमेव नारायणबलिं कृत्वौर्ध्वदेहिकं कार्यम् ॥

नारायणबलिश्चेत्तत् कार्यः । कस्यांचिच्छुद्धैकादश्यां विष्णुं वैवस्वतं यमं च
यथावदभ्यर्च्य तत्समीपे मधुघृतशुतांसिलमिश्रान्दश पिण्डान्विष्णुरूपेण प्रेत-
मनुस्मरन् प्रेतनामगोत्रे उच्चार्य दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणाभिमुखो दत्त्वा गन्धा-
दिभिरभ्यर्च्य पिण्डप्रवाहणान्तं कृत्वा नद्यां क्षिपेत् न पत्न्यादिभ्यो दद्यात् ॥
ततस्तस्यामेव रात्र्यामयुग्मान्ब्राह्मणानामक्योपोषितः शोभूते मध्याह्ने विष्णवा-
राधनं कृत्वा एकोद्दिष्टविधिना ब्राह्मणपादप्रक्षालनादिनृत्तिप्रभान्तं कृत्वा पि-
ण्डपितृयज्ञावृतोद्देखनाद्यवनेजनान्तं तूर्ण्यं कृत्वा विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय यमाय
च परिवारसहिताय चतुरः पिण्डान्दत्त्वा नामगोत्रसहितं प्रेतं संस्मृत्य विष्णो-
र्नाम संकीर्त्य पञ्चमं पिण्डं दद्यात् । ततो विप्रानाचान्तान्दक्षिणाभिस्तोषयित्वा
तन्मध्ये चैकं गुणवत्तमं प्रेतबुद्ध्या संस्मरन् गोभूहिरण्यादिभिरतिशयेन संतोष्य
ततः पवित्रपाणिभिर्विप्रैः प्रेताय तिलादिसहितमुदकं दापयित्वा स्वजनैः सार्धं
सुञ्जीत ॥

सर्पहते त्वयं विशेषः । संवत्सरं वावत्पुराणोक्तविधिना पञ्चम्यां नागपू-

जां विधाय पूर्णे संवत्सरे नारायणबलिं कृत्वा सौवर्णे नागं दद्यात् गां च प्रत्य-
क्षाम् । ततः सर्वमौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् ।

नारायणबलिरूपं च वैष्णवेभिहितं यथा ।—‘एकादशीं समासाद्य
शुक्लपक्षस्य वै तिथिम् । विष्णुं समर्चयेद्देवं यमं वैवस्वतं तथा ॥ दश पिण्डा-
न्पूताभ्यक्तान्दर्मेण मधुसंयुतान् । तिलमिश्रान्प्रदद्याद्देवं संयतो दक्षिणामुक्तः ॥
विष्णुं बुद्धौ समासाद्य नद्यम्भसि ततः क्षिपेत् । नामगोत्रग्रहं तत्र पुष्पैरभ्यर्चनं
तथा ॥ धूपदीपप्रदानं च मक्ष्यं भोज्यं तथा परम् । निमज्जयेत् विप्रान्वै पञ्च
सप्त नवापि वा ॥ विद्यातपःसमृद्धान्वै कुलोत्पन्नान्समाहितान् । अपरेऽहनि
संप्राप्ते मध्याह्ने समुपोषितः ॥ विष्णोरभ्यर्चनं कृत्वा विप्रान्स्नानुपवेशयेत् । उद-
क्खुलान्ययाज्येष्टं पितृरूपमनुस्मरन् ॥ मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्वं कुर्यादनु-
मित्रतः । आवाहनादि यत्नोक्तं देवपूर्वं तदाचरेत् ॥ वृक्षान्ज्ञात्वा ततो विप्रान्स्नु-
हिं वृद्धा यथाविधि । हविष्यव्यञ्जनैव तिलादिसहितेन च ॥ पञ्च पिण्डान्प्र-
दद्याच्च देवरूपमनुस्मरन् । प्रथमं विष्णवे दद्याद्ब्रह्मणे च शिवाय च ॥ यस्माद्य
सौनुचराय चतुर्थे पिण्डमुत्सृजेत् । मृतं संकीर्त्य मनसा गोत्रपूर्वमतः परम् ।
विष्णोर्नाम गृहीत्वैवं पञ्चमं पूर्ववत्क्षिपेत् ॥ विप्रानाचम्य विधिवद्दक्षिणाभिः
समर्चयेत् । एकं वृद्धतमं विप्रं हिरण्येन समर्चयेत् ॥ गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतं तं
मनसा स्मरन् । ततस्तिलाम्भो विप्रास्तु हस्तैर्दर्भसमन्वितैः ॥ क्षिपेद्युगौत्रपूर्वं तु
नाम बुद्धौ निवेश्य च । हविर्गन्धतिलाम्भस्तु तस्मै दधुः समाहिताः ॥ मित्र-
भृत्यजनैः सार्धं पञ्चान्नुज्जीत वाग्यतः ॥ एवं विष्णुमते स्थित्वा यो दद्यादात्म-
घातिने । समुद्धरति तं क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणा ॥ सर्पदंशनिमित्तं सौ-
वर्णनागदानं प्रतिकृतिरूपेण भविष्यत्पुराणे सुमन्तुनाभिहितम्—‘सुवर्ण-
भारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् । व्यासाय दत्त्वा विधिवत्पितृनारुण्यमा-
मुयात् ॥’ इति ॥ ६ ॥

एवमुदकदानं सापवादमभिधायानन्तरं किं कार्यमित्यत आह—

कृतोदकान्समुत्तीर्णान्मृदुशाद्वलसंस्थितान् ।

स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥ ७ ॥

कृतमुदकदानं यैस्तान्कृतोदकान् स्नातान्सम्बगुदकादुत्तीर्णान्मृदुशाद्वले नवो-
द्गतनृण्ययावृत्तभूभागे सम्यक्स्थितान्पुत्रादीन्कुलवृद्धाः पुरातनैरितिहासैर्वैश्य-
माणैरपवदेयुः शोकनिरसनसमर्थैर्वचोभिर्बोधयेयुः ॥ ७ ॥

शोकनिरसनसमर्थेतिहासस्वरूपमाह—

मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गेणम् ।

करोति यः स संमूढो जलबुद्बुदसंनिभे ॥ ८ ॥

मानुष्यज्ञत्वेन जरायुजाण्डजादिषुर्विचभूतजातं लक्ष्यते तस्य भावो मानुष्यं

तत्र संस्मरणधर्मित्वेन कदलीस्तम्भवदन्तःसाररहिते जलबुद्बुदवदधिरविनश्वरे
संसारे सारस्य स्थिरस्य मार्गेणमन्वेष्टेन यः करोति स समूढः अत्यन्तविनष्टचित्तः
तस्मात्संसारस्वरूपवेदिभिर्भवज्जिरित्यं न कार्यम् ॥ ८ ॥

पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।

कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥ ९ ॥

किञ्च । जन्मान्तरात्मीयशरीरजनितैः कर्मबीजैः स्वफलोपभोगार्थं पञ्चधा
पृथिव्यादिपञ्चभूतात्मकतया पञ्चप्रकारं संभृतो निर्मितः कायः स यदि फलो-
पभोगनिवृत्तौ पञ्चत्वमागतः पुनः पृथिव्यादिरूपतां प्राप्तस्तत्र भवतां किमर्था
परिदेवना । निष्प्रयोजनत्वाच्चानुशोचनं कर्तव्यम् । वस्तुस्थितेस्तथात्वाद् । नहि
केनचिद्द्वस्तुस्थितिरितिक्रमिभुं शक्यते ॥ ९ ॥

गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्देवतानि च ।

फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥ १० ॥

अपिच । नेदमाश्चर्यं मरणं नाम । यतः पृथिव्यादीनि महान्त्यपि भूतानि
नाशं गच्छन्ति । तथा समुद्रा अपि जरामरणविरहिणः, अमरा अपि प्रलयसमवे
अवसानं गच्छन्ति कथमिवास्थिरतया फेनसंनिभो मरणधर्मा भूतसंघो
विनाशं न यास्यति । उचितमेव हि मरणधर्मिणः प्रयाणम् । अतो निष्प्रयोजनः
शोकसमावेशः ॥ १० ॥

अनिष्टापादकत्वादप्यनुशोचनं न कार्यमित्याह—

श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥ ११ ॥

यस्मादनुशोचज्जिर्बान्धवैर्बदननयननिर्गमितं श्लेष्माश्रु वा यस्मादवक्षोऽका-
मोऽपि प्रेतो भुङ्क्ते तस्माच्च रोदितव्यं किंतु प्रेतहितेषुभिः स्वशक्त्यनुसारेण आ-
द्यादिक्रियाः कार्याः ॥ ११ ॥

इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।

विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥ १२ ॥

आचम्याभ्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः ॥ १३ ॥

एवं कुलवृद्धवचांसि सम्यगाकर्ण्य त्यक्तशोकाः सन्तो बालानप्रतः कृत्वा गृहं
गच्छेयुः । गत्वा च वेश्मनो द्वारि स्थित्वा नियताः संयतमनस्काः निम्बपत्राणि
विदश्य दर्शनं स्पण्डयित्वा स्वादित्वा आचमनं च कृत्वाऽप्युदकगोमयगौरसर्षपा-
नालभ्य आदिग्रहणादूर्वाप्रवालमग्निवृक्षमौ वेति शङ्कोर्कौ दूर्वाङ्कुरकृषभाक्षपि
स्पृष्ट्वा भस्मनि च पदं निधाय शनैरस्त्वलितं वेश्म प्रविशेयुः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अतिदेशादाह—

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि ।

इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात् ॥ १४ ॥

यदेतत्पूर्वोक्तं निम्बपत्रदशनानां चेशमप्रवेशनान्तं कर्म तच्च केवलं शास्तीना-
मपि तु परेषामपि धर्मार्थं प्रेतालंकारनिर्हरणादिकं कुर्वतां भवति । प्रवेशनादि-
कमित्यत्र आदिशब्दोऽमाङ्गलिकत्वात्प्रतिलोमक्रममिग्रायः । तेषां च धर्मार्थं नि-
र्हरणादौ प्रवृत्तानां तत्क्षणाच्छुद्धिमिच्छतां असपिण्डानां स्नानप्राणायामाभ्यामेव
शुद्धिः । यथाह पराशरः—‘अनायं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः । पदे-
पदे यश्चलमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥ न तेषामशुभं किञ्चित्पापं वा शुभकर्मणाम् ।
जलावगाहनात्तेषां सद्यःशौचं विधीयते ॥’ इति ॥ स्नेहादिना निर्हरणे तु
मनूक्तो विशेषः (५। १०१।१०२)—‘असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य
बन्धुवत् । विशुध्यति त्रिरात्रेण मानुरासांश्च बान्धवान् ॥ यद्यज्ञमसि तेषां तु
दशाहेनैव शुध्यति । अनदञ्जमहेव न चेत्तस्मिन्गृहे वसेत् ॥’ इति ॥ अत्रेयं
व्यवस्था—यः स्नेहादिना शवनिर्हरणं कृत्वा तदीयमेवाञ्जमभाति तद्गृहे च वस-
ति तस्य दशाहेनैव शुद्धिः । यस्तु केवलं तद्गृहे वसति न पुनस्तदञ्जमभाति
तस्य त्रिरात्रम् । यः पुनर्निर्हरणमात्रं करोति न तद्गृहे वसति नच तदञ्जमभाति
तस्यैकाह इति ॥ एतत्सजातीयविषयम् । विजातीयविषये पुनर्थजातीयं प्रेतं
निर्हरति तज्जातिप्रयुक्तमाशौचं कार्यम् । यथाह गौतमः—‘अवरश्चद्वर्णः पूर्वं वर्ण-
मुपस्पृशेत्पूर्वं वाऽवरं तत्र तच्छवोक्तमाशौचम्’ इति ॥ उपस्पृशनं निर्हरणम् ।
विप्रस्य शूद्रनिर्हरणे मासमाशौचम् । शूद्रस्य तु विप्रनिर्हरणे दशरात्रमित्येवं
शवचद्राशौचं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

ब्रह्मचारिणं प्रत्याह—

आचार्यपित्रपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रतीव्रती ।

सकटाग्रं च नाश्रीयान्न च तैः सह संवसेत् ॥ १५ ॥

आचार्य उक्तलक्षणः, माता च पिता च पितरौ, उपाध्यायश्च पूर्वोक्तः, एता-
न्निर्हृत्यापि व्रती ब्रह्मचारी प्रत्येव न पुनरस्य व्रतभ्रंशः । कटसन्देशेनाशौचं लक्ष्यते
तत्सहचरितमञ्जं सकटाग्रं तद्ब्रह्मचारी नाश्रीयान् । न चाशौचिभिः सह संवसे-
त् । एवं वदता आचार्यादिव्यतिरिक्तप्रेतनिर्हरणे तु ब्रह्मचारिणो व्रतलोप इत्य-
र्थादुक्तं भवति । अतएव वसिष्ठेनोक्तम्—‘ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणो व्रतान्नि-
वृत्तिरन्यत्र मातापित्रोः’ इति ॥ १५ ॥

आशौचिनां नियमविशेषमाह—

कीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक्क्षितौ ।

पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायाम् दिनत्रयम् ॥ १६ ॥

क्रीतमवाचितलब्धं वा अशनं येषां ते क्रीतलब्धाश्चानाः । भवेयुरिति शेषः ।
 क्रीतलब्धाशननियमात्तद्व्याप्तेऽनशनमर्थास्तिङ्गं भवति । अतएव वसिष्ठः—
 ‘गृहान्मज्जित्वा अधःप्रस्तरे गृहमनन्त आसीरन् क्रीतोत्पन्नेन वर्तेरन्’ इति ।
 अधःप्रस्तर आशौचिनां शयनासनार्थस्तृणमयः प्रस्तरः । ते च सपिण्डा भूमा-
 वेव पृथक्पृथक् शयीरन् न खट्वादौ ॥ मनुनाप्यत्र विशेषो दर्शितः (५।७३)
 —‘अक्षारलवणाक्षाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते गृहम् । मांसाशनं च नाशीषुः शयीर-
 ष्व पृथक् क्षितौ ॥’ इति । तथा गौतमेनापि विशेष उक्तः—‘अधःशब्दा-
 शायिनो ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणः’ इति । तथा पिण्डपितृयज्ञप्रक्रियया प्राचीनावी-
 तित्वादिरूपया प्रेताय दिनत्रयं पिण्डरूपमक्षं तूर्णीं क्षितौ देयम् । यथाह मरी-
 च्चिः—‘प्रेतपिण्डं बहिर्देयाद्भर्ममन्त्रविवर्जितम् । प्रागुदीर्यां चरुं कृत्वा क्षातः प्र-
 यतमानसः ॥’ इति । दर्भमन्त्रविवर्जितत्वमनुपनीतविषयम् । ‘असंस्कृतानां
 मूत्रौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां कुशेषु’ इति प्रचेतःस्मरणात् ॥ तथा कर्तृनिय-
 मश्च गृह्यपरिशिष्टाद्विलेयः—‘असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।
 प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत् ॥’ इति ॥ तथा द्रव्यविनिमयश्च
 शुनःपुच्छेन दर्शितः—‘शालिना सक्तुभिर्वापि शार्कैर्वाप्यथ निर्वपेत् । प्रथमे-
 ऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्यादशाहिकम् ॥ तूर्णीं प्रसेकं पुष्पं च दीपं भूपं तथैव
 च ॥’ इति ॥ पिण्डश्च पापाणे देयः । ‘भूमौ माल्यं पिण्डं पानीयमुपले वा
 दधुः’ इति शाङ्गस्मरणात् । नच दधुरिति बहुवचनेनोदकदानवत्सर्वैः पिण्ड-
 दानं कार्यमित्याशङ्कनीयं । किंतु पुत्रणैव कार्यम् । तदभावे प्रत्यासक्तेन सपि-
 ण्डानामन्यतमेन तदभावे मातृसपिण्डादिना कार्यम् । ‘पुत्राभावे सपिण्डा मातृ-
 सपिण्डाः शिष्याश्च दपुस्तदभावे ऋग्विगाचार्यौ’ इति गौतमस्मरणात् । पुत्र-
 बहुत्वे पुनर्ज्येष्ठेनैव कार्यम् । ‘सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् । द्रव्येण
 चाविमक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥’ इति मरीचिस्मरणात् ॥ पिण्डसंख्यानि-
 यमश्च—ब्राह्मणस्य दश पिण्डाः क्षत्रियस्य द्वादशैवेति । गुर्वमाशौचदिवससंख्याया
 विष्णुनाभिहितम्—‘यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिण्डमेकं च दधुः’ इति । तथा
 स्मृत्यन्तरेऽपि—‘नचभिर्दिवसैर्देद्यान्नं पिण्डान्समाहितः । दशमं पिण्डमु-
 त्पूज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेत् ॥’ इति । शुचित्ववचनमपरेषुः क्रियमाणश्चाद्धार्थ्या-
 ह्मणनिमज्जनाभिप्रायेण । योगीश्वरेण तु पिण्डत्रयदानमभिहितं । अनयोश्च गुरु-
 लघुकल्पयोरुदकदानविषयोक्ता व्यवस्था विज्ञेया । अत्रापरः शातातपीयो वि-
 शेषः—‘आशौचस्य तु द्वासेऽपि पिण्डान्दद्याद्दशैव तु’ इति ॥ त्रिरात्राशौ-
 चिनां पुनः पारस्करेण विशेषो दर्शितः—‘प्रथमे दिवसे देयाश्चयः पिण्डाः
 समाहितैः । द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसंचयनं तथा ॥ त्रीस्तु दद्यात्तृतीयेऽद्वि व-
 क्षादि क्षालयेत्तथा’ इति ॥ १६ ॥

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृन्मये ।

किंच । जलं क्षीरं च मृन्मये पात्रद्वये पृथक् पृथगाकाशे सिन्ध्यादावेकाहं स्थापनीयम् । अत्र विशेषानुपादानाल्पवसेऽहनि कार्यम् । तथा पारस्करवचनात् । 'प्रेतात्र साह्यीत्युदकं स्थाप्यं पिबचेदमिति क्षीरम्' ॥ तथास्थिसंचयनं च प्रथमादिदिनेषु कार्यम् । तथाह संवर्तः—'प्रथमेऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा । अस्थिसंचयनं कार्यं दिने तत्रोत्रजैः सह ॥' इति । कच्चित्त्रितीये स्थिसंचय इत्युक्तम् । वैष्णवे तु चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यात् तेषां च गङ्गाभसि प्रक्षेप इति । अतोऽन्यतमस्मिन्दिने स्वगृहोक्तविधिनास्थिसंचयनं कार्यम् । अङ्गिरसा चात्र विशेषो दर्शितः—'अस्थिसंचयने यागो देवानां परिकीर्तितः । प्रेतीभूतं तमुद्दिश्य यः शुचिर्न करोति चेत् ॥ देवतानां तु यजनं तं शपस्यथ देवताः ॥' देवताश्चात्र इमंज्ञानवासिन्यः तत्रपूर्वदग्धाः 'इमंज्ञानवासिनो देवाः शवानां परिकीर्तिताः' इति तेनैवोक्तम् । अतस्तान्देवानश्चिरमृतं च प्रेतमुद्दिश्य भूपदीपादिभिः पिण्डरूपेण चाग्नेन तत्र पूजा कार्येऽप्युक्तं भवति ॥ तथा वपनं च दशमेऽहनि कार्यम्—'दशमेऽहनि संप्राप्ते ज्ञानं ग्रामाद्बहिर्भवेत् । तत्र त्याज्यानि वामांसि केशश्मश्रुनखानि च ॥' इति देवलस्मरणात् ॥ तथा स्मृत्यन्तरेऽपि—'द्वितीयेऽहनि कर्तव्यं क्षुरकं प्रयत्नतः । तृतीये पञ्चमे चापि सप्तमे वा प्रदानतः ॥' इति । आहप्रदानादवागनियम इति यावत् । वपनं च केशमित्याकाङ्क्षायामापस्तम्बेनोक्तम्—'अनुभाविनां च परिवापनम्' इति । अयमर्थः—शाव दुःक्षमनुभवन्तीत्यनुभाविनः सपिण्डास्तेषां चादिष्टेव वपनमुत्तालपवयसामित्यपेक्षायां मिदमेवोपतिष्ठते अनुभाविनां परिवापनमिति । अनु पश्चाद्ववन्तीत्यनुभाविनोऽल्पवयसस्तेषां वपनमिति । अनुभाविनः पुत्रा इति केचिन्मन्यन्ते । 'गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृतौ । आधान काले सोमे च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥' इति नियमदर्शनात् ॥

अशुचित्वेन सकलश्रौतस्मार्तकर्माधिकारनिवृत्तौ प्रमत्तायां केषुचिदभ्यनुष्ठानार्थमाह—

वैतानौपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात् ॥ १७ ॥

वितानोऽग्नीनां विस्तारस्तत्र भवा वैतानाः प्रेताग्निसाध्या अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्याः क्रिया उच्यन्ते । प्रतिदिनमुपास्यत इत्युपासनो गृह्णाग्निस्तत्र भवा औपासनाः सायंप्रातर्होमक्रिया उच्यन्ते । ता वैतानौपासना वैदिक्यः क्रियाः कार्याः । कथं वैदिकत्वमिति चेत् श्रुतिचोदनात् । तथाहि—'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इत्यादिश्रुतिभिरग्निहोत्रादीनां चोदना स्पष्टैव ॥ तथा 'अहरहः स्वाहा कुर्याद्वाभावे केनचिद्वाकाह्यात्' इति श्रुत्यौपासनहोमोऽपि चोद्यते । अत्र च श्रौतत्वविशेषणोपादानास्मार्तक्रियाणां दानादीनामननुष्ठानं गम्यते । अतएव वैयाघ्र-

पादोक्तम्—‘स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके । श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥’ इति । श्रौतानां च कार्यत्वाभिधानं नित्यनैमित्तिकाभिप्रायेण । यथाह पैटीनसिः—‘नित्यानि विनिवर्तेरन्येतानवर्जं शालाश्री चैके’ इति । नित्यानि विनिवर्तेरनित्यविशेषेण आवश्यकानां नित्यनैमित्तिकानां निवृत्तौ प्रसक्त्यां वैतानवर्जमित्यभिप्रायसाध्यावश्यकानां पर्युदासः । शालाश्री चैक इति गृह्याश्री भवानामप्यावश्यकानां पाक्षिकः पर्युदास उक्तः । अतस्तेष्वाशौचं नास्त्येव । काम्यानां पुनः शौचाभावादननुष्ठानम् । मनुनाप्यनेनैवाभिप्रायेणोक्तम् (५८४) ‘प्रत्युद्देशाग्निषु क्रिया’ इति । अग्निषु क्रिया न प्रत्युद्देशितीति अनग्निसाध्यानां पञ्चमहायज्ञादीनां निवृत्तिः । अतएव संवर्तः—‘होमं तत्र प्रकुर्वीत शुष्काक्षेन फलेन वा । पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः ॥’ इति । वैश्वदेवस्याग्निसाध्यत्वेऽपि वचनास्मिन्निति । ‘विप्रो दशाहमासीत वैश्वदेवविधर्जितः’ इति तेनैवोक्तत्वात् ॥ ‘सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते’ इति यद्यपि संध्याया विनिवृत्तिः श्रूयते तथाप्यञ्जलिप्रक्षेपादिकं कुर्यात् । ‘सूतके सावित्र्या चाञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्’ इति पैटीनसिस्मरणात् ॥ यद्यपि धनानौपासनाः कार्या इति सामान्येनोक्तं तथाप्यन्येन कारयितव्यम् । ‘अन्यं गृतानि कुर्युः’ इति पैटीनसिस्मरणात् । बृहस्पतिनाप्युक्तम्—‘सूतके मृतके चैव अशक्तो ब्राह्मभोजने । प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत् ॥’ इति । तथा स्मार्तत्वेऽपि पिण्डपितृयज्ञश्रवणकर्माश्रयुज्यादिकश्च नित्यहोमः कार्य एव । ‘सूतके तु समुपपन्ने स्मार्तं कर्म कथं भवेत् । पिण्डयज्ञं चरहोममसगोत्रेण कारयेत् ॥’ इति जानूकर्ण्यस्मरणात् । यद्यपि साग्रे कर्मण्यन्यकर्तृत्वं तथापि स्वद्रव्यत्यागात्मकं प्रधानं स्वयं कुर्यात् । तस्यानन्वन्निष्पाद्यत्वात् । अतएवोक्तम्—‘श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्’ इति । यत्पुनः ‘दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते’ इति होमप्रतिषेधः स काम्याभिप्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा व्यवस्थापनीयः ॥ तथा सूतकाश्रमोजनमपि न कार्यम् । ‘उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते’ इति यमस्मरणात् । उभयत्र जननमरणयोः । दशाहानीत्याशौचकालोपलक्षणम् । कुलस्य सूतकवृत्तस्य संबन्ध्यन्नं अमकुल्यैर्न भोज्यम् । सकुल्यानां पुनर्न दोषः । ‘सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुव्रवीत्’ इति तेनैवोक्तत्वात् । अयं च निषेधो दातृभोक्तोरन्यतरेण जनने मरणे वा ज्ञाते सति वेदितव्यः । ‘उभाध्यामपरिज्ञाते सूतकं नैव दोषकम् । एकेनापि परिज्ञाते भोक्तृदोषमुपावहेत् ॥’ इति षट्त्रिंशन्मतदर्शनम् ॥ तथा विवाहादिषु सूतकोत्पत्तेः प्राक् ब्राह्मणार्थं पृथक्कृतमन्नं भोज्यमेव । ‘विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । पूर्वसंकल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्तितः ॥’ इति बृहस्पतिस्मरणात् । तथाऽपरोपि विशेषः षट्त्रिंशन्मते दर्शितः—‘विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः ॥ भुजानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके । अन्यगोहोदकाचान्ताः

सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥' इति ॥ तथासौक्ष्मपरिग्रहत्वेऽपि केचुचिद्रव्येषु दोषा-
भावाः । यथाह मरीचिः—'लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च । आक-
काष्टनृणेष्वप्यु दधिसर्पिःपत्रेषु च ॥ तिलौषधाग्निने चैव पकापके सर्वग्रहः ।
पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके ॥' इति । पकं मक्षयजातं मोदकादि ।
अपकं तण्डुलादि । स्वयंग्रह इति स्वयमेव स्वाम्यनुज्ञातो गृह्णीयादित्यर्थः ।
पकापकाभ्यर्तुज्ञानमन्त्रसन्निवृत्तविषयम् । 'अन्नसन्निवृत्तानामाममन्त्रमगर्हितम् ।
भुक्त्वा पकाभ्यर्तयेत् त्रिरात्रं तु पयः पिबेत् ॥' इत्यङ्गिरःस्मरणात् । अत्र
पकाभ्यर्तु मक्षय्यतिरिक्तौदनादिविषयः ॥ शवसंसर्गनिमित्ताशौचे त्वङ्गिरसा
विशेष उक्तः—'आशौचं यस्य संसर्गादापतेद्गृहमेधिनः । क्रियास्तस्य न लुप्य-
न्ते गृह्णाणां च न तद्वदेत् ॥' इति । तदाशौचं केवलं गृहमेधिन एव न पुनस्त-
द्गृहे भवानां भार्यादीनां तद्गृह्याणां च भवेदित्यर्थः । अतिक्रान्ताशौचेऽप्ययमे-
वार्थः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—'अतिक्रान्ते दशाहे तु पञ्चाज्जानाति चेद्गृही ।
त्रिरात्रं सूतकं तस्य न तद्रूप्यस्य कर्हिचित् ॥' इति ॥ १७ ॥

एवमाशौचिनो विधिप्रतिषेधरूपान्धर्मानभिधायानुना आशौचनिमित्तं का-
लनियमं चाह—

त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यते ।

ऊनद्विवर्ष उभयोः मृतकं मातुरेव हि ॥ १८ ॥

शवनिमित्तं शावम् । मृतकशब्देन च जननवाचिना तन्निमित्तमाशौचं ल-
भ्यते । एवं च वदता जननमरणयोराशौचनिमित्तत्वमुक्तं भवति । तच्च जननमर-
णमुत्पन्नज्ञातमेव निमित्तम् । 'निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च'
इत्यादिलिङ्गदर्शनात् । तथा—'विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम् । वच्छे-
पं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्मवेन ॥' इत्यादिवाक्यारम्भसामर्थ्याच्च । उत्पत्ति-
मात्रपेक्षत्वे ह्यशौचस्य दशाहाद्याशौचकालनियमास्तत्प्रभृतिका एवेति अनि-
र्दशज्ञातिमरणश्रवणे दशरात्रशेषमेवाशौचमर्थास्तिष्यतीति 'यच्छेषं दशरात्र-
स्य' इत्यनारम्भणीयं स्थान् । तस्माज्ज्ञातमेव जननं मरणं च निमित्तम् ।
तच्चोभयनिमित्तमप्याशौचं त्रिरात्रं दशरात्रं चेप्यते मन्वाद्विभिः ॥ अत्राशौच-
प्रकरणे अहर्ग्रहणं रात्रिग्रहणं चाहोरात्रोपलक्षणार्थम् । मन्वादिविरिष्यते इति
वचनं तदुक्तसपिण्डसमानोदकरूपविषयभेदप्रदर्शनार्थम् ॥ तथाहि—'दशाहं
शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । जवनेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छता-
म् ॥ जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । शवस्पृशो विशुध्यन्ति ध्य-
हात्तदकदायिनः ॥' इत्येतैर्वैयर्थ्ये त्रिरात्रदशरात्रयोः समानोदकमपिण्डविषयत्वेन
व्यवस्था कृता । अतः सपिण्डानां सप्तमपुरुषावधिकानामविशेषेण दशरात्रम् ।
समानोदकानां त्रिरात्रमिति ॥ यत्पुनः स्मृत्यन्तरवचनम्—'चतुर्थे दशरात्रं

स्यात्पिनाः पुंसि पञ्चमे । षष्ठे चतुरहाष्टकुक्षिः सप्तमे स्वहरेषु तु ॥' इति तद्विगीतत्वाच्चादरणीयम् । यद्यप्यविगीतं तथापि मधुपर्कऋष्यालम्भनवह्नौक-
विद्विष्टत्वाच्चातुष्टेयम् । 'अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेत् तु' इति मनुस्म-
रणात् । नच सप्तमे प्रत्यासन्ने सपिण्ड एकाहो विप्रकृष्टाष्टमादिषु समानोदकेषु
अहमिति युक्तम् । एवमविशेषेण सपिण्डानामाशौचे प्राप्ते कश्चिन्नियमार्थमाह ।
ऊनद्विवर्षे संस्थिते उभयोरेव मातापित्रोर्दशरात्रमाशौचं न सर्वेषां सपिण्डाना-
म् । तेषां तु वक्ष्यति 'आदन्तजननासद्यः' इति । तथाच पैङ्गयः ।—'गर्भस्थे
प्रेते मातुर्दशाहं, जात उभयोः, कृते नाग्नि सोदराणां च' इति । अथवा अयम-
र्थः—ऊनद्विवर्षे संस्थिते उभयोर्मातापित्रोरेव अस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं न सपि-
ण्डानाम् । तथा स्मृत्यन्तरे—'ऊनद्विवर्षे प्रेते मातापित्रोरेव नेतरेषाम्' इति
अस्पृश्यत्वलक्षणमभिप्रेतं । इतरस्य पुनः कर्मण्यनधिकारलक्षणस्य सपिण्डेष्वपि
'आदन्तजननः सद्यः' इत्यादिभिर्विहितत्वात् । अत्र दृष्टान्तः सूतकं मातुरेव
हीति । यथा सूतकं जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं मातुरेव केवलं तथो-
नद्विवर्षेपरमे मातापित्रोरेवास्पृश्यत्वमिति । ऊनद्विवर्षे सपिण्डानामस्पृश्यत्वं
प्रतिषेधतान्यत्रास्पृश्यत्वमभ्यनुज्ञातं भवति । तथाच देवलः—'स्वाशौचका-
लाद्विशेषं स्पर्शनं च त्रिभागतः । शुद्धविद्वत्त्रयिप्राणां यथाशास्त्रं प्रचोदित-
म् ॥' इति । एतच्चानुपनीतप्रयाणनिमित्ते अतिक्रान्ताशौचे च त्रिरात्रादौ वेदि-
तव्यम् । उपनीतविषयेऽपि तेनैवोक्तम्—'दशाहादित्रिभागेन कृते संवयने क-
मान् । अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्त्वदर्शिनः ॥ त्रिचतुःपञ्चदशभिः स्पृश्या
वर्णाः क्रमेण तु । भोज्यान्नो दशभिर्विप्रः शेषा द्वित्रिषडुत्तरैः ॥' इति ॥ युत्तरै-
र्दशभिः श्युत्तरैर्द्वादशभिः षडुत्तरैः पञ्चदशभिरिति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचमाह—

पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदस्यदर्शनाद्भवम् ।

तदहर्न प्रदुष्येत पूर्वेषां जन्मकारणात् ॥ १९ ॥

सूतकं जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं पित्रोर्मातापित्रोरेव न सर्वेषां
सपिण्डानाम् । तच्चास्पृश्यत्वं मातुर्ध्रुवं दशाहपर्यन्तं स्थिरमित्यर्थः । कुतः तद-
स्यदर्शनात् तस्याः मवन्धित्वेनामृत्यो दर्शनात् ॥ अतएव वसिष्ठः—'नाशौचं
विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति । रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते ॥'
इति । पितुस्तु ध्रुवं न भवति स्नानमात्रेणास्पृश्यत्वं निवर्तते । यथाह संव-
र्तः—'जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते । माता शुद्धोदशाहेन स्ना-
नाच्च स्पर्शनं पितुः ॥' इति । माता शुद्धोदशाहेनैत्येतच्च संव्यवहारयोग्यतामात्र-
म् । अदृष्टार्येषु पुनः कर्मसु पैटीनसिना विशेष उक्तः—'सूतिकां पुत्रवर्तीं
विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेत् । मासेन स्त्रीजननीम्' इति ॥ अङ्गिरसा च
सपिण्डानामस्पृश्यावाभावः स्पष्टीकृतः—'सूतके सूतिकावर्ज्यं संस्पर्शो न नि-

पिष्यते । संसर्गो सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते ॥’ इति । यस्मिन्दिवसे कुमारजननं तदहर्नं प्रदुष्येत । तस्मिन्मृतदानाद्यधिकारापहारकृच्च भवतीत्यर्थः । यस्मात्तस्मिन्मृच्छानि पूर्वेणां पित्रादीनां पुत्ररूपेण जन्म उत्पत्तिस्तस्मात्तदहर्नं प्रदुष्येत ॥ तथाच वृद्धयाज्ञवल्क्येनोक्तम्—‘कुमारजन्मदिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः । हिरण्यभूगवाभ्याजवासःशय्यासनादिषु ॥ तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृताञ्च ननु भक्षयेत् । भक्षयित्वा तु तन्मोहाद्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति ॥ व्यासेनाप्यत्र विशेष उक्तः—‘सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः । तासां वागमिसं तु शुचिर्जन्मनि कीर्तिता ॥ प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा । त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि ॥’ मार्कण्डेयेनाप्युक्तम्—‘रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः । रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः ॥ पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः । रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके ॥’ इति ॥ १९ ॥

आशौचमध्ये पुनर्जनने मरणे वा जाते ‘प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तते’ इति म्यायेन पुनर्दशाहाशौचप्राप्तौ तदपवादमाह—

अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुद्ध्यति ।

वर्णापेक्षया वयोवस्थापेक्षया वा यस्य यावानाशौचकालस्तदन्तरा तत्समस्य ततो न्यूनस्य वाशौचस्य निमित्तभूते जनने मरणे वा जाते पूर्वाशौचावशिष्टैरेवाहोभिर्विशुद्ध्यति । न पुनः पश्चादुत्पन्नजननादिनिमित्तं पृथक्पृथगाशौचं कार्यम् ॥ यदा पुनरल्पाद्वर्तमानाशौचादीर्घकालमाशौचमन्तरा पतति तदा न पूर्वशेषेण शुद्धिः । यथाहोशाना—‘स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि । न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुद्ध्यति ॥’ इति । यमोऽप्याह—‘अर्धवृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत्’ इति । अत्र चान्तरा जन्ममरणे इति यथप्यविशेषेणाभिहितं तथापि न सूतकान्तर्वर्तिनः शावस्य पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिः । यथाहाङ्गिराः—‘सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम् । तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्याच्च सूतकम् ॥’ इति । तथा षट्त्रिंशन्मतेऽपि—‘शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् । शावेन शुद्ध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी ॥’ इति । तस्माच्च सूतकान्तःपातिनः शावाशौचस्य पूर्वशेषेण शुद्धिः किंतु शान्तःपातिन एव सूतकस्य । तथा सजातीयान्तःपातिष्वेऽपि शावस्य ऋक्षिपूर्वशेषेण शुद्धेरपवादः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—‘मातर्यग्रे प्रसीतायामशुद्धौ म्रियते पिता । पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥’ इति । अयमर्थः—मातरि पूर्वं मृतायां तस्मिन्मिताशौचमध्ये यदि पितुरुपरमः स्यात्तदा न पूर्वशेषेण शुद्धिः किंतु पितुः प्रयाणनिमित्ताशौचकालेनैव शुद्धिः कार्या । ‘तथा पितुः प्रयाणनिमित्ताशौचमध्ये मातरि स्वर्गतायामपि न पूर्वशेषमात्राच्छुद्धिः किंतु पूर्वाशौचं समाप्योपरि पक्षिणीं क्षिपेत्’ इति ॥ तथाशौचसंक्षिपातकालविशेष-

कुतोऽप्यपवादो गौतमेनोक्तः—‘रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते सति तिसृभिः’ इति । अयमर्थः—रात्रिमात्रावशिष्टे पूर्वाशौचे यथाशौचान्तरं सन्निपातेऽर्हि पूर्वाशौचं समाप्त्यानन्तरं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः । प्रभाते पुनस्तस्या रात्रेः पश्चिमे यामे जननाद्याशौचान्तरसन्निपाते सति तिसृभी रात्रिभिः शुद्धिः न पुनस्तच्छेषमात्रेण ॥ शातातपेनाप्युक्तम्—‘रात्रिशेषे ब्रह्मपुद्गिर्नामशेषे शुचिकथ्यहात्’ इति । प्रेतक्रिया पुनः सूतकसन्निपातेऽपि न निवर्तत इति तेनैवोक्तम्—‘अन्तर्दशाहे जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि । प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्डदानं स्वबन्धुभिः ॥ प्रारब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भवेत् । तथैवाशौचपिण्डांस्तु शेषान्दद्याद्ययाविधिः ॥’ इति ॥ तथा शावाशौचयोः सन्निपातेऽपि प्रेतकृत्यं कार्यम् । तुल्यन्यायत्वात् । तथा जातकर्मादिकमपि पुत्रजन्मनिमित्तकमाशौचान्तरसन्निपातेऽपि कार्यमेव । तथाह प्रजापतिः—‘आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्तुंस्वात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति ॥’ इति ॥

पूर्णप्रसवकालजननाशौचमभिधायाधुना अप्रासकालगर्भनिःसरणनिमित्तमाशौचमाह—

गर्भस्त्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् ॥ २० ॥

स्रवतिर्यथपि लोके द्रवद्रव्यकर्तृके परिस्रन्दे प्रयुज्यते तथाप्यत्र द्रवाद्रवद्रव्यसाधारणरूपेऽधःपतने वर्तते । कुतो द्रवत्वस्य प्रथममास एव संभवात्तत्र च मासतुल्या निशा इति बहुवचनानुपपत्तेः । गर्भस्त्रावे यावन्तो गर्भग्रहणमासास्तत्समसंख्याका निशाः शुद्धेः कारणम् । एतच्च स्त्रिया एव ।—‘गर्भस्त्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणां खानमात्रमेव पुरुषस्य’ इति वृद्धवसिष्ठस्मरणात् । यत्पुनर्गौतमेन ग्रहं चेति त्रिरात्रमुक्तं तन्मासत्रयादवांश्वेदितव्यम् ।—‘गर्भस्त्रायां यथामासमचिरे तृत्तमे त्रयः । राजन्ये तु चतुराश्रं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ॥ अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ॥’ इति मरीचिस्मरणात् । अचिरे मासत्रयादवांश्च गर्भस्त्रावे उत्तमे द्वाह्यज्जातो त्रिरात्रमित्यर्थः । एतच्च षण्मासपर्यन्ते द्रष्टव्यम् । सप्तमादिषु पुनः परिपूर्णमेव प्रसवाशौचं कार्यम् । तत्र परिपूर्णं गगर्भस्य जीवतो निर्गमदर्शनात् । तत्र च लोके प्रसवशब्दप्रयोगात् ।—‘षण्मासाभ्यन्तरे यावद्गर्भस्त्रावो भवेद्यदा । तदा माससमैस्त्रासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तं तासामाशौचमिष्यते । सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ॥’ इति स्मरणात् ॥ एतच्च सपिण्डानां सद्यःशौचविधानं द्रवभूतगर्भपतने वेदितव्यम् ॥ यत्पुनर्वसिष्ठवचनम्—‘ऊनद्विवार्षिके प्रेते गर्भस्य पतने च सपिण्डानां त्रिरात्रम्’ इति तत्पञ्चमपट्टयोः कठिनगर्भपतनविषयम् ।—‘आचतुर्याद्वेदेस्त्रावः पातः पञ्चमपट्टयोः । अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥ स्त्रावे मातुस्त्रिराश्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् । पाते मातुर्वैधामासं पित्रादीनां दिनत्रयम् ॥’ इति मरीचिस्मरणात् ॥ सप्तमासप्रभू-

तिमृतजनने जातमृते वा सपिण्डानां जनननिमित्तं परिपूर्णमाशौचम् ।—‘जा-
तमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहम्’ इति हारीतस्मरणात् ।—‘अतः
सूतके वेदोत्थानादाशौचं सूतकवत्’ इति पारस्करवचनाच्च । आ उत्थानादा-
सूतिकाया उत्थानादशाहमिति यावत् । सूतकवदिति शिशुपरमनिमित्तोदकदा-
नरहितमित्यर्थः । बृहन्मनुरपि—‘दशाहाम्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बाल्मर्चैः ।
शाखाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ॥’ इति । तथाच स्मृत्यन्तरमपि
—‘अन्तर्दशाहोपरतस्य सूतिकाहोभिरेवाशौचम्’ इति । एवमादिवचननिबन्ध-
यालोचनया सपिण्डानां जनननिमित्ताशौचसंकोचो नास्तीति गम्यते । यत्पुन-
र्बृहद्विष्णुवचनम्—‘जाते मृते मृतजाते वा कुलस्य सद्यःशौचम्’ इति तच्छि-
शुपरमनिमित्तस्याशौचस्य ज्ञानाच्छुद्धिप्रतिपादनपरं न प्रसवनिमित्तस्य । तथाच
पारस्करः—‘गर्भे यदि विपत्तिः स्यादशाहं सूतकं भवेत् ।’ सपिण्डानां प्र-
सवनिमित्तस्य विद्यमानत्वात् ।—‘जीवजातो यदि प्रेयास्तस्य एव विशुद्ध्यति’
इति प्रेताशौचाभिप्रायम् । तथाच शाङ्गेनोक्तम्—‘प्राङ्गामकरणास्तद्यःशौचम्’
इति । यत्पुनः कात्यायनवचनम्—‘अनिवृत्ते दशाहं तु पञ्चत्वं यदि ग-
च्छति । सद्य एव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नोदकक्रिया ॥’ इति । तदपि वैष्णवेन
समानार्थम् । यदा तु न प्रेतं नैव सूतकमिति पाठस्तदा सूतकमस्पृश्यत्वं नैव
पित्रादीनां भवतीत्यर्थः । अथवायमर्थः—अन्तर्दशाहे यदि शिशुपरमस्तदा
न प्रेताशौचं । यदि तत्र सपिण्डजननं तदा सूतकमपि नैव कार्यं किन्तु पूर्वाशौ-
चं नैव शुद्धिरिति ॥ यत् बृहन्मनुवचनम्—‘जीवजातो यदि ततो मृतः सू-
तक एव तु । सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥’ इति । यच्च बृह-
त्प्रच्येतोवचनम्—‘मुहूर्ते जीवतो बालः पञ्चत्वं यदि गच्छति । मातुः शुद्धि-
र्दशाहेन सद्यःशुद्धास्तु गोत्रिणः ॥’ इति । तत्रेयं व्यग्रस्था—जननानन्तरं ना-
भिबर्धनात्प्राङ्मृतौ पित्रादीनां जनननिमित्तमाशौचं दिनत्रयम् । सद्यःशौचं
त्रिभिर्होत्रार्थम् ।—‘अभिर्होत्रार्थं ज्ञानोपस्पर्शनात्तत्कालं शौचम्’ इति शाङ्ग-
स्मरणात् । नाभिवर्धनोत्तरकालं तु शिशुप्रयाणेऽपि जनननिमित्तं संपूर्णमाशौचं
सपिण्डानाम् । ‘यावन्न छिद्यते नालं तावज्ज्ञामोति सूतकम् । छिद्ये नाले ततः
पश्चात्सूतकं तु विधीयते ॥’ इति जैमिनिस्मरणात् ।

मनुनाप्ययमर्थो दर्शितः (५।६६)—‘रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भत्वावे विशु-
द्ध्यति । रजस्युपरते साध्वी ज्ञानेन क्ली रजस्वला ॥’ इति पूर्वभागस्यार्थो दर्-
शितः । उत्तरस्य स्वयमर्थः । रजसि निःसरणादुपरते निवृत्ते रजस्वला क्ली ज्ञा-
नेन साध्वी दैवादिकर्मयोग्या भवति । स्पर्शनादिनिषेधे पुनरनुपरतेऽपि रजसि
चतुर्थेऽहनि ज्ञानाच्छुद्धा भवति । तदुक्तं बृहन्मनुना—‘चतुर्थेऽहनि संशुद्धा
भवति व्यावहारिकी’ इति । तथा स्मृत्यन्तरम्—‘शुद्धा भर्तृश्रुत्येऽङ्घ्रि ज्ञा-
नेन क्ली रजस्वला । द्वैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति ॥’ पञ्चमेऽह-
नीनि रजोनिवृत्तिकालोपलक्षणार्थम् । यदा रजोदर्शनादारभ्य पुनः सप्तदश

दिनाभ्यन्तरे रजोदर्शनं तदा अशुचित्वं नास्त्येव । अष्टादशो त्वेकाहाशुद्धिः । ए-
कोनविंशे द्वयहात् । तत उत्तरेषु त्रयहाच्छुद्धिः । यथाहात्रिः—‘रजस्वला यदि -
ज्ञाता पुनरेव रजस्वला । अष्टादशदिनाद्वर्गाशुचित्वं न विद्यते ॥ एकोनविंश-
तेरर्वांगकाहं स्यात्ततो ब्रह्म । विंशत्प्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवति ॥’ इति ।
—‘चतुर्दशदिनाद्वर्गाशुचित्वं न विद्यते’ इति स्मृत्यन्तरं तत्र ज्ञानप्रभृति-
त्वमभिप्रेतमतो न विरोधः । अयं चाशुचित्वप्रतिषेधो यस्या विंशतिदिनोत्तर-
कालमेव प्रायशो रजोदर्शनं तद्विषयः । यस्याः पुनरारूढयौवनायाः प्रागेवाष्टा-
दशदिनात्प्रासुर्येण रजोनिर्गमस्तथास्त्रिरात्रमेवासौचम् । तथा च यावत्त्रिरात्रं
ज्ञानादिरहितया स्थातव्यम् ।—‘रजस्वला त्रिरात्रमशुचिर्भवति सा च नाजीत
नाभ्यजीत नाप्सु स्नायादधः क्षीत न दिवा स्वप्यात् । न ग्रहान्वीक्षेत नाग्निं
स्पृशेत् नाभीयाञ्च रज्जुं सृजेत् न च दन्तान्धावयेत् न हस्तेष्वपि किञ्चिदाचरेत् ।
अखर्वेण पात्रेण पिबेद्भ्रूलिना वा पात्रेण लोहितायसेन वेति विज्ञायते’ इति
वसिष्ठस्मरणात् ।

आङ्गिरसेऽपि विशेषः—‘हस्तेऽग्नीयान्मृन्मये वा हविर्भुङ्क्ते क्षितिशायिनी ।
रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नात्वा शुद्धिमवाप्नुयान् ॥’ इति । पाराशरेऽपि विशेषः—
‘ज्ञाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला । पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा
व्रतं चरेत् ॥ सित्कणात्रा भवेदग्निः साङ्गोपाङ्गा कथंचन । न वस्त्रपीडनं कुर्या-
न्नान्यद्वातश्च धारयेत् ॥’ इति ॥ उद्दानसाप्यत्र विशेषो दर्शितः—‘ज्वराभि-
भूता या नारी रजसा च परिश्रुता । कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात्केन क-
र्मणा ॥ चतुर्थेऽह्नि संप्राप्ते स्पृशेदम्या तु तां स्त्रियम् । सा सचेलावगाह्यापः
स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् । दशद्वादशकृत्वो वा आचमेष्ट पुनः पुनः ॥ अन्ते
च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेच्च सा । दद्याच्छुद्धया ततो दानं पुण्याहेन वि-
शुद्ध्यति ॥’ इति । अयं चानुरमात्रे ज्ञानप्रकारोऽनुसरणीयः ।

‘आतुरे ज्ञान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः । स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शु-
द्धोऽस्मि आतुरः ॥’ इति पराशरस्मरणात् । यदा तु रजस्वलायाः सूतिकाया
वा मृतिर्भवति तदायं ज्ञानप्रकारः—‘सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति
यात्रिकाः । कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव श ॥ पुण्यगिर्भरभिमन्त्रयापो
वाचा शुद्धिं लभेत्ततः । तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि ॥’ रजस्व-
लायास्तु—‘पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् । वस्त्रान्तरावृतां -
कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम् ॥’ इति । एतच्च रजोदर्शनपुत्रजन्मादि यद्युद्योत्तर-
कालमुत्पन्नं तदा तद्विषयप्रभृत्याशौचाहोरात्रगणना कार्या । यदा तु रजन्या
रजोदर्शनपुत्रजन्मादि जातं तदाधरात्रात्प्राक् जननाद्युत्पत्तौ पूर्वदिवसेकदेश-
व्यापित्वेऽपि आशौचस्य तत्पूर्वदिवसप्रभृत्येव गणना कार्येत्येकः कल्पः । रात्रिं
त्रेषा विभज्याघे भागद्वये जननादौ जाते पूर्वदिनं ब्राह्ममिति द्वितीयः । प्रागु-
दयादित्यपरः । यथाह कश्यपः—‘उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः ।

जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्वरी ॥ अर्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते । रात्रिं कुर्याच्चिभागां तु द्वौ भागौ पूर्वं एव तु ॥ उत्तरांशः प्रभातेन युज्यते ऋतुसूतके । रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ॥ पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावच्चोदयते रविः ॥' इति ॥ एतेषां च कस्यानां देशाचारतो व्यावस्था विज्ञेया ।

इदं चाशौचमाहिताग्नेरुपरमे संस्कारदिवसप्रभृति कर्तव्यम् । अनाहिताग्नेस्तु मरणदिवसप्रभृति संचयनं नूभयोरिति संस्कारदिवसप्रभृतीति विवेचनीयम् । यथाहाङ्गिराः—'अनग्निमत उत्क्रान्तेः साम्रेः संस्कारकर्मणः । शुद्धिः संचयनं दाहान्मृताहस्तु यथाविधि ॥' इति ॥ साम्रेः संस्कारकर्मण इति श्रवणादाहिनाग्नौ पितरि देशान्तरमृते तत्पुत्रादीनामासंस्कारासंध्यादिकर्मलोपो नास्तीत्यनुबंधयम् । तथाच पैठीनसिः—'अनग्निमत उत्क्रान्तेराशौचं हि द्विजातिषु । दाहादग्निमतो विद्याद्विदेशस्ये मृते सति ॥' इति ॥ २० ॥

सपिण्डत्वादिना दशाहादिप्राज्ञौ कचिन्मृत्युविशेषेणापवादमाह—

हतानां नृपगोविप्रैरन्वक्षं चात्मघातिनाम् ।

नृपोऽभिषिक्तः क्षत्रियादिः । गोप्रहणं शृङ्गिदंष्ट्रादितिरश्चामुपलक्षणार्थम् । विप्रप्रहणमन्त्यजोपलक्षणम् (?) । एतैर्हतानां संबन्धिनां ये सपिण्डास्तेषाम् । विपोहन्धनादिभिः बुद्धिपूर्वमारमानं ये व्यापादयन्ति ते आत्मघातिनः । आत्मघातिप्रहणं पाल्शण्डनाश्रिता इत्येकयोगोपात्तपतितमात्रोपलक्षणार्थम् । तत्संबन्धिनां चान्वक्षमनुगतमक्षमन्वक्षं सद्यःशौचमित्यर्थः । तत्संबन्धिनां च सान्वक्षं यावदहोर्नमाशौचं न पुनर्दशाहादिकम् । तथाच गौतमः—'गोब्राह्मणहतानामन्वक्षं राजकोषाद्यायुद्धे प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोदकोहन्धनप्रपतनैश्चेच्छताम्' इति । क्रोधप्रहणं प्रमादव्यापादितनिरासार्थम् । अयुद्धप्रहणं युद्धहतस्यैकाहमाशौचमस्तीति ज्ञापनार्थम् ।—'ब्राह्मणार्थं विपश्चानां योषितां गोप्रहेपि च । आहवेऽपि हतानां च एकरात्रमशौचकम् ॥' इति स्मरणात् । एतच्च युद्धकालक्षतेनैव कालान्तरविपक्षस्य । ममरमूर्धनि हतस्य पुनः सद्यःशौचम् । यथाह मनुः (५।१८)—'उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च । सद्यः संतिष्ठते यज्ञमथाशौचमिति स्थितिः ॥' इति ॥

ज्ञातस्यैव जननादेराशौचनिमित्तत्वाज्जन्मदिनादुत्तरकालेऽपि ज्ञाते दशाहादिप्राज्ञावपवादमाह—

प्रोषिते कालशेषः स्यात्पूर्णे दत्त्वोदकं शुचिः ॥ २१ ॥

प्रोषिते देशान्तरस्थे यत्रस्थेन प्रथमदिवस एव सपिण्डजननादिकं न ज्ञायते तस्मिन्सपिण्डे कालस्य दशाहाद्यवच्छिन्नस्य यः शेषोऽवशिष्टकालः स एव शुद्धिहेतुर्भवति । पूर्णे पुनराशौचकाले दशाहादिके प्रेतायोदकं दत्त्वा शुद्धिर्भवति ।

१ यावद्ब्राह्मदिनोरविः घ. २ यथानिधीति ख. ३ शौचमित्यर्थं न पुनः ख.

इदकदावल् ज्ञानपूर्वकत्वात्त्वात्बोदकं दत्त्वा शुचिर्भवति । तदुक्तं मनुवा
(५।७७)—‘निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । सवासो जलमाशुस्व
शुद्धो भवति मानवः ॥’ इति । ‘पूर्वं दत्त्वोदकं शुचिः’ इति प्रेतोदकदानसहचरि-
तत्वात्तौचकाकस्य शुद्धिहेतुत्वविधानात् जन्ममृतिक्रान्ताशौचं सपिण्डानां वा-
सीति गम्यते । पितुस्तु निर्देशेऽपि जनने ज्ञानमस्त्येव । ‘श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म
च’ इति वचनात् । एतच्च पुत्रग्रहणं जन्मनि सपिण्डानामतिक्रान्ताशौचं ना-
सीति ज्ञापकम् । अन्यथा ‘निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा जन्म च निर्देशम्’ इत्येवा-
वश्यम् । नचोक्तम् । तथाच देवलः—‘नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि’
इति । तस्माद्विपत्तावेवातिक्रान्ताशौचमिति स्थितम् ॥ केचिदप्यधेमं श्लोकं
पठन्ति—‘प्रोषिते कालशेषः स्यादशेषे व्यहमेव तु । सर्वेषां वत्सरे पूर्णे प्रेते
दत्त्वोदकं शुचिः ॥’ इति । ‘प्रोषिते प्रेते सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियादीनामविशेषेण
कालशेषः शुद्धिहेतुः । अशेषे पुनरतिक्रान्ते दशाहादौ सर्वेषां व्यहमेवाशौचम् ।
संवत्सरे पूर्णे यदि प्रोषितप्रयाणमवगतं स्यात्तदा सर्वो ब्राह्मणादिः ज्ञात्वोदकं
दत्त्वा शुचिः स्यात् । तथाच मनुः (५।७६)—‘संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टे-
वापो विशुध्यति’ इति । अयं च व्यहो दशाहादूर्ध्वं मासत्रयादूर्ध्वगृह्यम् ।
पूर्वोक्तं तु सद्यःशौचं नवममासादूर्ध्वमर्वाक्संवत्सरादृह्यम् । यःपुनर्वासिष्ठं
वचनम् ‘ऊर्ध्वं दशाहाच्छुद्धैकरात्रम्’ इति, तदूर्ध्वं पण्मासेभ्यो यावन्नव-
मम् । यदपि गौतमवचनम् ‘श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्याः पक्षिणी’ इति, तन्मा-
सत्रयादूर्ध्वमर्वाक्यप्युच्यते । तथाच वृद्धवसिष्ठः—‘मासत्रये त्रिरात्रं स्वात्पण्मा-
से पक्षिणी तथा । अहस्तु नवमादूर्वागूर्ध्वं ज्ञानेन शुध्यति ॥’ इति । एतच्च
मातापितृव्यतिरिक्तविषयम् । ‘पितरौ चन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः । —
श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥’ इति पैटीनसिस्मरणात् । तथाच
स्मृत्यन्तरेऽपि—‘महागुरुनिपाते तु आर्द्रवस्त्रोपवासिना । अतीतेऽहोदये कर्तव्यं
प्रेतकार्यं यथाविधि ॥’ इति । संवत्सरादूर्ध्वमपि प्रेतकार्यमाशौचोदकदानादिकं
कार्यं न पुनः ज्ञानमात्राच्छुद्धिरित्यर्थः । पितृपत्न्यामपि मातृव्यतिरिक्तायां स्मृ-
त्यन्तरे विशेषो दर्शितः—‘पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः । संवत्सरे
व्यतीतेऽपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥’ इति । यस्तु नद्यादिव्यवहिते देशान्तरे मृत-
स्तत्सपिण्डानां दशाहादूर्ध्वं मासत्रयादूर्वागपि सद्यःशौचम् ।—‘देशान्तरमृतं
श्रुत्वा क्लीबे वैश्वानसे यतौ । मृते ज्ञानेन शुध्यन्ति गर्भेभ्यो च गोत्रिणः ॥’
इति । देशान्तरलक्षणं च बृहस्पतिनोक्तम्—‘महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा
व्यवधायकः । वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥ देशान्तरं बदन्येके
षट्पिञ्जलमायतम् । चत्वारिंशद्दन्त्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैव च ॥’ इति । इदं वा-
तिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरमविषयम् न पुनर्वयोवस्याविशेषाशौचविषयमपि ।
तथाचोक्तं व्याघ्रपादेन—‘तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च । उपनीते तु

विषमं तस्मिन्नेवातिकालजन्म ॥' इति । अयमर्थः—वयसि त्रिवर्षादिरूपे वदा-
शौचमादन्नजन्मनः सद्य इत्यादिवाक्यविहितं तत्सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां तु-
ल्यमवशिष्टम् । अतिक्रान्ते च दशाहादिके ग्रहादि वनाशौचं तदपि सर्वेषामवि-
शिष्टम् । उपनीते पुनरुपरते दशाद्वादशपञ्चदशत्रिंशद्दिनानीत्येवं विषममाशौचं
ब्राह्मणादीनाम् । तस्मिन्नेवोपनीतोपरम एव अतिकालजन्मतिक्रान्ताशौचं भवति
न वयोवत्याशौचातिक्रम इति ॥ २१ ॥

क्षत्रियादिषु दशरात्रस्य सपिण्डाशौचस्यापवादमाह—

क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ।

त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्धं न्यायवर्तिनः ॥ २२ ॥

क्षत्रियवैश्यशूद्राणां सपिण्डजनने तदुपरमे च यथाक्रमेण द्वादशपञ्चदशत्रि-
ंशद्दिनान्याशौचं भवति । न्यायवर्तिनः पुनः शूद्रस्य पाकयज्ञद्विजशुभ्रचादिरतस्य
तदर्धं तस्य मासस्याधं पञ्चदशरात्रमाशौचम् । एवं च त्रिरात्रं दशरात्रं चेत्येतद्दश-
रात्रमाशौचं पारिशेष्याद्ब्राह्मणविषये व्यवतिष्ठते । स्मृत्यन्तरेषु तु क्षत्रियादीनां
दशाहादयोऽप्याशौचकल्पा दर्शिताः । यथाह पराशरः—'क्षत्रियस्तु दशा-
हेन स्वकर्मनिरतः शुचिः । तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाभुयान् ॥' तथाच
शातातपः—'एकादशाहाद्वाजन्त्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा । शूद्रो विंशतिरा-
त्रेण शुष्येत मृतसूतके ॥' वसिष्ठस्तु—'पञ्चदशरात्रेण राजन्त्यो विंशतिरात्रेण
वैश्यः' इति ॥ अङ्गिरास्वाह—'सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा । दशा-
हाच्छुद्धिरितेषामिति शातातपोऽमवीत् ॥' इत्येवमनेकोऽप्यवचाशौचकल्पा दर्-
शिताः तेषां लोके समाचाराभावाच्चातीव व्यवस्थाप्रदर्शनमुपयोगीति नात्र व्य-
वस्था प्रदर्श्यते । यदा पुनर्ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादयः सपिण्डा भवन्ति तदा
हारीताशुक्लाशौचकल्पोऽनुसरणीयः ।—'दशाहाच्छुष्यते विप्रो जन्महानी स्व-
योनितु । पद्भिस्त्रिभिरर्थकेन क्षत्रविदश्शूद्रयोनितु ॥' इति । विष्णुरप्याह—
'क्षत्रियस्य विदश्शूद्रेषु सपिण्डेषु पद्मात्रत्रिरात्राभ्यां वैश्यस्य शूद्रे सपिण्डे षड्रा-
त्रेण शुद्धिर्हीनवर्णानां तूकृष्टेषु सपिण्डेषु जातेषु मृतेषु वा तदाशौचव्यप-
गमे शुद्धिः' इति । बौधायनेन त्वविशेषेण दशाह इत्युक्तम्—'क्षत्रविदश्शूद्र-
जातीया ये स्युर्विप्रस्य बान्धवा । तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरित्यते ॥'
इति । अनयोश्च पञ्चयोरापदनापद्विषयत्वेन व्यवस्था । दास्यादीनां तु स्वाभि-
ज्ञौचेन स्पृश्यत्वं कर्मानधिकारत्वं तु मासावधिरेव । तदाहाङ्गिराः—'दासी
दासश्च सर्वो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् । तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्या मामस्तु
सूतकम् ॥' इति । प्रतिलोमानां त्वाशौचाभाव एव—'प्रतिलोमा धर्महीनाः'
इति मनुस्मरणान् । केवलं मृतौ प्रसवे च मलापकर्षणार्थं मूत्रपुरीषोत्सर्गवन्
शौचं भवत्येव ॥ २२ ॥

यथोक्तस्याविज्ञेयाद्यपि दत्ताहाराशौचस्यापवादमाह—

आदन्तजन्मनः सद्य आचूडाभैशिकी स्मृता ।

त्रिरात्रमात्रतादेशादशरात्रमतःपरम् ॥ २३ ॥

यावता कालेन दन्तानामुत्पत्तिस्तस्मिन्काले अतीतस्य बालस्य तत्संबन्धिनां सद्यःशौचं । चूडाकरणादर्षाश्चूतस्य संबन्धिनां नैशिकी निशायां भवा अहोरात्र-
स्यापि न्यशुद्धिः । व्रतादेश उपनयनं ततोऽर्वाक् चूडायाश्चोर्ध्वमतीतस्य ग्रहम-
शुद्धिः । अत्र चादन्तजन्मनः सद्य इति यद्यप्यविशेषेणाभिधानं तथाप्यग्निसं-
स्काराभावे द्रष्टव्यम् ।—‘अदन्तजाते बाले प्रेते सद्य एव नास्याग्निसंस्कारो बोद-
कक्रिया’ इति वैष्णवे अग्निसंस्काररहितस्य सद्यःशौचविधानात् । सति त्वग्नि-
संस्कारे ‘अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च’ इति वक्ष्यमाण एकाहः । तथाच
यमः—‘अदन्तजाते तनये शिशौ गर्भं द्युते तथा । सपिण्डानां तु सर्वेषामहो-
रात्रमशौचकम् ॥’ इति ॥ नामकरणात्प्राक्सद्यःशौचमेव नियतम् । ‘प्राङ्नाम-
करणात्सद्यःशुद्धिः’ इति शाङ्गस्मरणात् । चूडाकर्म च प्रथमे तृतीये वा वर्षे
स्मर्यते—‘चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा क-
र्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥’ इति स्मरणात् ॥ ततश्च दन्तजननादूर्ध्वं प्रथमवार्षिक-
चूडापर्यन्तमेकाहः । तत्र त्वकृतचूडस्य दन्तजनने सत्यपि त्रिवर्षे यावदेकाह एव ।
तथाच विष्णुः—‘दन्तजातेऽप्यकृतचूडेऽहोरात्रेण शुद्धिः’ इति । तत ऊर्ध्वं
प्रागुपनयनात् ग्रहः । यत्तु मनुवचनम् (५।६७)—‘नृणामकृतचूडानाम-
शुद्धिनैशिकी स्मृता । निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥’ इति तस्या-
प्ययमेव विषयः । यत्तुनद्विवर्षमधिकृत्य तेनैवोक्तम् (५।६९)—‘अरण्ये का-
ष्ठवत्पक्त्वा क्षिपेयुर्यहमेव तु’ इति । यच्च वसिष्ठवचनम्—‘ऊनद्विवर्षे प्रेते
गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्’ इति, तत्संवत्सरचूडाभिप्रायेण । यत्तु अङ्गि-
रोक्तवचनम्—‘यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तश्च संस्थितः । तथापि दाहयित्वैन-
माशौचं ग्रहमाचरेत् ॥’ इति, तद्वर्षत्रयादूर्ध्वं कुलधर्मापेक्षया चूडोक्तर्षे
वेदितव्यम् । ‘विप्रे न्यूनत्रिवर्षे तु मृते शुद्धिस्तु नैशिकी’ इति तेनैवाभिहित-
त्वात् । नचायमेकाहो दन्तजननाभाव इति शाङ्गनीयम् । नहि न्यूनत्रिवर्षस्य
दन्तानुत्पत्तिः संभवति । तथा सत्यपि दन्तजनने अकृतचूडस्यैकाहं विदधता
विष्णुवचनेन विरोधश्च दुष्परिहरः स्यात् । तस्मात्प्राचीनैव व्याख्या उपायसी ।
यत्तु कश्यपवचनम्—‘बालानामदन्तजातानां त्रिरात्रेण शुद्धिः’ इति तस्मा-
तापि वृत्तिव्ययम् । ‘निरस्य तु पुमान्शुक्रमुर्षस्पर्साद्विशुध्यति । वैजिकादग्निसं-
न्धादनुत्पन्त्यादधं ग्रहम् ॥’ इति जन्यजनकसंबन्धोपाधिकृतया त्रिरात्रस्मर-
णात् । ततश्चायमर्थः—प्राङ्नामकरणात्सद्यःशौचं तदूर्ध्वं दन्तजननादर्षाग-
्निसंस्कारक्रियायां एकाहः । इतरथा सद्यःशौचम् । जातदन्तस्य च प्रथमवार्षि-

काशौकाद्वर्गोकाहः । प्रथमवर्षादूर्ध्वं त्रिवर्षपर्यन्तं कृतचूडस्य ग्रहम् । इतरस्य त्वेकाहः । वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतचूडस्यापि ग्रहम् । उपनयनादूर्ध्वं सर्वेषां ब्राह्मणादीनां दशरात्रादिकमिति ॥ २३ ॥

इदानीं स्त्रीषु च वयोवस्थाविशेषेणापवादमाह—

अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् ।

अदत्ता अपरिणीता याः कन्यास्तासु कृतचूडासु वाग्दानात्प्रागहोरात्रं विशेषेण शुद्धिकारणम् । सपिण्डानां सापिण्ड्यं च कन्यानां त्रिपुरुषपर्यन्तमेव । 'अप्रतप्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञायते' इति वसिष्ठस्मरणात् । बालेषु चानुत्पन्नवस्तेषु अभिसंस्कारे सत्येकाहो विशोधनम् । अकृतचूडायां तु कन्यायां सद्यःशौचम् । 'अचूडायां तु कन्यायां सद्यःशौचं विधीयते' इत्यापस्तम्बस्मरणात् । वाग्दानादूर्ध्वं तु संस्कारात्प्राक्पतिपक्षे पितृपक्षे च ग्रहमेव । यथाह मनुः (५।७२)—'स्त्रीणामसंस्कृतानां तु ग्रहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः । यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ॥' इति । बान्धवाः पतिपक्ष्यास्त्रिरात्रेण शुध्यन्ति । सनाभयस्तु पितृपक्ष्याः सपिण्डा यथोक्तेनैव कल्पेन निर्वृत्तचूडकानामित्यादिनोक्तेन त्रिरात्ररूपेण न पुनर्दशरात्ररूपेण । विवाहात्प्राक् तस्यायुक्तत्वात् । अतएव मन्त्रिभिः—'वारिपूर्वं प्रदत्ता तु या नैव प्रतिपादिता । असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम् ॥' इति । उभयोः पतिपितृपक्षयोः । विवाहादूर्ध्वं तु विष्णुना विशेषो दर्शितः—'संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे, तत्प्रसवमरणे च पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं वा' इति । तत्र प्रसवे एकाहः प्रयागे त्रिरात्रमिति व्यवस्था । इदं च वयोवस्थाशौचं सर्ववर्णसाधारणम् । क्षत्रस्य द्वादशाहानीति तद्दर्शनविशेषोपादानेनाभिधानात् । अतएव मनुना अनुपासवर्णविशेषाशौचविधेः साधारण्यप्रतिपादनार्थं चानुर्वर्ण्याधिकारे तस्यपि पुनः 'चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः' इत्युक्तम् । तथाङ्गिरसाप्युक्तम्—'अविशेषेण वर्णानामवर्णसंस्कारकर्मणः । त्रिरात्रासु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वह्ना विधीयते ॥' इति व्याघ्रपादचन्वं च नृस्यं वयसि सर्वेषामिति प्राक्प्रदर्शितम् । अतो यथा पिण्डवशाद्गृह्णात देयमित्यादिः पिण्डोदकदानविधिः सर्ववर्णसाधारणः । यथा वा समानोदकाशौचविधिः अन्तरा जन्ममरणे इति संनिपाताशौचविधिश्च वैद्वज्जगत्प्राये मासनुस्था निशा इति स्वावाशौचविधिः, 'प्रोषिते कालशेषः स्वादशेषे ग्रहमेव तु' इति विदेहस्थाशौचविधिश्च, यथा वा गुवांघ्राशौचविधिः सर्ववर्णसाधारणः । तथा वयोवस्थानिमित्तमप्याशौचं सर्ववर्णसाधारणमेव भविष्यतीति । अतएव 'क्षत्रे चङ्गिः कृते चोले वैश्ये नवभिरुच्यते । ऊर्ध्वं त्रिवर्षाच्छूरे तु द्वादशाहो विधीयते ॥' तथा 'वत्र त्रिरात्रं विप्राणामाशौचं संप्रदह्यते । तत्र शूदे द्वादशाहः वनव क्षत्रवैश्ययोः ॥' इत्यादीनि आप्यशृङ्गादिबचनानि विगीतत्वात्-

१ अकृतचूडायां ख. २ इति वसिष्ठस्मरणात् घ. ३ वदूर्ध्वं ख.

अनाश्रित्यमानैर्धारेभ्यश्चैव रूपमेधातिथिप्रभृतिभिराचारैर्यमेव साधारणः पक्षोऽङ्गीकृतः । अविरीताणि चार्तावार्तक्षत्रियादिविचयतया व्याख्येयानि ॥

गुर्वादिष्वसिदेशमाह—

गुर्वन्तेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च ॥ २४ ॥

गुरूपाध्यायः, अन्तेवासी शिष्यः, अनूचावोऽङ्गानां प्रवक्ता, मातुलग्रहणे-
नात्मबन्धवो मातृबन्धवः पितृबन्धवश्च योनिर्संबन्धा उपलक्ष्यन्ते । ते च 'पक्षी-
दुहितरः' इत्यत्र दक्षिताः । श्रोत्रिय एकशाखाध्यायी ।—'एकां शाखामधीत्य
श्रोत्रियः' इति बौधायनस्मरणात् । एषूपरतेष्वहोरात्रमाशौचम् । यस्तु मुख्यो
गुरुः पिता तदुपरमे सपिण्डत्वाद्दशाहमेव । यस्तु पिता पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य
वेदानध्याप्य वेदार्थं ग्राहयित्वा वृत्तिं च विदधाति तस्य महागुरुत्वात्तदुपरमे
द्वादशरात्रं वा । 'महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेन्' इति आश्वलायनेनोक्तं
द्रष्टव्यम् । आचार्योपरमे तु त्रिरात्रमेव । यथाह मनुः (५।८०)—'त्रिरात्रमाहु-
राशौचमाचार्ये संस्थिते सति । तस्य पुत्रे च पत्न्या च द्विरात्रमिति स्थितिः ॥'
इति । यदा त्वाचार्योदेरन्त्येष्टिं करोति तदा दशरात्रमाशौचम् (५।६५)—
'गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं संमारभेत् । प्रेताहारैः समं तत्र दशाहेन वि-
शुध्यति ॥' इति तेनैवोक्तत्वात् । श्रोत्रियस्य तु समानग्रामीणस्यैतदाशौचम् ।
—'एकाहं स्रक्क्षारिणि समानग्रामीणे च श्रोत्रिये' इत्याश्वलायनस्मरणात् ।
एकाचार्योपनीतः स्रक्क्षारि । एतच्चासंनिधाने द्रष्टव्यम् । संनिहिते तु शि-
ष्यादौ त्रिरात्रादि । यथाह मनुः (५।८१)—'श्रोत्रिये नृपसंपन्ने त्रिरात्रमशु-
चिर्भवेत् । मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यस्त्रिबन्धवेषु च ॥' इति । उपसंपन्ने
मैत्रीप्रातिवेदयत्वादिनां संबन्धे शीलयुक्ते वा । मातुलग्रहणं मातृष्वत्वादुपल-
क्षणार्थम् । बन्धवा इत्यात्मबन्धवो मातृबन्धवः पितृबन्धवश्चोच्यन्ते । तथाच
बृहस्पतिः—'व्यहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेत्' इति । तथा प्रचेताः
—'मृते चर्विजि याउये च त्रिरात्रेण विशुध्यति' इति । तथाच बृहद्वसिष्ठः—
'संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दाहित्रे भगिनीसुते । संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो
व्यवस्थितः ॥ पित्रोरुपरमे स्त्रीणामृद्वानां तु कथं भवेत् । त्रिरात्रेणैव शुद्धिः
स्यादित्याह भगवान्यमः ॥ अशुरयोर्भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले । पित्रोः
स्वसरे तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेज्जिज्ञासु ॥' तथा—'मातुले अशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्ग-
नासु च । आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥' तथाच गौतमः—
'पक्षिणीमसपिण्डे योनिर्संबन्धे सहाध्यायिनि च' इति । योनिर्संबन्धा मातुल-
मातृष्वस्त्रीयपितृष्वस्त्रीयादयः । तथा जाबालः—'एकोदकानां तु व्यहो गो-
त्रजानामहः स्मृतम् । मातृबन्धौ गुरौ मित्रे मण्डकाधिपतौ तथा ॥' इति ॥
विष्णुः—'असपिण्डे स्ववेश्मनि मृत एकरात्रम्' इति । तथा बृहद्वसिष्ठः—'अ-

गिर्यां संस्कृतायां तु आतर्बपि च संस्कृते । मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे अग्नि-
मीसुते ॥ शालके तस्मृते चैव सद्यःस्त्राणेन शुष्बति ॥ ग्रामेश्वरे कुलपतौ गोत्रिणे
वा तपस्विनि । शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुचिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥ ग्राममध्यगतो या-
वच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् । ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचिताम्रियात् ॥' इ-
त्यादीन्याशौचविशेषप्रतिपादकानि स्मृतिवचनान्यन्वेषणीयानि ग्रन्थगौरवभवा-
द्यत्र न क्लिश्यन्ते । एषु चैकविषयगुरुलघ्वाशौचप्रतिपादकतया परस्परविरुद्धेषु
संनिधिविदेशस्थापेक्षया व्यवस्थानुसंधातव्या ॥ २४ ॥

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।

निवासराजनि प्रेते तदहः शुद्धिकारणम् ॥ २५ ॥

किंच । अहरित्यनुवर्तते । अनौरसाः क्षेत्रजदत्तकादयः तेषु जातेषूपरतेषु बा-
होरात्रमाशौचम् । तथा स्वभार्यास्वन्यगतास्वन्यं प्रतिक्षोमव्यतिरिक्तं आश्रितासु
अतीतासु चाहोरात्रमेव न पुनः सत्यपि सापिण्ड्ये दशरात्रम् । प्रतिक्षोमा-
श्रितासु चाशौचाभाव एव । पाखण्ड्यनाश्रिताः स्नेना इत्यनेन प्रतिषेधात् । एतच्च
भार्यापुत्रवशव्ययोः संबन्धिशब्दत्वात् यत्प्रातिर्यागिकं भार्यान्वं पुत्रत्वं च तस्यै-
वेदमाशौचं । सपिण्डानां त्वाशौचाभावएव । अतएव प्रजापतिः—‘अन्याश्रितेषु
दारेषु परपत्नीसुतेषु च । गोत्रिणः ज्ञानशुद्धा स्युश्चिरात्रेणैव तत्पिता ॥’ इति ।
स्वरिण्याद्यास्तु यमाश्रितास्तस्य तु त्रिरात्रमेव । यथाह घिष्णुः—‘अनौरसेषु
पुत्रेषु जातेषु च स्मृतेषु च । परपूर्वांसु भार्यासु प्रमृतासु स्मृतासु च ॥’ इति
त्रिरात्रमत्र प्रकृतम् । अन्योश्च त्रिरात्रंकरात्रयोः संनिधिविदेशस्थापेक्षया व्य-
वस्था । यदा तु पितुश्चिरात्रं तदा सपिण्डानामेकरात्रम् । यथाह मरीचिः—
‘सूतके सूतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः । एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै
पितुः ॥’ इति । किंच । निवसत्यक्षिप्रिति निवासः स्वदेश उच्यते तस्य यो
राजा स्वामी विषयाधिपतिः स यस्मिन्नहनि अतीतस्तदहर्मात्रं शुद्धिकारणम् ।
रात्रौ चेदतीतस्तदा रात्रिमात्रम् । अतएव मनुः (५।८२)—‘प्रेते राजनि
सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः’ इति । ज्योतिषा सह वर्तते इति सज्योतिरा-
शौचम् । अह्नि चेद्यावत्सूर्यदर्शनं रात्रौ चेद्यावत्क्षत्रदर्शनमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अनुगमनाशौचमाह—

ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः कचित् ।

अनुगम्याम्मसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतभुक्शुचिः ॥ २६ ॥

ब्राह्मणेन असपिण्डेन द्विजो विप्रादिः शूद्रो वा प्रेतो नानुगन्तव्यः । यदि
चंदादिनानुगच्छति तदाम्मसि तडागादित्ये स्नात्वाग्निं स्पृष्ट्वा घृतं प्राश्य शुचि-
र्भवेत् । अस्य च घृतप्राशनस्य भोजनकार्यविज्ञाने प्रमाणाभावात् भोजनप्रति-

षेधः । इदं समानोत्कृष्टजातिविषयम् । यथाह मनुः (५/१०३) — 'मनुस-
म्येष्वेषां प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च । खात्वा सचेष्टः स्पृष्ट्वापि घृतं प्राश्य विष्णु-
ध्यति ॥' इति । ज्ञातवो मानुसपिण्डाः । इतरेषां तु विहितत्वाच्च दोषः । मि-
कृष्टजात्यनुगमने तु स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । तत्र शूद्रानुगमने — 'प्रेतीभूतं तु
यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । अनुगच्छेच्चीयमानं स त्रिरात्रेण शुध्यति ॥ त्रि-
रात्रे तु ततस्तीर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य वि-
शुध्यति ॥' इति पराशरोक्तम् । क्षत्रियानुगमने त्वहोरात्रम् । — 'मानुषस्थि
स्निग्धं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाशौचं अस्निग्धे त्वहोरात्रं शवानुगमने वैकम्' इति व-
सिष्ठोक्तम् । वैश्यानुगमने पुनः पक्षिणी । तथा क्षत्रियस्थानन्तरवैश्यानुगमने
अहोरात्रमेकान्तरशूद्रानुगमने पक्षिणी वैश्यस्य शूद्रानुगमने एकाह इत्यहनी-
यम् ॥ तथा रोदनेऽपि पारस्करेणोक्तम् — 'मृतस्य बान्धवैः सार्धं कृत्वा तु
परिदेवनम् । वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं श्राद्धादिकर्म च ॥' इति । तथालंकरणमपि
न कार्यम् । — 'कृच्छ्रपादोऽसपिण्डस्य प्रेतालंकरणे कृते । अज्ञानादुपवासः स्वा-
दक्षकौ ज्ञानमिष्यते ॥' इति शङ्खेन प्रायश्चित्तस्याज्ञातत्वात् ॥ २६ ॥

सपिण्डाशौचे कश्चिदपवादमाह —

महीपतीनां नाशौचं हतानां विद्युता तथा ।

गोब्राह्मणार्थं संग्रामे यस्य चेच्छति भूमिपः ॥ २७ ॥

यद्यपि महीशब्देन कृत्स्नं भूगोलकमभिधीयते तथाप्यत्र सकलायाः क्षितेरे-
कभर्तृकत्वानुपपत्तेः महीपतीनामिति बहुवचनानुरोधाच्च तदेकदेशभूतानि म-
ण्डलानि लक्ष्यन्ते । तत्पालनाधिकृतानां क्षत्रियादीनामभिषिक्तानां नाशौचम्
तेराशौचं न कार्यमित्यर्थः ॥ तथा विद्युद्धतानां गोब्राह्मणरक्षणार्थं विपक्षानां च
संभन्धिना ये सपिण्डास्तेरप्याशौचं न कार्यम् । यस्य च मन्त्रिपुरोहितादेर्भूमिपो-
ऽनन्यसाध्यमन्त्राभिचारादिकर्मसिद्ध्यर्थमाशौचाभावमिच्छति तेनापि न का-
र्यम् । अत्र च महीपतीनां यदसाधारणत्वेन विहितं प्रजापरिक्षणं तथेन दान-
मानसत्कारव्यवहारदर्शनादिना विना न संभवति तत्रैवाशौचाभावो न पुनः
पञ्चमहायज्ञादिष्वपि । तथाच मनुः (५/१५) — 'राज्ञो माहात्मिके स्थाने
सद्यःशौचं विधीयते । प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणम् ॥' इति । गौ-
तमेनाप्युक्तम् — 'राज्ञां च कार्याविधातार्थम्' इति राजश्रुत्यादेरप्याशौचं न
भवति । यथाह प्रचेताः — 'कारवः शिल्पिनो वैद्यो दासीदासस्तथैव च । रा-
जानो राजश्रुत्याच्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥' इति । कारवः सूपकारादयः ।
शिल्पिनश्चित्रकारचैलनिर्णेजकादयः । अयं चाशौचाभावः किंविषय इत्यपेक्षायां
कर्मनिमित्तैः शट्दैस्तत्तदसाधारणस्य कर्मणो बुद्धिस्थत्वात्तत्रैव द्रष्टव्यः । अतएव
विष्णुः — 'न राजां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे न कारुणां
कारुकर्मणि' इति प्रतिनिधितविषयमेवाशौचाभावं दर्शयति । शातातपीये-

ऽप्युक्तम्—‘मूखकर्मकराः क्षुद्रा दासीदासास्तथैव च । ज्ञाने क्षरीरसंस्कारे गृह-
कर्मव्यवृत्तिताः ॥’ इति ॥ इयं च दासादिशुद्धिरपरिहरणीयतया प्रासस्पृशवि-
षयेष्वनुसंधेयम् । अतएव स्मृत्यन्तरम्—‘सद्यःस्पृश्यो गर्भदासो भक्तदास-
कथहास्त्युचिः ।’ तथा—‘चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते ॥ तस्माच्चि-
कित्सकः स्पर्शे शुद्धो भवति नित्यशः ॥’ इति ॥ २७ ॥

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।

सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥ २८ ॥

दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे ।

आपद्यपि हि कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥ २९ ॥

किंच । ऋत्विजो वरणसंभृता वैतानोपासनाकर्तृविशेषाः । दीक्षया
संस्कृता दीक्षितास्तेषां यज्ञियं यज्ञे भवं कर्म कुर्वतां सद्यःशौचं विधीयत इति
सर्वत्रानुपपन्नः । दीक्षितस्य वैतानोपासनाः कार्या इत्यनेन सिद्धेऽप्यधिकारे पुन-
र्वचनं येजमाने स्वयंकर्तृत्वविधानार्थं सद्यःज्ञानेन विशुद्ध्यर्थं च । सत्रिग्रहणेन संत-
तानुष्ठानतुल्यतयासत्रप्रवृत्ता लक्ष्यन्ते । मुख्यानां तु सत्रिणां दीक्षितग्रहणेनैव
सिद्धेः । व्रतिशब्देन कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्रवृत्ताः स्नातकव्रतप्रायश्चित्तप्रवृत्ताश्चो-
च्यन्ते । तथा ब्रह्मचारिग्रहणेन ब्रह्मचर्यादिव्रतयोगिनः श्राद्धकर्तृभोक्तृश्च ग्रह-
णम् । तथा स्मृत्यन्तरम्—‘नित्यमन्नप्रदस्यापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु । निर्वृत्ते
कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥ गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ।
निमज्जितेषु विषेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि ॥ निमज्जितस्य विप्रस्य स्वाध्यायादिर-
तस्य च । देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते कचित् ॥ प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दा-
तृब्रह्मविदां तथा ॥’ इति ॥ सत्रिणां व्रतिनां सत्रे व्रते च शुद्धिर्न कर्ममात्रे सं-
व्यवहारे वा । तथाच विष्णुः—‘न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे’ इति ॥
ब्रह्मचार्यपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च । यस्तु नित्यं दातृत्वं न प्रतिग्रहीता स वैखानसो
दातृशब्देनोच्यते । ब्रह्मविद्यतिः । पुत्रेषां च व्रतानामाश्रमिणां सर्वत्र शुद्धिः ।
विशेषे प्रमाणाभावात् । दाने च पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्य नाशौचम् । ‘पूर्वसंकल्पितं
द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति’ इति क्रतुस्मरणात् । स्मृत्यन्तरे चात्र विशेष उक्तः
—‘विवाहोत्सवयज्ञादिष्वन्तरा मृतसूतके । दोषमन्नं परैर्देयं दातृन्भोक्तृश्च न
स्पृशेत् ॥’ इति । यज्ञे बुधोत्सर्गादौ विवाहे च पूर्वसंभृतसंभारे । तथाच स्मृ-
त्यन्तरं—‘यज्ञे संभृतसंभारे विवाहे श्राद्धकर्मणि’ इति । सद्यःशौचमत्र प्रकृ-
तम् । विवाहग्रहणं पूर्वप्रवृत्तचौलोपनयनादिसंस्कारकर्मोपलक्षणम् । यज्ञग्रहणं
च पूर्वप्रवृत्तदेवप्रतिष्ठारामाणुत्सवमात्रोपलक्षणम् ।—‘न देवप्रतिष्ठोत्सवविवा-
हेषु न देशविभ्रमे नापद्यपि च कष्टायामाशौचम्’ इति विष्णुस्मरणात् ।

१ वरणकरणसंगता ग. वरणाग्ररणसंभृता ड. २ याजमानेषु. ख. ३ ज्ञानविध्वयं. ख.
ज्ञानविशुध्यर्थं ग. ४ तस्मादन्यस्य. ख. ५ प्रवृत्ते ग. ६ उपलक्षणम्. ग. ड.

संग्रामे युद्धे ।—‘संग्रामे समुद्योद्धे राजानं संनाहयेत्’ इत्याश्वलायनाशुक्लसं-
नहनविधौ प्रास्थानिकशान्तिहोमादौ च सद्यःशुद्धिः । देवस्य विस्फोटोद्विभिद-
पत्तौ राजमवाद्या विद्वहे तदुपशमनार्थं शान्तिकर्मणि सद्यःशौचम् । विद्वद्वा-
भावेऽपि कश्चिदेशविशेषेण पैठीनसिना शुद्धिरुक्ता—‘विवाहदुर्गवशेषु वा-
त्रायां तीर्थकर्मणि । न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥’ इति । तथा
कहायामप्यापदि व्याध्याद्यभिभवेन समुर्भावस्थायां तुरितकर्मनार्थं दाने । तथा
संकुचितवृत्तेश्च क्षुत्परिभ्रान्तमातापित्रादिबहुकुटुम्बस्य तत्परणोपयोगिनि प्रति-
ग्रहे सद्यःशुद्धिः । इयं च शुद्धिर्यस्य सद्यःशौचं विनानुपशमो न भवति अश-
स्तनिकस्य तद्विषया । यस्त्वेकाहपर्याप्तसंक्षितधनस्यैकाहः, यद्यहोपयोगिसं-
क्षयी तस्य गृहः, यस्तु चतुरहार्थमापादितद्रव्यः कुम्भीधान्यस्य चतुरहः,
कुसूलधान्यकस्य दशाह इत्येवं यस्य यावत्कालमार्त्यभावस्तस्य तावत्कालमाशौ-
चम् । आपदुपाविकत्वादाशौचसंकोचस्य । अत्रएव मनुना (४।७)—‘कुस्-
लधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा । गृहाहिको वापि च भवेदशस्तनिक
एव वा ॥’ इत्यत्र प्रतिपादितचतुर्विधगृहस्थ्याभिप्रायेण—‘दशाहं यावमाशौचं
सपिण्डेषु विधीयते । अर्वाक्संक्षयनादस्त्रां गृहमेकाहमेव वा ॥’ इति कल्प-
चतुष्टयं प्रतिपादितं । समानोदकविषयाश्च संकुचिताशौचकल्पाः पक्षिण्येकाहः-
सद्यःशौचरूपाः स्मृत्यन्तरे दृष्टाः वृत्तिसंकोचोपाधिकतया एव योजयाः । अयं
चाशौचसंकोचो येनैव प्रतिग्रहादिना विनातिस्तद्विषयो न सर्वत्रैत्यवगन्तव्यम् ॥
मनुः—‘एकाहाद्वाहणः शुद्ध्येद्योऽग्निवेदसमन्वितः । गृहात्केवलवेदस्तु वि-
हीनो दशभिर्दिनैः ॥’ इत्यादिस्मृत्यन्तरवचनपर्यालोचनयाध्ययनज्ञानानुष्ठान-
योगिनां श्वेकाहादिभिः सर्वात्मना शुद्धिरित्येवं कस्मान्नैष्यते ॥ उच्यते—‘द-
शाहं यावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते’ इति सामान्यप्राप्तदशाहबाधपुरःसरमेव
श्वेकाहाद्वाहणः शुद्ध्येदिति विधायकं भवति । बाधत्वं चानुपपत्तिनिबन्धन-
त्वात् यावत्सबाधितेऽनुपपत्तिप्रशमो न भवति तावद्वाधनीयम् । अतः कियद-
नेन बाध्यमित्यपेक्षायामपेक्षितविशेषसमर्पणक्षमस्याग्निवेदसमन्वित इति वा-
क्यविशेषस्य दर्शनादग्निवेदविषयेऽग्निहोत्रादिकर्मणि स्वाध्याये च व्यवतिष्ठते न
पुनर्दानादावपि । एवं चाग्निवेदपदयोः कार्यान्वयित्वं भवति । इतरथा येनाग्नि-
वेदसाध्यं कर्म कृतं तस्यैकाहाशुद्धिरिति पुरुषविशेषोपलक्षणत्वमेव स्यात् ।
नचैतद्युक्तम् । एवंच सति—‘प्रत्यूहेचाग्निषु क्रियाः । वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च
श्रुतिर्चोदिताः ॥’ इति । तथा ब्राह्मणस्य च स्वाध्यायादिनिवृत्त्यर्थं सद्यःशौचमित्ये-
वमादिभिर्मन्वादिबचनैरेकवाक्यता भवति । तथाच—‘उभयत्र दशाहानि कुल-
स्वाहं न भुज्यते’ इति दशाहपर्यन्तं भोजनादिकं प्रतिषेधयन्निर्बन्मादिवचनै-
रविरोधोऽपि सिध्यति, अतः कैविकमेवेदमाशौचसंकोचविधानं न पुनः सर्वसं-
व्यवहारादिगोचरमित्यलमतिप्रपञ्चेन ॥

इदं च स्वाध्यायविषये सप्तःसौचविधानं बहुवेदस्य त्रेहोऽज्ञात्वकृतावाप्तौ
प्रदृश्यम् । इतरस्य तु—‘दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते’ इति प्र-
तिषेध एव । एवं ब्राह्मणादिमध्ये यस्य यावत्कालमाशौचमुक्तं स तस्मानन्तरं
स्नात्वा शुध्येत् न तत्कालातिक्रममात्रात् । यथाह मनुः (५।१९)—‘विप्रः
शुष्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुजम् । वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यदि शूद्रः
कृतक्रियः ॥’ इति । अयमर्थः—कृतक्रिय इति प्रत्येकमभिसंबध्यते । विप्रोऽ-
नुमृताशौचकालः कृतक्रियः कृतज्ञानो हस्तेनापः स्पृष्ट्वा शुध्यति । स्पृष्ट्वेति स्प
शानक्रियैवोच्यते न स्नानमात्रमनं वा । वाहनादिषु तस्यैवानुषङ्गात् । अथवा
कृतक्रियो यावदाशौचं कृतोदकादिक्रियः तदनन्तरं विप्रादिरुदकादि स्पृष्ट्वा शु-
ध्यतीत्याशौचकालानन्तरभाविज्ञानप्रतिनिधित्वेनोच्यत इति । क्षत्रियादिर्वाह-
नादिकं स्पृष्ट्वा शुध्येदिति ॥ २८ ॥ २९ ॥

कुलव्यापिनीं शुद्धिमभिधायेदानीं प्रसङ्गात्प्रतिपुरुषव्यापिनीं शुद्धिमाह—

उदक्याशुचिभिः स्नायात्मंस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् ।

अग्निलङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा सकृत् ॥ ३० ॥

उदक्या रजस्वला अशुचयः शवचण्डालपणितसूतिकायाः शवाशौचिनश्च
एतैः संस्पृष्टः । स्नायान् । तैः पुनरुदक्याशुचिमंस्पृष्टादिभिः संस्पृष्ट उपस्पृशेत्
आचामेत् । आचम्याग्निलङ्गानि आपोहिष्टेलेवमादीनि त्रीणि मन्त्रवाक्यानि ज-
पेत् । त्रिष्वेव बहुवचनस्य चरितार्थत्वात् । तथा गायत्रीं च सकृन्मनसा जपेत् ।
ननु उदक्या संस्पृष्टः स्नायादित्येकवचननिर्दिष्टस्य कथं तैरिति बहुवचनपरा-
मर्शः । सत्यमेवम् । किञ्च उदक्यादिसंस्पृष्टव्यतिरिक्तज्ञानार्हमात्रस्पर्शेष्वा-
चमनविधानार्थं तैरिति बहुवचननिर्देश इत्यविरोधः । ते च स्नानार्हाः स्मृत्य-
न्तरेऽवगन्तव्याः । यथाह पराशरः—‘दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरक-
मेणि । चित्तिपूर्वमज्ञानास्पर्शने स्नानमाचरेत्’ इति । तथाच मनुः (५।१४४)
—‘वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् । आचामेदेव भुक्त्वा स्नानं
मैथुनिनः स्मृतम् ॥’ इति । मैथुनिनः स्नानमृतुकालविषयम् ।—‘अनृतौ तु
बदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत्’ इति बृहस्पतिस्मरणान् । अनृतावपि काल-
विशेषे स्मृत्यन्तरे स्नानमुक्तम्—‘अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् ।
कुत्वा सचेलं स्नात्वा च वारुणीभिश्च मार्जयेत् ॥’ इति । तथाच यमः—‘अ-
जीर्णेऽभ्युदिते वान्ते तथाप्यन्तमिने रवौ । दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं वि-
धीयते ॥’ इति । तथाच बृहस्पतिः—‘मैथुने कटधूमे च मद्यः स्नानं विधी-
यते’ इत्येतदसचेलस्पर्शविषयम् । सचलेन तु घित्यादिस्पर्शे सचेलमेव स्नानम् ।
यथाह ज्येष्ठः—‘स्नानं शपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं । ग्रामयाजकं सो-
मचिक्रिणिं पूयं चित्तिं चित्तिकाष्ठं च मद्यं मद्यभाण्डं सज्जहं मानुपास्थिं शैव-

१ ब्रह्मण्ययनकृतायां ग. २ शुध्येदिति । इत्या ख. ३ बहुवचनादः. ४ अस्पृश्यवर्गे
पूयमित्यत्र रूपमित्येव बहुत्र पुस्तकेषूपलभ्यते ५ शवस्पृशं घ.

सृष्टं स्वस्वकीं महापातकिनं श्वं सृष्ट्वा सचेलमग्गोऽवगाहोतीर्षाभिमुपसृष्ट्य
 गायत्रीमहसतं जपेत् । घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा भिराचमेत्' इति । एतच्च बुद्धि-
 पूर्वविषयम् । अन्यत्र ज्ञानमात्रम् । 'शैवसृष्टं दिवाकीर्तं चित्तिं पूर्वं स्वस्व-
 लम् । सृष्ट्वा स्वकामतो विप्रः ज्ञानं कृत्वा विशुध्यति ॥' इति बृहस्पतिस्म-
 रणात् । एवमन्यत्रापि वक्ष्यमाणेषु विषयसमीकरणमूहनीयम् ॥ तथाह क-
 इयपः—'उदपास्तमययोः स्कन्दयित्वा अक्षिस्पन्दने कर्णाकोशने चित्त्वारोहणे
 पूर्वसंस्पर्शने च सचेलं ज्ञानं पुनर्मेन इति जपेन्महाध्याहृतिभिः सप्ताज्याहुती-
 र्जुह्यात्' इति । तथाच स्मृत्यन्तरे—'सृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमावि-
 शेत् । देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थो वत्सरत्रयम् ॥ असौ देवलको नाम हव्यक-
 ष्येयु गार्हितः ॥ तथा ब्रह्माण्डपुराणे ।—'शैवान्पाशुपताम्सृष्ट्वा लोकावति-
 कनास्तिकान् । विकर्मस्थान्द्रिजान्शूद्रान्सवासा जलमाविशेत् ॥' इति ॥ तथा
 —'अस्वर्यां ब्राह्मृतिः सा स्याच्छूद्रसंपर्कदूषिता' इति लिङ्गाच्च शूद्रस्पर्शने नि-
 वेधः ॥ तथाऽङ्गिराः—'यस्तु छायां श्वाकस्य ब्राह्मणो ह्यभिरोहति । तत्र
 ज्ञानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥' तथा व्याघ्रपादः—'चण्डालं पतितं
 चैव दूरतः परिवर्जयेत् । गोवालम्यजनादवांस्सवासा जलमाविशेत् ॥' इति ।
 एतदतिसंकटस्थलविषयम् । अन्यत्र तु बृहस्पतिनोक्तम्—'युगं च द्वियुगं चैव
 त्रियुगं च चतुर्युगम् । चण्डालमूतिकोदक्यापतितानामधः क्रमात् ॥' इति ॥
 तथा पैठीनसिः—'काकोलकस्पर्शने सचेलज्ञानमनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचेल-
 ज्ञानं महाध्याहृतिहोमश्च । अनुदकमूत्रपुरीषकरणे इत्येतच्चिरकालमूत्रपुरीषार्शो-
 चाकरणपरम् । तथाङ्गिराः—'भासवायसमार्जारखरोष्ठं च शश्वकरान् । अमे-
 ध्यानि च संसृष्ट्य सचेलो जलमाविशेत् ॥' इति । मार्जारस्पर्शनिमित्तं ज्ञान-
 मुच्छिष्टसमयेऽनुष्ठानसमये च वेदितव्यं समाचारात् । अन्यदा तु—'मार्जार-
 श्वं च दर्वीं च मारुतश्च सदा शुचिः' इति ज्ञानाभावः । श्वस्पर्शे तु ज्ञानं नाभे-
 रूर्ध्वं वेदितव्यम् । अधस्तात् क्षालनमेव ।—'नाभेरूर्ध्वं करौ मुक्त्वा शुना
 यद्युपहन्यते । तत्र ज्ञानमधस्तात्प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥' इति तेनैवोक्त-
 त्वात् ॥ तथा पश्चिस्पर्शं विशेषो जानूकण्येनोक्तः—'ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा
 यदङ्गं संसृष्टेऽन्वगः । ज्ञानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रक्षाल्य शुध्यति ॥ इति ॥
 अमेध्यस्पर्शंऽपि विष्णुना विशेषो दर्शितः—'नाभेरधस्तात्प्रबाहुषु च कायि-
 कैर्मलैः सुराभिमर्द्यैर्वापहतो मृत्योयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्याचान्तः शुध्येत् । अन्यत्राप-
 हतो मृत्योयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नायान् । तैरिन्द्रियैर्पूषहतस्तूपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन
 दशनच्छदोपहतश्च' इति । एतच्च परकीयामेध्यस्पर्शविषयम् । आत्मीयमलस्पर्शो
 तु ऊर्ध्वमपि नाभेः क्षालनमेव । यथाह देवलः—'मानुषास्थि वसां विष्टा-
 मार्तवं सूत्रंरतसी । मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संसृष्टोऽन् । स्नात्वा
 प्रमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् । तान्येव स्वानि संसृष्ट्य पूतः स्यात्परि-

मार्जनात् ॥' इति ॥ तथाच शाङ्गः—'रथ्वाकर्दमतोयेन द्वीवनायेन वा तथा । वानेकर्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः ज्ञानेन शुध्यति ॥' इति ॥ यमेनाप्यत्र विशेष उक्तः—'सकर्मं तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसंकरम् । जङ्गयोर्भुत्तिकास्त्रिभ्यः पाद-
योर्द्विगुणास्ततः ॥' इति । ग्रामसंकरं ग्रामसलिलप्रवाहप्रवेशं सकर्मं प्रविश्येत्यर्थः । मास्ततोपिते तु कर्ममादौ न दोषः । 'रथ्वाकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्यथावाचसेः । मास्ततैव शुध्यन्ति पकेष्टकथितानि च ॥' इति प्रागुक्तत्वात् ॥ अस्मिन् मनुना विशेष उक्तः (५ । ८०)—'नारं स्पृष्ट्वा स्थि सखेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति । आचम्यैव तु मिःखेहं गां स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविम् ॥' इति । इदं द्विजातास्थि-
विषयम् । अन्यत्र वसिष्ठोक्तम्—'मानुषास्थि क्षिप्तं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाहौ-
चमस्त्रिगुणे त्वहोरात्रम् ।' इति । भमानुषे तु विष्णुक्तम्—'अक्षयवर्ज्यं पञ्चनखशयं तदस्थि च सखेहं स्पृष्ट्वा स्नातः पूर्ववत्प्रक्षालितं भिभृयात्' इति ॥ एवमन्येऽपि
ज्ञानार्हाः स्मृत्यन्तरतोऽवबोद्धव्याः ॥ एवं ज्ञानार्हाणां बहुत्वात्तदभिप्रायं तैरिति बहुवचनमविरुद्धम् । उक्त्याशुचिभिः जायादित्येतच्च दण्डायचेतनव्यवधानस्पर्शो
वेदितव्यम् । चेतनव्यवधाने तु मानवम् (५ । ८५) —'दिवाकीर्तिमुक्त्या
च पतितं सूतिकां तथा । शवं तत्स्पृष्टिन् चैव स्पृष्ट्वा ज्ञानेन शुध्यति ॥' इति ॥
तृतीयस्य त्वाचमनमेव । तत्स्पृष्टिन् स्पृष्टेद्यस्तु ज्ञानं तस्य विधीयते । ऊर्ध्वमा-
चमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥' इति संवर्तस्मरणान् । एतच्चाशुद्धिपूर्वकवि-
षयम् । मतिपूर्वं तु तृतीयस्यापि ज्ञानमेव । यथाह गौतमः—'पतितचण्डाल-
सूतिकोदक्याशवस्पृष्टितस्पृष्ट्युपस्पर्शने सचेलमुदकोपस्पर्शनाच्छुध्येत्' इति ।
चतुर्थस्य त्वाचमनम् 'उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयं वाऽपि मानवः । हस्तौ पादौ च
तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥' इति देवलस्मरणान् । अशुचीनां पुनरुदक्या-
दिस्पर्शो देवलेन विशेष उक्तः—'अपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शर्वहारकम् ।
सूतिकां साविकां नारीं रजसा च परिजुताम् ॥ शकुकुटवराहांश्च ग्राम्यान्संस्पृश्य
मानवः । सचेलः सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति ॥' इति । 'अशुद्धाम्ब-
यमन्येतानशुद्धस्तु यदि स्पृशेत् । विशुध्यत्युपवासेन तथा कृच्छ्रेण वा पुनः ॥'
इति । साविका प्रसवस्य कारयित्री । कृच्छ्रः अपाकादिविषयः आदिषु तूपवास
इति व्यवस्था ॥ ३० ॥

अधुना कालशुद्धौ दृष्टान्तत्वेन द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्तांस्तथैवात्र प्रकरणे वक्ष्य-
माणांश्च शुद्धिहेतून्नुक्तमिति—

कालोऽग्निः कर्म मृदायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।

पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः ॥ ३१ ॥

यथाभ्यादयोऽमी सर्वे स्वविषये शुद्धिहेतवस्तथा कालोऽपि दशरात्रादिकः ।
शास्त्रगम्यत्वाच्छुद्धिहेतुत्वस्य । अग्निसावच्छुद्धिहेतुः । यथाभ्यधापि 'पुनः पाकान्म-

हीमवम्' इति । कर्म च शुद्धिनिमित्तं, यथा वक्ष्यति तथा 'अग्नेर्वाचमृथत्वा-
नात्' इति । तथा सृष्टि शुद्धिकारणं, यथा कथितम्—'सच्छिडे भस्म सृष्ट्वापि
प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये' इति । वायुरपि शुद्धिहेतुः, यथोदीरितं 'मारुतेनैव शुध्य-
न्ति' इति । मनोऽपि वाचः शुद्धिसाधनं, यथाज्ञाधि 'मनसा वा इषिता वाग्बह-
ति' इत्यादि । ज्ञानं चाध्यात्मिक बुद्धिशुद्धौ निदानं, यथाभिभाष्यति 'क्षेत्रज्ञ-
स्येश्वरज्ञानात्' इति । तपश्च कृच्छ्रादि, यथा वक्ष्यति 'प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समा वा
गुरुतत्पराः' इत्यादि । तथा जलमपि शरीरादेः, यथा जल्पिष्यति 'वर्ष्मणो जलम्'
इति । पश्चात्तापोपि शुद्धिजनकः, यथा गदितं 'स्यापनेनानुतापेन' इति । निरा-
हारोऽपि शुद्ध्युपादानं, यथा व्याहरिष्यति 'त्रिरात्रोपोषितो ज्ञेया' इत्यादि ॥ ३१ ॥

अकार्यकारिणां दानं वेगो नद्याश्च शुद्धिकृत् ।

शोध्यस्य मृच्च तोयं च संन्यासो वै द्विजन्मनाम् ॥ ३२ ॥

तपो वेदविदां क्षान्तिर्विदुषां वर्ष्मणो जलम् ।

जपः प्रच्छन्नपापानां मनसः सत्यमुच्यते ॥ ३३ ॥

भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनम् ।

क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता ॥ ३४ ॥

किंच । अकार्यकारिणां निषिद्धसेविनां दानमेव मुख्यं शुद्धिकारणं, यथा
व्याख्यास्यति 'पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा' इति । नद्याः निदाघादावल्पतोषत-
या अमेध्योपहततीरायाः कूलंकपवर्षांश्चुप्रवाहवेगः शुद्धिकृत् । शोधनीयस्य ब्रह्म-
स्य मृच्च तोयं च शुद्धिकृत्, यथेह भणितम् 'अमेध्यान्स्य मृतोयैः शुद्धिर्गन्धा-
पकर्षणात्' इति । संन्यासः प्रव्रज्या द्विजन्मनां मानसापचारे शुद्धिकृत् । तपो
वेदाभ्यासो वेदविदां शुद्धिकारणम् । कृच्छ्रादि तु सर्वसाधारणं न वेदविदामेव ।
क्षान्तिरुपशमो विदुषां वेदार्थविदाम् । वर्ष्मणः शरीरस्य जलम् । प्रच्छन्नपापानाम-
विरुद्धात्तदोषाणां अघमर्षणादिसूक्तजपः शुद्धिकारणं शुद्धिसाधनम् । मनः सदसत्सं-
कल्पात्मकं तस्यासत्संकल्पत्वादशुद्धस्य सत्यं साधुसंकल्पः शोधकम् । भूतशब्देन
तद्विकारभूतो देहेन्द्रियैस्संख्यो लक्ष्यते । तत्र स्थूलोऽहं कृशोऽहं काणोऽहं बहिरो-
ऽहमित्येवं तदभिमानित्वेन योऽयमात्मा वर्तते स भूतात्मा तस्य तपोविद्ये
शुद्धिनिमित्ते । तपःशब्देनानेकजन्मस्येकस्मिन्नपि वा जन्मनि जागरस्वप्नसुषुप्त्य-
वस्थास्वात्मनो योऽयमन्वयः, शरीरादेश्च व्यतिरेकः सोऽभिधीयते । यथा 'तपसा
ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति पञ्चकोशव्यतिरेकप्रतिपादनपरे वाक्ये । विद्याशब्देन
चौपनिषदं 'अस्थूलमनण्वहस्वमसङ्गो ह्ययमात्मा' इत्यादि त्वंपदार्थनिरूपणविष-
यवाक्यजन्यं ज्ञानमुच्यते । एताभ्यामस्य शुद्धिः । शरीरादिव्यतिरेकबुद्धेः संशय-
विपर्ययरूपत्वेनाशुद्धायाः प्रमाणरूपं ज्ञानं विशोधनं क्षेत्रस्य तपोविद्याविशुद्धस्य

त्वंयदार्थंभूतस्य तत्स्वमत्तादिवाक्यजन्यात्साक्षात्काररूपादीश्वरज्ञानात् परमा विशु-
द्धिर्भूतिकलक्षणः । यथेताः शुद्धयः परमपुरुषार्थास्तद्व्युक्ततरा कालशुद्धिरपीत्येवं
प्रशंसार्थं भूतात्मादिविशुद्ध्यभिधानम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इत्याशौचप्रकरणम् ।

अथापद्धर्मप्रकरणम् २

‘आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते’ इत्यापदि मुख्यशौचकल्पानाम-
नुष्ठानासंभवेन सद्यःशौचाद्यनुकल्पमुक्त्वेदानीं तत्प्रसङ्गादापदि ‘प्रतिग्रहोऽधिको
विघ्ने याजनाध्यापने तथा’ इत्याद्युक्तयाजनादिमुख्यवृत्त्यसंभवेन वृत्त्यन्तरमाह—

क्षेत्रेण कर्मणा जीवेद्विज्ञां वाप्यापदि द्विजः ।

निस्तीर्यतामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत्पथि ॥ ३५ ॥

द्विजो विप्रो बहुकुटुम्बतया स्ववृत्त्या जीवितुमसमर्थः क्षत्रसंबन्धिना कर्मणा
क्षत्रग्रहणादिना आपदि जीवेत् । तेनापि जीवितुमशक्नुवन् वैश्यसंबन्धिना क-
र्मणा क्षाण्डिज्यादिना जीवेत् न शूद्रवृत्त्या । तथाच मनुः (१०।८२)—‘उ-
भाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् । कृपिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य
जीविकाम् ॥’ इति । तथा आपद्यपि न हीनवर्णेन ब्राह्मी वृत्तिराश्रयणीया किंतु
ब्राह्मणेन क्षात्री, क्षत्रियेण वैश्यसंबन्धिनी, वैश्येन च शौद्रीत्येवं स्वानन्तरहीनवर्ण-
वृत्तिरेव । ‘अजीवन्तः स्वधर्मेणानन्तरां पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन्नतु कदाचिज्ज्या-
यसीम्’ इति वसिष्ठस्मरणात् । ज्यायसी च ब्राह्मी वृत्तिः । तथाच स्मृत्यन्त-
रम्—‘उत्कृष्टं वापकृष्टं वा तयोः कर्म न विद्यते । मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्व-
साधारणे हि ते ॥’ इति । शूद्रस्योत्कृष्टं ब्राह्मं कर्म न विद्यते । तथा ब्राह्मणस्याप-
कृष्टं शूद्रं कर्म । मध्यमे क्षत्रवैश्यकर्मणी पुनरापद्रुतसर्ववर्णसाधारणे इति । शू-
द्रश्चापद्रुतो वैश्यवृत्त्या शिल्पैर्वा जीवेत् । ‘शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवन्वणि-
गमवेत् । शिल्पैर्वा विविधैर्जैवेद्विजातिहितमाचरन् ॥’ इति प्रागुक्तत्वात् ॥ म-
नुना चात्र विशेषो दर्शितः (१०।१००)—‘यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्य-
न्ते द्विजातयः । तानि कारककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥’ इति । अने-
नैव न्यायेनानुलोमोत्पन्नानामपि स्वानन्तरा वृत्तिरुहनीया । एवं स्वानन्तरहीन-
वर्णवृत्त्या आपदं निस्तीर्य प्रायश्चित्ताचरणेनात्मानं पावयित्वा पथि न्यसेत् । स्व-
वृत्तावात्मानं स्थापयेदित्यर्थः । यद्वायमर्थः । गार्हितवृत्त्याजितं धनं पथि न्यसेदु-
त्सृजेदिति । तथाच मनुः (१०।१११)—‘जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः
कृतम् । प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव तु ॥’ इति ॥ ३५ ॥

वैश्यवृत्त्यापि जीवतो ब्राह्मणस्य वदपणनीयं तदाह—

फलोपलक्षौमसोममनुष्यापूपवीरुधः ।

तिलौदनरसक्षारान्दधि क्षीरं घृतं जलम् ॥ ३६ ॥

शस्त्रासवमधूच्छिष्टं मधुलाक्षाश्च बर्हिषः ।

मृच्चर्मपुष्पकुतपकेशतकविषक्षितीः ॥ ३७ ॥

कौशेयनीललवणमांसैकशफसीसकान् ।

शाकाद्रौषधिपिण्याकपशुगन्धांस्तथैव च ॥ ३८ ॥

वैश्यवृत्त्यापि जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन ।

नो विक्रीणीतेति प्रत्येकमभिसंबध्यते । फलानि कदलीफलादीनि बदरेहुद्-
व्यतिरिक्तानि । यथाह नारदः—‘स्वयंशीर्णानि पर्णानि फलानां बदरेहुद्-
रज्जुः कार्पासिकं सूत्रं तच्चेदविकृतं भवेत् ॥’ इति । उपलं मणिमाणिक्याद्यश्म-
मात्रम् । क्षौममतसीसूत्रमयं वस्त्रम् । क्षौमग्रहणं तान्तवादेरुपलक्षणम् । यथाह
मनुः (१०।८७)—‘सर्वे च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च । अपि चे-
त्सुररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥’ इति । सोमो लताविशेषः । मनुष्यपदेना-
विशेषात्क्षीपुंनपुंसकानां ग्रहणम् । अपूर्णं मण्डकादि भक्ष्यमात्रम् । वीरुधो वे-
त्राभृतदिलताः । तिलाः प्रसिद्धाः । ओदनग्रहणं भोज्यमात्रोपलक्षणम् । रसा
गुग्गुलुरसशर्करादयः । तथाच मनुः (१०।८८)—‘क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं
मधु गुडं कुशान्’ इति । क्षारा यवक्षारादयः । दधिक्षीरयोर्ग्रहणं मस्तुपिण्डकि-
लाटकृष्णिकादीनां तद्विकाराणामुपलक्षणम् । ‘क्षीरं सविकारम्’ इति गौतमस्म-
रणात् । घृतग्रहणं तैलादिच्छेदमात्रोपलक्षणम् । जलं प्रसिद्धम् । शक्चं खट्वादि ।
आसवग्रहणं मद्यमात्रोपलक्षणम् । मधूच्छिष्टं सिक्थकम् । मधु क्षौद्रम् । लाक्षा
जतु । बर्हिषः कुशाः । मृत् प्रसिद्धा । चर्मजिनम् । पुष्पं प्रसिद्धम् । भैजलोम-
कृतः कम्बलः कुतपः । केशाश्चमर्यादिसंबद्धाः । तक्रमुदधित् । विषं शृङ्गादि ।
क्षितिर्भूमिः । ‘नित्यं भूमिमीदृह्यवाजाभ्यश्चर्यभवेन्वनहुहृष्यके’ इति सुर्मन्तुस्म-
रणात् । कौशेयं कोशप्रभवं वसनम् । नीलं नीलीरसम् । लवणग्रहणेनैव विडसौ-
वर्चलसैन्धवसामुद्रसोमककुत्रिमाण्यविशेषेण गृह्यन्ते । मांसं प्रसिद्धम् । एक-
शफा हयादयः । सीसग्रहणं लोहमात्रोपलक्षणम् । शाकं सर्वमविशेषात् । ओष-
धयः फलपाकान्ताः । आद्रौषधय इति विशेषोपादानाच्छुष्केषु न दोषः । पि-
ण्याकः प्रसिद्धः । पशव आरण्याः । (१०।८९)—‘आरण्यांश्च पशुन्सर्वान्दं-
ष्ट्रिणश्च वयांसि च’ इति मनुस्मरणात् । गन्धाश्चन्दनागुरुप्रभृतयः । सर्वावेता-
म्वैश्यवृत्त्या जीवन्ब्राह्मणः कदाचिदपि न विक्रीणीत । क्षत्रियादेस्तु न दोषः ।

अतएव नारदेन 'वैश्यवृत्ताविक्रयं ब्राह्मणस्य पयो दधि' इति ब्राह्मणग्रहणं कृतम् ॥ ३९ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

प्रतिप्रसवमाह—

धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥ ३९ ॥

यथावश्यकः पाकयज्ञादिधर्माः स्वसाधनबीद्यादिधान्याभावे न निष्पद्यन्ते तर्हि धान्येन तिला विक्रयं नेयाः । तत्समाः द्रोणपरिमिता द्रोणपरिमितेनेत्येवं तेन धान्येन समाः । तथाच मनुः (१०।९०)—'काममुत्पाद्य कृष्यास्तु स्वयमेव कृषीवलः । विक्रीणीत तिलान्शुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥' इति । धर्म-ग्रहणमावश्यकमेयज्ञानुपलक्षणम् । अतएव नारदः—'अशक्तौ भेषजस्वार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्यवश्यं तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥' इति । यथान्वया विक्रीणीते तर्हि दोषः (१०।९१)—'भोजनाभ्यञ्जनाहानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः । कुमिभूत्वा श्वविद्यायां पितृभिः सह मज्जति ॥' इति मनुस्मरणात् । सजातीयैः पुनर्विनिमयो भवत्येव (मनुः १०।९४)—'रसा रसैर्निमातव्या नैस्त्वेव लवणं रसैः । कृताञ्च च कृताञ्चेन तिला धान्येन तत्समाः ॥' इति । कृताञ्चं सिद्धाञ्चं तच्च कृताञ्चेन परिवर्तनीयम् । 'कृताञ्चं चाकृताञ्चेन' इति पाठे तु सिद्धमञ्चमकृताञ्चेन तण्डुलादिना परिवर्तनीयमिति ॥ ३९ ॥

पूर्वोक्तनिषिद्धातिक्रमे दोषमाह—

लाक्षालवणमांसानि पतनीयानि विक्रये ।

पयो दधि च मद्यं च हीनवर्णकराणि तु ॥ ४० ॥

लाक्षालवणमांसानि विक्रीयमाणानि सद्यःपतनीयानि द्विजातिकर्महानिकराणि । पयःप्रभृतीनि तु हीनवर्णकराणि शूद्रतुल्यत्वापादकानि । एतद्व्यतिरिक्तापण्यविक्रये वैश्यतुल्यता । यथाह मनुः (१०।९२-९३)—'सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च । श्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ इतरेषामपण्यानां विक्रयादिह कामतः । ब्राह्मणः ससरात्रेण वैश्यभावं च गच्छति ॥' इति ॥ ४० ॥

आपद्रुतः संप्रगृह्णन्भुञ्जानो वा यतस्ततः ।

न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कममो हि सः ॥ ४१ ॥

किञ्च । यत्सवधनोऽथसञ्चकुटुम्बतया आपद्रुतोऽपि क्षत्रवृत्तिं वैश्यवृत्तिं वा न प्रविशिक्षति स यतस्ततो हीनहीनतरहीनतमेभ्यः प्रतिगृह्णन्सदञ्च भुञ्जानोऽपि वा पुनसा पापेन न लिप्यते । यतस्तस्याप्रापदवस्थापामसम्प्रतिग्रहादावधिकारित्वेन ज्वलनार्कसमः, यथा ज्वलनोऽर्कश्च हीनसंस्कारेऽपि न दुष्यति तथावमापद्रुतोऽपि न दुष्यतीत्येतावता तत्साम्यम् । एवंच वदता आपद्रुतस्य परधर्मा-

१ कृष्या तु. क. ख. २ नत्वेवं लवण ख. ३ नीयमिति यावत् क. ख. ४ निगच्छति ख. ५ हीनतरस्ततो ख. ६ वा नैवेनसा ख.

अयणाद्विगुणमपि स्वधर्मानुष्ठानमेव मुख्यमिति दर्शितं भवति । तथाच मनुः
(१०।१७) — 'वरं स्वधर्मो विगुणो न पारयः स्वनुष्ठितः । परधर्माश्च वाद्विप्रः
सद्यः पतति जातितः ॥' इति ॥ ४१ ॥

कृषिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः ।

सेवानूपं नृपो भैक्षमापत्तौ जीवनानि तु ॥ ४२ ॥

किंच । आपत्तौ जीवनानीति विशेषणात्कृष्यादीनां मध्ये अनापदवस्थायां
यस्य वा वृत्तिः प्रतिषिद्धा तस्य सा वृत्तिरनेनाभ्यनुज्ञायते । यथापि वैश्यवृत्तिः
स्वयंकृता कृषिर्विप्रक्षत्रिययोरभ्यनुज्ञायते एवं शिल्पादीन्यप्यस्याभ्यनुज्ञायन्ते ।
शिल्पं सूर्यकरणादि । भृतिः प्रेम्प्यत्वम् । विद्या भृतकाध्यापकत्वाद्या । कुसीदं
वृक्षार्थं द्रव्यप्रयोगः । तत् स्वयंकृतमभ्यनुज्ञायते । शकटं भाटकेन धान्यादि-
वहनद्वारेण जीवनहेतुः । गिरिस्तद्वृतनृणेन्धनद्वारेण जीवनम् । सेवा परचित्ता-
नुर्बतनम् । अनूपं प्रचुरनृणवृक्षजलमायः प्रदेशः । तथा नृपो नृपवाचनम् ।
भैक्षं ज्ञातकस्यापि । एतान्यापत्तौ जीवनानि । तथाच मनुः (१० । ११६)
— 'विद्याः शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षा विपणिः कृषिः । गिरिर्भैक्षं कुसीदं च दश
जीवनहेतवः ॥' इति ॥ ४२ ॥

यदा कृष्यादीनामपि जीवनहेतूनामसंभवस्तदा कथं जीवनमित्यत आह —

बुभुक्षितरूपहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्वरेत् ।

प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्मतः ॥ ४३ ॥

धान्याभावेन त्रिरात्रं बुभुक्षितोऽनश्नन् स्थित्वा अब्राह्मणाच्छूद्रात्तदभावे
वैद्यात् तदभावे क्षत्रियाद्वा हीनकर्मण एकाहपयांसं धान्वमाहरेत् । यथाह मनुः
(६ । ११७) — 'तथैव सप्तमे भुक्ते भक्तानि पश्यन्भक्ता । अश्वत्थविधानेन
दृष्टव्यं हीनकर्मणः ॥' इति । तथाच प्रतिग्रहोत्तरकालं यदपहृतं तद्धर्मतो यथा-
वृत्तमाख्येयम् । यदि नौस्तिकेन स्वामिना त्वयेदं किं नामापहृतमित्यभियुज्यते ।
यथाह मनुः — 'खलाक्षेत्रादगाराद्वा यतो वायुपलभ्यते । आख्यातव्यं तु
तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥' इति ॥ ४३ ॥

इदमपरमापप्रसङ्गाद्वाज्ञो विधीयते —

तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं तपः ।

ज्ञात्वा राजा कुटुम्बं च धर्म्या वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ४४ ॥

योऽर्शनायापरीतोऽवसीदति तस्य वृत्तमाचारं, कुलमाभिजात्यं, शील-
मामगुणं, श्रुतं शास्त्रश्रवणं, अध्ययनं वेदाध्ययनं, तपः कृच्छ्रादि च परीक्ष्य

१ भैक्षमापत्तौ ख. २ न्ययनुज्ञायन्ते ड. ३ रूपकरणादि. ड. ४ धान्वं हरेत्. ५ नाष्टिकेन
ड. ६ ममापहृतमिति ख. ७ योऽतथा ख.

राजा वर्मादनपेतां वृत्तिं प्रकल्पयेत् । अन्यथा तस्य दोषः । तथाच मनुः
(७ । १३४)—‘यस्य राज्ञस्तु विषये ओमिषः सीदति क्षुधा । तस्य सीदति
तद्राष्ट्रं दुर्मिक्षत्वाधिपीडितम् ॥’ इति ॥ ४४ ॥

इत्यापद्धर्मप्रकरणम् ।

अथ वानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ३

वनपुर्णामाश्रमिणां मध्ये ब्रह्मचारिगृहस्थयोर्धर्माः प्रतिपादिताः । सांप्रतमब-
सरप्राप्तान्वानप्रस्थधर्मान्प्रतिपादयितुमाह—

सुतविन्यस्तपस्वीकस्तया वानुगतो वनम् ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत् ॥ ४५ ॥

यने प्रकर्षेण नियमेन च तिष्ठति चरतीति वनप्रस्थः वनप्रस्थ एव वानप्रस्थः ।
संज्ञायां दैर्घ्यम् । भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य वनं प्रतिष्ठासुरिति यावत् । असौ
सुतविन्यस्तपस्वीकः स्वयेवं भरणीयेत्येवं सुते विन्यस्ता विक्षिता पत्नी येन स
तथोक्तः । यदि सा पतिपरिचर्याभिलाषेण स्वयमपि वनं जिगमिषति तदा
तयानुगतो वा सहितः । तथा ब्रह्मचारी ऊर्ध्वरेताः साग्निर्वैतानाग्निसहितः तथा
सोपासनो गृह्याग्निसहितश्च वनं व्रजेत् । सुतविन्यस्तपस्वीक इति वदता कृतगा-
हस्थो वनवासेऽधिक्रियत इति दर्शितम् । एतच्चाश्रमसमुच्चयपक्षमङ्गीकृत्यो-
क्तम् । इतरथा ‘अविभुतब्रह्मचर्यो यमिच्छेत् तमावसेत्’ इत्यकृतगाहस्थो-
ऽपि वनवासेऽधिक्रियत एव । अयं च वनप्रवेशो जराजर्जरकलेवरस्य जात-
पौत्रस्य वा । यथाह मनुः (११२)—‘गृहस्थस्तु यदा पश्येद्दलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैव वापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥’ इति । अयं च पुत्रेषु पत्नीनिक्षेपो
विद्यमानभार्यस्य । मृतभार्यस्याप्यापस्तम्बादिभिः वनवासस्मरणात् । अतो
यत् दाहमित्वाग्निहोत्रेणेति पुनराधानविधानं तदपरिपक्वकषायविषयम् । साग्निः
सोपासन इत्यत्रापि यदार्धाधानं कृतं तदा औताग्निमिर्गृह्येण च सहितो वनं
व्रजेत् । सर्वाधाने तु औतरेव केवलम् । यदि कथञ्चिच्छेष्टभ्रातुरनाहिताग्निश्चादिना
औताग्नयोऽनाहितास्वर्हि केवलं सोपासनो व्रजेदित्येवं विवेचनीयम् । अग्निनयनं
च तज्जिर्वर्त्याग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थम् । अतएव मनुः (११९)—‘वैतानिकं च
उहुयाद्भिहोत्रं यथाविधि । वैश्वमास्कन्दयन्पर्वं पौर्णमासं च सकृत् ।’ इति ॥
ननुच पुत्रनिक्षेपपत्नीकस्य तद्विरहिणः कथमग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानं घटते ।
पक्ष्या सह यष्ट्यमिति सहाधिकारनियमान् सत्यमेवं, किञ्च पत्नीनिक्षेपविधि-

१ राजदोष-ड. २ वानप्रस्थो वनवासे स्त. ३ अर्धाधानं स्मृतं औतास्मार्ताभ्योस्तु पृथक्कृतिः ।
सर्वाधानं तयोरैक्यकृतिः पूर्वयुगाश्रवा । त्रेतापरिग्रहः सर्वाधानम्. ४ दर्शमास्कन्दयन् ग. ड.

बलादेव तैत्तिरीयेद्वयेणाधिकारः कल्प्यते । यथाहि रजस्वलायां यस्मै तैत्तेऽहमि पश्यन्नालैर्भुक्ता स्वात्तामपर्यङ्ग्यं ब्रजेतेत्यपरोधविधिवकात्तन्निरपेक्षता । यद्वा कर्त्तव्यं प्रतिष्ठमानमेव पतिं पश्यन्नुमम्यत इति न विरोधः । नञ् यथा ब्रह्मचारिणो विधुरस्य वा वनं प्रस्थितस्वामिहोत्रादिपरिलोपसत्ता निक्षिप्तपत्नीकस्याप्यग्निहोत्राद्यभाव इति शङ्कनीयम् । अपाक्षिकत्वेन श्रवणात् । नञ् ब्रह्मचारिविधुरबोरप्यग्निसाध्यकर्मस्वनधिकारः । पञ्चममासादूर्ध्वमाहितआवणिकाग्रेस्तदधिकारदशेनात् ।—‘वानप्रस्थो जटिलञ्जीराजिनवासा न फालकृष्टमधितिष्ठेत् अकृष्टं मूलफलं संचिन्वीत ऊर्ध्वरेताः इमाशयो दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयादूर्ध्वं पञ्चभ्यो मासेभ्यः आवणिकेनाग्नीनाभायाहिताग्निर्दृक्षमूलको दद्यादेव पितृमनुष्येभ्यः स गच्छेत्स्वर्गमानन्त्यम्’ इति वसिष्ठस्मरणात् । वीरं वस्त्रखण्डो वल्कलं वा । न फालकृष्टमधितिष्ठेत्कृष्टक्षेत्रस्योपरि न निवसेत् । आवणिकेन वैदिकेन मार्गेण न लौकिकेनेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

नाग्निः सोपासनो ब्रजेदित्येतदग्निसाध्यभौतस्मार्तकर्मानुष्ठानार्थमित्युक्तं तत्र गुणविधिमाह—

अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितृन्देवातिथीनपि ।

भृत्यांश्च तर्पयेच्छुश्रुजटालोमभृदात्मवान् ॥ ४६ ॥

फालग्रहणं कर्पणसाधनोपलक्षणम् । अकृष्टक्षेत्रोद्धवेन नीवारवेणुश्यामाकादिना अग्नीर्नर्पयेदग्निसाध्यानि कर्माण्यनुतिष्ठेत् । चशब्दाग्निक्षादानमपि तेनैव कुर्यात् । तथा पितृन्देवानतिथीन् अपिशब्दाज्ञातान्यपि तेनैव तर्पयेत् । तथा नृत्यान् चशब्दादाश्रमप्राप्तानपि । तथाच मनुः (६।७)—‘यज्ञार्थं स्यात्ततो दद्याद्वलिं भिक्षां च शक्तिः । अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् ॥’ इति ॥ एवं पञ्चमहायज्ञान्कृत्वा स्वयमपि तच्छेषमेव भुञ्जीत । (६।१२)—‘देवताभ्यश्च तदुन्वा वन्यं मेध्यतरं हविः । शेषमात्मनि युञ्जीत लवणं च स्वयंकृतम् ॥’ इति मनुस्मरणात् । स्वयंकृतमूपरलवणम् । एवं भोजनार्थं यागाद्यर्थं च मुन्यन्ननियमाद्वाभ्याहारपरित्यागोऽर्थसिद्धः । अतएव मनुः (६।१३)—‘संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम्’ इति । ननु च दर्शपूर्णमासादेर्ब्रीह्यादिग्राम्यद्रव्यसाध्यत्वान्कथं तत्परित्यागः । नञ् वचनीयमफालकृष्टेनाग्नींश्चेति विशेषवचनसामर्थ्याग्नीहोत्रादिबाध इति । विशेषविषयिण्यापि स्मृत्या श्रुतिबाधस्यान्याय्यत्वात्, अफालकृष्टविधेश्च स्मार्ताग्निसाध्यकर्मविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । सत्यमेवं किञ्च ब्रीह्यादेरप्यफालकृष्टत्वसंभवाच्च विरोधः । अतएवोक्तं मनुना (६।११)—‘वासन्तशारदैर्मैधैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः । पुरोडाशांश्चरुंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पुत्रक ॥’ इति ॥ नीवारादीनां मुन्यन्नानां स्वयमुत्पन्नानां स्वतो मेध्यत्वे सिद्धेऽपि

१ तन्निरपेक्षेणाधिकारः इ. २ बालेऽहमि इ. ३ लम्बिका इ. ४ अवरुध्यं यजेतेत्यवरोध क. म. ५ नाग्निमाधाय ख. ६ अफालकृष्ट ख.

पुनर्मध्यग्रहणं बज्राईत्रीक्षादिप्राप्त्यर्थं कृतम् । मेघो बज्रस्तदहं मेघमिति । तथा रमशृङ्गि मुखजानि रोमानि जटारूपांश्च शिरोरुहाम्बुक्षादीनि च रोमानि वि-
नृयात् । रोमग्रहणं नखानामप्युपलक्षणम् । तथाच मनुः—‘जटाश्च विनृया-
न्नित्यं रमश्रुलोमनखांस्तथा’ इति तथात्मवानात्मोपासनाभिरतः स्थात् ॥ ४६ ॥

पूर्वोक्तद्रव्यसंचयनियममाह—

अहो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अर्थस्य संचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेत् ॥ ४७ ॥

एकस्याहः संबन्धि भोजनयजनादिदृष्टादृष्टकर्मणः पर्याप्तस्यार्थस्य संचयं कु-
र्यात् । मासस्य वा षण्णां मासानां वा संवत्सरस्य वा संबन्धि कर्मपर्याप्तं संचयं
कुर्यात् नाधिकम् । यद्येवं क्रियमाणमपि कथंचिदतिरिच्यते तर्हि तदतिरिक्तमा-
श्वयुजे मासि त्यजेत् ॥ ४७ ॥

दान्तस्त्रिषवणस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ।

स्वाध्यायवानन्दानशीलः सर्वसत्त्वहिते रतः ॥ ४८ ॥

किंच । दान्तो दंपरहितः । त्रिषु सवनेषु प्रातर्मध्यंदिनापराह्णेषु ज्ञानशीलः
तथा प्रतिग्रहे पराङ्मुखः । चशब्दाद्याजनादिनिवृत्तश्च । स्वाध्यायवान् वेदाध्या-
सरतः । तथा फलमूलभिक्षादिदानशीलः सर्वप्राणिहिताचरणनिरतश्च भवेत् ४८

दन्तोत्खलिकः कालपकाशी वाश्मकुट्टकः ।

श्रौतं स्मार्तं फलस्नेहैः कर्म कुर्यात्तथा क्रियाः ॥ ४९ ॥

किंच । दन्ता एषोत्खलं निस्तुषीकरणसाधनं दन्तोत्खलं तद्यस्यास्ति स द-
न्तोत्खलिकः । कालनैव पक्वं कालपक्वं नीवारवेषुश्यामाकादि बदरेकुदादिकलं
च तदशनशीलः कालपकाशी । वाशब्दो ‘अग्निपकाशनो वा स्यात्कालपक्कभुगेव
वा’ इति मनुकाग्निपकाशित्वाभिप्रायः । अश्मकुट्टको वा भवेत् अश्मना कुट्टनमव-
हननं यस्य स तथोक्तः । तथा श्रौतं स्मार्तं च कर्म दृष्टार्थाश्च भोजनाभ्यजना-
दिक्रियाः लकुचमध्कादिभ्यतरुफलोद्भवैः स्नेहद्रव्यैः कुर्याच्च तु घृतादिकैः ।
तथाच मनुः (६।१३)—‘मध्यवृक्षोद्भवानघास्नेहोश्च फलसंभवान्’ इति ४९

पुरुषार्थतया विहितद्विर्भोजननिवृत्त्यर्थमाह—

चान्द्रायणैर्नयेत्कालं कृच्छ्रैर्वा वर्तयेत्सदा ।

पक्षे गते वाप्यश्रीयान्मासे वाहनि वा गते ॥ ५० ॥

चान्द्रायणैर्विध्यमानलक्षणैः कालं नयेत् । कृच्छ्रैर्वा प्राजापत्यादिभिः कालं
वर्तयेत् । यद्वा पक्षे पञ्चदशदिनात्मकेऽसीतेऽभीषात् । मासे वाऽहनि गते वा
नक्तमभीषात् । अपिशब्दाच्चतुर्थकालिकत्वादिनापि । यथाह मनुः (६।१९)

‘नक्तं वाचं समशीवादिवा बाह्व्यं शक्तिः । चतुर्थकालिको वा स्वाद्यद्राप्यहम-
कालिकः ॥’ इति । एतेषां च कालनिबन्धानां स्वशक्त्यपेक्षया विकल्पः ॥५०॥

स्वप्याद्भूमौ शुची रात्रौ दिवा संप्रपदैर्नयेत् ।

स्थानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥ ५१ ॥

किंच । आहारविहारावसरवर्ज्यं रात्रौ शुचिः प्रयतः स्वप्यात् नोपविशेन्नापि
तिष्ठेत् । दिवास्वप्नस्य पुरुषमात्रार्थतया प्रतिषिद्धत्वाच्च तच्चिद्वृत्तिपरम् । तथा
भूमावेव स्वप्यात् । तच्च भूमावेव न शय्यान्तरितायां मञ्जकादौ वा । दिनं तु
संप्रपदैर्नयेत् । स्थानासनरूपैर्वा विहारैः संचारैः कंचित्कालं स्थानं कंचित्को-
पवेशनमित्येवं वा दिनं नयेत् । योगाभ्यासेन वा । तथाच मनुः (६।२९)—
‘विविधाश्चोपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः’ इति । आत्मनः संसिद्धये ब्रह्मत्वप्राप्तये ।
तथाज्ञात्वात्क्षितिपरिलोडनाद्वानयेत् । (६।२२)—‘भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा
प्रपदैर्दिनम्’ इति मनुस्मरणात् । प्रपदैः पादगमैः ॥ ५१ ॥

ग्रीष्मे पश्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते शक्त्या वापि तपश्चरेत् ॥ ५२ ॥

किंच । ‘ज्यतिः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्तः’ इति दर्शनात् ग्रीष्मे चैत्रादि-
मासचतुष्टये चतसृषु दिक्षु चत्वारोऽग्नयः उपरिष्ठादादित्य इत्येवं पञ्चानामग्नीनां
मध्ये तिष्ठेत् । तथा वर्षासु श्रावणादिमासचतुष्टये स्थण्डिलेशयः वर्षाधारावि-
निवारणविरहिणि भूतले निवसेत् । हेमन्ते मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये क्लृप्तं
वासो बलीत । एवंविधतपश्चरणे असमर्थः स्वशक्त्यनुरूपं वा तपश्चरेत् । यथा
शरीरशोषस्तथा यतेत । (६।२४)—‘तपश्चरंश्चोत्तरं शोषयेद्देहमात्मनः’ इति
मनुस्मरणात् ॥ ५२ ॥

यः कण्टकैर्वितुदति चन्दनैर्यश्च लिम्पति ।

अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च ॥ ५३ ॥

किंच । यः कश्चिन्कण्टकादिभिर्विविधमङ्गानि तुदति व्यथयति तस्मै न कु-
प्तेत् । यश्चन्दनादिभिरुपलिम्पति सुखयति तस्य न परितुष्येत् । किंतु तयोः-
भयोरपि समः स्यादुदासीनो भवेत् ॥ ५३ ॥

अग्निपरिचर्याक्षमं प्रत्याह—

अग्नीन्वाप्यात्मसात्कृत्वा वृक्षावासो मिताशनः ।

वानप्रस्थगृहेष्वेव यात्रार्थं भैक्षमाचरेत् ॥ ५४ ॥

अग्नीनात्मनि समारोप्य वृक्षावासो वृक्ष एव आवासः कुटी यस्य स तथोक्तः ।
मिताशनः स्वस्थाहारः अपिशब्दात्कलमूलाशनश्च भवेत् । यथाह मनुः

(६।२५)—‘अग्नीनात्मनि वैतानात्मसमरोप्य यथाविधि । अनग्निरनिकेतः स्वा-
म्युनिर्मूलफलाशनः ॥’ इति । मुनिमौनव्रतयुक्तः फलमूलासंभवे च वाक्प्राण-
धारणं भवति तावन्मात्रं भिक्षं वानप्रस्थगृहेष्वाचरेत् ॥ ५३ ॥

यदा तु तदसंभवो व्याध्यभिभवो वा तदा किं कार्यमित्यत आह—

ग्रामादाहृत्य वा प्रासानष्टौ भुञ्जीत वाग्यतः ।

ग्रामाद्वा भिक्षमाहृत्य वाग्यतो मौनी भूत्वा अष्टौ प्रासान्भुञ्जीत । ग्राम्यभिक्ष-
विधानान्मुन्यन्ननियमोऽर्थलुप्तः । यदा पुनरष्टभिर्प्रासैः प्राणधारणं न संभवति
तदाष्टौ प्रासा मुनेभ्यं वानप्रस्थस्य षोडशेति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥

सकलानुष्ठानासमर्थं प्रत्याह—

वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेदावर्ष्मसंक्षयात् ॥ ५५ ॥

अथवा वायुरेव भक्षो यस्यासौ वायुभक्षः प्रागुदीचीमैशानीं दिशं गच्छेत् ।
आवर्ष्मसंक्षयान् वर्ष्म वपुस्तस्य निपातपर्यन्तमकुटिलगतिर्गच्छेत् । यथाह
मनुः—(६।३१)—‘अपराजितां वास्थाय गच्छेद्विशमजिह्मगः’ इति । महा-
प्रस्थानेऽप्यशक्तौ भृगुपतनादिकं वा कुर्यात् ।—‘वानप्रस्थो वीरोध्वानं ज्वलना-
न्मुप्रवेशानं भृगुपतनं वानुतिष्ठत्’ इति स्मरणात् । आनाचमनादिधर्मा ब्रह्म-
चारिप्रकरणाद्यभिहिताश्चाविरोधिनाऽस्यापि भवन्ति ।—‘उत्तरेषां चैतद्विरोधि’
इति गौतमस्मरणात् ॥ एवं प्रागुदितैन्दवादिदीक्षामहाप्रस्थानपर्यन्तं तनुत्यागा-
न्तमनुतिष्ठन्ब्रह्मलोके पूज्यतां प्राप्नोति । यथाह मनुः (६।३२)—‘आसां मह-
र्षिचर्याणां त्यक्तवान्यतमया तनुम् । वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥’
इति । ब्रह्मलोकः स्थानविशेषो ननु नित्यं ब्रह्म । तत्र लोकदादस्याप्रयोगात् ।
पुरीषाभ्रममन्तरेण मुक्तयनङ्गीकाराच्च । नच ‘योगाभ्यासेन वा पुनः’ इति
ब्रह्मोपासनविध्यनुपपत्त्या तद्भावापत्तिः परिशङ्कनीया । सालोक्यादिप्राप्त्यर्थत्वे-
नापि तदुपपत्तेः । अतएव श्रुतौ ‘त्रयो धर्मस्कन्धा’ इत्युपक्रम्य ‘यज्ञोऽध्ययनं
दानमिति प्रथमः, तप एवेति द्वितीयः, ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासी तृतीयः । अत्यन्तमा-
चार्यकुल एवमात्मानमवसादयन्निति गार्हस्थ्यवानप्रस्थनैष्ठिकत्वस्वरूपमभिधाय
सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति त्रयाणामाभ्रमिणां पुण्यलोकप्राप्तिमभिधाय ब्र-
ह्मसंस्थोऽस्मृतत्वमेति’ इति पारिशेष्यात्परिब्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थस्य मुक्तिरक्षणामृ-
तत्वप्राप्तिरभिहिता । यदपि ‘आहुकृतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते’ इति
गृहस्थस्यापि मोक्षप्रतिपादनं तद्भवान्तरानुभूतपारिव्रज्यस्येत्यवगन्तव्यम् ॥ ५५ ॥

इति वानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ।

अथ यतिधर्मप्रकरणम् ४

वैखानसधर्माननुक्रम्य क्रमप्राप्तान्परिब्राजकधर्मान्सांप्रतं प्रस्तौहि—

वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् ।

प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ॥ ५६ ॥

अधीतवेदो जपकृत्युत्रवानभदोऽग्निमान् ।

शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा ॥ ५७ ॥

यावता कालेन तीव्रतपःशोचितवपुषो विषयकषायपरिपाको भवति पुनश्च
मंदोन्नवाशङ्का नोद्भाष्यते तावत्कालं वनवासं कृत्वा तत्समनन्तरं मोक्षे मनः
कुर्यात् । वनगृहशब्दाभ्यां तत्संबन्ध्याश्रमो लक्ष्यते । मोक्षशब्देन च मोक्षैकक-
लकश्चतुर्थाश्रमः ॥ अथवा गृहाद्गार्हस्थ्येनान्तरं मोक्षे मनः कुर्यात् । अनेन च
पूर्वोक्तश्चतुराश्रमसमुच्चयपक्षः पाक्षिक इति द्योतयति । तथाच विकल्पो जाया-
लश्रुतौ श्रूयते—‘ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत्
वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा’
इति ॥ तथा गार्हस्थ्योत्तराश्रमबाधश्च गौतमेन दर्शितः—‘ऐकाश्रम्यं त्वाचा-
र्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्य’ इति । एतेषां च समुच्चयविकल्पबाधपक्षाणां सर्वेषां
श्रुतिमूलत्वादिच्छया विकल्पः । अतो यत्कैश्चित्पण्डितं मन्यैरुक्तम्—‘स्मार्तत्वाकै-
ष्टिकत्वादीनां गार्हस्थ्येन श्रौतेन बाधः गार्हस्थ्यानधिकृतान्धक्रीबादिविषयता
वा’ इति तत्त्वाध्यायाध्ययनवैधुर्यनिबन्धनमित्युपेक्षणीयम् । किञ्च—यथा विष्णु-
क्रमणाज्यावेक्षणाद्यक्षमतया पंगवादीनां श्रौतेष्वनधिकारस्तथा स्मार्तेष्वप्युदकु-
म्भाहरणभिक्षाचर्यादिष्वक्षमत्वात्कथं पंगवादिविषयतया नैष्टिकत्वाद्याश्रमनिर्बाहः
अस्मिन्नाश्रमे ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । मनुः (६ । २५)—‘आत्मन्यग्नीन्समारो-
प्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ।’ तथा (६ । ९७ ।)—‘एष वोऽभिहितो धर्मो
ब्राह्मणस्य चतुर्विधः’ इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां मनुना ब्राह्मणस्याधिकारप्रतिपा-
दनात् । ‘ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति’ इति श्रुतेऽप्राप्रजन्मन एवाधिकारो न द्विजातिमात्र-
स्य । अन्ये तु त्रैवर्णिकानां प्रकृतत्वात् ‘त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार
आश्रमाः’ इति सूत्रकारवचनाच्च द्विजातिमात्रस्याधिकारमाहुः ॥ यदा वनाद्गृहा-
द्वा प्रव्रजति तदा सार्ववेदसदक्षिणां सार्ववेदसी सर्ववेदसंबन्धिनी दक्षिणा यस्याः
सा तथोक्ता तां प्राजापतिदेवताकामिष्टिं कृत्वा तदन्ते तान्वैतानानग्नीनात्मनि
श्रुत्युक्तविधानेन समारोप्य । चशब्दात् ‘उदरायने पौर्णमास्यां पुरश्चरणमादौ कृत्वा
शुद्धेन कायेनाष्टौ श्राद्धानि निर्वपेत् द्वादश वा’ इति बौधायनाद्युक्तं पुरश्चरणा-
दिकं च कृत्वा तथाधीतवेदो जपपरायणो जातपुत्रो दीनान्धकृपणार्पिताथो
यथाशक्त्यभ्यदक्ष भूत्वाऽजाहिताग्निज्येष्ठत्वादिना प्रतिबन्धाभावे कृताधानो

नित्यनैमित्तिकान्यज्ञान्कृत्वा मोक्षे मनः कुर्वात्—चतुर्थ्याश्रमं प्रविशेन्नान्यथा ।
अनेनानपाकृतर्णत्रयस्य गृहस्थस्य प्रव्रज्यायामधिकारं दर्शयति । यथाह मनुः
(६ । ३५)—‘ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य
मोक्षं तु सेवमानो ब्रह्मचरः ॥’ इति ॥ यदा तु ब्रह्मचर्याप्रव्रजति तदा न प्रजो-
त्पादनादिनिषेधः । अकृतदारपरिग्रहस्य तत्रानधिकारात् रागप्रयुक्तत्वाच्च विवा-
हस्य । नच ऋणत्रयापाकरणविधिरेव दारानाक्षिपतीति शङ्कनीयम् । विद्याधना-
र्जननियमवदन्यप्रयुक्तदारसंभवे तत्त्वानाक्षेपकत्वात् । ननु ‘जायमानो वै ब्राह्मण-
क्षिभिर्कणवान्जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः’ इति
जातमात्रस्यैव प्रजोत्पादनादीन्यावश्यकानीति दर्शयति । मैवम् । नहि जातमात्रः
अकृतदाराभिपरिग्रहो यज्ञादिष्वधिक्रियते तस्मादधिकारी जायमानो ब्राह्मण-
दिर्यज्ञादीननुतिष्ठेदिति तत्त्वार्थः । अतश्चोपनीतस्य वेदाध्ययनमेवावश्यकम् ।
कृतदाराभिपरिग्रहस्य प्रजोत्पादनमपीति निरवध्यम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

एवमधिकारिणं निरूप्य तद्धर्मानाह—

सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।

एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥ ५८ ॥

सर्वभूतेभ्यः प्रियाप्रियकारिभ्यो हित उदासीनो न पुनर्हिताचरणः । ‘हिंसानु-
ग्रहयोरनारम्भी’ इति गौतमस्मरणात् । शान्तो बाह्यान्तःकरणोपरतः । त्रयो दण्डा
अस्य सन्तीति त्रिदण्डी । ते च दण्डा वैणवा ग्राह्याः । ‘प्राजापत्येष्टयनन्तरं त्रीन्वै-
णवान्दण्डान्मूर्धप्रमाणान्दक्षिणेन पाणिना धारयेत्सव्येन सोदकं कमण्डलुम्’ इति
स्मृत्यन्तरदर्शनात् । एकं वा दण्डं धारयेत् ‘एकदण्डी त्रिदण्डी वा’ इति बौध्वा-
यनस्मरणात् । ‘चतुर्थमाश्रमं गच्छेद्ब्रह्मविद्यापरायणः । एकदण्डी त्रिदण्डी वा
सर्वसंगविवर्जितः ॥’ इति चतुर्विंशतिमते दर्शनाच्च । तथा शिलाधारण-
मपि वैकल्पिकम् । ‘मुण्डः शिखी वा’ इति गौतमस्मरणात् । ‘मुण्डोऽमनोऽ
क्रोधोऽपरिग्रहः’ इति वसिष्ठस्मरणात् । तथा यज्ञोपवीतधारणमपि वैकल्पिकमेव ।
‘सशिल्पान्केशाभिकृन्व्य विसृज्य यज्ञोपवीतम्’ इति काठकश्रुतिदर्शनात्—
‘कुटुम्बं पुत्रद्वारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः । केशान्यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्वरे-
न्मुनिः ॥’ इति बाष्कलस्मरणाच्च ‘अथ यज्ञोपवीतमप्यु मुहोति सूः स्वाहेति अथ
दण्डमादत्ते सखे मां गोपाय’ इति परिशिष्टदर्शनाच्च । यथशक्तितदा कन्या-
पि ग्राह्या । काषायी मुण्डस्त्रिदण्डी सकमण्डलुपवित्रपादुकासनकन्थामात्र’ इति
देवलस्मरणात् । शौचाधर्ष्यं कमण्डलुसहितञ्च भवेत् । एकारामः प्रव्रजितान्तरे-
णासहायः संन्यासिनीभिः स्त्रीभिश्च । स्त्रीणां चैव इति वौश्रायनेन स्त्रीणामपि
प्रव्रज्यास्मरणात् । तथाच्च दक्षः—‘एको भिक्षुर्यथोक्तश्च द्वावेव मिथुनं स्सृवम् ।
त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ष्वे तु नगरायते ॥ राजवातादि तेषां तु भिक्षावार्ता

परस्परम् । अपि वैशुन्यमात्सर्यं सन्निकर्षाच्च संशयः ॥' इति । परिश्रज्य परिपूर्वो
मज्जसिंस्थागो वर्तते । अतश्चाहंममाभिमानं तत्कृतं च कौकिकं कर्मनिष्पन्नं वैदिकं
च नित्यकाम्यात्मकं संत्यजेत । तदुक्तं मनुना (१२।८८-९२) — 'सुखाभ्युदयिकं
चैव नैश्वेयसिकमेव च । प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥ इह वायुत्र
वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते । निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिशयते ॥
यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः । आत्मज्ञाने शमे च स्याद्देवाभ्यासे
च यत्नवान् ॥' इति । अत्र वेदाभ्यासः प्रणवाभ्यासस्तत्र यत्नवान् । भिक्षाप्रयो-
जनार्थं ग्राममाश्रयेत्प्रविशेत् न पुनः सुखनिवासार्थम् । वर्षाकाले तु न दोषः ।
— 'ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासी' इति शाङ्गस्मरणात् । असकौ
पुनर्मासचतुष्टयपर्यन्तमपि स्थातव्यं न चिरमेकत्र वसेदन्यत्र वर्षाकालात् । —
'श्रावणाद्यश्रवणं मासा वर्षाकालः' इति देवलस्मरणात् । — 'एकत्रात्रं वसे-
द्ग्रामे नगरे शत्रिपञ्चकम् । वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासास्तु चतुरो वसेत् ॥' इति
काण्वस्मरणात् ॥ ५८ ॥

कथं भिक्षाटनं कार्यमित्यत आह—

अग्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्नेऽर्नभिलक्षितः ।

रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः ॥ ५९ ॥

अग्रमत्तो वाक्क्षुरादिचापलरहितो भैक्षं चरेत् । वसिष्ठेनात्र विशेषो
दर्शितः— 'सप्तागाराण्यसंकल्पितानि चरेद्भैक्षम्' इति । सायाह्ने अह्नः पञ्चमे
भागे । तथाच मनुः (६।५६)— 'विधूमे सन्नमुसके व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसंपाते नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत् ॥' इति । तथा — 'एककालं चरे-
द्भिक्षां प्रसंज्येच्च तु विसरे । भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥' इति ।
अर्नभिलक्षितः ज्योतिर्विज्ञानोपदेशादिना अचिह्नितः । मनुः (६।५०)— 'न
चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया । नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत
कर्हिचित् ॥' इति तेनोक्तत्वादिति ॥ यत्पुनर्वसिष्ठवचनम्— 'ब्राह्मणकुले वा
यह्नभेत् तद्भुज्जीत सायंप्रातर्मासवर्ज्यम्' इति । तदशक्तविषयम् ॥ भिक्षुकैर्भिक्ष-
णशीलैः पात्रण्डवादिभिर्वर्जिते ग्रामे । मनुनात्र विशेष उक्तः (६।५१)—
'न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्रमिः । आकीर्णं भिक्षुकैरन्यैरगारमुपसं-
जेत् ॥' इति । यावता प्राणयात्रा वर्तते तावन्मात्रं भैक्षं चरेत् । तथाच सं-
वर्तते— 'अष्टौ भिक्षाः समादाय मुनिः सप्त च पञ्च वा । अग्निः प्रक्षाल्य ताः
सर्वास्ततोऽग्नीयाच्च वाग्यतः ॥' इति । अलोलुपो मिष्टान्नव्यञ्जनादिष्वप्रसक्तः ॥

भिक्षाचरणार्थं पात्रमाह—

यतिपात्राणि मृद्रेणुदावलाबुमयानि च ।

सलिलं शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावधर्षणम् ॥ ६० ॥

सृष्टादिप्रकृतिकामि यदीनां पात्राणि भवेयुः । तेषां खलिकं गोवाकावचर्चनं च शुद्धिसाधनम् । इयं च शुद्धिर्मिर्ज्ञाचरणादिप्रयोगाद्भूता नामध्यायुपहृतिवि-
ध्या तदुपपद्यते द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्ता द्रष्टव्या । अतएव मनुना (६।५३)—
'अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्मणानि च । तेषामग्निः स्मृतं क्षौद्रं चमसाना-
मिवाध्वरे ॥' इति । चमसदृष्टान्तोपादानेन प्रायोगिकी शुद्धिर्दक्षिता । पात्रान्त-
राभावे भोजनमपि तत्रैव कार्यम् । तद्गृह्यं गृहीत्वैकान्ते तेन पात्रेणान्वेन वा
तूष्णीं प्राणमात्रं भुञ्जीतेति देवलस्मरणात् ॥ ६० ॥

एवंभूतस्य यतेरात्मोपासनाङ्गं नियमविषयमाह—

संनिरुध्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च ।

मयं हित्वा च भूतानाममृतीभवति द्विजः ॥ ६१ ॥

चक्षुरादीन्द्रियसमूहं रूपादिविषयेभ्यः सम्प्रक्रिष्य विनिवर्त्य रागद्वेषौ प्रि-
याप्रियविषयी प्रहाय त्यक्त्वा चक्ष्वादीन्द्रियादीनपि तथा भूतानामपेकारेण भव-
मकुर्वन् शुद्धान्तःकरणः सन्नद्धैतसाक्षात्कारेणामृतीभवति मुक्तो भवति ॥ ६१ ॥

कर्तव्याशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः ।

ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्सातत्यकरणाय च ॥ ६२ ॥

किंच । विषयाभिलाषद्वेषजनितदोषकलुषितस्याशयस्यान्तःकरणस्य शुद्धिः
कर्मपक्षयः प्राणायामैः कर्तव्या । तस्याः शुद्धेरात्माद्वैतसाक्षात्काररूपज्ञानोत्प-
त्तिनिमित्तत्वात् । एवं च सति विषयासक्तजनितदोषात्मकप्रतिबन्धक्षये सत्या-
त्मध्यानधारणादौ स्वतन्त्रो भवति । तस्माद्भिक्षुकेण त्वेषा शुद्धिर्विशेषतोऽनु-
ष्ठेया । तस्य मोक्षप्रधानत्वात् । मोक्षस्य च शुद्धान्तःकरणतामन्तरेण दुर्लभ-
त्वात् । यथाह मनुः (६।७१)—'दृष्टान्ते ध्यायमानानां धातूनां हि यथा
मलाः । तथेन्द्रियाणां दृष्टान्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥' इति ॥ ६२ ॥

इन्द्रियनिरोधोपावतया संसारस्वरूपनिरूपणमाह—

आवेक्ष्या गर्भवासाश्च कर्मजा गतयस्तथा ।

आधयो व्याधयः क्लेशा जरारूपैर्विपर्ययः ॥ ६३ ॥

भवो जातिसहस्रेषु प्रियाप्रियविपर्ययः ।

वैराग्यसिद्ध्यर्थं मूत्रपुरीषादिपूर्णनानाविधगर्भवासा आवेक्षणीयाः पर्यालोच-
नीयाः । चक्ष्वाद्वाजननोपरमावपि । तथा निषिद्धाचरणादिक्रियाजम्बा महारौ-
रवादिनिरवपतनरूपा गतयः । तथाधयो मनःपीडाः, व्याधयश्च ज्वरातीसारवा-
याः, क्लेशाः भविष्याभितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च, जरा वलीपलितान्ध-
मिभयः, रूपविपर्ययः खञ्जकुलत्वादिना प्राक्तनस्य रूपस्यान्यथाभावः, तथा

इवसूकरस्वरोरमाद्यनेकजातिषु भव उत्पत्तिः । तस्माद् दृष्टव्यामाप्तिः अभिवृत्त्य आ-
क्षिप्तित्वादिबहुतररङ्गेशावहं संसारस्वरूपं पद्माकोष्य तत्परिहारार्थमात्मज्ञानोपाय-
भूतेन्द्रियजने प्रयतेत ॥ ६३ ॥

एवमवेदध्यानान्तरं किं कार्यमित्यत आह—

ध्यानयोगेन संपश्येत्सूक्ष्म आत्मात्मनि स्थितः ॥ ६४ ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः आत्मैकाग्रता ध्यानं तस्या एव बाह्यविषयत्वोपरमः
ध्यानयोगेन निदिध्यासनापरपर्यायेण सूक्ष्मशरीरप्राणादिष्वतिरिक्तः क्षेत्रज्ञ
आत्मा आत्मनि ब्रह्मण्यवस्थितः इत्येवं तत्त्वपदार्थयोरभेदं सम्मम्य पश्येदपरो-
क्षीकुर्यात् । अतएव श्रुतौ 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः' इति साक्षात्काररूपं दर्शनम-
नूद्य तत्साधनत्वेन 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति भवणमनननिदि-
ध्यासनानि विहितानि ॥ ६४ ॥

नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्वि सः ।

अतो यदात्मनोऽपथ्यं परेषां न तदाचरेत् ॥ ६५ ॥

किंच । प्राक्तनश्लोकोक्तात्मोपासनत्वे धर्मे नाश्रमो दण्डकमण्डलवादिधारणं
कारणम् । यस्मादसौ क्रियमाणो भवेदेव नातिदुष्करः तस्माद्यदात्मनोऽपथ्यमु-
द्वेगकरं परुषभाषणादि तत्परेषां न समाचरेत् । अनेन ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतान्तः-
करणशुद्ध्यापादनत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वागद्वेषप्रहाणस्य प्रधानत्वेन प्रशंसार्थमाश्रम-
निराकरणं न पुनस्तत्परित्यागाय तस्यापि विहितत्वान् । तदुक्तं मनुना (६।
६६)—'दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे वसन् । समः सर्वेषु भूतेषु न किञ्च
धर्मकारणम् ॥' इति ॥ ६५ ॥

सत्यमस्तेयमक्रोधो ह्रीः शौचं धीर्धृतिर्दमः ।

संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः सर्व उदाहृतः ॥ ६६ ॥

किंच । सत्यं यथार्थप्रियवचनम् । अस्तेवं परद्रव्यानपहारः । अक्रोधोऽपका-
रिण्यपि क्रोधस्यानुत्पादनम् । ह्रीर्लज्जा । शौचमाहारादिशुद्धिः । धीर्हिताहित-
विवेकः । धृतिरिष्टवियोगोऽनिष्टप्राप्तौ प्रचलितचित्तस्य यथापूर्वमवस्थापनम् ।
दमो मदत्यागः । संयतेन्द्रियता अप्रतिषिद्धेऽपि विषयेष्वनतिसङ्गः । विद्या
आत्मज्ञानम् । एतैः सत्यादिभिरनुष्ठितैः सर्वै धर्मोऽनुष्ठितो भवति । अनेन द-
ण्डकमण्डलवादिधारणबाह्यलक्षणात्सत्यादीनामात्मगुणानामन्तरङ्गतां द्योतयति ॥

ननु ध्यानयोगेनात्मनि स्थितमात्मानं पश्येदित्युक्तं जीवपरमात्मनोर्भेदाभा-
वादित्यत आह—

निःसरन्ति यथा लोहपिण्डात्तप्तात्स्फुलिङ्गकाः ।

सकाशादात्मनस्तद्गदात्मानः प्रभवन्ति हि ॥ ६७ ॥

यद्यपि जीवपरमात्मनोः पारमार्थिको भेदो नास्ति तथाप्यात्मनः सकाशाद्विद्योपाधिभेदभिन्नतया जीवात्मानः प्रभवन्ति । हि यस्मात् तस्माद्युज्यत एव जीवपरमात्मनोर्भेदव्यपदेशः । यथाहि तस्माद्विद्योपाधयोर्गोलाद्विस्फुलिङ्ग-
कालोजोषयवा निसरन्ति निसृताश्च स्फुलिङ्गव्यपदेशं लभन्ते तद्वत् । अत उ-
पपन्नं आत्मात्मनि स्थितो द्रष्टव्य इति । यद्वायमर्थः । ननु सुषुप्तिसमये प्रलये
च सकलक्षेत्रज्ञानां ब्रह्मणि प्रलीनत्वात्कस्यायमात्मोपासनाविधिरित्यत आह—
निसरन्तीत्यादि । यद्यपि सूक्ष्मरूपेण प्रलयवेलायां प्रलीनास्थाप्यात्मनः स-
काशाद्विद्योपाधिभेदभिन्नतया जीवात्मानः प्रभवन्ति, पुनः कर्मवशात्स्थूलस-
रीराभिमानिनो जायन्ते, तस्माद्विद्योपासनाविधिविरोधः । तैजसस्य पृथग्भावसा-
म्याद्विद्योपाधिभेदद्वयान्तः ॥ ६७ ॥

ननु चानुपात्तवपुषां क्षेत्रज्ञानां निष्परिस्पन्दतया कथं तन्निबन्धनो जरायु-
जाण्डजादिचतुर्विधदेहपरिग्रह इत्यत आह—

तत्रात्मा हि स्वयं किञ्चित्कर्म किञ्चित्स्वभावतः ।

करोति किञ्चिदभ्यासाद्धर्माधर्मोभयात्मकम् ॥ ६८ ॥

यद्यपि तस्यामवस्थायां परिस्पन्दात्मकक्रियाभावस्तथापि धर्माधर्माध्यवसा-
यात्मकं कर्म मानसं भवत्येव । तस्य च विशिष्टशरीरग्रहणहेतुत्वमस्येव ।
(१२९)—“वाचिकैः पक्षिमृगतौ मानसैरन्यजातिताम्” इति मनुस्मृत्यात् ।
पूर्वं गृहीतवपुः स्वयमेवान्वयव्यतिरेकनिरपेक्षः, स्तन्यपानादिके कृते वृत्तिर्भवत्य-
कृते न भवतीत्येवंरूपौ यावन्वयव्यतिरेकौ तत्र निरपेक्षं प्राग्भवीयानुभवभावि-
तभावनानुभावोद्भूतकार्यावबोधः किञ्चित्स्तन्यपानादिकं करोति, किञ्चित्स्वभा-
वतो यदृच्छया प्रयोजनाभिसंधिनिरपेक्षं पिपीलिकादिभक्षणं करोति किञ्चिद्वा-
न्तराभ्यासवशाद्धर्माधर्मोभयरूपं करोति । तथाच स्मृत्यन्तरम्—“प्रतिजन्म
यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तदेवाभ्यसते पुनः ॥” इति ॥
एवं जीवानां कर्मवैचित्र्यं तत्कृतं जरायुजादिदेहवैचित्र्यं युज्यत एव ॥ ६८ ॥

अन्वेयं सति ब्रह्मण एव कथञ्चिज्जीवव्यपदेश्यत्वात्तस्य च नित्यत्वादिधर्मत्वा-
त्कथं विष्णुमित्रो जात इति व्यवहार इत्याशङ्क्याह—

निमित्तमक्षरः कर्ता बोद्धा ब्रह्म गुणी वशी ।

अजः शरीरग्रहणात्स जात इति कीर्त्यते ॥ ६९ ॥

सत्यमात्मा सकलजगत्प्रपञ्चाविर्भावेऽविद्यासमावेशवशात्समवाय्यसमवाधि-
निमित्तमित्येवं स्वयमेव त्रिविधमपि कारणं न पुनः कार्यकोटिनिविष्टः । यस्मा-
दक्षरोऽविनश्वरः । ननु सत्त्वादिगुणविकारस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य कार्यभूते
जगत्प्रपञ्चे दर्शनात्तदुपवत्त्वाः प्रकृतेरेव जगत्कर्तृत्वोचिता न पुनर्निर्गुणस्य ब्रह्मणः ।
मैवं मंस्थाः । आत्मैव कर्ता । यस्मादसौ जीवोपभोग्यसुखदुःखहेतुर्भूतादृष्टादेः

बौद्धा । नञ्ज्ञचेतनायाः प्रकृतेर्नामरूपव्याकृतविचित्रभोक्तृवर्गभोगाशुक्लभोक्तृ-
भोगायतनादियोगिजगत्प्रपञ्चरचना घटते । तस्मादात्मैव कर्ता । तथा स एव
ब्रह्म ब्रह्मको विस्तारकः । नचासौ निर्गुणः यतस्तस्य त्रिगुणसक्तिरविद्या प्रकृतिप्र-
धानाद्यपरपर्याया विद्यते । अतः स्वतो निर्गुणत्वेऽपि शक्तिमुखेन सत्त्वादिगुण-
भोगी कथ्यते । नचैतावता प्रकृतेः कारणता, यस्मादात्मैव वशी स्वतन्त्रः न प्र-
कृतिर्नाम स्वतन्त्रं तत्त्वान्तरं, तादृग्विधत्वे प्रमाणाभावात् । नच वचनीयं शक्ति-
रूपापि सैव कर्तृभूतेति । यतः शक्तिमत्कारकं न शक्तिस्तस्मादात्मैव जगत्सृ-
जिष्यमपि कारणम् । तथा अज उत्पत्तिरहितः । अतस्तस्य यद्यपि साक्षाज्जननं
नोपपद्यते तथापि शरीरग्रहणमात्रेण जात इत्युच्यते अवस्थान्तरयोगितयोत्पत्ते-
र्गृहस्थो जात इतिवत् ॥ ६९ ॥

शरीरग्रहणप्रकारमाह—

सर्गादौ स यथाकाशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम् ।

सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथादत्ते भवन्नपि ॥ ७० ॥

सृष्टिसमये स परमात्मा यथाकाशादीन् शब्दैकगुणं गगनं, शब्दस्पर्शगुणः
पवनः, शब्दस्पर्शरूपगुणं तेजः, शब्दस्पर्शरूपरसगुणवदुदकम्, शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धगुणा जगतीत्येवमेकोत्तरगुणान् सृजति । तथात्मा जीवभावमापन्नो भवन्नु-
त्पद्यमानोऽपि स्वशरीरस्वारम्भकत्वेनापि तानुपादत्ते गृह्णाति ॥ ७० ॥

कथं शरीरारम्भकत्वं पृथिव्यादीनामित्यत आह—

आहुत्याप्यायते सूर्यः सूर्याद्वृष्टिरथौषधिः ।

तदन्नं रसरूपेण शुकत्वमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

यजमानैः प्रक्षिप्तयाहुत्या पुरोडाशादिरसेनाप्यायते सूर्यः । सूर्याच्च कालव-
शेन परिपक्वाज्यादिहवीरसादृष्टिर्भवति । ततो व्रीह्याद्यौषधिरूपमन्नम् । तच्चाहं
सेवितं सत् रसरुचिरादिकमेण शुकशोणितभावमापद्यते ॥ ७१ ॥

ततः किमित्यत आह—

स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे विशुद्धे शुकशोणिते ।

पञ्चधातून्स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभुः ॥ ७२ ॥

ऋतुवेलायां स्त्रीपुंसयोर्योगे शुक्रं च शोणितं च शुकशोणितं तस्मिन्परस्पर-
संयुक्ते विशुद्धे 'वातपित्तश्लेष्मदुष्टप्रमथिपूयक्षीणमूत्रपुरीषगन्धरेतांस्यबीजानि'
इति स्मृत्यन्तरोक्तदोषरहिते स्थित्वा पञ्चधातून् पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानि श-
रीरारम्भकतया स्वयं षष्ठश्चिदातुरात्मा प्रभुः शरीरारम्भकारणादृष्टकर्मयोगितया
समर्थो युगपदादत्ते भोगायतनत्वेन स्वीकरोति । तथाच शारीरके—'स्त्री-
पुंसयोः संयोगे योनौ रजसामिसंसृष्टं शुक्रं तत्क्षणमेव सह भूतात्मना गुणैश्च
सत्त्वरजस्तमोभिः सह वायुना प्रेर्यमाणं गर्भाशये तिष्ठति' इति ॥ ७२ ॥

इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं वृत्तिः ।

धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाहंकार एव च ॥ ७३ ॥

प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरद्वेषौ भवामवौ ।

तस्यैतदात्मजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः ॥ ७४ ॥

किंच । इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि । मनश्चोभयसाधारणम् । प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इत्येवं पञ्चवृत्तिभेदभिन्नः शरीरो वायुः प्राणः । ज्ञानमवगमः । आयुः कालविशेषावच्छिन्नं जीवनम् । सुखं निर्वृत्तिः । वृत्तिश्चित्तस्यैवंम् । धारणा प्रज्ञा मेधा च । प्रेरणं ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामभिधातृत्वम् । दुःख-सुद्वेगः । इच्छा स्पृहा । अहंकारोऽहंकृतिः । प्रयत्न उद्यमः । आकृतिराकारः । वर्णो गौरिमादिः । स्वरः पद्मजगान्धारादिः । द्वेषो वैरम् । भवः पुत्रपक्षादिविभवः । अभवस्तद्विपर्ययः । तस्यानादेरात्मनो निवृत्त्यादिमिच्छतः शरीरं जिघृक्षमाणस्य सर्वमेतदिन्द्रियादिकमात्मजनितं प्राग्भवीयकर्मबीजजन्यमित्यर्थः ॥

संयुक्तशुक्रशोणितस्य कार्यरूपपरिणतौ कममाह—

प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः ।

मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः ॥ ७५ ॥

असौ भ्रूतनः षष्ठो धातुः धातुविमूर्च्छितः धातुषु पृथिव्यादिषु विमूर्च्छितो कोलीभूतः । क्षीरनीरबदेकीभूत इति यावत् । प्रथमे गर्भमासे संक्लेदभूतो द्रवरूपतां प्राप्त एवावतिष्ठते न कठिणतया परिणमते । द्वितीये तु मास्यर्बुदमीष-कठिणमांसपिण्डरूपं भवति । अयमभिप्रायः—कौष्ठपवनजटरद्दहनाभ्यां प्रति-दिनमीषदीपच्छोध्यमाणं शुक्रसर्पकंसंपादितद्रवीभावं भूतजातं त्रिसाग्निरिदं नैः कठिण्यमापद्यत इति । तथाच सुश्रुते—‘द्वितीये शीतोष्णानिलैरभिपच्यमानो भूतसंघातो घनो जायते’ इति । तृतीये तु मास्यङ्गेन्द्रियैश्च संयुक्तो भवति ७५

आकाशाल्लाघवं सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं बलादिकम् ।

वायोश्च स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च ॥ ७६ ॥

पित्तातु दर्शनं पक्तिमौष्ण्यं रूपं प्रकाशिताम् ।

रसातु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्दवम् ॥ ७७ ॥

भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्तिमेव च ।

आत्मा गृह्णात्यजः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः ॥ ७८ ॥

किंच । आत्मा गृह्णातीति सर्वत्र संबध्यते । गगनाल्लघिमानं लङ्घनक्रियोपयोगिनम् । सौक्ष्म्यं सूक्ष्मेक्षित्वम् । शब्दं विषयम् । श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् । बलं

दाह्यम् । आदिग्रहणास्तुषिरत्वं विविक्ततां च ।—‘आकाशाच्छब्दं भोत्रं विवि-
क्ततां सर्वच्छिद्रसमूहांश्च’ इति गर्भोपनिषद्दर्शनात् । पचनात्स्पष्टेन्द्रियम् ।
षेष्टां गमनागमनादिकाम् । न्यूहनमङ्गानां विविधं प्रसारणम् । रौक्ष्यं कर्कशत्वं
अशब्दात्स्पर्शं च । पित्तातेजसो दर्शनं चक्षुरिन्द्रियम् । पक्तिं श्रुतस्याङ्गस्य प-
चनम् । औष्ण्यमुष्णस्पर्शत्वमङ्गानाम् । रूपं रयामिकादि । प्रकाशितां आजि-
ष्णुतां तथा संतापामर्षादि च ।—‘शौर्यामर्षतैक्ष्ण्यपक्ष्यौष्ण्यआजिष्णुतासंताप-
वर्णरूपेन्द्रियाणि तैजसावि’ इति गर्भोपनिषद्दर्शनात् । एवं रसादुदकाद्रसने-
न्द्रियम् । शैत्यमङ्गानां श्लिग्धताम् । मृदुत्वसहितं क्लेदमार्द्रताम् । तथा भूमे-
गेन्धं घ्राणेन्द्रियं गरिमाणं मूर्तिं च । सर्वमेतत्परमार्थतो जन्मरहितोप्यात्मा तृ-
तीये मासि गृह्णाति । ततश्चतुर्थे मासि स्पन्दते चलति । तथा शारीरके—
‘तस्माच्चतुर्थे मासि चलनादावभिप्रायं करोति’ इति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

द्वौहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।

वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

किंच । गर्भस्यैकं हृदयं गर्भिण्याश्चापरमित्येवं द्विहृदया तस्याः स्त्रिया यदभिल-
षितं तत् द्वौहृदं तस्याप्रदानेन गर्भो विरूपतां मरणरूपं वा दोषं प्राप्नोति ।
तस्मात्तद्वोपपरिहारार्थं गर्भपुष्टयर्थं च गर्भिण्याः स्त्रियाः यत्प्रियमभिलषितं तत्सं-
पादनीयम् । तथाच सुश्रुते—‘द्विहृदयां नारीं द्वौहृदिनीमाचक्षते तदभिलषितं
दद्यात् वीर्यवन्तं विरायुषं पुत्रं जनयति’ इति । तथाच व्यायामादिकमपि गर्भ-
ग्रहणप्रभृति तथा परिहरणीयम् । ‘ततःप्रभृति व्यायामव्यवायातितर्पणद्विवा-
स्वप्नरात्रिजागरणशोकभययानारोहणवेगधारणकुकुटासनशोणितमोक्षणानि परि-
हरेत्’ इति तत्रैवाभिधानात् । गर्भग्रहणं च क्षमादिभिलिङ्गैरवगमनव्यम् ।
‘सद्योगृहीतगर्भायाः भ्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिरीदनं शुक्रशोणितयोरेव-
बन्धः स्फुरणं च योनेः’ इत्यादि तत्रैवोक्तम् ॥ ७९ ॥

स्थैर्यं चतुर्थे त्वङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ।

पष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम्णां च संभवः ॥ ८० ॥

किंच । तृतीये मासि प्रादुर्भूतस्याङ्गसङ्गस्य चतुर्थे मासि स्थैर्यं स्थेमा भवति ।
पञ्चमे लोहितस्योद्भव उत्पत्तिः । तथा पष्ठे बलस्य वर्णस्य कररुहरोम्णां च
संभवः ॥ ८० ॥

मनश्चेतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्त्रायुशिरायुतः ।

सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि ॥ ८१ ॥

किंच । असौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा चेतसा चेतनया च युक्तो

१ दोहदस्याप्रदानेन ड. २ द्विहृदयायाः स्त्रिया. ड. ३ दोहदम् ड. ४ सक्थिसादनं. क.
५ रनुबन्धः ड.

नाडीमिर्बायुवाहिनीभिः क्षायुभिरस्थिवन्धनैः शिराभिर्घातपित्तश्लेष्मवाहिनी-
मिह संयुतः । तथाष्टमे मासि त्वचा मासेन स्पृष्टा च युक्तो भवति ॥ ८१ ॥

पुनर्घात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति ।

अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते ॥ ८२ ॥

किंच । तस्याष्टममासिकस्य गर्भस्वौजः कश्चन गुणविशेषो धात्रीं गर्भं च
प्रति पुनःपुनरतितरां चञ्चलतया शीघ्रं गच्छति । अतोऽष्टमे मासि जातो गर्भः
प्राणैर्वियुज्यते । अनेनौजःस्थितिरेव जीवनहेतुरिति दर्शयति ॥ ओजःस्वरूपं
च स्पृष्ट्यन्तरे दर्शितम्—‘हृदि तिष्ठति यच्छुद्धमीषदुष्णं सपीतकम् । ओजः
शरीरे संख्यातं तन्नासाक्षात्स्पृच्छति ॥’ इति ॥ ८२ ॥

नवमे दशमे वापि प्रबलैः मृतिमारुतैः ।

निःसार्यते बाण इव यश्चच्छिद्रेण सज्वरः ॥ ८३ ॥

किंच । एवं कश्चरणचक्षुरादिपरिपूर्णान्नेन्द्रियो नवमे दशमे वापि मासे अपि-
शब्दात्प्रागपि सप्तमेऽष्टमे वा अत्यायासादिदोषवत्प्रबलमृतिहेतुप्रभञ्जनप्रेरित-
क्षायवस्थिचर्मादिनिर्मितवपुर्यङ्गस्य छिद्रेण सूक्ष्मसुषिरेण सज्वरो दुःसहदुःखा-
भिभूयमानो निःसार्यते धनुर्यज्ञेण सुधन्वप्रेरितो बाण इवातिवेगेन । निर्गम-
समनन्तरं च बाह्यपवनस्पृष्टो नष्टप्राचीनस्मृतिर्भवति । ‘जातः स बायुना
स्पृष्टो न स्मरति पूर्वं जन्म मरणं कर्म च शुभाशुभम्’ इति निरुक्तस्याष्टा-
दशोऽभिधानात् ॥ ८३ ॥

कायस्वरूपं विदुष्वब्राह्म—

तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति च ।

पडङ्गानि तथास्त्रां च सह पृथ्या शतत्रयम् ॥ ८४ ॥

तस्यात्मनो यानि जरायुजाण्डजशरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्ता-
दिषट्धातुपरिपाकहेतुभूतपडङ्गिस्थानयोगित्वेन । तथा अन्नरसो जाठराग्निना
पच्यमानो रक्ततां प्रतिपद्यते । रक्तं च स्वकोशस्थेनाग्निना पच्यमानं मांसत्वम् ।
मांसं च स्वकोशानलपरिपकं मेदस्त्वम् । मेदोऽपि स्वकोशवह्निना पक्वमस्थिताम् ।
अस्थ्यपि स्वकोशशिखिपरिपकं मज्जात्वम् । मज्जापि स्वकोशपावकपरिपच्यमान-
अरमधातुतया परिणमते । अरमधातोस्तु परिणतिर्नास्तीति स एवात्मनः प्रथमः
कोशः । इत्येवं षट्कोशाभियोगित्वात् षट्प्रकारत्वं शरीराणाम् । अन्नरसरूपस्य
तु प्रथमधातोरनियतत्वाच्च तेन प्रकारान्तरत्वम् । तानि च शरीराणि षट् त्वचो
धारयन्ति रक्तमांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राख्याः षट् धातव एव रश्मास्तम्बत्वगिव
बाह्याभ्यन्तररूपेण स्थिताः त्वगिवाच्छादकत्वावचक्षाः षट्त्वचो धारयन्ति ।
तदिदमायुर्वेदप्रसिद्धम् । तथाङ्गानि च षडेव करयुग्मं चरणयुगलमुत्तमाङ्गं

गात्रमिति । अस्मां तु षट्सहितं शतत्रयमुपरितनयदलोन्मा बक्ष्यमानमवग-
न्तव्यम् ॥ ८४ ॥

स्थालैः सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः ।

पाणिपादशलाकाश्च तेषां स्थानचतुष्टयम् ॥ ८५ ॥

किंच । स्थालानि दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनि द्वात्रिंशतैः सह द्वात्रिंशद्दन्ता-
श्चतुःषष्टिर्भवन्ति । नखाः करचरणरुद्धा विंशतिर्दन्तपादस्थानि शलाकाकाराण्य-
स्थीनि मणिबन्धस्योपरिवर्तीनि अङ्गुलिमूलस्थानि विंशतिरेव । तेषां नखानां
शलाकास्मां च स्थानचतुष्टयं द्वौचरणौ करौ चेत्येवमस्मां चतुरस्रं शतम् ॥ ८५ ॥

षष्ठ्यङ्गुलीनां द्वे पाण्योर्गुल्फेषु च चतुष्टयम् ।

चत्वार्यरत्निकास्थीनि जङ्घयोस्तावदेव तु ॥ ८६ ॥

किंच । विंशतिरङ्गुलयस्तासां एकैकस्याङ्गुलि त्रीणीत्येवमङ्गुलिसंख्याभ्या-
मस्थीनि षष्टिर्भवन्ति । पादयोः पश्चिमौ भागौ पाण्यां तयोरस्थिनी द्वे एकैकश्चि-
न्पादे गुल्फौ द्वावित्येवं चतुर्षु गुल्फेषु चत्वार्यस्थीनि, बाह्वोररत्निकमात्राणि
चत्वार्यस्थीनि, जङ्घयोस्तावदेव चत्वार्येत्येवं चतुःसप्ततिः ॥ ८६ ॥

द्वे द्वे जानुकपोलोरुफलकांससमुद्भवे ।

अक्षताल्लृषकश्रोणीफलके च विनिर्दिशेत् ॥ ८७ ॥

किंच । जानूरोरुसन्धिर्जानुः, कपोलो गलः, ऊरुः सक्थि तत्फलकं, अंसो
भुजशिरः, अक्षः कर्णनेत्रयोर्मध्ये शङ्खावधोभागः, ताल्लृषकं काकुदं, श्रोणी कङ्क-
शली तत्फलकं, तेषामेकैकत्रास्थीनि द्वे द्वे विनिर्दिशेदित्येवं चतुर्दशास्थीनि
भवन्ति ॥ ८७ ॥

भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च ।

ग्रीवा पञ्चदशास्थिः स्याज्जञ्जेकैकं तथा हनुः ॥ ८८ ॥

किंच । गुह्यास्थ्येकं पृष्ठे पश्चिमभागे पञ्चचत्वारिंशदस्थीनि भवन्ति । ग्रीवा
कंधरा सा पञ्चदशास्थिः स्याद् भवेत् । वक्षोऽस्योः सन्धिर्जंजु प्रतिजनु एकैकम्,
हनुश्चिबुकम् तत्राप्येकमस्थीत्येवं चतु षष्टिः ॥ ८८ ॥

तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासाधनास्थिका ।

पार्श्वकाः स्थालकैः सार्धमर्बुदैश्च द्विसप्ततिः ॥ ८९ ॥

किंच । तस्य हनोर्मूलेऽस्थिनी द्वे । ललाटे भालं अक्षि चक्षुः गण्डः कपोला-
क्षयोर्मध्यप्रदेशः तेषां समाहारो ललाटाक्षिगण्डं तत्र प्रत्येकमस्थियुगलम् । नासा
धनसंज्ञकास्थिमती । पार्श्वकाः कक्षावःप्रदेशसंबद्धान्यस्थीनि तदाधारभूतानि
स्थालकानि तैः स्थालकैः अर्बुदैश्चास्थिविशेषैः सह पार्श्वका द्विसप्ततिः । पूर्वो-
क्तैश्च नवभिः सार्धमेकाशीतिर्भवन्ति ॥ ८९ ॥

द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा ।

उरः सप्तदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः ॥ ९० ॥

किंच । भ्रूकर्णयोर्मध्यप्रदेशावस्थिविशेषौ शङ्खकौ । शिरसः संबन्धीनि चत्वारि कपालानि । उरो वक्षस्तसप्तदशास्थिकमित्येवं त्रयोविंशतिः । पूर्वोक्तैश्च सह षट्पञ्चदशैकं शतत्रयमित्येवं पुरुषस्यास्थिसंग्रहः कथितः ॥ ९० ॥

सविषयाणि ज्ञानेन्द्रियाण्यह—

गन्धरूपरसस्पर्शशब्दाश्च विषयाः स्मृताः ।

नामिका लोचने जिह्वा त्वक् श्रोत्रं चेन्द्रियाणि च ॥ ९१ ॥

एते गन्धादयो विषयाः पुरुषस्य बन्धनहेतवः विषयशब्दस्य विद् बन्धने ह्यस्य धातोर्बुत्पन्नत्वात् । एतैश्च गन्धादिभिर्बोध्यत्वेन व्यवस्थितैः स्वस्वगोचरसंविताधनतयातुमेयानि घ्राणादीनि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति ॥ ९१ ॥

कर्मेन्द्रियाणि दर्शयितुमाह—

हस्तौ पायुरुपस्थं च जिह्वा पादौ च पञ्च वै ।

कर्मेन्द्रियाणि जानीयान्मनश्चैवोभयात्मकम् ॥ ९२ ॥

हस्तौ प्रसिद्धौ, पायुर्गुदं, उपस्थं रतिसंपाद्यमुखसाधनं, जिह्वा प्रसिद्धा पादौ च एतानि हस्तादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि आदाननिर्हारानन्दव्याहारविहारादिकर्मसाधनानि जानीयात् । मनोऽन्तःकरणं युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिगम्यं तच्च बुद्धिकर्मेन्द्रियसहकारितयोभयात्मकम् ॥ ९२ ॥

प्राणायतनानि दर्शयितुमाह—

नाभिरोजोगुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा ।

मूर्धासकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि तु ॥ ९३ ॥

नाभिप्रभृतीनि दश प्राणस्य स्थानानि । समाननाम्नः एवमस्य सकलाङ्गचास्तिवेऽपि नाभ्यादिस्थानविशेषवाचोयुक्तिः प्राचुर्याभिप्राया ॥ ९३ ॥

प्राणायतनानि प्रपञ्चयितुमाह—

वपा वसावहननं नाभिः क्लोमं यकृत्लिहा ।

क्षुद्रान्त्रं वृक्कौ वस्तिः पुरीषाधानमेव च ॥ ९४ ॥

आमाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्त्रं गुद एव च ।

उदरं च गुदौ कौष्ठयौ विस्तारोऽयमुदाहृतः ॥ ९५ ॥

वपा प्रसिद्धा, वसा मांसच्छेहः, नाभिः प्रसिद्धा, अवहननं कुक्कुसः, झीहा आयुर्वेदप्रसिद्धा, तौ च मांसपिण्डाकारौ स्तः सव्यकुक्षिगतौ । यकृत्कालिका, क्लोम

मांसपिण्डसौ च दक्षिणकुक्षिगतौ, क्षुद्राग्रं हृत्स्वाग्रम्, वृक्षकौ हृदयसमीपस्यौ
मांसपिण्डौ, बलिर्भूत्राशयः, पुरीषाधानं पुरीषाशयः, आमाशयोऽपक्वास्त्रस्थानम्,
हृदयं हृत्पुण्डरीकम्, स्थूलाग्रगुदोदराणि प्रसिद्धानि, बाह्याद्गुदवलयान्तर्गुदव-
लये द्वे, सौ च गुदौ कौष्ठौ कोष्ठे नाभेरधःप्रदेशे भवौ । अयंच प्राणायतनस्य
विस्तार उक्तः पूर्वश्लोके तु संक्षेपः । अतएव पूर्वश्लोकोक्तानां केषांचिदिह
पाठः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

पुनः प्राणायतनप्रपञ्चार्थमाह—

कनीनिके चाक्षिकूटे शङ्कुली कर्णपत्रकौ ।
कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे ॥ ९६ ॥
वङ्गणौ वृषणौ वृक्षौ श्लेष्मसंघातजौ स्तनौ ।
उपजिह्वा सिफजौ बाहू जङ्घोरुषु च पिण्डिका ॥ ९७ ॥
तालुदरं वस्तिशीर्षं चिबुके गलशुण्डिके ।
अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके ॥ ९८ ॥
अक्षिकर्णचतुष्कं च पट्टस्तहृदयानि च ।
नव छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि तु ॥ ९९ ॥

कनीनिके अक्षितारके, अक्षिकूटे अक्षिनासिकयोः सन्धी, शङ्कुली कर्णश-
ङ्कुली, कर्णपत्रकौ कर्णपाल्या, कर्णौ प्रसिद्धौ, दन्तवेष्टौ दन्तपाल्यौ, ओष्ठौ प्र-
सिद्धौ, ककुन्दरे जघनकूपकौ, वङ्गणौ जघनोरुसंघी, वृक्षौ पूर्वोक्तौ, स्तनौ च
श्लेष्मसंघातजौ उपजिह्वा घण्टिका, सिफजौ कटिप्रोथौ, बाहू प्रसिद्धौ, जङ्घोरुषु
च पिण्डिका जङ्घयोरुर्वोश्च पिण्डिका मांसलप्रदेशः, गलशुण्डिके हनुमूलगल्लयोः
सन्धी, शीर्षं शिरः, अवटः शरीरे यः कश्चन निम्नो देशः कण्ठमूलकक्षादिः ।
अवटुरिति पाठे कृकाटिका । तथाक्ष्योः कनीनिकयोः प्रत्येकं श्वेतं पार्श्वद्वयमिति
वर्णचतुष्टयम् । यद्वा अक्षिपुटचतुष्टयम् । शेषं प्रसिद्धम् । एवमेतानि कुत्सिते
शरीरे स्थानानि । तथाक्षियुगलं कर्णयुग्मं—नासाविवरद्वयमाख्यं पायुरूपस्यमि-
त्येतानि पूर्वोक्तानि नव छिद्राणि च प्राणस्यायतनान्येव ॥ ९६ ॥—९९ ॥

शिराः शतानि सप्तैव नव स्नायुशतानि च ।
धमनीनां शते द्वे तु पञ्च पेशीशतानि च ॥ १०० ॥

किंच । शिरा नाभिसंबद्धाश्चत्वारिंशत्संख्या वातपित्तश्लेष्मवाहिन्यः सकलकले-
वरव्यापिण्यो नानाशास्त्रिन्यः सत्यः सप्तशतसंख्या भवन्ति । तथाङ्गप्रत्यङ्गसंज्ञि-
बन्धनाः स्नायवो नवशतानि । धमन्थो नाम नामेरुद्रनाम्नतुर्धिशतिसंख्याः प्रा-
णादिवायुवाहिन्यः शास्त्राभेदेन द्विशतं भवन्ति । पेशयः पुनर्मांसलाकारा ऊरु-
पिण्डिकाद्यङ्गप्रत्यङ्गसंज्ञिन्यः पञ्चशतानि भवन्ति ॥ १०० ॥

पुनश्चासामेव शिरादीनां शास्त्राप्राप्त्येव संख्यान्तरमाह—

एकोनत्रिंशल्लक्षाणि तथा नव शतानि च ।

षट् पञ्चाशच्च जानीत शिरा धमनिसंज्ञिताः ॥ १०१ ॥

शिराधमन्यो मिलिताः शास्त्रोपज्ञास्वामेदेन एकोनत्रिंशल्लक्षाणि नवशतानि षट्पञ्चाशच्च भवन्तीत्येवं हे सामश्रवःप्रभृतयः मुनयो जानीत ॥ १०१ ॥

त्रयो लक्षास्तु विज्ञेयाः श्मश्रुकेशाः शरीरिणाम् ।

सप्तोत्तरं मर्मशतं द्वे च संधिश्चेत तथा ॥ १०२ ॥

किंच । शरीरिणां श्मश्रूणि केशाश्च मिलिताः सन्तश्चयो लक्षा विज्ञेयाः । मर्माणि मरणकराणि क्लेशकराणि च स्थानानि तेषां सप्तोत्तरं शतं ज्ञेयम् । अस्त्रां तु द्वे सन्धिश्चेत स्नायुशिरादिसन्धयः पुनरनन्ताः ॥ १०२ ॥

सकलशरीरसुधिरादिसंख्यामाह—

रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशच्चतस्रः कोट्य एव च ।

सप्तषष्टिस्तथा लक्षाः सार्धाः स्वेदायनैः सह ॥ १०३ ॥

वायवीयैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः ।

यद्यप्येकोऽनुवेच्येषां भावानां चैव संस्थितिम् ॥ १०४ ॥

पूर्वोदितशिराकेशादिसहितानां रोम्णां परमाणवः सूक्ष्मसूक्ष्मतररूपा आगाः स्वेदजवणसुषिरैः सह चतुःपञ्चाशत्कोट्यः तथा सप्तोत्तरषष्टिलक्षाः सार्धाः पञ्चाशत्सहस्रसहिताः वायवीयैर्विभक्ताः पवनपरमाणुभिः पृथक्कृता विगण्यन्ते । एतच्च शास्त्रदृष्ट्याभिहितम् । चक्षुरादिकरणपथगोचरत्वाभावादस्यार्थस्य इममतिगहनमर्थं शिरादिभावसंस्थानरूपं हे मुनयः, भवतां मध्ये यः कश्चिदनुवेंति सोऽपि महान् अद्भ्यो बुद्धिमताम् । अतो यत्नतो बुद्धिमता बोद्धव्या भावसंस्थितिः ॥

शरीररसादिपरिमाणमाह—

रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश ।

सप्तैव तु पुरीषस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १०५ ॥

षट् श्लेष्मा पञ्च पित्तं च चत्वारो मूत्रमेव च ।

वसा त्रयो द्वौ तु मेदो मज्जैकोर्ध्वं तु मस्तके ॥ १०६ ॥

श्लेष्मौजसस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु ।

इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य मोक्षाय कृत्येसौ ॥ १०७ ॥

सम्यक्परिणताहारस्य सारो रसस्तस्य परिमाणं नवाञ्जलयः । पार्थिवपरमाणु संश्लेषनिमित्तस्य जलस्याञ्जलयो दश विज्ञेयाः । पुरीषस्य वर्चस्कस्य सप्तैव

रक्तस्य जाठरानकपरिषाकापादितलौहित्यस्याधरसस्याष्टावज्जलयः प्रकीर्तिताः ।
 श्लेष्मणः कफस्य षडज्जलयः । पित्तस्य तेजसः पञ्च । मूत्रस्योष्णारणस्य चत्वारः ।
 यस्तादा मांसच्छेदस्य त्रयः । मेदसो मांसरसस्य द्वावज्जली । मज्जा त्वस्थिगतसु-
 शिरगतस्तस्यैकोऽज्जलिः । मस्तके पुनरर्धाज्जलिः मज्जा । श्लेष्माजसः श्लेष्मसारस्य
 तथा रेतसश्चरमधातोस्तावदेवार्धाज्जलिरेव । एतच्च समधातुपुरुषाभिप्रायेणोक्तम् ।
 विषमधातोस्तु न नियमः ।—‘वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात्तथैव च । दोषधा-
 तुमलानां च परिमाणं न विद्यते ॥’ इत्यायुर्वेदस्मरणात् । इतीदृशमस्थिस्ना-
 द्वाधारव्यभेददशुचिनिधानं वर्ष्मास्थिरमिति यस्य बुद्धिरसौ कृती पण्डितो
 मोक्षाय समर्थो भवति । वैराग्यनित्यानित्यविवेकयोर्मोक्षोपायत्वात्, अस्थि-
 मूत्रपुरीषादिप्राचुर्यज्ञानस्य वैराग्यहेतुत्वान् । अतएव व्यासः—‘सर्वाशुचि-
 निधानस्य कृतमस्य विनाशिनः । शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते ॥
 यदि नामास्य कायस्य यदन्तस्तद्दहिर्भवेत् । दण्डमादाय लोकोऽयं क्षुणः का-
 कांश्च वारयेत् ॥’ इति । तस्मादीदृशकुम्भितशरीरस्यात्यन्तिकविनिवृत्त्यर्थमात्मो-
 पासने प्रयत्नितव्यम् ॥ १०५—१०७ ॥

उपासनीयात्मस्वरूपमाह—

द्रासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः ।

हिताहिता नाम नाड्यस्तासां मध्ये शशिश्रमम् ॥ १०८ ॥

मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाचलः ।

स ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनराजायते न तु ॥ १०९ ॥

हृदयप्रदेशादभिनिःसृताः कदम्बकुसुमकेसरवत्सर्वतो निर्गता हिताहितकर-
 त्वेन हिताहितेतिसंज्ञा द्रासप्ततिसहस्राणि नाड्यो भवन्ति । अपरास्तिन्नो ना-
 ड्यस्तासामिडापिङ्गलाख्ये द्वे नाड्यौ मध्यदक्षिणोर्ध्वगतौ हृदि विपर्यस्ते नासा-
 विवरसंबद्धे प्राणापानायतने । सुषुम्नाख्या पुनस्तृतीया दण्डवन्मध्ये ब्रह्मरन्ध्र-
 विनिर्गता । तासां नाडीनां मध्ये मण्डलं चन्द्रप्रभं तस्मिन्नात्मा निर्धातव्यदीप
 इवाचलः प्रकाशमान आस्ते स एवंभूतो ज्ञातव्यः । यतस्तत्साक्षात्करणादिह
 संसारे न पुनः संसरति अमृतत्वं प्राप्नोति ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

ज्ञेयं चारण्यकमहं यदादित्यादवाप्तवान् ।

योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता ॥ ११० ॥

किञ्च । चित्तवृत्तेर्विषयान्तरतिरस्कारेणात्मनि स्थैर्यं योगसाक्षात्पथं ब्रह्मदर-
 ण्याकाशमादित्याद्यन्मया प्राप्तं तच्च ज्ञातव्यम् । तथा यन्मयोक्तं योगशास्त्रं
 तदपि ज्ञातव्यम् ॥ ११० ॥

कथं पुनरसावात्मा ध्येय इत्यत आह—

अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम् ।

या० स्मृ० १०

ध्येय आत्मा स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ॥१११॥

आत्मव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियाणि प्रत्याहृत आत्मैकविषयाणि कृत्वा आत्मा ध्येयः । योऽसौ प्रभुर्निर्वातस्त्वप्रदीपवदीप्यमानो निष्प्रकम्पो हृदि तिष्ठति । एतदेव तस्य ध्येयत्वं यच्चित्तवृत्तेर्बहिर्विषयावभासतिरस्कारेणात्मप्रवणतानाम शरावसंपुटनिरुद्धप्रभाप्रतानप्रसरस्येव प्रदीपस्यैकनिष्ठत्वम् १११

यस्य पुनश्चित्तवृत्तिर्निराकारालम्बनतया समाधौ नाभिरमते तेन शब्दब्रह्मोपामनं कार्यमित्याह—

यथाविधानेन पठन्सामगायमविच्युतम् ।

सावधानस्तदभ्यासान्परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ११२ ॥

स्वाध्यायावागतमार्गानतिक्रमेण सामगाय सामगानम् । साध्नो गानात्मकत्वेऽपि गायमिति विशेषणं प्रगीतमङ्गव्युदासार्थम् । अविच्युतमस्त्वकितं सावधानः सामध्वन्यनुस्यूतारमैकामचित्तवृत्तिः पठन्सदभ्यासवशात् तत्र निष्णातः शब्दाकारशून्योपासनेन परं ब्रह्माधिगच्छति । तदुक्तम्—‘शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति’ इति ॥ ११२ ॥

यस्य पुनर्वैदिक्यां गीतौ चित्तं नाभिरमते तेन लौकिकगीतानुस्मृतानुमोपामनं कार्यमित्याह—

अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकं प्रकरीं तथा ।

औवेणकं सरोचिन्दुमुत्तरं गीतकानि च ॥ ११३ ॥

ऋगाथा पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका ।

गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम् ॥ ११४ ॥

अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकप्रकरीवैणकानि सरोचिन्दुसहितं चोत्तरमित्येतानि प्रकरणाख्यानि सप्त गीतकानि । चशब्दादासारिनवर्धमानकादिमहागीतानि गृह्यन्ते । ऋगाथायाश्चतस्रो गीतिका इत्येतदपरान्तकादिगीतजातमध्यारोपितान्मभावं मोक्षसाधनवान्मोक्षसंज्ञितं मन्तव्यम् । तदभ्यासस्यैकाग्रतापादनद्वारेणामैकाग्रतापत्तिकारणत्वान् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।

तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥ ११५ ॥

किंच । भरतादिभिरुनिप्रतिपादितवीणावादनतत्त्ववेदी । श्रूयत इति श्रुतिः द्वाविंशतिविधा सप्तस्वरेषु । तथाहि । षड्मध्यमपञ्चमाः प्रत्येकं षणुःश्रुतयः ऋषभश्चैवतौ प्रत्येकं त्रिश्रुती गान्धारनिषादौ प्रत्येकं द्विश्रुती इति । जातयस्तु षड्वादयः सप्त शुद्धाः संकरजातयस्त्वेकादशेत्येवमष्टादशविधास्तासु विशारदः प्रवीणः । ताल इति गीतैरपरिमाणं कथ्यते । तत्स्वरूपज्ञश्च तदनुविद्धब्रह्मोपास-

तथा साक्षादिभङ्गभवाच्चित्तवृत्तेरात्मैकाग्रतायाः सुकरत्वादलपायासेनैव मुक्तिपथं निगच्छति प्राप्नोति ॥ ११५ ॥

चित्तविक्षेपाद्यन्तराद्यहतस्य गीतज्ञस्य फलान्तरमाह—

गीतज्ञो यदि योगेन नाप्नोति परमं पदम् ।

रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥ ११६ ॥

गीतज्ञो यदि कथंचिद्योगेन परमं पदं नाप्नोति तर्हि रुद्रस्य सचिवो भूत्वा तेनैव सह मोदते कीडति ॥ ११६ ॥

पूर्वोक्तमुपसंहरति—

अनादिरात्मा कथितस्तस्यादिस्तु शरीरकम् ।

आत्मनस्तु जगत्सर्वं जगतश्चात्मसंभवः ॥ ११७ ॥

प्रागुक्तरीत्या अनादिरात्मा क्षेत्रज्ञस्तस्य च शरीरग्रहणमेवादिरुद्रवः कथितः अजः शरीरग्रहणादित्यत्र । परमात्मनश्च सकाशात्पृथिव्यादिसकलभुवनोद्भवः तस्यादुर्भूताश्च पृथिव्यादिभूतसंघाताजीवानां स्थूलशरीरतया संभवश्च कथितः सर्गादौ स यथाकाशमित्यादिना ॥ ११७ ॥

एतदेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—

कथमेतद्विमुक्षामः सदेवासुरमानवम् ।

जगदुद्धूतमात्मा च कथं तस्मिन्वदस्व नः ॥ ११८ ॥

यदेतत्सकलसुरासुरभनुजदिसहितं जगत्तदात्मनः सकाशात्कथमुत्पन्नं, आत्मा च तस्मिन् जगति कथं तिर्यङ्मनसरीसृपादिशरीरभागभवतीत्येतस्मिन्नर्थे विमुक्षामः । अतो मोहापनुत्यर्थमस्माकं विन्तरशो वदस्व ॥ ११८ ॥

एवं मुनिभिः पृष्टः प्रत्युत्तरमाह—

मोहजालमपास्येह पुरुषो दृश्यते हि यः ।

सहस्रकरपद्मेत्रः सूर्यवर्चाः सहस्रकः ॥ ११९ ॥

स आत्मा चैव यज्ञश्च विश्वरूपः प्रजापतिः ।

विराजः सोऽन्नरूपेण यज्ञतन्मुपगच्छति ॥ १२० ॥

इह जगति यदिदं स्थूलकलेवरादावनात्मन्यात्माभिमानरूपं मोहजालं तदपास्य तद्व्यतिरिक्तो यः पुरुषोऽनेककरचरणलोचनः सूर्यवर्चाः अनन्तरश्मिः सहस्रकः बहुशिरा इत्यते । एतच्च तत्तद्गोचरशक्त्याधारतयोच्यते । तस्य साक्षात्कारादिसंबन्धाभावात् । स एवात्मा यज्ञः प्रजापतिश्च । यतोऽसौ विश्वरूपः सर्वोत्पन्नकः । वैश्वरूप्यमेव कथमिति चेत् । यस्मादसौ विराजः पुरोडाशाद्यच-

१ भूत्वा सह तेनैव क. ड. २ सभूताश्च पृथिव्यादिभूतसंघाताः जीवानां ड.

रूपेण ब्रह्मवस्तुपगच्छति । यज्ञाच्च बृहत्यादिद्वारेण प्रजासृष्टिरित्येवं वैचक्ष-
प्यम् ॥ ११९ ॥ १२० ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—

यो द्रव्यदेवतात्यागसंभूतो रस उत्तमः ।

देवान्संतर्प्य स रसो यजमानं फलेन च ॥ १२१ ॥

संयोज्य वायुना सोमं नीयते रश्मिभिस्ततः ।

ऋग्यजुःसामविहितं सौरं धामोपनीयते ॥ १२२ ॥

स्वमण्डलादसौ सूर्यः सृजत्यमृतमुत्तमम् ।

यजन्म सर्वभूतानामशनानशनानात्मनाम् ॥ १२३ ॥

तस्मादन्नात्पुनर्यज्ञः पुनरन्नं पुनः क्रतुः ।

एवमेतदनाद्यन्तं चक्रं संपरिवर्तते ॥ १२४ ॥

द्रव्यस्य चरुपुरोडाशादेर्देवतोदेशेन त्यागाद्यो रसः अदृष्टरूपमात्मनः परिण-
त्यन्तरसुत्तमः सकलजगज्जन्मबीजतयोत्कृष्टतमः संभूतः स देवान्संप्रदानकार-
कभूतान्सम्यक्प्रीणयित्वा यजमानं चाभिलषितफलेन संयोज्य पवनेन प्रेर्यमाण-
श्चन्द्रमण्डलं प्रति नीयते । ततः शशिमण्डलाद्विश्वमभिर्भानुमण्डलम् । सैषा
त्रय्येव विद्या तपतीत्यभेदाभिधानात् ऋग्यजुःसाममयं प्रत्युपनीयते । ततश्च
स्वमण्डलादसौ सूर्योऽमृततरसं बृष्टिरूपमुत्तमं यत्सकलभूतानामशनानशनानात्मनां
चराचराणां जनननिमित्तं तत्सृजति । तस्माद्बृहिसंपादितौषधिमयात्प्रजोत्पत्तिहे-
तोरन्नापुनर्यज्ञो यज्ञाच्च पूर्वाभिहितं यज्ञ्या पुनरन्नं अन्नाच्च पुनः क्रतुरित्येवमेत-
दखिलं संसारचक्रं प्रवाहरूपेणोत्पत्तिविनाशविरहितं सम्यक्परिवर्तत इत्यनेन
क्रमेणात्मनः सकाशादखिलजगदुत्पत्तिः । तत्र चात्मनः स्वकर्मानुरूपविग्रह-
परिग्रहः ॥ १२१-१२४ ॥

ननु यथात्मनः सस्मरणमनाद्यन्तं तर्ह्यनिर्मुक्तिप्रसङ्ग इत्यत आह—

अनादिरात्मा संभूतिर्विद्यते नान्तरात्मनः ।

समवायी तु पुरुषो मोहेच्छाद्वेषकर्मजः ॥ १२५ ॥

यद्यप्यात्मनोऽनादित्वात्संभूतिर्न विद्यते अन्तरात्मनः शरीरव्यापिनः तथापि
पुरुषः शरीरेण समवायी भवति भोगायतने सुखदुःखात्मकं भोग्यजातमुपमुक्ते
इत्येवंभूतेन संबन्धेन संबन्धी भवत्येव । सच्च समवायो मोहेच्छाद्वेषजनितकर्म-
निर्मेयो ननु निसर्गजातः । तस्य कार्यत्वेन विनाशोपपत्तेर्नानिर्मुक्तिः ॥ १२५ ॥

आत्मनो जगज्जन्मेत्युक्तं तत्प्रपञ्चयितुमाह—

सहस्रात्मा मया यो व आदिदेव उदाहृतः ।

मुखबाहूरुपजाः स्युस्तस्य वर्णा यथाक्रमम् ॥ १२६ ॥

१ प्रत्युपनीयते क. २ भिहितसंज्ञात्पुनरन्नं क.

पृथिवी पादतस्तस्य शिरसो घौरजायत ।

नस्तः प्राणा दिशः श्रोत्रात्स्पर्शाद्वायुर्मुखाच्छिखी ॥१२७॥

मनसश्चन्द्रमा जातश्चक्षुषश्च दिवाकरः ।

जघनादन्तरिक्षं च जगच्च सचराचरम् ॥ १२८ ॥

योऽसौ सकलजीवात्मकतया प्रपञ्चात्मकतया च सहस्रात्मा बहुरूपस्तथा सकलजगद्वेतुतया आदिदेवो मया युष्माकमुदाहृतः तस्य वदनभुजसविधचरणजाता यथाक्रममग्रजन्माद्युषश्चत्वारो वर्णाः । तथा तस्य पादाङ्गुलिर्मलकात्सुरसश्च घ्राणाघ्राणाः कर्णात्ककुभः स्पर्शात्पवनो वदनाद्दुतबहः मयसः शलाङ्कः नेत्राङ्गानुः जघनाद्गगनं जङ्गमाजङ्गमात्मकं जगच्च ॥ १२६-१२८ ॥

अत्र बोध्यन्ति—

यद्येवं स कथं ब्रह्मन्पापयोनिषु जायते ।

ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यते ॥ १२९ ॥

हे ब्रह्मन् योगीश्वर, यथात्मैव जीवादिभावं भजते तर्हि कथमसौ पापयोनिषु मृगपक्ष्यादिषु जायते । अथ मोहरागद्वेषादिदोषदुष्टत्वात्तत्र जन्मेत्युच्यते । तच्च न । यस्मादीश्वरः स्वतन्त्रः कथमनिष्टैर्मोहरागादिभावैः संयुज्यते ॥ १२९ ॥

करणैरन्वितस्यापि पूर्वं ज्ञानं कथंचन ।

वेत्ति सर्वगतां कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनाम् ॥ १३० ॥

किञ्च । तथेदमप्यत्र कृपणम् । मनःप्रभृतिज्ञानोपायैः सहितस्यापि तस्यात्मनः पूर्वज्ञानं जन्मान्तरानुभूतविषयं कस्मान्नोपपद्यते । तथा सर्वप्राणिगतां वेदनां सुखदुःखादिरूपां स्वयं सर्वगोऽपि सर्वदेहगतोऽपि कस्मात् वेत्ति । तस्मादात्मैवेश्वरो जीवादिभावं भजत इत्युक्तम् ॥ १३० ॥

तत्र पूर्वबोध्यत्योत्तरमाह—

अन्त्यपक्षिस्थावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः ।

दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवयोनिशतेषु च ॥ १३१ ॥

यद्यपीश्वरः स्वरूपेण सत्यज्ञानानन्दलक्षणः तथाप्यविद्यासमावेशवशान्मोहरागादिभावैरभिभूयमानो नानाहीनयोनिजननसाधनं मानसादित्रिविधं कर्मनिचयमाचरति । तेन चान्त्यजादिहीनयोनितामापद्यते । अन्त्याश्रपङ्कालादयः, पक्षिणः काकादयः, स्थावरा वृक्षादयः तेषां भावोऽन्त्यपक्षिस्थावरता तां यथाक्रमेण मनोवाक्कायारब्धकर्मदोषैर्जन्मसहस्रेष्वयं जीवः प्राप्नोति ॥ १३१ ॥

अनन्ताश्च यथा भावाः शरीरेषु शरीरीणाम् ।

१ तत्तज्जन्मेत्युच्यते इ. २ करणेनान्वितस्य स्त्र. ३ सर्वेषां च क.

रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ॥ १३२ ॥

किंच शरीरिणां जीवानां शरीरेषु भावा अभिप्रायविशेषाः सत्त्वाद्युद्वेकतारत-
म्याद्यथानन्तास्तथा तत्कार्वाक्यपि कुल्लवामनत्वादीनि रूपाणि देहिनां सर्व-
योनिषु भवन्ति ॥ १३२ ॥

अनु यदि कर्मजन्यानि कुल्लत्वादीनि तर्हि कर्मानन्तरमेव तैर्भवितव्यमित्या-
शङ्क्याह—

विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते ।

इह नामुत्र वैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनम् ॥ १३३ ॥

केषांचिज्योतिष्टोमादिकर्मणां विपाकः फलं प्रेत्य देहान्तरे भवति । केषांचि-
त्कारीयादिकर्मणां बृष्ट्यादिकलमिहैव भवति । केषांचिच्छित्रादीनां फलं पश्चादि-
कमिह देहान्तरे वेत्यनियतम् । नह्यनन्तरमेव कर्मफलेन अवितव्यमिति शा-
स्त्रार्थः । अत्र च कर्मणां शुभाशुभफलजनकत्वे सत्त्वादिभाव एव प्रयोजकभूत-
स्तदायत्तत्वात्फलतारतम्यस्य ॥ १३३ ॥

मनोवाक्कायकर्मजैरन्त्यादिद्योनीः प्राप्नोतीत्युक्तं तत्प्रपञ्चयितुमाह—

परद्रव्याण्यभिधायंस्तथानिष्ठानि चिन्तयन् ।

वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यामु योनिषु ॥ १३४ ॥

परधनानि कथमहमपहरेयमित्याभिसुख्येन ध्यायंस्तथाऽनिष्ठानि ब्रह्महत्या-
दीनि हिंसात्मकानि करिष्यामीति चिन्तयन् वितथे असत्यभूते वस्तुनि अभि-
निवेशः पुनःपुनः संकल्पस्तद्वांश्च श्रवणडाकाद्यन्त्ययोनिषु जायते ॥ १३४ ॥

पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः परुषस्तथा ।

अनिबद्धप्रलापी च मृगपक्षिषु जायते ॥ १३५ ॥

किंच । यस्त्वनृतवदनशीलः पुरुषः पिशुनः कर्णेजपः पुरुषः परोद्वेगकरभाषी
अनिबद्धप्रलापी प्रकृतासङ्गतार्थवादी च बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वादितारतम्यादीनो-
त्कृष्टेषु मृगपक्षिषु जायते ॥ १३५ ॥

अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।

हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेष्वभिजायते ॥ १३६ ॥

किंच । अदत्तादाननिरतः अदत्तपरधनापहारप्रसक्तः परदारप्रसक्तश्च अवि-
हितमार्गेण प्राणिनां घातकश्च दोषगुरुषु भावतारतम्यात्तल्लताप्रतानादिस्थाव-
रेषु जायते ॥ १३६ ॥

सत्त्वादिगुणपरिपाकमाह—

आत्मज्ञः शौचवान्दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।

१ योनिता प्राप्नोतीति ड. २ पूर्वावृत्त्यादि ख.

धर्मकृद्देदविद्यावित्सात्विको देवयोनिताम् ॥ १३७ ॥

आत्मज्ञो विद्याधनाभिजनाद्यभिमानरहितः शौचवान् बाह्याभ्यन्तरशौच-
युक्तः दान्त उपशमान्वितः तपस्वी कृच्छ्रादितपोयुक्तः तपेन्द्रियार्थेष्वप्रसक्तः
नित्यनैमित्तिकधर्मानुष्ठाननिरतः वेदार्थवेदी च यः सात्विकः स च सत्त्वोद्रेक-
तारतम्यवशादुत्कृष्टोत्कृष्टतरसुरयोनितां प्राप्नोति ॥ १३७ ॥

असत्कार्यरतो धीर आरम्भी विषयी च यः ।

स राजसो मनुष्येषु मृतो जन्माधिगच्छति ॥ १३८ ॥

किञ्च । असत्कार्येषु नृप्यवादिन्नृत्यादिष्वभिरतो यस्तथा अभीरो व्यग्रचित्तः
आरम्भी सदा कार्याकुलो विषयेष्वतिप्रसक्तश्च स रजोगुणयुक्तः तदगुणतारतम्या-
द्वीनोत्कृष्टमनुष्यजातिषु मरणानन्तरमुत्पत्तिं प्राप्नोति ॥ १३८ ॥

निद्रालुः क्रूरकृदुद्धो नास्तिको याचकस्तथा ।

प्रमादवान्भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्यक्षु तामसः ॥ १३९ ॥

तथा च यः पुनर्निद्राशीलः प्राणिपीडाकरो लोभयुक्तश्च तथा नास्तिको धर्मा-
देनिन्दकः याचनशीलः प्रमादवान् कार्याकार्यविवेकशून्यः विरुद्धाचारश्च असी-
तमोगुणयुक्तस्तत्तारतम्याद्वीनहीनतरपथादियोनिषु जायते ॥ १३९ ॥

पूर्वोक्तमुपसंहरति—

रजसा तमसा चैवं समाविष्टो भ्रमन्निह ।

भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते ॥ १४० ॥

एवमविद्याविद्बोध्यमात्मा रजस्तमोभ्यां सम्यगाविष्ट इह संसारे पर्वटन्
नानाविधदुःखप्रदैर्भावैरभिभूतः पुनः पुनः संसारं देहग्रहणं प्राप्नोति । इतीश्वरः
स कथं भावैरनिष्टैः संयुज्यते इत्यस्य चोद्यस्वानवकाशः ॥ १४० ॥

यदपि करणरन्वितस्यापीति द्वितीयं चोद्यं तस्योत्तरमाह—

मलिनो हि यथादर्शो रूपालोकस्य न क्षमः ।

तथाऽविपक्वकरण आत्मज्ञानस्य न क्षमः ॥ १४१ ॥

यद्यप्यात्मा अन्तःकरणादिज्ञानसाधनसंपन्नस्तथापि जन्मान्तरानुभूतार्थाव-
बोधे न समर्थः अविपक्वकरणो रागादिमलाक्रान्तचित्तो यस्मात् । यथा दर्शने
मलच्छन्नो रूपज्ञानोत्पादनसमर्थो न भवति ॥ १४१ ॥

ननु प्राग्भवीयज्ञानस्याप्यात्मप्रकाशित्वात् तस्य च स्वतःसिद्धत्वाच्चानुपलम्बो-
युक्त इत्याशङ्क्याह—

कदेर्वारौ यथाऽपके मधुरः सत्रसोऽपि न ।

प्राप्यते ज्ञात्मनि तथा नापक्वकरणे ज्ञता ॥ १४२ ॥

१ तारतम्यादुत्कृष्ट क. २ अन्तःकरणादेर्ज्ञान च.

अपके कट्वर्धारौ तिक्तकर्कटिकायां विद्यमानोऽपि मधुरो रसो यथा बोपलम्पते
तथात्मन्यपककरणे विद्यमानापि ज्ञाता ज्ञानृता प्राग्भवीयवस्तुगोचरता न
प्राप्यते ॥ १४२ ॥

वेत्ति सर्वगतं कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनामिति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह—

सर्वाश्रयां निजे देहे देही विन्दति वेदनाम् ।

योगी मुक्तश्च सर्वासां योगमाप्नोति वेदनाम् ॥ १४३ ॥

यः पुनर्देही देहाभिमानयुक्तः स सर्वाश्रयामाध्यात्मिकादिरूपां वेदनां स्व-
कर्मोपाजित एव देहे प्राप्नोति न देहान्तरगतां भोगायतनारम्भादष्टवैलक्षण्या-
देव । यस्तु योगी मुक्तो मुक्ताहंकारादिः सकलक्षेत्रगतानां सुखदुःखादिसंविदां
वेदिता भवति परिपक्वकरणत्वात् ॥ १४३ ॥

नन्वेकस्मिन्नात्मनि सुरनरादिदेहेषु भेदप्रत्ययो न घटत इत्याशङ्क्याह—

आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।

तथात्मैको ह्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान् ॥ १४४ ॥

यथैकमेव गगनं कृपकुम्भाद्युपाधिभेदभिन्नं नानेवानुभूयते, यथा वा भानु-
रंकोऽपि भिन्नेषु जलभाजनेषु करकमणिकमलिकादिषु नानेवानुभूयते तथैको-
प्यात्मा अन्तःकरणोपाधिभेदेन नाना प्रतीयते । द्वितीयदृष्टान्तोपादानमात्मभे-
दस्यापारमार्थिकत्वद्योतनार्थम् ॥ १४४ ॥

पञ्चाध्यातृस्त्वयं पृष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभुरित्याद्युक्तमर्थमुपसंहृत्याह—

ब्रह्मखानिलतेजांसि जलं भूश्चेति धातवः ।

इमे लोका एष चात्मा तस्माच्च सचराचरम् ॥ १४५ ॥

ब्रह्म आत्मा खं गगनं अनिलो वायुः तेजोऽग्निः जलं प्रसिद्धं भूश्चेत्येते वा-
तादिधातवएव शरीरं व्याप्य धारयन्तीति धातवोऽभिधीयन्ते । तत्र स्यादयः पञ्च
धातवो लोकयन्ते इत्यन्ते इति लोकाः । जडा इति यावत् । एष चिदाशुरात्मा
एतस्माज्जडाजडसमुदायात्सचराचरजङ्गमात्मकं जगदुत्पद्यते ॥ १४५ ॥

कथमसावात्मा जगत्सृजतीत्याह—

मृद्गण्डचक्रसंयोगात्कुम्भकारो यथा घटम् ।

करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः ॥ १४६ ॥

हेममात्रमुपादाय रूपं वा हेमकारकः ।

निजलालासमायोगात्कोशं वा कोशकारकः ॥ १४७ ॥

कारणान्येवमादाय तासु तास्विह योनिषु ।

सृजत्यात्मानमात्मा च संभूय करणानि च ॥ १४८ ॥

यथा हि कुलालो मृच्चकचीवरादिकं कारणजातमुपादाय करकचरावादिकं नानाविधकार्यजातं रचयति । यथावा वर्धकस्तृणमृत्काष्ठैः परस्परसापेक्षैः द्रव्यं गृहाख्यं कार्यं करोति । यथावा हेमकारकः केवलं हेमोपादाय हेमानुगतमेव कटकमुकुटकुण्डलादिकार्यमुत्पादयति । यथावा कोशकारकः कीटविशेषो निज-
लालयारब्धमात्मबन्धनं कोशाख्यमारभते तथात्मापि पृथिव्यादीनि साधनानि परस्परसापेक्षाणि तथा करणान्यपि ओम्नादीन्मुपादाय अस्मिन्संसारे तासु तासु सुरादियोनिषु स्वयमेवात्मानं निजकर्मबन्धवद्दं शरीरितया सृजति ॥ १४८-१४९ ॥
किं पुनर्वैषयिकज्ञानेन्द्रियव्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणमित्याशङ्क्याह—

महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि ।

कोऽन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति ॥ १४९ ॥

वाचं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम् ।

यथा हि पृथिव्यादिमहाभूतानि सत्यानि प्रमाणगम्यत्वात् तथात्मापि सत्यः अन्यथा यदि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता ध्रुवो न स्यात्तर्हि एकेन चक्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्तु अन्येन स्पर्शनेन्द्रियेण को विजानाति यमहमद्राक्षं तमहं स्पृशा-
मीति ॥ १४९ ॥

तथा कस्यचित्पुरुषस्य वाचं पूर्वं श्रुत्वा पुनः श्रूयमाणां वाचं तस्य वागिद-
मिति कः प्रत्यभिजानाति । तस्मात् ज्ञानेन्द्रियातिरिक्तो ज्ञाता ध्रुव इति सिद्धम् ॥

अतीताथ स्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः ॥ १५० ॥

जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहंकृतः ।

शब्दादिविषयोद्योगं कर्मणा मनसा गिरा ॥ १५१ ॥

किंच । यथात्मा ध्रुवो न स्यात् तर्ह्यनुभूतार्थगोचरा स्मृतिः पूर्वानुभवभावि-
तसंस्कारोद्बोधनिबन्धना कस्य भवेत् । नह्यन्येन दृष्टे वस्तुन्यन्यस्य स्मृतिरूपप-
द्यते । तथा कः स्वप्नज्ञानस्य कारकः । नहीन्द्रियाणामुपरतव्यापाराणां तत्कारक-
त्वम् । तथाहमेवाभिजनत्वादिसंपन्न इत्येवंविधोऽनुसंधानप्रत्ययः कस्य भवति स्थि-
रात्मव्यतिरिक्तस्य । तथा शब्दस्पर्शादिविषयोपभोगसिद्ध्यर्थमुद्योगं मनोवाङ्मायैः
कः कुर्यात् । तस्मादपि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा स्थितः ॥ १५० ॥ १५१ ॥

उपासनाविशेषविध्यर्थं संसारस्य रूपं विवृण्वन्त्याह—

स संदिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा ।

विभ्रुतः सिद्धमात्मानमसिद्धोऽपि हि मन्यते ॥ १५२ ॥

योऽसौ पूर्वोक्त आत्मा विभ्रुतोऽहंकारवृषितः स सकलकर्मसु कलमस्ति न वेति संदिग्धमतिर्भवति । तथाऽसिद्धोऽप्यकृतार्योऽपि सिद्धमेव कृतार्यमात्मानं मन्यते ॥ १५२ ॥

मम दाराः सुतामात्या अहमेषामिति स्थितिः ।

हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १५३ ॥

किंच । तस्य विभ्रुतमतेर्मम कलत्रपुत्रप्रेत्यादयोऽहमेषामित्यतीव ममताकुलस्थितिर्भवति । तथा हिताहितकरे कार्यप्रकरे स विभ्रुतमतिर्विपरीतमतिः सदा भवेत् ॥ १५३ ॥

ज्ञेयज्ञे प्रकृतौ चैव विकारे वाऽविशेषवान् ।

अनाशकानलाघातजलप्रपतनोद्यमी ॥ १५४ ॥

एवंवृत्तोऽविनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान् ।

कर्मणा द्वेषमोहाभ्यामिच्छया चैव बध्यते ॥ १५५ ॥

किंच । ज्ञेयं जानातीति ज्ञेयज्ञानस्मिन्नात्मनि प्रकृतौ चात्मनो गुणसाम्यावस्थायां विकारे चाहंकारादावविशेषवान् विवेकानभिज्ञो भवति । तथानशनहुताशनान्मुप्रवेशविषाशनादिषु विप्लववशात्कृतप्रयत्नो भवेत् । एवं नानाप्रकाराकार्यप्रवृत्तोऽविनीतात्माऽसंयतात्मा असत्कार्याभिनिवेशयुक्तः सन् तत्कृतकर्मजातेन रागद्वेषाभ्यां मोहेन च बध्यते ॥ १५४ ॥ १५५ ॥

शरीरग्रहणद्वारेण कथं पुनस्तस्य विस्त्रम्भो भवतीत्यत आह—

आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता ।

तत्कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ १५६ ॥

स्थालोकालम्भविगमः सर्वभूतान्मदर्शनम् ।

त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकाषायधारणम् ॥ १५७ ॥

विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्रालस्यविवर्जनम् ।

शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वघदर्शनम् ॥ १५८ ॥

नीरजस्तमसा सत्त्वशुद्धिर्निःस्पृहता शमः ।

एतैरूपायैः संशुद्धः सत्त्वयोग्यमृती भवेत् ॥ १५९ ॥

विद्यार्थमाचार्यसेवा वेदान्तार्थेषु पातञ्जलादियोगशास्त्रार्थेषु च विवेक्तिवम् । तदतिपादितध्यानकर्मणामनुष्ठानम् । सत्पुरुषसङ्गः प्रियहितवचनत्वम् । लल-

नालोकनालम्भयोः परित्यागः । सर्वभूतेष्वात्मवद्दर्शनं समस्तवद्दर्शनम् । परिग्रहाणां च पुत्रक्षेत्रकलत्रादीनां त्यागः । जीर्णकाषायधारणम् । तथा शब्दस्पर्शादिविषयेषु श्रोत्रादीनिद्रयाणां प्रवृत्तिनिरोधस्तन्निद्रानुकारिणी । आलस्यमनुत्साहः तयोर्विशेषेण त्यागः । शरीरकस्य परिसंख्यानमस्थिराशुचित्वादोषानुसंधानम् । तथा सकलगमनादिषु प्रवृत्तिषु सूक्ष्मप्राणिवधादिदोषपरामर्शः । तथा रजस्तमोविधुरताप्राणायामादिभिर्भावशुद्धिः निःस्पृहता विषयेष्वनमिलापः शमो बाह्यान्तःकरणसंयमः एतैराचार्योपासनादिभिरुपायैः सम्यक् शुद्धः केवलसत्त्वयुक्तो ब्रह्मोपासनेनामृती भवेत् मुक्तो भवति ॥ १५६-१५९ ॥

कथममृतत्वप्राप्तिरित्यत आह—

तत्त्वस्मृतेरुपस्थानात्सत्त्वयोगात्परिक्षयात् ।

कर्मणां संनिकर्षाच्च सतां योगः प्रवर्तते ॥ १६० ॥

आत्माख्यतत्त्वस्मृतेरात्मनि निश्चलतयोपस्थानात् सत्त्वशुद्धियोगात्केवलसत्त्वगुणयोगात्कर्मबीजानां परिक्षयात् सत्पुरुषाणां च संबन्धात् आत्मयोगः प्रवर्तते ॥ १६० ॥

शरीरसंक्षये यस्य मनः सत्त्वस्थमीश्वरम् ।

अविप्लुतमतिः सम्यग्जातिसंस्मरतामियात् ॥ १६१ ॥

किंच । यस्य पुनर्योगिनोऽविप्लुतमतेः शरीरसंक्षयसमये मनः सत्त्वयुक्तं सम्यगेकाग्रतयेश्वरं प्रति व्याप्रियते स यद्युपासनाप्रयोगाप्रवीणतयात्मानं नाधिगच्छति तर्हि विशिष्टसंस्कारपाटववशेन जात्यन्तरानुभूतकृमिकीटादिनानागर्भवात्वादिसमुद्भूतदुःखस्मरणं प्राप्नुयात् । तत्स्मरणेन च जातोद्देगतस्तद्विच्छेदकारिणि मोक्षे प्रवर्तते ॥ १६१ ॥

यस्त्वेवंपटुसंस्कारतया पूर्वा जातिं न स्मरति तस्य का गतिरित्यत्राह—

यथा हि भरतो वर्णैर्वर्णयत्यात्मनस्तनुम् ।

नानारूपाणि कुर्वाणस्तथात्मा कर्मजास्तनूः ॥ १६२ ॥

भरतो नटः स यथा रामरावणादेनानारूपाणि कुर्वाणः सितासितपीतादिभिर्वर्णैरात्मनस्तनुं वर्णयति रचयति तथैवात्मा तत्तत्कर्मफलोपभोगार्थं कुञ्जवामनादिनानारूपाणि कर्मनिमित्तानि कलेचराण्यादत्ते ॥ १६२ ॥

कालकर्मात्मबीजानां दोषैर्मातुस्तथैव च ।

गर्भस्य वैकृतं दृष्टमङ्गहीनादि जन्मतः ॥ १६३ ॥

किंच । न केवलं कर्मैव कुञ्जवामनत्वादिविभिन्नं किंतु कालकर्माणी स्वकारणपितृबीजदोषो मातृदोषश्चेति सर्वमेतत्सहकारिकारणम् । एतेन दृष्टादृष्टस-

रूपेण कारणकलापेव गर्भस्याङ्गहीनत्वादिविकारो जन्मन आरभ्यनियतकालो दृष्टः ॥ १६३ ॥

ननु प्राकृतिकप्रलयावसरे महदाद्यखिलविकारविनाशे कर्मणो नास्मात्कथं त-
त्त्विवन्धनः प्रथमपिण्डपरिग्रह इत्याशङ्क्याह—

अहंकारेण मनसा गत्या कर्मफलेन च ।

शरीरेण च नात्मायं मुक्तपूर्वः कथंचन ॥ १६४ ॥

मनोहंकारौ प्रसिद्धौ । गतिः संसरणहेतुभूतो दोषराशिः । कर्मफलं धर्मा-
धर्मरूपम् । शरीरं लिङ्गात्मकं एतैरहंकारादिभिरयमात्मा कदाचिदपि न मु-
च्यते यावन्मोक्षः ॥ १६४ ॥

ननु प्रतिनियतकर्मणां जीवानां प्रतिनियतकालमेवोपरतिर्युक्ता न पुनः सं-
ग्रामादौ युगपदकाले प्राणसंक्षय इत्याशङ्क्याह—

वर्त्याधारस्त्रेहयोगाद्यथा दीपस्य संस्थितिः ।

विक्रियापि च दृष्टैवमकाले प्राणसंक्षयः ॥ १६५ ॥

यथा हि खलु तैलङ्घिकानेकैवतिवर्तिनीनां नानाज्वालाणां युगपत्संस्थितिः
तासां च स्थितानां तदुत्तरं दोषूयमानपवनाहतिरूपविपत्तिहेतूपनिपातयांगप-
द्यायुगपदुपरतिर्यथा भवति तथैव रथिसारथिवाजिकुञ्जरादिजीवानां युद्धाख्यो-
परतिहेतुयोगपद्यादकालेऽपि प्राणपरिक्षयो नानुपपन्नः । एतदुक्तं भवति ।
प्रतिनियतकालविपत्तिहेतुभूतादृष्टस्य नद्विरुद्धकार्यकरदृष्टहेतूपनिपातेन प्रति-
बन्ध इति ॥ १६५ ॥

मोक्षमार्गमाह—

अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि ।

सितासिताः कर्बुरूपाः कपिला नीललोहिताः ॥ १६६ ॥

ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम् ॥ १६७ ॥

योऽसौ हृदि प्रदीपवस्थितो जीवस्तस्यानन्ता रश्मयो नाख्यः सुखदुःखहेतु-
भूताः द्वासप्ततिसहस्राणीत्यादिनोक्ताः सितासितकर्बुरादिरूपाः सर्वतः स्थिता-
स्तेषामेको रश्मिरूर्ध्वं व्यवस्थितः योऽसौ मार्तण्डमण्डलं विभिद्य हिरण्यगर्भ-
निलयं चातिक्रम्य वर्तते तेन जीवः परां गतिमपुनरावृत्तिलक्षणां प्राप्नोति १६७

स्वर्गमार्गमाह—

यदस्यान्यद्रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् ।

तेन देवशरीराणि सधामानि प्रपद्यते ॥ १६८ ॥

१ आरभ्यनियत इ. २ नेकवर्तिनीनां इ. ३ स्थितानां पटनरदोषूयमान इ. ४ कर्बु-
न्मीलाः कपिलाः पीतलोहिताः इ.

यद्वत्त्वात्मनो मुक्तिमार्गभूताद्रश्मेरन्वद्रश्मिशतमूर्ध्वाकारमेव व्यवस्थितं तेन
सुरशरीराणि तैजसानि सुलैकभोगाधिकरणानि सधामानि कनकरजतरकरचि-
तामरपुरसहितानि प्रपद्यते ॥ १६८ ॥

संसरणमार्गमाह—

येनैकरूपाश्चाधस्ताद्रश्मयोऽस्य मृदुप्रमाः ।

इह कर्मोपभोगाय तैः संसरति सोऽवशः ॥ १६९ ॥

ये पुनस्तस्याधस्ताद्रश्मयो मृदुप्रमास्तैरिह कलोपभोगार्थं संसारे संसरति अ-
वशः स्वकृतकर्मपरतन्त्रः ॥ १६९ ॥

भूतचैतन्यवादिपक्षं परिजिहीर्षुराह—

वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैर्जन्मना मरणेन च ।

आर्त्या गत्या तथाऽगत्या सत्येन हनृतेन च ॥ १७० ॥

श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां कर्मभिश्च शुभाशुभैः ।

निमित्तशाकुनज्ञानग्रहसंयोगजैः फलैः ॥ १७१ ॥

तारानक्षत्रसंचारैर्जागरैः स्वप्नजैरपि ।

आकाशपवनज्योतिर्जलभूतिमिरैस्तथा ॥ १७२ ॥

मन्वन्तरैर्युगप्राप्त्या मन्त्रौषधिफलैरपि ।

विचात्मानं वेद्यमानं कारणं जगतस्तथा ॥ १७३ ॥

वेदैः 'स एष नेति नेतीत्यामेति, अस्थूलमनण्वद्रश्ममपाणिपादम्' इत्यादिभिः ।
शास्त्रैश्च भीमांशान्वीक्षित्यादिभिः । विज्ञानैश्च ममेदं शरीरमित्यादिदेहव्यवस्थिति-
रिक्तात्मानुभवैः । तथा जन्ममरणाभ्यां जन्मान्तरानुष्ठितधर्माधर्मवियताभ्यां दे-
हातिरिक्तात्मानुमानम् । आर्त्या जन्मान्तरगतकर्मानुष्ठादनियतया । तथा गम-
नागमनाभ्यां ज्ञानेच्छाप्रयत्नाधारनियताभ्यामपि भौतिकदेहातिरिक्तात्मानुमा-
नम् । नहि देहस्य चैतन्यादि संभवति । यतः कारणगुणप्रोक्तक्रमेण कार्यद्रव्ये
वैशेषिकगुणारम्भो दृष्टः । नच तत्कारणभूतपार्थिवपरमाण्वादिवु चैतन्यादिस-
मवाचः संभवति तदारब्धस्तम्भकुम्भादिभौतिकेष्वनुपलम्भात् । नच मदक्ष-
किवदुदकादिद्रव्यान्तरसंयोगज इति बाध्यम् । शक्तेः साधारणगुणत्वात् । अतो
भौतिकदेहातिरिक्तैश्चैतन्यादिसमवायव्यङ्गीकर्तव्यः । सत्यानृते प्रसिद्धे । श्रेयो हि-
तप्राप्तिः । सुखदुःखे आमुष्मिके । तथा शुभकर्मोपभोगमशुभकर्मपरित्यागः ।
एतैश्च ज्ञाननियतदेहातिरिक्तात्मानुमानम् । निमित्तं भूकम्पादि । शाकुनज्ञानं
पिक्कलादि पतत्रिवेष्टालिङ्गकं ज्ञानम् । ग्रहाः सूर्यादयः तत्संयोगजैः फलैः । तारा
अश्विनस्तद्व्यवस्थितिरिक्तानि ज्योतीषि मन्त्रज्ञानानुष्ठानमन्त्रवृत्तीनि एतेषां संचारैः कु-

आशुभफलघोतनैः जागरैर्जागरावस्थाजन्मैश्च सच्छिद्रादित्यादिवर्जनैः तथा स्व-
प्रज्ञैः स्वरबाराहपुंकरभारोद्भवादिज्ञानैः, तथा आकाशाद्यैश्च जीवोपभोगार्थतया
सृष्टैः, तथा मन्वन्तरप्राप्त्या युगान्तरप्राप्त्या देहेऽनुपपद्यमानतया, तथा मज्जो-
पधिफलैः प्रेक्षापूर्वकैः क्षुद्रकर्माद्यैः साक्षात्परम्परया वा देहेऽनुपपद्यमानैर्वेद्यमानं
हे मुनयो विस्त जानीत ॥ १७०-१७३ ॥

अहंकारः स्मृतिर्मेधा द्वेषो बुद्धिः सुखं धृतिः ।

इन्द्रियान्तरसंचार इच्छा धारणजीविते ॥ १७४ ॥

स्वर्गः स्वप्नश्च भावानां प्रेरणं मनसो गतिः ।

निमेषश्चेतना यत्न आदानं पाञ्चभौतिकम् ॥ १७५ ॥

यत् एतानि दृश्यन्ते लिङ्गानि परमात्मनः ।

तस्मादस्ति परो देहादात्मा सर्वग ईश्वरः ॥ १७६ ॥

किञ्च । अहंकृतिरहंकारः । स्मृतिः प्राग्भवीयानुभवभावितसंस्कारोद्बोधमि-
न्धना स्तव्यपानादियोचरा । सुखमैहिकम् । धृतिर्धैर्यम् । इन्द्रियान्तरेण हि द-
ष्टेऽर्थे इन्द्रियान्तरस्य संचारो यमहमद्राक्षं तमहं स्पृशामीत्येवमनुसन्धानरूप
इन्द्रियान्तरसंचारः । अत्रेच्छाप्रायश्चित्तन्यानां स्वरूपेण लिङ्गत्वम् । पूर्वश्लोके तु
गमनसत्यवचनादिहेतुतया आर्थिकं लिङ्गत्वमित्यपीनरूपम् । तथा धारणं शरी-
रस्य । जीवितं प्राणधारणम् । स्वर्गो नियतदेहान्तरोपभोगः सुखविशेषः । स्वप्नः
प्रसिद्धः । पूर्वश्लोके तु स्वप्नस्य शुभफलघोतनाय लिङ्गत्वं अत्र स्वरूपेणेत्यपीनर-
ूपम् । तथा भावानामिन्द्रियादीनां प्रेरणम् । मनसो गतिश्चेतनाधिष्ठानव्याप्ता ।
निमेषः प्रसिद्धः । तथा पञ्चभूतानामुपादानम् । यस्मादेतानि लिङ्गानि भूतेष्व-
नुपपद्यमानि साक्षात्परम्परया वा परमात्मनो घोटकानि दृश्यन्ते तस्मादस्ति देहा-
निरिक्त आत्मा सर्वग ईश्वर इति सिद्धम् ॥ १७४-१७६ ॥

क्षेत्रज्ञस्वरूपमाह—

बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि मनः कर्मेन्द्रियाणि च ।

अहंकारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि ॥ १७७ ॥

अन्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्यास्य निगद्यते ।

ईश्वरः सर्वभूतस्यः सत्तसन्तदसच्च यः ॥ १७८ ॥

बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि सार्थानि शब्दादिविषयसहितानि मनः कर्मेन्द्रि-
याणि वागादीनि तथाहंकारो बुद्धिश्च मिश्रवात्मिका पृथिव्यादीनि पञ्चभूतानि
अन्यत्वं प्रकृतिरित्येतत् क्षेत्रमस्य बोद्धव्यमस्ति ईश्वरः सर्वगतः अतएव सद्रूपः प्रत्या-

योगान्तराग्राहकत्वात् । असन् अव्यष्टप्रतीतिकत्वात् । तद्वत्सद्वयोऽसावात्मा क्षेत्रज्ञ इति विगच्छते ॥ १७७ ॥ १७८ ॥

बुद्ध्यावेत्युपस्थितिमाह—

बुद्धेरुत्पत्तिरन्यत्तात्ततोऽहंकारसंभवः ।

तन्मात्रादीन्यहंकारादेकोत्तरगुणानि च ॥ १७९ ॥

सत्त्वादिगुणसाम्यमव्यक्तम् । तत्तत्प्रकारायाः सत्त्वरजस्तमोमध्या बुद्धेरुत्पत्तिः । तस्याश्च वैकारिकसौजस्यो भूतादिरिति त्रिविधोऽहंकार उत्पद्यते । तत्र तामसान्द्रतादिसंज्ञकादहंकारात्तन्मात्राणि आदिग्रहणाद्गुणनादीनि तानि वैकोत्तरगुणान्युत्पद्यन्ते । अशब्दाद्वैकारिकतैजसाभ्यां बुद्धिकर्मेन्द्रियाणामुत्पत्तिः ॥ १७९ ॥

गुणस्वरूपमाह—

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणः ।

यो यस्माग्निःसुतश्चैषां स तस्मिन्नेव लीयते ॥ १८० ॥

तेषां गगनादिपञ्चभूतानां एकोत्तरबुद्ध्या पञ्च शब्दादयो गुणा वेदितव्याः । एषां च बुद्ध्यादिविकाराणां मध्ये यो यस्मात्प्रकृत्यादेरुत्पन्नः स तस्मिन्नेव सूक्ष्मरूपेण प्रलयसमये प्रलीयते ॥ १८० ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरन्माह—

यथात्मानं सृजत्यात्मा तथा वः कथितो मया ।

विपाकाग्निप्रकाराणां कर्मणामीश्वरोऽपि सन् ॥ १८१ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणास्तस्यैव कीर्तिताः ।

रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवद्राम्यते ह्यसौ ॥ १८२ ॥

अनादिरादिमांश्चैव स एव पुरुषः परः ।

लिङ्गेन्द्रियग्राह्यरूपः सविकार उदाहृतः ॥ १८३ ॥

मानसादित्रिप्रकारकर्मणां विपाकाग्नीश्वरोऽपि सन्मात्मा यथात्मानं सृजति तथा पुष्पाकं कथितः । सत्त्वाद्याश्च गुणास्तस्यैवाविष्टाविशिष्टस्य कीर्तिताः । तथा स एव रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवदिह संसारं भ्राम्यतीत्यपि कथितम् । स एवानादिः परमपुरुषः शरीरग्रहणेनादिमान् कुब्जवामनादिविकारसहितस्तथा स्थूलाकारतया परिणतो लिङ्गेन्द्रियैश्च ग्राह्यस्वरूप उदाहृतः ॥ १८१-१८३ ॥

स्वर्गमार्गमाह—

पितृयानोऽजवीथ्याश्च यदगस्त्यस्य चान्तरम् ।

तेनाग्निहोत्रिणो यान्ति स्वर्गकामा दिवं प्रति ॥ १८४ ॥

अजवीच्यमरमार्गः तत्कालास्तस्य च बन्धन्तरमसौ पितृयान्तेनाग्निहोत्रिणः
स्वर्गकामाः दिवं यांति स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥ १८४ ॥

ये च दानपराः सम्यगष्टामिथ गुणैर्युताः ।

तेऽपि तेनैव मार्गेण सत्यव्रतपरायणाः ॥ १८५ ॥

किञ्च । ये च दानादिस्वार्तकर्मपराः सम्यग्दम्भरहिताः तथाष्टामिरामगुणै-
र्दयाक्षान्तिरनसूयाशौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति गौतमादिप्रति-
पादितैर्युक्ताः । तथा ये च संख्यवदनिरतास्तेऽपि तेनैव पितृयानेनैव सुरसदन-
माप्नुवन्ति ॥ १८५ ॥

अनु नैमित्तिकादिप्रतिसंचरेऽस्तिकाध्यापकप्रलयादविदितवेदास्तस्योपरितना
जनाः कथमग्निहोत्रादिकं कर्म करिष्यन्ति कथंतरां चाकृतकर्माणः स्वर्गमार्गम-
धिरोक्ष्यन्तीत्यत आह—

तत्राष्टाशीतिसाहस्रा मुनयो गृहमेधिनः ।

पुनरावर्तिनो बीजभूता धर्मप्रवर्तकाः ॥ १८६ ॥

तत्र पितृयानेऽष्टाशीतिसहस्रसंख्या मुनयो गृहस्थाश्रमिणः पुनरावृत्तिधर्माणः
सर्गादौ वेदस्योपदेशकतया धर्मतरुप्रादुर्भावे बीजभूताः सन्तोऽग्निहोत्रादिधर्म-
प्रवर्तकाः, अतो न प्रागुदितदोषसमासङ्गः ॥ १८६ ॥

सप्तर्षिनागबीध्यन्तर्देवलोकं समाश्रिताः ।

तावन्त एव मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः ॥ १८७ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण सङ्गत्यागेन मेधया ।

तत्र गत्वावतिष्ठन्ते यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १८८ ॥

किञ्च । सप्तर्षयः प्रसिद्धाः नागबीधी देरावतपन्थाः तदन्तराले तावन्त
एव अष्टाशीतिसहस्रसंख्या मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः केवलज्ञाननिष्ठाः
तपोब्रह्मचर्ययुक्ताः तथा सङ्गत्यागिनो देवलोकं समाश्रिताः आभूतसंप्लवं
प्राकृतप्रलयपर्यन्तमवतिष्ठन्ते । तत्र च स्थिताः सृष्ट्यादावाध्यात्मिकधर्माणं
प्रवर्तकाः ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

कथंभूतास्ते मुनय इत्यत आह—

यतो वेदाः पुराणानि विद्योपनिषदस्तथा ।

श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि यच्च किञ्चन वाङ्मयम् ॥ १८९ ॥

यतो द्विविधादपि मुनिसमूहाच्चत्वारो वेदाः पुराणाङ्गविद्योपनिषदश्च नि-
त्यभूता एवाध्वेतृपरम्परायाताः प्रवृत्तास्तथा श्लोका इतिहासात्मकाः सूत्राणि
च शब्दानुशासनमीमांसागोचराणि भाष्याणि च सूत्रव्याख्यारूपाणि यदन्य-

दानुर्विद्यादिकं वाक्यं तद्वि यत्सकाशात्मवृत्तं तथाविधाले मुनयो धर्मप्रवर्तकाः । एवं सति वेदस्याऽपि नाभित्यतादोषप्रसङ्गः ॥ १८९ ॥

ततः किमित्यत आह—

वेदानुवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्यं तपो दमः ।

श्रद्धोपवासः स्वातन्त्र्यमात्मनो ज्ञानहेतवः ॥ १९० ॥

वेदस्य नित्यत्वे सति तत्प्रामाण्यबलाद्देवानुवचनादयः सर्वगुह्यापादनद्वारेणात्मज्ञानस्य हेतव इत्युपपन्नं भवति ॥ १९० ॥

स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ।

द्रष्टव्यस्तथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः ॥ १९१ ॥

य एनमेवं विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः ।

उपासते द्विजाः सत्यं श्रद्धया परया युताः ॥ १९२ ॥

किंच । यस्माच्चित्तयथात्मप्रमाणभूतो वेदस्मर्यादसावुक्तमार्गेण सकलाश्रमिभिर्नानाप्रकारं जिज्ञासितव्यः । तमेव प्रकारं दर्शयति । द्विजातिभिर्द्रष्टव्योऽपरोक्षीकर्तव्यः । तत्रोपायं दर्शयति—श्रोतव्यो मन्तव्य इति । प्रथमतो वेदान्तश्रवणेन निर्णेतव्यः । तदनन्तरं मन्तव्यः युक्तिभिर्विचारयितव्यः । ततोऽसौ पानेनापरोक्षीभवति । ये द्विजातयोऽतिशयश्रद्धायुक्ताः सन्तो निर्जनप्रदेशमाश्रिताः एवमुक्तेन मार्गेण एनमात्मानं सत्यं परमार्थभूतमुपासते ते आत्मानं विन्दन्ति लभन्ते प्राप्नुवन्ति ॥ १९१ ॥ १९२ ॥

प्राप्तिमार्गोद्देवयानमाह—

क्रमात्ते संभवन्त्यर्चिर्गृहः शुक्रं तथोत्तरम् ।

अयनं देवलोकं च सविनारं सबैद्युतम् ॥ १९३ ॥

ततस्तान्पुरुषोऽभ्येत्य मानसो ब्रह्मलौकिकान् ।

करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते ॥ १९४ ॥

ते विदितात्मानः क्रमादभ्यासमिमानिदेवतास्थानेषु युक्तिमार्गभूतेषु विश्राम्य तैः प्रस्थापिताः परमपदं प्राप्नुवन्ति । अर्चिर्वह्निः, अहर्दिनं, शुक्रपक्षः, तथोत्तरायणं, सुरसद्यः, सविता सूर्यः, वैद्युतं च तेजः, तान् एव क्रमादर्चिरादिस्थानगतात्मानसः पुरुषो ब्रह्मलोकमाजः करोति । तेषामिह संसारे पुनरावृत्तिर्न विद्यते किंतु प्राकृतप्रतिसंचरावसरे त्यक्तछिन्नशरीराः परमात्मवैकीक्यवन्ति ॥ १९३ ॥ १९४ ॥

पूर्वोक्तपितृयानमाह—

यज्ञेन तपसा दानैर्ये हि स्वर्गजितो नराः ।

धूमं निशां कृष्णपथं दक्षिणायनमेव च ॥ १९५ ॥
 पितृलोकं चन्द्रमसं वायुं वृष्टिं जलं महीम् ।
 क्रमात्ते संभवन्तीह पुनरेव व्रजन्ति च ॥ १९६ ॥
 एतद्यो न विजानाति मार्गद्वितयमात्मवान् ।
 दन्दशूकः पतङ्गो वा भवेत्कीटोऽथवा कृमिः ॥ १९७ ॥

ये पुनर्विहितैर्मार्गैर्यज्ञदानतपोभिः स्वर्गफलभोक्तारस्तो क्रमाद्भूमादिचन्द्रपर्व-
 न्तपदार्थाभिमानिनीर्देवताः प्राप्य पुनरेव वायुवृष्टिजलभूमीः प्राप्य म्रीह्याद्यक्ष-
 रूपेण शुकृत्वमवाप्य संसारिणो योनिं व्रजन्ति । एतन्मार्गद्वयं प्रमत्तो यो न
 विजानाति मार्गद्वयोपायभूतजर्मानुष्ठानं न करोति अस्मी दन्दशूको भुजङ्गः, प-
 तङ्गः शकभः, कृमिः कीटो वा भवेत् ॥ १९५-१९७ ॥

उपासनाप्रकारमाह—

ऊरुस्थोत्तानचरणः मय्ये न्यस्योत्तरं करम् ।
 उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा ॥ १९८ ॥
 निमीलिताक्षः मत्वस्थो दन्तैर्दन्तानसंसृशन् ।
 तालुस्थाचलजिह्वश्च मंवृतास्यः सुनिश्चलः ॥ १९९ ॥
 संनिरुध्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः ।
 द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत् ॥ २०० ॥
 ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ।
 धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन्बुधः ॥ २०१ ॥

ऊरुस्थाबुत्तानौ चरणौ यस्य स तथोक्तः बद्धपद्मासनः । तथोत्ताने सप्यकरे
 दक्षिणमुत्तानं न्यस्य मुखं किञ्चिदुन्नाम्योरसा च विष्टभ्य सम्ममयित्वा तथा नि-
 मीलिताक्षः सत्वस्थः कामक्रोधादिरहितो दन्तैर्दन्तानसंसृशन् तथा तालुनि-
 स्थिता अचला जिह्वा यस्य स तथोक्तः । तथा मंवृतास्यः पिहिताननः सुनिश्चलो
 निष्कम्पः तथा संनिरुध्येन्द्रियग्रामं नातिनीचासनो ना-
 त्युच्छ्रितासनो यथा चित्तविक्षेपो न भवति तथोपविष्टः सन् द्विगुणं त्रिगुणं वा
 प्राणायामाभ्यासमुपक्रमेत् । ततो वशीकृतपद्मेन योगिना योऽसौ हृदये दीप-
 वद्प्रकम्पः प्रभुः स्थितोऽसौ ध्यातव्यः । तत्र च हृदि आत्मानं मनोगोचरतया
 धारयेत् । धारणामवधारयेत् । धारणास्वरूपं च । जाम्बवप्रभमेव च्छोटि-
 कादानकालो मात्रा ताभिः पञ्चदशमात्राभिरधमः प्राणायामः । त्रिसन्निर्मे-
 ष्यमः । पञ्चवत्वारिंशद्विहृतमः । एवं प्राणायामत्रयात्मिकैक धारणा । वाक्छिन्नो

योगश्चन्द्वाभ्यास्ताम् धारयेत् । यथोक्तमन्यत्र—‘संभ्रम्य प्लोटिकां द्वाक-
रामं जानुमण्डले । मात्राभिः पञ्चदशभिः प्राणावाभोऽञ्चमः स्मृतः ॥ मध्यमो
द्विगुणः श्रेष्ठस्त्रिगुणो धारणा तथा । त्रिमिश्रिभिः स्मृतैकैका ताभिर्योगस्तथैव
च ॥’ इति ॥ १९८-२०१ ॥

धारणात्मकयोगाभ्यासे प्रयोजनमाह—

अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा ।

निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् ॥ २०२ ॥

अर्थानां छन्दतः सृष्टिर्योगसिद्धेश्च लक्षणम् ।

सिद्धे योगे त्यजन्देहममृतत्वाय कल्पते ॥ २०३ ॥

अणिमैप्राप्त्या परैरदृश्यत्वमन्तर्धानम् । स्मृतिरतीन्द्रियेष्वर्थेषु मम्बादेरिव
स्मरणम् । कान्तिः कमनीयता । दृष्टिरतीतानागतेष्वप्यर्थेषु । तथा श्रोत्रज्ञता
अतिदवीयसि देशेऽभिष्यज्यमानतया श्रोत्रपथमनासेदुषामपि ज्ञदानां ज्ञा-
नृता । निजशरीरत्यागेन परशरीरप्रवेशनम् । स्ववाङ्मावशेनार्थानां कारणनिर-
पेक्षतया सृष्टिरित्येतद्योगस्य निद्वेर्लक्षणं लिङ्गम् । नचैतावदेव प्रयोजनं किंतु
निद्वे योगे त्यजन्देहममृतत्वाय कल्पते ब्रह्मत्वप्राप्तये च प्रभवति ॥ २०२ ॥ २०३ ॥

यज्ञदानाद्यसंभवे सत्त्वशुद्धानुपायान्तरमाह—

अथवाप्यभ्यसन्वेदं न्यस्तकर्मा वने वसन् ।

अयाचिताशी मितधुक्परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २०४ ॥

अथवा त्यक्तकाम्यनिषिद्धकर्मा अन्यतमं वेदमभ्यसन् एकान्तशीलोऽभ्या-
चितमिताशनापादितसत्त्वशुद्धिरात्मोपासनेन परां मुक्तिलक्षणां सिद्धिं प्राप्नोति ॥

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

श्राद्धकुत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥ २०५ ॥

किंच । सत्प्रतिग्रहादिन्यायेनोपार्जितधनः अतिथिपूजातत्परः नित्यनैमित्तिक-
श्राद्धानुष्ठाननिरतः सत्यवदनशीलः सञ्जातमत्तस्वध्याननिरतो गृहस्थोऽपि हि य-
स्यान्मुक्तिमवाप्नोति तस्माच्च केवलमैहिकर्पारिवाज्यपरिग्रह एव मुक्तिसाधनम् ॥

इत्यभ्यात्मप्रकरणम् ॥

अथ प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५

‘वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः’ इत्यत्र प्रतिपाद्यतया प्रतिज्ञातचद्वि-
धधर्ममध्ये पञ्चप्रकारं धर्ममभिधायापुनावशिष्टं नैमित्तिकं धर्मजातं प्रायश्चित्त-

१. सिद्धेहि, सिद्धिर्हि ख. २. अणिमाप्राप्त्या ख. ३. करणनिरपेक्ष ख. ४. पारिव्रज्य ख.

पद्मामिष्यं प्रारिप्सुः प्रथमतस्तत्परोक्षनार्थमधिकारिविशेषप्रदर्शनार्थं चार्थवाद-
रूपं कर्मविपाकं तावदाह—

महापातकजान्घोराभरकान्प्राप्य दारुणान् ।

कर्मक्षयात्प्रजायन्ते महापातकिनस्त्वह ॥ २०६ ॥

ब्रह्महत्यादिपञ्चकल्य महापातकसंज्ञा ब्रह्महा मद्यप इत्यत्र वक्ष्यते तद्योगिनो
महापातकिनस्ते महापातकजनितान्तामिस्रादिनरकान्मन्त्रजनितदुष्कृतानुरूपान्
घोरानतितीव्रवेदनापादकत्वेनानिभयंकरान्दारुणान्दुःखैकभोगमिष्यन्प्राप्य क-
र्मक्षयात् कर्मजन्यनरकदुःखोपभोगक्षयादनन्तरं कर्मशेषापुनरिह संसारे दुःख-
बहुलवसुगालादितिर्यग्भूतेषु प्रकर्षेण मृत्योर्भूयो जायन्ते । महापातकिग्रहण-
मितरेषामप्युपपातक्यादीनामुपलक्षणम् । तेषां च तिर्यगादियोगिप्राप्तेर्वक्ष्य-
माणत्वात् ॥ २०६ ॥

महापातकिनां संसारप्राप्तिमुक्त्वा तद्विशेषवचनादाह—

मृगश्वसूकरोष्ट्राणां ब्रह्महा योनिमृच्छति ।

खरपुल्कसवेणानां मुरापो नात्र संशयः ॥ २०७ ॥

कृमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् ।

तृणगुल्मलतात्वं च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥ २०८ ॥

शृगा हरिणादयः श्वसूकरोष्ट्राः प्रविद्धाः तेषां योनिं ब्रह्महा स्वकर्मशेषेण प्रा-
प्नोति । खरो रासभः पुल्कसः प्रतिलोमनिपादेन शृङ्गां जातः वैदेहकेनाम्बुध्यां
जातो वेणुलोधां योनिं मुरापः प्राप्नोति । कृमयः सजातीयसंभोगनिरपेक्षा मां-
सविद्यागोमयादिजन्याः, ततः किञ्चित्स्थूलतराः पक्षास्थिरहिताः पिपीलिकादयः
कीटाः, पतङ्गाः शलभाः, तेषां योनिं ब्राह्मणस्वर्णहारी प्राप्नुयात् । तृणं काशादि,
गुल्मलते प्रागुक्ते, तज्जातीयतां क्रमेण गुरुतल्पगः प्राप्नोति । एतच्चाकामकृतवि-
षयम् । कामकारकृते त्वम्यास्वपि दुःखबहुलयोनिषु संसरन्ति । यथाह मनुः
(११।५५-५८)—‘श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोबैजिशृगपक्षिणाम् । चण्डालपुल्क-
सानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ कृमिकीटपतङ्गानां विहसृजां चैव पक्षिणाम् ।
हिराणां चैव सत्त्वानां मुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥ लूताहिसरटानां च तिरश्चां
चाम्बुचारिणाम् । हिराणां च पिशाचानां खेनो विप्रः सहस्रशः ॥ लूतोर्जेनाभः ।
सरठः कृकलासः ।—‘तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि । क्रूरकर्मकृतां चैव
शतशो गुरुतल्पगः ॥’ इति ॥ २०७ ॥ २०८ ॥

एवं च तिर्यक्स्वादुत्तीर्णानां मानुष्ये रोगादि लक्षणानि भवन्तीत्याह—

ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुरापः श्यावदन्तकः ।

१ वेनानां ख. २ योनीः ख. ३ गोबैजिशृगपक्षिणामिति पाठः. ४ पुल्कसानां च क.

हेमहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतरुपगः ॥ २०९ ॥
यो येन संवसत्येषां स तद्विज्ञोऽभिजायते ।

किंच । एवं रौरवादिनरुकेषु वसूकरक्षरादिबोनिषु च वारुणं दुःखमनुभूया-
नन्तरं दुरितक्षेपेण जगन्नसमय एव क्षयरोगादिकक्षणयुक्ताः । प्रचुरेषु मानव-
क्षरीरेषु संसरन्ति । ब्रह्महा क्षयरोगी राजयक्ष्मी भवेत् । निषिद्धसुरापः स्वप्ना-
वतः कृष्णदशनः । ब्राह्मणहेम्नो हता कुत्सितनस्त्वम् । गुरुदारगामी दुश्चर्मत्वं
कुष्ठिताम् ॥ २०९ ॥ एतेषां ब्रह्महादीनां मध्ये येन पतितेन यः पुरुषः संवसति
स तद्विज्ञोऽभिजायते ।

अन्नहर्तामयावी स्यान्मूको वागपहारकः ॥ २१० ॥
धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः ।
तैलहृत्तैलपायी स्यात्पूतिवक्रस्तु सूचकः ॥ २११ ॥

किंच । अन्नस्वापहर्ता आमयावी अजीर्णाक्षः । वागपहारकोऽननुज्ञाताध्वावी
पुस्तकापहारी च मूको वागिन्द्रियविकलो भवेत् । धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः
पङ्कजुल्पादिः । पिशुनो विद्यमानपरदोषप्रख्यापनशीलः । पूतिनासिकः दुर्गन्ध-
नासिकः । तैलस्य हर्ता तैलपायी कीटविशेषो भवति । सूचकोऽसद्वेषसंकीर्तनो
दुर्गन्धिवदनो जायते । एतच्च तिर्यक्स्वप्राह्युत्तरकाळं मानुषशरीरप्राप्तौ ब्रह्मव्यम्
(१२।६८)—‘यद्वा तद्वा परब्रह्ममपहृत्य बलाच्चरः । अवश्यं याति तिर्यक्स्वं
जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥’ इति मनुस्मरणात् ॥ २१० ॥ २११ ॥

परस्य योपितं हत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च ।
अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ २१२ ॥

किंच । यः परदारानपहरति ब्रह्मस्वं च सुवर्णव्यतिरिक्तमपहरति असाधारण्ये
निर्जले देशे ब्रह्मराक्षसो भूतविशेषो जायते ॥ २१२ ॥

हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः ।
पत्रशार्कं शिखी हत्वा गन्धाञ्छुच्छुन्दरी शुमान् ॥ २१३ ॥

किंच । हीनजातौ हेमकारान्यायां पक्षिजातौ पररत्नापहारको जायते ।
तथाच्च मनुः (१२।६९)—‘मणिमुक्ताप्रवालानि हत्वा लोभेन मानवः ।
विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु ॥’ इति । पत्रात्मकं शार्कं हृत्वा
मयूरः । शुभान्माञ्छानपहृत्य शुच्छुन्दरी राजदुहिताख्या मूषिका जायते ॥ २१३ ॥

मूषको धान्यहारी स्याद्यानमुष्ट्रः कपिः फलम् ।
जलं प्लवः पयः काको गृहकारी हुपस्करम् ॥ २१४ ॥

मधु दंशः पलं गृत्रो गां गोधाग्निं वक्तव्यम् ।

श्वित्री वस्त्रं भा रसं तु चीरी लवणहारकः ॥ २१५ ॥

किंच । धाम्पहारी आसुः । यानं हत्वोद्गः । पलं वानरः । जलं पुनः कटक-
विलास्यः पक्षी । पयः क्षीरं । काको ध्वाङ्गुः । गृहोपस्करं मुखलादि हत्वा
गृहकारी चैटकाख्यः कीटविशेषः । मधु हत्वा दंशाख्यः कीटः । पलं मांसं
तद्वत्त्वा गृध्राख्यः पक्षी । गां हत्वा गोधाख्यः प्राणिविशेषः । अग्निं हत्वा
वक्त्राख्यः पक्षी । वस्त्रं हत्वा श्वित्री । हृद्वादि रसं हत्वा सारमेयः । लवणहारी
चीराख्यः उच्चैः स्वरः कीटः ॥ २१४ ॥ २१५ ॥

एवं प्रदर्शनार्थं किंचित्पुनरा प्रतिब्रज्यं पृष्ठाकोटिभ्यामेव वक्तुमशक्तेरेको-
पाधिना कर्मविपाकं दर्शयितुमाह—

प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।

द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः ॥ २१६ ॥

द्रव्यत्वापह्रियमाणस्य सादृशाः प्रकारान्तादृशा एव प्राणिजातयः स्तेयकर्म-
ण्यपहतारो भवन्ति । यथा कांस्याहारी हंस इति । अथवा यत्फलसाधनं द्रव्य-
मपहरति तत्साधनविकलो यथा पङ्कतामशहारक इति ॥ शङ्खेन क्वचिद्वि-
शेषो दर्शितः । ब्रह्महा कुट्टी । तैजसापहारी मण्डली । देवप्राणान्नाक्रोशकः
खलतिः । गरदाग्निदाबुन्मत्ता । गुरुं प्रतिहन्तापस्मारी । गोमृक्षान्धः । धर्मपत्नी
स्वस्त्वान्यत्र प्रवृत्तः शब्दवेधी प्राणिविशेषः । कुण्डाशी भगभक्षो देववर्गस्य स्व-
हारी । पाण्डुरोगी न्यासापहारी च काणः । स्त्रीपण्योपजीवी पण्डः । कौमारदार-
त्यागी दुर्भगः । मिष्टैकाशी वातगुहमी । अभक्ष्यभक्षको गण्डमाळी । ब्राह्मणीगामी
निर्बीजी । करकर्मा वामनः । वस्त्रापहारी पतंगः । शय्यापहारी क्षपणकः ।
शङ्खमुत्स्यपहारी कपाली । दीपापहारी कौशिकः । मित्रधुक् क्षत्री । मातापि-
त्रोराक्रोशः खञ्जक इति ॥ गौतमोऽपि क्वचिद्विशेषमाह । अनृतवागुल्बलः
मुहुर्मुहुः संलभवाक् । जलोदरी दारत्यागी । कूटसाक्षी श्लीपदी उच्छिन्नजङ्घा-
चरणः । विवाहविघ्नकर्ता छिन्नोष्ठः । अश्वगूरुणः छिन्नहस्तः । मातृमोऽन्धः । स्त्रियागामी
वातवृषणः । सनुष्यथे विष्मूत्रविसर्जने मूत्रकृच्छरी । कन्यादूषकः षण्डः । ईर्ष्यालु-
र्मक्षकः । पित्रा विवदमानोऽपस्मारी । न्यासापहारी अनपत्यः । रक्षापहारी अत्य-
न्तदरिद्रः । विद्याविक्रयी पुरुषमृगः । वेदविक्रयी द्वीपी । बहुयाजको जलप्लवः ।
अवाजबवाजको वराहः । अनिमज्जितभोजी बायसः । सृष्टिकभोजी वानरः । यत-
स्ततोऽभ्यर्ज्यार्जः । कक्षवनदहनात्खद्योतः । दारकाचार्यो मुखविगन्धिः । पर्यु-
षितभोजी कृमिः । अदत्तादायी बलीवर्दः । मत्सरी भ्रमरः । अद्भुत्सादी म-

१ शकटाविलास्यः ड. २ वरटाख्य ड. ३ पृष्ठाकोटेन. स्व. ४ ब्रह्मवह्नः ख. ५ सृष्टैकाशी
पाठ. ६ सण्डकारः स्व. ७ अश्वगूरुजङ्घ ड. ८ अवगूरणी ख. ९ मिष्टैकभोजी ड.

बलकुली । शूद्राचार्यः अपाकः । गोहर्ता सर्पः । खेहापहारी क्षत्री । आश्वपहारी अ-
जीर्णी । ज्ञानापहारी मूकः । चण्डालीपुल्कसीगमने भजगरः । प्रव्रजितायमने मरुपि-
शाचः । शूद्रीगमने दीर्घकीटः । सवर्णाभिगामी दरिद्रः । जलहारी मत्स्यः । क्षीरहारी
बलाकः । वार्धुषिकोऽङ्गहीनः । अधिकेयविक्रयी गृध्रः । राजमहिषीगामी मनु-
सकः । राजाकोशको गर्दभः । गोमायी मण्डूकः । अनध्यायाध्ययने सृगालः ।
परद्वन्वापहारी परमेष्ठ्यः । मत्स्यबधे गर्भवासी । इत्येतेऽनूर्ध्वगमना इति ॥
स्त्रियोऽप्येतेषु निमित्तेषु पूर्वोक्तास्त्रेव जातिषु स्त्रीत्वमनुभवन्ति । यथाह मनुः
(१२।१९)—‘स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवामुयुः । एतेषामेव जन्तूनां
आयांत्वमुपयान्ति ताः ॥’ इति । एतच्च क्षयित्वादिलक्षणकथनं प्रायश्चित्तोन्मु-
त्वीभूतमक्षहाद्युद्वेगजननार्थं न पुनः क्षयित्वादिलक्षणयुक्तानां द्वादशवार्षिका-
दिव्रतप्राप्त्यर्थं संसर्गेनित्यस्य वा । तथाहि । पापक्षयार्थं प्रायश्चित्तम् । नैच
प्रायश्चित्तेन प्रारब्धफलपापापूर्वविनाशो किंचन प्रयोजनमस्ति । नहि कार्मुकनि-
मुक्तो बाणो लक्ष्यवेधे वेदुस्तत्रापारस्य वा सैत्तान्तरं पुनरपेक्षते । नच तदार-
ब्धफलनाशार्थोऽपूर्वनाशोऽन्वेपणीयः । नहि त्रिमित्तकारणीभूतचक्रवीचरादि-
विनाशेन तदारब्धकरकादिविनाशः । नच नैसर्गिकं कौनल्यादिकं प्रत्यानेतुं श-
क्यते । किंच । नरकतिथ्योन्यादिजन्यदुःखपरम्परामनुभूतस्य हि कौनल्या-
दिको विकारश्चरमं फलम् । तेन चोत्पन्नमात्रेण स्वकारणापूर्वनाशो ज्ञप्यते मन्थ-
नजनिताशुशुक्षणिनेवारणिक्षयः । तस्माच्च पापविनाशार्थं व्रतपरिचर्या नापि संभ-
वहारार्थम् । नहि शिष्टाः कुनल्यादिभिः सह संबन्धं परिहरन्ति । प्राचीनैकवा-
त्पापनाशेन संबन्धैर्हार्यत्वस्यापि सिद्धेर्नार्थो व्रतचर्यया ॥ यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—
‘कुनली श्यावदन्तश्च कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत्’ इति तत्क्षामवत्यादिवचैर्मिति-
कमात्रं न पुनः पापक्षयार्थं संबन्धैर्हार्यत्वसिद्ध्यर्थं वेति मन्तव्यम् ॥ २१६ ॥

यथाकर्म फलं प्राप्य तिर्यक्त्वं कालपर्ययात् ।

जायन्ते लक्षणत्रष्टा दरिद्राः पुरुषाधमाः ॥ २१७ ॥

किंच । यथाकर्म स्वकृतदुष्कृतानतिक्रमेण तदनुसृतं नरकादि फलं तिर्यक्त्वं
च प्राप्य कालक्रमेण क्षीणे कर्मणि दुष्टलक्षणा दरिद्राश्च पुरुषेषु निकृष्टा
जायन्ते ॥ २१७ ॥

ततो निष्कल्मषीभूताः कुले महति भोगिनः ।

जायन्ते विद्ययोपेता धनधान्यसमन्विताः ॥ २१८ ॥

किंच । ततो दुर्लक्षणमनुष्यजन्मानन्तरं निष्कल्मषीभूता नरकाद्युपभोगद्वा-
रेण क्षीणपापाः प्राग्भवीयसुकृतशेषेण महाकुले भोगसंपन्नाः विद्याधनधान्यसं-
पन्ना जायन्ते ॥ २१८ ॥

१ हत्वा दोषं ख. २ नच प्रारब्ध ख. ३ सत्ता पुनरपेक्षते ख. ४ कारणभूत ख. ग.
५ मनुभूय तस्य ख. ६ प्राचीनवशात् क. ख. ७ संभ्यनहारार्थत्वस्यापि ख. ८ यथाकर्म ख.

एवं प्रायश्चित्तेषु प्ररोचनार्थं कर्मविपाकमभिधायाधुना तेष्वेवाधिकारिणं
निरूपयितुमाह—

विहितस्याननुष्ठानाभिन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ २१९ ॥

तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।

एवमस्यान्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसीदति ॥ २२० ॥

विहितमिति यदावश्यकं संप्रोपासनाग्निहोत्रादिकं नित्यमनुविस्पर्शादी
नैमित्तिकरूपेण चोदितं ज्ञानादिकं च तदुभयमुच्यते तस्याकरणात्, निन्दितस्य
निषिद्धस्य सुरापानादेः करणात्, इन्द्रियाणामनिग्रहाच्च नरः पतनमृच्छति प्राप्नो-
ति । प्रत्यवायी भवतीति यावत् ॥ ननु 'इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः'
इतीन्द्रियप्रसक्तेरपि निषिद्धत्वाच्चिन्दितग्रहणेनैव गतार्थत्वात्किमर्थमनिग्रहाच्चे-
न्द्रियाणामिति पृथगुपादानम् । अत्रोच्यते । इन्द्रियप्रसक्तिनिषेधस्य नैका-
न्ततः प्रतिषेधरूपता ज्ञातकप्रतमप्येऽस्य पाठात्तत्र च 'प्रतानीमानि धारयेत्'
इति व्रतशब्दाधिकाराच्चमश्रवणाच्चेन्द्रियप्रसक्तिप्रतिषेधकः संकल्पो विधीयते ।
स च भायरूप इति पृथगुपादानम् ॥ ननु विहिताकरणात् प्रत्यवेतीति कुतोऽ-
वसितम् । न तावदग्निहोत्रादिचोदना पुरुषप्रवर्तनात्मिकाऽननुष्ठानस्य प्रत्यवाय-
हेतुतामाक्षिपति । विषयानुष्ठानस्य पुरुषार्थत्वावगतिमात्रपर्यवसायिनी हि सा
तावन्मात्रेण प्रवृत्त्युपपत्तेर्न पुनरकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वमपि वक्ति । क्षीणशक्ति-
त्वादन्युपपत्तेः । किञ्च । यद्यनुपपत्युपपत्तयेऽपि प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमर्थान्तरं कल्प्यते
तर्हि निषिध्यमानक्रियाजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थतयैव तद्वर्जनस्य पुरुषार्थत्वसिद्धा-
वपि फलान्तरं कल्प्येत । नचैतत्कस्यचिदपि संमतम् ॥ ननु यथा निषिद्धेष्व-
र्थवादावगतप्रत्यवायपरिहारार्थतयैव पुरुषार्थत्वं तथा विहितेष्वर्थवादावगता-
करणजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थता कस्माच्च स्यात् ॥ मैवम् । नहि सर्वत्राग्निहो-
त्रादिषु तादृग्विधार्थवादाः सन्ति । नच 'विहितस्याननुष्ठानाच्चरः पतनमृच्छति'
इतीयं स्मृतिरेव वाक्यशेषस्थानीयेति चतुरस्रम् । नहि वाक्यान्तरप्रमिते कार्ये
वाक्यान्तरेणार्थवादः संभवति । भवतु वा कथंचिदेकवाक्यतयार्थवादस्तथापि
नौभावरूपं विहिताकरणे कार्थान्तरं जनयितुं क्षमते । ननु 'ज्वरे चैवातिसारे
च लङ्घनं परमौषधम्' इत्यायुर्वेदवचनाद्भोजनाभावरूपं लङ्घनं ज्वरशान्तिं जन-
यतीति यथावगम्यते तथात्रापि भवतु । मैवम् । यतो नात्रापि लङ्घनाज्वर-
शान्तिः किं तर्हि ज्वरनाशप्रतिबन्धकभोजनाभावे सति जटारानलपरिर्पाकजनि-
ताद्यातुसाभ्यादिति मन्तव्यम् । तस्मात् 'विहितस्याननुष्ठानाच्चरः पतनमृच्छति'
इति कथमस्याः स्मृतेर्गतिरिति वाच्यम् । उच्यते । अग्निहोत्रादिविषयाधिकार-

राक्षिद्विरूपप्रत्यवायामिप्रायेणेति न दोषः । ननु (१२।१।७२)—‘वाप्ता-
शुष्कामुखः प्रेतो विप्रो’ धर्मात्स्वकार्ययुतः । अमेध्यकुणपाप्मी तु क्षत्रियः
कटपूतनः ॥ मैत्रार्क्षज्योतिषः प्रेतो वैश्यो भवति पृथुश्व । चैकाक्षकस्तु भवति
शूद्रो धर्मात्स्वकार्ययुतः ॥’ इति । एतानि विहिताकरणप्रत्यवायपराणि मनुवच-
नानि कथं घटन्ते । उच्यते । यथा वाप्तमक्षत उरुका वा दह्यमानमुखस्य
दुःखं तथास्यापि विहितमकुर्वतः पुरुषस्य पुरुषार्थादिदेरित्यकरणनिन्दनमनुष्ठा-
नप्ररोचनार्थमित्यविरोधः । यद्वा प्राग्भवीयनिषिद्धाचरणाक्षिसविहितानुष्ठानवि-
रोधिरागालस्यादिजन्यवान्ताशुष्कामुखप्रेतत्वादिरूपमिति न कश्चिदभावस्य
कारणतेति मन्तव्यम् ॥ ननु पुंश्चलीबानरस्वरदष्ट(चदष्ट)मिध्याभिज्ञसादौ वि-
हिताकरणादिनिमित्तानामन्यतमस्याप्यभावात्कथं प्रत्यवायिता, कथं च तदभावे
प्रायश्चित्तविधानम् । उच्यते । अस्मादेव पापक्षयार्थप्रायश्चित्तविधानाज्जमान्तरा-
चरितनिषिद्धसेवादिजन्यपापापूर्वं समाक्षिसमिध्याभिज्ञापादिकं तन्निमित्तप्राय-
श्चित्तापनोद्यमनेनानुष्ठितमिति कल्प्यते । पुरुषप्रयत्नैरपेक्ष्येण कार्यरूपपापो-
त्पन्नपुपपत्तेः । नच पुंश्चल्यादिगतप्रयत्नेन पुरुषान्तर पापोत्पत्तिः, कर्तृसमवाचि-
त्वनियमाद्धर्माधर्मयोः, तस्माद्युक्तं च प्रायश्चित्ते निमित्तत्रयपरिगणना । तथाच
मनुः (१।१।४४)—‘अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसक्तश्चेन्द्रि-
यार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥’ इति । नरग्रहणं प्रतिबोध्यजातानामपि प्रायश्चि-
त्ताधिकारप्राप्त्यर्थम् । तेषामप्यर्हिंसादिसाधारणधर्मश्चैतत्क्रमसंभवात् । यस्मा-
देवं निषिद्धाचरणादिना प्रत्यवेति तस्मात्तेन कृतनिषिद्धसेवादिना पुरुषेण प्राय-
श्चित्तं कर्तव्यमिह लोके परत्र च विशुद्ध्यर्थम् । प्रायश्चित्तशब्दश्चायं पापक्षयार्थं
नैमित्तिके कर्मविशेषे रुढः । एवं प्रायश्चित्ते कृते अस्यान्तरात्मा शुद्धतया प्रसी-
दति लोकेऽप्यवहर्तुं प्रसीदति । एवं वदतेतद्दर्शितम् । नैमित्तिकोऽयं
प्रायश्चित्ताधिकारः, तत्र चार्थवादगतदुरितक्षयोऽपि जातेहिम्यायेन साध्यतया
स्वीक्रियते । नच दुरितपरिजिहासुनानुष्ठीयत इत्येतावता कामाधिकारोऽशङ्कः
कार्पा । यस्मात् (मनुः १।१।५३)—‘चरितस्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये ।
निन्दैर्हि कल्पैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतेनसः ॥’ इत्यकरणे दोषप्रवणेनावश्यकत्वा-
वगमात् ॥ २१९ ॥ २२० ॥

प्रायश्चित्ताकरणे दोषमाह—

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ।

अपश्चात्तापिनः कष्टाक्षरकान्यान्ति दारुणान् ॥ २२१ ॥

पापेषु शास्त्रार्थव्यतिक्रमजनितेषु प्रसक्ताः पुरुषाः अपश्चात्तापिनो मया दुष्कृतं
कृतमित्येषामनुद्वेगरहिताः प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः दुःस्वहाक्षरकान्यामुच्यन्ति ॥ २२१ ॥

१ विप्रो भवति निष्पुतः ग. क. २ मित्रदेवताकत्वान्मेतः पापुस्तदेवाक्षं कर्मेन्द्रियं तत्र
ज्योतिर्यस्य. ३ प्रायश्चित्तनिमित्तं द. ४ लोकस्यायं सम्यक् स. ५ पिकारशंका क. ६ दुःखदान् क.
या० ह्यु० ३२

नरकस्वरूपं विदुष्ववाह—

तामिस्रं लोहशङ्कुं च महानिरयश्चाल्मली ।
 रौरवं कुम्भलं पूतिमृत्तिकं कालसूत्रकम् ॥ २२२ ॥
 संघातं लोहितोदं च सविषं संप्रपातनम् ।
 महानरककाकोलं संजीवनमहापथम् ॥ २२३ ॥
 अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ।
 असिपत्रवनं चैव तपनं चैकर्विश्वकम् ॥ २२४ ॥
 महापातकजैर्घोरैरुपपातकजैस्तथा ।
 अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः ॥ २२५ ॥

तामिस्रप्रभृतीन्स्वपनपर्यन्तानेकविंशतिनरकानन्वर्थसंज्ञाद्योतितावान्तरभेदा-
 न्महापातकोपपातकजनितभयंकरदुरितैरन्विता अनाचरितप्रायश्चित्ताः पुरुषाधमाः
 मामुबन्ति ॥ २२२-२२५ ॥

उपात्तदुरितनाशार्थं प्रायश्चित्तमित्युक्तं तत्र विशेषमाह—

प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।
 कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते ॥ २२६ ॥

प्रायश्चित्तैर्वक्ष्यमाणलक्षणैरज्ञानाद्यदेनः पापं कृतं तदर्पति गच्छति न कामतः
 कृतम् । किन्तु तत्र प्रायश्चित्तविधायकवचनबलादिह लोके व्यवहार्यो जायते ।
 अत्रच प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतमित्युपक्रमात्प्रतियोगितया ज्ञानत इति
 वक्तव्ये यत्कामत इत्युक्तं तत् ज्ञानकामयोस्तुल्यत्वप्रदर्शनार्थम् । तथाहि
 'विहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणं भवेत् ।' तथा अबुद्धिपूर्वक्रियायामर्थं प्राय-
 श्चित्तम् । तथा 'स्लेच्छेनार्थगतः शूद्रस्त्वज्ञानात् कथंचन । कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत
 ज्ञानात् द्विगुणं भवेत् ॥' इत्यादिभिर्वचनैर्ज्ञानकामनयोस्तुल्यप्रायश्चित्तदर्शना-
 त्स्त्वफलतैव । किञ्च । स्वतन्त्रप्रवृत्तिर्विषयज्ञानकामनाभ्यां नियता तयोरन्यत-
 रौपादेऽपि तस्या असंभवादतः कामत इत्युक्तम् । ज्ञानाज्ञानत इत्युक्तेऽपि कामः
 प्राप्नोत्यविनाभावान् । नच चौरादिभिर्बलात्प्रवर्त्यमानस्य सत्यपि विषयज्ञाने
 कामनाभावाच्चाविनाभाव इति वाच्यम् । यतोऽत्र विषयमनैस्यापि ज्ञानस्य प्रवृ-
 त्तिहेतुत्वाभावेनासत्समत्वम् ॥ यत्तु शुल्केऽपि पिपतिषोर्भ्रांन्त्या कर्तव्यपतर्ब
 तत्रापि बाह्यवश्याभावात्तद्विषयकामनायाश्चाभाव एव । एवमज्ञानाकामनयो-
 रप्यव्यभिचार एव ॥ ननु प्रायश्चित्तैरपैत्येन इति न युक्तम् । फलविनाशवत्त्वा-

१ विगता शूद्रास्त्वज्ञानात् क. २ ज्ञानात्तद्विगुणं ग. ज्ञाने तु द्विगुणं क. ३ इत्याद्यपूर्व-
 वचनैः क. ४ अन्यतराभावेऽपि ग. ५ विषयमानस्याप्रवृत्ति क.

स्मरणः । मैत्रम् । यथा पापेत्पतिः क्षाण्यन्वा तथा तत्परिहृतोऽसीति मात्र
प्रमाणान्तरं क्रमते । अतएव गौतमेन पूर्वोत्तरपक्षमज्ञाया अपमर्शो दर्शितः ।
तत्र प्रायश्चित्तं कुर्वाणं कुर्यादिति मीमांसन्ते । न कुर्यादित्याहुर्न हि कर्म क्षीयते
इति । कुर्यादित्यपरे । 'पुनःस्त्रोमेनेद्वा पुनःसवनमावाप्सीति विशावते । ब्राह्मस्त्रो-
मेनेद्वा तरति सर्वं पाप्मानं तरति भूणहत्या बोधमेधेन वञ्चते' इति 'पुनःसव-
नमावाप्ति' इति, सवनसंपाद्यज्योतिष्टोमादिद्विजातिकर्मणि योग्यो भवतीत्यर्थः ।
अथैवमर्थवादमात्रम् । अधिकारिविशेषणाकाङ्क्षायां रात्रिसत्रम्यायेनार्थवादि-
कफलस्यैव कल्पनाया न्याय्यत्वात्, अतो युक्तं प्रायश्चित्तरपैत्येन इति ॥ मनु काम-
कृते प्रायश्चित्ताभावात्कथं व्यवहार्यत्वं, तदभावश्च 'अनभिसंघिकृतेऽपराधे प्राय-
श्चित्तम्' इति वसिष्ठवचनान् 'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाण्याकामतो द्विजम् ।
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥' इति मनुवचनाच्चावगम्यते ।
नैतत् । 'यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथंचन । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृश-
प्रियतनादते ॥' इति । तथा—'विहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणं भवेत्' इति
च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु वसिष्ठवचनं तस्याप्यकामकृतेऽपराधे
प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्यभिप्रायो न पुनः कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति ॥ यत्तु
मनुवचनं 'इयं विशुद्धिरुदिता' इत्यादि, तदपीयमिति सर्वनामपराच्छृङ्खलादुक्त-
वार्तिकदिप्रतत्त्वाया एव । 'कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते' इत्यनेन प्र-
तिषेधो न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य । मरणात्मिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शितत्वात् ॥
ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि कस्माच्च स्वाद्विशो-
बाद्यदि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि व्यवहार्यतापि कथं भवति ॥ उच्यते । उभ-
यत्रप्रायश्चित्ताविशेषेऽपि फलविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते । अज्ञानकृते तु सर्वत्र
पापक्षयः । यत्र तु 'ब्रह्महसुरापगुरुतत्पगमातृपितृयोनिर्संबन्धाङ्गत्वेननास्तिकनि-
म्बितकर्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्च' इति
गौतमोक्तमहापातकादौ व्यवहार्यत्वं निषिद्धं, तस्मिन्पतनीये कर्मणि कामतः
कृते व्यवहार्यत्वमात्रं न पापक्षय इति । नन्व पापक्षयमात्रे व्यवहार्यत्वमनुपप-
न्नम् । हे हि पापस्य शक्ती नरकोत्पादिका व्यवहारनिरोधिका चेति । तत्रैतरसा-
स्त्वविनाशेऽपि व्यवहारनिरोधिकायाः शक्तेर्विनाशो नानुपपन्नस्तस्मात्पापानपग-
मेऽपि व्यवहार्यत्वं नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् (१११४५)—'अकामतः कृते
पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥' इति तदपि
कामकृते प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं, न पुनः पापक्षयप्रतिपादनपरम् । अपतनीये
पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव । (१११४६)—'अकामतः कृतं
पापं वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति । कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥' इति
मनुस्मरणात् । पतनीयेऽपि कर्मणि कामकृते मरणान्तिकप्रायश्चित्तेषु कस्मिन्

१ नेद्वा ब्रह्मचर्यं नरेदुपनयनत इति सर्वं पाप्मानं ख. २ ब्रह्महसुरापो गुरुतत्पगो मातृ-
पितृ ख. ३ संवन्धावगम ड. ४ पापक्षयप्रतिप्रतिपादन ऊ.

क्षयो भवत्येव । कलाम्तराभावात् । 'नोस्त्रास्मिन्नोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषं तु निर्दम्यते' इत्यापस्तम्बस्मरणात् ॥ २२६ ॥

निषिद्धाचरणादिकं प्रायश्चित्ते निमित्तमित्युक्तं तत्प्रपञ्चयितुमाह—

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः ।

एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ २२७ ॥

इतिरथं प्राणवियोगौक्रे व्यापारे रुद्धः । यस्यापारसमनन्तरं कालान्तरे वा कारणान्तरनिरपेक्षः प्राणवियोगो भवति सः । ब्राह्मणं हतवानिति ब्रह्महा । मद्यपो निषिद्धसुरायाः पाता । स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णस्य हर्ता । 'ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकं' इत्यापस्तम्बस्मरणात् । गुरुतल्पगो गुरुभार्यागामी । तल्पशब्देन शयनवाविना साहचर्याद्वार्या लक्ष्यते । एते ब्रह्महादयो महापातकिनः । पातक-
न्तीति पातकानि ब्रह्महत्यादीनि । महच्छब्देन तेषां गुरुत्वं व्याप्यते तद्योगिनौ महापातकिन इति । लाघवार्थं संज्ञाकरणम् । यश्च तैर्ब्रह्महादिभिः प्रत्येकं सह संवसति 'प्रतिस्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः' इति वक्ष्यमाणन्यायेन सीऽपि महापातकी । तथाशब्दः प्रकारवचनोऽनुग्राहकप्रयोजकादिकर्तृसंग्रहायैः । अनुग्राहकश्च यः पलायमानममित्रं उपरुन्धन् परेभ्यश्च इन्तारं परिरुन्धन्नुद्ग-
दिनामनुपजनयलुपकरोति स उच्यते । अतएव मनुनानुग्राहकस्य हिंसाफलसं-
बन्धो दर्शितः—'बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् । यद्येको वातयेत्तत्र सर्वं ते वातकाः स्मृताः ॥' इति ॥ तथा प्रयोजकादीनामप्यापस्तम्बेन कल-
संबन्ध उक्तः 'प्रयोजितानुमन्ता कर्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु यो भूय आरभते तस्मिन्फलविशेषः' इति । तत्राप्रवृत्तस्य प्रवर्तकः प्रयोजकः । स च त्रि-
प्रकारः—आज्ञापयिताभ्यर्थयमान उपदेष्टेति । तत्राज्ञापयिता नाम स्वयमुच्यते स-
ञ्जीवं ऋत्यादिकं यः प्रेरयति मदीयममित्रं जहीति स उच्यते । अभ्यर्थयमानस्तु यः स्वयमसमर्थः सन् प्रार्थनादिना मच्छुं व्यापादयेत्युच्यते प्रवर्तयति सोऽभिधी-
यते । अनयोश्च स्वार्थसिद्ध्यर्थमेव प्रयोक्तृत्वम् । उपदेष्टा पुनस्त्वं शत्रुमित्यं वधा-
पादयेति भर्माद्वैतनायुपदेशपुरःसरं प्रेरयन्कथ्यते । तत्र च प्रयोज्यगतमेव फल-
मिति तेषां भेदः । अनुमन्ता तु प्रवृत्तस्य प्रवर्तकः । स द्विप्रकारः—कश्चित्स्वार्थ-
सिद्ध्यर्थमनुजानाति कश्चित्प्रार्थामिति ॥ नन्वनुमननस्य कथं हिंसाहेतुत्वं न ताव-
त्प्राणवियोगोत्पादनेन तस्य साक्षात्कर्तृव्यापारजन्यत्वाच्चापि प्रयोजकत्वेन साक्षा-
त्कर्तृप्रवृत्त्युत्पादनद्वारेण प्रवृत्तस्य प्रवर्तकत्वात् । नच साधु त्वयाध्यवसितमिति
प्रवृत्तमेवानुमन्यत इति साङ्गनीयम् । तौहसत्त्वानुमननस्य हिंसां प्रत्यहेतुत्वाच्च-
त्वाच्च । उच्यते । यत्र हि राजादिपारतन्त्र्यात्स्वयं मनसा प्रवृत्तोऽपि प्रवृत्ति-
विच्छेदमयादागामिदण्डमयाद्वा शिथिलप्रबलौ राजाद्यनुमतिमपेक्षते तत्रानुम-

तिर्हन्तुः प्रवृत्तिमुपोद्बलपन्थी हिंसाफलं प्रति हेतुर्वा प्रतिपद्यते । तथा योऽपि
अर्त्तसंताडनधनापहरादिवा परान्कोपयति सोऽपि मरणहेतुभूतमन्युत्पादप्रहा-
रेण हिंसाहेतुर्भवत्येव । अतएव विष्णुनोक्तम्—‘आकुटस्थाडितो वापि धनैर्वा
विप्रयोजितः । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्जहाघातकम् ॥’ इति । तथा—‘ह्य-
तिमिन्नकलत्रार्थं सुहृत्क्षेत्रार्थमेव च । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्जहाघातकम् ॥’
इति । नच कृतेष्वप्याक्रोशनादिषु कस्यचिन्मन्युत्पत्त्यदर्शनादकारणतेति
सङ्गधीयम् । पुरुषस्वभाववैचिण्यात् । ये अल्पतरेणापि निमित्तेन जातमन्यको
भवन्ति तेष्वप्यभिचार इति नाकारणता । एतेषां चानुप्राहकप्रयोजकादीनां
प्रत्यासत्तिव्यवधानापेक्षया व्यापारगतगुरुलाघवापेक्षया च फलगुरुलाघवात्
प्रायश्चित्तगुरुलाघवं बोद्धव्यम् ।—‘यो भूय भारभते तस्मिन्कलत्रिकेऽपि’
इति वक्ष्यनात् । तथाहनुप्राहकस्य तावत्स्वयमेव हिंसार्थां प्रवृत्तत्वेन स्वतः-
कर्तृत्वे सत्यपि साक्षाद्प्राणविभोगफलकसङ्गप्रहारादिव्यापारयोगित्वाभावेन सा-
क्षात्कर्तृत्वज्ञो हिंसारम्भकत्वाभावादल्पफलत्वमल्पप्रायश्चित्तत्वं च । प्रयोज-
कस्य तु स्वतःकर्तृत्वप्रवृत्तिजनकत्वेन व्यवहितत्वात्ततोऽल्पफलत्वम् । प्रयोज-
कानां मध्ये परार्थप्रवृत्तत्वेनोपदेष्टुरल्पफलत्वम् ॥ ननु प्रयोजकहस्तस्थानी-
यत्वात्प्रयोज्यस्य न फलसंबन्धो युक्तः । यदि परप्रयुक्त्या प्रवर्तमानस्यापि
संबन्धस्तर्हि स्थपतितडागखनितुप्रभृतीनामपि मृत्युने प्रवर्तमानानां स्वर्गादिफ-
लप्राप्तिप्रसङ्गः । उच्यते । शास्त्रोक्तं फलं प्रयोजकरीति न्यायेनाधिकारिकर्तृगतफ-
लजनका देवकूपतडागनिर्माणादयः । नच स्थपतितडागखनित्रादयो देवकूपतडाग-
करणादिव्यधिकारिणः । अस्वर्गकामित्वात् । अत्र पुनः परप्रयुक्त्या प्रवर्तमानाना-
मप्यहिंसायामधिकारित्वाद्भवत्येव तस्मात्तिक्रमनिबन्धनो दोषः । अनुमन्तुस्तु प्र-
योजकादप्यल्पफलत्वं प्रयोजकव्यापाराद्दहिरङ्गत्वात्पुत्रत्वाच्चानुमनस्य । निमित्त-
कर्तुः पुनराक्रोशकादेः प्रवृत्तिहेतुभूतमन्युजनकत्वेन व्यवहितत्वाम्मरणानुसंधानं
विना प्रवृत्तत्वाच्चानुमन्तुः सकाशादप्यल्पफलत्वम् ॥ ननु यदि व्यवहितस्यापि
कारणत्वं तर्हि मातापित्रोरपि हन्तृपुरुषोत्पादनद्वारेण हननकर्तृत्वप्रसङ्गः । उच्यते ।
नहि पूर्वभावित्वमात्रेण कारणत्वम् । कारणकारणतयापि तथाभावित्वोपपत्तेः ।
कस्मिन् स्वरूपातिरिक्त-कार्योत्पत्त्यनुगुणव्यापार-योगि भवति तद्धि कारणम् । यदि
रथन्तरसामा सोमः स्यादेन्द्रबायवाग्रान् ग्रहान् गृहीयादिति रथन्तरसामतेव क-
तोरेन्द्रबायवाग्रार्थां कारणं । नहि तत्र सोमबागः स्वरूपेण कारणं व्यभिचा-
रात् । नच पित्रोश्चादृग्विधकारणलक्षणयोगित्वमिति वाँतिप्रसङ्गः । अनेनैव न्यायेन
धर्माभिसंधिना निर्मितकूपवाप्यादीं प्रमादपतितब्राह्मणादिमरणे स्नानयितुर्दोषा-
भावः । नहि कूपोऽनेन स्नायितः अतोऽहमात्मानं व्यापादयामीत्येवं कूपस्नाननि-
मित्तं व्यापादनं यथाक्रोशादौ । अतः कूपकर्तुरपि कारणकारणत्वमेव न पुनर्हिंसाहे-
तुत्वमिति मातापितृमुच्यते । तथा कश्चित्सत्यपि हिंसानिमित्तयोगित्वे परोप-

१ तयान्योपि ख. २ फलं गुरु ख. ३ देवकुलतडाग. क. ग. ड. ४ तडागकर्त्रादयो ख.
५ दप्यकत्वम् ख. ६ अत्रा कारणं ड. नास्तिप्रसङ्गः क.

कारार्थप्रवृत्तौ वचनादोषामावः । यथाह संवर्तः—‘बन्धने गोश्लिकित्सार्यं गृह्यार्थविरोधेन । यस्मै कृते विपत्तिश्चेत्प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ औषधं स्नेहमाहारं द्रवद्रोमाक्षणादिषु । दीयमाने विपत्तिः स्वात्त स पापेन लिप्यते ॥ दाहश्लेष्म-
क्षिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्वताम् । प्राणसंत्राणसिद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥’
इति । एतच्चादाननिदाननिपुणमिषग्विषयम् । इतरस्य तु ‘मिषकृमिष्याष्य-
न्धाप्यः’ इत्यत्र दोषो दर्शितः । यत्र तु मन्युनिमित्ताक्रोशनादिकमकुर्वतोऽपि
नाम गृहीत्वोन्मादादिनात्मानं व्यापादयति तत्रापि न दोषः । —‘अकारणं तु
यः कश्चिद्विजः प्राणाभ्यरित्यजेत् । तस्यैव तत्र दोषः स्वात्त तु यं परिकीर्तयेत् ॥’
इति स्मरणात् ॥ तथा यत्राप्याक्रोशकादिजनितमन्युरात्मानं खन्नादिना प्रहृत्य
मरणादर्थाणाक्रोशनादिकेन्द्रां वनदानादिना संतोषितो यदि जनसमक्षमुच्चैः आ-
वयति नात्राक्रोशकत्वापराध इति तत्रापि वचनात्त दोषः । यथाह षिण्युः—
‘अहिरय कुपितो इत्वा तोषितः आवयेत्पुनः । तस्मिन्मृते न दोषोऽस्ति इषोर-
प्यावणे कृते ॥’ इति । एतेषां च प्रयोजकादीनां दोषगुरुलक्षणावपरांलोचनया
प्रायश्चित्तविशेषं ब्रह्मणः ॥ २२७ ॥

ब्रह्महत्यासमान्याह—

गुरुणामध्यधिषेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ।

ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ २२८ ॥

गुरुणामाधिक्येनाधिषेपः अनृताभिज्ञंसनम् । ‘गुरोरनृताभिज्ञंसनमिति महा-
पातकसमानि’ इति गौतमस्मरणात् । एतच्च लोकाविदितदोषाभिज्ञंसनविषयकः ।
‘दोषं बुद्ध्वा न पूर्वः परेषां समाख्याता स्वात्संभ्यवहारे चैनं परिहरेत्’ इत्यापस्त-
म्बस्मरणात् । नास्ति क्वाभिनिवेशेन वेदकुत्सनम् । सुहृन्मित्रं तस्याप्राक्ष्यत्वापि
कथः । अधीतस्य वेदस्यासच्छास्त्रविनोदेनालस्यादिना वा नाशनं विस्मरणम् ।
एतानि प्रत्येकं ब्रह्महत्यासमानि । यत्पुनः ‘स्वाध्यायाग्निमुत्तत्यागः’ इत्यधीतत्याग-
स्त्रोपपातकमध्ये परिगणनं तत्कथं चित्कुटुम्बभरणाकुलतया सच्छास्त्रवर्णन्यग्र-
तया वा विस्मरणे द्रष्टव्यम् ॥ २२८ ॥

सुरापानसमान्याह—

निषिद्धमक्षणं जैहयमुत्कर्षे च वचोऽनृतम् ।

रजस्वलाशुखास्वादः सुरापानसमानि तु ॥ २२९ ॥

निषिद्धं कश्यानादिकं तस्य मतिपूर्वं मक्षणम् । अतएव मनुः (५१९)—
‘अत्राकं विदुराहं च कश्यानं ग्रामकुटुम्बम् । पलाण्डुं गृजनं चैव मत्वा जग्ध्वा
पतोन्नरः ॥’ इति । अमतिपूर्वं तु प्रायश्चित्तान्तरम् (५१३०)—‘अमस्यैवापि
षट् जग्ध्वा कृच्छ्रं साम्प्रपन्नं शरेत् । यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः ॥’

१ मन्युनात्मानं ख. २ कर्ता वनदाना ठ. ३ ततः क. ४ मुत्कर्षे च ठ.

इति तेष्वेवोक्तत्वात् । जैह्वं कौटिल्यं अन्याभिसंभानेनाभ्यवादिष्वभ्यक्तत्वं च । अत्र च जैह्वमिति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वाच्चि-
च्छास्य गुरुविषयं जैह्वमिति गौरवं गम्यते । अस्ति च नैमित्तिकपर्यालोचनया
निमित्तस्य विशेषावगतिः । यथा यस्योभावघ्नी अनुगतौ स्यातां दुष्टौ भवेतामभि-
च्छोचेतां वा पुनराधेयं तत्र प्रायश्चित्तिरित्यत्रोभावित्यस्य निमित्तविशेषणत्वेन इति-
हस्यत्वादाविवक्षितत्वेऽप्यग्निद्वयनिष्पादकपुनराधेयरूपनैमित्तिकविधिवत्प्रा-
द्वधानुगतिरेव निमित्तमिति कल्प्यते तथाप्रापीति युक्तं निमित्तगौरवकल्पनम् ।
तथा समुत्कर्षनिमित्तं राजकुलादावचतुर्वेद एव चतुर्वेदोऽहमित्यनृतभाषणम् ।
रजस्वलायाः (कामवशेन) वक्रासवसेवनमेतानि सुरापानसमानि ॥ २२९ ॥

सुवर्णस्तेयसमान्याह—

अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा ।

निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसंमितम् ॥ २३० ॥

अश्वादीनां ब्राह्मणसंबन्धिनां निक्षेपस्य च सुवर्णव्यतिरिक्तत्वापहरणमेतत्सर्वं
सुवर्णस्तेयसमं वेदितव्यम् ॥ २३० ॥

गुरुतल्पसमान्याह—

सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च ।

सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ २३१ ॥

सखा मित्रं तस्य भार्या, कुमार्युत्तमजातीया कन्यका तासु ।—‘सकामास्वनु-
लोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः । दूषणे नु करच्छेद उत्तमार्था वधस्तथा ॥’ इति
तत्रैव दण्डविशेषप्रतिपादनात्प्रायश्चित्तगुरुत्वं युक्तम् । स्वयोनिर्भगिनी । अ-
न्त्यजा चाण्डाली । सगोत्रा समानगोत्रा । सुतस्त्री भूया । एतासां गसनं प्रत्येकं
गुरुतल्पसमम् । एतच्च रेतःसेकादूर्ध्वं वेदितव्यम् । अर्वाङ्गनिवृत्तौ न न गुरुत-
ल्पसमत्वं किंत्वल्पमेव प्रायश्चित्तम् । (११।५८)—‘रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमा-
रीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥’ इति मानवे
रेतःसेक इति विशेषणोपादानात् । सगोत्राग्रहणेनैव सिद्धे पुनः सुतस्त्रीग्रहणं प्रा-
यश्चित्तगौरवप्रतिपादनार्थम् । अत्र च ब्रह्महत्यादिस्मृत्यवचनं गुर्वधिक्योपादेस्तत्तन्नि-
क्षेपप्रायश्चित्तोपदेशार्थम् । ननु वेदनिन्दादौ दोषस्य लघुत्वाद्गुरुतरं ब्रह्महत्यादिप्रा-
यश्चित्तं न युज्यते । मैवम् । गुरुप्रायश्चित्तोपदेशबलादेव दोषगुह्यत्वावगतेः ।
नञ्च ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तातिदेशार्थमेवेदं वचनं न भवति । किंतु दोषगौरवमात्र-
प्रतिपादनपरमिच्छाशङ्कनीयम् । यतस्तावन्मात्रप्रतिपादनपरत्वे ब्रह्महत्यासममिदं
गुरुतल्पसममिच्छादिभेदेन समत्वाभिधानं नोपपद्यते । तच्च प्रायश्चित्तं समक-
न्द्वेनोपदिश्यमानं ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तेभ्यः किञ्चिद्भूतमेवोपदिश्यते । कोऽपि
राजसूयो मज्जीत्यादिवाक्येषु समस्तपदस्य किञ्चिद्भिन्ने प्रयोगदर्शनात्, महतः वा-

सकलेश्वरस्य च तुल्यत्वस्यायुक्तत्वाच्च । एवं च सति याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यास-
मत्वेनोक्तानामपि ब्रह्मोक्तत्ववेदनिन्दासुहृद्भानां मनुना यत्सुरापामसाम्यम् ।
(११५६)—“ब्रह्मोक्तता वेदनिन्दा कीटसाक्षं सुहृद्दधः । गौहिताच्चाभ्ययो-
र्जयिषः सुरापानसमानि पद ॥” इत्युक्तं तत्प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् । एवमन्ये-
ष्वपि वचनेषु विरोधः परिहर्तव्यः । यस्तु वसिष्ठेन—“गुरोरलीकनिर्वन्द्ये हृच्छ्रं
द्रादृशरात्रकं । चरित्वा सचैलः स्नातो गुरुप्रसादात् पूतो भवति” इति लघु-
प्रायश्चित्तमुक्तं तदमतिपूर्वं सकृदनुष्ठाने च वेदितव्यम् ॥ २३१ ॥

गुरुतत्पातिदेशमाह—

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं क्षुपामपि ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ २३२ ॥

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ।

लिङ्गं छित्त्वा वधस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि ॥ २३३ ॥

पितृष्वन्नादयः प्रसिद्धास्ताः गच्छन् गुरुतल्पगस्तस्य लिङ्गं छित्त्वा राज्ञा वधः
कर्तव्यो दण्डार्थं प्रायश्चित्तं च तदेव । चशब्दाद्वाङ्गीप्रव्रजितादीनां ग्रहणम् । य-
थाह नारदः—“माता मातृष्वसा श्वश्रूमांनुलानी पितृष्वसा । पितृष्वसस्त्रि-
ष्वली भगिनी तत्सखी क्षुपा ॥ दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी
प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामभ्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उ-
च्यते । क्षिप्रस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥” इति । राज्ञी राज्यस्य
कर्तुर्भार्या, न शत्रियस्त्वैव । तद्रमने प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात् । धात्री मातृष्वसि-
रिका स्तन्यदानादिना पोषयित्री । साध्वी व्रतचारिणी । वर्णोत्तमा ब्राह्मणी ।
अत्र मातृग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । अयं च लिङ्गच्छेदवधात्मको दण्डो ब्राह्मणव्यति-
रिक्तस्य ।—“न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम्” इति तस्य वधनिषेधात्
वधस्यैव प्रायश्चित्तरूपत्वात् । अस्य च विषयं गुरुतल्पप्रायश्चित्तप्रकरणे प्रपञ्चयि-
ष्यामः । अत्र क्षुपाभगिन्योः पूर्वश्लोकेन गुरुतल्पसमीकृतयोः पुनर्ग्रहणं प्रायश्चि-
तविकल्पार्थम् । यदा पुनरेताः स्त्रियः सकामाः सत्य एतानेव पुरुषान्ब्रह्मीकृत्यो-
पमुज्ज्वले तदा तासामपि पुरुषवद्बध एव दण्डः प्रायश्चित्तं च । एतानि गुर्वधि-
क्षेपादितनयागमनपर्यन्तानि महापातकातिदेशविषयाणि सद्यःपतनहेतुत्वात्पात-
कान्मुच्यन्ते । यथाह यमः—“मातृष्वसा मातृसखी दुहिता च पितृष्वसा ।
मातुलानी स्वसा श्वश्रूत्वा सद्यः पतेन्नरः ॥” इति । गौतमेन पुनरन्येषामपि
पातकव्युक्तम् । मातृपितृयोनिर्बद्धाङ्गस्तेननास्तिकनिर्भूतकर्मभ्यासिपतिहा-
त्याव्यपतितस्याग्नयः पतितः पातकसंयोजकाश्चेति । तेषां च महापातकोपपात-
कमध्यपाठान्महापातकावयुनत्त्वमुपपातकाश्च गुरुत्वमवगम्यते । तदुक्तम्—“म-
हापातकमुत्थानि पापान्मुक्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञावि तन्मयमुपपात-

कम् ॥' इति । तथा आक्षिप्तः—'पातकेषु सहस्रं स्वाम्यहस्तु द्विगुणं तथा ।
उपपाते तुरीयं स्वाक्षरकं त्रैलोक्ये ॥' इति ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

एवं महापातकानि तत्समानि च पातकानि परिगणय्योपपातकानि परिगण-
यितुमाह—

गोवधो ब्राह्मता स्तेयमृणानां चोनपक्रिया ।
अनाहिताग्नितापण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥ २३४ ॥
भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ।
पारदार्यं पारिविच्यं वार्धुष्यं लवणक्रिया ॥ २३५ ॥
स्त्रीशूद्रविद्वत्प्रवधो निन्दिताथोपजीवनम् ।
नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः ॥ २३६ ॥
धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ।
पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः ॥ २३७ ॥
कन्यासंदूषणं चैव पैरिविन्दकयाजनम् ।
कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥ २३८ ॥
आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥ २३९ ॥
इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् ।
हिंसयन्निविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥ २४० ॥
शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् ।
तथैवानाश्रमे वासः पराशपरिपुष्टता ॥ २४१ ॥
असच्छास्त्राधिगमनमाकरेण्वधिकारिता ।
भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम् ॥ २४२ ॥

गोवधो गोपिण्डव्यापादनम् । कालेऽनुपनीतत्वं ब्राह्मता । ब्राह्मणसुवर्णस-
त्समम्यतिरिक्त्वापरद्रव्यापहरणं स्तेयम् । शूहीतस्य सुवर्णादेरप्रदानम् । ऋणानाम-
नपाकरणम् । तथा देवर्षिपितृणां संर्षन्धूणस्यानपाकरणं च । सत्यधिकारेऽज्ञा-
हिताग्निवत् ॥ ननु ज्योतिष्टोमादिकामश्रुतयः स्वाङ्गभूताग्निनिष्पत्त्यर्थमाज्ञार्थं
प्रयुज्यत इति मीमांसकप्रसिद्धिरतश्च यस्याग्निभिः प्रयोजनं तस्य तदुपायभू-
ताधाने प्रवृत्तिर्विज्ञाद्यर्थिन इव धनार्जने । यस्य पुनरग्निभिः प्रयोजनं नास्ति
तस्याप्रवृत्तिरिति कथमनाहिताग्नितादोषः । उच्यते । अज्ञादेवाधानस्याव-

इयक्त्ववचनाश्रित्यभुतयोऽपि साधिकादिस्वाविशेषादाधानस्य प्रयोजिका इति स्मृतिकाराणामभिप्रायो लक्ष्यत इत्यदोषः । तथा अपण्यस्य लवणादेर्विक्रयः । सहोदरस्य ज्येष्ठस्य तिष्ठतः कनीयसो भ्रातुर्दाराप्रिसंयोगः परिवेदनम् । पणपूर्वाध्यापकादध्ययनग्रहणम् । पणपूर्वाध्यापनम् । परदारसेवनं गुरुद्वारतस्त्रमन्वतिरेकेण । पारिविष्यं कनीयसि कृतविवाहे ज्येष्ठस्य विवाहराहित्यम् । वार्षुष्यं प्रतिपिद्धद्व्युपजीवितम् । लवणक्रिया लवणस्योत्पादनम् । क्षिप्वा वधः अमा-
ह्वय्या अप्याग्नेयीभ्यतिरेकेण । शूद्रवधः । अदीक्षितविद्वज्जत्रियवधः । निम्क्-
तार्थोपजीवनमराजस्थापितार्थोपजीवनम् । नास्तिक्यं नास्ति परलोक इत्याद्य-
भिमिवेशः । व्रतलोपो ब्रह्मचारिणः स्त्रीप्रसङ्गः । सुतानामपत्यानां विक्रयः ।
धाम्यं श्रीह्यादि, कुप्यमसारद्रव्यं त्रपुसीसादि, पशवो गवाद्यम्लेषामपहर-
णम् । गोवधो ब्राह्मता स्तेभमित्यनेन स्तेयग्रहणेनैव सिद्धे पुनर्धाम्यकुप्यादित्ते-
वग्रहणं नित्यार्थम् । अतो धाम्यादिभ्यतिरिक्तद्रव्यस्तेये नावश्यमेतदेव प्रायश्चित्त-
मपि तु ततो म्यूनमपि भवत्येव । एतेन बान्धवत्यागग्रहणेनैव सिद्धे पुनः पित्रादि-
त्यागग्रहणं व्याख्यातम् । अयाज्यानां जातिकर्मदुष्टानां शूद्रमात्यादीनां वाजनम् ।
पितृमातृसुतानामपतितानां त्यागो गृहाक्षिप्कामनम् । तडागस्यारामस्य चो-
द्यानोपवनादेर्विक्रयः । कन्याया संदूषणमङ्गुल्यादिना योनिविदारणं नतु भोगः ।
तस्य सखिभार्याकुमारीपिबति गुरुतल्पगसमत्वस्योक्तत्वात् । परिविन्दकयाजनं
तस्य च कन्याप्रदानम् । कौटिल्यं गुरोरन्यत्र । गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य सुरा-
पानसमत्वमुक्तम् । पुनर्व्रतलोपग्रहणमक्षिष्टाप्रतिपिद्वेत्वपि श्रीहरिचरणकमल-
प्रेक्षणाद् प्राक् ताम्बूलादिकं न अक्षयामीत्येवंरूपेषु प्राप्त्यर्थं नतु स्नातकमत-
प्राप्त्यर्थम् । तत्र (११२०३)—‘स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्’
इति मनुना कषुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात् ॥ तथारामार्थं च पाकलक्षणक्रि-
यारम्भः । (मनुः ३।११८)—‘अचं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्’
इति तस्यैव प्रतिषिद्धत्वात् । क्रियामात्रविषयत्वे तु प्रैतिषेधकल्पनाया गौरवं
त्वात् । मद्यपायाः क्षियाः जाचाया अपि निषेवणमुपभोगः । स्वाध्यायत्यागो
व्याख्यातः । अग्नीनां च श्रौतस्मार्तानां त्यागः । सुतत्यागः संस्काराद्यकरणम् ।
बान्धवानां पितृभ्यमातृकादीनां त्यागः सति विभवे अपरिरक्षणम् । पाकादि-
दृष्टप्रयोजनसिद्धयर्थमार्द्रदुग्धमण्डेदो न त्वाहवनीयपरिरक्षणार्थमपि । क्षिया हिं-
सया औषधेन च वर्तनं जीवनं स्त्रीहिंसौषधजीवनम् । तत्र स्त्रीजीवनं नाम
आर्यो पण्यभावेन प्रयोज्य तल्लब्धोपजीवनम्, स्त्रीधनेनोपजीवनं वा । हिंसया
जीवनं प्राणिबधेन जीवनम् । औषधजीवनं वशीकर्त्र्यादिना । हिंसवच्चरस्य
तिलेषुपुषिष्ठाकरस्य प्रवर्तनम् । व्यसनानि शृगयादीन्ध्यादृश । आत्मविक्रयो

१ साधिकारस्वाविशेषा ड. २ इत्युपजीवित्वम् ड. ३ प्रतिपेधे ड. ४ करणेन ड. ५ शृगया-
दीन्ध्यादृश व्यसनानि मनुस्मृतौ (७ सो. ४७-५३)—‘शृगयाक्षा दिवास्त्राप परिवाहः क्षियो
मदः । तीव्रैर्विकं शृवात्या च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोहं शर्माम्बार्थदूष-
णम् । वाग्दण्डं च पारुष्यं स्त्रीषजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ दयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वं कवयो

द्रव्यग्रहेणैव परदास्यकरणम् । शुद्धसेवनं हीनेषु मैत्रीकरणम् । अन्नदस्यवर्गदारका-
केवलहीनवर्गदारोपयमनं साधारणस्त्रीसंभोगश्च । अनाश्रमभासः अगृहीताश्रमित्वं
सत्सधिकारे । पराश्रपरीपुष्टता परपाकरित्वम् । असच्छास्त्रस्य चार्वाकादिश्र-
म्भस्याभिगमः । सर्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाश्रयाधिकारित्वम् ।
आर्याया विक्रयः । अश्वदान्मन्वायुकाभिचारामतिपूर्वलशुनादिभक्षणादेर्ग्रह-
णम् । एषां गोवधादीनां प्रत्येकमुपपातकसंज्ञा वेदितव्या । मनुना पुनरश्र-
म्भपि निमित्तानि जातिभ्रंशकरसंकरीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणसंज्ञानि परि-
गणितानि । (मनुः ११।६७-७०)—‘ब्राह्मणस्य रजःकृत्या घ्रातिरग्रेयम-
द्ययोः । जैह्वं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ खराशोद्भृशग्रेभानामजा-
विकवधस्तथा । संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिपस्य च ॥ निन्दितेभ्यो घनादानं
वाणिज्यं शुद्धसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ कुम्भीकटव-
शोहत्या मद्यानुगतभोजनम् । फलेधःकुसुमस्तेयमर्धैर्यं च मलावहम् ॥’ इति ॥
अतोऽन्यस्मिन्मित्रजातं प्रकीर्णकं कथ्यते ॥ बृहद्विष्णुना च समस्तानि प्रायश्चि-
त्तनिमित्तान्युत्तरोत्तरं लघ्वीयांसि पृथक्संज्ञाभेदभिक्षानि दर्शितानि—‘महाहत्या
सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णापहरणं गुरुदारगमनमिति महापातकानि तत्संयोगश्च ।
मातृगमनं दुहितृगमनं स्त्रुपागमनमित्यतिपातकानि । यागस्थक्षत्रियवधो वैश्यस्य
च रजस्वलायाश्चान्तर्वक्याश्वासगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं
ब्रह्महत्यासमानि । कांटसाद्यं सुहृद्वध इत्येतौ सुरापानसमौ । ब्राह्मणस्य भूमि-
हरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पितृव्यमातामहमातुलनृपपत्यभिगमनं गुरुदारगमनस-
मम् । पितृत्वसृमातृत्वसृगमनं श्रोत्रियस्त्विगुपाध्यायमित्रपक्ष्यभिगमनं च
स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णाया रजस्वलायाः शरणागताया प्रव्रजितायाः
निक्षिप्तायाश्च गमनमित्येतान्यनुपातकानि । अनृतवचनं समुत्कर्षं राजगाभि
च पेशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धो वेदनिन्दा अधीतस्य त्यागोऽभिपितृमातृसु-
तदाराणां च अभोज्यान्नभक्षणं परस्वापहरणं परदारानुगमनमयाज्यानां च सा-
जनम् । द्राव्यता भृतकाध्यापनं भृतकाध्ययनादानं सर्वाकरेण्वधिकारो महाव-
ज्रप्रवर्तनं द्रुमगुल्मकतौषधीनां हिंसया जीवनमभिचारमूलकर्मसु च प्रवृत्तिरात्मा-
र्थक्रियारम्भः अनाहितामिता देवर्षिपितृणाद्यृणस्थानपक्रिया असच्छास्त्राभिगमनं
नास्तिकता कुशीलता मधपक्षीनिषेवणमित्युपपातकानि । ब्राह्मणस्य रजःकरणम-
ग्रेयमद्ययोर्घ्रातिजैह्वं पशुषु पुंसि च मैथुनाचरणमित्येतानि जातिभ्रंशकराणि । आ-
श्रम्यारण्यपशूनां हिंसनं संकरीकरणमनिन्दितेभ्यो घनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनं

विदुः । तं यत्नेन जपेलोभ तच्चावेताजुभौ गणी ॥ पानमक्ष्ताः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत्कष्टतमं विधाचतुष्कं कामजे गणे ॥ दण्डस्य पातनं चैव बाधपातप्यार्थदूषणे । कोषजेऽपि
गणे विधाकष्टमेतन्निकं मदा ॥ सप्तकस्यास्य वर्गेन्य सर्वत्रैवानुपक्रियः । पूर्वं पूर्वं गुरुतरं
विधाश्रसनमात्मनाम् ॥ व्यसनस्य च मृलोश्च व्यसनं कष्टमुच्यते । व्यसनवधो ब्रजकि
स्वर्गाल्यव्यसनी मृतः ॥ इति ।

१ क्षात्रिगोत्रायाः ख. २ पेशुन्यम् ख. ३ गुल्मबहोलीतौषधीनां ख. ४ स्याचपक्रिया ख.

असत्यभाषणं धृष्टसेवकमित्यपात्रीकरणानि । पक्षिणां जलचाराणां जलजानां च
 वाहनं कुम्भिकीटघातनं अद्यानुगतभोजनमिति मलावहानि । वदनुक्तं तत्पक्षीकै-
 कमिति ॥ कात्यायनेन तु महापातकसमानां विष्णुनाप्युपपातकत्वेनोक्तानां
 पातकसंज्ञा दर्शिता—‘महापापं चातिपापं तथा पातकमेव च । प्राय-
 क्षिकं श्रेयसापमित्येवं पञ्चको गणः ॥’ इति ॥ ननूपपातकादीनां कथं पात-
 कत्वं पतनहेतुत्वाभावात् । यदि तेषामपि पतनहेतुत्वं तर्हि मातृपितृयोनिष्व-
 द्वाङ्ग इत्यादिपरिगणनमनर्थकम् । अथैवमुच्यते । यद्यपि महापातकतत्त्वमे-
 श्विव सद्यःपातित्यहेतुत्वं नास्ति तथाप्यभ्यासापेक्षया पातित्यहेतुत्वमविरुद्धम् ।
 निम्बितकर्मभ्यासादिति गौतमवचनादिति । मैवम् । अभ्यासस्थानिरूप्यमाण-
 त्वात् द्विः कृतकृत्यो वेति तत्राविशेषेऽङ्गीक्रियमाणे योऽपि द्विर्दिवा स्वपिति
 यः कृतकृत्यो वा गोबधं करोति तयोरविशेषेण पातित्यं स्यात् । अत्रोच्यते ।
 यन्नार्थवादे प्रत्यवायविशेषः श्रूयते प्रायश्चित्तबहुत्वं वा तस्मिन्निन्दितकर्मणि
 यावत्तत्प्राप्त्यमाने महापातकतुल्यत्वं भवति तावानभ्यासः पातित्यहेतुः । दिवा-
 स्वप्नादौ तु सहस्रकृत्योऽप्यभ्यस्यमाने न महापातकतुल्यत्वं भवतीति न तत्र
 पातित्यमतो युक्तमुपपातकादेरभ्यासापेक्षया पतनहेतुत्वम् ॥ २३४-२४२ ॥

एवं व्यवहारार्थं संज्ञाभेदसहितं प्रायश्चित्तनिमित्तपरिगणनं कृत्वा नैमिषि-
 कानि प्रदर्शयितुमाह—

शिरःकपाली ध्वजवान्भिक्षाशी कर्म वेदयन् ।

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितशुक्लशुद्धिमाप्नुयात् ॥ २४३ ॥

शिरसः कपालमस्यास्तीति शिरःकपाली । तथा ध्वजवान् (११।७२)—
 ‘कृत्वा शब्दशिरोध्वजम्’ इति मनुस्मरणात् । अन्यच्छिरःकपालं दण्डाग्रसमा-
 रोपितं ध्वजशब्दवाच्यं गृहीयात् । तच्च कपालं स्वव्यापादितब्राह्मणशिरःसंभवि
 ग्राह्यम् । ‘ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाव तीर्थान्वनुसं-
 चरेत्’ इति शातातपस्मरणात् । तदलाभेऽन्यस्यैव ब्राह्मणस्य ग्राह्यम् । एतदु-
 भवं पाणिनेर्ब्रह्मम् । ‘स्रष्टाङ्गकपालपाणिः’ इति गौतमस्मरणात् । स्रष्टा-
 ङ्गशब्देन दण्डारोपितशिरःकपालात्मको ध्वजो गृह्यते न पुनः स्रष्टृकदेष्टाः ।
 तेन ‘महोक्षः स्रष्टाङ्गं परशुः’ इत्यादिग्यवहारेषु तस्यैव मसिद्धेः । एतच्च कपाल-
 धारणं चिह्नार्थं न पुनर्भोजनार्थं भिक्षार्थं वा ।—‘सृन्मयकपालपाणिर्भिक्षायै ग्रामं
 प्रविशेत्’ इति गौतमस्मरणात् । तथा वनवासिना च तेन भवितव्यम् । (११।
 ७२)—‘ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने बसेत्’ इति मनुस्मरणात् ।
 ग्रामसमीपादौ वा । (मनुः ११।७८)—‘कृतवापनो वा निवसेद्ग्रामान्ते गोत्र-
 जेऽपि वा । आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥’ इति तेनैवोक्तत्वात् ।
 कृतवापनो वेति विकल्पाभिधानाज्जटी वेति लक्ष्यते । अतएव संवर्तः—‘ब्र-
 ह्महा द्वादशाब्दानि वैकुण्ठासा जटी ध्वजी’ इति । तथा भिक्षाक्षवशीलञ्च भ-

१ नृपातकत्वेन ख. २ ब्रह्महा द्वादशसमा इति पाठः. ३ सर्वभूतहिते ग. ४ चीर-
 वासा जटी ख.

वेत् । भिक्षा च लोहितकेन मृग्मयखण्डशरावेण प्राह्या ।—‘लोहितकेन खण्ड-
शरकेन ग्रामं भिक्षायै प्रविशेत्’ इति आपस्तम्बस्मरणात् । सप्तागाराण्येषा-
वमिष्टे कथ्येव वानवेत्येवमसंकल्पितानि भिक्षार्थं प्रविशेत् ‘सप्तागाराण्यसेक-
विज्ञानानि चरेज्ज्ञम्’ इति वसिष्ठस्मरणात् । तथैककाल एव सा प्राह्या ।—
‘एककांकाहारः’ इति तेनैवोक्तत्वात् । एतच्च भैक्षं ब्राह्मणादिवर्णेष्वेव कार्यम्—
‘चातुर्वर्ण्ये चरेज्ज्ञं खट्वाङ्गी संयतौत्सवान्’ इति संवर्तस्मरणात् । तथा ब्रह्म-
हन्सीति स्वकर्म कयापयन् द्वारिस्थितो भिक्षां याचेत् ।—‘वेदमनो द्वारि ति-
ष्ठानि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः’ इति पराशरस्मरणात् । अयं च भैक्षान्नित्वनिबन्धो
बन्धैर्जन्मानाशक्तौ द्रष्टव्यः ।—‘भिक्षायै प्रविशेद्ग्रामं बन्धैर्यदि न जीवति’ इति
संखर्तस्मरणात् । तथा ब्रह्मचर्यादियुक्तेन च तेन भवितव्यम् । खट्वाङ्कपाल-
पाणिर्द्वादशवत्सरान्ब्रह्मचारी भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्कर्मोचक्षणाः । यथोपकामेन
संवर्तकदार्थस्य (‘उत्थितस्तु दिवा तिष्ठेदुपविष्टस्तथा निशि । एतद्वीरासवं
नाम सर्वपापप्रणाशनम् ॥’)—‘स्थानौसनाभ्यां विद्वरेत्सवनेषूदकोपस्पृशीं शु-
ज्जोत्’ इति गौतमस्मरणात् । ब्रह्मचारिग्रहणं च ‘वर्जयेन्मधुमांसगन्धमाल्यवि-
चास्वमाजनाभ्यञ्जनोपानच्छप्रकामक्रोधलोभमोहहर्षनृत्यगीतपरिवादनभयानि’
इति ब्रह्मचारिप्रकरणोक्ताविरुद्धधर्मप्राप्त्यर्थम् । अतएव शङ्कः—‘स्थानवीरासनी
मौनी मौञ्जी दण्डकमण्डलुः । भिक्षाचर्याभिकार्यं च कृष्माण्डोभिः सदा जपः ॥’
इति । तस्य भवेदिति शेषः ॥ अत्र सवनेषूदकस्पृशीति ज्ञानविधानात्तदङ्ग-
भूतमन्त्रादिप्राप्तिरप्यवगम्यते । तथा शुचिना कर्म कर्तव्यमित्यस्य सर्वकर्मसां-
धारणत्वाद्भ्रतचर्याङ्गभूतशौचसंपत्त्यर्थं ज्ञानवत्संध्योपासनमपि कार्यम् । तस्यापि
शौचापादनद्वारेण सर्वकर्मशेषत्वात् । तथाच दक्षः—‘संध्याहीनोऽशुचिर्नित्य-
मनर्हः सर्वकर्मसु । यकिंचित्कुरुते कर्म न तस्य फलभागभवेत् ॥’ इति । नच
‘द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्’ इति वचनात् संध्योपासनायाश्च द्विजातिकर्मत्वा-
दप्राप्तिरिति शङ्कनीयम् । यस्मात्पतितस्यैव व्रतचर्योपदेशात्तदङ्गतयैव संध्योपास-
नादिप्राप्तिरतो ‘द्विजातीनामध्ययनमिष्या दानं ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाज-
नप्रतिग्रहाः’ इत्यादीनामेव द्विजातिकर्मणां व्रतचर्याङ्गभूतानां हानिर्न सर्वेषाम् ।
तावन्मन्त्रिवाधेन हानिवचनस्य चरितार्थत्वात् । इयं च मनुयाज्ञवल्क्यगौत-
मादिप्रतिपादिता द्वादशवार्षिकव्रतचर्यैकैव न पुनर्भिन्ना । परस्परसापेक्षत्वादवि-
रोधाच्च । तथाहि । भिक्षाशी कर्म वेदयज्ञित्युक्ते किं भिक्षापात्रं केषां वा गृ-
हेषु कतिपु वेत्याकाङ्क्षा जायेतैव । तत्र ‘लोहितकेन खण्डशरावेण’ इत्यापस्त-
म्बवचनैः परिपूरणमविरुद्धम् । अतः सर्वैरेककरोपदेशात्कैश्चिदुक्तं मनुगौत-
माशुकेतिकर्तव्यतायाः परस्परसापेक्षत्वेऽपि विकल्प इति तद्विरुध्यैवोक्तमिति
मन्तव्यम् । एवं द्वादशवर्षाणि व्रतचर्यामावर्त्य ब्रह्महा शुद्धिमामुयात् । इयं चा-

१ प्येवात्र मृष्टं कथ्यते नात्रेत्येवमसंकल्पितानि ख. २ तथा सायंकालएव ख. ३ संयतः
पुमान् क. ड. ४ भिक्षाचरेत् ख. ५ खट्वाङ्गाणिः ख. ६ इदं पथं ड. पुस्तकप्राप्ति. ७ स्थाना-
शनाभ्यां ड. ८ साधारणस्मरणत्वात् ख.

कामकृतब्रह्मवधविधवा । (१११८९)—‘इत्थं विशुद्धिरदिता प्रमत्ता अपाङ्ग-
मतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥’ इति मनुस्मृत्या ॥
अत्रेदं चिन्तनीयम् । किं द्वित्रिब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तस्य तत्रात्यमुताहृतमिति ।
तत्र केचिन्मन्थन्ते ब्रह्महा द्वादशाब्दानीत्यत्र ब्रह्महाब्दस्यैकस्मिन्मन्थने बह्विधु सा-
धारणत्वादेकस्मिन्ब्राह्मणवधे यत्प्रायश्चित्तं तदेव द्वितीये तृतीयेऽपि । तत्रैकब्रा-
ह्मणवधनिमित्तैकप्रायश्चित्तानुष्ठाने सतीदं कृतमिदं नेति न शक्यते । अत्रेदं । दे-
वकालकर्तृणां प्रयोगानुबन्धभूतानामभेदेनागृह्यमाणविशेषत्वात् तत्रानुष्ठानेनैव
पापक्षयलक्षणकार्यनिष्पत्तिर्युक्ता । यथा तत्रानुष्ठितैः प्रजापतिभिर्भिराग्नेवादिषु
तन्नेत्रेणवानेकोपकारकक्षणकार्याणां निष्पत्तिः । नचैवं वाच्यम् । ‘द्वित्रिब्राह्म-
णवधे पापस्य गुरुत्वादेनसि गुरुणि गुरुणि लघुनि लघुनि’ इति । गौतमवचन-
मादावृत्तमेव प्रायश्चित्तानुष्ठानं युक्तम्, विकक्षणकार्ययोस्तन्नेत्रेण निष्पत्त्यनुप-
पत्तेरिति । यतो नेदं वचनमावृत्तिविधायकं किंत्पदिष्टानां गुरुलघुलक्षण-
व्यवस्थाप्रतिपादनपरम् । नच द्वितीयब्राह्मणवधे पापस्य गुरुत्वं प्रमाणाभा-
वात् । यच्च मनुदेवलाभ्यामुक्तम्—‘विधेः प्रायमिकादस्याद्वितीये द्विगुणं
भवेत् । तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥’ इति, तदपि ‘प्रति-
निमित्तं नैमित्तिकं शास्त्रमावर्तते’ इति न्यायेन द्वित्रिब्राह्मणवधयोः नैमित्तिक-
कशास्त्रावृत्त्यनुवादेन चतुर्थे तदभावविधिपरम्, न पुनर्द्वितीयब्रह्मणवधे प्रायश्चि-
त्तानुष्ठानद्वैगुण्यविधिपरमपि । वाक्यभेदप्रसंगात् । तस्मात् द्वित्रिब्राह्मणवधेऽपि
सकृदेव द्वादशवार्षिकाद्यनुष्ठानं युक्तम्, यथाभवे क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्बन्धेदित्यादिगृहदाहादिनिमित्तेषु चोदितानां क्षामवत्यादीनां युक्तपदनेकेष्वपि
गृहदाहादिनिमित्तेषु सकृदेवानुष्ठानम् । अत्रोच्यते । नहि वचनविरोधे न्यायः
प्रभवति । वचनं च विधेः प्रायमिकादित्यादिकं द्वित्रिब्राह्मणवधे प्रायश्चित्ता-
नुष्ठानावृत्तिविधिपरम् । एवं सति न्यायलभ्यतत्रानुष्ठानवाधेनावृत्तिविधाविदं व-
चनं प्रवृत्तिविशेषकरं स्यात् । इतरथा शास्त्रतः प्रायश्चनुवादकत्वेनानर्थकं स्यात् । नच
वाक्यभेदः । चतुर्थोद्विब्रह्मवधपयुंदासेनेतरत्रावृत्तप्रायश्चित्तविधानेनैवकार्यत्वात् ।
किञ्च । चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरितिलिङ्गदर्शनादन्यमानब्रह्मणसंख्योक्त्यै
दोषगौरवं गम्यते । तथा देवलादिवचनाच्च । ‘यत्स्यादनभिसंख्यं पापं कर्म
सकृत्कृतम् । तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टा धर्मेविद्भिर्मनीषिभिः ॥’ इति । अत्र विकल-
णयोर्गुरुलघुदोषयोः क्षयस्तन्नेत्रेण निष्पद्यते । अत एवविधेः दोषगुरुत्वेन कार्य-
वैलक्षण्यादपि प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकस्यावृत्तिर्युक्ता । क्षामवत्यादिषु पुनः कार्य-
वैलक्षण्यवाधुक्तस्तत्रभाव इत्यलं प्रपञ्चेन । यथेदं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति
तदपि महापातकविषयम् । पापस्यातिगुरुत्वेन प्रायश्चित्ताभावप्रतिपादनपर-
त्वात् । अतः द्वादशाब्दवनादौ बहुशोऽप्यभ्यस्ये तदनुगुणप्रायश्चित्तावृत्तिः कल्प-
नीया न पुनः प्रायश्चित्ताभावः । अत एवोक्तं मनुना (१११४०)—‘पूर्वे

१ किं तत्र द्वित्रिब्राह्मणवधे क. २ द्वित्रिब्राह्मण ख. ३ द्विगुणं चरेत् ख. ४ त्तिकमावर्तते
ख. ५ परमिति ख. परमेव ग. ६ वृत्तिप्रायश्चित्त क.

कार्यकर्मणां तु शुद्धहत्यामृतं चरेत्' इति । इदं च द्वादशवार्षिकं व्रतं साक्षा-
दनुरोच्य । ब्रह्मेति तस्यैवाभिधानात् । अनुप्राहकप्रयोजकादेस्तु तत्तद्दोषानु-
सारेण प्रायश्चित्तसारतन्त्रं कल्पनीयम् । तत्रानुप्राहको यत्प्रायश्चित्तभाजं पुरुष-
मनुपृच्छाति स तत्प्रायश्चित्तं पादोमं कुर्यात् । अतस्तस्य द्वादशवार्षिकेण पादोमं
नववार्षिकं प्रयोजकस्त्वधोमं षड्वार्षिकं कुर्यात् । अनुमन्ता पुनः सार्धपादं सार्ध-
चतुर्वार्षिकं निमिती त्वेकपादं त्रिवार्षिकम् । अतएव सुमन्तुः—'तिरस्कृतो
यदा विप्रो इत्यात्मानं मृतो यदि । निर्गुणः साहसात्क्रोधाद्ब्रह्मक्षेत्रादिकारणात् ॥
त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात्प्रतिलोमां सरस्वतीम् । गच्छेद्वापि विशुद्ध्यर्थं तत्पापस्येति
निश्चितम् ॥ अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं निर्गुणोपरि । क्रोधाद् द्वै त्रियते वस्तु
विबिम्बितं तु भस्मितः ॥ वत्सरत्रितयं कुर्यान्नरः कृच्छ्रं विशुद्ध्यर्थे ॥' इति ॥ यदा
पुनर्निमित्तस्य तन्तर्गुणवान् आत्मघाती चात्यन्तनिर्गुणसौदं कर्षमेव ब्रह्महत्याव्रतं
कुर्यात् । 'केवाग्रमभ्युनखादीनां कृत्वा तु वपनं वने । ब्रह्मण्यं चरन्विप्रो वैषेणिकेन
शुष्यति ॥' इति तेनैवोक्तत्वात् ॥ अनयैव दिशानुप्राहकप्रयोजकादीनां येऽनु-
प्राहकप्रयोजकादयस्त्वेषामपि प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । अस्यां च कल्पनायां प्रयोजयि-
तानुमन्ता कर्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भौगिनो यो भूय आरभते तस्मि-
न्कलविशेषः' इत्यापस्तम्बीयं वचनं मूलम् । तथा प्रोत्साहकादीनामपि दण्ड-
प्रायश्चित्ते कल्प्ये । यथाह पैठीनसिः—'हन्ता मत्तोपदेष्टा च तथा संप्रति-
पादकः । प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥ आश्रयः शस्त्रदाता च
भक्षदाता विकर्मिणाम् । उपेक्षकः शक्तिमांशेदोषवक्तानुमोदकः ॥ अकार्यका-
रिणस्त्वेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । यथाशक्त्यनुरूपं च दण्डं चैषां प्रकल्पयेत् ॥'
इति ॥ तथा बालवृद्धादीनां साक्षात्कर्तृत्वेऽप्यधमेव—'अशीतिर्यस्य वर्षाणि
बाहो वाप्यनपोदशः । प्रायश्चित्ताधमेहन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥' इत्यङ्गिरः-
स्सरणात् ॥ तथा सुमन्तुः—'अर्वाक्षुः द्वादशादृषादशीतेरुध्वमेव वा । अधमेव
अवेपुंसां तुरीयं तत्र योषिताम् ॥' इति ॥ तथानुपनीतस्यापि बालकस्य पादमा-
त्रमेव प्रायश्चित्तम् । 'क्षीणामर्धं प्रदातव्यं वृद्धानां रोगिणां तथा । पादो बालेषु
हातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः ॥' इति विष्णुस्सरणात् । अतश्च यच्छुद्धेन—
'जनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात्परस्य च । प्रायश्चित्तं चरेद्भ्राता पिता वाग्न्यः सुह-
ज्जनः ॥' इति प्रतिपाद्योक्तम्—'अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।
राजदण्डो न तस्यास्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥' इति, तदपि संपूर्णप्रायश्चित्ताभा-
वप्रतिपादनपरं न पुनः सर्वोत्पन्ना तदभावप्रतिपादनपरम् । आश्रमविशेषभिर-
पेक्षेण श्रूयमाणेषु ब्राह्मणो न हन्तव्यस्तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पि-
बेदिलेवमादिष्वनपेक्षितवयोविशेषस्यैवाधिकारादतश्च । तदीयमपि प्रायश्चित्तं
पित्रादिभिरैवाचरणीयम् ।—'पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य वृत्तिं विदध्यात्

१ अस्थिरहितानां प्राणिना शकटपरिमिताना वधे इत्यर्थः. २ गुणवदुपरि आत्मघातीवा.
३ वर्षेकेण विशुद्ध्यति ड. ४ भाणिनो भूय ख. ५ तथार्वाक्त ख.

इति तस्यैव पुत्रादिद्विषाचरणेऽधिकृतत्वात् । यत्र पुनः कश्चिद्विद्वद्वचने प्रकीर्त-
कभावमापन्नस्याभ्यस्मिन्साक्षात्कर्तृत्वे गुरुषुप्रायश्चित्तसंपातस्तत्र द्वादशवार्षि-
कादिगुरुमायश्चित्तान्तःपातिनः प्रयोजकसंबन्धिरुपप्रायश्चित्तप्रसङ्गात्कार्यसिद्धिः ।
नचैवं सत्यविशेषाद्बहुकल्पेन महतोऽपि सिद्धिः स्यादित्याशङ्कनीयम् । अत्र
ह्यन्तःपातितयानुष्ठाने विशेषानवगमात्प्रसङ्गात्कार्यसिद्धिरवगम्यते । नच लक्ष-
न्तःपाती महाकल्प इति कुतः प्रसङ्गाशङ्का । नच चैत्रवधजनितकल्मषक्षयार्थ-
मनुष्ठितेन कथं विष्णुमित्रवधोत्पाद्यपापनिवृत्तिरिति वाच्यम् । चैत्रापुरेऽस्या-
तत्त्वात् । अतो यथा काम्यनियोगनिष्पत्त्यर्थं स्वर्गार्थं चातुष्टैराग्नेवादिभिर्नि-
त्यनियोगनिष्पत्तिस्तद्बहुषुप्रायश्चित्तस्यापि कार्यसिद्धिः । यत्पुनर्मध्यमाङ्गिरोव-
चनम्—‘गवां सहस्रं विधिवन्प्राग्नेभ्यः प्रतिपादयेत् । ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्व-
पापेभ्य एव च ॥’ इति, तत्सवनस्यगुणवद्ब्राह्मणविषयम् । एतच्च ‘द्विगुणं सव-
नस्ये तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्’ इत्येतद्वाक्यविहितद्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतचर्चाश-
क्तस्य वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वान् । न त्वनावृत्तद्वादशवार्षिकविषयम् ।
तत्र हि द्वादशदिनात्येकैकप्राजापत्यमिति गणनायां प्राजापत्यानां षष्ट्यधिकश-
तत्रयं भवति । यद्यपि प्राजापत्यस्यान्ते ग्रहमुपवासोऽधिकस्तथाप्यत्र वनवास-
जटाधारणवन्याहारत्वादिरूपतपोविशेषयुक्तत्वादुपवासामावेऽप्येकैकस्य द्वादशा-
हस्य प्राजापत्यतुल्यत्वम् । ततश्च—‘प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुं दद्याद्विचक्षणः ।
गवामभावे दातव्यं तन्मूल्यं वा न संशयः ॥’ इत्यनेन न्यायेन प्रतिप्राजापत्य-
मेकैकस्यां धेन्वां दीयमानायां धेनूनामपि षष्ट्यधिकं शतत्रयं भवति न पुनः स-
हस्रम् । अतो यद्योक्त एव विषयो युक्तः । यदपि शाङ्ख्यचनम्—(पूर्ववदमति-
पूर्वं षतुर्षु वर्णेषु विप्रं) प्रमाप्य द्वादशवत्सरान्बद्धं त्रीन्सार्धं संवत्सरं च व्रता-
न्यादिशेषेषामन्ते गोसहस्रं तदर्थं तस्यार्धं तदर्थं च दद्यात्सर्वेषां वर्णानामानु-
पूर्व्येणेति द्वादशवार्षिकगोसहस्रयोः समुच्चयविधिपरं तदाचार्यादिहृत्तनविषयं
ब्रह्मव्यम् । तस्यातिगुरुत्वात् । तथाच दक्षः—‘सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्रा-
ह्मणमुवे । आचार्यं शतसाहस्रं श्रोत्रीये दत्तमक्षयम् ॥’ इति प्रतिपाद्योक्तवान् ।
‘समद्विगुणसाहस्रमानन्त्यं च यथाक्रमम् । दाने फलविशेषः स्याद्विषायां तद्वदेव
हि ॥’ इति । तथाप्युक्तेन द्वादशवार्षिकमुक्तमस्मिन्नेव विषये—‘गुरुं
हत्वा श्रोत्रियं वा एतदेव व्रतमोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत्’ इति, तत्र यावज्जीवमाव-
र्त्यमाने व्रते यदा त्रैगुण्यं चातुर्गुण्यं वा संभाव्यते तदा तत्र समर्थस्य बहु-
धनस्यायं दानतपसोः समुच्चयो ब्रह्मव्यः । द्वादशवार्षिकव्यतिरिक्तानां तु
सुमन्तुपराशारायुक्तानां प्रायश्चित्तानामुत्तरत्र व्यवस्थां वक्ष्यामः ॥ ननु
द्वादशवार्षिकादिकल्पानां व्यवस्था कुतोऽवसिता । न तावद्द्वादशवार्षिका-
दिविधायकवाक्यैरिति युक्तम् । तत्राप्रतीतेः । नच वाच्यं प्रमाणावगतगुरु-

सुकल्पसर्वा बाधो वा प्रसाङ्गीदिति व्यवस्था कल्प्यत इति । विकल्पसमुच्चया-
ङ्गाङ्गिमावाचामन्यतमाश्रयणेनापि बाधस्य सुपरिहरत्वात् । अत्रोच्यते । न
तावद्ब्रह्मदशवार्षिकसेतुदर्शनादीनां विषमकल्पानां विकल्पोऽवकल्प्यते । विक-
ल्पक्षणेन सुकल्पानामनुष्ठानासंभवेनानर्थक्यप्रसङ्गात् । नच षोडशिम्रह्णप्र-
हणवद्विषमयोरपि विकल्पोपपत्तिरिति वाच्यम् । यत्तस्मात्त्रापि सति संभवे ग्रह-
णमेवेति युक्तं कल्पयितुम् । यद्वा षोडशिम्रह्णानुगृहीतेनातिरात्रेण क्षिप्रं स्व-
र्गादिस्तिष्ठिरतिशयितस्य वा स्वर्गस्थेति कल्पनीयम् । इतरथा ग्रहणविधेरानर्थक्य-
प्रसङ्गात् । नापि समुच्चयः । उपदेशातिदेशप्राप्तिमन्तरेण समुच्चयो न संभवति ।
उपदेशावगतनैरपेक्षस्य बाधप्रसङ्गात् । नचाङ्गाङ्गिभावः । श्रुत्यादिविनियोज-
कानामभावात् । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानि विनियोजकानि ।
अतः परस्पररोपमर्दपरिहारार्थं विषयव्यवस्थाकल्पनैवोचिता । सा च जातिश-
क्तिगुणाद्यपेक्षया कल्पनीया ।—‘जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृदुद्दिष्टं तथा । अनु-
बन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥’ इति देवलस्मरणात् ॥ २४३ ॥

पूर्वोक्तस्य ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकसमोऽयवधिमाह—

ब्राह्मणस्य परित्राणाद्गवां द्वादशकस्य च ।

तथाश्वमेधावभृथस्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २४४ ॥

चञ्चौरज्याघ्रादिभिर्न्यापाद्यमानस्य ब्राह्मणस्यैकस्याप्यात्मप्राणानन्तरे कृत्वा प्रा-
णत्राणं करोति गवां द्वादशैकस्यासावसंपूर्णेऽपि द्वादशवार्षिके शुद्धयेत् । यद्यपि
प्राणत्राणे प्रवृत्तस्तदकृत्यैव त्रियते तथापि शुद्ध्यत्येव । अतएव मनुना (११।
७९)—‘ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सद्यः प्राणान्परित्यजन् । मुच्यते ब्रह्महत्याया
गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥’ इति । ब्राह्मणरक्षणं तदर्थं मरणं च पृथगुपात्तम् । तथा
परकीयाश्वमेधावभृथालयकर्माङ्गभूतस्नानसमये स्वयमपि स्नात्वा ब्रह्महत्यायाः
शुद्धिं प्राप्नुयात् । स्नानं च स्वकल्मषं विलयाप्य कुर्यात् । तथाच मनुः (११।
८२)—‘शिष्टा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे । स्वमेनोऽवभृथे स्नात्वा हव-
मेधे विमुच्यते ॥’ इति । भूमिदेवा ब्राह्मणा ऋत्विजस्तेषां नरदेवेन यजमानेन
राज्ञा समवाये स्वीयमेनः शिष्टा विलयाप्याऽश्वमेधावभृथे स्नात्वा शुद्ध्यति यदि
तैरनुज्ञातो भवति ।—‘अश्वमेधावभृथं गत्वा तत्रानुज्ञातः स्नातः सद्यः पूतो भवति’
इति शङ्खस्मरणात् ॥ अश्वमेधावभृथग्रहणमग्निष्टुम्भघ्यानां पञ्चदशरात्रादिक-
रवन्तराणामग्निष्टुसमाप्तिकानां वा सर्वमेधादीनामुपलक्षणम् । अश्वमेधावभृथे वा-
न्ययज्ञेऽप्यग्निष्टुदन्तश्चेत्’ इति गौतमस्मरणात् । अयं च प्रकान्तद्वादशवार्षिकस्य
कथं चित् ब्राह्मणप्राणत्राणादिकं कुर्वतो व्रतसमाप्त्यवधिरुच्यते । यथा सारस्वते
सत्रे द्वाक्षं प्रखवणं प्रार्थ्योत्थानमृषभैकशतानां वा गवां सहस्रमभावे सर्वस्वैदानं
गृहपतिमरणे चेति । न पुनः स्वतन्त्रं प्रायश्चित्तान्तरम् । तथाच शङ्खः—‘द्वा-

१ समस्यावधि क. २ कस्य वाऽसंपूर्णेऽपि ख. ३ स्नानेच ख. ४ विमुच्यते क. ५ स्नात्वा
शुद्ध्यत् ख. ६ वार्तिनामग्निविदामग्नि ख. ७ सर्वस्वजान्यां, सर्वस्वयाज्याप्यां क.

यस्य वर्षे शुद्धिं प्राप्नोत्यन्तरा वा ब्राह्मणं मोक्षयित्वा, यदा द्वादशवर्षां परिश्रम-
स्तस्य एवाधमेधावन्मृत्तयानाद्वा पूतो भवति' इति । अतएव मनुना (११।
७८)—‘कृतवापनो वा निवसेत्’ इति द्वादशवार्षिकस्य गुणविधिं प्रकथय ।
(११।७९)—‘ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत् । मुच्यते ब्रह्मह-
त्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥’ इत्यादिना मध्ये ब्राह्मणत्राणादिकमभिधाय
(११।८१)—‘एवं ददव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः । समाप्ते द्वादशे वर्षे
ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥’ इति द्वादशवार्षिकमेवोपसंहृतम् ॥ ननु ब्रह्महत्यायाः
शुद्धिर्नामुपादिति ब्राह्मणत्राणादीनां द्वादशवार्षिकेण सहैकफलत्वावगमात्स्वात-
न्यमेव युक्तं न पुनरङ्गत्वम् । किंच प्रधानविरोधित्वादपि नाङ्गत्वम् । प्रधानानु-
ग्राहकं ह्यङ्गं भवति । नच प्रारब्धद्वादशवार्षिकत्वेदं विधानम् । येन तत्कार्ये
विधानं गम्यते । यथा ‘सत्रायावगूर्यं विश्वजिता यजेत’ इति सत्रप्रयोगमद्वैतस्य
तत्परिसमापनाक्षमस्य विश्वजिद्विधानमतोऽपि स्वातन्त्र्यमेव युक्तम् । यथाभिप्र-
वेशलक्ष्यभावादीनाम् । नच तेषामपि द्वादशवार्षिकोपक्रमोपसंहारमध्यपठित-
त्वेन तदङ्गत्वमिति शङ्कनीयम् । यतः सत्यपि मध्यपाठे निश्चातप्रयोजनत्वेन
प्रयोजनाकाङ्क्षाविरहाच्च परस्परमङ्गाङ्गित्वं युक्तम् । यथा सामिधेनीप्रकरणमध्य-
वर्तिनां निर्विर्षदानामग्निसमिन्धनप्रकाशनत्वेन सामिधेनीभिः सहैकका-
र्याणां न सामिधेन्यङ्गत्वम् । नचैकान्ततोऽग्निप्रवेशादीनां द्वादशवार्षिकमध्य-
पाठः । वसिष्ठगौतमादिभिरेषां द्वादशवार्षिकप्रक्रमाप्यगोचः पठितत्वात् । इह-
मेव स्वातन्त्र्यं प्रकटयितुं मनुना (११।७३)—‘लक्ष्यं शक्नन्तृनां वा स्यात्प्राप्ते-
दान्मानमग्नौ वा’ इति प्रतिवाक्यं वाशब्दः पठितः । तथा प्रतिप्रायश्चित्तमेवो-
पसंहृतम् (मनुः ११।८६)—‘अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः ।
ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मशुद्धये ॥’ इति । अतोऽग्निप्रवेशादीनां स्वात-
न्यमेव युक्तम् । अतश्च ब्राह्मणत्राणादेरप्येकफलत्वाङ्गाङ्गत्वमिति । उच्यते ।
परिहृतमेतदन्तरा ब्राह्मणं मोक्षयित्वेत्यादिना शङ्कवचनेनाङ्गत्वावगमात् । अ-
ङ्गस्यैव सतः प्रधानद्वारेण फलसंबन्धः । नच प्रधानविरोधः । यतो ब्राह्मणत्रा-
णावधिकस्यैव व्रतानुष्ठानस्य फलसाधनत्वं विधीयत इति न विरोधः ॥ २४४ ॥

दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ।

दृष्ट्वा पथि निरातङ्गं कृत्वा तु ब्रह्महा शुचिः ॥ २४५ ॥

किंच । दीर्घेण बहुकालव्यापिना तीव्रेण दुःसहेनामयेन कुष्ठादिव्याधिना
ग्रस्तं पीडितं ब्राह्मणं गां वा तथाविधां पथि दृष्ट्वा निरातङ्गं नीरुजं कृत्वा ब्रह्महा
शुचिर्भवति । ननु ब्राह्मणस्य परित्राणादित्यत्र यदुक्तं ब्राह्मणरक्षणं सदेव किमर्थं
पुनरुच्यते ब्राह्मणं गामथापि वेति । सत्यमेवम् । किंत्वात्मप्राणपरित्यागेनाध-
स्तानवाक्ये ब्राह्मणरक्षणमुक्तमधुना पुनरीषधदानादिनेति विशेषः । असुनीना-

मित्रावेनोक्तं मनुना (११।८०)—‘विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणहानौ विशु-
च्यते’ इति ॥ २४५ ॥

आनीय विप्रसर्वस्वं हृतं घातित एव वा ।

तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि विशुद्ध्यति ॥ २४६ ॥

किंच । विप्रस्यापहतसर्वस्वतयावसीदतः संबन्धि द्रव्यं भूहिरण्यादिकं चौरै-
र्हृतं साकल्येनानीय रक्षणं यः करोति स विशुद्ध्यति । आनयने प्रवृत्तः स्वयं
चौरैर्घातितो वा यदि वा तन्निमित्तं ब्राह्मणसर्वस्वानयनार्थं तत्र युध्यमानः शस्त्रैः
क्षतो मृतकल्पो जीवन्नपि विशुद्ध्यति । शस्त्रैरिति बहुवचनं क्षतबहुत्वप्राप्त्यर्थम् ।
अतएव मनुना (११।८०)—‘ऽयवरं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा’ इति
अयवरप्रहणं कृतम् । एतस्य श्लोकद्वयोक्तकल्पपञ्चकस्य ब्राह्मणरक्षणरूपकत्वेनान्तरा
वा ब्राह्मणं मोचयित्वेत्यनेन शङ्खवचनेन क्रोडीकृतत्वात् द्वादशवार्षिकसमाप्त्यव-
धित्वेनेतरप्रहणे विनियोगाच्च स्वातन्त्र्यम् ॥ २४६ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह—

लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि लोमप्रभृति वै तनुम् ।

मज्जान्तां जुहुयाद्वापि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम् ॥ २४७ ॥

लोमभ्यः स्वाहेत्येवमादिभिर्मन्त्रैर्लोमप्रभृतिमज्जान्तां तनुं जुहुयात् । इति-
शब्दः करणत्वनिर्देशार्थः । एवंशब्दः प्रकारसूचनार्थः । हिशब्दः स्थूलान्तरप्र-
सिद्धत्वगादीनां प्रभृतिशब्देनाक्षिप्यमाणानां द्योतनार्थः । ततश्च लोमादीनि
होमद्रव्याणि चतुर्थ्या निर्दिश्यन्ते स्वाहाकारं पठित्वा तैर्मन्त्रैर्जुहुयात् । ते च
हूयमानद्रव्याणां लोमस्वरलोहितमांसमेदःस्नायवस्थिमज्जानामष्टसंख्यत्वाद्द्वौ
मज्जा भवन्ति । तथाच वसिष्ठः—‘ग्रहहोमिमुपसमाधाय जुहुवालोमानि
मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं वाशय इति प्रथमाम् । १ । त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा
मृत्युं वाशय इति द्वितीयाम् । २ । लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वाशय
इति तृतीयाम् । ३ । मांसानि मृत्योर्जुहोमि मांसैर्मृत्युं वाशय इति चतुर्थीम्
। ४ । मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वाशय इति पञ्चमीम् । ५ । स्नायूनि
मृत्योर्जुहोमि स्नायुभिर्मृत्युं वाशय इति षष्ठीम् । ६ । अस्थीनि मृत्योर्जुहोमि
अस्थिभिर्मृत्युं वाशय इति सप्तमीम् । ७ । मज्जां मृत्योर्जुहोमि मज्जाभिर्मृत्युं
वाशय इत्यष्टमीम् । ८ ।’ इति । अत्रच लोमप्रभृति तनुं जुहुयादिति लोमा-
दीनां होमद्रव्यत्वावगमाच्चलोमभ्यः स्वाहेति सत्त्वपि चतुर्थीनिर्देशे लोमादीनां न
देवतात्वं कल्प्यते । द्रव्यप्रकाशनेनैव मज्जाणां होमसाधनत्वोपपत्तेः । किंतु लो-
मभिर्मृत्युं वाशय इत्यादिवसिष्ठमन्त्रपर्यालोचनया मृत्योरेव इति संबन्धावग-
मादेवतात्वं कल्प्यते । अतश्च लोमादीनि सामर्थ्यात्स्वधित्तिनाबद्धाय मृत्युर्देवे-

नाष्टौ होमान्कृत्वान्ते तनुं प्रक्षिपेत् । अतो यत्कैश्चिदुक्तमनादिदृग्ब्यत्वादाङ्गह-
विष्का होमा इति, तदनिरूप्यैवोक्तमित्युपेक्षणीयम् । जुहुयादित्यनेनाग्नौ सिद्धे
अणुहस्मिन्नुपसमाधयेति पुनरग्निमहणं लौकिकाग्निप्राप्त्यर्थम् । युक्तं चैतत् । प-
तिताग्नीनां प्रतिपत्तिविधानात् ।—‘आहिताग्निस्तु यो विप्रो महापातकभागम-
वेत् । प्रायश्चित्तैर्न शुद्ध्येत तदग्नीनां तु का गतिः ॥ वैतानं प्रक्षिपेत्तोये शालाग्निं
शमयेदुधः ॥’ इत्युशनःस्मरणात् । तथा—‘महापातकसंयुक्तो देवात्स्याद-
ग्निमान्यदि । पुत्रादिः पालयेदग्नीन्युक्तश्चादोषसंक्षयात् ॥ प्रायश्चित्तं न कुर्याद्यः
कुर्वन्वा त्रियते यदि । गृह्यं निवारयेच्छ्रौतमप्यस्येत्सपरिच्छदम् ॥’ इति का-
त्यायनस्मरणात् । तनुप्रक्षेपश्चोत्थायोत्थाय त्रिरधोमुखेन कर्तव्यः । यथाह
मनुः (११।७३)—‘प्रायेदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः’ इति ।
गौतमेनाप्यत्र विशेषो दर्शितः—‘प्रायश्चित्तमग्नौ सक्तिर्ब्रह्मन्नश्चिरवच्छातस्य’
इति । अवच्छातस्य अनशनकर्शितकलेवरस्येत्यर्थः । तथाच काठकश्रुतिः—‘अनश-
नेन कर्शितोऽग्निमारोहेत्’ इति । इदं च मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं कामकारविषयम् ।
यथाह मध्यमाङ्गिराः—‘प्राणान्तिकं च यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः ।
तत्कामकारविषयं विज्ञेयं नात्र संशयः ॥’ इति । तथा—‘यः कामतो महापापं नरः
कुर्यात्कथंचन । न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृगवस्मिपतनादते ॥’ इति । एतच्च प्रायश्चित्तं
स्वतन्त्रमेव न ब्राह्मणत्राणादिवत् द्वादशवार्षिकान्तर्भूतमित्युक्तं प्राक् ॥ २४७ ॥

संप्रामे वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् ।

मृतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्नपि विशुध्यति ॥ २४८ ॥

किञ्च । अथवा संप्रामे युद्धभूमावुभयबलप्रेरितशरसंपातस्थाने लक्ष्यभूतो
मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् । गाढमर्मप्रहारजनिततीव्रवेदनो मृतकल्पो मूर्च्छितो
जीवन्नपि विशुध्यति । लक्ष्यभावश्च प्रायश्चित्ती अयमित्येवं विदुषां धनुर्विद्याविदां
संप्रामे स्वेच्छया कर्तव्यो ननु राजा बलात्कारयितव्यः । यथाह मनुः (११।
१७)—‘कक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः’ इति । इदं च मरणा-
न्तिकत्वात्साक्षात्कर्तुं क्षत्रियस्य कामकारविषयम् । अपिशब्दादश्वमेधादिनापि
विशुध्यति । यथाह मनुः (११।७४)—‘यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गो-
सत्वेन च । अभिजिद्विश्वजिह्वां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा ॥’ इति । अश्वमेधानु-
ष्ठानं सार्वभौमक्षत्रियस्यैव ।—‘यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियस्तु महीपतिः’ इति
पराशरस्मरणात् । नासार्वभौमो यजेतेत्यसार्वभौमस्य प्रतिषेधदर्शनाच्च । इदं
वाश्वमेधानुष्ठानं सार्वभौमस्य कामकारकृते मरणान्तिकस्थाने द्रष्टव्यम् ।—‘म-
हापातककर्तारश्चत्वारो मतिपूर्वकम् । अग्निं प्रविश्य शुद्ध्यन्ति स्थित्वा वा महति
ऋतौ ॥’ इति यमेन मरणकालाग्निप्रवेक्षनुस्यतया महाकतोरश्वमेधस्य निर्दिष्ट-
त्वात् । स्वर्जितादयश्च त्रैवर्णिकस्याहिताग्नेरिष्टप्रथमयज्ञस्य द्वादशवार्षिकेण सह

विकल्पन्ते । नच स्वर्जिताद्यर्थमाधानं प्रथमवशानुष्ठानं वा कार्यम् । वसितस्य द्विजातिकर्मस्वनधिकारात् । नच संध्योपासनवदविरोध इति युक्तम् । आधानादेरुत्तरकतुषोत्तराभावात् । ते च दक्षिणान्युनाभिक्याभ्युपेयं द्वादशवार्षिका-
गर्हेषु साक्षादङ्गादिषु व्यवस्थापनीयाः ॥ २४८ ॥

अरण्ये नियतो जप्त्वा त्रिवै वेदस्य संहिताम् ।

शुद्ध्येत वा मिताक्षीत्वा प्रतिस्रोतःसरस्वतीम् ॥ २४९ ॥

किंच । अरण्ये निर्जनप्रदेशे नियतो नियताहारः (११७७)—‘अयेद्वा नियताहारः’ इति मनुस्मरणात् । त्रिवारं मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदं जपित्वा शु-
द्ध्यति । संहिताग्रहणं पदकमव्युदासार्थम् । यद्वा मिताक्षनो भूत्वा ज्ञाक्षावस-
वणादारभ्य पश्चिमोदधेः प्रतिस्रोतः स्रोतःस्रोतः प्रति सरस्वतीं हत्वा गत्वा
विशुद्ध्यति । अशनं च हविष्येण कार्यम् (११७७)—‘हविष्यभुग्वानुचरे-
त्यसि स्रोतःसरस्वतीम्’ इति मनुस्मरणात् । अयंच वेदजपो विदुषो हन्तुर्नि-
र्जनस्थाल्यन्तगुणवतो निर्गुणव्यापादने प्रमादकृते द्रष्टव्यः । सरस्वतीगमनं तु
तारुण्य एव विषये विद्याविरहिणो द्रष्टव्यम् । निमित्तिनश्च—‘तिरस्कृतो यदा
विप्रो निर्गुणो त्रियते यदि’ इति सुमन्तुवचनस्य दर्शितत्वात् । यत्पुनर्मनुव-
चनम् (११७५)—‘जपित्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत्’ इति, तदप्य-
रण्ये नियतो जह्वेत्येतत्सैव विषयेऽशक्तस्य द्रष्टव्यम् ॥ २४९ ॥

पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिवैश्वानरी स्मृता ॥ २५० ॥

किंच । न विद्याया केवलयेत्याद्युक्तलक्षणे पात्रे गोभूहिरण्यादिकं जीवनप-
र्याप्तं समर्थं धनं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् । तद्वनं यः प्रतिगृह्णाति तस्य वैश्वान-
रदैवत्येष्टिः शुद्ध्यर्थं कर्तव्या । एतच्चाहिताग्निविषयम् । अनाहिताग्नेस्तु तदैवत्य-
श्रुर्भवति । य एवाहिताग्नेर्धर्मः स एवोपासनिकस्येति गृह्यकारवचनात् ।
वाक्छेदात्सर्वस्वं सपरिच्छदं वा गृहं दद्यात् । यथाह मनुः (११७६)—‘स-
र्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् । धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरि-
च्छदम् ॥’ इति । इदं च पात्रे धनदानं निर्गुणस्य धनवतो हन्तुर्निर्गुणव्यापादने
द्रष्टव्यम् । तत्रैव विषये अविद्यमानान्वयस्य सर्वस्वदानं सान्वयस्य तु सोपस्क-
रगृहदानमिति व्यवस्था । यदपि पराशरयोक्तम्—‘चातुर्विधोपपन्नस्तु वि-
धिवद्ब्रह्मचातके । समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ सेतुबन्धपथे भिक्षां
चातुर्वर्ण्यात्समाहरेत् । वर्जयित्वा विकर्मस्थान्छत्रोपानद्विवर्जितः ॥ अहं दुष्कृत-
कर्मा वै महापातककारकः । गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मचातकः ॥ गोकुलेषु
च गोष्ठेषु ग्रामेषु नगरेषु च । तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु च ॥ एतेषु व्याप-

वेदेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् । ब्रह्महापि प्रमुष्येत ज्ञात्वा तस्मिन्महोदधौ ॥
ततः पूतो गृहं प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् । दत्त्वा वस्त्रं पवित्राणि पूतात्मा
प्रविशेद्गृहम् ॥ गवो वापि क्षतं दद्याच्चातुर्विधाय दक्षिणाम् । एवं शुद्धिमवा-
प्नोति चातुर्विधानुमोदितः ॥' इति । तदपि पात्रे धनं वा पर्याप्तमित्यनेन समा-
नविषयम् । यच्च सुमन्तुवचनम्—'ब्रह्महा संवत्सरं कृच्छ्रं चरेद्भक्ष्यायी त्रि-
षवणी कर्मावेदको भेक्षाहारो दिव्यनदीपुलिनसंगमाश्रमगोष्ठपर्वतप्रस्रवणतपो-
वनविहारी स्यात् स्थानवीरारसनी संवत्सरे पूर्णे हिरण्यमणिगोधान्यतिलभूमिस-
पीषि ब्राह्मणेभ्यो दत्तपूतो भवति' इति तदपि हन्तुर्मुखस्य धनवतो जातिमात्र-
व्यापादने द्रष्टव्यम् । यत्पुनर्वेत्तिपुत्रवचनम्—'द्वादशरात्रमवभक्षो द्वादशरात्रमु-
पवसेत्' इति तन्मनसाध्यवसितब्रह्महत्यास्य स्वत एवोपरतजिघांसस्य वेदित-
व्यम् । यत्पुनः—'वण्डं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्यामृतं चरेत् । चान्द्रायणं वा
कुर्वीत पराकट्यमेव च ॥' इति षट्त्रिंशन्मतवचनं तदप्रत्यनेयपुंस्त्वस्य स-
प्रत्ययवधे द्रष्टव्यम् । अत्रैव विषये अप्रत्ययवधे बृहत्स्पतिराह—'अस्याथाः
सरस्वत्याः संगमे लोकविधुते । शुष्येन्निषवणस्त्रायी त्रिरात्रोपोषितो द्विजः ॥'
इति । एवमन्यान्यपि स्मृतिवचनान्यन्विष्य विषयमाणां व्यवस्था विज्ञेया । स-
मानां तु विकल्पः । एतानि च द्वादशवापिकादिधनदानपर्यन्तानि ब्राह्मणस्यैव ।
क्षत्रियादेस्तु द्विगुणादिकम् । यथाहाङ्गिराः—'पर्यया ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां
द्विगुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च मृतं स्मृतम् ॥' इति । एवं च
ब्राह्मणानां येन हन्तुर्हन्त्यमानगतगुणविशेषेण यः प्रायश्चित्तविशेषो व्यवस्थितः
स एव तद्गुणविशिष्टे क्षत्रियादौ हन्तरि द्विगुणस्त्रिगुणो वेदितव्यः । अनयैव
दिशा क्षत्रियवैश्यादावपि हीनेनोत्कृष्टवधे दोषगौरवात्प्रायश्चित्तस्यापि द्वैगुण्यादि
कल्पनीयम् । दोषगौरवं च दण्डगौरवादवगम्यते । यथोक्तम्—'प्रतिलोमाप-
वादेषु द्विगुणस्त्रिगुणो दमः । वर्णानामानुलोम्ये च तस्मादर्धार्धहानितः ॥'
इति । यत्तु चतुर्विंशतिमतवचनम्—'प्रायश्चित्तं यदाज्ञातं ब्राह्मणस्य मह-
र्षिभिः । पादोनं क्षत्रियः कुर्वाद्धं वैश्यः समाचरेत् ॥ शूद्रः समाचरेत्पादमशे-
षेष्वपि पाप्मसु ॥' इति तत्प्रतिलोमानुष्ठितचतुर्विधसाहसव्यतिरिक्तविषयम् ।
तथा मूर्धावसिक्कादीनामप्यनुलोमोत्पन्नानां दण्डवत्प्रायश्चित्तमूहनीयम् । द-
र्शितं दण्डतारतम्यम्—'दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः' इति । ततश्च
मूर्धावसिक्तस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणादतिरिक्तं क्षत्रियाभ्युनमध्यर्धं द्वादशवार्षिकं
भवति । अनयैव दिशा प्रतिलोमोत्पन्नानामपि प्रायश्चित्तगौरवमूहनीयम् । तथा
आश्रमिणामपि अङ्गिरसा विशेषो दर्शितः—'गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्व-
न्त्याश्रमिणो यदि । शौचवच्छोधनं कुर्युरवाग्ब्रह्मनिदर्शनात् ॥' इति । शौचवदिति
—'पतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणां । त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु चतु-
र्गुणम् ॥' इति वचनाद्यथा ब्रह्मचार्यादीनां शौचं द्वैगुण्यादिकमेव वर्धते तथा शौधनं

प्रायश्चित्तमपि भवतीत्यर्थः ॥ ब्रह्मचारिणस्तु प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं षोडशवर्षादूर्ध्व-
मेव । अर्वाक्यं पुनः 'बालो बाष्पूनचोदशः । प्रायश्चित्तार्धमईन्ति' इति षोडशवर्षा-
दर्धाधीनस्वार्धप्रायश्चित्ताभिधानात् । नञ्च द्वादशवार्षिके चतुर्गुणे क्रियमाणे मध्ये
विपत्तिशङ्कया समाह्वयनुपपत्तेः प्रवृत्तिरेव नोपपद्यत इति शङ्कनीयम् । अतः प्र-
क्रान्तप्रायश्चित्तस्य मध्ये विपत्तावपि पापक्षयो भवत्येव । यथाह हारीतः—
प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्ता यदि विपद्यते । एतस्मादहरेवासाविह लोके परत्र च ॥'
इति । व्यासोऽप्याह—'चर्मोर्धं यतमानस्तु न चेच्छक्योति मानवः । प्राप्नो
भवति तत्पुण्यमत्र वै नास्ति संशयः ॥' इति ॥ २५० ॥

अधुना निमित्तान्तरेषु ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्यातिदेशमाह—

यागस्थक्षत्रविद्धाती चरेद्ब्रह्महणि व्रतम् ।

गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदकः ॥ २५१ ॥

दीक्षणीयाद्युदवसानायापयन्ते सोमयागप्रयोगे वर्तमानौ क्षत्रियवैश्यौ यो
व्यापादयति असौ ब्रह्महणि पुरुषे यद्ब्रह्महत्याव्रतमुपदिष्टं द्वादशवार्षिकादि तच्च-
रेत् । यद्यपि यागशब्दः सामान्यवचनस्तथाप्यत्र सोमयागमभिषेते ॥ 'सवन-
गतौ च राजन्यवैश्यौ' इति वसिष्ठेन सवनप्रयसंपाद्यस्य सोमयागस्यैव
निर्दिष्टत्वात् । अत्रच गुरुक्षुभूतानां द्वादशवार्षिकादिब्रह्महत्याव्रतानां जातिश-
क्तिगुणाद्यपेक्षया प्रागुक्तवचनस्था चेदित्यया । एवं गर्भवधादिष्वपि । मरणा-
न्तिकं तु नातिदिश्यते । व्रतग्रहणात् । अतः कामतो यागस्थक्षत्रियादिवधे व्र-
तस्यैव द्वैगुण्यम् । एतच्च व्रतं संपूर्णमेव कर्तव्यम् । पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायिनं
हत्वेति प्रकम्यापस्तम्बेन द्वादशवार्षिकाभिधानात् । गर्भे च विज्ञासु संभूतं
हत्वा यथावर्णं यद्वर्णपुरुषवधे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तद्वर्णगर्भवधे तच्चरेत् । एतच्चा-
नुपजातस्त्रीपुंसकुसकस्यजनगर्भविषयम् । (११८७)—'हत्वा गर्भमविज्ञा-
तम्' इति मानवे विशेषदर्शनात् । अत्रच यद्यपि ब्राह्मणगर्भस्य ब्राह्मणत्वादेव
तद्वधनिमित्तव्रतप्राप्तिस्तथापि स्त्रीत्वस्यापि संभवात्स्त्रीशूद्रविद्धक्षत्रवध इत्युपपात-
कत्वेन तत्प्रायश्चित्तप्राप्तिरपि स्यादतः स्त्रीपुंसकुसकत्वेनाविज्ञातेऽपि ब्राह्मणगर्भव-
मात्रप्रयुक्तं ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादित्यर्थेवदतिदेशवचनम् । उपजाते स्त्रीपुंसादिविधे-
ष्वन्यजने यथायथमेव प्रायश्चित्तम् । यश्चात्रेय्या निषूदको व्यापादकः सोपि तथा
व्रतं चरेत् । अन्यमानात्रेयीवर्णानुरूपं व्रतं चरेदित्यर्थः । आत्रेयीशब्देनर्गुमस्तु-
च्यते ।—'रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुर्व्रतं ह्येतदपथं भवति' इति वसिष्ठ-
स्मरणात् अत्रिगोत्रजा च ।—'अत्रिगोत्रां वा नारीम्' इति विष्णुस्मरणात् ।
एतदुक्तं भवति । ब्राह्मणगर्भवधे ब्राह्मणात्रेयीवधे च ब्रह्महत्याव्रतम् ।
क्षत्रियगर्भवधे क्षत्रियात्रेयीवधे च क्षत्रहत्याव्रतमेवमन्यत्रापीति । चशब्दात्साक्ष्ये
अनृतवचनादिष्वपि । तथाह मनुः (११८८)—'उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये
प्रतिरुध्य गुरुं तथा । अपहृत्य च निःक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम् ॥' इति । अत्र

व्यवहारे असत्यवचनेन प्राणिनां वचप्राशिक्षाद्विषयमेतत् । प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । प्रतिरम्भः क्रोधावेकाः । विशेषतः ब्राह्मणसंबन्धी । स्त्री चाहितमग्निभार्या पतिप्रतात्वादिगुणयुक्तोप्यते सवनस्था च । यथाह्याङ्गिराः—‘आहितमोर्हिजा-
उच्यते इत्या पत्नीमनिन्दिताम् । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीप्रत्ययैव च ॥’ इति ।
‘सवनस्थां स्त्रियं इत्या ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥’ इति पराशरस्मरणात् ॥ एवं च
सवनस्थाशिहोत्रिण्वात्रेयीवधे ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तातिदेशासम्यतिरिक्तीवधस्य स्त्री-
शूद्रविद्वक्षत्रवध इत्युपपातकमध्यपाठादुपपातकत्वमेव ॥ ननु ब्राह्मणो न हन्तव्य
इत्यत्र निषेधेऽनुपादेयगतत्वेन लिङ्गवचनयोरविवक्षितत्वाद्ब्राह्मणजातेष्व स्त्रीपुंस-
योरेविशेषासदतिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तविधेर्यद्ब्रह्महत्याद्वादशाब्दानीत्यस्योभयत्र प्राप्त-
त्वारिकमर्थं तथात्रेयीनिषूदक इत्यतिदेशवचनम् । उच्यते । सत्यपि ब्राह्मण-
त्वेऽनात्रेय्या वधस्य च महापातकप्रायश्चित्तनिराकरणार्थमतस्तस्योपपातकमध्य-
पाठादुपपातकप्रायश्चित्तमेव । आतिदेशिकेषु च प्रायश्चित्तस्यैवातिदेशो न पा-
तित्यस्य अतः पतितत्यागादिकार्यमैत्र न भवति ॥ २५१ ॥

चरेद्भूतमहत्वापि घातार्थं चेत्समागतः ।

द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत् ॥ २५२ ॥

किंच । यथावर्णमित्यनुवर्तते ब्राह्मणादिहने कृतनिश्चयस्तद्यापादनार्थं स-
म्यगागत्य शस्त्रादिप्रहारे कृते कथंचित्प्रतिघातादिप्रबन्धवशादसौ न मृतस्तदा
अहत्वापि यथावर्णं ब्रह्महत्यादि व्रतं चरेत् । तथाच गौतमः—‘सृष्टश्चेद्ब्राह्म-
णवधे अहत्वापि’ इति ॥ ननु हने तदभावे चैकप्रायश्चित्तता न युक्ता । स-
त्यम् । अतएवौपदेशिकेभ्यो न्यूनत्वादातिदेशिकानां पादोनान्येव ब्रह्महत्यादि-
प्रतानि द्वादशवार्षिकादीनि भवन्ति । एतच्च प्रपञ्चितं प्राक् । किंच । यस्तु स-
वनसंपाद्यं सोमयागमनुतिष्ठन्तं ब्राह्मणं व्यापादयति तस्मिन्द्वादशवार्षिकादिप्रतं
द्विगुणं समादिशेत् । तेषां च व्रतानां गुरुलघुभूतानां जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया
सत्यपि सवनस्थत्वस्याविशेषे पूर्ववदेव व्यवस्थावगन्तव्या । ब्रह्महत्यासमानां
तु गुर्वधिक्येपादीनामातिदेशिकेभ्योऽपि न्यूनत्वादर्थेन द्वादशवार्षिकादिप्राय-
श्चित्तमित्युक्तम् ॥ २५२ ॥

इति ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

अथ क्रमप्राप्तं सुरापानप्रायश्चित्तं प्रक्रमते—

सुराम्बुधृतगोमूत्रपयसामग्निसंनिभम् ।

सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिंश्नुति ॥ २५३ ॥

सुरादीनां मध्येऽन्यतममग्निसंनिभं काथापादितामिस्पर्शदाहशक्तिकं कृत्वा
पीत्वा सुरापो मरणाच्छुद्धिं प्राप्नोति । गोमूत्रसाहचर्याद्व्ये एव धृतपयसी
प्राप्ते । धृतपयःसाहचर्याच्च क्षीणमेव गोमूत्रम् । एतच्चाहवाससा कार्यम् ।—

१ रविपयैवात् ड. २ कार्यमात्रं ड.

‘सुराप आर्द्रवासाश्च अग्निवर्णा सुरां पिबेत्’ इति पैठीनसिस्मरणात् । तथा ‘लौहेन पात्रेण सुरापोऽग्निवर्णा सुरामायसेन पात्रेण तात्रेण वा पिबेत्’ इति प्रचेतःस्मरणात् । एतच्च सकृत्पानमात्रे ।—‘सुरापानं सकृत्कृत्वाप्यग्निवर्णा सुरां पिबेत्’ इत्यङ्गिरःस्मरणात् । यत्तु वसिष्ठवचनम्—‘अभ्यासे तु सुरायाश्च अग्निवर्णां पिबेद्विजः’ इति, तत्सुराव्यतिरिक्तमद्यपानविषयम् । एतच्च कामकारविषयम् ।—‘सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिक्षिपेत् । मुखे तथा विनिर्दिग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥’ इति बृहस्पतिस्मरणात् ॥ यत्तु (११। ९०)—‘सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णा सुरां पिबेत्’ इति मनुना मोहग्रहणं कृतं तच्छास्त्रार्थापरिज्ञानाभिप्रायेण ॥ अत्रेदं चिन्तनीयम्—किं सुराशब्दो मद्यमात्रे रूढ उत तिसृष्वेव गौडीमाध्वीपैष्टीष्वाहोस्त्रिष्वेष्टयामेवेति । तत्र केचिन्मद्यमात्रे रूढ इति वर्णयन्ति ।—‘अभ्यासे तु सुरायाः’ इति वासिष्ठे षैष्ट्यादित्रयव्यतिरिक्तेऽपि मद्यमात्रे सुराशब्दप्रयोगदर्शनात् नचासौ गौणः प्रयोग इति शङ्कनीयम् । मदजननशक्तिमत्त्वोपाधिकतया सर्वत्र मुख्यत्वोपपत्तौ गौणत्वकल्पनाया अन्यायवत्त्वादिति । तदयुक्तम् ।—‘पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैश्वरम् । मधूत्थं सैरमारिष्टं मैरेयं नालिकेरजम् ॥ समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशं तु सुरामघं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥’ इति पुलस्त्येन मद्यविशेषत्वेन सुराया निर्दिष्टत्वात् । अतश्च मद्यमात्रे सुराशब्दप्रयोगो गौणः । अन्ये पुनः पैष्ट्यादिषु तिसृषु सुराशब्दस्य रूढिं मन्यन्ते । तथा हि । यद्यप्यनेकत्र सुराशब्दप्रयोगो दृश्यते तथापि कुत्रानादित्वमिति संदेहे (११।९४)—‘गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा’ इति मनुवचनानुद्धममुपिष्टविकारेष्वनादित्वनिर्धारणात्तत्रैव मुख्यत्वं युक्तम् । नचानेकत्र शक्तिकल्पना दोषः । मदशक्तेरुपाधित्वाश्रयणेन तस्य सुपरिहरत्वात् । नच तालादिरसेष्वप्युपाधेर्विद्यमानत्वादतिप्रसङ्गः । पङ्कजादिशब्दबध्नोऽङ्गाररूढत्वाश्रयणात् । अतश्च—‘यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः’ इति तिसृणां सुराणां समानदोषत्वप्रतिपादनपरं न पुनरनयोर्गौडीमाध्वयोः पैष्टीसुरासमत्वप्रतिपादनपरम् । द्विजोत्तमग्रहणं द्विजात्युपलक्षणम् । एतदप्ययुक्तम् ।—‘द्वादशं तु सुरामघं सर्वेषामधमं स्मृतम्’ इति पुलस्त्यवचने गौडीमाध्वीभ्यामपि सुरामघैस्यातिरेकदर्शनात् । तथा (मनुः ११।९३)—‘सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते’ इति । अन्नविकारस्यैव सुरात्वनिर्देशादन्नशब्दस्य च ‘अन्नेन व्यञ्जनम्’ इत्यादिषु व्रीह्यादिविकार एव प्रयोगदर्शनानुद्धममुनोश्च रसरूपत्वात्तथा सौत्राग्निग्रहेषु चान्नविकारएव सुराशब्दस्य श्रुतत्वात् पैष्ट्येव सुरा मुख्योच्यते । इतरयोस्तु सुराशब्दो गौणः । यत्तुक्तम्—‘गौडी माध्वी’ इति मनुवचनात्तिसृष्वप्यौत्पत्तिकल्पनिर्धारणेति, तदप्ययुक्तम् । यतो नेदं शब्दानुशासनवच्छब्दार्थसंबन्धानादित्वप्रतिपादनपरं किंतु कार्यप्रतिपादनपरम् । अतो गुरुभाष-

श्रित्तिनिमित्ततया गौडीमाध्वयोगौः सुरावाद्भ्रयोः । एवं च नानेकशक्तिक-
 रूपादोषो नाप्युपाध्याश्रयणं कृतम् । नचात्र द्विजोत्तमग्रहणस्योपलक्षणत्वम् ।
 अतश्च (मनुः ११।९३)—‘सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते । त-
 स्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥’ इति पैष्ट्या एव वर्णप्रत्यसंबन्धि-
 त्वेन निषेधः । गौड्यादीनां तु मद्यानां ब्राह्मणसंबन्धित्वेनैव निषेधो न क्षत्रिय-
 वैश्ययोः । (११।९५)—‘यक्षरक्षःपिशाचाश्च मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्म-
 णेन नात्तव्यं देवानामभक्षता हविः ॥’ इति मानवे ब्राह्मणेनेति विशेषोपादानात् ।
 बृहद्विष्णुनापि ब्राह्मणस्यैव मद्यप्रतिषेधो दर्शितः—‘माधूकमैक्षवं सैरं ताकं
 स्नायूपापानसम् । मधूतं चैव माध्वीकं मैरयं नालिकेरजम् ॥ अमेध्यानि दक्षै-
 तानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु ॥’ इति ॥ बृहद्याज्ञवल्क्येनापि क्षत्रियवैश्ययो-
 र्दोषाभावो दर्शितः—‘कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथंचन । मद्यमेव
 सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥’ इति । व्यासेनापि तयोर्माध्वीपानमनुज्ञा-
 तम्—‘उभौ मध्वासवक्षीबावुभौ चन्दनचर्चिता । एकपर्यङ्करथिनौ हृष्टौ मे
 केशवाङ्गुनौ ॥’ इति । एवं ब्राह्मणसंबन्धित्वेन मद्यमात्रनिषेधे सत्यपि (मनुः
 ११।९४)—‘गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवेका तथा सर्वा
 न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥’ इति गौडीमाध्वयोः पृथक्निषेधवचनं दोषगुरुत्वेन सु-
 रासमत्वप्रतिपादनपरम् । अयं च सुरानिषेधोऽनुपनीतस्यानूडायाश्च कन्याया भ-
 वत्येव । (मनुः ११।९३)—‘तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्’
 इति जातिमात्रावच्छेदेन निषेधात् । अतश्च (११।९०)—‘सुरां पीत्वा द्विजो
 मोहात्’ इति प्रायश्चित्तविधिवाक्ये मनुना यत् द्विजग्रहणं कृतं तद्गणत्रयोपल-
 क्षणार्थम् । निमित्तभूतनिषेधसापेक्षत्वाच्चैमित्तिकविधेर्निषेधे च वर्णमात्रस्याव-
 च्छेदकत्वात् । यथा ‘यस्य हविर्निरुहं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति’ इति निमित्तवाक्ये
 हविर्मात्राभ्युदयस्य निमित्तत्वावगतौ तत्सापेक्षर्नमित्तिकवाक्ये श्रूयमाणमपि त्रे-
 षातन्दुलान्विभजेदिति तन्दुलग्रहणं तन्दुलादिरूपहविर्मात्रोपलक्षणम् । इयांस्तु
 विशेषः—‘पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः’ इति वचनात्कामकारे-
 ऽपि न मरणान्तिकं किंतु पादमेव द्विगुणीकृत्य षड्वार्षिकं देयम् ।—‘विहितं
 यदकामानां कामात्तद्विगुणं चरेत्’ इत्यङ्गिरःस्मरणात् । एवं बृहदारुण्येऽपि
 योज्यम् । तथा (११।९५)—‘तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामभक्षता हविः’ इति
 मद्यस्यापि जातिमात्रावच्छेदेन निषिद्धत्वादनूपनीतेनापि न पेयम् ॥ ननु कथ-
 मनुपनीतस्य दोषः ।—‘प्रागुपनयनात्कामचारकामबादकाममभक्षः’ इति गौत-
 मवचनात् । तथा—‘मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कलनं । दोषस्त्वा पञ्च-
 माहर्षादूर्ध्वं पित्रोः सुहृद्गुरोः ॥’ इति कुमारवचनाच्च दोषाभावावगतेः । उ-
 च्यते—सुरामद्ययोर्निषेधवाक्ये जातिमात्रावच्छेदकत्वश्रवणादप्रतिहतैव नि-
 षेधप्रवृत्तिः । अतएव स्मृत्यन्तरे निषेधवचनम्—‘सुरापाननिषेधस्तु आत्मा-

अथ इति स्थितिः' इति । अतः 'पादौ बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वपि विधिः' इति । 'सर्वपापेषु सुरापानादिविधिः' इति वचनात्पाद एव सुरापाने प्रायश्चित्तम् । तथा जातृकर्ण्येन मद्यपानेऽपि प्रायश्चित्तमुक्तम्—'अनुपेतस्तु यो बालो गर्भं मोहयति' इति । तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यान्माता आता तथा पिता ॥' इति । अतो गौतमवचनं सुरादिव्यतिरिक्तशुक्तपर्युषितादिविषयम् । कुमारवचनं तु स्वल्प-दोषस्यापनपरम् । अतएव प्रागुपनयनात्कृतदोषस्थोपनयनमेव प्रायश्चित्तमित्युक्तं मनुना (१२२७)—'गार्भेर्होमैर्जातकर्मचूडामौञ्जीनिबन्धनैः । वैजिकं नाभिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥' इति । अयमप्रार्थः । त्रैवर्णिकानामुत्पत्तिप्रभृति पैठीप्रतिषेधः । ब्राह्मणस्य तु मद्यमात्रनिषेधोऽप्युत्पत्तिप्रभृत्येव । राजन्वैश्ययोस्तु न कदाचिदपि गौड्यादिमद्यप्रतिषेधः । शूद्रस्य न सुराप्रतिषेधो नापि मद्यप्रतिषेधः ॥ २५३ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह—

बालवासा जटी वापि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।

पिण्याकं वा कणान्वापि भक्षयेत्त्रिसमा निशि ॥ २५४ ॥

गोष्ठागादिलोमनिर्मितवस्त्रप्रावृतो बालवासाः । बालवासोऽग्रहणं चीरवस्त्र-लघोरुपलक्षणार्थम् ।—'सुरापगुरुतरुणौ चीरवस्त्रलवासासौ ब्रह्महत्याव्रतं चरेयाताम्' इति प्रचेतःस्मरणात् । जटिग्रहणं मुण्डत्वनिराकरणार्थम् । ब्रह्महत्याव्रतं चरेदित्यनेनैव सिद्धे यद्बालवसनादिग्रहणं तदव्ययं सर्वं मारितशिरःकपालादिनिवृत्त्यर्थम् । इदमकामतो जलबुद्ध्या यः सुरां पिबति तद्विषयम् । (मनुः ११८९)—'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम्' इत्यकामित्वोपाधिर्वेन विहितस्यैव द्वादशवार्षिकत्वातिदेशात् । अत्र च सुरापानस्य महापातकत्वात्सत्यप्यातिदेशिकत्वे संपूर्णमेव द्वादशवार्षिकं कुर्यान्न पादोनम् । अतएव वृद्धहारीतः—'द्वादशभिर्वर्षैर्महापातकिनः पूयन्ते' इति । अथवा पिण्याकं पिण्डी तं त्रिसमाः वर्षत्रयपर्यन्तं रात्रौ भक्षयेत् । कणास्तन्दुल-लवास्तान्वा पूर्ववद्भक्षयेत् । एतच्च सकृदेव कार्यम् । (११९२)—'कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि' इति मनुस्मरणात् । अस्य च पिण्याकादि-भक्षणस्य भोजनकार्ये विहितत्वादशनान्तरपरित्यागः । एतच्चोदकबुद्ध्या सुरापाने छन्दोत्तरकाले वेदितव्यम् ।—'एतदेव व्रतं कुर्यान्मद्यपश्छन्देन कृते । पञ्चगव्यं च तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोधनम् ॥' इति व्यासवचनात् । नच सुरासंसृष्टेषु-फलम्बमानतद्गन्धरसोदकपानविषयमिदमिति सुन्दरम् । संसर्गेऽपि सुरात्स्वा-नपायात् । यथाज्यत्वस्य पृषदाज्ये । अतएव 'आज्यपा इति निगमाः कार्यः न पृषदाज्यपाः' इत्येवमुक्तं न्यायविद्भिः । यत्पुनरापस्तम्बवचनम्—'स्तेषां कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदाराभ्याम्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा चतुर्थे काले मितभोजनो वोऽभ्यु-

येयात्सवनानुकल्पं स्थावासनाभ्यां विहरंस्त्रिभिर्वैः पापं व्यपनुदति' इति ।
 यस्त्वङ्गिरोवचनम्—'महापातकसंयुक्ता वरैः शुष्यन्ति ते त्रिभिः' इति, तदु-
 भयमपि पिण्याकं वा कणावेत्यनेनैकविषयम् । यदपि यमेन प्रायश्चित्तद्वयमु-
 क्तम्—'बृहस्पतिसवेनेष्टा सुरापो ब्राह्मणः पुनः । समत्वं ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा
 वैदिकी श्रुतिः ॥ भूमिप्रदानं यः कुर्यात्सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः । पुनर्न च पि-
 बेत्तां तु संस्कृतः स विशुष्यति ॥' इति, तदुभयमपि पूर्वेषु सहैकविषयम् ॥
 यद्वा अतिरिक्तदक्षिणाकल्पाश्रयणाद्वादशवार्षिकेण सह विकल्प्यते । अत्रापि
 बालबृद्धादीनां सार्धैकवर्षीयमनुपनीतानां तु नवमासिकमित्येवं कल्पना कार्या ।
 यस्तु मनुवचनम् (११।१२)—'कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।
 सुरापानापनुत्त्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥' इति तत्तालुमात्रसंयोगे सुराया
 अबुद्धिपूर्वं द्रष्टव्यम् ॥ ननुच द्रवद्रव्यस्याभ्यवहरणं पानमित्युच्यते । अभ्यव-
 हरणं च कण्टादधोनयनं न ताल्वादिसंयोगमात्रं, अतः कथं तत्र पाननिमित्तं
 प्रायश्चित्तम् । उच्यते । येन ताल्वादिसंयोगेन विना पानक्रिया न निर्वर्तते
 सोऽपि पानक्रियाप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धः । अतो यद्यपि मुख्यपानाभावात् महा-
 पातकत्वं तथापि तत्प्रतिषेधेन तदङ्गभूताभ्यभिचारिताल्वादिसंयोगस्यापि प्रति-
 षिद्धत्वेन दोषस्य विद्यमानत्वाद्भवत्येव प्रायश्चित्तम् ।—'चरेद्भूतमहत्वापि वा-
 तार्थं चेत्समागतः' इति । यथा हननप्रतिषेधेन तदङ्गभूताध्यवसायादेरपि प्रति-
 षिद्धत्वाप्रायश्चित्तविधानम् । यस्तु बौधायनीयम्—'त्रैमासिकममत्या सुरा-
 पाने कृच्छ्राब्दपार्दं चरित्वा पुनरुपनयनम्' इति । यच्च याम्यम्—'सुरां
 पीत्वा द्विजं हत्वा रुक्मं हत्वा द्विजन्मनः । संयोगं पतितैर्गत्वा द्विजश्चान्द्रायणं
 चरेत् ॥' इति । यदपि बार्हस्पत्यम्—'गौडीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः
 समाचरेत् । तसकृच्छ्रं पराकं च चान्द्रायणमनुक्रमात् ॥' इति, तन्नित्यमप्यन-
 न्यौषधसाध्यव्याध्युपशमार्थं पाने वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तत्वाल्लपत्वात् । यदा तु
 सुरासंसृष्टं शुष्करसमेवात्रं भक्षयति तदा पुनरुपनयनम् । यथाह मनुः (११।
 १५०)—'अज्ञानात्प्राश्य विष्णुमूत्रं सुरासंसृष्टमेव च । पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो
 वर्णा द्विजातयः ॥' इति ॥ यदाच शुष्कसुराभाण्डस्थोदकं पिबति तदा शाता-
 तपोकं कुर्यात् 'सुराभाण्डोदकपाने छर्दनं वृत्तप्राशनमहोरात्रोपवासश्च' इति ॥
 यस्तु बौधायनीयम्—'सुरापानस्य यो भाण्डेष्वपः पर्युषिताः पिबेत् । शङ्खपु-
 ष्पीविपकं तु क्षीरं सर्पिः पिबेद्वयहम् ॥' इति तत्पर्युषितत्वादधिकम् । अकाम-
 तोऽभ्यासे पुनर्मनुनोक्तम् (११।१४७)—'अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्ड-
 स्थितास्तथा । पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः ॥' इति ॥ यस्तु विष्णु-
 क्तम्—'अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पीशृतं पयः पिबेत्' इति
 तन्मतिपूर्वकपाने । ज्ञानतोऽभ्यासे तु बृहस्पत आह—'सुराभाण्डस्थितं तोषं
 यदि कश्चित्पिबेद्द्विजः । स द्वादशाहं क्षीरेण पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ॥' इति ॥
 सुरापस्य मुखगन्धाघ्राणे तु मानवम् (११।१४९)—'ब्राह्मणस्तु सुरापस्य ग-
 न्धमात्राय सोमपः । प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥' इति,

तत्समेवमपिजिन एवामस्तिपूर्वे । मतिपूर्वे तु द्विगुणम् । अपीतसोमस्य तु कल्प्यम् ।
साक्षात्सुराण्यन्वाद्याणस्य तु 'प्रातिरन्नेवमद्ययोः' इति जातिअंशकरत्वात् (११।
१२४)—'जातिअंशकरं कर्म कृत्वाम्यतममिच्छया । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्रा-
जापत्यमनिच्छया ॥' इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २५४ ॥

एवं मुख्यसुरापाने प्रायश्चित्तमुक्त्वा मद्यपाने प्रायश्चित्तमाह—

अज्ञानात् सुरां पीत्वा रेतोविष्मूत्रमेव च ।

पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ २५५ ॥

यः पुनरज्ञानादुदकबुद्ध्या सुरां मद्यं ब्राह्मणः पिबति ये च ब्राह्मणादयो रेतो
विष्मूत्राणि प्राश्नन्ति ते त्रयोऽपि द्विजातयो वर्णास्तत्कृच्छ्रपूर्वकं पुनरुपनयनं
प्रायश्चित्तमर्हन्ति । अत्र मद्यपाने योऽयं पुनःसंस्कारः स ब्राह्मणस्यैव । क्षत्रि-
विशोस्तदभ्यनुज्ञानस्य दर्शितत्वात् । सुराशब्दश्चात्र मद्यपरः । प्रायश्चित्तस्याति-
लघुत्वात् । अज्ञानतो मुख्यसुरापाने द्वादशवार्षिकस्य विहितत्वाच्च । अतएव
गौतमेनात्र मद्यशब्दः प्रयुक्तः । अमत्या मद्यपाने पयो घृतमुदकं वा न्यहं त-
प्तानि पिबेत्स तत्कृच्छ्रस्ततोऽस्य संस्कारो मूत्रपुरीषकुणपरेतसां प्राशने चेति ।
अदप्यस्मिन्नेव विषये मनूनोक्तम् (११।१४६)—'अज्ञानाद्वाक्यां पीत्वा सं-
स्कारेण विशुद्ध्यति' इति, तदपि तत्कृच्छ्रपूर्वकमेव । गौतमवाक्यानुबोधात् ।
पुनःसंस्कारश्च पुनरुपनयनम् । तच्छाश्वलायनाद्युक्तक्रमेण कर्तव्यम् । यथो-
क्तम्—'अथोपेतपूर्वस्य कृताकृतं केशवपनं मेधाजननं चानिरुक्तं परिदानं का-
लश्च तत्सवितुर्वृणीमह इति सावित्रीम्' इति । मतिपूर्वमद्यपाने वसिष्ठोक्तं
द्रष्टव्यम्—'मत्या मद्यपाने त्वसुरायाः सुरायाश्चाज्ञाने कृच्छ्रातिकृच्छ्री घृतप्रा-
शनं पुनःसंस्कारश्च' इति । चान्द्रायणं वा शङ्कोक्तम्—'असुरामद्यपायी चा-
न्द्रायणं चरेत्' इति । मुख्यमात्रप्रवेशे तु मद्यस्यापस्तम्बीयं वडात्रम्—'अ-
भक्ष्याणामपेयानामलेहानां च भक्षणे । रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथं भ-
वेत् ॥ पयोदुग्धरविस्वानां पलाशस्य कुशस्य च । एतेषामुदकं पीत्वा वडात्रेण
विशुद्ध्यति ॥' इति । एतच्च तालादिमद्यविषयम् । गौडीमाध्योः पुनरज्ञानतः
पाने 'असुरायाः सुरायाश्चाज्ञानतः' इति वसिष्ठोक्तः कृच्छ्रातिकृच्छ्रसहितः
पुनःसंस्कारो घृतप्राशश्च द्रष्टव्यः । तयोर्मतिपूर्वपाने तु 'पिण्याकं वा कणान्वा'
इति त्रैवार्षिकम् । कामतस्तु तत्पानाभ्यासे 'अभ्यासे तु सुराया अक्षिवर्णी सुरां
पिबेन्मरणात्पूतो भवति' इति वासिष्ठं मरणान्तिकं द्रष्टव्यम् । नात्र सुराशब्दः
पैष्ट्यभिप्रायः । तस्याः सकृत्पानेऽपि मरणान्तिकस्य दर्शितत्वात् ॥ मद्यवासित-
शुष्कमाण्डस्थोदकस्याज्ञानतः पाने बृहद्यमोक्तम्—'मद्यमाण्डस्थितं तोयं यदि
कश्चित्पिबेद्भिजः । कुशमूलविपकेन न्यहं क्षीरेण वर्तयेत् ॥' इति । अज्ञानतो-
ऽभ्यासे तु वसिष्ठेनोक्तम्—'मद्यमाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्भिजः । प-
योदुग्धरविस्वानां पलाशस्य कुशस्य च ॥ एतेषामुदकं पीत्वा त्रिरात्रेण विशु-
द्ध्यति ॥' इति । ज्ञानतः पाने तु विष्णूक्तम्—'मद्यमाण्डस्थितं तोयं पी-

त्वा पञ्चरात्रं कञ्चुपुष्पीकृतं पयः पिबेत्' इति ॥ ज्ञानलोऽभ्यासे तु शङ्खेयो-
क्तम्—'मद्यभाण्डस्थितं सोयं पीत्वा सप्तरात्रं गोमूत्रपाचकं पिबेत्' इति ॥
अभ्यन्ताभ्यासे तु हारीतोक्तम्—'मद्यभाण्डस्थितं सोयं यदि कश्चित्पिबेद्द्विजः ।
द्रादृशाहं तु पयसा पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चकाम् ॥' इति ॥ एषु च वाक्येषु द्विजग्रहणं
ब्राह्मणाभिप्रायम् । क्षत्रियवैश्यबोरप्रतिषेधादिति दर्शितं प्राक् ॥ इदं च गौडी-
भाष्यीभाण्डस्थजलपानविषयं गुरुवाप्रायश्चित्तस्य । तालादिमद्यभाण्डोदकपाने
तु कर्तव्यम् ॥ २५५ ॥

द्विजातिभार्यां प्रत्याह—

पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् ।

इहैव सा शूनी गृध्री मूकरी चोपजायते ॥ २५६ ॥

या द्विजातिभार्या सुरां पिबति सा कृतपुण्यापि सती पतिलोकं न याति
किंत्विहैव लोके शृगुभ्रसूकरलक्षितां तिर्यग्योनिं क्रमेण प्राप्नोति ॥ ब्राह्मणीग्रहणं
चात्र 'तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण' इति न्यायेन यस्य द्विजातेर्यावत्सो भार्यास्तासामुपक-
क्षणम् । अतएव मनुः—'पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् । पतितार्ध-
शरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥' इति । धर्मार्थकामेषु सहाधिकाराहम्यत्योदेकस्य-
शरीरक्षमेव, अतो यस्य द्विजातेभार्यां सुरां पिबति तस्य भार्यारूपसर्धं शरीरं पतति ।
पतितस्य च भार्यारूपस्यार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते । तस्माद्विजातिभार्येया
ब्राह्मण्याद्यया न सुरा पेया । 'तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्' इति
निषेधविधौ किङ्कल्याणविक्षितत्वेन वर्णत्रयभार्याणामपि प्रतिषेधे सिद्धे पुनर्वचनं
द्विजातिभार्यायाः शूद्राया अपि सुराप्रतिषेधप्राप्त्यर्थम् । अतो द्विजातिभार्याभिः
सुरापाने प्रायश्चित्तस्यार्धं कार्यम् । शूद्रभार्यास्तु शूद्रायाः शूद्रवदेव न प्रतिषेधः ।
सुरापानसमेषु तु निषिद्धभक्षणादिषु सुरापानप्रायश्चित्तार्थमित्युक्तं प्राक् ॥ २५६ ॥

इति सुरापानप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

कमप्राप्तं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह—

ब्राह्मणस्वर्णहारी तु राज्ञे मुसलमर्पयेत् ।

स्वकर्म ख्यापयन्तेन हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः ॥ २५७ ॥

ब्राह्मणस्वामिकं सुवर्णं योऽपहरत्यसौ सुवर्णस्तेयं मया कृतमित्येवं स्वकर्म
ख्यापयन् राज्ञे मुसलं समर्पयेत् । मुसलसमर्पणस्य दृष्टार्थत्वात्तेन मुसलेन राजा
तं हन्वात् । तेन राजा हतो मुक्तो वा शुद्धो भवति । अपहरणशब्देन च समस्तं
परोक्षं वा बलाद्यौर्येण वा कयादिस्त्वहेतुं विना ग्रहणमुच्यते । मुसलं समर्पये-
दिति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि तस्य हननार्थत्वात् तत्समर्थस्यायमभावादेर्ग्र-
हणम् । अतएव मनुनोक्तम् (८।३।१५)—'स्कन्धेनादाय मुसलं लङ्कटं
वापि खादिरम् । अस्मिं चोभयतस्तीक्ष्णमायसं दण्डमेव वा ॥' इति ॥ शङ्खेना-

१ शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णमिति पाठः-

पुनश्च विशेष उक्तः—‘सुवर्णस्नेहा प्रकीर्णकेन आर्द्रवासा आचसं मुसलमादाय राजानमुपस्थिहेदिदं मया पापं कृतमनेन मुसलेन मां घातयस्वेति स राजा स्निहः सम्पूतो भवति’ इति । इनं चावृत्तिविधानाभावात्सकृदेव कार्यम् । अतएव मनु-
नोक्तम् (१११००)—‘ततो मुसलमादाय सकृदन्वाप्तुं तं स्वयम्’ इति । एवं सकृत्ताडनेन राजा हतो मृतः शुद्धेत्, मुक्तो वा मरणाजीवन्नपि विमुक्त्ये-
दिति यावत् ॥ तथाच संवर्तेनोक्तम्—‘ततो मुसलमादाय सकृदन्वाप्तुं तं स्वयम् । यदि जीवति स स्नेहस्ततः स्नेहाद्विशुध्यति ॥’ इति ॥ यथोक्तं ब्राह्म-
न्त्रये—‘मृतकल्पः प्रहारात्तो जीवन्नपि विशुध्यति’ इति ॥ नन्वताडित एव राजा मुक्तः स्नेहः शुद्धेदित्ययमर्थः कस्मान्नैव्यते । उच्यते । अनघनेनस्त्री राजेति गौतमीये ताडनमकुर्वतो राज्ञो दोषाभिधानात् । भवतु राज्ञो दोषस्थाप्यस्ति-
क्रान्तनिषेधेन राजा स्नेहादिना मुक्तः स्नेहः कथं न शुद्धेदिति चेत् । उच्यते । एवंच सत्यकारणिका शुद्धिरापतेत् । अथोच्यते । मोक्षोत्तरकालं द्वादशवा-
यिकाद्यनुष्ठानेन शुद्ध्यङ्गीकरणाच्चाकारणिकेति । तदप्यसुन्दरम् । मुक्तः शुचि-
रिति मोक्षस्यैव शुद्धिहेतुत्वाभिधानात् । अतः प्राच्यैव व्याख्या ज्यायसी । मुक्तो वा मरणाजीवन्नपि विशुद्धेदिति यावत् । इदं च मरणान्तिकं सार्ववर्णिकस्या-
पहर्तुर्न तु ब्राह्मणस्यैव । ब्राह्मणस्वर्णहारीति नैमित्तिकवाक्ये विशेषानुपादानात् क्षत्रियादीनां च महापातकित्वाविशेषात्प्रायश्चित्तान्तरस्यानाम्नानाच्च । यत्पुन-
र्मानवे (१११९९)—‘सुवर्णस्नेयकृद्विप्रः’ इति विप्रग्रहणं तद्वदमात्रोपलक्षणम् । प्रायश्चित्तीयते नर इति तस्यैव प्रकृतत्वात् । (मनुः १११५४)—‘ब्रह्महत्या सुरापानं स्नेयं गुर्वङ्गनागमः’ इति निमित्तवाक्ये विशेषानुपादानाच्च । तत्सापे-
क्षनैमित्तिकवाक्ये ‘सुवर्णस्नेयकृद्विप्रः’ इत्यत्र श्रूयमाणमप्युपलक्षणमेव युक्तम् । यथाभ्युदितेष्टयां यस्य हविरिति वाक्ये तन्दुलग्रहणं हविर्मात्रस्य ॥ इदं च राजा हननं ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य । (८१३८०)—‘न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापे-
ष्वपि स्थितम्’ इति मानवे ब्राह्मणवधस्य निषिद्धत्वात् । यदि कथंचिदतिक्रान्त-
निषेधेन राजा हन्यते तथापि शुद्धो भवति । (मनुः १११००)—‘वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा’ इति ब्राह्मणस्यापि वधेन शुद्ध्यभिधानात् । नच तपसैव वेत्येवकारेण वधनिषेधः । तस्य केवलतपसापि शुद्ध्यभिधानपर-
त्वात् । यदि वधो निषिद्धमर्हि तपसैव वेति विकल्पाभिधानमनुपपन्नम् । नच दण्डाभिप्रायं विकल्पाभिधानम् । तस्यानिर्दिष्टत्वात् । किंच ‘एकार्थास्तु विकल्पेरन्’ इति न्यायेनैकार्थानामेव विकल्पो ब्रीहियवयोरिव । नच दण्ड-
तपसोरेकार्थत्वम् । दण्डस्य दमनार्थत्वात्तपसश्च पापक्षयहेतुत्वात् । नच वधेन शुध्यति स्तेन इति सामान्यविषयेण वधेन ब्राह्मणस्तपसैव वेति विशिष्टवि-
षयस्य तपसो विकल्पोपपत्तिः । नहि भवति ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तर्कं कौण्डि-
न्याय वेति—‘विकल्पस्तस्मादयोरपि सामान्यविषयत्वमेव । यद्वा क्षत्रियस्यापि

१ मनुस्मृती तु—‘गृहीत्वा मुसल राजा सकृदन्वाप्तुं तं स्वयम् । वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥’ इति पाठान्तरम् ।

न निषेधः । मनुना सुवर्णस्तेयकृद्दिप्र इत्यभिधाने (१११००)—‘गृहीत्वा सुसर्लं राजा सकृद्वन्यासु तं स्वयम् ॥’ इति सर्वनाम्ना प्रकृतब्राह्मणपरामर्शेनैव इवनविधानात् । न जातु ब्राह्मणं इत्यादित्यस्य प्रायश्चित्तव्यतिरिक्तदण्डरूपहननविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । एतच्च मरणान्तिकं मतिपूर्वसुवर्णस्तेयविषयम् । ‘मरणान्तिकं हि यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनोपिभिः । तत्तु कामकृते पापे विज्ञेयं नात्र संशयः ॥’ इति मध्यमाङ्गिरःस्मरणात् । अत्रच सुवर्णशब्दः परिमाणविशिष्टहेमद्रव्यवचनो न जातिमात्रवचनः ॥ ‘जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम् । तेऽष्टौ लिङ्गा तु तास्तिष्ठो राजसर्षप उच्यते ॥ गौरस्तु तं त्रयः षड्विंशो मध्यस्तु ते त्रयः । कृष्णलः पञ्च ते मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥’ इति षोडशमात्रपरिमिते हेमनि सुवर्णशब्दस्य परिभाषितत्वात् । अतो ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकमित्यादिप्रयोगेषु कृतपरिमाणस्यैव सुवर्णस्य ग्रहणं युक्तम् । परिमाणकरणस्य दृष्टार्थत्वात् । नष्टदृष्टार्थपरिमाणस्मरणम् । नापि लोकव्यवहारार्थम् । अतस्परत्वात्स्मृतिकारप्रवृत्तेः । अतएवोक्तं न्यायविद्भिः—‘कार्यकाले संज्ञापरिभाषयोरुपस्थापनम्’ इति । तथा नामापि गुणफलोपबन्धेनार्थवदित्युक्तम् । पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्र । नच दण्डमात्रोपयोगिपरिमाणस्मरणमित्युक्तमिति युक्तम् । तावन्मात्रार्थत्वे प्रमाणाभावात् । अतोऽविशेषात्सर्वशेषत्वमेव युक्तम् । किंच । दण्डस्य दमनार्थत्वादमनस्य च परिमाणविशेषमन्तरेणापि सिद्धेर्नातीव परिमाणस्मरणमुपयुज्यते । शब्दैकसमधिगम्ये तु महापातकित्वादावेकान्ततः स्मरणमुपयुज्यते । अतः षोडशमात्रात्मकसुवर्णपरिमितहेमहरण एव महापातकित्वं तस्मिन् मरणान्तिकादिप्रायश्चित्तविधानं च । द्वित्रादिमात्रात्मकहेमहरणं तु क्षत्रियादिहेमहरणवदुपपातकमेवेति युक्तम् । किंच । सुवर्णाङ्ग्यूनपरिमाणहेमहरणे प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात्परिमाणस्यैव हेतो हरणे मरणान्तिकादिप्रायश्चित्तमिति युक्तम् । तथाचोक्तं षट्त्रिंशान्मते—‘बालाग्रमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत् । लिङ्गमात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः ॥ राजसर्षपमात्रे तु प्राणायामचतुष्टयम् । गायत्र्यष्टमहस्र च जपेत्पापविशुद्धये ॥ गौरसर्षपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत् । यवमात्रे सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ॥ सुवर्णकृष्णलं ह्येकमपहत्य द्विजोत्तमः । कुर्यात्सान्तपनं कुर्यात्तत्पापस्यापनुत्तये ॥ अपहत्य सुवर्णस्य मापमात्रं द्विजोत्तमः । गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मर्तैर्विशुध्यति ॥ सुवर्णस्यापहरणे वस्तरं यावकी भवेत् । ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्महवतम् ॥’ इदं च वस्तरं यावकाशनं किञ्चिङ्ग्यूनसुवर्णापहारविषयम् । सुवर्णापहारे मन्वादिमहास्मृतिषु द्वादशवार्षिकविधानात् । ‘बलाद्ये कामकारेण गृह्णन्ति स्वं वराधमाः । तेषां तु बलहर्तृणां प्राणान्तिकमिहोच्यते ॥ सुवर्णपरिमाणाद्वीगपीत्यभिप्रेतम् । इदं च स्तेयप्रायश्चित्तमपहतवनं तत्स्वामिने दत्तैव कार्यम् । स्तेये ब्रह्मसमूतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः । स्वाभिनेऽपहतं देयं इत्रा त्वेकादशाधिकम् ॥’ इति स्मरणात् ॥ तथा (मनुः ११ । १६४)—‘चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तच्चिर्यात्यात्मशुद्धये’ इति मनुस्मरणाच्च । दण्डप्रकरणेऽप्युक्तम्—‘शेषेऽप्येका

दक्षगुणं वाच्यस्तस्य च तद्धनम् ॥' इति ॥ यद्वा त्वशक्त्या राजा हन्तुमसमर्थस्तदा वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—'स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत् ततस्तस्मै राजौ-
दुम्बरं शक्यं दद्यात्तेनात्मानं प्रमापयेत् भरणात्पूतो भवतीति विज्ञायते' इति ।
औदुम्बरं ताम्रमयम् । यदपि द्वितीयं प्रायश्चित्तं तेनोक्तम्—'निष्कालको गोष्ठ-
ताको गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानं प्रमापयेन्मरणात्पूतो भवतीति विज्ञा-
यते' इति, तदपि गुरुश्रोत्रिययागस्थादिविप्रद्रव्यापहारविषयं क्षत्रियाद्यपहर्तृ-
विषयं वा । तत्र निष्कालक इति निर्गतकेशश्च लोमाभिधीयते । तथाश्व-
मेधाद्यनुष्ठानेन वा । तथा प्रचेतसा मरणान्तिकमभिधायोक्तम्—'इष्ट्वा वाश्व-
मेवेन गोसवेन वा विशुक्लेत्' इति । एतच्च विदक्षत्रियाद्यपहर्तृविषयम् ॥ २५७ ॥
प्रायश्चित्तान्तरमाह—

अनिवेद्य नृपे शुध्येत्सुरापव्रतमाचरन् ।

आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिकृत् ॥ २५८ ॥

स्त्रीयं स्तेयं राजन्यनिवेद्य सुरापव्रतं द्वादशवार्षिकमाचरन् शुध्येत् । शव-
शिरोध्वजे तत्कपालधारणनिराकरणार्थं सुरापव्रतमित्युक्तम् । एतच्चाकामकार-
विषयम् । (मनुः ११।८९)—'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाण्याकामतो द्विजम्'
इत्यकामतो विहितस्यैव द्वादशवार्षिकस्यातिदेशात् ॥ नन्वकामतोऽपहार एव
न संभवतीति कथं तद्विषयत्वम् । उच्यते । यदा वस्त्रप्रान्तप्रथितं सुवर्णादि-
कमजानादपहरति रजतादिद्रव्यान्तरबुद्ध्या वा हत्वाचानन्तरमेवान्यस्मै दत्तं
नाशितं वा न पुनः स्वामिने प्रत्यर्पितं तदा संभवत्येवाकामतोऽपहारः । यस्तु
ताम्रादिकस्य रसवेधाद्यापादितसुवर्णरूपस्यापहारो न तत्रेदं प्रायश्चित्तम् ।
मुख्यजातिसमवायाभावात् । नच मुख्यसादृश्यमात्रेण गौणे मुख्यधर्मा भवन्ति ।
यद्यपीदृशमेवासुवर्णं सुवर्णभ्रान्त्यापहरति तथापि नेदं प्रायश्चित्तम् । असुवर्णा-
पहारित्वादेव । नच सृष्टश्रेद्वाह्यणवधे अहत्वापीतिवदत्रापि दोष इति वाच्यम्,
असुवर्णे प्रवृत्तत्वादेव नह्यब्राह्मणः सृष्टश्रेदित्यस्य विषयः । यद्येदं मनसा
पार्ष्ण्यात्वा प्रणवपूर्वकं व्याहृतीर्मनसा जपेत् । व्याहृत्या प्राणायामं त्रिराच-
रेत् । प्रवृत्तौ कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेदिति, तदपि सम्यगर्थप्रवृत्तिविषयम् ।
अतो नेदृशमज्ञानतः स्वर्णापहारः प्रायश्चित्तस्य निमित्तं, किंतु रजतादिबुद्ध्या
पूर्वोक्त एव स्वर्णापहारः । अस्मिन्नेव विषये यदापहर्तात्यन्तमहाधनः तदात्म-
तुलितं सुवर्णं दद्यात् । अथ तावद्धनं नास्ति तपश्चर्यायां चाशक्तस्तदा विप्रतु-
ष्टिकृद्द्विप्रस्य यावज्जीवं कुटुम्बभरणपर्याप्ततया तुष्टिकरं धनं दद्यात् । यदा तु
निर्गुणस्वामिकं द्रव्यमपहरति तदा 'एतदेव व्रतं स्तेनः पादन्यूनं समाचरेत्'
इति व्यासेनोक्तं नववार्षिकं द्रष्टव्यम् । यदा पुनरीदृशमेव क्षुक्षामकुटुम्बप-
रिरक्षणार्थमपहरति तदा अत्रिप्रतिपादितं षड्वार्षिकं स्वर्जिदादि वा क्रतुं कुर्या-
त्तीर्थयात्रां वा 'षड्वदं वाचरेत्कृच्छ्रं यजेद्वा क्रतुना द्विजः । तीर्थानि वा भ्रम-
न्विद्वांस्ततः स्तोयाद्विशुध्यते ॥' इति । यदा त्वपहारसमनन्तरमेव हा कष्टं मया

कृतमिति आतानुतापः प्रत्यर्पयति त्यजति वा तदापस्तम्बीयं चतुर्यकालमि-
ताशनेन त्रिवर्षमवस्थानमाङ्गिरसं वा वज्राकथं त्रैवार्षिकं द्रष्टव्यम् ॥ ननु
प्रत्यर्पणे त्यागे वापहारवार्धस्य निष्पन्नत्वात्कथं प्रायश्चित्ताल्पत्वम् । अथानि-
ष्पन्नस्तदा प्रायश्चित्ताभाव एव स्यान्नतु प्रायश्चित्ताल्पत्वम् । मैघम् । अपहार-
स्योपभोगादिकल्पयन्तत्वादुपभोगात्प्राङ्गिबृत्तौ च पुष्कलस्यापहारार्थस्याभावा-
द्युक्तमेव प्रायश्चित्ताल्पत्वं पीतवान्त इवापेयद्रव्ये ॥ नन्वेवं सति चौरहस्ताद-
क्षादाकृष्य ग्रहणेऽपि तस्योपभोगकृष्णफलाभावात्प्रायश्चित्ताल्पत्वप्रसङ्गः ।
मैघम् । तस्य त्यागे स्वतःप्रवृत्त्यभावात् फलपर्यन्तेऽपहारे स्वतःप्रवृत्तत्वाच्च ।
वस्तु रजतताम्रादिसंसृष्टसुवर्णोपहारी न तत्रेदं लघुप्रायश्चित्तम् । यतः संस-
र्गेऽपि सुवर्णत्वं नापैति आज्यत्वमिव पृषदाज्ये । अतस्तत्र द्वादशवार्षिकमेवेति
युक्तम् । अथ सुवर्णस्तेयसदृशं द्रव्यान्तरमेवेति लघुप्रायश्चित्तमुच्यते । न तर्हि
तत्र त्रैवार्षिकादिलघुप्रायश्चित्तादिविषयता असुवर्णत्वादेव, किंतुपपातकप्रायश्चि-
त्तमेव । यदप्यपरमापस्तम्बोक्तम्—‘स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा कृच्छ्रं सांव-
त्सरं चरेत्’ इति तत्सुवर्णपरिमाणाद्वाङ्मापाङ्माधिकपरिमाणद्रव्यविषयम् ।
यत्कृतं सुमन्तुना—‘सुवर्णस्तेयी मासं सावित्र्याष्टसहस्रमाज्याहुतीर्ब्रूवात्
प्रत्यहं त्रिरात्रमुपवामस्तप्तकृच्छ्रेण च पूतो भवति’ इति तत्पूर्वोक्तमाषपरिमाण-
सुवर्णोपहारप्रायश्चित्तेन सह विकल्प्यते । यदप्यपरं तेनैवोक्तम्—‘सुवर्णस्तेयी
द्वादशशत्रं वायुभक्षः पूतो भवति’ इति, तन्मनसापहारे प्रवृत्तस्य स्वतःपूर्वोप-
तजिहीर्षस्य वेदितव्यम् । अत्रापि स्त्रीबालवृद्धादिवप्यर्धमेव प्रायश्चित्तं वेदि-
तव्यम् । यानि च ‘अथरत्नमनुप्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा’ इत्यादिना सुवर्णस्तेयसमत्वेन
प्रतिपादितानि तेवप्यर्धमेव कार्यम् । यत्पुनश्चतुर्विंशतिमतवचनम्—
‘रूपं हत्वा द्विजो मोहोच्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । गद्याणदशकाद्धर्ममाशताद्विगुणं
चरेत् ॥ आसहस्रात् त्रिगुणमूर्ध्वं हेमविधिः स्मृतः । सर्वेषां धातुलोहानां प-
राकं तु समाचरेत् ॥ धान्यानां हरणे कृच्छ्रं तिलानामैन्दवं स्मृतम् ॥ रत्नानां
हरणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥’ इति, तदपि गद्याणसहस्राधिकरजतहरणे सु-
वर्णस्तेयसमप्रायश्चित्तप्रतिपादनार्थं न पुनस्तन्निवृत्त्यर्थम् । यदपि रत्नापहारे चा-
न्द्रायणमुक्तं तदपि गद्याणसहस्रादीनमूल्यरत्नापहारे द्रष्टव्यम् । ऊर्ध्वं पुनः
सुवर्णस्तेयसमम् ॥ २५८ ॥

इति सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

उद्देशक्रमप्राप्तं गुरैतत्प्रायश्चित्तमाह—

तप्तेऽयःशयने सार्धमायस्या योषिता स्वपेत् ।

गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैर्ऋत्यां चोत्सृजेत्तनुम् ॥ २५९ ॥

समा वा गुरुतत्पग इति वक्ष्यमाणश्लोकगतं गुरुतत्पगपदमत्र संबध्यते ।

१ नतर्धनन्तरं ड. २ लोभात् ड. ३ गुरुतत्पगमन उ.

तत्तद्व्यशयने यथा मरणक्षमं भवति तथा तस्मै अग्निवर्णे कृते कार्णायसे शयने
अयोमय्या स्त्रीप्रतिकृत्या तत्तया सह गुरुतल्पगः स्वप्यात् । एवं सुप्ता तनुं देहं
उत्सृजेत् । श्रियेतेति यावत् । शयनं च गुर्वङ्गनागमनं मया कृतमित्येवं स्वकर्म
विस्मयाप्य कुर्यात् । (१११०३)—‘गुरुतल्प्यभिभाष्यैनः’ इति मनुस्मर-
णात् । तथा स्त्रियमालिङ्ग्य कार्यम्—‘गुरुतल्पगो मृन्मयीमायसीं वा स्त्रियः
प्रतिकृतिमग्निवर्णां कृत्वा कार्णायसशयने (अयोमय्या स्त्रीप्रतिकृत्या कृत्वा)
तामालिङ्ग्य पृतो भवति’ इति वृद्धहारीतस्मरणात् । तथा मुण्डितलोमके-
शेन घृताभ्यक्तेन च कर्तव्यम्—‘निष्कालको घृताभ्यक्तस्तं तां सूमीं मृन्मयीं
वा परिष्वज्य मरणापृतो भवतीति विज्ञायते’ इति वसिष्ठस्मरणात् । न च
(१११०३)—‘गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये । सूमीं उबलन्तीं
स्वास्तिष्वेन्मृत्पुना स विशुध्यति ॥’ इति मनुवाक्यानुरोधेन तत्सलोहशयनं
तत्सलोहयोपिदालिङ्गनं च निरपेक्षं प्रायश्चित्तद्वयमित्याशङ्कनीयम् । आयस्या बो-
विता स्वपेत् । कुत्रेत्याकाङ्क्षायां तत्तद्व्यशयन इति परस्परसापेक्षतयैकत्वावग-
मादेककल्पत्वमेव युक्तम् ॥ अथवा वृषणौ सलिङ्गौ स्वयमुत्कृत्य छिन्वाज्जलिना
गृहीत्वा नैर्ऋत्यां दक्षिणस्यां प्रतीच्यां दिशि देहपातान्तमकुटिलगतिर्गत्वा तनु-
मुत्सृजेत् । यथाह मनुः (१११०४)—‘स्वयं वा शिभवृषणावुत्कृत्याधाय
चाञ्जलौ । नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्वागः ॥’ इति । गमनं पृष्ठतोऽग्नी-
क्षमाणेन कर्तव्यम् ।—‘सुरेण शिभवृषणावुत्कृत्यानवेक्षमाणो वजेत्’ इति शाङ्ग-
लिखितस्मरणात् । एवं गच्छन् यत्र कुड्यादिना प्रतिबध्यते तत्रैव मरणान्तं
तिष्ठेत् । ‘सवृषणं शिभमुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणाभिमुखो गच्छेयन्नैव प्रतिह-
तस्तत्रैव तिष्ठेदामलयात्’ इति वसिष्ठस्मरणात् । दण्डोऽप्यत्रायमेव । यथाह
नारदः—‘आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते । शिभस्योत्कर्तनात्तत्र
नान्यो दण्डो विधीयते ॥’ एवं दण्डार्थमपि लिङ्गायुत्कर्तनं पापक्षयार्थमपि भ-
वति । इदमेव मरणान्तिकं दण्डमभिप्रेत्योक्तं मनुना (११११८)—‘राज-
भिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृ-
तिनो यथा ॥’ इति । धनदण्डेन पुनः प्रायश्चित्तं भवत्येव (११२४०)—‘प्रा-
यश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् । नाङ्ग्या राज्ञा ललाटे स्युर्दप्यास्तु-
त्तमसाहसम् ॥’ इति तेनैवोक्तत्वात् । अनयोश्च मरणान्तिकयोरन्यतरानुष्ठानेन
गुरुतल्पगः शुद्ध्येत् । गुरुशब्दश्चात्र मुख्यतया वृत्त्या पितरि वर्तते । (१११४२)
—‘निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चाञ्जनं स विप्रो
गुरुश्च्यते ॥’ इति मनुना गुरुत्वप्रतिपादनपरे वाक्ये निषेकादिकर्तुर्जनकस्यैव गुरु-
त्वाभिधानात् । योगीश्वरेण च निषेकादिकर्माभिप्रायेणोक्तम् । स गुरुयः क्रियां कृत्वा
वेदमसौ प्रयच्छति’ इति ॥ ननु गुरुशब्दस्यान्यत्रापि प्रयोगो दृश्यते । उपनी-
य गुरुः स्निष्यमित्यादिनाचार्यं (मनुः २।१४९)—‘स्वल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्यो-

पकरोति यः । तमपीह गुरुं विधात्' इत्युपाध्याये । व्यासेनाप्यन्वयप्रयोगो दर्शितः—'गुरवो मातृपितृपत्याचार्यविधादातृज्येष्ठभ्रातर ऋत्विजो भयत्राताह-
दाता च' इति । भवानेकार्यकल्पनादोषः । गुरुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तभूतायाः
पूजाहतायाः सर्वत्रानुस्यूतेः । दर्शितं च तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं योगीश्वरेण—
'एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी' इति मान्या इत्युपक्रम्य गरी-
यसीत्युपसंहारं कुर्वता । (मनुः २।१४५) न च 'उपाध्यायाहशाचार्य आचा-
र्याणां शतं पिता' इत्युपाध्यायादधिकाचार्यात्पितुरतिशयितत्ववचनात्स एव
मुख्य इति वाच्यम् । आचार्येऽप्यतिशयितत्वस्याविशिष्टत्वात् । (मनुः २।१४६)
—'उत्पादकब्रह्मदात्रोगरीयान्ब्रह्मदः पिता' इति । गौतमेनाप्युक्तम्—'आचार्यः
श्रेष्ठो गुरुणाम्' इति । किंच यद्यतिशयितत्वमात्रेण मुख्यत्वमुच्यते तर्हि सहस्र-
मिति वचनान्मातुरेव गुरुत्वं स्यात् । तस्मात्सर्वे गुरवस्तत्पत्नीगमनं गुर्वङ्गनाग-
मनमिति युक्तम् । उच्यते । निषेकादीनीति मनुवचनं निषेकादिकर्तुर्जनकस्य
गुरुत्वप्रतिपादनपरम्, अनन्यपरत्वात् । यत्पुनर्यासगौतमवचनं तत्परिचर्या-
पूजादिविशेषतया स्तुत्यर्थत्वेनान्यपरम् । अतो गुरुत्वप्रतिपादनपराभिषेका-
दीति मनुवचनात्पितुरेव मुख्यं गुरुत्वमिति स्थितम् । अतएव वसिष्ठेनाचा-
र्यपुत्रशिष्यभार्यासु चैवमित्याचार्यदारेष्वातिदेशिकं गुरुत्वप्रायश्चित्तमुक्तम् । तथा
जातूकर्ण्यादिभिरप्युक्तम्—'आचार्यादेस्तु भार्यासु गुरुत्वपत्रतं चरेत्' इत्यादि
आचार्यादेस्तुल्यगुरुत्वे तृपदेशत एव व्रतप्राप्तेरतिदेशोऽनर्थक एव स्यात् । किंच । सं-
वर्तेन स्वष्टमेव पितृदारग्रहणं कृतम्—'पितृदारान्समारुह्य मातृवर्ज्यं नराधमः'
इति । षट्त्रिंशन्मतेऽपि—'पितृभार्या तु विज्ञाय सवर्णा योऽधिगच्छति' इति ।
अतोऽपि निषेकादिकर्ता पितैव मुख्यो गुरुः ॥ तच्च गुरुत्वं वर्णचतुष्टयेऽप्यविशि-
ष्टम् । निषेकादिकर्तृत्वस्याविशेषात् । अतः स विप्रो गुरुरुच्यते इति विप्रग्रहणमुप-
लक्षणम् । अतः पितृपत्नीगमनमेव महापातकम् । गमनं च चरमधातुविसर्गपर्यन्तं
कथ्यते । अतस्ततोऽर्वाङ्निवृत्तौ न महापातकित्वम् । तत्र चेदं 'तप्तेऽयःशयने
सार्धमायस्या' इत्यायुक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तद्वयम् । तच्च जनन्यामकामकृते ।
तत्सपत्न्यां तु सवर्णांयामुत्तमवर्णायां च कामकृते द्रष्टव्यम् । 'पितृभार्या तु विज्ञाय
सवर्णा योऽधिगच्छति । जननीं चाप्यविज्ञाय नामृतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥' इति
षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् ॥ जनन्यां तु कामकृते वासिष्ठं 'निष्कालको घृता-
धक्को गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानमवदाहयेत्' इति द्रष्टव्यम् । अकामतोऽप्यासे
प्येतदेव ॥ ननु च 'मातुः सपत्नी भगिनीमाचार्यतनयां तथा । आचार्यपत्नीं
स्वसुतां गच्छन्तु गुरुत्वपगः ॥' इत्यतिदेशाभिधानान्मातृसपत्नीगमने त्वौपदे-
शिकं प्रायश्चित्तमयुक्तम् । उच्यते । पितृभार्या सवर्णाभिर्यस्मादेव वचना-
त्सवर्णग्रहणाद्विनवर्णसपत्नीविषयमिदमातिदेशिकमिति न विरोधः । इदं च मुख्य-
स्यैव पुत्रस्य इतरेषां पुनः पुत्रकार्यकरत्वमेव न पुत्रत्वम् । यथाह मनुः (१।
१८०)—'क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोचितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रिया-
लोपान्मनीषिणः ॥' इति । तन्नोभयेच्छातः प्रवृत्तौ 'तप्तेऽयःशयने' इति प्रथमं

प्रायश्चित्तम् । स्वेन प्रोत्साहने तु 'गृहीत्वोक्तस्य वृषणौ' इति द्वितीयम् । अनु-
बन्धातिशयेन प्रायश्चित्तगुरुत्वं लोकोक्तत्वात् । तथा प्रोत्साहितस्य तु मानवं तल-
लोद्घातयनज्वलत्सुखं लिङ्गनयोरन्यतरं द्रष्टव्यम् । यत्तु शङ्केन द्वादशवार्षिकमु-
क्तम्—'अधःपायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः । एककालं सैमशीत वर्षे तु
द्वादशे गते ॥ रुक्मस्तेयी सुरापञ्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः । मतेनैतेन शुष्यन्ति
महापातकिनस्त्विमे ॥' इति, तत्समवर्णोत्तमवर्णपितृदारगमने अकामकृते वा
द्रष्टव्यम् । तत्रैव कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाङ्गिवृत्तौ षड्वार्षिकम् । अकामतस्तु
त्रैवार्षिकम् । जनन्यां तु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्प्राङ्गिवृत्तौ द्वादशवार्षिकम् ।
अकामतस्तु षड्वार्षिकमिति कल्प्यम् । यत्तु संवर्तेन—'पितृदारान्समारुह्य मातु-
वर्ज्यं नराधमः' इत्यादिना समारोहणमात्रे तत्तदुच्छ्रं उक्तः स हीनवर्णगुरुदारेषु
रेतःसेकादर्वाङ्गद्रष्टव्यः ॥ २५९ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह—

प्राजापत्यं चरेत्कुच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः ।

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेद्वेदसंहिताम् ॥ २६० ॥

अथवा प्राजापत्यं कृच्छ्रं वक्ष्यमाणलक्षणं समाः वर्षत्रयं चरेत् । एतच्च ब्राह्म-
णीपुत्रस्य शूद्रजातीयगुरुभार्यागमने मतिपूर्वं द्रष्टव्यम् । यदा तु गुरुपत्नीं सबर्णीं
व्यभिचारिणीमनुबुद्धिपूर्वं गच्छति तदा वेदजपसहितं चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् ।
तत्रैव कामतः प्रवृत्तावौशनसं—'गुरुतल्पाभिगामी संवत्सरं ब्रह्महृतं षण्मा-
सान्वा तत्तदुच्छ्रं चरेत्' इति । क्षत्रियागमने तु मतिपूर्वं याज्ञवल्कीयं—'मातुः
सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा' इति गुरुतल्पव्रतातिदेशाच्चववार्षिकम् । इदं
चातिदेशिकं सबर्णगुरुभार्यागमनविषयं न भवति । तत्र कामतो मरणान्तक-
त्वाकामतो द्वादशवार्षिकस्य विहितत्वात् । अतः क्षत्रियादिविषयमेवेति युक्तम् ।
तत्रैव कामतोऽध्यासे मरणान्तकम् ।—'मत्या गत्वा पुनर्भार्यां गुरोः क्षत्रसुतां
द्विजः । अण्डाभ्यां रहितं लिङ्गमुत्कृत्य स मृतः शुचिः ॥' इति कण्वस्मरणात् ।
अत्रैव विषये प्रायश्चित्तं यदा न विकीर्षति तदा 'छित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सका-
मायाः स्त्रियास्तथा' इति याज्ञवल्कीयो वधदण्डः प्रायश्चित्तस्थाने द्रष्टव्यः ।
वैश्यायां तु गुरुभार्यायां कामतो गमने षड्वार्षिकम् । अतएव स्मृत्यन्तरम्—
'ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां मातरि गमने पादहान्या द्वादशवार्षिकमेव मन्यवर्णा-
स्थिति । अयमर्थः । ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां मातुः सपत्न्यां गमने पादन्यूनं
द्वादशवार्षिकं यावत् । तस्यैव तथाभूतायां वैश्यायां षड्वार्षिकम् । शूद्रायां तु
त्रैवार्षिकं प्रायश्चित्तमिति । एवं क्षत्रियापुत्रस्य वैश्यायां मातरि नववार्षिकम् ।
शूद्रायां तु षड्वार्षिकम् । एवमेव वैश्यापुत्रस्यापीति । वैश्यायां तु कामतोऽध्यासे
मरणान्तकमेव ।—'गुरोर्भार्यां तु यो वैश्यां मत्या गच्छेत्पुनः पुनः । किङ्गाग्रं

छेदयित्वा तु ततः शुष्मेत्स किञ्चिच्चात् ॥' इति लौगाक्षिसरणात् । शूद्राणां तु कामतोऽध्यासे द्वादशवार्षिकम् । पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाहितः । अक्षय्यमदुष्टात्मा संचरेद्वादशाब्दिकम् ॥' इत्युपमन्युसरणात् । क्षत्रियाणां तु गुरुभार्यायामनुदिपूर्वगमने यमोक्तं त्रैवार्षिकमष्टमकाशानं द्रष्टव्यम् । 'काकेऽष्टमे वा भुजानो ब्रह्मचारी सदा व्रता । स्थानासनाभ्यां विहरंश्चिरहोऽभ्युपयक्षपः । अधःशायी त्रिभिवर्षैस्तदपोहेत पातकम् ॥' इति । अत्रैवाध्यासे जातृकण्योक्तं—'गुरोः क्षत्रसुतां मायां पुनर्गत्वा स्वकामतः । अण्डमात्रं समुत्कृत्य शुष्मेजी-वन्मृतोऽपि वा ॥' इति ॥ वैश्याणां स्वकामतो गमने प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमित्ये-तदेव याज्ञवल्कीयम् । तथाच बृद्धमनुः—'गमने गुरुभार्यायाः पितृभार्या-गमे तथा । अष्टदशयमकामास्तु कृच्छ्रं नित्यं समाचरेत् ॥' इति । तत्रैवाध्यासे हारीतोक्तं मरणान्तिकं ब्रह्मचर्यम्—'अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरज्ञानमो-हितः । षडङ्गं ब्रह्मचर्यं च स चरेद्यावदायुषम् ॥' इति । गुरुभार्यायां शूद्राणां त्वमतपूर्वं मानवम् (११११०५)—'खट्वाङ्गी चीरवासा वा इमश्रुको विजने वने । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमष्टमेकं समाहितः ॥' इति ॥ अथवा 'गुरुदारा-भिगामी संवत्सरं कण्टकिनीं शास्त्रां परिष्वज्याधःशायी त्रिषवणी भैक्षाहारः पूतो भवति' इति सुमन्तूक्तं कुर्यात् । तत्रैवाध्यासे मानवम् (११११०६)—'चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेन्नियतेन्द्रियः' इति । क्षत्रियाणां कामतः प्रवृ-त्तस्य रेतःसेकादर्चाङ्गित्वौ व्याघ्रोक्तम्—'कृच्छ्रं च वातिकृच्छ्रं च तथा कृच्छ्राति-कृच्छ्रकम् । चरेन्मासत्रय विप्रः क्षत्रियागमने गुरोः ॥' इति । अत्रेयं व्यवस्था । तथा प्रोत्साहितस्य त्रैमासिकं प्राजापत्यचरणम् । उभयेच्छातः प्रवृत्तस्यातिकृ-च्छ्रचरणं तावदेव । स्वेन प्रोत्साहितायां पुनः कृच्छ्रातिकृच्छ्रानुष्ठानं च तावदे-वेति । तत्रैव कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं कण्वोक्तं द्रष्टव्यम्—'चान्द्रायणं तसकृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च । सकृद्गत्वा गुरोर्भार्यामज्ञानात्क्षत्रियां द्विजः ॥' इति । तथा प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रः । उभयेच्छातः प्रवृत्तस्य तसकृच्छ्रः । स्वेन प्रोत्साहितायां तु चान्द्रायणम् । वैश्याणां कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं निवृत्तौ कण्वोक्तम्—'तसकृच्छ्रं पराकं च तथा सान्तपनं गुरोः । भार्यां वैश्यां सकृद्गत्वा बुद्ध्या मासं चरेद्द्विजः ॥' इति । अत्रोभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तसकृच्छ्रः । स्वेन प्रोत्साहितायां पराकः । तथा प्रोत्साहितस्य सान्तपनम् ॥ अत्रैवाका-मतः प्रवृत्तस्य प्रजापतिराह—'पञ्चरात्रं तु नाभीयात्सप्ताष्टौ वा तथैव च । वैश्यां भार्यां गुरोर्गत्वा सकृदज्ञानतो द्विजः ॥' इति । तथा प्रोत्साहितस्य तु पञ्चरात्रम् । उभयेच्छातः प्रवृत्तौ सप्तरात्रम् । स्वेन प्रोत्साहितायामष्ट-रात्रम् ॥ शूद्राणां तु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं निवृत्तौ जाबालि-राह—'अतिकृच्छ्रं तसकृच्छ्रं पराकं वा तथैव च । गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाचरेत् ॥' इति । तथा प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रः । उभयेच्छातः प्रवृत्तौ तसकृच्छ्रः । स्वेन प्रोत्साहितायां पराकः । तत्रैवाकामतः प्रवृत्तस्य दैर्घ-तमसम्—'प्राजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रोपवासकम् । गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा

चरेद्दिग्गः समाहितः ॥' इति । तथा प्रोत्साहितस्य प्राजापत्यम् । उभयेष्कातः प्रवृत्तौ स्नान्तपनम् । स्नेन प्रोत्साहितायां ससरात्रोपवास इति । अनयैव दिक्षा-
न्येषामपि स्मृतिवचसां विषयव्यवस्थोहनीया । पुरुषवचः स्त्रीणामप्यत्र महा-
पातकित्वमविशिष्टम् । तथाहि कात्यायनः—'एष दोषश्च शुद्धिश्च पतिताना-
मुदाहृता । स्त्रीणामपि प्रसक्तानामेष एव विधिः स्मृतः ॥' इति । अतस्तस्या
अपि कामतः प्रवृत्तौ मरणान्तिकमविशिष्टम् । अतएव पुरुषस्य मरणान्तिक-
मुक्त्वा स्त्रिया अपि योगीश्वरेण मरणान्तिकं दर्शितम्—'छित्त्वा लिङ्गं बधस्तस्य
सकामायाः स्त्रियास्तथा' इति । अकामतस्तु मनुनोक्तम्—(१११८८)
'एतदेव व्रतं कार्यं योषित्सु पतितास्वपि' इति । द्वादशवार्षिकमेवार्धकल्पनया
कार्यम् । यानि पुनर्गुरुतल्पसमानि 'सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्यजासु
च । सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥' इति प्रतिपादितानि, यानि
चातिदेशविषयभूतानि 'पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं क्षुषामपि । मातुः
सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ॥'
इति प्रतिपादितानि, तेष्वेकरात्रादूर्ध्वमेकामतोऽभ्यासेषु यथाक्रमेण षड्वार्षिकं
नववार्षिकं च प्रायश्चित्तं विज्ञेयम् । अस्मिन्नेव विषये कामतोऽत्यन्ताभ्यासे
मरणान्तिकम् । तथाच बृहद्यजुः—'रेतः सिक्त्वा कुमारीषु स्वयोनिष्वन्यजासु
च । सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते ॥' इति । अन्यजाश्चात्र—'चण्डालः
अपचः क्षत्ता सुतो वैदेहिकस्तथा । मागधयोगवौ चैव ससैतेऽन्यावसायिनः ॥'
इति मध्यमाङ्गिरोदर्शिता ज्ञातव्याः । ननु 'रजकश्चर्मकारश्च' इत्यादिप्रतिपा-
दिताः । तेषु लघुप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् ॥ तथा (१११७५)—'चण्डालान्य-
स्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु
गच्छति ॥' इति चण्डालादिसाम्यं प्रतिपादयता मनुनापि कामतोऽत्यन्ता-
भ्यासे मरणान्तिकं दर्शितम् । तथाहि अज्ञानतश्चण्डालीगमनाभ्यासे पतत्यतः
पतितप्रायश्चित्तं द्वादशवार्षिकं कुर्यात् । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे चण्डालैः साम्यं
गच्छति । अतो द्वादशवार्षिकाधिकं मरणान्तिकं कुर्यात् । एतच्च बहुकाला-
भ्यासविषयम् । एकरात्राभ्यासे तु वर्षत्रयम् । यथाह मनुः (१११७८)—
'यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्विजः । तद्वैश्वदेवभुजपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥'
इति । अत्र वृषलीशब्देन चण्डाल्यभिधीयते—'चण्डाली बन्धकी वैश्या
रजःस्था या च कन्यका । ऊढा या च सगोत्रा स्यादृषल्यः पञ्च कीर्तिताः ॥'
इति स्मृत्यन्तरे चण्डाल्यां वृषलीशब्दप्रयोगदर्शनात् । बन्धकी स्त्रैरिणी । कथं
पुनरत्राभ्यासावगमः । उच्यते । यत्करोत्येकरात्रेणेत्यन्तसंयोगापवर्गवाशि-
न्यास्मृतीयाया दर्शनात् । एकरात्रेण चात्यन्तसंयोगो गमनस्याभ्यासं विनानुपपन्न
इति गमनाभ्यासोऽवगम्यते । अतएवैकरात्राद्बहुकालाभ्यासविषयं प्रागुक्तं द्वादश-
वर्षादिगुरुतल्पमतातिदेशिकं मरणान्तिकं च । यदा पुनर्ज्ञानतोऽज्ञानतो वा चण्डा-

त्वाद्याः सकृद्रुच्छति तदा 'कण्डाकपुष्कसामां तु भुक्त्वा गत्वा च बोधितम् । कृच्छ्राब्दमाचरेज्ज्ञानादज्ञानाद्विन्दवद्बन्धम् ॥' इति समाधुक्तं संवत्सरं कृच्छ्रानुष्ठानं चान्द्रायणद्वयं यथाक्रमेण द्रष्टव्यम् । स्वयोनित्पन्नस्याजासु चेत्येकवाक्यसमन्विद्याहारान्नगिन्व्यादिष्वपीयमेव व्यवस्था वेदितव्या । मरणात्मिकं चात्राग्निप्रवेशनम् । 'जनन्यां च भगिन्यां च स्वसुतायां तथैव च । क्षुपायां गमनं नैव विज्ञेयमतिपातकम् ॥ अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम् ॥' इति कात्यायनकारणात् । जनन्यां सकृद्रुग्ने भगिन्यादिषु चासकृद्रुग्ने अग्निप्रवेश इति द्रष्टव्यम् । महापातकस्य जननीगमनस्य तदतिदेशविषयभूतातिपातकस्य भगिन्यादिगमनस्य च तुल्यत्वाद्योगात् । यत्तु बृहद्भस्मेनोक्तम्—'चाण्डालीं पुष्कलीं म्लेच्छीं क्षुपां च भगिनीं सखीम् । मातापित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तं शरणागतम् ॥ मातुर्हानीं प्रव्रजितां स्वगोत्रां नृपयोषितम् । शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति, यच्चाङ्गिरोवचनम्—'पतितान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥' इति, तदुभयमपि गुरुतत्प्रातिदेशविषयेषु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यदपि संवर्तवचनम्—'भगिनीं मातुरासां च स्वसारं चान्यमातृजाम् । एता गत्वा स्त्रियो मोहात्तत्सकृच्छ्रं समाचरेत् ॥' इति, तदनन्तरोक एव विषये अकामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यदा पुनरेता एवात्यन्तव्यभिचारिणीर्गच्छति तदापीदमेव प्रायश्चित्तयुगलं चान्द्रायणतत्सकृच्छ्रात्मकं क्रमेण कामतोऽकामतश्च प्रवृत्तौ द्रष्टव्यम् । साधारणस्त्रीषु तु गुरुणोपभुक्तास्त्रयि गमने गुरुतत्पत्त्वदोषो नास्ति । 'जात्युक्तं पारदार्यं च कन्यादूषणमेव च । साधारणस्त्रियां नास्ति गुरुतत्पत्त्वमेव च ॥' इति व्याघ्रस्मरणात् । एवमन्याम्बपि स्मृतिवचनान्युच्चावचप्रायश्चित्तप्रतिपत्तिपराण्यन्विष्य विषयव्यवस्थोहनीया ग्रन्थगौरवभयाच्च लिख्यन्ते ॥ २६० ॥

इति गुरुतत्प्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

एवं ब्रह्महादिमहापातकिप्रायश्चित्तान्यभिधायावसरप्राप्तं तत्संसर्गिप्रायश्चित्तमाह—

एभिस्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः ।

एभिः पूर्वोक्तैर्ब्रह्महादिमिरेकं संवत्सरं योऽत्यन्तं संवसति सहाचरति सोऽपि तत्समः । यो येन सहाचरति स तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति तदीयप्रायश्चित्तातिदेशार्थं तत्समग्रहणम् न पुनः पातकित्वातिदेशार्थम् । तस्य 'यश्च तैः सह संवसेत्' इत्युपदेशत एव सिद्धत्वात् । अत्र च सत्यत्यतिदेशात्वे कृत्स्नमेव द्वादशवार्षिकं कार्यम्, साक्षान्महापातकित्वात्संसर्गिणः । अपिवाब्दाच्च केवलं महापातकिसंयोगी तत्समः किं त्वतिपातकिपातक्युपपातक्यादीनां मध्ये यो येन सह संसर्गं करोति सोऽपि तत्सम इति तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति दर्शयति ।

१ पातकत्वा ख. २ तिदेशकत्वे ड.

अतएव मनुना सकलं प्रायश्चित्तजातमभिधायाभिहितम् (११।१८१)—‘यो येन पतितैर्वा संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात्संसर्गविशुद्धये ॥’ इति । विष्णुनापि सामान्येनोपपातक्यादेनस्त्रिमात्रसंसर्गं तत्प्रायश्चित्तमाकर्त्तुं दर्शितम्—‘पापात्मना येन सह यः संसृज्यते स तस्यैव व्रतं कुर्यात्’ इति । अतएव मनुना सामान्येनैवस्त्रिमात्रप्रतिषेधः कृतः (११।१८९)—‘एनस्त्रिभिरनिर्णिकैर्नार्थं कंचित्समाचरेत्’ इति । तथा—‘न संसर्गं भजेत्सन्निः प्रायश्चित्ते कृते सति’ इति । एतच्च द्वादशवार्षिकादिपतितप्रायश्चित्तं बुद्धिपूर्वसंसर्गविषयम् ।—‘पतितेन सहोषित्वा जानन्नसंवत्सरं नरः । भिन्नतस्तेन सोऽवदान्ते स्वयं च पतितो भवेत् ॥’ इति देवलस्मरणात् । अज्ञानतः संसर्गं पुनर्वस्त्रिष्टोक्तम्—‘पतितसंप्रयोगे तु ब्राह्मेण वा यौनेन वा स्त्रीयेण वा शालीभ्यः स-काशान्मात्रा उपलब्धान्तासां परित्यागतस्यैश्च न संवसेदुदीचीं दिशं गत्वाऽनन्तसंहिताध्ययनमधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायते’ इति । तथा—‘ब्रह्महा म-द्यपः स्तेनस्तथैव गुस्तल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥’ इति तैरिति तृतीयया सर्वनामपरामृष्टप्रकृतब्रह्महादिचतुष्टयसंसर्गिण एव महापातकित्ववचनात्संसर्गिणो न महापातकित्वम् ॥ ननु महापातकिसंसर्गं एव महापातकित्वे हेतुर्न ब्रह्महादिविशेषसंसर्गः । तस्य व्यभिचारात् । अतोऽत्र ब्रह्महादिसंसर्गिसंसर्गिणोऽपि महापातकिसंसर्गो विधत् इति तस्यापि महापातकित्वं स्यात् च प्रतिषेधः । उच्यते । स्यादेवं यदि प्रमाणान्तर-गम्यं महापातकित्वं स्यात् । शब्दैकसमधिगम्ये तु तैस्त्रिभ्यो भवितुमर्ह-तीति । तैरिति प्रकृतविशेषपरामर्शना सर्वनाम्ना ब्रह्महादिविशेषसंसर्गस्यैव म-हापातकित्वहेतुत्वस्यावगमितत्वात् । एवं च सति प्रतिषेधाभावोऽप्यहेतुः प्रायश्-चाभावादेव । अतः संसर्गिसंसर्गिणां द्विजातिकर्मभ्यो हानिर्न भवति प्रायश्चित्तं तु अवश्येव । नच संसर्गिसंसर्गिणः पातित्याभावे कथं प्रायश्चित्तमिति वाच्यम् । (११।१८९)—‘एनस्त्रिभिरनिर्णिकैर्नार्थं कंचित्समाचरेत्’ इति सामान्येनैव-स्त्रिमात्रसंसर्गप्रतिषेधेन महापातकिसंसर्गिसंसर्गस्यापि प्रतिषिद्धत्वात्पातित्याभा-वेऽपि युक्तमेव प्रायश्चित्तम् । तच्च पादहीनम् ।—‘यो येन संवसेद्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात् । पादहीनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विजः ॥’ इति व्या-सोक्तं ब्रह्मव्यम् । एवं चतुर्थपञ्चमयोरपि कामतः संसर्गिणोरधर्दहीनं त्रिपादोर्न च ब्रह्मव्यम् । अतः साक्षाद्ब्रह्महादिसंसर्गिण एव तदीयप्रायश्चित्तधिकारो न संसर्गिसंसर्गिण इति सिद्धम् ॥ अत्र च ब्रह्महादिषु यद्यपि कामतो मरणाभित-कमुपदिष्टं तथापि संसर्गिणस्तत्रातिदिश्यते । स तस्यैव व्रतं कुर्यादिति व्रतस्यै-वातिदेशात् । मरणस्य च व्रतशब्दवाच्यत्वाभावात् । अतोऽत्र कामकृतेऽपि संसर्गं द्वादशवार्षिकमकामतस्तु तदधर्म् । संसर्गश्च स्विनबन्धनकर्मभेदादनेकधा भिद्यते । यथाह वृद्धबृहस्पतिः—‘एकशय्यासनं पङ्क्तिर्माण्डपऋथश्चमिश्र-णम् । याजनाध्यापने योनिस्रया च सहभोजनम् ॥ नवधा संकरः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधर्मैः सह ॥’ इति । देखलोऽपि—‘संलापस्पर्शनिःशाससहयानास-

नाशनात् । याजनाध्यापनाद्यौनात्पापं संक्रमते नृणाञ्च ॥' इति । एकस्यद्यासन-
मेकस्यद्राशयनमेकपङ्क्तिभोजनमेकआण्डवचनमन्त्रेण भिक्षणं संसर्गस्त्वदीयाश्चभो-
जनमिति यावत् । याजनं पतितस्य स्वस्य वा तेन । अध्यापनं तस्य स्वस्य वा
तेन । यौनं तस्मै कन्यादानं तत्सकाशाद्वा कन्यायाः प्रतिग्रहः । सहभोजनमे-
कामन्नभोजनम् । संलापः संभाषणम् । स्पर्शो गात्रसंमर्दः । निःश्वासः पतितमु-
खवायुसंपर्कः । सहयानमेकतुरगाधारोहणं । एतेषां मध्ये केन कर्मणा कियता
कालेन पातित्यमित्यपेक्षायां बृहद्विष्णुनोक्तम्—'संवत्सरेण पतति पतितेन
सहाचरन्नेकयानभोजनासनशयनैर्यौनस्त्रीवमुख्यैस्तु संबन्धैः सद्य एव' इति ।
अत्रैकभोजनमेकपङ्क्तिभोजनम् । एकामन्नभोजने तु सद्यःपातित्यम् ।—'याजनं
योनिःसंबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः॥'
इति देवलस्मरणात् । जौवशब्देन याजनमभिधीयते । मुख्यशब्देन मुख्यभव-
त्वेनाध्यापनम् । यौनस्त्रीवमुख्यैरिति सत्यपि इन्द्रनिर्देशे प्रत्येकमेव तेषां सद्यः
पतनहेतुत्वम् ।—'यः पतितैः सह यौनमुख्यस्त्रीवानां संबन्धानामन्यतमं सं-
बन्धं कुर्यात्सत्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम्' इति सुमन्तुस्मरणात् । एकयानादिचतु-
ष्टयस्य तु समुदितस्यैव पतनहेतुत्वम् ।—'एकयानभोजनासनशयनैः' इति इत-
रेतरयुक्तानां निर्देशात् । प्रत्येकानुष्ठानस्य तु पतनहेतुत्वाभावेऽपि दोषहेतुत्वम-
स्त्येव ।—'आसनाच्छयनाद्यानात्संभाषात्सहभोजनात् । संक्रामन्ति हि पापानि
तैलबिन्दुरिवाम्बुभिः ॥' इति पराशरवचनेन निरपेक्षाणामपि पापहेतुत्वावग-
मात् । संलापस्पर्शनिःश्वासानां तु यानादिचतुष्टयेनानुषङ्गिकतया समुचिताना-
मेव पतनहेतुत्वं न पृथग्भूतानामल्पत्वात् । पापहेतुत्वं पुनरस्त्येव ।—'संलापस्प-
र्शनिःश्वास' इति देवलवचनस्य दर्शितत्वात् । अतः संलापादिरहिते सहा-
नादिचतुष्टये कृते पञ्चमभागो न द्वादशवर्षिकं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्सहिते तु
पूर्णम् । एवंच सति 'एभिस्तु संवत्सरो वै वत्सरं सोऽपि तत्सनः' इति योगी-
श्वरवचनमपि सहयानादिचतुष्टयपरमेव युक्तम् । यतः संलापादीनां पृथक्पा-
तित्यहेतुत्वं नास्ति । अतएव मनुना (१११८०)—'संवत्सरेण पतति पतितेन
सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनाञ्च तु यानासनशनात् ॥' इति यानादिचतुष्ट-
यस्यैव संवत्सरेण पातित्यहेतुत्वमुक्तम् । अत्रासनग्रहणं शयनस्याप्युपलक्षणम् ।
अत्र च 'संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । यानासनशनात्' इति व्यवहि-
तेन संबन्धः । प्राग्दर्शितविष्णुवचनानुरोधात् । तथा—'संवत्सरेण पतति
पतितेन सहाचरन् । भोजनासनशयनादि कुर्वाणः सार्धकालिकाम् ॥' इति देवल-
वचनाच्च । नञानन्वयदोषः । यानासनशनादिहेतोराचरन्नाचारं कुर्वन्निति भेद-
विबक्षया संबन्धोपपत्तेः । यथा एतया पुनराधेयसंमितयेष्टयेष्टेति । यद्वा आचर-
न्निति अत्रा हेत्वर्थस्य गमितत्वात् । यानासनशनादिति द्वितीयार्थे पञ्चमी ।
याजनाध्यापनाद्यौना (सहभोजना) च तु संवत्सरेण पतति किंतु सद्य एव प्राचीन-
वचननिश्चयानुरोधादेव । अतो यौनादिचतुष्टयेन सद्यः पतति यावादिचतुष्टयेन

तु संवत्सरं निरन्तराभ्यासेनेति युक्तं 'वत्सरं सोपि तत्समः' इति अत्यन्तसंशो-
गवाचिन्या द्वितीयाया दर्शनादन्तरितदिवसगणना कार्या । यथा चट्वयधिकश-
तत्रयदिवसव्यापित्वं संसर्गस्य भवति ततो न्यूने तु न पतितप्रायश्चित्तं
किं त्वन्यदेव । यथाह पराशरः—'संसर्गमाचरन्विप्रः पतितादिष्वकामतः ।
पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥ मासार्धं मासमेकं वा मासत्र-
यमथापि वा । अब्दार्धमेकमब्दं वा अवेकूर्ध्वं तु तत्समः ॥ त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे
द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तृतीये पक्ष एव तु । ऋतुर्धे
दशरात्रं स्यात्पराकः पञ्चमे ततः । षष्ठे चान्द्रायणं कुर्यात्सप्तमे त्वैन्दवद्वयम् ॥
अष्टमे च तथा पक्षे षण्मासान्कृच्छ्रमाचरेत् ॥' इति ॥ कामतः संसर्गे पुनर्भिः
शेषः स्पृत्यन्तरेऽभिहितः—'सुमन्तुः—'पञ्चाहे तु चरेत्कृच्छ्रं दशाहे तप्तकृच्छ्र-
कम् । पराकस्त्वर्धमासे स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति ॥ मासत्रये प्रकु-
र्वात कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् । षण्मासिके तु संसर्गे कृच्छ्रं त्वब्दार्धमाचरेत् ॥
संसर्गे त्वाब्दिके कुर्यादब्दं चान्द्रायणं नरः ॥' इति । अत्र चाब्दिके संसर्गे
इति किञ्चिदयून इति द्रष्टव्यम् । पूर्णे तु वत्सरे मन्वादिभिर्द्वादशवार्षिकस्मर-
णान् । यत्तु बार्हस्पत्यं वचनम्—'षण्मासिके तु संसर्गे याजनाध्यापनादिना ।
गृकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्धमाचरेत् ॥' इति । याजनाध्यापनयानैकपात्र-
भोजनानां षण्मासात्पातित्यवचनमेतदकामतोऽत्यन्तापदि पञ्चमहायज्ञादिप्राये
याजनेऽङ्गाध्यापने दुहितृभगिनीव्यतिरिक्ते च योनिसंबन्धे द्रष्टव्यम् । प्रकृष्टपा-
जनादिभिः सद्यः पातित्यस्योक्तत्वात् । एतद्विगवलम्बनेनैव दुहितृभगिनीकुषा-
याम्यतिपातकिसंसर्गिणां कामतो नववार्षिकं अकामतः सार्धचतुर्वार्षिकं कल्प-
नीयम् । सखिपितृव्यदारादिगामिपातकिसंसर्गिणां कामतः षड्वार्षिकमकामत-
स्त्रैवार्षिकम् । अथोपपातक्यादिसंसर्गिणामपि कामतस्तदीयमेव त्रैमासिकमका-
मतोऽर्धमित्यूहनीयम् । पुरुषवत्स्त्रीणामपि महापातक्यादिसंसर्गात्पातित्यमवि-
शिष्टम् । यथाह शौनकः—'पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि स्त्रीणामपि
तान्येव । ब्राह्मणी हीनवर्णसेवायामधिकं पततीति । अतस्त्रासामपि महापातकि-
प्रभृतीनां मध्ये येन सह संसर्गस्तदीयमेव प्रायश्चित्तमर्थकृत्या योजनीयम् । एवं
बालवृद्धातुराणामपि कामतोऽर्धमकामतः पादः । तथानुपनीतस्यापि बालस्य
कामतः पादोऽकामतस्तदर्थमित्येषा दिक् ॥

पतितसंसर्गप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धस्य यौनसंबन्धस्य कञ्चित्प्रतिप्रसवमाह—

कन्यां समुद्रहेदेपां सोपवासामर्किचनाम् ॥ २६१ ॥

एषां पतितानां कन्यां पतितावस्थायामुत्पन्नां सोपवासां कृतसंसर्गकालोचि-
तप्रायश्चित्तामर्किचनामगृहीतवत्कालाकारादिपितृधनमुद्देहन् । कन्यां समुद्दे-
दिति बद्धमूल्यमेव कन्यां स्वकृतपतितसंसर्गां समुद्देहन् पुनः पतितहस्तात्प्रहि-

गृहीयादिति दर्शयति । एवं च सति पतितयौनसंसर्गप्रतिषेधविरोधोऽपि परिहृतो भवति । अयं चार्थो बृहद्द्वारीतेन स्पष्टीकृतः—‘पतितस्य तु कुमारो विवस्वामहोरात्रोपोषितां प्रातः शुक्लेनाहतेन वाससाच्छादितां नाहमेतेषां न ममैव इति त्रिरूपैरभिधानां तीर्थे स्वगृहे वोद्वहेत्’ इति । तथा एषां कन्यां समुद्वहेदिति वचनात्स्त्रीव्यतिरिक्ततदीयापत्यस्य संसर्गानर्हतां दर्शयति । अतएव वसिष्ठः—‘पतितेनोत्पन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रियाः, सा हि परगामिनी वामरिकासमुद्वहेत्’ इति ॥ २६१ ॥

इति मसर्गप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

निषिद्धसंसर्गप्रसङ्गाभिषिद्धसंसर्गोत्पन्नप्रतिलोमवधे प्रायश्चित्तमाह—

चान्द्रायणं चरेत्सर्वानवकृष्टाभिहृत्य तु ।

अवकृष्टाः सूतमागधादयः प्रतिलोमोत्पन्नास्तेषां प्रत्येकं हनने चान्द्रायणम् । तथाच शाङ्गः—‘सर्वेषामवकृष्टानां वधे प्रत्येकं चान्द्रायणम्’ इति । यद्वाङ्गिरसोक्तम्—‘सर्वान्यजानां गमने भोजने संप्रमापणे । पराकेण विशुद्धिः स्यादित्याङ्गिरसभावितम् ॥’ इति पराकं कुर्यात् । तत्र कामतः सूतादिवधे चान्द्रायणम् । अकामतस्तु सूतवधे पराकः । वैदेहकवधे पादोनम् । चण्डालवधे द्विपादः । मागधवधे पादोनः पराकः । क्षत्तरि द्विपादः । आयोगवे च पादद्वयम् । अनयैव दिशा चान्द्रायणस्यापि तारतम्यं कल्प्यम् । यत्तु ब्रह्मगर्भ-चञ्चनम्—‘प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासावधिः स्मृतः । अन्तरप्रभवानां च सूतादीनां चतुर्द्विचद ॥’ इति तदावृत्तिविषयम् । तत्र सूतवधे षण्मासाः, वैदेहकवधे चत्वारः, चण्डालवधे द्वाविति योग्यतयान्वयः । तथा मागधवधे चत्वारः, क्षत्तरि द्वैमासिकं, आयोगवे च द्वैमासिकमिति व्यवस्था ॥

नैमित्तिकव्रतानां जपादिसाध्यत्वाद्विद्याविरहिणां च शूद्रादीनां तदनुपपत्ते-
राज्यावेक्षणादिसाध्येष्विवान्धानामनधिकारमाशङ्क्याह—

शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि कालेनानेन शुध्यति ॥ २६२ ॥

यद्यपि शूद्रो जपाद्यधिकारहीनस्तथाप्यनेन द्वादशवार्षिकादिकालसंपाद्येन व्रतेन शुध्यति । शूद्रग्रहणं स्त्रीणां प्रतिलोमजानां चोपलक्षणम् । यद्यपि तस्य गायत्र्यादिजपासंभवस्तथापि नमस्कारमन्त्रजपो भवति । अतएव स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—‘उच्छिष्टं चास्य भोजनमनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः’ इति । यद्वा वचनबलाज्जपादिरहितमेव व्रतं कुर्यात्—‘तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम् ॥’ इत्याङ्गिरःस्मरणात् । तथापरमपि तेनैवोक्तम्—‘शूद्रः कालेन शुष्येत गोब्राह्मणहिते रतः । दानैर्वाप्युपवासैर्वा द्विजशुश्रूषया तथा ॥’ इति ॥ यत्तु मानवम् (४८०)—‘न चास्त्रोपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत्’ इति शूद्रस्य व्रतोपदेशनिषेधपरं वचनं तदनुपपन्नशूद्राभिप्रायम् । यद्यपि स्मृत्यन्तरवचनम्—‘कृष्णायैतानि कार्याणि सदा वर्णव्रजेण तु । कृष्णैवेतेषु शूद्रस्य नाधिकारो विधीयते ॥’ इति, तत्का-

म्बकृच्छ्राभिप्रायम् । अतः क्षीयद्भयोः प्रतिलोमजानां च त्रैवर्णिकवद्भूताधिकार इति सिद्धम् । वपु गौतमवचनम्—‘प्रतिलोमा धर्महीनाः’ इति, तदुपपन्न-
नादिविशिष्टधर्माभिप्रायम् ॥ २६२ ॥

इति पञ्चमहापातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

महापातकादिपञ्चकमप्ये महापातकातिपातकानुपपातकप्रायश्चित्तान्युक्त्वा-
नोपपातकप्रायश्चित्तानि व्याचक्षाणः पाठक्रमप्राप्तं गोवधप्रायश्चित्तं तावदाह—

पञ्चगव्यं पिबेद्गोघ्नो मासमासीत संयमः ।

गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुध्यति ॥ २६३ ॥

कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च चरेद्वापि समाहितः ।

दद्यान्निरात्रं चोपोष्य वृषभैकादशास्तु गाः ॥ २६४ ॥

गां हन्तीति गोघ्नः । मूलविभुजादिवाक्प्रत्ययः । असौ मासं समाहित आसीत । किं कुर्वन् । पञ्च तानि गव्यानि गोमूत्रगोमयक्षीरदधिपृतानि यथा-
विधि मिश्रितानि पिबन्, आहारान्तरपरित्यागेन भोजनकार्ये तस्य विधानात् ।
तथा गोष्ठेशयः । प्राप्तशयनानुवादेन गोष्ठविधानाद्विवा च स्वापप्रतिषेधाद्वात्रौ
गोशालायां शयानः । गा अनुगच्छति तदस्य व्रतमिति गोऽनुगामी । व्रते
णिनिः । अतश्च यासां गोष्ठे श्येते सन्निधानात्ता एव गाः प्रातर्वनं विचरन्तीरनु-
गच्छेत् । अनुगच्छेदिति वचनाद्यदा ता गच्छन्ति तदैव स्वयमनुगच्छेद्यदापु
तिष्ठन्त्यासते वा तदा पञ्चाङ्गमनस्याशक्यकरणत्वात्स्वयमपि तिष्ठेदासीत वेति
गम्यते । अनुगमनविधानादेव ताभिः सायं गोष्ठं व्रजन्तीभिः सह गोष्ठप्रवेशोऽ-
प्यर्थसिद्धः । एवं कुर्वन्मासान्ते गोप्रदानेन एकां गां दत्त्वा तावता शास्त्रार्थस्य
संपत्तेर्गोहत्यायाः शुध्यतीत्येकं व्रतम् । मासं गोष्ठेशयो गोऽनुगामीत्यनुवर्तते ।
पञ्चगव्याहारस्य तु निवृत्तिः कृच्छ्रविधानादेव । अतश्च मासं निरन्तरं कृच्छ्रं
समाहितश्चरेदित्यपरम् । अतएव जाबालेन मासप्राजापत्यस्य पृथक् प्रायश्चित्त-
त्वमुक्तम्—‘प्राजापत्यं चरेन्मासं गोहन्ता चेदकामतः । गोहितो गोऽनुगामी
स्याद्गोप्रदानेन शुध्यति ॥’ इति । अतिकृच्छ्रं वा तथैव समाचरेदित्यम्यत् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोर्लक्षणमुत्तरत्र वक्ष्यते । अथवा त्रिरात्रमुपवासं कृत्वा वृषभ
एकादशो यासां गवां ता दद्यादिति व्रतचतुष्टयम् । तत्राकामकृते जातिमात्र-
ब्राह्मणस्वामिकगोमात्रवधे उपवासं कृत्वा वृषभैकादशगोदानसहितत्रिरात्रोप-
वासो ब्रह्मचरः । विशिष्टस्वामिकाया विशिष्टगुणवत्याश्च वधे गुरुप्रायश्चित्तस्य
वक्ष्यमाणत्वात् । क्षत्रियसंबन्धिन्यास्तु तादृग्वधे व्यापादने मासं पञ्चगव्या-
शित्वं प्रथमं प्रायश्चित्तम् । अत्र मासपञ्चगव्याशनस्यातिस्वल्पत्वान्मासोपवास-
तुल्यत्वम् । ततश्च चङ्गिः चङ्गिरूपवासैरेकैकप्राजापत्यकल्पनया पञ्चकृच्छ्राणां
प्रत्याज्ञायेन पञ्च घेनवो मासान्ते च दीयमाना गौरेकेति षट् घेनवो भवन्तीति
वृषभैकादशगोदानसहितत्रिरात्रव्रताल्लघीयत्वम् । कथं पुनर्माह्वगव्यानां गुद-
त्वम् । ‘देवब्राह्मणराज्ञां तु विज्ञेयं ब्रह्ममुत्तमम्’ इति नारदेन तद्ब्रह्मस्योत्त-

मत्वाभिधानात्, गोषु ब्राह्मणसंस्थास्त्विति दण्डमूयस्वदर्शनाच्च । वैश्यसंबन्धि-
 म्वास्तु तादृग्विधे व्यापादने मासमतिकृच्छ्रं कुर्यात् । अतिकृच्छ्रे त्वाच्चे त्रिरात्र-
 त्रये पाणिपूजाभोजनमुक्तम् । अन्ये त्रिरात्रेऽनशनम् । अतोऽतिकृच्छ्रधर्मेण
 मासत्रये क्रियमाणे षड्रात्रमुपवासो भवति । चतुर्विंशत्यहे च पाणिपूजाभो-
 जनम् । ततश्च कृच्छ्रप्रत्याज्ञायकल्पनया किञ्चिन्न्यूनं धेनुपञ्चकं भवतीति पूर्व-
 काद्वत्तद्व्याहृष्टत्वेन वैश्यस्वामिकगोवधविषयता युक्ता । तादृश एव विषये
 ब्राह्मणस्वामिकगोहत्यायां मासं प्राजापत्यव्रतं द्वितीयम् । तत्र च सार्धप्राजापत्यद्व-
 यात्मकेन प्रत्याज्ञायेन किञ्चिदधिकं धेनुद्वयं भवतीति पूर्वभ्यो लघुतमत्वाच्छू-
 द्रविषयतोचिता । अथ चैतत्प्रायश्चित्तचतुष्टयं साक्षात्कर्तृनुग्राहकप्रयोजका-
 नुमन्तुषु गुरुलघुभावतारतम्यापेक्षया पूर्वोक्त एव विषये योजनीयम् । यस्तु
 वैष्णवं व्रतत्रयम्—‘गोम्रस्य पञ्चगव्येन मासमेकं पञ्चत्रयम् । प्रत्यहं स्वात्पराको
 वा चाण्द्रायणमथापि वा ॥’ इति, यच्च काश्यपीयम्—‘गां हत्वा तन्मर्मेणा प्रावृतो
 मासं गोष्ठेशयस्त्रिषवणस्त्रायी नित्यं पञ्चगव्याहारः’ इति, यच्च शातातपीयम्—
 ‘मासं पञ्चगव्याहारः ॥’ इति, तत्पञ्चकमपि याज्ञवल्कीयपञ्चगव्याहारसमानविष-
 यम् । यच्च शङ्खप्रचेतोभ्यामुक्तम्—‘गोम्रः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमु-
 पक्वसेत्सशिल्पं वपनं कृत्वा गोचर्मणा प्रावृतो गाश्चानुगच्छन् गोष्ठेशयो गां च
 दद्यात्’ इति । एतच्च याज्ञवल्कीयमासातिकृच्छ्रव्रतसमानविषयम् । ‘दद्याद्वि-
 रात्रं चोपोष्य इत्येतद्विषयं वाल्यन्तगुणिनो हन्तुर्वेदितव्यम् । अत्रैव विषये पञ्च-
 गव्याज्ञाकस्य तु द्वितीयं काश्यपीयं ‘मासं पञ्चगव्येनेति प्रतिपाद्य ‘षष्ठे काले
 पयोभक्षो वा गच्छन्तीष्वनुगच्छेत्तासु सुखोपविष्टासु चोपविशेज्जातिह्वं गच्छे-
 ज्जातिविषमेणावतारयेज्जालपोदके पाययेदन्ते ब्राह्मणान्भोजयित्वा तिलधेनुं
 दद्यात्’ इति द्रष्टव्यम् । अत्राप्यशक्तस्य ‘गोम्रो मासं यवागूं प्रस्तुतितन्दुलशृतां
 भुञ्जानो गोभ्यः प्रियं कुर्वन् शुध्यति’ इति पैठिनसिनोक्तं वेदितव्यम् । यस्तु
 सौमन्तम्—‘गोम्रस्य गोम्रदानं गोष्ठे शयनं द्वादशरात्रं पञ्चगव्याशनं गवानु-
 गमनं च’ इति, यच्च संवर्तेनोक्तम्—‘सक्तुयावकभैक्षाशी पयो दधि घृतं
 सकृत् । एतानि क्रमशोऽग्नीयान्मासार्धं सुसमाहितः ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु
 गां दद्यादात्मशुद्धये ॥’ इति यच्च बार्हस्पत्यम्—‘द्वादशरात्रं पञ्चगव्याहारः’
 इति, तत्रितयमपि याज्ञवल्कीयमासप्राजापत्येन समानविषयं, मृतकल्पगोहत्या-
 विषयं वा, विषमप्रदेशत्रासेन जनितव्याधितो मरणविषयं वा वेदितव्यम् ।
 तदिदं सर्वं प्रागुक्तमकामविषयम् । यदा पुनरीदृग्विधामविशिष्टविप्रस्त्राभिकाम-
 विशिष्टां गां कामतः प्रमापयति तदा मनुना मासं यवागूपानं, मासद्वयं इवि-
 ष्येण चतुर्थकालभोजनं, मासत्रयं वृषभैकादशगोदानयुक्तं शाकादिना वर्तन-
 मिति व्रतत्रितयमाज्ञातम् । यथाह (१११०८-१११)—‘उपपातकसंयुक्तो
 गोम्रो मासं यवान्पिबेत् । कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणाद्रेण संवृतः ॥ चतुर्थकाल-

मन्त्रीयादक्षारकवर्णमितम् । गोमूत्रेण चरेत्स्थानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥
 दिवानुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्पूर्वं रजः पिबेत् । शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ
 वीरासनं वसेत् ॥ तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत् प्रजन्तीष्वप्यनुवजेत् । आसीनास्तु तप्त-
 सीनो नियतो वीतमत्सरः ॥ आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्महैः ।
 पतितां पङ्कजम्नां वा सर्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाहि
 वा भुशम् । न कुर्वीतात्मनश्चाणं गोरकृत्वा तु शक्तिः ॥ आत्मनो यदि धाम्नेषां
 गृहे श्लेष्टेऽथवा खले । भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तं चैव वस्तकम् ॥ अनेष
 विधिना यस्तु गोघ्नो गा अनुगच्छति । स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मौलैर्ध्वपो-
 हति ॥ वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्यो
 निवेदयेत् ॥' इति । एतद्विषययाज्ञवल्कीयमासप्राज्ञापत्यमासपञ्चगव्याशनवृष-
 भैकादशगोदानयुक्तत्रिरात्रोपवासरूपव्रतत्रितयविषयं यथाक्रमेण द्रष्टव्यम् ॥
 यत्त्वङ्गिरसा मानवेतिकर्तव्यतायुक्तं त्रैमासिकमभिधायोक्तमभिहितम्—
 'अक्षारकवर्णं रुक्षं षष्ठे कालेऽस्य भोजनम् । गोमतीं वा जपेद्विधामोङ्कारं वेदमेव
 च ॥ व्रतवद्भारयेद्गण्डं समष्टां चैव मेखलाम् ॥' इति, तन्मानवविषयम् । एवं
 पुष्टिताण्ड्यादिकिञ्चिद्वृणातिशययोगिन्यां द्रष्टव्यम् । अतिबालामतिकृशामति-
 वृद्धां च रोगिणीम् । इत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्थं व्रतं द्विजः ॥' इतिपुष्टिताण्ड्या-
 दिरहितायां गन्धर्वप्रायश्चित्तदर्शनात् । यदा तु याज्ञवल्कीयमासातिकृच्छ्रव्रत-
 निमित्तभूतां गामविशिष्टस्वामिकां जातिमात्रयोगिनीं कामतो व्यापादयति तदा
 'विहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणं चरेत्' इति न्यायेन पूर्वोक्तमेवाकामविहितं
 मासातिकृच्छ्रव्रतं द्विगुणं कुर्यात् । यत्तु हारीतेन—'गोमल्लक्ष्मौर्ध्वबाह्वं
 परिधाय' इत्यादिना मानवीमितिकर्तव्यतामभिधायोक्तम्—'वृषभैकादशाश्च गा
 दद्यात्त्रयोदशे मासे पूतो भवति' इति तत्सवनस्थश्रोत्रियगोवधे अकामकृते
 द्रष्टव्यम् । यत्तु वसिष्ठेन—'गां चेद्वन्यात्तस्याश्रमणार्हेण परिवेष्टितः षण्मा-
 सान् कृच्छ्रतसकृच्छ्रावातिष्ठेदप्यभवेहतौ दद्यात्' इति पाण्मासिकं कृच्छ्रतसकृ-
 च्छ्रानुष्ठानमुक्तम्, यदपि देवलेन—'गोमः षण्मासांस्तन्मर्मपरिवृतो गोघ्नजनि-
 वासी गोमिरेव सह चरन् प्रमुच्यते' इति, तत् द्वयमपि हारीतीयेन समान-
 विषयम् । तत्रैव कामकारकृते कात्यायनीयं त्रैवार्षिकम्—'गोमल्लक्ष्मसंघीतो
 वसेद्गोष्ठेऽथवा पुनः । गाश्चानुगच्छेत्सततं मौनी वीरासनादिभिः ॥ वर्षशीतात-
 पक्षेऽथवा हिमपङ्कजभयादितः । मोक्षयेत्सर्वयज्ञेन पूयते वत्सैरेभिः ॥' इति द्रष्ट-
 व्यम् । यच्च शाङ्गं त्रैवार्षिकम्—'पादं तु शूद्रहत्यायामुदक्यागमने तथा ।
 गोषधे च तथा कुर्यात्परस्त्रीगमने तथा ॥' इति, तदपि कात्यायनीयव्रतसमान-
 विषयम् ॥ यत्तु यमेनाङ्गिरसीमितिकर्तव्यतामभिधाय 'गोसहस्रं शतं वापि
 दद्यात्सुचरितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्यो निवेदयेत् ॥' इति गोसहस्र-
 युक्तं गोशतयुक्तं च त्रैमासिकं व्रतद्वयमभिहितम् । तत्र यदा सवनस्थश्रोत्रिया-

दिदुर्गतबहुकुटुम्बिब्राह्मणसंबन्धिनीं कपिलां कर्माङ्गभूतां गर्भिणीं बहुक्षीरत-
 ऋणिमादिगुणशालिनीं निर्गुणो धनवान्संप्रयत्नं खज्जादिना व्यापादयति तदा
 गोसहस्रयुक्तं द्वैमासिकं कुर्यात् ।—‘गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेनुं च सुव-
 ताम् । खज्जादिना घातयित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥’ इति विशिष्टायां गवि वा-
 र्हस्पत्ये प्रायश्चित्तविशेषदर्शनात् ॥ अतएव प्रचेतसा—‘स्त्रीगर्भिणगोगर्भिणी-
 बालवृद्धवधेषु भूणहा भवति’ इति । ईदृग्विधमेव गोवधमभिसंधाय ब्रह्महत्याव्र-
 तमसिदिष्टम् । द्वितीयं तु याम्यं गोशतदानयुक्तं द्वैमासिकं व्रतं कात्यायनीयव्रत
 विषये धनवतो द्रष्टव्यम् ॥ यत्तु गौतमेन वृषभैकशतगोदानसमुच्चितं त्रैवार्षिकं
 प्राकृतं ब्रह्मवर्षं वैश्यवधेऽभिधाय गोवधेऽसिदिष्टम्—‘गां च हत्वा वैश्यवत्’
 इति । एतच्च त्रैवार्षिकव्रतप्रत्याज्ञायभूतनवतिधेनुभिः सार्धं वृषभैकशता गावो
 नवन्पूतं द्विशतं अवतीति गोसहस्रयुक्तद्वैमासिकव्रताभ्युत्पत्त्यापूर्वोक्तविषये
 एव कामतो वधे । यद्वा तत्रैव विषये गर्भरहितायाः कामतो वधे द्रष्ट-
 व्यम् । तादृग्विधया एव गर्भरहितायास्त्वकामतो हननेऽपि कात्यायनीय-
 मेव त्रैवार्षिकं कल्प्यम् ॥ यत्तु यमेनोक्तम्—‘काष्ठलोष्टाश्मभिर्गावः शस्त्रैर्वा
 निहता यदि । प्रायश्चित्तं कथं तत्र शस्त्रेऽशस्त्रे विधीयते ॥ काष्ठे सान्तपनं कुर्या-
 त्प्राजापत्यं तु लोष्टके । तसकृच्छ्रं तु पाषाणे शस्त्रे चाप्यतिकृच्छ्रकम् ॥ प्राय-
 श्चित्ते ततस्त्रीणं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । त्रिशद्वा वृषभं चैकं दद्यात्तेऽभ्यश्च दक्षि-
 णाम् ॥’ इति, तत्पूर्वोक्तगोसहस्रशतादिदानत्रैवार्षिकादिब्रतविषयेष्वेव काष्ठादि-
 स्नाधनविशेषजनितवधनिमित्तसान्तपनादिपूर्वकत्वप्रतिपादनपरं ननु निरपेक्षं
 कथुत्वाद्व्रतस्य । तथा वयोविशेषादपि प्रायश्चित्तविशेष उक्तः—‘अतिवृद्धामति-
 कृशामतिबालां च रोगिणीम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्धव्रतं द्विजः ॥ ब्राह्मणा-
 न्भोजयेच्छक्त्या दद्यादेम तिलांस्तथा ॥’ इति ॥ नीरोगादिवधे यद्विहितं तस्या-
 र्धम् ॥ बृहत्प्रचेतसाप्यत्र विशेष उक्तः—‘एकवर्षं हते वत्से कृच्छ्रपादो
 विधीयते । अबुद्धिपूर्वं पुंसः स्याद्विपादस्तु द्विहायने ॥ त्रिहायने त्रिपादः स्वा-
 ध्याजापत्यमतःपरम् ॥ इति ॥ तथा गर्भिण्या वधे यदा गर्भोऽपि निहतो भवति
 तदा ‘प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तते’ इति न्यायेनाविशेषेण द्विगुणव्रतप्राप्तौ
 षट्त्रिंशन्मते विशेष उक्तः—‘पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ इदतां गते ।
 पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ अङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णं गर्भं चेतःसमन्विते ।
 द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादेषा गोव्रतस्य निष्कृतिः ॥’ इति ॥ बहुकर्तृके तु हनने
 संवर्त्तापस्तम्भौ विशेषमाह तुः—‘एका चेद्बहुभिः काचिद्देवाभ्यामपादिता
 कश्चित् । पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक्पृथक् ॥’ इति । यादृग्विधगोह-
 त्यायां यद्व्रतमुपदिष्टं तत्पादं प्रत्येकं कुर्युर्वचनात् । एका चेदित्युपलक्षणम् ।
 अतो बहुभिर्द्वयोर्बहुनां च व्यापादने प्रतिपुरुषं पादद्वयं पादोनं वा कल्पनीयम् ।
 एतच्चाकामतो वधे द्रष्टव्यम् । वैवादिति विशेषणोपादानात् । कामकारे तु

बहूनामपि प्रत्येकं कृत्स्नदोषसंबन्धात्कृत्स्नव्रतसंबन्धो युक्तः । सत्रिणामिव प्रति-
पुरुषं कृत्स्नव्यापारसमवायात् । ‘एकं व्रतं बहूनां तु यथोक्ताद्विगुणो दमः’ इति
प्रत्येकं दण्डे द्वैगुण्यदर्शनाच्च । यदा त्वेकेनैव रोधनादिव्यापारेण बहवो गावो
व्यापादितास्तत्र संवर्तापस्तम्बौ विशेषमाहनुः—‘व्यापज्ञानां बहूनां तु रोधने
बन्धनेऽपि वा । भिषग्विध्योपचारे च द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥’ इति । बहुष्वपि
व्यापज्ञेषु न प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकानुष्ठानं, नापि तन्नेत्रेण किंतु वचनबलाद्विगुण-
मेव । तथा भिषगपि विरुद्धौपधदानेनैकस्या अप्यकामतो व्यापादने द्विगुणं
गोव्रतं कुर्यात् । भिषग्व्यतिरिक्तस्य केवलं उपकारार्थं प्रवृत्तस्य स्वकामतः प्रति-
कूलौपधदाने व्यास आह—‘औपधं लवणं चैव पुण्यार्थमपि भोजनम् । अति-
रिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पं तु दापयेत् ॥ अतिरिक्ते विपत्तिश्चकृच्छ्रपादो
विधीयते ॥’ इति ॥ यत्त्वापरस्तम्बेनोक्तम् । पादमेकं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने
चरेत् । योजने पादहीनं स्याच्चेत्सर्वं निपातने ॥’ इति, तद्व्यवहितव्यापारिणो
निमित्तकर्तृविज्ञेयं, न साक्षात्कर्तुः । साक्षात्कर्तृनिमित्तिनोश्च भेदस्तेनैव दर्शितः—
‘पापाणिलेकुटेर्वापि शस्त्रेणान्येन वा बलान् । निपातयन्ति ये गास्तु कृत्स्नं कुर्यु-
र्न हि ते ॥ तथैव बाहुजङ्घोरुपापं ग्रीवाङ्घ्रिमोटनैः ॥’ इति । एतदुक्तं भवति—
पापापचङ्गादिभिर्ग्रीवामोटनादिना वा येऽङ्गानि पातयन्ति ते साक्षादन्तारस्ते-
त्येव कृत्स्नं प्रायश्चित्तम् । ये तु व्यवहितरोधवन्व्यादिव्यापारयोगिनस्ते निमित्ति-
नस्तेषां न कृत्स्नव्रतसंबन्धः किंतु तद्व्यवहारेव पादद्विपादादिभिरिति । तत्र च
रोधादिना व्यवहितव्यापारत्वाविशेषोऽपि वचनात्कचित्पादः कचिद्विपादः पादोनं
कचिदिति युक्तम् । अत्राह पराशरः—‘गवां बन्धनयोः स्यात्तु भवन्मृगयुरका-
मतः । अकामकृतपापस्य प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ॥ प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णं कुर्या-
द्ब्राह्मणभोजनम् । अनहुःसहिता गां च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥’ इति ॥ अथ
च प्राजापत्यो यदि रोधादिकं कृत्वा तज्जल्यप्रमादपरिजिहीर्षया प्रत्यवेक्षमाण
आस्ते तदा द्रष्टव्यः । अकामकृतपापस्येति विशेषणोपादानात् । यदा तु न
प्रमादसंस्मरणं करोति तदा ‘पादमेकं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् । योजने
पादहीनं स्याच्चेत्सर्वं निपातने ॥’ इत्यङ्गिरसोक्तं त्रैमासिकपादं किंचिदधिकं वा
विंशत्यहर्गोविधव्रतं कुर्यात् । आपस्ताम्बेनापि विशेष उक्तः—‘अतिदाहाति-
वाहाभ्यां नासिकाच्छेदने तथा । नदीपथव्रतसंरोधे मृते पादोनमाचरेत् ॥’ इति ।
लक्षणमात्रोपयोगिनि तु दाहे न दोषः ।—‘अन्यत्राङ्गनलक्षाभ्यां वाहने मोर्चने
तथा । सायं संगोपनार्थं च न दुप्येद्रोधबन्धने ॥’ इति पराशरस्मरणात् ।
अङ्गनं स्थिरचिह्नकरणम् । लक्षणं सांप्रतोपलक्षणम् । वाहने शास्त्रोक्तमार्गेण
रक्षणार्थमपि नालिकेरादिभिर्बन्धने भवत्येव दोषः । ‘न नालिकेरेण न शाणवा-
लैर्न चापि मौर्जेन न बन्धशृङ्खलैः । एतैस्तु गावो न निबन्धनीया बद्धा तु

१ बन्धनादि ख. २ बन्धने तथा ख. ३ लघुद्वैर्वापि ड. ४ तत्रावरोधादिना ड. ५ संरक्षणं
ड. ६ द्वाविंशत्यहः ड. ७ अविदोहा. ख. ८ मोचनेपि वा ड. ९ मौर्जेन च शृङ्खलं ड.

तिष्ठेत्परशुं गृहीत्वा ॥ कुत्रैः काशैश्च बध्नीयात्स्थाने दोषविवर्जिते ॥' इति व्यास-
स्मरणात् ॥ तथान्योऽपि विशेषस्तेनैवोक्तः—'घण्टाभरणदोषेण विपत्तिर्वैत्र
गोर्भवेत् । कृच्छ्रार्थं तु भवेत्तत्र भूषणार्थं हि तत्स्मृतम् ॥ अतिदोहातिदमने संघाते
चैव योजने । बद्धा शृङ्गलपाशैश्च मृते पादोनमाचरेत् ॥' इति ॥ पालनाकरणा-
दिनोपेक्षायां कचिप्रायश्चित्तविशेषस्तेनैवोक्तः—'जलौघपत्त्वले मग्ना मेघविद्यु-
द्धतापि वा । श्वश्रे वा पतिताकक्षाच्छ्वापदेनापि भक्षिता ॥ प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं
गोस्वामी व्रतमुत्तमम् । शीतवाताहता वा स्यादुद्धन्धनहतापि वा ॥ शून्यागार
उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ॥' इति ॥ इदं तु कार्यान्तरविरहेऽप्युपेक्षायां
वेदितव्यम् । कार्यान्तरव्यग्रतयोपेक्षायां त्वधम्—'पल्वलौघमृगाव्याघ्रश्वापदा-
दिनिपातने । श्वभ्रपातसर्पाद्यैर्मृते कृच्छ्रार्थमाचरेत् ॥ अपालत्वात् कृच्छ्रं
स्याच्छून्यागार उपप्लवे ॥' इति त्रिष्णुस्मरणात् ॥ तथा सत्यपि व्यापादने कचि-
दुपकारार्थप्रवृत्ता वचनादोपाभावः । यथाह सर्वतः—'यन्नणे गोचिकित्सार्थे
मृदगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते ॥' इति । यन्नणं
व्याघ्रादिनिर्घातनार्थं संदंशाकुशादिप्रवेशनम् । तथा—'औषधं स्नेहमाहारं
ददद्गोब्राह्मणे द्विजः । दीयमाने विपत्तिश्चैव स पापेन लिप्यते ॥ ग्रामघाते
गर्वाघेण वेश्मभङ्गास्त्रिपातने । दाहच्छेदशिराभेदप्रयोगैरुपकुर्वताम् ॥ द्विजानां
गोहितार्थं च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥' अत्र पराशरोऽप्याह—'ग्रामघाते
शरीरघेण वेश्मभङ्गास्त्रिपातने । अतिवृष्टिहतानां च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥'
इति । तथा कृपयाने च धर्मार्थे गृहदाहे च या मृता । ग्रामदाहे तथा घोरे
प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥' इति । इदं तु बन्धनरहितस्यैव पशोः कथंचिद्गृहादिदाहे-
न मृतविषयम् । इतरथा त्वापस्तम्बेनोक्तम्—'कान्तारेष्वथ दुर्गेषु गृहदाहे
खलेषु च । यदि तत्र विपत्तिः स्यात्पाद एको विधीयते ॥' इति । तथास्था-
दिभङ्गे मरणाभावेऽपि कचिप्रायश्चित्तमुक्तम्—'अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गुल-
च्छेदनं तथा । पाटनं दन्तशृङ्गाणां मासार्थं तु यवान्पिबेत् ॥' इति । यत्त्वा-
ङ्गिरसम्—'शृङ्गदन्तास्थिभङ्गे वा चर्मनिर्माचनेऽपि वा । दशरात्रं पिबेद्द्वं
न्वस्थापि यदि गोर्भवेत् ॥' इति वज्रशब्दवाच्यं क्षीरादिवर्तनमुक्तं तदशक्तवि-
षयम् । इदं च प्रायश्चित्तं गोस्वामिने व्यापन्नगोमदशीं गां दत्तैव कार्यम् ।
यथाह पराशरः—'प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् । तस्यानुरूपं
मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीद्यमः ॥' इति । मनुरपि (८।२८८)—'यो यस्य
हिस्याद्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च
तत्समम् ॥' इति । एतच्च पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तजातं ब्राह्मणस्यैव हन्तुर्वेदितव्यम् ।
क्षत्रियादेस्तु हन्तुर्वेदद्विष्णुना विशेषोऽभिहितः—'विप्रे तु सकलं देयं पादोनं
क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्धं पाद एकस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥' इति । यत्त्वङ्गि-
रोवचनम्—'पर्यया ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा

प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम् ॥' इति, तत्प्रातिलोभ्येन चाग्दण्डपाहण्यादिविषयम् । तथा स्त्रीबालवृद्धादीनां त्वर्ध, अनुपनीतस्य बालस्य पाद इति च प्रागुक्तमनुसंधेयम् ॥ स्त्रीणां पराशरेण विशेषोऽभिहितः—'वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्या जपादिकम् । न गोष्ठे शयनं तासां न वसीरन्गवाजिनम् ॥ सर्वान्केशान्समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् । सर्वत्रैवं हि नारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् ॥' इति । पुरुषेषु च विशेषः संवर्तेन दर्शितः—'पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे इमश्रुणोऽपि च । त्रिपादे तु शिखायर्जं नशिखं तु निपातने ॥' इति । पादप्रायश्चित्ताहंस्य कण्ठादधस्तनाङ्गरोम्णामेव वपनम् । अर्धप्रायश्चित्ताहंस्य तु श्मश्रूणामपि । पादोनप्रायश्चित्ताहंस्य पुनः शिरोगतानामपि शिखावर्जितानाम् । पादचतुष्टयाहंस्य तु सशिखस्य सकलकेशजातस्येति । एवमेतद्दिगवलम्बनेनान्येषामपि स्मृतिवचसां विषयो निरूपणीयः ॥ २६३ ॥ २६४ ॥

इति गोवधप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

अधुनान्येषामुपपातकानां प्रायश्चित्तमाह—

उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।

पयसा वापि मासेन पराकेणाथवा पुनः ॥ २६५ ॥

एवमुक्तेन गोवधव्रतेन मासं पञ्चगव्याशनादिनान्येषां ब्राह्मणादीनामुपपातकानां शुद्धिर्भवेत् । चान्द्रायणेन वा वक्ष्यमाणलक्षणेन मासं पयोव्रतन वा पराकेण वा शुद्धिर्भवेत् । अत्रातिदेशसामर्थ्याद्गोचर्मवसनगोपरिचर्यादिभिर्गोवधासाधारणैः कतिपर्यन्तव्रतमवगम्यते । एतच्च व्रतचतुष्टयमकामकारे शक्यपेक्षया विकल्पितं द्रष्टव्यम् । कामकारे तु (मनुः ११।११७)—'एतदेवं व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः । अवकीर्णिवर्जं शुद्धार्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥' इति मनूक्तं त्रैमासिकं द्रष्टव्यम् । अतएव वचनादयं प्रायश्चित्तातिदेशः सर्वेषामुपपातकगणपठितानामुक्तप्रायश्चित्तानामनुक्तप्रायश्चित्तानां चावकीर्णिवर्जितानामविशेषेण वेदितव्यः । अवकीर्णिनस्तु प्रतिपदोक्तमेव । नन्वनुक्तप्रायश्चित्तविषयतयैवातिदेशस्य युक्ता । इतरथा प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तबाधसापेक्षत्वप्रसङ्गात् । मैवम् । तथा सत्युक्तनिष्कृतीनामुपपातकगणपाठोऽनर्थकः स्यात् । यदि परमुपपातकमध्ये सामान्यतः पठितस्यान्यत्र विशेषतः प्रायश्चित्तान्तरमुच्यते । यथा—'अयाज्यानां च याजनं । त्रीन्कृच्छ्रानाचरेद्ब्राह्मणाजकोऽभिचरन्नपि ॥' इति, स एव विषयः केवलं परिह्रियेत न पुनर्विशेषतः पठितस्यैवान्यत्रापि विशेषत एव यत्र प्रायश्चित्तमुच्यते सोऽपि । यथा इन्वनार्थं द्रुमच्छेदः 'वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृशतम्' इति । अतो ब्राह्मणादिषु भस्मिन् शास्त्रे शास्त्रान्तरे वा दृष्टः प्रायश्चित्तैः सह 'उपपातकशुद्धिः स्यादेवम्' इत्यादिना प्रतिपादितव्रतचतुष्टयस्य समविषयताकल्पनेन विकल्पो विषयविभागो वाश्रयणीयः । तानि च स्मृत्यन्तरदृष्टप्रायश्चित्तानि पाठक्रमेण ब्राह्मणादिषु योजयिष्यामः । तत्र ब्राह्मणायां मनुनेदमुक्तम्

(१११९१)—‘येषां द्विजानां सावित्री नानृच्येत यथाविधि । तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेत् ॥’ इति, यच्च यमेनोक्तम्—‘सावित्री पतिता यस्य दशवर्षाणि पञ्च च । सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः ॥ एकविंशतिरात्रं च पिबेत्प्रमृत्तियावकम् । हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान्सप्त पञ्च वा ॥ ततो यावक्शुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् ॥’ इति, तदुभयमपि याज्ञवल्कीयमासपयोव्रतविषयम् । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—‘पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेन् द्वौ मासौ यावकेन वर्तयेन्मासं पयसा गक्षमामिक्षयाऽष्टरात्रं घृतेन पञ्चरात्रं चाचितेन त्रिरात्रमम्बुशोऽहोरात्रमुपवसेदश्वमेधायन्तु गच्छेद्ब्राह्मणस्तोमेन वा यजेत’ इति । अत्रयं व्यवस्था । यस्यापनत्राद्यभावेन तत्कालातिक्रमस्य याज्ञवल्कीयव्रतानामन्यतमं शक्यपेक्षया भवति । अनापद्यतिक्रमे तु मानवं त्रैमासिकम् । तत्रैव पञ्चदशवर्षादूर्ध्वमपि दिन कालातिक्रमे नृदालकव्रतं ब्राह्मणस्तोमो वेति । येषां तु त्रिरात्रद्वयोऽप्यनुपनीतास्तेषामापमन्मन्त्रोक्तम्—‘यस्य पितापितामहावनुपेता स्थाणां तस्य सन्मर त्रैविशकं ब्रह्मचर्यम् । यस्य प्रपितामहादेर्नानुसर्ग्यत उपनयनं तस्य द्वादशवर्षाणि त्रैविशकं ब्रह्मचर्यम्’ इति ब्राह्मणम् ॥ तथा स्नेयोऽप्युपपातकस्याधारणप्राप्तव्रतचतुष्टयापवादकं प्रायश्चित्तं मनुनोक्तम् (१११९२)—‘धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तम । सजातीयगृहादेव कृच्छ्रापेन विमुच्यति ॥’ इति । द्विजोत्तमस्य सजातीयो ब्राह्मण एवातो विप्रपरिग्रहे ब्राह्मणस्य हर्तुमिदं । क्षत्रियादेरल्पं कल्प्यम् । ‘अथाष्टापाद्य स्तयकिल्बिष शूद्रस्य द्विगुणोत्तरार्णवतरेषां प्रतिवर्णं विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वम्’ इति क्षत्रियोत्तमस्य दण्डागुसारः । तथा—‘विमे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रियं स्तुतम्’ इति पादपादद्वयस्य प्रायश्चित्तदर्शनात् । तथा क्षत्रियादिपरिग्रहेणापि दण्डागुसारः । क्षत्रियादेरल्पं कल्प्यम् । अतः क्षत्रियपरिग्रहे चौर्यं पाण्मासिकम् । वैश्यपरिग्रहे त्रैमासिकं गोवधव्रतम् । शूद्रपरिग्रहे चान्द्रायण कल्प्यम् । एवमुत्तराण्यूहनीयम् । इदं च दशकुम्भधान्यापहारविषयम् । अधिकं तु—‘धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हर्तुं दम उत्तमः । पलमहस्त्रादधिकं वधः’ इति वधदर्शनात् । कुम्भश्च पञ्चमहस्रपलपरिमाणः । धान्यमाहचर्यादन्नधने चैतावद्धान्यपरिमिते वेदितव्ये । अन्नशब्देन तन्मुलादिकमभिधीयते । धनशब्देन ताम्ररजतादिकम् । इदं तु प्रायश्चित्तं कामकारविषयम् । अकामतस्तु त्रैमासिकं गोवधव्रतम् । तथा—‘मनुष्याणां च हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च । कूपवापीजलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ॥’ इति । सार्धशतद्वयपणलभ्यजलापहार इदं चान्द्रायणं प्राप्तमपीनरगोवधव्रतनिवृत्त्यर्थं विधीयते ।—‘तावन्मूल्यजलापहारे पानीयस्य तृणस्य च । तन्मूल्याद्विगुणो दण्डः’ इति पञ्चशतदण्डविधानात्तावत्पणयोर्दण्डचान्द्रायणयोगोवधादौ सहचरित्वात् । तथा ‘कृच्छ्रातिकृच्छ्रैन्द्वयोः पणपञ्चशतं तथा’ इति चान्द्रायणविषये पञ्चशतपण-

१ यस्योपनयने आपद्भावेन ड. २ कृच्छ्राब्देन विमुच्यतीति पाठान्तरम्. ३ अष्टपाद ड.
४ हर्तुं नृच्यको वधः ३.

दृष्टव्यम् । एतच्च क्षत्रियादिद्रव्यापहारे द्रष्टव्यम् (माह्वसंबन्धिद्रव्यापहारे तु (मनुः १११५७)—‘निक्षेपस्थापहारे नराक्षरजतस्य च । भूमिबज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥’ इति द्रष्टव्यम् ।) तथा (मनुः १११६४)—‘द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वान्यवेरभनः । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तस्मिन्त्यात्मशुद्धये ॥’ इत्यनेनाल्पप्रयोजनत्रपुसीसादिद्रव्यापहारविशेषेण स्तेयसामान्योपपातकप्रायश्चित्तापवादः । इदं च चान्द्रायणनिमित्तभूतार्धतृतीयशतमूल्यस्य पञ्चदशांशार्धत्रपुसीसाद्यपहारे प्रायश्चित्तम् । चान्द्रायणपञ्चदशांशत्वात्तस्य । तथा द्रव्यविशेषेणाप्युपपातकसामान्यप्राप्तव्रतापवादः । (मनुः १११६५)—‘भक्ष्यभोज्यापहारे यानशय्यासनस्य च । पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोदनम् ॥’ इति । एकवारभोजनपर्याप्तभक्ष्यभोज्यापहार इदम् । द्वित्रिवारभोजनपर्याप्तापहारे त्रिरात्रम् । यथाह पैठीनसिः—‘भक्ष्यभोज्यान्नस्योदरपूरणमात्रहारे त्रिरात्रमेकरात्रं वा पञ्चगव्याहारश्च’ इति ॥ यानादीनामप्येतत्साहचर्यादेतावन्मूल्यानामेवापहारे एतत्प्रायश्चित्तम् । सर्वत्रापि ह्रियमाणद्रव्यन्यूनाधिकभावेन प्रायश्चित्तस्यापि लघुगुरुभावः कल्पनीयः । तथा (मनुः १११६६)—‘तृणकाष्ठदुमाणां च शुष्कात्रस्य गुडस्य च । तैलचर्माभिपाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥’ इति । एषां च तृणादीनां भक्ष्यादित्रिगुणत्रिरात्रप्रायश्चित्तस्य दर्शनात् तन्निगुणमूल्याणांमेतत्प्रायश्चित्तम् । तथा (मनुः १११६७)—‘मणिमुक्ताप्रवालानां तात्रस्य रजतस्य च । अयस्कान्त्योपलानां च द्वादशाहं कैदन्नता ॥’ इति । अत्रापि भक्ष्यादिवत् द्वादशगुणप्रायश्चित्तदर्शनात् तन्मूल्यद्वादशगुणमूल्यमणिमुक्ताद्यपहार एतत्प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । तथा (मनुः १११६८)—‘कापांसकीटजौर्णानां द्विस्तुरैकशुरस्य च । पक्षिगन्धपिपीनां च रज्ज्वाश्चैवं ज्यहं पयः ॥’ इति । अत्रापि भक्ष्यादित्रिगुणप्रायश्चित्तदर्शनात्तन्निगुणमूल्यानामपहार एवेतत्प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । ह्रियमाणद्रव्यन्यूनाधिकभावेन प्रायश्चित्ताल्पवमहत्वं कल्प्यमेव । इदं च स्तेयप्रायश्चित्तमपहतद्रव्यदानोत्तरकालमेव द्रष्टव्यम् । यथाह विष्णुः—‘दत्तैवापहतं द्रव्यं स्वामिने व्रतमाचरेत्’ इति । इति स्तेयम् । ऋणापाकरणे च ‘पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम्’ इति विहितं तस्यानपाकरणे, तथा वैदिकस्य च ‘जायमानो वै ब्राह्मणः’ इत्येतद्वाक्येनर्णवंस्तुतयज्ञादिकरणे च ‘उपपातकगुह्यः स्यादेवम्’ इत्यादिनोपपातकसामान्यविहितं व्रतचतुष्टयं शक्यलपेक्षया योज्यम् । प्रायश्चित्तान्तरमप्यत्र मनुनोक्तम् (१११२७)—‘दृष्टिं वैश्वानरीं चैव निर्वपेदब्दपर्यये । लुप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे ॥’ इति । अब्दपर्यये संवत्सरान्ते । इति ऋणानपाकरणम् ।

तथाधिकृतस्यानाहिताशित्वेऽप्येतदेव व्रतचतुष्टयं वत्सराद्धर्मापदि शक्यपेक्षया योज्यम् । अनापदि तु मानवं त्रैमासिकम् । अर्वाकपुनर्वत्सरात् काष्णीजिनिर्विशेषमाह—‘काले त्वाधाय कर्माणि कुर्याद्विप्रो विधानतः । तदकुर्वन्क्षित्रात्रेण मासि मासि विशुद्ध्यति ॥ अनाहितामौ पित्रादौ यक्ष्यमाणः सुतो

यदि । स हि ब्राह्मेन पशुना यजेत्तद्विष्कयाथ तु ॥' इति । एकाग्रेरपि विशेषस्तौ-
नैवोक्तः—'कृतद्वारो गृहे ज्येष्ठो यो नादध्यादुपासनम् । चान्द्रायणं चरेद्द्वयं प्र-
तिमासमहोऽपि वा ॥' इति । अनाहिताग्निता ॥

(विक्रये यद्रत्नं प्रोक्तं इत्थं द्विगुणं हि तत् । सुराविक्रये सौम्ये चतुष्टयं लाक्षा
लवणमांसमध्वाज्यतिलहोमानां चान्द्रायणत्रयं पयःपायसापूपदधीक्षुरसगुडक्ष-
ण्डादिस्नेहपक्कादिषु पराकः । सिद्धाक्षविक्रये प्राजापत्यं पनसस्य त्रिदिनं । कदली-
नारिकेरजम्बीरबीजपूरकनारङ्गानां पादकृच्छ्रं । कस्तूरिकाविक्रये गन्धानां च कृच्छ्रं ।
कर्पूरेथं हिंसादिविक्रये दिनमुपवासः । शुक्रकृष्णपीतवस्त्रविक्रये त्रिदिनं । अजा-
नामैन्दवं । खराश्वतरकरभाणां पराकः । शुनां द्विगुणं । एकाहाद्वेदविक्रये चान्द्रं ।
अङ्गानां पराकः । स्मृतीनां कृच्छ्रं । इतिहासपुराणानां सातपथं । रहस्यानां कृच्छ्रं ।
गाथानां शिशिरातत्त्वविधानां पादं ।) तथा अपण्यानां विक्रये च स्मृत्यन्तरे प्राय-
श्चित्तविशेष उक्तः । यथाह हारीतः—'गुडतिलपुष्पमूलफलपक्काक्षविक्रये सोम-
पानं सौम्यः कृच्छ्रः । लाक्षालवणमधुमांसतैलक्षीरदधितक्रपृतगन्धचर्मवाससा-
मन्यतमविक्रये चान्द्रायणम् । तथा । ऊर्णाकेशकेम्परिभूधेनुवेशमाशमशस्त्रविक्रये
च भक्ष्यमांसस्त्राद्यस्थिशृङ्गनखशुक्तिविक्रये तप्तकृच्छ्रः । हिङ्गुगुग्गुलुहरिताल-
मनःशिलाजनगैरिकक्षारलवणमणिमुक्ताप्रवालवैणवमृन्मयेषु च तप्तकृच्छ्रः ।
आरामतडागोदपानपुष्करिणीसुकृतविक्रये त्रिषवणस्त्राद्यधःशायी चतुर्थकाला-
हारो दशसहस्रं जपसंवत्सरेण पूतो भवति । हीनमानोन्मानसंकरसंकीर्णविक्रये
चेति । एवमन्यैरपि शङ्खविण्वाद्युक्तवचनैर्यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रानापदि
मानवमुपपातकसाधारणतः प्राप्तं त्रैमासिकम् । आपदि तु याज्ञवल्कीयं व्रतच-
तुष्टयं शक्त्यपेक्षया ज्येष्ठम् ॥ इति अपण्यविक्रयः । तथा परिवेत्तरि च वसिष्ठेन
प्रायश्चित्तविशेष उक्तः—'परिविविदानः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा
पुनर्निविशेत तां चैवोपयच्छेत' इति । परिविविदानः परिवेत्तोच्यते । तत्स्वरूपं
च प्राच्यान्वातम् । असौ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै ज्येष्ठाय तां स्त्रोढां
दत्त्वा ब्रह्मचर्याहृतभैक्षवद्गुरुपरिभवपरिहारार्थं निवेद्य पुनरुद्गहेत् । कामित्यपेक्षा-
यामुक्तं तामेवोपयच्छेतेति । तामेव स्त्रोढां ज्येष्ठाय निवेदितां तेन चानुज्ञाता-
मुद्गहेत् । यत्तु हारीतेनोक्तम्—'ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयाश्चिविशमानः परिवेत्ता
भवति परिवित्तिर्ज्येष्ठः परिवेदनी कन्या परिदायी दाता परियष्टा याजकस्ते सर्वे
पतिताः संवत्सरं प्राजापत्येन कृच्छ्रेण पावयेयुः' इति । यदपि शङ्केनोक्तम्—
'परिवित्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयाताम्' इति तदुभय-
मपि कामकारेण कन्यापित्राद्यननुज्ञातोद्वाहविषयम् । प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् ।
यदा पुनः कामतः कन्यां पित्रादिदत्तामेव परिणयति तदा मानवं त्रैमासिकम् ।
पूर्वोक्तौ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ याज्ञवल्कीयं च व्रतचतुष्टयमज्ञातविषयम् । यमेना-
प्यत्र विशेष उक्तः—'कृच्छ्रौ द्वयोः पारिवेद्ये कन्यायाः कृच्छ्र एव च । अति-
कृच्छ्रं चरेद्दाता होता चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति । एतच्च पर्याहिताभ्यादीनामपि

समानम् । एकयोगनिर्देशात् । यथाह गौतमः—परिवृत्तिपरिवेत्तुपूर्वादिष्व-
पूर्वाभात्रप्रेदिधिषूदिधिषूपतीनां संबत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम्' इति । अतएव व-
सिष्ठेनाप्रेदिधिषूपत्यादाविद्यमेव प्रायश्चित्तमुक्तम् 'अप्रेदिधिषूपतिः कृच्छ्रं द्वाद-
शरात्रं चरित्वा निविशेत् तां चैवोपयच्छेत् । दिधिषूपतिः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ च-
रित्वा तस्यै दत्तां पुनर्निविशेत्' इति । अप्रेदिधिष्वादेर्लक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्
—'ज्येष्ठायां यद्यनूदायां कन्यायामुद्यतेऽनुजा । या साम्रेदिधिषूर्जेया पूर्वा तु
दिधिषूः स्मृता ॥' इति । तत्राप्रेदिधिषूपतिः प्राजापत्यं कृत्वा तामेव ज्येष्ठां
पश्चादन्येनोदामुद्वहेत् । दिधिषूपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा स्त्रोढां ज्येष्ठां क-
नीयस्याः पूर्वविद्योदे दत्त्वाऽन्यामुद्वहेदिति परिवेदनम् । तथा । भृतकाध्यापक-
भृतकाध्यापितयोश्च पयसा ब्रह्मसुवर्चलां पिबेदित्यधिकृत्य विष्णुनोक्तम्—
'भृतकाध्यापनं कृत्वा भृतकाध्यापितस्तथा । अनुयोगप्रदानेन त्रीन्पक्षाभियतः
पिबेत् ॥' इति । उक्तपेहेतोरधीयानस्य किं पठसि नाशितं त्वयेत्येवं पर्यनुयो-
गोऽनुयोगप्रदानम् । अतएव स्मृत्यन्तरे—'दत्तानुयोगानध्येतुः पतितात्मनुर-
ब्रवीन्' इत्युक्तम् । अत्रापि पूर्वोक्तव्रतैः सहास्य शक्त्यपेक्षया विकल्पः । इति
भृतकाध्यापकभृतकाध्यापितप्रकरणम् ।

तथा पारदार्येऽप्युपपातकसामान्यप्राप्तमानवत्रैमासिकस्य याज्ञवल्कीयव्रतचतु-
ष्टयस्यापि गुरुदारादावपवाद् उक्तः । तथान्यत्रापि गौतमादिभिः पारदार्यविशेषे-
णापवाद् उक्तः । यथाह गौतमः—'द्वे परदारौ त्रीणि श्रोत्रियस्य' इति । तथा
वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं प्रस्तुत्य तेनैवेदमभिहितम् 'उपपानकेषु चैवम्' इति । तत्रेयं
व्यवस्था—ऋतुकाले कामतो जातिमात्रब्राह्मणीगमने वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं ।
तस्मिन्नेव काले कर्मसाधनत्वादिगुणशालिन्या ब्राह्मण्या गमने द्वे वर्षे प्राकृतं
ब्रह्मचर्यम् । तादृश्या एव श्रोत्रियभार्याया गमने त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं ब्रह्मच-
र्यम् । यद्वा श्रोत्रियपत्न्यां गुणवत्यां ब्राह्मण्यां त्रैवार्षिकम् । नादृश्विधायामेव
क्षत्रियायां द्वैवार्षिकम् । तादृश्यामेव वैश्यायां वार्षिकमिति व्यवस्था । एतत्स-
मानदृष्ट्या शूद्रायां पाण्मासिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं कल्पनीयम् । अतएव शाङ्गेन
वैश्यामवेकीर्णः संबत्सरं ब्रह्मचर्यं त्रिपवणं चानुतिष्ठेत्क्षत्रियायां द्वे वर्षे त्रीणि
ब्राह्मण्यां वैश्यायां शूद्रायां ब्राह्मणपरिणीतायामिति वर्णक्रमेण ह्रासो दर्शितः ।
एवं क्षत्रियस्यापि क्षत्रियादिस्त्रीषु क्रमेण द्विवार्षिकैकवार्षिकैकपाण्मासिकानि
पूर्वोक्त एव विषये योजनीयानि । वैश्यस्य च वैश्याशूद्रोर्वार्षिकपाण्मासिके ।
शूद्रस्य शूद्रां परभार्यायां पाण्मासिकमेव । यत्त्वापस्तम्बीयम्—'सवर्णाया-
मनन्यपूर्वायां सकृत्संनिपाते पादः पतत्येवमभ्यासे पादः पादश्चतुर्थं सर्वमिति,
तद्गतमीयत्रिवार्षिकेण समानविषयम् । अनन्यपूर्विकायां तु चतुरभ्यासे द्वाद-
शवार्षिकप्रायश्चित्तविधानादेकस्यामेव गमनाभ्यासे नेदं प्रायश्चित्तं किंतु प्रतिग-
मनं पादन्यूनं कल्प्यम् । एतत्सर्वं कामकारविषयम् । अकामतः पुनरेतदेवार्ध-
कृत्वा पूर्वोक्तविषये योजनीयम् । अनृतुकाले तु जातिमात्रब्राह्मण्यां कामतो

गमने मानवं त्रैमासिकम् । जातिमात्रक्षत्रियादिकीषु पुनरक्षिकेव विषये तदी-
वान्येव द्वैमासिकचान्द्रायणमासिकानि योजनीयानि । क्षत्रियादीनां च क्षत्रिया-
दिकीषु द्वैमासिकादीन्येव । अकामतः पुनरेतासु त्रैवर्णिकानां याज्ञवल्कीयसृष-
भैकादक्षगोदानं मासं पञ्चगव्याह्वनं मासं प्राजापत्याचरणं च क्रमेण द्रष्टव्यम् ।
शूद्रागमने तु कामतो विहितं मासवतमेवार्धकृत्वा योजनीयम् । अतएव
संवर्तः—‘शूद्रां तु ब्राह्मणो गत्वा मासं मासार्धमेव वा । गोमूत्रयावकाहार-
स्त्रिष्टेत्तपापमुक्तये ॥’ इति । अकामतोऽर्धमासिकमित्यभिप्रेतम् । ब्राह्मणभेदं
प्रेक्षापूर्वकं ब्राह्मणदारानभिगच्छेत्तन्निवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रोऽनिवृत्तधर्मकर्मणो-
ऽतिकृच्छ्र इति तद्ब्राह्मणभार्यायां शूद्रायां द्रष्टव्यम् । द्विजातिस्त्रीषु वा विप्रो-
ठासु द्विस्त्रिर्वर्षभिचारितासु अबुद्धिपूर्वगमने वा । तथाच संवर्तः—‘विप्राम-
स्वजनां गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत्’ इति । कामतस्तु—‘रार्शीं प्रव्रजितां भार्त्रीं
सार्ध्वीं वर्णीं तमामपि । कृच्छ्रद्वयं प्रकुर्वीत सगोत्रामभिगम्य च ॥’ इति यमोक्तं
कृच्छ्रद्वयं द्रष्टव्यम् । चतुराद्यभ्यासे तु व्यभिचारस्य स्वैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णः
नचैल्लज्जात उदकुम्भं दद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायां च चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान्भो-
जयेद्यवसभारं च गोभ्यो दद्यात् । क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितो घृतपात्रं दद्यात् ।
ब्राह्मण्यां पद्मात्रोपोषितो गां दद्याद्रोष्ववकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् । अनूढायाम-
वकीर्णः पलालभारं सीसमाषकं च दद्यात् इति शङ्खोक्तं वेदितव्यम् । चतुराद्य-
भ्यासविषयत्वं चास्य ‘चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता पञ्चमे बन्धकी मता’ इति स्मृ-
त्यन्तरादवगम्यते । अत्रैव विषये षट्त्रिंशन्मतेऽप्युक्तम्—‘ब्राह्मणीं बन्धकीं
गत्वा किंचिद्दद्याद्विजातये । राजन्यां चेद्धनुर्दद्याद्द्वैश्यां गत्वा तु चैलकम् ॥ शूद्रां
गत्वा तु वै विप्र उदकुम्भं द्विजातये । दिवसोपोषितो वा स्याद्दद्याद्विप्राय भोज-
नम् ॥’ इति ॥ (अनुलोमव्यवाये गर्भे द्विगुणं यदि सा अतिदूषिता न प्रतिलो-
मगा न भवति तदैव । अन्यजातिगमने द्वैगुण्यं प्रतिलोमदूषितासु अन्त्यावसा-
यिस्त्रीषु च चाण्डालीगर्भे यथा गुरुतल्पव्रतं तथा किंचिद्भूयन् तारतम्यं कल्प्यम् ।
चाण्डालीगमने वार्षिकम् । गर्भे गुरुतल्पत्वं तथैव ज्ञेयम् ।) इदं प्रायश्चित्तजातं
गर्भानुत्पत्तिविषयम् । तदुत्पत्तौ तु यद्विशेषेण यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तदैव तत्र द्विगुणं
कुर्यात् ।—‘गमने तु व्रतं यस्याद्गर्भे तद्विगुणं चरेत्’ इत्युद्देशः स्मरणाय ।
शूद्रां गर्भमादधतश्चतुर्विंशतिमते विशेष उक्तः—‘वृषल्यामभिजानस्तु ग्रीणि
वर्षाणि चतुर्थकालसमये नक्तं भुञ्जीत’ इति । यत्तु मनुवचनम् (३।
१७)—‘शूद्रां क्षयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् । जनयित्वा सुतं
तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥’ इति, तत्पापगौरवल्यापनपरम् । प्रातिलो-
म्यव्यवाये तु सर्वत्र पुरुषस्य वध एव—‘प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णा-
दिकर्तनम्’ इति वचनात् ॥ यत्तु वृद्धप्रचेतोवचनम्—‘शूद्रस्य ब्राह्मणीं
मोहान्नच्छतः शुद्धिमिच्छतः । पूर्णमेतद्भतं देयं माता यस्माद्धि तस्य सा ॥ पाद-

हान्यान्ववर्णासु गच्छतः सार्ववर्णिकम् ॥' इति । द्वादशवार्षिकातिदेशकं तत्स्व-
भार्याभ्रान्त्या गच्छतो वेदितव्यम् । मोहादिति विशेषणोपादानात् । यत्तु
संवर्तवचनम्—'कथंचिद्ब्राह्मणीं गच्छेत्क्षत्रियो वैश्य एव वा । कृच्छ्रं सान्त-
पनं वा स्यात्प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥ शुद्धस्तु ब्राह्मणीं गच्छेत्कथंचित्काममोहितः ।
गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुद्ध्यति ॥' इति, तदत्यन्तव्यभिचरितब्राह्मणी-
विषयम् । अन्त्यजागमनेऽपि प्रायश्चित्तं बृहत्संवर्तेनोक्तम्—'रजकव्याधशै-
ल्यवेणुचर्मोपजीविनाम् । एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥' इति ।
इदं ब्राह्मणस्य कामतः सकृद्गमनविषयम् । क्षत्रियादीनां तु पादपादहीनं
कल्प्यम् । अत्रैवापस्तम्बेनोक्तम्—'म्लेच्छी नटी चर्मकारी रजकी वरुडी
तथा । एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥' इति । अन्त्यजाश्च तेनैव
दक्षिताः—'रजकश्चर्मकारश्च नटी बुरुड एव च । कैवर्तमेदमिह्लाश्च सप्तैते
ह्यन्त्यजाः स्मृताः ॥' इति । ये तु चाण्डालादयोऽन्यावसायिनस्तस्त्रीगमने
गुरुतरं प्रायश्चित्तं गुरुतल्पप्रकरणे दक्षितम् । एतासां चान्त्यजस्त्रीणां मध्ये यदे-
कस्यां व्यवधाय प्रायश्चित्तमभिहितं तत्सर्वासु भवति । सर्वासां सदृशत्वात् ।
यथाहोशनाः—'बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषां तद्वदेत्कार्य-
मेकरूपा हि ते स्मृताः ॥' इति । अकामतस्तु गमने—'चाण्डालमेदश्चपचका-
लयतचारिणाम् । अकामतः स्त्रियो गत्वा पराकर्मनमाचरेत् ॥' इत्यापस्त-
म्बोक्तं द्रष्टव्यम् । यच्च संवर्तवचनम्—'रजकव्याधशैल्यवेणुचर्मोपजीवि-
नाम् । स्त्रियो विप्रो यदा गच्छेत्कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति तदप्यकामविषयम् ।
यत्तु शातातपेनोक्तम्—'कैवर्तं रजकी चैव वेणुचर्मोपजीविनीम् । प्राजापत्यवि-
धानेन कृच्छ्रेणैकेन शुद्ध्यति ॥' इति, तदेतःमेकान्प्राद्वृत्तिविषयम् । यत्तुश-
नसोक्तम्—'कापालिकाश्वभोक्तृणां तज्जारीगामिना तथा । ज्ञानात्कृच्छ्रादमु-
द्विष्टमज्ञानादैनद्वैद्वयम् ॥' इति तदभ्यासविषयम् । यदा तु चाण्डाल्यादिषु
गच्छतो गर्भो भवति तदा 'चाण्डाल्या गर्भमारोप्य गुरुतल्पव्रतं चरेत्' इत्यु-
क्तं शनसोक्तं द्वादशवार्षिकं द्रष्टव्यम् । यत्तु 'अन्त्यजायां प्रसूतस्य निकृतिर्न विधी-
यते । निर्वासनं कृताङ्गस्य तस्य कार्यमसंशयम् ॥' इत्यापस्तम्बवचनं तत्का-
मकारविषयम् । स्त्रीणामपि सर्वर्णानुलोमव्यवाये यत्पुरुषस्योक्तं त्रैवार्षिकादि
तदेव भवति । (मनुः ११।१७६)—'यत्पुंसः परदारेषु तच्चर्न चारयेद्गतम् ॥'
इति मनुस्मरणात् । प्रातिलोभ्येन व्यवाये एव परस्त्रीपुंसयोः प्रायश्चित्तभेदः ।
यथाह वसिष्ठः—'शुद्धश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्वीरणैर्वैष्टयित्वा शुद्धमग्नौ प्राख्येत्
ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां खरमारोप्य महापथम-
नुवाजयेत्पूता भवतीति विज्ञायते' इति । तथा—'वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेल्लो-
हितदमैर्वैष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्राख्येद्ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषा-
भ्यज्य नग्नां खरमारोप्य महापथमनुवाजयेत्पूता भवतीति विज्ञायते' इति ।
तथा 'राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेच्छरपत्रैर्वैष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्राख्येत्
ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां गौरखरमारोप्य महापथमनुवाज-'

येऽपूता भवतीति विज्ञायत' इति । एवं वैश्यो राजन्यां शूद्रश्च राजन्यावैश्ययो-
रिति । पूता भवतीति वचनाद्वाजवीथिपरिव्राजनमेव दण्डरूपं प्रायश्चित्तान्तर-
निरपेक्षं शुद्धिसाधनमिति दर्शयति ॥

ब्राह्मण्याः प्रातिलोभ्येन द्विजातिव्यवाये प्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तं संवर्तेन—
'ब्राह्मण्यकामा गच्छेत्क्षत्रियं वैश्यमेव वा । गोमूत्रयावकैर्मासात्तदर्धाञ्च विशु-
ध्यति ॥' इति । कामतस्तु तद्विगुणं कर्तव्यम् । कामात्तद्विगुणं भवेत्' इति
वचनात् । पदत्रिंशन्मतेऽपि—'ब्राह्मणी क्षत्रियवैश्यसेवायामतिकृच्छ्रं कृच्छ्राति-
कृच्छ्रौ चरेत् क्षात्रयथापित् ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्राद्यं प्राजापत्यमति-
कृच्छ्रम् । वैश्ययोपि ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्रपादं कृच्छ्राद्यं प्राजापत्यम् ।
शूद्रायाः शूद्रसेवने प्राजापत्यम् । ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां स्वहोराद्यं त्रिरात्रं
कृच्छ्राद्यम्' इति । शूद्रसेवायां तु विशेषो बृहत्प्रचेतसोक्तः—'विप्रा शूद्रेण
संपृक्ता न चेत्तस्मात्प्रसूयते । प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः कृच्छ्रं चान्द्रायणत्रयम् ॥
एतदतिच्छन्त्यां स्वपतिभ्रान्त्या वा वेदितव्यम् । चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रश्च त्रिप्राया
वैश्यसेवने । कृच्छ्रचान्द्रायणे स्यात् । तस्याः क्षत्रियसंगमे ॥ क्षत्रिया शूद्रसंपर्के
कृच्छ्रं चान्द्रायणद्वयम् । चान्द्रायणं सकृच्छ्रं तु चंद्रैश्वर्येण संगता ॥ शूद्रं गत्वा
चरेद्द्वेष्ट्या कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् । आनुलोभ्ये प्रकुर्वीत कृच्छ्रं पादावरोपितम् ॥'
इति । प्रजातायास्तु चतुर्विंशतिमते विग्रेष उक्तः—'विप्रगर्भे पराकः स्यात्क्ष-
त्रियस्य तर्धेन्दवम् । ऐन्दवश्च पराकश्च वैश्यस्याकामकारतः ॥ शूद्रगर्भे भवेत्या-
गश्चाण्डालो जायते यतः । गर्भप्राप्ते धातुदोषश्चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥' इति ।
अकामकारत इति विशेषणोपादानात् । अकामकारतः पुनः पराकादिकं द्विगुणं कुर्यात् ।
यदा त्वनिःसृतगर्भव दशमासं स्थित्वा प्रजायत तदा प्रायश्चित्ताभावः । 'ब्राह्म-
णक्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण संगता' । 'प्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन
नेतरा ॥' इति वसिष्ठस्मरणान् । यदा त्याहितगर्भव पश्चाच्छूद्रादिभिर्व्यभि-
चरति तदा गर्भपातशङ्कया प्रसवोत्तरकालएव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । 'अन्तर्वन्ती तु
या नारी समेताक्रम्य कामिना । प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा यावद्गर्भो न निःसृतः ॥
जाते गर्भे वत पश्चात्कुर्यान्मासं तु यावकम् । न गर्भदोषस्तस्यास्ति संस्कार्यः स
यथाविधि ॥' इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यदा त्वादृत्याप्रायश्चित्तं न कुर्वन्ति
तदा नार्याः कर्णादिकर्तनमिति द्रष्टव्यम् ॥ अन्त्यजादिगमनेऽपि स्त्रीणां स्मृत्य-
न्तरे प्रायश्चित्तं दशितम्—'रजकव्याधशैलपर्वण्युचर्मोपजीविनः । ब्राह्मण्येता-
न्यदा गच्छेदकामदैन्दवत्रयम् ॥' इति । तथा चाण्डाल्याद्यन्यजागमनेऽपि—
'चाण्डालं पुलकसं म्लेच्छं श्वपाकं पतितं तथा । ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रा-
यणचतुष्टयम् ॥' इति । अकामत इति वचनान्कामतो द्विगुणं कल्प्यम् । तथा—
'चाण्डालेन तु संपर्के यदि गच्छेत्कथंचन । सशिवं वपनं कुर्याद्भुज्जीयाद्यावकौ-
दनम् ॥ त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् । आत्मना संमिते कूपे गोम-

योदककर्दमे ॥ तत्र स्थित्वा निराहारा सा त्रिरात्रं ततः क्षिपेत् । शङ्खपुष्पील-
नामूलं पत्रं वा कुसुमं फलम् । क्षीरं सुवर्णसंमिश्रं काथयित्वा ततः पिबेत् ॥
एकभक्तं चरेत्पश्चाद्यावत्पुष्पवती भवेत् । बहिस्तावच्च निवसेद्यावच्चरति तद्गतम् ॥
प्रायश्चित्ते तत्तश्चर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धैः स्वायं-
भुवोऽग्रवीत् ॥' इति । एतदप्यकामविषयमेव—'यदि गच्छेत्कथंच न' इति
वचनात् ॥ ऋष्यशृङ्गेणाप्यन्यजव्यवाये प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम्—'संपृक्ता
स्यादथान्त्यैर्या सा कृच्छ्राब्दं समाचरेत्' इति । कामतः सकृद्गमने इदम् । यदा
त्वाहितगर्भाया एव पश्चाच्छाण्डालादिव्यवायस्तदा तेनैव विशेष उक्तः—'अन्त-
र्वती तु युवतिः संपृक्ता चान्त्ययोनिना । प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भो न
निःसृतः ॥ न प्रचारं गृहे कुर्यान्न चाङ्गेषु प्रसाधनम् । न शयीत समं भर्त्रा न
वा भुञ्जीत बान्धवैः ॥ प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिं कृच्छ्राब्दिकं चरेत् । हिरण्य-
मथवा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥' इति । यदा तु कामतोऽत्यन्तसंपर्कं करोति
तदा—'अन्त्यजेन तु संपर्कं भोजने मैथुने कृते । प्रविशेत्संप्रदीप्तेऽग्नौ मृत्युना
न्ना विशुध्यति ॥' इत्युशानसोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यदा नृकं प्रायश्चित्तं न करोति
तदा पुंलिङ्गेनाङ्कनीया बध्या वा भवेत् । 'हीनवर्णोपभुक्ता या साङ्ख्या बध्याथवा
भवेत्' इति पद्मशरस्मरणात् ॥ इति पारदार्यप्रकरणम् ॥ तथा परिवृत्ति-
प्रायश्चित्तानामपि परिवृत्तप्रायश्चित्तवद्व्यवस्था विज्ञेया । इयांस्तु विशेषः । परि-
वृत्तयैस्मिन्विषये कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ तत्र परिवृत्तेः प्राजापत्यमिति । 'परिवृत्तिः
कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनर्निविशेत् तां वैवोपयच्छेत्' इति वसिष्ठस्मर-
णात् । इति परिवृत्तिप्रकरणम् ॥ वार्धुष्यलवणक्रययोस्तु मनुयोगीश्वरोक्त-
नामान्योपपातकप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योजयानि ॥ २६५ ॥

लवणक्रयानन्तरं स्त्रीशूद्रविदक्षत्रवध इत्युपपातकमध्ये पठितं तत्र प्रायश्चि-
त्तान्तरमप्याह—

ऋषभैकसहस्रा गा दद्यान्क्षत्रवधे पुमान् ।

ब्रह्महत्याव्रतं वापि वन्सरत्रितयं चरेत् ॥ २६६ ॥

वैश्यहाब्दं चरेदेतद्दद्याद्वैकशतं गवाम् ।

षण्मासाच्छूद्रहाप्येतद्धेनूर्दद्यादशथवा ॥ २६७ ॥

एकमधिकं यस्मिन्सहस्रे तदेकसहस्रं तस्य पूरण एकसहस्रः ऋषभ एकमहस्रो
यासां गवां ताः ऋषभैकसहस्रास्ताः क्षत्रवधे दद्यात् । अथवा बृहत्प्रायश्चित्तं
ब्रह्महत्याव्रतं वर्षत्रयं कुर्यात् । वैश्यघाती पुनरेतत् ब्रह्महत्याव्रतमैकवर्षं चरेत् ।
गवामृषभैकशतं वा दद्यात् । शूद्रघाती तु ब्रह्महत्याव्रतं षण्मासं चरेत् । यद्वा
दशधेनूरचिरप्रसूताः सवत्सा दद्यात् । इदमकामतो जातिमात्रक्षत्रियादिवधवि-
षयम् ।—'अकामतस्तस्य राजन्यं विनिपात्य' इति प्रक्रम्यैतेषामेव प्रायश्चित्तानां

मानवेऽभिधानात् । दानतपसोश्च शक्त्यपेक्षया व्यवस्था । ईषद्वृत्तस्थयोस्तु विद्वद्भयोः (११।१२६)—‘तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः । वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥’ इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् । वृत्तस्थे क्षत्रिये तु सार्धचतुर्वर्षिकं कल्प्यम् । वृत्तशब्देन चात्र गुणादिकमुच्यते । गुरु-पूजा घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः । प्रवर्तनं हितानां च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते ॥’ इति मनुस्मरणम् । यत्तु वृद्धहारीतवचनम्—‘ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा षड्वर्षाणि व्रतं चरेत् । वैश्यं हत्वा चरेदेवं व्रतं त्रैवर्षिकं द्विजः ॥ शूद्रं हत्वा चरेद्द्वर्षं वृषभैकादशाश्च गाः ॥’ इति तत्कामकारविषयम् ॥ श्रोत्रियक्षत्रियादिवधे तु—‘तुरीयोऽक्षत्रियस्य वधे ब्रह्महणि व्रतम् । अर्घं वैश्यवधे कुर्यात्तुरीयं वृषलस्य तु ॥’ इति वृद्धहारीतोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु वसिष्ठवचनम्—‘ब्राह्मणो राजन्यं हत्वाष्टौ वर्षाणि व्रतं चरेत् पदं वैश्यं त्रीणि शूद्रम्’ इति तदपि हारी-तीयेन समानविषयम् । क्षत्रिये त्वीषद्वृणन्यून इत्येतावान् विशेषः । यदा तु श्रोत्रियो वृत्तस्थश्च भवति तदा पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायिनं हत्वेत्यापस्तम्बोक्तं द्वादशवर्षिकं द्रष्टव्यम् । प्रारब्धयागं त्वश्रोत्रिये क्षत्रियादौ व्यापादिते ‘याग-स्थक्षत्रविह्वानी चरेद्ब्रह्महणि व्रतम्’ इति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रिये पुनर्यागस्थे क्षत्रि-यादौ ब्राह्मणस्य राजन्यवधे षड्वर्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमृषभैकमहत्वाश्च गा दद्या-द्द्वैश्वयवधे त्रैवर्षिकमृषभैकशताश्च गा दद्यात् । शूद्रवधे सावसरिकमृषभैका-दशाश्च गा दद्यादिति गौतमोक्तो दानतपसोः समुच्चयो द्रष्टव्यः । एतन्नाम-निपूर्वविषयम् । पूर्ववदमतिपूर्वं चतुर्षु वर्णेषु प्रमाप्य द्वादश पट त्रीन् संवत्सरं च व्रतान्यादिशेत् तेषामन्ते गोमहत्वं च ततोऽर्धं तस्यार्धमर्धं च दद्यात् सर्वेषामानु-पूर्व्येणैति शास्त्रस्मरणात् । इदं च द्वादशवर्षिकं गौतमीयविषयमेव किञ्चिन्न्यूनगुणे क्षत्रिये गुणाधिकयोर्वैश्यशूद्रयोश्च द्रष्टव्यम् । स्त्रीशूद्रवित्तक्षत्रवध इत्युपपातकमध्ये विशेषत एव पठितत्वेनोत्सर्गापवादन्यायगोचरत्वाभावादुपपातकसामान्यप्राप्ता-न्यपि प्रायश्चित्तान्यत्र योजनीयानितत्र दुर्बृत्तक्षत्रियादौ कामतो व्यापादिते मानवं त्रैमासिकं त्रैवर्षिकं द्वैमासिकं चान्द्रायणं च वर्णक्रमेण योज्यम् । अकामतस्तु योगीश्वरोक्तं त्रिरात्रोपवाससहितमृषभैकादशगोदानं मांसं पञ्चगव्याशनं मासिकं च पयोव्रतं यथाक्रमेण योज्यम् । एतच्च प्रागुक्तं व्रतजातं ब्राह्मणकर्तृके क्षत्रिया-दिवधे द्रष्टव्यम् । (११।१२७)—‘अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः । तथा ब्राह्मणराजन्यवधे षड्वर्षिकं तथा ॥’ ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वेत्यादिषु मनुगौ-तमहारीतवसिष्ठवाक्येषु ब्राह्मणग्रहणात्क्षत्रियादिकर्तृके तु क्षत्रियादिवधे पाद-न्यूनं द्रष्टव्यम् ।—‘विभ्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्धमेक-पादस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥’ इति वृद्धविष्णुस्मरणात् ।—‘यत्तु पर्यधा ब्रा-ह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्यद्वच व्रतं स्मृतम् ॥’ इत्यङ्गिरोवचनं तत्प्रातिलोभ्येन वाग्दण्डपारुष्यविषयमित्युक्तं गोवधप्रकरणे । सूधो-

वसिकादीनां वधे एतत्प्रायश्चित्तज्ञातं न भवति । तेषां क्षत्रियादित्वाभावात् । अतो दण्डानुसारेणैव तद्वधे पूर्वोक्तव्रतकदम्बस्य वृद्धिहासौ कल्पनीयौ । दण्डस्य च वृद्धिहासौ दर्शितौ ।—‘दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरे’ इत्यत्र ॥ २६६ ॥ २६७ ॥

इति क्षत्रियादिवधप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

स्त्रीवधे प्रायश्चित्तमाह—

दुर्वृत्तब्रह्मविदक्षत्रशूद्रयोषाः प्रमाप्य तु ।

द्वर्ति धनुर्वस्तमविं क्रमाद्द्याद्विशुद्धये ॥ २६८ ॥

ब्राह्मणादिभार्या दुर्वृत्ताः स्त्रैरिणीः प्रमाप्य क्रमेण द्वर्ति जलाधारचर्मकोशं धनुः कार्युकं वस्तं छागमविं मेघं च विशुद्धये दद्यात् । इदं च प्रातिलोम्बेनान्त्यजातिप्रसूतानां ब्राह्मण्यादीनामकामतो वधविषयम् । कामतस्तु ब्रह्मगर्भमाह—‘प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासावधिः स्मृतः । अन्तरप्रभवानां च सूतादीनां चतुर्द्विषट् ॥’ इति । ब्राह्मण्यादिवधे षण्मासाः क्षत्रियायाश्चत्वारो वैश्याया इति त्र्येवं यथार्हतयान्वयः । यदा तु वैश्यकर्मणा जीवन्ती व्यापादयति तदा किञ्चिद्द्वयम् । ‘वैशिकेन किञ्चित्’ इति गौतमस्मरणात् । वैशिकेन वैश्यकर्मणा जीवत्यां व्यापादितायां किञ्चिदेव देयं तच्च जलम् । ‘कोशं कूपे च विमे वा ब्राह्मण्याः प्रतिपादयेत् । वधे धेनुः क्षत्रियाया वस्तो वैश्यावधे स्मृतः ॥ शूद्रायामाविकं वैश्यां हत्वा दद्याजलं नरः ॥’ इत्यङ्गिरःस्मरणात् । यदा पुनः क्षत्रियादिभिः प्रातिलोम्बेन व्यभिचारिता ब्राह्मणाद्या व्यापाद्यन्ते तदा गोवधप्रायश्चित्तानि यथाहं योज्यानि ॥ २६८ ॥

ईषद्व्यभिचारितब्राह्मण्यादिवधे विशेषमाह—

अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।

यदा त्वप्रकर्षेण दुष्टाभीषद्व्यभिचारिणीं ब्राह्मण्यादिकां व्यापादयति तदा शूद्रहत्याव्रतं षण्मासिकं कुर्यात् । यद्वा दशधेनूर्दद्यात् । इदं च षण्मासिकमकामतो ब्राह्मण्या व्यापादने क्षत्रियावधे तु कामकृते दृष्टव्यम् । कामतो वैश्यावधे दशधेनूर्दद्यात् । कामतः शूद्रावधे तु उपपातकसाधारणप्राप्तं मासं पञ्चगव्याक्षनम् । यदा तु कामतो ब्राह्मणीं व्यापादयति तदा द्वादशमासिकम् । क्षत्रियादीनां त्वकामतो व्यापादने त्रैमासिकसार्धमासिकसार्धद्वाविंशत्यहनि । यथाह प्रचेताः—‘अनुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कृच्छ्राब्दं षण्मासान्वेति । क्षत्रियां हत्वा षण्मासान्मासत्रयं वेति । वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्धमासं वेति । शूद्रां हत्वा सार्धमासं सार्धद्वाविंशत्यहनि वा’ इति ॥ यत्तु हारीतेन वद्वर्षाणि राजन्वे प्राकृतं ब्रह्मचर्यं त्रीणि वैश्ये सार्धं शूद्र इति प्रतिपाद्योक्तं ‘क्षत्रियवद्ब्राह्मणीषु वैश्यवत्क्षत्रियाणां शूद्रवद्वैश्याणां शूद्रां हत्वा षण्मासान्’ इत्युक्तं तदपि कर्मसाधन-

त्वादिगुणयोगिनीनां कामतो व्यापादने द्रष्टव्यम् । अकामतस्तु सर्वत्रार्थे
कल्प्यम् । आग्नेय्यां तु प्रागुक्तम् ॥

इति स्त्रीवधप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

हिंसाप्रायश्चित्तप्रसङ्गात्प्रकीर्णकपदाभिधेयानुपपातकप्राणिबधेऽपि प्रायश्चि-
त्तमाह—

अस्थिमतां सहस्रं तु तथानस्थिमतामनः ॥ २६९ ॥

अस्थिमतां प्राणिनां कृकलासप्रभृतीनामनुक्तनिष्कृतीनां सहस्रं इत्वा अन-
स्थिमतां च यूकामत्कुणदंशमशकप्रभृतीनामनः शकटं तत्परिपूर्णमात्रं हत्वा
शूद्रहत्याव्रतं पाण्मासिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं चरेदशधेनूर्वा दद्यात् । सहस्रमिति
परिमाणनियमात्ततोऽधिकवधे त्वतिरिक्तं कल्प्यम् । अर्वाकपुनःप्रत्येकं वधे तु 'किञ्चि-
त्सास्थिवधे देयं प्राणायामस्त्वनस्थिके' इति वक्ष्यति । तथानस्थिमतामन इत्ये-
तच्च श्लोदिष्टजन्तुविषयम् । स्थविष्टानस्थिघुणादिजन्तुवधे तु 'कृमिकीटवधोह-
त्वा' इत्यादिना मलिनीकरणीयान्यभिधाय 'मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावक-
रूपहम्' इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २६९ ॥

मार्जारगोधानकुलमण्डूकांश्च पतत्रिणः ।

हत्वा त्र्यहं पिबेत्क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत् ॥ २७० ॥

किञ्च । मार्जारादयः प्रसिद्धाः पतत्रिणश्चापकाकोलकास्तान् हत्वा त्रिरात्रं पयः
पिबेत् पादकृच्छ्रं वा चरेत् । वाशब्दाद्योजनगमनादिकं वा कुर्यात् ॥ यथाह
मनुः (११।१३२)—'पयः पिबेन्निरात्रं वा योजनं वाध्वनो ब्रजेत् । अपः स्पृशे-
त्स्नवन्त्यां वा सूक्तं वाग्दैवतं जपेत् ॥' इति । इदं च प्रत्येकवधविषयम् । समुदि-
तवधे तु (११।१३१)—'मार्जारनकुलौ हत्वा चापं मण्डूकमेव च । श्रगोषो-
त्ककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥' इति मनूक्तं पाण्मासिकं द्रष्टव्यम् ॥ यत्पुन-
र्यसिष्टेनोक्तम्—'धमार्जारनकुलमण्डूकसर्पदहरमृषिकान्हत्वा कृच्छ्रं द्वादशरात्रं
चरेत्किञ्चिदधः' इति तत्कामतोऽध्यासविषयं वेदितव्यम् । दहरोऽल्पमूषक-
श्छुच्छुन्दरी वा ॥ २७० ॥

गजे नीलवृषाः पञ्च शुक्रे वत्सो द्विहायनः ।

खराजमेषेषु वृषो देयः क्रौञ्चे त्रिहायनः ॥ २७१ ॥

किञ्च । दन्तिनि व्यापादिते पञ्च नीलवृषा देयाः । शुक्रे पक्षिणि द्विवर्षो
वत्सः । रासभृङ्गागैडकेषु व्यापादितेषु प्रत्येकमेको वृषः । क्रौञ्चे पक्षिणि त्रिहा-
यनो वत्सः देय इति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ मनुनाप्यत्र विशेष उक्तः (११।१३६)—
'वातो दद्याद्वयं हत्वा पञ्च नीलान्वृषान्यजम् । अजमेपावनद्वाहं खरं हत्वैकहा-
यनम् ॥' इति ॥ २७१ ॥

हंसश्येनकपिक्रव्याज्जलस्थलशिखण्डिनः ।

भासं च हत्वा दद्याद्भामक्रव्यादस्तु वत्सिकाम् ॥२७२॥

किंच । क्रव्यमपकं भासमसीति क्रव्याद्याग्रसृगाकादिसृगविशेषः वानरसाह-
चयात् । तथा हंसश्येनसमभिव्याहारात्कङ्कगृध्रादिः पक्षिविशेषश्च गृह्यते । जल-
शब्देन जलचरा वकादयो गृह्यन्ते । स्थलशब्देन स्थलचरा बलाकादयः । शिखण्डी
मयूरः । भासः पक्षिविशेषः । शेषाः प्रसिद्धाः । एषां प्रत्येकं वधे गामेका दद्यात् ।
अक्रव्यादस्तु हरिणादिसृगान् खजरीटादिपक्षिविशेषान् हत्वा वत्सतरीं दद्यात् ।
तथाच मनुः (११।१३५-१३७)—‘हत्वा हंसं बलाकां च वकं बार्हिणमेव
च । वानरं श्येनभासी च स्वशयेद्राक्षणाव गाम् ॥ क्रव्यादस्तु सृगान् हत्वा भेषुं
दद्यात्पक्षिनीम् । अक्रव्यादो वत्सतरीमुष्टं हत्वा तु कृष्णलम् ॥’ इति ॥२७२॥

उरगेण्वयसो दण्डः पण्डके त्रपु सीसकम् ।

कोले घृतघटो देय उष्ट्रे गुञ्जा हयेंऽशुकम् ॥ २७३ ॥

किंच । सरीसृपेषु व्यापादितेषु अयोमयो दण्डस्तीक्ष्णप्रान्तो देयः । पण्डके
नपुंसके व्यापादिते त्रपु सीसकं च माषपरिमितं दद्यात् पलालभारं वा । ‘पण्डकं
हत्वा पलालभारं त्रपु सीसकं वा दद्यात्’ इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यद्यपि
‘पण्डको लिङ्गहीनः स्यात्संस्कारार्हश्च नैव सः’ इति देवलवचनेन सामान्येनैव
स्त्रीकुलिङ्गरहितो निर्दिष्टस्तथापि न गोब्राह्मणरूपस्येह विवक्षा । गोब्राह्मणवधनि-
वेद्यस्य जात्यवच्छेदेन प्रवृत्तेः लिङ्गविरहिणि च पण्डे जातिसमवायाविशेषाच्च-
क्षिप्तमेव लघुप्रायश्चित्तमुक्तं । तस्मान्मृगपक्षिण एव विवक्षिताः । मृगपक्षि-
समभिव्याहाराच्च । कोले सूकरे व्यापादिते घृतकुम्भो देयः । उष्ट्रे गुञ्जा देया ।
वाञ्छिनि विनिपातितेंऽशुकं वक्षं देयम् । तथाच मनुः (११।१३३)—
‘अग्निं काष्ण्यायसीं दद्यात्सपं हत्वा द्विजोत्तमः । पलालभारकं पण्डे सैसकं चैव
माषकम् ॥’ इति ॥ २७३ ॥

तित्तिरौ तु तिलद्रोणं गजादीनामशक्रवन् ।

दानं दातुं चरेत्कृच्छ्रमेकैकस्य विशुद्धये ॥ २७४ ॥

किंच । तित्तिरौ पतत्रिणि व्यापादिते तिलद्रोणं दद्यात् । द्रोणशब्दश्च परि-
माणविशेषवचनः । ‘अष्टमुष्टि भवेत्किंचित्किंचिदष्टौ तु पुष्कलम् । पुष्कलानि
तु चत्वारि आठकः परिकीर्तितः ॥ चतुराठको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ॥’
इति स्मरणात् ॥ पूर्वोक्तानां गजादीनां व्यापादने निर्धनत्वेन नीलवृषपञ्चका-
दिदानं कर्तुमशक्रवन् प्रत्येकं कृच्छ्रं चरेद्विशुद्ध्यर्थम् । कृच्छ्रशब्दश्चात्र लक्षणवा
क्लेशसाध्ये तपोमात्रे द्रष्टव्यः । तपांसि च गौतमेन दर्शितानि—‘संवत्सरः
षण्मासाश्चत्वारस्यो द्वावेकश्चतुर्विंशत्यहो द्वादशाहः षडहस्यहोऽहोरात्र इति
कालः । एतामेवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन्नेनसि गुरुणि गुरुणि लघुनि लघूनि’

इति । यदि कृच्छ्रशब्देन मुख्योऽर्थो गृह्यते तर्हि गजे शुक्रे वा विशेषेण प्राजा-
पत्य एव स्यात् । न च तद्युक्तम् । तपोभान्नपरत्वे तु दानगुरुलघुभावाकलनवा
तपसोऽपि गुरुलघुभावा युज्यते । ततश्च गजे द्विमासिकं वायकाशनं शुक्रे तूप-
वास इति । एवमन्यत्रापि दानानुसारेण प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ॥ २७४ ॥

फलपुष्पाभ्रसजसत्त्वघाते घृताशनम् ।

किंचाह । उदुम्बरादौ फले मधूकादौ च कुसुमे चिरस्थितभक्तसत्त्वघाते
च रसे गुडादौ च यानि सत्त्वानि प्राणिनो जायन्ते तेषां घाते घृतप्राशनं शुद्धि-
साधनम् । इदं च घृतप्राशनं भोजनकार्ये एव विधीयते । प्रायश्चित्तानां
तपोरूपत्वात् । दर्शितं च तपोरूपत्वमाङ्गिरसे प्रायश्चित्तपदनिर्वचनव्याजेन—
'प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं
तदुच्यते ॥' इति ॥

प्रतिप्राणिप्रायश्चित्तस्यानन्त्यात् पृष्ठाकोटेनापि वक्तुमशक्यत्वात्सामान्येन प्राय-
श्चित्तमाह—

किञ्चित्सास्थिवधे देयं प्राणायामस्त्वनस्थिके ॥ २७५ ॥

अस्थिमतां कृकलासादिप्राणिनां न्यूनसहस्रसंख्यानां प्रत्येकं वधे किञ्चित्स्वल्पं
धान्यहिरण्यादि देयम् । अनस्थिके त्वेकः प्राणायामः । तत्र किञ्चिदिति वदा
हिरण्यं दीयते तदा पणमात्रम् । 'अस्थिमतां वधे पणो देयः' इति सुमन्तुस्म-
रणात् । वदा तु धान्यं देयं तदाष्टमुष्टि देयम् । 'अष्टमुष्टि भवेत्किञ्चित्' इति
स्मरणात् । एतच्चानुक्तनिष्कृतिप्राणिवधविषयम् । यत्र तु प्रायश्चित्तविशेषः श्रू-
यते तत्र स एव भवति । यथाह पराशरः—'हंससारसचक्राह्नकौञ्चकुङ्कुट-
घातकः । मयूरमेवौ हत्वा च एकभक्तेन शुष्यति ॥ महुं च टिट्ठिभं चैव शुकं
पारावतं तथा । आडिकां च बकं हत्वा शुष्येद्वै नक्तभोजनात् ॥ चाषकाक-
पोतानां सारीतित्तिरघातकः । अन्तर्जल उभे संध्ये प्राणायामेन शुष्यति ॥
गृध्रज्येनविहङ्गानामुल्कस्य च घातकः । अपकाक्षी दिनं तिष्ठेद्वै कालौ सार-
ताशनः ॥ हत्वा मृषिकमार्जारसर्पाजगरङ्गुलुमान् । प्रत्येकं भोजयेद्विप्रांल्लोहद-
ण्डञ्च दक्षिणा ॥ सेधाकच्छपगोधानां शशैःशल्यकघातकः । वृन्ताकफलगुजारी
अहोरात्रेण शुष्यति ॥ मृगरोहिवराहानामविकाबस्तघातने । वृकजम्बूककर्क्षणां
तरक्षूणां च घातकः ॥ तिलप्रस्थं त्वसौ दद्याद्वायुभक्षो दिनत्रयम् । गजमेघनुर-
ङ्गोद्वगवयानां निपातने ॥ प्रायश्चित्तमहोरात्रं त्रिसंध्यं चावगाहनम् । खरबा-
नरसिंहानां चित्रकव्याघ्रघातकः ॥ शुद्धिमेति त्रिरात्रेण ब्राह्मणानां च भोजनैः ॥'
इति ॥ एवमन्येषामपि स्मृतिवचसां देशकालाद्यपेक्षया विषयव्यवस्था कल्प-
नीया ॥ २७५ ॥

इति हिंसाप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

इन्धनार्थं कुम्भच्छेद इत्युपपातकोद्देशे पठितं, हिंसाप्रसंगालोभेन तद्व्युत्क्रम-
पठितमप्यपहृत्य तत्र प्रायश्चित्तमाह—

वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृकशतम् ।

स्यादोषधिवृथाच्छेदे क्षीराशी गोऽनुगो दिनम् ॥ २७६ ॥

फलदानां आन्नपनसादिवृक्षाणां गुल्मादीनां च यज्ञाद्यदृष्टार्थं विना छेदने
ऋचां गायत्र्यादीनां शतं जप्तव्यम् । ओषधीनां तु ग्राम्यारण्यानां वृथैव छेदने
दिनं कृत्स्नमहर्गवां परिचर्यार्थमनुगम्यान्ते क्षीरं पिबेदाहारान्तरं परिखागेन ।
पञ्चयज्ञार्थं तु न दोषः । एतच्च फलादिद्वारेणोपयोगिषु द्रष्टव्यम् । (मनुः ११।
१४२)—‘फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृकशतम् । गुल्मवल्लीलतानां च
पुष्पितानां च वीरुधाम् ॥’ इति मनुस्मरणात् । दृष्टार्थत्वेऽपि कर्षणाङ्गभूत-
हलाद्यर्थत्वे न दोषः । ‘फलपुष्पोपगाम्पादपाञ्च हिंस्यात्कर्षणकरणार्थं चोपहम्या-
त्’ इति वसिष्ठस्मरणात् । यत्र तु स्थानविशेषादण्डाधिक्यं तत्र प्रायश्चित्ता-
धिक्यमपि कल्पनीयम् । तदुक्तम्—‘चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।
जातकुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥’ इति । अयं च ऋकशतजपो
द्विजातिविषयो न पुनः शूद्रादिविषयः । तेषां अपेक्षनधिकारात् । अतस्तेषां
दण्डानुसारेण द्विरात्रादिकं कल्पनीयम् । उपपातकमध्ये विशेषतः पाठस्यान-
र्थक्यपरिहारार्थमुपपातकसाधारणप्राप्तं प्रायश्चित्तमप्यत्र भवति । तच्च गुरुत्वाद्-
ध्यासविषयं कल्प्यम् ॥ २७६ ॥

पुंश्चलीवानरादिवधप्रायश्चित्तप्रसंगात्तद्वंशनिमित्तं प्रायश्चित्तमाह—

पुंश्चलीवानरखरैर्दष्टृश्वोष्ट्रादिवायसैः ।

प्राणायामं जले कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ २७७ ॥

पुंश्चस्यादयः प्रसिद्धाः एतैर्दष्टः पुमानन्तर्जले प्राणायामं कृत्वा घृतं प्राश्य वि-
शुध्यति । आदिग्रहणाच्छृगालादीनां ग्रहणम् । यथाह मनुः (११।१९९)—
‘असृगालखरैर्दष्टो प्राभ्यैः ऋग्याज्जिरेव च । नराश्वोद्वराहैश्च प्राणायामेन शु-
ध्यति ॥’ इति । अयं च घृतप्राशो भोजनप्रत्याज्ञायो द्रष्टव्यः प्रायश्चित्तानां त-
पोरूपत्वेन शरीरसंतापनार्थत्वात् । एतद्वशकविषयम् ।—‘असृगालसृगमहिषा-
जाविकखरकरभनकुलमाज्जैर्मूषकप्लवककाकपुरुषदृष्टानामापोहिष्ठेत्यादिभिः
स्नानं प्राणायामत्रयं च ॥’ इति यस्तुमन्तुवचनं तन्नामेरवःप्रदेश ईषदृष्टविषयम् ।
यत्त्वङ्गिरोवचनम्—‘ग्रहाचारी शुना दष्टकृषहं सायं पिबेत्पयः । गृहस्थश्चेद्दि-
रात्रं तु एकाहं योऽग्निहोत्रवान् ॥ नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।
स्वाधेतस्त्रिगुणं वक्त्रे मल्लके तु चतुर्गुणम् ॥’ इति तत्सम्यग्दष्टविषयम् । अग्निस्त्र-
वेश्वयोस्तु पादपादम्यूरं कल्पनीयम् । शूद्रस्य तु—शूद्राणां चोपवासेन शु-

विर्दामेन वा पुनः । गां वा दद्याद्दुषं चैकं ब्राह्मणाय विज्ञेयम् ॥' इति गृहदक्षिर-
सोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु वसिष्ठवचनम्—'ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा
समुद्रगाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राह्य विशुध्यति ॥' इति तदुक्तमाह-
नविषयम् ॥ स्त्रीणां तु—'ब्राह्मणी तु शुना दष्टा जम्बुकेन वृकेण वा । उदितं ग्रह-
नक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥' इति पराशरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ कृष्णादिव्रत-
स्थायाः पुनस्तैर्नैव विशेषो दर्शितः—'त्रिरात्रमेवोपवसेच्छुना दष्टा तु सुव्रता ।
सघृतं यावत्कं भुक्त्वा व्रतशेषं समापयेत् ॥' इति ॥ रजस्वलायामपि विशेषः
पुलस्त्येन दर्शितः—'रजस्वला यदा दष्टा शुना जम्बुकरासभैः । पञ्चरात्रं नि-
राहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ऊर्ध्वं तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा । च-
तुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि दष्टेऽन्यत्राशुतिर्भवेत् ॥' इति । अन्यत्राऽरजस्वलावस्थायााम् ।
यस्तु श्वादिभिर्घाणादिनोपहन्यते तस्य शातातपेन विशेष उक्तः—'शुना ब्रा-
णावकीढस्य नखैर्विलिखितस्य च । अद्भिः प्रक्षालनं शौचमग्निना चोपचूलनम्' इति ।
उपचूलनं तापनम् ॥ यदा तु श्वादिदंशशस्त्रवातादिजनितव्रणे कृमय उत्पद्यन्ते
तदा मनुना विशेष उक्तः—'ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसंभवे । कृमिरूप-
यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसंध्यं स्नानमाचरेत् । त्रि-
रात्रं पञ्चगव्याशी त्वघोनाभ्या विशुध्यति ॥ नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चोत्पद्यते
कृमिः । षड्द्वैत्रं तु ग्रहं पञ्चगव्याशनमिति स्मृतम् ॥' तत्र श्वादिदंशव्रणे तदंश-
प्रायश्चित्तानन्तरमिदं कर्तव्यम् । शस्त्रादिजनितव्रणे त्वेतदेव, ग्रहं पञ्चगव्या-
शनादिकमिति शेषः । क्षत्रियादिषु तु प्रतिवर्णं पादपादहासः कल्पनीयः २७७

शारीरत्वः भानुविच्छेदकदंशप्रायश्चित्तप्रसगाच्छारीरचरमभानुविच्छेदकस्कन्द-
ने प्रायश्चित्तमाह—

यन्मेघरेत इत्याभ्यां स्कन्नं रेतोऽभिमन्त्रयेत् ।

स्तनान्तरं भ्रुवोर्मध्यं तेनानामिकया स्पृशेत् ॥ २७८ ॥

यदि कथंचित्स्त्रीसंभोगमन्तरेणापि इटाक्षरमभानुर्विस्मृत्स्वदा तत्स्कन्नं रेतो
यन्मेघ रेतः पृथिवीमस्कन् पुनर्गामैत्विन्द्रियमित्याभ्यां मन्त्राभ्यामभिमन्त्रयेत् ।
तेन चाभिमन्त्रितेन रेतसा स्तनयोर्भ्रुवोश्च मध्यमुपकनिष्ठिकया स्पृशेत् ॥ अन्ये
तु स्कन्धस्य रेतसोऽशुचित्वेन स्पर्शकर्मण्ययोग्यत्वात्तेनानामिकासाहचर्यात्स्व-
द्विस्थाङ्गुष्ठपरत्वेन व्याचक्षते । तेनाङ्गुष्ठेनानामिकया चेति अङ्गुष्ठपदग्रहणे वृत्त-
भङ्गप्रसंगात्तेनेति निर्दिष्टमिति । तदसत् । अङ्गुष्ठस्याङ्गुद्विस्थत्वात् । नच शब्द-
संनिहितपरित्यागेनार्थाङ्गुद्विस्थस्यान्वयो युक्तः । तदुक्तम्—'गम्यमानस्य चार्थस्य
नैव दृष्टं विशेषणम् । शब्दान्तरैर्विभक्तया वा भूमोऽयं उच्यतेति यत् ॥' इति ।
नच रेतसोऽशुचित्वेन स्पर्शयोग्यत्वम् । विधानादेव प्रायश्चित्तार्थरूपस्पर्शो यो-
ग्यत्वमवगम्यते प्रायश्चित्तरूपपान इव सुरायाः । इदं च प्रायश्चित्तं गृहस्थसैवा-

१ विशुध्यति इ. २ सत्रता ख. ३ चोपचूलनं ख. ४ षड्द्वैत्रं च तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं
विशेषणं इ.

कामतः स्कन्धविषयम् । ब्रह्मचारिणः स्वप्ने जागरणावस्थायां च गुरुप्रायश्चित्तस्य दर्शनात् ॥ यत्तु मनुवचनम्—‘गृहस्थः कामतः कुर्यान्नेतसः स्कन्दनं क्षुधि । सहस्रं तु जपेद्देव्याः प्राणायामैकभिः सह ॥’ इति तत्कामकारविषयम् ॥ २७८ ॥

मयि तेज इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाम्बुगतं जपेत् ।

सावित्रीमशुचौ दृष्टे चापल्ये चानृतेऽपि च ॥ २७९ ॥

किंच । स्वीयं प्रतिबिम्बमम्बुगतं चेत् दृष्टं तदा ‘मयि तेज इन्द्रियम्’ इतीमं मन्त्रं जपेत् । अशुचिद्रव्यदर्शने पुनः सावित्रीं सवितृदेवत्यां तत्सवितुरित्यादिकाशुचं जपेत् । तथा वाक्पाणिपादादिचापल्यकरणेतामेव जपेत्, अनृतवचने च । एतत्कामकारे द्रष्टव्यम् । अकामकृते तु ‘सुस्वा भुक्त्वा च क्षुत्वा च निष्टीग्योक्तवानृतानि च । पीत्वापोऽभ्येष्ट्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥’ इति मनुक्तमाचमनं द्रष्टव्यम् ॥ यत्तु संवर्तवचनम्—‘क्षुते निष्टीवने चैव दन्तस्त्रिष्टे तथा मृते । पतितानां च संभावे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥’ इति, तदल्पप्रयोजने जलाभावे वा द्रष्टव्यम् ॥ स्त्रीशूद्रविदक्षत्रचधानन्तरं निन्दिताथोपजीवनं पठितं तत्र च मनुयोगीश्वरप्रोक्तान्युपपातकप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया वेदितव्यानि । नास्तिक्येऽपि तानि प्रायश्चित्तानि तथैव प्रयोज्यानि, नास्तिक्यशब्देन च वेदनिन्दनं तेन जीवनमुच्यते तत्रोभयत्रापि वसिष्ठेन प्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तम्—‘नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा विरमेन्नास्तिक्यान्नास्तिकवृत्तिस्त्वतिकृच्छ्रम्’ इति । एतच्च सकृत्करणविषयम् । उपपातकप्रायश्चित्तान्यभ्यासविषयाणि । यच्च शङ्केनोक्तम्—‘नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्याभिज्ञंसी इत्येते पञ्चसंवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः’ इति । यच्च हारीतेन ‘नास्तिको नास्तिकवृत्तिः’ इति प्रक्रम्य ‘पञ्चतपोऽभावकाशजलशयनान्यनुतिष्ठेयुर्ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु’ इति तदुभयमप्यत्यन्ताभिनविशेन बहुकाकाभ्यासविषयम् ॥ २७९ ॥

नास्तिक्यानन्तरं व्रतलोपश्रेत्युक्तं तत्रावकीर्णस्याप्रसिद्धत्वात्तल्लक्षणकथनपूर्वकं प्रायश्चित्तमाह—

अवकीर्णी भवेद्भत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।

गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुध्यति ॥ २८० ॥

ब्रह्मचार्यपकुर्वाणको नैष्ठिकश्चासौ योषितं गत्वाऽवकीर्णी भवति । चरमधातोर्विसर्गोऽवकीर्णं तद्यस्यास्ति सोऽवकीर्णी स निर्रक्तिर्देवत्येन गर्दभपशुना यागं कृत्वा विशुध्यति । गर्दभस्य पशुत्वे सिद्धेऽपि पुनः पशुग्रहणं ‘अथ पशुकल्पः’ इत्याश्रयायनादिगृहोक्तपशुधर्मप्राप्त्यर्थम् । एतच्चारण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽसौ कार्यम् । ‘ब्रह्मचारी चेत्स्त्रियमुपेयादरण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽसौ रक्षोदैवतं गर्दभं पशुमाकमेत’ इति वसिष्ठस्मरणात् ॥ तथा रात्रावेकाक्षिविकलेन यष्ट्यम् । तथाच मनुः (११।१।१८)—‘अवकीर्णी तु काणेन रासमेन चतुष्पथे ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥' इति । पक्षोरभावे चरुणा द्रष्टव्यम् ।
 'निर्ऋतिं वा चरुं निर्बपेत् तस्य जुहुयात्—कामाय स्वाहा, कामकामाय स्वाहा,
 निर्ऋतये स्वाहा, रक्षोदेवताभ्यः स्वाहा' इति वसिष्ठस्मरणात् । एतच्चाक्षरवि-
 षयम् । शक्तस्य पुनर्गर्दभेनावकीर्णी निर्ऋतिं चतुष्पथे यजेत् । तस्याजिनमूर्ध्व-
 वालं परिधाय लोहितपात्रः सप्तगृहान् भैक्षं चरेत्कर्माचक्षाणः संवत्सरेण शु-
 ष्यति' इति गौतमोक्तो वार्षिकतपःसमुच्चितः पशुयागश्चरुर्वा द्रष्टव्यः । तथा
 त्रिवचनज्ञानमेककालभोजनं च द्रष्टव्यम् । (१११२२-१२३)—'एतस्मिन्ने-
 नसि प्राप्ते वसिष्ठा गर्दभाजिनम् । सप्तागारं चरेद्भैक्षं, स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥
 तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् । उपस्पृशंस्त्रिवचनमग्नेन स विशु-
 ष्यति ॥' इति मनुस्मरणात् ॥ इदं च वार्षिकमश्रोत्रियब्राह्मणपत्न्यां वैश्यायां
 श्रोत्रियपत्न्यां च द्रष्टव्यम् ॥ यदा तु गुणवत्योर्ब्राह्मणीक्षत्रिययोः श्रोत्रियभार्य-
 योरवकिरति तदा त्रिवार्षिकं द्विवार्षिकं च क्रमेण द्रष्टव्यम् ॥ यथाह तुः शङ्क-
 लिलिखितौ—'गुप्तायां वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं त्रिवचनमनुतिष्ठेत् । क्षत्रि-
 यायां तु द्वे वर्षे ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणि' इति । यत्त्वङ्गिरोवचनम्—'भवकी-
 र्णनिमित्तं तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् । चीरवासास्तु षण्मासांस्तथा मुच्येत किल्बि-
 षात् ॥' इति तदकामतो मानवादिदकविषयमीषद्याभिचारिणीविषयं वा ॥ अ-
 त्स्वन्तव्यभिचारितासु पुनः स्मैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णः सचैलं ज्ञात उदकुम्भं
 दद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान्भोजयेत् । यवसभारं च
 गोभ्यो दद्यात् । क्षत्रियायां त्रिरात्रमुपोषितो घृतपात्रं दद्यात् । ब्राह्मण्यां षडा-
 त्रमुपोषितो गां च दद्यात् । गोव्ववकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् । पण्डायामवकीर्णः
 पलालभारं सीसमाषकं च दद्यात्' इति शङ्कलिलिखितोदितं वेदितव्यम् । एतच्चा-
 वकीर्णिप्रायश्चित्तं त्रैवर्णिकस्यापि ब्रह्मचारिणः समानम् । 'भवकीर्णी द्विजो राजा
 वैश्यश्चापि स्मरेण तु । इष्ट्वा भैक्षामिनो नित्यं शुक्लमन्यवदात्समाहिताः ॥' इति
 शाण्डिल्यस्मरणात् । यदा स्त्रीसंभोगमन्तरेण कामतश्चरमधातुं विसृजति
 दिवा च स्वप्ने वा विसृजति तदा नैर्ऋतयागमात्रं द्रष्टव्यम् । 'एतदेव रेतसः
 प्रयत्नोत्सर्गं दिवा स्वप्ने च' इति वसिष्ठेन यागमात्रस्यातिदिष्टत्वात् । व्रतान्तरेषु
 कृष्णचान्द्रायणादिष्वतिदिष्टब्रह्मचर्येषु स्कन्दने सत्येतदेव यागमात्रम् । व्रता-
 न्तरेषु चैवमिति तेनैवातिदिष्टत्वात् । स्वप्नस्कन्दने तु मनुक्तं द्रष्टव्यम् (२१८१)
 —'स्वप्ने सिकत्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः । खात्वाकर्मचर्यित्वा त्रिः पुन-
 र्नामित्यृचं जपेत् ॥' इति । वानप्रस्थादीनां चेदमेव ब्रह्मचर्यखण्डने अवकीर्णि-
 व्रतं कृष्णप्रयाधिकं भवति । 'वानप्रस्थो यतिश्चैव स्कन्दने सति कामतः । परा-
 कत्रयसंयुक्तमवकीर्णव्रतं चरेत् ॥' इति शाण्डिल्यस्मरणात् ॥ यदा गार्हस्थ्य-
 परिग्रहेण संन्यासात्प्राप्तो भवति तदा संवत्सकं द्रष्टव्यम् । —'संन्यस्य कुर्मतिः
 कश्चिदपत्यापत्तिं व्रजेद्यदि । स कुर्वात्कृष्णमश्रान्तः षण्मासात्पत्यवन्तरम् ॥'
 इति । प्रत्यापत्तिगार्हस्थ्यपरिग्रहः । अतएव वसिष्ठः—'यस्तु मन्त्रजितो मूत्वा

पुनः सेवेत मेधुनम् । षष्टिवर्षसहस्राणि विद्यायां जायते कृमिः ॥' इति । तत्राद्य
पराशरः—'बः प्रत्यवसितो विप्रो प्रव्रज्जातो विनिर्गतः।अनाशकमिदुत्तमं गार्हस्थ्यं
चेत्तिकीर्षति ॥ स चरेद्भीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च । जातकर्मादिभिः
सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥' इति, तत्र ब्राह्मणस्य षाण्मासिकः कृच्छ्रः पुनः
संव्याससंस्कारश्च । क्षत्रियस्य चान्द्रायणत्रयम् । वैश्यस्य कृच्छ्रत्रयमिति व्यव-
स्था । अथवा ब्राह्मणस्यैव शक्तिसकृद्भ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थितं प्रायश्चित्तत्रयं
द्रष्टव्यम् ॥ ('चित्तिभ्रष्टा तु बानारी मोहाद्विचलिता कश्चित् । प्राज्ञापत्वेन शुभ्येतु
तस्मादेवापकर्मणः ॥' चित्तिभ्रष्टा भर्तुर्गमने आपस्तम्बस्मरणात् कश्चिदित्युक्तम् ।)
तथा मरणसंन्यासिनामपि यमेन प्रायश्चित्तमुक्तम्—'जलाप्युद्गन्धनभ्रष्टा प्रव्र-
ज्यानाशकच्युताः । विषप्रपतनप्रायश्चित्तघातच्युताश्च ये न वैते प्रत्यवसिताः
सर्वलोकबहिष्कृताः । चान्द्रायणेन शुद्ध्यन्ति तसकृच्छ्रद्वयेन वा ॥' इति ॥
इदं च चान्द्रायणं तसकृच्छ्रद्वयात्मकं प्रायश्चित्तद्वयं शक्यत्वाद्यपेक्षया व्यवस्थितं
विज्ञेयम् । यदा तु 'शक्यत्वात्तद्व्याप्तम्' इति पाठः तदात्मत्यागाद्यशास्त्रीयमरण-
निमित्तस्तत्पुत्रादेरुपदेशो द्रष्टव्यः ॥ यत्पुनर्वसिष्ठेनोक्तम्—'जीवन्नात्मत्यागी
कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् त्रिरात्रं चोपवसेत्' इति तदप्यव्यवसिताशास्त्रीयमरणस्यैव
कथञ्चिज्जीवेन शक्यत्वाद्यपेक्षया द्रष्टव्यम् । अथवाध्यवसायमात्रे त्रिरात्रं शस्त्रादिक्ष-
तस्य द्वादशरात्रमिति व्यवस्था । इदं चावकीर्णप्रायश्चित्तं गुरुदारतत्समम्यति-
रिक्तागम्यागमनविषयम् । तत्र गुरुतरप्रायश्चित्तस्य दर्शितत्वात् । नच लघुना-
वकीर्णितेन द्वादशवार्षिकाद्यपनोद्यमहापातकदोषनिर्बहणमुचितम् । नच ब्रह्म-
चारित्वोपाधिकं लघुप्रायश्चित्तविधानमिति युक्तम् । आश्रमान्तराणां द्वैगुण्यादि-
वृद्धेर्ब्रह्महत्याप्रकरणे दर्शितत्वात् । नचात्रागम्यागमनप्रायश्चित्तं पृथक्कृतंम्यम् ।
ब्रह्मचारिणो योषिति ब्रह्मचर्यस्थलनस्यागम्यागमनेनान्तरीयकत्वात्, अतोऽन्ध-
त्रापि यस्मिन्निमित्ते यस्मिन्मित्तान्तरं समं न्यूनं वावश्यंभाविनः तत् पृथक् नैमि-
सिकं प्रयुक्ते । यथा (मनुः ११।२०८)—'अवगूर्यं चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं नि-
पातने । कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ॥' इत्यत्र शोणितो-
त्पादननिमित्तेऽवगूरणनिपातलक्षणं निमित्तद्वयमवश्यंभावित्वेन स्वनैमित्तिकं कृ-
च्छ्रमतिकृच्छ्रं च न प्रयुक्ते एवमन्यत्राप्युहनीयम् । यत्र पुनर्निमित्तानामन्तर्भा-
वनियमो नास्ति तत्र पुनर्नैमित्तिकानि पृथक्प्रयुज्यन्ते । निमित्तानि यथा—
'यदा पर्वणि परभार्या रजस्वलां तैलाभ्यक्तो दिवा जले गच्छति' इति ॥ मनु
ब्रह्मचारिणो योषिति ब्रह्मचर्यस्थलनस्यागम्यागमनान्तरीयकत्वं नास्त्येव । पुत्रि-
कागमनेऽगम्यागमनदोषाभावात् । तथाहि न तावत्पुत्रिका कन्या अक्षतयोनि-
त्वात्, नापि परभार्या प्रदानाभावात्, नापि वेद्या अतद्वृत्तित्वात्, नापि विषया
भर्तृमरणाभावात्, अतः पुत्रिकायाः क्वाप्यनन्तर्भावादप्रतिषिद्धेति तत्रैव विदु-
तस्य केवलमवकीर्णितम् । अन्यत्र विदुतस्य तु निमित्तान्तररूपनिपातादवकीर्णि-
तत्वं नैमित्तिकान्तरमपि प्रयोक्तव्यमिति । तदसत् । पुत्रिकाया अपि परभार्या-

स्वन्तर्भावात् । प्रदानाभावेऽपि विवाहसंस्कारेण संस्कृतत्वात् गान्धर्वादिविवाहपरिणीतावत् । नच 'वस्त्रास्तु न भवेद्भ्राता न विशायेत वा पिता । नोपशब्धे तु तां प्राशः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥' इति प्रतिषेधात्सगोत्रास्त्रिव भावोत्थं नोपपद्यत इति वाच्यम् । दृष्टार्थत्वात्प्रतिषेधस्य व्यङ्ग्यग्यादिप्रतिषेधवत् । दृष्टार्थत्वं च पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति हेतुपादानात् । नच पुत्रार्थमेव परिणयनं अपितु धर्मार्थमपि, अतश्चोत्पादितपुत्रस्य मृतभार्यस्य धर्मार्थं पुत्रिकापरिणयने को विरोधः । प्रपञ्चितं चैतत्पुरस्तादित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्माद्ब्रह्मचारिणो योषिति ब्रह्मचर्यस्सकलनस्यागम्यागमनानन्तरीयकत्वाच्च पृथङ्नैमित्तिकं प्रयोक्तव्यमिति सुष्टुक्तम् ॥ २८० ॥

ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रमङ्गादन्यदप्यनुपातकप्रायश्चित्तमाह—

भैक्षाम्निकार्यं त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः ।

कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ॥ २८१ ॥

उपस्थानं ततः कुर्यात्समासिचन्त्वेनेन तु ।

वस्त्वनातुर एव ब्रह्मचारी निरन्तरं सप्तरात्रं भैक्षमन्निकार्यं वा त्यजति असौ 'कामावकीर्णोऽस्यवकीर्णोऽसि कामकामाय स्वाहा । कामावपन्नोऽस्यवपन्नोऽसि कामकामाय स्वाहा ।' इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यामहुतीर्हुत्वा 'समासिचन्तुः भरतः समिन्द्रः संवृहस्पतिः । संमायमग्निः सिचन्तां यशसा ब्रह्मवर्चसेन ॥' इत्यनेन मन्त्रेणाग्निसुपतिष्ठेत् ॥ एतच्च गुरुपरिचर्यादिगुरुतरकार्यव्यग्रतया अकरणे द्रष्टव्यम् । यदा स्वव्यग्र एवोभे भैक्षाम्निकार्यं त्यजति तदा 'अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् । अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतं चरेत् ॥' इति मानवं द्रष्टव्यम् ॥ यज्ञोपवीतविनाशे तु हारीतेन प्रायश्चित्तमुक्तम्—'मनोव्रतपतीभिश्चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा पुनर्यथार्थं प्रतीयादसंज्ञैक्षभोजनेऽभ्युदितेऽभिनिर्मुक्ते चान्त्रे दिवा स्वमे नमस्त्रीदर्शने नमस्त्रापे श्मशानमाक्रम्य हृयादींश्चारुण्य पूज्यातिक्रमे चैताभिरेव जुहुयादग्निसमिन्धने स्थावरसरीसृपादीनां वधे यदेवादेवहेडनमिति कृष्माण्डीभिराज्यं जुहुयात् मणिवैासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत्' इति । मनोव्रतपतीभिरिति मनोज्योतिरित्यादिमनोकिङ्गाभिस्त्वमग्ने व्रतपा असौत्यादिव्रतलिङ्गाभिरित्यर्थः । यथार्थं प्रतीयादिति उपनयनोक्तमार्गेण समञ्जकं गृह्णीयादित्यर्थः । यज्ञोपवीतं विना भोजनादिकरणे तु—'ब्रह्मसूत्रं विना मुञ्जे विण्मूत्रं कुरुतेऽथवा । गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुध्यति ॥' इति मरीच्युक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २८१ ॥

मधुमांसाशने कार्यः कृच्छ्रः शेषव्रतानि च ॥ २८२ ॥

प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विशुध्यति ।

किंच । ब्रह्मचारिणा अमत्या मधुमांसभक्षणे कृच्छ्रः कार्यः । तदन्तरमवशिष्टानि व्रतानि समापयेत् । एतच्च शिष्टभोजनाद्वैश्यादिमांसभक्षणविषयम् । 'ब्रह्मचारी चेन्मांसमभीयाच्छिष्टभोजनीयं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा व्रतशेषं समापयेत्' इति वसिष्ठस्मरणात् । द्वादशरात्रग्रहणं तु मतिपूर्वाभ्यासापेक्षया तिष्ठच्छ्रपराकादेरपि ग्राह्यमर्थम् । वदा तु मांसैकापनोद्यम्याध्यभिभूतस्तदा मांसं गुरोरुच्छिष्टं कृत्वा भक्षणीयम् । 'स चेन्माधितः कामं गुरोरुच्छिष्टं भैषज्यार्थं सर्वं प्राश्नीयात्' इति तैनेवोक्तत्वात् । सर्वग्रहणं मांसलज्जुनाद्यभक्ष्यमात्रसंग्रहार्थम् । तद्भक्षणेन चापगतव्याधिरादित्यमुपतिष्ठेत् । तथाच बौधायनः—'बेवेच्छेत्तु चिकित्सितुं स यदाऽगदो भवति तदोत्थायादित्यमुपतिष्ठेत् हंसःशुचिषत्' इति । मधुनोऽप्यज्ञानतः प्राशनोपपत्तौ न दोषः । 'अकामोपनतं मधु वाजसनेयके न दुष्यति' इति वसिष्ठस्मरणात् । अन्यसूतकाद्यादिभक्षणप्रायश्चित्तं त्वभक्ष्यप्रायश्चित्तप्रकरणे बक्ष्यामः । आज्ञाप्रतिषातादिना गुरोः प्रतिकूलमाचरन् पादप्रणिपातादिना गुरुं प्रसाद्य विशुध्यति ॥ २८२ ॥

ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसङ्गाद्गुरोरपि प्रायश्चित्तमाह—

कृच्छ्रत्रयं गुरुः कुर्यान्म्रियते प्रहितो यदि ॥ २८३ ॥

यस्तु गुरुश्चौरोगण्याप्रादिभयाकुलप्रदेशे सान्द्रतरान्धकाराकुलितनिशीयावसरे कार्यार्थं शिष्यं प्रेरयति स च गुरुणा प्रेरितो देवान्मृतस्तदा स गुरुः कृच्छ्राणां प्राजापत्यादीनां त्रयं कुर्यात् । न पुनस्तयः प्राजापत्याः । तथा सति पृथक्त्वनिवेशिनी संख्यानुपपन्ना स्यात् । नच 'एकादश प्रयाजान्यजति' इति वदामृत्यपेक्षा संख्येति चतुरस्रम् । स्वरूपपृथक्त्वे संभवत्यावृत्यपेक्षया जन्म्यायत्नत्वात् । यदियमुत्पन्नगता संख्या स्यात्तदा स्यादपि कथंचिदावृत्यपेक्षा । किंतुत्पत्तिगतैयं, अतस्तिष्ठ आज्याहुतीर्गुहोतीतिव स्वरूपपृथक्त्वापेक्षयैव त्रिसंख्याघटना युक्ता ॥ २८३ ॥

सकलहिंसाप्रायश्चित्तापवादमाह—

क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम् ।

[विप्राके गोवृषाणां तु भेषजामिक्रियासु च ॥]

आयुर्वेदोपदेशानुसारेणौषधपथ्यान्नप्रदानादिभिश्चिकित्सादिना क्रियमाण उपकारे यस्य ब्राह्मणादेस्तस्मिन्दैवाकथंचिन्मृतेऽपि पातकं नैव भवति । विप्रग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षणार्थम् । अतएव 'यन्नणे गोचिकित्सार्थं गृहगर्भविमोचने । बले कृते विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते ॥' इत्यादि संवर्धयैरुक्तम् । एतच्च प्रपञ्चितं प्राक् ॥

मिथ्याभिज्ञंसिनः प्रायश्चित्तविवक्षया तदुपयोग्यर्थवादं तावदाह—

मिथ्याभिज्ञंसिनो दोषो द्विः समो भूतवादिनः ॥ २८४ ॥

मिथ्याभिज्ञस्तदोषं च समादत्ते मृषा वदन् ।

यस्तु परोक्तवैष्यांजनितरोषकलुषितान्तःकरणो जनसमक्षं मिथ्येवाभिज्ञापं ब्रह्महत्यादिकमनेन कृतमित्यारोपयति तस्य तदेव द्विगुणं भवति । यस्तु विद्यमानमेव दोषमलोकविदितं जनसमक्षं प्रकाशयति तस्यापि तत्पातकिसमदोषमाकलयद् । तथाचापस्तम्भः—‘दोषं बुद्ध्वा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य समाकृता स्यात् परिहरेन्नैनं धर्मेषु’ इति । न केवलं मिथ्याभिज्ञंसी द्विगुणदोषमाह । अपितु मिथ्याभिज्ञस्तस्य यदन्यदुरितजातं तदपि समादत्त इति बह्वभाणप्रायश्चित्तेऽर्थवादो न पुनः पापद्वैगुण्यादिप्रतिपादनमत्र विवक्षितम् । निमित्तस्य कृषुत्वाह्नुप्रायश्चित्तस्योपदेक्ष्यमाणत्वात् कृतनाशाकृताभ्यागमप्रज्ञाच्च २८४

तत्र प्रायश्चित्तमाह—

महापापोपपापाभ्यां योऽभिज्ञंसेन्मृषा परम् ।

अन्मक्षो मासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः ॥ २८५ ॥

यस्तु महापापेन ब्रह्महत्यादिना गोवधायुपपापेन वा सृपैव परमभिज्ञंसति स मासं यावज्जलाशनो जपशीलो जितेन्द्रियश्च भवेत् । जपश्च शुद्धवतीनां कार्यः । ‘ब्राह्मणमनुतेनाभिज्ञस्य पतनीयेनोपपातकेन वा मास्तम्भक्षः शुद्धवतीरावर्तयेदधमेधावमृथं वा गच्छेत्’ इति वसिष्ठस्मरणात् । महापापोपपापग्रहणन्वेषामप्यतिपातकादीनामुपलक्षणम् । एतच्च ब्राह्मणस्यैव ब्राह्मणेनाभिज्ञंसने कृते द्रष्टव्यम् । यदा तु ब्राह्मणः क्षत्रियादेरभिज्ञंसनं करोति क्षत्रियादिर्वा ब्राह्मणस्य तदा—‘प्रतिलोमापवादेषु द्विगुणस्त्रिगुणो दमः । वर्णानामानुलोभ्येन तस्मादर्थार्थहानितः ॥’ इति दण्डानुसारेण प्रायश्चित्तस्य वृद्धिहासौ कल्पनीयौ । भूताभिज्ञंसिनस्तु पूर्वोक्तार्थवादानुसारेण दण्डानुसारेण च तदर्थं कल्पनीयम् । तथातिपातकाभिज्ञंसिन एतदेव व्रतं पादोनम् । पातकाभिज्ञंसिनस्त्वधेम् । उपपातकाभिज्ञंसिनस्तु पादः । (मनुः ११।१२६) —‘तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः’ इत्युपपातकभूतक्षत्रियादिवधे महापातकप्रायश्चित्ततुरीयांशस्य दर्शनात् । एवं प्रकीर्णाभिज्ञंसिनोऽपि उपपातकादधूनं कल्पनीयम् । ‘शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्’ इति स्मरणात् । यस्तु शङ्खलिखिताभ्यां ‘नास्तिकः कृतज्ञः कृत्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिप्रो मिथ्याभिज्ञंसी चेत्येते षड्वर्णाणि ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयुः संवत्सरं धौतभैक्षमभीयुः षण्मासान्वा गा अनुगच्छेयुः’ इति गुरुप्रायश्चित्तमुक्तं तदभ्यासतारतम्यापेक्षया योजनीयम् ॥ २८५ ॥

अभिज्ञसिप्रायश्चित्तप्रसङ्गादभिज्ञस्तप्रायश्चित्तमाह—

अभिज्ञस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा ।

निर्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव वा ॥ २८६ ॥

यः पुनर्मिथ्याभिज्ञस्तः स कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरेत् । अभिदैवत्येन वा पुरोडा-
शेन यजेत । वायुदैवत्येन वा पुरोडाशेन यजेत । वायुदैवत्येन वा पशुना । एषां
च पक्ष्याणां शक्तिसंभवापेक्षया व्यवस्था । यत्तु वसिष्ठेन 'मासमभक्षणमुक्त-
मेतेनैवाभिज्ञस्तो व्याख्यातः' इति, तदभिज्ञस्तस्यैव किञ्चित्कालमकृतप्रायश्चित्तस्य
सतो द्रष्टव्यम् । 'संवत्सराभिज्ञस्तस्य दृष्टस्य द्विगुणो दमः' इति दण्डातिरेकद-
र्शनात् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम्—'अनृतेनाभिज्ञस्तमानः कृच्छ्रं चरेत्मासं
पातकेषु महापातकेषु द्विमासम्' इति, तदपि चासिष्ठेन समानविषयम् । यत्तु
बौधायनेनोक्तम्—'पातकाभिज्ञसिने कृच्छ्रस्तदूर्ध्वमभिज्ञस्तस्य' इति, तदुपपा-
तकादिविषयं अशक्तविषयं वा । एवमन्येषामप्युच्चावचप्रायश्चित्तानामभिज्ञस्त-
विषयाणां कालशक्त्याद्यपेक्षया व्यवस्था विज्ञेया । यथाह मनुः (११।२००)—
'षष्ठाक्षकालता मासं संहिताजप एव वा । होमाश्च शाकला नित्यमपाङ्गानां
विशोधनम् ॥' इति । अपाङ्गानां मध्ये अभिज्ञस्तादयः पठिताः । यद्यप्यत्राभि-
ज्ञस्तस्य निषिद्धाचरणं नोपलभ्यते तथापि मिथ्याभिज्ञस्तत्त्वलिङ्गानुमितप्राग्भवी-
यनिषिद्धाचरणापूर्वनिबन्धनमिदं प्रायश्चित्तं कृमिदृष्टानामिवेति न विरोधः २८६

अनियुक्तो भ्रातृजायां गच्छंश्चान्द्रायणं चरेत् ।

किञ्च । यस्तु नियोगं विना भ्रातृज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा भार्यां गच्छति स
चान्द्रायणं चरेत् । एतच्च सकृदमतिपूर्वविषयं द्रष्टव्यम् । यत्तु शाङ्ख्यचनम्—
'परिवृत्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेवातां ज्येष्ठभार्यामनियुक्तो
गच्छंस्तदेव कनिष्ठभार्या च' इति, तत्कामकारविषयम् ॥

त्रिरात्रान्ते घृतं प्राश्य गन्वोदक्यां विशुध्यति ॥ २८७ ॥

किञ्चाह । यः पुनरुदक्यां रजस्वलां स्वभार्यामपि गच्छति स त्रिरात्रमुपोष्यान्ते
घृतं प्राश्य विशुध्यति । इदमकामतः सकृद्गमनविषयम् । तत्रैवाभ्यासे 'रजस्व-
लागमने सप्तरात्रम्' इति शातातपेनोक्तं द्रष्टव्यम् । कामतः सकृद्गमनेऽप्ये-
तदेव । यत्तु बृहत्संवर्तेनोक्तम्—'रजस्वलां तु यो गच्छेद्भूमिणीं पतितां तथा ।
तस्य पापविशुध्यर्थमतिकृच्छ्रं विशोधनम् ॥' इति, तत्कामतोऽभ्यासविष-
यम् । यत्पुनः शाङ्गेन त्रिवाषिकमुक्तम्—'पादस्तु शूद्रहत्यायामुदक्यागमने
तथा' इति, तत्कामतोऽत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । रजस्वलायास्तु र-
जस्वलादिस्पर्शे प्रायश्चित्तं स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । तथाच बृहद्वसिष्ठः—
'स्पृष्टे रजस्वलेऽन्योन्यं सवर्णे त्वेकमर्तुके । कामादकामतो वापि सप्तः क्षानेन

१ देवकृतसैनसोऽजयजनमसीत्यादिकं शाकलशास्त्रायां सूक्तं प्रोक्तं तेन मासपर्यन्तं होमः
कार्यः. २ सगोत्रे ड. ३ कामतोऽकामतो वापि ड.

या० स्मृ० ३८

शुध्यतः ॥' इति । असपत्न्योस्तु सवर्णबोरकामतः ज्ञानमात्रम् । 'वदक्या तु सवर्णा या स्पृष्टा चेत्स्यादुदक्यया । तस्मिन्नेवाहनि स्नात्वा शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥' इति मार्कण्डेयस्मरणात् ॥ यत्तु कश्यपवचनम्—'रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि । एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥' इति । तत्कामकारविषयम् । असवर्णास्पर्शे तु बृहद्वसिष्ठेन विशेषो दर्शितः—स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजापि च । कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा शूद्री दानेन शुध्यति ॥' दानेनेति पादकृच्छ्रप्रत्याज्ञायभूतनिष्कचतुर्थाशदानेन शुध्यतीति । स्पृष्ट्वा राजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजापि च । पादहीनं चरेत्पूर्वा पादकृच्छ्रं तथोत्तरा ॥ स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा । कृच्छ्राधीच्छुध्यते पूर्वा तूत्तरा च तदर्थतः ॥ स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं क्षत्रिया शूद्रजापि च । उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥ स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं क्षत्रिया वैश्यजापि च । त्रिरात्राच्छुध्यते पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥ स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं वैश्या शूद्री तथैव च । त्रिरात्राच्छुध्यते पूर्वा तूत्तरा च दिनद्वयात् ॥ वर्णानां कामतः स्पर्शे शुद्धिरेषा पुरातनी ॥' इति ॥ अकामतस्तु बृहद्विष्णुनोक्तं ज्ञानमात्रम् ।—'रजस्वलां हीनवर्णां रजस्वला स्पृष्ट्वा न तावदभीयासावन्न शुद्धा स्यात् । सवर्णामधिकवर्णा वा स्पृष्ट्वा सद्यः स्नात्वा विशुध्यति' इति ॥ चण्डालादिस्पर्शे तु बृहद्वसिष्ठेन विशेष उक्तः—'पतितान्यश्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला । तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ प्रथमेऽङ्घ्रि त्रिरात्रं स्वाद्वितीये ब्रह्मेव तु । अहोरात्रं तृतीयेऽङ्घ्रि परतो नक्तमाचरेत् ॥ शूद्रयोच्छिष्टया स्पृष्टा शुना चेद्ब्रह्माचरेत् ॥' इति । तान्यहानि व्यतिक्रम्य अनाशकेन नीत्वेति यावत् । एतत्कामतः स्पर्शविषयम् । अकामतस्तु—'रजस्वला तु संस्पृष्टा चाण्डालान्यश्ववायसैः । तावत्तिष्ठेक्षिराहारा यावत्कालेन शुध्यति ॥' इति बौधायनोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यत्पुनस्तेनैवोक्तम्—'रजस्वला तु संस्पृष्टा ग्रामकुक्कुटसूकरैः । श्वभिः स्नात्वा क्षिपेत्तावद्यावच्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥' इति, तदशक्तविषयम् ॥ यदा तु भुज्जानायाः श्वादिस्पर्शो भवति तदा स्मृत्यन्तरे विशेष उक्तः—'रजस्वला तु भुज्जाना श्वान्यजादीन्स्पृशेद्यदि । गोमूत्रयावकाहारा पद्मात्रेण विशुध्यति ॥ अशक्नो काञ्चनं दद्याद्विप्रेभ्यो वापि भोजनम् ॥' इति ॥ यदातूच्छिष्टयोः परस्परस्पर्शनं भवति तदा—'उच्छिष्टोच्छिष्टया स्पृष्टा कदाचित्क्षी रजस्वला । कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा शूद्रा दानैरुपोषिता ॥' इत्यत्रिणोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यदा तूच्छिष्टान्द्विजान् रजस्वला स्पृशति तदा—'द्विजान् कथंचिदुच्छिष्टान् रजःस्था यदि संस्पृशेत् । अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रमूर्ध्वोच्छिष्टे ज्यहं क्षिपेत् ॥' इति मार्कण्डेयोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ एवमवकीर्णप्रायश्चित्तप्रसङ्गात्कानिचिदनुपातकभूतप्रायश्चित्तान्यपि व्याख्याय प्रकृतमनुसरामः । तत्रावकीर्णानन्तरं 'सुतानां चैव विक्रयः' इत्युक्तं तत्र मनुयोगीश्वरोक्तानि त्रैमासिकादीनि कामाकामजातिसक्त्याद्यपेक्षया पूर्ववक्ष्यवस्थापनीयानि ॥ यत्तु शङ्खवचनम्—'देवगृहप्रतिश्रयोद्यावारामसमाप्र-

यातडागपुण्यसेतुसुतविक्रयं कृत्वा तस्य कृच्छ्रं चरेत्' इति, यच्च पराशरेणोक्तम्—'विक्रीय कण्ठकां गां च कृच्छ्रं साम्प्रतपनं चरेत्' इति, तदुभयमप्यापयका-
मसौ द्रष्टव्यम् ॥ कामतस्तु—'नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।
द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः ॥' इति चतुर्विंशतिमतोक्तं द्रष्टव्यम् ॥
यसु पैठीनसिनोक्तम्—'आशमतडागोदपानपुष्करिणीसुकृतसुतविक्रये त्रिष-
वणस्त्रायधःशायी चतुर्थेकालाहारः संवत्सरेण पूतो भवति' इति तदेकपुत्रवि-
षयम् । तदनन्तरं 'धाम्यकुप्यपशुस्त्रेयम्' इत्युक्तं, तत्प्रायश्चित्तानि च स्त्रेयप्रक-
रणे प्रपञ्चितानि ॥ २८७ ॥ २८८ ॥

अनन्तरमयाज्यानां च याजनमित्युक्तं तत्र प्रायश्चित्तमाह—

त्रीन्कृच्छ्रानाचरेद्वात्ययाजकोऽभिचरन्नपि ।

वेदप्लावी यवाश्व्यब्दं त्यक्त्वा च शरणागतम् ॥ २८८ ॥

यस्तु सावित्रीपतितानां याजनं करोति स प्राजापत्यप्रभृतीन्त्रीन्कृच्छ्रानाच-
रेत् । एतेषां च गुरुलघुभूतानां कृच्छ्राणां निमित्तं गुरुलघुभावेन कल्पनीयम् ॥
तथा अभिचरन्नपीदमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । एतस्मादिदं प्राजापत्यविषयतिरेकेण
'वदस्मिन्भिचरन्न पतति' इति वसिष्ठस्मरणात् ॥ अपिशब्दो हीनयाजकान्येष्टि-
याजकयोः संग्रहार्थः । अतएवोक्तं भनुना (१११९७)—'ब्राह्म्यानां याजनं
कृत्वा परेषामन्यकर्म च । अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥' इति ।
परेषामन्यकर्मैत्यन्यन्नाभ्यासविषयं शूद्रान्यकर्मविषयं वा । प्रायश्चित्तस्य गुरु-
त्वात् । अहीनो द्विरात्रादिद्वादशाहपर्यन्तोऽहर्गणयागः । यस्तु शातातपेनो-
क्तम्—'पतितसावित्रीकाष्ठोपनयेन्नाभ्यापयेन्नयाजयेत् य एतानुपनयेन्नाभ्यापयेन्ना-
जयेद्वा स उहालकव्रतं चरेत्' इति तत्कामकारविषयम् । उहालकव्रतं च प्राग्-
र्क्षितम् । एतच्च कृच्छ्रत्रयं साधारणोपपातकप्रायश्चित्तस्यापवादकं अत उपपात-
कसाधारणप्रायश्चित्तं शूद्राद्ययाज्ययाजने व्यवतिष्ठते । तत्र कामतस्त्रैमासिकम् ।
अकामतस्तु योगीश्वरोक्तं मासव्रतादि । यस्तु प्रचेतसा शूद्रयाजकादीन्पठि-
त्योक्तम्—'एते पञ्चतपोभ्रावकाशजलशयनान्यनुतिष्ठेयुः । क्रमेण ग्रीष्मवर्षाहे-
मन्सेषु मासं गोमूत्रयावकमश्नीयुः' इति तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यसु य-
मेनोक्तम्—'पुरोधाः शूद्रवर्णस्य ब्राह्मणो यः प्रवर्तते । जेहादर्थं प्रसङ्गाद्वा तस्य
कृच्छ्रो विशोधनम् ॥' इति, तदशक्तविषयम् । यच्च पैठीनसिनोक्तम् 'शूद्र-
याजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात्पूतो भवति प्राणायामसहस्रेषु दसकृत्वोभ्यस्त्रेषु'
इति, तद्रव्यकामतोऽभ्यासविषयम् । यसु गौतमेनोक्तम्—'निषिद्धमन्नप्र-
योगे सहस्रवागुपतिष्ठेदिति निषिद्धानां पतितादीनां याजनाभ्यापनात्मके मन्त्र-
प्रयोगे बहुशोऽभ्यसे प्राकृतं ब्रह्मचर्यमुपदिष्टं तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । तथा
यः स्वैवेदं विद्वावयति यश्च रक्षणक्षमोऽपि तत्स्वरव्यतिरिक्तं शरणागतमुपेक्षते
सोऽपि संवत्सरं यवोदनं भुञ्जानः शुद्ध्यति । तत्र विद्वद्वो नाम पर्वचाण्डालकौ-

त्रावकाशाद्यनप्यायेष्वध्ययनम् । उत्कर्षहेतोरपीयानस्य किं पठसि नाशितं त्वयेः
 त्वेवं पर्यनुयोगदानं वा विज्ञावनमुच्यते । अतएवोक्तं स्मृत्यन्तरे—‘इषानुबो-
 गानध्येतुः पतितान्मनुरब्रवीत्’ इति । यस्तु वसिष्ठेनोक्तम्—‘पतितचाण्डा-
 लशवभ्रावणे त्रिरात्रं वाग्यता अनभन्त आसीरन् सहस्रपरमं वा तदभ्यस्तन्तः
 पूता भवन्तीति विज्ञायते’ इति । ‘एतेनैव गर्हिताध्यापकवाजका स्वाख्याताः
 दक्षिणात्यागाश्च पूता भवन्तीति विज्ञायत’ इति तदुद्दिपूर्वविषयम् । यस्तु वट्ट-
 त्रिशन्मनेऽभिहितम्—‘चाण्डालश्रोत्रावकाशे भुतिस्मृतिपाठे एकरात्रमभ्यो-
 जनम्’ इति, तदुद्दिपूर्वविषयम् ॥ यदा सर्पाद्यन्तरागमनमात्रं भवति न पुन-
 स्तत्राधीते तत्रापि प्रायश्चित्तं यमेनोक्तम्—‘सर्पस्य नकुलस्याथ अजमार्जारयो-
 र्गथा । मूषकस्य तथोद्भ्रस्य मण्डूकस्य च गोषितः ॥ पुरुषस्यैडकस्यापि शुनो-
 रस्य खरस्य च । अन्तरागमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु ॥ त्रिरात्रमुपवासश्च
 त्रिरङ्गश्रमिवेचनम् । ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं जानुभ्यां नात्र संशयः ॥’ इति ॥
 पितृमातृसुतत्यागतडागारामविक्रयेषु मनुयोगीश्वरोक्तोपपातकसाधारणप्राय-
 श्चित्तानि पूर्ववज्जातिप्राक्किगुणाद्येक्षया योज्यानि । तत्र पितृमात्रादित्यागस्य
 ‘अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा’ इत्यपाङ्केयमध्ये पाठास्तत्प्रिमित्तमपि
 प्रायश्चित्तं भवति । यथाह मनुः (११२७०)—‘षड्राज्ञकालता मासं
 संहिताजप एव वा । होमाश्च शाकला नित्यमपाङ्कानां विशेषनम् ॥’ इति । अ-
 पाङ्काश्च श्राद्धकाण्डे ‘ये स्तेनपतितक्रीडाः’ इत्यादिवाक्यैर्दर्शिताः । तडागाराम-
 विक्रयेषु च कतिचिद्विशेषद्वैमासिकप्रायश्चित्तानि सविषयाणि सुतविक्रयप्रायश्चि-
 त्तकथनावसरे कथितानि ॥ अनन्तरं कन्याया दूषणमित्युक्तं तत्र च त्रैमासिक-
 द्वैमासिकचान्द्रायणादीनि वर्णानां सवर्णाविषये योज्यानि । आनुलोम्बे पुनर्मा-
 सिकपयोशनं प्राजापत्यं वा ।—‘सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः’
 इति दण्डारूपत्वदर्शनात् ॥ यस्तु शङ्खेनोक्तम्—‘कन्यादूषी सोमविक्रयी च
 कुच्छैर्मग्भक्षं चरेयाताम्’ इति । यच्च हारीतवचनम्—‘कन्यादूषी सोमवि-
 क्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागी सुरामद्यपः शूद्रयाजको गुरोः प्रतिहन्ता
 नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याभिज्ञंसी
 पतितसंव्यवहारी मित्रधुक् शरणागतघाती प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते पञ्चतपोभ्राव-
 काश्चजलशयनान्यनुतिष्ठेयुर्ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु मासं गोमूत्रयावकमभ्युः’ इति ।
 तदुभयमपि क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोम्बेन दूषणे योज्यम् । शूद्रस्य तु
 वध एव । ‘दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा’ इति वचदर्शनात् । परिवि-
 न्दकयाजनकन्याप्रदानयोः कौटिल्ये शिष्टाप्रतिषिद्धव्रतलोपे चात्मार्यपाकक्रिया-
 रम्भे मद्यपक्षीनिषेवणे च साधारणोपपातकप्रायश्चित्तं प्रागव्यवस्थापनीयम् ।
 आद्योस्तु विशेषप्रायश्चित्तानि परिवेदनायाज्ययाजनप्रायश्चित्तकथनप्रस्तावे दर्शि-
 तानि । अनन्तरं स्वाध्यायत्याग इत्युक्तं तत्र व्यसनाशक्त्या त्यागे अधीतस्य च नाश-
 नमिति ब्रह्महत्यासमप्रायश्चित्तमुक्तम् । शास्त्रश्रवणाद्याकुलतया त्यागे तु त्रैमासि-

काद्युपपातकप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योज्यानि । यत्तु वसिष्ठेनो-
क्तम्—‘ब्रह्मोजसः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपपृजित वेदमाचार्यात्’ इति
तद्व्यवस्थापद्विषयम् । अग्नित्यागेऽपि तेनैव विशेषो दर्शितः—‘योऽग्नीनपदि-
ष्येत्स कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनराधेयं कारयेत्’ इति । द्वादशरात्रग्रहणमु-
त्सन्नकालापेक्षया प्राजापत्यादिगुरुलघुकृच्छ्राणां प्राप्त्यर्थम् । तत्र मासद्वये प्राजापत्यं
मासचतुष्टयेऽतिकृच्छ्रः । षण्मासोच्छिष्टे पराकः । षण्मासादूर्ध्वं योगीश्वरोक्ता-
न्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि कालाद्यपेक्षया योज्यानि । संवत्सरादूर्ध्वं तु
मानवं त्रैमासिकं द्वैमासिकमिति व्यवस्था । एतच्च नास्तिक्येन त्यागविषयम् ।
तथाच व्याघ्रः—‘योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात्प्राजापत्यं चरेद्भिजः’ इति । यदा
तु प्रमादात्त्यजति तदा भारद्वाजगृह्ये विशेष उक्तः—‘प्राणायामशतमाग्नि-
रात्रादुपवासः स्याद्विंशतिरात्रात् अत ऊर्ध्वमाषष्टिरात्रात्तिलो रात्रीरुपवसेदत
ऊर्ध्वमासंवत्सरात् प्राजापत्यं चरेत् अत ऊर्ध्वं कालबद्धावे दोषगुरुत्वम्’ इति ।
यदा स्वालस्यादिना त्यजति तदापि तेनैव विशेष उक्तः—‘द्वादशाह्यतिक्रमे
अहमुपवासो मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः संवत्सरातिक्रमे मासोपवासः पयो-
भक्षणं वा’ इति । संवत्सरादूर्ध्वं तु वृद्धहारीतेन विशेष उक्तः—‘संवत्सरोत्स-
न्नेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनराध्यात् । द्विषोत्सन्ने चान्द्रायणं सोमायनं
च कुर्यात् । त्रिषोत्सन्ने संवत्सरं कृच्छ्रमभ्यस्य पुनराध्यात्’ इति । सोमायनं
कृच्छ्रकाण्डे वक्ष्यते । शङ्केनापि विशेष उक्तः—‘अभ्युत्सादी संवत्सरं प्राजापत्यं
चरेद्वा च दद्यात्’ इति ॥ सुतत्यागे बन्धुत्यागे च त्रैमासिकं गोवधव्रतं कामतः ।
अकामतस्तु योगीश्वरोक्तं व्रतचतुष्टयं शक्त्याद्यपेक्षया योज्यम् ॥ इमच्छेदे प्राय-
श्चित्तं प्रागुक्तम् । स्त्रीप्राणिबधवशीकरणादिभिर्जीवने तिलेक्षुयस्त्रप्रवर्तने च ता-
न्येव प्रायश्चित्तानि तथैव योज्यानि । व्यसनेषु च द्यूतमृगयादिषु तान्येव व्रता-
नि तथैव योज्यानि । यत्तु बौधायनेन—‘अथाशुचिकराणि द्यूतमभिचारोऽना-
हिताभेरुच्छवृत्तिः समावृत्तस्य च भैक्षचर्या तस्य च गुरुकुले वास ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो
मासेभ्यो यश्च तमध्यापयति नक्षत्रनिर्देशनं चेति द्वादशमासान्द्वादशार्धमासा-
न्द्वादशाहान्द्वादशपट्टान्द्वादशव्यहंश्च अहमेकाहमित्यशुचिकरनिर्देशः’ इति
द्यूते वार्षिकव्रतमुक्तं तदभ्यासविषयम् । यत्तु प्रचेतसोक्तम्—‘अनृतवाक् तत्करो
राजभृत्यो वृक्षारोपकवृत्तिर्गर्दोऽग्निदोऽश्वरथगजारोहणवृत्ति रङ्गपजीवी आग-
णिकः क्षुद्रोपाध्यायो वृषलीपतिर्भाण्डिको नक्षत्रोपजीवी श्ववृत्तिर्गृहजीवी चि-
क्त्सिको देवलकः पुरोहितः कितवो मधपः कूटकारकोऽपत्यविकयी मनुष्यपशु-
विक्रेता चेति तानुद्धरेत्समेव न्यायतो ब्राह्मणव्यवस्थया सर्वद्रव्यत्यागे चतुर्थ-
कालाहाराः संवत्सरं त्रिषवणमुपस्पृशेद्युस्तस्यान्ते देवपितृतर्पणं गवाह्निकं चेत्येवं
व्यवहार्यः’ इति तदपि बौधायनेन समानविषयम् । आगणिको यः आगणेन जी-
वति । भाण्डिको बन्दिष्यतिरिक्तो राज्ञां तूर्यादिस्वर्गैः प्रबोधयिता । बन्दिषः
पृथगुपादानात् । श्ववृत्तिः सेवकः । गृहजीवी ब्राह्मणकार्येषु मूल्यान परिचारकः ।

पपातकप्रायश्चित्तानि कामाकामतो व्यवस्थापनीयानि । परपाकरुचित्वासच्छा-
स्त्राधिगमनाकराधिकारभार्याधिकारेषु च मनुयोगीश्वरप्रतिपादितोपपातकसा-
मान्यप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयानि ॥ २८८ ॥

भार्याया विक्रयश्चैषामित्यत्र चशब्दो मन्वाद्युक्तासत्प्रतिग्रहनिन्दिताद्याद-
नादीनामुपलक्षणार्थमित्युक्तम् । तत्रासत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तविशेषमाह—

गोष्ठे वसन्ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतः ।

गायत्रीजप्यनिरतः शुध्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ २८९ ॥

यस्त्वसत्प्रतिग्रहं निषिद्धप्रतिग्रहं करोति स ब्रह्मचर्ययुक्तो गोष्ठे वसन् गाय-
त्रीजप्यनिरतो गायत्रीजपशीलो मासं पयोव्रतेन शुध्यतीति । प्रतिग्रहस्य चास-
त्त्वं दातुर्जातिकर्मनिबन्धनम् । यथा चण्डालादेः पतितादेश्च तथा देशकालनि-
बन्धनं च यथा कुरुक्षेत्रोपरागादौ । तथा प्रतिग्राह्यद्रव्यनिबन्धनं च यथा सुरा-
मेयीमृतशय्योभयतोमुखादे ॥ यदा तु पतितादेर्मैत्र्यादिकं प्रैतिगृह्णाति तदै-
तद्द्रव्यायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । व्यतिक्रमद्वयदर्शनेन निमित्तस्य गुरुत्वात् । तत्र जपे
मनुना संख्याविशेष उक्तः (११।१९४)—‘जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सह-
स्त्राणि समाहितः । मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥’ इति ।
प्रत्यहं त्रिसहस्रजपो द्रष्टव्यः । मासमिति द्वितीयया त्रिसहस्रसंख्याकस्य जपस्य
प्रतिदिवसव्यापित्वावगमात् । यदा तु न्यायवर्तिब्राह्मणादेः सकाशाच्चिषिद्धं
मेपादिकं गृह्णाति पतितादेर्वा भूत्यादिकमनिषिद्धं तदा षट्त्रिंशन्मतोक्तं
द्रष्टव्यम्—‘पवित्रेष्ट्या विशुध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः । ऐन्दवेन मृगारेष्ट्या
कदाचिन्मित्रविन्दया ॥ देव्या लक्षजपेनैव शुध्यन्ते दुष्प्रतिग्रहात् ॥’ इति । यत्पु
वृहद्धारीतवचनम्—‘राज्ञः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमप्सु सदा वसेत् । षष्ठे
काले पयोभक्षः पूर्णं मासे विशुध्यति ॥ तर्पयित्वा द्विजान्कामैः सततं
नियतव्रतः ॥’ इति । तत्पूर्वोक्तविषयेऽभ्यासे द्रष्टव्यम् । अथवा पतितादेः कुरु-
क्षेत्रोपरागादौ कृष्णाजिनादिप्रतिग्रहविषयम् । तथा प्रतिग्राह्यद्रव्याल्पतया प्राय-
श्चित्ताल्पत्वम् । यथाह हारीतः—‘मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्ट-
सहस्रं जपेत्’ इति । तथा षट्त्रिंशन्मतेऽपि—‘भिक्षामात्रे गृहीते तु पुण्यं
मन्त्रमुदीरयेत् । प्रतिग्रहेषु सर्वेषु षष्ठमंशं प्रकल्पयेत् ॥’ इतीदं च प्रायश्चित्तजातं
द्रव्यत्यागोत्तरकालं द्रष्टव्यम् । (११।१९३)—‘यद्ब्रूहि तेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा
धनम् । तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसे च ॥’ इति मनुस्मरणात् । एवमन्वा-
न्यपि स्मृतिवाक्यानि द्रव्यसाराल्पत्वमहत्त्वाभ्यां विषयेषु व्यवस्थापनीयानि ॥

इत्युपपातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

जात्याभयादिदोषेण निन्धाचादेश्च कृत्तः ।

योगीन्द्रोक्तव्रतव्रतः संव्रतं तु प्रतन्वते ॥

तत्र जातिदुष्टपलाण्ड्यादिभक्षणे कामतः सकृत्कृते 'पलाण्डुं विदुराहं च' इत्यादिना चान्द्रायणमुक्तम् । कामतोऽभ्यासे तु 'निषिद्धभक्षणं जैहवं' इत्यादि-
नोक्तं सुरापानसमप्रायश्चित्तम् । अकामतः सकृद्भक्षणे सान्तपनम् । तत्रैवा-
भ्यासे यतिचान्द्रायणम् । (५।२०)—'भमलैतानि षट् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्त-
पनं चरेत् । यतिचान्द्रायणं वापि शेषेऽप्यवसेदहः ॥' इति मनुस्मरणात् ।
यत्तु बृहद्यमेनोक्तम्—'खट्वातांककुम्भीकव्रश्चनप्रभवाणि च । भूतृणं शिमुकं
चैव सुखण्डं कवकानि च ॥ एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद्भिजः ॥' इति,
तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । 'मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासकथं हं क्षिपेत्'
इति योगीश्वरेण कामतः सकृद्भक्षणे त्र्यहस्योक्तत्वात् । खट्वाख्यः पक्षी । कुसु-
म्भमित्यख्ये । कवकं राजसर्पपात्यं शाकम् । सुखण्डं तद्विशेषो गोबलीवर्दन्या-
येन निर्दिष्टः । यत्तु यमेनोक्तम्—'तन्दुलीयककुम्भीकव्रश्चनप्रभवांस्तथा । ना-
लिकां नारिकेलीं च श्लेष्मातकफलानि च ॥ भूतृणं शिमुकं चैव खट्वाख्यं कवकं
तथा । एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं व्रतं चरेत् ॥' इति, तदपि मतिपूर्वाभ्या-
सविषयम् । नालिका नारिकेली च शाकविशेषौ । खट्वाख्यश्च । अकामतः सकृ-
द्भक्षणे तु 'शेषेऽप्यवसेदहः' इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् । तत्रैवाभ्यासे त्वावृत्तिः
कल्प्या । अत्यन्ताभ्यासे तु—'संसर्गदुष्टं यच्चाप्तं क्रियादुष्टमकामतः । भुक्त्वा
स्वभावदुष्टं च तसकृच्छ्रं समाचरेत् ॥' इति प्रचेतोभिहितं द्रष्टव्यम् । नीत्या-
स्वकामतः सकृद्भक्षणे चान्द्रायणम्—'भक्षयेद्यदि नीलीं तु प्रमादाद्वाहणः
कृत्स्नः । चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादापन्मन्त्रोऽब्रवीन्मुनिः ॥' इति आपस्तम्ब-
स्मरणात् । कामतोऽभ्यासे चावृत्तिः कल्प्या ॥ यदपि षट्त्रिंशन्मतेऽभिहि-
तम्—'शनपुष्पं शाळ्मलं च करनिर्मथितं दधि । बहिर्वेदिपुरोडाशं जग्ध्वा
नाषादहर्निशम् ॥' इति तदप्यकामविषयम् । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—'लघु-
नपलाण्डुर्गृह्णनकवकभक्षणे साविष्यष्टसहस्रेण भूमिं संपाताज्जयेत्' इति तद्वला-
त्कारेणानिच्छतो भक्षणविषयम् । तदेकसाध्यव्याध्युपशमार्थं वा भक्षणे द्रष्टव्य-
म् । अतएवानन्तरं तेनैवोक्तम्—'एतान्येव व्याधितस्य भिषक्क्रियायामप्रति-
षिद्धानि भवन्ति । यानि चैवंप्रकाराणि तेऽपि न दोषः' इति । संपाताज्जये-
दुदकचिन्दून्प्रक्षिपेत् ॥

अथ जातिदुष्टसंघिन्धादिक्षीरपाने प्रायश्चित्तम् । तत्र चाकामतः सकृत्पाने
(५।८-१०)—'अनिर्देशाया गोः क्षीरमौद्भमेकशफं तथा । आविकं संघिनी-
क्षीरं विवत्साकशफं गोः पयः ॥ आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना ।
कीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्लानि चैव हि ॥ दधि भक्ष्यं च शुकेषु सर्वं च
दधिसंभवम्' इत्युक्त्वा 'शेषेऽप्यवसेदहः' इति मनूक्तं उपवासो द्रष्टव्यः ॥ काम-
तस्तु योगीश्वरोक्तक्षीरासोपवासो द्रष्टव्यः ॥ यत्तु पैठीनसिनोक्तम्—'अ-
विश्रोतुमानुषीक्षीरप्राप्तये तसकृच्छ्रः पुनरुपपन्नं च । अनिर्देशाहगोमहिषीक्षी-
रप्राप्तये षड्वाचमनोजनम् । सर्वासां द्विकानीनां क्षीरपानेऽप्यजावर्षमेतदेव'

इति । यच्च शब्देन—‘क्षीराणि चान्मभक्ष्याणि तद्विकाराक्षणे युजः । सत्तरात्रं
व्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहितः ॥’ इति वाक्यव्रतमुक्तं तदुभयमपि कामतोऽभ्यास-
विषयम् । यत्तु शब्देन—‘संधिन्मयेष्वभक्ष्योः क्षीरप्राशने पञ्चव्रतमुक्तम्—
‘संधिन्मयेष्वभक्ष्योर्भुक्त्वा पक्षव्रतं चरेत्’ इति तदभ्यासविषयम् । सङ्क-
ल्पाने गोजामहिषीवर्ज्यं सर्वाणि पर्यासि प्राशयोपवसेत् । अनिर्दिशाहं तान्मयि
संधिनीयमसूत्र्यन्दिनीविवत्साक्षीरं चामेष्वभुजश्च’ इति विष्णुनोपवासलो-
कत्वात् । तथा वर्णनिबन्धनश्च प्रतिषेधः । ‘क्षत्रियश्चापि वृत्तस्यो वैश्यः क्षत्रो-
ऽथवा पुनः । यः पिबेत्कपिलाक्षीरं न ततोऽभ्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥’ इति । एवमादौ
च व्रतं प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं न दृश्यते तत्र ‘शेषेषूपवसेदहः’ इति साधारणप्रा-
यश्चित्तं मनुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अथ स्वभावदुष्टमांसादिभक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तम् । तत्र कामतः सकृदभक्षणे
शेषेषूपवसेदहरिति मनुक्तं साधारणं प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । कामतस्तु—‘चाषांश्च
रक्तपादांश्च सौनं बहुरमेव च । मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासक्यहं वसेत् ॥’
इति योगीश्वरोक्तं द्रष्टव्यम् । कामतोऽभ्यासे तु (११११५२)—‘जग्ध्वा
मांसमभक्ष्यं तु सत्तरात्रं यवान् पिबेत्’ इति मनुक्तं द्रष्टव्यम् । इदं च विदस्-
करादिमांसव्यतिरिक्तविषयम् (११११५६)—‘क्रव्याद्विदसूकरोद्ग्राणां कुकुदानां
च भक्षणे । नरकाकखराणां च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥’ इति मनुना जाति-
विशेषेण प्रायश्चित्तविशेषस्योक्तत्वात् । एतन्मूत्रपुरीषप्राशनेऽप्येतदेव ।—‘वरा-
हैकशफानां च काककुट्टयोस्तथा । क्रव्यादानां च सर्वेषामभक्ष्या बे च कीर्तिताः ॥
मांसमूत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमांसमेव च । श्वगोमायुक्पीनां च तप्तकृच्छ्रं विधी-
यते ॥ उपोष्य वा द्वादशाहं कूर्ममाण्डैर्जुहुयादृतम् ॥’ इति बृहद्यमस्मरणात् ।
तत्र कामतस्तप्तकृच्छ्रः अभ्यासे तु कूर्माण्डसहितः पराक इति व्यवस्था ॥ तथा
प्रचेतसाप्युक्तम्—‘असृगालकाककुट्टपार्षतयानरचित्रकषापक्रव्यादत्सरोद्ग-
जवाञ्जिविद्धराहगोमानुषमांसभक्षणे तप्तकृच्छ्रमादिशेदेवं मूत्रपुरीषभक्षणे स्व-
तिकृच्छ्रम्’ इति । इदं च कामकारविषयम् । यत्सूशनसोवचनम्—‘नर-
मांसं श्मामांसं वा गोमांसं वाश्वमेव वा । भुक्त्वा पञ्चनखानां च महासान्तपनं
चरेत् ॥’ इति तदकामविषयम् ॥ यत्स्वक्निरोवचनम्—‘बलाकाभासगृध्रास्तु-
खरवानरसूकरान् । इष्ट्वा चैषाममेध्यानि स्पृष्ट्वाचम्य विशुध्यति ॥ इच्छयैषाम-
मेध्यानि भक्षयित्वा द्विजातयः । कुर्युः सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥’
इति तद्विशिष्टोद्गारितविषयम् । सान्तपनशब्देन चात्र महासान्तपनमुच्यते ।
अकामतः प्राजापत्यविधानात् । यत्पुनरक्निरोवचनम् । नरकाकखराश्वानां
जग्ध्वा मांसं गजस्त्य च । एषां मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति ।
यच्च बृहद्यमेनोक्तम्—‘शुष्कमांसाक्षने विप्रो व्रतं चान्द्रायणं चरेत्’ इति ।
तदुभयमपि कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्पुनः शब्देनोक्तम्—‘भुक्त्वा चोभय-
तोदंतांस्तथा चैकशफानपि । और्द्धं गव्यं तथा जग्ध्वा षण्मासान्ब्रतमाचरेत् ॥’

इति तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु स्मृत्यन्तरोक्तम्—‘जग्ध्वा मांसं वराणां च विह्वराहं स्मरं तथा । गवाश्चकुञ्जरोद्गार्णां सर्वं पाञ्चनखं तथा । क्रव्यादं कुक्षुदं ग्राम्यं कुर्यात्संवत्सरव्रतम् ॥’ इति तदस्मृत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । अत्र प्रकरणे मृत्पुत्रीषग्रहणं वसाशुक्रासूक्ष्मजानामुपलक्षणम् । कर्णविद्वद्भूतिमलषट्के त्वर्थं कल्पनीयम् ।

केशादिषु पुनः पट्विशिन्मते विशेष उक्तः—‘अजाविमहिषमृगाणां आमसांसभक्षणे केशनखरुधिरप्राशने बुद्धिपूर्वं त्रिरात्रमशानादुपवास इति । यत्तु प्रचेतसोक्तम्—नखकेशमृहोष्ठभक्षणेऽहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिरिति तदप्यकामतः सकृत्प्राशनविषयम् । यत्तु स्मृत्यन्तरवचनम्—‘केशकीटनखं प्राश्य मत्स्यकण्टकमेव च । हेमतसं घृतं पीत्वा तत्क्षणादेव शुध्यति ॥’ इति तन्मुखमात्रप्रवेष्टविषयम् ॥ यदा तु भाजनस्थमन्नं केशादिदूषितं भवति तदा ।—‘अन्ने भोजनकाले तु भक्षिकाकेशदूषिते । अनन्तरं स्पृशेदापस्तकाक्षं भस्मना स्पृशेत् ॥’ इति प्रचेतसाभिहितं वेदितव्यम् । प्रासङ्गिकोऽयं श्लोकः ॥ सूक्ष्मतरकृमिकीटास्थिभक्षणे पुनर्हारीतेन विशेष उक्तः—‘कृमिकीटपिपीलिकाजलौकःपतङ्गास्थिप्राशने गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण विनुष्यति’ इति । जलौको मत्स्यादिः । एवं च पशुपतत्रिजलचरनरमांसादिप्राशने संक्षेपतः प्रायश्चित्तानि प्रदर्शितानि ग्रन्थगौरवमयाप्रतिव्यक्ति न लिख्यते ॥

अथाशुचिसंस्पृष्टभक्षणे प्रायश्चित्तं तत्र तावदुच्छिष्टाभक्ष्यभक्षणे वक्ष्यते । तत्र मनुः । (१११५९)—‘विडालकाकावृच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च । केशकीटावपक्षं च पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ॥’ इति कालविशेषानुपादानादेकरात्रं । इदं च कामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु विष्णुनोक्तम्—‘पक्षिश्चापदजगधस्य रसस्यान्तस्य भूयसः । संस्काररहितस्यापि भोजने कृच्छ्रपादकम् ॥’ इति, तत्कामकारविषयम् । संस्कारश्च मानवे देवद्रोण्यामित्यादिना द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्तो द्रष्टव्यः । यत्तु शातातपेनोक्तम्—‘शकाकाणवलीदशुद्रोच्छिष्टभोजने त्वतिकृच्छ्रः’ इति । तदकामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु शङ्खेन—‘शुनामुच्छिष्टकं भुक्त्वा मासमेकं व्रती भवेत् । काकोच्छिष्टं गवा प्रातं भुक्त्वा पक्षं व्रती भवेत् ॥’ इति यावज्जतमुक्तं तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । ब्राह्मणाद्युच्छिष्टभोजने तु बृहद्विष्णुनोक्तं—‘ब्राह्मणः शुद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रं पञ्चगव्यं पिबेत् वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रं राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रं ब्राह्मणोच्छिष्टाशने त्वेकाहम्’ इति, तत्कामकारविषयम् । यत्तु यमवचनम्—‘भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुध्यति । भूभुजा सह भुक्त्वाक्षं तसकृच्छ्रेण शुध्यति ॥ वैश्येन सह भुक्त्वाऋमतिकृच्छ्रेण शुध्यति । शूद्रेण सह भुक्त्वाक्षं चान्द्रायणमथाचरेत् ॥’ इति तत्कामतोऽभ्यासविषयम् ॥ यत्पुनः शङ्खवचनम्—‘ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाभ्याहूतिभिरभिमन्त्र्यापः पिबेत्क्षत्रियोच्छिष्टाशने ब्राह्मीरसविषकेन श्यहं क्षीरेण

वर्तयेत्, वैश्वोच्छिष्टाक्षने त्रिरात्रोपोषितो ब्राह्मीं सुवर्चलां विवेत्, शूद्रोच्छिष्टभोजने चत्वारत्रमभोजनम्' इति तदकामविषयम् । तत्राम्यासे द्वैगुण्यादिकं कल्प्यम् । एतच्च पित्रादिव्यतिरेकेण ।—'पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुश्छिष्टं भोज्यम्' इत्यापस्तम्बस्मरणत्वात् । यत्तु बृहद्वासावचनम्—'माता वा भगिनी वापि भार्या चान्यास्य योषितः । न तामिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति तत्सहभोजनविषयम् । उच्छिष्टमात्रभोजने तु 'शूद्रोच्छिष्टभोजने सप्तरात्रमभोजनं स्त्रीणां च' इत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्त्वङ्किरोवचनम्—'ब्राह्मणा सह योऽश्वीयादुच्छिष्टं वा कदाचन । तत्र दोष न मन्यन्ते सर्व एव मनीषिणः ॥' इति, तद्विवाहविषयमापद्विषयं वा । अन्योच्छिष्टभोजने तु—'अन्यानां भुक्तशेषं तु भक्षयित्वा द्विजातयः । चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्धं च ब्रह्मक्षत्रविशां विधिः ॥' इत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । अत्र चान्द्रं चान्द्रायणम् । अन्यावसायुच्छिष्टभोजने तु—'चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टाहस्य भक्षणे । चान्द्रायणं चरेद्दिप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् ॥ पट्त्रात्रं च त्रिरात्रं च वर्णयोरनुपूर्वशः ॥' इत्यङ्किरोभिहितं सान्तपनमत्र महासान्तपनं द्रष्टव्यम् । आपदि तु—'आपत्काले तु तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि । मनस्तापेन शुध्येत्तु दुषदानां शतं जपेत् ॥' इति पराशरोक्तं वेदितव्यम् ॥ यत्तु बृहच्छातातपेनोक्तम्—'पीतशेषं तु यत्किञ्चिद्भोजने मुखनिःसृतम् । अभोज्यं तद्विज्ञानीयाङ्गुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति तदभ्यासविषयम् । निमित्तस्यातिलघुत्वात् ।—'पीतोच्छिष्टं च पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः क्वचित् । त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्दामहस्तेन वा पुनः ॥' इति । एतद्विपूर्वविषयम् । अकामतत्त्वर्थं कल्प्यम् । दीपोच्छिष्टे तु—'दीपोच्छिष्टं तु यत्तलं रात्रौ रध्याहृतं च यत् । अभ्यङ्गाच्चैव यच्छिष्टं भुक्त्वा नक्तं न शुष्यति ॥' इति षट्त्रिंशन्मतोक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अथानुचिद्रव्यसंस्पृष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम् । तत्राह संवर्तः—'केशकीटावपन्नं च नीलीलाक्षोपवातितम् । स्नात्वास्थिचर्मसंस्पृष्टं भुक्त्वा तूपवसेदहः ॥' इति । तथाह शातातपः—'केशकीटावपन्नं च रुधिरमांसास्पृश्यस्पृष्टभूणप्रावेक्षितपतन्यवलीढश्वसूकरगवाघ्रातशुंक्तपर्युषितवृथापकदेवाहविषां भोजने उपवासः पञ्चगव्याशनं च ॥' इति । एतच्चोभयमपि अकामविषयम् । कामतस्तु 'मृद्धारिकुसुमादींश्च फलकन्देक्षुमूलकान् । विष्णुमूत्रदूषितान्प्राश्य कृच्छ्रपादं समाचरेत् ॥ संनिहृष्टेऽर्धमेव स्यात्कृच्छ्रः स्याच्छुचिर्शोधनम् ॥' इति विष्णूक्तं वेदितव्यम् । अल्पसंसर्गे पादो महासंसर्गेऽर्धकृच्छ्र इति व्यवस्था । यत्तु व्यासेनोक्तम्—'संसर्गदुष्टं यच्चान्नं क्रियादुष्टं च कामतः । भुक्त्वा स्वभावदुष्टं च तत्कृच्छ्रं समाचरेत् ॥' इति । एतच्च संस्पृष्टाभेध्यादिरसोपलब्धौ वेदितव्यम् । रजस्वलादिस्पृष्टौ तु शङ्कोक्तम्—'अमेध्यपतितचण्डालपुर्द्वेकसरजस्वलाबधूतकुण्डिकुण्डलसिसंस्पृष्टानि भुक्त्वा कृच्छ्रं चरेत्' इति । कुणिहस्तविकलः । एतत्कामकारविषयम् । अकामतोऽर्धम् । 'भुक्त्वास्पृश्यैस्तथाशौचिकेकेशकीटैश्च

दूषितम् । कुसोदुम्बरविस्थाद्यैः पनसाम्बुजपत्रकैः । शङ्खपुष्पीसुवर्णादिकायं पीत्वा विष्णुष्यति ॥' इति यद्विष्णुनोक्तं तदक्षयविषयं रजकादिस्पृष्टविषयं वा । शूद्राद्युपहते तु हारीतोक्तं विशेषम्—'शूद्रेणोपहतं भोज्यं कीटैर्वाभिष्व-
सेविभिः । भुजानेषु वा यत्र शूद्र उपस्पृशेदन्हत्वात्स पक्कौ तु भुजानेषु वा यत्रोत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्वा कुत्सित्वा वा यत्राद्यं दधुस्त्र प्रायश्चित्तमहो-
रात्रम्' इति । उच्छिष्टपक्विभोजनेऽप्येतदेव—'यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पक्क्यामुच्छि-
ष्टायां कदाचन । अहोरात्रोषितो भूत्वा पक्वगव्येन शुष्यति ॥' इति क्रतुस्मर-
णात् । दामकरिर्मुक्ताक्षभोजने तु—'समुत्थितस्तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभा-
जने । एवं वैवस्वतः प्राह मुक्त्वा सान्तपनं चरेत् ॥' इति षट्त्रिंशन्मतोक्तं वेदितव्यम् ॥ तथा पराशरेणाप्यत्रोक्तम्—'एकपक्क्युपविष्टानां विप्राणां सह
भोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत्प्रात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥ मोहाद्भुजित यस्तत्र
पक्क्यामुच्छिष्टभोजनः । प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तथा ॥' इति ॥
शवादिर्षष्टैककृपाद्युदकपाने तु विष्णुराह—'मृतपञ्चनखात्कृपादत्यन्तोपहता-
द्भोदकं पीत्वा ब्राह्मणकृपहमुपवसेत् ग्रहं राजन्य एकाहं वैश्यः शूद्रो नक्तं सर्वे
चान्ते पक्वगव्यं पिबेयुः' इति । अत्यन्तोपहताद्वेति मूत्रपुरीषादिभिर्वैर्लभित्रे-
नम् । यदा तु तत्रैव शवमुच्छ्रनंतयोद्भिन्नं भवति तदा हारीतो विशेषमाह—
'क्लिष्टे भिक्षे शवे तोयं तत्रस्थं यदि चेत्पिबेत् । शुष्यै चान्द्रायणं कुर्यात्तत्कृ-
च्छ्रमथापि वा ॥ यदि कश्चित्ततः स्नायात्प्रमादेन द्विजोत्तमः । जपंक्षिपवणस्त्रापी
अहोरात्रेण शुष्यति ॥' इति । इदं चान्द्रायणं कामतो मानुषशवोपहतकूपजल-
पानविषयम् । अकामतस्तु षडात्रम्—'क्लिष्टं भिक्षु शवं चैव कूपस्थं यदि
दृष्टवते । पयः पिबेन्निरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतम् ॥' इति देवलस्मरणात् ॥
यदा चाण्डालकृपादिगतं जलं पिबति तदापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्—'चाण्डाल-
कूपभाण्डस्थं नरः कामाजलं पिबेत् । प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे विनिर्दि-
शेत् ॥ चरेत्सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यं च भूमिपः । तदर्धं तु चरेद्वैश्यः शूद्रे
पादं विनिर्दिशेत् ॥' इति । इदं च कामकारविषयम् अकामतस्तु—'चाण्डाल-
कूपभाण्डस्थमज्ञानादुदकं पिबेत् । स तु व्यहृण शुष्येत शूद्रस्वेकेन शुष्यति ॥'
इति देवलोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ चाण्डालादिसंबद्वाल्पजलाशयेऽपि कूपवच्छुद्धिः—
'जकाशवेण्वयात्पेपु स्थावरेषु महीतले । कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु तु न
दृश्यम् ॥' इति विष्णुस्मरणात् । पुष्करिण्यादिषु पुनः—'म्लेच्छादीनां जलं
पीत्वा पुष्करिण्यां हृदेऽपि वा । जानुद्वयं शुचि ज्ञेयमक्षसादशुचि स्मृतम् ॥
तत्तोयं यः पिबेद्विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा । अकामाक्षकभोजी स्वादहोरात्रं
तु कामतः ॥' इत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ रजकादिभाण्डगततोये तु—'मा-
ण्डस्थमन्यजानां तु जलं दधि पयः पिबेत् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव
प्रमादतः ॥ ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनां तु निष्कृतिः ॥ शूद्रस्य चोपवासेन
तथा दानेन शक्तिः ॥' इति पराशरोक्तं वेदितव्यम् । कामतस्तु द्विगुणम्

—‘अन्यजैः स्नानिताः कृपास्तडागा बाप्य एव वा । एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुध्यति ॥’ इति आपस्तम्ब्योक्तमभ्यसविषयं वेदितव्यम् ॥ यत्त्वापस्तम्बेन चाण्डालादितडागकृपादिजलपाने पञ्चगव्यमात्रं भक्ष्यमुक्तम् —‘प्रपात्स्वरूपे घटके च सौरे द्रोण्यां जलं कोशविनिर्गतं च । शपाकचण्डाल-परिग्रहेषु पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुध्येत् ॥’ इति तदशक्तविषयम् । ‘प्रपां गतो विना तोयं शरीरं यो निषिञ्चति । एकाहक्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत् ॥ सुराघटप्रपातोये पीत्वा नाप्यं जलं तथा । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्यं जलं पिबेत् ॥’ इति ।

अथ भावदुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम्—‘भावदुष्टं च यद्गर्णत आकारतो वा विसदृशतया जुगुप्सितशारीरमलादिवासनां जनयति तदुच्यते । अरिप्रयुक्त-शरलादिशङ्कायां वा । तत्रच पराशरः—‘वारदुष्टं भावदुष्टं च भाजने भावदुषि-ते । मुक्त्वाश्वं ब्राह्मणः पश्चाद्विरात्रेण विशुध्यति ॥’ इति । एतत्कामकारवि-षयम् । यत्तु गौतमेन भावदुष्टं केवलमित्यादि प्राक्पञ्चनखेभ्यः पठित्वा प्राय-श्चित्तमुक्तम्—‘प्राक् पञ्चनखेभ्यश्छर्दनं घृतप्राशनं च’ इति तदकामविषयम् ॥ शङ्कायां तु—‘शङ्कास्थाने समुत्पन्ने अभोज्याभक्ष्यसंशितम् । आहारशुद्धिं वक्ष्या-मि तन्मे निगदतः शृणु ॥ अक्षरलवणां रूक्षां पिबेद्वाहीं सुवर्चलाम् । त्रिरात्रं शङ्खपुष्पीं वा ब्राह्मणः पयसा सह ॥ पलाशविल्वपत्राणि कुशान्पद्ममुदुम्बरम् । अपः पिबेन्काथयित्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥’ इति वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम् । मनुनाप्यभोज्यभोजनशङ्कायामुक्तम् (५।२१)—‘संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृष्णं द्विजोत्तमः । अज्ञातमुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥’ इति ॥

अथ कालदुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम्—कालदुष्टं च पर्युपितानिर्दशगोक्षी-रादि । तत्र चाकामतः ‘शेषेपूपवसेदहः’ इति मनूक्तं वेदितव्यम् । कामतस्तु —‘केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युपितं च यत् । ऋजीवपकं भुक्त्वा च त्रिरा-त्रं तु व्रती भवेत् ॥’ इति शङ्खोक्तं वेदितव्यम् । केवलान्यजेहाक्तानि । अनि-र्दशगोक्षीरादिषु प्रायश्चित्तं प्राक् प्रदर्शितम् । नवोदकस्य पाने तु पञ्चगव्यमाश-नम् ।—‘शृङ्गास्थिदन्तजैः पात्रैः शङ्खशुक्तिकपर्दकैः । पीत्वा नवोदकं चैव पञ्च-गव्येन शुध्यति ॥’ इति बृहद्याज्ञवल्क्यस्मरणान् ॥ कामतस्तूपवासः कर्त-व्यः—‘काले नवोदकं शुद्धं न पिबेच्च ज्यहं हि तत् । अकाले तु दशाहं स्ना-त्पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥’ इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । ग्रहणकालभोजने तु चान्द्रायणम्—‘नवश्राद्धग्रामयाजकाक्षसग्रहभोजने । नारीणां प्रथमे गर्भे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति शातातपस्मरणान् ॥ यदा तु समहादन्यत्र निषिद्धकाले भुंक्ते तदाह मार्कण्डेयः—‘चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि आर्गव । ग्रहणं तु भवेत्तस्मिन् पूर्व भोजनक्रियाम् ॥ नाचरेत्सग्रहे चैव तथैवा-स्तमुपागते । यावत्स्यान्नोदयस्तस्य नाभीयात्तावदेव तु ॥’ तथा—‘ग्रहणं तु भवे-

दिन्द्रोः प्रथमादधियामतः । भुञ्जीतावर्तनात्पूर्वं प्रथमे प्रथमादधः ॥' तथा—
'अपराह्णे न मध्याह्णे सायाह्णे न तु सङ्गवे । भुञ्जीत सङ्गवे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजन-
क्रिया ॥' इति । यच्च मनुनोक्तम्—'नाभीयात्सन्धिबेलायां नातिप्रगे नातिसाव-
मित्येवमादि' । यच्च बृहच्छातातपेनोक्तम्—'धाना दधि च सर्पूश्च श्रीका-
मो वज्रयेज्जिहि । भोजनं तिलसंबद्धं स्नानं चैव विचक्षणः ॥' इत्येवमादिष्वना-
दिष्टप्रायश्चित्तेषु—'प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये । उपपातकजातानामना-
दिष्टस्य चैव हि ॥' इति योगीश्वरोक्तं प्राणायामशतं द्रष्टव्यम् ॥ अकामतस्तु
'शेषेषूपवसेदहः' इति मनुक्तोपवासो द्रष्टव्यः ॥

अथ गुणदुष्टशुक्तादिभक्षणे प्रायश्चित्तम् । तत्र मनुः (१११५३)—
'शुक्तानि च कषायाश्च पीत्वाऽमेध्यान्यपि द्विजः । तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्न व्रज-
त्यन्नः ॥' इति । अत्राकामतः 'शेषेषूपवसेदहः' इत्युपवासो द्रष्टव्यः । कामतस्तु—
'केवलानि च शुक्तानि तथा पयुषितं च यत् । ऋजीवपकं भुक्त्वा च त्रिरात्रं तु
व्रती भवेत् ॥' इति शङ्खोक्तं द्रष्टव्यम् । एतन्नामलकादिफलशुक्लाजिकादिव्य-
तिरेकेण द्रष्टव्यम् । 'कुण्डिका सफला येषु गृहेषु स्थापिता भवेत् । तस्यास्तु
काजिका प्राज्ञा नेतरस्याः कदाचन ॥' इति स्मरणात् ॥ उद्धृतस्नेहादिषु तु
'उद्धृतस्नेहजिलयनपिण्याकमथितप्रभृतीनि चात्तवीर्याणि नाभीयात्' इत्युक्त्वा
'प्राक्पञ्चनखेभ्यश्छर्दं घृतप्राशनं च' इति गौतमोक्तं द्रष्टव्यम् । विलयनं
घृतदिमलम् । अनाहुताद्यन्नभोजने तु लिखित आह—'यस्य चाग्नी न क्रियते
यस्य चाम्रं न वीर्यते । न तद्भोज्यं द्विजातीनां भुक्त्वा चोपवसेदहः ॥ वृषा-
कृसरसंयावपायसापूपशङ्कुलीः । आहिताग्निर्द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥'
इति ॥ अनाहिताग्नेस्तु 'शेषेषूपवसेदहः' इत्युपवासो द्रष्टव्यः ॥ भिक्षभाजना-
दिषु तु भोजने संवर्तेनोक्तम्—'शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिक्षभा-
जने । अहोरात्रोषितो भुक्त्वा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥' इति ॥ तथा स्मृत्य-
न्तरेऽप्युक्तम्—'वटाकांश्चाथपत्रेषु कुम्भीतिन्दुकपत्रयोः । कोविदारकद्वयेषु
भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति । तथा—'पलाशपत्रपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं
चरेत् । वानप्रस्थो यतिश्चैव लभते चान्द्रिकं फलम् ॥' इति ॥

अथ हस्तदानादिक्रियादुष्टाभोज्यभक्षणे प्रायश्चित्तम् । तत्र पराशरः
—'माक्षिकं फणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् । हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु दिन-
मेकमभोजनम् ॥' इति । कामतस्तु—'हस्तदत्तभोजने अत्राहणसमीपे भोजने
दुष्टपक्लिभोजने पङ्कजप्रयतो भोजनेऽप्यक्तमूत्रपुरीषकरणे मृतसूतकशूद्राभोजने
शूद्रैः सह स्वप्ने त्रिरात्रमभोजनम्' इति हारीतोक्तं विज्ञेयम् । पर्यायाद्दानगुहे
तु—'प्राज्ञाणां ददृच्छुद्रैः शूद्राणां ब्राह्मणो ददत् । द्वयमेतदभोज्यं स्वाङ्गुक्त्वा तूप-
वसेदहः ॥' इति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तमवगन्तव्यम् । शूद्रहस्तेन भोजने तु
—'शूद्रहस्तेन यो भुङ्क्ते पानीयं वा पिबेत्कचित् । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्च-

१ क्षिपते ख. २ चात्र ख. ३ दुष्टाभोजने ख. ४ फणितं शूद्रसविकारः काकवीति लोके
प्रसिद्धम्.

गन्धेन शुध्यति' इति कृतं विज्ञेयम् । धमनदुष्टेऽपि—'आसनारूढपादो वा वक्षार्धमावृतोऽपि वा । मुखेन धमितं भुक्त्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥' इति ते-
नैवोक्तम् । पित्राद्युद्देशेन स्वकाङ्क्षभोजने तु 'मुक्ते चेत्यार्षणश्चादे प्राणायामान्बद्धा-
चरेत् । उपवासस्त्रिमासाविबत्सरान्तं प्रकीर्तितः ॥ प्राणायामत्रयं बृहदारण्यक-
सपिण्डने । असरूपे स्मृतं नक्तं व्रतपारणके तथा ॥ द्विगुणं क्षत्रियस्यैतन्निगुणं
वैश्यभोजने । साक्षाच्चतुर्गुणं श्वेतस्मृतं शूद्रस्य भोजने ॥ अतिथौ तिष्ठति द्वारि
क्षपः प्राश्नन्ति ये द्विजाः । रुधिरं तद्भवेद्वारि भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति
भारद्वाजोक्तमवगन्तव्यम् । हारीतेनाप्युक्तम्—'एकादशाहं भुक्त्वा भोजनं भुक्त्वा
संभयने तथा । उपोष्य विधिवत्स्नात्वा कृष्माण्डैर्मुहुयादृतम् ॥' इति । विष्णु-
नाप्युक्तम्—'प्राजापत्यं नवश्वादे पादोनं चाद्यमासिके । त्रैपक्षिके तदर्धं तु
पञ्चगव्यं द्विमासिके ॥' इति । इदं चापद्विषयम् । अनापदि तु—'चान्द्रायणं नव-
श्वादे प्राजापत्यं तु मिश्रके । एकाहस्तु पुराणेषु प्राजापत्यं विधीयते ॥' इति
हारीतोक्तं द्रष्टव्यम् । प्राजापत्यं तु मिश्रके इत्येतदाद्यमासिकविषयं द्रष्टव्यम् ।
द्वितीयादिषु तु—'प्राजापत्यं नवश्वादे पादोनं चाद्यमासिके । त्रैपक्षिके तदर्धं स्वा-
त्पादो द्विमासिके तथा ॥ पादोनकृच्छ्रमुद्गीष्टं षण्मासे च तथाद्विके । त्रैरात्रं
चान्वमासेषु प्रत्यहं वेदहः स्मृतम् ॥' इति षट्त्रिंशन्मतोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ क्ष-
त्रियादिश्वाद्भोजने त्वनापदि तत्रैव विशेष उक्तः—'चान्द्रायणं नवश्वादे परा-
को मासिके स्मृतः । त्रैपक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रो मासद्वये स्मृतः ॥ क्षत्रियस्य
नवश्वादे व्रतमेतदुदाहृतम् । वैश्यस्यार्धाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियास्तु मनीषिभिः ॥
शूद्रस्य तु नवश्वादे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् । सार्धं चान्द्रायणं मासे त्रिपक्षे त्वैन्द-
वं स्मृतम् ॥ मासद्वये पराको स्यादूर्ध्वं सान्तपनं स्मृतम् ॥' इति । यत्तु शङ्खव-
चनम्—'चान्द्रायणं नवश्वादे पराको मासिके स्मृतः । पक्षत्रयेऽतिकृच्छ्रः स्वा-
त्पण्मासे कृच्छ्र एव तु ॥ आद्विके पादकृच्छ्रः स्यादेकाहः पुनराद्विके । अत
ऊर्ध्वं न दोषः स्वाच्छङ्खस्य वचनं यथा ॥' इति, तत्सर्पादिहृतविषयम् ।—'वे
स्तेनाः पतिताः क्लीबा' इत्याद्यपाङ्गेयविषयं वा ॥—'चण्डालादुदकात्सर्पाद्वाहा-
याद्वैद्युतादपि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥ पतनानाशकैश्चैव
विषोद्वन्धनकैस्तथा । भुक्त्वैषां षोडशश्वादे कुर्यादिन्दुव्रतं द्विजः ॥' इति ।
तथा—'अपाङ्गेयान्यदुद्दिश्य श्वादेमेकादशेऽहनि । ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वा भोजनं शिशु-
चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति ।—'भामश्वादे तथा भुक्त्वा तत्कृच्छ्रेण शुध्यति । सं-
कल्पिते तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं क्षपणं भवेत् ॥' इति भरद्वाजेन गुरुप्रायश्चित्ता-
भिधानात् ॥

ब्रह्मचारिणस्तु बृहद्यमो विशेषमाह—'मासिकादिषु योऽभीयादसमा-
प्ततो द्विजः । त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ प्राणायामत्रयं कृत्वा
व्रतं प्राप्य विशुध्यति ॥' इति । इदमज्ञानविषयम् । कामतोऽपि स एवाह—
'मधु मांसं तु योऽभीयाच्छ्वादे सूतक एव वा । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं

समापयेत् ॥' इति । आभ्रभादे तु सर्वत्रार्थम्—'आभ्रभादे तदर्थं तु प्राजापत्यं तु सर्वदा' इति षट्त्रिंशन्तेऽभिधानात् ॥ यत्तूशनसोक्तम्—'वसकृत्वः पिवेच्छापो गायत्र्या आह भुगिदजः । ततः संध्यामुपासीत शुक्ले तु तदनन्तरम् ॥' इति तदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धविषयम् ॥ संस्काराङ्गभूतश्राद्धभोजने तु न्यासेन विशेष उक्तः—'निवृत्तबृद्धाहोमे तु प्राङ्गामकरणाक्षया । चरेत्सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि न्यस्य भोऽन्येषु तु भुक्त्वा च संस्कारेषु द्विजोत्तमः । नियोगादुपवासेन ब्रुध्यते ह्रीदने च साम' इति ॥ सीमन्तोन्नयनादिषु पुनर्धौऽन्यो विशेषमाह—'चरेत् ॥' इति । अन्त्योन्नयने तथा । जातश्राद्धे नवश्राद्धे द्विजश्रान्दनाख्यं कर्माधानाङ्गभूतं सोमसाहचर्यात् ॥ भोज्यभोजने प्रायश्चित्तम्—'यस्त्वरूपः

अथ पुनिमेकतयाऽभोज्यं भण्यते तत्परिग्रहाशुचि । तत्र केचिद्धर्मपि विष्णुपुरुषमिहीनस्य नास्त्रमथादनापदि' इत्यारभ्य सार्धपञ्चभिः योगीश्वरेण—प्रतिपादिताः । मनुनापि त एव किञ्चिदधिकाः प्रतिपादित्वा कैरभोज्यान्नाः २१७) —'नाओन्नयतते यज्ञे ग्रामयाजिदुते तथा । स्त्रिया ह्यः । (४।२०५-अत आक्षणः कश्चित् ॥ मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाङ्गवेन च दुते भुक्तां च विदुषां च जुगुप्सितम् ॥ स्नेनगायकयोश्चाजं तद्गोपेन । गणाजं गणिदीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥ अभिशस्तस्य षण्डस्य वार्धुषिकस्य च । कस्य च । निकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः । पुंश्चल्या दाम्भिकस्य पर्यायाजमनिर्दशम् । अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च ॥ उग्रान्नं सूतिकाजं नगर्यजं पतिताज्रमवधुतम् । पिशुनानृत्तिनोश्चैव क्रतुविक्रयोपितः ॥ द्विषदन्नं तन्नुवायाजं कृतम्रस्याक्रमेव च । कर्मारस्य निपादस्य रज्जुयिणस्तथा ॥ शैलपकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा । श्वतां शौण्डिकानां च वस्तरणस्य च ॥ सुवर्णरजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे । मृष्यन्ति ये चोपपत्तिलनिर्णयकस्य च ॥ शः ॥ अनिर्दशं च प्रेताज्रमनुष्टिकमेव च ॥' इति ॥ अति स्त्रीजितानां च सर्वकाण्डे श्राद्धकाण्डे च व्याख्याताः । अत्र प्रायश्चित्तं च पदार्था अभिदध—'भुक्त्वातोऽन्यतमस्याज्रममत्या क्षपणं न्यहस् । मत्माह (मनुः ४।२२२) विष्णुम्रमेव च ॥' इति । पैठीनसिनाप्यकामर्तः भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रं रेतो श्वावदन्तः पित्रा विवदमानः स्त्रीजितः कुष्टी पिशुनश्चारात्रमेवोक्तम्—'कुनखी ग्रामराजकोऽभिशस्तो वृषल्यामभिजातः परिवित्तिः । सोमविक्रयी चाणिजको पुनर्भूपुत्रश्चौरः काण्डष्टष्टः सेवकश्चेत्यभोज्यान्ना अपात्रेपरिविन्दानो दिधिषूपतिः क्त्वा दत्त्वा वाऽविज्ञानाजिरात्रम्' इति ॥ शङ्केन ह्या अश्राद्धार्हाः एषां भुक्त्वा चान्द्रायणमुक्तं तदभ्यासविषयम् ॥ गौतमे वेतानेव किञ्चिदधिकान्पठित्यादिना अभोज्यान्पठित्वा प्राक्पञ्चनखेभ्यश्चर्द्धनं पुनरुच्छिष्टपुंश्चल्यभिशास्तेतदापद्विषयम् ॥ यस्तु बलात्कारेण भोज्यते तस्मात्तत्प्राशनं चेति प्रायश्चित्तमुक्तं

‘बलादासीकृता ये तु म्लेच्छचण्डाकदस्युभिः । अशुभं कारिताः कर्म गवादि-
प्राणिहिंसनम् ॥ उच्छिष्टमांजनं चैव तयोच्छिष्टस्य भोजनम् । खरोद्भविद्वाराहाना-
माभिषेकश्च भक्षणम् ॥ तच्छीर्णां च तथा सङ्गस्ताभिश्च सह भोजनम् । मासो-
चित्ते द्विजाती तु प्राजापत्यं विशोभनम् ॥ चान्द्रायणं स्वाहिताग्नेः पराकस्त्वथवा
भवेत् । चान्द्रायणं पराकं च खरेस्त्वत्सरोधितः ॥ संवत्सरोधितः शूद्रो मासार्धं
यावकं पिबेत् । मासमात्रोधितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुष्यति ॥ ऊर्ध्वं संवत्सरा-
त्कल्प्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः । संवत्सरेस्त्रिभिश्चैव तज्जावं स निगच्छति ॥’ इति ॥

आशौचिपरिगृहीताभ्युपनिषत्तु च्छागलेय आह—‘अज्ञानाद्भुजते
विप्राः सूतके सूतके तथा ॥ प्राणायासशतं कृत्वा शुष्यन्ते शूद्रसूतके ॥ वैश्ये
षट्तिर्भवेद्वाग्निं विंशतिर्ब्राह्मणे दश । एकाहं च म्यहं पञ्च सप्तरात्रमभोजनम् ॥
तैतः शुद्धिर्भवत्येषां पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥’ इति । ब्राह्मणादिक्रमेणैकाहम्यहा-
दयो योज्याः । इदमकामविषयम् ॥ कामतस्तु मार्कण्डेय आह—‘भुक्त्वा
तु ब्राह्मणाशौचे खरेस्त्वान्तपनं द्विजः । भुक्त्वा तु क्षत्रियाशौचे तसकृच्छ्रो वि-
धीयते ॥ वैश्याशौचे तथा भुक्त्वा महासान्त्वनं खरेत् । शूद्रस्यैव तथा भुक्त्वा
त्रिमासान्त्वतमाचरेत् ॥’ यत्तु शङ्केनोक्तम्—‘शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासा-
न्त्वतमाचरेत् । वैश्यस्य तु तथा भुक्त्वा त्रीन्मासान्त्वतमाचरेत् ॥ क्षत्रियस्य तथा
भुक्त्वा द्वौ मासौ त्रयमाचरेत् । ब्राह्मणस्य तथाऽशौचे भुक्त्वा मासत्रयी भवे-
त् ॥’ इति । इदमभ्यासविषयम् । एतच्च प्रायश्चित्तमाशौचानन्तरं वेदितव्यम् ।
ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवाहमभाति तस्य तावदाशौचं यावत्, तेषामाशौ-
चव्यपगमे तु प्रायश्चित्तं कुर्यात्’ इति विष्णुस्मरणात् ॥

अपुत्राद्यभोजने तु लिखित आह—‘भुक्त्वा बार्धुषिकस्याहमव्रतस्यासु-
तस्य च । शूद्रस्य च तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं त्यादभोजनम् ॥’ तथा—‘परपाकनिकृत्तस्य
परपाकरतस्य च । अपचस्य तु भुक्त्वा त्रिजश्चान्द्रायणं खरेत् ॥’ इति । एतच्चाभ्या-
सविषयम् ॥ परपाकेन निवृत्तादेर्लक्षणं च तेनैवोक्तम्—‘गृहीत्वाग्निं समारोप्य प-
ञ्चयज्ञाक्षं निर्वपेत् । परपाकनिकृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ पञ्चयज्ञांस्तु
यः कृत्वा परास्मादुपजीवति । सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ॥ गृहस्थधर्म-
वृत्तौ यो ददातिपरिवर्जितः । ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः संप्रकीर्तितः ॥’ इति ॥ यत्तु
ब्रह्मचार्याद्यभोजने वृद्धयाक्षवल्क्य आह—‘यतिश्च ब्रह्मचारी च पकाक्षत्या-
मिनावुभौ । तयोरक्षं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं खरेत् ॥’ इति ॥ यच्च पार्ष-
णश्चाद्याद्यकर्तुरक्षभोजने भरद्वाज आह—‘पक्षे वा यदि वा मासे यस्य नाभ-
न्ति देवताः ॥ भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य द्विजश्चान्द्रायणं खरेत् ॥’ इति तदुभय-
मप्यभ्यासविषयम् ॥ पूर्वपरिगणितातिरिक्ता ये निषिद्धाचरणशीलास्तद्वभो-
जने तु—‘निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च । अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्या-
द्दिनमेकमभोजनम् ॥’ इति षट्त्रिंशन्मतोक्तं द्रष्टव्यम् । अत्रैव संवत्सराभ्या-

१ तथा तस्यैव भोजनं ड. २ अज्ञानाद्भुजने ख. ३ ततः शुचिर्भवेद्विप्रः पञ्चगव्यं पिबेत्तरः
इति ड. ४ द्विजश्चान्द्रायणं खरेदिति ड. ५ पञ्चयज्ञान्मन्यं कृत्वा परास्मदुपजीवति ड.

से षट्त्रिंशन्मत एवोक्तम्—‘उपपातकयुक्तस्य अग्दमेकं निरन्तरम् । अथ
भुक्त्वा द्विजः कुर्यात्पराकं तु विशोधनम् ॥’ इति । इदं चाभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्त-
काण्डगतमविशेषोदितव्रतकदम्बकं हि द्विजाग्रयणैव । क्षत्रियादीनां तु पादपाद-
हान्या भवति । ‘विभ्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्धं पाद-
एकस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥’ इति चिण्णुस्मरणात् ॥

इत्यभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

निमित्तपरिगणनवेलायामुपपातकानन्तरं जातिभ्रंशकरादीनि परिगणितानि
तत्र प्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । तत्र मनुः (१११२४-१२५)—‘जातिभ्रंशकरं
कर्म कृत्वान्यतममिच्छया । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ संकरा-
पात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् । मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याथावकस्व-
हम् ॥’ इति । अन्यतममिति सर्वत्र संबध्यते । यमेनाप्यत्र विशेष
उक्तः—‘संकीकरणं कृत्वा मासमभाति यावकम् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा
प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुष्यति ॥ शीतकृ-
च्छ्रेण वा शुद्धिर्मेहासान्तपनेन वा । मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशो-
धनम् ॥’ इति ॥ बृहस्पतिनापि जातिभ्रंशकरे विशेष उक्तः—‘ब्राह्मणस्य
रुजः कृत्वा रासमादिप्रमापणम् । निन्दितेभ्यो धनादानं कृच्छ्रार्थं व्रतमाचरेत् ॥’
इति । एतेषां च जातिभ्रंशकरादिप्रायश्चित्तानां मन्वाद्युक्तानां जातिशक्त्याद्ये-
क्षया विषयो विभजनीयः । एवं योगीन्द्रहृतमभक्ष्यभक्षणदिप्रायश्चित्तं संक्षे-
पतो दर्शितम् ॥ २८९ ॥

अधुना प्रकृतमनुसरामः—महापातकमनिपातकमनुपातकमुपपातकं प्रकीर्णक-
मिति पञ्चविधं पापजातमुक्तम् । तत्र चतुर्विधप्रायश्चित्तमभिधाय क्रमप्राप्ते प्रकी-
र्णके प्रायश्चित्तमाह—

प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः ।

नम्रः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम् ॥ २९० ॥

खरयुक्तं यानं खरयानम् । उष्ट्रयुक्तं यानमुष्ट्रयानं रथगङ्गादि तेनाध्वगमनं
कृत्वा दिगम्बरः स्नात्वाभ्यषहत्य दिवा वासरे च निजाङ्गनासंभोगं कृत्वा च
तडागतरङ्गिण्यादाववगाह्य कृतप्राणायामः शुष्यति । इदं च कामकारविषयम् ।
(१११२०१)—‘उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः । संवासा जलमाप्नुत्य
प्राणायामेन शुष्यति ॥’ इति मनुस्मरणात् । अकामतः स्नानमात्रं कल्प्यम् ।
साक्षात्खरारोहणे तु द्विगुणावृत्तिः कल्पनीया । तस्य गुरुत्वात् ॥ २९० ॥

गुरुं हुंकृत्य त्वंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।

बध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाधोपवसेद्दिनम् ॥ २९१ ॥

किञ्च । गुरुं जनकादिकं त्वंकृत्य त्वमेवमात्य न्वयैवं कृतमित्येकवचनान्तयुष्म-

च्छब्दोच्चारणेन निर्भर्त्स्य चित्रं वा ज्यायांसं समं कनीयांसं वा सकोर्धं हुं सुष्णी-
मास्त्र, हुं मा बहुवादीः, इत्येवमाक्षिप्य जल्पवितण्डाभ्यां जयफलाभ्यां चित्रं त्रि-
जित्वा कण्ठे वाससा मृदुस्पर्शेवापि बध्वा क्षिप्रं पादप्रणिपातादिना प्रसाद्य कोर्धं
त्यज्जित्वा दिनमुपवसेत् । अनश्नन्कृत्वा वासरं नयेत् ॥ यत्तु यमेनोक्तम्—
'वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्सया । त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य
प्रसादयेत् ॥' इति तदभ्यासविषयम् ॥ २९१ ॥

विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ॥२९२॥

विप्रजिघांसया दण्डाद्युद्यमे कृच्छ्रः शुद्धिहेतुः । निपातने ताडने अतिकृच्छ्रः ।
असृक्पाते रुधिरस्त्रावणे पुनः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । अभ्यन्तरशोणितेऽपि कृच्छ्रः शु-
द्धिहेतुः ॥ बृहस्पतिनाप्यत्र विशेष उक्तः—'काष्ठादिना ताडयित्वा स्वभेदे
कृच्छ्रमाचरेत् । अल्पभेदेऽतिकृच्छ्रः स्यात्पराकस्त्वङ्कर्तने ॥' इति । पादप्रहारे
तु यम आह—'पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधित्सया । दिवसोपोषितः
स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥' इति ॥ मनुनात्वन्यानि प्रकीर्णकप्रायश्चित्तानि
दर्शितानि (११२०२)—'विनाद्भिरप्सु वाप्यार्तः शरीरं संनिवेद्य तु ।
सचैलो बहिराङ्गुल्य गामालभ्य विशुध्यति ॥' इति । विनाद्भिरित्यसंनिहितास्त्र-
पीत्यर्थः । शरीरं मूत्रपुरीषादि । इदमकामविषयम् । कामतस्तु—'आपहतो
विना तोयं शरीरं यो निवेदये । एकाहं क्षपणं कृत्वा सचैलो जलमाविशेत् ॥'
इति यमोक्तं वेदितव्यम् ॥ यत्तु सुमन्तुवचनम्—'अप्यस्त्रौ वा मेहतस्त्र-
कृच्छ्रम्' इति तद्वनार्तविषयमभ्यासविषयं वा ॥ नित्यश्रौतादिकर्मलोपे तु मनु-
राह (११२०३)—'वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकव्रत-
लोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥' इति । श्रौतेषु दर्शपौर्णमासादिकर्मसु स्नातेषु
चानित्यहोमादिषु प्रतिपदोक्तेष्ट्यादिप्रायश्चित्तैरुपवासस्य समुच्चयः । स्नातकव्र-
तानिच—'न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति' इत्येवमादीनि प्रागुक्तानि ।
स्नातकव्रतमधिकृत्य ऋतुनाप्युक्तम्—'एतेषामाचाराणामेकैकस्य व्यतिक्रमे गा-
यत्र्यष्टशतं जप्यं कृत्वा पूतो भवति' इति ॥ पञ्चमहायज्ञाकरणे तु बृहस्प-
तिराह—'अनिर्वर्त्य महायज्ञान्यो भुङ्क्ते प्रत्यहं गृही । अनातुरः सति धने
कृच्छ्रार्धेन विशुध्यति ॥ आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद्यस्तु पर्वणि । ऋतौ न
गच्छेन्नार्या वा सोऽपि कृच्छ्रार्धमाचरेत् ॥' इति ॥ द्वितीयादिभार्योपरमे तु
देवबल आह—'मृतां द्वितीयां यो भार्या दहेद्वैतानिकाग्निभिः । जीवन्त्यां प्रथ-
मायां तु सुरापानसमं हि तत् ॥' इति । स्वभार्याभिर्ज्ञांसने तु यम आह—'स्व-
भार्या तु यदा क्रोधादगम्येति नरो वदेत् । प्राजापत्यं चरेद्विप्रः क्षत्रियो दिव-
साश्रव ॥ षड्रात्रं तु चरेद्वैश्यश्चिरात्रं शूद्र आचरेत् ॥' इति ॥

१ कृच्छ्रोऽप्यन्तरशोणिते इति पाठान्तरेऽप्यन्तरशोणितेऽपि कृच्छ्रः शुद्धिहेतुरिति शेषम्.
२ सचैलः स्नानमाचरेत् इ.

अस्नानभोजनादौ हारीत आह—‘वह्मकमण्डलुं रिक्तमन्त्रातोऽभंश्च भोजनम् । अहोरात्रेण शुद्धिः स्वाग्निजप्येन चैव हि ॥’ इति ॥ एकपङ्क्त्युपविष्टानीं खेहादिना वैषम्येन दानादौ यम आह—‘न पङ्क्त्यां विषमं दद्यात् वाचेत न दापयेत् । वाचको दापको दाता न वै स्वर्गस्य गामिनः ॥ प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ॥ नदीसंकमहन्तुश्च कन्याविप्रकरस्य च । समे विषमकर्तुश्च विष्कृतिर्नोपपद्यते ॥ त्रयाणामपि चैतेषां प्रत्यौपस्ति च मार्गताम् । मैत्रकृच्छ्रेण चाग्नेन द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति । संक्रम उदकावतरणमार्गः । समे विषमकर्ता पूजादौ ॥ इन्द्रधनुर्दर्शनादावृष्यशूक्ल आह—‘इन्द्रचापं पलाशाग्निं यदन्वस्य प्रदर्शयेत् । प्रायश्चित्तमहोरात्रं धनुर्दण्डश्च दक्षिणा ॥’ पतिनादिसंभाषणे तु गौतम आह—‘न म्लेच्छाशुष्यधार्मिकैः सह संभाषेत । संभाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन सह वा संभाषेत तस्यान्नधनकाजबधे पृथग्वर्षाणि’ इति । भार्यान्नधनानीं लाभस्य वधे विप्रकरणे प्रत्येकं संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् ॥ तथा—‘ब्रह्मसूत्रं विना विष्मन्त्रोत्सर्गादौ स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम्—‘विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद्विजः । प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतं तु वा ॥’ तत्र ऊर्ध्वोच्छिष्टे उपवासः अधोच्छिष्टस्योदकपानादिषु गायत्रीजप इति व्यवस्था । अकामतस्तु—‘पिबतो मेहतश्चैव भुञ्जतोऽनुपवीतिनः । प्राणायामत्रिकं षट्कं नक्तं च क्षितयं कमात् ॥’ इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ भुक्त्वा शौचाचमनमकृत्योत्थाने तु—‘यद्युत्तिष्ठत्यनाचास्तो भुक्त्वा वानशनास्ततः । सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत सोऽन्यथा पतितो भवेत् ॥’ इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ चौराद्युत्सर्गादौ वसिष्ठ आह—‘दण्डोत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेच्चिरात्रं पुरोहितः कृच्छ्रमदण्ड्यदण्डने पुरोहितश्चिरात्रं राजा कुनली श्यावदन्तश्च कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरिवोदरेयाताम्’ इति । उदरेयातां कुत्सितानां दन्तानां नलानां चोदरणं कुर्वीतामित्यर्थः । सोनपतितादिपङ्क्तिभोजने तु मार्कण्डेय आह—‘अपाङ्केयस्य यः कश्चित्पङ्क्तिमुक्ते द्विजोत्तमः । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥’ इति ॥

नीलीविषये त्वापस्तम्ब आह—‘नीली रक्तं यदा वक्षं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥ रोमकूपैर्यदा गच्छेद्ब्रह्मो नील्यस्तु कस्यचित् । त्रिषु वर्षेषु सामान्यं तसकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ पाठनं विक्रयश्चैव तद्व्याघोपजीवनम् । पातनं च भवेद्विप्रक्षिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ नीलीदारु यदा भिन्नाद्ब्राह्मणस्य शरीरतः । शोणितं दृश्यते यत्र द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ स्त्रीणां क्रीडार्थसंभोगे शयनीये न दुष्यति ॥’ इति । भृगुणाप्युक्तम्—‘स्त्रीश्रुता स्नयने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति । नृपस्य वृद्धौ वैश्यस्य पर्ववज्रं विचारणम् ॥’ इति ॥ तथा वस्त्रविशेषकृतश्च प्रतिप्रसवः—‘कम्बले पट्टसूत्रे च नीलीरागो न दुष्यति ॥’ इति स्मरणात् ॥ ब्रह्मतत्त्वनिर्मितसङ्गाधारोहणे शङ्क आह—

१ निष्कृतिर्न विधीयते इति पाठः. २ प्राजापत्यं तु मार्गणमिति पाठः. ३ त्रिवर्षेषु च सामान्यं क. ४ भवेद्विप्रे त्रिभिः क.

‘अध्वस्य ज्ञयनं यानमासनं पादुके तथा । द्विजः पलाशवृक्षस्य त्रिरात्रं तु क्वती भवेत् ॥ क्षत्रियस्तु रणे पृष्ठं दत्त्वा प्राणपरायणः । संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छिष्या वृक्षं फलप्रदम् ॥ द्वौ विप्रौ ब्राह्मणाग्नी वा दम्पती गोद्विजोत्तमौ । अन्तरेण यदा गच्छेत्कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ होमकाले तथा दोहे स्वाध्याये दारसंग्रहे । अन्तरेण यदा गच्छेद्द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति । दोहे सात्राय्याद्यङ्गभूते । एतन्नाभ्यासविषयम् । सच्छिद्रादित्याद्यरिष्टदर्शनादौ शङ्क आह—‘दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ घृतं सुवर्णं च दद्यात्’ इति ॥

क्वचिद्देशविशेषगमनेऽपि देवल आह—‘सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः । अङ्गवङ्गकलिङ्गान्ध्रान् गत्वा संस्कारमर्हति ॥’ एतच्च तीर्थयात्राभ्यतिरेकेण ब्रह्मण्यम् ॥ स्वपुरीषदर्शनादौ यम आह—‘प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् । दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा ॥’ इति । शङ्कोऽप्याह—‘पादप्रतपनं कृत्वा कृत्वा वह्निमधस्तथा । कुशैः प्रमृज्य पादैः तु दिनमेकं व्रती भवेत् ॥’ इति ॥ क्षत्रियाद्युपसंग्रहणे हारीत आह—‘क्षत्रियाभिवादानेऽहोरात्रमुपवसेत् । वैश्याभिवादाने द्विरात्रम्, शूद्रस्याभिवादाने त्रिरात्रमुपवासः’ इति ॥ तथा ‘शय्यारूढे पादुकोपानहारोपितपादोच्छिष्टान्धकारस्थश्राद्धकृजपदेवपूजानिरताभिवादाने त्रिरात्रमुपवासः स्यादन्यत्र निमज्जितेनान्यत्र भोजनेऽपि त्रिरात्रम्’ इति ।

समित्पुष्पादिहस्तस्याभिवादानेऽप्येतदेव—‘समित्पुष्पकुशाज्याम्बुसृद-ब्राक्षतपाणिनम् । जपं होमं च कुर्वाणं नाभिवादेत वै द्विजम् ॥’ इत्यापस्तम्बीये जपादिभिः समभिध्याहारात् । अभिवादकस्यापीदमेव प्रायश्चित्तम्—‘नोदकुम्भहस्तोऽभिवादयेत् न भैक्षं चरन्न पुष्पाज्यादिहस्तो नाशुचिर्न जपन्न देवपितृकार्यं कुर्वन्न ज्ञयानः’ इति तस्यापि शङ्केन प्रतिषेधात् । एवमन्यान्यपि वच्चांसि स्मृत्यन्तरतोऽन्वेष्टव्याणि ग्रन्थगौरवभयादत्र न लिख्यन्ते ॥ २९२ ॥

इति प्रकीर्णकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

निमित्तानामानन्यात्प्रतिव्यक्तिप्रायश्चित्तस्य वक्तुमशक्यत्वात्सामान्येनोपदिष्टानुपदिष्टविषये प्रायश्चित्तविशेषज्ञानार्थमिदमाह—

देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः ॥२९३॥

यदुक्तं प्रायश्चित्तजातं वक्ष्यमाणं वा तद्देशादिकमवेक्ष्य यथा कर्तुं प्राणविपत्तिर्न भवति तथा विषयविशेषे कल्पनीयम् । इतरथा प्रधाननिवृत्तिप्रसङ्गात् । तथाच वक्ष्यति—‘वायुभक्षो दिवा तिष्ठन्नाग्निं नीत्वाप्सु सूर्यदक्’ इति, तत्र यदि हिमवन्निरिनिकटवर्तिनामुदैकवास उपदिश्यते अतिशीताकुलिते वा श्लिश्निरादिकाले तदा प्राणवियोगो भवेदिति तद्देशकालपरिहारेणोदैकवासः कल्पनीयः । तथा वयोविज्ञेयादपि यदि भवतिवार्षिकादेरपूर्णद्वादशवार्षिकस्य वा द्वाद-

ज्ञादिकं प्रायश्चित्तमुपदिश्यते तदा प्राणा विषयेरस्ति ततोऽन्यवयस्के त-
 द्प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । अतएव स्मृत्यन्तरे ‘कचिदर्थं कचित्पादः’ इति वृद्धादिषु
 प्रायश्चित्तस्य ऋतोऽभिहितः तच्च प्राक्प्रपञ्चितम् । तथा धनदानतपश्चरणादिश-
 त्तपपेक्षया च नहि निर्धनस्य पात्रे धनं वा पर्याप्तमित्याद्युपपद्यते । तथोद्विक्तपि-
 तादेर्वा पराकादिकं नापि क्षीयद्रादेर्जपादिकं । अतएव गजादीनामशक्नुवन् दानं
 दातुं चरेत्कृच्छ्रभेदकस्य विशुद्धये इत्युक्तम् । तथा ‘प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो
 रोगिण एव च’ इति तपस्यशक्तस्य स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तस्य हासोऽभिहितः ।
 तथा पापं च महापातकादिरूपेण सप्रत्ययाप्रत्ययसकृदभ्यासादिरूपेण चावेक्ष्य
 यत्नतः सकलधर्मशास्त्रपर्यालोचनया प्रायश्चित्तं कल्पनीयम् । तत्राकामतो बद्धि-
 हितं तदेव कामकृते द्विगुणं कामतोऽभ्यासे चतुर्गुणमित्येवं स्मृत्यन्तरानुसारेण
 कल्पनीयम् । तथा—‘महापापोपपापाभ्यां योऽभिघ्नंसेन्मृषा परम् । अन्धश्रो
 मासमासीत्’ इत्युक्तं, तत्र महापापोपपापयोस्तुल्यप्रायश्चित्तस्यायुक्तत्वान्महापा-
 पापेक्षयोपपातके मासिकव्रतस्य हासः कल्पनीयः । यत्र च हसितजृम्भेताक्र-
 न्दितास्फाळनादिनाकस्यात्कुर्वात्तथा । ‘नोदन्वतोऽम्भसि स्नायान्न च श्मश्रुवादि
 कर्तयेत् । अन्तर्बल्याः पतिः कुर्वन्न प्रजा भवति ध्रुवम् ॥’ इत्यादौ प्रायश्चित्तं
 नोपदिष्टं तत्रापि देशाद्यपेक्षया प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ॥ ननु किंचिदपि निमित्त-
 जातमनुकनिष्कृतिकमुपलभ्यते—‘प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये । उप-
 पातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥’ इत्यनुकनिष्कृतिष्वपि प्रायश्चित्तस्य बन्ध-
 माणत्वात् ॥ गौतमेनाप्येतान्येवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन्नित्येकाहादयः प्रति-
 पादिताः । उच्यते । सत्यमस्त्येव सामान्यतः प्रायश्चित्तोपदेशस्तथापि सर्वत्र
 देशकालादीनामपेक्षितत्वादस्त्येव कल्पनावसरः । नच हसितादिषु सर्वत्र प्रा-
 णायामशतं युक्तम् । निमित्तस्य लघुत्वात् । अतः पापापेक्षया हासः कल्पनीयः
 प्रायश्चित्तान्तरं वा ॥ ननु कथं पापस्य लघुत्वं येन प्रायश्चित्तस्य हासकल्पना त्यात् ।
 नच प्रायश्चित्तालपत्वादिति वाच्यम् । अनुकनिष्कृतित्वादेव । सत्यम् । किंतु अर्थवा-
 दसंकीर्तनाहुद्धिपूर्वाहुद्धिपूर्वानुबन्धाद्यपेक्षया च सुबोध एव दोषस्य गुरुलघुभावः ।
 तथा दण्डहासवृत्त्यपेक्षया च प्रायश्चित्तगुरुलघुभावः । यथा ब्राह्मणावगोरणादौ स-
 जातीयविषये प्राजापत्यादिकमुक्तम्, तत्र यदाषानुलोम्येन प्रातिलोम्येन वावगो-
 रणादि क्रियते यदा वा मूर्ध्नावसिक्तादिभिस्तदा दण्डस्य तारतम्यदर्शनादेव दोषाल्प-
 त्वमहत्त्वावयमात्प्रायश्चित्तस्यापि गुरुलघुभावः कल्पनीयः । दर्शितश्च दण्डस्य
 गुरुलघुभावः ‘प्रातिलोम्यापवादिषु द्विगुणस्त्रिगुणो दमः’ इत्यादिना ॥ २९३ ॥

एवं महापातकादिभिः पतितस्य प्रायश्चित्तमुक्तं यस्त्वौद्धत्यादेतन्न चिकीर्षति
 तस्य किं कार्यमित्यत आह—

दासीकुम्भं बहिर्प्राप्ताभिनयेरन्स्वबान्धवाः ।

पतितस्य बहिः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम् ॥ २९४ ॥

जीवत एव पतितस्य ये स्वा ज्ञातव्यो बान्धवाः पितृमातृपक्षास्ते सर्वे संनिपत्य दासी प्रेप्या तथा सपिण्डादिप्रेषितया आनीतमपां पूर्णं कुम्भं घटं ग्रामादहि-
निनयेयुः । एतच्चतुर्ध्यादिरिकातिथिष्वहः पञ्चमे भागे गुर्वादिसंनिधौ कार्यम् ।
(१११८२)—‘पतितस्त्रोदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः । निन्दितेऽहनि सायाह्ने शात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥’ इति मनुस्मरणात् ॥ अथवा दास्येव सपिण्डा-
दिप्रयुक्ता निनयेत् । यथाह मनुः (१११८३)—‘दासी घटमपां पूर्णं पर्य-
स्येधेतवन्पदा । अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचं बान्धवैः सह ॥’ इति । प्रेतवदिति
दक्षिणामुखापसव्ययोः प्राप्त्यर्थम् । तच्च निनयनमुदकपिण्डदानादिप्रेतक्रियोत्त-
रकालं द्रष्टव्यम् । तस्य विद्यागुरुयोनिनसंबन्धाश्च संनिपत्य सर्वाण्युदकादीनि प्रेत-
कर्माणि कुर्युः पात्रं चास्य विपर्यस्येयुः दासः कर्मकरो वाऽवकरात् पात्रमासीच
दासीघटात् पूरयित्वा दक्षिणाभिमुखः पदा विपर्यस्येत् ‘अमुमनुदकं करोमि’
इति नामग्राहं तं सर्वेऽन्वालभेरन् प्राचीनावीतिनो मुक्तशिखा विद्यागुरवो यो-
निसंबन्धाश्च वीक्षेरन् अप उपस्पृश्य ग्रामं प्रविशेयुः’ इति गौतमस्मरणात् ।
अथ च त्यागो यदि बन्धुभिः प्रेष्यमाणोऽपि प्रायश्चित्तं न करोति तदा द्रष्टव्यः ।
तस्य गुरोर्बान्धवानां राज्ञश्च समक्षं दोषानभिरुपाप्यानुभाष्य पुनः पुनराचारं
लभस्वेति, स यद्येवमप्यनवस्थितमतिः स्यात्ततोऽस्य पात्रं विपर्यस्येदिति शाङ्क-
स्मरणात् । ततस्तं लब्धोदकं पतितं सर्वकार्येषु संभाषणसहासनादिषु बहिः
कुर्युर्वर्जयेयुः । तथाच मनुः (१११८४)—‘निवर्तेरस्ततस्तस्मात्संभाषणस-
हासने । दायाधस्य प्रदानं च यात्रामेव च लौकिकीम् ॥’ इति ॥ यदि जेहा-
दिना संभाषणं करोति तदा प्रायश्चित्तं कार्यम् । अत ऊर्ध्वं तेन संभाष्य तिष्ठे-
देकरात्रं जपन्सावित्रीमन्त्रान्पूर्वं ज्ञानपूर्वं चेन्निरात्रमिति ॥ २९४ ॥

यदा तु बन्धुत्यागादन्यथा वा जातवैराग्यः प्रायश्चित्तं च कृतं तदा किं कार्य-
मित्यत आह—

चरितव्रत आयाते निनयेरन्नवं घटम् ।

जुगुप्सेरन्न चाप्येनं संवसेयुश्च सर्वशः ॥ २९५ ॥

कृतप्रायश्चित्ते बन्धुसमीपं पुनरायाते तत्सपिण्डाद्यास्तेन सहिता नवं अनुप-
हृतं घटं उदकपूर्णं निनयेयुः । एतच्च निनयनं पुण्यहृदादिज्ञानोत्तरकालं द्रष्टव्यम् ।
(१११८६)—‘प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णं कुम्भमपां नवम् । तेनैव सार्धं प्रा-
स्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥’ इति मनुस्मरणात् । गौतमेन तु विशेष उक्तः—
‘यस्तु प्रायश्चित्तेन शुष्येत्तस्मिन् शुद्धे ज्ञातकुम्भमयं पात्रं पुण्यतमात् हृदात्पूर-
यित्वा खवन्तीभ्यो वा तत एनमप उपस्पृशेयुरथासौ तत्पात्रं दधुस्तत्संप्रतिगृह्य
जपेत् ‘क्षान्ता भौः क्षान्ता पृथिवी क्षान्तं शिवमन्तरिक्षं यो रोचनस्तमिह गु-
ह्यामि’ इत्येतैर्यजुर्भिः पावमानीभिस्तत्समन्दीभिः कृष्माण्डैश्चात्रं जुहुयाद्विरण्यं
दद्याद्ग्रां चाचार्याय । यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुद्धोदेतदेव साम्यु-

द्रुक् सर्वेषूपपातकेषु' इति ॥ तत एनं कृतप्रायश्चित्तं ते नैव कुत्सयेयुः तथा सर्व-
कार्येषु क्रयविक्रयादिषु तेन सह संन्यवहरेयुः ॥ २९५ ॥

पूर्वोक्तस्य पतितपरित्यागादिविधेरतिदेशमाह—

पतितानामेष एव विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः ।

वासो गृहान्तिके देयमन्नं वासः सरक्षणम् ॥ २९६ ॥

अ एव पुरुषाणां परित्यागो पिण्डोदकदानविधिः कृतप्रायश्चित्तानां परिग्रहवि-
धिश्च स एव स्त्रीणामपि पतितानां वेदितव्यः । इयान्स्तु विशेषः । पतितान्योऽपि
ताभ्यः स्त्रीभ्यः कृतोदकादिकर्मभ्यो वाससृणपर्णमयं कुटीगृहकं प्रधानगृहस-
त्रीपे देयम् । तथा प्राणधारणमात्रमन्नं मलिनं च वस्त्रं पुनः पुरुषान्तरोपभोग-
निवारणसहितं देयम् ॥ २९६ ॥

ननु काः पतितानां यासामन्नं परित्यागविधिरित्यत आह—

नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् ।

विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम् ॥ २९७ ॥

हीनवर्णगमनं गर्भपातनमब्राह्मण्या अपि भर्तुः अब्राह्मणस्यापि हिंसनमित्ये-
तानि स्त्रीणामसाधारणानि पतननिमित्तानि । अपिचन्द्रात्पुरुषस्य यानि पतननि-
मित्तानि महापातकातिपातकानुपपातकान्यभ्यस्तानि चोपपातकादीनि तान्यपि
स्त्रीणां ध्रुवं निश्चितं पतनकारणानि भवन्ति । अतएव शौनकः—'पुरुषस्य
यानि पतननिमित्तानि स्त्रीणामपि तान्येव ब्राह्मणी हीनवर्णसेवायामधिकं पतति'
इति ॥ यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—'त्रीणि स्त्रियाः पातकानि लोके धर्मविदो विदुः॥
भर्तृवधो भ्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनम् ॥' इति भ्रूणहत्याग्रहणं कृतं तत् दृष्टा-
न्तार्थं न पुनरितरेषां महापातकादीनां पतनहेतुत्वनिरासार्थम् । यदपि तेनैव—
'चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च वा । पतिग्री च विशेषेण जुह्नितोपगता
च वा ॥' इति । चतसृणामेव परित्याग इत्युक्तं तस्यापि तासां प्रायश्चित्तमचिकी-
र्षन्तीनां मध्ये चतसृणामेव शिष्यगादीनां चैलाञ्जगृहवासादिजीवनहेतुत्वाद्युच्छे-
देन त्यागं कुर्यान्नान्यासामित्यभिप्रायः । अतश्चान्यासां पतितानां प्रायश्चित्तमकु-
र्वन्तीनामपि वासो गृहान्तिके देयमित्यादिकं कर्तव्यमित्यवगम्यते ॥ २९७ ॥

अगुप्तेरन्न चाप्येनं संविशेयुश्च सर्वश इत्यस्यापवादमाह—

शरणागतबालस्त्रीर्हिंसकान्संवसेन्न तु ।

चीर्णव्रतानपि सतः कृतघ्नसहितानिमान् ॥ २९८ ॥

शरणागतादिभ्यापादनकारिणः कृतघ्नसहितान्प्रायश्चित्तेन क्षीणदोषानपि न
संन्यवहरेदिति वाचनिकोऽयं प्रतिषेधः, किमिति वचनं न कुर्यान्नहि वचनस्या-
तिभासोऽस्ति, अतश्च यद्यपि स्वमिचारिणीनां वधेऽप्येव एव प्रायश्चित्तं तथापि
वाचनिकोऽयं संन्यवहारप्रतिषेधः ॥ २९८ ॥

एवं असंज्ञेन स्त्रीषु विशेषमभिधाय प्रकृत एव चरितव्रतविधौ विशेषमाह—

घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाम् ।

प्रदद्यात्प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रिया ॥ २९९ ॥

घटेऽपवर्जिते हृदादुद्धृत्य पूर्वे कुम्भेऽवनिनीतेऽसौ चरितव्रतः सपिण्डादिमध्यस्थो गोभ्यो यवसं दद्यात् । ताभिः प्रथमं सत्कृतस्य पूजितस्य पञ्चाञ्जलिभिः सत्क्रिया कार्या । गोभिश्च तस्य सत्कारस्तद्वत्तयवसमक्षणमेव । यदि गावस्तद्वत्तं यवसं न गृहीयुस्तर्हि पुनः प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । यदाह हारीतः—‘स्वशिरसा यवसमादाय गोभ्यो दद्याद्यदि ताः प्रतिगृहीयुरयैर्न प्रवर्तयेयुः’ इतरथा नेत्यभिप्रेतम् ॥ २९९ ॥

महापातकादिपञ्चविधेऽपि दोषगणे प्रातिस्विकव्रतसंदोहमभिधायाधुना सकलव्रतसाधारणं धर्ममाह—

विरुध्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतम् ।

यो दोषो यावत्कर्तृसंपाद्यस्ततोऽन्यैर्विरुध्यातो विज्ञातो दोषो यस्यासौ पर्षदुपदिष्टं व्रतं कुर्यात् । यद्यपि स्वयं सकलशास्त्रार्थविचारचतुरस्तथापि पर्षत्समीपमुपगम्य तथा सह विचार्य तदनुमतमेव कुर्यात् । तदुपगमने चाङ्गिरसा विशेष उक्तः—‘कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः । भुञ्जानो वर्षदेत्पापं यावच्छाक्याति पर्षदि ॥ सचैलं वाग्यतः ज्ञात्वा क्लिबवासाः समाहितः । पर्षदानुमतस्तत्त्वं सर्वं विख्यापयेन्नरः ॥ व्रतमादाय भूयोपि तथा ज्ञात्वा व्रतं चरेत् ॥’ इति ॥ विख्यापनं च पर्षद्विज्ञेयानुमानान्तरं कार्यम् । यथाह पराशरः—‘पापं विख्यापयेत्पापी दत्त्वा धेनुं तथा वृषम्’ इति । एतच्चोपपातकविषयम् । महापातकादिष्वधिकं कल्प्यम् । यत्कृतम्—‘तस्माद्भिजः प्राप्तपापः सकृदाकृत्य वारिणि । विख्याप्य पापं पर्षदः किञ्चिद्वैवा व्रतं चरेत् ॥’ इति, तत्प्रकीर्णकविषयम् । पर्षत्स्वरूपं च मनुना दर्शितम्—‘प्रैविषो हैनुकस्तर्की नैरेक्तो धर्मपाठकः । त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे पर्षदेया दशावरा ॥’ हैनुको मीमांसार्थदितत्वज्ञः । तर्की न्यायशास्त्रकुशलः । तथान्यदपि पर्षद्व्यं तेनैव दर्शितम्—‘ऋग्वेदविद्यजुर्विद्यं सामवेदविदेव च । अपरा पर्षद्विज्ञेया धर्मसंज्ञानिर्णये ॥’ इति । तथा—‘एकोऽपि वेदविद्वर्ग्यं व्यवस्थेत्समाहितः । स ज्ञेयः परमो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः ॥’ इति । आसां च पर्षदां संभवापेक्षया व्यवस्था महापातकाद्यपेक्षया वा ॥ यत्तु स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—‘पातकेषु शतं पर्षत्सहस्रं महदादिषु । उपपापेषु पञ्चाशत्स्वरूपं स्वरूपे तथा भवेत् ॥’ इति, तदपि महापातकादिदोषानुसारेण पर्षदो गुरुलघुभावप्रतिपादनपरं न पुनः संख्यानिबन्धार्थम् । मन्वादिमहास्मृतिविरोधप्रसङ्गात् ॥ तथा देवलेन चात्र विशेषो दर्शितः—

‘स्वयं तु ब्राह्मणा ब्रह्मरूपदोषेषु निष्कृतिम् । राजा च ब्राह्मणाभ्यैव महत्सु च परीक्षितम् ॥’ इति ॥ तेषां च पर्वदा अवश्यं व्रतमुपदेष्टव्यम्—‘आर्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्ताणि ये द्विजाः । जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते बान्ति समतां तु तैः ॥’ इत्यङ्गिरःस्मरणात् । तेषां पर्वदा ज्ञातव्यं व्रतमुपदेष्टव्यम्—‘अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः । प्रायश्चित्ती भवेत्पूतः किल्बिषं पर्वदं ब्रजेत् ॥’ इति चस्तिष्ठस्मरणात् ॥ क्षत्रियादीनां तु कृतैनसां धर्मोपदेशे विशेषोऽङ्गिरसाद्वर्णितः—‘न्यायतो ब्राह्मणः क्षिप्रं क्षत्रियादेः कृतैनसः । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतं सर्वं समादिशेत् ॥ तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविबर्जितम् ॥’ इति । तत्र च यागाद्यनुष्ठानशीलानां जपादिकं वाच्यम् । इतरेषां तु तपः । ‘कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित्पापमागताः । जपहोमादिकं तेभ्यो विशेषेण प्रदीयते ॥ ये नामधारका विप्रा मूर्खा धनविबर्जिताः । कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः ॥’ इति ॥

इति प्रकाशप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

अथ रहस्यप्रायश्चित्तम् ।

‘व्याख्याय ख्यातदुरितशातनीं व्रतसंततिम् ।

रहःकृताद्यसंदोहहारिणीं व्याहरन्मुनिः ॥’

तत्र प्रथमं संकलितरहस्यव्रतसाधारणं धर्ममाह—

अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत् ॥ ३०० ॥

कर्तव्यतिरिक्तेरनभिख्यातो दोषो यस्यासौ रहस्यमप्रकाशं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । अतः स्त्रीसंभोगादौ तस्या अपि कारकत्वात् तदितरेरविज्ञातदोषस्य रहस्यव्रतमिति मन्तव्यम् । अत्र यदि कर्ता स्वयं धर्मशास्त्रकुशलस्तदा परस्मिन्निमित्ताभ्य स्वनिमित्तोचितं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । यस्तु स्वयमनभिज्ञोऽसौ केनचिद्दोषमज्ञहत्यादिकं कृतं तत्र किं रहस्यप्रायश्चित्तमित्यन्यथाज्ञेनावगम्य रहोव्रतमनुतिष्ठेत् । अतएव स्त्रीशूद्रयोरप्यमुनैव मार्गेण रहस्यव्रतज्ञानसिद्धेरधिकारसिद्धिः । नच वाच्यं रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वादविषयोऽत्र स्त्रीशूद्रयोस्तदनुपपत्तेरनधिकार इति । यतोऽनैकान्ततो रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वम् । दानादेरप्युपदेशात् गीतमोक्तप्राणायामादेरपि संभवाच्च । इतरेषामपि मन्त्रदैवतविच्छन्दःपरिज्ञानमात्रमेवाधिकारोपयोगि न त्वन्यविषयम् । नहि तद्वानिर्माणादौ ज्योतिष्टोमादिविषयिणी प्रतिपत्तिरूपयुज्यते । देवतादिपरिज्ञानं त्ववश्यमपेक्षणीयम् ।—‘अविदित्वा ऋषिं छन्दो दैवतं योगमेव च । बोधवाच्येज्जपेद्वापि पापीयाज्जायते तु सः ॥’ इति व्यासस्मरणात् ॥ अप्राप्त्याहारविशेषानुक्तौ पयःशुक्लतण्डुलैः, कालविशेषानुक्तौ संवत्सरादयः, देशविशेषानुक्तौ शिलोद्यवाद्यो गीतमाद्यभिहितः प्रकाशप्रायश्चित्तवदन्वेषणीयाः ॥ ३०० ॥

१ तथाच पर्वदा स्त्र. २ तथाच स्त्र.

एवं सकलरहस्यसाधारणधर्ममभिधाव प्रकाशप्रायश्चित्तवद्रहस्यहत्यादिकमेवैव
रहस्यप्रायश्चित्तान्यह—

त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वधमर्षणम् ।

अन्तर्जले विशुध्येत दत्त्वा गां च पयस्विनीम् ॥ ३०१ ॥

त्रिरात्रमुपोषितोऽन्तर्जलेऽधमर्षणेन महर्षिणा इष्टं सूक्तं अधमर्षणं 'कृतं च
सत्यं च' इति तृचमानुष्टुभं भाववृत्तदेवताकं जप्त्वा त्रिरात्रान्ते पयस्विनीं गां
दत्त्वा ब्रह्महा विशुध्यति । जपश्चान्तर्जले निमग्नेन त्रिरावर्तनीयः । यथाह
सुमन्तुः—'देवद्विजगुरुहन्ताप्सु निमग्नोऽधमर्षणं सूक्तं त्रिरावर्तयेत् । मातरं
भगिनीं गत्वा मातृष्वसारं क्षुषां सखीं वान्यद्वाऽगम्यागमनं कृत्वाऽधमर्षण-
मेवान्तर्जले त्रिरावर्त्य तदेतस्मात्पूतो भवति' इति । एतच्चाकामकारविषयम् ।
यत्तु मनुनोक्तम् (११२४८)—'सग्याहतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु चोडश ।
अपि भ्रूणहणं मासात्पुनन्यहरहः कृताः ॥' इति, तदप्यस्मिन्नेव विषये गोदाना-
नक्तस्य वेदितव्यम् । यत्तु गौतमेन षट्त्रिंशद्वात्रव्रतमुक्तवोक्तं 'तद्रत एव
ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेयगुरुतल्पेषु प्राणायामैः स्नातोऽधमर्षणं जपेत्' इति,
तदकामतो स कृद्रधविषयम् । यत्तु बौधायनेनोक्तम् ।—'प्रामात्प्राची चोदीचीं
दिशमुपनिष्क्रम्य स्नातः शुचिः शुचिवासा उदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य सकृ-
द्विज्जवासाः गोशकृत्पूतेन पाणिनादित्याभिमुखोऽधमर्षणं स्वाध्यायमधीयीत ।
प्रातः शतं मध्याह्ने शतमपराह्णे शतं परिमितं चोदितेषु नक्षत्रेषु प्रस्तुतिषावकं
प्राप्तीयात् । ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः सप्तरात्रात्प्रमुच्यते द्वादश-
रात्रान्महापातकेभ्यो ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेयानि वर्जयित्वा एकविंशतिरात्रेण
तान्यपि तरतीति तत्कामकारविषयम्, अकामतः श्रोत्रियाचार्यसवनस्त्ववध-
विषयं वा । यत्तु मनुनोक्तम् (१२२५८)—'अरण्ये वा त्रिरध्वस्य प्रयतो
वेदसंहिताम् । मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः क्षोभितस्त्रिभिः ॥' इति, तत्कामतः
श्रोत्रियादिवधविषयमितरत्र कामतोऽध्यासविषयं वा । यत्तु बृहद्विष्णुनोक्तम्
—'ब्रह्महत्यां कृत्वा प्रामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य प्रभूतेनभनेनाग्निं
प्रज्वालयाधमर्षणेनाष्टसहस्रमाज्याहुतीर्जुहुयात्तत एतस्मात्पूतो भवति' इति, तन्नि-
र्गुणवधविषयमनुग्राहकविषयं वा । यत्तु यमेनोक्तम्—'अ्यहं त्वपसेषुक-
क्षिरहोऽभ्युपयन्नपः । मुच्यते पातकैः सर्वैश्चिर्जपित्वाधमर्षणम् ॥' इति, तद्वृण-
वतो हन्तुर्निर्गुणवधविषयं प्रयोजकानुमन्तृविषयं वा । यत्तु हारीतेनोक्तम्
—'महापातकातिपातकानुपातकोपपातकानामेकतममेव सनिपाते चाधमर्षणमेव
त्रिर्जपेत्' इति तन्निमित्तकर्तृविषयम् । एवमन्यान्यपि स्मृतिवाक्यान्मन्विष्यै-
वमेव विषयेषु विभजनीयानि ग्रन्थगौरवमयाह लिख्यन्ते । एतदेव व्रतजालं
वागव्ययोर्विद्वज्जपेद्व्यामाहिताग्निपक्वां गर्भिण्यामविज्ञाते च गर्भे व्या-
पादिते तुरीयांशन्यूनमनुष्ठेयम् ॥ ३०१ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह—

लोमभ्यः स्वाहेत्यथवा दिवसं मारुताशनः ।

जले स्थित्वाभिजुहुयाच्चत्वारिंशद्दृताहुतीः ॥ ३०२ ॥

अथवाहोरात्रमुपोषितो रात्रावुदके वासं कृत्वा प्रातर्जलाहुतीर्वा लोमभ्यः स्वाहेत्याधैरष्टभिर्मन्त्रैरेकेन पञ्चपञ्चाहुतय इत्येवं चत्वारिंशद्दृताहुतीर्जुहुयात् । इदं च पूर्वोक्तसमानविषयम् । उदवासस्य क्लेशबाहुल्यात् ॥ ३०२ ॥

क्रमप्राप्तं सुरापानप्रायश्चित्तमाह—

त्रिरात्रोपोषितो हृत्वा कूष्माण्डीभिर्वृतं शुचिः ।

सुरापश्चत्वारिंशद्दृताहुतीरित्यनुवर्तते । त्रिरात्रमुपोषितः कूष्माण्डीभिः यदेवादेवहेडनमित्याद्याभिः कूष्माण्डदृष्टाभिरनुष्टुभिर्मन्त्रलिङ्गदेवताभिर्ऋग्भिश्चत्वारिंशद्दृताहुतीर्हुत्वा शुचिर्भवेत् । तथा बौधायनेनाप्युक्तम्—‘अथ कूष्माण्डीभिर्जुहुयाद्योऽपूत एवात्मानं मन्येत यावदवाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते । अयोनौ वा रेतः सिक्त्वान्यत्र स्वप्रातः’ इति । यत्तु मनुना (११।२४९)—‘कौत्सें जरुवाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्युचं । माहितं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुध्यति ॥’ इति । मासं प्रत्यहं षोडशकृत्वोऽपनःशोभुषद्वयं प्रतिस्रोमेभिरुपसं वासिष्ठम् । महित्रीणामवोस्वेतोन्विन्दंस्त्वामेत्येतेषामन्यतमस्य जप उक्तः स त्रिरात्रोपवासकूष्माण्डहोमाशक्तस्य वेदितव्यः । एतच्चाकामतः पैथ्याः सकृत्पाने, गौडीमाध्योस्तु पानादृत्तौ च वेदितव्यम् । यच्च मनुना (११।२५६)—‘मन्त्रैः शाकलहोमीयैरुदं हुत्वा घृतं द्विजः । स गुर्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्युचम् ॥’ इति । संवत्सरं प्रत्यहं ‘देवकृतस्यैनसः’ इत्यादिभिरष्टभिर्मन्त्रैर्होमो ‘नम इदुमं नम आविवासे’ इत्येतस्या ऋचो वा जप उक्तः स कामकारविषयः । यत्तु महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्वाः समाहितः । अभ्यस्याब्दं पावमानीभिक्षाहारो विशुध्यति ॥’ इति तदभ्यासविषयम्, समुचितमहापातकविषयं वा ॥

सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह—

ब्राह्मणस्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः ॥ ३०३ ॥

ब्राह्मणस्वर्णहारी पुनस्त्रिरात्रोपोषितः जलमध्यस्थो नमस्ते रुद्र मन्यव इति ऋतरुद्रिचजपयुक्तः शुध्यतीति ॥ ज्ञातातपेनात्र विशेष उक्तः—‘मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा । मत्साच्छन्नो मत्सन्नव्याश्रयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः ॥’ इति । जपश्चैकादशकृत्वः कार्यः । ‘एकादशगुणान्वापि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् । महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः ॥’ इत्यत्रिस्तरणात् ॥ यत्तु मनुना (११।२५०)—‘सकृजप्त्वास्यावासीयं शिवसंकल्पमेव च । सुवर्णमपहत्यापि क्षणाज्जवति निर्मलः ॥’ इति द्विपञ्चाशद्वक्-

संख्याकस्य 'अस्य वामस्य पकितस्य होतुः' इति सूक्तस्य तथा 'यज्जाग्रतो दूरमुदैतु वैवस्य' इति शिवसंकल्पदृष्टस्य षड्भक्त्यस्य वा सकृज्जप उक्तः सोऽस्य मन्त्रिगुणस्त्वामिह स्वर्णहरेणे गुणवतोऽपहर्तुर्दृष्टव्यः । सुवर्णन्यूनपरिमाणविषयोऽनुप्रादकप्रयोजकविषयो वा । आवृत्तौ तु 'महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेत्' इत्यादिनोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ३०३ ॥

क्रमप्राप्तं गुरुतल्पगप्रायश्चित्तमाह—

सहस्रशीर्षाजापी तु मुच्यते गुरुतल्पगः ।

गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्विनी ॥ ३०४ ॥

गुरुतल्पगस्तु सहस्रशीर्षेति षोडशर्चसूक्तं नारायणदृष्टं पुरुषदैवस्य मानुहुर्मन्त्रिदृष्टवन्तं जपं स्तस्मात्प्राप्तान्मुच्यते । सहस्रशीर्षाजापीति ताच्छीर्षप्रत्ययादावृत्तिर्गम्यते । अतएव यमेनोक्तम्—'पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिंश्चिद्वा' इति । आवृत्तौ च संख्यापेक्षायामवस्तनश्लोकगता चत्वारिंशत्संख्यानुमीयते । अत्रापि प्राक्तनश्लोकगतं त्रिरात्रोपोषित इति संबध्यते । अतएव बृहद्विष्णुः—'त्रिरात्रोपोषितः पुरुषसूक्तजपहोमाभ्यां गुरुतल्पगः शुध्येत्' इति । एभिश्च सुराप-सुवर्णस्तेन गुरुतल्पगैश्चिभिः पृथक्पृथगस्य त्रिरात्रप्रतस्यान्ते बहुक्षीरा गौर्देया । इदमकामविषयम् । यत्तु मनुना (११।२५१)—'हविष्पान्तीयमभ्यस्य नतमेह इतीति च । जप्त्वा तु पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः ॥' इति । 'हविष्पान्तमजर्दस्वर्विदं', 'नतमंहोनदुरितं', 'इति वा इति मे मनः', सहस्रशीर्षेत्येषामन्यतमस्य नासं प्रत्यहं षोडशषोडशकृत्वो अप उक्तः सोऽप्यकामविषय एव । कामतस्तु 'मन्त्रैः शाकलहोमीयैः' इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम्—'महाप्याहुतिभिर्होमस्त्रिलैः कार्यो द्विजन्मना । उपपातकशुद्ध्यर्थं सहस्रपरिस्त्रयया ॥ महापातकसंयुक्तो लक्षहोमेन शुध्यति ॥' इति, तदाहुतिविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम्—'जपेद्वाप्यस्य वामीयं पावमानीरथापि वा । कुन्तापं वाकस्त्रि-स्त्र्याञ्च निविष्ट्रैषान्वृषाकपिम् ॥ होतृन्कद्रान्सकृज्जप्त्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥' इति तत्राभिचारिणीगमनविषयम् ॥ यानि पुनः गुरुतल्पातिदेशविषयाणि तत्स-मानि वातिपातकोपपातकपदाभिधेयानि तेषु गुरीयांश्चान्यूनसर्धोऽं च क्रमेण वेदितव्यम् । पातकातिपातकोपपातकमहापातकानामेकतमे संनिपाते वा अष्टम-र्षणमेव त्रिजपेदिति हारीतोक्तं वा द्रष्टव्यम् । महापातकसंसर्गिणश्च स तस्यैव अर्तं कुर्यादिति वचनाद्येन सह संसर्गस्तदीयमेव प्रायश्चित्तम् । नच वाच्यं अत्रा-ध्यापनादिसंसर्गस्यानेककर्तृकसंपाद्यात्वाद्ब्रह्मत्वनुपपत्तिरिति । यतः सत्यप्यने-ककर्तृत्वे परदारगमनवत् कर्तृव्यतिरिक्तवृत्तीयाद्यपरिज्ञानमात्रेणैव रहस्यम् । असौ भवत्येव रहस्यप्रायश्चित्तम् । एवमतिपातक्यादिसंसर्गिणोऽपि तदीयमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् ॥ ३०४ ॥

॥ इति महापातकरहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

क्रमप्राप्तं गोवधादिषट्पञ्चाशदुपपातकप्रायश्चित्तमाह—

प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापपनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥ ३०५ ॥

गोवधादिषट्पञ्चाशदुपपातकजातानामनादिष्टरहस्यमतानां च जातिभ्रंशक-
रादीनां सर्वेषामपनुत्तये प्राणायामानां शतं कार्यम् । तथा सर्वेषां महापातका-
दीनां प्रकीर्णकान्तानामप्यपनुत्तये प्राणायामाः कार्याः । तत्र च महापातकेषु
चतुःशतम्, अतिपातकेषु त्रिशतम्, अनुपातकेषु द्विशतमिति संख्याविबुद्धिः
कल्पनीया । प्रकाशप्रायश्चित्तेषु महापातकप्रायश्चित्ततुरीयांशस्योपपातकेषु विधा-
नदर्शनात् प्रकीर्णकेषु च हासः कल्प्यः । अतएवोक्तं यमेन—‘दशप्रणवसंयुक्तैः
प्राणायामैश्चतुःशतैः । मुख्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैः ॥’ इति ।
बौधायनेनाप्यत्र विशेष उक्तः—‘अपिवाक्चक्षुःश्रोत्रत्वक्प्राणमनोऽप्यतिक्रमेण
त्रिभिः प्राणायामैः शुध्यति । शूद्रस्त्रीगमनाश्रमभोजनेषु पृथक्पृथक् सहाई सह
प्राणायामान्धारयेत् । अभक्ष्याभोज्यामेध्यप्राशनेषु तथा वाऽप्यन्यविक्रयेषु मनु-
जांसृष्टतैललाक्षाक्षालवणरसाक्षवर्जितेषु यक्षान्यदप्येवं युक्तं स्याद्द्वादशाहं द्वादश
द्वादश प्राणायामान्धारयेत् । अथ पातकोपपातकवर्ज्यं यक्षान्यन्यदप्येवं युक्तं
स्यादर्धमासं द्वादश द्वादश प्राणायामान्धारयेत् उपपातकपतनीयवर्जं यक्षान्य-
न्यदप्येवं युक्तं स्यात्मासं द्वादशार्धमासान् द्वादशद्वादश प्राणायामान्धारयेत् ।
अन्यपातकवर्ज्यं यक्षान्यदप्येवं युक्तं द्वादश अर्धमासान् द्वादश प्राणायामान्
धारयेत् । अथ पातकेषु संवत्सरं द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेदिति । तत्र
वाक्चक्षुःश्रोत्रादिप्राणायामत्रयं प्रकीर्णकमिप्रायम् । शूद्रस्त्रीगमनाश्रमभोजनेस्वा-
दिनोक्ता एकोनपञ्चाशत्प्राणायामा उपपातकविशेषाभिप्रायाः । तथा अभक्ष्याभो-
ज्येत्यादिनोक्ताश्चतुश्चत्वारिंशदधिकशतप्राणायामा अप्युपपातकविशेषाभिप्राया
युव । अथ पातकोपपातकवर्ज्यमित्यादिनोक्ताः साक्षीतिशतप्राणायामा जातिभ्रं-
शकराद्यभिप्रायाः । अथ पातकपतनीयवर्ज्यमित्यादिनोक्ताः षष्ट्यधिकशतत्रयप्रा-
णायामाः गोवधाद्युपपातकाभिप्रायाः । अथ पातकवर्ज्यमित्यादिनोक्ताः षष्ट्य-
धिकद्विशतसहितद्विसहस्रसंख्याकाः प्राणायामाः अतिपातकानुपपातकाभिप्रायाः ।
अथ पातकेष्वित्यादिनोक्ता विंशत्यधिकशतत्रययुक्ताश्चतुःसहस्रप्राणायामा महा-
पातकविषयाः । इदं चाभक्ष्यभोज्येत्यादिनोक्तं प्रायश्चित्तपञ्चकमत्यन्ताभ्यासवि-
षयं, समुचितविषयं वा । यत्तु मनुना । (११।२।५२)—‘एनसां स्थूलसू-
क्ष्माणं चिकीर्षन्नपनोदनम् । अवेत्यृचं जपेद्वदं यत्किंचेदमतीति वा ॥’
इत्यवदं यावत्प्रत्यहमर्थान्तराविरुद्धेषु कालेषु ‘अवतेहेळोवरुण’ इत्यस्या ऋषो
‘यत्किंचेदम्’ इत्यस्या, ‘इतिवाइतिमेमनः’ इत्यस्याश्च जप उक्तः सोऽप्यभ्यासवि-
षयः ॥ ३०५ ॥

उपपातकसामान्यप्राप्तस्य प्राणायामशतस्यापवादमाह—

ओङ्काराभिष्टुतं सोमसलिलं पावनं पिबेत् ।

कृत्वा हि रेतोविष्मूत्रप्राशनं तु द्विजोत्तमः ॥ ३०६ ॥

द्विजो रेतोविष्मूत्रप्राशनं कृत्वा सोमलतारसमोङ्कारेणाभिमिश्रितं शुद्धिसाधनं पिबेत् । एतच्चकामकारविषयम् । कामतस्तु सुमन्तुकम्—‘रेतोविष्मूत्रप्राशनं कृत्वा लशुनपलाण्डुगृजनकुम्भिकादीनामन्येषां चाभक्ष्याणां भक्षणं कृत्वा हंस-प्रासकुण्डलशसुगालादिमांसभक्षणं च कृत्वा ततः कण्ठमाश्रमुदकमवतीर्य शुद्धव-तीभिः प्राणायामं कृत्वा महाव्याहृतिभिरुगमुदकं पीत्वा तदेतस्यात्पूतो भव-तीति । मनुनापि ससविधामक्ष्यभक्षणे प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम् (११।२।५३)—‘प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चाहं विगर्हितम् । जपस्तरत्समन्दीयं पूयते मान-वक्यहात् ॥’ इति । अप्रतिग्राह्यं विशशस्त्रसुरादिपतितदिद्रव्यं च । यदा त्वप्यु रेतोविष्मूत्रादिशरीरं मलं विसृजति तदापि तेनैवोक्तम्—‘अप्रशस्तं तु कृत्वाप्यु मासमासीत भैक्ष्यभुक्’ इति ॥ ३०६ ॥

अज्ञानकृते प्रकीर्णके मानसे चोपपातके प्रायश्चित्तमाह—

निशायां वा दिवा वापि यदज्ञानकृतं भवेत् ।

त्रैकाल्यसंध्याकरणात्तत्सर्वं विप्रणश्यति ॥ ३०७ ॥

रजन्यां वासरे वा यत्प्रमादकृतं प्रकीर्णकं मानसं वाचिकं चोपपातकं तत्सर्वं प्रातर्मध्याह्नादिकालत्रयविहितनित्यसंध्योपासनया प्रणश्यति । तथाच यमः—‘यदङ्गाकुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा । आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैर्नि-हन्ति तत् ॥’ इति । शातानपेनाप्युक्तम्—‘अनृतं मद्यगन्धं च दिवा मैथुन-मेव च । पुनाति वृषलाञ्चं च संध्या बहिरुपासिता ॥’ इति ॥ ३०७ ॥

अथ सकलमहापातकदिमाधारणान्पवित्रमभ्रानाह—

शुक्रियारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषतः ।

सर्वपापहरा ह्येते रुद्रैकादशिनी तथा ॥ ३०८ ॥

शुक्रियं नाम आरण्यकविशेषः ‘विश्वामि देव सवितः’ इत्यादिवाजसनेयके पठ्यते, आरण्यकं च यजुः ‘ऋचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये’ इत्यादितत्रैव पठ्यते तयोर्जपः सकलमहापातकादिहरः । तथा गायत्र्याश्च महापातकेषु लक्षमतिपातकोपपातक-योर्दशसहस्रमुपपातकेषु सहस्रं प्रकीर्णकेषु शतमित्येवं विशेषतो जपः सर्वपापहरः । तथाच गायत्रीमधिकृत्य श्लोकः शङ्खेनोक्तः—‘शतं जप्ता तु सैवित्री महापातक-नाशिनी । सहस्रजप्ता तु तथा पातकेभ्यः प्रमोचिनी ॥ दशसाहस्रजप्येन सर्वकिं-स्त्रिचपनाशिनी । लक्षं जप्ता तु सा देवी महापातकनाशिनी ॥ सुवर्णश्लेषकृद्भिप्रो ब्रह्महा गुरुतत्पगः । सुरापश्च विशुध्यन्ति लक्षं जप्त्वा न संशयः ॥’ इति ॥ यजुः

चतुर्विंशतिमते उक्तम्—‘गायत्र्यास्तु जपन्कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति । लक्ष्मा-
शीतिं जपेद्यस्तु सुरापानाद्विमुच्यते ॥ पुनरिति हेमहृत्परं गायत्र्या लक्षसप्ततिः ।
गायत्र्या लक्षषष्ट्या तु मुच्यते गुरुतल्पगः ॥’ इति, तद्वृत्तवाक्प्रकाशविषयम् ।
तथा रुद्रैकादशिनी एकादशानां रुद्रानुवाकानां समाहारो रुद्रैकादशिनी सा च
विशेषतो जप्ता सर्वपापहरा । ‘एकादशगुणान्वापि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् । म-
हन्मः स तु पापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥’ इति महापातकेष्वेकादशगुणाह-
सिदक्षेणात् अतिपातकादिषु चतुर्थचतुर्थोऽष्टासो योजनीयः । चत्वारोऽथम-
र्षणादिसमुच्चयार्थः । यथाह वसिष्ठः—‘सर्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतः परम् ।
येषां जपैश्च होमैश्च पृथन्ते नात्र संशयः ॥ अघमर्षणं देवैकृतं शुद्धवत्यस्तेरसमाः ।
कृष्माण्ड्यः पावमान्यश्च दुर्गा सावित्र्ययैव च ॥ अभीष्टज्ञाः पदस्तोमाः सामानि
व्याहृतीस्तथा । आरदण्डानि सामानि गायत्रं रैवतं तथा ॥ पुरुषव्रतं च भर्त्सि
च तथा देवव्रतानि च । आर्त्विगं बौहस्पत्यं च वाक्सूक्तं मध्वसूक्तं तथा ॥ रैत-
द्विषोऽथर्वशिरास्त्रिंशुपुर्णं महाव्रतम् । गोसूक्तं चार्धसूक्तं च इन्द्रं शुद्धे च सामनी ॥
श्रीर्षेयाज्यदोहानि रैथन्तरं च अग्नव्रतं वामदेव्यं बृहच्च । पुतानि गीतानि पुनश्चि
जन्तूनातिस्तरत्वं लभते यदीच्छेत् ॥’ इति ॥ ३०८ ॥

यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।

तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या वाचनं तथा ॥ ३०९ ॥

किञ्च । यत्र यत्र च ब्रह्मवधादौ तज्जनितैकलम्पजातेनात्मानं संकीर्णमभिमूर्तं
द्विजो मन्यते तत्र तत्र गायत्र्या तिलैर्होमः कार्यः । तत्र महापातकेषु लैक्ष-
स्वया होमः कार्यः । ‘गायत्र्या लक्षहोमेन मुच्यते सर्वपातकैः’ इति यमस्मर-
णात् । अतिपातकादिषु पादपादहासः कल्पनीयः । तथा तिलैर्वाचनं दानं कार्यम् ।

१ सर्वदेवपवित्रा पाठः. २ अघमर्षणमृतं च सत्यमित्यादि. ३ देवकृतं देवकृतस्येनस
इत्याद्युक्. ४ शुद्धवत्यः एतोन्विन्द्र स्तवामेत्याद्या ऋचः. ५ तरन्समास्तरत्समन्दीत्याद्युचः.
६ कृष्माण्ड्यं यदेवादेबहेडनमित्याद्याः. ७ पावमान्यः स्वादिष्ठया मदिष्ठयेत्याद्याश्चत्वारो-
ऽध्यायाः. ८ दुर्गा जातवेदसेसुनवेत्यादिस्तुक्तम्. ९ सावित्रीदेवस्येत्याद्युचः. १० अ-
भीष्टज्ञास्तदाख्या मन्त्रविशेषाः. ११ पदस्तोमा उत्सोदेबाहिरण्यया इत्यादयः. १२ सामानि
साधारणानि. १३ व्याहृतीः भूराज्ये च पृथिव्ये चेत्यादिकाः. १४ आरदण्डानि सामानि अ-
ग्नयाहीत्यादीनि. १५ गायत्रं सामविशेषः. १६ रैवतं रेवतीनः सधमाद इत्यादि. १७ पुरु-
षव्रतं वैश्वानरमित्यादि. १८ भार्गवोऽग्नेव्रतपत इत्यादि. १९ देवव्रतं अमृतासत्यमुपैमीत्यादि.
२० आर्त्विगं ऋत्विग्नेष्वमन्त्रा बौधायनीयाः. २१ बौहस्पत्यं बृहस्पते प्रथमं वाचो इत्यादि.
२२ वाक्सूक्तं ओष्ठापिधानेत्यादि. २३ मध्वचः मधुवाता इत्यादयः. २४ शतरुद्रियं नमस्ते
रुद्र मन्यव इत्यादि. २५ अथर्वशिरः देवा ह वै स्वर्गमित्यादि. २६ त्रिंशुपुर्णं ब्रह्ममेतुमामि-
त्यादि. २७ महाव्रतं अथमहाव्रतमित्यादि. २८ गोसूक्तं आगावो अग्नमित्यादि. २९
अथसूक्तं अयन्ते अस्तु हव्यत इत्यादि. ३० इन्द्राय सामगायतेत्याद्ये इन्द्रशुद्धसामनी.
३१ आज्यदोहमित्यादीनि श्रीणाज्यदोहानि. ३२ रथन्तरं सामविशेषः. ३३ अग्नेव्रतम्.
३४ वामदेव्यं कयानश्चित्र इत्यादि. ३५ बृहत्साम सामविशेषः. ३६ दोषजातेन स्व. ३७
गायत्र्या लक्षहोमः स्व. ३८ वाचनं दानं तिलैरित्यत्रापि संवध्यते. तिलदानमित्यर्थः.

तथाच रहस्याधिकारे वसिष्ठः—वैशाख्यां पूर्णमास्यां तु ब्राह्मणाभ्यस्य पञ्च वा । क्षौद्रयुक्तैस्त्रिभिः कृष्णैर्बाणवेद्यवेतैः ॥ ग्रीवतां धर्मराजेति बद्धा मनसि वर्तते । बाणजीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥' इति ॥ तथा अनियतकालेऽपि दानं तेनैवोक्तम्—'कृष्णाजिने तिलान्कृत्वा द्विरण्यं मधुसर्पिणी । ददाति वस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥' इति । तथा व्यासेनाप्युक्तम्—'तिलधेनुं च बी दद्यात्संयतात्मा द्विजन्मने । ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥' इति । एवमादि दानजातं रहस्यकाण्डोक्तमविदुषां द्विजानां क्षीरद्वयोश्च वेदितव्यम् । यत्तु यमेनोक्तम्—'तिलान्ददाति यः प्रातस्त्रिलान्स्पृशति स्वादति । तिल-
आयी तिलान्मुह्यन्सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥' तथा—'द्वे चाष्टम्यौ तु मासस्य क्षु-
र्द्वयौ तथैव च । अमावास्या पूर्णमासी सप्तमी द्वादशीद्वयम् ॥ संवत्सरमभु-
जानः सततं विजितेन्द्रियः । मुच्यते पातकैः सर्वैः स्वर्गलोकं च गच्छति ॥'
इति । यश्चात्रिणोक्तम्—'क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्गे त्वापाब्द्यां संविशेद्धरिः । निद्रां
त्यजति कार्तिक्यां तयोः संपूजयेद्धरिम् ॥ ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेव व्यपो-
हति ॥' इत्येवमादि तत्सर्वं विद्याविरहिणां कामाकामसकृदभ्यासविषयतया
व्यवस्थापनीयम् ॥ ३०९ ॥

वेदाभ्यासरतं क्षान्तं पञ्चयज्ञक्रियापरम् ।

न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥ ३१० ॥

किंच । 'वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदा-
भ्यासो हि पञ्चधा ॥' इत्युक्तक्रमेण वेदाभ्यासनिरतं तितिक्षायुक्तं पञ्चमहाय-
ज्ञानुष्ठाननिरतं महापातकजान्यपि पापानि न स्पृशन्ति । किमुत प्रकीर्णकजानि
वाङ्मनसजन्योपपातकानि चेत्यत्र तात्पर्यमपिशब्दाल्लक्ष्यते । एतच्चाकामकारवि-
षयम् । अतएव वसिष्ठेन—'यद्यकार्यशतं साध्रं कृतं वेदश्च धार्यते । सर्वं तत्त-
स्य वेदाभिर्द्विहृत्यग्निरिवेन्धनम् ॥' इति प्रकीर्णकाद्यभिप्रायेणाभिधायाभिहितम्—
'न वेदयलमाश्रित्य पापकर्मरतिर्भवेत् । अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दहते कर्म
नेतरत् ॥' इति ॥ ३१० ॥

वायुभक्षो दिवा तिष्ठन् रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक् ।

जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुभ्येद्ब्रह्मवधादते ॥ ३११ ॥

किंच । सोपवासो वासरमुपविशन् उपित्वा खलिळे वसन्निशां नीत्वादिल्लो-
द्यानन्तरं सावित्र्याः सहस्रं जप्त्वा ब्रह्मवधव्यतिरिक्तसकलमहापातकादिपाप-
जातान्मुच्यते । अतश्चोपपातकादिविषयभासेऽनेकद्रोषममुच्ये वा वेदितव्यम् ।
विषमविषयसमीकरणस्यान्यादयत्वात् । अतएव वृद्धवसिष्ठेन महापातको-
पपातकयोः कालविशेषेण व्रतविशेष उक्तः । यथाह—'यवानां प्रसूतिमज्जकिं
वा अप्यमाणं द्यूतं वाभिमन्त्रयेत् 'यवोऽसि धान्यराजस्त्वं वाक्यो मधुसंयुतः ।

निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः स्मृतम् ॥' इत्यनेन । 'वृत्ते यथा मनुष्याः पवित्रममृतं यथाः । सर्वं पुनन्तु मे पापं बाह्यः कायसंभवम् ॥' इत्यनेन वा । 'अग्निर्कार्यं तु कुर्वति तेन मृतबलिं तथा । नाग्रं न भिक्षां नातिथ्यं न चोच्छिष्टं परित्यजेत् ॥' 'ये देवा मनोजाता मनोयुजः शुद्धा दक्षपितरस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा' इत्यात्मनि बुद्ध्याश्चिरात् मेधाभिवृद्धये पापक्षयाय त्रिशं ब्रह्महत्यादिषु द्वादशरात्रं पतितोत्पन्नश्लेष्टद्विगवलम्बनेनान्यान्यपि स्मृतिवचनानि विवेचनीयानि ॥ ३११ ॥

इति रहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

विनियुक्तव्रतव्रतरूपभेदे बुभुक्षिते ।

कीदृक्षमिति संक्षेपाह्लक्षणं वक्ष्यतेऽधुना ॥

तत्र तावत्सकलप्रकाशरहस्यव्रताङ्गभूतान्धर्मानाह—

ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता ।

अहिंसा स्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥ ३१२ ॥

ज्ञानं मौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः ।

नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाग्रमादता ॥ ३१३ ॥

ब्रह्मचर्यं सकलेन्द्रियसंयमः । उपस्थनिग्रहो किङ्किनिग्रहः गोबलीवर्दन्यायेन निर्दिष्टः । अकल्कता अकुटिलता । शेषं प्रसिद्धम् । यत्पुनर्मनुनोक्तम्—'अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत्' इति तदप्येतेषामुपलक्षणं न परिगणनाय । अत्र च दयाक्षान्त्यादीनां पुरुषार्थतया प्राप्तानामपि पुनर्विधानं प्रायश्चित्ताङ्गत्वा-र्थम् । कचिद्विशेषोऽप्यस्ति । यथा विवाहादिष्वभ्यनुज्ञातस्याप्यनृतवचनस्य निवृत्त्यर्थं सत्यत्वविधानम् । पुत्रशिष्यादिकमपि न ताडनीयमित्येवमर्थमाहिंसा-विधानमित्येवमादि ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥

तत्र सान्तपनाख्यं व्रतं तावदाह—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

जग्ध्वा परेह्युपवसेत्कृच्छ्रं सान्तपनं चरन् ॥ ३१४ ॥

पूर्वेष्टुराहारान्तरपरित्यागेन गोमूत्रादीनि पञ्चगव्यानि पञ्चद्रव्याणि कुशोदक-सहितानि संयुज्य पीत्वा अपरेष्टुरूपवसेदिति द्वैरात्रिकः सान्तपनः कृच्छ्रः । संयोजनं चोत्तरश्लोके पृथग्विधानादवगम्यते । कृच्छ्र इति चान्वर्थसंज्ञेयम् । तपोरूपत्वेन क्लेशसाध्यत्वात् । गोमूत्रादीनां परिमाणं वक्ष्यते । यदा पुनः पूर्वे-ष्टुरूपेणापरेष्टुः समग्रकं संयुज्य समग्रकमेव पञ्चगव्यं पीयते तदा ब्रह्मकृषे इत्याख्यायते । यथाह पाराशरः—'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदक-म् । निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु ग्रैल्येकं कायशोधनम् ॥ गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेताया-

१ परम् ख. २ द्वैरात्र. ख. ३ सांतपन. ४ पवित्र कायशोधनमिति पाठः ड.

आपि गोमयम् । पयः काञ्चनवर्णाया नीलायाश्च तथा दधि ॥ घृतं च कृष्णव-
र्णायाः सर्वे कापिलमेव च । अलाभे सर्ववर्णानां पञ्चगव्येष्वयं विधिः ॥ गोमूत्रं
माषकास्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश । क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्ति-
ताः ॥ गोमूत्रवद्वृतस्येष्टसदर्थं तु कुशोदकम् । गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति
गोमयम् । आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति च दधि ॥ तेजोसिशुकमित्याज्यं
देवस्यत्वा कुशोदकम् । पञ्चगव्यमृषा पूतं होमयेदग्निसंनिधौ ॥ सप्तपत्राश्च वे
दर्भा अचिन्नाग्राः शुचित्विषः । एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ॥ इरा-
जती इदंविष्णुर्मानसोके च शंखतीः । एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद्भिजः ॥
प्रणवेन समालोढ्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य च । प्रणवेन समुद्धृत्य पिबेत्प्रणवेन तु ॥
मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् । स्वर्णपत्रेण रौप्येण ब्राह्मतीर्थेन वा
पुनः ॥ यच्चगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मानवे । ब्रह्मकूर्चोपवासस्तु दहत्यभिरि-
वेन्धनम् ॥ इति ॥ यदा त्वेतदेव मिश्रितं पञ्चगव्यं त्रिरात्रमभ्यस्यते तदा
यतिसान्तपनसंज्ञं लभते—‘एतदेव त्र्यहस्यसं यतिसान्तपनं स्मृतम्’ इति
शाङ्गस्मरणात् ॥ जाबालेन तु सप्ताहसार्धं सान्तपनमुक्तम्—‘गोमूत्रं गोमयं
क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकैकं प्रत्यहं पीत्वा त्वहोरात्रमभोजनम् ॥ कृच्छ्रं
सान्तपनं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ॥’ इति ॥ एषां च गुरुलघुकृच्छ्राणां शक्त्या-
द्यपेक्षया व्यवस्था विज्ञेया । एवमुत्तरत्रापि व्यवस्था षोडश्या ॥ ३१४ ॥

महासान्तपनाख्यं कृच्छ्रमाह—

पृथक्सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ।

सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः ॥ ३१५ ॥

सप्ताहेनापवर्जितो महासान्तपनाख्यः कृच्छ्रो विज्ञेयः । कथमित्यपेक्षायास्तुक्तं
पृथग्भूतैः पद्भिर्गोमूत्रादिभिरेकैकैकैकमहरतिवाहयेत् सप्तमं चोपवासेवेति ।
यमेन तु पञ्चदशाहसंपाद्यो महासान्तपनोऽभिहितः—‘त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं
त्र्यहं चै गोमयं पिबेत् । त्र्यहं दधि त्र्यहं क्षीरं त्र्यहं सर्पिस्ततः शुचिः ॥ महा-
सान्तपनं ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥’ इति ॥ जाबालेन त्वेकविंशतिरात्रनिर्वर्त्यो
महासान्तपन उक्तः—‘षण्णामेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् । त्र्यहं चोपवसे-
दन्यं महासान्तपनं विदुः ॥’ इति ॥ यदा तु षण्णां सान्तपनद्रव्याणामेकैकस्य
अहमुपयोगस्तदा अतिसान्तपनम् । यथाह यमः—‘एतान्येव तथा पेवान्ये-
कैकं तु त्र्यहं त्र्यहम् । अतिसान्तपनं नाम अपाकमपि शोभयेत् ॥’ इति । अपा-
कमपि शोभयेदित्यर्थवादः ॥ ३१५ ॥

इति महासांतपनात्तिसांतपने ।

पर्णकृच्छ्राख्यं व्रतमाह—

पर्णोद्गन्धराजीवबिल्वपत्रकुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥ ३१६ ॥

१ अचिन्नाग्राः कुशाः स्थिता इति पाठः. २ तात्रेण ख. ३ पेयादेकैकं ख.

पलाशोदुम्बरारविन्दश्रीवृक्षपर्णानामेकैकेन कथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत् । कुशोदकं चैकस्मिन्नहनीति पञ्चाहसाध्वः पर्णकृच्छ्रः । यदा तु पर्णादीनामेकीकृतानां कायश्चिरात्राप्ते पीयते तदा पर्णकूर्चः । यथाह यमः—‘एताम्येव समकानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । काययित्वा पिबेदग्निः पर्णकूर्चोऽभिधीयते ॥’ इति । यदा तु शिल्वादिफलानि प्रत्येकं कथितानि मासं पीयन्ते तदा फलकृच्छ्रादिष्वपदेशं लभन्ते । यथाह मार्कण्डेयः—‘फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः । श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पक्षाक्षैरपरस्तथा ॥ मासेनामलकैरेव श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् । परमैतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते ॥ मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु ॥’ इति ॥ ३१६ ॥

इति पर्णकृच्छ्र एकादशविधः ।

तप्तकृच्छ्रमाह—

तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।

एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः ॥ ३१७ ॥

दुग्धसर्पिरुदकानां तप्तानामेकैकं प्रतिदिवसं प्राश्यापरेषुरुपबसेत् । एष दिवसश्चतुष्टयसंपाद्यो महातप्तकृच्छ्रः । एभिरेव समस्तैः सोपवासैर्द्विरात्रसंपाद्यः सान्त्वनवतप्तकृच्छ्रः । मनुना तु द्वादशरात्रनिर्वर्त्योऽभिहितः (११२१४)—‘तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् । प्रतिव्यहं पिबेदुष्णान्सकृत्स्वावी स-माहितः ॥’ इति । क्षीरादिपरिमाणं तु पराशरेणोक्तं द्रष्टव्यम् ।—‘अपां पिबेत् त्रिपलं द्विपलं तु पयः पिबेत् । पलमेकं पिबेत्सर्पिश्चिरात्रं चोष्णमारुतम् ॥’ इति । त्रिरात्रमारुतस्य पूरणे उष्णोदकबाष्पं पिबेदित्यर्थः । यदा तु शीतं क्षीरादि पीबते तदा शीतकृच्छ्रः ।—‘व्यहं शीतं पिबेत्तोयं व्यहं शीतं पयः पिबेत् । व्यहं शीतं घृतं पीत्वा वायुमग्नः परं व्यहम् ॥’ इति यमस्मरणात् ॥ ३१७ ॥

इति तप्तकृच्छ्रश्चतुर्विधः ।

पादकृच्छ्रमाह—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैवायं पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥ ३१८ ॥

एकभक्तेन सकृदोजनेन दिवैव । नक्तेनेति पृथग्प्रादानात् । अतश्च दिवैवैकवारमेव भोजनेनैवैकमहोरात्रमतिवाहयेदिति । तत्र दिवेति रात्रियुदासः । एकवारमिति द्विवारादियुदासः । भोजनेनेत्यभोजनयुदासः । एतच्च कृच्छ्रादीनां व्रतरूपत्वात् पुरुषार्थभोजनपर्युदासेन कृच्छ्राद्भूतं भोजनं विधीयते । तथास्यापस्तम्बः—‘व्यहमनकाश्यदिवाशी च । ततस्व्यहं व्यहमयाचितव्रतस्वयहं नास्माति किंचन’ इति । अत्र चानकाशरीत्यनेन व्रतविहितेन गिनिप्रत्ययेन नक्तपर्युदासेन दिवाभोजननियमं दर्शयति । गौतमेनापीदमेव स्पष्टीकृतम्—‘हविष्यान्मासरा-

शान्मुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाशीयात्' इति । एवं नक्तभोजनविधावपि । न विधत्ते याचितं यस्मिन्भोजने तदयाचितम् । तेन कालविशेषानुपादानादिव रात्री वा सकृदित्येव । तपोरूपत्वात्कृच्छ्राणां द्वितीयभोजने तदनुपपत्तेः । अयाचितमिति न केवलं परकीयाद्ययाचनप्रतिषेधोऽपि तु स्वकीयमपि परिचारकभार्यादिभ्यो न याचितव्यम् । प्रेषणाप्येषणयोः साधारणत्वाद्याच्यायाः । अतः स्वगृहेऽपि भृत्य-भार्यादयोऽनाज्ञप्ता एव यदि भोजनमुपहरन्ति तर्हि ओक्तव्यं नान्यथा । अमु-नैवाभिप्रायेणोक्तं गौतमेन—'अथापरं ग्रहं न कंचन याचेत्॥' इति । अत्र च आसत्संख्यानियमः पराशरेण दर्शितः—'सायं तु द्वादश प्रासाः प्रातः पञ्चवक्त्रा स्मृताः । चतुर्विंशतिरायाच्याः परं निरशनं स्मृतम् ॥' इति ॥ आपस्तम्बेन त्वन्यथोक्तम्—'सायं द्वाविंशतिप्रासाः प्रातः पञ्चविंशतिः स्मृताः । चतुर्विंशति-रायाच्याः परं निरशनास्तथा । कुक्कुटाण्डप्रमाणास्तु यथा वास्यं विशेषमुखम् ॥' इति ॥ अनयोश्च कल्पयोः शक्त्यपेक्षया विकल्पः । आपस्तम्बेन तु प्राजापत्य-प्रायश्चित्तं चतुर्धा विभज्य चतुरः पादकृच्छ्रान्कृत्वा वर्णानुरूपेण व्यवस्था द-र्शिता—'ग्रहं निरशनं पादः पादश्चायाचितं ग्रहम् । सायं ग्रहं तथा पादः पादः प्रातस्तथा ग्रहम् ॥ प्रातः पादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्ये तु दापयेत् । अयाचितं तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम् ॥' इति ॥ यदा त्वयाचितोपवासात्मकग्रहद्व-यानुष्ठानं तदार्धकृच्छ्रः । सायं व्यतिरिक्तापरग्रहत्रयानुष्ठानं तु पादोपनिमित्ति विज्ञेयम् । 'सायंप्रातर्विनार्धं स्यात्पादोपनिमित्तं नक्तवर्जितम्' इति तेनैवोक्तत्वात् ॥ अर्धकृच्छ्रस्य प्रकारान्तरमपि तेनैव दर्शितम्—'सायं प्रातस्तथैकैकं दिनद्वयम-याचितम् । दिनद्वयं च नाशीयात्कृच्छ्रार्धं तद्विधीयते ॥' इति ॥ ३१८ ॥

प्राजापत्यं कृच्छ्रमाह—

यथाकथंचिन्निगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ।

अयमेव पादकृच्छ्रः यथाकथंचिद्दण्डकलितवदावृत्त्या स्वस्थानविवृद्ध्या वा, तत्राप्यानुलोम्येन प्रातिलोम्येन वा तथा वक्ष्यमाणजपादियुक्तं तद्वहितं वा त्रिर-भ्यस्तः प्राजापत्योऽभिधीयते । तत्र दण्डकलितवदावृत्तिपक्षो वसिष्ठेन प्रदर्शितः—'अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् । अहः पराकं तत्रैकमेवं चतु-रहौ परौ ॥ अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः । बालवृद्धानुरेष्वेवं शिशुकृ-च्छ्रमुवाच ह ॥' इति ॥ आनुलोम्येन स्वस्थानविवृद्धिपक्षस्तु मनुना दर्शितः (११।२११)—'ग्रहं प्रातःग्रहं सायं ग्रहमद्यादयाचितम् । परं ग्रहं च नाशीयात्प्राजापत्यं चरेद्विजः ॥' इति ॥ प्रातिलोम्यावृत्तिस्तु वसिष्ठेन दर्शिता—'प्रातिलोम्यं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम्' इति । जपादिरहित-पक्षस्तु ऋग्वेदादिविषयेऽङ्गिरसा दर्शितः—'तस्याच्छूद्रं समासाद्य सदा ध-र्मपथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमादिवर्जितम् ॥' इति । जपादियु-क्तपक्षस्तु पारिक्षेप्याद्योग्यतया च त्रैवर्णिकविषयः । सच गौतमादिभिर्द-र्शितः—'अथातः कृच्छ्रान्वाक्यास्यास्यो हविष्यान्मातराशान्मुक्त्वा तिस्रो रात्री-याः स्मृ० ४१

नोन्नीवाद्यापरं न्यहं नक्तं भुञ्जीताद्यापरं न्यहं न कंचन याचेताद्यापरं न्यहमु-
पवर्त्तस्त्रिष्टेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः सत्यं वदेदनायैः सह न भाषेत रौरव-
योर्वा जपे नित्यं प्रभुञ्जीतानुसवनमुदकोपस्पर्शनमापोहिहेति तिसृभिः पवित्रव-
तीभिर्माजिबीत हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्यष्टाभिरथोदकतर्पणम् । नमो-
हमाय मोहमाय महमाय धन्वने तापसाय पुनर्वसवे नमः सौकुषाय औम्बाय
वसुविन्दाय सर्वविदाय नमः । पाराय सुपाराय महापाराय पारदाय परपाराय
पारयिष्णवे नमः । रुद्राय पशुपतये महते देवाय न्यम्बकायैकचरायाधिपतये
हराय शर्वायाचनाशानायोमाय वज्रिणे घृणिने कपर्दिने नमः सूर्यायादित्याय नमः ।
नीलक्रीवाय शितिकण्ठाय नमः । कृष्णाय पिङ्गलाय नमः । ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धा-
येन्द्राय हरिकेशायोर्ध्वरेतसे नमः । सत्याय पावकाय पावकवर्णायैकवर्णाय
कामाय कामरूपिणे नमः । दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमः । तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे
नमः । सौम्याय सुपुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरुषाय उत्तमपुरुषाय ब्रह्म-
चारिणे नमः । चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नम इति । एतदेवादित्योपस्था-
नमेता एवाज्याहुतयो द्वादशरात्रस्थान्ते चरं श्रपयित्वा एताभ्यो देवताभ्यो
उडुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहाग्नौपोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो
देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतयेऽग्नये स्विष्टकृते इति अन्ते ब्राह्मणभोजनम् इति । तत्र
त्रिष्टेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकाम इत्यस्यार्थः । यस्तु महतोऽप्येनसः क्षिप्रमेके-
नैव कृच्छ्रेण क्षिप्रं मुच्येयमित्येवं कामयते असावहनि कर्मविरुद्धेषु कालेषु ति-
ष्ठेद्ब्राह्मवासीत । एवं रौरवयोर्ध्यायसामजपो नमोहमायेत्यादिभिस्तर्पणमादित्यो-
पस्थानादिकं चद्रश्रपणादिकं च योगीश्वराद्यनुक्तं क्षिप्रकामः कुर्वीत । अतश्च
योगीश्वराद्युक्तप्राज्ञापत्यद्वयस्थाने गौतमीयमनेकेतिकर्तव्यतासहितं द्रष्टव्यम् ।
एवमन्यान्यपि स्मृत्यन्तरोक्तानि विशेषेणान्वेषणीयानि ॥

अतिकृच्छ्रमाह—

अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात्पाणिपूरान्नभोजनः ॥ ३१९ ॥

एतद्धर्मक एव एकभक्तादिप्राज्ञापत्यधर्मयुक्तोऽतिकृच्छ्रः स्यात् । इयांस्तु वि-
शेषः । आद्ये न्यहत्रये पाणिपूरणमात्रमर्त्तं भुञ्जीत न पुनर्द्वाविंशत्यादिप्रासान् ॥
अत्र च प्रासभोजनानुवादेन पाणिपूरान्नविधानादन्यन्यहेऽतिदेशप्रास उपवासोऽ-
प्रतिपक्ष एव ॥ अत्रापि पादशो व्यवस्था पूर्ववदेव द्रष्टव्या । यत्तु मनुनोक्तम्
(११२१३)—‘एकैकं प्रासमस्मीयाद्व्यहणि त्रीणि पूर्ववत् । न्यहं चोपवसेदन्त्यम-
तिकृच्छ्रं चरन् द्विजः ॥’ इति तत्पाणिपूरान्नपरिमितारूपत्वाच्छकविषयम् ॥ ३१९ ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमाह—

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम् ।

एकविंशतिरात्रं पयसा वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्राख्यं त्रतं विशेषम् । गौतमेन
तु द्वादशरात्रमुदकेन वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रै उक्तः । अग्न्यस्तृतीयः स कृच्छ्राति-
कृच्छ्र इति । अतश्च अक्षयपेक्षयाऽन्योर्ध्ववस्था ॥

पराकमाह—

द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः ॥ ३२० ॥

ऋग्वेदोऽयमर्घश्लोकः ॥ ३२० ॥

सौम्यकृच्छ्रमाह—

पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ॥ ३२१ ॥

पिण्याको निःसृततैलस्तिलओदननिस्त्रावोदधितुदकसक्तूनां पञ्चानामेकैकं प्रति-
दिवसमुपभुज्य वष्टेऽह्नि उपवसेदेव सौम्याख्यः कृच्छ्रोऽभिधीयते । द्रव्यपरि-
माणं तु प्राणवात्राःसात्रनिबन्धनमधिगन्तव्यम् । जाबालेन तु चतुरहर्ष्यापी
सौम्यकृच्छ्र उक्तः—‘पिण्याकं सक्तवस्तकं चतुर्येऽहन्वभोजनम् । वासो वै दक्षिणं
दद्यात्सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते ॥’ इति ॥ ३२१ ॥

तुलापुरुषाख्यं कृच्छ्रमाह—

एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।

तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः ॥ ३२२ ॥

एषां पिण्याकादीनां पञ्चानां क्रमेणैकैकस्य त्रिरात्राभ्यासेन पञ्चदशाहव्यापी
तुलापुरुषाख्यः कृच्छ्रो वेदितव्यः । अत्र च पञ्चदशाहिकत्वविधानादुपवासस्य
निवृत्तिः ॥ यस्मैनेत्येकविंशतिरात्रिकस्तुलापुरुष उक्तः—‘आचाममथ पिण्याकं
तकं चोदकसक्तुकान् । ग्रहं ग्रहं प्रयुजानो वायुभक्षी ग्रहद्वयम् ॥ एकविंश-
तिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते ॥’ इति । अत्र हारीताद्युक्तैकैकतयता ग्रन्थगौ-
रवभवाच्च लिख्यते ॥ ३२२ ॥

चान्द्रायणमाह—

तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसंमितान् ।

एकैकं हासयेत्कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन् ॥ ३२३ ॥

चान्द्रायणाख्यं व्रतं कुर्वन् मयूराण्डपरिमितान् पिण्डान् शुक्ले आपूर्यमाणपक्षे
तिथिवृद्ध्या चरेत् भक्षयेत् । यथा प्रतिपत्प्रभृतिषु चन्द्रकलानामेकैकशो वृद्धि-
रर्धमासे तद्वृत्तिपिण्डानपि प्रतिपद्येको द्वितीयायां द्वावित्येवमेकैकशो वर्षधन्
भक्षयेद्यावत्पौर्णमासी । ततः पञ्चदश्यां पञ्चदशमासान्मुक्त्वा ततः कृष्णपक्षे
चतुर्दश प्रतिपदि द्वितीयायां त्रयोदशेत्येवमेकैकशो मासान् हासयन्नसीयाद्या-
वत्तुर्दशी । ततश्चतुर्दश्यामेकं मासं ग्रसित्वा इन्दुक्षयेऽर्थादुपवसेत् । तथाच
वसिष्ठः—‘एकैकं वर्षधयेत्पिण्डं शुक्ले कृष्णे च हासयेत् । इन्दुक्षये न मुञ्जीत
एव चान्द्रायणो विधिः ॥’ इति । चन्द्रस्यायनमिवायनं चरणं यस्मिन्कर्मणि
हासवृद्धिभ्यां तच्चान्द्रायणम् । संज्ञायां दीर्घः । इदं च यववत्प्राग्वोरणीयो
मध्वे स्ववीय इति यवमध्यमिति कथ्यते । एतदेव व्रतं यदा कृष्णपक्षप्रति-

पदि प्रक्रम्य पूर्वोक्तक्रमेणानुष्ठीयते तदा पिपीलिकाबन्मध्ये इतिष्ठं भवतीति पिपीलिकमध्यमिति कथ्यते । तथाहि । पूर्वोक्तक्रमेण कृष्णप्रतिपदि चतुर्दश प्रासान् भुक्त्वा एकैकप्रासापचयेन चतुर्दशीं यावन्भुञ्जीत । ततश्चतुर्दश्यामेकं प्रासं प्रसित्वामावास्यायामुपोष्य शुक्लप्रतिपद्येकमेव प्रासं प्राश्नीयात् । तत एकैकोपचयभोजनेन पक्षशेषे निर्दल्यमाने पौर्णमास्यां पञ्चदश प्रासाः संपद्यन्त इति युक्तैव पिपीलिकामध्यता । तथाच वसिष्ठः—‘मासस्य कृष्णपक्षादौ प्रासान्पाञ्चतुर्दश । प्रासापचयभोजी सन्पक्षशेषं समापयेत् ॥ तथैव शुक्लपक्षादौ प्रासं भुञ्जीत चापरम् । प्रासोपचयभोजी सन्पक्षशेषं समापयेत् ॥’ इति ॥ यदा त्वेकस्मिन्पक्षे तिथिवृद्धिहासवशात् षोडशदिनानि भवन्ति चतुर्दश वा तदा प्रासानामपि वृद्धिहासौ वेदितव्यौ । तिथिवृद्ध्या पिण्डांश्चेदिति नियमात् । गौतमेनात्र विशेषो दर्शितः—‘अथातश्चान्द्रायणं तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे वपनं च व्रतं चरेत् श्वोभूतां पौर्णमासीमुपवसेत् आप्यायस्व संतेपर्यासि नवो- नव इति चैताभिस्तर्पणमाज्यहोमो हविषश्चाशुमन्त्रणमुपस्थानं च चन्द्रमसः यदे- वादेवहेडनमिति चतसृभिराज्यं जुहुयादेवकृतस्येति चान्ते समिद्धिस्त्रिभिः ॐभूः भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यं यशः श्रीः ऊर्कं इदं ओजः तेजः पुरुषः धर्मः शिवः इत्येतैर्ग्रासानुमन्त्रणं प्रतिमन्त्रं मनसा नमः स्वाहेति वा सर्वानेतैरेव प्रासान्भुञ्जीत । तद्भासप्रमाणमास्याविकारेण चरुमैक्षसक्तुकणयावकशाकपयोद- धिघृतमूलफलोदकानि हवींस्तुत्तरोत्तरं प्रशस्तानि । पौर्णमास्यां पञ्चदश प्रासान् भुक्त्वा एकैकपचयेनापरपक्षमश्नीयात् । अमावास्यायामुपोष्यैकैकोपचयेन पूर्व- पक्षं विपरीतमेकेषामेष चान्द्रायणो मासः’ इति । अत्र प्रासप्रमाणमास्याविका- रेणेति यदुक्तं तद्बालाभिप्रायम् । तेषां शिष्यण्डपरिमितपञ्चदशप्रासभोजनाश- केः । क्षीरादिहविष्यु शिष्यण्डपरिमितत्वं तु पूर्णपुटकादिना संपादनीयम् । तथा कुकुटाण्डाद्रांमलकादीनि तु प्रासपरिमाणानि स्मृत्यन्तरोक्तानि शक्तिवि- षयाणि शिष्यण्डपरिमाणाल्लघुत्वात्तेषाम् । यत्पुनरत्र श्वोभूतां पौर्णमासीमुपव- सेदित्यत्र चतुर्दश्यामुपवासमभिधाय पौर्णमास्यां पञ्चदशप्रासान्भुक्त्वेत्यादिना द्वात्रिंशदहरात्मकत्वं चान्द्रायणस्योक्तं तत्पक्षान्तरप्रदर्शनार्थं न सार्वत्रिकम् । योगीश्वरवचनानुरोधेन त्रिंशदहरात्मकस्य दर्शितत्वात् । यद्येतत्सार्वत्रिकं स्वा- त्त्वा नैरन्तर्येण संवत्सरे चान्द्रायणानुष्ठानानुपपत्तिः स्यात् चन्द्रगत्यनुवर्तना- नुपपत्तिश्च ॥ ३२३ ॥

चान्द्रायणान्तरमाह—

यथाकथंचित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।

मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥ ३२४ ॥

पिण्डानां चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं मासेन भुञ्जीत । यथाकथंचित्प्रतिदिनं अभ्याह्नेऽष्टौ प्रासान्, अथवा नक्तदिनयोश्चतुरश्रतुरो वा, अथवैकस्मिन्चतुरोऽपर- सिन्द्वादश वा तथैकरात्रमुपोष्यापरस्मिन्षोडश वेत्यादिप्रकाराणामन्यतमेन

शक्त्याद्यपेक्षया भुञ्जीतेत्येतत्पूर्वोक्तचान्द्रायणद्वयादपरं चान्द्रायणम् । अतस्तत्रो-
क्तं प्राससंख्यानियमः किंतु पञ्चविंशत्यधिकशतद्वयसंख्यैव । मनुना चैते
प्रकारा दर्शिताः (११२१८-२२०)—‘अष्टावष्टौ समशीयात्पिण्डान्मध्यन्दिने
स्थिते । नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणं चरेत् ॥ चतुरः प्रातरशीयात्पि-
ण्डान्विप्रः समाहितः । चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं चरेत् ॥ यथाकथं-
चित्पिण्डानां तिष्ठोऽशीतीः समाहितः । मासेनाश्वन्हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सखो-
कताम् ॥’ इति । तथा चत्वारिंशच्छतद्वयन्यूनसंख्याप्राससंपाद्यत्यापि संग्राह-
यमपरग्रहणम् । यथाह यमः—‘त्रींक्षीन्पिण्डान्समशीयास्त्रियतात्मा इवव्रतः ।
हविष्याश्वस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥’ इति । एषु च यतिचान्द्रायण-
प्रसूतेषु न चन्द्रगत्यनुसरणमपेक्षितम् । अतस्त्रिंशदिनात्मकसाधारणेन मासेन
नैरन्तर्येण चान्द्रायणानुष्ठाने यदि कथंचित्तिथिवृद्धिहासवशात् पञ्चम्यादिपवार-
म्भो भवति तथापि न दोषः । यदपि सोमायनाख्यं मासव्रतं मार्कण्डेयेनो-
क्तम्—‘गोक्षीरं ससरात्रं तु पिबेत्स्तनचतुष्टयात् । स्तनत्रयात्ससरात्रं ससरात्रं
स्तनद्वयात् ॥ स्तनेनैकेन षड्रात्रं त्रिरात्रं वायुभुग्भवेत् । एतत्सोमायनं नाम व्रतं
कल्मषनाशनम् ॥’ इति ॥ स्मृत्यन्तरे ‘सप्ताहं चेत्येतद्गोस्तनमखिलमथ त्री-
न्स्तनान्द्वौ तथैकं कुर्यात्क्षींश्चोपवासान्यदि भवति तदा मासि सोमायनं तत्’
इति तदपि चान्द्रायणधर्ममेव । हारीतेनापि ‘अथातश्चान्द्रायणमनुकमि-
ष्यामः’ इत्यादिना सेतिकर्तव्यताकं चान्द्रायणमभिधायैवमेव सोमायनमित्यति-
देशाभिधानात् । यत्पुनस्तन कृष्णचतुर्थीमारभ्य शुक्रद्वादशीपर्यन्तं सोमायन-
मुक्तम् । चतुर्थीप्रभृतिचतुःस्तनेन त्रिरात्रं त्रिस्तनेन त्रिरात्रं द्विस्तनेन त्रिरात्रं
एकस्तनेन त्रिरात्रमेवमेकस्तनप्रभृति पुनश्चतुःस्तनान्तं ‘या ते सोम चतुर्थी तनू-
स्तथा नः पाहि तस्यै नमः स्वाहा, या ते सोम पञ्चमी षष्ठीत्येवं यागार्थोक्तिवि-
होमा एवं स्तुत्वा एनोभ्यः पूतश्चन्द्रमसः समानता सलोकतां सायुज्यं च गच्छ-
ति’ इति चतुर्विंशतिदिनात्मकं सोमायनमुक्तं तदशक्तविषयम् ॥ ३२४ ॥

अथ कृच्छ्रचान्द्रायणसाधारणीमितिकर्तव्यतामाह—

कुर्यात्त्रिषवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा ।

पवित्राणि जपेत्पिण्डान्गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥ ३२५ ॥

कृच्छ्रं प्राजापत्यादिकं चान्द्रायणं वा त्रिषवणस्नानयुक्तः कुर्यात् । एतच्च तत्स-
कृच्छ्रव्यतिरेकेण । तत्र ‘सकृत्स्नायी समाहितः’ इति मनुना विशेषाभिधानात् ॥
यत्पुनः शक्नेन कृच्छ्रेषु त्रिषवणस्नानमभिहितम्—‘त्रिरद्धि त्रिर्निश्वायां तु स-
वासा जकमाविसेत्’ इति तदशक्तविषयम् । यत्पुनर्वैशम्पायनेन द्वैकालिकं
स्नानमुक्तम्—‘स्नानं द्विकालमेव स्यान्निकालं वा द्विजन्मनः’ इति तत्रिषवणस्ना-
नाशक्तत्वं वेदितव्यम् ॥ यत्पुनर्गार्ग्येणोक्तम्—‘एकवासाश्चरेद्भैक्षं खात्वा वासो
न पीडयेत्’ इति तदपि शक्त्यैव ।—‘एकवासाद्वैवासा वा लब्धाशी स्वच्छि-

लेख्यः' इत्येकवचनताया अपि शङ्केन पाक्षिकत्वेनाभिधानात् । खाने च हारी-
 तेव विशेष उक्तः—'अथर्वं शुद्धवतीभिः स्नात्वा घर्मर्षणमन्तर्जले जपित्वा औस-
 महत्तं वासः परिधाय साक्षा सौम्येनादित्यमुपतिष्ठेत्' इति । स्नानानन्तरं च
 पवित्राणि जपेत् । पवित्राणि च 'अघमर्षणं देवकृतः शुद्धवत्यस्तरत्समाः' इ-
 त्यादीनि वसिष्ठादिप्रतिपादितानामन्यतमान्यर्थो विरुद्धेषु कालेषु अन्तर्जले ज-
 पेत् सावित्रीं वा । (११।२२५)—'सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च क्ष-
 कितः' इति मनुस्मरणात् । यत्तु गौतमेनोक्तम्—'रौरवयोधां जपे नखं
 प्रयुजीत' इति तदपि पवित्रत्वादेवोक्तं न पुनर्नियमाय । तथा सति भुव्यन्तर-
 मूलत्वकल्पनाप्रसङ्गात् । अतोऽनधीतसामवेदेन गायत्र्यादिकमेव जप्तव्यम् ।
 यदपि 'नमो हमाय मोहमाय इत्यादि पठित्वा एता एवाज्याहुतयः' इत्युक्तं
 तदपि न नैयमिकं किंतु (११।२२२)—'महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वय-
 मन्वहम्' इति मनुना महाव्याहृतिभिर्होमविधानात् ॥ तथा षट्त्रिंशन्मतेऽ-
 प्युक्तम्—'जपहोमादि यत्किञ्चित्कृच्छ्रोक्तं संभवेन्न चेत् । सर्वे व्याहृतिभिः कु-
 र्याद्गायत्र्या प्रणवेन च ॥' इति । आदिग्रहणादुदकतर्पणादित्योपस्थानादेवम्रहणम् ।
 अतएव वैशम्पायनः—'स्नात्वोपतिष्ठेदादित्यं सौरीभिस्तु कृताञ्जलिः' इति ॥
 एवमन्येष्वपि विरोधिपदार्थेषु विकल्प आश्रयणीयः । अविरोधिषु समुच्चयः ।
 शास्त्रान्तराधिकरणन्यायेन सर्वस्मृतिप्रत्ययत्वात्कर्मणः । जपसंख्यायां विरो-
 पत्तेनैव दर्शितः—'ऋषभं विरजं चैव तथा चैवाघमर्षणम् । गायत्रीं वा जपे-
 देवीं पवित्रां वेदमातरम् ॥ शतमष्टशतं वापि सहस्रमथवा परम् । उपांशु
 मनसा वापि तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ मनुष्यांश्चैव भूतानि प्रणम्य शिरसा ततः ॥'
 इति ॥ तथा पिण्डांश्च प्रत्येकं गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् । तथा यमेनापि
 विशेष उक्तः—'अङ्गुल्यग्रस्थितं पिण्डं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् । प्रादयाचम्य
 पुनः कुर्यादन्यस्याप्यभिमन्त्रणम् ॥' इति । अतश्च ॐ भूर्भुवःस्वरित्यादिभिर्गौत-
 मोक्तैरभिमन्त्रणमग्नैः सहास्य विकल्प उक्तः । यत्पुनराप्यायस्य संतेपयोसीत्या-
 दिभिः पिण्डकरणात्पूर्वं हविषोऽभिमन्त्रणमुक्तं तद्विघ्नकार्यत्वात्समुचीयते । ए-
 तानि च कृच्छ्रादिव्रतानि यदा प्रायश्चित्तार्थमनुष्ठीयन्ते तदा केन्नादिवपनपूर्वकं
 परिगृहीतव्यानि ।—'वपनं व्रतं चरेत्' इति गौतमस्मरणात् । अभ्युदयार्थं तु
 नैव वपनम् । वसिष्ठेनाप्यत्र विशेष उक्तः—'कृच्छ्राणां व्रतरूपाणां इमंशुके-
 शादि बाधयेत् । कुक्षिरोमशिक्षावर्जम्' इति । कृच्छ्राणां व्रतरूपाणां । व्रतरूपाणि
 वपनादीन्व्रतानि बध्यन्त इति शेषः । पर्वदुपदिष्टव्रतग्रहणं च व्रतानुष्ठानादिव-
 सात्पूर्वेषुः सायाह्ने कार्यम् । यथाह वसिष्ठः—'सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां वि-
 श्विपूर्वकम् । ग्रहणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते ॥ दिनान्ते नखरोमादी-
 न्प्रचाप्य स्नानमाचरेत् । मन्त्रगोमयसूत्रारिपञ्चगव्यादिकल्पितैः ॥ मन्त्रपकर्षणं
 कार्यं बाह्यशौचोपसिद्धये । दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ॥ व्रतं विद्या-
 मुक्ते प्राज्ञं बहिराहकदर्शने । आचम्यातः परं मौवी व्याचन्दुष्कृतमात्मनः ॥

मनः संतापनं तीव्रमुद्दहेच्छोकमन्ततः ॥' इति । बहिरिति ग्रामादहिर्निष्क्रम्य । क्षियाप्येवमेव व्रतपरिग्रहः कार्यः । केशश्मश्रुलोभनस्वपनं तु नास्ति ।—'चान्द्रायणादिव्येतदेव क्षियाः केशवपनवर्जम्' इति बौधायनस्मरणात् ॥

वपनानिच्छोस्तु हारीतेन विशेष उक्तः—'राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः । केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ केशानां रक्षणार्थं तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् । द्विगुणे तु व्रते चीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ॥' इति । एतच्च महापातकादिदोषविशेषाभिप्रायेण द्रष्टव्यम्—'विद्वद्विप्रनृपक्षीणां नेष्यते केशवपनम् । व्रते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिनः ॥' इति मनुस्मरणात् । जाबालेनाप्यत्र विशेष उक्तः—'आरम्भे सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः । अक्षेनैव च शालाम्री जुहुयाद्याहतीः पृथक् ॥ आर्द्रं कुर्याद्रतास्ते तु गोहिरव्यादि दक्षिणा ॥' इति ॥ यमेनाप्यत्र विशेषोऽभिहितः—'पश्चात्तापो निवृत्तिश्च ज्ञानं चाङ्गतयोदितम् । नैमित्तिकानां सर्वेषां तथा चैवानुकीर्तनम् ॥' तथा—'गात्राभ्यङ्गशिरोभ्यङ्गौ ताम्बूलमनुलेपनम् । व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यक्षान्ध-बलरागकृत् ॥' इति एवमादिकर्तव्यताजातं स्मृत्यन्तरादन्वेष्टव्यम् । एवमनेन विभिन्ना व्रतं गृहीत्वावश्यं परिसमापनीयम् । अन्यथा तु प्रत्यवायः । 'पूर्वं व्रतं गृहीत्वा तु नाचरेत्काममोहितः । जीवन्भवति चण्डालो मृतः आ चैव जायते ॥' इति छागलेयस्मरणात् । इत्यलं प्रपञ्चेन ॥ ३२५ ॥

इत्यमुक्तविनियोगस्य चान्द्रायणादेः स्वरूपमभिधाय लब्धप्रसङ्गकार्यान्तरेऽपि विनियोगमाह—

अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ।

धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ ३२६ ॥

आदिश्यत इत्यादिष्टं प्रायश्चित्तं न विद्यते आदिष्टं येषु पापेषु तेषु चान्द्रायणेन शुद्धिः । चक्षन्दात्प्राजापत्यादिभिः कृच्छ्रैरेन्दवसहितैस्तत्त्रिरपेक्षैर्वा शुद्धिः । तथाच पदत्रिशन्मतेऽभिहितम्—'यानि कानि च पापानि गुरोर्गुह्यतराणि च । कृच्छ्रातिकृच्छ्रैश्चान्द्रैः शोध्यन्ते मनुरब्रवीत् ॥' इति त्रयाणां समुच्चयः प्रतिपादितः । उद्धानसा तु द्वयोः समुच्चय उक्तः—'दुरितानां दुरितानां पापानां महतामपि । कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव सर्वपापप्रणाशनम् ॥' इति । दुरितमुपशान्तकम् । दुरिष्टं पातकम् । गौतमेन तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चान्द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तमिति विसमासकरणेनैन्दवनिरपेक्षता कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोः सूचिता । चान्द्रायणस्य निरपेक्षता इतिशब्देन च त्रयाणां समुच्चयः । केवलप्राजापत्यस्य तु निरपेक्षं चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—'लघुदोषे त्वनादिष्टे प्राजापत्यं समाचरेत्' इति । गौतमेनापि प्राजापत्यादेर्निरपेक्षत्वमुक्तम्—'प्रथमं चरित्वा शुचिः पूतः

कर्मण्यो भवति, द्वितीयं चरित्वा यदन्यन्महापातकेभ्यः पापं कुरुते तस्मात्प्रमुच्यते, तृतीयं चरित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यते' इति महापातकादपीत्यभिप्रेतम् । मनुनाप्युक्तम् (११।२।१५)—'पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः' इति । हारीतेनाप्युक्तम्—'चान्द्रायणं यावकञ्च तुकापुरष एव च । गवां वैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ॥' तथा—'गोमूत्रं गोमवं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासञ्च शपाकमपि शोधयेत् ॥' तथा तसकृच्छ्रमधिकृत्यापि तेनैवोक्तम्—'एष कृच्छ्रो द्विरभ्यस्तः पातकेभ्यः प्रमोचयेत् । त्रिरभ्यस्तो यथान्यायं शूद्रहत्यां व्यपोहति ॥' इति । उशनसा चोक्तम्—'यत्रोकं यत्र वा नोकं महापातकनाशनम् । प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शोधयेन्नात्र संशयः ॥' इति । पृतानि प्राजापत्यादीन्यनादिष्टेषूपपातकादिषु सकृदभ्यासापेक्षया व्यस्तानि समस्तानि वा योजनीयानि । तथा आदिष्टव्रतेष्वपि महापातकादिषु अभ्यासापेक्षया योजनीयानि । अतएव यमेनोक्तम्—'यत्रोकमित्यादि । गौतमेनाप्युक्तनिष्कृतीनां संग्रहार्थं सर्वप्रायश्चित्तग्रहणं कृतम् । तथा यदपि तेनैवोक्तम्—'द्वितीयं चरित्वा यदन्यन्महापातकेभ्यः पापं कुरुते तस्मात्प्रमुच्यते' इत्युक्त्वा 'तृतीयं चरित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यते' इति, तदपि महापातकाभिप्रायं नतु क्षुद्रपातकाभिप्रायम् । नच महापातकमनुक्तनिष्कृतिकं संभवति, तस्मादुक्तनिष्कृतिकेष्वपि प्राजापत्यादयो योजनीयाः । तत्र द्वादशवार्षिकव्रते द्वादशद्वादशदिनान्येकैकं प्राजापत्यं परिकल्प्य गण्यमाने प्राजापत्यानां षष्ट्यधिकशतत्रयं द्वादशवार्षिके बैकल्पिकमनुष्ठेयं भवति । तदशकौ तावत्यो वा धेनवो दातव्याः । तदसंभवे निष्काणां षष्ट्यधिकशतत्रयं दातव्यम् । तथा स्मृत्यन्तरम्—'प्राजापत्यक्रियाऽशकौ धेनुं दद्याद्विचक्षणः । धेनोरभावे दातव्यं मूत्रं तुल्यमसंशयम् ॥ मूत्रार्धमपि निष्कं वा तदर्धं वा शक्ययेया दातव्यम् । 'गवामभावे निष्कः स्यात्तदर्धं पाद एव वा' इति स्मरणात् । मूल्यदानस्याप्यशकौ तावन्तो बोद्धवासाः कार्याः तत्राप्यशकौ गायत्रीजपः षट्त्रिंशल्लक्षसंख्याकः कार्यः ।—'कृच्छ्रोऽयुतं तु गायत्र्या उद्वासस्तथैव च । धेनुप्रदानं विप्राव सममेतन्नतुष्टयम् ॥' इति पराशरस्मरणात् । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—'गायत्र्यास्तु जपन्कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति । कक्षाशीतिं जपेद्यस्तु घुरापानाद्विमुच्यते ॥ पुनाति हेमहर्तारं गायत्र्या लक्षसप्ततिः । गायत्र्याः षष्टिभिर्लक्षैर्मुच्यते गुरुवल्गः ॥' इति तत् द्वादशवार्षिकतुल्यविधानतयोक्तं न पुनरशकविषयमिति न विरोधः । एवमन्येऽपि—'कृच्छ्रो देव्ययुतं वैव प्राणावामशतद्वयम् । तिलहोमसहस्रं तु वेदपारायणं तथा ॥' इत्यादयः प्रत्याज्ञायाश्चतुर्विंशतिमतादिशास्त्राभिहिताः षष्ट्यधिकत्रिंशतगुणिता महापातकेषु बोद्धव्याः । अतिपातकेषु सप्तत्यधिकशतद्वयं प्राजापत्यानां कर्तव्यम् । तावन्तो वा

धेन्वाद्यः प्रत्याज्ञायाः । पातकेषु च साक्षीतिशतं प्राजापत्याः प्रत्याज्ञायाश्च धेन्वाद्यस्तावन्त एव वा । तथा चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—‘अन्मप्रवृत्ति पापानि बहूनि विविधानि च । कृत्वायीं ब्रह्महत्यायाः षडब्दं व्रतमाचरेत् ॥ प्रत्याज्ञाये गवां देवं साक्षीति धनिना शतम् । तथाद्वादशलक्षणि गायत्र्या वा अपेक्षुचः ॥’ इति । इदमेव द्वादशावार्षिकं व्रते द्वादशद्वादशदिनैरेकैकप्राजापत्यकल्पनायां लिङ्गम् । एवमुपपातकेषु त्रैवार्षिकप्रायश्चित्तविषयभूतेषु नवतिप्राजापत्यास्तावन्तः प्रत्याज्ञायाः । त्रैमासिकविषयेषु पुनः सार्धसप्तप्राजापत्याः प्रत्याज्ञायाश्च धेनूदवासाद्यस्तावन्त एव । मासिकव्रतविषयेषु तु सार्धं प्राजापत्यद्वयं तावानेव वा प्रत्याज्ञायाः । चान्द्रायणविषयभूतेषु पुनरुपपातकेषु प्राजापत्यत्रयम् । तदशक्तस्य प्रत्याज्ञापस्तावानेव । यत्पुनश्चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—‘अष्टौ चान्द्रायणे देवाः प्रत्याज्ञायविधौ सदा’ इति तदपि धनिनः पिपीलिकामध्यादिचान्द्रायणप्रत्याज्ञायविषयम् । मासातिकृच्छ्रविषयभूतेषु पुनरुपपातकेषु सार्धसप्तप्राजापत्याः प्रत्याज्ञायाश्च धेन्वाद्यस्तावन्त एव । ‘प्राजापत्ये तु गामेकां दद्यात्सान्तपने द्वयम् । पैराकतसातिकृच्छ्रे तिस्रस्तिस्रस्तु गार्ग्या ॥’ इति चतुर्विंशतिमतेऽभिधानात् । एतच्चैकैकं प्रासमभीषादित्यामकपरिमितैकैकप्रासपक्षे वेदितव्यम् । पाणिपूराभोजनपक्षे पुनर्धेनूद्वयमेव । प्राजापत्यस्य षडुपवासतुल्यत्वात् तद्विगुणत्वाच्चातिकृच्छ्रस्य । यद्यपि नवसु दिनेषु पाणिपूराभस्य भोजनं तथापि नैरन्तर्येण द्वादशदिवसानुष्ठाने क्लेशातिशयात्षडहोपवाससमानप्राजापत्यद्वयतुल्यत्वमेव । प्राजापत्यस्य च षडुपवासतुल्यत्वं युक्तमेव । तथाहि । प्रथमे ष्यहे सायंतनभोजनत्रयनिवृत्तावेकोपवाससंपत्तिः । द्वितीये ष्यहे प्रातःकालभोजनत्रयनिवृत्तिपरस्य । तथाच अयाचितष्यहेऽपि सायंतनभोजनत्रयवर्जनेऽपरस्येत्येवं नवभिर्दिनैरुपवासत्रयम् । पुनश्चान्यष्यहे चोपवासत्रयमिति युक्तं षडुपवासतुल्यत्वम् । ऋषमैकादशगोदानसहितत्रिरात्रोपवासात्मकगोवधव्रते तु सार्धैकादशप्राजापत्यास्तावत्संख्याकाश्चोदवासाद्यः प्रत्याज्ञायाः । मासं पयोव्रते तु सार्धप्राजापत्यद्वयम् । पराकात्मके तूपपातकव्रते प्राजापत्यत्रयं पराकतसातिकृच्छ्रस्थाने कृच्छ्रत्रयं चरेत् । ‘सान्तपनस्य वाप्यर्धमशक्तौ व्रतमाचरेत्’ इति षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् । चान्द्रायणपराकृच्छ्रातिकृच्छ्रास्तु प्राजापत्यत्रयामका द्वादशवार्षिकव्रतस्थाने विंशत्युत्तरशतसंख्या अनुष्ठेयाः । तत्प्रत्याज्ञावास्तु धेन्वाद्यस्त्रिगुणाः । अतिपातकेषु नवतिसंख्याकाश्चान्द्रायणाद्यः । तत्समेषु पुनः पातकपदाभिधेयेषु षष्टिसंख्याः । उपपातकेषु त्रैवार्षिकविषयेषु त्रिंशत्संख्याः । त्रैमासिके गोवधव्रतस्थाने गोमूत्रस्नानादीनां कर्तव्यताबाहुल्याच्चाण्द्रायणादित्रयम् । मासिकव्रते तु योगीश्वरोक्ते एकमेव चान्द्रायणं धेनूदवासादिप्रत्याज्ञायस्तु सर्वत्र त्रिगुण एव । प्रकीर्णकेषु पुनः प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तानुसारेण प्राजापत्यं

१ प्राजापत्यानां प्रत्याज्ञायाधेन्वाद्यः ख. २ तदतिधनिनः ड. ३ पराकतसातिकृच्छ्रे तिस्रस्तिस्रस्तु गार्ग्येति पाठान्तरम्. ४ तुल्यत्वाद्विगुणत्वाच्च ड. ५ त्रयवर्जनपरस्य ड. ६ भोजनवर्जनेऽन्यस्येति ड. ७ तत्तश्चान्यन्याहे ड. ८ स्नानादीतिकर्तव्यता ड.

पादादिकृत्स्या योजनीयम् । आकृतौ पुनश्चान्द्रायणादिकमिति एतद्दिगवलम्बनेना-
भ्यग्रापि कल्पना कार्या । यत्पुनर्बृहस्पतिनोक्तम्—‘जन्मप्रभृति वत्किंचित्पा-
तकं चोपपातकम् । तावदावर्तयेत्कृच्छ्रं यावत्पष्टिगुणं भवेत् ॥’ इति । तत् द्वे
परदारे इति गौतमोक्तद्विवार्षिकसमानविषयम् । तथा त्रैमासिकादिविषयभू-
तोपपातकावृत्तिविषयं वा । पातकपदाभिधेयचाण्डालादिक्रीगमने द्विरभ्यास-
विषयं वा । तत्र ‘शानात्कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमशानादेन्दवद्वयम्’ इति सकृदुद्दिपूर्व-
गमने कृच्छ्राब्दविधानात्तदभ्यासे द्विवर्षतुल्यपष्टिकृच्छ्रविधानं युक्तमेव । यस्तु
सुमन्तुनोक्तम्—‘यदप्यसकृदभ्यस्तं बुद्धिपूर्वमयं महत् । तच्छुक्लवर्गकृच्छ्रेण
महतः पातकादते ॥’ इति तदप्युपपातकाद्यावृत्तिविषयं । तथा अशानादेन्दवद्व-
यमिति यमोक्तैन्दवद्वयविषयभूतपातकावृत्तिविषयं वा । यस्तु तपस्यसमर्थो धा-
म्यसकृदक्ष स कृच्छ्रादिप्रतानि द्विजाभ्यभोजनदानेन संपादयेत् । तथाहि
स्मृत्यन्तरम्—‘कृच्छ्रे पञ्चातिकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहर्क्षिशदेवं तृतीये चत्वारिंशच्च
तप्ते त्रिगुणितगुणिता विंशतिः स्वात्पराके । कृच्छ्रे सान्तापनाख्ये भवति षडधिका
विंशतिः सैव हीना द्वाभ्यां चान्द्रायणे स्वात्तपसि कृशबलो भोजयेद्विप्रमुखाय ॥’
इति । अहरहरिति सर्वत्र संबन्धनीयम् । तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । अत्र प्राजा-
पत्यदिवसकल्पनया विद्वद्विप्राणां षष्टिभोजनं भवति । यस्तु चतुर्विंशतिमतेऽ
भिहितम्—‘विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्यैवच । अन्या वा पावनी
काचित्समान्याहुर्मनीषिणः ॥’ इति प्राजापत्यस्थाने द्वादशानां विप्राणां भोजन-
मुक्तं तस्मिन्निर्धनविषयम् । यश्चान्द्रायणस्यापि तत्रैव प्रत्याज्ञानमुक्तम्—‘चान्द्रायणं
भृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्यैव च । मित्रविन्दापशुश्चैव कृच्छ्रं मासत्रयं तथा ॥ नित्य-
वैमित्तिकानां च काम्यानां चैव कर्मणाम् । इष्टीनां पशुबन्धानामभावे चरवः
स्पृताः ॥’ इति तदपि चान्द्रायणाशक्तस्य । यस्तु कृच्छ्रं मासत्रयं तथेति कृच्छ्रा-
ष्टकं प्रत्याज्ञातं तदपि जरटमूर्खविषयम् । चान्द्रायणं त्रिभिः कृच्छ्रैरिति दर्शित-
त्वादित्यलं प्रपञ्चेन । प्रकृतमनुसरामः । यस्त्वभ्युदयकामो धर्मार्थे काम्यनि-
बोगनिष्पत्त्यर्थमेतच्चान्द्रायणमनुतिष्ठति न पुनः प्रायश्चित्तार्थमसौ चन्द्रसालोक्यं
स्वर्गविशेषं प्राप्नोति । एतच्च संवत्सरावृत्यभिप्रायेण । एकमास्वा विपापो वि-
पाप्मा सर्वमेनो हन्ति, द्वितीयमास्वा दशपूर्वान्दशापरानात्मानं चैकविंशं पङ्क्तिं
च पुनाति, संवत्सरं चास्वा चन्द्रमसः सलोकतामाप्नोतीति’ गौतमस्मरणात् ॥

कृच्छ्रकृद्धर्मकामस्तु महतीं श्रियमाप्नुयात् ।

यथा गुरुकतुफलं प्राप्नोति सुसमाहितः ॥ ३२७ ॥

किंच । यस्त्वभ्युदयकामः प्राजापत्यादिकृच्छ्राननुतिष्ठति स महतीं राज्यादि-
लक्षणां श्रियं विभूतिमनुभवति । यथा गुरुकतूनां राजसूयादीनां कर्ता तत्फलं
स्वाराज्यादिलक्षणं महत्फलं लभते तथायमपि सुसमाहितः सकलाङ्गकलापम-

विकल्मशमुत्तिष्ठन्निति फलमहिमप्रकाशवार्थं कतुरष्टान्तकीर्तनम् । सुसमाहित इत्यनेनाविकल्मशास्त्रानुष्ठानं वदन्काम्यकर्मतयाङ्गवैकल्ये फलासिद्धिं शोलयति । अतो नात्र प्रायश्चित्तेष्विव यावत्संभवाङ्गानुष्ठानमङ्गीकरणीयमिति बुरोत्सारितं प्रत्याभ्यायोपादानम् । कृच्छ्राद्यनुष्ठानावृत्तौ त्वधिकारिणः फलावृत्तिः कर्मण्यारम्भभाष्यत्वादिति न्यायलभ्या स्थितैवेति नेदमविवक्षितम् ॥ ३२७ ॥

प्रागुदिताखिलार्थोपसंहारव्याजेन धर्मशास्त्रधारणादिविधीन्सार्थवादान्प्रार्थनावरदानरूपेण प्रतिपादयितुमाह—

श्रुत्वैतानृषयो धर्मान्याज्ञवल्क्येन भाषितान् ।

इदमूर्चमहात्मानं योगीन्द्रममितौजसम् ॥ ३२८ ॥

अत्र हि वर्णाश्रमादिव्यावृत्ता धर्माः पदप्रकाराः प्रतिपादिताः तानखिलान् योगीश्वरभाषितान् ऋषयः श्रुत्वा प्रहर्षोत्फुल्ललोचनास्त्वं महिमगुणशालिनमधि-
न्तनीयशक्तिविभवमिदमभिधास्यमानमूचिवांसः ॥ ३२८ ॥

य इदं धारयिष्यन्ति धर्मशास्त्रमतन्द्रिताः ।

इह लोके यशः प्राप्य ते यास्यन्ति त्रिविष्टपम् ॥ ३२९ ॥

विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां धनकामो धनं तथा ।

आयुष्कामस्तथैवायुः श्रीकामो महर्तौ श्रियम् ॥ ३३० ॥

श्लोकत्रयमपि ह्यस्माद्यः श्राद्धे श्रावयिष्यति ।

पितॄणां तस्य तृप्तिः स्यादक्षय्या नात्र संशयः ॥ ३३१ ॥

ब्राह्मणः पात्रतां याति क्षत्रियो विजयी भवेत् ।

वैश्यश्च धान्यधनवानस्य शास्त्रस्य धारणात् ॥ ३३२ ॥

इत्थमृज्वर्यैः श्लोकैः सामश्रवःप्रभृतयोऽनेकधा प्रार्थयन्तेस्म ॥ ३२९-३३२ ॥
अपरामपि प्रार्थनामाह—

य इदं श्रावयेद्विद्वान्द्विजान्पर्वसु पर्वसु ।

अश्वमेधफलं तस्य तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ३३३ ॥

यस्त्विदं धर्मशास्त्रं प्रतिपर्वं द्विजान् श्रावयेत् तस्याश्वमेधफलं भवेदिति आ-
वणविध्यर्थवादः । तदेतदस्मत्प्रार्थितमर्थं सर्वत्र भवाननुमन्यताम् ॥ ३३३ ॥

वरदानमाह—

श्रुत्वैतद्याज्ञवल्क्योऽपि ग्रीतात्मा मुनिभाषितम् ।

एवमस्त्विति होवाच नमस्कृत्य स्वयंभुवे ॥ ३३४ ॥

एतद्विभिर्भाषितं श्रुत्वा योगीन्द्रोऽपि स्वनिर्मितधर्मशास्त्रधारणादिकल्पप्रार्थ-
नोन्मीलितमुखपङ्कजः स्वयंमुखे ब्रह्मणे नमस्कृत्य प्रणम्य भवप्रार्थितं सकलमि-
त्यं भवत्वित्येवं किञ्च भगवान्बभावे ॥ ३३४ ॥

इति श्रीभारद्वाजपद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसप-
रित्राजकविज्ञानेश्वरभट्टारकस्य कृतौ ऋजुमिताक्षरायां याज्ञव-
ल्क्यधर्मशास्त्रविवृतौ प्रायश्चित्ताध्यायस्तृतीयः समाप्तः ॥

अथाध्यायानुक्रमणिका लिख्यते । तत्राद्यं सूतकप्रकरणम् १ । आपद्धर्म-
प्रकरणम् २ । वानप्रस्थप्रकरणम् ३ । अध्यात्मप्रकरणम् ४ । ततः प्रायश्चित्त-
प्रकरणम् ५ । तत्रादौ कर्मविपाकः ६ । महापातकादिनिमित्तपरिगणनम् ७ ।
महापातकप्रायश्चित्तान्यातिदेशिकसहितानि ८ । उपपातकप्रायश्चित्तानि ९ ।
प्रकीर्णकप्रायश्चित्तप्रकरणम् १० । पतितत्यागविधिः ११ । व्रतग्रहणविधिः १२ ।
रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारः १३ । कृच्छ्रादिलक्षणम् १४ । इति प्रकरणानि ॥

उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः ।

धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥

इति याज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगता विवृतिर्न कस्य विहिता विदुषः ।

प्रमिताक्षरापि विपुलार्थवती परिपिञ्चति श्रवणयोरमृतम् ॥ २ ॥

गम्भीराभिः प्रसङ्गाभिर्वाग्भिर्न्यस्ता मिताक्षरा ।

अनल्पार्थाभिरल्पाभिर्विवृतिर्विहिता मया ॥ ३ ॥

नासीदस्ति भविष्यति क्षितितले कल्याणकल्पं पुरं

नो दृष्टः श्रुत एव वा क्षितिपतिः श्रीविक्रमार्कोपमः ।

विज्ञानेश्वरपण्डितो न भजते किञ्चान्यद्व्योपम-

आकल्पं स्थिरमस्तु कल्पलतिकाकल्पं तदेतन्नयम् ॥ ४ ॥

खटा वाचां मधुरवपुषां विद्वदाश्चर्यसीमां

दातार्थानामतिशयजुषामर्थिसार्थार्थनायाः ।

ध्याता मूर्तेर्भूरविजयिनो जीवतादार्कचन्द्रं

जेतारीणां तनुसहस्रं तत्त्वविज्ञाननाथः ॥ ५ ॥

आ सेतोः कीर्तिराशे रघुकुलतिलकस्या च शैलाधिराजा-

र्द्धं च प्रत्यक्षयोधेश्चटुलतिमिकुलोत्तुङ्गरिक्तरङ्गात् ।

आ च प्रोचः समुद्राजतनूपतिशिरोरत्नभाभासुराङ्गिः

पायादाचन्द्रतारं जगदिदमखिलं विक्रमादित्यदेवः ॥ ६ ॥

अन्तर्मुखानि यदि खानि तपस्ततः किं नान्तर्मुखानि यदि खानि तपस्ततः किम् ।

अन्तर्बहिर्हृदि हरिश्च तपस्ततः किं नान्तर्बहिर्हृदि हरिश्च तपस्ततः किम् ॥ ७ ॥

समाप्तेयं समिताक्षरा याज्ञवल्क्यस्मृतिः

याज्ञवल्क्यस्मृतिपद्यानावर्णानुक्रमः ।

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
अकामतः कामचारे	२३९	अतो न रोदितव्यं हि	३०१
अकारणे च विक्रोष्टा	२६७	अतो यतेत तत्प्राप्त्यै	१०८
अकार्यकारिणां दान	३२७	अतो यदात्मनोऽपथ्य	३३९
अकूटरायुर्धैर्यान्ति ते	१०१	अत्राहममुकः साक्षी	१७५
अकूटं कूटकं ब्रूते	२६८	अथवायभ्यसन्वेद	३६७
अकुड्रोऽपरितुष्टश्च	३३३	अदत्तादाननिरतः	३५४
अक्षता च क्षता चैव	१८	अदत्तान्यमिहीनस्य	४८
अक्षतायां क्षताया वा	२१३	अददद्धि समाप्नोति	१४६
अक्षतालक्षकश्रोणी	३४५	अदीर्घसूत्रः स्मृतिमान्	९७
अक्षयोऽयं निधी राज्ञा	९९	अदुष्टां तु त्यजन्दण्ड्यो	१८
अक्षकर्णचतुष्कं च	३४७	अदेशकालसभाषं	२८३
अगृहीते सम दाप्यो	२५३	अद्रिस्तु प्रकृतिस्थाभिः	७
अगृहीते सम दाप्यः	२८८	अधर्मदण्डनं स्वर्गं	१०९
अग्निकार्यं ततः कुर्यात्	८	अधिविघ्नस्त्रियै दद्यात्	२३१
अग्निदाना च ये लोकाः	१६७	अधिविघ्ना तु भर्तव्या	२०
अग्निर्जलं वा शूद्रस्य	१८१	अधीतवदो जपकृत्	३३५
अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं	१८८	अध्याप्या धर्मतः साधु	८
अग्निवर्णान्वाप्यात्मसान्कृत्वा	३३३	अध्यायानामुपाकर्म	४४
अपराजैः सकाशादिप्राप्तौ	९९	अश्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः	३५
अपरिप्यन्नादाय	७२	अनम्रममृतं चैव	३३
अप्राप्तो सुवर्णमक्षीणं	२४७	अनन्ताश्च यथा भावाः	३५३
अभ्याः सर्वेषु वेदेषु	६८	अनन्ता रश्मयस्तस्य	३६०
अजः शरीरग्रहणान्	३४०	अनन्यपूर्विकां कान्तां	१३
अजातौ जातिकरणे	२६९	अनन्यविषयं कृत्वा	३४९
अजाश्वयोर्मुखं मेध्य	६१	अनभिख्यानदोषस्तु	४७०
अज्ञानात् सुगं पीत्वा	४०१	अनर्चितं वृथामांसं	५०
अतऊर्ध्वं पतन्त्येते	११	अनाख्याय ददद्दोषं	१८
अतिथित्वेन वर्णानां	३३	अनादिरात्मा कथितः	३५१
अतिथिं श्रोत्रियं नृपं	३५	अनादिरात्मा संभूतिः	३५२
अतीताथ स्मृतिः कस्य	३५७	अनादिरादिमांश्चैव	३६३
अतीतायामप्रजसि	२२९	अनादिष्टेषु पापेषु	४८७

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
अनाशकानलापात्. ...	३५८	अन्यहस्ते च विक्रीय ...	२७२
अनाहिताप्रितापण्य ...	३८१	अन्यत्र कुलटाषण्ड ...	६६
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां ...	३७२	अन्यथावादिनो यस्य ...	१५५
अनिन्द्येषु विवाहेषु ...	२७	अन्यायेन नृपो राष्ट्रात् ...	१०५
अनिबद्धप्रलापी च ..	३५४	अन्येऽपि शङ्कया प्राज्ञाः ...	२७६
अनियुक्तो भ्रातृजायां ...	४४५	अन्योदर्यस्तु ससृष्टी ...	२२६
अनिवेदितविज्ञातो ...	१४५	अन्योन्यापहत द्रव्यं ...	२१०
अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः ...	२४३	अन्विना यान्त्यचरित ...	३७४
अनिवेद्य नृपे शुभ्येत् ...	४०५	अपन.शोशुचदधम् ...	२९६
अनिश्चित्य भृतिं यस्तु ...	२५३	अपरान्तकमुल्लोप्यं ...	३५०
अनुगम्याम्भसि ज्ञात्वा ...	३१८	अपराह्ण समभ्यर्च्य ...	७०
अनुपाकृतमांसानि ...	५१	अपश्चात्तापिनः कष्टान् ...	३७३
अमृते तु पृथग्दण्ड्या. ...	२३५	अपश्यता कार्यवशात् ...	११४
अनेकपितृकाणां तु ...	२०६	अपसव्य तत. कृत्वा ...	७२
अनेन विधिना जातः ...	१९	अपहता इति तिलान् ...	७२
अनेन विधिना देह ...	१२	अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा ...	१०९
अनेन विधिराख्यातः ...	२७५	अपुत्रा गुर्वनुज्ञातो ...	१९
अनौरमेषु पुत्रेषु ...	२४८	अपुत्रा योपितथैषा ...	२२८
अन्तरा जन्ममरणे ...	३०८	अपुत्रेण परक्षेत्रे ...	२११
अन्तरा पतिते पिण्डे ...	१८९	अपाशनक्रियापूर्वं ...	९
अन्तरे च तयोर्धः स्यात् ...	२६८	अप्रजस्त्रीधन भर्तुः ...	२२९
अन्तर्जले विशुष्येत् ...	४७१	अप्रणोयोऽन्तिथिः साय ...	३३
अन्तर्जानुः शुचौ देशे ...	६	अप्रदुष्टा स्त्रिय हत्वा ...	४३३
अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिः ...	३६७	अप्रमत्तश्चरैर्द्रक्षं ...	३३७
अन्तेवासी गुरुप्राप्तो ...	२५०	अप्रयच्छन्समाप्नोति ...	१८
अन्त्यपक्षिस्थावरता ...	३५३	अप्राप्तव्यवहार च ...	२६९
अन्त्यजैर्गर्दभैरुष्टैः ...	८९	अफालकृष्टेनाग्नीध्र ...	३३१
अन्त्याभिगमने लङ्घयः..	२८८	अबध्य यश्च बभ्राति ...	२६९
अन्योऽचिकित्सरोगाद्याः ...	२२७	अचमक्षो मासमासीत् ...	४४४
अन्नहतीमयावी स्यात् ..	३६९	अश्रुवन्द् नरः साक्ष्यं ...	१६८
अन्नमिष्ट हविष्य च ...	७५	अल्लिङ्गानि जपेच्चैव ...	३२२
अन्नमादाय तृप्ताः स्थ ...	७५	अमक्ष्येण द्विज दूष्य ...	२८९
अन्नं पर्युषित भोज्य ...	५१	अभावे ज्ञातयस्तेषां ...	२५
अन्नं भूमौ श्वचाण्डाल ...	३२	अभावे ज्ञातृचिह्नानां ...	२३५
अन्नं पितृमनुष्वेभ्यो ...	३३	अभिगन्तास्मि अभिनी ...	२५८

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
अभिधाते तथा छेदे ...	२६४	अर्थशास्त्रात् बलवत् ...	१३२
अभिधुक्तं च नान्येन ...	१२५	अर्थस्य संबंधं कुर्यात् ...	३३२
अभियोगमनिस्तीर्य ...	१२४	अर्थानां छन्दतः सृष्टिः ...	३६७
अभियोगे च साक्ष्ये वा ...	१२८	अर्थत्रयोदशपणः ...	२४०
अभिरम्यतामिति वदेत् ...	७८	अर्थोऽधमेषु द्विगुणः ...	२५८
अभिलेख्यात्मनो वंदयान् ...	१००	अर्वाक् चतुर्दशादहो ...	१९४
अभिशास्तो मृषा कृच्छं ...	४४५	अर्वाक्सपिण्डीकरण ...	८२
अभ्रातृको हरेत्सर्वं ...	२१६	अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी ...	२४३
अमावास्याऽष्टका वृद्धिः ...	६७	अलकृतां हरन्कन्यां ...	२८५
अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठश्च ...	२६१	अलन्धमीहेद्धर्मैण ...	९९
अमेध्यशवश्रद्धान्त्य ...	४५	अवकीर्णां कुण्डगोलौ ...	६९
अमेध्याक्तस्य मृतोयैः ...	५९	अवकीर्णां भवेद्भत्वा ...	४३९
अम्बष्ठः शृङ्गां निषादो ...	२८	अवदश्चैवमेतानि ...	३४७
अयं तु परमो धर्मः ...	४	अवरुद्धास्तु दागीषु ...	२८६
अयं मे वज्र इत्येवं ...	४२	अविहातहनस्याशु ...	२८२
अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् ...	४८२	अविहृतप्रद्वचयैः ...	१३
अयनं देवलोकं च ...	३६५	अविभुतमतिः सम्यक् ...	३५९
अयाचिताहृतं ग्राह्यम् ...	६६	अविभक्तैः कुटुम्बार्यैः ...	१५०
अयाचिताशी मितभुक् ...	३६७	अवीचिमन्धतामिस्र ...	३७४
अयुक्तं शपथं कुर्वन् ...	२६७	अवीरात्रीस्वर्णकार ...	४९
अयोनी गच्छतो योषां ...	२८८	अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः ...	३६२
अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति ...	१०४	अशक्तस्तु वदन्नेवं ...	२५९
अरण्ये निर्जले देशे ...	३६९	अशीतिभागो वृद्धिः स्यात् ...	१४६
अरण्ये नियतो जप्त्वा ...	३९३	अश्वमेधफलं तस्य ...	४९१
अराजदैविकं नष्ट ...	२५४	अश्वरत्नमनुष्यस्त्री ...	३७९
अरिभिर्भ्रमुदामीनो ...	१०६	अश्वस्थानाद्भजस्थानात् ...	९०
अरोगामपरिक्रिष्टां ...	६५	अश्वानायुश्च विधिवत् ...	८७
अरोगिणीं भ्रातृमती ...	१४	अष्टमे मास्यतो गर्भो ...	३४४
अरोगित्वं यशो वीन. ...	८७	अष्टौ त्रपुणि सीसे च ...	२४७
अर्कः पलाशः खदिरः ...	९५	असच्छास्त्राधिगमन ...	३८१
अर्धप्रक्षेपणाद्रिशं ...	२७४	असत्कार्यरतो धीरः ...	३५५
अर्धस्य हासं वृद्धि वा ...	२७०	असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः ...	२९
अर्धोऽनुग्रहकृतकार्य ...	२७१	असबद्धकृतश्चैव ...	१४३
अर्ध्याक्षेपातिक्रमकृत् ...	२६६	असमृद्धपि वाऽदण्ड्य ...	२२६
अर्च्यार्थं पिनृपात्रेषु ...	७८	असाक्षिकहते चिह्नैः ...	२६१

श्लोकाः	पृष्ठम्
असिपत्रवनं चैव ३७४	
अस्कन्नमव्यय चैव ९९	
अस्थिमतां सहस्रं तु ४३४	
अज्ञेहा अपि गोधूम ५१	
अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं ४७	
अहंकारश्च बुद्धिश्च ३६२	
अहंकारः स्मृतिर्मैधा ३६२	
अहंकारेण मनसा ३६०	
अहःशेष समासीत ३५	
अहन्येकादशे नाम ५	
अहस्त्वदत्तकन्यासु ३१६	
अहिंसा मृत्यमस्तेय ३७	
अहिंसा स्तेयमाधुर्यं ४७८	
आहो मासस्य षण्णां वा ३३२	
आकाशपवनज्योतिः ३६१	
आकाशमेक हि यथा ३५६	
आकाशाग्राधव सौक्ष्म्य ३४२	
आकृष्णेन इम देवाः ९५	
आगमस्तु कृतो येन १४१	
आगमेनोपभोगेन २४२	
आगमेऽपि बल नैव १४०	
आगमोऽभ्यधिको भोगात् १३९	
आगर्भसंभवाद्रच्छेत् १९	
आगामिभद्रनृपति १००	
आचम्याभ्यादि सलिल ३०१	
आचरेत्सदृशीं वृत्तिम् ३८	
आचान्तः पुनराचम्य ६२	
आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च ८९	
आचार्यपत्नीं स्वसृतां ३८०	
आचार्यपित्रुपाध्याया ३०२	
आचार्योपासन वेद ३५८	
आजीवन्स्वेच्छया दण्ड्यः १६३	
आज्ञासंपादिनीं दक्षां २०	
आतृप्तेस्तु पवित्राणि ७५	
आत्मज्ञः शौचवान्दान्तः ३५४	

श्लोकाः	पृष्ठम्
आत्मतुल्यं सुवर्णं वा ४०५	
आत्मनस्तु जगत्सर्वं ३५१	
आत्मनोऽर्थं क्रियारम्भो ३८१	
आत्मा गृह्यात्यजः सर्व ३४२	
आदन्तजन्मनः सद्यः ३१५	
आदानुश्च विगुह्यर्थं ३९३	
आदित्यस्य सदा पूजां ९३	
आदिमध्यावसानेषु ९	
आधयो व्याधयः क्लेशाः ३३८	
आधानं विक्रयं वापि २६९	
आधिः प्रणयेद्विगुणे १५८	
आधिवेदनिकायां च २२८	
आधिसीमोपनिक्षेप १३७	
आधिस्तु भुज्यते तावन् १७६	
आधेः स्वीकरणात्सिद्धिः १६०	
आर्धौ प्रतिग्रहे क्रीते १३५	
आध्यादीनां विहर्तारं १३८	
आनीय विप्रसर्वस्वं ३९१	
आपन्नतः संप्रगृह्णन् ३२८	
आपद्यपि हि कष्टायां ३२०	
आपोशनेनोपरिष्ठात् ३३	
आमाशयोऽथ हृदयं ३४६	
आमृत्योः श्रियमाकाङ्क्षन् ४६	
आयुः प्रजां धनं विद्या ८८	
आयुष्कामस्तथैवायुः ४९१	
आवाहयेदनुज्ञातो ७१	
आवेक्ष्या गर्भवासाश्च ३३८	
आरामायतनग्रामा २३६	
आरोग्यबलसंपन्नो ९६	
आर्त्यां गत्या तथाऽगत्या ३६१	
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते ३३३	
आवाहनाभौकरण ७८	
आवाह्य तदनुज्ञातो ७२	
आवेदयति चेद्राज्ञे ११६	
आशुदेः संप्रतीक्ष्यो हि २१	

पद्यानां वर्णानुक्रमः ।

५

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
आत्मशानादनुव्रज्य ...	२९४	उत्पन्ने स्वामिनो भोगः...	२३७
आषोडशादाद्वाविंशत् ...	१०	उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु ...	२१४
आसुरो द्रविणादानात् ...	१७	उदक्याशुचिभिः ज्ञायात् ...	३२२
आस्तिकः श्रद्धावानश्च ...	८७	उदक्यास्पृष्टसंघुष्ट ...	५०
आहरेद्विधिवद्वारान् ...	२७	उदरं च गुदौ कौष्ठ्यौ ...	३४६
आहुत्याभ्यायते सूर्यः ...	२४१	उदुम्बरः शमी द्वौ ...	९५
आहृतश्चाप्यधीयीत ...	८	उद्गूणं प्रथमो दण्डः ...	२६२
इच्छता तत्क्षणाच्छुद्धिः ...	३०२	उद्गूणं हस्तपादे तु ...	२६२
इज्याचारदमार्हिंसा ...	४	उद्गूणस्वेति च ऋचो ...	९५
इज्याभ्ययनदानानि ...	३६	उपजिह्वा स्फिर्जा बाहू... ..	३४७
इतरेण निर्धौ लब्धे ...	१४५	उपजीव्यद्रुमाणां च ...	२६४
इति संचिन्त्य नृपतिः ...	१०९	उपतिष्ठतामक्षय्यस्थाने...	७८
इति सधृत्य गच्छेयुः ...	३०१	उपनीय गुरुः शिष्यं ...	६
इतिहासास्तथा विद्याः ...	१२	उपनीय ददद्देद ...	१०
इत्युक्तोक्त्वा प्रिया वाचः ...	७६	उपपातकजातानाम् ...	४७४
इत्युक्त्वा चरता धर्मं ...	१७	उपपातकयुक्ते तु ...	२६०
इत्येतदस्थिर वपम् ...	३४८	उपपातकशुद्धिः स्यात् ...	४२३
इदमूचुर्महात्मान ...	४९१	उपवासेन च वाय ...	४८०
इन्द्रियाणि मनः प्राणो ...	३४२	उपस्थान ततः कुर्यात् ...	४४२
इन्द्रियान्तरसंचारः ...	३६२	उपस्थितस्य मोक्षव्यः ...	१६१
इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः ...	३८१	उपाकर्मणि चात्सर्गे ...	४४
इमे लोका एष चात्मा ...	३५६	उपायाः साम दान च... ..	१०६
इष्ट स्यात्कृतुभिस्तेन ...	१०९	उपासते द्विजाः सत्य ...	३६५
इह कर्मोपनोगाय ...	३६१	उपास्य पथिमा संख्यां... ..	३५
इह लोके यशः प्राप्य ...	८९१	उपेयादीश्वरं चैव ...	३२
इह वामुत्र वैकेपा ...	३५४	उभयानुमतः साक्षी ...	१६६
इहैव सा शुनी गृथी ...	८०२	उभयान्यर्थितेनैतत् ...	१७५
ईश्वरः स कथं भावः ...	३५३	उभयोः प्रतिभूयान्ताः ...	१२६
ईश्वरः सर्वभूतस्थः ...	३६२	उभयोरप्यसौ रिक्थी ...	२५४
उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये ...	१६९	उभयोरप्यसौ रिक्थी ...	२११
उच्छिष्टसनिधौ पिण्डान् ...	७५	उरगेष्वयसो दण्डः ...	४३५
उत्कोचजीविनो द्रव्य ...	१०५	उरः सप्तदशास्थीनि ...	३४६
उत्क्षेपकप्रण्यभेदौ ...	२७९	ऊनद्विवर्षं निखनेत् ...	२९४
उत्तमो बाधमो वापि ...	२८१	ऊनद्विवर्षं उभयोः ...	३०६
उत्तानं किंचिदुन्नाम्य ...	३६६	ऊनं वाभ्यधिकं वापि ...	२८९

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
ऊरुस्थोलानचरणः ...	३६६	एवं मातामहाचार्य ...	२९६
ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां ...	३६०	एवं विनायकं पूज्य ...	९३
ऊग्नाया पाणिका दक्ष ...	३५०	एवमस्त्विति होवाच ...	४९१
ऊग्रयजुःसामविहितं ...	३५२	एवंतुत्तोऽविनीतात्मा ...	३५८
ऊर्णं दद्यात्पतिस्तासां ...	१५१	एवमस्यान्तरात्मा च ...	३७२
ऊर्ण लेह्यकृतं देयं ...	१७५	एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं ...	१९२
ऊर्णसंधिषु भुक्त्वा वा ...	४५	एवमेतदनाद्यन्तं ...	३५२
ऊर्तिकपुरोहिताचार्यैः ...	१०३	एवमेनः शयं याति ...	५
ऊर्तिकपुरोहितापत्य ...	४७	एष एव विधिर्ज्ञेयो ...	२३६
ऊर्त्विजा दीक्षितानां च ...	३२०	एष एव विधिर्ज्ञेयः ...	२५७
ऊषभैकसहस्रा ग्राः ...	४३१	एषा त्रिरात्रमन्यासात् ...	४८३
एकं व्रतां बहुनां च ...	२६३	एषामन्नं न भोक्तव्यं ...	४९
एकदेशमुपाध्यायः ...	१०	एषामन्यतमाभावे ...	१३३
एकभक्तेन नक्तेन ...	४८०	एषामपतितान्योन्य ...	२६७
एकरात्रोपवासश्च ...	४८०	एषामभावे पूर्वस्य ...	२१६
एकरात्रोपवासश्च ...	४८३	एषामसंभवे कुर्यात् ...	३८
एकादशगुणं दाप्यो ...	२५२	ऐणरौरववाराह ...	८५
एकारामः परिव्रज्य ...	३३६	ओङ्काराभिष्टुत सोमं ...	४७५
एकैकस्यात्राष्टसतम् ...	९५	औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां ...	२२७
एकैक हासयेत्कृष्णे ...	४८३	औरसां धर्मपत्नीजः ...	२१३
एकोद्दिष्टं देवहीनम् ...	७८	और्वणकं सरोविन्दुम् ...	३५०
एकोनत्रिंशल्लक्षाणि ...	३४८	औष्ट्रभैकशकं त्रैणम् ...	५१
एतद्यमे न विजानाति ...	३६६	कंद्वारौ यथा पक्वे ...	३५५
एतत्सपिण्डीकरणम् ...	७९	कथमेतद्विमुद्यामः ...	३५१
एतान्सर्वान्समाहृत्य ...	९२	कदर्थबद्धचौराणां ...	४८
एते महापातकिनो ...	३७६	कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठ ...	६
एते मान्या यथापूर्वं ...	१०	कनीनिके चाक्षकूटे ...	३४७
एतैः प्रभृतैः शूद्रोऽपि ...	३६	कन्धराबाहुसकप्राच ...	२६३
एतैरुपायैः संशुद्धः ...	३५८	कन्या कन्यावेदिनश्च ...	८६
एतैरेव गुणैर्युक्तः ...	१६	कन्याप्रदः पूर्वनाशे ...	१८
एभिश्च व्यवहर्ता यः ...	२६८	कन्याप्रदानं तस्यैव ...	३८१
एभिस्तु संवसेद्यो वै ...	४१२	कन्यासंक्षुण्णं चैव ...	३८१
एवं गच्छन् क्षियं क्षामां ...	२१	कन्यां समुद्रहेवेषां ...	४१५
एवं पुरुषकारेण ...	१०८	कपिला चेतारयति ...	६४
एवं प्रदक्षिणावृत्तको ...	७७	कर्णैरन्वितस्यापि ...	३५३

श्लोकाः	श्लोकम्	श्लोकाः	श्लोकम्
करपाददत्तो भङ्गे ...	२६३	कालकर्मात्मबीजानां ...	३५९
कर्तव्य वचनं तेषां ...	२५२	कालोऽभिः कर्म मृदायुः ...	३२४
कर्तव्य वचनं सर्वैः ...	२५२	काषायवाससश्चैव ...	८९
कर्तव्याग्रयणेष्टिश्च ...	३८	काष्ठलोष्टेषु पाषाण ...	२९०
कर्तव्या मन्त्रवन्तश्च ...	९५	किञ्चित्सास्थिवधे देयं ...	४३६
कर्तव्याशयशुद्धिस्तु ...	३३८	कुमारी च न भर्तार ...	८९
कर्मक्षयात्प्रजायन्ते ...	३६८	कुरुत्वेत्यभ्यनुज्ञातो ...	७३
कर्मणा द्वेषमोहाभ्यां ...	३५८	कुर्याच्छ्रुरयोः पाद ...	१२४
कर्मणा फलमाप्नोति ...	९३	कुर्यान्निषवणस्नायी ...	४८५
कर्मणा मनसा वाचा ...	४७	कुर्यात्प्रत्यभियोगं च ...	१२६
करोति किञ्चिदभ्यासात् ...	३४०	कुर्यात्प्रदक्षिण देवम् ...	४१
करोति तृणमृत्काष्ठः ...	३५६	कुर्वाद्यथास्य न विदुः ...	१०६
करोति तृप्तिं कुर्याच्च ...	१२	कुर्यान्मूत्रपुरीषे च ...	६
करोति पुनरावृत्तिं ...	३६५	कुलानि जातीः श्रेणीश्च ...	११०
करोति यः स समूहो ...	३००	कुशाः शार्कं पयो मत्स्या ...	६६
करौ विमृदितब्रीह्येः ...	१८७	कुशलकुम्भीधान्यो वा ...	३९
कर्णौ शङ्खौ श्रुवौ दन्त ...	३४७	कुसीदकृषिवाणिज्य ...	३७
कर्मणा सनिकर्षाच्च ...	३५९	कूटखर्णव्यवहारी ...	२८९
कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठा ...	६८	कूष्माण्डो राजपुत्र ...	९१
कर्म स्मार्तं विवाहार्मां ...	३१	कृच्छकृद्धर्मसामस्तु ...	४९०
कर्मनिः स्वशरीरोत्थैः ...	३०१	कृच्छं चैवातिकृच्छं च ...	४१७
कर्मैन्द्रियाणि जानीयात् ...	३४६	कृच्छत्रयं गुरुः कुर्यात् ...	४४३
कलविङ्कं सकाकोलं ...	५२	कृच्छातिकृच्छः पयसा ...	४८२
कलहापहतं देयं ...	२६३	कृच्छातिकृच्छोऽमृक्कपाते ...	४६३
काले कालकृतो नश्येत् ...	१५८	कृतज्ञाद्रोहिमेधावि ...	८
कानीनः कन्यकाजातो ...	२१३	कृतरक्षः समुत्थाय ...	१०२
कान्तारगास्तु दशक ...	१४७	कृतशिल्पोऽपि निवसेत् ...	२५०
कामतो व्यवहार्यस्तु ...	३७४	कृताकृतांस्तनुलांश्च ...	९२
कामावकीर्णं इत्याभ्या ...	४४२	कृतामिकार्यो भुञ्जीत ...	९
कामोदकं सखिप्रप्ता ...	२९७	कृतऽन्तरे त्वहोरात्र ...	४५
कारणान्येवमादाय ...	३५७	कृतोऽकान्समुत्तीर्णान् ...	३००
कारयेत्सर्वदिव्यानि ...	१८०	कृत्तिकादिभरण्यन्तं ...	८७
कारुहस्तः शुचिः पण्य ...	५७	कृत्वा हि रेतोविष्मूत्रे ...	४७५
कार्मिके रोमबद्धे च ...	२४७	कृत्वंदविष्णुरित्यग्ने ...	७४
कार्यौ द्वितीयापराधे ...	२७९	कृमिकोटपतङ्गत्वं ...	३६८

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
कृषिः शिल्पं श्रुतिर्विद्या ...	३२९	खराजमेषेषु वृषो ...	४३४
कृष्णलः पञ्च ते माषः ...	११०	खरोष्ट्रयानहस्त्यश्च ...	४६
कृष्णा गौरायसं छागः ...	९६	गजे नीलवृषाः पञ्च ...	४३४
केचिद्वात्स्यभावाद्वा ...	१०७	गणद्वयं हरेद्यस्तु ...	२५१
केशभस्मनुपाहार ...	४३	गणानामाधिपत्ये च ...	८८
कोऽन्यैर्यकेन नेत्रेण ...	३५७	गते तस्मिन्निममाङ्गं ...	१९०
कोयष्टिप्लवचक्राह्ण ...	५२	गन्त्री बहुमती नाशम् ...	३०१
कोले घृतघटो देयः ...	४३५	गन्धरूपरसस्पर्श ...	३४६
कौशेयनीललवण ...	३२७	गन्धलेपक्षयकरं ...	६
कमाते संभवन्त्यर्चिः ...	३६५	गन्धश्च बलयक्षैव ...	९५
क्रमादभ्यागत इव्य ...	२०४	गन्धोदकतिलैर्युक्त ...	७८
क्रमशो मण्डल चिन्त्य ...	१०६	गम्यं त्वभावे दातुणा ...	१८
क्रमाते संभवन्तीह ...	३६६	गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः ...	२८६
क्रयो वा निःश्वस्तस्मात् ...	२७०	गर्दभं पशुमालभ्य ...	४३९
क्रव्यादपक्षिदात्यूह ...	५२	गर्भभर्तृवधादौ च ...	१९
क्रियमाणोपकारं तु ...	४४३	गर्भस्य वैकृत दृष्टम् ...	३५९
क्रीडा शरीरसंस्कारं ...	२४	गर्भस्रावे मासतुल्या ...	३०९
क्रीतलब्धाशना भूमौ ...	३०२	गर्भहा च यथावर्ण ...	३९५
क्रीतश्च ताम्ब्या विक्रीतः ...	२१४	गर्भाधानमृता पुंसः ...	४
क्रीत्वा नानुशयः कार्यः ...	२७३	गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ...	५
कूरोप्रपतितत्रास्य ...	४८	गायत्रीजप्यनिरतः ...	४५१
क्लृप्ता मूल्यमवाप्नोति ...	२४२	गायत्रीं शिरसा सार्धं ...	७
क्लीबोऽथ पतितस्तब्धः ...	२२६	गीतज्ञो यदि योगेन ...	३५१
क्षत्रजान्त्रियेकभागा ...	२१०	गीतनृत्तैश्च भुञ्जीत ...	१०३
क्षत्रस्य द्वादशाहानि ...	३१४	गुडोदनं पायसं च ...	९६
क्षत्रिया मागधं वैद्यान् ...	२९	गुणिद्वैधे तु वचनं ...	१६८
क्षयं वृद्धिं च वणिजा ...	२७३	गुरवे तु वरं दत्त्वा ...	१३
क्षत्रेण कर्मणा जीवेन् ...	३२६	गुरुं चैवाप्युपासीत ...	८
क्षुद्रमध्यमहाद्रव्य ...	२७९	गुरुं हुक्त्य त्वक्त्य ...	४६२
क्षुद्रान्त्रं वृक्कौ बलिः ...	३४६	गुरूणामध्यधिकेपो ...	३७७
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु ...	२१३	गुर्वन्तेवात्यनूचान ...	३१७
क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञान ...	३२५	गुल्मगुच्छक्षुपलता ...	२६५
क्षेत्रस्य हरणे दण्डा ...	२३६	गृहधान्याभयोपानत् ...	६५
क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः ...	२५७	गृहीतमूल्यं यः पण्य ...	२७१
खरपुल्कसवेणाना ...	३६८	गृहीतवेतनः कर्म ...	२५३

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
गृहीतवेतना वेश्या ...	२८७	घटेऽपवर्जिते ज्ञाति ...	४६९
गृहीतः शङ्कया चौथं ...	२७७	घातितेऽपहृते दोषो ...	२७८
गृहीतशि श्रद्धोत्थाय ...	६	चण्डालो जायते यज्ञ ...	३९
गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता ...	२३०	चत्वारो वेदधर्मज्ञाः ...	४
गृहीतानुक्रमाद्वाप्यो ...	१४९	चत्वार्यरत्निकास्थीनि ...	३४५
गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ ...	४०६	चतुर्दश प्रथमजः ...	१७
गृहेऽपि निवसन्विप्रो ...	५५	चतुर्विंशतिको दण्डः ...	२८८
गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो ...	२१३	चतुष्पादकृतो दोषो ...	२९०
गृह्णन्प्रदातारमधो ...	६३	चतुष्पादवहारोऽयं ...	१२४
गृहीत्यादूर्तकितवान् ...	२५५	चतुर्विद्येकभागाः स्युः ...	२१०
गोयमेतत्तदभ्यास ...	३५०	चरितव्रत आयाते ...	१६७
गोघ्रातेऽन्ने तथा केश ...	५८	चरित्रबन्धककृत ...	१६०
गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं ...	५०	चरुस्त्वस्त्वसन्नेह ...	५५
गोपशौण्डिकशैलूष ...	१५१	चरेद्भूतमहत्वापि ...	३९६
गोपस्ताज्यस्तु गोमी तु ...	२३८	चर्मप्यानडुहे रक्ते ...	९०
गोपाः सीमाकृषाणाश्च ...	२३२	चाटतस्करदुर्दृष्ट ...	१०४
गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः ...	१५९	चान्द्रायण चरेत्सर्वा ...	४१६
गोब्राह्मणानलान्नानि ...	४७	चान्द्रायणं वा त्रीन्मासान् ...	४०९
गोब्राह्मणार्थं संप्राप्ते ...	३१९	चान्द्रायणेर्नयेत्काल ...	३३२
गोभूतिलहिरण्यादि ...	६३	चाषांश्च रक्तपादांश्च ...	५२
गोबधो ब्राह्म्यता स्तेय ...	३८१	विकित्सकानुरकुद्ध ...	४८
गोष्ठे वसन्नग्नचारी ...	४५१	चीर्णव्रतानपि सतः ...	४६८
गोष्ठेशयो गोऽनुगामी ...	४१७	चेष्टाभोजनवाग्रोधे ...	२६३
गौरसर्पपक्वकेन ...	९०	चैलदमशानसीमासु ...	२६५
गौरस्तु ते त्रयः षट् ते ...	११०	चैलधावसुराजीव ...	४९
गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते ...	४७३	चौरं प्रदायापहृतं ...	२७७
ग्रहणान्तिकमित्येके ...	१०	छलं निरस्य भूतेन ...	१३०
ग्रहाणामिदमातिथ्य ...	९६	छिन्ननस्येन यनेन ...	२९०
ग्रहाधीना नरेन्द्राणा ...	९६	जगदानन्दयेत्सर्वम् ...	१०९
ग्रामादाहृत्य वा प्रासान ...	३३४	जगदुद्धूतमात्मा च ...	३५१
ग्राम्येच्छया गोप्रचारो ...	२४०	जघनादन्तरिक्षं च ...	३५३
ग्राहकैर्गृह्यते चौरौ ...	२७६	जपन्नासीत सावित्री ...	७
ग्रीवा पञ्चदशस्थिः स्यात् ...	३४५	जपः प्रच्छन्नपापानां ...	३२५
ग्रीष्मे पञ्चामिदध्यस्थो ...	३३३	जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं ...	३२
ग्लहे शतिकृद्धेस्तु ...	२५५	जप्त्वा यथासुखं बान्धवः ...	७४

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
जन्मा सहस्रं गायत्र्याः...	४७७	ततोऽभिवादयेद्दान् ...	८
जलं हवः पयः काको ...	३६९	ततोऽर्थां लेखयेत्सद्यः ...	१२३
जलमेकाहमाकाशे ...	३०४	तत्कर्मणामनुष्ठानं ...	३५८
जलान्ते छन्दसां कुर्यान् ...	४४	तत्कालकृतमूल्यो वा ...	१६१
जले स्थित्वाभिजुहुयात् ...	४७२	तत्पुनस्ते समैरशैः ...	२१०
जातिरूपवयोवृत्त ...	३५७	तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्य ...	१७६
जातद्रुमाणां द्विगुणो ...	२६५	तत्र गत्वावतिष्ठन्ते ...	३६४
जातोऽपि दास्या शूद्रेण ...	२१६	तत्र तत्र च निष्णाताः...	१०१
जायन्ते लक्षणभ्रष्टाः ...	३७१	तत्र तत्र तिलैर्होमो ...	४७६
जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः ...	३०	तत्र दुर्गाणि कुर्वीत ...	१००
जायन्ते विद्ययोपेताः ...	३७१	तत्र दैवमभिव्यक्त ...	१०७
जालपादान्खजरीटान् ...	५२	तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्य ...	२०६
जलं पिबेन्नाजलिना ...	४३	तत्र स्यात्स्वामिनश्छन्दो ...	२५४
जालसूर्यमरीचिस्थं ...	११०	तत्रात्मा हि स्वयं किञ्चिन् ...	३४०
जितमुद्राहयेज्जेत्रे ...	२५६	तत्राष्टाशीनिमाह्व ...	३६४
जितं समभिक्ते स्थाने ...	२५६	तत्स्वस्मृतेरुपस्थानान् ...	३५९
जिह्वा लजेयुर्निर्लाभ ...	२७५	तत्सत्यं वद कल्याणि...	१८३
जीवेद्वापि शिलोञ्छेन ...	३९	तत्सर्वं तस्य जानीहि ...	१६७
जुगुप्सेरन्न चाप्येन ...	४६७	तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति...	१२४
जुहुयान्मूर्धनि कुशान्...	९१	तत्सुता गोत्रजा बन्धुः ...	२१६
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन ...	२००	तथाच्छादनदानं च ...	७१
ज्ञातयो वा हरेयुस्तन् ...	२७५	तथात्मको ह्यनेकध ...	३५६
ज्ञातिश्रेष्ठ्यं सर्वकाम ...	८६	तथा पाठीनराजीव ...	५३
ज्ञात्वाऽपराधं देशं च ...	११२	तमेऽयःशयने मार्ध ...	४०६
ज्ञात्वा राजा कुटुम्बं च ...	३२९	तथा मासं श्रुचण्डाल ...	६०
ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् ...	३३८	तथा शक्तः प्रतिभुव ...	२५९
ज्ञेयं चारण्यकमहं ...	३४९	तथा वर्षात्रयोदद्यां ...	८६
ज्ञेयज्ञे प्रकृतौ चैव ...	३५८	तथाऽविपक्वकरणः ...	३५५
तक्षणं दारुगृह्णास्त्रां ...	५६	तथाश्वमेधावभृथ ...	३८९
तज्जः पुनात्युभयतः ...	१७	तथैव परिपाल्योऽसौ ...	१०५
ततः शुक्लाम्बरधरः ...	९३	तथैवानाश्रमे वासः ...	३८१
ततस्तान्पुरुषोऽभ्येत्य ...	३६५	तथोपनिधिराजन्त्री ...	१३७
ततः स्वैरविहारी स्यात्...	१०३	तद्दत्तममवाप्नोति ...	६६
ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ ...	३६६	तदन्नं रसरूपेण ...	३४१
ततो निष्कल्मषीभूताः...	३७१	तदन्नं विकिरेद्भूमौ ...	७५

श्लोकाः	शृष्ठम्	श्लोकाः	शृष्ठम्
तदभावेऽस्य तनये ...	१२	तावन्त एव मुनयः ...	३६४
तदर्थं मध्यमः प्रोक्तः ...	१११	तावद्भौः पृथिवी ज्ञेया ...	६४
तदवाप्य नृपो दण्डं ...	१०८	तिसिरी तु तिलद्रोण ...	४३५
तदहर्नं प्रदुष्येत ...	३०७	तिथिवृद्धा चरेत्पिण्डान् ...	४८३
तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैः ...	३९१	तिलौदनरसक्षारान् ...	३२७
तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं ...	२९१	तिलो वर्णानुपूर्व्येण ...	१६
तन्मात्रादीन्यहकारात् ...	३६३	तुलाभ्यापो विष कोशो ...	१७८
तन्मूले द्वे ललाटाक्षि ...	३४५	तुलाधारणविद्वद्भिः ...	१८३
तन्मूल्याद्भिगुणो दण्डो ...	२६६	तुलापुरुष इत्येवः ...	४८३
तपसश्च परस्येह ...	१२	तुलाशासनमानानां ...	२६८
तपसा ब्रह्मचर्येण ...	२६४	तुला स्त्रीबालवृद्धान्ध ...	१८१
तपस्तप्त्वास्तजद्ब्रह्मा ...	६२	तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां ...	५
तपस्विनो दानशीलाः ...	१६४	तृणगुन्मलतात्व च ...	३६८
तपो वेदविदां क्षान्तिः ...	३२५	तृप्त्यर्थं पितृदेवानां ...	६२
तप्तक्षीरघृताम्बुनाम् ...	४८०	तं तृप्तास्तप्यन्त्येनं ...	१२
तप्तयान्तं पुनर्जित्वा ...	२९२	तेन त्वामभिपिद्यामि ...	९०
तमेव कृत्स्नमाप्नोति ...	१०५	तेन देवशरीराणि ...	३६१
तारिकः स्थलज शुल्क ...	२७४	तेनाभिर्होत्रिणो यान्ति ...	३६३
तवाहवादिन स्त्रीव ...	१०२	तेनोपसृष्टो यस्तस्य ...	८९
तस्मात्तु नृपतेरर्थं ...	१०४	तेनोपसृष्टो लभते ...	८९
तस्मात्तेनेह कर्तव्यं ...	३७२	तेऽपि तेनैव मार्गेण ...	३६४
तस्मादन्नात्पुनर्यज्ञः ...	३५२	तेभ्यः क्रियापरा श्रेष्ठाः ...	६२
तस्मादस्ति परो देहात् ...	३६२	तेऽर्था लिखा तु नास्तिहो ...	११०
तस्य वृत्त कुल गील ...	३२९	तैलहृतैलपायी स्यात् ...	३६९
तस्य घोढा शरीराणि ...	३४४	तैश्चापि संयतैर्भाव्य ...	७०
तस्याप्यत्र सोदकुम्भं ...	८२	तैः सार्धं चिन्तयेद्वाज्य ...	९८
तस्येत्युक्तवतो लौहं ...	१८८	त्वजन्दाप्यस्तृतीयाशम् ...	२०
तस्यैतदात्मजं सर्वम् ...	३४२	त्यागः परिग्रहाणां च ...	३५८
तस्योचुः साक्षिणः सत्यां ...	१६८	त्रपुसीसकताघ्राणां ...	५९
ताम्रकात्स्फटिकाद्रक्तं ...	९४	त्रयो लक्षास्तु विज्ञेयाः ...	३४८
तामिस्रं लोहशङ्कुं च ...	३७४	त्राय त्वास्मादभीशापात् ...	१९२
तारानक्षत्रसंचारैः ...	३६१	त्रिणाचिकेतदौहित्रं ...	६८
तालङ्गश्चाप्रयासेन ...	३५०	त्रिःप्राश्यापो द्विहन्मृत्यु ...	७
तालुस्थानलजिह्वश्च ...	३६६	त्रिरात्रमात्रतादेशात् ...	३१५
तालुदरं वस्तिशीर्षं ...	३४७	त्रिरात्रं दशरात्रं वा ...	३०६

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा ...	४७१	दद्याच्चतुष्पथे श्रुपे ...	९१
त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा ...	४७२	दद्याच्चिरात्रं चोपोष्य ...	४१७
त्रिबिंशत्पूर्णवृथिवी ...	१२	दद्याद्ब्रह्ममादेव ...	९६
त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य ...	३१४	दद्यादपहरेचांश ...	२९५
त्रींशच्छ्रान्नाचरेद्वात्यः ...	४४७	दद्यादृते कुटुम्भार्यान् ...	१५०
त्रैकात्यसंध्याकरणात् ...	४७५	दद्यान्माता पिता वा यं ...	२१३
त्रैवार्षिकाधिकाशो यः ...	३८	दद्युस्तद्विन्विनः प्रते ...	१५०
त्रैविद्यनृपदेवाना ...	२६०	दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धि ...	१४७
त्रैविद्य वृत्तिमद्भ्यात् ...	२५१	दध्यन्न पायसं चैव ...	९२
श्वरहीनस्तु कर्तव्यो ...	२८९	दध्योदनं हविर्धूय ...	९६
श्ववराः साक्षिणो ज्ञेयाः ...	१६४	दन्तोन्मुखलिकः काल ...	३३२
अहं प्रतेष्वनध्यायः ...	४४	दन्दशकः पतञ्जो वा ...	३६६
त्व तुले सत्यचामासि ...	१८३	दम्भिर्हेतुकपाखण्डि ...	४०
त्वममे सर्वभूतानाम् ...	१८७	दशक पारदेश्ये तु ...	२७०
त्व विष ब्रह्मणः पुत्रः ...	१९२	दशपूरुषविख्याताः ...	१५
दण्डः क्षुद्रपशूना तु ...	२६४	दशकपञ्चसप्ताह ...	२४६
दण्ड च तत्तम राक्षे ...	१३८	दाधायणी ब्रह्मपूत्री ...	४१
दण्डं च स्वपण चैव ...	१२९	दातव्यं प्रत्यह पात्रे ...	६३
दण्डं दद्यात्सवर्णासु ...	२८५	दातारो नोऽभिवर्धन्तां ...	७६
दण्डनीत्या च कुशलम् ...	९९	दातास्याः स्वर्गमाप्नोति ...	६४
दण्डनीया तदर्धं तु ...	२३७	दानं दमो दया क्षान्तिः ...	३७
दण्डप्रणयनं कार्यं ...	२५८	दानं दातुं चरेत्कृच्छ्रं ...	४३५
दण्डं स दाप्यो द्विशतं ...	२६९	दाने विवाहे यज्ञे च ...	३२०
दण्डाजिनोपवीतानि ...	८	दान्तस्त्रिषवणज्ञायी ...	३३२
दत्तात्मा तु स्वयदत्तो ...	२१४	दापयित्वा गतं द्रव्यं ...	२७७
दत्तामपि हरेत्पूर्वात् ...	१८	दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं ...	१३०
दत्तवर्णं पाटयेत्क्षेत्र्य ...	१७८	दाप्यस्तु दशमं भागं ...	२५३
दत्त्वा कन्या हरन्दण्यो ...	२३०	दाप्यस्त्रिष्टुणं यश्च ...	२७४
दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुः ...	२८१	दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन् ...	२६३
दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या ...	७६	दायकालाहते बापि ...	३१
दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव ...	१४९	दायादेभ्यो न तद्दद्यात् ...	२०४
दत्त्वाप्तं पृथिवीपात्रं ...	७४	दासीकुम्भं बहिर्गामात् ...	४६६
दत्त्वा भूमिं निबन्ध वा ...	१००	दाहयित्वाग्निहोत्रेण ...	२७
दत्त्वाभ्यं संघवांस्तेषा ...	७२	दिवा सध्यासु कर्णस्थ... ...	६
दत्त्वोदकं गन्धमास्त्यं ...	७१	दीयमानं न गृह्णाति ...	१५०

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
दीर्घतीव्रामयप्रस्त ...	३९०	देशान्तरगते प्रेते ...	२७५
दुःखमुत्पादयेद्यस्तु ...	२६३	देशोऽशुचावात्मनि च ...	४५
दुःखे च शोणितोत्पादे ...	२६४	दैवे पुरुषकारे च ...	१०७
दुःखोत्पादि गृहे द्रव्य ...	२६४	दोषैः प्रयाति जीवोऽयं ...	३५३
दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्टा ...	२९२	द्यूतं कृषिं वणिज्यां च ...	८६
दुर्मिक्षे धर्मकार्ये च ...	२३०	द्यूतमेकमुखं कार्यं ...	२५७
दुष्टा दशगुणं पूर्वात् ...	४४	द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च ...	२७६
दुहितृणां प्रमृता च ...	२२९	द्रव्यं तदीपनिधिकं ...	१६२
दूरादुच्छिष्टविष्मूत्र ...	४७	द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिः ...	६७
दूर्वासर्वपपुष्पाणां ...	९२	द्रव्याणां कुशला ब्रूयुः ...	२४८
दुर्वृत्तब्रह्मविदक्षत्र ...	४३२	द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः ...	३६५
दुर्वृत्तब्रह्मविदक्षत्र ...	४३३	द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु ...	२६१
दूषणे तु करच्छेदः ...	२८५	दृष्टारो व्यवहारानां ...	२५६
दृतिं धनुर्बन्तमविं ...	४३२	द्वात्रिंशत् पणान्दण्ड्यो ...	२६२
दृतिं धनुर्बन्तमविं ...	४३३	द्वादशाहोपवासेन ...	४८३
दृश्याद्वा तद्विभागः स्यात् ...	२०७	द्वासप्ततिसहस्राणि ...	३६९
दृष्टा ज्योतिर्विदो वैद्यान् ...	१०३	द्विगुणं प्रतिदातव्यं ...	१५७
दृष्टा पथि निरातङ्ग ...	३९०	द्विगुणं सवनस्थे तु ...	३९६
देयं प्रतिभ्रतं चैव ...	२४५	द्विगुणं त्रिगुणं वापि ...	३६६
देयं चौरहृतं द्रव्यं ...	१४६	द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः ...	१६९
देवतार्थं हविः शिष्टं ...	५१	द्विगुणांस्तु कुशान्दत्त्वा ...	७२
देवत्विक्रमातकाचार्य ...	४६	द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि ...	२४०
देवातिथ्यर्चनकृते ...	६७	द्विनेत्रभेदिनो राज ...	२९१
देवानुप्रान्तमभ्यर्च्य ...	१९४	द्विपणे द्विशतो दण्डो ...	२६९
देवान्पितृन्समभ्यर्च्य ...	५४	द्वे कृष्णले रूप्यमाषो ...	१११
देवान्सतर्प्य सरसो ...	३५२	द्वेदे जानुकपोलोह ...	३४५
देवेभ्यश्च हुतादन्नात् ...	३२	द्वे शते खर्वटस्य स्यात् ...	२४१
देशकालउपायेन ...	३	द्वैधीभावं गुणानेतान् ...	१०७
देशं कालं च योऽतीयात् ...	२५४	द्वैधे बहूनां वचन ...	१६८
देशं कालं च भोगं च ...	२४८	द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये ...	७१
देशं कालं वयः शक्ति ...	४६५	द्वौ शङ्ककौ कपालानि ...	३४६
देशकालवयःशक्ति ...	२७९	द्वौहृदस्याप्रदानेन ...	३४३
देशकालातिपत्तौ च ...	२४२	धनं वेदान्भिषक्सिद्धिं ...	८७
देशान्तरस्थे दुर्लभ्ये ...	१७६	धनी बोपगतं दद्यात् ...	१७८
देशादेशान्तरं याति ...	१२८	धनुःशतं परीणाहो ...	२४१

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
धमनीनां शते द्वे तु ...	३४७	नमस्कारेण मन्त्रेण ...	३७
धर्मकृद्वेदविद्यावित् ...	३५५	नयेयुरेते सीमानं ...	२३२
धर्मज्ञाः शुचयोऽलुब्धाः ...	२५२	न योषित्पतिपुत्राभ्यां ...	१५०
धर्मप्रधाना ऋजवः ...	१६४	न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात् ...	४३
धर्मशास्त्रानुसारेण ...	११३	न लिप्येतैनसा विप्रो ...	३२८
धर्मार्थकामान्स्वे काले ...	३५	न च छिद्राणि नान्येव ...	३४७
धर्मार्थं यक्षरेदेतत् ...	४८७	न वमे दशमे वापि ...	३४४
धर्मार्थं विक्रयं नेयात् ...	३२८	न विद्यया केवलया ...	६३
धर्मो हि दण्डरूपेण ...	१०८	न विरुद्धप्रसङ्गेन ...	४०
धान्यकुप्यपशुस्तेयं ...	३८१	नष्टापहतमासाद्य ...	२४२
धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः ...	३६९	नष्टोदयो विनष्टश्च ...	१५९
धारणप्रेरणं दुःखं ...	३४२	न संशय प्रपद्येत ...	४१
धारयेत्तत्र चात्मानं ...	३६६	नस्तः प्राणा दिशः श्रोत्रात् ...	३५३
धार्मिकोऽव्यसनबैव ...	९७	न स्पृशन्तीह पापानि ...	४७७
द्यावतः पूतिगन्धे च ...	४६	न स्वाध्यायविरोध्यर्थं ...	४०
धिग्दण्डस्त्वय वाग्दण्डो ...	११२	न हन्याद्विनिवृत्त च ...	१०२
धूमं निशां कृष्णपक्षं ...	३६६	नाकामेद्रक्षविष्मूत्र ...	४६
धेनुः शङ्खस्तथानङ्गान् ...	९६	नाक्षैः क्रीडेन्न धर्मघ्नैः ...	४३
ध्यानयोगेन संपद्येत् ...	३३९	नाचक्षीत धयन्तीं गां ...	४३
न क्षयो न च वृद्धिश्च ...	२४७	नातः परतरो धर्मो ...	१०१
नमः ज्ञात्वा च भुक्त्वा च ...	४६२	नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति ...	१०९
न च मूत्र पुरीषं वा ...	४२	नानारूपाणि कुर्वाणः ...	३५९
न चाहूतो वदेत्किञ्चित् ...	१२८	नान्वये सति सर्वस्वं ...	२४५
न तत्र कारण भुक्तिः ...	१४२	नापात्रे विदुषा किञ्चित् ...	६३
न तत्सुतस्तत्सुतो वा ...	१४१	नाभिदग्धोदकस्थस्य ...	१९०
न तु मेहघ्नदीछाया ...	४२	नाभिरोजो गुदं शुक्रं ...	३४६
न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै ...	२३१	नामभिर्बलिमन्त्रैश्च ...	९१
न दत्तं स्त्रीधनं यासां ...	२०१	नाश्रमः कारणं धर्मे ...	३३९
न ददाति हि यः साक्ष्य ...	१६८	नासहस्राक्षरेत्फालं ...	१८२
न दाप्योऽपहतं तं तु ...	१६२	नासिक्वा लोचने जिह्वा ...	३४६
न निन्दाताडने कुर्यात् ...	४७	नास्तिक्यं व्रतलोपश्च ...	३८१
न निषेज्योऽल्पबाधस्तु ...	२३६	नाहित नानृत चैव ...	४१
न प्रत्यङ्मर्गोसोम ...	४२	निक्षेपस्य च सर्वं हि ...	३७९
न ब्रह्मचारिणः कुरुः ...	२९७	निजधर्माविरोधेन ...	२५१
न भार्यादर्शनेऽश्रीयात् ...	४१	निजलालासमायोगात् ...	३५६

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
निज शरीरमुत्सृज्य ३६७		पक्षे गते वायुश्रीयात् ३३२	
निद्रालुः कूरकृच्छुधो ३५५		पञ्चबन्धो दमस्तस्य २१२	
निमग्नयेत पूर्वेषुः ७०		पञ्चकं च शतं दाप्यः १४९	
निमित्तमक्षरः कर्ता ३४०		पञ्चगव्यं पिबेद्गोघ्नो ४१७	
निमित्तशाकुनज्ञान २६१		पञ्चग्रामी बहिः कोशात् २७८	
निमीलिताक्षः सत्वस्थो ३६६		पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां ४५	
निमेषक्षेतना यज्ञः ३६२		पञ्चधातुन्स्वयं षष्ठः ३४१	
नियमा गुरुशुश्रूषा ४७८		पञ्चधा सभृतः कायो ३०१	
निराया व्ययवन्तश्च २७७		पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य ४८	
निर्वपेत्तु पुरोडाश ४४५		पञ्चमात्ससमादूर्ध्व १५	
निर्वास्या व्यभिचारिण्यः २२८		पञ्चाशत्पणिको दण्डः २६६	
निवासराजनि प्रेते ३१८		पटे वा ताम्रपटे वा १००	
निवेश दद्याद्विप्रेभ्यः २९३		पणानेकशफे दद्यात् २४३	
निशायां वा दिवा वापि ४७५		पणान्दाप्यः पञ्चदश २६४	
निषिद्धभक्षणं जैष्ठ्यं ३७८		पण्येषु प्रक्षिपन्हीनं २६९	
निषेकायाः स्मशानान्ताः ४		पण्यस्योपरि सस्थाप्य २७१	
निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः १११		पतनीयकृते क्षेपे २६०	
निःसरन्ति यथा लोह ३३९		पतितस्य बहिः कुर्युः ४६६	
निःसार्यते बाण इव ३४४		पतितासार्थसंबन्धि १६६	
निस्तीर्यतामथान्मान ३२६		पतितानामेष एव ४६८	
निह्वे भावितो दद्यात् १२६		पतिप्रियहिते युक्ता २६	
निह्वते लिखितं नैक १३०		पतिलोकं न सा याति ४०२	
नीचाभिगमनं गर्भे ४६८		पत्रशाकं शिखी हत्वा ३६९	
नीरजस्तमसा सन्व ३५८		पदानि कृतुतुल्यानि १०२	
नीबीस्तनप्रावरण २८३		पत्नी दुहितरथैव २१६	
नृपार्थेष्वभिशापे च १८३		पथि प्रामविवीतान्ते २३९	
नृपेणाधिकृताः पूगाः १४२		पन्था देयो नृपस्तेषां ३६	
नृशंसराजरजक ४९		पन्थानश्च विशुध्यन्ति ६१	
नैक्षेत्तार्कं न नम्रां स्त्री ४२		पयसा वापि मासेन ४२३	
नैतन्मम मत यस्मात् १६		पयो दधि च मयं च ३२८	
नैवेशिकं स्वर्णधुर्य ६५		परपूर्वापतिः स्तेनः ६९	
नैवेशिकानि च ततः १०३		परद्रव्यगृहाणां च २७७	
नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु १२		परद्रव्याण्यभिध्यायन् ३५४	
न्यायागतधनस्तत्त्व ३६७		परपाकरुचिर्न स्यात् ३५	
न्यूनधिकविभक्तानां २०२		परभूमिं हरन्कूपः २३६	

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
परश्व्यासोद्यान ...	४८	पालितं वर्धयेन्नीत्या ...	९९
परश्व हीन आत्मा च ...	१०७	पालो येषां न ते मोच्याः ...	२३९
परस्परं तु सर्वेषां ...	२६२	पावकः सर्वमेध्यत्वं ...	१९
परस्य योषितं हत्वा ...	३६९	पांसुप्रवर्षे दिग्दाहे ...	४६
पराशरव्यासशङ्ख ...	३	पिण्डदोऽशहरश्चैषां ...	२१४
परिभूतामधःशय्यां ...	१९	पिण्डयज्ञावृता देय ...	३०३
परिशुष्यत्स्खलद्राक्यो ...	१२८	पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो ...	८५
परिस्तृते शुचौ देशे ...	७०	पिण्याकं वा कणान्वापि ...	३९९
परेण भुज्यमानायाः ...	१३५	पिण्याकाचामतक्राम्यु ...	४८३
पर्णोदुम्बरराजीव ...	४७९	पितरि प्रोषिते प्रेते ...	१५१
पल सुवर्णाश्चत्वारः ...	११०	पिता पितामहो भ्राता ...	१८
पलाण्डुं विदुराहं च ...	५३	पितापुत्रविरोधे तु ...	२६८
पवित्रपाणिरावान्तः ...	७०	पितरूर्ध्वं विभजतां ...	२०८
प्रयोजकेऽसति धन ...	१६१	पितुः स्वसारं मातुश्च ...	३८०
पवित्राणि जपेतिपण्डान् ...	४८५	पितृद्रव्याविरोधेन ...	२०४
पशुमण्डूकनकुल ...	४५	पितृपुत्रस्वसृभ्रातृ ...	२६७
पशून्नाच्छन्नात दाप्यो ...	२८६	पितृपात्रं तदुत्तानं ...	७७
पश्चाच्चैवापसरता ...	२९०	पितृभ्यः स्थानमसीति ...	७२
पश्चात्तापो निराहारः ...	३२४	पितृभ्यां यस्य यद्वत् ...	२०८
पश्यतोऽब्रुवतो भूमेः ...	१३५	पितृमातृपतिभ्रातृ ...	२२८
पश्येच्चारांस्ततो दूतान् ...	१०२	पितृमातृपराश्चैव ...	६८
पाखण्ड्यनाश्रिताः स्तेनाः ...	२९७	पितृमातृसुतत्यागः ...	३८१
पाणिपादशलाकाश्च ...	३४५	पितृमातृसुतभ्रातृ ...	२५
पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा ...	७१	पितृयानोऽजवीथ्याश्च ...	३६३
पाणिर्ग्राह्यः सवर्णासु ...	१७	पितृलोकं चन्द्रमसं ...	३६६
पात्रे धनं वा पर्याप्त ...	३९३	पितृन्मधुघृताभ्यां च ...	११
पात्राणां चमसानां च ...	५५	पितृणां तस्य तृप्तिः स्यात् ...	४९१
पात्रे प्रदीयते यत्तत् ...	३	पितृश्च मधुसर्पिर्भ्यां ...	१२
पादकेषांशुककरो ...	२६२	पितृस्तु दर्शनं पक्किः ...	३४९
पादशौचं द्विजोच्छिष्टं ...	६५	पित्रोस्तु सूतकं मातुः ...	३०७
पादौ प्रतापयेन्नामौ ...	४३	पिशुनावृतिनोश्चैव ...	४९
पारदारिकचौरं वा ...	२८९	पीडाकर्षांशुकावेष्ट ...	२६२
पारदार्यं पारिवित्त्यं ...	३८१	पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत ...	१०४
पार्श्वकाः स्थालकैः सार्धं ...	३४५	पुण्यात्पद्मागमादसे ...	१०४
पालदोषविनाशे तु ...	२४०	पुत्रपौत्रैश्चैव देयं ...	१५२

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
पुत्रं श्रेष्ठं च सौभाग्यं	... ८७	प्रतिभूर्दापितो यत्तु	... १५७
पुत्रान्देहि धनं देहि	... ९२	प्रतिमानसमीभूतो	... १८३
पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः	... १५२	प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं	... १०
पुनरावर्तिनो बीजं	... ३६४	प्रतिषिद्धमनादिष्टं	... २७३
पुनर्धात्री पुनर्गर्भं	... ३४४	प्रतिसंवत्सरं चैवम्	... ८३
पुनःसंस्कारमर्हन्ति	... ४०१	प्रतिसंवत्सरं त्वर्घ्याः	... ३४
पुमान्संप्रहणे प्राह्यः	... २८३	प्रतिसंवत्सरं सोमः	... ३८
पुराणन्यायमीमांसा	... २	प्रत्यर्थिनोऽप्रतो लेख्यं	... ११८
पुरुषोऽनृतवादी च	... ३५४	प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः	... ४७९
पुरोहितं प्रकुर्वीत	... ९९	प्रथमे मासि संक्षेदः	... ३४२
पुंश्चलीवानरखरैः	... ४३७	प्रथमं साहसं दद्यात्	... २९०
पुष्पं चित्रं सुगन्धं च	... ९२	प्रदक्षिणमनुव्रज्य	... ७७
पूर्वकर्मापराधी च	... २७६	प्रदद्यात्प्रथमं गोभिः	... ४६९
पूर्वपक्षेऽधरीभूते	... १२९	प्रधानं क्षत्रिये कर्म	... ३७
पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं	... १४२	प्रनष्टाधिगतं देयं	... १४४
पूर्वस्मृतादर्धदण्डः	... २६५	प्रपन्नं साधयन्नर्थं	... १४८
पृथक्पृथग्दण्डनीयाः	... १७१	प्रमाणं लिखितं भुक्तिः...	... १३३
पृथक्सान्तपनद्रव्यैः	... ४७९	प्रमादमृतनष्टांश्च	... २४०
पृथिवी पादतस्तस्य	... ३५३	प्रमादवान्भिन्नवृत्तो	... ३५५
पौषमासस्य रोहिण्यां	... ४४	प्रयच्छन्ति तथा राज्यं ८८
प्रकुर्यादायकर्मन्तं	... १०१	प्रयत्न आकृतिर्वर्णः	... ३४२
प्रक्रान्ते सप्तमं भागं	... २५४	प्ररोहिशाखिनां शाखा...	... २६४
प्रक्षिपेत्सत्सु विप्रेषु	... ८५	प्रवेशनादिकं कर्म	... ३०२
प्रजापतिपितृब्रह्म	... ६	प्रविशेयुः ससालभ्य	... ३०१
प्रजापीडनसंतापात्	... १०५	प्रवृत्तचक्रतां चैव	... ८७
प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा	... ४४२	प्रव्रज्यावसितो राज्ञो	... २५०
प्रतिगृह्य तदाख्येयम्	... ३२९	प्रष्टव्या योषितश्चास्य	... २८२
प्रतिग्रहपरीमाणं	... १००	प्रसह्य घातिनश्चैव	... २७९
प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्	... २४५	प्रसह्य दास्यभिगमे	... २८७
प्रतिग्रहसमर्थोऽपि	... ६६	प्रस्थानविघ्नकृच्चैव	... २५४
प्रतिग्रहे सूनिचक्रि	... ४४	प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्यात्	... ३८
प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे	... ३६	प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन	... ६
प्रतिपत्प्रतिषेविकां	... ८६	प्राजापत्यं चरेत्कच्छं	... ४०९
प्रतिपन्नं क्षिया देयं	... १५१	प्राजापत्यां तदन्ते तान्	... ३३५
प्रतिप्रणवसंयुक्तं	... ७	प्राणालये तथा आदे	... ५४

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
प्राणायामश्चर्यं कार्यं ...	४७४	बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्तात् ...	३६३
प्राणानायाम्य संश्लोक्य ...	७	बभुक्षितकृत्यहं स्थित्वा ...	३२९
प्राणायामं जले कृत्वा ...	४३७	बृहस्पते अतियदर्थः ...	९५
प्राणायामी जले ज्ञात्वा ...	४६२	ब्रह्मक्षत्रविशां कालः ...	१०
प्रातःसंध्यामुपासीत ...	३१	ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्राः ...	४
प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यं ...	१५४	ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिः ...	४७६
प्रातिलोभ्यापवादेषु ...	२५९	ब्रह्मचारी भवेतां तु ...	७७
प्रातिलोभ्ये बधः पुंसो ...	२८४	ब्रह्मचर्ये स्थितो नैक ...	९
प्राते नृपतिना भागे ...	२५६	ब्रह्मचार्येव पर्वाणि ...	२१
प्राप्यते आत्मनि तथा ...	३५५	ब्रह्मणैषां वरो दत्तः ...	९६
प्रायश्चित्तमकुर्वीत ...	३७३	ब्रह्मलोकमतिकम्य ...	३६०
प्रायश्चित्तैरपैत्येनो ...	३७४	ब्रह्मलोकमवाप्नोति ...	१२
प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्यात् ...	४६५	ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् ...	८६
प्रियो विवाहश्च तथा ...	३४	ब्रह्मस्नानिलतेजांसि ...	३५६
प्रीणयन्ति मनुष्याणां ...	८८	ब्रह्महत्यामृतं वापि ...	४३१
प्रीणाति देवानाज्येन ...	११	ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयम् ...	३७७
प्रेषयेच्च ततश्चरान् ...	१०३	ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् ...	३६८
प्रोक्षणं संहतानां च ...	५६	ब्रह्महा द्वादशान्दानि ...	३८४
प्रोषिते कालशेषः स्यात् ...	३१२	ब्रह्महा मद्यपः स्तेनः ...	३७६
फलपुष्पाक्षरसज्ज ...	४३६	ब्राह्मणः काममभ्रीयात् ...	९
फलोपलक्षौमसोम ...	३२७	ब्राह्मणक्षत्रियविशः ...	११
फालाहतमपि क्षेत्र ...	२३७	ब्राह्मणक्षत्रियविशां ...	१६
फेनप्रव्यः कथं नाशं ...	३०१	ब्राह्मणक्षत्रियविशां ...	९
बध्वा वा वाससा क्षिप्रं ...	४५२	ब्राह्मणः पात्रतां याति ...	४९१
बन्दिम्राह्मस्तथा वादि ...	२७९	ब्राह्मणप्रातिवेदयानाम् ...	२७४
बन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्याः ...	२४	ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः ...	१५०
बलाहासीकृतश्वैरैः ...	२४९	ब्राह्मणस्य परित्राणात् ...	३८९
बलानां दर्शनं कृत्वा ...	१०३	ब्राह्मणस्वर्णहारी तु ...	४०२
बलिकर्मस्वधाहोम ...	३२	ब्राह्मणस्वर्णहारी तु ...	४७२
बलोपाधिविनिर्मुक्तान् ...	१४३	ब्राह्मणान्भोजयेद्वात् ...	९३
बहूनां यद्यकामासौ ...	२८७	ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो ...	३१८
बालस्ववासिनीवृद्ध ...	३३	ब्राह्मणेषु क्षमी क्षिग्धे ...	१०४
बाहुभ्रीवानेत्रसक्थि ...	२५९	ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष ...	९
बीजायोवाय रत्नस्त्री ...	२४६	ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो ...	२९
बुद्धीन्द्रियाणि सार्धानि ...	३६२	ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय ...	३५

श्लोकाः	पृष्ठम्
ब्राह्मो विवाह आहूय ...	१७
ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते ...	७६
भक्तावकाशाभ्युदक ...	२८१
भक्षयित्वोपविष्टानां ...	२३८
भक्ष्याः पञ्चनखाः सेध ...	५३
भग ते वरुणो राजा ...	९१
भगमिन्द्रश्च वायुश्च ...	९१
भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे ...	३४५
भद्रासनोपविष्टस्य ...	९०
भय हित्वा च भूतानां ...	३३८
भर्तृभ्रातृपितृहाति ...	२४
भवो जातिसहस्रेषु ...	३३८
भस्मपट्टरजःस्पर्शो ...	२६१
भस्माद्भिः कांस्यलोहानां ...	५९
भाबाभाबौ च जगतः ...	९६
भार्याया विक्रयक्षैषां ...	३८१
भार्यारतिः शुचिर्धृत्यः ...	३७
भावेरनिष्टैः संयुक्तः ...	३५५
भासं च हत्वा दद्याद्वा ...	४३५
भास्करालोकनाश्लील ...	९
भिन्ने दग्धेऽथवा छिन्ने ...	१७६
भिन्ने पणे च पश्चाद्यत् ...	२६९
भिषक्त्रिधायाचरन्दण्ड्यः ...	२६८
भुक्त्वाद्वापणिरम्भोऽन्तः ...	४६
भूतपित्रमरब्रह्म ...	३२
भूतमप्यनुपन्यस्तं ...	१३०
भूतात्मनस्तपोविधे ...	३२५
भूदीपाश्वाश्वक्त्राम्भः ...	६५
भूमेर्गन्धं तथा प्राणं ...	३४२
भूर्या पितामहोपात्ता ...	२०६
भूशुदिर्माज्जनाहाहात् ...	५८
भृताकाध्यापकः ह्रीवः ...	६९
भृतादध्ययनादानं ...	३८१
भृतिमर्धपथे सर्वा ...	३५४
भृत्वाश्च तपयेच्छुभ्रु ...	३३१

श्लोकाः	पृष्ठम्
भृत्यैः परिश्रुतो भुक्त्वा ...	३५
भेदं वैषां नृपो रक्षेत् ...	२५३
भेषजलोहलवण ...	२६९
भैक्षामिकार्ये त्यक्त्वा तु ...	४४२
भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो ...	९९
भोजयेच्चागतान्काले ...	३४
भोज्यान्ना नापितक्षैव ...	४९
भ्रातृणामथ दम्पत्योः ...	१५४
भ्रेषश्चेन्मार्गितेऽदत्ते ...	१६३
भज्जान्तां जुहुयाद्वापि ...	३९१
मण्डलं तस्य मध्यस्थ ...	३४९
मतं मेऽमुकपुत्रस्य ...	१७४
मतोन्मत्तार्तव्यसनि ...	१४३
मत्स्यान्पक्वांस्तथैवामान् ...	९२
मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा ...	५२
मधु दंशः पलं गृध्रो ...	३७०
मधुना पयसा चैव ...	११
मधुमांसाक्षने कार्यः ...	४४२
मधुमांसाज्जनोच्छिष्ट ...	९
मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं ...	२८९
मध्यमो जातिपूगानां ...	२६०
मध्यस्थस्थापितं चेत्स्यात् ...	१५०
मध्ये पञ्चपला वृद्धिः ...	२४७
मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे ...	२६३
मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ ...	३४३
मनसश्चन्द्रमा जातः ...	३५३
मन्त्रमूलं यतो राज्यं ...	१०६
मन्त्रविष्णुहारीत ...	३
मन्वन्तरैर्युगप्राप्त्या ...	३६१
मम दाराः सुतामास्या ...	३५८
मयि तेज इति च्छायां ...	४३९
मर्यादायाः प्रभेदे च ...	२३६
मलिनो हि यथादर्शो ...	३५५
महागणपतेक्षैव ...	९३
महानरककाकोलं ...	३७४

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
महापशूनामेतेषु ...	२६४	मित्राण्येताः प्रकृतयो ...	१०८
महापातकजान्घोरान् ...	२६८	मिथिलास्थः स ओगीन्द्रः ...	२
महापातकजैर्घोरैः ...	३७४	मिथ्याभियोगी द्विगुणं ...	१२६
महापापोपपापाभ्यां ...	४४४	मिथ्याभिशास्तदोषं च ...	४४४
महाभियोगेष्वेतानि ...	१७८	मिथ्याभिशांसिनो दोषो ...	४४४
महाभूताग्निं सत्याग्निं ...	३५७	मिथ्यावदनपरीमाण ...	२७४
महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ ...	२४३	मुक्त्वामिं मृदितव्रीहिं ...	१८९
महीपतीनां नाशौचं ...	३१९	मुखजा विप्रो मेध्याः ...	६१
महोक्ष वा महाजं वा ...	३४	मुखबाहूरुपजाः स्तुः ...	३५२
महोक्षोत्सृष्टपशवः ...	२३९	मूर्ध्नासकण्ठहृदयं ...	३४६
महोत्साहः स्थूललक्षः ...	९७	मूलकं पूरिकापूपान् ...	९२
मातापितृगुरुत्यम्भि ...	६९	मूषको धान्यहारी स्यात् ...	३६९
मातामहानामप्येवं ...	७१	मृगश्चसूकरोष्ट्राणां ...	३६८
मातामहानामप्येवं ...	७६	मृचर्मपुण्यकुतपः ...	३२७
मातुर्दुहितरः शेषं ...	२०३	मृचर्ममणिसूत्रायः ...	२६९
मातुर्यदमे जायन्ते ...	११	मृतकल्पः प्रहारार्तो ...	३९२
मातुः सपत्नीं भगिनीं ...	३८०	मृताङ्गलमविकेतुः ...	२९१
मातृपित्रतिथिभ्रातृ ...	४७	मृतायां दत्तमादद्यात् ...	२३०
मातृस्यहारिणकौरभ्र ...	८५	मृते जीवति वा पत्नौ ...	२०
मानुषे मध्यम राज ...	२६८	मृते पितरि कुर्युस्तं ...	२१६
मानुष्ये कदलीस्तम्भ ...	३००	मृतेऽह्नि प्रकृत्यं ...	८३
मानेन तुलया वापि ...	२६९	मृत्तिकां रोचनां गन्धान् ...	९०
मान्यावेतीं गृहस्थस्य ...	३५	मृत्युदेशसमासन्नं ...	२८२
मारुतेनैव ह्युध्यन्ति ...	६२	मृद्गण्डवक्रसंयोगात् ...	३५६
मार्जनं यज्ञपात्राणां ...	५६	मेदसा तर्पयेद्देवान् ...	१२
मार्जारगोधानकुल ...	४३४	मैत्रमौद्वाहिकं चैव ...	२०४
माषानष्टौ तु महिषी ...	२३७	मोच्य आधितस्तुतम्रे ...	१६१
मांसक्षीरौदनमधु ...	१२	मोहजालमपास्येह ...	३५१
मांसवृज्याभितृप्यन्ति ...	८५	य आह्वेषु बध्यन्ते ...	१०१
मांसं शय्यासन धानाः ...	६६	य इदं धारयिष्यन्ति ...	४९१
मासेनैवोपभुजित ...	४८४	य इदं श्रावयेद्विद्वान् ...	४९१
मास्यर्जुदं द्वितीये तु ...	३४२	य एनमेवं विन्दन्ति ...	३६५
माहिष्येण करण्यां तु ...	२९	य एव नृपतेर्धर्माः ...	१०५
मितस्य संक्षितस्य ...	९१	यः कश्चिदर्थो निष्णातः ...	१७४
मित्रधृक् पिशुनः सोम ...	६९	यः कण्ठकैर्वितुदति ...	३३३

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
यजुषि शक्तितोऽधीते ...	११	यद्दाति गयास्थश्च ...	८६
यजेत दधिकर्कधू ...	७७	यद्यप्येकोऽनुवेत्त्येषां ...	३४८
यज्जन्म सर्वभूतानाम् ...	३५२	यद्यस्मि पापकुन्मातः ...	१८३
यज्ञस्थकृत्विजे दैवः ...	१७	यद्येवं स कथं ब्रह्मन् ...	३५३
यज्ञानां तपसां चैव ...	११	यन्मेऽद्यरेत इत्याभ्यां ...	३७८
यज्ञार्थं लब्धमददत् ...	३९	यमसूक्तं तथा गाथा ...	२९४
यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत ...	९९	यमापस्तम्बसंवर्ताः ...	३
यत् एतानि दृश्यन्ते ...	३६२	यमं क्रतुमधीते च ...	१२
यतिपात्राणि मृद्रेणु ...	३३७	यवार्थास्तु तिलैः कार्याः ...	७२
यतो वेदाः पुराणानि ...	३६४	यवैरन्ववकीर्याथ ...	७१
यत्ने केशेषु दौर्भाग्यं ...	९१	यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो ...	१७२
यन्मात्परीक्षितः पुस्त्वे ...	१६	यः साहसं कारयति ...	२६६
यत्र यत्र च संकीर्णं ...	४७६	यस्तत्र विपरीतः स्यात् ...	२५२
यत्र वृत्तस्मिमे चोभे ...	६३	यस्मात्तस्मात्त्रियः सेव्याः ...	२१
यत्रानुकूल्यं दंपत्योः ...	२०	यस्मिन्देशे मृगः कृष्णः ...	२
यथाकथंचिद्वा गां ...	६५	यस्मिन्देशे य आचारो ...	१०५
यथाकथंचित्रिगुणः ...	४८१	यस्मिस्तु संलवाः पूर्व ...	७७
यथाकथंचित्पिण्डानां ...	४८४	यश्चैवमुक्त्वाहं दाता ...	२६६
यथाकर्म फलं प्राप्य ...	३७१	यस्य यस्य यदा दुःस्थः ...	९५
यथाकामी भवेद्वापि ...	२२	यस्य वेगैर्विना जीर्येत् ...	१९२
यथा गुरुकुफलं ...	४९०	या आहूता ह्येकवर्णैः ...	९०
यथाजाति यथावर्णं ...	१६४	यागस्थक्षत्रविदघाती ...	३९५
यथात्मानं सृजत्यात्मा ...	३६३	याचितान्वाहितन्यास ...	१६३
यथार्थितान्पशून्गोपः ...	२४०	याचितेनापि दातव्य ...	६४
यथालाभोपपन्नेषु ...	७३	यातश्चेदन्य आधेयः ...	१६०
यथावर्णं प्रदेयानि ...	९५	यादिव्या इति मन्त्रेण ...	७१
यथाविधानेन पठन् ...	३५०	यानं वृक्षं प्रियं शय्यां ...	६५
यथाशास्त्रं प्रयुक्तः सन् ...	१०९	यावद्दत्तस्य पादौ द्वौ ...	६४
यथा हि भरतो वर्णैः ...	३५९	यावत्सस्यं विनश्येत् ...	२३८
यथा ह्येकेन चक्रेण ...	१०८	युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्न ...	१७७
यदस्यान्यद्रिमशतं ...	३६१	युग्मान्दैवे यथाशक्ति ...	७०
यदा तु द्विगुणीभूतं ...	१६१	ये च दानपराः सम्यक् ...	३६४
यदा सस्वगुणोपेतं ...	१०७	येनैकरूपाश्वाधस्तात् ...	३६१
यदि कुर्यात्समानंश्चान् ...	२०१	ये पातककृतां लोकाः ...	१६७
यदुच्यते द्विजातीनां ...	१६	ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां ...	१०५

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
ये लोका दानशीलानां ...	६६	राजा लब्ध्वा निधिं दद्यात् ...	१४५
ये समाना इति द्वाभ्यां ...	७९	राजा मुहुतमादत्ते ...	१०२
योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ...	३४९	राज्ञः कुलं श्रियं प्राणान् ...	१०५
योगी मुक्तश्च सर्वासां ...	३५६	राज्ञाधमर्गिको दाप्य ...	१४९
योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं ...	१	राज्ञाऽन्यायेन यो दण्डो ...	२९३
योऽप्या व्यस्ताः समस्ता वा ...	११२	राज्ञामेकादशे सैके ...	५
यो दण्ड्यान्दण्डयेद्राजा ...	१०९	राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः ...	२५६
यो द्रव्यदेवतात्यागः ...	३५२	राज्ञा सभासदः कार्याः ...	११४
योऽभियुक्तः परेतः स्यात् ...	१४२	राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात् ...	१६८
यो मन्येताजितोऽस्मीति ...	२९२	राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं ...	२९१
यो यस्मिन्निःसृतश्चेषां ...	३६३	रिक्थग्राहं ऋणं दाप्यो ...	१५२
यो यावत्कुरुते कर्म ...	२५४	रुच्या वान्यतरः कुर्यात् ...	१७९
यो येन संवसत्येषां ...	३६९	रुद्रस्यानुचरो भूत्वा ...	३५१
रक्तस्रग्बसनाः सीमां ...	२३३	रूपं देहि यशो देहि ...	९२
रक्षेत्कन्यां पिता विघ्नां ...	२५	रूपाण्यपि तथैवेह ...	३५४
रक्षावतारिपाखण्डि ...	१६५	रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः ...	६९
रजसा तमसा चैवं ...	३५५	रोम्णां कोव्यस्तु पञ्चाशत् ...	३४८
रजस्तमोभ्यामाविष्टः ...	३६३	रौरवं कुम्भलं पूतिम् ...	३७४
रजस्वलामुखास्वादः ...	३७८	ललाटे खिद्यते चास्य ...	१२८
रभ्याकर्दमतोयानि ...	६२	ललाटे कर्णयोरक्ष्णोः ...	९१
रम्यं पशव्यमाजीव्य ...	१००	लशुनं गृञ्जनं चैव ...	५३
रदिमरमी रजदछाया ...	६१	लाक्षालवणमासानि ...	३२८
रसस्य नव विज्ञेया ...	३४८	लाभालाभौ यथाद्रव्यं ...	२७३
रसस्याष्टगुणा परा ...	१४८	लिखितं ह्यमुकेनेति ...	१७५
रसात् रसनं शैल्यं ...	३४२	लिङ्गं छित्त्वा वधस्तस्य ...	३८०
रहिते भिक्षुकैर्प्राप्ते ...	३३७	लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ ...	२६४
राक्षसो युद्धहरणात् ...	१७	लिङ्गेन्द्रियग्राह्यरूप ...	३६३
रागाहोभाद्रयाद्वापि ...	११५	लेख्यं तु साक्षिमत्कार्यं ...	१७४
राजतादयसः सीसात् ...	९४	लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् ...	१७८
राजदंबोपघातेन ...	२७२	लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः ...	२१
राजनि स्थाप्यते योऽर्धः ...	२७०	लोमभ्यः स्वाहेत्यथवा ...	४७२
राजपत्न्यभिगामी च ...	२८२	लोमभ्यः स्वाहेत्येव हि ...	३९१
राजयानासनारोहः ...	२९१	वङ्गणौ वृषणौ वृक्षां ...	३४७
राजा कृत्वा पुरे स्थानं ...	२५१	वणिगलाभं न चाप्नोति ...	८९
राजान्तेवासियाज्येभ्यः ...	४०	वनाद्वाद्वा कृत्वेष्टिं ...	३३५

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
वपावसावहननं	३४६	विक्रियापि च दृष्टैव	३६०
वयः कर्म च वित्तं च	११२	विक्रीणीते दमस्तत्र	२७२
वयोबुद्ध्यर्थवारवेष	३८	विक्रीणतां चाविहितो	२७०
वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रि	१४६	विक्रीतमपि विक्रेयं	२७२
वर्णानामानुलोम्येन	२५०	विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः	२४२
वर्णानामानुलोम्येन	२५९	विह्यातदोषः कुर्वीत	४६९
वर्णाश्रमेतराणां नो	१	वितथाभिनिवेशी च	३५४
वर्णिनां हि वधो यत्र	१७३	वितात्मानं वेद्यमानं	३६१
वर्त्याधारस्नेहयोगात्	३६०	विददय निम्बपत्राणि	३०१
वर्षस्यप्रावृत्तो गच्छेत्	४२	विद्याकर्मवयोबन्धु	३६
वसा त्रयो द्वौ तु मेदो	३४८	विद्यातपोभ्यां हीनेन	६३
वसानद्वीनपणान्दण्ड्यः	२६७	विद्यार्थी प्रापुयाद्विद्यां	४९१
वसुद्रादितिसुताः	८८	विद्वानशेषमादधात्	१४५
वसेत्स नरके घोरे	५४	विनापि शीर्षकात्कुर्यात्	१७९
वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं	१५७	विनापि साक्षिभिल्लेख्यं	१७५
वस्त्रधान्यहिरण्यानां	१४८	विनायकः कर्मविघ्न	८८
वाकोवाक्यं पुराणं च	१२	विनीतः सत्त्वसंपन्नः	९०
वाक्चक्षुः पूजयति नो	१२८	विना धारणकाद्वापि	१६१
वाक्पाणिपादचापस्थं	३५	विनायकस्य जननी	९२
वाक्शस्तमम्बुनिर्गिक्तं	५९	विनीतस्त्वय वार्तायां	९७
वाच वा को विजानाति	३५७	विपाकाग्निप्रकाराणां	३६३
वाच्यतामित्यनुज्ञातः	७६	विपाकः कर्मणां प्रेत्य	३५४
वाजेवाज इति प्रीतः	७६	विपाके गोवृषाणां तु	४४६
वानप्रस्थगृहेष्वेव	३३३	विप्रदण्डोद्यमे कुच्छः	४६३
वानप्रस्थयतिब्रह्म	२२४	विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव	२८१
वानप्रस्थो ब्रह्मचारी	३२९	विप्रपीडाकरं लेद्यम्	२६२
वायवीर्यैर्विगण्यन्ते	३४८	विप्रत्वेन च शूद्रस्य	२९१
वायुभक्षः प्रागुदीचीं	३३४	विप्रा हि क्षत्रियात्मानो	४६
वायुभक्षो दिवा तिष्ठन्	४७७	विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि	२८
वायोश्च स्पर्शनं चेष्टां	३४२	विप्रुषो मक्षिकाः स्पर्शे	६१
वालवासा जटी वापि	३९९	विप्रैर्भ्यो दीयते द्रव्यं	१०१
वासनस्थमनाख्याय	१६२	बिभ्रुतः सिद्धमात्मानं	३५८
वासो गृहान्तिके देयं	४६८	विभक्तेषु सुतो जातः	२०७
विकर्णकरनासौष्टीं	२८२	विभजेरन्मुताः पित्रोः	२०३
विक्रयावक्रयाधान	२६७	विभागं चेत्पिता कुर्यात्	२००

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
विभागनिहवे ज्ञाति २३१		वैणाभिज्ञस्तवाधुंध्य ४८	
विभागभावना ज्ञेया २३१		वैतानौपासनाः कार्याः... .. ३०४	
विभावयेन चेच्छिष्टैः १४४		वैरूप्यं मरणं वापि ३४३	
विमना विफलारम्भः ८९		वैश्यवृत्त्यापि जीवन्नो ३२७	
विराजः सोऽन्नरूपेण ३५१		वैश्यश्च धान्यघनवान् ४९१	
विरुद्ध वर्जयेत्कर्म ४३		वैश्यहाब्दं चरेदेतत् ४३१	
विवादाद्भिगुण दण्डं १७१		वैश्यास्तु करणः श्रद्धां २९	
विवादयेत्सद्य एव १२७		वैश्या प्रतोदमादद्यात् १७	
विवादं वर्जयित्वा तु ४७		वैश्याश्चोस्तु राजन्य २९	
विवीतभर्तुस्तु पथि २७८		व्यतीपातो गजच्छाया ६७	
विशेषपतनीयानि ४६८		व्यत्यये कर्मणां साम्यं ३०	
विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां ७६		व्यभिचारादृतौ शुद्धिः १९	
विषयेन्द्रियसंरोधः ३५८		व्यवहारान्नृपः पश्येत् ११३	
विषामिदां पतिगुरु २८२		व्यवहारान्स्वयं पश्येत् ११०	
विहितस्थाननुष्ठानात् ३७२		व्यवहारांस्ततो दृष्ट्वा १०२	
वीणावादनतत्त्वज्ञः ३५०		व्यसनं जायते घोरे १९४	
वृक्षगुल्मलतावीर्यत् ४३७		व्यासिद्ध राजयोग्य च २७४	
वृथाकृसरसंयाव ५२		ब्रजन्नपि तथात्मानं ८९	
वृथादानं तथैवेह १५०		शक्तस्यानीहमानस्य २०२	
वृद्धबालानुराचार्य ४७		शक्तितो वा यथाशालभं ९६	
वृद्धभारिवृषकात् ३६		शक्तोऽप्यमोक्षयन्स्वामी २९०	
वृषक्षुद्रपशनां च २६७		शक्त्या च यश्चक्रन्मोक्षे ३३५	
वृष्टपायुःपुष्टिकामो वा ९४		शतमानं तु दशभिः १११	
वेत्ति सर्वगतां कस्मात् ३५३		शते दशपला वृद्धिः २४७	
वेद एव द्विजातीनां ११		शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् २८६	
वेदस्त्रावी यवाश्व्यब्दं ४४७		शत्यस्तदर्धिकः पाद २५९	
वेदमध्यापयेदेनं ६		शनोदेवीस्तथा काण्डात् ९५	
वेद व्रतानि वा पारं १३		शनोदेव्या पयः क्षिप्त्वा ७१	
वेदाथर्वपुराणानि ३२		शपन्तं दापयेद्वाजा २५८	
वेदानुवचनं यज्ञो ३६५		शब्दः स्पर्शश्च रूपं च ३६३	
वेदाभ्यासरतं क्षान्तं ४७७		शब्दादिविषयोयोगं ३५७	
वेदार्यविज्येष्ठसामा ६८		शरणागतबालक्री ४६८	
वेदार्थानधिगच्छेच्च ३१		शरीरचिन्तां निर्बल्य ३१	
वेदाः स्थानानि विद्यानां २		शरीरपरिसंख्यानं ३५८	
वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैः ३६१		शरीरसंक्षये यस्य ३५९	

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
शरीरेण च नात्मायं ...	३६०	श्रद्धा च नो माव्यगमत् ...	७६
शस्त्राश्च मत्स्येष्वपि हि ...	५३	श्रद्धोपवासः स्वातन्त्र्य ...	३६५
शस्त्रविक्रयिकर्मार ...	४९	श्राद्धकृत्सत्यवादी च ...	३६७
शस्त्रावपाते गर्ह्यस्य ...	२८१	श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव ...	६७
शस्त्रासवमधूच्छिष्टं ...	३२७	श्रीकामः शान्तिकामो वा ...	९४
शस्त्रेण तु हता ये वै ...	८६	श्रुताध्ययनसपन्ना ...	११४
शाकरजुमूलफल ...	५५	श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्य ...	१२०
शाकाद्रौषधिपिण्याक ...	३२७	श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः ...	३
शातातपो बसिष्ठश्च ...	३	श्रुतिस्मृत्युदित सम्यक् ...	४७
शास्त्राणि चिन्तयेद्बुद्ध्या ...	१०३	श्रुत्वैतद्याज्ञवल्क्योऽपि ...	४९१
शिरःकपाली ध्वजवान् ...	३८४	श्रुत्वैतानुपयो धर्मान् ...	४९१
शिराः शतानि सप्तैव ...	२४७	श्रेणिनैगमपाखण्डि ...	२५३
शिल्पैर्वा विविधैर्जावेत् ...	३७	श्रेयसा सुखदुःखान्यां ...	३६१
शीर्षकस्थेऽभियोक्तारि ...	१७९	श्रौत स्मार्त फलब्रह्मैः ...	३३२
शुक्लं पर्युषितोच्छिष्टं ...	५०	श्रौतस्मार्तक्रियाहेतोः ...	९९
शुकः शनैश्चरो राहुः ...	९४	श्लेष्माश्च बान्धवैर्मुक्तं ...	३०१
शुक्रियारण्यकजपो ...	४७५	श्लोकत्रयमपि ह्यस्मान् ...	४९१
शुचि गोतृसिद्धतोय ...	६०	श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि ...	३६४
शुद्धश्चेद्रमयोर्ध्व मां ...	१८३	श्रकोष्टृगर्दभोल्लक ...	४५
शुष्येत वा मिताशीला ...	३९३	श्वित्री वज्र श्वा रम तु ...	३७०
शुष्येरंजी च शूद्रश्च ...	७	पद पञ्चाशच्च जानीत ...	३४८
शुक्लाम्बरधरो नीच ...	४१	पद श्लेष्मा पद्म पित्त च ...	३४८
शूद्रः प्रव्रजिताना च ...	२६७	षडङ्गानि तथास्त्रां च ...	३४४
शूद्रप्रेष्य हीनसख्यं ...	३८१	षण्मासाच्छृद्धहायेतत् ...	४३१
शूद्रस्तथान्त्य एव स्यात् ...	२८८	षष्ठ्यहुलीना द्वे पाण्योः ...	३४५
शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा ...	३७	पष्ठेऽन्नप्राशन मासि ...	५
शूद्राज्जातस्तु चण्डालः ...	२९	पष्ठे बलस्य वर्णस्य ...	३४३
शूद्रादायोगव वैश्यात् ...	२९	पष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः ...	५
शूद्रेषु दासगोपाल ...	४९	षोडशर्तुनिशाः क्रीणां ...	२१
शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि ...	४१६	षोडशाङ्गुलक ज्ञेय ...	१८८
शोणितेन विना दुःखं ...	२६२	षोडशाद्यः पणान्दायो ...	२६४
शोध्यस्य मृच्च तोय च ...	३२५	ष्टीवनासृक्शकृन्मूत्र ...	४३
शौत्तिकैः स्थानपालैर्वा ...	२४३	स आत्मा चैव यज्ञश्च ...	३५१
श्मश्रु चास्यगतं दन्त ...	६१	सकटाग्र च नाश्रीयात् ...	३०२
श्रान्तसंवाहनं रोमि ...	६५	सकामास्त्रुलोमासु ...	२८५

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
स कायः पावयेत्सज्जः	१७	सहानमानसत्कारान्	१०५
सकाशादात्मनस्तद्वत्	३३९	सदिग्धलेख्यशुद्धिः	१७७
सकांस्थपात्रा दातव्या	६४	सदिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः	१२८
स कूटसाक्षिणां पार्षः	१६८	संदिष्टस्याप्रदाता च	२६६
सकृत्प्रदीयते कन्या	२८	सद्यो वा कामजैश्चिद्धैः	२८३
सकृत्प्रसिञ्चन्त्युदकं	२९७	संधिं च विप्रहं यानम्	१०७
सखिभार्याकुमारीषु	३७९	सधिन्यनिर्देशावत्सा	५१
स गुरुयः क्रिया कृत्वा	१०	सध्यागर्जितनिर्घात	४५
सगोत्रासु सुतस्त्रीषु	३७९	सध्यामुपास्य शृणुयात्	१०३
सगौरसर्षपैः क्षौमं	५७	संध्यां प्राक्प्रान्तरं हि	८
संप्रामे वा हतो लक्ष्य	३९२	स नाणकपरीक्षी तु	२६८
संघातं लोहितोद च	३७४	सनिरुध्येन्द्रियग्रामं	३३८
सन्निहं ब्राह्मणं कृत्वा	२७८	सनिरुध्येन्द्रियग्राम	३६६
सचैव स्नातमाहूय	१८०	स नेतु न्यायतोऽशक्यो	१०८
सजातावुत्तमो दण्डः	२८४	सन्ततिस्तु पशुव्रीणा	१४८
सजातीयेष्वेव प्रोक्तः	२१६	सपणश्चेद्विवादः स्यात्	१२९
स ज्ञेयस्त विदित्वेह	३४९	सपिण्डो वा सगोत्रो वा	१९
संततिः स्त्रीपशुष्वेव	१५७	सप्तत्रिंशदनध्याया	४६
स तद्व्याद्विह्वाच्च	२७३	सप्तमाद्दशमाद्वापि	२९६
स तमादाय सप्तैव	१८८	सप्तमे चाष्टमे चैव	३४३
स तान्सर्वानवाप्नोति	१६७	सप्तर्षिनागवीध्यन्त	३६४
स तु सोमधृतैर्देवान्	११	सप्तपष्टिस्तथा लक्षाः	३४८
सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां	३४	सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि	१८७
सत्क्रियान्वासनं स्वादु	३४	सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽय	४७९
सत्यंकारकृतं द्रव्य	१६०	सप्तैव तु पुरीषस्य	३४८
सत्यमस्तेयमक्रोधो	३३९	सप्तोत्तर मर्मशत	३४८
सत्यसधेन शुचिना	१०८	स प्रदाप्यः कृष्टफल	२३७
सत्यामन्यां सवर्णायां	२७	सब्रह्मचारिकात्मीय	१७४
सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैः	२५७	संभूय कुर्वतामर्घ	२७०
सत्येन माभिरक्ष त्वं	१९०	संभूय वणिजां पण्य	२७०
सत्त्व रजस्तमश्चैव	३६३	समोज्यातिथिश्रुत्यांश्च	३३
सन्निवृत्तिब्रह्मचारि	३२०	सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्याः	११५
स दग्धव्य उपेतश्चेत्	२९४	सभ्याः सजयिनो दण्ड्याः	२९२
स दानमानसत्कारैः	२५२	सभ्यैः सह नियोक्तव्यो	११४
स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं	१७२	समकालमिष्टं मुक्तं	१९०

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
स मन्त्रिणः प्रकुर्वीत ...	९८	सलिलं शुद्धिरेतेषां ...	३३७
सममेषां विवीतेऽपि ...	२३८	सलिलं भस्म मृद्वापि ...	५८
समवायी तु पुरुषो ...	३५२	सवत्सारोमतुल्यानि ...	६४
समवायेन वणिजां ...	२७३	सवर्णेभ्यः सवर्णासु ...	२७
समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम ...	१७४	सवर्णासु विधौ धर्म्ये ...	२७
समाप्य वेदं युनिशं ...	४५	संविशेत्सूर्यघोषेण ...	१०३
समामासतदर्धाहः ...	११८	सव्याहृतिकां गायत्रीं ...	७४
समामासतदर्धाहः ...	१७४	संश्राव्य पाययेत्तस्मात् ...	१९४
समितानि दुराचारो ...	५४	सश्रीफलैरंशुपटं ...	५७
समुद्रपरिवर्तं च ...	२६९	स सम्यक्पालितो दद्यात् ...	२५६
समूहकार्यप्रहितो ...	२५२	संसृष्टिंस्तु संसृष्टी ...	२२५
समूहकार्यं आयाता ...	२५२	स संदिग्धमतिः कर्म ...	३५७
समेष्वेव परस्त्रीषु ...	२६१	सहस्रकरपत्रैः ...	३५१
सम्यक्तु दण्डन राज्ञः ...	१०९	सहस्रशीर्षाजापी तु ...	४७३
सम्यक्प्रयुक्ताः सिध्येयुः ...	१०६	सहस्राक्षं शतधारं ...	९०
सम्यक्सकल्पजः कामो ...	३	सहस्रात्मा मया यो वः ...	३५२
संयतोपस्करा दक्षा ...	२४	स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः ...	३६५
संयतेन्द्रियता विद्या ...	३३९	साक्षिणः श्रावयेद्वादि ...	१६६
सयोगे केचिदिच्छन्ति ...	१०७	साक्षिणश्च स्वहस्तेन ...	१७५
संयोज्य वायुना सोमं ...	३५२	साक्षिमच्च भवेद्यद्वा ...	१७८
स राजसो मनुष्येषु ...	३५५	साक्षिमत्पुण्यपापेभ्यो ...	१८७
सर्गादौ स यथाकाश ...	३४१	साक्षिषूभयतः सत्सु ...	१२९
सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ...	६७	साधारणस्यापलापी ...	२६७
सर्वदानाधिकं यस्मात् ...	१०४	साधून्संमानयेद्राजा ...	१०५
सर्वधर्ममयं ब्रह्म ...	६६	साध्यमानो नृपं गच्छेत् ...	१४८
सर्वपापहरा ह्येते ...	४७५	सा ब्रूते य स धर्मः स्यात् ...	४
सर्वभूतहितः शान्तः ...	३३६	सामन्तकुलिकादीनाम् ...	२६६
सर्वमन्नमुपादाय ...	७५	सामन्ता वा समग्रामा ...	२३३
सर्वः साक्षी संप्रहणे ...	१६६	सामानि वृत्तिं कुर्याच्च ...	११
सर्वस्य प्रभवो विप्राः ...	६२	सामान्यद्रव्यप्रसभ ...	२६५
सर्वस्वहरणं कृत्वा ...	२५१	सामान्यार्थसमुत्थाने ...	२०६
सर्वान्कामानवाप्नोति ...	५५	सारसैकशफान्हंसान् ...	५२
सर्वश्रयां निजे देहे ...	३५६	सावधानस्तदभ्यासात् ...	३५०
सर्वेष्वर्थविवादेषु ...	१३४	सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ...	११
सर्वेष्वधैः सर्वगन्धैः ...	९०	सावित्रीमञ्जुचौ दृष्टे ...	४३९

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
साक्षीतिपणसाहस्रो १११		स्त्री निषेधे शतं दद्यात् २८३	
साहसस्तेयपारुष्य १२७		स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे ३४१	
साहसी दृष्टदोषश्च १६६		स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या २०	
सिद्धे योगे त्यजन्देहं ३६७		स्त्रीबालवृद्धकितव १६५	
सितासिताः कर्तुरूपाः ३६०		स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्य २१	
सीम्नोविन्नादे क्षेत्रस्य २३२		स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रवधो ३८१	
सुकृत यस्त्वयाकिंचित् १६७		क्यालोकालम्मविगम ३५८	
सुतविन्यस्तपस्वीकः ३२९		स्थानासनविहारैर्वा ३३३	
सुताश्चैषां प्रभर्तव्याः २२७		स्थालैः सह चतुर्षष्टिः ३४५	
सुराकामयूतकृत १५०		स्थैर्यं चतुर्थं त्वज्ञानां ३४३	
सुरापी व्याधिता धूर्ता २०		ज्ञपनं तस्य कर्तव्य ९०	
सुरापोऽन्यतम पोत्वा ३९६		ज्ञातस्य सार्धं तैल ९१	
सुराप्य आत्मत्यागिन्यो २९७		ज्ञातानपवदेयुस्तान् ३००	
सुराम्बुधृतगोमूत्र ३९६		ज्ञात्वा देवान्पितृश्चैव ३२	
सुस्थ इन्दौ सकृत्पुत्रं २१		ज्ञात्वा पीत्वा भुते सुमे ६२	
सूर्यः सोमो महीपुत्रः ९४		ज्ञानमन्दैवतैर्मन्त्रैः ७	
सूर्यस्य चाप्युपस्थान ७		ज्ञान मौनोपवासैज्या ४७८	
सृजत्येकोत्तरगुणान् ३४१		ज्ञायात्रदीदेवखान ४८	
सृजत्यात्मानमात्मा च ३५७		स्फीतादपि न संचारि १५	
सेकादुल्लेखनाल्लेपात् ५८		स्फ्यशूर्पाजिनधान्याना ५६	
सेतुभेदकरी चाप्नु २८१		स्मृत्याचारव्यपेतेन ११६	
सेतुवल्मीकनिम्नास्थि २३२		स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु १३१	
सेवानूपं नृपो भैक्षं ३२९		स्यादोषधिवृथान्छेदे ४३७	
सेह कीर्तिमवाप्नोति २०		स्याद्राजा मृत्ववर्गेषु १०४	
सेह कीर्तिमवाप्नोति २६		स्वच्छन्द विधवागानी २६७	
सोऽचिराद्विगतश्रीको १०५		स्वकर्म ह्यापयस्तेन ४०२	
सोदय तस्य दाप्योऽसौ २७१		स्वं कुटुम्बाविरोधेन २४४	
सोदरस्य तु सोदरः २२५		स्वदारनिरतश्चैव २२	
सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो २५१		स्वदेशपण्ये तु शत २७०	
सोमः शौच ददावासा १९		स्वधर्माचलितान्राजा ११०	
सोषैरुदकगोमूत्रैः ५७		स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थ ८९	
सौवर्णराजताञ्जनानाम् ५५		स्वप्याद्रूमौ शुची रात्रौ ३३३	
स्नानान्तरं भुवोर्मध्य ३७८		स्वभावाद्विकृति गच्छेत् १२८	
स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा २८२		स्वमण्डलादसौ सूर्यः ३५२	
स्त्रीनक्तमन्तरागार १४३		स्वयं कृतं वा यदृण १५१	

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
स्वरन्त्रगोसाऽन्वीक्षिक्यां ...	९७	हानिध्वेत्केतुदोषेण ...	२७२
स्वर्गः स्वप्रश्न भावानां ..	३६२	हास्य परगृहे यानं ...	२४
स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च ...	८७	हितं तस्याचरेन्नित्य ...	८
स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य ...	२१६	हिताहिता नाम नाञ्चः ...	३४९
स्वं लभेतान्यविक्रीत ...	२४१	हिताहितेषु भावेषु ..	३५८
स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या ...	९४	हिरण्यभूमिलाभेभ्यो ...	१०८
स्वसीम्नि दद्याद्भामस्तु ...	२७८	हिरण्य व्यापृतानीत ..	१०२
स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यात् ...	७६	हिसकश्चाविधानेन ...	३५४
स्वस्त्रीय कृत्विग्जामातृ ...	६८	हिंस्यन्नविधान च ...	३८१
स्वहस्तकालसंपन्न ...	१००	हीनकल्प न कुर्वीत ...	३९
स्वाभ्यायवान्दानशीलः...	३३२	हीनजाति परिक्षीणम् ...	१४९
स्वाभ्याय सतत कुर्यात् ...	३३	हीनजातौ प्रजायेत ...	३६९
स्वाभ्यायान्निमुतत्यागो...	३८१	हीनाद्रहो हीनमूल्ये ...	२४१
स्वामिने यो निवेद्यैव ..	२३७	हीना न स्याद्विना भर्त्रा ...	२५
स्वामिप्राणप्रदो भक्तः ..	२४९	हीनेष्वर्धदमो मोहं ...	२६१
स्वाम्यभाल्या जनो दुर्ग...	१०८	हुतशेष प्रदद्यात्तु ...	७३
स्वैरिणी या पतिं हित्वा...	१८	हुत्वाभीन्सूर्यदैवत्यान् ...	३१
हतानां नृपगोविप्रैः ...	३१२	हेमशृङ्गी शफै रूष्यैः ...	६४
हत्वा व्यह पिबेत्क्षीरं ...	४३४	हेमहारी तु कुनखी ...	३६९
हविष्यान्नेन वै मासं ...	८५	हेममात्रमुपादाय ...	३५६
हसद्येनकपिकव्यात् ...	४३५	होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां ...	९५
हस्तेनौपधिभावे वा ...	४४	हत प्रनष्टं यो द्रव्य ...	२४३
हस्तौ पायुरुपस्थं च ...	३४६	हताधिकारां मलिनां ...	१९
हानिर्विकेतुरेवासौ ...	२७२	हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु ...	७

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काल न० २४७.३

लेखक

यक्षक

विषयक घात व लक्ष्यसमूह

पृष्ठ

१६६६६